Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттинген ◆ № 4 (14204) ◆ 1990 чылдың январь 5, пятница ◆ Өртээ 3 кап.

БРОШЮРА КЫЛДЫР ҮНДҮРГЕН

«М. С. Горбачев. Эдс тургустунуушкунуңуң салым чолу — партияның чаңгыс эвинде. СЭКП ТК-ның 1989 чылдың декабрь 25-те болган Пленумунга клеткел» деп брошюра чырыкче үнген.

Брошюраны Политиктиг ном үндүрер чер белеткеп үндүрген.

(СЭТА).

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүну

КАЙЫЗЫ-ДАА ТӨЛЕПТИГ

Шамбалыг суурнуң чурттакчылары чолаачы Хунай-оол Донгакович Мөге-Хүреңни Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

Ол ындыг бүзүрелди канчап чедип алганыл? Бир-ле дугаарында, төлептиг күш-ажылы-биле. Оон онаашкан үүлехерээнге ак сеткилдиг кызымаң болгаш харыысалгалының кым-даа мактаар. Ол он чыл ажыг чолаачы стажтыг, бодунга быжыглаан машина-техниказынга камныг, үрелиишкинге таварыштырбаан. Шилип алган мергежилинге хандыкшыл-биле бердинген. Хунай-оол Мөге-Хүреңниң күш-ажыл дептеринде демдеглээн мактал-шаңналдар эңдерик.

Ийи чүүлүнде, ол — үлегерлиг өг-бүлечи. Топтуг-томаанныг аажы-чаңы-биле ажы-төлүн эки кижизидип, кады өг-бүле туткан эжинге быжыг, хайыралыг чоленгиш болуп, аас-кежиктиг ажылдап, чурттаа чоруур.

Хунай-оол Донгаковичиниң хөй-нинтичи идепкейлиг чоруу оскелерге үлегерлиг. Чоннуң, ниитиниң эрге-ажыы дээш хүүзүнда шын шиитпиниң кандыг-даа байдалда үндүрүп билири-биле ол чаңгыс чер-чурттугларының сагыш-сеткилинге таарышкан.

Бо соңгулда кампаннязы чаа бир үе-чадазын эртип, чонның күзел-бодалдары дээш кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлээриниден чалданмас дидим тура-соруктуг, ажылагыйжы кижилерни кандидат кылдыр депшиткен. Ындыг эки шынарлар Хунай-оол Мөге-Хүреңде бар дээрзинге шамбалыгжылар чигзинмейн турар.

«Шамбалыг» совхозта чыл-чылы-биле шиитпирлеттинмейн келген айтырыглар Хунай-оолду дүвүредип чорууру билдингир. Бир-ле дугаарында, харылзаа талазы-биле хомудалдар удаа-дараа үнүп турар. Телефон үрелип, радио ыыттавайн баар. Кол-ла чүве — телевизор программазы долузу-биле көргүстүнмейн турар. Суурже аттаар чалгы киирер бедик адаган чагыны тударын негеттинип келген. Суур арга эдээнде турза-даа, чурттакчылар бажың-балгат-биле четче хандыртынмаан. Уруглар албан черлери чедишпес. Оске черлерден келгеннер хонар аалчылар бажыңы туттуумзаан. Малчыннарның социал байдалын өскертип, оларның амыдыралын ам өөренип коор апаар.

Шамбалыг суурга депшидилге хуралы чоруп турда, ийи дугаар кандидатурага совхоз директору Оттук-оол Болукайевич Ондар Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга киреринге хөй бадылаашкынны алган. Ынчангаш 7 муң соңгукчулуг Шамбалыг № 81 соңгулда округунга депутаттың чаңгыс мандады дээш бодүүн ажылчын — дуржулгалыг чолаачы дагдыныкчы Хунай-оол Мөге-Хүрең-биле ооң мурнунда кол мал эмчизи турган, тускай дээди эртемниг, бир чыл хире совхоз директорлаан аныяк удурткучу Оттук-оол Ондар эде тургустунуушкунуңуң чаа үе-чадазында кымны бадылзарын чүгле соңгукчулар билип, шилип, шиитпирлээр демократчы ажык-чарлыг байдалга боттарының хүүда программаларын тургузуп маргыжарлары ол. Олар кайызы-даа төлептиг.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)

ЧОНУ — ЧООРГАН

Кызыл хоорайга «гармошка» деп чассыткан-даа, чаптаан-даа ышкаш адап турарывыс хөй кижи олурар уланчылыг узун автобустар каш чыл бурунгаар костүп келгилээн. Амыдырал байдалывыстың улам экижип кел чоруурунуң көскү херечизи ол дээрзинге кым-даа маргышпас. Ындыг чаа «Икарустар» хоорай иштинге бодунуң чүгле эки талаларын көргүзүп, кызымак ажылдап келген. Хоорай автобустарынга пассажирлер сөөртүп чоруп тургаш, чаңгыс-даа эвлчерген озалдап көрбээн. Сөглээн сөзүн эш-өөрүнүң мурнунга тудуп шыдаар, бодунга негелделиг, бижыг туруштуг.

Пассажирлер АТБ-зиниң коллективи Виктор Кусаковту Кызыл хоорай Совединиң улус депутадыңың кандидадынга депшиткен.

— Март 4-те болур соңгулдалар хүнүнде чедиишкинге бүзүреп болур силер бе? — деп айтырыгга ол мынчаар харыылаар.

— Чаңгыс округта начальнигивис Виктор Васильевич Бойко-биле кады 7 кижи бар бис. Бир-тээ, чолаачы кижи болганымда, берге айтырыглар тургустунуп келири чугаажок. Ынчалза-даа эде тургустунуушкунуңуң хүннерингө чедир амыдырал чаңгыс аай турган болгай. Ам көрүнер даан: шупту чүве дажыт хем дег, эриин ажып шимээргеп, шимчеп, көдүрлүп эгелээн. Чон боду бодап, угаап кирипкен. Амыдыралды экижидери аажок берге чоруп турар. Ол хирезинде-ле, бичиилеп бурунгаарлап чоруп орар бис. Мээң кандидатурам эртпейн-даа барза, чонның чоон орүүн эдерери билдингир болгай. «Чону — чоорган, хөйү — хойлец» деп чүве ол ыйнаан.

ЧУРУКТА: «Икарус» чолаачызы Виктор Кусаков. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОТТУГ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН БАЙДАЛЫНГА

Кемерово областың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш ол черге бот-орулга-чарылганы шиңгээдириниң айтырыгларын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң январь 2-3-те болган хуралынга чугаалашкан.

Хуралдың ажылынга СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары А. Г. Мельников, облкүүском даргазы А. Ф. Лютенко, ол областа ССРЭ-ниң улус депутаттары, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкеп.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың август 3-те хүлээп алган доктаалының күүсеттиниң турарының дугайында айтырыг хуралдың кичээнгейинии төвүнге турган.

Хуралды даргалап эртирген ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Л. А. Воронин чурттуң улуг үлетпүрлүг ол девискээриниң экономиказын экижидер база областы бот-орулга-чарылгаже шилчидер талазы-биле программада элээн тодарадыышкыннарны кииргенин дыңнаткан.

Областың ажылчы чонунуң төлээлекчилериниң айтырыгларынга министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары харыыны берген. Программада көрдүнген элээн хөй айтырыглар шиитпирлеттинген болгаш оларның чамдыктары күүселдеде туруп турар. Чижээ, ажыл төлевириниң, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан кирген валюта акшаның чамдык кезиин областка арттырып бээрнин, экология, хандырылга болгаш социал программаны акшалаидырары дээш оондаа өске айтырыглар шиитпирлеттинген.

Областың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде тургустунуп кээп турар айтырыгларны дүрген шиитпирлээр дээш, ооң ажылчы чону болдунар-ла хемчегларни ап турар. Ындыг болзажок айтырыг бүрүзүн төптө министерстволар болгаш ведомстволар-биле шиитпирлеп дугуржурунга хөй үе үнүп, ажылга саат ужураштырып турарын хуралдың киржикчилери демдеглээн. Областы девискээр аайы-биле бот-орулга-чарылгаже шилчиткеня-биле холбаштыр моон соңгаар ындыг чүүлдер турбас апаар. Кузбасс талазы-биле тускай программа удавас хүлээп алдынар.

Кемерово областа ССРЭ-ниң улус депутаттары соңгукчуларның кол-кол чугыларының дугайын тодаргайлаан, областың бот-башкарылгазын калбартып эгелээн соонда, ук девискээрнин бүгү ажылдарында чидиг айтырыгларның дүрген шиитпирлеттинүп эгелээнин демдеглээннер. Элээн хөй айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлеп болурунун аргалары амгы үеде тодараттынган. Оларның күүселдезин чедиг алыр болза, область чурттуң хөгжүлдезиниң ортумак деңнелинге чеде бээр.

Кузбасска чоокку хүннерде элээн хөй министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары чеде бээр. Оларның киржилгези-биле Кемерово областың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин келир үедеги программазының кол көргүзүглери тодараттынар.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР

АЖЫР КҮҮСЕТКЕН

«Тыва сүт» комбинады 1989 чылдың бүдүрүлге планын ажыр күүсеткен. Кызыл хоорайның аъш-чем магазиннериниң негелдезин ёзугаар оларга сүт аймаандан кылган продукцияны бүрүү-биле чедирген. Бараан продукциязын 102,2, сүт бүдүрерин 105,7 хуу күүсеткен.

Людмила ФЕДОРОВА.

ЧАА БАЖЫҢНАР

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң талазындан «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаны күүседир дээш 1989 чылда хемчегларни ап келгенинин түнелинде, Эрзин, Барыын-Хемчик болгаш Каа-Хем районнарның төптеринге культура ажылдакчыларынга ийи аал ишти чурттаар бир-бир бажыңнарны тудткан. Кызыл хоорайда уран чүүл училищезиниң башкыларынга бир бажыңны ажыглалга киирген.

Тожуунуң Адыр-Кежиг суурга Культура бажыңын база Кызыл-Мажалыкка 500 олуттуг Культура бажыңын тудткаш, ажыглалга киирген.

* * *

Эрткен чылын «Улуг-Хая» совхозтуң тудугжулары барык 500 муң рубль түңнүг тудут-монтаж ажылдарын кылыр планныг турган. Олар ол даалгазын күүседир дээш бир демниг ажылдаан.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны боттандырар сорулгага үлүг киириштирбишаан, тудугжулар 10 бажыңны тудуп эгелээн. Олар чаңгыс аал чурттаар 4 бажыңны малчын коданнарга, а алдызын Ийи-Тал, Хайыракан суурларга тудар турган. Сөөлгү алды бажыңга он ийи өг-бүле чурттаар кылдыр толевилээн. Тудугжулар ол объектилерни Чаа чыл бүдүүзүнде ажыглалга кииргеннер.

(Бистиң корр.).

46 ТОННА КӨВЕЙ

Кызылдың эът комбинадының коллективи Чаа чыл бүдүүзүнге чедир 7546 тонна эътти хүлээп алган. Планнап турганындан ол 46 тонна көвей болган. Колбаса бүдүрерин 3306 тоннага боттандырган. Бо көргүзүү талазы-биле планын 6 тоннага ажыр күүсеткеп. Комбинат чыл дургузунда 410 муң рубльдиң арыг орулгазын киирип алган.

Национал аъш-чем белеткээр цех комбинатка каш айлар бурунгаар ажылдап эгелээн. Кыска уе дургузунда ол цехтиң кежигүннери 79 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ону кылыры ам-даа үргүлчүлеп турар.

Коллективтиң күш-ажылчы чедишкинниле хоочуннарның киирген улуу улуг болган. Бистер хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген кижилерни чоргаарал-биле адап турар бис. Ам оларның чамыктарын маңаа киирейн. Мал согар цехте Полина Коробейчикова. Олег Допуужук, Тамара Кужугет, Долгермаа Ховалыг, колбаса бүдүрер цехте Василиса Маршинова, Галина Хлапова, ышаар цехте Борис Лопсан, Елена Монгуш олар ажылга бедик харыысалгалыг, продукцияны шынарлыг кылып өөренгенинде өскелерден ылгалып, мурнакчыларга санадың турар.

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

Көдээ тудугларда

МЕХАНИЗМНЕР ЧЕТЧИР БОЛЗА

ДААЛГАЗЫН АЖЫР КҮҮСЕДИП ШЫДААР

Бай-Тайга районнуң харылзаа белдириниң, коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң, тудуг-септелге участогунуң база ажылагыйлар аразында кежүп чоруур механизастаттынган колоннаның коллективтериниң каттышкан хуралындан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тээли № 32 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Василий Байдоосович Донгакты депшиткен. Ол дээрге ооң удуртканы коллективке база бодунгадаа улуг идегел, оларның ажыл-ижин чаңгыс чер-чурттугларының бедии-биле үнелээнииниң херечизи.

Районда септелге-тудуг участогу бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Ынчангаш чыл планын ажыр күүсеткенииниң бир кол чылдагааны ында. Көдээ септекчи-тудугжулар 1989 чылда ийи-ийи аал чурттаар 8 бажыңны, чурулга школазының ийи каът бажыңнга 100 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын кылыр, ол ышкаш чурттарга, албан черлериниң, организацияларның бажыннарын септээр ужурлуг турган. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, 7 млн. 600 муң рубль түңнүг янзы-бүрү ажылдарны кылыр тургаш, ону ажыр боттандырган.

Шалыпчы коллективте 65 кижи бар, оларны 4 бригада, ийи звено кылдыр хуваараан, тус-тузунда чөвүлелдерлиг. Хамык-ла күүлдү билир, шиитпирлээр кол органнар ол. А бир-тээ, бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар болганда, шанар эки, темп бедик. Ол арга кандыг болур ужурлугул дээр дугайында тудугжулар кичээнгейлиг өөренген. Аныяктарны дуржулгалыгларга быжыглаан, өөредип ап турар. Карл Күжүгет, Өлчей-оол Саая, Чечек Максыр дээре дагдыныкчылар ол.

Коллективте эки күүл болза социалистиг чарышты билдилиг организастаан. Маадыр-оол Содунам биле Аркадий Хомушкунуң бызаңчылар бригадалары 1989 чылда шылгараан. Ында комсомолчулар, аныяктар тудугнуң нарын аргаларын шиңгээдип алган. Тус-тус ажылчыннардан Николай Чамыян, Артур Ламажык, Эвилел Хертек, Александр Содунам, шеверлекчилер Кылаи Халбаң, Галина Күжүгет база тракторист Эрес-оол Ендан, чолаачы Александр Чамыяң олар ыраан күүлдүң бир нарын хевири. Ону күүседири кончуг берге. Ынчалзажок аалчыларның номер бүрүзүн күүседип турары хостуг, делгем, чоргаар, чараш.

Ылаңгыя А. Өпейниң, Н. Сандыр-оолдуң күүселделери солун. База шаандакы ачылыларның тайга-сындан колданып, оран-таңдызынга йөрээл салып, чалбарып турарын көрүп олурарга, өзулуг-ла бурунгу өгбелеривистиң ажыл, амыдыралы, ажы-чаңы, аян-шинчизи чарышка тнилекчилер болган.

Көдээ тудугжуларның кылган ажылын доктаамал түңнеп келген. 1990 чылдың көргүзүг самбыразын баш удур-ла белеткеп, чуруп каан. Ынчангаш ажылчыннар бо чылгы сорулгазын билир. Кандыг-даа ажылга чамналга кол черни ээлээр. Тээлиниң септекчи-тудугжуларының камналгазы эки. «Камналга — амыдыралдың хоойлузу» деп лозуннуу тудуг материалдары складының мурнунда бижип каан. Ол дээрге тудугжуларга септекчилерге кичээндириг.

Коллектив кежигүннерин дүвүредип турар айтырыглар бар: чүүктү дүжүрер, чүдүрер херексел, кран, суг сөөртүр автомашина чок ынчангаш оларны дилеп, хөлезилеп ап, хөй үе-шактыг база акша-хөреңгини үндүрүп турар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн ол чавызадып турар. Бо хүннерде септелге-тудуг участогунуң ажылчыннары чурулга школазының бажыңының хапазын салып, улус судунуң бажыңын тудуп, ийи аал чурттаар 2 бажыңның хапазын дооскан. Бо дээрге 1990 чылда доозар тудуглар-дыр.

Тээлиниң көдээ тудугжулары чыл планың ажыр күүсеткен. Шак-ла ындыг темпбиле бо чаа чылда ажылдаар сорулгалыг. Механизмнер-биле бүрүн хандырар болза, олар район төвүнүң чурттакчыларынга хөй-хөй бажыңнарны, өске-даа объектилерни тудуп, септеп берип, даалгазын база-ла ажыр күүседип шыдаар.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

БҮДҮРҮЛГЕ ПЛАНЫ ЫНЧАН ЧАҢГЫС ААЙ АПААР

Ундезин реформа оруу-биле

Хову ажылы доостурга, аңаа ажыглаан көдээ ажылагый машиналарын тургузуп, совхозтарның инженер-техниктиг ажылдакчылары база бир харыысалгалыг ажыл — техника септелгезинче кириптерлер. Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхоз бо чылын Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгези-биле керээни чарып, аңаа Т-150 маркалыг ийи тракторну, ГАЗ-53 маркалыг дөрт база ЗИЛ-157, УАЗ-452 автомашиналарны септедир. А совхозтуң баазазынга септелге ажылы мооң мурнунда чылдарга бодаарга, эки болур ужурлуг. Чүге дээрге бисте ажыл-агый аргазы-биле септелге мастерскаязын тудуп турар. Ону удавас ажыглалга киирер. Дарганың дежүү, масказындан өске кандыг-даа нарын дериг-херексел турбаан черге амгы үениң чаа дериг-херекселин дериптер болза, моон соңгаар септелгениң темпизи шапкынчыыр, ында ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг апаар. Септелге чорударының хуусаазы болгаш шынары боттарывыстан хамаржыр. Ынчалза-даа мени артык кезектер-биле хандырылганың айтырыы дүвүредип турар.

Республиканың барыын зоназының ажыл-агыйларын артык кезектер болгаш курлавырлар-биле Чадаананың материал-техниктиг баазазы хандырып турар. Ынчалза-даа часкы, күскү сезоннар үезинде артык кезектер болгаш өске-даа хемчегларни киирип, ажыктыг үе-шактыг чарыгдап тургаш, херегленээн артык кезээнни алзыңза алыр сен. Ол бүдүн машина чүүгү эвес, а бичии үүрмек чүве болур. Ынчап кээрге, хей-ле черге кывар чүүлдү, машинаны ажыглаар. Чадаана баазазында артык кезектер шуут чок боор-дур. Ооң директору Г. Фаткулинден негелде тургузуп, айтыларга мынчаар харыылаар: «Баазаның материал-техниктиг хандырылгазы чавыс. Херектиг артык кезектер бүрүн турбас. Ынчангаш совхозтарның база өске-даа организацияларның чагыын ёзугаар Кызылдан удур сөөрткеш, ынчан сайгарып турар бис».

Бо бүгү четпестерни эдериниң талазы-биле мээң хуудa санадым мындыг. Чадаананың баазазын Кызылдың материал-техниктиг баазазының салбыры кылдыр эде тургузар. Ынчап барганда, бүдүрүлге планы чаңгыс аай апаар болгаш Чадаанадан-даа, Кызылдан-даа бараан сайгарарга, ылгал чок болур. Бо тавырылгада ук баазаларның хандырылгазы экижиир. 200-300 километр черже автомашиналарны чүк чокка ажыглаар чоруу эвээжээр.

Хандырылганы экижидер талазы-биле айтырыгны өөренип көрүп, ону экижидери-биле баазаларның удуртукчулары, агроүлетпүр каттыжышкынының тускай эртемниглери, совхозтарның директорлары, инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле сүмележип, үре-түңнелдиг шиитпирни дарый үндүрери чугула.

Александр ООРЖАК.
Карл Маркс аттыг совхозтуң кол инженери.

- Президент интервью берген
- Бүзүрелин премьер-министр илереткен
- Ийи хүннүг аян-чорук

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың президентизи Джордж Буш «Ридерс дайджест» журналдың редакторларынга оон администрациязының даштыкы политиказының айтырыгларының талазы-биле интервью берген.

Делегейге кандыг болуушкуннар эң бижыг идегелди болдурганының дугайында айтырыгга харыылаап, президент: «Чоон Европада болгаш Совет Эвилелиниң иштинде бодап четпес болгаш дүрген болуушкуннарны» айтып демдеглээн. «Мен эде тургустунуушкуунуң чедиишкинниг доостурун күзеп турар мен, чогум-на оон ужуруидан Совет Эвилелиниң кады ажылдажылганы күзеп турар мен» — деп, америк президент чугаалаан.

ЛОНДОН. Амгы үеде ССРЭ-нии таваржы турар бергелери турза-даа. ССРЭ-де эгелээн эде тургустунуушкуннуң чедиишкинниг болурунга ыяк бүзүрээрии Великобританияның премьер-министри Маргарет Тэтчер илереткен. Би-би-си компаниянын орус дыл кырынга программазынга совет улуска Чаа чылды холбаштыр байыр чедиргеш, ол: «силерниң улуг делгем чурттуңар чаа келген чылда чедиишкиннериңиң оруунче киреринге бүзүрээр мен...» — деп чугаалаан.

ВАШИНГТОН. Төлээлекчилер палатазында демократтыг хөй кезиниң баштыңы Ричард Гепхардтка удурткан америк конгрессменнериин төлээлери дүүн — четвергте Панамаже ийи хүнүнүң аян-чоруун кылып чорупкан. Оларның аңаа баарының кол-ла сорулгазы — Панамада шериг болгаш айыыл чок чорук байдалын тодарадыры, а ол ышкаш президент Эндара демократчыдылганың талазы-биле чогум кандыг чүүлдерни чедип алганын көөрү болур.

ҮНДЕЗИН

Харыыга хамаарыштыр бөдүүн сайгарылгадан кылын көрээлиңер. Чадаанадан беш районнуң 24 совхозу, беш автобүдүргө, септелге-техниктиг баазалар болгаш бичии хемчөлдиг албан черлери, организациялар хандыртынып турар. Оларның чагыглары янзы-бүрү. Ынчангаш оларны үезинде күүседип шыдавайн турар. Бо талазыбиле айтырыгны 1988 чылда (ынчан Агроүлетпүр комитеди турган) көдүрүп турган. Комитеттиң толээлери совхозтарда байдалды көрүп кээп, хандырылга талазы-биле айтырыгны шиитпирлээрин аазап турганнар. Ынчалза-даа хандырылгада кандыг-даа экижишкин болбаан.

СЭКП Тес-Хем райкомунуң чедиги пленумунга райком кежигүннери — Чүргүй-оол Хомушку совхозтуң партком секретары Седип-оол Донгактың болгаш Самагалдайның долу эвес ортумак школазының директору Мөнге Чамзырының отчёттарын дыннаан. «Аныяктар ортузунга райком кежигүннери чүнү кылып келгенил?» деп нарын айтырыгга хамаарыштыр илеткелчилер боттарының ажыл-херээн тус-тус коллективтеринге канчаар чорудуп келгенин таныштырган.

Аныяктарың күш-ажылга киржилгези, бедик культуралыг коллективтерге нептерээр, оларның амыдыралынга күш-ажыл кол черни эвлээн турар ужурлуг.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта 402 ажылчын бар. Оларның 211-и үжен хар чедир аныяк салгал, курлавыр күш ол. Бүгү ажылчыннарның 52 хуузу аныяктар. Оларның 146-зы комсомол кежигүннери. Бо чылын 11 аныяк кижи малчынап болгаш саанчылап үнген. Совхозта трактористчолаачыларның 69 хуузу аныяктар, а Өртең сүт-бараан фермазында ажылчынар шупту аныяк-оскен. Чаш-Тал сүт-бараан фермазында 8 аныяк кижи бар. Школада, эмнелгеде болгаш садыг-магазинде хөй кезии аныяк салгалдың кижилери болуп турар.

Райком кежигүнү Седип-оол Донгак звеноларга, фермаларга болгаш чамдык өгбүлелерге чедип, ужуражыгларны эрттирген. 29 аныяктар-биле хууда ужуражыгларны кылган. Чоннбиле ижин-кара чок чугааны кылганының түңнелинде, чамдык аныяктар партия кежигүннери болур күзелин илереткен. Оларның иштинден Санаа Хая-Маадырга, Зинаида Соянга, Светлана Седип-оолга, Лидия Оюнга, Көвей-оол Монгалбиинге, Анна Даашомбага, Виктор Марчынга партия организацияларының секретарлары, оралакчылары болурун коммунистер бүзүрээн. Мария Лоозанмаа, Роза Ооржак район Советиниң депутаттары база 3 аныяк кижи көдээ Советтиң депутаттары даалгаларын ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Кадрларны бодунуң аныяктарының иштинден өстүрер ажылды холга алган. 12 аныяк кижи совхозтуң стипендиаттары, 8 кижи дээди өөредилге черинде, 3 зоотехник, 3 инженер, 4 мал эмчизи, 1 агроном өөренип турар. Бир кижи культура институдунуң студентизи. Совхозту келир үеде удуртуп баштаар курлавыр ол-дур. Чаагай чанчылдарны аныяктар ортузунга нептередип, оларның келир үезинге чогаадыкчы улуг ажылдар чоруттунуп турзадаа, совхоз девискээринде ажыл чок 48 кижиниң бары илереттинген. Оларның 24-үжен хар чедир аныяктар

Партийжи амыдырал

ОТЧЁТТАРЫН БЕРГЕН

болган. 26 кижини ажылбиле хандырган.

Ол совхозтуң девискээринге эрткен 11 айлар иштинде 21 кем-херек үүлгедиишкини болган, оон 4-үажыттынмаан. Үүлгеттинген 16 кем-херекке 26 кижи киришкен. Оларның 16-зы аныяк кижи болган.

Үстүнде кем-херектериниң болу берген чылдагааннары янзы-янзы дээрзин партком секретары тайылбырлаан.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазында 28 башкы болгаш кижизидикчи ажылдап турар. Башкылар боттарының арга-дружулгазын ажыглап, бичии чаштарга быжыг билигни берип, чараш аажы-чаңга кижизидип турар.

Школада 5 башкы боттарының кичээлдерин ажык кылдыр чарлаан. Херелмаа Чооду, Римма Балдан, Биила Сувандии, Зоя Нурзат болгаш Екатерина Чамзырын оларның арга-дружулгазын школада нептередип турар. Башкылар коллективиниң өөрүшкүзү болгаш чоргааралы чүден хамааржырыл? Бүгү ажылдың көрүнчүү болур — шилчилге болгаш доозарының шылгалдаларының түңнелдерии башкыларны хаңы бодандырган: 8-ки класстарның 46 өөренижизинден «4-5» демдекке 14, «3» демдекке 62, «2» демдекке 24 хуузу кыраан болгаш дуза хереглеп турар өске-даа кижилерниң даңзызын тургускан. Класстарны ында быжыглаан. Күш-ажыл биҥээлдеринге продукция бүдүрүп үндүрерин чедип ап, школага кооператив ажыдарының белеткел ажылдары кылдынып турар.

Пленум кежигүннери илеткелдерге дүүштүр боттарының чурттап турар девискээрлеринде аныяктар-биле ажылды чугаалап, санал-оналдарын солушкан.

— Аныяктарны ажылга быжыглаар болгаш оларның хөй-ниитиге сагыш човаачал чоруунга ада-иелер, чоок төрелдери үлегерни көргүзер ужурлуг. Аныяктарны удуртур ажылче дидими-биле депшидери чугула — деп, «Кызыгаар» совхозтуң партком секретары Кара-оол Биче-оол саналдаан.

— Милиция ажылдакчылары школаларга барып кемхерек талазы-биле лекцияларны номчувайн келген, культура ажылдакчылары темалыг дискотекаларны эрттирбейн турар. Районнуң ДОСААФ комитединге чогуур черлер дуза катпайн келген — деп, Самагалдайның ортумак школазының башкызы Орус-оол Арапчор шүгүмчүлээн.

— Аныяктарны ажылга долу киириштирерин «Чодураа» совхозтуң партком секретары Кара-оол Биче-оол саналдаан.

СЭКП Тыва обкомунуң культура секторунуң эргелекчизи Чүлдүм Чап СЭКП Тес-Хем райкомунуң чедиги пленумунуң ажылынга киришкен. Аныяктарның ортузунга идеология ажылын нептередири — райком кежигүннериниң сорулгазы болур. Пленум аныяктар-биле ажылды экижидер дугайында доктаалды болгаш соңгулда кампаниязының үезинде кылып чорудар ажылдарның платформазын хүлээп алган.

Моторк ТИРЧИН.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазында Павел Сундуевич Монгуш биле Мөңгүн-оол Чашкаадаевич Сат хөй чыл дургузунда ажылдап келген. Баштайгызы мал чеми белеткээр кухняның ажылчыны, ийи дугаары—кадарчы.

Амгы үеде фермада ниитизи-биле 500 ажыг мал бар. Оларга хүнде 6 тонна ажыг чуданны хайындырып бээр. Ынча малды ажаап, азыраарынга, кадарарынга бо ийи хоочунуң ролю улуг. Коллектив сүттү бүдүрер, күрүнеге садар база малды өстүрер талазы-биле планныг даалгаларын доктаамал күүседип келгенинде, оларның улуг салыышкыны кирген.

ЧУРУКТА: (солагай талазындан) Мөңгүн-оол Сат биле Павел Монгуш.

Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ сөзү болгаш фотозу.

◆

Виктор Ооржак биле Байыр-оол Комбуштай бир чыл бурунгаар шериг албанындан халашкаш, «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында Ортаа-Тал сүт-бараан фермазынга бызаа ажаап эгелээннер. Аныяк эрлерниң ажааган бызаалары хүр кыштаглап турар.
Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: бызаа ажаакчылары В. Ооржак биле Б. Комбуштай.

Авторлуң фотозу.

ХООЧУННАР БОЛГАШ АНЫЯКТАР

Бир темага ийи чагаа

НАЙЫРАЛДЫҢ ЭГЕЗИ

Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказының дугайында СЭКП-ниң платформазын чүүлдүгзүнүп, деткип турар эштер-биле чөпшээрежир мен. Шынап-ла, ук айтырыг хөй чылдарның дургузунда бистиң ниитилелдиң чыргактыг черииң бирээзи болуп, дарый шиитпирлээрин негеп келген.

Тыва бот-догуннаан күрүне турар шагда, бистер аңгыаңгы нацияларның төлээлери-биле чаңгыс эптиг, хөлчок найыралдыг чурттап чораан бис. Бистиң Чөөн-Хемчик районга ол үелерде тывалар моолдар, орустар, кыдаттар, көрейлер, татарлар, хакастар-биле бир демниг чурттап, чаңгыс ажылды кылып, чаңгыс хемниң суун ижип чордувус. Сөөлүнде харын ужур-чөп чок репрессияларның уржуундан, оларның дезери дезип, меге-нүгүлге таварышканнары хоргудаттырып, аңгы-аңгы хуусааларга шөлүткен-даа чүве. Оон эгелээш-ле, нациялар аразында харылзаа кошкап, бот-боттарынга бүзүрешпес чорук тергиидээн турган. Ындыг кеминг чоруктуң уржуктарын амдыгаа дээр мага хандыр көрүп чор бис.

Талыгыр чылдардан эгелеп, тыва нацияның ядараашкыны эгелээн. Оон национал идик-хевин, хөгжүм херекселдерин, чаагай чанчылдарын эргинин артыышкыннары кылдыр көрүп, бир кезек үелерде ону уттуптарын шуут негеп-даа турган чүве.

Коммунистиг партия эде тургустунуушкуннуң чылдарында ону бүрүү шаап, нация бүрүзү бодунуң оруубиле сайзыраар, бодунуң чонунуң чаңчылдарына, культуразынга кижизиттинер дээрзин айыткан болгай. Ону деткивейн, чүнү деткиир боор.

Тывавыстың аржаан суглуг бойдузун, катаптаттынмас каас-чаражын национал байлак кылдыр санавышаан, оон камгалалын ук оранның үндезин чурттакчылары чорудар деп санаар мен. Агаар-бойдузувустун, аржаан-сугларывыстың байдалының чаржычыын, анмецивистиң, арга-арыглырывыстың, хөлдер-хемнеривистиң балык-байлаңының кайы хире төтчеглеттингенин көрүп көрээлиңер даан. Националдар аразында өөскүй бээр алгыш-кырыштың бир чылдагааны мында ышкажык. Бир чон бойдусту аажок камгалаар, а өскези кезек үе иштинде келгеш, алыр-чиирин бодаар. Чөрүлдээлерниң бир үнер дөзу бо-дур.

Бир нация өске нацияның чаңчылдарын, культуразын, эрткен оруун хүндүлеп көөрү чугула.

Комбуй-оол ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

УТКУЙ БАЗЫМНАР

Биче улустарның дылын камгалаар, улам хөгжүдер дээш чорудуп турар ажылдарга ал-ла сагыжымдан катчыр мен. Дыл дег хээрек, үнелиг чүве чок дээрзин СЭКП-ниң бо документизинде айытканы черле чөп.

Тываларның төрээн дылын камгалап арттырар болгаш сайзырадыр, оон бок сөстерни уштуп октаар, школаларга орус дылдың болгаш тыва дылдың башкылаашкынын чаңгыс деңге чорудар деп саналдарга чөпсүндүм.

Бир кол чүве национал чаңчылдарның эрги хевирлерин диригжидер, кайы нацияда кандыг эки чүүл бардыр, ону өөренип алыр, оон аңгыда янзы-бүрү аймак-сөөк улустарның уран чүүлүнде, культуразында чараш, эки чүүлдер хөй, ону шиңгээдип алыры чугула деп бодалдыг мен. Амыдырал нацияларның бот-боттарынче чоокшулажырын, эп-сеткили чаңгыс аай болуруи негеп турар. Олче угландыр найыралдың базымнарын кылыр ужурлуг бис.

Арагачы ДОҢГАК.
Чадаана хоорай.

1990 чылдың март 4—РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалар хүнү

БҮРҮТКЭЭРИ БОЛГАШ АГИТАСТААРЫ

Соңгулда кампаниязының база бир чугула үе-чадазы — улус депутаттарының кандидаттарын депшидип үндүрери доозулган. Ам сорулга чүл? Депутатка кандидат дешпидип алган күш-ажылчы коллективтер, хөй-нийти организациялар ам идип үндүрүп алганы ол кандидатуразы соңгукчуларның чогуур санныг бадылаашкынын чедип алзын дээш аңаа деткимче көргүзер ужурлуг. Кандидат ол дээш боду база турлуур апаар. Соңгукчу, улус депутадынга кандидат-даа кижи эргелерин, аргаларын бо удаада база хоойлу ёзугаар бүрүн шын ажыглаан турарын хандырар, оларга дуза чедирер сорулгабиле дараазында тайылбырны маңаа чорудайн.

Чамдык кандидаттар соңгулда мурнунуң агитациязын кажан депутатка кандидатты бүрүткээн соонда, ынчан чорудун эгелээр деп билип турар. Хоойлуну чедир билбейн турары-биле, чамдык кижилер үезин чидирип турар-дыр деп болур.

РСФСР-ниң Конституциязының 96 үүлүгүне дүүштүр алыр болза, улус депутадынга кандидат соңгулда мурнунуң кампаниязынга депшидилге соон дарый, дораая киржир. Соңгулдалар дугайында хоойлуларда тайылбырлап турарында, улус депутадынга кандидат болуп турар кижи соңгулда мурнунуң болгаш еске-даа янзы-бүрү хуралдарга, радио, телевидениеге чүве чугаалаар, солуннар арыннарынга сос алыр эргелиг.

Депутаттың кандидадын бүрүткээрде, кандыг документилер негеттинерил? Улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткенинин дугайында протокол, кайы-бир округка соңгуттурарынга кандидаттың чөпшээрел билдиришкини бо удаада хереглеттинер.

Улус депутаттарының статузунуң дугайында хоойлунуң негелделеринге дүүшпес албан-дужаалда ажылдап турар кижилер, бир эвес депутат кылдыр соңгуттурупгар болза, эвлеп турары амгы албан-дужаалыңдан хөлү ёзугаар хостаар апаарының дугайын билдириишкинге айыткан турар.

Кандидаттарның бүрүткелиниң түңнелдерин база оларның допчу намдарын хамаатыларның кичээнгейинге 4—5 хонук хуусаа иштинде чедирер сорулга соңгулда комиссияларының мурунда салдынып турар.

Кандидат кижи элээн каш соңгулда округунга бүрүткедип болур бе? Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазыбиле Төп соңгулда комиссиязында кирген дыңнадыглар ёзугаар ап көөрге, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр чаңгыс эвес округтан депшиттиргеннер бар болуп турар. Ындыг байдалды хоойлу хорувайн турар. Кайы округка соңгуттурарын кандидат боду шиитпирлээр. Ынчангаш кандидат кайы-бир округка бүрүткедирбиккенде, соңгулда округундан кандидатуразын үштуп-даа алыр болза, өске бир округка бүрүткедир деп ындыг арга болдунмас. Мээң тайылбырлап турарым бо негелде, айтырыг — чаңгыс ол-ла кандидаттың янзы-бүрү чаданың Советтеринге соңгудары-биле холбашкан шак ындыг таварылгаларга хамаарышпас. Тодаргай болуруби-биле, дараазында чижекти маңаа киирейн. Чаңгыс кижи хары угда район, көдээ Советтериң депутадынга кандидат боон болур.

Кандидаттың бүрүткелиниң дугайында айтырыгны соңгулда комиссияларының хуралдарынга чугаалажып турар үеде, күш-ажылчы коллективтериниң, хөй-ниити организацияларның, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери олуржуп болур эргелиг. Ол айыткынган төлээлекчилериниң бүрүн эргелери чогуур документилер ёзугаар шынзыттынган турар ужурлуг. Соңгулда комиссиялары хуралдарның кажан, каяа эртерии дыңнадыр хүлээлгелиг.

Соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээриниден ойталап болур бе?

Ийе, болур. Бир эвес кандидатты депшиткени соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделерин хажыткан түңнелге соңгулда комиссиязы келир болза, ону бүрүткевейн барып болур. Чижээлээрге, хуралды, пленумну бүрүн эргелиг эвес байдалдарда эрттирген болза.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарына депшиттирген кандидаттарны бүрүткээрин ойталаан таварылгада, ол дугайың Төп соңгулда комиссиязына беш хонук хуусаада хомудап болур. Чер-чер Советтеринге депшиттирген кандидаттың бүрүткээрин ойталаанда, хамааржып турар Советке үш хонук хуусаада хомудалды киирип болур.

Кандидаттарның ажылчорудулгазын магадылап турар хоойлуларның чамдык негелделеринге доклаап көрейн.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарына бүрүткеттирген кижилерге округ соңгулда комиссиялары доктааттынган хевир ёзугаар шынзылгаларны тыпсыр хүлээлгелиг.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат беш чедир бүзүреттирген кижилиг болуп болур, а Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттар үш чедир бүзүреттирген кижилиг боон болур. Улус депутадынга кандидат бүзүреттирген кижилерни, оларның чөпшээрелин барымдаалап, боду шилип алыр. Бүзүреттирген кижилер депутаттың кандидадын бадылап турар округтуң соңгулда комиссиязынга турбас ужурлуг. Депутаттың кандидады соңгулда хоойлужудулгазынга дүүштүр бүзүреттирген кижилериң хөделиишкиннери дээш харыысалганы хүлээнир болгаш оларны туралаан хуусаазында солуп каапкаш база болур.

Соңгулда комиссиялары бүзүреттирген кижилерге чаңгыс аай хевириң шынзылгазын тыпсып бээр эргелиг.

Бүзүреттирген кижилер соңгулда кампаниязын эртиреринге депутаттың кандидадынга дузалаар. Ону депутат кылдыр соңгузун дээш агитация ажылын чорудар, күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга оон эрге-ажыктарын камгалаар.

Ол кижилер соңгулда мурнунуң хуралдары чоруп турар үеде, кандидаттың амгы үениң ёзугаар, соңгулдалар эрттиреринге көрдүнген аңша-көреңгиден айда алыр ортумак шалыңын төледип албышаан, кол ажылындан хостадып болур.

Бүзүреттирген кижилер бодунуң бүзүреп турар кижизиниң соңгударының талазы-биле агитация ажылын чорудуп турар чүве болганда, оон допчу намдарының дугайында элээн долу медээлерни билген турар.

Соңгулда кампаниязының бир чугула кезээ — соңгулда мурнунуң агитациязы. Чогум-на ол үе-чадаа соңгукчу кижи кым дээш бадылаарын азы бадылавазын ылап шиитпирлеп алыр.

Соңгулда мурнунуң агитациязының чамдык талаларына доктаксал-дыр мен. Соңгукчуларның хөй кезии соңгулда мурнунуң агитациязын кандидат дээш агитация-биле демейлештире бээр түүлдер туруп келир.

Эрги чылдарның солуннарының көктешкилерин аңдарып, ажыл көөр болза, кандидаттарга удур агитация салып турган таварылгалар эскертинмес. Агитацияның чаңгыс талалыы, кандидаттарны шүгүмчүлекчи ёзу-биле көрбейн баары бистиң ниитилеливиске кораллы-даа чедирип болур болгай.

Кандидатка удур бөгүнгү агитацияны аңаа амыдыралчы түүл кылдыр көрүп болур. Оларның соңгулда мурнунуң программалары бирле дугаарында шүгүмчүлекчи байдалга эртер ужурлуг.

Соңгулдалар дугайында хоойлужудулга хамааты бүрүзүнүң депутатка кандидаттың хуузунда болгаш ажылишчи шынарларын бүгү талалыг хостуг чугаалажып көөрүүш аргазың тургузуп, кандидатка удур-даа суртаал салырының эрге-ажыын магадылап турар. Ынчалза-даа кандидатка удур суртаалды чорударының эргелери бардаа болза, аңаа хамаарышкан шүгүмчүлел хоп-нүгүлбиле, дорамчылаашкын-биле холбашпаан турарын сагындырары артык эвес. Оон дугайында меге дыңнадыглар дээш харыысалга онаарын база соңгулдалар дугайында хоойлужудулгада көрүп турар. Маңаа хамаарыштыр 1988 чылдың февраль 2-де үнген «Хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын көөрүнүң чүрүмүнүң дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыының бирги үүлүнде соңгулда комиссияларының негелдезинде көрдүнген одургларны кичээнгейге алыры чугула. Ол үүлдө бижээнин ёзугаар алырга, атфамилиязын, ажылдап, чурттап турар черин долузу-биле биживээн хомудалдарны азы билдириишкиннерни анонимниг деп санааш, оларны күш чок деп көөр.

Мен бодап көөрүмге, соңгулдалар мурнунуң демисели ажык, ак сеткилдиг, шынчы байдалга эртер болгаш аңаа эң-не төлептиглерниң төлептии тиилеп үнер ужурлуг дээрзинге номчукчуларның хөй кезии каттыжар боор.

Юрий СЛОБОДЧИКОВ,
Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү.

УЗУН УЖУКТУГ БОЛГАЙ ААН

Эки кижилер дугайында

Кижиниң караа — оон сагыш-сеткилиниң көрүнчүү. Мунгаралының азы хорадаанының илередикчизи, өөрээнииң азы ынакшылын сөглээриниң барымдаазы. Кижиниң мөзү-шынарын олар база-ла «чугаалап» бээр. Самагалдайның уран чүүл школазының башкызы Анна Ногаан-ооловна-биле чугаалажып оргаш, оон будүштүг, топтуг аажы-чаңын, бичии сеткилдиин билип ордум. Ол-ла бүгүнү оон карактары «тайылбырлап» каапкан. Күш-ажылчы намдарының 26-гы чылынче кирген, үргүлчү-ле бичии чаштар аразынга ажылдап келген, оларга өвилең-өлдээ-биле бараан болуп чораан ол бөдүүн кижи Кызылдың уран чүүл училищезинге хор дирижеру тускай эртемни чедип алгаш, баштайгы ийи чылында Хову-Аксыга, оон соонда үелерде бо школада доктаамал башкылап турар.

Интернат турган бажыны оон ажылдап келгениниң баштайгы чылында уран чүүл школазы кылдыр эде дерээн. Ынчан чүгле баян биле фортепьяно салбыры турган. Баян салбырын Авый-оол Дадарович Симчит удуртуп эгелээн. Класстарга 25-25 хире кижини — музыкага сонуургалдыг уругларды, оолдарны чыып, четчелээн.

— Фортепьяно салбырынга өөренириниң хуусаазы чеди чыл. Ону кызымакла уруглар доозар болдур ийин. Өөренир кижи саны чоорту, чылдан чылче, кызырлып кээр чүве — деп, Анна Ногаан-ооловна сактып олур. — Мээң удуртуп турганым фортепьяно салбырының баштайгы доозукчуларындан сөөлүиде келзе-келзе 3-4 кижи арткан.

— А оон кол чылдагааны чүде ирги, Анна Ногаан-ооловна?

— Мында чылдагаан чаңгыс эвес. Анаа школага өөренижилерниң классы уладырга олар чоорту-ла кижээлдерни үзүп, келбестей бээр. Оон ыңай ада-иезинден база кончуг хамааржыр болдур ийин. Ол чүл? Ада-иелерниң акша-шалыңының дең эвези, өөредилге дээш төлевирге доктаамал сагыш салбайн баары-дыр. Оон уламыннан уруглар, оолдар музыкага хандыкшылдан чоорту хоорлуп чоруй баар таварылгалар хөй.

Байдал чылдан чылче ындыг болуп келзе-даа, дуржулгалыг башкының салгакчылары бар. Ол баштайла Галина Чиктолду адады. Галина Минусинскиниң уран чүүл училищезинин ниити ыры салбырын доозкан. Ам «Тиилелге» совхозта уруглар садында ажылдап турар. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кан-оол Баазанооолдуң уруу Алена Кызылдың башкы училищезин доозкан, уруглар садынга дөрт чыл ажылдаан соонда, ам найысыладың уран чүүл училищезинин фортепьяно салбырының бирги курузун доозуп турар. Ада-иезинин музыкага, уран чүүлге хандыкшылын салгаар дээн оон күзели ону ала-чайгаар-ла ынаар аппарган. Аленаның өөредилгези багай эвес. Регина Тараачы бо школаны ийи чыл бурунгаар доозкан. Оон соонда ол Кызылга бир чыл өөренгеш, амгы үеде «Чодураа» совхозта уран чүүл удуртукчузу болуп ажылдап турар.

— Силерниң өг-бүлеңер кежигүннери база шупту музыкантылар ыйнаан?

— Уругларым ачазын Эрес-оол Чорбааевич дээр, Коммунист кижи. Мергежили — чолаачы. Хүндүлел бижиктер-биле хөй удаа шаңнаткан. Ол хөгжүм аймаанга улуг-ла тура чок ийин. Уругларывыс шупту 7 кижи. Олар база ындыг болган. Чүгле улуг оглувус Шолбан бо школаның баян салбырын доозкан. Ол ам районнуң Культура бажыңында методистеп турар.

Самагалдайның уран чүүл школазында ам беш салбыр бар. Ында чурулга, танцы, домбра салбырлары немешкен. Тос башкы ажылдап турар. Класстар четчир. Тар эвес. Чүгле чурулга салбыры бичии. Хөгжүм херекселдери четчир. Чурулга биле танцы салбырын доозуп турарлар хөй. Эрткен чылын танцы салбырыя 15 кижи дооскан. Бо чижектерни, сан-чурагайны киргенимде ужур, утка бар. Уран чүүл школазында Самагалдай суурнуң ийи школазындан өөренип кээп турар өөренижилер саны чүс ашкан. Ол эки көргүзүг ышкажыл. Оон-биле кады ол чаштарны өөредип, кижизидип турар башкыларга хамаарыштыр мындыг бодал бар. Үр чылдарда ажылдаан дуржулгалыг башкы А. Н. Чооду-биле чугаалажып ора, черле удуртукчу эштериң талазындан материалдыг, моральдыг деткимче кандыгыл дээрзин база сонуургаан мен. Ол аңаа мындыг хевирлиг харыы берген: «Культура ажылдакчыларын чамдык удуртукчулар херекке албас боордур. Кажан район азы республика чергелиг фестивальдар, көрүлделер болур деп барганда, чүгле ынчан бастыр сактып кээрлер-дир».

Анна Ногаан-ооловнаның бо харыызын хууда хомудал кылдыр эвес, а коллективтиң мурнуудан негелде кылдыр хүлээп алыр болза эки. Ниити ажылга-даа, кижилериң салым-чолунгадаа хамаарыштыр аан. Келир үениң чалыы салгалын кижизидериниге, өөредиринге күжүн, энергиязын, дуржулгазын ол харамнанмайн келген. Ону биче сеткилдии, ажылынга бердинген чоруубиле бижырымчалыг күүседип турар. Ол Чаа чылда пенсияже үнер. Чүс чылдың чартык кезиин уруглар кижизидилгезинге бараалгаткан ол бодүүн кижиниң амыдыралчы оруу ам-даа узун ужуктуг болгай аан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шыныың» корр.).

Кунгуртуг: бөгүн, даартан

III. Аас-сөс биле ажыл-херек кады

Ону кылыр-дыр, мону кылыр-дыр деп шуугажып турбайн, тере-хөлчүлер ам практиктиг ажыл-херекче кирипкен. Эң-не баштайгы практиктиг ажылы болза структураны эде тургускан. Мурнунда аңаа тудуг харыылаар ийи коллектив — бирээзи кооператив турган. Аажок эпчок болган. Эң ылаңгыя совхозтуң ыяш дилер цегин кооперативке берипкен турган, а боттары хол куруг арткан. Ынчангаш сентябрьның сөөлгү хүннеринде тудугжуларның ниити хуралын чыгташ, аңаа чаңгыс кооперативти тургускан. Даргазынга К. Балдай-оолду соңгаан. Чөвүлелди база ревизия комиссиязын тургускан. Чөвүлелде ёзулуг-ла хүндүткелдиг болгаш ажылды организастап билир кижилерни киирген.

Ажылдаарынга эптиг кылдыр кооперативти звеноларга аңгылаан. Олар тус-тузунда харыылаар ажылдыг: бир звено чүгле тайгага ыяш кезим белеткээр, сөөртүп чедирер, ескези ону дилер, база бир звено чазанып, ескези улуска ачы-дуза чедирип, кажаалар, бажың, кладовка кылыр, септээр. Ол ышкаш шеверленчилер, капитал тудуг, орук-көвүрүг кылыр звенолар бар. Ажыл хөй: септелге мастерскаязын, ферманы, 640 олуттуг школаны, теплицаны болгаш өске-даа объектилерни тудар. Совхозтуң девискээринге ыңай-бээр чоруп тургаш, шыпап-ла, орук-көвүрүг кылыр звенону аңгылап тургузары, оларга техниканы шуут бижыглаары ёзулуг-ла шын-дыр деп кижи бодап кээр чорду. Тудугда ол звенолар чүгле чек-биле санажыр. Мындыг хемчеглерниң түңнелинде ажылга улусту хаара тудар аргалыг болган.

База бир эптиг чүүл — ниити совхозтуң структуразын өскерткен. Октябрь 1-ден эгелээш, ажыл-агый бүрүңүбиле бот-орулга-чарылгаже шилчээн. Сес цехти тургускан: мал ажылының, тудугның (кооператив), механизацияның болгаш энергетиканың, чүртталга база коммуналь ажыл-агыйының болгаш ниитиниң чемненилгезиниң, мал чеми белеткээриниң болгаш ногааның, аңныыр-тывыш, балык, дузалал ажыл-агыйның, кадыкшылганың цехтери база школа. Ийе, школа база бир цех. Школаны тус-тус совхозтуң цехтеринге бижыглаан. Сорулгазы болза совхозка ажылчын күш белеткээр.

Боларның ажылында чамдык солун чүүлдер база бар: столовая ажылдакчылары шайны болгаш кат хандызын чунар-бажыңнаан улуска садып турар апарган, ол ышкаш боттарының кылган чүүлдерин школага чапсар үезинде садып эгелээн. Совхозтуң балыкчылары продукциязын ам тонна-тонназы-биле дужаап эгелей берген.

Мурнунда ужуражылгаларга улустуң санал-оналындан алырга, совхоз аът күжүн ажыглавас дээн болгай. Ону барымдаалаш, ам хостуг үеде механизаторлар болгаш чолаачылар 40 аът турар кажааны тудуп эгелей берген. Бо база чаа чүүл-дүр.

Аңныыр-тывыш, балык болгаш дузалал ажыл-агый цеги (начальниги Манмын Сания) Кызылга азы район төвүнге магазин тудар, ам 20 кубометр ыяштыг чүдүруп эккелген. Ол магазинниң бир талазы кафе болур, аңаа национал чем кылып садар, ийиги чартыынга балык, кат-чимис база кунгуртугжуларның аргаан болгаш даараан хеп аймаан садар. Ол дугайында чогуур черлер-биле дугуржуп чугаалашкан.

Ол цех 1990 чылда 150 муң рубльдиң продукциязын сайгарып болур аргалыг. Ооң планында чүлер кирип турарын номчукчуларга база допчулап таныштырайн: 30 ажыг тонна балык тудар. Бодунуң девискээринде байлаан совхоз боду ажыглаар кылдыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар Тере-Хөлдү ол совхозка бүрүнү-биле шилгазы болза совхозка ажылчын күш белеткээр.

Боларның ажылында чамдык солун чүүлдер база бар: столовая ажылдакчылары шайны болгаш кат хандызын чунар-бажыңнаан улуска садып турар апарган, ол ышкаш боттарының кылган чүүлдерин школага чапсар үезинде садып эгелээн. Совхозтуң балыкчылары продукциязын ам тонна-тонназы-биле дужаап эгелей берген.

Мурнунда ужуражылгаларга улустуң санал-оналындан алырга, совхоз аът күжүн ажыглавас дээн болгай. Ону барымдаалаш, ам хостуг үеде механизаторлар болгаш чолаачылар 40 аът турар кажааны тудуп эгелей берген. Бо база чаа чүүл-дүр.

Аңныыр-тывыш, балык болгаш дузалал ажыл-агый цеги (начальниги Манмын Сания) Кызылга азы район төвүнге магазин тудар, ам 20 кубометр ыяштыг чүдүруп эккелген. Ол магазинниң бир талазы кафе болур, аңаа национал чем кылып садар, ийиги чартыынга балык, кат-чимис база кунгуртугжуларның аргаан болгаш даараан хеп аймаан садар. Ол дугайында чогуур черлер-биле дугуржуп чугаалашкан.

Ол цех 1990 чылда 150 муң рубльдиң продукциязын сайгарып болур аргалыг. Ооң планында чүлер кирип турарын номчукчуларга база допчулап таныштырайн: 30 ажыг тонна балык тудар. Бодунуң девискээринде байлаан совхоз боду ажыглаар кылдыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар Тере-Хөлдү ол совхозка бүрүнү-биле шилчидип берипкён. Ооң аңгыда 20 тонна тоорук сайы. Ооң бир килограммын ам магазиннерде 4 рубльге садып турар болгай. Ол ышкаш 5000 рубльге эм оттарны чыып дужаар, 1,5 тонна кат чыыр.

Кунгуртуг — бойдустуң ховар дээн чараш болгаш байлак булуннарының бирээзи. Ам ооң аңныыр девискээрин база чүгле совхоз боду ажыглаар алаар. Бойдустуң байлаан чөпшээрел чок төтчеглээрлер-биле демиселди шынгыыраткан. Совхозтуң бодунуң хөй-ниити инспекторларын тургускулаан. Тарыска, Тере-Хөлдүң аржаанынга профилакторийлерни тудуп, ажыглалга киирер.

Совхозтуң культура амыдыралында бир өөрүнчүг чүүл болза октябрь 15-тен эгелээш, ында «Тере-Хөлдүң чалгылары» деп аисамбльди тургускан. Ол коллективке дирекция 2700 рубль өртектиг хөгжүм херекселдерин база бичии моторну садып берген. Ол дээрге чоннуң культурлуг дыштанылгазынга улуг рольдуг болуру чугаажок. Ук коллектив киирер оруглазының чартыын боду, артканын совхозунга дужаар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, таптаашкын үезинде шимчевейн чыткан күш — Тере-Хөлдүң чоннуң күжү ам оттуп, шимчеп эгелээн. Ол дээрге хамыктың мурнунда чоннуң бодунуң инициативазының, күзелиниң ачызында болган. Эде тургустунуушкуннуң эге базымнары мында кылдынган. Мурнунда совхозка Кызыл — Кунгуртуг аразынга улуг чүк сөөртүр аар автомашиналарны найысылалда автобудуруглеге шилчидикен турган. Ол чорук дыка таарымча чок. Чүге дизе совхозтуң кассазындан хөй акша-хөреңги үнер. Чогум ол талазы-биле чарыгдал кайы хире болурун тодарадыры-биле чүгле ийи автомашина Кызылдан янзы-бүрү чүк эккелгени дээш, совхозтан 4017 рубльди тыртканын айтып каалы. Чүгле ийи автомашинаның хөлезини ындыг. А бүдүн чыл дургузында чеже автомашина баарын?

Республиканың кайы-даа совхозунда дег, мында «Тере-Хөлде», экономика болгаш социал талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускай доктаалы үнгени таварылга эвес. Ук документ ёзугаар ажылдар кылдыыш турар, ынчалзадаа четпейн турар чүүлдер хөй. Эң ылаңгыя ырак-узак черге радио бо-ла ажылдавайн баар, ол дугайын Ф. Бегзи, А. Шойлаа олар база дыка хомудап чугаалап турар чорду. А электри чырыы? Балыктыг-Хемге гидроэлектри станциязы тудар дугайын барык болур кылдыр шиитпирлеп каан. Ында шинчилел ажылдары чоруп турар. Доктаамал электрилиг апаар болза, кунгуртугжулар-даа амыраарла.

Эрткен чылдың октябрь 1-де медээ-биле алырга, Кунгуртуг суурда бажыңын улгаттыраның база чаа бажың алырының ооҥурунда 35 өгбүле бар. Бир-тээ, ындыг болганда, хуузунда бажың тударын мында черле өске совхозтарга бодаарга, дыка шыырак темпилиг. Амгы үеде 12 өг-бүле боттары бажыңнарны тудуп турар. Оларга совхоз база садыг четкизи шаа-биле дузалап келгенин айтыр апаар. Ам тудугда кооператив тургустунганда, ол ажылдың темпизи черле шапкынчыыр дээрзи билдингир. Малчынарда безин кыжын чурттаар бажыңы чок улус бар. Барып-барып Тере-Хөлге, тайгада аан!

А совхозтуң складының даштында база бир элдептиг чүвени көрген мен: Казахстандан эккелген, демирден кылган өг каркастары чыдар чорду. Совхозка профзивилел конференциязы боон турда, бир малчын өг ыяжы чок деп айтырыг тургузарга, ол демирлерни ап алырын ким-бир кижи сүмелээрге, шуут-ла ынавас чорду. Ооң соонда чүге ындыгыл дээрзин улустан ылавыладым. Чайын чаңныктан, кызаңнаашкындан айыылдыг боорга, малчыннар ону албас, коргар дээрзин билдим. Ооң, каркастың өртээ шыырак-ла турган боор, чогум Кунгуртуг улузунга ону белекке берген чүве деп дыңнадым. Каркас дээрим — демир хараача, унулар база ханалар-дыр ийин.

Тере-Хөлдүң чурттакчыларының хуузунда мал-магаяны шыырак. Бо чылдың январь 1-де чизе ёзугаар ында 513 өреге, 1972 чурттакчы бар. Оларның чизезинде 1513 мыйыстыг бода мал, 1337 хой, өшкү база 714 чылгы бар. Чоннуң өзүп көвүдеп турары база аажок. 1988 чылда 68 бичии кижи төрүттүнген. А совхозта чыл эгезинде 27 ажыг муң янзы-бүрү мал бар. Тере-Хөлдүң мал талазы-биле онзагай чүүлү — ында сарлык, иви, шээр, мыйыстыг бода мал, чылгы бар. Солун аз?

Малдың уксаазын экижидери-биле уксаалыг 50 хунажыннарны садып алыр. Ынчангаш келир үеде сүт-бараан фермазының үндезини ол болур. Орта эки бааза херек. Амгы СБФ-зының кажаа-хораазы шаанда колхоз үезинде турганы хевээр. Ынчангаш ам чаа ферма тудар деп шиитпирлээн.

Совхоз дүк дужаарының чыл планын күүседикен. Эттиин база боттандырып шыдаан. А сүттүү хоржок болган. Аргаларны ажыглаваан. Эттен база дүктен бир млн. ажыг рубль оруглганы алган. Ынчалза-даа өре хөй, ону төлээр апаар.

...Чурумалдыг Тере-Хөлдүң девискээринде аде тургустунуушкун эгелээн. Чоннуң көдүрлүүшкүнү аажок. Чер-чуртунуң байлаан, аргаларны ажыглап тургаш, ажылды бир янзы органиастааш, кунгуртугжулар ботоорулга-чарылганың оруунче быжыы-биле базып киритер дээрзинге бүзүреп болур. Ол дугайын моон соңгаар-даа чугаалай бээр бис. Көөр бис аа: тере-хөлчүлер бүгү Тывага алдаржыыр-ла эвеспе. Балыктыгның суу үерлээш, уну сыңмайн баары дег, эде тургустунуушкуннуң чалгыы-биле, бодунуң инициативазы, удуртукчуларының деткимчези-биле олар, Тывавыстың кайгамчыктыг булуңунуң кижилери — кунгуртугжулар ботбашкарлып шыдаар.

Седен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ССРЭ-ниң Күрүне банкызындан

Румын болгаш молдав литератураларның классиги Михаил Эминескуга турасказтаан чоостарны кылып үндүргенинең болгаш саарылгага киргенинең дугайында

Румын болгаш молдав литератураларның классиги Михаил Эминескуның мөчээнииң соонда 100 чыл болганы-биле холбаштыр, 1989 чылдың декабрь 26-дан эгелеп, 1 рубльдиң чоостарын саарылгаже үндүрүп киирген.

1 рубльдиң тураскаалдыг чоостарының өңү ак, ону чес-никель холуксаадан кылган болгаш тырыкы хевирлиг, 31 мм. диаметрлиг.

Чоостуң арын талазында ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдезии чураап, «СССР», «1 рубль» болгаш «1989» деп сөстерни бижээн.

Артыы талазында Михаил Эминескуның чуруун сиилбээн, солагай болгаш оң талаларында «1850» болгаш «1889» чылдарны, алдыы талазындан эгелеп долгандыр «Михаил Эминеску» деп бижип каан.

Чоостуң даштыкы кыдыын долгандыр ханы кылдыр «Один рубль» деп сөстерни бижээш, ийи бичии улуг сек-биле аңгылап каан.

Михаил Эминескуның мөчээниниң сөөлүнде 100 чыл болганы-биле холбаштыр тураскаалдыг чоостарны 2 млн. кезек, оон иштинде 0,2 млн. кезээн экижиткен шынарлыг кылдыр үндүргеи.

Бо чоостарны саарылгада чоруп турар өске бүгү чоостар-биле бир дөмей, күрүне, кооператив, хөй-ниити бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялар, колхозтар болгаш тус-тус хамаатылар айыттынган үнези-биле төлелгелер кылдыр ыяап-ла хүлээп алыр. А ССРЭ банкыларының албан черлери, Харылзаа министерствозунуң бүдүрүлгелери агар санга санажылга счёттарынга, салыышкыннарга, аккредитивтерге киирер болгаш шилчидер акша кылдыр кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка хүлээп алыр.

МЕДЭЭЛЕР

КЫЗЫЛ. 1989 чылда Кызыл хоорайның болгаш өске черлерден келген тудугжулар 9 дугаар школаны, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун болгаш алды дугаар микрорайонда тос каът чурталга бажыңнарын ажыглалга киирген.

1990 чылда чурталга бажыңнарындан аңгыда чартык фабрикаттар болгаш кулинар кылыглары кылыр фабриканы, макарон болгаш кондитер кылыгларының цегин, хой кежинден тон даараар фабриканы, азы 1300 хире ажылчыннар ажылдаар бүдүрүлге черлерин ажыглалга киирер.

Ол ышкаш эптир бассейнни, ИХМ-ниң спортзалын, чүс кижи чунар чунар-бажыңны ажыглалга киирерин чон манап турар.

«Спутник» микрорайонга бажың тудары-биле 163 чер участоктарын 62 бүдүрүлге черлери алгаш бо чылын бажыңнарның тудуун аңаа уламчылаар.

• • •

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. Чаа чылдың бүдүүзүнде «Шекпээр» совхозтуң Биче-Тей салбырының хойжу коданнарында хой оолдаашкыны эгелээн. Базыр-оол Ооржакта 93, Олег Чамбалда 77, Семён Сарыгларда 65, Лейтенант Серен-Доржуда 62 хой оолдаан. Малдың чаш төлү онча-менди кадагалаттынып турар. Ниитизи-биле салбырда 300 баш чаш хураганнар чаа чылда малдың баш санынга киир санаттынар.

• • •

СҮТ-ХӨЛ. «Алдан-Маадыр» совхозтуң сүт-бараан фермалары күрүнеге сүт дужаар планын ажыр күүседкеш, 1990 чылдың январьның үлүүнче кирген.

Бо хүннерде Сарыг-Булуң база Ак-Даш сүт-бараан фермаларының болгаш малчыннарның аразында арегда көрөззинче киреринiң ажылдары чоруп турар. Экономиктиг өөредилгени совхозтуң тускай эртемниглери эрттирип турар.

• • •

ТУРАН. Чаа чылдың бүдүүзүнде Бии-Хем районнуң удуртукчулары-биле Туран школаларының башкылары болгаш өөренижилери ужурашкан. Аңаа кем-херек үүлгедиишкинии болдурбас талазы-биле улуг чугаа болган. Райкүүскомнуң иштики херектер килдизининң начальниги Ю. А. Норбу, районнуң прокуроруу В. Г. Гаспарян илеткелдерни кылган болгаш салган айтырыгларга харыыны бергеннер.

Улуг улус биле уругларның аразынга болуп эрткен ажык чугаа кижизидилге ажылынга салдарлыг болур. 1990 чылда кем-херекти болдурбас талазы-биле тускай хемчеглер ажылдап кылдынган.

Повар

ЧУРУКТА: Тожу районда «Май 1» совхозтуң төп сүт-бараан фермазында ажыткан столоваяның повары Рая Кол эки амданныг чемнерни кылып, кыштың соогунда ферманың ажыл-ишчилерин чемгереринче сагыш салып турар. Изиг мүн, шай, компот болгаш оон-даа өске чемнер ооң кухнязынга белен турар.

Аныяк ажылчын Рая Кол ол фермага саанчылап база ажылдаан. Сүттүң саалдазын бо фермага элбедириниң дешилгелиг аргазы — малга бээр хөй чем болуруп, ооп ыңай чылыг, чырык кажаалар база механизастаашкын чугула херек дээрзин ол билип алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Бижыг корум-чурум дээш

ХАЙЫМНЫГ ЧЕРЛЕР

Бистиң төрээн Тывавыста хөй национал кижилер чурттап, ажылдап турарлар. Олар аразында ажыл-ишчидаа, амы-хуу-даа харылзаалыглар, а чамдыктары чоок өөңүк-тала, өг-бүле апаргылааннар. Мен базала найысылалдың хоочун чурттакчызы мен, ынчангаш хоорайым ат-алдары арыг-чаагай болзун-на деп бодаар мен.

Бистиң № 4 микрорайон хөй чурттакчылыг чер, ында № 14 ортумак школа, № 4 профессионал-техниктиг училище, чонга ачы-дуза чедирериниң өөредилге-бүдүрүлге комбинады, хөй санныг уруглар албан черлери бар. Оон ыңай кончуг хайымныг черлер — автовокзал, № 46 арага садыы. Чурттакчылар кежээликтей садыглаарындан сестир апарган. Холда тудуп чораан чүү-хөөзүн оолдарга хунаадып кезээннер. Ол хамаанчок дүне ээн бажыңнар иштин оорлаар, киоскилер үрээр таварылгалар база тургулады. Чоокта чаа шоочалыг турган ээн бажыңым база оорлаттым. Шоочаларны күш-биле оора долган үрээн. Өлүрүүшкүннер, үптээшкиннер, күштээшкиннер бо микрорайон девискээринге база болгулааның чон билир, ынчангаш хайымныг чер апарганы таварылга эвес.

Бо-ла бүгү кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол үндезини — арагалаашкында. Оон-биле демисел бисте ам-даа кошкак. Арага садыының чанында чамдык улус эпти-ле арага талонун 5-10, а автовокзал чанында чиик машиналарга бир шил водканы 25-30 рубльге бүдүү садыглап турар. Шагдаалар ону билир. Оларны тудуп, торгап-даа турар. Ол та кажан чидер.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

«Чурттаар оран-бажың—2000»

ЧЫЛДЫҢ-НА БЕШТИ

Нарын суурга чурттакчы чоннуң бодунуң күжү-биле тудар сорулганы Нарын көдээ Соведи, «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаны ажылдап кылып тургаш салган. Ону көдээ Советтиң сессиязынга, программаны хүлээп ап тургаш, бадылаан. Чурттталга шөлүн алгыдып алыр дээн азы чурттаар бажың тудуп алыр дээн кижилерниң боттарының күжүн, демин эвилелдеп, оларга тудуг материалдарын садып, автотранспортту тудуг материалдары сөөртүрүнге тускайлап, бажың тудуунга дузалажыр кижилерни тып бээр дээн ышкаш дузаны чедирерин программага көрүп каан турган. Суурнуң чурттакчыларының хуралынга ол программа-биле кижилерни таныштырып, ону боттандырарынга идепкейлиг киржиринче кыйгырган. Көдээ Советтиң эгелээшкинин чон билзин, ажыл-херекче шилчизин дээш тайылбыр ажылын чон ортузунга чоруткан. Бо бүгү ажыл үре-түңнелдиг болган деп чүвени кылдынган ажыл бадыткап турар.

Бажың тударынга херек акшаны күрүнеден чээлин алырының дугайында билдириишкиннерни 21 кижи көдээ Советке киирген. Күрүнеден чээлини алырынга оларга көдээ Советтиң күүсекчи комитеди дузалаан. 1988 чылда бажың тудуп алыр дээш 15 өреге, чурттталга шөлүн улгаттыр тудуп алыр дээш 4 өреге күрүнеден акшаны чээлиге алган. 1989 чылда оларга 3 өреге немешкен. Бажың тудуп алыр дээн күзелдиг кижилерге көдээ Совет черии айтып берип, ол дугайында шынзылга бижиктерни тудускан. Ол шынзылгалар ёзугаар ыяш ажыл-агый чери бажың тударынга херек ыяш кезин алырын хамаатыларга чөпшээреп турар. Тудуг материалдары сөөртүп алыр автотранспортту совхоз хууда бажың тудуп ап турар кижилерге тускайлап берип келген. Оон ынай бажың тудуп турар кижилерге дуза көргүзер 4 кижи составтыг звенону база тургускан. Түр када ажылы чок кижилерни база бо ажылга хаара тудуп турган. Совхозтуң талазындан тудуг материалдары-биле хандырар хемчеглерни шыдаар шаа-биле ап чорудуп келген. 1988 чылда совхоз хууда бажың тудуп ап турар кижилерге 40 кубометр манзаны саткан. Шак ындыг янзылыг демниг ажылдың түңнелинде, 1988 чылда 7 өг-бүле хууда бажыңны тудуп алган, 4 өг-бүле чурттап орар бажыңнарын алгыды туткан.

Чоннуң бодунуң күжүн билдилиг эвилелдеп, аңаа дузаны чедирип тургаш, чурттталга айтырыын чедиишкиниг шиитпирлеп болурунуң оруктары бар деп чүвени Эрзин районнуң Нарын көдээ Советиниң күүсекчи комитединиң дружылгазы көргүзүп турар-дыр.

Борис БИРИЛЕЙ.

Агрофирма

ООҢ АДЫ ЧАА, А АЖЫЛЫ...

Агроүлетпүр комплекизининиң үндезин реформазының негелделерин ёзугаар Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле Кызыл районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынын 1988 чылдың декабрьда агрофирма кылдыр, ооң түңнели кандыг болурун шенеп көөрү-биле эде тургускан. Чыл эрткен-дир, а түңнел кандыгыл? Ниити штат кызырылган, специалистер шуут-ла ажыл-агыйларга технологтар болуп ажылдаар ужурлуг. Агрофирманың составынга районнуң совхозтарындан аңгыда, куш фабриказы база өске-даа организациялар болгаш колдуунда-ла тудугжу кооперативтер бактаап кирген. Бир эптиг чүүл болза санаашкын-саң-хөө төвүн тургускан. Ол дээрге бот-орулга-чарылгалыг салбыр. Ол төп совхозтарның саң-хөөзүн чогумчудар талазы-биле хемчеглерни боттандырып кирипкен. Эң ылаңгыя баштаар чернің шиитпирибиле экономиказы быжыг ажыл-агыйлар кошкактарынга чээлини берип болур апарган. Эрткен чылдың декабрь 1-де 1.643 муң рубль чээлини тывыскан.

«Кызыл» агрофирма ногаа аймаа болбаазырадыр цехти тударын-биле Югославияның бир фирмазы-биле дугуржуп каан. Ол ышкаш Красноярскиниң, Новосибирскиниң чамдык организациялары-биле керээлерни чарган. Республика найысылалында агрофирманың тускай магазини база тыптып келген. Моон алгаш көөрге, ажылишчи шынар бар, эгелээшкиннерлиг-дир. Чаа тургустунган фирмага бергелер ыяап-ла турар. Ону кымдаа маргыжып шыдавас.

Экини эки дээр. Сөсте шын быжыг. Ооң-биле чергелештир ажылда турбас ужурлуг частыргылар, четпестер база туруп келген. Агроүлетпүр каттыжыышкынының 13 кижи составтыг комиссиязы хынаап, оларны илереткен. Чүлерил ол? Аңаа ким буруулугул?

1. АКША-ХӨРЕҢГИ ТҮҢНҮГ

Агрофирманың ажыл-херээн, саң-хөөзүн-даа коллектив — төлээлекчилерниң хуралы ийикпе, баштаар чер билип, ээ болур ужурлуг. Ол дугайын ооң даргазы А. И. Семенов эки билир. Ындыг турбуже, ол удуртукчу хөйнүң акша-хөреңгизин кара туразында ажылай бергенииң фактылары аштылып үнүп келген. Эң ылаңгыя электрилиг саналга машиналары садып алырыбиле база эртём-техниктиг продукция дээш Красноярскиже, төлевилел дээш Новосибирскиже шилчиткен ниити түңү 72 муң рубльди баштаар черниң шиитпири чокка, чамдыктарын керээ безин чарбайн шилчиткени илерээн. Оон аңгыда ийи өрээл бажың тудар дээш 24 муң рубльди база-ла баштаар черниң чөпшээрели чокка үндүрген.

Ажылдакчыларны шаңнаарында база оларны республикадан дашкаар сургакчыладырда доктааткан чурумну сагывайн турар. Шаңналдың бүгү-ле хевирлери ажылдакчының 6 ай дургузунда алыр шалыңындан көвүдевес ужурлуг. Ол ышкаш кайы-бир специалисти шаңнаарда, ооң ажылга четпестерин барымдаалаваан.

Эрткен 1989 чылдың август 2-де баштаар черниң шиитпири-биле республикадан дашкаар сургакчылаар ажылдакчыларга хонукта 35 рубльди төлээр кылдыр доктааткан. Ооң түңнелинде агрофирманың даргазы А. Семеновка 190, юридика кооперативиниң даргазы В. Саенкога 426, дириг амытаннар аарыглары-биле демисежир район станциязының начальниги М. Килинге база чолаачы В. Шагаловка 216-216 рубльди артыкка төлеп берген. Ол ышкаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга, совхозтар директорларынга 15 хонук немелде шөлээни берип турганы канчап-даа шын эвес. Аренда дугайында ССРЭ Хөөйлузунуң 20-ги чүүлүнге дүүштүр чүгле арендалыг коллективтерге немелде шөлээни берип болур. Эш А. Семеновтуң ээ-харыысалга чок чоруунуң ужурундан «Көк-Тей» совхозка продукция дээш 79,1 муң рубльди шилчидип берипкен. Ону эгидер талазы-биле хемчег албаан.

Бо фактылардан алгаш көөрге, агрофирмада саңхөөнүң чурумун каржызыбиле хажыдып турар. Ында чогуур учёт чок-тур.

II. УНИВЕРСАМ

Ажыы-биле чугаалаарга, кызылчылар болгаш хоорайга келген аалчылар найысыладың мурнуу талазында «Кызыл» агрофирманың тускай магазини ажыттынганынга аажок өөрээн. Аңаа янзы-бүрү кат-чимис, ногаа аймаа, оон аңгыда малдың ижин-хырындан кылган чемни садып турар апарган.

Ынчалза-даа комиссия ооң ажылынче алыс-ла ханылап көөрге, улуг четпестер бар болган. Аъш-чем аймаан эккеп дужаап турар ажыл-агыйлар-биле харылзаа кошкак. Ооң уламындан чамдык бараанар ховар, а өскелери эңдерлип кээп турар. Эрткен чылдың декабрь 5-те ук магазинни хынаарга, 4672 килограмм чер тооруу бар болган, ону «Час» деп кооперативтен хары угда садып алган болза-даа шынарын хынаваан. Ону үр шыгжап келгениинден ооң шынары баксыраан. Ол ышкаш 1989 чылдың ноябрь—декабрь айларда «Транскооп» деп кооперативте А. Рыжков дээр кижиден 4305 килограмм балыкты 11462 рубль-биле садып алган, ооң шынарын база-ла хынаваан, чүү деп ындыг кооперативил дээрзи билдинмес, ооң-биле керээ-даа чарбаан.

Бо магазин янзы-бүрү кооперативтерден база улустан продукцияны дугурушкаы өртек-биле киир садып алгаш, ону 20 хуу өстүргеш, садып турарының хөй янзы фактылары бар.

Уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң шыгжамарында 6750 рубль өртектиг 50 тонна капустаның 30 хире хуузу агрофирманың харыысалгалыг ажылдакчыларының буруузу-биле үрелген. Ону ам канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келген.

Агрофирманың хамаарышкан магазинииңде эът садар салбырында эргелекчизи В. Рослякова улуг кассир болуп база ажылдап, садыгжылардан кирген акшаны хүлээп ап, магазинииң ажылдакчыларының шалыңын үлеп берип турар.

III. ДУЗАЗЫ ЧҮЛ?

Агрофирманы тургускаы районнуң совхозтарынга кандыг ачы-дузалыг болганыл? Мындыг айтырыг чайгаар-ла үнүп келир. 1989 чылда район күрүнеге сүт, дүк база дагаа чуургазы садарының планын күүсетпейн барган. Эрткен чылга бодаарга, эът база чуурга бүдүрери эвээжээн. Эң ылаңгыя сүт талазы-биле республиканың эң дээре ажыл-агыйларының бирээзи «Көк-Тей» совхозта сүт бүдүрүлгезиң дыка-ла кудулаан турда, агрофирма ону болдурбас дээш чогуур хемчеглер албаан.

Кызыл районда малдың хораар чоруу кызырылбаан, ооң бир чылдагааны болза, зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг дуза четпейн турар. Маңаа бадыткал кылдыр «Шамбалыг» совхозтуң сүт-бараан фермазын ап көрээлиер: ында арыг-шевер фельдшер биле ногааның дужүду база дыка чавыс. Мал чеми белеткээриниң планын оранчок чедир күүсетпээн.

Ол бүгү четпестериниң чылдагааны чүл дээрзин агрофирманың специалистери хандыр сайгарар ужурлуг турган. Амгы үеде районнуң совхозтарында үрезин белеткелиниче кичээнгей салбайн турар.

Чер ажылында эки дуржулга бар. Ону ниити районга неперегири-биле агрофирманың талазындан дээштиг хемчеглер албаан. Совхозтар бот-башкарныр деп принципке чылдагааннааш, оларның экономиктиг болгаш социал байдалын хынаваан, дуза чедирбээн.

Мал болгаш чер ажылындан аңгыда, капитал тудугда база-ла шыңгыы четпестер бар.

Шак мынчап кээрде, агрофирма бодунуң хүлээлгезин чедир күүсетпейн баргаи, оон удуртукчулары бүдүрүлгени каттыштырарынче кол кичээнгей салгаш, ажылды организастаарын ийиги чергенин айтырыы кылдыр бодаан. Ынчангаш районнуң иодээ ажыл-агыйы аналала дузалал хевирлиг апаргаи. Агрофирманың саңхөө-санажылга төвү бодунга хамаарышкан коллективтерге чогуур дуза көргүспээн.

«Кызыл» агрофирмадаи ийи ажыл-агый — «Тере-Хөл» биле «Тиилелге» совхозтар үнгени таварылга эвес. Агрофирманың база ооң даргазы А. И. Семеновтуң ажылының стилинде болгаш методтарында шыңгыы четпестерни ол факт база херечилеп турар.

Агрофирма чаңгыс кижиниң хууда ажыл-агыйы эвес-тир. Ол дээрге коллективтиг ажылдаар, бодунга хамаарышкан ажыл-агыйларны, организацияларны, кооперативтерни башкарар, дузалаар сорулгалыг.

Комиссияның **түңнели** чүл? Агрофирманың албандужаалдыг кижилериигe хамаарыштыр чогуур түңнелди үндүрер херек. Районнуң совхозтарында шак ындыг байдалды өөренип көргеш, өскээр чугаалаарга, агрофирма бодунуң хүлээлгелерин күүседип шыдаваан.

Александр ООРЖАК.
Республиканың Агроүлетпүр каттыжыышкынының юридика салбырының начальниги.

Музей 100 харлаан

СЕКРЕТАРЬНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

Красноярск хоорайның чурт шинчилээр моожу музейи тургустунгандан бээр 100 харлаан. Оюн уткуштур эртем конференциязын эрттирген. Ооң адын «Музейлериң эртем-шинчилел ажылынга Сибирьниң айтырыгларын өөренип турары» дээр. Ол хуралга төөгү эртемнериниң 7 доктору, 22 кандидаттары, география эртемнериниң 5 кандидаттары, биология эртемнериниң база 5 кандидаттары болгаш Москва, Ленинград, Новосибирск база Сибирь музейлериниң чүс ажыг эртем ажылдакчылары кириштир.

Мээң бир сонуургаан чүвем болза, Красноярск крайның болгаш ол-ла хоорайның удуртукчу даргалары бистиң-биле кады эртем конференция ажылынга киржип, музейниң алдар-адын алгыдып турдулар. Красноярск хоорайның партия хооркомунуң бирги секретары музейниң чаа тудуун удуртуп, боттуг дузазын чедирип турары дыка-ла магалыг болгаш өөрүнчүг. Бала бир магадаан чүвем — Красноярск хоорайның школалары, институттары болгаш албан черлери бөлүк-бөлүүг-биле төп музейинге барып турар болгаш төрээн черииниң төөгүзүн улам хандыр өөренип эгелей берген. Сибирьде чурттап турар эвээш санныг улустарның культуразынга тураскаатканн делгелгелерни кылгылап, оларның кижи төрелгетенниң төөгүзүнге киирген чогаадыкчы ажылдарын делгередир суртаалдап турар чаа делгелгени база көрдүм. Допчулап чугаалаарга, Красноярскиниң музейи дээрге чурт, чоннуң амыдыралының ёзулуг көрүнчүү болу берген, ылаңгыя аныяктарга ада-өгбелерниң ачылыг үлегерин суртаалдаар чери апарган. Ясли-садик, школалар, институттар база удуртукчу даргалар музейже боттары хандыкшый берген, бир онзагай чүүл ол болду.

Красноярск хоорайда кайгамчык музейлер бар, олардың үлегерин бистиң Кызыл хоорайга база таарыштыр ажылгап болур. Мен чүгле Ленин башкының адыбиле холбашкан музейлерни көрүп четтиктим.

ЛЕНИННИҢ ДАЗЫЛГАЗЫ

Владимир Ильич Ленинниң дөпчу намдарын өөренип көөрге, кандыг-даа хоорайга чеде бергеш, бир дугаарында ном делгирииринге баар. Красноярск хоорайга алдарлыг садыгжы Г. В. Юдин номнар садып алырынга шуут бердинген чораан. Орус, англи, немец, француз, итали, испан дылдар кырынга парлаттынгылаан номнарны шилип саткылаашаар, ийи каът ыяш бажың туттуруп алгаш, аңаа кадагалап турган. Кончуг бижыг үлгүүрлерни арта сандан ыяштан кылдыргыкылаашаар, аңаа тус-тус шыгжап, кижи болганга номнарын көргүспес чаңныг кижи болган. Владимир Ильич Ленин ырак Сибирьге шөлүттүрген соон дарый, бир таныш эмчизин дамчыштыр Г. В. Юдинниң библиотеказындан номнар ап номчуурун чөпшээредип апкан. Ленин башкының номнар номчуп турган дазылгазын ол-ла хевээр арттырган. Стулдар, шкафтар, төгерик стол база кыпсыр деңнер ол-ла хевээр арткылаан.

Онзагай чүве болза Г. В. Юдинниң шаг-шаанда тутурганы ийи каът ыяш бажың ол-ла хевээр арткан.

Септелге кылгаш безин маңза шалаларын, дээвиирин, чудук ханаларын ол-ла олчаан арттыргылап каан. Бо безин үлегер. Бистиң Кызылга төөгүнүң бажыңын септээр дээнде үрей септээр чаңчыл бар апарган. Ооң тодаргай барымдаазы болза Ленин кудумчузунга турган ТАР Чазааның болгаш ТАРН ТК-ның ийи каът ыяш бажыңын септээш, соңгаларын улам алгыдыр ойгулаашаар, иштики дазылгаларының хевирин өскерткеш, чоон чудуктарны кертип тургаш, кылгылаан, ханаларының даштындан маңзалар-биле хавыктай-бузурнуктур чамап каапкан, ыпчынгаш төөгүлүг көрүжү шуут өскерилгеп. Красноярскиде төөгү болгаш культураның тураскаал иниилелиниң чөпшээрели чокка эрги бажыңнарны кым-даа кара туразында үревес, хоойлуну шыңгыы сагып турар.

Бо Красноярск хоорайда Ленин башкының кирген бажыңнарын, доктаагаан черлерин кезээ моңгези-биле ыдыктап каан, эрги ыяш бажыңнар төөгүнүң херечилери боон салгалдарга арткылаан.

«ЧУЛАНЫ КЫПСЫП КӨР»

В. И. Ленинниң Москва хоорайда Төп музейиниң Красноярск хоорайда салбыры ажыттынган. Енисей хемниң солагай талакы эриинде куяк машинага домейзимээр даш бажың бедип көстүр. Ол-ла бажыңның чип-чиге туружунда «Ыдыктыг Николай» деп пароход сугда салдап турар. Шөлүттүрүп турар үезинде пролетарның баштыңчызы ол-ла пароходка эжиндирип чораан болгай.

Красноярск музейиниң 100 хар харлаан байырлалынга келген хамык төлээлери Ленин башкының музейинге чедире берген. Владимир Ильичиниң шөлүлгеге тургаш, таныжып турган эш-өөрлери, чагаалажып турган эштериниң чурттап тургулаан хоорайлары, янзы-бүрү дылдар кырында үнгүлээн номнар, ховар фото-чуруктар база орус чоннуң капитализм үезинде чурттап турган түрегги амыдыралын көргүскүлээн делгелгелер бар чорду.

Бистерге «Свечу зажги» азы «Чуланы кыпсып көр» деп чаа делгелгени бараалгадып көргүстү. Кажыыдалдың кударанчыг аялгазы үргүлчү дыңналып турар. Сталинге чүдүүр чоруктуң үезинде актыг кижилерни кара иүгүлге киирип тургаш, боолап шиидер кылдыр судтап турганы, дириг арткылаан кижилериң хоругдал лагерьлериинге бактың багы-биле хилинчектенип турганын документилер ёзугаар көргүскүлээн. Кара кинданга өлүп чыткан кижилериң кадайларынга болгаш уругларынга шала-була бижип шорбалаан чагаалары эмин эрттир кээргенчиг. Шыңгыы хоругдалга киргеп кижини демир дужак-биле дужагылааш, чаңгыс өрээлге кииргеш, кудус салбаан демир-орун кырынга чыттырып турганын көргеш,/ кижиниң сөөгү чештинер. Актыг кижилерни чоннуң дайзынары деп хоптап нүгүлдээш, байысаап турда, баштай актыын чугаалап турганнар, ооң соонда эттеп-соп, хилинчектей бээрге, «шивишкин буруузун билинген» деп мөге өчүктү бээр ужурга таваржып турганнар.

«Чуланы кыпсып көр» деп делгелгени Ленин башкының музейинде делгеп көргускенп — төөгүнүң ажыкчарлыг чоруу-дур. Бистиң Алдан-Маадыр музейге тоотүнүң балалчак арнын көргүзер үе келген.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Тыва музейиниң эртем ажылдакчызы.

ЫРАКСЫНМАЙН КӨРҮҢЕР

Бир чагааның изи-биле

«Негеп тур бис». «Шын» солуннуң редакциязынга Самагалдай суурдан күш-ажылдың бөлүк хоочуннарындан келген чагааның эгези ындыг. Оларның негелдези кандыгыл? Ону билип алыры-биле чагаадан чамдык одуругларны киирейн: «...Тес-Хем районнуң төвүнүң хоочуннары болгаш аныяк-өскени ойнаар клубтуг турган. Аңаа шыдыраалаар, теннистээр, бильярдтаар турдувус. Орта маргылдааларны-даа эрттирип турган. Ойнаар черлер тус-тус өрээлдерлиг— магалыг чүве болгай. Ооң соонда, райкүүскомунуң улус өөредилге килдизи өөренчилерге класстар чедиштестир дигеш, хамык хереклерни тус-тус албан черлеринге үлеп берипкеш, школа кылып каан...»

Чагааны ооң-биле төндүрүп каайн. Чүге дээрге авторлар Самагалдай суурнуң төвүнге дыштанып хүннерде, ажыл шагының соонда ойнаар өрээлдер тып бээр дугайында ыяш болгаш коммуиал ажылагайларның удуртукчуларыбиле чугааны кылган бис. Оон түннел үнмээн. Бистиңбиле чөпшээрешпейн баргаи. Чүге дээрге олар ол бажыңнарын боттарының коллективтеринге ажыглаар бис дээн. Ынчангаш мооң мурнунда чылдарда ышкаш чагырып-дужаар арга-методбиле оларны ап, ажылгап шыдавайн барган бис. Ынчангаш хоочуннарны мегелеп канчаар боор. бо чылдың октябрь айда район төвүнге ажыглалга кире бээр чаа күш-культура-спорт комплекизин маңазынар.

Айтырыгларны дораан шиитпирлээри чөптүг чылдагааннар-биле бүтпейн баргаи болганда (ону боттандырар кенниң хостуг үезин эрттирип, ойнап, маргыжып турганы ол бажыңын школага дедир эгидип бергенинге удурланган бодалды олар чагаага киирбээн. Ында удурланышкак бодал чок. Ол база эки-дир. Олар чүгле чаңгыс-ла чүүлдү —хостуг үе-шак эрттирер, дыштаныр болгаш ойнаар өске бажыңдан тып бээрин негеп турарлар.

Хоочуннарның ол айтырыынга харыы бээри-биле СЭКП Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары Б. К. Шомбугна ужуражып, аңаа олардың чагаазын көргүстүм.

— Аа, оларның бо айтырыгларын билир бис. Мооң мурнунда-ла ону чугаалажып турган, ону шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерни районнуң спорткомитеди ап турар. А хос бажыңнар дугайында ыяш болгаш коммуиал ажылагайларның удуртукчуларыбиле чугааны кылган бис. Оон түннел үнмээн. Бистиңбиле чөпшээрешпейн баргаи. Чүге дээрге олар ол бажыңнарын боттарының коллективтеринге ажыглаар бис дээн. Ынчангаш мооң мурнунда чылдарда ышкаш чагырып-дужаар арга-методбиле оларны ап, ажылгап шыдавайн барган бис. Ынчангаш хоочуннарны мегелеп канчаар боор. бо чылдың октябрь айда район төвүнге ажыглалга кире бээр чаа күш-культура-спорт комплекизин маңазынар.

Айтырыгларны дораан шиитпирлээри чөптүг чылдагааннар-биле бүтпейн баргаи болганда (ону боттандырар га дыштанылга талазы-биле айтырыгны дарый шиитпирлээрин спорткомитет бодап, тып турар. Самагалдайның сөптелге-техниктиг бүдүрүлгезинде «Кадыкшыл клувун» амдыызында ниити суурнуң чону ажыглаар кылдыр көөрүн ол коллективтиң удуртукчузу В. В. Эренчин-биле дугурушкан. Ол клуб амдыызында сөптелгеде. Оозу доосту бээрге, ынчан аңаа шыдыраа, теннис, бильярд, хүреш, тыва оюннар секциялары ажылдап эгелээр. Оларга тус-тус өртектерни доктаатказ.

Чагаада хоочуннарның хомудалын районнуң спорт комитеди ынчаар шиитпирлээр деп турарын меңээ тайылбырлаан. Анай-оол Соянович районнуң өске суурларында байдалды база чугаалаан. «О. Шынаа» совхозта байдал багай эвес. Ында ийи спорт залы — школада база суурда ажылдап турар. Хүреш, хол бөмбүү, теннис секцияларында өвээш эвес аныяктар бар. «Чодураа» совхозта «Кадыкшыл клуву» эки ажылдыг. Төлевиргилиг тренерлер Александр Минчир-оол, Сарыг-оол Соян тыва болгаш хостуг хүрештерниң секцияларын «Кызыгаар» совхозта удуртуп турар. Бөдө бир аныяк кижи— Айвар Санчат Чургүй-оол Хомушку аттыг совхозта комсомол комитединиң секретары. Совхозта комсомол организациязын чоокта чаа удуртуп эгелээн-даа, ол ажылды ол диднии-биле сегирип алган. Айвар Махачкала хоорайга үшү гимнастиказының школазынга түркурс эрткеш, оон келген дораан ындыг секцияны удуртуп эгелээн. Эки чүүлдер-биле кады, районнуң спорт комитединиң шиитпирлеп шыдавайн турар айтырыглары база хой. Ол талазы-биле ажылды чорударын олар көрүп турар.

Ам хоочуннарның чагаазынче катап эглип келиил. Аңаа немеп каар чаңгыс чүве бар. Күш-ажылдың хоочуну Ч. С. Миндырьяның бажыңынга барып чораан, оларның хомудалдарынга хамаарыштыр удуртукчу эштернин меңээ харыысын Чооду Самдановичиге чугаалазырга мынча дээн: «Келгенинер эки болду. Сөптелге-техниктиг бүдүрүлгениң «Кадыкшыл клуву» бистиң башкарывыстан элээн херии черде болдур ийин. Чамдык кырган эштеримниң кылаштаары безин пат». Ол база чөптүг чүүл-дүр. Ынчалза-даа мындыг бодал бар. Чүл дээрге, шимчээшкин — кадыкшылды эжижилериниң бир аргазы болгай. Ындыг болганда, ыраксынмайн, олче барып турарынарны сүмелеп түр мен, хоочуннар.

Шәнгыз-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

УЗУН НАЗЫЛЫГ

Таңды районнуң Дүрген суурнуң чурттакчызы Исак Григорьевич Иванов эрткен чылдың декабрьда 100 харлаан. Ол 1889 чылдың декабрь 20-де Белоруссияның Минск губерниязының Бобруйск суурунга хөй уругларлыг тараачын кижиниң өг-бүлезинден төрүттүнгеп. Япон дайынының чылдарында тараачынның өг-бүлези Минусинскиниң бир суурунга келген.

Кажан Россия Германия-биле 1914 чылда дайылдажып турда, Исак Григорьевичини шеригже келдирткен. Аныяк солдат беш чыл иштинде шеригге турган болгаш чүгле 1919 чылда халажып чаңын келген. Сибирьге келгеш база-ла шериг херээн уламчылап киришкеп. Щетинкин биле Кравченконуң отрядынга катчып алгаш ак гвардейжилерни базары-биле Тывага келген. Эрзин биле Самагалдай аразынга Бакич деп атаманның шерини сүргеш, Тарлашкын тулчуушкунунга кээп чылча шавышкан.

Дайын төнген соонда, тайбың күш-ажылче киргеп. Хуу ажыл-агый тудуп эгелээн. 1930 чылда Балгазынга колхоз тургустунарга, аңаа киргеп. 1942 чылдан бээр Дүрген суурга «Кызыл тараачын» колхозка ажылдап эгелээн.

И. Г. Иванов он үш уругларның адазы. Ам оларның алды кызы, дөрт оглу чурттап, ажылдап чоруур. Юбиляр уругларының чээрби беш уругларын, үжен алды уругларының уругларының уругларын карантажып, азыражып чоруур. Улгады бергеп уругларының аразында тудугжулар, малчыннар, чолаачылар болгаш эмчи ажылдакчылары хөй.

Исак Григорьевичиниң көөрү багай-даа болза, чарт угааныыг, бодунуң шаа-биле күш-ажылды кылып турар. Ыяш чарар, хүл узар, печказын одаар.

—Улуг назылыг болганымда кандыг-даа чажыт чок. Арыг агаарга күш-ажыл кылып, эки чемненип өскен болгаш таакпы тыртып көрбедим — дээр.

Владимир ФОМИН.

БОКТУГ

Овур районнуң төвү Хандагайты биле кожазында чыдар Солчур суурнуң хөөрдери чаңгыс черде. Ол Хандагайты суурнуң мырыңай чанында. Бо чаңгыс хөөрнүң чурум-чыскаал чогун, хир-чамын кижи кайгап ханмас. Мен бодаарымга, өлген кижиге мегелеп, ыяш херим, ыяш тумбочка кылган хевээ черле чок. Ындыг хөөрлерни ийи-үш чыл болганда барып көөрге, ниек буза өгейип каапкан, азы ирип калган, хөөр кыры ос-хорум болган чыдар.

Төрелдер хүнү чарлап каарга, ынаар баар кижи мырыңай чок болур. «Хөөрге дегбес, ынчанмас чоор» деп хөөзүн чугаага чамдык кижилер алзып турары база чадавас хире. Ында бузулган, бузулбаан янзы-бүрү шилдер, лаазалар, будук банкалары, хуунар, ыяш, демир-дес дээш, чүнү чок дээр. Таңныл чок болганындан, бичии уруглар ону үрегдээн, ыт-куш каскан, кускун-сааскан чыылган турарын кижи бо-ла эскерер. Улус депутаттарының Хандагайты болгаш Солчур көдээ Советтериниң күүскомнары хөөрүү чурумчудар талазы-биле дарый хемнег алыры негеттинип турар.

Мадон МОНГУШ.

САДЫП АЛЗА

Чамдык черлерге чоруурга, демир-дес артынчызы, машина-техниканың үрелик кезектери чер санай чыдар боор-дур. Ылаңгыя Эрзинниң чамдык ажылагыйларының, совхозтарының девискээрлеринде үрелген техника артынчызы хөй. Оон ынай, чер санай октапкан демир эңдерик. Бир эвес ол бүгүнү, чижээлээрге, белеткел конторазынга суг доктаатказ өртекбиле садып ап. Кызылче сөөртүп киирип турар болза, чон демир-дес артынчызын черге чыттырбас, чыгаш дужаап турар аппар боор деп бодаар-дыр мен.

Ажыл-агыйлардан база демирни садып ап турар болза эки. Чүге дээрге олар техниканы күрүнеден базала садып ап турар болгай. Ажылды ынчаар организастаар болза, орулгалыг-даа боор бис.

Кыргыс ЛАМАЖАП.

КАРАҢГЫ

Мээң бо чагаамны номчаашаң, Эрзин районнуң даргалары хөделип үнер чадавас дээш бижидим. Районнуң төвү болур Эрзин суурнуң кудумчуларының хөй кезии дүне дүмбей караңгы, чүге дээрге ында сайгылгааннар чок.

Район төвүнүң төп кудумчузу Комсомольская кудумчузунда магазиннер, столовая бар Ында каш борбак сайгылгаан хып турар. Пушкин кудумчузунда эвээш сайгылгаан бар.

Суурнуң бажыңнарын, кудумчуларын чырыдар талазы-биле харыысалгалыг, ол дээш акша-төгерик ап турар кижилер бар турар ужурлуг. Олар чүнү кылып, чүү дээш шалын ап орар ирги?

Александр ТАВА.

«Хаактардан садыл алгаш,
Харлыг ийни дүвүлендир
Хала-даа чок сыладып,
Караңнадып бадайн дээш».

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фоточурумалы.

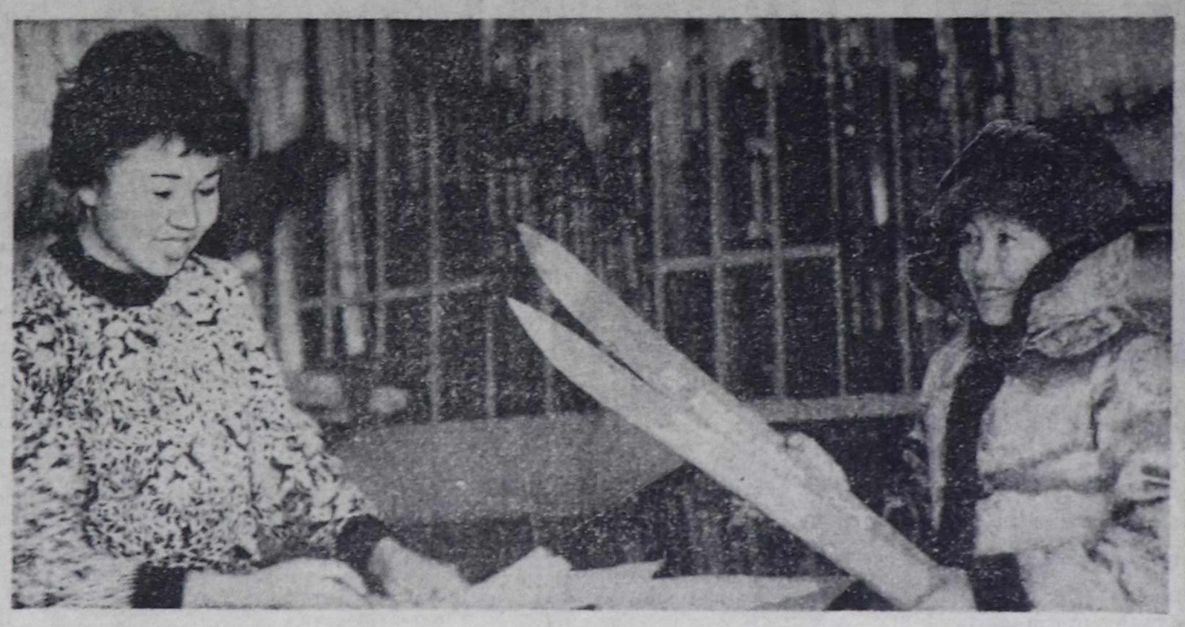

Болган тавариылалар

Ындыг база болгулаар-дыр

Эрткен чылын Тожунуң тайгаларынга, арга-арыңга тоорук чок, кат-чимис эвээш болганындан, адыг-хайыракан аш, күш кирип семирбээн, арган болган. Ынчангаш чурттакчылыг черлерже чоокшулап, мал-маганга айыылды көргүскен. Август айда Тоора-Хем суурнуң чоогунга бир инекти базып каан. Ол адыгны аглаап, балыглаап чоруткан. Сентябрь ортан үезинде хем ол чарыында чурттап турар аалдарже барып, Константин Чоодунайның верандазынче киргеп. Пенсионер Чоодунай хоочун аңчы кижи болгаш, улуг кортпайн, адыгның бодун коргудуп чоруткан. Адыг ол чоруурда, Чоодунайның ыдын балыглаашаар, бир инектиң будун чара соп каан, ооң кожазы кадайын, ажы-төлүн подвалче киргеш, эжиин бектээш, боду соңгадан үнүп турган.

Район төвүнде Зеленая кудумчузунуң бажында чурттакчыларның хуу тудуглары өзүп турар. Ында улус боттарының түр чурттаар бичии бажыңнарында үнүп-кирип, участоктарында хостуг үелеринде ажылдап тураргар. Оларның аразында мээң участогум база бар. Бодум база түр када бичии бажыңчыгажымда чурттап турар кижи мен. Улузум өске бажыңында. Бир-ле кежээ сес шак чартык үезинде боо дагжады. Он беш хире минута болганда, кожам Геннадий Юршин эгиштээн маңнап келди:

— Бооң бар бе? Адыг чоруп тур. Дүүргемниң чаңгыс-ла борбак огу-биле балыглаптым. Оон ынай огум чок!

Менде чүү боор ийик, хлеб кезер калбак бижээмден өске чүве бар эвес. Тудугжу кижи болгаш, харыңдаа чидиг балдым бар болган. Ол кежээ уруум биле кадайым база меңээ аалдап келгеннер. Эжикти бектээш, уруумну орун адаанга шуглаашаар, кадайымга калбак бижээм тудускаш, бодум чидиг балды туткаш, чырыкты өжүргеш, соңгадан хайгаарал кылып турупкан мен. Айдың кежээ турган чүве. Кайыын бээр кеступ турар. Адыг-даа көзүлбес. Балыг адыг кедеттине берген хире. Даштын ыттарның эргизин канчаар ону: аа чиртип-ле турлар. Соңгам баары-биле кудуруктарын мунукпан ынай-бээр маңнажып, бажыңче сыңныл, эрип-ле турлар. Кадайымның коргарын канчаар, сугда ыяш-ла, сирилээр.

Ол үеде кожам боолуг улустар эвилелдеп алырыбиле өске бажыңнарже чорупкан. Оон өөрлүг, машиналыг чедип келди. Ыттар оларга оорганнаашаш, ам кудуруктарын көдүрүп алган ээрип турлар. Кежээкиин он шакка 15 минута четпейн турда, Геннадий Юршин өөру-биле, машиналыг дилеп тургаш, балыглаан адыын даялап каан.

Эртенинде билгеним: кудумчу кежилдир кожамның сонгазының баары-биле эртеш, хаванының кажаазын ажыдып шыдавайн, (хөөн чок болган чадавас), ара каггаш, бистиң талаже кел чорда, ыттарның ээргизинге шыдавайн, Геннадий үнүп келгеш, боолаан. Чурттап турар черивис арга ишти. Ынчангаш Генаның боозун алгаш, сезиктиг үнүп келгени ол болган.

Кожам уруг подвалынга урутлары-биле 2 шак ажыг олурган. Улус барып, оожукгуруп, сөглевээн болза, хондур-даа олурар чадавас. База бир кожам уруг ийи уруун хепкербейн-даа, чүгле хөйленнерлиг, төрелиниң бажыңынга маңнап четкенин билбейн барган болган.

Ам черле боо чок олурбас-тыр. Боду боолаар кончуг боодан чагыдып алгаш, сыгыр октан октаашаш, белен олурайн адыр. Келзе келгей-ле деп бодап алдым.

Кан-оол ХЕРТЕК.
Тоора-Хем суур.

ТВ

ЯНВАРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал г а з ы». Уран-чечен фильм. Бирги фильм, 4-кү сериязы. 9.45 «Карак чивеш аразы, доктаа!» 10.25 «Бистиң салгаашкынывыс». Ийи ужуражышкын. 11.00 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Латин парус» (Италия). 11.30 Уругларга шагы. 12.30 «Ye». 13.00 «Мээң өөрүүм—аът». Эртем-тайылбырлыг фильм, 7-8 серилары. 13.50—14.40 Уругларга фильм. «Чук биле Гек». 15.30 «Грант капитанны дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 16.35 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага музыкалыг капсырылга. 18.25 Реклама. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага музыкалыг капсырылганың уланчызы. 19.30 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Бирги фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.30—23.45 «Этезин чуруп алыры». Улуг кижилерге мультфильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карагод» ансамбльдиң күүселдезинде орус шүлүкчүлериниң ырлары. 8.45 Англи дыл: 9.15 Аныяк көрүкчүдер театры. К. Гоцци —«Кускун». Фильм-пиеа. 11.15 Англи дыл. 11.45 Уругларга фильм. «Хүлер куш». 1-ги сериязы. 12.50 Барымдаалыг фильм. «Ындыг-ла болзун». 13.20 Ритмиг гимнастика. 13.50—14.55 «Легендалар келген кыс». 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Белорус ССР-ниң Куртелерадиозу. «Сеткил-сагыжым сактыышкыннар-биле долду». 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Ye». 19.00 Украин ССР-ниң Куртелерадиозу. «Гарт». Аныяктар студиязы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КИНО

ЯНВАРЬ 5

«НАЙЫРАЛ»: «Тайна старого парка» 10.00, «Смиренное кладбище» 11.30, «С течением времени» (Индия. 2 сериялыг) 13.30, 16.20, 19.10.

«ВОСТОК»: «Очень страшная история» 12.00, «Двое и одна» 13.40, «Кинг-Конг» 17.20. (Ийи сериялыг). «Одиночка» 15.30, 19.50.

«ПИОНЕР»: «Похищение чародея» 19.00, «Она с метлой, он в черной шляпе» 11.00, 14.10, «Бесстрашный атаман» 12.30, 15.40, «На помощь, братцы» 17.00, «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 19.30, 20.30.

«КАА-ХЕМ»: «Роня, дочь разбойницка» 11.40, «Дайте мужа Анне Дзаккео» (Италия) 13.30, 15.20, 17.10, 19.00.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Две стрелы» 17.30, 19.30.

ДЫННАДЫГ

Сут курлавырларын комплекстиг ажыглаарының Тывада килдизи Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 128 «а» бажыңның дөрткү каъдында турарын үк килдис сут ажыглап турар будүрүлгелерге болгаш организациялярга тыныадып тур.

ЧАГЫГЛАРНЫ КИИРИП БОЛУР

Доктаамал эвес токтуг электроагрегаттарны (бичии электростанцияларны) **туда ортек-биле садып алырын** Тыва респотребсоюз саналдап турар.

Чырык-биле хандырарынга, чем белеткээринге, электроприборларны ажылладырынга, кодээ ажыл-агыйда механизмнерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни хөделдиреринге агрегат бүрүзүнүң күчүзү бүрүн четчир.

Бир агрегаттың өртээ — 2600 рубль.

Чурттап турар черлериниң аайы-биле чагыгларны **хереглекчилер шиитиледеринге** киирип болур.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100 Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ пар тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күруне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.
Чагыг № 360. ТС—00010.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттингеш ◆ № 5 (14205) ◆ 1990 чылдың январь 6, суббота ◆ Өртээ 3 көп.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

ЭКИ АЖЫЛДЫГЛАР ХӨЙ

СЭКП-ниң XXVIII съездизининиң ажыттынарынга чедир он айдан эвээш үе арткан. Чуртта аңаа белеткел ажылдары калбарган. Маңаа хамаарыштыр Улуг-Хем районнуң партия организацииязы кандыг ажылдар чорудуп турарының дугайын допчулап чугаалап бээрин бистиң тускай корреспондентивис Кодур-оол Оюп райкомнуң бирги секретары Владимир Сергеевич Неделинден дилээн. Мооң адаанда ол мынчаар харыылаан:

— Дораан дорт чугаалап каайн: партияның чаңгыс эвининг айтырыы мени дүвүредип чоруур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизинге Конституцияның 6 үүлүн сайгарып чугаалашкан-даа болза ажырбас турган деп бодаар мен. Ажык болгаш дорт чугаадан ойталаанывыска улус, эң ылаңгыя аныяктар, күзенчиг эвес үнеледи берип болур.

Партиял эге организацияларының дайынчы арга-шинээн бедидери чугула деп бодаар мен. Дуржулгалыг коммунистер бар черде партия ажылы эки тургустунган болур. «Ак-Туруг» совхозтуң парткому (секретары Мартыс Дапык) политиктиг методтар-биле ажылдаарын багай эвес шиңгээдип ап турар. Мында хоочун коммунист, партия ажылдакчызы чораан Роман Серенмаевич Хунай-оолдуң киржилгези, арга-сүмези база бар болбайн аан. Маңаа коммунистерниң аттестаттаашкынын эки эрттирген. Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар.

«Найырал» совхозтуң парткомунуң ажылын база чүгээр деп үнелеп турар бис. Ооң аныяк секретары Сергей Доржуда теоретиктиг дуржулга четчир, ол партияның дээди школазын доозкаш, партия райкомунуң аппарадынга база дадыгышкынны алган иниг.

Хоорай организацияларындан «Шагаан-Арыг коммунэнерго», дугаары 2 школада партия организацияларының ажылын демдеглеп болур. Үстүнде адааным партия организацияларының ажылында чаа үүлдер эвээш эвес. «Ак-Тал», «УТКА 25 чылы» болгаш «Улуг-Хая» совхозтарда партия организацияларының чедир кылыр үүлдери ам-даа бар.

Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, партияның XXVIII съездизинге уткуштур чоруп ора, партия ажылында эде тургустунуушкунну улам ханыладыр, чуртта болуп турар өскерлиишкиннер-биле кады эвес, оларны мурнап чоруур сорулганы мурнувуста салган бис.

Мындыг бир үүлдү база айтыксаан ийик мен. Партийжи съездиниң делегаттары Москвага чүгле 2-3 хонук иштинде чыглыр. Делегатарның кол нуруузу кудага келген генералдар ышкаш, аңаа чүгле олурушкаш, чанып кээр. А чүге ол съезд чамдык делегаттардан тургустунган доктаамал ажылдаар орган кылып ап болбазыл? Депутат кижиниң статузу бар, а делегаттың чок. Бо дээрге улуг чугаа бооп болур айтырыг-дыр.

Келир чылдан эгелеп, бистиң райкомувус аппарадынга программистиң штады немежир. Компьютер ажыглаары партия аппарадының ажылынга улуг дузалыг болуру чугаажок.

Политика болгаш экономика чарылбас болганда, экономиктиг реформага партияның ролю улуг. Районну бот-орулга-чарылгаже шилчидип турар бис. Бүгү эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып берип турар болганда, министерстволарның болгаш ведомстволарның бистиң районувуста организацияларның, бүдүрүлгелериниң үстүкү органнарынче чорудуп турар ажыл-агыйжы эвээш эвес. «Ак-Тал», «УТКА 25 чылы» болгаш «Улуг-Хая» совхозтарда партия организацияларының чедир кылыр үүлдери ам-даа бар.

Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, партияның XXVIII съездизинге уткуштур чоруп ора, партия ажылында эде тургустунуушкунну улам ханыладыр, чуртта болуп турар өскерлиишкиннер-биле кады эвес, оларны мурнап чоруур сорулганы мурнувуста салган бис.

Мындыг бир үүлдү база айтыксаан ийик мен. Партийжи съездиниң делегаттары Москвага чүгле 2-3 хонук иштинде чыглыр. Делегатарның кол нуруузу кудага келген генералдар ышкаш, аңаа чүгле олурушкаш, чанып кээр. А чүге ол съезд чамдык делегаттардан тургустунган доктаамал ажылдаар орган кылып ап болбазыл? Депутат кижиниң статузу бар, а делегаттың чок. Бо дээрге улуг чугаа бооп болур айтырыг-дыр.

Келир чылдан эгелеп, бистиң райкомувус аппарадынга программистиң штады немежир. Компьютер ажыглаары партия аппарадының ажылынга улуг дузалыг болуру чугаажок.

Политика болгаш экономика чарылбас болганда, экономиктиг реформага партияның ролю улуг. Районну бот-орулга-чарылгаже шилчидип турар бис. Бүгү эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып берип турар болганда, министерстволарның болгаш ведомстволарның бистиң районувуста организацияларның, бүдүрүлгелериниң үстүкү органнарынче чорудуп турар ажыл-агыйжы эвээш эвес. «Ак-Тал», «УТКА 25 чылы» болгаш «Улуг-Хая» совхозтарда партия организацияларының чедир кылыр үүлдери ам-даа бар.

Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, партияның XXVIII съездизинге уткуштур чоруп ора, партия ажылында эде тургустунуушкунну улам ханыладыр, чуртта болуп турар өскерлиишкиннер-биле кады эвес, оларны мурнап чоруур сорулганы мурнувуста салган бис.

Мындыг бир үүлдү база айтыксаан ийик мен. Партийжи съездиниң делегаттары Москвага чүгле 2-3 хонук иштинде чыглыр. Делегатарның кол нуруузу кудага келген генералдар ышкаш, аңаа чүгле олурушкаш, чанып кээр. А чүге ол съезд чамдык делегаттардан тургустунган доктаамал ажылдаар орган кылып ап болбазыл? Депутат кижиниң статузу бар, а делегаттың чок. Бо дээрге улуг чугаа бооп болур айтырыг-дыр.

Келир чылдан эгелеп, бистиң райкомувус аппарадынга программистиң штады немежир. Компьютер ажыглаары партия аппарадының ажылынга улуг дузалыг болуру чугаажок.

Политика болгаш экономика чарылбас болганда, экономиктиг реформага партияның ролю улуг. Районну бот-орулга-чарылгаже шилчидип турар бис. Районнуң бот-орулга-чарылгазынга идегеливис улуг. Оон чүү үнерин чуртталп чоруй көрө бээр ыйнаан бис.

БАШТАЙГЫ БҮРҮТКЭЭШКИН

Ровно 29 соңгулда округунуң комиссия кежигүннери, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар, оларның бүзүртиргеп кижилери-биле кады, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының бажыңында агитпунктуга январь 4-те чыглып келген. Олар аңаа чаңгыс чүүл хүн айтырыын — депутатка кандидаттың бүрүткелин чугаалашкан.

— Бөгүн депутатка кандидаттарның бүрүткелин чорудуп эгелээннерниң баштайгылары-дыр бис — деп, ында соңгулда комиссиязының даргазы Надежда Васильевна Муленко бодунуң эрге-хүлээлгезин ажыглап, хуралды ажыпшаан, чугаазын уламчылай-дыр. —Хөрек чуруктарын баш удур белеткеп алгаш келгеннерге шынзылгаларны долдуруп эгелээнивис бо. Чуруктарны кылаңнаш саазыннарга тырттырар деп сагындырып турган болгай бис.

Комиссия даргазы оон ыңай соңгулда мурнунда кылып чорудар чамдык сорулгаларга доктаады. Депутаттың кандидадынга бүрүткеткен кижилер учётка турар хоолга-бижиктерни долдургаш, шыизылгаларны холга туткаш, округтуң соңгукчуларын-биле ужуражылгалар эрттирер. Олар Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар болганда, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорудар үеде 3 хире бүзүреттирген кижилердиг болур.

Кыска дыңнадыг кылдынган соон дарый, комиссияның секретары Надежда Ивановна Дамирова баштаан кежигүннер депутатка кандидаттар кылдыр депшиттиргенинин бүрүткелин кылып кириптилер. Олар документ долдурарда, кижи бүрүзүн душдужунга олуртуп алгаш, аңаа бүрүткедип келгеннерни алфавит ёзугаар чалап ап турдулар.

Учётка турар хоолга-бижикке төрүттүнген чылы, эрге-дужаалы, ажылдап турар чери, чурттап турар бажыңының адреси дээн чижектиг кол-кол дыннадыглар кирер болду. Ооң соонда комиссияның секретары Надежда Дамирова кончуг чараш бижинир холунуң үжүү-биле бүрүткеттирип турар кижилерни бодунче чалап, допчу намдарыиың дугайын айтырып база катап-ла алфавит аайы-биле ат, фамилиязын ниити дакызыже киир бижип, чамдык тодаргайлаашкыннарны кылды.

Сайгарылгалар, дугуржуушкуинар, янзы-бүрү айтырыглар соонда, ол округтка депутаттың чаңгыс мандады дээш туржурунче 12 кижини бүрүткээрин дугурушту. Баш удур чарлап, дыңнадып турза-даа, чаңгыс хары угда олар шуптузу чыглып шыдаваан.

Ол хүн Тыва АССР-ниң депутадының кандидадынга бүрүткеттирген 6 кижиниң аттары бо:

Дюкарев Василий Михайлович — «Агроүлетпүр тудуг» АТБ-де чолаачы.

Конуспаев Булат Айтмухаметович — Кызылдың эът комбинадының директору.

Лихицкий Александр Алексеевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазынга чолаачы.

Самарин Борис Степанович — ССРЭ-ниң Күр хандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.

Санчи Баир Түлүшович — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садып саарар садыг баазазының директору.

Фроленко Виктор Григорьевич — Тыва автосепителге заводунуң директору.

Бүрүткелге белеткелде чамдык четпестериниң барын аңаа чыылганнар аразында илерелти. Соңгулда комиссиязының даргазы бүрүткел кылырынга арай дидим эвезин көргүзүп, хурал эгезинде Теп соңгулда комиссиязының секретары П. М. Самороковче телефон долган ап, ооң-биле сүмележип, айтыртыып-даа турду. Хөрек чуруктарын үезинде бербээн азы бүлүртүң, багай тырттыртып алгылаан кижилер аңаа илереп келди. Депшидилге хуралдары канчаар эрткенининг дугайында документилер шын эвес долдунган ийикле азы допчу намдарын буу-хаа бижээн дээш чижектиг үүлдерни комиссияның бүрүткел хуралынга демдеглээн.

Комиссия кежигүннери 2 кижиге чогуур тайылбырны бергеш, оларны дедир чоруттуу. Оларның бирээзи — аэропорт төлээзи. Ооң документилери өске округка чедип келген болду. Чурттап турар черинин аайы-биле депшиттирген бир аныяк эмчи кижиниң документилери шала будалчак болган.

Соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирер черлерни чамдык организациялар хөлезилээр хөөнүг болган ужурунда, ол округка депшиттирген депутатка кандидаттарның хөй кезии удуртукчулар болганда, ол айтырыгны таарымчалыг шиитпирлээринге дуза кадарын комиссия дилээн.

Данзы САЛЧАК.
(«Шыңның» корр.).

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

КӨРГҮЗҮҮГЛЕР БЕДЭЭН

Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң Борис Шожап удурткан Кадый-Бажы хойжу бригадазының малчынары кыштаглаашкынны организастыг эрттирип турар. Ында төрүүр 58882 хой кадарган 22 малчын эрткен чылын өг-бүле керээзин ёзугаар ажылдаан. Күш-ажылдың депшилгелиг чаа аргазы бүдүрүлгечи көргүзүглерниң бедиирингe идиглиг болган.

Төнчү түңнелдер эрткен чылдардан бедээн. Чүс хойга онааштыр 81 хураганны камгалап алган. Дүк планы база күүсеттинген. Малчын кодан санында 16-18 тонна сигеиниг, 5-7 тонна көк-сулалыг. Хойжулар кажааларны соок дүшпээнде чылыглап доозуп алган турган. Соок арга-биле хураганны өстүрер дээш малчын бүрүзү ооң кажаларының ханазын ийи каъттааш, аразынче кургаг өдекти тыраан.

1988 чылда чүгле үш малчын чүс хойга онааштыр чүс хураган алган турган болза, 1989 чылдың түңнели-биле ындыг малчынарның саны 13 четкен. Дүк планын бригаданың шупту малчынары күүседир аргалыг болган. Оларның амыдырал байдалы экижип орар. Малчын 22 коданның он бирии электри чырыы-биле хандырган. Ол чорук хойжуларының ажылдаарынга таарымчалыг боол турар. Малчыннар амгы үеде Ирбитейде, Кадый-Бажында, Оргу-Шөл, Улуг-Өзең, Кошкар-Баштыг, Иштин-Бел, Сут-Бажы деп черлерде кыштап турар. Малчыннар аренда аргазын өөренип турар. Ол өөредилгени совхозтуң коп экономизи Арагачы Далай-оол айда ийи удаа эртирип турган. Бригаданың кежигүннери ам аренда керээзинче кирген.

ОНЧА-МЕНДИ

Ирбитей, Иштин-Бел, Улуг-Өзең дургаар чагган хар улгаткан. Соок дынзып кээрге, кандыг-даа малга таарымча чок болуру чугаажок. Ол бүгүнү «Торгалыг» совхозтуң Ирбитей өшкү бригадазының хоочун кадарчызы Болат-оол Дун эки билир. Ол он тос чыл малчыннаан хоочун коммунист. Болат-оол Донгакович Дун мурнуку чылдарда хойжулап чораан.

Дуржулгалыг малчын мурнакчыларның одуруунга чоруп келген. Малчын кадыр-берт, даг-даш тевэр өшкү малдың одар-белчинрин шын таарыштырып, зооветеринариялың дүрүмнерин шынгыы сагып, ажаалда-тежээлдезин экижидип турар. Эрткен кыжын өөнүң ээзи Марина Конгаровна-биле 346 ангор өшкүлерни хүр кыш ажырган. Күш-деңгилделиг, шыырак малдың чаш төлү боткур, доругуучал болуру чугаажок. Өшкү кадарчылары ону удуртулга болдургаш, кадарган малын чайын Ирбитейнин, Ак-Белдириң серинин, чаагай оъттуг тайгазынга чайлагладып, ыяк семиртип ап, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенгеш. Ирбитейнин Иштин-Белде кыштаан чайгы үеде бүрүн септеп алган. Ботгарының күжү-биле Усба-Хөлдүң Көк-Хаактан 21 тонна сигенни кезип белеткээш, кыштааынче сөөртүп чедирген. Чаш анайлар адаанга урар 7 тонна кургаг өдекти белеткээн. Амгы үеде хоочун малчыннарның кодамында 352 баш ангор өшкү хур, онча-менди кыштап турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ЧЫЛ ПЛАННАРЫ КАНЧААР КҮҮСЕТТИНГЕНИЛ?

Он ийиги беш чыл планы-лери 1989 чылда мал про- баш санын көвүдедир таланың дөртку чылы доозулган. дуктуларын бүдүрер болгаш ы-биле дыка улуг сорулга-Республиканың көдээ ишчи-ону күрүнеге садар, малдың ларлыг турган. Тыва АССР-ниң Статистина эргелелинден бистиң редакция баштай-ла мал продуктуларын дужаарының сан-медээзин алган.

(1990 чылдың январь 1-де, тонна-биле)

Районнар	Эът			Сут			Дүк		
	план,	күүсеткени,	хуузу	план,	күүсеткени,	хуузу	план,	күүсеткени,	хуузу
Бай-Тайга	1850	1183	64	730	738	101,1	100	103	102,1
Мөңгүн-Тайга	1240	1132	91,3	120	124	103,3	71	76	106,5
Барыын-Хемчик	1960	1603	81,8	1600	1698	106,1	109	112	102,5
Өвүр	1490	1490	100	450	470	104,4	93	86	94,1
Сүт-Хөл	1870	1770	94,7	1500	1597	106,5	95	104	109,7
Чөөн-Хемчик	1790	1744	97,5	2900	2950	105,4	96	97	100,8
Улуг-Хем	3600	3456	96	4610	4681	101,6	170	181	106,4
Таңды	3380	3261	96,5	7400	8029	108,5	157	150	95,9
Бии-Хем	2660	2764	103	7300	6862	94,0	109	110	100,1
Тожу	460	334	72,5	510	478	93,7	7,5	7,5	100,0
Каа-Хем	2530	2316	91,6	4800	4318	90,0	67	63	94,3
Тес-Хем	1710	1449	84,8	890	890	100	87	87,1	100,1
Эрзин	2020	1920	95,1	720	758	105,3	107	101,3	94,7
Кызыл	4140	4667	112,7	3570	3640	102	101	102,4	101,4
Кызыл хоорай	300	322	107,2						
Республика	31000	29413	94,9	37000	37233	100,6	1370	1380	100,8

Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, республика күрүнеге эът садарының планын күүсетпээн-дир. Эң ылаңгыя бо талазы-биле бай-тайгажылар дыка багай ажылдаан. Ону чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Хамык ужур ажыл-агыйжы эвес чорукта. Маңаа чүгле чаңгыс фактыны киирээли. «Бай-Тал» совхоз (директору Ч. Хертек, кол зоотехник М. Баавыл) күрүнеге куду шынарлыг эът дужааганындан 1988 чылда барык 74 муң, а 1989 чылдың тос айларында бизин 23 муң рубльди чедир албаан. Өрге-самчыгдалдарын болгаш малдың өлүп хораарындан 1988 чылда 197 муң рубльди, а эрткен чылдың үш кварталында 131 муң рубльден каражадаан. Төрүүр 100 малга онааштыр 64 бызааны, 65 хураганны, 57 кулунну камгалап алган.

Шак мындыг көргүзүглүг тургаш, мал бажын өстүрер, ооң продуктулуун бедидер, орулгалыг болдурар дугайында кандыг чугаа турар боор.

Бай-Тайга районда малды эки семиртип алырының аргалары бар, эң ылаңгыя чайгы одарлар барык кайыдаа ажыл-агыйда четчир. Күрүнеге садар малды баш бурунгаар аңгылап, оларга немелде чемни берип, тайгаларже эрте-ле үндүрүп, кадарчыларны бүгү талалыг деткиир ужурлуг. Бо ажылды районда чедир үнелевейн турары илден. Ол ышкаш Тожу, Тес-Хем районнар боттарының аргаларын, курлавырларын база четче ажыглаваан. 1989 чылда кайыдаа районнуң девискээринге оът-сиген эки үнген деп болур. Ындыг болганда, малдың продуктулуун бедидер аргалар турган.

Сүттү бүдүрер болгаш күрүнеге садар талазы-биле улуг деңзигүүрлүг Бии-Хем, Каа-Хем районнар сүт садарының даалгазын боттандырып шыдаваан. А дүк талазы-биле дөрт район чогуур хемчеглерни албаан.

Сүт-Хөл район күрүнеге дүк садар даалгазын күүседир дээш эрткен чылын шыырак ажылдазының демдеглевес арга чок. Ук айтырыгны партия, совет база ажыл-агый органнары улуг кичээнгейге алган, чоннуң ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирип, хууда дузалал ажыл-агыйдан дүк киирерич организастаан. Оларның ындыг аргазын өске районнар, ажыл-агыйлар база ажыглап болур турган.

Планны күүседир талазыбиле баш удур-ла хамык түүлдү санап кылып алыр ужурлуг. Ол ышкаш ажылдың түңнелнiң коллективтерге өй-шаанда үндүрер, тайылбырлаар, чедиишкиннерни быжыглаар, четпестерни чайладыр талазы-биле бүгү ажыл-ишчилерни эвилелдээр, оларның сүмезин алыр.

Республиканың улус ажыл-агыйын хөгжүдерининг планын ёзугаар 1990 чылда күрүнеге бистер 30 муң тонна эътти, 38 муң тонна сүттү, 50 млн. борбак чуурганы, 1370 тонна дүктү садар ужурлуг бис. Моон алгаш көөрге, эрткен чылдаазылдан эът дужаары арай эвээжээн, сүттүү көвүдээн, а дүк хевээр арткан.

Бис планны күүседир аргалыг бис. База-ла курлавырларны чедир ажыглавайн турарывысты айытпайн баар аргавыс чок. Мал төлүн чедир албайн база арган-дорган малды дужаарындан совхозтарывыс чылдың-на ийи муң тонна хире эътти чедир албайн келген. Ону акшаже шилчидерге 6 млн. ажыг рубль бооп турар-дыр. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде бо дээрге кайы хире хөй түңдүр.

База бир факт: төрүүр инектиң саны эвээш, ындыг турбуже, оларның 31 хире хуузун чылдың-на чарытдап турар. Мындыг турда, мыйыстыг бода малдың баш саны канчап өзерил?

1990 чылда республиканың агроүлетпүр комплексизин хөгжүдеринге 98,9 млн. рубльди көрген. Ону билдилиг ажыглаар болза, хөй-ле түүлдү кылып ап болур.

Амгы үеде малчыннарның, зооветспециалистерниң база удуртукчуларның ажылында эң-не харыысалгалыг үе — кыштаглаашкын чоруп турар. Чыл төнген, чаа чыл эгелээн. Частырыгларны анализтээр, эки түүлдерни быжыглаар. Эрткен чылдың төнчүзүнде республиканың ажыл-агыйларының директорларының, экономистерининг семинары болуп эрткен. Зоотехниктерниң бирги болүүнүң ындыг өөредилгези база эрткен. Ийиги белүк келир неделяда Кызылга чыглыр. Ол семинарларга мал ажылының айтырыгларын ханызы-биле чугаалашкылаан. Эң ылаңгыя аренда керээзининг артыкшылдыын хөрек кырынга көрген. Мурнакчыларның дуржулгалары-биле специалистер танышкан.

Ам сорулга болза, бо бүгү түүлдер чүгле чугаа кырынга эвес, а хөрек кырында боттанган турарын чедип алыр ужурлуг. Ажылды биске кым-даа эвес, а чүгле боттарывыс кылып алыр ужурлуг бис.

Лувуренчиг медээ

ДҮРҮМНҮ ХАЖЫДЫП БОЛБАС

Эрткен чайын анай, хураган кежи хүлээп алыр дээш «Ак-Туруг» совхозка чеде бердим. Таныырым склад эргелекчизи 3 муң кешти белеткелдер конторазы алгаш барганын чугаалады. Чүвениң аайын тып алыр дээш ооң директору турган Эрес-оол Ховалытга четтим. «Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы ёзугаар ындыг апарган» деп бо ийин.

Баш бурунгаар чугаалап каайн: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели анай, хураган кежинге хамаарыштыр ындыг доктаал хүлээп албаан. Мону дорт чугаалаарга, кара туразында ажылаашкын дээр. Респотребсоюз даргазының оралакчызы А. А. Магеряның белеткел конторазынга дужаалы бар. Ында киш кежинден өске бүгү өлүктү хүлээп алыр деп каан.

Бистиң ажылывысче холгаарлап турар апарган улуг дарга А. Магеряга болгаш белеткелдер конторазынга тайылбыр бээр апарган-дыр мен ийин. Бүгү аннарның кежин бирээниң-не өртээн 1 рубльге хүлээп алган, ол дээрге күрүне стандартынга таарышпас, чижек өртек ышкажыл. Бир эвес ынча кешти биске, өлүктывыш ажыл-агыйынга, дужааган болза, бир кеш дээш өртумаа-биле 2 рубль 50 көпеек төлээр болгай бис. Ынчангаш совхозтуң чидирии 4500 рубль болган-дыр.

А белеткелдер конторазының хүлээп алыр ужурлуг хой, өшкү кештери совхозтарда ирип, чыдып чыдар.

Октябрь 28-те Улуг-Хем районнуң белеткелдер конторазы аңчылардан өлүк хүлээп ап турарының дугайында чарлал тараткан. Райохотовед Владимир Бачурин-биле ол конторага барган. Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын айтырдывыс. Ындыг доктаал база-ла чок болду. Чүгле респотребсоюз даргазының оралакчызы А. Магеряның белеткел конторазынга дужаалы бар. Ында киш кежинден өске бүгү өлүктү хүлээп алыр деп каан.

Бистиң ажылывысче холгаарлап турар апарган улуг дарга А. Магеряга болгаш белеткелдер конторазынга тайылбыр бээр апарган-дыр мен ийин. Бүгү аннарның кежин бирээниң-не өртээн 1 рубльге хүлээп алган, ол дээрге күрүне стандартынга таарышпас, чижек өртек ышкажыл. Бир эвес ынча кешти биске, өлүктывыш ажыл-агыйынга, дужааган болза, бир кеш дээш өртумаа-биле 2 рубль 50 көпеек төлээр болгай бис. Ынчангаш совхозтуң чидирии 4500 рубль болган-дыр.

А белеткелдер конторазының хүлээп алыр ужурлуг хой, өшкү кештери совхозтарда ирип, чыдып чыдар.

Күрүне организацияларымен совхозтар аразында садыглажыышкынга чижек өртек болгаш курстандарт хажыдыышкынары турбас ужурлуг.

Толчун-оол ШОЙТУН.
Тыва АССР-ниң аңчыыртывыш ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынының Улуг-Хем районда салбырының даргазы.

90 ХАРЛААШ АЛГАН

Тозан чылдарның иштинде биче тар бажыңга чурттап чораан Акулина Герасимовна Романова чырык чаагай, изиг суглуг бажыңга чурттай бээр боор мен деп бодаваан.

1899 чылда ол Куйбышев облазынга төрүттүнген. Ол баштайгы революция чылдарында (1905-1907 ч.ч.) Шалинское суурга чурттап өскен. Ооң соонда бичии чуваш уруг Мана хемниң алдын уургайы болур черге өзүп келген.

Акулина Герасимовнаның бир угбазы Ак-Довурак хоорайга чурттап турган. Ол 1972 чылда угбазынга келген. Оон эгелээш Рабочая кудумчузунга чурттаан. Кырганнар бажыңынга чуртта деп албадап-даа тургап. Ынаваан.

Болбаазырадылга фабриказының коллективиниң күш-ажылчы чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар Чаа чыл будүүзүнде кырганга чаагайжыттынган бажыңны берген.

(Бистиң корр.).

ЧАЗАЛГА

Эрткен чылдың декабрь 31-де үнген № 300 «Шынның» бирги арнында «1990 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң доктаалы» деп эгени «1990 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузу» деп эде номчуур.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведининиң соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы күш-ажылчы коллективтерден, хөй-нинти организацияларындан, дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринден база шериг гарнизонундан улус депутаттарының кандидаттарынга депшиттиргеннер бүгү кандидаттар-биле соңгулда комиссилзының кежигүннериниң, партия, совет органнарның төлээлекчилериниң, ведомстволар, бүдүрүлгелер, болгаш организациялар удуртукчуларының ужуражылышкынын эрттирерин дыңнадып тур.

Ужуражыышкын январь 6-да 10 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр.

Күш-ажылдың хоочуну Полина Алексеевна Раздобреева бүгү назынында үүлге чаңгыс даараныкчы мергежилге бердинип келген. Чаңгыс Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шин театрының чурулга-бүдүрүлге мастерскаязынга бээн хөй чылдар дуогузунда ажылдап турар. Хөй-ле үнелиг, ырлаар-даарга, ыяш-биле ажылдаарга, ыяш шилерге көжегелерни гезин болуп турар. Полина Алексеевнаның уран холдарының соолгу даарап бүдүрген бүгү ажылын көрүкчү Чылгычы Ондарның «Ханның нетер» деп чаа шинзинден көрген.

ЧУРУКТА: П. А. Раздобреева ээлчеглиг чагыгны күүседип олур.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

Экономиктиг реформа: дуржулга, дилээшкин

ЧОЛААЧЫНЫҢ БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Автотранспортту ажыглаарын экижидериниң, чолаачыларның ажылының бүдүрүкчүлүүн бедидериниң оруктарын республиканың автотранспорт ажылдакчылары дилеп келген. Чедиишкиниң баштайгы базымнарыдаа бар. Республиканың агроүлетпүр комитединиң Эрзинде автотранспорт бүдүрүлгезиниң бо талазы-биле үре-түнелдиг ажылдап эгелээнин, ооң дуржулгазын Мөңгүн-Тайгада автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажылында ажыглап турар апарганын «Шын» солунга чырыткан. Автотранспортту бедик бүдүрүкчүлүг болгаш камналгалыг ажыглаарының оруктарын дилээри улам калбарып, автотранспорт бүдүрүлгелериниң хүн бүрүде ажылында ханылап турар. Чижээлээрге, Кызылда № 2 автотранспорт бүдүрүлгезинде машиналарның техниктиг ажаалдазын, септелгезин өйшаанда чорудуп, ону камныг ажыглап, ай санында 1690 рубльди бүдүрүлгеге пассажирлер аргыштырылгазындан дужаап ужурлут. Ай санында 5062 километрни эрткеш, 1690 рубль түңнүг акшаны пассажирлер аргыштырылгазында база дилээшкиннерни чорудуп турар. Хууда керээ-биле ажылдаарының аргазы бо бүдүрүлгениң чолаачыларының аразында деткиишкинни ап эгелээн. Амгы үеде маршруттуг такси шугумнарында автобустарның чолаачыларындан элээн каш кижи хууда керээже шилчээн. Оларның аразындан үш кижи хууда керээ-биле ажылдаарының аргазын кызымак шиңгээдип ап турар. Чамдыызы керээлерин ара ускен.

Керээ-биле ажылдаары белен эвес херек. Пассажирлер аргыштырылгазының автотранспорт бүдүрүлгезиниң удуртулгазы-биле чолаачыларның чарган керээзин номчуп ора, ону кижи билип каар. Керээ ёзугаар пассажирлер аргыштырарын чолаачы бодунуң долу харыысалгазынга ап, хүлээнип алган автобузунуң

СОНУУРГАЛ КӨДҮРЕРИ— КОЛ АЙТЫРЫГ

Бойдус камгалалы сөөлгү үеде бистиң амыдыралывыста кол айтырыгларның бирээзи апарган. Оон-биле чергелештир бойдусту камгалаарынче чурттакчы чонну эвилелдээри бойдустуң чайгаар бүткен бүдүжүн улус ажыл-агыйынга чөп ажыглаарынга, ону камнаарынга, кадагалаарынга улуг дузаны чедирип турар. Хамааты кижи бүрүзү, Үндезин Хоойлуда айытканы ышкаш, бойдустуң ээзи болур ужурлуг. Амылыг, амы чок-даа бойдус байлаан кам-хайыра чок төтеглээрлер-биле кижи бүрүзүнүң шынгыы демисежирин үе негеп турар.

Бо чугула айтырытта хамаарыштыр Москвадан келген лектор Ю. О. Такиловский СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң партбиблиотеказының номчулга залынга лекция номчуур дээш чарлалды Кызыл-Мажалык суурнуң кудумчуларынга көскү кылдыр бижээш, күскээр азып чарлаан турган. Сонуургааш, айыткан шагында аңаа чеде бээримге, суурда албан черлеринден, организациялардан, бүдүрүлге черлеринден, чурттакчы чондан кижи конучут эвээш чыылган болду. Лектор чүгле партия райкомунуң ажылдакчыларынга допчулай чугаалап бергеш, чоруй барган. Бир эвес дыңнакчылар оода ол залды долдур чыглып келген турган болза, лекторнуң сеткил-хөөнү-даа сергек, айтырыглар-даа хөй салдынар турган.

Мындыг чугула айтырыгларже чонның сонуургалын көдүрери, олче эвилелдээри хамыктың мурнунда удуртукчуларның негелде чогум, масса чонның сонуургалын оттуруп шыдавазы-дыр. Эде тургустунуушкунның ажыкчарлыг амгы үезинде тоомча чок сеткилдиринден чамдык кижилерниң ниитиниң корум-чурумун үреп, кем-херек үүлгеди-даа бээри чажыт эвес болгай.

База бир мындыг чижекти киирейн. Чоокта чаа база-ла Кызыл-Мажалык суурнуң чарладар азар самбыразынга азып чарлаанны мындыг: «Кызыл-Мажалыкта чурттап турар пенсионерлер эртенгиниң 9 шакта суур Совединиң конторазының чанында чыглыр. Кижи бүрүзү 3 рубльди суур Совединиң секретарынга дансы ёзугаар дужаар. Тайгаже агаарлаар, дыштаныр, бойдус хайгаараар...» дээн. Суурнуң чүс ажыг пенсионерлеринден барып шыдаар кижилер чыглып келген, ындазында омакшылдыы конучут турдулар. Айытkаи шак эрткен. Ниитилелдиң даргазы Дозураш Хертек келбээн. Дарга кижи ол хире эки эгелекчи санал үндүрүп, хөй-ниити мурнунга чар тарадып алгаш, кырганнарны ынчаар мегелээн. Чонның көдүрлүүшкүнүүр чоруун деткиир туржун, мегелээр, күруг аазаашкын кылыр дараларны хемчег алыр үе келбээн бе?

Серип-оол САРЫГЛАР.

Чогаалчы Александр Даржайның

ажык чагаазынга хамаарыштыр

ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

Хамык-ла үүлдер чаартының, чугула айтырыглар чонның мурнундан көдүрлүп үнүп турар. Чогаалчының материалын номчаан, сагыш-сеткилим саргып келди. Шынап-ла, аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктарның көвүдеп турары кижи бүрүзүнге оожургал бербестеп турар.

Хөй-ле чылдар дургузунда эдилеп сагып чораан тыва чаагай чанчылдарны хоруп, ону эргиниң артыышкыны деп санай бергенивистен кижизидилге ажылында сулараашкыннар шагдан бээр тыптып келген. Ону миниир апаар.

Улусчу чанчылдар дээрге улусчу педагогиканың, этиканың, эстетиканың база чарылбас адыры-ла болгай. Эки чанчылдар чүгле экиге өөредип чораан. Оор чорук кылбас, ок-бижек тутпас, арага ишпес деп өгбелеривис чагып чораан. Ол ам канчаа уттунганыл? Мал оорлаар хамаанчок, бодунуң кодынында малын өзээрде безин өскээртен келген аалчыга азы кожазынга өзедир турган. Ам мал хамаанчок, кижиже ашнын чоруурга, таанда хомуданчыг-дыр.

Ажыг чашпан тыртып чораан кижини кым көрген. Оол-даа, кыс-даа уруглар арагалаар, таакпылаар. «Шышга» үнген «Чованчыг, чаржынчыг чорду» деп эгелиг рейд материалында база бижээн чорду. Канчап човаар, ыядыр сеткил чок апарган боор чоп деп бодадым. Багын чугаалаарга, бачыды арлыр. Оода-ла, кыстар, ат-алдарыңар бодап көрүнер. Төлептиг диртип, ажыктыг ажылдан кылынар. Частырыгны кижи каш минута иштинде кылыр. Ол дораан түүнел үндүрүп, хемчээн алыр болза, кижи үрелбес. «Берге» аныяктар дээрге дөмей-ле бистиң оолдарывыс, дунмаларывыс, өөреникчилеривис. Ол дээрге бистиң келир үеде салгалывыс. Амыдыралдың оруун шын шилип алырынга бис оларга дузалаар ужурлуг бис. Үезинде хол сунмайн баар хире бис.

Школа дооскан оолдар ажыл чок артар-дыр. Кылыр чүве тыппайн, олар өскээр будалыг эгелээр. Удуртукчулар аныяктарны ажылга ижиктиреринче шоолуг-ла сагыш салбас боор.

Тыва чонның культуразын, төөгүзүн, чанчылдарын, чүдүлгезин оларга тайылбырлаары эргежок чугула. Кижи төөгүзүн билир болза эки. Шажынны ам-даа хоралыг чүүл дээш херекке албас таварылгалар барын чажырган канчаар. Эртемденнер бодунуң үезинде депшилгениң эгезинге турган шажынның төөгүзүн хандыр өөренип көөр үе келген. Ол база бистиң төөгүвүс-түр.

Кижизидилге ажылының оон-даа өске талааларын чедимчелиг ажыглаар болза, ёзулуг-ла чон аразынче кирип ажылдаар болза, аныяктарны холга ап болур арга черле бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Чаизанмаа ЧООДУ.

Буянныг ачы-дуза чедирилгези

КИЖИЛЕР, БИСКЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР

Инвалидтер хомудал кылырга, «...кылыр чүвези чок болгаш билир-ле чүвези чаргы-чаалы бижииринге ёй» — дижирлер. Ындыг таварылгада бир мультфильмден ыры сөзүг кижи сагыжынга кирер: «Чүгле ытсыг амыдыралдан ыт ызырар апаар». Мерген сөстүг ырларны уругларга ырлап берип-ле турар-дыр бис. Ам херектиң алызын чугаалажып көрээл.

Караа четпестериниң Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг Бүгү-россия ниитилелиниң Тыва республика баштаар чери болгаш караа четпестериниң Бүгү-россия ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чери бар деп чүвени дыңнааннар хөй боор. Ынчалза-даа ук бүдүрүлгеде чылда 1 млн. 60 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп, республиканың өске бүдүрүлгелериндеп дудак чок ажылдап, чонга чугула хереглел бараннарын: хөвеңниг чоорганнарны, матрац хавын, хөвең-саазын материалдан холхаптарын, ажыл-агый сеткаларын, идик шидиишкинерин бүдүрүп, оларның-биле чүгле республиканы хандырып турар эвес, продукцияны республиқадан дашкаар база үндүр садып турар.

Караа четпес инвалидтер ажылдап турар республикада кара чаңгыс ол бүдүрүлге хоорай кыдыында турар. Бокту-чамныг, уттундурган ол булунче хоорай транспорту чорбайн турар болгаш, олче чадаг кижинин чедери дыка берге.

Бүдүрүлге чоогунда садыг-магазин аймаа чок. Үлетпүр-даа, аъш-чем-даа барааннары садып тып аар арга аңаа кижилерге безин берге бо үеде, бистерге, инвалидтерге ол ховар барааннарның чүгле сураа дыңналыр. Ховар бараанар сураа дыңнаашы, ол-бо чаданып турувуста, олар төне тыртып каар. Аъш-чем бараанарынга немелдени ында-хаая ап-ла турар бис харын, а үлетпүр бараанарының талазы-биле дайын хоочуннарын «Саян» универмагта бижыглап каан. А бистерниң дугайывыста ыракта чедир бодавааны хомданчыг.

Медицина хандырылгазының талазы-биле база-ла хомудавас аргавыс чок, кызыы мергежилдиң специалистери хамаанчок, окулистер, терапевтер бисти уткан.

Хоорайның хайым белдирлерлиг кудумчуларынга үннүг светофорлар тургузуп бээрин дилеп, КАИ-ге кащ-даа бардывыс, бижимел-даа дилээвис турган, ынчалза-даа мынчага чедир ол айтырывысыс, дилээвис шиитпирлеттинмейн турар. «Амыдыралда ындыг практика чок, ынчангаш ындыг светофор база чок...» — дээн харыы дыңнаан-дыр бис. Бистиң ниитилелдиң шугуму-биле, биске буянныг ачы-дуза чедириптер сеткилдиг чаңгыс-даа КАИ ажылдакчызы келбээн. Бистиң бүдүрүлгевис турар микрорайон таварты эрткен чазаглыг улуг оруктарда орук кежер чурумчуткан тускай черлер чок болганындан чүве көрбес инвалидтерге ыңай-бээр аргыжары тоң берге. Ол хамаанчок, инвалидтерниң хөй кезиниин чурттап турары Кечил-оол кудумчузунда № 5 бажың долгандыр имдемдек хевирлиг кылдыр тутkан херим-даа чок, а ол бажың каш орук белдиринде турар.

Дыка хөй инвалид өгбүлелер чурттап турар общежитие хоорай кыдыында, Складская кудумчузунда. Оон чоогунда телефон-автомат чок. Эш Калашниковка чеже «тейлээр» бис ам, дүлей-биле дөмей-дир.

Сантехниктиг дерилгелер, комбикорм алырының кандыг-даа аргазы бисте чок. Чурттаар оран-бажың-биле хандырылга талазы-биле айтырыг база бисте дыка берге. Маршруттар айыткан саннарны хоорай автобустарынга көскү, тода бижиирин база дилеп чадаштывыс...

Районнарда байдал оондаа дүвүренчиг. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1982 чылдың ноябрь 2-де хүлээп алганы база 1976 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаалдарын херекке албайн, караа четпес инвалидтерниң аъш-чем, эм-дом садыг алырыңче, автовокзалдарга, аэропорттарга эдлчет чок эртериңче кичээнгей салыр талазы-биле улус депутаттарының Өвүр, Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу райкүүскомнары дыка кошкак, кээргээр сеткилчок ажылдап турар. Район төптеринде мүн-не чүгээрдаа бол, көдээ черлерде инвалидтерниң амыдыралбайдалы дыка берге.

Үстүкү органнар бо бүгүнү «херек чок чүве-дир» дижир чадавас. Караа көрбес дээрден башка, инвалидтер база совет хамаатылар-дыр, күш-ажыл кижилери-дир. Аксы ажык азы шала хагдынган канализация кудуктары бар-дыр. Көрбес кижи ынаар дүшкеш, кемдээш, инвалидиниң кырынга инвалид болу берзе, база «хей чүве» болур бе? «Кылыптар чүвези чок инвалидтер» ынчангаш хомудал бижип, шимчеш дивес бетон ханага үскен-биле дөмей болуп, «кижилер, биске кичээнгейлиг болуп көрүңер!» — деп дилеп, алгыржып турарлары ол.

Анчымаа СЕДИП.
Ук ниитилелдиң Тыва республика баштаар черииниң даргазы.

ЭПТИГ ЧУРТТАП КӨРЭЭЛИҢЕР

Эрткен чылдың февраль 23-те, Совет Армияның болган Шериг-Далай Флодунуң хүнүнде, байырлалга тураскаатkан телевизорга дамчыдылга болур боор дээш оолдарымны столче чалаап, байырлалдың аъш-чемин салгаш, шайлап ора, тыва дамчыдылгадан солун чүве манап, телевизорувус ажыдып алдывыс. Экранга шагдаа хептиг эр, хереэжен кижилер, телевидениениң корреспондентизи көстүп келди. Чугаа эрге-хоойлу дугайында болду. Эдип-чазаар күш-ажыл колониязының амыдыралын көргүскен кысқа кино-даа көргүстүлер. Каракка соок уя чуруттунуп келди. Байырымныг сеткил-хөөн хөмүрерген. Аъш-чемде амдан-даа чок. Ол дамчыдылганы өске бир хүнде кылып болбас турган чүве ирги бе деп-даа бодадым.

Сес бергени улуг эргелиг, харыысалгалыг ажылдакчылар саазында бижип алган чүүлдерин номчудулар. Кем-херек үүлгедир чоруктар суур бүрүзүнде көвүдээн. Оон чылдагааны: кижизидилге ажылының кошкаа деп-ле, комсомол райкомнарынче, албан чөрлеринче, организацияларже бурууну төкаап чугааладылар. Дамчыдылгага киришкеннерниң аразындан назы четпээннер-биле ажыл чорудуп турар аныяк уруг база бар. Ол аныяк уругну назы четпээннерниң кем-херек үүлгедип турарының чылдагааннарын ёзулугла шыны-биле билир, ажылынга бердинген кижи-дир деп билгён бис.

Кем-херек үүлгедиишкинниң болуп турар чылдагааны социал байдалдан дыка хамаарылгалыг дээри чөрле чөп. Ынчангаш чаңгыс-ла чижектен кииргеш, аныяк-өскенге ону угаадыр бодалдыг мен.

Чон хуу ажыл-агыйлыг, көшкүн, турум суур чок чурттап чоруур шагда, чылдың дөрт эргилдезинииң аайыбиле чазагдан чайлагже, күзегден кыштагже көжүп, аът, шары-биле тараа тарып, аъттыг, чадаг мал соондан чоруп, ону карактап амыдыраш чордувус.

Кыштагга көжүп келгеш, кыжын, чазын чинр аъдин чишке белеткээш, үүже, хырбачазын ыт-куш четпезин дээш хой кажаазының кырынга таарыштыр салгаш, кырындан чүү-хөө-биле базыра каап каар. Аңаа өске кижи дегбес. Бода малга кадат-даа херек чок, одарынга будун-бүрүн оъттап-ла чоруур. Ында-хаая хавырып, ончалап каар. Черге төрүп кааптар, чаш малды бөрү, кускун дойлай бээр дээш шээр малды харын кадарар боор чүве. Оор аппаар ийне дээр бодал кымга-даа турбаан. Оор деп чүве-даа чок турган.

Чайлагга белеткээн ак чемин база-ла. көжерде чиик болзун дээш, кыштагга баш бурунгаар аппарып шыгжаар. Чишке ажыглаан малының хырнын октавас, аштап арыглаш, үргеш, хараачага кургады азып каар. Ышка кургаан хырын быжыг. Саржаг, чөкпек кудар ёзулуг сава ол болур. Кажан кыштагга кээрге, эккеп каапы ак чеми ол-ла хевээр чыдар.

Чайгы аяс дүнелерде аалдың ажы-төлүү даштыгаа, сери, кажаа кырынга хонар, харын сериин магалыг боор чүве. Тараа шөлүү суггарып, тараа ажаап тургаш, ыт-куштан, аза-четкерден сестир, ынчангаш ол чоокта ыыттыг одаг көрзүнер, кижи аңаа барып дүн чарар, өскелешпес, харын аш тыртып, хөөрежип хонар чүве. Кижиден кижи кортпас, харын өөнүк-тала болуксаар.

Бистиң Бай-Тал, Хөл сумуларынга аргажок ядыы-чанагаш кижилер-даа чурттап чораанын сагынмас мен. Ядыы дээн өг-бүлелер безин адак дээрде саап ижер инектиг, мунар аъттыг чорду. Мырыңай хол куруг, диленип кылашташкан улус көрбээн мен. Өгбелеривистиң күш-ажылга ынааның, бодунбоду азыраның шыдаар кылдыр амыдырап-чурттап чораанының херечизин ол. Өгбүле бүрүзү эъттиг, чемниг, шаа-биле тодуг-догаа чорду. Ынчангаш оорлаар, үптээр хамаанчок, карак ажыттаар деп бак ёра турбаан. Амгызы дег эртем-билиг сайыраңгай турбаан-даа бол, кижилер чаңчыл, ёзуладарын тергиин эки сагып билир чораан. Социал байдал деп чүве ол эвес бе?

Ам кижи кижиден коргар апарган. Бир-ле черде күштеп-күчүлээн, оорлаан, үптээн боор-дур. Ол бүгүнү солуннардан номчаш, радио, телевизордан дыңнааш, кырган бодум кайгаар-дыр мен.

Каксы чугаалааным ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарын базым бүрү сагып, аравыста эп-найыралдыг чурттап көрээлиңер, ха-дуңма, ажы-төлүм!

Сергээ ХЕРТЕК.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

Суд залындан медээлер

I. ХЕВЭЭР АРТТЫРГАН

Кызыл хоорайның улус судунуң ажык хуралынга 1937 чылда Эрзин суурга төрүттүнген Ламбык Буяндының херээн көрген. Ол хосталгазын үш удаа казыттырып шиитпирип чорзадаа, амыдыралчы шын орукче кирбээн, бодунга ажыктыг боттуг түннел үндүрбээн.

1988 чылдың февраль 27-де 2 шак үезинде Л. Буянды ынчангы Амыдырал хандырылга министерствозунуң общежитиезинин дөрт дугаар өрээлинге эзирик тургаш, М. Б. Ханды, Ю. А. Чичин суглар-биле арага садып ижер дээш аас-дыл үндүруп, аразында шорбарлажып эгелээн. Оон соонда, Ю. Чичин өрээлден үне маңнай бээрге, Ламбык стол иштинден бижек уштуп алгаш, общежитиениң хериминиң иштинге Чичинге чыпшыр четкеш, оон иштинче ол-ла бижек-биле амыдыралга аар уржуктуг кемдээшкинни чедирген.

1988 чылдың июнь 27-де 23 шак 30 минута хире, эзирик Ламбык биле В. Б. кады арагалап алгаш, хүнээшкин үржуундан ботботтарын эки-бак сөглежип, алгыжып турганнар. В. Б. Шевченко кудумчузунда 104 дугаарлыг бажыңның бирги квартиразының даштында аңмаарыңдан балды тудуп алгаш. Буяндыже шурай берген. Ынчан Буянды камгаланмышаан, оон балдызын былаап алгаш, В. Б.-ни балды-биле каш катап хаккаш, оон бажынче аар кемдээшкиннерни кылганының түннелинде, когарваи кижи ол-ла черинге амыдыралга чарылган. Кезек үе эрте бергенде, Л. Буянды Кызыл хоорайның иштики херектер кылдызынге боду чедип келген.

Судтаттырып турар Л. Буянды үүлгеткен херээн билинген болгаш 1988 чылдың февраль 27-де шоолуг таныштыпаы Чичинни хапкаш, оон анчы бижээн ап алгаш, иштики херектер органнарының чөпшээрели чокка ап чоруп тургаш, херим иштинге Чичинниң иштинче бижектээнин өвээн.

РСФСР-ниң Кезэмче Кодексизиниң (КК-ның) 301-303 үүлүнүң 1 кезээн удуртулга болдургаш, Л. Буяндыны буруулуг деп санаш, РСФСР-ниң КК-ның 108 үүлүнүң 1; 218 үүлүнүң II кезээ-биле, РСФСР-ниң КК-ның 105 үүлү-биле, РСФСР-ниң КК-ның 108 үүлүнүң 1 кезээ-биле 6 чылда хосталгазын казып, РСФСР-ниң КК-ның 105 үүлү-биле 2 чылла, РСФСР-ниң КК-ның 218 үүлүнүң II кезээ-биле 1 чылда шиитkен.

РСФСР-ниң КК-ның 40 үүлүн ёзугаар тускай хорулгалдыг эдип-чазаар куш-ажыл колониязынга хереэн эрттирери-биле ниитизи-биле 8 чылла хосталгазын казып шиитkен.

РСФСР-ниң КК-ның 24(1) үүлүнүң 2 пунктузун күштүг болдургаш, Л. Буяндыны онза ёйыылдыг үүлгедикчи деп санаан.

1989 чылдың сентябрь 26-да Кызыл хоорайның улус судунуң талазы-биле үндүрген шиитkелии кандыг-даа өскерлиишкин чокка хевээр арттырган.

II. САГЫШТЫЫ-БИЛЕ ӨЛҮРГЕН

Алексей Бичс-оолович Өдегейниң херээ доозулган. Кызылдың улус суду шиитkелди үндүрген. Ол 1967 чылдың сентябрь 1-де Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл суурунга төрүттүнген, сес класс билиглиг, партия кежигүнү эвес, бот, кайда-даа ажылдавайн, өөренмейи, Чаа Шагаан-Арыг хоорайда чурттап турар, шиитпирип чорбаан, РСФСР-ниң КК-ның 108 үүлүнүң 2 кезээ-биле буруудаттырган.

1989 чылдың май 13-те эзиртир арагалап алгаш, Кызыл хоорайның Титов кудумчузунда № 2 магазин чанында ийи шак үезинде В. Р-ниң иштинче бижек-биле өш-биле шанчып балыглаанындан когараан кижи амыдыңдан чарылган. Оларны чарарын ораллашкан В. Ч-ниң салаазын база балыглаан.

Шиитпирип турар А. Б. Өдегейниң үүлгеткен херээнің чамдыызын шын деп билинген.

Улус суду Өдегейни буруулуг деп көргеш, РСФСР-ниң КК-ның 108 үүлүнүң 2 кезээ-биле тускай хорулгалдыг эдип-чазаар куш-ажыл колониязынга 10 чылда хосталгазын казып шиитkен.

Алексей ЧАНАЙ-ООЛ.

делегей медээлери

ГДР-ДЕ ЧААРТЫЛГАЛАР

Эрткен чылдың сөөлгү айында боон эрткен Онза съездиниң негелделерин күүсетпишаан, Германияның Социалистиг Чаңгыс аай партиязының — Демократчы Социализмниң партиязының баштаар чери эргидеги структураларны эң бажындан эгелээш, шиитпирлиг эде тургузуп база чаартып эгелээн. Ындыг чаартылгаларны чүнүң-даа мурнунда партияның бодундан эгелээн. Ону улус ажыл-агыйының болгаш өске-даа адырларның ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киришпес, а ёзулуг партийжи амыдыралды эргелеп башкарының органы кылдыр эде организастап турар.

Эрги ТК-ның килдистерин чок кылгаш, оларның орнуна партия политиназының кол угланыышкыннарын баш удур тодарадыр комиссияларны тургускан. Ук комиссиялар партияның иштики ажылын, партия парлалгазының ажыл-чорудулгазын болгаш делегей политиказының айтырыгларын үштап башкарар, чурттуң ниитилел-политиктиг чугула айтырыгларының кол туруштарын ажылдап кылыр хүлээлгелиг. Комиссиялар дузалаар ажылчын болуктерни база тургускан. Олар чугула херектиг информация материалдарын белеткээр хүлээлгелиг.

ГСЧП—ДСП-ниң баштаар черииниң президиумунуң кежигүнү Л. Бискиниң дыңнатканындан алырга, партия ажылының хевирлерин болгаш методтарын ажылдап кылырда демократчыдылганы, ажык-чарлыг чорукту болгаш удуртукчу база адакы органнарның аразында тудуш харылзааны колдадыр барымдаалап турар. Партияның баштаар черинде чоокта чаа тургустунган информация-консультация төвү доктаамал ужуражыышкыннар болгаш дискуссиялар кылыр чер апарган. Оон ажылынга кандыг-даа кижи киржип болур болгаш оон санал-оналын кичээнгейге ап турар.

Партия аппарадын тударынга көрдүнген чарыгдалдарны эвээжедип турар. Удуртукчу ажылдакчыларның шалының кылырган. Чижээ, партияның Даргазы мооң мурнунда турган Чипгине секретарының шалыңындан бир муң марканы эвээшти ап турар. Албан черииниң автомашиналарын чүгле партия Даргазында, оон ындыг удуртулга болгаш ооң ол шажын черинге четтиргенивисти илередип тур мен деп, Дж. Буш журналистерге чугаалаан.

Наркотиктиг үүлдерни пентередип тарадырынга дузалап турганы дээш Норьегага буруу онаап, ону судтаар апаар.

СОФИЯ. Болгарияның язы-бүрү политиктиг партияларының болгаш бөлүктериниң аразында чугаалажыышкыннар эгелээн. Чоокта чаа чүртту удуртуп баштай берген Демократчы Күштериниң эвилели дээр партия ол «төгерик столду» организастаан. Ооң ажылында БКП ТК-ның секретарылары А. Луканов, А. Лилов, Болгарияның Чер ажылының Улусчу эвилелиниң удуртукчулары В. Вылков, С. Даскалова, партия кежигүнү эвес академик Б. Сендов, Демократчы Күштериниң эвилелиниң даргазы Ж. Желев, секретары П. Берон болгаш өске-даа эвилелдериниң, бөлүктериниң удуртукчулары киржип турар.

ГДР. Чурттуң болгаш ниитилелдиң бүгү амыдыралында өскерлиишкиннер эгелээн. Демократчыдылганың, ажык-чарлыг чоруктуң ачызында политиканы, экономиканы болгаш хөй-ниити амыдыралында эргидеги эргелеп башкарылга структуралары бүстүп дүжүп, чаартының турар. Республиканың чону политикаже улам ханылап, бодунуң амыдырал-чурттаргазынга ажыктыг чаа-чаа хөй үүлдерни кылып ап эгелээн.

ГДР-ниң ажылчы чону чуртта эгелээн чаартылгаларны чоннуң бодундан эгелээн революция деп санап турар. Чон моон соңгаргы хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын база шилип алган. Ол дээрге чаартынган демократчы социализм, суверенниг бот-тускайлаң күрүне, ССРЭ-биле быжыг эвилел.

ЧУРУКТА: Берлинниң кудумчуларында бо хүннерде.

СЭТА-ның фотозу.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш Ак бажыңга кончут дүрген парлалга конференциязы чыылдыргаш, генерал Норьеганың АКШ-тың эрге-чагыргазынга дүжүп бергенииң дугайын дыңнаткан. Норьега дүжүп бээр деп турарының дугайын баштай Панамаңың чаа чазаанга дыңнаткан.

Норьега сөөлгү хүннерге чедир Ватиканның Панамада шажын черинге хоргалап турган. Ону оон туруп алырынга дуза коргускени дээш Ватиканга болгаш ооң ол шажын черинге четтиргенивисти илередип тур мен деп, Дж. Буш журналистерге чугаалаан.

СОФИЯ. Болгарияның язы-бүрү политиктиг партияларының болгаш бөлүктериниң аразында чугаалажыышкыннар эгелээн. Чоокта чаа чүртту удуртуп баштай берген Демократчы

АГАР САНЧЕ АКША ШИЛЧИЛГЕЗИ

Корум-чурум камгалалының фондузун чурттагга социал-банк эргелелинде тургускан. Ында бо чылдың ноябрь төнчүзүнден № 00142306 агар санны ажыткан.

1989 чылдың ноябрь 25-тен декабрь 13-ке чедир ол фондуже ниитизи-биле 125358 рубль киргеи. Оон иштинде хооркүүском болгаш «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны кайызы-даа 20-20 муң рубльди, Тыва АССР-ниң чурттагга-коммунал-ажыл-агый девискээр-будүрүлге каттыжыышкыны 10 муң рубльди, дааранылга фабриказы, Садыг министерствозунуң садыг баазазы кайызы-даа 5 муң рубльди, ПАБТ-4 муң рубльди, Агроүлетпүр каттыжыышкыны, Тыва АССР-ниң харылзааның будүрүлге-техниктиг эргелели, «Тыва автотранс» каттыжыышкыныңың КМК-зы, «Тыва тудуг каттыжыышкыныңың» автобаазазы, «Тыва эът будүрүлге» каттыжыышкыны, Кызылдың аъш-чем садыы 3-3 муң рубльди, Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-будүрүлге каттыжыышкыны, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы, Садыг министерствозунуң АТБ-зи, «Тыва хамааты тудуг» трестиң тудуг конструкция кезектериниң заводу, ИХМ-ниң № 2 будүрүлгези, Кызыл үлетпүр садыы, Кызылдың АТБ-2, «Прогресс» кооператив олар 2-2 муң рубльди, хоорайның харылзаа белдири 1950 рубльди, «Кызыл тудуг эргелели», Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйы кайызы-даа 1500 рубльди, хооркүүскомнуң кадык камгалал килдизи 1300 рубльди, Кадык камгалал министерствозунуң автобудүрүлгези 1060 рубльди, «Фармация» будүрүлге каттыжыышкыны, республиканың хереглекчилер ниитилелиниң садыг баазазы, «Тыва фото» каттыжыышкыны, «Водник» будүрүлге кооперативи, «Тыва хамааты тудуг» трест, «Резонанс», «Моңгулек», «Арарат» кооперативтер, республиканың типографиязы 1-1 муң рубльди, Кызылдың педагогика институду 800 рубльди, телевидение болгаш радио комитеди, уран үүл училищези, «Тувателерадиобыттехника «каттыжыышкыны», «Дортехпроект», «Автомобилист», «Жестянщик», «Строитель» кооперативтер, Культура министерствозу, Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелели, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы, химизацияның төлевилел шинчилел станциязы, Кызылдың радиотелетөп кайызыдаа 500 рубльди, АТБ-3 350 рубльди, Тываның караа четпестер ниитилели, Тываның ном үндүрер чери, «Звезда», «Импульс», «Инженер», «Проект» кооперативтер кайызы-даа 300 рубльди, областтың профэвилелдер чөвүлели 202 рубльди, кооператив профтехучилищези, «Дизайн» кооператив 200 рубльди. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери 175 рубльди, «Кадр» кооператив 100 рубльди, СЭКП хооркому 75 рубльди агар санче шилчиткеннер.

Корум-чурум камгалалының фондузунче эки турабиле бо хүнге чедир дузалал акша шилчидери уламчылавышаан.

Бо киргеи түннүң 2890 рубль-биле Кызыл хооркүүскомнуң ИХК-га ийи «УАЗ-469» деп машинаны садып берген. 13000 рубльди чер кезип, тояап чораан кижилер хуваар, тарадыр кылдыр чаа ажыктан черже чарыгдап ажыглаары-биле шилчиткен.

Амгы үеде кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел чорударынга келир чылдагы чарыгдалдарга ажыглаар хөрөнгиниң сметазын тургузуп турар.

Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел чорудар түр бөлүк.

Шагдар БАЙМИНОВ.

БАЙКАЛ КЫДЫ

Кумнуг черге чалгаан чалгыг хайнып хөлзээр,
Хувулгаазын күчү-күштен хөделген боор.
Девидээнзиг, эшкедээнзиг, албыкканзыг
Терең чалгыг эриктерже маңнажырга,
Тевелер-даа сагыжымга кирип турду.
Оргу-шөлдээн, шиник-чараш эрик черге
Орлан-эрес балыкчылар одагланды.
Одаан мяш кызаңнадыр кыва берди,
Оптуг салгын хенээргедип чедип келгеш,
Оңгаар-дескээр ышты бөөлдеп ойнап туру.
Хайыы черге күскелендир мундургаштың.
Кастаттырган, бағладып каап түгүрүк дег,
Хеме күжүр төжек орта өртеттиргеш.
Хедерленип, хоюганнап чайганып тур.
Кедергейиңге садам чаңын коргузуп тур.

Орус дылдан Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

ДИЛЕП ЧОР МЕН

Моңгүн салдыг кыргаш өгбе
Мөгейипкеш, черже көрүп,
Арга кезип, улчуп чорда,
Аныяк эр дужуп келген:
— Чүнү дилеп чор сен,
ирем,
Чүге мынчаар ырап келдиң?
— Ам бир катап душсумза дээш
Аныяк шаам дилеп чор мен.

Дадар-оол ООРЖАК.

КОЖАМЫКТАР

Күскү соокка баглап тургаш,
Хүрең-дайың кежин сойдуң.
Хүневеске хүнел тургаш,
Күжүр эжиң бажын чидиң.
Часкы соокка баглап тургаш,
Шавыдарыц кежин сойдуң.
Шамнаваска шамнап тургаш,
Чаражыңның бажын чидиң.

Сактып чораан сагыжымны
Сарыым эжим кайын билир
Сарыг дыттың чочагайын
Сарыг шижек кайын төдер.
Бодап чораан бодалымны
Борбак карам кайын билир
Бо-ла дыттың чочагайын
Бора-хөкпеш кайын төдер.

КРОССВОРД

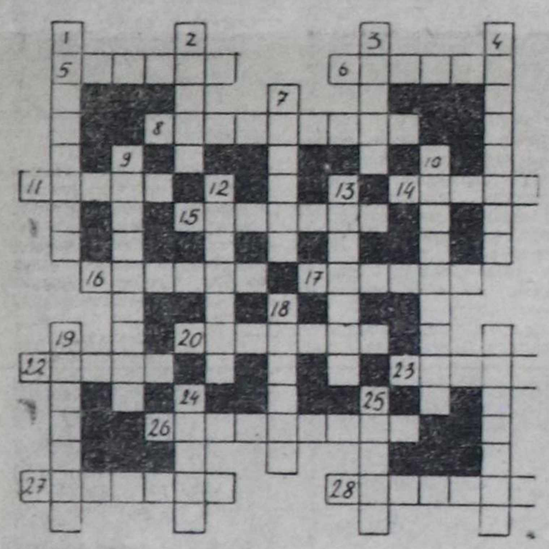

УЗУН ДУРГААР: 1. Тывала суур. 2. Ак чем. 3. Кижиниң бир органы. 4. Хылдыг хөгжүм херексели. 7. Хем балыы. 9. Тывада даг. 10. Тыва херээжен ат. 12. Башкирияда хоорай. 13. Тускай медеглел бижик. 18. Мал чүзүнү. 19. Өөреникчи. 21. Чер бажың. 24. Ак чем. 25. Увун, шакпас чылан.

ДООРА ДУРГААР: 5. Хову чашпаны. 6. Революция үезинде боо-чепсек. 8. Хову кужу. 11. Күш-ажылга мактал. 14. Тайга үнүжү. 15. Келдириг бижик. 16. Эм суг. 17. Күш-шыдал сайзырадыр спорт херексели. 20. Частырыг эдилгези. 22. Бичии уруглар тону. 23. Күскү дүжүт. 26. Бичии уругларга теледамчыдылга ады. 27. Далгандан кылган чем. 28. Дазылдыг ыяштың чемижи.

МЕНИ МАНА, АЯС

«Ура-аа! Эмчи училищезинин студентизи апардым. Өөредилге эгелээже, Аясмаа-биле таптыг селгүүстеп албас мен бе! Иштим-хөднүмнү ам-на тө каап бергей мен. Ол база мээң-биле кады дужаап кирип алды ышкажыл!». Ынчаар сагыш-сеткилим шуурганналып, үгбам суга маң-биле келдим. Үгбам мени дээш «аарыш», училищеге көстүп кээп турган чүве. Бажында чогул.

Честем Чолдак-оол чазык, хөглүг чаңы-биле бир-ле ном ажып алган, мээң келгенимни-даа эскербээн боор, «Эттиң-кештиң чылын сорган эриннерни сагынгаш чоор» — деп ыыткыр ырлап чыдыр...

— Кирип алдым, честей! — деп өөрүшкүм илереттим.

— Эр-хей, Улар! «Чер кулактыг» үгбаң дем-не менче долгапкан деп бил. Сайынчык үгбаң амыр-ла. Кандыг-бир чүве таарыштыр чугаалажып турда, дыка эптиг. Артист аажы-чаңы кирип келир — дээш, ол эгинеримге холдарын салды...

Шылгалдаларны бодум-на кызып дужааган кижи болгай мен. Үгбам база бүдүү «чугаалажып» турганы ол бе? Аясмаа оны дыңназа, үгбазының ачызы-биле кирип алган чүве болбазыкпе дей бербес ирги бе деп бодум бодумдан иштимде айтырыпкаш, хейде-ле шалаже көре бердим.

Честем ажыл шагы келди дээнзиг, көрүнчүк баарынга ала-шокар галстугун эптиг баглап алгаш: «Оларны бис уттупкаш, ошкажыпкан болдувус» — деп сымыраның ырлавышаан, эжикче далаштыг углапты.

Бажыңга чаасказан арткаш, честемниң номчуп олурган номун сегирип алдым. Сергей Есенининиң «Авазынга чагаа» деп шүлүктериниң тыва дылда чыындызы болду. Эриннер дугайында одуруглар ол номда болду. «Хеөөженге чагаа» деп узун шүлүктү номчуп чыда, удуп калган болдум.

Кежээки имир чоорту дужуп келди. Ында-мында мыжырашкан бора-хөкпештер удур-дедир аалдажып, амырмендизин солчуп турганнарзыг, бир талдан өске талче ужуп-ла турлар. Өкпеңзимээр өңнүг чечектер баштарында тас-арылар аай-дедир чемнээн. Ыржым алаакка Аясмаа-биле шак ажыр кылаштажып келзивиссе-даа, аравыска чугаавыс хөнүп шыдавады. Чонаада катыхөглүг Аясмааның бодамчалыы-даа хөлчок. А мен тө каап бөөр дээн сеткилимни бир черде уттуп каапкан чүве ышкаш, чүгле Аясмааның аксын кедээринге-ле өй болдум. Сактырымга, чаңгыс класска он чыл кады өөренген Улар-оол биле Аясмаа эвес, а дуу-ла ыракта, дээр дүвүнде сылдыстар аразындан чаа дужүп келгеш, орта таныжып албаан кижилерзиг болдувус.

Аясмаа кезек боданып чоруй, чугаалай-дыр:

— Өнермаа чанмас, уран чүүл училищезинге немелде хүлээп алыышкын болур, ынаар дужаар дээш билединмеңээ берип кагды. Даарта кады чана берээлем, Улар.

— Честем, үгбам суг чүү дээр ирги? — дидим.

— Кирип алган кижи маңаа тургаш чоор боор. Өөренирингe чедир ам-даа ырак ышкажыл. Хоорайга туруксаар күзелдир болзунза, халып тур даан. Бис-ле, Чечек, Шуру-суглар чангаш кээр бис. Кедээниң көктүгшыктыг агаарын хөрек долдур тынып алгаш, келир бис — дээш, мээң арнымче айтырганзыг көрдү.

— Даарта силерни үдеп каар мен. Домей-ле дедир келир-ле болгай силер — дээш, Аясмааже кордум.

— Үдеп каары ындыг-ла. Автобус хүн-биле деңге чоруур болдур ийин — дээш, бурунгаар базыпты.

— Байырлыг, Аяс! Даартага чедир. Үдеп каар мен — деп ам чаа уйгум серген келгензиг, ыыткыр чугааландым.

— Байырлыг, Улар. Ужурашкыже! — дээш, Аясмаа акызы сугнуң бажыңынче углапты. Сактырымга, талыгырда чаңгыс шолбанга дөмей ышкаш апардым...

Новелла

Шагымче көөрүмге, кежээкиниң он бир шак чоокшулай берген боорга, үгбам сута билдирбези-биле эжикти кончуг оваарымчалыг ажыткаш, майыктааштарымны далаш-биле ужулгаш, удуур өрээлимче чылбыртып кире бердим.

Телевизорда бир-ле солун кино үнүп турар хевирлиг. Үгбам, честем ыытташайдырлар.

Орунга кезек боданып чыдырымда, үгбамның каткызы дыңналып келди. Телевизорну өжүрүпкеннери ол боор, честемниң шала чассыг үнү ужугун үнду.

— Улар-оол бистиинге кыштаай-ла, авазы. Шеригде Орлан акызының орун-дожээн эзнизретпезин харын. Мындаа бажамга база чугаалаан мен. Бажа бажазынга ынак болгай. Бажамның оглун бажыңымга тургузуп албайн, ам кымны тургузуп алыр кижи мен — деп шала үнүн көдүрүптү ышкаш.

— Чок. Чо-оок, Чолдак. Борбак бажыңны таптыг ажылдадып көр. Квартирага кыс кижи тургузуп алырга, меңээ ажыктыг болгай. Бажың-балгат ишти чуур, аяксава арыглаар дээш, чер-ле чүү чок-тур. Ол уругнуң ада-иези малчыннар болза улам экн. Байыр-наадым таварыштыр боор чиир чүведаа дугуржуп алгай. Оон кедерезе, уруу дээш ай санында эвээш-биче-даа болза, акшазын база таарыштыргайлар — дээш, Сайынчык үгбам мээң чоогумга кылаштап келди.

— Чыргал сугже аъттаныпкан кижи-дир мон. Кирип келгенин билбес-даа, кончуувусту көрдүң бе? А оорлар келген болза, тек улус-ла-дыр бис, күжүрүм — дээш, үгбам уламчылавышаан, кухняже углапты.

Честем, ол-даа сээнии-биле болур шиитпир-ле ыйнаан деп бодааны ол боор, алар ырлай берди:

Чавыдакты чая бербейн,
Чадаг базып чоруурум кай.
Чаштыг сени чара бербейн,
Чаасказан чурттап чоруурум кэй.
Эмдик аътты муна бербейн,
Чадаг базып чоруурумгай.
Эштиг сени чара бербейн,
Чаасказан чурттап чоруурумгай.

— Че, сарыннанма, чуржуңнуң училищеде кирип алганы дээш бичии чүве четтирипкеш, амыдыралчурттагавыс коптарышкаш чоор бис. Эрткен чүве эглир эвес, че, удуулам — деп, честемни үгбам чөптей-дир.

Бичиимде бир честелиг турганымны сактып келдим. Ол честем соңгаарга, институтка өөренип турда, үгбам бо честемни «тырыкылап» алган дижир чүве. Та студент честемден, та бо честемден үгбам божаан кижиң. Орлан дээр акым энир чылын күзүн шериг чоруй баргаң. Танк башкарыкчызынга өөренип алган. Ол акым колдуунда-ла кырган-авам суга өскен болгаш, бо адаиезинге ижикпес кижи-ле болгай.

Үгбам, честемнин мени общежитиеге чыттырар дижип чугаалажып турарын дыңнаваш, аңгалай бердим. Мындаа авам-биле кады келиримге, үгбам: «Улар-оол өөредилге черинче бо чылын кирип шыдаваза-даа, акызы Орлан келгиже бажыңга турзун, үгбай» — деп барык-ла чаннып турду. Үгбамның бажыңынга чурттай бээримге, дем чаа сураглап турганы малчын кижиниң уруу база маңаа чурттаар. Оон-биле мен шала чуур, аяк-сава аштаар кижи апарзымза канчаар мен деп бодаптарымга, чүрээм чымсырт кыпкан, Аясмааның бодамчалыг шырайы каракгарымга көстүп келди... Чок! Мен бо бажыңга артпас мен! Аясмаа-биле кады общежитиеге туруп аар мен — деп иштимде дангыраглаарым...

Отту хонуп кээримге, чер дем-не чырый берген. Хүннүң хүлүмзүрүү соңга көжегелерин өттүр ойнап кээптирлер. Туп-тура халаш, идик-хевимни кедипкеш, чүүхөөмнү апкаш, дүне келгеним ышкаш, эжиктен чылбыртып үнүп келдим.

Арыг аагарны хөрек долдур тынмышаан, автобус чоруурунга чедир ам-даа бир шак ажыг үе бар-даа болза, автовокзалче шиглей: «Мени мана, Аяс, мени мана. Кады чанаалы. Сүмележир бис. Общежитиеге туруп аар бис» — деп иштимде чугааланмышаан, ээн кудумчуну өрү алзы шошкуптум.

Доржу МОНГУШ.

ӨҢНЕШ-ШЫДЫРАА

Ойнап өөрениңер

«Шашечница» деп бүгүэвилел клубунуң медээлер дептержигежи Москвага үнген. Ол клуб чурттуң чаңчылчываан шашкилерин болгаш шыдырааларын сонуургаар улусту каттыштырып турар. Ындыг оюнарга гексагоналдыг (алды кырлыг) шыдыраа, дедир шашки, поддавкилер, реверстер дээн ышкаш, стол кырының оон-даа өске элдептиг оюннары хамаарыжыр.

Медээлер дептержигежинде Ю. Таранниковтуң «Артамонов шыдыраазы» деп чүүлү парлаттынган. Тываның хоочуи шыдыраачызы, Тес-Хемде автобудурулге инженеринге чээрби ажыг чыл ажылдаан, ам Бай-Хаакта чурттап турар Петр Артамоновтуң бо чаа оюну Ригага латыш дыл кырында үнүп турар «Сылдыс» сеткүүлге, «Труд» солунга болгаш өске-даа парлалга органнарынга үнгүлээн. Бо оюн Самагалдайда болгаш Бай-Хаакта нептереэзи, бо шыдыраа талазыбиле маргылдааларны автор боду организастап келген. Ону ойнап өөренирингe берге чүве чок. Хол бар болза, чүнүң-биле-даа (чаңгыс аай өңнүг даштар, кажыктар, көпеектер...) ойнап болур.

Өңнеш-шыдырааны мынчаар ойнаар. Ийи шашкини каткаш, ак азы кара өңнүүн үзүп алыр. Оларны чүрукта көргүскени ышкаш салып алыр. Ийи ойнакчының шыдыраачылары — кайы-даа талының шупту өңнеш-тир бе? Ам кымның кежер ээлчээ кел-дир, бүгү шыдыраа шуптузу ооңуу болур.

Кежерде ыяап-ла чиир, чип көжер, болдунмазынга чедир көш бүргүү — чиш. Шупту шыдыраа сээңии болганда, бодуңнуң шыдырааңны (кайы-даа талада) чиир база көжер сен.

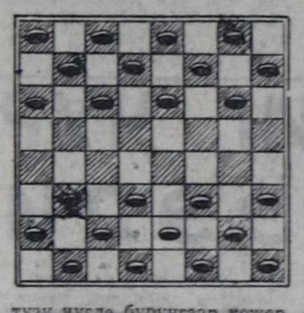

Ыттан өске шыдыраа шуптузу чүгле бүргүгаар көжер. Чиири база ындыг. Харыгда ийи-үштеп чиирде безиң дедир ээр черге соксап каар. Эжиниң чаа көшкен шыдыраазын көшпес, ону дараазында көжүп болур.

Эжиниң көжер ээлчээнде ооң көжер азы чиир көжү чок апарза, удук сээңии болганы ол. А көш чок апаары дээрге, бирөөде, хөлге шыдыраа артпааны-дыр. Ийиде, хамык шыдыраа сээң талаарылга болган-дыр. Чок, баштактаны бербе даан...

Демин кежээ үгбазының сирилээн-кавылаан үнү ооң кулаанга дыңналып, караның чажы сагышка кирген...

— Кончуг кулугурну. Харын-даа чайлыг болган-дыр. Эниp, маңаа Кызылга ийи херээжен кижини дерзинзибиле хилинчектеп өлүргем болгай, үгбай. Че, чоор сен. Харын чайлыг болган-дыр — деп, Ким-оол үгбазын ынчалдыр чазыктырып орган болгай.

Кончуг үптекчи бо-дур. Ооң үгбазынче халдаан. Дайзынны, хулиганны, Ким-оол туттунуп чадаан. Карбаш дээш, Коляның чаагынче дарс-ла кылган.

Аргажок эдеришкен эжи-да келген, ооң уламындан эжиниң бурунгаар көжер шыдыраазы чок болганыдыр. Үште, хөлде арткан шыдыраа (азы шыдыраалар), ыттан оскези, сенден бирги одуругда болганындан эжиниң бурунгаар көжү чок болганы-дыр. Өңнеш-шыдыраага кол соруулга, харын ол — удурланыкчызын көш чок болдурары.

Хөлде арткан шыдыраалар-биле утчуп чадашкан болзунарза, кижи бүргүзүнүң чиген шыдыраазын санаар: кымның хөй болдур ол үткан, а деп болганда — хайым.

Чижээ: П. Артамонов — Ч. Доңгүр. (Самагалдай чемпиону дээш маргылдаа).

1. f:h4 c:a5 2. d:f4 g:g3 3. h:f4 e:c5 4. b:b6 a:c5 5. cd2 cb4 6. a:c5 dc1 7. ad6 c:g5 8. h:f6 b:d4 9. ef2 fg5 10. g:c5 h:f4 11. ch6 fe3 12. bc7 b:d6 13. ed4 hg7 14. de7 d:f6 15. de5! f:d4 16. gb8 dc3 17. h:b2 fe7 18. a:c3 ef6 19. cd4 fg5 20. de5 g:f4 21. ef6 fe3 22. fe7 ed2 23. ed8 de1.

Хөлде ийи ыт арткан., ам кымга-даа удук болдунмас. Бо таварылгада талаларның чиген шыдырааларын санаар, а бисте ол — кайызы-даа 11-11. Оюнчуң хайым болуп төнгени ол.

Өңнеш-шыдыраа — дүрүмү бөдүүн болгаш үгаанга киричел, каяа-даа ойнаары таарымчалыг болгаш чараш база хөглүг оюн.

Инженер П. С. Артамонов — республиканың коскү шыдыраачыларының биргээзи, шыдыраа спортунуң пропагандизи, «РСФСР-ниң спортунуң хоочуну» хөрек демдээзиниң эдилекчизи. Ол 300 хире шыдыраа бодалгаларын боду чогаатказ, парлалгага үндүрген. Павел Сергеевичиниң «Шыдыраа бодалгазының чажыды» деп ному Тываның шыдыраага хаңдыкшылдыгларынга өөредилге ному болуп турар.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ЭЖИНИҢ «ОЛЧАЗЫ»

• Шоодуг •

Ким-оол өрээлде аажок шимээн үнерге, оттуп келген. Та каш шак үези чүвези, холунда шагын көөр дээрге караңгы. Өөрү оолдарның ыыт-шимээни аажок, бир бодаарга, алгышкан, а бир бодаарга, мактанган-даа хевирлиг болганнар.

Чүнү канчап турар эрлер боор дээш, ам-на кулак салып дыңнаалай берген: Коля-ла холчок мактанган олурган:

— Тулган бөрт, киш кежи. Красноярскиде эжимче бердириптер мен. Та чеже акша болур ыйнаан...

Ким-оолдуң бажынга бирле чүве чык дээн. Богда, үгбазы райондан келген, кежээ автовокзалдан чоруп орда, оолдар халдаап, бижек көргүзүп, кыжанып тургаш, ооң киш кежи бөргүн база сумказын былаап аппарган болган.

Демин кежээ аалчылар бажыңында ол үгбазы-биле ужурашкан, хөөкүй үгбазы карааның чажы кызыл, бопугур чаактарынче дамдылаан, кээргенчии-даа аажок, корткан-сирилээн чугаалап олурганын ам-на сактып келген.

Коля амырай берген. Черле ооң хөөрем, докпак-байланзыы аажок эр.

— Бо-дур, Ким. Көр даан. Артында чаа, тулган бөрт. Дыка-ла олчалыг болдум де. Шаалдазын чүү дээр сен: 100 акша. Даарта суббота. Самогондан эккээр мен. Демги шуваганчывыста кезээде турар ышкажыгай...

Чугааланмышаан Коля рюкзагындан бөрт уштуп эккелген.

Ким-оол ону сегирип алгаш, бар-ла шаа-биле шинчилээн. Ким билир боор, үгбазының бөргүн ол мурнунда көрген эвес...

— А сумка дидиң. Кайыл, көргүзем!

Коля ырзаш кылдыр каттыргаш база-ла рюкзагын уженген. Хүрең сумка уштуп эккелген. Чогум ында акшадан өске, чүү-хөөзүн ол эскербээн, четтикпээн.

Ким-оол ону алгаш, документилерни көре берген. Ойт, паспорт ооң үгбазының! Ооң арны изиш дээн.

— Кайын ам. Баштактанырың ол бе, Ким?... Тавадорга, Коля олче сос безин этпээн. Човуурташ, ам база халдап кээрийи-не моозу дээш, холдарын камгаланы туттунуп алган, арны кыза берген чыткан.

Ким-оол ооң боскундан сегирип алган:

— Бижээң кайыл?

— Бижээм, бижээм... Карманымда.

Ким-оол ооң карманнарын үжээш, оң талазындан улуг доңгуракты ушта соп алган.

Өрээлде база бир дааш үнген. Коляның чаагында беш салааның изи арткан. Ийи эриң өске өөрү, хартыгадан корткан бора-шиижектер дег, хоруй берген олурганнар...

Седен ХЕРТЕК.

ШАЙ ДУГАЙЫНДА

Бистиң чуртувуста шайны Грузияда, Азербайджанда, Краснодар крайда, даштыкыда — Кыдатта, Индияда, Вьетнамда база Африка чурттарында тарып өстүрүп турар. Шайның составында кофеин, теофилин, теобромин, эфир үзү, ферментилер, витаминнер, алколоидтер болгаш өске-даа чүүлдер бар.

Шай дээрге кайгамчык суксун аймааның бирээзи. Ону аңаа ижеринден аңгыда, медицинада калбаа-биле ажыглал турар. Чемгир кылдыр хайындырган шайны хораналган кижилерге, чүрээ бакыраанарга база тыныжы бертедзэнерге бирги дуга чедирип бээр. Шай чем хайылдырылгазын экижидер, ижин-шөйүндүнүң чем хайылдырары бакыраанда база ажыглаар. Боостаа аарааңда ону чаяр. Думчук дунганда, чемгир кылдыр хайындырган шайны сооткаш, хүнде үш катап 5-5 дамдыладыр.

Улгады берген тыва улус шайга аажок ынак, эң ылангыя бажы аарааңда ону ижер. Чүге ындыгыл дээрге ооң составында кофеин бар дээн бис, ол эм төп нерв системазын аки ажылдадыр, хан базыышкынын бедидер, угаан-сарыылдың ажылдаарынга дузалаар, могаан кижини күш киирер. Кара шай-биле дизентерияны (ижин аарыын) эмнээр. Ону белеткээрде мынчаар: чүс грамм шайны 2 литр сугга каггаш, 20-30 минута ишти-нде тургускаш, ооң бир шак дургузунда саарбышаан, хайындыргаш, ийи дакпыр марляга сыскаптар, ооң шаарынга бир литр сугну куткаш, 40 минута дургузунда хайындырар. Ону база катап марля-биле шүүрээш, эгезинде шүүрээни шай-биле холуптар.

КЫДАТТА МЫНДЫГ

Кыдат Улус Республика — чурттакчы чон талазыбиле делегейде эң улуг чурт. Ында чыл санында-ла 17 млн. 400.000 кижи немежип турар. Ынчангаш өг-бүлелерге уругдарыгның төрүттүнерин контрольдаар талазы-биле 1973 чылда Күрүне чөвүлелиниң чанында тускай комитетти тургускан.

1981 чылда тускай хоойлуну хүлээп алган, ону ёзугаар негелде — эр кижи 22, а херээжен кижи 20 хар четкеш, өгленир. А чамдык провинцияларда ол хуусаа аңгы-аңгы. Чижээ, Кантон можуда эр кижи көдээде 25, а хоорайда — 26 хар четкеш, херээженнер 23 хар четкеш, өгленир ужурлуг. Уругну бөжуур дээнде ажылчын коллективтиң база хамаарышканы районда тускай комитеттиң чөпшээрели херек.

Чаңгыс-ла уруглуг болур деп шиитпирлээн өг-бүлелер артык эргелерлиг: уруу 10-14 хар четкиже ай санында-ла күрүнеден ортумак ажыл төлевириниң 5-тен 10 хуузун дузаламчы кылдыр алыр.

Чалыы назын — ажыл-үүле, Чалыы назын — оюн-тоглаа, Чалыы назын — өөреднлге, Чалыы назын — от-көс-түр. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ ораланчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораланчылары — 3-45-93; Киллистер: ◆ авотийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информацпа — 3-37-11; ◆ чагаа киллизэ — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бараңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниин Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.
Чагыг № 360.
ТС—00013.

Индекс 54241

ТВ

ЯНВАРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Авам, ачам база мен». 9.00 Концерт. 9.15 «Өвүр-хевир». Үстүкү класс өөренирилеринге литературлуг оюн. 10.05 Мультфильм. 10.15 Киноафиша. 11.15 «Камбоджа богун». Киноочерк. 11.50 «Эртем-тайылбырлыг кино допчулалы». 12.50 Тинлелгенин 45 чыл болганынга. 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Батальоннар от дилеп тур». 1-2 сериялары. 15.15 «Крок» деп 1-ги бүгүэвилел фестивальдың фильмнери. 15.45 Өг-бүле экраны. «Силерниң дүжүңерге-даа кирбээн». Уран-чечен фильм. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Кхмерлерниң хөгжүмүнүг ансамблы (Камбоджа). 17.40 «Делегей панорамазы». 18.25 А. Тарковский режиссерниң фильмнери. «Өргүл кылыры». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. (Швеция, Франция, Великобритания). 21.00 «Ye». 21.30 «Аңшылаг! Аңшылаг!» 23.10—02.15 «Чаа чыл ужуражышкынналры». Алла Пугачеваның ырлар театры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадык болунар». Крымның экологиязы. 8.50 «Кара ыраажы куштарың чажыды». Уран-чечен фильм. 10.25 Мультфильмнер. 11.05 Уругларга фильм. «Хүлер куш». 2-ги сериязы. 12.10 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 13.10 Новгородта славян бижик, культура байырлалы. 14.20 «Телетаныжылга». Виктор Тихонов. 15.50 Катун суг электростанциязын тудары-биле хөлбашкан экологтуг нарын айтырыглар дугайында телефильм. 16.40 Бүгүдеге спорт. 16.55 Мультфильмнер. 17.35 В. Славкин — «Чурук». Фильм-шин. 18.30 «Ye». 19.00 Киноконцерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Сонгу-Осетин АССР-ниң Куртелерадиозу. «Өг-бүле одаанда». 20.40 Музыка телеабонементизи. «Легенда ышкаш төөгү». 21.30 Сибирьде орус православ шажыныың дугайында. 22.50 Үрер хөгжүм музыказының концерти. 00.50—02.40 Дүнеки сеанс. «Дээрги каастакчы». Уран-чечен фильм.

КИНО

ДЕКАБРЬ 6 ДА

«НАҢЫРАЛ»: Киносборник 10.00, **«С течением времени»** (2 сериялыг. Индия). 11.20, 18.30, **«Однажды в Америке** (3 сериялыг. АКШ) 14.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Кинг-Конг»** 12.00, 18.00, **«Одиночка»** 14.30, 16.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Раз, два — горе не беда»** 9.00, **«Она с метлой, он в черной шляпе»** 11.00, **«Бесстрашный атаман»** 12.30, 15.40, **«Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии»** 17.10, 19.10, 21.10 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Мурнуубарының чүктен хаттың дүргеги секундала 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 30—35, чамдык черлерге 21—26, хүндүс 20—25, чамдык черлерге 11—16 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хүндүс 22—24, дүне 33—35 градус соор.

ДЫННАДЫГ

Суг курлавырларын комплекстиг ажыглаарының Тывада килдизи Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 128 «а» бажыңның дөртку каъдында турарын ук килдис суг ажыглап турар будүрүлгелерге болгаш организацияларга дыңнадып тур.

• • •

ЧАГЫГЛАРНЫ КИИРИП БОЛУР

Доктаамал эвес токтуг электроагрегаттарны (бичии электростанцияларны) **туда өртек-биле садыл алырын** Тыва респотребсоюз саналдап турар.

Чырык-биле хандырарынга, чем белеткээринге, электроприборларны ажылладырынга, көдээ ажыл-агыйда механизмнерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни ходелдиреринге агрегат бүрүзүнүң күчүзү бүрүн четчир.

Бир агрегаттың өртээ — 2600 рубль.

Чурттап турар черлериниң аайы-биле чагыгларны **хереглекчилер** ниитилелдеринге киирип болур.

СОНУУРГАКТАРГА

КЫДАТТА МЫНДЫГ

Кыдат Улус Республика — чурттакчы чон талазыбиле делегейде эң улуг чурт. Ында чыл санында-ла 17 млн. 400.000 кижи немежип турар. Ынчангаш өг-бүлелерге уругдарыгның төрүттүнерин контрольдаар талазы-биле 1973 чылда Күрүне чөвүлелиниң чанында тускай комитетти тургускан.

1981 чылда тускай хоойлуну хүлээп алган, ону ёзугаар негелде — эр кижи 22, а херээжен кижи 20 хар четкеш, өгленир. А чамдык провинцияларда ол хуусаа аңгы-аңгы. Чижээ, Кантон можуда эр кижи көдээде 25, а хоорайда — 26 хар четкеш, херээженнер 23 хар четкеш, өгленир ужурлуг. Уругну бөжуур дээнде ажылчын коллективтиң база хамаарышканы районда тускай комитеттиң чөпшээрели херек.

Чаңгыс-ла уруглуг болур деп шиитпирлээн өг-бүлелер артык эргелерлиг: уруу 10-14 хар четкиже ай санында-ла күрүнеден ортумак ажыл төлевириниң 5-тен 10 хуузун дузаламчы кылдыр алыр.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттинген ◆ № 6 (14206) ◆ 1990 чылдың январь 7, воскресенье ◆ Өртээ 3 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

● «Сылдысчыгаш» чагааларыңарны манап тур
● Чаа ыры—«Ыдык-Тайгам»
● Видеосалоннарны контрольдаар
● Почта хандырылгазы силерде канды-гыл?
● Көрүкчүнүң бодалы

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң улус депутады, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ырак-узак «Тере-Хөл» совхозтуң ажылчиларын ужуражып, аңаа чеде берген. Ук ажыл-агыйның экономиктиг болгаш социал өскүлдези, совхозтуң ажылчыннарының ажыл, амыдыралы-биле ол танышкан. Г. Ч. Ширшин Кунгуртугга барган дораанна, кадыр-берт Балыктыгның, Каргының малчыннарынга, сарлыкчыларынга чедип, элээн каш кыштаглаларны эргип кезээн, Сарыг-Хөлде сүт-бараан фермазының кыштаглаашкын байдалы-биле танышкан. Ниитизи-биле кыштаглаашкында шиитпирлээр ужурлуг дүвүренчиг байдалдарның барын ол айыткан.

ССРЭ-ниң улус депутадыбиле кады СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол, «Тере-Хөл» совхозтуң директору С. Д. Седен-оол, партком секретары А. К. Бегзи болгаш ажыл-агыйның өске-даа удуртукчулары, специалистери чораан.

Январь 4-түң кежээзинде Г. Ч. Ширшин Кунгуртуг суурнуң Культура бажыңынга совхозтуң ажыл-ишчилери, суурнуң чурттакчылары-биле ужурашкан. СЭКП ТК-ның чоокта чаагы Пленумнарының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийнги Съездизиниң канчаар эрткенинiң дугайын, кандыг шиитпирлер хүлээп алдыганын ол чугаалап берген. Съездиге чурттуң экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле чазактың программазын кайы хире чидиг маргылдаалар түңнелинде хүлээп алганын Г. Ч. Ширшин чонга тайылбырлап, ындыг байдалдарда шын шиитпирлер, оруктар шилиттинип турарын чугаалаан. Оон-биле чергелештир ст талазы-биле бистиң республикага кылып чорудар хемчеглерге база доктаараан.

Эң чугула чүве болза, чонның хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедири, ачы-дуза чедирилгезин экижидери болур деп, ол онзалап демдеглээн. СЭКП ТК-ның декабрь 25-те болган эвлечет чок Пленумунга Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлерибиле холбашкан айтырыгларны чыылганнарга чугаалап, бодунуң бодалын ол илереткен. Амгы үеде чугула сорулга болза, партияның чаңгыс эвин хандырары болур деп демдеглээн.

Чонның сырый каттыжылгазын чедип алырының, сагылга-чурумну быжыглаарының, кем-херек үүлгедир чорук-биле демнеселди күштелдиреринiң чугулазын ол айыткан.

Г. Ч. Ширшин «Тере-Хөл» совхозтуң социал-экономиктиг байдалдарынга, дарый шиитпирлээр айтырыгларга база доктаап, ол талазы-биле тодаргай хемчегларни ажылдап кылырын чугулалап демдеглээн.

Ырак черде турар ажыл-агыйның экономиказын бүгү тала-биле быжыглаары — хүннүң чугула айтырыы. Бо совхозче республика төвүнден кичээнгей кошкак. Суурда электри станцнязы ийи чыл болгаш үредип эгелээн. Аңаа техниктиг ажаалданы чорутпаан. Электри-биле хандырылгага «Тыва коммунэнергонуң» дузазы чугула болу берген. Гидростанцияны маңаа кылырын планнап турар.

Чонның аргыжылгазының айтырыы. Самолеттар хонар шөлдү кылыры тергиин негеттинип келген. Совхозтуң материал-техниктиг базазын быжыглап, маңаа автопаркты ажыдарын, нефтебааза-ны тургузарын, Тере-Хөлдүң балык-байланын өстүрерин, хөлде торфтан одаар үүлдү белеткээрин, суурга хеп даараар, хөректээштер кылыр, кат чыыр, эм оттар чыыр, хөл балыын ыштап, кургадыр, алгы-кешти болбаазырадыр кооперативтерни, бригадаларны тургузарының чугулазын Григорий Чоодуевич онзалап демдеглээн.

ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. Ширшин-биле ужуражылгага школада башкы Надежда Оюн, Оожан Максим, Вячеслав Шооҗун, Шыырап Доржу, Сундуй Өлзей, Александр Шойлаа, Эрес-оол Сат, Алексей Доржуй, Донгак Хертек, Петр Хүрлик, Владимир Балган, Нюра Бархөө, Даңгаа Хеймер-оол, Павел Начын, Федор Сенди болгаш оон-даа өскелер айтырыгларны салып, санал-оналды бергенер.

Г. Ч. Ширшин соңгукчуларның хөй санныг саналдарын дыңнап, бо чугула айтырыгларны өөренип көрүп, боттуг дузаны чедирери-биле «Тере-Хөл» совхозтуң социал-экономиктиг байдалын улам экижидерининг талазы-биле тускай программаны ажылдап кылган, ону амыдыралга боттандырарының чугулазын онзалап демдеглээн.

Оңдар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: Г. Ч. Ширшин Карганың малчыннары-биле чугаалажып турары; малчыннарның уруглары.

Авторнуң фотолары.

«ХЕРЕЛ»—ТУДУГЖУ КООПЕРАТИВ

Баштайгы базым

Статистиканың республика эргелелининг бажыңының артыы чартында чаа эгелээн тудугда шупту-ла тыва тудугжулар ажылдап турарын эрткен-дүшкен кижилер эскерген боор. Ол дээрге «Херел» кооперативтиң кежигүннери-дир. Бо кооперативти даңзылаандан бээр чаа-ла чартык чыл хире болган. Ындыг-даа болза, 3 чыл бурунгаар коллектив болуп ол тургустунган. Бо үеэниң иштинде Кызыл районнуң тудугларынга бодун ажыл-ишчи коллектив кылдыр көргүскен.

«Херел» кооператив «Кызыл» агрофирманың баазазынга бут кырынга туруп, быжыглып келген. Агрофирманың тудугларындан ангыда, кооператив өске организацияларның объектилеринге дугуржулга өзугаар ажылдап турар. Кооперативтиң кежигүннери аңгы-аңгы мергежилдиң тудугжулары. Оларның чамдыктары ийи-үш-даа мергежилди эки билир, ынчангаш тудугларны ыяш, туйбу, бетон дээш кайы-даа материалдан тудуп болурлар. Кооперативтиң тудугжулары эвээш эвес тудуг-монтаж ажылдарын кылган. Оон хөй кезиин Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозтуң тудугларынга шиңгээдип алганнар. Мыйыстыг бода малдың фермазының эдерилгезинге, хой кажаалар-ының септелгезинге, ийи аал ишти чурттаар чурттарга бажыңнарының тудуунга, школа септелгезинге ажылдап турганнар. Ам «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкынының бүдүрүлге лабораториязының тудуунда ажылдап турарлар. Кооперативтиң тудугжуларының кол күжү мында, а бир бригада Шамбалыгда, өскези Садыг министерствозунуң баазазында столовая, гараж тудуунда ажылдавышаан.

Кооперативтиң ажылын колдуунда үш кижи углапбаштап турар. Кооперативтиң даргазы Ким-оол Монгуш, прораб Алексей Бады, тудуг материалдары-биле хандырарын Чиндол Мечин харыылап турар. Тудугжуларының ажылының бүдүрүкчүлүү, темпизинiң бедии тудуг материалдары-биле эки хандырылгадан кончуг хамаарышыр. Тудуг черлериниң бригадалары ышкаш материалдар-биле кажан хандырарын кооператорлар манап орбас. Ол-бо чоруп, материалдарны аргалыг-ла болза, баш бурунгаар тып алырын кызарлар. Ындыгдаа болза, өске тудуг бригадаларында дег ажылдың эң нарын чери материалдар-биле хандырылга боот турар. Тудугну тударын чагаан организацияның фондулары бар-даа болза, ыяш, туйбу, бетон боот, ооң «хуула» бээри берге херек. Эң ылаңгыя бетон плиталар дыка тывылбас.

Водунуң материал-техниктиг баазазын «Херел» кооператив база тургузуп эгелээн. Улуг эвес чүк машинаны биле автокранны садып алганнар.

— Чүк сөөртүр машина хөлезизи көвүдеп барды. Айда 7 муң рубль чеде бээр хире ийин — деп, кооператорлар аразында чугаалажып олурдулар.

Бир эвес тудугжу бригадаларны алыр болза, ында материал сөөртүр машинаның хөлезизин кым санап олурарыл? Тудугжу кооперативтернiң чүү хире ажыктыг боот болурун чаңгыс бо чижек херечилеп турар-дыр.

Херелчилерниң чүк сөөртүр улуг машиназы чок. Автобаазалардан машина холезилээр ужурга таварыжып турарлар. А машиназын кооператорларга холезилеп турар автобаза ооң өртемчээ-даа кыры-биле чүгүртү көөр, боданмас чоруувус, ийинде, чүнү-даа үстүнден шиитпирлээр боорга, «даргалар билир ыйнаан» дээр чаңчыккан хөөнүвүс, «хөржок чүвени канчаар» деп тоомча чок олурар чоруувус болдур ийин. А бо бүгүнүң үнген дөзу — көдээни бодал чокка чагырып, дужаап келгенинде. Ынчангаш көдээ ишчи эрге-шөлээ чок, бодал чок күүседикчи апарган. Ооң ужурундан «черниң ээзи» чок деп түңнелге келгенивис бо.

Мурнунда «биче буурай» дириттирган чоннарның санынга кирип турган тыва улус база-ла түгле эвес, а дыка хөй багай талаларны «шиңгээдип» алганын ам чаа медереп билип турар бис. Ылаңгыя ажыл-агый удуртулгазының чагырып-дужаар принцивин — кончуг чедимчелии-биле. Ынчангаш ажыл-агыйны үгаан-медерелдиг, эптиг-чөптүг кылдыр удуртуп башкарарының орнунга, үстүнден бодал чок, шынга үндезилеттинмээн айтыышкыннарны база-ла бодал чокка сагыш чораанындан ыглаксанчыг түңнелдерге келген бис. Тыва экономиктиг көргүзүглерниң дыка хөйүнге аскап, хожудан турар, а дерзии үүлгедиглер, ужур-дүрүм чок чурум үрээшкиннери-биле РСФСР-де барык мурнуу одурүгда «чүткүдүп» олурар.

Хандыр сайгарып көөрге, хөлезизин аргалыг-ла болза, көвүдедирин оралдажыры чугаажок.

— Чоокку үеде улуг чүк машиназын садып алыр болза эки-дир — деп, олар шиитпирлээннер. Бир эвес чүк машиназын садып апса, чарыгдалдары элээн кызырлыр.

Суургалыг кранны база хөлезилеп турар. Ооң хөлезизиниң өртээ база-ла эвээш эвес. Кранны 1 шак иштинде ажыглааны дээш, 4 рубль 45 көпеекти кооператив төлээр. А бүдүн ай иштинде 1371 рубль боор. Алызы барын ындыг кранны кооператорлар садып ап, орулгазын улам көвүдедип, чарыгдалын эвээжедип-даа алыр чадапчоктар.

Кооперативтиң дөзү — бригадалар. Ында ажылчыннарның бедик бүдүрүкчүлүү, эки шынарлыг ажылындан, корум-чурумундан кооперативтиң ажылының түңнели, чагыкчыларның аразынга ат-алдары хамаарышыр. Кооперативке тудуг туттуруп алыр дээш кээп турар чагыкчылар бар. Оозун бодаарга, «Херелдиң» тудугжуларының ажылы ындыг-ла багай эвес хевирлиг. Чагыкчыларның көдүрлүүшкинүүр болуп шыдавас. Кижи дугайында сагыш човаашкын — партияның бүгү политиказының кол сорулгазы болуп келген. Ону доора билбейн, дөрт үткази-биле амыдыралга боттандырары — партия организацияларының. Советтерниң, өскеда хөй-ниити организацияларының херээ. Ол ындыг эвеэе, бөгүнгү эде тургустунуушкынүүн херээ чүл?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ — ФЕРМАДА

СЭКП Таңды райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи О. К. Дамдын, өске-даа ажылдакчылар черчер Советтериниң сонгулдаларынга уткуштур тайылбыр ажылын күш-ажылчы коллективтерде чорудуп эгелээн. Оларның-биле кады агиткультбригада база.

«Сосновское» дуржулгабүдүрүлге ажыл-агыйының Хадың-Аксы, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң Успенка, Тока аттыг совхозтуң Кулузун фермаларынга лекцияны номчуп, концертти көргүскен. «Коммунизмниң херели», «Россия» совхозтарның фермаларынче үнүүшкүннерни планнап турар.

Агиткультбригаданың программазында интернационалчы номерлер хөй: орус, тыва, моол ырлар. Чалгаашүшпен кижилерни сойгалаан баснялар база кирип турар. Идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, «Мөңги» чечен чогаал белүүнүң кежигүнү В. С. Иргит бодунуң шүлүктерин номчаан. Райкүүсномунуң ниити килдис эргелекчизи К. С. Саал, бот-тывынгыр артистер А. Оюн, О. Шавы дээш өскеда күүседикчилерни көдээ ишчилер сонуургал-биле хүлээп алган.

Килдис бүгү чурттакчылыг суурларда агитаторлар семинарын эрттирген. Сонгулдаларга белеткел үезинде чон аразынче кирип ажылдаар сорулга салдынган.

Соян ЗАЙЦЕВ.
СЭКП Таңды райкомунуң идеология килдизиниң инструктору.

Публицистика

КӨДЭЭ ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫНЧЕ КӨРНҮР

Көдээ ажыл-агыйны чеже-даа аңгы-аңгы терминнер биле адаарга, ооң кол ужур-утказы хевээр артып каар болгай. Чүү-даа чүвени «үлетпүржүдеринге» ынаавыс аайлыг эвес, ам база-ла көдээ ажыл-агый дивейн, агроүлетпүр дижип турар апарган бис.

Көдээ ажыл-агый хожудаңгай. Сөөлгү 10-15 чылдарда черниң дүжүткүрүн сайзыраңгай чурттар ийи-үш катап улгаттырган, а бистиң чуртувус харын-даа дорайтаарының кырында келген. Ынчангаш бо чоокку ийи-үш чыл иштинде тургустунган байдалды эдер дээш, эңне шиитпирлиг хемчеглерни албас болза, эде тургустунуушкынүүн идеялары боттанмайын барып болур. Ооң ужуру-биле экономиктиг реформаны чорудуп, дүвүренчиг кризистен уштунарының аргаларын дилеп турар. Көдээ ажыл-агыйның шак ынчаар калбаа-биле чыдып калганының чылдагааннарын айтыр болза, ол эмгежок. Ооң бирээзи — көдээ чоннуң социал амыдыралының куду деңнелдии.

Бистиң республикага хамаарыштыр алырга, ол он-он чылдарда эрги туружунда хевээр арткан амыдырал байдалдары-дыр. Чижээ, бистиң малчыннарывыстың амыдыралы үжен-дөртен чылдар бурунгаар канчаар турган болдур, барык өскерилге чок. Кол-ла чүве — малчын кижиниң эрге чогуу: ол хилинчек чокка-ла малын малдап олурар. А ооң кырында чеже «начальник» бар-дыр? Бригадир, зоотехник, мал эмчизи, партком секретары, совхоз директору, партия райкомунуң инструктору, килдис эргелекчизи, төптен сургакчылаан төлээлер... Олар шупту малчынга кандыг тодаргай дуза көргүзүп турарый? Улуг нуруузунда ол хөй улуг-биче даргалар чүгле айтып-айтып, азы чеме-хала көргүскеш, эки дизе, малчыннарның дилээн, негелдерии демдеглеп, бижип алыр. Че харын, амгы демократчыдылганың үезинде биезги ышкаш, кончуттунар - чаңчаттынарындан чамдык даргалар сестир апарган. Ынчалза-даа ол «үнүүшкүннериниң» дээштии бар бе, ынчаш? Маңаа хамаарыштыр ийи-бир чижектен киирзе артык эвес.

Чоокта чаа Бии-Хем районнуң малчыннарында кыштаглаашкынны сонуургап чораан бис. Элээн хөй черлерге баргыладывыс. Ниитизи-биле байдал ундарынчыг. А малчыннарның социал айтырыглары үезинде шиитпирлеттинмейн турары кончуг четпес. Чижээ, «Өөк» совхозтуң Чанзаш хойжу бригадазының малчыннарының чурттап орар байдалы хирелиг. Ылаңгыя Байск деп черде бөлүк хойжуларның үүрмек четпес түүлдерии маңаа адап, санаар болза, арбын-на. Оларның чамдыызы печка аастары, ооң кырында демири чок олурар. Чадагай печкага канчап чем хайындырарыл? Ындыг таварылгада биезги-ле өглеринде суугуларын одап эгелээр. Бактың кырынга бак улажыр дээн ышкаш, кудуу база үрелген. Дус, мал чеминиң чедирилгези үзүктелиишкинниг. Культура, эмчи хандырылгазы шуут чок. «Чежедаа дарга кээрге, чугаалапла турар улус-тур бис. Олар блокнодунда демдеглеп ап-ла турар боор чораан» деп, хойжулар Роза Монгуш, Дарыйоол Ооржак, Чинчи Монгуш чугаалаар.

Республиканың кайы-даа совхозунда малчыннарның, тараажыларның, механизаторларның социал адыры хөгжүп чадап турар. Чаагайжыды туттунган бажыңнарлыг суурлар ийи-чаңгыс, кол нуруузунда район төптеринде. Чаа-Хөл, Сукпак суурларда сөөлгү чылдарда ажыглалга киирген бажыңнар чылыг суглуг. А арткан суурлар болгаш малчын коданнар ындыг чаагайжыдылганы безин дүжүнге-даа көрбээнiер.

Суур улуг-даа, биче-даа болза, ында чоң крандан агыш турар изиг, соок суглуг, чылыг, чырык киирип каан бажыңнарга чурттаар эргези чүге чок деп? Харындаа чай чок, бачым сезонныг ажылдыг кижилерге эки амыдырал байдалы дегүмнүг болбайн аан. Ындыг турбуже, шаг-шаандан тура көдээ дээрге-ле чыдып калган амыдырал деп башта сиңирип алган болгаш, ооң хөгжүлдезин ийиги чергении кылдыр көрүп чораан бис. Ооң уламындан хөй кижилер, ылаңгыя аныяктар хоорай черлерже чүткүүр, аңаа чурттакчаар. Кижилер чокта көдээ ажыл-агый каяа хөгжүүр ийик? Ындыг болганының ужурундан көдээ черлерде бедик мергежилдиг, класстыг специалистер чедишпес, а ортумак эртемниг кижилерниң билии амгы үениң негелделериниге дүүшпес. Түңнели —чедир алдынмаан тараа, эът, сүт, дүк, ногаа, картофель. Азы өскээр чугаалаарга, ол дээрге чоннуң нинти амыдырал деңнелиниң кудулаары, хөй кижилерниң бодунуң амыдырал-чурттагазында сагыш ханмазы, чөптүг чорукка бүзүрелин чидирери-дир. Бо бүгүнү бис боттарывыстың бөгүнгү амыдыралывыстан көрүп турар бис. Ол дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттары сессияларында чугаалажып турар, парлалга, радио, телевидениениң дамчыдылгалары, аңаа чоннуң чагаалары бадыткалдыы-биле хөйнү көргүзүп турар. А бо байдалдан үштунарының оруктары кайыл? Кым айтып бээрил?

Көдээ чоннуң амыдыралынче көрнүр — бир кол орук бо. Ынчангаш бистиң «Шын» солун-даа болза, көдээниң социал айтырыгларын тургузуп, мында четпестерни болгаш бергелерни ажып эртеринiң оруктарын хөй-биле кады дилеп турар. Ооң бир чижээнге бо күзүн малчыннарның амыдыралынга хамаарыштыр социал программаны хүлээп алыр дугайында санал болган. («Огулуг түңнел үнер бе?», октябрь 3-те үнген 230 дугаар солун). Ынчалза-даа бо чүүлдү деткип, солунче материал бижээн малчын чок. Ооң чылдагааны билдингир — бирээде, солун номчувас, номчуза-даа кыры-биле чүгүртү көөр, боданмас чоруувус, ийинде, чүнү-даа үстүнден шиитпирлээр боорга, «даргалар билир ыйнаан» дээр чаңчыккан хөөнүвүс, «хөржок чүвени канчаар» деп тоомча чок олурар чоруувус болдур ийин. А бо бүгүнүң үнген дөзу — көдээни бодал чокка чагырып, дужаап келгенинде. Ынчангаш көдээ ишчи эрге-шөлээ чок, бодал чок күүседикчи апарган. Ооң ужурундан «черниң ээзи» чок деп түңнелге келгенивис бо.

Мурнунда «биче буурай» дириттирган чоннарның санынга кирип турган тыва улус база-ла түгле эвес, а дыка хөй багай талаларны «шиңгээдип» алганын ам чаа медереп билип турар бис. Ылаңгыя ажыл-агый удуртулгазының чагырып-дужаар принцивин — кончуг чедимчелии-биле. Ынчангаш ажыл-агыйны үгаан-медерелдиг, эптиг-чөптүг кылдыр удуртуп башкарарының орнунга, үстүнден бодал чок, шынга үндезилеттинмээн айтыышкыннарны база-ла бодал чокка сагыш чораанындан ыглаксанчыг түңнелдерге келген бис. Тыва экономиктиг көргүзүглерниң дыка хөйүнге аскап, хожудан турар, а дерзии үүлгедиглер, ужур-дүрүм чок чурум үрээшкиннери-биле РСФСР-де барык мурнуу одурүгда «чүткүдүп» олурар.

Хандыр сайгарып көөрге, чажыртынган хевир-биле көдээ ажыл-ишчини чүлүп турар чүүл арткан. Ол чүл дээрге, аъш-чемниң кол будурүкчүлери — көдээ ишчилерниң ажыл төлевири куду, пенсиязы болгаш өске-даа күрүне дузаламчызы эвээш. Шөлээзи чүгле 18 календарь хонуу турган. А 24 хонуктуконтора ажылдакчыларының, азы өскээр чугаалаарга, көдээ ажыл-ишчи кижиниң дузазын чооглап олурар кижилер ап турду. Ам чаа-ла пенсия дугайында Хоойлунуң төлевилелинде ону эде көөр деп турар. А көдээ чоннуң бараан-сараан-биле хандырарында хажыдыглар, эмчи дузазының, культура-эстетиктиг хандырылганың четпестери, чөптүг эвес чоруктар базым санай. Малчынларга та кажан-чежен чедер хандырылга чүве? Бо талазыбиле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профобличөвүлелдиң чоокта чаа хүлээп алган шиитпирлериниң ыяап-ла күүсеттинген турары бурунгаар базым боот болур-дур. А көдээ кижиге хамаарылгавысты көөр болза, ыядыныгыт. Ажыы-биле чугаалаарга, чамдыктар «көк көдээ» дээш оларже ческинген дег думчуун дырыштырар болгай. Ону куду көөр, ооң айтырыгларын тоол көрбес, бодун херекке албас, хүндүлевес. Ажыы-биле чугаалаарга, шуптувус черден, көдээден үнген болгай бис. Ол хиреде ёзуургап, көдээ кижиин куду көөр. Ол берге, чай чок ажылда. Ооң ажы-төлү көвей, алыр акпазы эвээш. Шак мындыг байдалга тыва малчыннарның чурттап орар өөнге, ындыг кижилерни азы ажыл соксадыышкыны кылып, хөй негелделер үндүрүп турар шахтёрларны эккеп каар болза, олар ийи неделядан ийи хүн-даа чедир аңаа ажылдап шыдавайн, дораан дедир хоорайларынче дезе бээр дээрзи ылаптыг. А тыва хойжулар шыдамыы-биле малын малдап-ла орар...

Бистиң көдээ ажыл-агыйывыс чоннуң идегелдии-биле чемгерзин дээр болза, ажыл-агыйның бүгү хевирлерин — келхоз, совхоз, аренда, хуула ажыл-агыйны — бүрүнүбиле ажыглаары чугула. А көдээ кижи — черниң, техниканың, бодунуң ажылының ээзи болур ужурлуг. Кижиниң амыдырал байдалы эки болган тудум, ооң ажыл кылыр шынарлары көвүдээр, сеткил-хөөнү сергээр. Чурттаар бажыңы соок, бичии, аъш-чеми шынар чок, акша-көпеекке чединмес болза, кижь ындыг-ла онзагай патриотчу көдүрлүүшкинүүр болуп шыдавас. Кижи дугайында сагыш човаашкын — партияның бүгү политиказының кол сорулгазы болуп келген. Ону доора билбейн, дөрт үткази-биле амыдыралга боттандырары — партия организацияларының. Советтерниң, өскеда хөй-ниити организацияларының херээ. Ол ындыг эвеэе, бөгүнгү эде тургустунуушкынүүн херээ чүл?

Надежда ЭРГЕП.
Журналист.

ҮШ ФЕРМАДА

Таңды районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң үш сүт-бараан фермаларының ажылчыннары ажылдаарының хүн чурумун тургускан болгаш бар аргаларны шиңгээдип алыр дээш күжениишкининг ажылдап турар.

Таңды районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң үш сүт-бараан фермаларының ажылчыннары боттарынга алган хүлээлгелерин чедиишкининг күүсеткеннер.

План ёзутаар мыйыстыг бода малды 2580-ни ажаар тургай, 2840-ни ажаап турар. Моон алгаш көөрге, мал бажы өскен. Ооң салдары-биле ажыл-агый күрүнеге эът дужаар планын ажыр күүсеткен.

Хонукта немелде деңзии көвүдеп турар. Ол талазы-биле дуржулгалыг бызаа ажаакчылары бар. Оларга Фекла Таль, Тамара Донгак, Мария Чылыкан, Сергей Оюн, Сандый-оол Оюн, Николай Бланк хамааржыр. Кадарчылар болгаш бызаа ажаакчылары хонукта 507-ден 662 грамм чедир немелде деңзинии ап келген.

Кыштың хүр ажырар дээш сүт-бараан фермаларының ажылчыннары ажылдаарының хүн чурумун тургускан болгаш бар аргаларны шиңгээдип алыр дээш күжениишкининг ажылдап турар.

(Бистиң корр.).

МЕДЭЭЛЕР

80 ӨГНҮ БЕЛЕТКЭЭН

Чадаанаңның райүлетпүр комбинадында Виктор Кудерекович Сатка удуртканы өг кылыр цехте 14 чазаныкчы ажылдап турар.

Өгнүң ханаларын, ынааларын, хараачазын чазап, эптеп кылыры белен эвес ажыл. Аңаа шевер болурундан аңгыда, чогаадыкчы чорук база негеттинер.

Өгнүң ыяжын белеткеп кылып алгаш, оон кырындан шывар кидисти быжып, ону даараары ындыг-ла белен эвес. Ынчангаш ол ажылды херээжен ажылчыннарга дагзып каан. Оларның кылган ажылын садып алыкчылар бо хүннерге чедир багай деп көрбээн.

Үлетпүр комбинадының өг кылыр цегининң ажылчыннары эрткен чылдың планныг онаалдаларын күүседип алган. Олар 80 өгнү бүрүнү-биле белеткеп кылгаш, дужаган.

Казарбай ТУЛУШ,
Чөөн-Хемчик район.

БУЯННЫГ ДУЗАЗЫ

Чуртта болгаш оон аныы-бүрү булуннарында ажылдаар аргазын чидирип, кырын назылап, аярыг-аржыкка туттуруп, инвалидтиң човудаңын эдилеп чоруур кижилерге дуза көргүзериниң эңне буянныг ажыл-чорудулгазынга кижи бүрү ийинге артып калбазын кыып чоруур.

Бистиң республикада болгаш районнарда тургустунган «Буянныглар акциязы», ооң эвилелдери бо талазы-биле ажылды чорудуп турар. Бо буянныг херекке бистиң Өвүр районнуң ажыл-ишчилери база-ла киржип, боттарының салыышкынарын кылып турар. Бо айтырыгны СЭКП Өвүр райкомунуң ажылдакчылары чугаалажып көргеш, ол акцияга киржип, ооң банкыда ажыттынган агар саныңче бир хүн ажылдаан акшазындан 470 рубльдя шилчиткен.

Ол болза човулаң эдилеп чоруур инвалидтеривиске болгаш кырын чөөнүн бистиң чаңгыс черчуртчуларывыска ак сеткилдиң буянныг дузазыдыр.

Александр СЕМИС-ООЛ.

Чаңгыс аай политхүн

НЕМЕЛДЕ АЙТЫРЫГЛАРГА ХАРЫЫЛАР

Эрткен чылдың ноябрь төнчүзүнде республикага эрткен чаңгыс аай политхүнде дыңнакчыларның кол темага немей салган айтырыгларына харыыларны парладывыс.

Видеосалоннар ажылыга хамаарыштыр ажылчы чон шүүтүмчүлелдиг саналдарны көдүрүп, бо хүннерде республикада ниитизи-биле чеже ындыг салоннар ажылдап турарын, оларның репертуарын кым тодарадып, ажылын кым контрольдап турарыл дээн ышкаш айтырыгларны салып турар. Бо айтырыгга ВЛКСМ обкомунуң секретары **В. Б. Яндай-оолдуң** харыызы:

— ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың декабрь 29-тагы № 1468 доктаалынга үндезилээш, кооперативтиг ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин хоруп каан, ол ышкаш республикага болгаш Кызыл хоорайга видеофильмнерни коммерция ёзугаар ачыладырын, видеофильмнер көргүзерин база видеосалоннарны ажыглап турарын шыңгыы контрольда алган. Культура министриниң оралакчызы, кинофикация болгаш киновидеокаттыжыышкын килдизиниң начальнигы К. К. Саянның удуртулгазы-биле видеосалоннарга репертуар хынаар комиссияны тургускан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга көрдүнгенин ёзугаар ажылдап турар видеосалоннарга репертуарны ай санында бадылап берип турар.

Эрткен чылдың сөөлгү үш айының дургузунда комиссия районнарда видеосалоннар ажылын хынаан. Өрт-аайышлын болдурбазының чурумунуң, арыг-шевер сагылгазының талазы-биле хажыдыышкыннар бар болганы-биле болгаш комиссияның бадылаваанны репертуар ажыглааны база билет өртээнге хажыдыышкынары дээш беш видеосалонну хаглырган.

Ооң-биле кады Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың июнь 23-те хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң девискээрингe киновидеофильмнер көргүзерин чурумчударының дугайында» доктаалынга үндезилээш, Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң киновидеокаттыжыышкынының чөпшээрели чокта чамдык« районнар девискээрингe ажылдап турган видеосалоннарны хораан, хаггаң.

Ынчангаш амгы үеде республикада 23 видеосалон ажылдап турар. Тодаргайлаарга, комсомол шугуму-биле — 3, профэвилелдерининг — 7, киновидеокаттыжыышкынының — 5, Культура министерствозунуң — 3. бажың тудар комбинаттың — 1. Артнаң видеосалоннар тус черлерниң партия, совет органнарының чөпшээрелин ёзугаар республиканың районнарында ажылдап турар. Видеосалоннарның ажыл-чорудулгазынга контрольду үстүнде адаанывыс албан черлери болгаш хооррайкүүскомнар боттандырып турар.

Кызыл хоорайның чурттакчылары ажылдавайн турар аныяктарны күш-ажылче хаара тудуп, ажылга киирер талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарының, бо чылын чеже кижиниң ажылга тургустунганын, бо херекке кандыг-кандыг бергелер таваржып турарының дугайын билип алыксап, сонуургап турар. Чурттакчы чонну ажыл-биле хандырар, оларны өөредилгеже хаара тудар талазы-биле республика төвүнүң директору **В. И. Потехин** ол айтырыгларга мынчаар харыылап турар:

— Аныяктарны ажыл-биле хандырар, оларга таваржыр ажыл тып бээр талазы-биле тодаргай ажылдарны төп кылып чорудуп турар. Бо чылын үжен хар чедир назылыг 1.072 кижи биске келген. Тодаргайлаарга, он сес хар чедир назылыглар—203, үжен хар чедир назылыглар—869 кижи. Бо чылын сес класс дооскан 32 элээдилерни чайгы үеде ажылга тургускан. 18-тен 30 хар чедир назылыг 368 кижини ажылга хүлээп алган.

Аныяктарны ажылга хүлээп алыр азы ажыл тып бээр дээш янзы-бүрү бергелерге таваржып турар бис. Кандыг бергелерил? Бирээде, районнардан келгеннерниң Кызыл хоорайда чурттаар чери чок болганындан киирер бижидилгези, ийиде, оларның хөй кезии тускай мергежил чок болуп турар.

Бүдүрүлге черлери, организациялар бедик квалификациялыг ажылчыннар негеп турар, а аныяктарда тускай мергежил чок. Бүдүрүлге черлери оларны өөредип алырын күзевейн-даа, бодавайн-даа турар. Районнардан Кызыл хоорайже хөй аныяктар кээп турар. Орун чедиштезинiң хараазы-биле оларның шуптузуң общежитиелерге киир бижиир арга чок.

Элээр чорук дээш демисел, дин хоорай ниитилелиниң ажылын, ниитилелде чеже кежигүн барын болгаш кандыг айтырыгны ниитилелдиң шиитпирлеп турарын сонуургап, дыка хөй айтырыгларны чон салып турар. Оларның чамдыктарынга арага ишпес чорук дээш демиселдиң хоорай ниитилелиниң баштаар черинiң харыысалгалыг секретары **И. А. Ильин** берген:

— Элээр чорук дээш демиселдиң Бүгү-эвилел эки тура ниитилелиниң уставын ёзугаар кылып чорудар ужулуг ажылдары, харыылаар айтырыглары эвээш эвес. Ол дээрге чүүн-даа мурнунда эге организациялар ажылы. 1985-1986 чылдарда эге организациялар дыка хөй тургустунган турган. Ынчалза-даа бо чылдың январьга чедир олардан 1008 кижи кежигүнүүр чүгле 54 организация арткан. А декабрь 1-де чүгле 6 организациялар кежигүн болуп турары илереэн. Аас-биле-даа, чагаа-биле-даа харылзаа тудуп, тайылбырлап турувуста, хөй-нити оң шүүт херекке албайн турар. СЭКП обкомунда, ВЛКСМ обкомунда, Министрлер Чөвүлелинде, медицина албан черлеринде (республика эмнелгезинде, уруглар эмнелгелеринде, диспансерлерде болгаш ооң-даа өске организацияларда) эге организациялар дыка кошкак ажылдап турар.

Ниитилелдиң хоорай чөвүлелиниң активи янзы-бүрү хыналдаларны кылып турар: школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде арагалаар чорукка удур ажылды канчаар чорудуп турарының дугайын, арагалаар чорукка удур кижизидилге ажылының школаларда байдалыының дугайын; арагалаашкынга удур пропаганда ажылынга клубтарның, культура бажыңнарының, библиотекаларның болгаш кинотеатрларның киржилгезиниң дугайын хынаан турар. Хыналдалар түңнелин президиумга сайгарып, тус-тус черлерге арга-сүмени берип келген.

Чөвүлелдиң активи болгаш штаттыг ажылдакчылар арагалаар чорукка удур демисел талазы-биле комиссиялар ажылынга киржип турар. Үстүнде адаан коллективтерден аңгыда, «Каа-Хем» хомүр-даш разрезинге, № 1 болгаш 2 АТБ-лерге, коммунал ажыл-агыйның хоорайда бүгү бүдүрүлгелеринге, Агропромтранс-2 АТБ-ге, автосептелге заводунга, уран чүүл училищезинге, хөгжүмшүн театрынга болгаш ооң-даа өске организацияларга хыналдаларны кылган бис.

Ниитилел боду лекторларлыг. Амыдыралдың элээр болгаш кадык хевириниң айтырыгларынга лекция белетнеп алгаш, профэвилел активиниң курстарынга, хоорайның шериг комиссариадының чылда пунктузуунга болгаш элээн хөй коллективтерге барып номчаан. Школа назы четпээн уруглар албан черлеринге (коллективтерге болгаш ада-иелерге), улуг магазиннер коллективтеринге база лекцияларны номчуп турар.

Чарыгдалдарын боду дуглаарының болгаш бот-ажыдаланыышкын принциптеринге ажылды эде тургузарының талазы-биле баштайгы базымнар кылдыынган. «Альтернатива» кооператив тургустунган, клуб база ажыттынган (караа көрбестер ниитилелиниң клубунга неделяда элээн каш шак ажылдап турар). Чамдык материалдыг баазалар база тургустунуп эгелээн: видеотехниканы, арагалаашкынга удур пропаганда фильмнерин тып ап турар.

Кижилерий хоралыг чаңчылдардан (арагалаары, таакпылаары) адырар талазы-биле эң чүгула ажыл эгелээн. Бо чылын 600 ажыг кижи ол хоралыг чаңчылдардан адырылган, ажыл ам-даа уламчылаар.

Бистиң ажылывыска партийжи органнар, күш-ажылчы коллективтерде партия эге организациялары, хоорай Советиниң күүскому болгаш дыка хөй ажыл-агыйлар удуртукчулары деткимче көргүспейн турары хомуданчыг.

Эрткен чылдың май 17-де ниитилелдиң ажылының дугайында отчёттуу Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң хуралынга дыңнаан. Ооң шиитпиринде мындыг демделел бар: **«...улус депутаттарының чер-чер Согеттериниң сорулгаларының бирээзин элээр чорук дээш демиселдиң ниитилелиниң эге организацияларының ажыл-чорудулгазын эжикиндер херекке бүгү талалыг дуза, деткимче деп санаар...».** Ынчалза-даа Советтерниң талазындан кандыг-даа деткимче дузаны көрбейн тур бис. Ол ышкаш ниитилелдиң Кызыл хоорай төвүлели ажылдаарынга таарымчалыг чер-биле безин хандыртынмаан. Кочетов кудумчузунда чурттакчы бажыңының бир квартиразынга турган, ам бо болгаш 2 АТБ-лерге, коммунал ажыл-агыйның хоорайда бүгү бүдүрүлгелеринге, Агропромтранс-2 АТБ-ге, автосептелге заводунга, уран чүүл училищезинге, хөгжүмшүн театрынга болгаш ооң-даа өске организацияларга

- **Видеосалоннарны контрольдаар**
- **Аныяктарны ажылга быжыглаар**
- **Арагалаашкынга удур демисел**

ЧЕТТИРДИВИС, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Сөөлгү үеде бай-тайгажыларның пассажир аргыжылгазы хөлчок-ла эжикжээн. Кожавыс Барыын-Хемчик район, Ак-Довурак хоорай-биле, күзезинде, хүнде алды-даа катап аргыжып болур. Ооң кадында шала орайтазы келир Кызыл—Тээли аразының автобузу база бар. Ол дээш Ак-Довурак биле Кызылдың пассажирлер АТБ-леринге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Ындыг-даа болза, Кызыл—Тээли азы Тээли—Кызыл аразының автобузунуң шимчээшкинининиң расписаниези биске арай-ла таарышпайн тур. Ол аразында узун оруккa хүнзедир чемненмейн чоруп кээри дыка берге-дир. Чадаана, Шагаан-Арыгга чеде бээрге, ында столоваяларның ажылдаар шагы төнүп азы чапсарлаар шагы чедип, хагдынып калгылаан боор-дур. Ооң кадында ук черлерге автобус чолаачылары пассажирлерни вокзалга каапкаш, сураг баарлар. Хирези таныш-иөрүжүүнүң бажыңнарындан барып, чемненип ап турар хевирлиг. Ынчанмайн канчаар, чолаачыларга аъш-чем ишпейн чоруурy тоң берге болгай. Чадаанага, Шагаан-Арыгга автобустар столоваялар ажыг турда чедер кылдыр расписаниени таарыштырза азы столоваяларның ажылдаар шагын автобустарның келир үезинге таарыштырза кандыгыл? Мен бодаарымга, ында ындыг-ла берге чүве чок ышкаш-тыр. Ооң ычай, Кызылгадаа, Тээлиге-даа пассажирлерни орайтады, караңгылай бергенде чедирбезин база бодаза эки.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.
Тээли суур.

КЕЖИГҮНДЕН ЧҮГЕ ҮНҮП ТУРАРЫЛ?

Эрткен чылдың он айларында Москва хоорайның коммунистеринден барык беш мүң хире кижи СЭКП кежигүнүнден үнер дугайында билдириишкин киирген. Ол дээрге бурунгу чылдың ол үезинге деннээрге элээн каш катап хөй. Ниитизи-биле Москва хоорайның партия организациязы 1989 чылда 10.000 хире коммуниске кызырылган. Оларның чамдыктазы боттары үнген, өскелери—үндүрткен, мөчээннер база бар. Чүгле ол эвес. СЭКП кежигүнүнге кирип турарларның саны база кызырылган.

Бо сан-түңнүг ПМА-ның корреспондентивизинге СЭКП Москва хооркомунуң чаңгыс аай партия биледи болгаш партийжи статистика секторунуң эргелекчизи Юрий Павлов дыңнаткан. «Москваның партия организациязы ам-даа улуг — деп, ол чугаалаан. — Ында бир миллион 140 мүң кижи бактаап кирип турар. 20 чылдарның эгезинде чүрттүк коммунистерининг саны ооң эвээш турган, ол хирезинде партия кежигүннеринин саны хөй, ынчангаш ол башкарыкчы болуп турар деп турган болгай.

Амгы үеде СЭКП-ниң хүрээленинде барык 20 миллион кижи бар, оларның саны улам кызырлыр деп сезиглел бар. Ооң дугайында парлалгага база калбаа-биле чугаалажып, партиякың таваржып турар кризизи бо дижип, чамдык кижилер айыылзыныр турген. А еске кижилер — эде тургустунуушкуннуң үезинде болуп турар чаартылгаларга ол харын-даа таварымчалыг, эде тургустунуушкун СЭКП-ниң инициативазы-биле болган, ниитилелдиң бүгү талаларын ол хаара тудуп турар болганда, партияның бодунга база дээп турары ол деп санаанган.

Бо харын берге байдал деп, Ю. Павлов чугаалап турар, ынчалза-даа ону айыыл-халап болган деп саканас херек. Бо болуушкуннарның үнүп турар чылдагаанын тывар дизе бүгү тала-биле сайгарар апаар, ол ажылды СЭКП Москва хооркому кылып турар.

Бергелер черле хөй харын. Коммунист болуп артар күзелиниң чүге чогун кижи бүрүзү шын сеткилбиле илередип. Хөй кезии-ле кадыкшыл байдалының баксыраанынга, ооң уламнындан партилиың негелдезин үениң негелдезинге дүүштүр күүседип шыдаазынга чылдагааннап турар. Оларның шуптузуң шын дээр болза, чазыг болур, чамдык кижилер боттарының мурнуку дег тоомча чок чоруунган адырлып шыдавааны ол дээр апаар. Ындыг тоомча чок чорук-биле эптежип болбас. Чагырып дужаар арталар ам-даа арткан, бюрократизм болгаш өске-даа чогумчалыг эвес үүлдер халбактанмышаан, ынчангаш эде тургустунуушкунунун түңнелдери көзүлбейн турар, а чон ону манап турар. Чон турупкан. Мындыг таварылгада партиянның ат-алдары харын кудулап турар. Ынчалза-даа партия бодунун кежигүн бүрүзүнге даянып турар дээрзин утпас херек. коммунист кижи бүрүзүнүн тодаргай ажыл-херектеринден, эде тургустунуушкунга оон салыыышкыныпан хөй үүлдер хамааржыр дээрзин утпас херек.

Амгы үеде ажык-чарлыг чорук, шүүтүмчүлел калбаргаң, дискуссиялар көвүдээн. Ол ескерилгелеринiң көстүп келириңге СЭКП-ниң ролю улуг, чүртта эгелээн чаартылгалар ооң эгелээшкинии-биле болган. Ооң-биле чергелештир боду үлегер көргүскен партия шыңгыы шүүтүмчүлелдиң бодунга болу база таваржып турар. Ооң эрткен үеде болдуган алдагдалдарын ажыы-биле айтып турар. Шынап-ла, оларны мурнунда ажыы-биле илередипейн, чажырып, улам ханыладып турган болгай. А оларны дазылы-биле тура тыртары нарын херек, ийи-үш чыл дургузунда боттандырары болдунмас. Ынчангаш СЭКП-ниң удуртукчу органнарын, ТК-га чедир шүүтүмчүлээри күштелип турар.

Ол шүүтүмчүлелдерниң хөй кезии чөптүг. Ынчалза-даа боттан база хөй үүлдер хамааржыр дээрзин сактып чорза эки. «Төпче көрүп, үстүнден айтыышкыннар манап орган херээ чок — деп, чоокта чаа М. С. Горбачев кыйгырган, — тургустунуп келген кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээринге инициатива болгаш бот-тускайлаң чорук херек... Шыдамык кижи орукту эртип шыдаар».

Ынчангаш партия кежигүнү кижи бүрүзүнден онзагай негелде тургустунуп турар. Чамдык кижилер ыңзы-бүрү чылдагааннар-биле оон чайлаарын ӧралдажып турӓр. Партиядан үнүп турарларның чылдагааннары черле харын аңгы-аңгы. Оларны өөренип көрүп турар.

Сөөлгү үш чыл дургузунда СЭКП-ден 380.000 кижи үнүп чоруткан болгаш үндүрткен, ол дээрге мурнуку үш чылдың деннелинден 17 хуу хөй. Үнгеннернiң саны немежип турар. Ол партияда кризис бе? Чок, партияның бодунуң арыглаашкыны болуп турардыр деп. Ю. Павлов санап турар.

Партияга үүгле ажылчын, колхозчу азы албан-хаакчыт кижилер кирип турар эвес, а тодаргай сорулгалыг кижилер кирип турар. «Чурум-сагылгалыг, арынныүрлүг, хуу үлегери-биле өскелерни эдертип шыдаар, эде тургустунуушкунунуң ёзулуг талалакчызы, инициативтиг болгаш ажыл-херекчи кижини партияга хүлээп алыр херек — деп, Ю. Павлов немедп — Ындыг кижилер СЭКП-ниң өзээ болур ужурлуг. а ол бистиң ниитилелливистиң политиктиг авангарды болгай».

Любовь ЗАХАРОВА.
(ПМА).

Фотоинформация

Медицина ажылдакчыларында ажылынга кызымак, чонунга макталдыг кижилер хөй. Нина Сундуевна Донгак Кызылдың Ленин кудумчузунда 1941 чылдан ажылдап эгелээн нинти аарылар эмнелгезиниң төлептиг ажылдакчыларының бирээзи.

Бо ортумак эртеминг эмнелге ажылдакчызы хорээнге дегдирген, чүстери ааран, чүрээ кошкаан кижилерни эмнеп, кадыкшы д арынга үлүүн киирип турар. Ооң чымчак холуудан сыкыыткаш, та чеже кижи четтирге н и н илереткен.

Нина Сундуевна үжен ажыг чылда Чадаанага, Кызылга эмчи сестразы болуп, чонунуң кадыы дээш, күжен и и ш киинiг ажылдап келген.

Ак - Довуракты аныяк чолаачызы Сергей Степанович Бак-Кек ол хоорайның автобудүрүлгезинге оң ийи чыл чолаачылаан. Ол бодунуң хүлээп алганы самосвалы - биле Барыын-Хемчик районда оруктар тудуунда ажылдап турар. Ол оруктарга төгер сайны болгаш дойну дажыглап, оруктарны дескилээринге, шуут чаа оруктарны кыдырынга үлүүн киирип турар.

Ондар ОХЕМ-ЧИКТИҢ фотолары.

Кем-херек үүлгедир

чорукту узуткаар дээш

ИЕНИҢ СӨЗҮ, НҮҮРҮ-БИЛЕ

Кем-херек үүлгедир, хулиганнаар болгаш оор кылыр кижилер-биле демиселди республиканың бүгү районнарында дыка шыңгыырады берген. Дорту-биле чугаалап каал: боо-моңгу, бижек, нунчактар болгаш өске-даа чүүлдер-биле чепсегленген дерзин кижилерге удур чон көдүрлүп үнген. Бо талазы-биле профилактика ажылы Тес-Хем районда база багай эвес. СЭКП обкомунуң республиканың ажыл-ишчилериниг билдингир апарган доктаалының шиитпирин күүседир талазы-биле ажыл ол районда улам калбарып турар. Чогаалчы А. А. Даржайның «Ха-дуңма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур» деп ажык чагаазын районда 31 бүдүрүлгениң 27-зинге эрттирген. Ужуражылгалар, ажык беседалар, дискуссиялар школа, эмнелге коллективтеринге, уруглар албан черлеринге база болуп эрткилээн.

СЭКП Тес-Хем райкомунуң хөрээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи турган А. А. Куnaa-Сиирни-биле (ол бо албан-дужаалдан чаа халашкан, ам СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи апарган) бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңаа айтырыглар салган.

—Алдын-кыс Анатольевна, баштайгы айтырыгларым мындыг. Кем-херек үүлгедир, шоп-содаа кылыр, оорланыр кижилер-биле демиселге хөрээженнерниң киржилгези кандыгыл? Өскээр чугаалаарга, амыдырал-чурталгага моондактыг ол үүлгедиглерге удур ие кижиниң туружу, бодалы, чагыгсөзү, дүвүрели канчаар илереттиниг турарыл?

— Район төвүнде болгаш совхозтарда коллективтерге чогаалчы Даржайның ажык чагаазын таныштырып, ону сайгарып турувуста хөрээженнер дыка идепкейлиг киришкен деп бодаар мен. Ужуражылга, хурал, дискуссия-даа эрттирип турган үевисте ие хөрээженнерни бо айтырыг аажок дүвүреткен. Ооң түңнелинде ийи коллектив — район эмнелгезиниң болгаш чонның амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелиниң ажыл ишчилери районнуң бүгү хөрээженнеринге кыйгырыглар хүлээп алган. Бо коллективтер кол нуруузунда хөрээженнерден тургуступ-ган болганда, ие кижилериң туружу, бодалы, дүвүрели ында долузу-биле илереттинип турар. Аңаа бадыткал-даа болгай-ла, ам район эмнелгезиниң хөрээженнеринiң кыйгырыындан каш одуругларны киирип көрейн: «... Ажы-төлүвүс, уруг-дарыывыс амыдыралдың хөлегелиг талазынче чайлып, тыва чонувустуң төөгүзүнде туруп көрбээн кем-херектерни үүлгедип, чараш, чаптанчыг чаш амыдыралын айыыл-халаптыг, коргунчуг кем-херектерже угландыра берди, канчап көрүп орар бис, хемчеглерден алыылыңар... Уруг-дарыывыска кээргээчел, чымчак сеткил, буян дугайында чугааны үргүлчү чорудуп, бот-боттарывыска эвилең-сөлдек болуп, өске кижиниң качыгдалын бодувустуу кылдыр хүлээп алыр чаагай чаңчылывысче база катап эглип, амыдыралчурттавыс каастаалыңар...» Бо сөстерде улуг утка, ханы бодал бар ышкажыл. Ындыг бодалдарны, боттарының хууда дүвүрелин хөй-хөй иелер илереткен, оларның чагыг-сөзүү, бүзүрели аныяктарга кичээлдиринг, өөредиг болуур.

—Ам әдлынып турар боттуг хемчеглер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Хүндүскү шактарда ажылдан хостуг хөрээженнерниң дежурныйлаар ажылын чорудар бис. Оларның хүлээлгези — школаларга кичээлдер үзер, сагылгачурумну багай өөреникчилерни илередири, оларның аланелери-биле чугаа кылыры, үргүлчү эзирик чоруур хөрээжен кижилерге удур чон көдүрлүп үнген. Бо талазы-биле профилактика ажылы Тес-Хем районда база багай эвес. СЭКП обкомунуң республиканың ажыл-ишчилериниг билдингир апарган доктаалының шиитпирин күүседир талазы-биле ажыл ол районда улам калбарып турар. Чогаалчы А. А. Даржайның «Ха-дуңма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур» деп ажык чагаазын районда 31 бүдүрүлгениң 27-зинге эрттирген. Ужуражылгалар, ажык беседалар, дискуссиялар школа, эмнелге коллективтеринге, уруглар албан черлеринге база болуп эрткилээн.

СЭКП Тес-Хем райкомунуң хөрээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи турган А. А. Куnaa-Сиирни-биле (ол бо албан-дужаалдан чаа халашкан, ам СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи апарган) бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңаа айтырыглар салган.

—Алдын-кыс Анатольевна, баштайгы айтырыгларым мындыг. Кем-херек үүлгедир, шоп-содаа кылыр, оорланыр кижилер-биле демиселге хөрээженнерниң киржилгези кандыгыл? Өскээр чугаалаарга, амыдырал-чурталгага моондактыг ол үүлгедиглерге удур ие кижиниң туружу, бодалы, чагыгсөзү, дүвүрели канчаар илереттиниг турарыл?

— Район төвүнде болгаш совхозтарда коллективтерге чогаалчы Даржайның ажык чагаазын таныштырып, ону сайгарып турувуста хөрээженнерни дыка идепкейлиг киришкен деп бодаар мен. Ужуражылга, хурал, дискуссия-даа эрттирип турган үевисте ие хөрээженнерни бо айтырыг аажок дүвүреткен. Ооң түңнелинде ийи коллектив — район эмнелгезиниң болгаш чонның амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелиниң ажыл ишчилери районнуң бүгү хөрээженнеринге кыйгырыглар хүлээп алган. Бо коллективтер кол нуруузунда хөрээженнерден тургуступ-ган болганда, ие кижилериң туружу, бодалы, дүвүрели ында долузу-биле илереттинип турар. Аңаа бадыткал-даа болгай-ла, ам район эмнелгезиниң хөрээженнеринiң кыйгырыындан каш одуругларны киирип көрейн: «... Ажы-төлүвүс, уруг-дарыывыс амыдыралдың хөлегелиг талазынче чайлып, тыва чонувустуң төөгүзүнде туруп көрбээн кем-херектерни үүлгедип, чараш, чаптанчыг чаш амыдыралын айыыл-халаптыг, коргунчуг кем-херектерже угландыра берди, канчап көрүп орар бис, хемчеглерден алыылыңар... Уруг-дарыывыска кээргээчел, чымчак сеткил, буян дугайында чугааны үргүлчү чорудуп, бот-боттарывыска эвилең-сөлдек болуп, өске кижиниң качыгдалын бодувустуу кылдыр хүлээп алыр чаагай чаңчылывысче база катап эглип, амыдыралчурттавыс каастаалыңар...» Бо сөстерде улуг утка, ханы бодал бар ышкажыл. Ындыг бодалдарны, боттарының хууда дүвүрелин хөй-хөй иелер илереткен, оларның чагыг-сөзү, бүзүрели аныяктарга кичээлдиринг, өөредиг болуур.

—Ам әдлынып турар боттуг хемчеглер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Хүндүскү шактарда ажылдан хостуг хөрээженнерниң дежурныйлаар ажылын чорудар бис. Оларның хүлээлгези — школаларга кичээлдер үзер, сагылгачурумну багай өөреникчилерни илередири, оларның аланелери-биле чугаа кылыры, үргүлчү эзирик чоруур хөрээжен кижилерге удур чон көдүрлүп үнген. Бо талазы-биле профилактика ажылы Тес-Хем районда база багай эвес. СЭКП обкомунуң республиканың ажыл-ишчилериниг билдингир апарган доктаалының шиитпирин күүседир талазы-биле ажыл ол районда улам калбарып турар. Чогаалчы А. А. Даржайның «Ха-дуңма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур» деп ажык чагаазын районда 31 бүдүрүлгениң 27-зинге эрттирген. Ужуражылгалар, ажык беседалар, дискуссиялар школа, эмнелге коллективтеринге, уруглар албан черлеринге база болуп эрткилээн.

СЭКП Тес-Хем райкомунуң хөрээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи турган А. А. Куnaa-Сиирни-биле (ол бо албан-дужаалдан чаа халашкан, ам СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи апарган) бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңаа айтырыглар салган.

—Алдын-кыс Анатольевна, баштайгы айтырыгларым мындыг. Кем-херек үүлгедир, шоп-содаа кылыр, оорланыр кижилер-биле демиселге хөрээженнерниң киржилгези кандыгыл? Өскээр чугаалаарга, амыдырал-чурталгага моондактыг ол үүлгедиглерге удур ие кижиниң туружу, бодалы, чагыгсөзү, дүвүрели канчаар илереттиниг турарыл?

— Район төвүнде болгаш совхозтарда коллективтерге чогаалчы Даржайның ажык чагаазын таныштырып, ону сайгарып турувуста хөрээженнерни дыка идепкейлиг киришкен деп бодаар мен. Ужуражылга, хурал, дискуссия-даа эрттирип турган үевисте ие хөрээженнерни бо айтырыг аажок дүвүреткен. Ооң түңнелинде ийи коллектив — район эмнелгезиниң болгаш чонның амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелиниң ажыл ишчилери районнуң бүгү хөрээженнеринге кыйгырыглар хүлээп алган. Бо коллективтер кол нуруузунда хөрээженнерден тургуступ-ган болганда, ие кижилериң туружу, бодалы, дүвүрели ында долузу-биле илереттинип турар. Аңаа бадыткал-даа болгай-ла, ам район эмнелгезиниң хөрээженнеринiң кыйгырыындан каш одуругларны киирип көрейн: «... Ажы-төлүвүс, уруг-дарыывыс амыдыралдың хөлегелиг талазынче чайлып, тыва чонувустуң төөгүзүнде туруп көрбээн кем-херектерни үүлгедип, чараш, чаптанчыг чаш амыдыралын айыыл-халаптыг, коргунчуг кем-херектерже угландыра берди, канчап көрүп орар бис, хемчеглерден алыылыңар... Уруг-дарыывыска кээргээчел, чымчак сеткил, буян дугайында чугааны үргүлчү чорудуп, бот-боттарывыска эвилең-сөлдек болуп, өске кижиниң качыгдалын бодувустуу кылдыр хүлээп алыр чаагай чаңчылывысче база катап эглип, амыдыралчурттавыс каастаалыңар...» Бо сөстерде улуг утка, ханы бодал бар ышкажыл. Ындыг бодалдарны, боттарының хууда дүвүрелин хөй-хөй иелер илереткен, оларның чагыг-сөзү, бүзүрели аныяктарга кичээлдиринг, өөредиг болуур.

—Ам әдлынып турар боттуг хемчеглер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Хүндүскү шактарда ажылдан хостуг хөрээженнерниң дежурныйлаар ажылын чорудар бис. Оларның хүлээлгези — школаларга кичээлдер үзер, сагылга-

ПОЧТА ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Силерде кандыгыл?

Республиканың чурттакчылыг суур бүрүзүнде харылзаа салбырлары ажылдап, чонга харылзааның ачы-дузазын чедирип турар. Харылзаачыларның ажылында чеднишкиннерни база чонуң чагаа-биижин, чагытткан солун, сеткүүлдерин чогуур үезинде чедирип бербейн, 10-15 хонганда эккеп берип, чамдык-

Чонның хомудалдыг чагааларынга дыңнангыр эвес, чагаада айыткан шүүтүмчүлелди эдип алырының талазы-биле боттуг хемчеглерни чогуур үезинде албас, хемчег алыры-биле чоруткан чагааларга эренгей харыы бээр удуртукчулар базә бар бооп турары хомуданчыг. Кур-Чер суурда чурттап турар көдээ бижикчи Эрензен **Тежит** редакцияга чагаа бижээн. Ында мынча дээн.

«Кур-Чер суурда харылзаа салбырында Зинаида Кимовна Бугаева ажылдаалаар болбаан. Үнген-кирген чон-биле ол эп-найыралдыг ажылынга мергежили бедик кижи дээрзин чон үнелеп чугаалажы берген. Ол менээ хомудалын чугаалады:

— Чонның чагытткан солуннары журналдары четче келбес. Солуннар, журналдар четпейн баар. Ол дээш чагычылар менээ хомудап кээр. Ооң кадында почтачылар чамдыызы ыы-сыыбиле келир-дир. Бо айтырыгны шиитпирлеп алырыбиле Кызыл районнуң харылзаа белдириниң начальниги Юрий Сарыгларже каш-даа телефоннаан, бир аай дыл тып чадаштым. Телефон дамчыштыр мени

РЕДАКЦИЯДАН: Көдээ бижикчи Э. Тежиттиң бо чагаазын алгаш, республиканың Харылзаанын бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң почта харылзаазының албаныының даргазы Р. А. Турже хемчег ап, сайгарып көөрү-биле чоруткан турган. Эргелелдиң почта харылзаазын харыыдан түрэр албаны авторнуң шүүтүмчүлелдиг чагаазын шын сайгарып көргеш, редакцияга долу харыыны бээр боор дээн идегелиниг бүтпейн барган Чонның почта харылзаазын харыылаар ужурлуг дарга Р. А. Тур боду ол черге чедип сайгарып көөр ужурлуг турган. Ынчалза-даа Р. А. Тур бо шүүтүмчүлелдиг чагаада шүүтүмчүлелдиң түрэр Ю. О. Сарыгларже харыы бээр кылдыр чоруткан. Ол чүл? Почта харылзаазының албанының удуртукчузу Р. А. Турнуң «эде тургустунганы» ол бе?

Хемчег алыры-биле чоруткан чагаанның харыызын мынан чаңдан каап, редакцияның ажылдакчылары Р. А. Тур-биле чеже-даа катап харылзашкан. Районнуң харылзаа белдириниң начальниги Ю. Сарыгларның харыызы эрнигей болуур, ону катап хынаан көөрү-биле база катап Р. А. Турже редакция чоруткан ужугга тааржынган. Төгерегейгээргэ, эрткен чылдың июль 3-тен эгелеп бо хүннерге чедир Р. А. Тур харыы бербээн. Редакцияның чагааның салым-хуузун шиитпирлээр дээш хөй удаа долган келгенивиниң түңнелинде, Кызыл районнуң харылзаа белдириниң экономизи В. Арапчор редакцияга боду келгеш, бижимел харыыны берген:

«Кур-Чер суурда харылзаа салбырының эргелекчизи З. Бугаева чедишпейн барган солуннарга, журналдарга акт тургускаш. Кызыл хоорайның төп харылзаа белдириниң солуннарны, журналдарны тарадып турар килдисче чоруткаш, оон харыыны маназар турган. Чагыкчыларның квитанцияларын шупгузуп санап бижип алгаш, районнуң «Союзпечать» салбырынга кээп, шүүштүрүп көргеш, келбейн барган чагыдылгаларның салым-хуузун шиитпирлээри-биле даргага келир турган-дыр».

Бо харыы база-ла чиктиг бооп турар. Көдээ чагыкчыларның хомудалын дурген шиитпирлеп бээрини. Кур-Чер суурда харылзаа салбырының ажылдыя экижидеринге дуза кадарының орнунга районнуң харылзаа белдириниң начальниги Ю. Сарыгларның шын айтырыг тургускан харылзаа салбырының эргелекчизи З. Бугаеваны телефон дамчыштыр кончуп турганы эде тургустунуушкунунуң негелделеринге дүүшпейн турар-дыр.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ»

ОЛЧЕ БИЖИНЧЕР

Тыва уруглар көзүлгенде көстүр каш борбак номдан өске парлалгазы чок, ынчангаш бир солуунуң ам-на холга кирер дей бергенинге өөрүп турарлар. Ада чүгле олар эвес, а ада-ие, кижи бүрүзү өөрүп турар. Шынап-ла, ужуражыкан кижилериниң чугаазы-даа, телефонга айтырыглар-даа, редакцияже чагаалар-даа «Сылдысчыгаш» дугайында болу берген.

«Экии, эргим оңнуктер — «Сылдысчыгаштың» ажылдакчылары! «Сылдысчыгаштың» бирги номериниң үнери-биле база ылгын болгаш узак Аът чылдың келири-биле изиг байырны чедирип ор, мен. Бичиилерни кижизидери, өөредири, Төрээн чуртунуң ёзулуг эвелери кылдыр угаадыры «Сылдысчыгаштан» улуг хамааржыр. Ынчангаш бай бурунгаар уругларга чогаалдарымны чоруттум. Бижек КОМБУ. Москва. 1989 чыл, ноябрь 28».

«Тыва чечен чогаал башкылап чордум. Улустуң аас чогаалын чыып, уругларга таарыжыр эгелерни чоруттум. Борбак-оол САРЫГЛАР. Бора-Тайга».

Редакцияга эрттирген чээрби беш чылым дургузунда бо солуунга хамаарышкан хөй чагааларны ап, эвелеринге тайылбыр берип, архивке шыгжаан мен. Оларның элээн кезии «Сылдысчыгаштың» чүге дүжүргенил, ону чүге катап тургускайн турарыл, ону тургузар хемчег алдының турар бе дээн айтырыглар. Дыка хөй школачылар, «Артекке» азы «Орленокка» кады турган өөрү уруглар солуунарны чорудуп бээрге, оон орнунга чорудуп бээр эрги «Сылдысчыгаш» тып бээрин редакциядан дилээн. «Бисте уруглар солуну чок чүве болза, «Пионерская правданы» очуллурзунарза кандыгыл? деп каан-даа чагаа бар. А улуг улус «Хамык багай чүве «Сылдысчыгаш» номчуваан салгалдан үнүп турар, дыл-домаавыс, культуравыс ат болду, ол солунну катап тургузуңар!» деп негеп келген. Ийи чыл мурнунда Ү. Шынаа школазының башкыларын мени ол сорулга-биле «Чаңгыс хүн маналтыңар, аалдарның шуптузуп кезээш, хамык улустуң аттарын салдырып эккээли» дээш турупкан. Солун тургузарынга акша-көпеек чыырындан, мал-маган салырынга чедир кандыг-даа чугааны дыңнап келдим. Бир өг-бүленің эвелери «Сылдысчыгаштың» өртээн чүс рубль дээр-даа болза, беш уруувустуң бежелдиргинге чагыдып бээр бис» дижип ордулар. «Кижи болуру чажындан...», а кижизидилгениң ол үезинде дээштиг чепсээ биске «Сылдысчыгаш» болганда, ада-иениң болгаш черле кижи бүрүзүнүң ол солунну тургузар дээш негелдезинде чигзинчиг чүве чок.

Сөөлгү үеде парлалганың ролю, парлалгаже кичээнгей дыка улгаткан. Чаа тургустунган солуннар болгаш журналдар көвүдеп турар. В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузу бо чылдың эгезинден «Мы» биле «Трамвай» деп ийи журналды үндүрүп эгелээн. Ол база өөрүнчүг, орус дыл кырында литература — базым санында, кижи бүрүзүге четчир болгаш артар. А тыва дылда үүг барыл? Дараазында айда үнүп кээрин маңап турар «Сылдысчыгажыстан» өске солун-даа, журнал-даа, чуруктар туржук, көргүзүг материалдары безин чок. А ном? Сөөлгү үш чыл дургузунда школа назыны четпээн уругларга 5 (беш) ном үнген. Ол беш номну кым-даа чаңгыс хүн, харын-даа чаңгыс шак иштинде номчуптар, бары-чогудаа дөмей. А школа назыны четпээн уругларывыс — 27 муң, эге класс өөренчилери — 18 муң, пионерлер — 15 муң. Мынчап кээрге, улуг өөренчилерни санаваска безин, бичии уругларның хөй кезии ном чок калыр. Ынчангаш төрээн дылында солуннуң болгаш литератураның чогу уругларның угаан сайзыраарынга моондак болуп, кижизидилгени

Кышкы дыштанылга

СОЛУН-ДАА, ХӨГЛҮГ-ДАА

Найысылалдың школаларының өөреникчилери кышкы дыштанылгазын хөглүг, солун кылдыр эрттирип турар. Республиканың хөгжүм-шии театрында тургустунган Чаа чылдың янзы-бүрү оттар, ойнаарактар-биле каастаттынган шивизиниң чанынга ыры-шоор, оюн-тоглаа, катыы-хөг орай дүнеге чедир диңмиттелип келир. Соок-Ирей, Харжыгаш болгаш өскелер-даа тоол маадырлары-биле өөреникчилер өнүктежип, конкурстарга тиилекчилер болур дээш аразында маргыжып тургулаар.

Өөреникчилер, пионерлер, октябряттар боттарының школаларынга, культура бажыңнарынга, клубтарга болгулаар дискотекаларга, ужуражылгаларга, оюн-тоглааларга киржир. Ол ышкаш бичилер «Пионер» кинотеатрга уруглар киноларын, мультфильмнер чыындыларын, республиканың хөгжүм-шии театрынга «Аладдинниң хуулгаазын деңи», «Күскежик» деп шиилерни сонуургап көрген. Оон ыңай хоорайның төвүнде болгаш өске-даа черлерде тургускан Чаа чыл шивилериниң чанында доштан кылган улус, теве, аът болгаш өскелер-даа дириг амытаннар аймаан көрүп, ойнап хүнзээр.

Спортка ынак уруглар коньки кеткеш, кылагар лошка ужуткулаар, хаак кеткеш, даглар баштарындан карааңнадыр баткылаар, «Тайга» станцияга баргаш, арыг агаарга мага хандыр ойнап хүнзээр. Районнардан келген өөреникчилер найысылалдың төөгүлүг, культурлуг, солун көрүштүг черлеринче эскурсияры кылып турар. Олар Алдан-Маадыр аттыг чурттышинчилел музейин сонуургап көрүп, театрларга, культура бажыңнарынга болгулаар шилерни, концертерни, киноларны көөрлер.

Уругларның солун, хөглүг кышкы дыштанылгазы уламчылавышаан.

ОЛАРГА ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Көрүкчүнүң бодалы

Ындыг үр эвесте «Тыва» деп аас чогаал ансамбли самагалдайжыларга уран талантызын бараалгадып чорааш барды. Чаа тургустунган бо ансамбльди көрүп орарга, бодалга хөй-ле чүүлдер кирер чорду. Оон киржикчилери шупту бир үенин аныяк оолдары. Концертте эрги шагның ырлары, лама-хамның алгыжы, аът, оран-чурт, ынакшыл, өжээн-килең дугайында ырлар бар. Бурунгу тывалардың чиигине хөгжүм херекселдери — игил, хомус, бызаанчы, лимбиге оларның ойнап турары онзагай. Концерттиң кол ооргазы хөөмей деп чүвени кижи эскерип-тер.

Хөөмей түгле түрк, моол уктуг 9 хире улустарда бар: тываларда, алтайларда, хакас, шоорларда, каракалпактарда, казахтар, моол, тибеттерде болгаш Европа таланың улузундан түгле башкирлерде деп дыңнаан кижи мен. Тыва кижиниң хөөмейи депшилгелиг амгы совет үеде делегейниң улуг-улуг культура төптеринде чаңгыланып турар апарган. Бистиң сураглыг хөөмейжилеривис Хунаштаар-оол Ооржак, Монгуш Сундукай, Максим Дакпай, Кыргыс Соруктуг, Ондар Маржымал, Кара-Сал Ак-оол, Сат Манчакай болгаш өскелерниң-даа соон салгап, изин истеп чоруур аныяк талантылар бистерде бар-дыр. Олардан Борис Монгуш, Геннадий Тумат Парижде (1984 ч.), Японияга (1985 ч.) тыва хөөмейниң алдарын алгытканнар. Ыянчангаш эң-не бурунгу хирезинде биезиг ышкаш кайгамчык чалыы хөөмей бо хүннерде тыва күүседикчилерниң ачызыында бурунгаар хөгжүвүшаан. Тыва сыгыт-хөөмей моон соңгаар уламна сайзыраар дээрзин совет-америк музыка экспедициязының киржикчизи, доктор Теодор Левин демдеглээн болгай.

«Тыва» деп аас чогаал ансамблчиниң артистери, шынап-ла, бо талазы-биле улуг ажылды чорудуп шыдаар. Көргүзүг бүрүзү хөлчок солун, күүселде бедик деңнелдиг, арыг тыва национал хөөмүг, тыва хөгжүм херекселдеринге артистернин ойнап турары суг ёзулуг сагыш-сеткилди доюлдуруп кээр-дир. Ук бөлүктү детким турар изиг күзелдиг кижилер хөй. Ону Самагалдай суурга болган концерт соонда артистер-биле ажык чугаа херечилээн. Көрүкчүлер саналынга «Тыва» ансамбльге холбаштыр агар сандан ажыдарын дилеп, идик-хеп, дериг-херексел хереглээнинер.

Артистер боттары кааладаа оюн көргүзүп чеде бээрге, чон оларны детким турарын чугаалап турдулар. Эрзинчилер 3 тыва идиктерни, моңгун-тайгажылар бир үзерни белекке берген болду. Бир-тээ, Тываның культуразын чонга неттередип турар чүве болганда, оларга шынап-ла, ёзулуг тыва хепсын, дериг-херексел хереглээнин.

Шынап-ла, боттарының идепкейин көргүзүп, ада-өгбелеривистиң уран чүүлүн, культуразын, улусчу чаңчылдарын шингээдип, бергелерге торулбайн, ам-даа бурунгаар дилээшкиннерни кылып турар бо аныяктарга Культура министерствозу, улусчу чогаадылганың республикага эртем-методиктиг төвүнүң талазындан оларга материалдыг, моральтыг деткимче херек дээрзин артистерниң, көрүкчүлерниң-даа чугаа-домаанган биллиндиг.

Римма ЧАВЫНЧАК.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ДЕМДЭЭ» ОРДЕННИГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬДА

РЕПЕРТУАРЫ

Январь 7-де. «Тыва» аас чогаал ансамблиниң концерти.
Эгелээри 19.30 шакта.

Январь 9-та. Хөгжүм-шии театрының артистериниң тыва музыка концерти.
Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 11-де. У. Шекспир. **«Он ийиги дүне».** (Тыва бөлүк).
Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 13-те. «Алас» ташы ансамблиниң концерти. Кызылдың уран чүүл училищези.
Эгелээри 12 болгаш 16 шактарда.

Январь 14-те. А. Ставицкий. **«Дөрт байысаллга».** (Тыва бөлүк).
Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 16-да. М. Салтыков-Шедрин **«Хөлегелер».** (Орус бөлүк).
Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 18-те. Күрүненин ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң концерти.
Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 19-20-де. Москваның шии театрының көргүзүглери.
Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 30-да. Композитор П. Геккерниң чогаадыкчы кежээни.
Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 31-де. Ч. Ондар. **«Ханныг истер».** (Тыва бөлүк).
Эгелээри 18.30 шакта.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ

Понедельник

ЯНВАРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал-газы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильмнер. 10.05 Уруглар шагы. 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Киноафиша. 12.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 12.30 «Ye». 13.00—13.50 «Мээң өңүүм — аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 14—15 сериялары. 15.30 «Капитан Грантының дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 16.55 «Кымдаа чоруксаваан». Совет немецтерниң чурттан үнүп чоруп турары-биле холбашкан нарын айтырыглар. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация.). 18.30 «Ye». 19.00 Хоккей. «Филадельфия Флайерз» (АКШ) — ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 21.00 «Ye». 21.30 «Эде тургустунушкун: нарын айтырыглар болгаш шинтпирлер». Өнчү дугайында болгаш чер ажыглалының дугайында ССРЭ Хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажып тур бис. 22.45—23.20 «Силерге ырлап берейн». Матвеевaның ырыларын Г. Хомчик күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 П. Корин чурукчунуң музей-бажыңы. 9.00 Немец дыл. 9.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. С. Пономарев-биле Останкинониң Концерт студиязынга ужуражышкын. 11.15 Немец дыл. 11.45 Уругларга фильм. «Чаш назынның сөөлгү чайы». 2—3 сериялары. 13.55 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 14.25—15.35 «Эткен чылгы калариль». Телефильм. 17.00 Делегей конкурузунуң дипломантызы Г. Вершигораның оюн көргүзүүг. 17.25 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Шупту кады». Еврей автономнуг областың национал культуразын сайзырадыр дугайында. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Сыддысчыгаш». Уругларга дамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: медээлер. «Кеземче хрониказы». 20.45 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.50 РСФСР-ниң үрер хөгжүм оркестрлер конкурстарының лауреаттарының концерти. 21.30 «Ногаан чууза». Уран-чечен телефильм. 1—2 сериялары. 23.45—01.00 Фильм-концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.30 «Шалола» ансамбльдиң концерти. Үзбек ССР. 19.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «13-кү дарга», «Россия» колхозтуң даргазы В. И. Квашин дугайында. 19.45 «Ясик. Алена база өскелер». Минскиден дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Ритмниг гимнастика. 20.45—20.50 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш.

Среда

ЯНВАРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Экии, музыка!». «Ниити ыры оаза оис». 9.15 «Делегейни дескиндир». Альманах. 10.15 Улусчу чогаадылганың «Радута» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Кжмерлерниң хөгжүмнүг аас чогаалы. (Камбоджа). 10.30 «Ромео биле Джульетта». Фильм-балет. 12.00 Телефильм. 12.30 «Ye». 13.00—13.50 «Мээң өңүүм — аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 14—15 сериялары. 15.30 «Капитан Грантының дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 16.55 «Кымдаа чоруксаваан». Совет немецтерниң чурттан үнүп чоруп турары-биле холбашкан нарын айтырыглар. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация.). 18.30 «Ye». 19.00 Хоккей. «Филадельфия Флайерз» (АКШ) — ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 21.00 «Ye». 21.30 «Эде тургустунушкун: нарын айтырыглар болгаш шинтпирлер». Өнчү дугайында болгаш чер ажыглалының дугайында ССРЭ Хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажып тур бис. 22.45—23.20 «Силерге ырлап берейн». Матвеевaның ырыларын Г. Хомчик күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Уругларның В. И. Ленин аттыг совет фондузунуң телемарафону. 00.00—02.05 Хоккей. «Чикаго Блэк Хоукс» (АКШ)—ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга.

Вторник

ЯНВАРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал-газы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильмнер. 10.05 Уруглар шагы. 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Киноафиша. 12.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 12.30 «Ye». 13.00—13.50 «Мээң өңүүм — аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 11—13 сериялары. 15.30 «Капитан Грантының дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 16.35 Барымдаалыг фильмнер. 17.15 «Экии, музыка!». «Ниити ыры база бис». Уругларның бүгү-эвилел телеконкурузу. 18.00 «Объектив». Хоочун кинооператор Я. М. Толчаа-биле ужуражышкын. 18.30 «Ye». 19.00 «Бажың дүжүмге кирер». Хабаровск областа тускай школалар дугайында телеочерк. 19.35 Улустуң аялгалар. 19.50 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал-газы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ромео биле Джульетта» Фильм-балет. 23.10—00.15 «Фестивальдар, конкурстар, концерттер».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Бис-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 9.20 Француз дыл. 9.50 «Дуровтарның династиязы». Телефильм. 10.20 Француз дыл 10.50 Уругларга фильм. «Чаш назынның сөөлгү чайы». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.55 Хоккей. «Чикаго Блэк Хоукс» (АКШ)—ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 13.55—15.15 «Сээн дугайында». Телефильм. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Барымдаалыг фильмнер. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Совхозту кымдан садып алырыл азы ажылчынны аъш-чем-биле чүге хандырып шылавайн турар бис?» Теледамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 «Тыва черде». «Өг-бүле болгаш өг-бүдеге кижизидилге». «Тиилелгениң 45 чылынга». Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 Уттундурбас музыкалыг кежээлер. Ф. Лист аттыг камерлиг оркестриң концерти. 21.30 «Иван Грозный». Телефильм. 1-ги сериязы. 23.15—02.00 Хөгжүмнүг дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Нарым чери: кижилер болгаш салым-чолдар». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 «Хостуг темаңы шилип алдым...» Симферополь хоорайның № 25 школазында үстүкү класстарга эртемиерни башкылаарында болгаш кижизидилге ажылында чаа хевирлер дугайында.

Четверг

ЯНВАРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал-газы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 4-кү сериязы. 9.40 Мультфильм. 9.55 Я. Евдокимовтуң киржилгези-биле фильм-концерт. 10.25 Уругларга дамчыдылга 11.25 «Барон Фаль-Фейн. Орус монологтар». Телефильм. 12.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 12.30 «Ye». 13.00 Хоккей. «Филадельфия Флайерз» (АКШ) —ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 15.00 «Магия»-биле ужуражышкынга». Телеочерк. 15.30 И. Брамс. Соната № 1. 15.55 Барымдаалыг фильмнер. 16.35 Музыка эртинези. С. Рахманиновтуң романстарын Л. Казарновская ырлаар. 17.30 «Коммунист» журналлың редакциязынга «Төгерик стол». 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Мультфильм. 19.55 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал-газы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. Ийиги фильм 4-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Күрүне айтырыгларын шиитпилээринге кижиниң ролю. 22.40 ССРЭ-ниң Күрүненин ака-демилиг Улуг театрында итали музыканың кежээзи. 23.30—23.55 Улуг кижилерге мультфильмнер. «Бир ковбой, ийи ковбой». «Ова-арымчалыг хуналар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Ногаан патруль. 9.05 Испан дыл 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Чаштанчы чүге чиде бергенил? 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Иван Грозный». Телефильм. 1-ги сериязы. 13.50 Ритмниг гимнастика. 14.20—15.30 «Марк Твен удур...» Телефильм 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Алдын Колыма». Сталиниң лагерьлерге хоруглаттырып чораан—Магаланның башгайгы тудугжуларының дугайында. 17.40 Ритмниг гимнастика. 18.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чурттап чораашнар». 18.30 «Ye». 19.00 Хоккей. Делегей фестивалы. В. И. Ленин аттыг Топ стадионуң бичии спортчу ареназынган дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». «Сонгулдаларга утмуштур». «Хоойчу болгаш хүлээлге». Делегей байлалының дугайында беседа. Медээлер. 20.50 «Азия төвү». 21.20 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.30 «Иван Грозный». Телефильм. 2-гы сериязы. 22.55—23.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Ромина ырлаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Далайже орук». Польша далай лигазының ажылчынын дугайында. 20.50—21.30 Мордва АССР-ниң Күрүненин «Умарина» деп ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти.

Пятница

ЯНВАРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал-газы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 5-ки сериязы. 9.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.30 Күрүне айтырыгларын шиитпирлээринге кижиниң ролю. 11.30 «Фестивальдар, конкурстар, концерттер». 12.30—13.00 «Ye». 15.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүүг. 15.55 «Ретро». Улгады берген назылыг кижилерге дамчыдылга. 16.55 «Чайковский дугайын бодап ора». Элээдилерге дамчыдылга. 18.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 18.30 «Ye». 19.00 Телековбуруг Ашхабад — Москва—Минск. РСФСР, Туркмения, Белоруссия регионнарында сонгулдалар база сонгулдалар муронунуң кампанияларының байдалының дугайында. 19.50 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал-газы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Аныяктар программазы. 23.15 «Бир чогаадылганың садыл-чолу». Телеочерк. 23.30—23.50 «Ол болган... болган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. Кыштаар куштар. 8.55; 9.55 «Шупту чүвени биликсээр мен». Кинежурнал. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Суглар болгаш кургаг черлер. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Иван Грозный». Телефильм. 2-ги сериязы. 13.25 Усть-Илим хоорайның «Сибирь» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 13.55—15.00 «Ак-кок арыслаң». Телефильм. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Казах ССР-ниң Күртелерадиозу. Мал ажыл-агыйында арениа керээзинин дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 Чугула интервью. СЭКП ТК-ниң кежигүнүнге кандидат. СЭКП-ниң Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширапов-биле чугаа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеокамералы.
21.15 Медээлер. 21.20 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.30—23.50 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Орус улустуң ырыларын В. Ефимов ырлаар. 19.15 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. Өг-бүле айтырыглары. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Бүгүдеге спорт. 20.30—21.30 Скрипка музыказының концерти.

Суббота

ЯНВАРЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Өг-бүле академиязы. 9.00 Мультфильм. 9.10 Улусчу хөгжүм херекселдериниң үннери. 9.40 Кижи институзу. 10.40 «Улусчу чогаадылга». 11.10 «Дириг амытаннар оранында». 12.10 Тиилелгениң 45 чылынга. 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Бүгү арткан амыдыралынга...» 1-2 сериялары. 14.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. В. Никулининиң чогаадыкчы оруунуң дугайында уран-чечен фильм-монографиязының баштайгы көргүзүүг. 15.40 Делегей программазы. 16.10 Леонид Быковтуң рольдары болгаш фильмнери. «Парлар чаажыктырыкчызы кыс». Уран-чечен фильм. 18.00 Делегей программазы. 18.45 «Крок» деп 1-ги бүгү-эвилел фестивальдың фильмнери. «Канчап кижи болурул». «Карло ачаның театры». 19.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестриң хөгжүмүнүң адаа-биле». (Швейцария). 19.45 «Кинопанорама». 21.00 «Ye». 21.30 «Кинопанорама». 22.45 «Чаа чылдың детективи» деп телебалет-баштактанығның баштайгы көргүзүүг. 23.10—23.45 Хөгжүмнүг программа «А».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Бичии ортулуктарга ужуралдар». Уран-чечен фильм. 9.30 Мультфильм. 9.45 Эвилелдешкен республикаларының студияларының фильмнери. «Сеңээ ажыттынган эжим». 1-2 сериялары. (Рига). 12.00 Ростовтуң музыка школазының оруларының камерлиг ниити кырызының дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүүг. 12.30 М. Нестеров чуруктчунуң делгелгезинде. 13.15 УССР-ниң хөгжүмнүг эстрадалыг концерти. 13.45 Эвилелдешкен республикаларның кинопублицистиказы. «Честен чиик». Телефильмниң баштайгы көргүзүүг. 14.05 Дж. Тартини. Концерт. 14.30 Видеоканал. «Эфирде — Совет Россия». 17.00. «Министрниң театрга дебюду». Поляк режиссерниң тургусканы «Тартюф» деп шиини Омскиниң академилиг шии театрынга коргускенининг дугайында. 18.00 Орус чугаа. 18.30 «Ye». 19.00 «Бүгүдеге педагогика». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Поэзия минуталары. 20.25 Легенда ышкаш төөгү». Хөгжүмнүг телеабонемент. 21.30—01.15 «Бистиң чүүттап турар оранывыс». В. Виноградов режиссерниң фильмнери. «Кайгамчыктыг карак чивеш аразын сактып чор мен». Уран-чечен фильмнер: «Вена экспрези». «Ашакка барбаңар, уруглар». Киноконцерт.—«База катап ынакшыл дугайында».

Воскресенье

ЯНВАРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.20 «Спортлото» тиражы. 8.30 Ритмниг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чурттуңга баргаан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чоруктчулар клуву». 12.30 Тиилелгениң 45 чылынга. Уран-чечен телефильм. «Бүгү арткан амыдыралынга...» 3-4 сериялары. 14.35 «Музыкалыг киоск». 15.05 «Кадышшыл». 15.50 «Кодээден дамчыдылга». 17.05 Уругларның информас-публицистиг программазы. 18.30 «Лейгарид» аас чогаал ансамблиниң концерти. 18.55 Мультфильм. 19.25 «Кижи дилеп тур мен». Уран-чечен фильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Моңге түүлдер дугайында бодалдар». 22.15—23.50 Артистерниң А. А. Яблочкина аттыг Төп бажыңынга театрның ужуражышкынар дугайында дамчыдылга-сактыышкын.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.50 «Эрги өрелер». Уран-чечен фильм. 10.15 «Гэсэриң чүрээ». Телешин. 11.30 «Аян-чоруктчулар клуву». 12.30 «Өг-бүле». Тележурнал. 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.10 Иллюзионнуг аттракцион. 14.30 Видеоканал. «Эфирде — Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 Хаак спорту. Делегей кубогу. 30 км. Эр кижилер. 19.30 «Сарчук докторнуң кадыкшыдылга талазы-биле чаа методтары». «Бүгүдеге спорт» деп бөлүктен. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле дамчыдылганың арыннарыдан. «Смоленскиниң төөгүлери. Тенишева княгиня-биле үш ужуражышкын». 21.00 «7 хонук». 22.00—00.05 «Иллюзион». Итали кино уран чүүлүнүң төөгүзүнден. «Дүн».

КАИ дыңнадыы

ДЕКАБРЬНЫҢ ТӨНЧҮЗҮНДЕ...

Эртиен чылдың сөөлгү айының 10 хонуунда республикага 20 озал-ондаг болган. Оон түннелиниң 3 кижи амы-тынынган чарылган. 19 кижи балыгланып бертингеп, 2 чолаачының эзирик чорааны илереэн.

Кызыл хоорайга 3 озал-ондак болганы-биле 1 кижи өлген, 2 кижи балыгланып кемнээн.

КАИ ажылдакчылары хайгаарал чорудуп тургаш, 56 чолаачының оруккa чоруурунуң чурумун хажытканың илереткен. Оларның аразындан «Тыва агроүлетпүр тудугчүн» ажылчыны Александр Наумович Шалаев 47-37 ТВЛ күрүне дугаарлыг ГАЗ-52 деп маркалыг машинага эзирик чорааш, туттурган. Оон херээн истелге оганнарынче шилчиткен. Анатолий Алексеевич Бочаров дээрзи 78-89 ТВЖ дугаарлыг хууда «Москвич» машиназын арага ижип алган мунуп чорааны үзээш 200 рубльлиг штрафы-биле торгаткан. 09-67 ТВА дугаарлыг машинанын чолаачызы Михаил Кузьмич Панин база-ла эзирик чурум үүзээш, чолаачылаар аргезин ийи чыл иштинде каастыкан. Хуу улустуң машиназын септээр черде ажылдап турар Эрес-оол Байыр-оолович Хертек 85-97 ТВЖ дугаарлыг машинаны эзирик башкарып чорааш, туттурган. 200 рубльге штрафтаткан.

Чалаана автооруунуң 7 дугаар километринге «Иска» совхозче чоруп орган машина ажылдырганының түннелинде, 1967 чылда төрүттүнген Белек Ховалыг баш тии шимчээш, ээштүн сыкшаш, район эмнелгезинче киргеп. Ол-ла машинага пассажир болуп олуруп чорааш 1964 чылда төрүттүнген Мерген Ховалыгның ээштүн бертингенинден оңу район эмнелгезинге чедиргеп. Оолдарының кайыы-даа Кызылдың уран чүүл училищезинде ооренип турар. Машиназы ажыдып алган ийи ажылдан турар.

Анна ДАВЫШ.
Куравтоинспектор, милицияның капитаны.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Аян-чоруктарның болгаш экскурсияларның Кызылда бюрозу сургуулдарны болгаш школачыларны, улугдаа улусту бүгү өөредилге чылының иштинде болгаш дыштанылга-даа хүннеринде дараазында автобустуг экскурсиялаашкын маршруттарынче чалап турар:

1. «Кызылдың эрткен, амгы болгаш келир үелери». Автобуска олуруп алгаш, хоорайны 3 шак иштинде кезиир, аян-чоруктун өртээ — 47 рубль.

2. Даараныла фабриказынга, типографияга, алгы заводунга, метеостанцияга, телетопке, мебель фабриказынга, № 1 аптекага, ХБТЭге, аныяк техниктер станциязынга, Пионерлер бажыңынга — экскурсия. Үргүлчүлели — 1 шак, өртээ — 3 рубль 20 көп.

3. 8-10 класстарның школачылары Кызыл хоорайның дараазында өөредилге черлерин сонуургап көрүп болур: пединститут, педучилище, ОБК, ББИ, уран чүүл училищези, кооператив училищези, КПТУ, политехниктиг институт, автоорук техникуму, кодээ ажыл-агый институту болгаш техникуму. Үргүлчүлели — 1 шак, өртээ — 3 рубль 20 көп.

4. Оруккa шимчээшкинниң чурумунуң талазы-биле экскурсия — «Кичээнгер, светофор». Үргүлчүлели— 1 шак, өртээ — 6 рубль 60 көп.

5. Алдан-Маадыр аттыг музейге экскурсия. Үргүлчүлели — 1 шак, өртээ — 6 рубль 60 көп.

6. Хову-Аксы суурже, кобальт комбинадынга экскурсия. Аян-чоруктун ниити өртээ-хөлезини 190 рубль (38 кижинин аъш-чеми-биле кады).

7. Сарыг-Сеп суурже школада чурт-шинчилел музейин көрбүшаан, экскурсия. Өртээ — 141 рубль.

Турай хоорайже, чурт-шинчилелиниң музейин көрбүшаан, экскурсия. Өртээ — 127 рубль.

Кочетово суурже, музейни көрбүшаан, экскурсия. Өртээ — 134 рубль.

— Экскурсияларга немелде хандырылгалар: хөгжүмшии театрынга шиилер, амданыг чемнер столу, делгелге залын көөру, кинотеатрга баары.

Транспортту ажыглавышаан, экскурсиялар организастаар дээр болза, планнап турар экскурсияга чедир аян-чоруктун өртөө-хөлезинин баш удур төлээш, 10-15 хонук бурунгаар бижимел чагыгны киирери чугула.

Бюронуң турар черн: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчунуң № 1 бажың, «Мөңгүлек» гостиница, 2-ги каът. Аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозу, санажылга счёту № 700120, соцчурттал-га банкызы.

Экскурсияга чагырларны — 3-12-81 телефон дамчыштыр база хүлээп ап турар. Бюро хүнүң-не суббота болгаш воскресеньеде 9 шактан 18 шакка чедир ажылдап турар.

КИНО

ЯНВАРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Похищение чародея» 10.00, «С течением времени» (2 сериялыг. Индия). 11.50 18.50, «Однажды в Америке» (3 сериялыг. АКШ) 14.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бесстрашный атаман» 10.30 15.30 «Она с метлой, он в черной шляпе» 9.00, 12.10, «Раз, два — горе не беда» 13.40, «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 17.00, 19.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник 11.40, «На помощь, братцы!» 13.30, 15.20, 17.10 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лиловый шар» 10.00, «Двое и одна» 11.40, «Одиночка» 13.30 15.20, 17.10, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Метичара — зверь морской» 14.10, «Проводник» 16.00, 18.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харымсалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-83. Кылдистер ◆ аъш-тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ редактор — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдызы — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн бар гаяда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң гипографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуулар, бажың № 1.
Чагыг № 261. ТС—00015.

Кр

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың январь 9 вторник № 7 (14207)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кел.

Экономиктиг реформаның оруу-билс

СООН ИСТЭЭР, МУРНУН ХЫНААР

1989 чыл доозулган, 1990 чыл эгелээн. Шаг-үе солчуп турда, чүнү чедир кылган бис, четпестеривис чүү болганыл, ам моон соңгааргы сорулганы күүседир дизе, чүнү канчаарыл деп чүүлдү ыяап-ла шүгдүнер апаар болгай. Мал продуктуларын бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле Барыын-Хемчик районнуң эолеп турар улуг. Эрткен чылдың түнелинде, барыын-хемчикчилер малдың үш кол продукциязын садар даалгазындан эттиин күүсетпейн барган. Дөрт ажылгагыйы кайызы-даа ол планны чадашкан. Оон түнелинде ниитизи-биле район 1278 тонна эттии күрүнеге чедир бербээн. Оон чылдагааны чүдел? Ажылды чедир организаставаан. Ези барымдаалаар чүүлдер хөй. Совхозтар долу бот-орулга-чарылга база бот-акшаланыышкынче киргеи соонда, мал ажылында коллективтериң 80 хуузу күш-ажылды организастаарының болгаш ону төлээриниң чаа хевирлеринче 1988 чылда шилчээн. А эрткен чылын «Шекпээр» совхоз арендаже, а артканнары ниити оруглагаи ажыл төлевирин санаарынче шилчээн. Ынчалза-даа шак мындыг чаа чүүлдер мал ажылын хөгжүдеринге, продукция бүдүрерин ковүдедиринге улуглa салдар чедирбээн.

Малчыннарга төнчү түнел дээш ажылдаар кылдыр экономиктиг байдалдарны тургуспаан, ол ышкаш директорларның, специалистериң болгаш план-учёт ажылдакчыларының ажыл төлевирин ниити совхозтуң база боттарының харылзаары адырларның алыс түнелиндеи хамаарыжыр кылдыр таарыштырбаан. Экономистер болгаш бухгалтерия ажылдакчылары бот-боттарының аразында харылзаа чок, планны, санаашкыннарны база чарыгдалдарның учёдун дүүштүрбейн турар. Ол ышкаш керээлерни чарып тура, ийи таланың тодаргай хүлээлгелерин айытпаан болурундан, сөөлүнде ол керээ күүсетинмейн баар таварылгалар бар. Чек дептерлериле чарыгдалдарны санажып-даа турар болза, ооң ажыы эвээш, чүге дээрге продукция бүдүрериңе чарыгдалдар кызырылбайн турар. Ол дээрге бир талазында, экономиктиг ажылдың кошкаанда-дыр. 1988 чылда бир центнер сүттүң бот-үнези планда көрдүнгенинден 48 хуу, дүктүү,—24,6, мыйыстыг бода малдың немелде денгизинииң 18 хуу хөй болган. Ол сан-чурагайлар чүгле чыл төнчүзүнде илереп келбээн-ие болгай. Ону удуртукчулар, хамыктың мурнунда, экономистер болгаш зоотехниктер чылдың эгезинден тура-ла хайгааравайн баргандыр. 1989 чылдың түнели база оон дээредевес.

Ажыл-агыйны башкарарының экономиктиг чаа методтарын шиңгээдирин депшилгелиг технология-биле холбайн турар. Эң ылаңгыя сүт бүдүреринииң шуштурулгалцех системазын долузу-биле шиңгээтпээн. Сүт садары 1986 чылда 1315 тонна турган болза, соң соонда чоорту ковүдээн, а эрткен чылда 1698 тонна болган. Бо эки-дир. Ынчалза-даа бир иненке онаашпаан саап ап турары эвээжээн. Бир хойдан дүк кыргыыры база кудулаан.

Малдың баш санын өстүрер талазы-биле ажыл кошкак, дыка улуг аргаларны ажыглаваин келген. Чяжээ, 1988 чылдың түнели-биле 845 тонна сүттү база 1050 быааны чедир албаан. Шээр малдың тарып боозадылгазын база сула эдержилгезин четче организаставаанындан 1989 чылда 6 муң ажыг анай, хураганны чедир албаан. Моңу чүүң-биле тайылбырлаарыл? Оон-шынай Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында малдың өлүп хораар чоруу чыл санында-ла уламчылап турар. 1989 чылдың он бир айларында безин 6800 баш каржадаан. Күрүнеге куду шынарлыг сүттү, арган-дорган малды садып турарындан 1988 чылда 350 муң рубльди чедир албаан.

Шак мындыг четпестер чыл санында үргүлчүлеп келген. Чогум оон кым кандыг түңнел үндүргенил? Чүге ажылга өөренмес улус бис? Бир-тээ, малчыннар аренда керээзинче кирген болганда, удуртукчулар болгаш зооветспециалистер олче кичээнгей салбастаан эвесне? Малдан хөй продукция алыр талазы-биле районда дуржулгалыглар шаандан тура бар. Оларның аал-оранынга, кыштагларынга, чижээ, хожудап турарларны база орт-мак көргүзүглерлиг малчынарны чыгташ, өөредилге-семинарны эрттирип болбазыл? Болур.

База бир айтырыг: элээн каш чыл мурнуида «Барлык» совхоз хөй чылдыг сигенни—медени тарып остүргеш, чүгле бодун эвес, харын Бай-Тайга районнуң чамдык совхозтарынга безин дузалап турду. Бодунга мындыг эки дуржулга турда-ла, барыын-хемчикчилер мал чеми белеткээр талазы-биле планның даалгаларын чыл санында-ла күүсетпейн келгени кымга-даа чажыт эвес. 1989 чылда планны чүгле 51,7 хуу күүсеткен. А районда суггаттыг черлер хөй. Оларны шын ажыглаар дугайында улус саналдарны район база республика солунарынга-даа бижип турганнар.

Мал ажылын экижидериниң бир кол негелдези—ында кижилериң материал-амыдырал айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээри болур. Үк районнуң малчынарының чартык кезии амгы үеде оглерде кыштап турар. Ындыг турбуже, ажыл-агый органнары ол дээш дүүрээзин көдүрген бе? Малчыл кижи шаг-шаандан тура-ла, өгге чурттан келген, ам-даа чурттазын, кыштазын, канчап баар боор деп шаптыланган бодалдың уржуу ол-дур. Дыка хөй коданнарны электрижитпээн. 190 кыштагда чунар-бажыңнар чок. А чоңнуң эмнелге, садыг, культурa болгаш амыдырал хандырылгазының талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар чыл санында-ла улажып келген.

Чиик үлетпүрге эң чугула чиг эт — дүк садары районда 1986 чылда турган деңгелинден 147 центнер эвээжээн. Эрткен чылын Барыын-Хемчиктиң дөрт совхозунуң үжү күрүнеге дүк садарының планын күүсетпээн. Бо ажыл-агый чылында барыын-хемчикчилер барык 170 тонна дүктү садар. Ону канчаарыл деп айтырыг туруп келген.

Ам кыштаглаашкын чоруп турар. Ол дээрге эң шыңгыы, берге чылгалда. Бо сезонче районнуң ажыл-агыйлары кошкак белеткелдиг кирген. Кышты көрбээн бе, эрте бээр ажырбас чүве-ле болгай дээр хөөннерден чамдык удуртукчулар, зооветспециалистер база малчынар боттары-даа уштунмаан. Мал чеми эвээш, чазын канчаарыл, кайыын чүнү тыптынарыл дээш организастыг хемчегларни албайн келген. Ам кыштың эң берге айлары арткан. Оон-биле кады хой оолдаашкыны эгелээн.

Чаа экономиктиг байдалдарда районнуң совхозтарында мал ажылын хөгжүдер талазы-биле райкүүскомнуң ажылын эрткен чылдың декабрь сөөлзүреди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга чугаалажып көрген.

Мал ажылында улуг четпестериң чылдагааны болза, улус депутаттарының район Соведининиң күүскому база агроүлетпүр каттыжыышкыны ол талазы-биле дээштиг хемчегларни албайн келгенинииң түнели деп, аңаа дорт айытkан. Эрткен чылда мал ажылының ниити байдалын совхоз, ферма, бригада бүрүзүнге ханызы-биле анализтээш, ол адырны эргелелдиң экономиктиг методтарынче бүрүн шилчидериниң талазы-биле практиктиг хемчегларни алырын райкүүскомга, агроүлетпүр каттыжыышкынынга база совхозтарның удуртукчуларынга болгаш зооветспециалистерине дааскан. Ол ышкаш «Сүт», «Хой ажылы» деп программаларны ажылагый бүрүзүнге ажылдап кылгаш, боттандырарын хүлээткеп.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр каттыжыышкыны (эш В. Оюн), көдээ ажыл-агый экономиказының Сибирьде эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг килдизи (эш Ю. Полулях) ажылды организастаарының болгаш төлевириниң чаа хевирлерин шиңгээдир талазы-биле районнуң совхозтарында практиктиг дузаны чедирип, 1990 чылдың февраль 15-ке чедир малчынарның өөредилгезин организастаарын база дааскан.

Барыын-Хемчик райкүүском, көдээ ажыл-агый органнары, зооветспециалистер республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ол доктаалын күүседир талазы-биле эң-не дээштиг хемчегларни боттандырар ужулуг.

Седен ХЕРТЕК.

Совет Тываның эң-не кыдыг кыытаар болгаш ырак черлериниң бирээзи «Тере-Хөл» совхозтуң ажылнышчилери беш чылдың планның даалгаларын чедиишкининг боттандырарынга үлүүн киирер дээш, бир демниг болгаш күженнишкининг ажылдап турарлар. Бо черниң арга-ыяжы кат-чимистиг, хемнери болгаш хөлдери балык-байлаңныг, делгемнери аңныгменииг.

Тере-Хөлдүң балыын тудуп, ону ыштап, кадырган, садыглаар, арга-эзнилериниң кат-чимизин чыып, ону болбаазырадыр, ам үүштерни чыып, дужаар, тонпар, идиктер даараар, алгыкешти болбаазырадыр, колбаса кылыр кооперативтерни, бригадаларны тургузарын, оон өске-даа дешилгелиг аргаларны ажылга ажыглаан, совхозтуң экономиказын быжыглаар соруланы салган.

Чолаачылар, механизаторлар машина-техниканың ажыглалыг моон соңгаар экижидеринче, техниканы лизы-бүрү ажылдарга бүдүрүкчүлүг ажыглаарынче кывар-чаар материалдарны камналгалыг чарыгдаарынче киргеннер. Кижи бүрүзү бедиткен хүлээлгелерни алгылаан. Совхозтуң төвүнге автопаркты тургузуп, материал-техниктиг баазаны быжыглаарын дугурушкан.

ЧУРУКТА: «Тере-Хөл» совхозтуң чээрби ажыг чыл ажыл стажтыг мурнакчы механизатору Павел Андреевич Начын. Оон ажыл-ишчизин чон үнелеп, мактап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БҮЗҮРЕЛДИГ ТРАКТОРИСТ

Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң Чаа-Суур салбырында Анатолий Маны-Дары — макталдыг механизаторларның бирээзи. Ол он-чыл бурунгаар совхозка трактористеп артып калган. Аңаа кандыг-даа ажыл дагзып каарга, ону ыяап-ла эчизинге чедир кылбаан шаанда, сагыыры амыраавас. Ынчангаш ажыл-ишчи кижилер аңаа бүзүрээр.

Ылаңгыя малчыннар ыпай-бээр көжер дээнде, ону дилээр база оон-биле кады чоруп ажылдаксаар кижилер хөй. Ынчаммайн канчаар. Оон «кац аъды» үрелиишкинге таваржып, ажылга шаптыктаашкыннар боллуруп көрбээн. А. Маны-Дары он ийиги беш чылда ниитизи-биле 6200 эталон-ганы ажылдап кылыр ужурлуг тургаш, 6291 эталон-ганы күүсеткеп. Анатолий Маны-Дары бо хүннерде трактору-биле малчыннарже янзы-бүрү чүүктер сөөртүп турар. Кызымак күш-ажылы дээш совхоз директориазынган каш удаа шаңнал-макталдарны алган. Ол моон соңгаар-даа төрээн совхозунуң келир үеэзи, хөгжүлдези дээш бедик күжениишкинниг ажылдаар күзелдиг.

Найгын-оол ДАМДЫН.

МЕДВЕЗЛЕР

ЧАА КЫШТАГЖЕ КӨЖЕР

Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозтуң малчыны Чүргүй-оол Алексеевич Лопсаң Кызыл-Даг деп черде малын кыштагладып турар. Оон кыштаа эргижирээн. Бежен чылдарда колхоз турда-ла туттунган хевээр-таптыг септеп көрбээн. Тудуг материалдары база чедишпес.

Бо чылын совхоз чеди кыштаг туткан. Чаа хөгжүп орар совхозка ол кончуг улуг ажыл-дыр. Кыштаг тударын ам-даа уламчылап турар.

Ч. А. Лопсаңның коданында 320 өшкү бар. Ам удавас оолдап эгелээр. Эрткен чылын чүстен 88 анайны алган. Бир башка онаашпаар 1300 грамм дүктү кыргааш, бодунуң чарын алган керээзин күүсеткен. Ам малчын чаа кыштагже көжер. Кыштың соогунда көжер дугайында айтырыгны совхозтуң удуртукчуларынга баш удур планнап кылган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

УРУГЛАРГА БОТТУГ ДУЗА

Урутларнын В. И. Ленин аттыг совет фондузунуң эртиргени телемарафонга республиканың чурттакчылары киржип, боттарының үлүүн киирип келгеннер.

Ажыл-агыйлардан, тустус кижилерниң хууда салыышкыннарындан акша дузаламчыазы кирип турор. Чаш уругларга дуза көргүзүп, оларның социал байдалын экижидеринге чаагай сеткилдиг кижилерниң киржилгезинге бистер өөрүп турар бис. Ылаңгыя улуг будүрүлге коллективтериниң киирген үлүү эвээш эвес. Орта «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкынының коллективиниң (чиңгине директору В. И. Кан-оол), «Тыва чурттагга коммунал ажыл-агый» каттыжыышкынын (чиңгине директору В. А. Попов) хамаарыштырып болур. Биргизи 5000, ийигизи — 3000 рубльди Уруглар фондузуиуң агар санынче шилчиткен.

Каа-Хем районнуң «Ленинчи орук» совхозтуң ажылчынизары, Бай-Хаакта «Сенаки» кооперативтин, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының коллективтери 500-500 рубльди дузаламчы кылдыр чоруткан.

Ала-иезинииң хайгааралындан үнген болгаш бичизиндеи инвалид чартқан уругларга чоңнуң киирген акшазы оларга боттуг дуза болур.

Ульяна ХАПЫР ООЛ.
Кызыл хоорай.

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

Литваның Компартиязының ТК-зының удуртулгазының болгаш Литваның Компартиязының түр ТК-зының (СЭКП-ниң платформазында) дилээн ёзугаар Москвага СЭКП ТК-га • январь 4 болгаш 6-да ук төп комитеттериң секретарылары болгаш бюро кежигүннери-биле М. С. Горбачевтуң, В. А. Медведевтиң, А. Н. Яковлевтиң, Г. П. Разумовскийниң ужуражыышкынынары боон эрткен. Ужуражыышкыннар үезинде республиканың Компартиязының XX съездизииң соонда тургустунуп келген байдалдан уштунуп алырының оруктарының дугайында саиал-онал солчулгалары болган. Ол айтырыгларны чугаалажып көөрү ам-даа уламчылаар.

(СЭТА).

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДИДАТТАР КЫМНАРЫЛ?

Соңгулдаларга белеткелдериң база бир чугула үе чадазы — улус депутадынга кандидаттарны бүрүткээри бистиң республикада уламчылап турар.

Кызыл хоорай Соведининиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиязында ажыл бо хүннерде база хайыныыр. Депутатка кандидатты бүрүткээри соңгулдаар дугайында Хоойлунуң негелделериие дүүштүр эрткен турзун дээш, аңаа белеткеди ол хынамчалыг чорудуп турар. Кызыл хоорайның девискээриниде 200 соңгулда округунга депутатка кандидаттар депшидилгезиниң эрткен байдалын чугаалап бээрин соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчаптан бистиң корреспондентивис дилеп, оон-биле кады чеже кандидат бүрүткелге киреринн сонуургаан.

— Депшидилге соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделериие дүүштүр эрткен. Күш-ажылчы коллективтер, организациялар, албан черлери, тускай өртүмак база дээди өөредилге черлериниң коллективтери, шериг кезээ депутатка кандидат депшидер эргезин тус-туста бүрүң-биле ажыглаан. Оон аңгыда хөй-ниити организацияларының пленумнарынга хоорай Соведининиң улус депутаттарының кандидаттарын база депшиткен. Маңаа четпес болган чүүлдерни база айтыр апаар. Ол колдуунда-ла чоңнуң чурттан турар черииниң аайы-биле депшилге хуралдарынга хамааржыр. Чүл дээрге соңгукчуларының идепкейиниң чавызындан, ындыг хуралдарга көрдүнген чогуур бадылаашкын алдынмаазындан ол хуралдар бүрүн эргелиг боон эртип шыдаваан. Ындыг байдалды чедир кылдыммаан ажыл деп коор апаар. Соңгулда комиссиязында кирген медээ-биле алырга, кандидаттарның ниити саны 418 болуп турар. Хоорай Соведининиң депутадынга кандидат кылдыр ынча кижини бүрүткээр бис.

— Округтар аайы-биле алыр болза, бир округта чеже кандидат бар болуп турарыл, Мам-оол Хертекович?

— 86 округта — ийи-ийи кандидат санаттынып турар-дыр, а 57 соңгулда округунда үш болгаш оон хөй кандидат депутат мандат дээш туржур апаар. 57 округта — депутатка кандидаттар бир-бир кылдыр депшиттирген.

— Улус депутаттарының кандидаттарын ажыл, албан, эртемниң аайы-биле алырга кымнар барыл?

— Ажылчыннардан эгелээн, оларның саны — 80, кандидаттарның аразында ажыл-агый удуртукчулары 47 кижи, 20 кандидат — партия, профавиел, комсомол ажылдакчылары. Чижетлей адап турарым бо. Оске-даа мергежилдиг кижилери бар.

— Херээжеп кандидаттар чеже барыл?

— 155.

— Соңгулда комиссиязының кежигүннериниң баш бурунгаар чоруткан санаашкыннарындан алгаш көөрге, депутатка кандидаттарның аразында 184 коммунист бар-дыр, комсомолчуларның саны — 30, а партия кежигүнү эвестер каш кижил?

— Партил кежигүнү эвес кандидаттарның саны — 204.

Кыска беседаны моонбиле доозуп тура, кандидаттарны бүрүткеп эгелээр мурнунда, Кызыл хоорай Соведининиң улус депутаттарының кандидаттары-биле соңгулда комиссиязы ужуражыышкын организастап эрттирер деп турарын М. Х. Самданчап дыннаткан.

БҮРҮТКЕП ЭГЕЛЭЭР МУРНУ'НДА

Хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң, хөй-ниити организацияларындан, дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң база шериг гарнизонундан улус депутаттарының кандидаттарына депшиттирген кандидаттар хоорайның соңгулда комиссиязының кежигүннери, партия, совет органнарының толээлекчилери, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары ужуражыр дээш СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын базыңыга эрткен субботада чыглып келген.

Депутаттарга кандидаттар-биле доктаамал харылзажып, сумележип туроа-даа, 400 ажыг кижиге соңгулда мурнуның сорулгаларының дугайын чаңгыстап тайылбырлаан, айтырыг бүрүзүнге харыылаар деп чүве ындыг-ла амыр эвес. Чаңгыс черге чыглып келгеш, ажык чүгаа чорудары аңгы херек. Ужуражыышкынның хүн айтырыглары кандыг болганыл?

Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. П. Слободчиков чыылганнарга соңгулдалар дугайында Хоойлунуң чамдык чүүлдерин тайылбырлап, соңгулда кампаниязының чоруп турары амгы үеде чадазынга хамааржыр айтырыгларга колдады доктаамал. Оон аңгыда, Кызыл хоорайның бөгүнгү болгаш даазагы социал-экономиктиг хөгжүлдезин билип алыры — кандидат кижиге соңгулда мурнуның программазын түргузуп алырынга дузалыг болуру чугаажок. Соңгукчулар-биле ужуражылгаларга, депутат апарга, ажыл-чорудылгага оны база ажыглаар апаар. Ол талазы-биле дыннадыгны хоорхүүскомнуң даргазының оралакчызы С. Н. Сапова кылган.

Ужуражыышкынга ССРЭ-ниң улус депутады К. Н. Ной киржип, хоорай Соведининиң улус депутаттарының кандидаттарынга депутат ажылчорудулгазының дугайыч чугаалавышаан, оларның айтырыгларынга харыылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар ужуражыышкын хуралга сөс алган, шак мынчаар чыглып келгеш, улус депутаттарының кандидаттары-биле ажык, өөредилгиг чугааны чорудуп турарын демдеглевишаан, чыылганнарын киченгейин чүү-даа мурнай, Советтиң моон соңгааргы тургузуу кандыг болурул деп айтырыгже углаан. Соңгукчуларбиле ужуражылгаларны канчаар эрттирээ эки дээрзин тайылбырлавышаан, чоңнуң чугула хереглел барааннарының будүрүлгези, экологиязиле холбашкан болгаш өскедаа айтырыгларга ол доктаагаи.

СЭКП Кызыл хоркомунуң бирги секретары Б. П. Свинцов, хоркүүском даргазы Д. Л. Тинмей, хоорайның соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчап болгаш оон-даа өскелер чыылганнарның айтырыгларынга харыыланнар.

Улус депутаттарының кандидаттарынга үжуражыышкынын ажыктыг, өөредилгиг болганы чугаажок.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

Төрээн чуртувустан

КОНОТОП. Конотопта тургустунган совет-болгар каттышкан будүрүлге янзы-бүрү маркаларның автомашиналарының, тракторларының болгаш мотоциклдериниң артык кезектерин будүрүп эгелээн. Ол будүрүлгени моон мурнуида аиаа ажылдап турган «Мотордеталь» дээр заводтуң баазазынга Болгарияның «Центрсмет» дээр фирмазының киржилгези-биле тургускан. Будүрүлге чорудулгазын ында бүрүнү-биле автоматчыткан. Ылаңгыя металл шуткуур цехти бүрүнү-биле чаартkан.

Каттышкан будүрүлге чылда 3 млн. ажыг артык кезектерни белеткээр. Оон алдынган орулганы партнерлар будүрүлгени чаартырынга үндүрген акша-төренгизииң хемчээлин барымдаалап хуваажыр. Будүрүлгениң бир чегин сантехника хоолайлары будүрер кылдыр эде чаартkан.

БАКУ. Азербайжанның Эртемнер академиязы биле Каспийниң далай пароходство чери Турциияның «Басташ Компани ИНК» дээр фирмазы-биле демнежип алгаш, бедик шынарлыг канны будүрүп эгелээн. Ол кандан янзы-бүрү инструментилерни кылыр. Каттышкан будүрүлге бодунуң мурнуида улуг соруланы салган. Совет Эвилелинге болгаш Турцияга бедик шынарлыг кандан инструментилер кылыр бичежек хемчээлдиг заводтарны белеткеп кылыры планнаттыныр турар. Келир чылын бир ындыг завод Стамбул хоорайга ажыллап эгелей бээр. Ону чогум хоорайга тутпас кылдыр төлевилээн. Ол заводту дизель-электроодта кылып турар.

ЛИЕПАЯ (Латви ССР). Болгарияның база бир будүрүлгези Лиепаяның дүк аргыыр будүрүлгези-биле кады ажылдажылганы эгелээн. Пловливте партнерүнче Лиепай районнуң көдээ ишчилери дүктү болгаш балык продукциязын чорудуп бээр, оон орунга бичe хемчээлдиг кодаа ажылагый машиналарын алыр. Ол районда аренда керээзи болгаш фермер ажыл-агыйы кончуг хагжээн. Болгарияның будүргени бичежек кодаа ажыл-агый машиналерын фермерлер хөй-биле садыл ап турар.

КОСМОС ЭЭЛЧЭЭНДЕ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Александр Викторенковуң болгаш Александр Серебровтуң космоска ужудуушкунунуң дөртку айы дооступ турар.

Ажык космосче үеринииң белеткел ажылдарының плакынга дүүштүр экипаж эргежок чугула дериишкиннерни, херекселдерни хынап көрген болгаш эмчи шинчилгезин эрткеннер. Скафандрларга чаңчыгарының белеткели база эгелээн.

Космостан материалдар алырының программазынга дүүштүр «Галлар» установкага ээлчеглиг шенелдени чедиишкинниг күүсеткеп. Эки шынарлыг чартык дамчыдыкчы материалды алыр сорулга-биле галлий будүжүнүн монокристалльи өстүрериниң чорудулгазын микрогравитацияның байдалдарынга бир-ле дугаар боттандырган.

«Прогресс М-2» чүк корабллиниң чедиргеги биология объектилери-биле шелделерии «Мир» станцияда база чоруткан.

ӨВӨЛГҮ ШАКТА

ПАНАМАДА АМЕРИК ШЕРИГЛЕР

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың 24 муң 500 солдаттары болгаш офицерлери Панамада хевээр турбушаал. Муң хире америк солдаттарны Панамадан АКШче чорудупкан. Ол дугайында Пентагоннуң тускай төлээлекчизин дыңнаткан. Панамада америк шериг баазаларында барык 12 муң солдаттар үргүлчү туруп келген. Панаманы эжелеп, олче халдаашкын кылырынга АКШ 13-14 муң солдаттарны немей чоруткан.

Пентагоннуң тускай төлээлекчизиниң дыңнаткының ёзугаар алырга, Панамаже халдаашкын үезинде ол чурттуң национал камгалал күштериниң 4 муң ажыг солдаттарын американнар тудуп хоругдаал. Америк шериглер Панаманың хамаатыларын тудуп хоругдаар эргези чок болгаш ол хоругдаашкыннар — делегей эргезин каржызыбиле үрээни-дир.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

ТОКИО. (СЭТА). Польша болгаш Венгрия-биле кады ажылдажылганы калбартыр дугайында шиитпирни япон чазак хүлээп алган. Ол чурттар-биле кады ажылдажылганы, садыглажылганы быжыг туруштуг болдурар сорулга-биле сан-хөө хемчегларииың комплекизин Японияның чазаа боттандырар бодап турар. Польшага хамаарыштыр магадылал фондузуп 350 миллион доллар хемчээлдиг кылдыр тургузар. Ол фондуның хемчээлин Венгрияга хамаарыштыр 400 миллион доллар чедирер деп турар.

Европаның ол ийи чурттунга чоокку үш чыл дургузунда чиигелделиг 500 миллион чээли тыпсыр дугайында япон чазак чарлаан.

ЧКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУ

ПРАГА. (СЭТА). Чехословакияның Коммунистиг партиязының ээлчег чок съездизиниң сөөлүнде ЧКП ТК-ныи пленуму Прага хоорайда ажыттынган. ТК-ныи 140 кежигүннери ТК-ныи бажыңында чыылган. Чаа хевирии партиязын тургузар айтырыгларны пленумда чугаалажып керүү турар. «Руде право» солунуң бижээнин ёзугаар алырга, чурттуң чаа чазаанының политиказын, ооң социал болгаш политиктиг хемчегларин канчаар көөрүн пленумнуң киржикчилери база тодаргайлаар.

АЛБАН МАШИНАЗЫ МУНМАС

БУЭНОС-АЙРЕС. «Эргелеп башкарылга аппарадын тударынга чарыгдалдарны кызырар талазы-биле шиңгыы хемчегларни» доп-дораан хүлээп алырын бүгү министерстволарга дагзып турар декретти Аргентинаның чазаа үндүрген. Чугаа болза боттарының эргелеринде дугайында боол турар. Чазактың декрединиде айтыканың ёзугаар алырга моон соңгаар күрүнеин бүгү дужжуметтери албан машиназы мунар эрге чок. Чүгле министрлер болгаш оларның оралакчыларынга машина быжыглап болурун көрген. Ол ышкаш моон мурнунда транспорт база пассажир самолёттары эдилеп турган күрүне компанияларының болгаш будүрүлгелериниң дөмейзин эде көөрүн ында айытkан.

(СЭТА).

Хойнуң уксаазы: шенелделер уламчылавышаан

Чартык нарын дүктүг хойну моон соңгаар канчаар хөгжүдерил? Бо айтырыг эрткен чылдың ноябрьда Казах ССР-ниң Алма-Ата облазының Джамбул районунга болуп эрткен хуралдың кол темазы болган. Ону Бүгү-эвилелдиң көдээ ажыл-агый эртемиериниң В. И. Ленин аттыг Академиязы чылдырган. Аңаа Тывадан Көдээ ажыл-агыйның дружулга станциязының килдис эргелекчизи М. Ондар биле улуг эртем ажылдакчызы Б. Кунгаа олар чораан. Ук хуралдың шиитпирлеринде хөлбүзүнүң бодуунуң чамдык бодалдарын Батаа Бүүевич биче бижип чоруткан. Ам ону моон адаанда парладывыс.

Бистиң чуртувуста бөдүүн болгаш чартык нарын дүк чиик үлетпүрге хөйү-биле хереглеттинип турар. Ынчангаш бо талазы-биле дыка хөй эртемденнер амгы үеде шинчилел ажылдарын кылып турары билдингир. Ук хуралга алай уксаалыг хойнуң шинчилекчизи профессор И. Батбаевтиң саналы содуп болган. Ындыг уксааның хойлары Узбек, Түркмен, Таджик, Кыргыс, Казах ССР-лерде бар, ону Тывада өстүрүп эгелээн.

Бо хойну бистиң чуртувуста 1934 чылда-ла өстүрүп эгелээн-даа болза, олче кошкак кичээнгей салганындан чоорту уксаа үзүктелген, холушкан, оон соонда 1987 чылда эртемденнер ону катап сегирип алгаш, чаа ёзу-биле ажылдап киришкен. Алай уксаалыг хойну беш ангылаар: сарыг-кулак, хүрен-кулак, бора-кулак, ак-кулак. Баштайгы дөрт хевири дүккүр, кешкир, а сөөлгүзү — эштакир, дүккүр. Кошкарларның дең.зизи 75—120, а эң улууның 147 килограмм чеде бээр. Дүгү ортумаа-биле 9-14 кг, а эң шыяктарының 30 ажыг килограммны бээр, дүгүнүң узуну—26-36, а чөөгү—11-15 сантиметр. Чаш төлү төрүттүнгенде 5,4, а доругуп өзе бергенде 32-38 килограмм болур.

Мен бодум хуумда 1987 чылдан бээр алай уксааның хойлары-биле ажылдап, оон бисте өзүлдезин, продуктулуун хайгаарап турар кижи мен. 1988 чылда Эрзин районнуң Ленин аттыг совхозунуң баазазынга 5200 хойну алай кошкарлар-биле эдериштиргеш, оон 4680 хураганын хайгаарап эгеледим. Оларның дезизи төрүттүнерде 4,1-4,5 килограмм, иелеринден ангылаарда 24-28 килограмм болдулар. Күзүн сес айлында харын оон-даа шыырак—34-37, а чамдыктарының 38-41 килограмм чеде бээр чорду. Дөрт айлыг хураганнарның бирээзинден-ле 510-630 грамм дүктү кыргып алган бис. Моон алгаш көөрге, баштайгы түңнелдер черле экидир. Чамдык малчыннар чижээ, Д. Дүгер, Х. Чамзырай, Б. Чамзы, И. Уршук олар 100 хойдан 90-94 хураганнарны камгалап алган.

Эрткен чылын совхоз дүк планын канагылаа бергезинин чоокка күүсетпеон шынары база ажыг болган. Ынчангаш хөй бүрүзүнден 42-48 рубль арыг орулганы алган.

Алай уксааның хайнактарын бирги болгаш ийиги салгалдан эрттирбейн, бодунга улаштыр-ла хайнактаарга, бистиң республиканың, эң ылаңгыя Эрзинниң кадыг-дошкун агаар-бойдузунга шыдамык болгаш оон дириг дезизи, дүгү-даа тус черниң хоюндан 25-35 хуу хөй болуру шенелдеден илерээн.

Бистер Казахстанга ол чорааш, чүгле хөй ажылыбиле эвес, харын дүккүр угланыышкынныг ангор (мохер) өшкүлерни ында канчаар өстүрүп турарының дружулгазын база сонуургап көрдүвүс.

Мен хуралга санал бергеш, баштайгы хайгаарадарымның түңнелин чугаалап, Тывага тус черниң хоюн тыва уксаа кылдыр шуут бадылап бээриниң эргежок чугулаазының дугайын диледим. Шынап-ла, тус черниң чолдак, семис, калбак кудуруктуг хоюн экижиткеш, баш санын көвүдедип, продуктулуун бедидер, ол уксаайы бадыткаар үе келген. Моон соңгаар бистиң салгакчыларывыс кандыг хойну өстүрерил, оон продуктулуу кандыг болурул? Ону бодаза эки. Тыва уксаа, оон хайнаа-даа чурт шитпиниң агаар-бойдузунга тааржыкпас, шыламык, кылын халдыгда безин кастының оттаар болгай. Семириичел, белеткээн хөй чем хереглевес. Чайын, күзүн семирип алган чаа-биле кышты шыдажып эртер. Тус черниң хоюн өстүрер талазы-биле бодумнуң санал-оналымны эрткен чылдың январьда «Шын» солунга база бижээн мен.

Тывага тааржыр, эттакир, сүткүр, дүккүр хойну өстүрер, бо талазы-биле чогуур хемчеглерни алыр дугайында бисте доктаал-шинтпирлер бар. Ону боттандырары-биле 1988 чылда Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозка 287, Мөңгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозка 250 баят уксаалыг кошкарларны эккелген. Ынчангаш 1989 чылда ол кошкарлар-биле 14 муң хойну эдериштирген. А бо ажыл-агыйларга 1990 чылда 200 кошкар хураганнарны шилээш, оларны 7-8 айлыкынга чедир азырааш, оон бөдүүн база чартык нарын дүктүг хойлуг ажыл-агыйларга тарадып садар.

Баят уксаалыг кошкарыны көөрге, тыва кошкарлар-биле колдуунда дөмей, ылгалы чүгле дүгү, чөөгү узун, а дезизи 4-5 килограмм чиик боон турар. Мээң-не сүмем болза, баят уксаа кошкарның хайнактарын ийиги салгалдан эрттирбейн, чурт иштинин хоюн эжижидерине ажыглаары чугула.

Уксаажыдылгаже чамдык ажыл-агыйлар шоолуг-ла кичээнгей салбайн келгенин черле айытпас арга чок. Хой ажылының талазы-биле баштай эртем-практиктиг конференция эрттирер деп солунга чарлап, аңаа хамаарышкан материалдарны, саналдарны специалистер база малчыннар-даа киирип турган чүве. Оон соонда конференция эвес, а чөвүлел хурал эрттирер дей берген, ам ол айтырыг шуут-ла читти. Чугаалажыр, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар чыглы берген.

1989 чылдың мартта республиканың Министрлер Чөвүлели, «Хой ажылы-95» деп программаны хүлээп алган. Ында хөй-ле айтырыглар: уксаажыдылга, материал-техниктиг бааза, чемсууру, күш-ажылды организастаары, хандырылга дээш, өске-даа чүүлдер кирген. Эң ылангыя 1995 чылда хойнуң баш санын 950,7 муңдан 1 млн. 300 мун, өшкүүү 124 муңдан 200 муң чедирер сорулганы салган. Уксаа талазы-биле алырга, хойнуң 60 хуузу красноярск уксааның тыва хевири, артканы тус черниң тыва уксаалыг хою, а өшкү чүмү-биле совет уксааның тыва хевири болур.

Бир-тээ, шак ындыг улут комплекстиг программаны хүлээп алган болгайда, оон күүселдезин районнарга, республикага, харын ажыл-агыйларга-даа түңнеп, аргадружулганы солчуп турар болза эки деп бодаар мен. Ол ышкаш Тыванның чаглыг, чолдак кудуруктуг хоюнуң уксаа талазы-биле чөвүлелин тургузуп, черле дыка улуг ханы ажылды чорудуп тургаш, тыва уксааның хоюн бадыладыры-биле документилерни четчелээш. Көдээ ажыл-агый эртемниериниң Академиязынче база хой ажылының талазыбиле Бүгү-эвилелдиң эртемшинчилел институдунуң комиссиязынче киирзе кандыгыл? Бистиң мындыг саналывысты Алма-Атага болган конференцияның киржикчилери сонуургап, дыңнаап, эртемденнерни чалаап, чогуур документилерни өөренип көөрүн биске сүмелээн чүве. Ынчангаш республиканың хойнуң тыва уксаазының талазы-биле чугаа-сөстеп ажыл-херекче шилчиир херек. Чоннуң, кижилерниң санал-оналын дыннаар деп негелде бар болгай.

Батаа КУНГАА.
Улуг эртем ажылдакчызы.

ХООЧУННУҢ БОДАЛДАРЫ

Мээң үемде зоотехниктерни-биле амгы үениң специалистериниң ажылын болганчок-ла дең.ней бээр мен. Хөөредип канчаар: мээң үе-чергем зоотехниктер эргээ эвес, бергээ өөренип, ажылдап чораан ийин. Малчыннарның аалдарынга баргаш, ай санында-ла малды читкелеп санаар турган. Эрткен айда акт-биле түңүн ыяап-ла дүүштүрер. Чаңгыс анайда дудай берген болза, ону доп-дораан төлеттирер. Ынчангаш специалистериң база малчыннарның-даа харыысалгазы аажок бедик болуру чөп.

Мен дөртен чылдарның сөөлүнден эгелээш, 50-60 чылдарда зоотехниктеп ажылдап чораан мен. Ол шагда спецналистер аът мунуп алгаш, малчыннарны кезиир. Аът чедип шыдавас черлерге база аалдар тургулаан болдур ийин. Өөн кадарчылар боттары үүктеп чедирип турганын ам бодап көрээлиңер: кижилер кайы хире кызымактыр. Ынчан таваржып турганым чамдык үүлдерни маңаа сактып көрейн.

Сүт-Хөлде Кызыл-Тайганың мээс талазында оорга кырында кадарчыга хөй бригадири-биле орай барып четкен бис. Эртен хойну кажаадан үндүрүп тура, читкелеп санап алдывыс. Оон дараазында баар кадарчывыстың аалы дужувуста оорга кырында, ол аалдың улузу-биле кыйгыржып тургаш, чугаалажып аптар. Бир-тээ, бо аалда ажыл доозулган чүве болганда, бис ам чеде бээр бис, хоюнарны элекпен үндурбенер деп дамчыдып, чугаалап көрүнер деп, аалдың улузунга чугааладым. Кадарчы менче көргеш, хүлүмзуреэш: — Хоржок силер, дөмей-ле кежээ чедер — деп бо-ла-дыр. Кайгадым. Кашпалдың иштинге киргеш, ону өру өскээш, ыяш бажы тайга тазынга четкеш, кожа осрганы куду баткаш, шынап-ла, кежээ ол аалга барып четкен-дир бис.

Мөңгүн-Тайга биле Бай-Тайга чаңгыс район турда. Мөңгүн-Тайга девискээринге бир ай ажыр малчыннар кезип келгеш, чай ортузунда июньнуң 20-де Тээлиже аъттыг, чааскаан ажыттым. Чер көрүп алыры-биле билир улустан оруктуу ыяк айтырып алгаш, Үш-Оваа деп арт-биле ажар дээш, билбес оруумче аъттаныпкан мен. А чүү дээр силер, Үш-Оваа кырынга үнүп кээримге, тумаанаан, сактырга, мээң келиримни манап-даа турган ышкаш. Долгандыр чүү-даа көзүлбес, думбей туман аразынче шымны-ла берген мен. Үш хонук иштинде тайгага азып келген мен. Эки-ле чүве — чылыг. Чаңгыс-ла черде бөөленип туруп берген хевирлиг мен. Дөрт дугаар дүнмде чаъс чагбас чалым баарынга хондум. Мээнбиле кады куйда хонуп чыдар аргыннар-ла хей. Дүне, үйгүм аразында чаактарымны суйбаарлары-даа бар, дырбактаары-даа бар. Чеже-даа кортсумза, үш хонукта удуваан болгаш үйгүм алдырбаан.

Мындыг-мындыг бергелерге таваржып, зоотехниктеп чордум. Ам зоотехниктин ажылы кандыг-дыр че? Чыргалыг, чыдамчыл, Халык кадарчылар кыжын даглар бели, ховуларда турар машинаны мунупкаш, чаңгыс хүн дургузунда чеже-даа аалды кезип кааптар сен. Ай санында мал санавас, санаар-даа болза, малчының аксындан бижип алыр. Чайын безин малчыннар машина-трактор оруунга турар.

Ынчалза-даа амгы үениң специалистериниң база малчыннарының бергээ эвес, эргээ өөренип, чаңчыкканы чүге чедирип турардыр? Ылаңгыя шээр база чылгы малдың баш саны чылдың-на кудулап тур. Кызыраар чорук арбыдаан. Ам 100 хойдан 86 хураган алган кадарчыны мурнакчы деп санаар бис аа? Дүктү 1,5 килограммны дужаардыр. А мээң үемде төрүүр 100 хойдан чаңгыс хураган куду алган кадарчыны мактавас турду.

Ам мал ажылында чүге мындыг байдалга келген бис? Чүге дизе, берт черлерде чылыг, эң-не ыжык, эң-не эки одарларлыг кыштагларывысты каггылапкан бис. Амгы ховуларда хураган «чалаар» чылыг мээстер, оларның дешкилежир черлери чок. Шынааларда кыштаглар соок боорга, дендии чылыглаар бис. Ындыг кажаага турган хойнуң дүгү үнмес, ону специалистер билир-ле болгай. Ынчангаш катон кажааларны база ажыглаар-дыр деп, чамдык эштериң санал үндүрүп турары база чөп. Чылыг кажаадан эртен үнген хой кандыг ийик: өкпе-көрээ аарааш, оон уламындан өлүр, аргандорган болур.

Бо чылын чораашы, көөрүмге, «Кыраа-Бажы» совхоз Чыргакы биле Шеми аразында мээс-даа чок, хатты арга чарыкта кыштаг тудуп ап-тыр. Зоотехниктер, мал эмчилери автомашина-биле эргип кезиирде, эштиин бодааны-ла ол боор оң.

Каш чыл дургузунда «Барлык» совхоз Алашта сарлыыл санавайн туруптурупп, оон барган санаарга, 150 четпес болган, «Хемчикке» 59 сарлык чок болган. А шээр малдың чежезин ол дээр боор! Бир-тээ, малды ай санында санавас болганда, ак сагыштыг эвес кижилер ону аажокла ажыглап турар.

Ам чүнү канчаарыл? Мээң саналым бо: малды ай санында санаар, эрткен айда турганындан чаңгызыдаа карышкан болза, кадарчыдан дораан төледир. Ийинде, одар-белчиирдиг хиреде, кагдынган эрги кыштагларны катап ажыглап эгелээр. Үште, зооветеспециалистер машина-техника мунуп алгаш, «суксуинап» шаап турбайн, кадарчыларны каш хондур аъттыг кезип чоруп оларга ёзулуг дузаны чедирер, ажылдың «иштинге» кирер. Ынчан малывыс хоравас болур деп бодаар мен. Черле бо зооветеспециалистериң ролюнүн дугайында шынгыызы-биле чугаалажып, будун республикага айтырыгдан кодурге кандыгыл, эргим номчуучулар? Чугаа бар-ла, ынчалза-даа од дашты-биле чоруп турар ийин, ханылаайн-дыр.

Феликс СЕГЛЕҢМЕЙ.
Мал ажылының хоочуну, пенсионер.

ДҮҮНГҮ ХҮНДЕН МЕДЭЭ

Харылзаа айтырыгларын ийиги чергении кылдыр санаарга...

Саян-Шушенск ГЭС-ти тудуп, оон суг хөөлбээниң девискээринден Чаа-Хөл, Үрбүн, Кара-Тал суурларыны, Шагаан-Арыг хоорайны көжүрген соонда, чаа туттунган суурларны, район төвүн телефончударының болгаш радиожударының айтырыглары нарыны-биле тургустунуп келген. Улуг-Хем районнуң ол суурларын, төвүн кежүрүп тудуп турар үеде, телефон болгаш радиочеткилерин шөөрининг, дериг-херекселдерин тургузарының ажылдары ийиги чергении болуп, кол кичээнгейни чүрттелга бажыңнарын, амыдырал хандырылга объектилерин тударынче угландырган турган. Янзыбүрү организациялар, бүдүрүлге черлери харылзааның түр шугумнарын кылдыртып ап турганнар. Туттунуп турган тудугларның төлевилелдеринде телефон удазыннарын, радио шугумун шөөр черлерии белеткээрин айтып каан-даа болза, чамдык таварылгаларда ол ажылдарны кылбайн келгеннер. Шагаан-Арыг хоорайның микрорайоннарының чамдыызының төлевилелдеринде телефон харылзаазының шугумнары шуут кирбейн барган. Чижээлээргe, 6, 7, 7 «А», 8, 8 «А» микрорайоннарда бажыңнарга телефон харылзаазының шугумун киирериниң төлевилел-смета документилерин Улуг-Хем райкүүскомунуң капитал-тудуг киллизи чаа кылдыртып турар. Шак ындыг янзылыг янзыбүрү чылдагааннар-биле Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр зоназында чаңгыс аай төлевилел-биле кылдынган харылзаа шугуму чок. Ында турар организациялар аңгы-аңгы харылзаа шугумнарлыг. Үлетпүр зоназында саржат заводу, улус суду, прокуратура дээш, өске-даа организацияларга телефон харылзаазын дүрген киирип болдуунуң аргазы районнуң телефон станциязын 3 чыл бурунгаар ажыглалга киирген соонда тыптып келген. Телефон станциязы туттунган соонда, харылзаа шугумнарын шөөрининг техниктиг байдалдарын удур тодарадып, төлевилел-смета документилерин удур кылдыртып, телефон харылзаазын киирериниң ажылдарын удур тодуп кылып турары бо. Бир эвес телефон харылзаазының шугумнарын шөөрининг төлевилелде айыткан ажылдарын тудуг тудуп тура, кылып, оңгарларны казып, удазыннар шөөри-биле, канализацияны белеткел каан болза, бөгүн харылзаа ажылдакчыларынга элээн чиик болур ийик.

Шагаан-Арыг хоорайга телефон харылзаазын тургузар, ону районнуң суурларының аразынга экижидер дээш, харылзаа ажылдакчылары бар аргаларны ажыглап ажылданнар. Бо хүннерге чедир 1000 хире телефонну чүрттелга бажыңнарынга, организацияларга киирген. А күүпе-чагыы — 1250. Чагыгны бүрүңү-биле күүседир дээш, Улуг-Хем районнуң харылзаа белдирииниң инженер-техниктиг ажылдакчылары болгаш ажылчыннары ажылдап турар. Кылдынган ажылдар база эвээш эвес. 1988 чылда Чаа-Хөл, Ак-Туруг, Арыг-Үзүү, Хайыраканда телефон станцияларын районнуң теп телефон станциязы-биле кошкан. Чаа-Хөл, Шагаан-Арыгга телефон четкизин тургускан. Ажылга шаптыктап турар чүүлдер база арбын. Районнуң харылзаа белдириниң бажыңын үр тутканындан телефон болгаш радио четкизиниң дериг-херекселдериниң чамдыызы төмаглаттынган. Эң-не чедишпес чүүлдер бажыңнар иштинге шөөр телефон удазыннары база кабельдер. Бажың иштинге шөөр удазыннарны Новосибирск хоорайда күүне кооперативинден аар өртек-биле садып ап турар. 1000 метр ындыг удазын кооперативтиң өртээн ёзугаар 80-90 рубль. Харылзааның хандырылга шугуму-биле ол хире удазынны алыр болза, 9 рубль 60 көпеек болур. Хоорайлар аразында харылзаа шугумунга шөөр кабельдер чедишпезинден районнуң төп телефон станциязы-биле Торгалыг, Чодураа, Арыг-Бажы, Ак-Тал суурларның телефон станциялары коштунмаан. Ол-ла чылдагаан-биле өске хоорайлар-биле телефон харылзаазын тургузары бергедежип келген. Кызыл биле Шагаан-Арыг аразында харылзаа шугумун тудуп турар. Аңаа 28 хире күштелдирикчилер херек. Оларның чүгле 6-зын алган. Ук дериг-херекселди Азербайджан ССР-ниң Али-Байрамлы хоорайда заводта будүрүп үндүрүп турар.

— Азербайджанда болуп турар ажыл соксадыышкынпары биске база дээп турар—деп, Улуг-Хем районнуң харылзаа белдириниң начальниги Мөңгүн-оол Куулар чугаалап олурду.

— Ажыл соксадыышкыны эвес болза, биске херек дериг-херекселдерни өй-шаанда ап алыр турган боор бис. Ол заводка чедип, чугаалажып чордум. Орнажыылынар дээр-дир. Бис оларга демир-оруктуң ийи вагону ишти чымчак тудуг материалы бээр болзувусса, херек дериг-херекселдерни биске берип болурлар. Улуг-Хем районнуң күүсекчи комитединиң дузазы-биле 1 вагон ыяшты Хакасияның Аскиз районундан ынаар чоруттувус. Ажыл-агый баксыраарга, «Мен—сеңээ, сен — меңээ» деп алчыр-бержир чорук эгелей бээр-дир. Кызыл — Шагаан-Арыг телефон шугуму тургустуна бээр болза, өске хоорайларже автоматтыг станция дамчыштыр долган болур апаар-дыр ийин.

Улуг-Хем районнуң харылзаачыларының бөгүн таваржып турар бергелериниң эгези харылзааны ийиги чергениң айтырыы деп санап турар үеде салдынгандыр. Аңаа боттарының үлүүн тудуг организацияларды база киириштирген. Харылзаачыларның ажылдаажаалларны хөйү-биле кылган. Ында байдал кандыг чүве ирги? Оларны колдуунда чылыг, кыжы соок эвес черлерге ажыглап болгу дег. Бистиң удуртукчуларывыс төлевилел ёзугаар ындыг кажааларны туттуруп-ла турар. Чок-ла болза, тудугнуң хуусаазы узамдыгар болгулаар. Черле ынчаш төлевилекчилер тус черниң кижилеринбиле сүмележир болза эки-дир ийин. Кажааларныи-даа, өске-даа тудугларның даштыкы хевири, ханазы бедээн тудум бистер хөй түңнүг аңшаны чарыгдап, алыс түңнели кандыг байдалдыг апаарын чедир билбейн турар бис.

Ыяштан кажааларны кылырга, малга таарымчалыг. Оон ишти белен-селен хыраалавас, чылыг болур. Электри дериин, механизацияны, малга чем каап бээр черлерни аңаа таарымчалыг кылдыр тургузуп, машинатехниканы аңаа хостуг ажыглап болур. Кандыг-бир таварылгада хайларын, шалазын солууру даш кажаадан белен. Ынчангаш ажыл-агыйның удуртукчулары, түскай эртемниглер бо талазы-биле айтырыгны өөренип көөр ужурлуг.

Хеймер-оол МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхоз.

Бир материалга хамаарыштыр

ДАШ КАЖААЛАРДАН ОЙТАЛАЗА

1989 чылдың № 221 «Шын» солунга Н. Эргептиң «Даш кажааларның ажыы кандыгыл?» деп материалы үнген. Шынап-ла, ук материал мени хөлчок-ла бодандырды. Кыжы чыккылама соок бистиң Тывавыска даш кажааларның херээ чок деп түңнелге келирде, баштай тодаргай чижектерге доктаап көрейн. Хуумда мен колхоз даргалап, совхоз директорлап, колдуунда удуртур ажылдарга ажылдап чордум.

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Оттук-Даш фермазынга 1983 чылда 200 инек кирер даш кажааны, төрүүр инектер болгаш чаш бызаалар турар ыяш кажааны чаңгыс одалга төптүг кылдыр ажыглалга киирген турган. Улуг соокта даш кажаага кирип келир. ге, соок, оон дээвирин, хаяларын хыраа дуй алган боор. Чылыдыр одаптарга, хыраа эрип, дамдылап эгелээр. Ыяш кажаада байдал көңгүс өске. Иштинде турар мал сергек. Кажаа арыг-силиг болур чораан.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырында 60 чылдар үезинде база-ла барааны чаагай даш кажааларны кылган. Ферма симментал хунажыннарны өстүрүп, республикага ат-сураа алдаржып турду. Чоорту кажаалар буступ, чарлып эгелээн. Ону чамап, септеп, дыка хөй ажылдарны кылган. Аңаа турган инектер туберкулез, өске-даа аарыглардан аараан. Ийи чыл улаштыр кажааларның шалаларын солуп, өдээн аштап, дезинфекциялап, совхозтуң акша-хөрөңгизинден чарыгдалдарны үндүрүп келдивис. Ынчалза-даа оон кандыг-даа түңнел үнмээн. Ам канчаар, эки уксаалыг, сүткүр инектерни когуп үзе садыптывыс. 1989 чылдың он айларында аклашчылар күүнеге 265 тонна сүттү ийиги сортка дужааган. Оон совхоз 8 муң рубльдиң продукциязын чедир албаан. Фермада саанчыларга бо үүл мораль талазы-биле согуглуг боп турар. Ажыл чок арткан саанчыларга, кадарчыларга таарымчалыг байдалды тургузар дээш, совхозтуң администрациязы хемчеглерни чорудуп турар. Бо бүгү үүлдер дээш совхоз дыка каражалыг.

Эрткен чылын совхозтуң төп салбырында Сарыг-Булуң фермазынга симментал 170 хунажынны садып алдывыс. Каш чыл бурунгаар ол ферма база сандараан турган. Үрелген кажааларны, бажыннарны септеп, эде кылганындан ында байдал шуут оскерилген. Чаа ыяш кажааны, сүт кудар черни кылган. Кажааларда өдек аштаарын механизастап, мал чеми болбаазырадыр кухняны ажылдаткан. Аныяктарның сүт-бараан фермазын организастаан. Аңаа зоотехник-организатор М. Макай оолдуң, район Советиниң депутады, саанчы, коммунист Н. Ондарның, механик О. Монгуштуң киирген үлүү улут.

Республиканың өске-даа ажыл-агыйларында сүт-бараан фермаларында даш кажааларны хөйү-биле кылган. Ында байдал кандыг чүве ирги? Оларны колдуунда чылыг, кыжы соок эвес черлерге ажыглап болгу дег. Бистиң удуртукчуларывыс төлевилел ёзугаар ындыг кажааларны туттуруп-ла турар. Чок-ла болза, тудугнуң хуусаазы узамдыгар болгулаар. Черле ынчаш төлевилекчилер тус черниң кижилеринбиле сүмележир болза эки-дир ийин. Кажааларныи-даа, өске-даа тудугларның даштыкы хевири, ханазы бедээн тудум бистер хөй түңнүг аңшаны чарыгдап, алыс түңнели кандыг байдалдыг апаарын чедир билбейн турар бис.

Ыяштан кажааларны кылырга, малга таарымчалыг. Оон ишти белен-селен хыраалавас, чылыг болур. Электри дериин, механизацияны, малга чем каап бээр черлерни аңаа таарымчалыг кылдыр тургузуп, машинатехниканы аңаа хостуг ажыглап болур. Кандыг-бир таварылгада хайларын, шалазын солууру даш кажаадан белен. Ынчангаш ажыл-агыйның удуртукчулары, түскай эртемниглер бо талазы-биле айтырыгны өөренип көөр ужурлуг.

Хеймер-оол МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхоз.

КАЙЫЗЫ-ДАА ~ АЖЫЛ-ИШЧИ МААДЫР-ИЕ

Тес-Хемде «О-Шынаа» совхозта мурнакчы хойжыларының бирээзинге Маадыр-ие Херелмаа Ивановна Ойдуп төлептин-биле кирер. Ол беш чыл бурунгаар эки тура-биле хойжулап үнгеш, чыл санында хөй ажылынга бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Бир дугаар чылында безин чүс хойга онааштыр 91 хураганны ап, бо чылын ийи дугаар оолдаан хойдан 93 хураганны алгаш, мурнакчыларның одуруунда кирген. Дүк планы база ажыр күүсеттинген.

Херелмаа Ивановнаның өөнүң ээзи 1988 чылда озал-онданка таварышкаш мөчээн. Ынчалза-даа ол зоотехник оглу Орланны дузалакчы кадарчылыдып алгаш, соругдаан соруун улямчылап, ажылдап чоруур. Иешкилер мал кыштагларынга, кыпга үлегерлиг белеткеген. Кажааларының, клеткаларының, мал чеми салып бээр саваларының септелгезин бүрүн кылып алган.

Авашкыларның коданында ам 336 хой бар. Оларны февраль 25-тен эгелеп солдаар кылдыр сула эдержилгени чоруткан. Олар боттарының күжү-биле 10 тонна сигенни, 15 тонна өдекти белеткээш, шыгыыы кадагалалда тургускан.

— Ажылынар стажы эвээш-тир, ажылга мындыг чедишкиннерни канчаар чедип ап турар силер, Херелмаа Ивановна? — деп, Кызылга хуралга чорда айтырдывыс.

— Кижиниң ажыл дээш кыымаандан бүгү чүве хамаарыжыр деп санаар мен. Ада-нем база малчын чораан улус, мен оларга дузалакчылап чордум. База бир кол чүве — чайын, күзүн малды эки семиртип алырындан хамаарыжы. Семис хойларның хураганнары ботткур, шыырак болур. Күжү шыырак хойларның суду база элбек. Хөй сүт эмген хураган өзүүчел, белеи-селеи аарыг-аржыкка таварышпас. Оон ынай оглум Орлан Ойдуп зоотехник эртемниг, малды өстүрүп, азыраарының аргаларын билир, мени өөредип чоруур кижи-дир. Ажыл-агыйжы, шимчеңгир болур болза, малды хорат-пайн барын болур. Чаш хураганнарны аа сүт үезинде хүнде 3-4-даа катап иезинге эмзирер болза эки. Аа сүт чаш мал төлүүнүң организминге кончуг ажыктыг. Хураганнарны чүгле эртен, кежээ иезинге эмзирер болза таарышпас. Хүнзедир аштаан хураган хөй сүт эзеп кеш, аарып болур чорду — деп, малчын допчулап чугаалады.

Херелмаа Ивановна Ойдуп он уругну божаап, сагыш човаңгыры-биле өстүрүп, доруктурган. Улуг кызы Чечек Өдекей—библиотекарь, өг-бүдеглиг. Орлан — малчын. Удимир совхозунда трактормст, артканнары школада, дээди, ортумак өөредилге черлериңде эки өөренип, иезини өөртүп чоруур.

— Силерниң совхозта малчыннарның садыг ханды-рылгазы кандыг болуп турарыл? — деп хойжудан сонуургадым.

— Чүгээрин чүгээр. Чем аймаа бар. Ынчалза-даа кагжыргай, кургаг сүт мырынай көзүлбес-тир. Ол ышкаш бичин уругларның хеп аймаа кончуг эвээш кээр. Эр улустуң бродни, сапык идиктери мырынай келбес — дей-дир.

Авашкыларның кыштаа Сарыг-Бөдүнде Часкалыгда. Олар хөюн хүн бүрү бодалдыг одарладып, кыжын мал оолдаар үеде одарладыр черлерин камнап ап т. ар. Оларның хоюнуң күш-дең.гели эки. Ишкилер өг-бүле керээзи-биле ажылдап, бо чылын ийи муң ажыг рубльдиг камналгазын чедип алган. Олар хураганын чогуур ойунде чайын үскен. Бирээзиниң-не дириг дезизи 24—30 кг чедип турган. Оон хөй орулганы алыры чайлаш чок. Олар өг-бүле керээзинде 100 хойдан 84 хураган дээн. Херек кырында керээден ажыр 9 хураганны алган.

Киим оол ХЕРТЕК.
ЧУРУКТА: Херелмаа Ивановна Ойдуп.

Бо чурукта — хөрээн маадыр иениң Алдын Сылдыс болгаш орден-медальдар долган кижи — Бай-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелиниң техниктиг ажылчыны Күжүгет Достаковна Очур-дур.

Маадыр-ие райпога 1958 чылдан бээр ажылдап, кижилериниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп келген. Ол күш-ажылдыы шалыпчызы деп адынга төлептиг болуп, ону долузу-биле бадыткап чоруур.

Күжүгет Достаковна бодунуң хүлээнген ажылынга сеткил-сагыжындан бүрүн бердинген. Оон аштап, чүп турар конторазы кезээде арыг-силиг болуп, ында ажылдакчылардан мактал-фотолары.

дың чылыг сөстерин дыңнап чоруур. Эки ажылы лээш хүндүлел бижиктер-биле, ортөгтиг белектер-биле каш удаа шаңнадып келген. Совет чазак оон уре-түңнелдиг ажылын бедии-биле үнелээш, «Күш-ажылчы Алдар» орденниң ийиги чергези-биле шаңнаан.

Ол садыгның болгаш хереглел кооперациязының ажылдакчыларының профсвиилел обкомунуң Кызылга болган конференциязынга делегат кылдыр соңгуткаш, оон ажылынга киржип чорда, ажыл, амыдыралын сонуурган, чурукка тыртыгган бис.

ЧУРУКТА: Күжүгет Достаковна ОЧУР.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АДЫ-ЛА ХЫРБАЧА

Эът магазиннеринде хырбача садып турарын дыңнаш, дыка-ла садып алыксап турдувус. Дыштанып хүннерде чамдыкта дилегилээр-даа бис. Тывылбайн-на турду. Оон бир-ле көөрүвүсске, төпте эът садынга киргеи болду. Өөрэзинивистен хары угда ийинги апкан бис, барык 13 рубль болган. Өртээ-даа элээн чүве болду.

Сонуургаан хырбачавысты кежээ бажыңга эккелгеш, чазып көрдүвүс. Ады-ла хырбача. Хырын иштинде бичии баар, инектиң бир сарыг шөйүндүзү, хөй-ле хөй өкпези дыгып каан болуур чорду. Ийи хырбачаның бирээзинде харын ол чүүлдерге немештир 2-3 хөй чүрээ суп каан болган. Бир хырбачада сарыг шөйүндүнү кезик-чамдыы чинниг хевээр суп каан. Ол та кандыг аайлыг чүве. Далашкаш, карак ажыттап каан чүве ирги бе, ким ону билирил аан.

Ынчаар кылырга болур бе? Ону чогум кымның, кандыг технологиязын ёзугаар кылып турар чүве ирги? Хырбачаны тывалар инектиң иштинден (баар эъди, баар, шөйүндүлер, чаг холуп) каътташтыр салып кылыр хире чүве болгай. Аная-ла ат чодуп, тыва чемдир деп карак мегелээрге болур бе. ынчаш? Тываларның хырбача дээр чүвезин аргажок чүве-дир деп ону эки билбес кижилер-даа элдепсине бербес бе! Хөй-ле өкпе дыгып каан хирезинде, өртээ дээрге талыгырдыр. Аная садар болза, өкпеде, баарда-даа ынча улуг өртек кайдал. Моон соңгаар ону өөренип көрзе эки боор. Азы биске таварышканы ындыг болган ол бе?

Долаан ОЮН.
Кызылдың чурттакчызы.

ШЫНАРЫН ЭКИЖИТСЕ

Республикавыс найысылалы — Кызылда эът садар салбырда национал аъш-чем аймаанның көстүп келгени черле эки, таарымчалыг деп санаар мен. Хан, чөреме, кургулдай, хырбача болгаш өске-даа тыва чемперни эът комбинадында тускай цехте белеткеп эгелээнинге кымның-даа сеткили ханар.

Ынчалзажок оларны белеткээрин ам-даа экижидери күзенчиг. Ханың белеткеп кудуп каяны чамдыкта ындыг кончуг эвес болгулаар.

Согуназы, чесноту эвээш, эмин эрттир долдур куткан болгаш хайындыраргa чарлы бээр. Катап эде кудуп, чогуур холуксаалары немеп-даа алыр-дыр бис. Эртекен чылдарда ханны банкага куткаш, ийи шөйүндү-биле кады садыш турган, ол харын таарымчалыг, өртээ база чиик, кижи боду амданныг кылдыр кылып алырда эки чүве. Ынчаар белеткээри таарымча чок-ла болганы ол боор.

Кургулдай иштинде суп каан эъди бок-сак эът тогланчызы азы бестиг чаг-даа суп каан болгулаар. Чөреме дижик, ында чиге шөйүндүнүң иштин эки кангырлавааныдан ажыг, чинниг, чамдыкта үр тургузупканындан шөйүндүлер хээрек, чыттыг, шынары багай болур-дур.

Өкпе, чүрек, бүүректи, баарны база ой-ойде садып турары эки. Хой бажын өрттеткеш, садар болза, улам эки. Куйгазын чиирге, амданныг, мүнү база чаагай болгай.

Күзел чүл дээрге, ол тыва чемнерни эки шынарлыгла кылыр болза эки. Чүге дээрге ону өске чон база сонуурган садып чий бээр болгай. Багай кылдыр белеткээр болза, адыыска багай деп бодаар кижи-дир мен.

Ранса ТОЛЗАТМАА.

«ЭЭЛДЕК ШЫҢГЫРААШ»

Ындыг аттыг байырлады Хову-Аксы суурнуң «Металлург» Культура ордузунга эрттирген.

Ук танцыны аңаа уран чүүл удуртукчузу Малина Алексеевна Монгуш 10 чыл бурунгаар тургускан. Оон бээр «Ээлдек шыңгыраштың» танцычылары Таңдының «суурларынга, пионер лагерьлеринге, Кызылга болгулаан концерттерге киржип, көрүкчүлерге бараан болуп келген.

Олардың үре-түңнелдинг ажылын профоблчөвүлел үнелеп көргеш, хүндүлел бижик-бичиге шаңнаан.

Ол кежээ «Ээлдек шыңгыраштың» 10 чылынга тураскаатказ солун концерт болган.

Корода ОЮН.
Таңды район.

МЫНДЫГ САНААЛДЫГ МЕН

Сөөлгү үеде партияның национал политика талазыбиле платформазын бистиң республикада калбаа-биле чугаалажып турары база тыва дыл болгаш тыва чаңчылдар талазы-биле конференцияларны арттыргылээнин элээн хөй чаа бодалдарны, ажылдың чаа арга-хевирлерин тывылдырып турары солун болгаш өөрүнүүр. Моон түңнелинде чамдык боттуг ажылдар база ылдыңып эгелээнин эскерип турар бис.

Маңаа хамаарыштыр «Шын» солуунуң номчукчузу болганымда, солуи арнын дамчыштыр мындыг саналды көдүрүкседим.

Эрте-бурунгудан эгелээш, тываларның тыва аъш-чем белеткээр чаңчылдары туруп келген. Төөгү дамчып келген ол чаңчылдар уран арганы, национал онзагайны база илередип турар болгай.

Мынчангаш найысылал Кызылга тыва национал кухня бажыңын ажыдарының аргазын өөренип көрзе чүл. Бистиң найысылалывыска чүгле бистиң чурттуң ажыдыңма улустарыз эвес, харын делегей чурттарының төлээлери удаа-дараа аалдап кээп турар болу берген болгай.

Чугаажок, акша-хөрөнгү, материал херек. Ынчалза-даа мону ниитиниг чемненилге трезинин, хереглекчилер эвилелдериниң баштаар черинде акша-хөрөнгүзин, орулгазы-биле оларның планынга киириштир кылып болур арга бар болгу дег. Алыс тудуг хөй каът болбас-ла болгай. Кол-ла чүве чиик өртектиг тудуг материалдарын колдады ажыглаар.

Ынчалза-даа ол бажың (төп) амгы бар турар бир хепке үлегерлеттинген болур болза, кижилерниң сеткилсагыжын, сонуургалын хандырып шыдаваазы база чугаажок. Ынчангаш Кызыл хооркүүском, ниитиниң чемненилгезинин трези ооң даштыкы төлевилелиниң конкурузуи чарлааш, бети дээрге найысылалдың хөй-ниитизи-биле чугаалажып көөрү чугула. Ук төп тыва национал архитектураның, уран сиилбилгенин, чазанылганың даажилерин сиирип алган болуру черле чугаажок. Валдарын тыва тоолдарның маадырларының дүрзү-хевирлери-биле чүге каастап болбас деп. Кедизинде бо төптүң чанында тыва фольклор ансамбли база ажылдай бээрдаа чадавас.

Кандыг-даа тудуг өртекүнезин шиитилелге чандырып бээр хүдээлгелиг. Ынчангаш ук төп чүгле национал көөредиг болу бээр болза база-ла таарымча чок.

Ынчангаш мындыг бодалды бүдүрер дээр болза, кооператив училищезинин базазынга тыва кухня технологиязының салбырын ажыдары чугула. Ооң аңгыда тыва чемнер белеткээриниң аргаларын (рецептилерин) бүгү тала-биле хандыр өөренир. Чайгы дыштанылга, каникулдар үезинде училищениң сургуулдарны оларны хоочуннардан чыып бижиир, эмгелеп тургузары күзенчиг.

Төп тура берген шагда чоок совхоозтар, фермалар, хуу малчыннар-биле керээ чарып, чамдык тыва чемнерни олардан ап болур арга база турар.

Ынчангаш ам бо бодалдың төнчү сорулгазы болза, ук төп бедик класстың, дээди шынарның, эң эки хандырылганың чери болган турары. Ынчан ол бодунуң өртээн төлеп бериптеринге чигзиниг турбас.

Харын-даа ук төп чүгле чемненилге чери эвес, харын дойлар, байырлалдар, кежээлер эрттирер чер — өскээр чугаалаарга, база бир культура төвү болу берип болгу дег.

М. АРТАЕВ,
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ТАЛОН ДУГАЙТЫ

Херек-чорук ужурунда өскен-төрээн черим — Бай-Тайгага чорааш, районнуң комсомол конференциязынга аныяктарның бүгү-ле хайхалаптыг кем-керек үүлгедиглери арагадан үнүп турарын чидин-биле шүүмчүлеп, харын-даа 30 хар чедир кижилер арага талонундан эки тура-биле ойталаарының дугайында саналын ажок үүлдүгээнүп, деткээн мен.

Бистиң республикада араганы талон-биле садар кылдыр чурумчутканы — эң-не кыдыг хемчег дээрзи билдингир. Ынчанмас аргазы-даа чок турган. Чүге дизе, арагалаашкын кижилерниң угаан-медерелин баларадып, оларны тейидип, ол хоранны кырган, чалыы дивейн ижип турганы чажыт эвес болгай. Сөөлгү чылдарда чүгле арага талонунче көрнүп, өске дээштиг, тодаргай сурталл, кижизидилге барык чок, сулараан деп болур.

Назы-харым улгаткан пенсионер мен. Чамдык мээң үезижилерим, 1-2-ги бөлүктүң инвалидтери, кырган хоочуннар арага талоннарын бодунуң-на ажы-төлүү-биле дөмей аныяк оолдарга ажыкончаа бодап садып турар боор-дур. Чогумчалыг эвес ындыг байдалды кичээнгейге ап, кым-даа чогуур хемчег албазы элдеп. Кандыг чылдагаан-биле ол кижилер ындыг «үүлгедиггe» четкенин сонуургап, тодаргай хемчег алза эки эвес бе?

Бистиң, кырганнарның, ада-иелериң чамдык ындыг багай үлегеривистен ажы-төлүвүс бисти улуг-ла тооксавас, хүндүлээр хөөнү чок боор деп бодаар мен.

Тыва кижилерниң төөгүзүнде, эр кижилер 30 хар чедир арага ишпес, херээжен кижилер арагага шуут аас дээртпес болгай. Мээң үечергелеримни ада-не ындыг эки үлегер, чаагай чаңчылбиле кижизиткен болгаш, ол бүгү чурталгамның дүрүмү бооп арткан.

Сеңмит ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ТУРАСКААЛДАРНЫ ҮНЕЛЕП, ХУМАГАЛААР

«Бис эрткен үеже хол боозу-биле адыптар болзувусса, келяр үе аңаа пушка-биле харыылаар» деп, бир улуг совет чогаалчы бижээн. Эрткен үеже хая көрүп, төөгүңү ханызы-биле өөренип көрбес болза, бурунгаарлаар орук мунгаш ыяары билдингир. Төөгүүнүң болгаш культураның тураскаалдары болуп артар ужурлуг дыка көзей чүүлдериң амгы үеге четпейн, үрелип, буступ, камгалал чок чоруктан чок болганы хомудаачыг.

Шаанда, мен бичиимде О. Шынааның Деспенге хүрээ турганын эки билир мен. Ортузунда улуг дуган, ийи кыдыында шак-ла ындыг хевирлиг ийи бичии дуганчыгаш турар чүве. Улуг дуганның иштинге бичии тенек уруглар кирип, көрүп шаг болган бис. Олурган бичии чаш уруглар дег, хөй-ле хола бургаанар, дөрүнде бистиң амгы республика музейинде тургузуп каан дириг амытаннарның кежинге хептеп каанын ышкаш адыг турар чүве.

Ном судурлар дээрге кандыг-даа эмге-сеске чок ооң иштинде өдек-биле дөмей төктүп чыдар чораан. Ынчан херек чок дээш ээрмагдынган турган үезин-дир ийин. Деспен дээрге чайлаг чер болгай. Улуг чаъс-боран болу бээрге, чайгы тас хөй үедеп, доңмазын дээш чоогунда аалдарның кодан хойларын, ыжыктап кажаалап хондурар чери апарган.

Ол хүрээниң ол үеге чедир хереглеп турганы улуг ортек-үнелиг эт-хереклерни ынчаар камгалал чок сандарап узуткаттынган. Бистиң ол чайлаавыс Оваа-Тейн дээр кончуг чараш тей, ховужук ортузунда турар. Ооң баарында мырыңай бодунда кажаа орыу дег оргулааш бар. Шаг-шаанда та чазап, дескилеп кылган чүве, азы чайгаар бүткени-даа чадавас.

Орта чылдың аалдар чайлаглап үнүп келгеш, ооң кырынга тургузуп каан оваага янзы-бүрү аъш-чеминиң дээжизин белеткеп алгаш кээп, найыр кылып, хөглээр турган. Аът чарыштырып, мөге хүрештирип, «мал-маган чайлагга эки семирзин, амылыг амытаннарга аарыхамчык дегбес, кадык чаагай болзун, тараа-бидаа, өтүскен чаагай болзун» деп алган-йөрээл кылыр, байыр-лаар турган.

Ол оргулаашка мөгелер хүрежир турган. Ынчан кожуун черинден иштики хелектер ажылдакчызы Ямбыл деп дарга ланчылырлыг ышкыыр келген, ол сеңгы орттедип, чок кылган хүрээниң элээн каш, улуг хола бурганнарын аңаа эккелгеш боолары-биле хөректерин өттүр адып турганын көрген мен. О. Шынааның чайлагларында төөгүүнүң тураскаалдарынга хамаарыжыр кижи көжээлер, базырыктар эмгежок. Оруктуг бажын ажа бээрге, бирээзи улуг, бирээзи бичии ийи кызыл кежээлер турар. Оларны бистиң черинң кырганнары: Оруктуглап бичии уруун эдертип алгаш, кызыл чанагаш кылаштап ажып келген диленчи аныяк херээженниң тураскаал дүрзүзү дижир.

Шынап-ла, ында диленчи херээжен Шалык чуртунга келгеш, аас-кежиин тып, кырыыр назынында «бай-кадай» диртип, канчаар-даа ажок хөй хойлуг, чоңүүже чурттаан чүве-дир. Бистиң черинң ядыы улустарынга Бай-Кадай ажок ачы-буянныг чораан, ооң иртинин эъдин чивээн кижи Шалыкта чок деп кырганнар чугаалажыр.

Бистиң черивисте Улуг-Серлик биле Бичe-Серлик деп кожа баткан ийи хемниң аразында ак хаяларлыг бичии артчыгаштыы Көдүрер-Даш баалыы дижир.

Ол артчыгаш кырында үш даш ожукта салып каан көдүрер даш чыдып турар. Ону бистиң үениң мөгелери көдүрүп чадавскан. Ол даш амдаа ында чытпышаан. Мээң авамның авазы кырган-авамның адазы, бодунуң үезинде Моолга бээнн сурагжаан мөге Демзэн-Кончук ону көдүрүп салган чүве-дир.

Авамның авазы ол кырган-авамның чогум адын Доңгаа дээр. Ол чеден чедилиг турган мен он харлыг турганымда, Белдирге мөчээнин эки билир мен. Ол мөчүүртүңү чылында, чазын, ол даштыы канчаар көдүрүп салганын чугаалап орда, кончуг таптыг дыңнаан мен.

Ооң чугаазы мындыг: «Кырган-аданарның оруктаол чыдар калбак ак даштыканчаан көдүргенин караамбиле көрген мен ийин, уруглар. Ыт чылдыг кижи мен. ынчан он ийи харлыг турган мен. Аалывыс ынчан Аржаанче күзеглеп кежүп бар чыткан бис. Ынчан ол артчыгаштыы Ак-Баалык дээр чүве. Ол даштыы салган соонда, улуг ооча аңнаар эвээрганы ол. Ачам аалдың бештыңы болгай. кежүп чораан улуста ону дыңнавас кижи чок.

Ол чүүктүг шарыларның, сүрген малдың бажын бичии доктаадыптынар, эпчок чүве бар болза, эдип-даа алгай бис, мен мында бир даш көрүп каан кижи мен, сонгу үениң мөге оолдары көдүрүп чоруур кылдыр маңаа салып каар бодаан кижи мен. Назын база дөгүп орар, шенеп көрген мен, барыктыг даш ийин дээрге, хамык улус сонуургай берген.

Чүүктерлиг шарыларны, сүрген малды-даа доктаатказ чүве. Ачам мунуп чораан аъдын дужаш, азырын сөюп каапкаш, кидис чоңаан ап алгаш, оолдар ыы деп алгаш, ажыгның мурнуу аар ийиниге чыткан калбак ак дашта барды. Дашты чыдыындан ону соргага салып алырынга эптиг, немдик, эриктелчек черде аңаарды. Оон ээрде аргамчызынче бир оолду айбылап, алдыртып алгаш, дашты так кыллыр шарып алган. Черге эптештир олурул алгаш, дашты оолдарның дузазы-биле соргазынга чүктээри-биле эптештирипкен. Аргай деп түрүп алгаш, дашты чүктепкеш, оруккче саадал чокка базыпкан.

Орукка экжеп дужургеш, ожуктар салгаш, аргамчыны ажыглап адаар үдүрүп үндүргеш, ожуунга салып кагды.

Кырган-авамның ону чугаалап олурганындан бээр барык бежен чылдар эрткендир. Ол 1939 чылдың чайынында мөгээн. Чеден чедилиинде. Кырган-авам он ийи харлыг турда, ол дашты көдүрүп салган болгай. ынчаарга ол 1862 чыл-дыр ийин. Ынчан мөге өгбе кадыг идиктиг турган чүве-дир. идиинин үлдүнары сөктүп калган болган дээр чүве. Ол дөртен үш харлыында ону көдүрүп салган.

Теректиңнің бажында Манчакпан дааның кырында төөгүүнүң улуг пажы база чыдып турар.

Хараалыг-Хемниң Бүстүгде бир куйда бурунгу шевер кижиниң кылганы бурган дүрөүзү одуруп турар. Шивээлиг Хемниң хаяларында ажыдып читкээн бурунгу үжүктер.

Теректиг-Хемниң Кыпыл-Чарыкта хамның дүңгүрү, бурунгу судурлар шыжаттынып чыдар. Берт-Дагның Кежээ-Өдээниң узун кижи кежээзин тура соп аппарган, ам кайда чыдары билдинмес.

О. Шынааның Өңгеш-Аксы хөвүдэ, Бора-Тей дыңзирвис чаңгыс бора тей бар. Таптыг өөренип көөр болза, ол тейни ааңда шыгжамыр, хөмчү базырары-биле ону кижилер-даа оваалап тургускаңы чадавас. Ол тейдең орук-тудуг участогу довурак алыр дээш чаза тырта бээрге, адаанда төөгүңүң шыгжамыр чүүлдери көстүп кээрге, довурак алырын соксаткан.

Самагалдай суурда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаатказ комплексти үндезини-биле чаартып тургузары, ону көрүштүрт, чараш кылдыр эде кылыры күзенчиг. Ында өңгүр, чырык чүү-даа чок, бозур карапемент көстүр. Тес-Хем райондан Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери чораанарның долу фамилиярын чыскаап бижип каргза, ол кымга-даа өөрүнүүр болгаш чоргааранчыг болур эвесле.

Кандыг-даа тураскаал азы кандыг-бир комплекс кижилерни бодунче ала-чайгаар хаара тырта бээр сорунзалыг кылдыр кылдынган турар ужурлуг. Аңаа уран чүүлдүң онзагай аян-шинчизи илередиттинг турары билдингир. Боттуг шимчээшкин чок, аңаа-ла хоюткү дег кожаа берген турар скульптура дүрзүлерни кижи сонуургавас болгай.

Бичe-оол ДОЮНДУП.
Төөгүүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелдиң Тес-Хем райбн комитединиң кежигүнү.

Делегей медээлери

ЧАА КОМИТЕТ

БЕРЛИН. ГДР-ниң ажылчын-тараачын инспекциязының комитединң ГДР-ниң Улусчу контроль комитеди кылдыр эде тургускан. Чаа комитет күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга дорт чагыртыр. Ындыг шиитирнри чурттуң улус палатазының президиуму четвергте хүлээп алган. Чаа комитет күрүнени удуртуп башкарарынга, социализмни чаартыр чорудушкунга ажылчы чонпарның идепкейлиг киржилгезин хандырарынга үндезилеттинген.

Президиумнуң кежигүннери тускай түр комитеттиң ажылдап кылганы соңгулдалар дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көрген болгаш ук төлевилелди фракцияларга болгаш улус палатазының комитеттеринге, а ол ышкаш, «төгерик столдун» чогуур ажылчыы болүүнге чугаалажып көөрү-биле дамчыдып бээрин шиитпирлээн.

Улус палатазының ээлчеглиг хуралын январь 11-12-де чыылдырарын көрген.

(СЭТА).

УЗАМДЫККАН

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Джордж Буш январь 31-де конгресстиң ийи палаталарының каттышкан хуралынга «чуртта байдал дугайында» чүве чугаалаар. Президент мурнунда тургустуна берген чаңчылды ёзугаар администрацияның даштыкы болгаш иштики политикаазының кол уланыышкынарының дугайын тодарадып чугаалаар. Президент 1991 сан-хөө чылында бюджет төлевилениң дугайын конгресске ийи хүн мурнады азы январь 29-та киирер. Ак бажың баштайгы үеде бюджет төлевилелин конгресстиң 101-ги чыыжының ийиги сессиязы ажыттынарынга чедир бир хүн бурунгаар азы январь 22-де чарлаар деп турган. Ынчалза-даа бюджет төлевилелин ажылдап кылыры үзамдыга бергенин барымдаалааш, ону чеди хонук соңгаарладыр чарлаарын административ-бюджет эргелелиниң директору Ричард Дармэн чедип апкан.

(СЭТА).

КЕЛИР ҮЕНИН АВТОМОБИЛИ

САН-ФРАНЦИСКО. Америкада, харын-даа бүгү делегейде, эң улуг бүдүүлгелериниң бирээзи болур «Дженерал моторс» дээр автомобиль тудуушкун корпорациязы электри мотору-биле ажылдаар чиик машинаны чогаадып кылгаш, ону Лос-Анджелес хоорайга делгеп көргүскен.

Чаа марканың автомобили амгы үеде бүгү чурттарда ажыглаттынып турар коргулчун-кислота батареязы-биле ажылдаар. Ийи улуг батарея автомашинаның башкы дугуйларын долгаар электри моторларын ажылдадыр. Ол машинаның дүрени шакта 100 километр. Бир удаа октап каап батареялар-биле 192 километр черге чоруп болур. А электри моторларының ниити күжү 114 аът күжүнге деңнежир. Электробатареяларны ийи чыл болгаш-ла, солуур.

Электроавтомобильдиң делгелгезинге келген даштыкы чурттарның специалистери аңаа улуг үнелелди берген болгаш ону келир үениң автомобили деп санаан. Оон онзагай үүлдери: садып алыкчыга кончуг эптиг — мотор үрелген деп чүве турбас.

(СЭТА).

ТОКИО. Японияның найысылалының чоогунга делегейниң 28-ки автосалону ажылын дооскан. Ол делгелгени организастаар мурнунда улуг белеткел ажылын кылган. 54 муң дөрбелчин метр черни шывыглыг делгелге шөлү кылган турган. Аңаа делегейниң 15 чуртун төлээлээн 339 компания боттарының бүдүрүп кылып турар автомашиналарын делген көргүскен.

Автомашиналар талазыбиле конкуренция амгы үеде делегейде кончуг күштелген. Ямзы-бүрү автомашиналарны кылып турар улуг корпорациялар болгаш каттыжыышкынар чыл санында бир чаа хевириниң автомобилин делгелгеге киирбес болза конкуренция демиселинге аштырып каар апарган. Чүге дээрге садып алыкчылар ооң продукциязын чыдып калган деп санай бээр. Бо делгелгеге 90 чылдарның төнчүледир бүдүрүп эгелээр автомобильдериң хевирлерин көргүскен.

ЧУРУКТА: Японияның «Исудзу» дээр фирманың келир үеде кылып эгелээр чиик автомобили.

СЭТА-ның фотозу.

ЧАЗАК ШИИТПИРИНГЕ УДУР

ГАВАНА. Фарабундо Марти аттыг национал хосталга фронтузунуң отрядтары Сальвадорнуң найысылалының сонгу талазында 90 км черде чурттуң ээ улуг электри станцияларының бирээзин камгалап турар айыыл чок чорук күштериниң бир кезээнин туружунче четверг хүнүнүң эртенинде атаканы кылган деп. Сальвадордан келген дыңнадыгда айтып турар.

Фарабундо Марти аттыг национал хосталга кезээниң Сан-Сальвадор дооразында турар отрядтары среда хүнүнде дайынчы чорудуушкуннарны эгелээш, транспортунга аргыжар ертекти чазактың улгаттырганы дээш ындыг операцияларны эртекен чылдың чайынында эгелээн.

Сальвадорнуң чепсектиг күштериниң парлалга талазы-биле комитединиң дыңнатканын өзугаар алырга, ооң шериг кезектери тура халышканнарның чепсек чажырган складтарын тып алыр дээш найысылалдың чоогунда черлерни дилеп турар.

(СЭТА).

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

БОНН. Германияның Федеративтиг Республиказының 19-тан 64 хар чедир назылыг хамаатылардан үш кижиниң бирээзи-ле эртекен чылын бодунуң тускай мергежилин бедиткеи. Ол дугайын хөй-ниити организацияларының төлээлекчилериндеи база янзы-бүрү адырларның специалистеринден тургускан тускай төп дыңнаткан. Барыын-герман фирмалар ажылчыннарының болгаш албан-хазакчыларының тускай мергежилин бедидериинге акша-хөрөнгини харам чокка үндүрүп берип турар. Чүге дээрге «алдын холдуг» ажылчыннарның кылган продукциязы арбын-даа, эки шынарлыг-даа болур дээрзин олар кончуг эки билир.

НИКАРАГУА. Никарагуаның президентизи Д. Ортега КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүделиниң хуралын чыылдыргаш, аңаа АКШ-тың Панамаже халдаанының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн саналдап киирген. Делегейниң эң күчүлүг чурттарының бирээзи болур АКШ-тың ол бичии чуртче ажыы-биле халдап киргенин болгаш ооң иштики херектериниге холгаарлап киржи бергенин делегейниң депшилгелиг хөй-ниитизи шиитпирлиг бүрүү шавар херек деп, ол медеглээн.

(СЭТА).

АЖЫТТЫНАР БЕ

Чагаалар допчулалы

«Шайлаарак» деп атты элээн тывызык тыпкаш, ындыг шайлаар черни шагдала бир ажыткан турганының дугайында бижикчилер сактып бижип турар. Аңаа хамаарыштыр Таңды районнуң Межегей суурдан Мижит-оол Адыгбай, Сарыг-оол Хертек олар редакцияже чоруткан чагаазында мынчаар бижээн: Бижикчи Ирина Бюрбюнүң «Шайлаарак» дугайында бижээн чүүлүн номчаааш, деткип тур бис. Алдан чылдарның эгезинде Кызыл хоорайның төп почтазының адаанга «Шайлаарак» кафе ажылдап турган. Ынчан кончуг-ла эки турган ийин. Оон изиг, сүттүг тыва шайны садып алгаш, боова, боорзак чип алгаш, кижи дыка таарымчалыг байдалдыг үнүп чоруур чүве болгай. Тыва ёзу-биле дүлген ужа-төштү, эътти бензин садып чиир арга турган. Ол шайлаарагывыс ам канчап барганыл? Чок, шагда-ла дүжүргеш, оон херээ чок, орулгазы эвээш, карылгазы улуг дээш ышкаш чылдагааннарга үндезилээш, чоннуң национал аъш-чем талазы-биле сонуургалың базып каапкан. Мону бодап көөрге, ол үеде хогжүлдени чаңгыс черге тапгап турар кылдыр моондактап турганының уржуу ол-дур. Ам бо бүгүнү сойгалап илереткен мындыг үеде Тыва АССР-ниң төвүнге улусчу национал аъш-чем талазы-биле чемненилге черлерин боттары тургузуп алыр арганы берип турар. Бижикчилерниң редакцияже бижип турар саналдары мындыг.

Тыва сарыг сүттүг шайны автовокзалга болгаш аэропортка доктаамал садарын чедип алыр херек. Орук чораан чоң аргыжылга черлериңге, эң ылаңгыя, көдээден келген улуг назылыг улустар газтыг сугну, чигирлиг кофени ижип шыдавас.

Чоннуң хууда шаг-төөгүден бээр кылып, белеткеп чип чораан чемнериниң дугайында Эрзин райондан бижикчи Константин Хангай мындыг одуругларны киирген. «Улуг, биче-даа дижик аймак чон боду девискээрлиг, төрээн дылдыг, чаңчылдарлыг, национал чемниг болуру кымга-даа билдингир». Бижикчиге чөпшээрешпес арга чок, ол хөрээн өйүп чоруур хомудалын ак-кара чокка бижээни чөптүг. К. Хангай Бурят АССР-ниң төвү Улан-Удэге чоруп чорааш, ында бурят чон хуузунда чаңчылдарын канчаар камгалап турарының талазы-биле эки чүүлдерин демдеглээн. Эң ылаңгыя «Бууза» деп чеми кончуг неперенгей болгаш белеткеп турары чаагай амданныг. Оларның национал чемнерин төп черледен келген кижилер кончуг сонуургап чиир боорун айыткан. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң төвүнге тыва кижилер чоргаарал-биле национал чемин чип, хөөрүжир чемненилге черлерин ажыдып каар болза дыка эки. Оон адын тыва ат-биле адаза чогуур чоннуң соөу байлак болгай.

Бо хүннерде национал чемниг шайлаар черлер орнунга кооперативтерин эвээш эвести ажыдып алган. Оларже чон шоолуг барбас, озалааш черлерде, чемнин ассортиментизи чаңгыс аай, багай белетиеттингеи боол турар. Ындыг черлерге күзелдин-биле аалдап баар кижилер ховар.

Кызыл хоорайның эът бүдүрүлге черинде азы эът комбинадында тыва чемнер кылырының дузалал салбырын ажыткан. Салбырда назы-хары улгаткан 9 кижилер ажылдап турар. Бо салбырны ажыдарыгга бүдүрүлгениң удуртукчулары Б. А. Конуспаев, В. М. Сайнит сонуургал-биле деткип, идиг берген. Хан, чөреме, кургулдай, хырбача дээн тыва чемнерни кылып, магазиннерде садып турар. Бо чемнерни бурунгу Тываның улузунуң кылып чип чорааны ышкаш кылдыр кылып шыдавайн-даа турар болза ажок сонуургалдыглар. Казах чоннуң национал чеми куырдахты база кылып турар. Ында өкпе, чүрек, баар, чаг, дус, перец бар. Куырдахты мүнге-даа, хуужуургa-даа, хааран картофельге-даа холуп, болбазырадып чиир болза тергиин амданныг чем. Национал чемнер салбыры чаа ажыттынган болгаш чамдык нарын айтырыглар тургустунуп турар. Ол ышкаш хой национал чурттакчылыг хоорайда садып алыкчылар, эң ылаңгыя тыва чон, бистиң кылган чемнивисти канчаар хүдээп ап, амдан-хоодуруу дээш эске-даа талаалары бисти дүвүреп турар. Бистиң кылып турарывыс эвээш-даа болза бо национал чемнерни кылыры белеп эвес. Оон-биле шупту тыва кижилер чөпшээрежир боор. Бо бүгүдеп ангыда бистиң комбинаттан өрттетпээн той, ошку дуюгларын, баштарын той кудуруун база садып ап болуп, өртээ 00.22 көпеек.

Садып алыкчыларга-даа, бистерге-даа эптиг болуубиле сумелерин киирерiнерни күзээп ийик бис, деп садбырның бригадири Галина Доңгак бижээн.

Номчукчуларның саналдарыбиле танышып, бистиң республиканың байлалдарын өөренип көөрге, шынаптарын ажыттырып, национал чемнер кафезин чаңгыс-даа чок. А чылдагааны чүдел? Республиканың эът комбинадында национал чемнер белеткээр салбырны ажыткан. Олар ону белеткеп, магазиннерде садып турар апарган. А хоорайда бар хөй-ниитиниң чемненилге черлериниң чеминиң ассортиментизи чаңгыс аай, шынары эки эвес. А ол амдан чок чемниг столоваялар, рестораннар трезинин чемненилге черлери чүге эът комбинады-биле керээ чарып алгаш, национал чемнерни садып болбазыл? Бо бүгүнү биске оске республикаларда ышкаш чайлыг кылып болур аргазы бар. Ынчалза-даа хөй-ниити чемненилге черлериниң удуртукчуларының күзел, чүткүл чогунда дизе частырыг болбас. Найысылалга национал чемнерниң кафезин дарый ажыдарын үе иеген келген. Чүге дизе, хүн бүрү чурттуң кайы-даа булунналындан ажыл, албан аайыбиле сургакчылап, туристеп кээп турар аалчылар, аянчорукчулар, артистер дээш кымнарны чок дээр. Олар чүнүң мурнай ук чоннуң национал аъш-чеминден культуразынга чедир сонуургаар чүүлдери, айтырыглары-ла хөй. Оон-биле чергелештир бистиң республиканга ханттыкы туризмни тургузары-биле айтырыг нарыпкүүнүн турарын база кичээнгейге алза чогуур.

Ук айтырыгны редакция чаңгыс эвес удаа тургузуп келген. Номчукчуларның саналдарын, чөптүг негелдерин харыысалгалыг чергээ-даа көрүп, тодаргай харыынны бээрииге солуп шээр-тир.

Чагаалар допчулалын Мария САГАН-ООЛ кылган.

Уруглар кижизидилгези — ада-иениң херээ

СӨСТҮ ДЫҢНААР, АЙБЫНЫ ТАНЫЫР

Кижизидилге дүтайында бир эжим-биле аажок маргыжа берген бис. Ол та кайыын дыннап, билип алган кижи, мындыг сөстер-биле мени хандыр боданырывче албадапкан:

— Бичии кижини чүгле кижи кылдыр-даа эвес, а ону бөрү-даа кылдыр, элчиген-даа кылдыр кижизидип ап болур чоор. Билдиң бе?!

Ада-иелерге хамаарыштыр бодап олурарымга, бо сөстер черле үндезин чок эвес болган. Чамдык улустүң ажы-төлдери, олар чежемейниң-даа хөй болза, шупту-ла эртем-билиглиг, чонунга мактадып, төлептиг кижилер болуп ажылдап чоруур. База бир чамдыктарының, олар хөй эвес, ажы-төлдери үргүлчү аас-дыл үндүрген, ок-бижек туткан, кижилерге кыжаныш, дишгерин шалып, мөлдүк-калдык чүрттап чоруур. Үшкү белүктүң ада-иелериниң ажы-төлүү чон аразында чүгээр диртип ажылдап чорзаа-даа, чогуур эртем-билиг чедип албаан, ном-депгер, солун, сеткүүл номчувас болгулаар.

Ынчангаш ада-иелиг болган бажыңындан кирип өөренип турар уругларның өөредилге, кижизидилгези ада-иелерден улуу-биле хамаарыжыр дизе частырыг эвес боор. Сөөлгү үеде эрге-чагырга-даа черлери, хоойлу-дүрүм камгалаан органнар-даа ада-иелер дээр улустуң шуут үттүп алган турарын кижи кайгаар.

Ажы-төлүң төлептиг хамаатыңар кылдыр кижизиткен ада-иелерге Совет күрүне өөрүп четтирип, оларга янзы-бүрү чиигелделерни-даа, дузаламчыны-даа берип турар. Ынчаарга ажы-төлүп, шынап-ла, бөрүлер дег араатанзыг, кижилер хаңы төп чоруур кылдыр кижизидип алган ада-иелерни канчаар көөрүн хоойлуда айыттайн турары кончуг шын эвес. Ада-ие бүрүзү бодунуң чонунга, күрүнезинге кандыг хамаалы өстүрүп берге экил дээр дүтайында күрүне мурнунга база улуг харыысалгалыг болур ужурлуг.

Оон ынай кижизидилгениң бүгү-ле ажыл-херээ-биле совет хоойлу-дүрүм база аянчажып таарышкан, бот-боттары аразында сыгарый харылзаалыг турар эвес чүве бе? Ада-ие-даа, школа-даа уругну дедир сургап турбазы черле билдингир. Улугларны хүндүлеп, бичиилерни кээргеп чоруңар. Кижи хаңы төп, оон амы-тынынга чедери дег коргунчуг, бужар чүве чок деп сургап турар бис. Ол хиреде улугларны хүндүлээр туржук, оларның амытынынга-даа чедип турар, а огулуг кеземче хемчег-даа көргуспес чүве-дир.

Оон бээр каш чылдар эрте берди. Эрзинден Кызылче мал сүрүп чоруп олурган улусту Балгазын чоогунга кезек оолдар канчалчык. Ол оолдар күрүне малын кадагалап чораан хөй ажы-төлдүг ажылчын кижини өш-биле боолап каапнар. Оон кандыг-даа коргунчуг чүве болбаан. Хартаачызын тос чылда, өскелерин 3-5 чылдарда, азы четпээн кижилер дээш, чиик шиидип каан. Ол өлүрүкчүлериниң ада-иелериңе кандыг-даа буруу онаавааң хевирлиг. Кижи бодаарга, бо оолдарны азы четпээннерге хамаарыштыр эвес, а өлүрүкчүлер кылдыр 15 чыл чедир шиидер турган. Чаңгыс бо-даа эвес, өскедаа бо хевирлиг чиик шиитке-лдерниң түңнелинде ам өлүржүр чорук көвүдээп. Ындыг өлүрүкчүлер ам совет кижилерге ажыы-биле кыжанып, «Назыным амдаа аныяк! Сени өлүрүп каашаа, 5-6 чылды баскаш көзүр мен, ашак!» дижип чоруун апарганнар.

Бир эвес кара туразы-биле кижи тынынга четкен кижини база шуут-ла өлүрүп шиидер шыгыы хоойлу турган болза, өлүрүкчүлер чүве чугаалаарга, оларже удур шорлур, оон кедерезе оларның амы-тынынга кыжангылаар ийи-чаңгыс аныяк кижилериниң тыптып кээп турары-биле бо чүүлге хоойлу-дүрүм дугайын база киирге бергеп ужурум бо.

Улуг кижилериң сөзүн тоон, херексевес, туразы улуг ийи-чаңгыс мындыг аныяк кижилериңе база айыылдыг үүлгедиглери бар. Олар аңаа-ла мөрүнде чораан ак сеткилдиг оолдарны чула коргудуп, күткүп турган, боттарының аайынга киирип ап, оларны кем-херек үүлгедиринче шуут албадап турарлар.

Ажы-төлүп чедир кижизитпээн ада-иелер дугайында амдыызында хоойлу чокдаа болза, арын-нүүр талазы-биле чамдык ада-иелерге хомудаар, чугаалаар дээн сеткилим бар. Ажы-төлүп хенче чажындан тура кижизидерин ам билбес кижи кайда боор. Тывалар уругдарыын сөстү дыннаар, айбыны таныыр кылдыр кижизидип ап чорааннар. Сес дыннавас, айбы танывас уруг болза, эң багай кижизидилге ол. Уругну чараш ажы-чаңга чүгле чассыдып турган эвес, а албадап турган база кижизидер. Ол ада-иениң херээ.

Кандыг-даа кем-херек үүлгеткен аныяк кижилерни көөрге, ада-иелерлиг-ле боор чүве-дир. А ол ада-иелер мындыг төл өстүрүп каан кончуумну, чүдээмни дээринин улуу, школа болгаш өске-даа албан чергелериңден эки характеристика негеп, хоойлу-дүрүм органнарында олурар кижилерни хээлилеп маңнажып турар. Бир чүрүм чок оолдуң аразы шала эзирик мынчаар ыяш-лап турган чүве: «Амытанга —аза-хортан, аразынга—алдын-мөңгүн». Мырыңай мактап турар-дыр.

Кижиниң төрээш, өстүр азырап алган төлү канчаш ада-иезиниң сес-домаан дыннавас боор. Бир эвес бодунчуп-на оглуңну сөзүңүң дыңнавас кылдыр кижизидип алган болзуңза, чүнүдаа канчап тургаш, оглуңну эде, ёзулуг кижи кылдыр кижизит! Ол хоржок болза, ындыг араатанзыг оглуңга өске кижилерниң база-ла сен ышкаш кызып чораан азыраан ажы-төлүп өлүртүп, кемдедип турбайн, оглуң-биле бодуң өлүмүүр демиселден эгеле! Чоп шүүдедип турбайн, мынчанганы-ла дээре.

Ада-ие кижилер чайлыг, чай чок бис дижип турбайн, ажы-төлүңүң кижизидилгезин холга алыр ужурлуг. Кижизидилгениң бүгү арталарын ажылаар. Тывалар боттарының уруг-дарыын қанчаар кижизидип чорааннарыл, улуг боттары канчаар кижизиттинип чорааннарыл, моон төөгүзүп база хандыр өөренири чугула.

Хемчиктиң Хайдып — Үгер-Даа ноян оорларның боттарын эвес, а оларның кадайларын чыып алгаш, оларны ыяттырып, аксы-сөзүн ап тургаш, оорланыр чорукту чидирген турган дээрзин кырган-авам чугаалаар чүве.

Ортаа Азия болгаш Закавказье чоннары боттарының аныяк салгалдарын кайы хире төлептиг кылдыр кижизидип турарлар-дыр, бис база оларны өттүнзүвүсе кандыг чүвел. Чаңгыс-даа үптекчи, хулиган болгаш өлүрүкчү чоруктарны халас арттырбейн, ындыг үүлгедикчилерни ыяап-ла туткан, илереткен турары күзенчиг. Кем-херек үүлгедир талазы-биле кежээлеп турар Кызыл хоорай, Чадаана болгаш Кызыл-Мажалык ышкаш чөрлерге иштики албаның шериглерин ажыглаары чугула, бир эвес болдунар чүве болза. Ыраажка ыянчыг, чоокка чованчыг, тывалар боттары сокчуп, өлүржүп турар деп чүү чүвел бо! Эргим ада-иелер, улуг-даа, бичии-даа ажы-төлүңерни холга ап, оларны чүрээнге киир үттеп-сургап көрүңер! Сагыш амыр, тайбың чурттаалыңар, эргим чоңум!

Санчат оол МОНГУШ.

Фотоинформациялар

УКРАИН ССР. Александр Борщаговскийниң сценарийин ёзугаар «Даңгынаның дааранык-чызы» деп чаа фильмни Киевтиң төөгүлүг черлеринде тырттырып турар. Фашистерниң хоорай чурттакчыларын Бабий Яр деп черге боолап каарының бүдүүзүнде, бир дүн-хүниүң дургузунда бир ег-бүлеге чүү болганын кинода төөгүп турар. Киноның кол маадыры—дааранык-чы Исаактың ролюнда — Иннокентий Смоктуновский.

ЧУРУКТА: кинону тырттырып тургай үези. Кол рольда — Иннокентий Смоктуновский.

Ю. МОСЕНЖНИКТИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

Сүт-Хөл районда суурларның бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң район төвүнге концерт үндүрери чаңчыл болган. Оон шылгараан уран талантылыгларны шилээш, республика фестивалынче чорудар. Район төвүнге «Алдан-Маадыр» совхозтуң бот-тывынгыр артистери солун концертин база бараалгаткан. Аңаа ыры, хөөмей-биле чергелештир В. Кек-оолдуң «Самбажык» деп шиизинден үзүндүлерин көрүкчүлер сонуургаан.

Саанчы кыс Саида Сарыглар (**чуруқта**) сценага үнүп кээрге, орган улус ылымчылым баар. Ыраажы «Айлан-күжүмну» ырлап бээрге, кижи сагыжынга оон бодуп айлан-кушка дөмейлексээзи келир.

Валерий ТАНОВ.

АМ ТУРАНГА БОЛУР

Кызыл-Мажалык суурнуң ажыглалга киргең чаа Культура бажыңының ажы дыышкыны солуп байдалга эртикен. Аңаа тураскаакаар спортчу маргылдаалар болган.

Атлетиктиг гимнастика бистиң республикада чаа хөгжүп орар. Ак-Довурак биле Кызыл хоорайның аңаа сонуургалдыг спортчулары күжүн шенешкен. Штанганы үш хевирге күш-биле көдүрериниң бо маргылдаазынга 20 атлет команда болгаш деңзи аайы-биле тускузунда маргышкан.

Чидиг демиселдиң түңнелинде Кызылдың командазы бирги, Ак-Довуракты — ийиги черни эзлээн.

Деңзи аайы-биле Дмитрий Ооржак (52 кг, Кызыл), Виталий Балдыр (56 кг, Ак-Довурак), Юрий Соловьев (60 кг, Кызыл), Савин Ондар (67,5 кг, Ак-Довурак), Михаил Монгит-Доржу (75 кг Кызыл), Михаил Шитиков (82,5 кг, Ак-Довурак), Александр Позавкин (90 кг, Кызыл) бирги черни эзлээн. Оларга вымпелдерни, хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Бо чылын республика хемчээлдиг ындыг маргылдаг Туран хоорайга болуп артер Ынчангаш амгы үеде ол маргылдаага белеткелдер эгелей берген.

Виталий БАЛДЫР.
Атлетиктиг гимнастика болгаш шой кодурер спорттуң Барыын-Хемчик район федерациязының даргазы.

БЕЛЕКТИ АЛГАН

Саян-Шушенск суг шыгжамырының эриинде чараш, көрүштүг кылдыр тутқан Чаа-Хөл суурнуң чурттакчылары Чаа чыл бүдүүзүнде чаа белекти алган. Ында садыгамыдырал комплекизи ажыглалда кирген. Чуртталга бажыңнарының бичежек, тар квартираларында турган үлетпүр болгаш аъш-чем бараанчарының магазиннери олче кежүл киргилээн. Ол комплексте дааранылга цеги, идик-хөп болгаш шаптар септээр мастерская, фотоателье, парикмахерская, столовая, склад өрээлдери кирип турар. Оон ынай чонга ачы-дуза чедиреринің база бир хевири — автомагазиннер моон үнгеш, ыраккы турлагларда малчыннарже хаптар.

В. КРИВДИК.
СЭТА-ның корр.

Чаа-Хөл.
Тыва АССР.

Номчукчунуң бодалы

«УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМНИҢ» ЧАЛГЫЫ

Тываның улустуң чогаалчызы, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң шаңналының лауреады К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының үшкү тому чырыкче үнген. Бо ном садыгларже кирери билек, чон арыдыпкан.

Бо номну номчукчулар чүге ынчаар сонуургай бергенил деп айтырыг чайгаарла турүп келир. Маңаа харыы чаңгыс: тыва черге болгулаан сарыг-дымаа ышкаш репрессияларның баштайгы үезинде болгулаан таварылгаларының чартык-чамдыктарын күрүне, партия архивтериниң материалдарынга үндезилээш, төөгүүнүң балалчак арынарын шынныга чоокшуладыр чуруп бижээнинде-дир.

Номда кирген, шынап-ла, аныяк кижилерниң дүжүнге кирбес, коргунчуг-даа, чамдыктары бүзүреңчиг эвес-даа хире болуушкуннарны К. Кудажы, чогаалчы-ла мен дээш, агаардан боду бодап шилип албаан, чүгле төөгү локументилериниге даянып бижээнинден, ооның үнези бедик дээрзин номчукчулар дораан биле бергеннер.

Чурмит-Дажы, Хемчик оол, Танчай болгаш өскелерни-даа империалистиг Японияның илчирбелиг ыттары, шпиондары, агентилери, чоонуң көөр хөнүү чок дайынчылары деп хоосун сөстер-биле нүүлдеп, буруулалын турганын эскербейн эрттирип тер исмчукчу турар деп бе?

«Илчирбелиг ыттар» кайы чылдың кайы айында азыкаштың хүнүвде Японияның азы Тываның чүрт-девискээринин чүү деп черинге. Төре-Хөлге бе, Кызылга бе, азы Токиога бе, Маньчжурияга бе, азы кандыг-бир өске черге японнар-биле уюуражып, дугуржуп турган дугайында чангыс сес-даа документилерден тывылбаан-дыр. Ындыг уюуражылгаларны, дугуржулгаларны ыынап турган чангыс-даа херечиниң адыг база чок, бадыткаптар документ база чок.

Япон дылды ынчап-даа, ам-даа билир тыва кижи бараык-ла чогу чажыт эвес. Хелемечи чок болза, кайдыг-даа чугаа болдунмас. Маңаа хамаарыштыр: япон, тыва дылдарны билир хелемечи кижи билдинмес, ооң ады база чок.

Автор К. Кудажы ТАРНиның, күрүнениң архивтерин өөренип көрүп турган, архивте чамдык чыдып турар чугула документилерже кичээнгей салбайн барганы хомудануңуг болганын айтыры чугула. Оон ужуп репрессияның эге үезинде болуушкуннарны эрэнгей-биле чуруп бижээн, түңнел чок болуп, репрессия чүүнүң чылдагаанындан болу берген аңаа көл буруулуг улустуң ады база адаптынмаан бергеп.

Тывага репрессия 1930 чылдарның ортаа үезинде эгелээн. Баштайгы сорулганы —соң организаторлары 1938 чылда чедип алганы ам-даа-даа билдингир. ТАРН ТК-ның 1938 чылдың август 30-де нежелениң 5 шаптар даартагының эртелинге чедир белген Политбюрозунга Чурмит-Дажы болгаш өскелерин-даа «контрреволюстуг» херектерни көрүп тура, оларны судуп хоругдаан, судче шилчидер деп шиитпирни хүдээп алган документ архивте бар-дыр.

1938 чылдың бо баштайгы репрессиязындан эгелээш, 1950 чылдарның орта үезинге чедир, харын-даа оон соонда-даа болгулаан репрессиялар шуудап, шынап-ла, каранайынып, шокаранайынып-ла турган деп, К. Кудажының бижин турары чоп дээрзи маргылдаа чок. «Уйгу чок Улуг-Хемниң» чалгыглары оюу-суг кырынче ушта чалгып келген.

Чогаалчы К. Кудажы «Улуг-Хемниң» улам чалгыдып, бо төөгүүг улаштырып, даравында номунга бистиң бо үевисте таптаашкын үезиниң чанчылдарында шюгүп калган кижилерниң дугайын сейгелээп бижиир боор дээрзинге бүзүрел менде бар.

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

Бот-тывынгыр артистер дугайында бодал

ЧҮГЕ ҮНЕЛЕВЕЙН, ХҮНДҮЛЕВЕЙН ТУРАРЫЛ?

Республикада бот-тывынгыр уран чүүлдүң сайзыралы кескүзүү-биле идепкейжээн. Чер-черлерде янзы-бүрү ыры-хөгжүм, аас чогаал, хөөмей-сыгыт ансамбльдери, болүктери удаа-дараа тыптып турар апарган. Оларның оюн-көргүзүглерин номчукчулар мактап, солуннар арнынга үнелелдерин, ук бөлүктерниң ажылында чедер-четпестерин адын алыры-биле чөптүг санал-сүмелерни берип турары өөрүнчүг.

Бо-ла тургустунуп турар ансамбльдерден аңгыда, республиканың район бүрүүнде, культура бажыңнарында, клубтарда улусчу театрлар болгаш шии коллективтери ажылдап турар. Олар боттарының шыдалшинээзиниң ажы-биле улуг хемчээлдиг шиилерден эгелээш, бичии шинжиткен коргүзүглерге чедир янзы-бүрү авторларның чогаалдарын тургускаш, чонга бараалгадып, боттарының кылган ажылдарын республиканың өске районнарынга коргүзүп, ол районнарда улусчу театрларның болгаш коллективтериниң ажылыбиле танышып, арга-дүржулгазын солчуп турарлар.

Эрткен чылын Тожу районнуң улусчу театры К. Сагдының «Кыстың оруу» деп шиизи-биле республиканың барык-ла бүгү районнарын кезип, чонның үнелелин алган. Ол театр амгы үеде база-ла К. Сагдының «Кижиниң шокары» деп шиизи-биле республиканың районнарында чоруп турар. Ук авторнуң ол шиилери кайызы-даа амгы үениң негелдезинге дүүштүр кончуг шын бижиттинген болгаш амыдыралга улуг хораны чедирип турар. арагалаар оорланыр чорукту, алызында барып бо багай үүлгедиришкиннер чүге чедире бээрин чидии-биле сойгалап турар.

Амгы үеде бот-тывынгыр артистериниң шиилерге чаа-чаа овур-хевирлерни тургузуп турары профессионал артистерден дудак чок. Ындыг бот-тывынгыр артистер республиканың улусчу театрларында, шии коллективтеринде бар. Үгле оларның кижи бүрүзүнүң овур-хевирни тургузары бот-бодунга дөмейлешпес оңза шынарлыы-биле ылгалып турар.

Ынчаза-даа мен бодап көөрүмге, кайы-даа районнан кээп болгай-ла, кедээниң бот-тывынгыр артистеринге үнелеливис, хамаарылгавыс, хүндүлеливис ам-даа четпес. Оларның күш-ажылын чедир үнелевейн турар бис. Кайы-бир, чоок-даа, ырак-даа районнардан артистер аалдап кээр. Чараштыр бижиттинген өңгүр чарлалдарны черчерлерге аскылап каар. Ынчаза-даа ол чарлалдар, шак-даа четпес; «эстиг» бээр. Чок-ла болза, орттетиптер, чок-ла болза, ора соккаш, октагылапкан чыткылаар. Оңу чогум кымнар кылып турарыл деп айтырыг тургустунуп кээр. Аңаа харыыны ким-даа берип шыдавас. Улуг кижилер боттарының ажы-төлүнүң үүнү канчал турарын, оларның сагылга-чуруумуне ажы-чаныңче кичээнгей салбазындан ындыг байдалдыг чүрүм үрээшкиннери болуп турар. Оңу ким-даа көрбейн турар көрзе-даа ыыттавайн эрттирип турарлар.

Чогум шии азы концерт эгелээр деп барганда, көрүкчүлер залынга эвээш кижилер кээр, харын-даа шии көргүстүнмейн, үстү бээр таварылгалар болгулай бээр. Шии көөр дээш келген көрүкчүлерни тантыг көөр чүве болза, ында чүгле бичии чаштар, ийи-чаңгыс кандыг-чүү-даа болза, уран чүүлге сонуургалдыг кижилер болгаш шии бооп турар оран-савалың каш борбак ажылдакчылары болур.

Ынчаарга тус черниң «культурлуг» кижилери — албан-хаакчылары, специалистери болгаш өске-даа чону кайдал? Ажыы-биле чугаалаарга, олар көдээ артистерни, оларның удуртукчулары — культура ажылдакчыларын, көдээ режиссёрларның кандыг чүү-даа болза, шыдаар шаа-биле кылып каан ажылдарын үнелевейн турары ол-дур. Көдээ артистерниң сценага ажылдап турган үезинде залга артистерге хамаарышкан янзы-бүрү чугаа-соот, шимээн-дааш болгаш чамдык ийи-чаңгыс «эртемниг» кижилерниң «багай шии азы концерт-тир» деп ыыткыр чугаалап, залдан үне маңнажып турганын чангыс эвес удаа эскерген мен.

Бистиң районга эрткен чылдың чүгле ноябрь айы безин профессионал-даа артистерниң аалдаашкынының талазы-биле «дүжүттүг» болган. Тожуның улусчу театры К. Сагдының «Кижиниң шокары», Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайгадан Алексей Ооржактың удуртулгазы-биле Чылгычы Ондарның «Чарба, шляпа болгаш ынакшыл», «Силуэт» деп экспериментал-дыг театрның артистери «Дуруяа чүглери» деп шиилери-биле база Чөөн-Хемчик районнуң «Челээш» деп ыры-хөгжүм ансамбли аалдап чордулар.

Сценага ойнап турган артист кижиге көрүкчүлерниң чазык хулумзурүү, динмиттиг адыш часкаашкыны, ооң келир үеде чогаадыкчы ажыл-ижиниге улуг деткимчени бээр. Чымчак, чылыг сөстер, эки күзээшкиннер артист бүрүзүнге улуг шаңнал болур болгаш оларның хей-аъдын улам-на көдүрер болгай. Ынчаза-даа ол аалчыларның солун шиилерин СЭКП Бай-Тайга райкомунуң болгаш райкүүскомнуң удуртур ажылдакчыларындан ким-даа көрбээн. Черле ынчаш шиитизи-биле байдал өске районнарда та кандыг чүве ийик, культура ажылдакчыларынга база көдээниң боттывынгыр артистеринге хүндүлел ам-даа четпес деп бодаар мен.

Моон соңгаар кайы-даа районнуң артистери каяда-даа чеде бээр болгай. Ынчангаш оларның эртем-билиин, профессионал дениелин ылгавайн, артистерни артистер кылдыр хүлээп көөрү эргежок чүгүл.

Бадыр-оол ЧҮЛЬДҮМ-СҮРҮҢ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ДЕМДЭЭ» ОРДЕННИГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬДА

РЕПЕРТУАРЫ

Январь 9-та. Хөгжүм-шии театрының артистериниң тыва музыка концерти.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 11-де. У. Шекспир. **«Он ийиги дүне».** (Тыва болук).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 13-те. «Азас» танцы ансамблиниң концерти. Кызылдың уран чүүл училищези.

Эгелээри 12 болгаш 16 шактарда.

Январь 14-те. А. Ставицкий. **«Дөрт байысаалга».** (Тыва болук).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 16-да. М. Салтыков-Шедрин **«Хөлегелер».** (Орус болук).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 18-те. Күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң концерти.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 19-20-де. Москваның шии театрының көргүүлери.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 30-де. Композитор П. Геккерниң чогаадыкчы кежээзи.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 31-де. Ч. Ондар. **«Ханныг истер».** (Тыва болук).

Эгелээри 18.30 шакта.

Телевидение

ЯНВАРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильмнер. 10.05 Уруглар шагы. 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Киноафиша. 12.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 12.30 «Үе». 13.00—13.55 «Мээн онүүм—аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 11—13 сериялары. 15.30 «Капитан Гранттыңы дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 16.35 Баюмдаалыг фильмнер. 17.15 «Экии, музыка!» «Ниитыры база бис». Уругларның Бүгү-эвилел телеконкурузу. 18.00 «Объектив». Хоочун кинооператор Я. М. Толчан-биле ужуражылышкын. 18.30 «Үе». 19.00 «Бажың дужүмге кирер». Хабаровск областа тускай школалар дугайында телеочерк. 19.35 Улусчу аялгалар. 19.50 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ромео биле Джульетта» Фильм-балет. 23.10—00.15 «Фестивальдар, конкурстар, концерттер»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Бис-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамылылга. 9.20 Француз дыл. 9.50 «Дуровтарның династиязы». Телефильм. 10.20 Француз дыл 10.50 Уругларга фильм. «Чаш назының сөөлгү чайы». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.55 Хоккей. «Чикаго Блэк Хоукс» (АКШ)—ЦСКА. АКШтан дамчыдылга. 13.55—15.15 «Сээн дугайында». Телефильм. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Барымдаалыг фильмнер. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.30 «Сылдысчыгаш». Уругларга замчылыга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: медээлер. «Кеземче хрониказы». 20.45 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.50 РСФСР-ниң үрер хөгжүм оркестрлер конкурстарының лауреаттарының концерти. 21.30 «Ногаан чуваш». Уран-чечен телефильм. 1—2 сериялары. 23.45—01.00 Фильм-концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.30 «Шалала» ансамблиниң концерти. Узбек ССР. 19.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «13-кү дарга». «Россия» колхозтуң таргазы В. И. Квашин дугаржында. 19.45 «Ясик. Алеңа база өскелер». Минекиден дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45—20.50 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш.

КИНО

ЯНВАРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Операция «Скрипичный футляр» 10.00 «Приговоренный» 11.30 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) видеозал «Стрелы Робин Гуда» 12.00 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Киносборник № 20 13.00. «Преследование» 15.40, 19.00. «На помощь, братцы!» 14.10, 17.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Кинг-Конг» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Раз, два — горе не беда» 9.00, 14.00 «Бесстрашный атаман» 10.50 «Она с метлой, он в черной шляпе» 12.30, 15.50, «С течением времени» (2 сериялыг) 17.30, 20.20 шактарда

«КАА-ХЕМ»: «Похищение чародея» 11.40, «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

АГААР

Республикага барыын чүктен хаттың дүргени сеңүүдээ 3.8 метр. Дүне аъдарның температураза 35.40, чамдык чөрлерге 25-30, хүндүс 25-30 чамдык чөрлерге 14-19 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар. Дүне 37-39, хүндүс 23-30 градус соок болур.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орадакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ орадакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ авторлыг амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизв — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндурукчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баранда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шеңгиниң ѳлгаш Кравченке кудумчузу, бажын № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 362. ТС—00402.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың январь 10 среда № 8 (14208)
1925 чылда үндезилеттингей
Өртээ 3 көп.

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ—ИЙИ ДАКПЫР ШЫЛГАЛДА

◆ Аңаа белеткел кандыгыл, түңнелдери ындыг болур ◆

Амгы үеде республиканың барыын болгаш мурнуу районнарының коданнарында хой ооддаашкыны эгелээн. Бо дээрге чүгле кадарчыларга эвес, харын совхозтарның удуртукчуларынга, зооветспециалистерге база дорт хамааржыр ажыл. Экономиканы башкарарының чаа аргазынче кирген болганда, мал төлүн бүрүн камгалап алыры—бот-орулга-чарылганың эң кол негелделериниң бирээзи. Совхозтарның бүгү ажылчыннарыкыл, ооң иштинде удуртукчуларның болгаш специалистериниң шалын төлевири-даа оон бүрүн хамааржыр.

Ажыы-биле чугаалаарга, хой ооддаашкынынга белеткел бүдүн чыл дургузунда уламчылаар. Шынап-ла, кыштан малды хүр-менди ажырары, кыргызданы, чуулданы, чайлаглаашкынны организастыр эрттирери, хураганны үзүп аңгылаары, хойну сула эдериштирери болгаш тарын боозадыры — бо бүгү чүүлдер арасында шупту сыый холбаалыг, тудуш. Оларның кайы бирээзин чедир кылбаска-ла, мал төлүн алыры эвээжээр.

Бистиң республикага каш чыл мурнуда 100 хойга онааштыр хураган алыры дыка кудулаан турган. Ол чорук шуут-ла дүвүренчиг апарган. Чүге ындыгыл дээрге малчыннар эки-даз, четпес-даа ажылдаарга, оларның төлевири дөмей апарган, ынчангаш оларның материалдыг база мораль дыг сонуургалы кудулаан турган. Бо дүвүренчиг чүүлдү барымдаалаашкы. республикага «Түсчү-малчын» клубту (эрткен чылдан бээр «Түсчү-малчын звено» аттыг апарган) тургусканы таварылга эвес. 1989 чылдың түнчелинде 60 ажыг өг-бүле — шээр мал кадарчылары 100 хой, ошкүден 100 болгаш оон-даа хой хураганнарны, анайларны алган. Малчыннарның сонуургалын катап көдүрер, дуржулганы нептередир дээн сорулга күүсеттинип эгелээн.

Бисте, шын харын, малдан хөй төл алыр талазы-биле дуржулга бар. Чүгле ону өөренир, шинчээдип нептередир херек. 1989 чылда республиканың хойжуларындан «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының малчыны Степан Кичи-оолович Ооржактың дуржулганың Таңдының хойжулары шуут-ла ооң коданынга кээп көрүп чораап, ол ышкаш база бир өг-бүленің хөй хураган алган дуржулгазының дугайында районга тускай плакатты парлап үндүрген. Шак мындыг хемчеглериниң түңнелинде Таңдыга хойдан хой хураган алыр шалыпчыларның саны бо чылын көвүдээр деп идегел бар.

Мал чеми өске районнарга бодаарга, эвээш болур. Эрзинде «Чаа орук» биле «Мөрен» база Кызыл районда «Терс-Хөл» совхозтарның үш бригадазы эрткен чылдың түңнели-биле 100 хойдан 92-92 хураганнарны түс-тузунда доруктурган. «Эйлиг-Хем» совхозтуң өшкү кадарчызы Шагдыр Сатович Мижит-оолдуң өг-бүлези 120 анайны түске онааштыр камгалап алган. Шак мындыг чижектерни барык ажыл-агыйның бүрүзүнден көрүп болур.

Амгы үеде дыка хөй малчыннар өг-бүле база аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ол дээрге үстүнден айтыышкын мынан олурбас, кижилер боттарының харыысалгазын билип ажылдаар арга-дыр. Бир-тээ, бот-башкарыыр болганда, олар мал ооддаашкынынга ыяк белеткенип алыр. Төнчү түңнел дээш ажылдаар, керээде айтырганындан арттыр алган хураганнарын боттары билир, ону санажылга өртектерге-биле совхозунга садып-даа, азы мал кылдыр азырап ап-даа болур. Мал төлүн алыры сөөлгү үеде чоорту көвүдеп келгенинің база бир чылдагааны — керээниң ачызы деп дорт чугаалаар херек.

Хойдан хөй хураган алырда, зооветспециалистер база малчыннар боттары-даа хынамчалыг белеткенир ужурлуг. Дуржулгалыг кадарчылар мал ооддап турар үеде чинр чемин, кедер хевин безин шуут баш бурунгаар белеткеп алыр. Аңаа үүрмек чүве турбас дээрзининг бир бадыткалы ол.

Мал төлүн алыр үеде культура, эмнелге, садыг, хандырылга, почта ажылдакчыларының харыысалгазы улам немежир. Олар тускай план-графикти тургузуп, ону совхозтарның директорнылары, күүскомнар-биле дугурушкаш, ол ёзугаар ажылдаар ужурлуг. Арталыг болза, ол үеде малчыннарның бичии ургларын садиктерге, ясли лерге хаара тудар. Бажыңында, өөнде бичии кижини арттырып каш, хураган ыдып тударга, кижиниң сагыжынга чүү кирерил. Ол ышкаш аалдарга бичии уруглар тударга, оларның кадыынга база таарышпас. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыг бригадазының малчыннары төвүнге уруглар садын тудуп бээрин каш чыл улаштыр негеп турары таварылга эвес.

Хой ооддаашкынының үезинде ветеринария ажылдакчыларының харыысалгазы ийи дакпыр улгадыр. Мурнукузу ышкаш, олар коданнарга чүгле суг сөөртүр машина-биле келгеш, кире дүжүппес, а ёзулуг дузаны чедирер апаар. Кампания эгелээрининг мурнунда эргежок чугула бүгү-ле эмнерни четчелеп алыр. Чаа ажылдаан кадарчыларны малдың аарыгларындан эмнээринің бөдүүн аргаларынга өөредир. Мал эмчизи база зоотехник-даа улус мал ооддаашкынының үезинде шуут-ла кадарчыларга холбиле дузалажыр, малчыннар аразынга ажылдап, чурттаар херек. Малчын өг-бүле аренда-же кирген, боттарын билишпе дээш оларже сагыш салбайн баары шын эвес. Учёт-отчёт база мурнуку хевээр-ле шыңгыы болур ужурлуг.

Бачым ажылда улустуң аъш-чем, бараан хандырылгазы кол черни ээлээр деп чүве билдингир. Ынчангаш автомагазиннер чүгле малчыннарның кичээлдээр азы хуралдаар хүннеринде баары канчап-даа таарышпас. Малчыннарның чыры:, одаар чүүл-биле хандырылгазы канчап-даа ийиги чергениң айтырыы болбас.

Хой массалыг төрүй берген үеде коданга өг-бүленің ийи ээзи ажылга канчап-даа күш четписпес. Ынчангаш сакманчылар ыяап-ла херек. Чамдыкта арендаже кирген өг-бүлелер эвээш чарыгдап үндүрер деп бодап алгаш, сакманчыларны алыксавас-даа таварылгалар мурнуда тургулаан. Оларны шилип алыры база эң чугула. Чүге дизе сакманчылар биле хойжулар бот-боттарын билишпес болза, демниг ажыл үнмес. Ол ышкаш сакманчыларны баш бурунгаар чыып, өөредир ужурлуг. Душкан-на кижи хураган ажаан шыдазас деп чүве билдингир. Оон ыңай бир чугула негелде болза, сакманчыларның ажылын үнелээр, оларны шаңнап, мактаарын утпас херек, оон башка оларның сонуургалы чок болур. Чарыштыг негелдезин баш бурунгаар ажылдап кылгаш, дугурушкаш, ону сакманчыларга таныштырар.

Мал төрүп турар үеде агитквартал дарны, суурларда албан черлерни, организацияларны бригадаларга, ол хамаанчок түс-түс коданнарга быжыглаар практика бисте бар. Ол шын. Мал ажылы бүгү улустуң херээ деп чүүл бар.

Бо чылдың январь 4-те «Шын» солунга «Чеди түзүп малым турда»... деп арыгны парлаан. Ында хой ооддаашкынының үезинде кадарчы кижиниң дөрт хүлээлгезининг, эң ылаңгыя хураганны аарыглардан камгалаарының талазы-биле чамдык ажыктыг чүүлдерни бижээн. Ынчангаш хойжулар ол арынны тыпкаш, эки номчуп алыры ажыктыг. Малга кургаг кажаа, чырык херек. Эң кол негелде ол. Хураганнарны эскерип көөрге, кажаа кырындан дээп турар хүнге чыглыр. Чаш организмге хүн херели тергиин ажыктыг.

Хураган баштай төрүттүнүп турда, онча-менди болур, оон чоорту хораар деп чүүлдү дуржулгалыг малчыннар эки билир. Ооң кол-ла чылдагааны ажаалдада, хайгаралда. Өлген хураганнарны шинчилеп көөрге, кол нуруузу өлге-шыкка, соокка алыскан болур. Багай ажаалданың түңнели ол.

Чаш хураганнарны одавас кажаага ажаап азыраар аргаже бистиң малчыннарывыс колдуунда массалыг киргеи. Ооң ажыы улуг дээрзин практика бадыткаан.

Хойнуң төлүн меиди алыры — малдың баш санын көвүдедиринге, оон хөй продукция алырынга эң-не эптиг арга. Мурнунда частырыгларны катаптавайн, бо чугула ажылда бар эки дуржулганы калбаа-биле ажыглап тургаш, хөй эки хураган алыры — совхозтар удуртукчуларының, зооветспециалистериниң, малчыннарының эң-не чугула сорулгаларының бирээзи. Кадарчының ёзулуг ажылгыр шынарын хой ооддаашкыны көргүзер.

ЧЕМПИОН АДЫН САЛБАС ДЭЭШ

1989 чылда «Сүт-Хөл» совхозтуң чемпион малчыны Ким-оол Селбяк-Караевич Ооржактың өг-бүлези бо хүннерде Хылдыг-Үзүк деп черниң мурнуу-чөөн талазында 335 хоюн хүр-менди кыштадып турар. Олардың башкылызы 80 ажыг хой ооддапкан.

Эки чурттаар дизе, эки ажылдаар деп сөстериниң уткасын С.-К. Ооржак ыяк билир. Бо өг-бүле эрткен чылын 100 хойга онааштыр 95 хураганны доруктурган, хой бүрүзүнден 1.6 килограмм дүктү дужаагаи, ниити малының баш санын 99 хуу, камгалап алган. Күзүн 30 тонна сигенин кезин, чазын 15 тонна өдекти болуп алган турган. Ынчангаш эрткен чылда совхозка чемпион болган.

Шак мындыг чедишкиниң бир чылдагааны болза, өг-бүле аренда керээзин 4 чыл хуусаалыг чаргаш, ажылдап турар. Оон негелделерин ёзугаар чыл санында-ла 355 килограмм дүктү дужаар, 100 хойдан 85 хураганны алыр, а бир эвес продукцияны керээде айтыканындан көвүдей бээр болза, ол бүгүнү санажылга ортээ-биле совхозунга садын болурун көргеи.

Аренда керээзиниң ажык дузасын билип, эвээш чарыгдалды үндүрүп турган, малчыннар эгээш эвес орулганы киирип алган. «Сүт-Хөл» совхозтуң директорнылары хойжуларынга бо 1990 чыл—аът чылы база-ла улуг-улуг чедишкилерни хайырлаарынам.

Виктор ХОВАЛЫГ

ЧУРУКТА: Ким-оол ООРЖАК.

Авторлуң фотозу.

ССРЭ-НИҢ ДХМ-ГЕ БРИФИНГ

СЭКП ТК-ның бөлүк төлээлекчилериниң — СЭКП ТК-ның ээлчег чок Пленумунуң киржикчилериниң Литва ССР-де чеде бергенин 1990 чылдың январь 8-те ССРЭ-ниң Даштыны херектер министерствозунга болган брифингиниң үезинде журналистерге дыңнаткан. Корреспондентилериниң айтырыгларынга ССРЭ-ниң ДХМ-ниң информация эргелелиниң начальныгы Г. И. Герасимов харыылавышаан. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның кежигүннери Е. П. Велихов, В. В. Григорьев, В. Г. Колесников, В. А. Купцов, Г. А. Ягодин, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат В. В. Никитин, СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының кежигүнү М. А. Ульянов. ССРЭ-ниң улус депутаттары И. А. Каримов болгаш Б. И. Олейник олар Вильнюс хоорайда чеде бергенин айыткан.

(СЭТА).

Бөгүн—Мордва АССР-ниң 60 чылы

ШАПКЫН ХӨГЖҮЛДЕ

Чуртта болгаш Россия Федерациязында эң аныяк республикаларның бирээзи болур Мордва АССР-ниң ажылчы чону бо хүннерде республиказының тургустуунуп келгенинден бээр 60 чыл болган оюн калбаа-биле демдеглеп эрттирип турар. 1930 чылдың январь 10-да Бүгү-эвилелдиң Төп Күүсекчи Комитединиң шиитпири-биле Волга хемиңң оң талазында элээн каш областтардан Мордва автономнуг областы тургускан. А дөрт чыл эрткенде ол автономнуг Совет Социалистиг Республиканың статузун алган.

60 чылдар дургузунда ол черде болган чаартылгаларның болгаш республиканың амгы хөгжүлдезининң дугайын Мордва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Н. М. Жочкин СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

— Амгы үе онзагай байдалдыг бооп турар. Моон мурнунда бистер юбилейлер таварыштыр бүгү-ле чедишкиннеривисти эргий санап турган болгай бис. Чуртта калбарып база ханылап турар эде тургустунуушкун эрткен болгаи амгы үениидаа бодамчалыг оваарып көөрүн, кол кичээнгейни чедир кылдынмаан ажылдарже угландырарын негеп турар. Автономнуг республикада, чурттуң өске черлеринде ышкаш, чедир кылдынмаан чүүлдер болгаш четпестер эвээш эвес. Ылангыя республиканың партия, совет болгаш ажыл-агыйын органнары аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарын бүдүрерин көвүдедир дээш күжениишкинниг ажылдаар ужурлуг.

Ындыг болзажок, 60 чылдар дургузунда бистин республикавыс көскү чедишкиннерни чедип алган. Чүнүн-даа мурнунда мордва улустуң бо чылдарның дургузунда чангыс аай нация кылдыр сайзыраан, кижилерниң чаа төөгүдүг ниитилешкээ— совет улустуң чарылбас кезии апарганын демдеглээр херек. Республиканың улус ажыл-агыйының кайы-даа адырында чедип алдынган чедишкиннер бүгү совет улустуң, чүнүп-даа мурнунда, улуг орус улустуң харам чок акы-дүүнга дузаламчызының ачызында чедип алдынган. Мордва чоннуң орус улус-биле шагтөөгүден бээр ханы найыралдыг чораанын онзалап демдеглээр апаар.

Амгы үеде республикада ийи чус ажыг фабрикалар болгаш заводтар ажылдап турар. Мордва чурттуң өске черлеринче шойну, янзы-бүрү кабельдерни, автосамосвалдарны, экскаваторларны, оныг телевизиорларны, цементини, шиферни, эм аймаан болгаш өске-даа чүүлдерни чорудуп берип турар. Кодээ ажыл-агыйда, культурада, эртем-шинчилел ажылында улуг чедишкиннер чедип алдынган.

Бир эвес социал айтырыглар экн шинтпирлеттинип турган болза, чедишкиннер моон-даа арбын болур турган. Республиканың нөдээ черлериниң чоннуң өскээр кежүп чорун турары чиглиг айтырыгларының бирээзи апарган. Ылангыя аныяктар хөйү-биле кежүп чорун турар. Өске айтырыгларны чугаалаваска, ындыг чоруктуң кол-ла чылдагаанын болза, сөөлгү каш чылдардан бээр национал школаларның санының кызырлып турганы болур. Ол чорук харын-даа национал харылзааларга багай салдарны чедирген.

Ындыг хевирлиг боттуг эвес чүүлдерни ажып эртеринин кол орун болза, девискээр аайы-биле бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны шингээдири болур деп санап турар бис. Бо арга бисте калбаа-биле нептерен эгелээн деп чугаалап болур. Чангыс чижек. Бот-орулга-чарылганы нептередип эгелээнинин соонда чоннуң хереглел бараанарын бүдүрер талазы-биле беш чыл планы 217 миллион рубльге ажыр күүсеттинген. Моон алгаш көөрге, чурттуң экономиказын хөгжүдеринге Мордва АССР ам-даа улуг салыышкынны киирип болур.

А. ПАПЕТА.
СЭТА-ның корр.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Үнелиг чүүлдерден кылыгларның болгаш үнелиг металлдардан кылыгларның үүрмектеп садар өртектериниң деңнелин 1990 чылдың январь 10-дан эгелээш, ортумаа-биле 50 хуу бедидер дугайында шиитпирни ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган. Үнелиг металлдарны чондан садып алырының өртектери ол-ла хемчээлге база өөрү, 1990 чылда көрдүнген социал программаларны ажыыландырарынче алдынган немелде орулгаларны утландырар.

ДҮШКҮҮРЛҮГ БООП АРТПЫШААН

СТЕПАНАКЕРТ. (СЭТА). Даг-Карабахта байдал дүшкүүрлүг бооп артпышаан. Областың чамдык черлеринде, ооң иштинде Степанакерт хоорайның чоогунда дүнеки үеде аткылажыышкыннар бооп турар. Орукка чораан ийи-чаңгыс автомашиналарны даш-биле дажап, боолап-даа турар. Кижилер тудуп алыр чоруктар көвүдеп турар.

Янзы-бүрү объектилерге диверсия кылыр чүүлдер база көвүдеп турар. Даг-Карабах область-биле кожа турар Аглам хоорай биле Аскеран хоорайның аразында демир көвүрүнү база тевискен. Аскеран районнуң Ходжалла суурунуң чоогунда демир-орук көвүрүү камгалап турар шериглерже боолдуг кижилер халдаан. Шеригле оларже от ажыткан. Ол аткылажыышкынга кижилер балыглзнмаан болган олбээн.

Бо өүгүнүң түңнелинде Даг-Карабах областе чүүл сөөртүрү үзүктелген. Областың чонунга аъш-чемни болгаш көрдүнген социал программаларны ажыыландырарынче алдынган немелде орулгаларны утландырар.

МААДЫР-ИЕ — АЛДАРЛЫГ МАЛЧЫН

Таңдыда «Коммунизминиң херели» совхозтуң хойжузу Чыртак-кыс Ензаковна Лапчаа өг-бүлези-биле ам 20 чыл дургузунда малчыннап келген. Ол боду база уругларының адазы Сергей Мажакович-даа ажылга, амыдыралга кызымак. Ынчангаш олар районнуң «Түсчү-хойжу» клуунуң кежигүннери.

Амгы үеде олар Элегестиң Даг-Баары деп черде кыштаглап, одарларны таарыштыр кадарып, хоюн хүр-менди ажырар база-ла шалыпчы малчыннар деп адын сыкпас дээш ажылдап турарлар. Кыштаглаашкынга чыдыың-на хынамчалыг белеткенип алыр чаңчылдыг.

Чаа үнген чыл бо өг-бүлеге бир улуг болуушкун-биле эгелээн. Январь 1-де Чыртак-кыс Ензаковна 60 харлаан. Хүндүлүг малчынның Маадыр-иениң бо юбилейин чаңгыс чер-чурттуглары, хөй санныг уруг-дарыы байырлап, пенсия назыны четседаа, хөйнүң малын кадарып чоруур кижизинге өөрүн четтиргенин илередип, аңаа моон соңгаар-даа кадыкшылды, аас-кежикти күзээннер.

Алдарлыг малчыннарның ажы-төлүү ажылгыр, эртембилиглиг. Маадыр-иениң кижизиг мөзү-шынары уругларынга үлегер болган. Оларның кандыг мергежилдиг, кайда-кайда ажылдап чоруурун номчукчуларга таныштырары артык эвес боор: мал эмчизи, библиотекарь, зоотехник, эртем ажылакчызы, ийи студент, солдат, өөреникчи.

Төлептиг уруг-дарыгны кижизиткен, 60 харлаан хойжунуң ажыл-кижиниң, амыдыралының дугайын допчузу-биле чугаалаарга мындыр.

Семен ОЮН.
Бай-Хаак суур.

САКМАНЧЫЛАРНЫ КАТАЙ МАКТААР

Шээр малдың төлүн алырынга сакманчыларның дузазы аажок улуг. Бодум хуумда каш-даа катап сакманчылап, ол ажылды херек кырында хол-биле тудуп-даа, карак-биле көрүп-даа келдим. Ол хире дузалыг улустуң ажылын арайла ҳерекке албайн турар деп сеткиидим өйүп чору. Бистиң «Тере-Хөл» совхозта мурнакчы малчыннар Андрей Даңгыр-оол, Альберт Намгай оларны «дээрже үндүр» мактап-ла турар, а сакманчыларын безин адавас-даа боор-дур. Сакманчылар-дузалакчылар чок болза, олар хөй хураган ап шыдавас деп чүве билдингир.

Мен бодаарымга, хой ооддаашкынының үезинде кадарчыларга барып дузалажыр улустуң чамдыкта тывылбайн баарының бир чылдагааны ында ышкаш-тыр. Ынчангаш мурнакчыларны ылап-ла сакманчылары-биле кады мактаар, адаар болза эки. Оон ангыда, дузалакчы кадарчыларын база уттуп каапгар-дыр. Канчап тааржыр чүвел, эпчок ышкажыл. Дузалакчы деңге ажылдаар, а ол хиреде ооң херек кырында бар-чогу билдинмес-даа ышкаш апаар.

База бир бодалым бар: мурнакчылар-ла дээр, чогум оларның четпес талаларын база ыыттавас боор-дур бис. Бистиң чамдык шалыпчыларывыс — малчыннар пиво «шуглап алган», харын сакманчылары-биле кады оозун чооглаан олурар боор чүве, эң ылаңгыя байырлалдарда ындыг. Бо-ла бүгү чүүлдерни черле өөренип көөр болза эки ийин.

Сергей СУРУНГУР.
«Тере-Хөл» совхоз.

ТҮҢНЕЛДЕН ҮНДҮРЕР

Малчыннарның кыштагларын оорлап-тонаар чорук бистин Тес-Хем районда база бар. Ылаңгыя «Чодураа» совхозтуң девискээринде кыштагларны тонап турар. Чүге дизе ол хамык-ла эртер-дүжер оруктарның белдири. Кожа кызыгаар бир райондан аңгыда, ийи совхозтуң девискээри база бар. Чайлаглаашкын үезинде № 1, 3 бригадаларны кадып каан. Шуурмакта Таңды районнуң девискээри чедип чайлагларже көжүп чоруй баарлар. Ынчангаш Агар даанда база № 2 бригаданың ийи дагда кыштаглары-дан калырлар.

Хөөкүй малчыннар чайны өттүр мал-маганың семиртип сигеи-ширбийлин белеткеп алгаш, кыштагларынче чоок-шулап, күзеглеп кирип кээрлер. Ам кыштагларын сеп-теп, тегерип чедип кээрге, сандан үндүрүп каан болур. Сут кудар доскаарларын-даа чүдүрүп аппарган турар-ла. Бажыңнарының печкаларын үрээш, сонгаларының шилдерин бускаш, рамаларын үштүп адырып аппарган боор. Малчыннарның келир ышка одаар кылдыр белеткеп, кургатып алган коржекинден эгелээш, херек-ле чүвени шуптузун алыр. Таанда чегенчиг. Катап-ла кылдыныр, ол-бо материаллар дилеп тып чалап турда, кардыг оок кыжы чедип келир. Малчынга-даа, совхозка-даа улуг-ла каржа.

Бир-тээ, малчыннар өг-бүле аренда керээзинче шилчип турар болганда, боттарының кызыл күзүн үндүрүп тургаш, кылып алган ажылы харааданчыг болбастың аргазы чок. Чылдың-на бо каданнан турар «аарыглаар» совхозтуң удуртукчулары чогуур түңнелди үндүрүре.

Владимир КАРГИ.

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДИДАТТАРНЫ БҮРҮТКЭЭН

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың Ленин № 9 округунуң соңгулда комиссиязының кежигүннери Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээр дээш Красноярскиниң нөдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының бажыңынга чыглып келген.

Соңгулда комиссиязының даргазы Б. А. Быков сес алгаш, Тыва АССР-ниң депутаттарынга кандидат 6 кижини адааш, олардың коллективтеринге депшидилге хуралдары соңгулдалар дугайында Хоойлуунуң негелделериниге дүүштүр эрткенин демдеглээн.

Ынчангаш комиссия Тыва АССР-ниң улус депутадынга Кызылдың № 9 соңгулда округунган кандидаттар кылдыр ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Тыва комплекстиг кылдыныңң эртем ажылдакчызы Кара-кыс Донгаковна Аракчааны, Кызылда күрүненің педагогика институдунда студентилериниң профбюлет комитединиң даргазы Алдын-кыс Темир-ооловна Конгарны, ТДЛТЭШИ-ниң культура секторуунуң эргелекчизи Зоя Кыргысовна Кыргыстыны, Красноярскиниң нөдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору Соңгукчу Сазыт-ооловичи Монгушту. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң истелге салбырының улуг инспектору Сергей Сайынович Санчайны, Аныак көрүкчүлер театрының режиссеру Айлана Леонидовна Чадамбаны бүрүткээн.

Вячеслав МОНГУШ.

Партийжи амыдырал

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОККА

«Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң платформазын, СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң болгаш партил Тыва обкомунуң IV пленумунуң шиитпирлерин күүсеглер талазы-биле парткомнуң сорулгаларының дугайында айтырыгны Улут-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң коммунистериниң хуралынга чугаалашкан.

Хуралга илеткел кылган партком секретары М. Х. Дапык болгаш санал бергеннер партияның национал политиказын амыдыралга боттандырар дээш партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң чорудуп турар ажылынга доктаап, ону анализтеп чугаалааннар. Хөй националдыг совет улустарның хүн бүрү деткимчезиниң, бир демниг күш-ажылының ачызында совхозтуң экономиказы быжыгып, ажылчыннарның амыдыралының деңнели бедип турар. Бот-орулгачарылганы ажыл-агыйның адырларынга нептередир хемчеглерни ап турарындан совхоз сөөлгү ийи чылда орулгалыг ажылдаан. Баштайгы чедиишкиннерни быжыглаар, улам көвүдедир дээш ажылдап турарын хуралга айыткан.

Партия организациялары, коллективтер националдар аразында харылзааларны чогумчалыг шиитпирлээрин че, интернационалды кижизидилгени ажуглаарынче уламтаа хемчеглерни алгаш Совхозта интернационалчы өг-бүлелер эвээш эвес, олар эп-найыралдыг ажылдап, чурттап турарлар. Чылдынга эвилелдешкен, автономнуг республикаларже, Моол Арат Республикаже туристчи болуктерни совхоз чорудуп келген, ол болза националдар аразында харылзааларны хөгжүдеринге салдарны чедиргенин демдеглээн. Тыва, орус дылдарны өөренирии экижидер, тыва чаңчылдарны, ёзулалдарны нептередир, интернационалчы найыралды бижыглаар дээш ажылдарны чорудуп турар.

Ооң-биле чергелештир националдар аразында харылзааларда четпестерни хуралга тодаргай чугаалаан. Өске нацияның төлээлекчилери түскай эртемниглер улус ажыл-агыйының кайыдаа адырынга эвээш эвес ажылдап турганын, совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң херээнге бире эвес үлүгн киргенин Ак-Туруг суурунуң чурттакчылары эки билир. Сөөлгү үеле оларның саны эвээжээни— четпес ажылывыс дээрзин санал бергеннер айыткаш, түскай эртемниглерни чалаарын, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга бүгү талымчалыг байдалды совхозтуң дирекциязы, КПСС Советтиң күүседчүү туружа-рын чугулага көргеп.

Бойдусту камгалаарынче хуралдың киржикчилери кичээнгейни салган. Совхозтуң девискээринде кайы хамаанчок аңнаарын хораан камгаладыг черни тургускан, ону бо черниң эвес, Шагаан-Арыгның улустарны удуртуп, ооң бажын билип турар. Оон аңнаар кижилерге чөпшээрелди олар бээр. Ол девискээрде турар кодээ Советтиң күүскому ону билбес болуп турары шын эвес. Ындыг чоруктуң уржуундан улустар ан-меңни кээргел чокка кырып, ыяш-дашты үрегдеп турар. Кайы хамаанчок аңнаарын хораан камгаладыг черни тус черде кодээ Советке дамчыдып бээрин хуралдың киржикчилери районуң бойдус камгалаар комитединден шыңгыы пегелдеңи кылган.

Башкы Сангажап Седип сөс алгаш, националдар аразында социал дең эвес чоруктар барын шүгүмчүлээн. Шагаан-Арыг хоорайда чамдык тыва өг-бүлелер дыка үр үениң дургузунда ниитиниң чурттакчыларының 1/3 чурттап, ажылдап келгеш, чаагайжыды туттунган бажыңнар албайн турар. Оларның-биле кады ажылдап киргеш, чамдыкта ооң сеонга ажылдаан өске национал кижилери бажыңнарны алган таварылгаларны ол чугаалаан. Кызылдың, Шагаан-Арыгның дыка хөй бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң удуртукчуларында тыва кадрлар эвээжин, чамдыктарында шуут чогун оратор чугаалаш, национал кадрларны дидимнибиле депшидерин, өөредирин, кижизидерин хүннүң айтырыы дээрзин айыткан.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Роман Хунай-оол, башкы Николай Бегзи, кодээ Советтиң күүскомунуң секретары Раиса Дензин болгаш өскелер-даа тыва, орус дылдарның өөредилгезин чаа ёзу-биле эде тургузарының, тыва национал чаңчылдарны база ёзулалдарны нептередириниң, националдар аразында харылзааларны экижидериниң айтырыгларынга доктаап, ажыл-иште, националдар аразында харылзааларда четпестерни ажыт-чажыт чокка чугаалааннар. Булуң-Терек ортумак школазының директору Мария Кара-Сал школачыларның мөзү-шынар кижизидилгезинче сагыш салырын, чон ортузунга идеологил ажылын эде тургузарын, тыва дылга чечен чогаалдарны үндүрерин ковүдерипн чугаалаан.

СЭКП Тыва обкомунуң секретары А. К. Кансай хуралдың ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан. Партияның национал политиказының талазы-биле СЭКП-ниң платформазында, СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң база партия Тыва обкомунуң IV пленумунуң шиитпирлеринде партил организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң чугула сорулгаларынга ол доктааган. Ол болза совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг шиитпирлээриниң, тыва болгаш орус дылдарны өөренириниң, тыва национал чаңчылдарны база ёзулалдарны нептередириниң болгаш өске-даа чугула айтырыглар дээрзин демдеглээн.

Хуралдың киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга СЭКП обкомунуң секретары харыылаппы берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

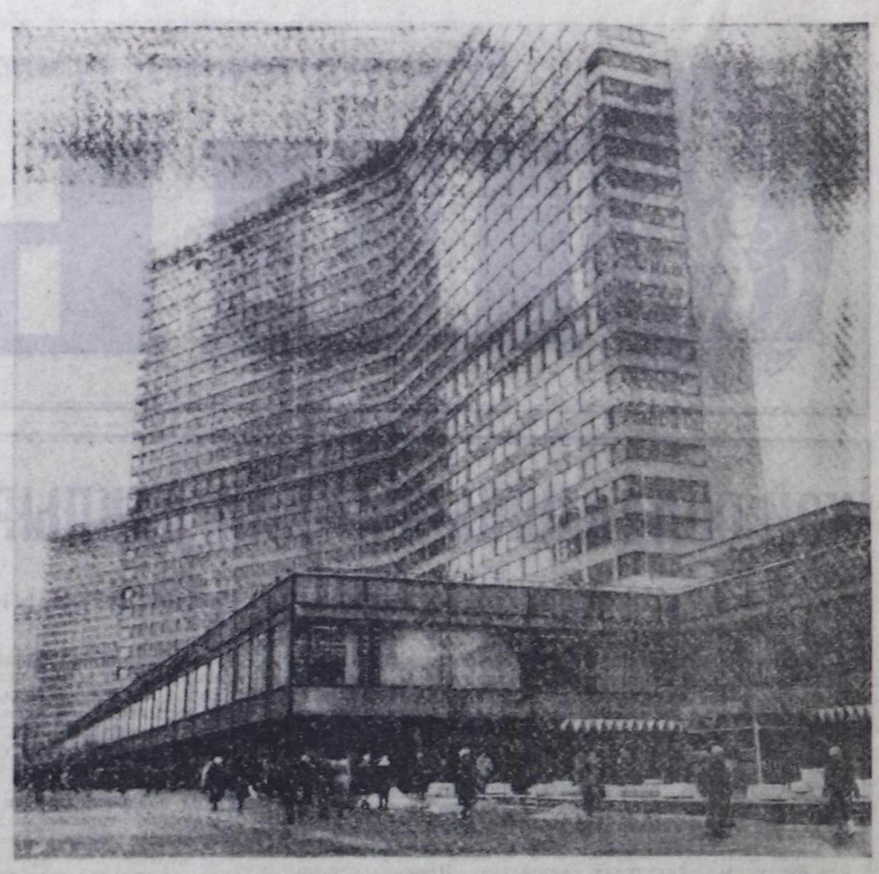

МОСКВА. Найысылалдың Калинин проспектизинде 27 дугаардыг бажыңга мооң мурнуида ССРЭ-ниң Курагроулетпүр комитеди турган. Ол албан черин дүжүрген соонда ол бажыцы ССРЭ-ниң Дээди Совединге дамчыдып берген. Ам ында Дээди Советтиң комитеттери болгаш Эвилел Соведиинң база Националдар Соведиинң комиссиялары ажылдап турар. Бо черлер мооң мурнунда «Москва» гостиницага ажылдап турган.

Улуг бажыңның орээлдерин депутаттарның ажылдаарынга таарымчалыг кылдыр эде дерээн. Хуралдаар залдардан аңгыда, депутат клувун база таарыштыр дерээн. Депутаттар аңаа хостуг байдалга чыглып алгаш, санал-онал солчулгаларын кылып болур.

ЧУРУКТА: Калинин проспектизинде 27 дутаардыг бажыц.

СЭТА-ның фотозу.

Дузалал ажыл-агыйы

«...АМ ЭДЕ КӨӨР БИС»

Самагалдайның септелгетехниктиг бүдүрүлгезиниң удуртукчулары дузалал ажыл-агыйының ажыктыг талазын биле берген. Район төвүнден шоолуг ырак эвес Чүрек-Өдээ деп черге ангор өшкү коданын өстүрер, оларның дүгүн, эдин бүдүрүлгеге ажыглаар, тус-тус ажылчыннарга садар дугайында айтырыг дөрт чыл бурунгаар шиитпирлеттинген. Кадарчылар солчуп турза-даа, өшкү мал өзүген дээр улустуң чугаазында ышкаш, оларның баш саны элээн көвүдээн. Ол коданда ам 329 өшкү бар. Олардан 170 өшкү төрүүр.

Амдыызында баштайгы кажаа тар апарган. Ынчангаш ийиги кажааны кала тудуп алырының дугайында чугаа чоруп турар.

— Кажаа тарлай бээрге, улаштыр немей туттум. Ооң өртек-үнезин чүге бербес чоор. Эрткен чылгы керээде ону айытпаан силер дээш төлевес чыгыы чугаа үнүп тур ийин — деп, кадарчы А. Б. Чооду ол эртен кыштакга чедип келген бүдүрүлгениң директору В. В. Эрелчинден айтырды.

— Кажааның кырынга кургаг өдек төгерде шуут кочалдар-биле дажыглап, өрү үндүрүп турдувус. Ону суг бодавас кандаай чоор— деп, өгнүң херээжен ээзи чугаага кириштп.

Ол айтырыга сагыш салбазын, ону болур-чогуурубиле шиитпирлеп бээрин Валерий Викторович өг-бүле ээлериниге тайылбырлап берди.

Адыяа Балчыйович биле Часкалмаа Кузьмаевна септелге-техниктиг бүдүрүлгениң дузалал ажыл-агыйынга өшкү кадарга-ла ийи чыл ажа берген. Эрткен чылын олар төрүүр 122 өшкүден 98 анайны камгалап алган. Бир баштан-на 900 грамм дүктү алган.

— Эрткен чылдың кыжы биске улуг шылгалда болган — деп, мээң айтырыымга харыылап ора Адыяа Балчыйович уламчылады.— Баштайгы чылдарда малдап турган улус ынчаар өөредип каан-чүве ийикпе, азы амгы шагның малының аажы-чаңының өскерилгени ол ийикпе, мен шуут билбес кижи чордум, өшкүлер анайларын каапкаш баар болду. Оон шуптузун чаңгыстап эмискиктээр турдувус. Ынчан коллектив база дыка дузалашкан. Суг кудуп бээрге безин ишпес, ыяап-ла эмискиктээрге эки. Мырыңай элдеп чүве боор. Ниити күшбиле ынчаар ажылдап турган, чылыг үеге четкен бис.

— Бо чылын 100 өшкүге онааштыр 90 азы 100 анайны алтар силер ыйнаан. Ынчаар албас болзунарза, акша-төгерикке база чегейтей бээр силер — деп, директор мындыг.

— Ынча-мынчаны алыр мен деп баш удур аазаары берге. Ниити байдалды көөр апаар. Оон башка хоржок— деп, кадарчы чигзинди.

Эчис түңнел дээш кайызыдаа — кадарчы база директор сонуургалдыг болганда оларның аразынга ындыг айтырыгның тургустунуп келири албан. «Эрткен чылын бүдүрүлге-биле керээ чарарда чамдык түүлдерни херекке албайн барган-дыр бис. Ам бо чылын ону эде көөр апаар бис». Мону меңээ Часкалмаа Кузьмаевна чугаалаан. Ол база чөп. Шынында, үүрмек ышкаш болза-даа, элээн «дензилиг» ажылдар бо-ла тыптып кээри чугаажок. Чижээ, кышкы дүне анайлар кажаазын одаары, оларны немей эмискиктээри болгаш оон-даа өске аан. Ам керээ чарарда оларны кагбас дугайында чугааны кадарчы биле директор кылган.

Чүрек-Өдээ өшкү кадарар, өстүреринге таарымчалыг чер болду. Ында одар чурттап, ажылдап келгеш, чаагайжыды туттунган бажыңнар албайн турар. Оларның-биле кады ажылдап киргеш, чамдыкта оон сеонга ажылдаан өске национал кижилери бажыңнарны алган таварылгаларны ол чугаалаан. Кызылдың, Шагаан-Арыгның дыка хөй бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң удуртукчуларында тыва кадрлар эвээжин, чамдыктарында шуут чогун оратор чугаалаш, национал кадрларны дидимнибиле депшидерин, өөредирин, кижизидерин хүннүң айтырыы дээрзин айыткан.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Роман Хунай-оол, башкы Николай Бегзи, кодээ Советтиң күүскомунуң секретары Раиса Дензин болгаш өскелер-даа тыва, орус дылдарның өөредилгезин чаа ёзу-биле эде тургузарының, тыва национал чаңчылдарны база ёзулалдарны нептередириниң, националдар аразында харылзааларны экижидериниң айтырыгларынга доктаап, ажыл-иште, националдар аразында харылзааларда четпестерни ажыт-чажыт чокка чугаалааннар. Булуң-Терек ортумак школазының директору Мария Кара-Сал школачыларның мөзү-шынар кижизидилгезинче сагыш салырын, чон ортузунга идеологил ажылын эде тургузарын, тыва дылга чечен чогаалдарны үндүрерин ковүдерипн чугаалаан.

СЭКП Тыва обкомунуң секретары А. К. Кансай хуралдың ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан. Партияның национал политиказының талазы-биле СЭКП-ниң платформазында, СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң база партия Тыва обкомунуң IV пленумунуң шиитпирлеринде партил организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң чугула сорулгаларынга ол доктааган. Ол болза совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг шиитпирлээриниң, тыва болгаш орус дылдарны өөренириниң, тыва национал чаңчылдарны база ёзулалдарны нептередириниң болгаш өске-даа чугула айтырыглар дээрзин демдеглээн.

Хуралдың киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга СЭКП обкомунуң секретары харыылаппы берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: аныяк садыгжы Галина Ондар Кызылда аъш-чем аймаа садыглаар магазиннерде аныяктарның чарыжының мурнуку одуруунда болуп, планныг даалгазын ажыр күүседип келген. 1989 чылдың саварлга планын боттандырарынга үлүүн киирген.

Кызылдың тос дугаарлыг магазинииде аныяк садыгжылар-биле демнежип, садып алыкчыларга аъш-чем аймаан үзүктелдирбейн садарын чедип ап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧОВАНЧЫГ-ДЫР

Чоокта чаа телевизордан шериг-патриоттуг кижизидилге дугайында дамчыдылга көрдүм. Аңаа Афганистанга дайылдажып турган Евгений Сандык дайылдашкаш, ээп келбээн эш-өөрүнге тураскаал кылыры-биле ажыткан агар санче акша шилчитпээнии хомудап чугаалады.

Мен ону дыңнааш, дыка-ла човадым. Каяа, үүү-даа болурга дузаламчы акшаны чорудуп турар болгай бис. Кан, чап афган дайынынга амытының берген ооллдарывыска, дуңмаларывыска тураскаал кылып ыыдаваавыс ол?

Аңаа кижи бүрүзү киржир ужурлуг.

Раиса КУУЛАР,
Ак-Довурак хоорай.

«ЛЮКС» ӨРТЕКТИГ ӨРЭЭЛДЕР

Амыдыралывыстың үштүн бир кезиин ажылывыска эрттирер бис. Ынчалза-даа ажыл доостурга-ла, чыдыг, чырык бажыңнарывысты хүн дургузунда сагынгач дег дургени хөлчок шоңкуңгуулаптар-ла болгай бис. Осиургалдың болгаш таарымчалың байдалын чүге дениээр. Ол бүгүде бистин сагыш-сеткиливистиң байдалы, кадыкшылывыстың чаагай чоруу достелгеи. Бачым иштин соолгуде келгеш, бажыывысна-ла сагыжывыс ажып, мага-болдувус сеткилсагыжывыс дыштанчыр болгай.

Ниити чурттала чери. Ында чурттап турар кижиге ол түр-даа болза, база-ла бажыңы, бажыңың кырында дээвиири. Ынчалза-даа ол бистин сеткиливис өөртүп чоруур бе ынчаш?

«Кызыл» септелге-тудуг будүрүлге черинин ниити чурталга бажыңының даштын көөрге-ле чаагай, а кажан оон чурттакчыларының чурталга байдалын таныжа бергеш, хөлүүн карара бээр. Мында чурттакчылар хүнде 4 рубль 50 капеек төлеп турар, аалчылар бажыңында 4 рубль 50-ни төлеп турар. Чүнү барымдаалаар, бурүү-биле чаагайжыттынган «люкс» өрээлдир ийин. А мында база-ла ындыг болгу дег, чүге дизе, ындыг төлевир чайгаар-ла ындыг негелдени кыла берги дег. Каткан хувурааның ындыг боор, безин чадаарда соңга шыптар кежеге безин чок, ону яазы-бүрү солуушар солуп турар. Тумбочкалар чок. Чаңгыс стол бар, аңаа чемшенир, аңаа ажыл кылыр база-ла аңаа идик-хөп базар. Аяк-сабаны хеп шкавыига шыгжаар ужурга таваржып кээр.

«Кызылагроүлетпүрэнергосаттыжыышкынында электрик болуп ажылдап турган Юрий Решетников мынчаар чугаалаар: «Чурттаарыига бичии-даа таарымчалыг байлал тургустунмаан чер-дир. Безин чадаарда хеп чүп аар хире сава чок. Хирлит хепти раковиналарга чуурдур бис. Олурар сандай кижи бүрүзүнге чедишпес. Хеп азаралар чок. Душевая-лар ажылдавас».

Ол-ла чурталга черинде чурттап турар юрист эртемниг Э. В. Марковскаяның хомудалы база-ла ындыг чергелиг. Чүгле ооң үстүнде адаанывыс кижиден ылгалып турар талазы — телевиринде. Ол база-ла ындыг «таарымчалыг» байдалдар дээш 1 рубль 50-ни төлеп турар. Чүнү барымдаалаар тарификацииы кылып турарын кым-даа билбес болду.

Септелге-тудуг будүрүлгезиниң удуртукчулары чүгле ажыл-агый аайы-биле маңаа көөр, а чогум ниити чурталга черинде чурттап турар ажылчыннарның байдалын бичии-даа сонуургавас. А сонуургал, сагыш човаашкын, кичээнгей чокта хамык түүлдер сандарап турбайн канчаар деп, ийиги кайтта бир-ле өрээлдии дугаарын адады. А ында оларны көңгүс танывас улус чурттап турар болду. Сөөлүнде билдингени болза, олар бо ниити чурталга черинге кандыг-даа хамаарылга чок болган. Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы Н. К. Ховалыг, пассажирлер аргыштырар АТБ-ниң чолаачызы М. Д. Дулуш база оларның ондүү М. Т. Ончатпай олар шак ынчаар рейд кежигүнеринге туттурган.

«Мындыг түүлдер хүн бүрүнүң болуушкуннары-дыр. Мында колдуунда шупту өгбүлелер чурттап турар, ынчангаш вахта системазы чок. ону ажыглап алгаш, яазыбүрү кижилер кирип, өрээлдер сокгаар, амыр-дыш бербес-тир»—деп, чурттакчылар хомудадылар.

Подвалда видеосалон ажыдып каан. Аныяктар сеанс шагын манап, коридорга чыннып алыр дээш эжиктерни чара теп киргилеп кээр. «Чаңгыс эки чүвези, милиция ажылдакчылары өйлеп-өйлеп-ле кээп хынап турар апарган» — деп, чурттакчы Л. Ч. Неволина чугаалайдыр.

«БОТТАРЫВЫС-ДАА ҚЫЛЫП ААР БИС»

Көдээ ажыл-агый институдунуң общежитиезинге хыналдалар удаа-дараа болуп келген. Ынчалза-даа эки талаже өскерилгелер чок. Биезги-ле чаржынчыг байдал хевээр. Туалеттериң каш-ла санныы ажылдап турар, душеваялар болгаш санузел, шагда-ла үрелген.

Вахтёрлар чок, оларның хүлээлгезин тур када кастеляшка Л. А. Оюн күүседип турар болду. Рейд болуп турган хүнде телефону ажылдавайн турган. Кандыгбир түүл болган болза, кайнаар-даа долгаптар харык чок.

Студентилериниң хостуг шагында ойнаптар түүлдери, дыштанышпар булуңу чок. Чаңгыс телевизоруиуң стабилизаторун оорлап аппарганындан ажылдавайн турар.

Бир өрээлге кире бээрвиске, арыг-силии хөлчок, дулген эттиң чаагай чыды коридорже дывыржып үнүп турду. Мында бирги курсчулар С. Хомушку, А. Сарыглар, В. Күжүгет чурттап турарлар. Оолдарның чугаазы-биле алырга, общежитиеге таарымчалыг байдалды, бир эвес студентилерге тудуг материалдарын бээр чүве болза, кылып аптарының аргалары бар. «Чүгле бисче ээ көрүнмес, тоовас-тырлар» —дээш чарык соңгаже айтты. Аңаа удур түүү чугаалаар боор.

Институттуң башкылары общежитиеге график ёзугаар дежурныйлаашкынны чөрүдүп турар. Ол хүн марксизм-ленинизм кафедразының башкызы С. В. Дугарова дежурныйлап олур. «Чара» деп шолалыг ыт эдертип алган. «Ыттыг дежурныйлаарга хөглүг болбазыкпе»—деп, арга чадаарда-ла баштактанды.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдары оларның чурттап турары ниити чурталга черинич чаржынчыг байдалынга шыдажып чадашкаш, өөредилге соксадыышкынын чоруткан болгай. Чүгле мындыг шиитпирлиг хемчегниң түңнелинде олар чурттап турар черинии байдалын мүн-не чүгээртедип ап шыдааннар. Бир эвес өске өөредилге черлериниде байдал шак-ла мындыг хевээр артар чүве болза, ийиги забастовканың болбазынга кым магадыланбазрил?

Ам безин көдээ ажыл-агый институдунуң студентилериниң ортузунда ындыг хүлүрхүлүрлер чоруп турар болдур ийин.

ДЕТКИП ЧОР МЕН

Мээң ачам Араажы Содунам 1930 чылдан эгелээш, чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир 48 чыл бадылергейлиг (ачамның сөзү-биле) чораан, акым Чашоол Сандакович Монгуш барык 50 чылдарда намчы чораан, а мен оларның изи-биле база партия кежигүнү бооп, ажылдап, чурттап чоруур мен. Намчы өг-бүлеге төрүттүнген болгаш, «авыралдыг арат намны, алдын чазаамны» (ачамның чугаазы) дыңнап, хүндүлеп чоруур мен.

Сөөлгү үеде чамдык партия кежигүннери партийжи биледиин дужаап, аңаа бүзүревес апарганы улуг дүвүрелди болдуруп турар. Бодум хуумда эде тургустунуушкунга бүзүреп, бот-эгидиишкинниг ажылдаары чугула деп бодап чоруур мен. Чүге дээрге партия чоннуң эрге-ажыының дугайында сатыш салып, амгы үениң тургузуп турар чидиг айтырыгларынга харыылап берип турар. Чогум-на ынчангаш СЭКП-ни деткип чоруур-дур мен.

Чечек СОДУНА...
«Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.
Хову-Аксы суур.

«МЭЭҢ БАЖЫҢЫМ—МЭЭҢ ШИВЭЭМ»

●Хоорайның ниити чурталга черлеринге чоруткан рейд●

ССРЭ Конституциязының магадылап турары база Совет күрүенең бодуиуң хамаатыларынга бараалгадып турары хөй-хөй эргелер болгаш хосталгаларының арээзында дыштанар, кадыкшылын камгалаар дээш чижектиг эргелер бар. Совет күрүне ук эргени чүгле чарлаары-биле кызыгаарданмайн, оларның боттанырынга херек кырында ажыл-херектерни кылып чорудуп турар. Чылдан чылче санаторийлериниң, дыштанылга бажыңнарының, пансионаттарның, клубтарның, туристчи баазаларының болгаш өске-даа эмнелге-кадыкшылга, культура-чырыдыышкын черлериниң четкизи калбарып турар.

Чаңгыс сөс-биле, күрүне совет кижилериниң кадыкшылы дээш, оларның ажыктыг болгаш солун дыштанылгазын организастаар дээш сагыш човаашкынны көргүзүп турар. Бодувустуң амыдыралывыстың чогумчалыг болуру дээш боттарывыс харыысалгалыг бис. Кым-даа кижи эки чурттаарын, амыдыраарынга таарымчалыг байдалды чургузарын бодап чоруур. Ынчалза-даа бистен хамаарышпас чүүлдер чамдыкта амыдыралывысты шыдаттынар арга чок кылдыр, бүтүн теп дег, човуланныг кылдыын чоруур-дуру база бар. Оон дугайында маңаа чугаалаксадывыс.

«ЛЮКС» ӨРТЕКТИГ ӨРЭЭЛДЕР

Амыдыралывыстың үштүн бир кезиин ажылывыска эрттирер бис. Ынчалза-даа ажыл доостурга-ла, чыдыг, чырык бажыңнарывысты хүн дургузунда сагынгач дег дургени хөлчок шоңкуңгуулаптар-ла болгай бис. Осиургалдың болгаш таарымчалың байдалын чүге дениээр. Ол бүгүде бистин сагыш-сеткиливистиң байдалы, кадыкшылывыстың чаагай чоруу достелгеи. Бачым иштин соолгуде келгеш, бажыывысна-ла сагыжывыс ажып, мага-болдувус сеткилсагыжывыс дыштанчыр болгай.

Ниити чурталга чери. Ында чурттап турар кижиге ол түр-даа болза, база-ла бажыңы, бажыңың кырында дээвиири. Ынчалза-даа ол бистин сеткиливис өөртүп чоруур бе ынчаш?

«Кызыл» септелге-тудуг будүрүлге черинин ниити чурталга бажыңының даштын көөрге-ле чаагай, а кажан оон чурттакчыларының чурталга байдалын таныжа бергеш, хөлүүн карара бээр. Мында чурттакчылар хүнде 4 рубль 50 капеек төлеп турар, аалчылар бажыңында 4 рубль 50-ни төлеп турар. Чүнү барымдаалаар тарификацииы кылып турарын кым-даа билбес болду.

Септелге-тудуг будүрүлгезиниң удуртукчулары чүгле ажыл-агый аайы-биле маңаа көөр, а чогум ниити чурталга черинде чурттап турар ажылчыннарның байдалын бичии-даа сонуургавас. А сонуургал, сагыш човаашкын, кичээнгей чокта хамык түүлдер сандарап турбайн канчаар деп, ийиги кайтта бир-ле өрээлдии дугаарын адады. А ында оларны көңгүс танывас улус чурттап турар болду. Сөөлүнде билдингени болза, олар бо ниити чурталга черинге кандыг-даа хамаарылга чок болган. Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы Н. К. Ховалыг, пассажирлер аргыштырар АТБ-ниң чолаачызы М. Д. Дулуш база оларның ондүү М. Т. Ончатпай олар шак ынчаар рейд кежигүнеринге туттурган.

«Мындыг түүлдер хүн бүрүнүң болуушкуннары-дыр. Мында колдуунда шупту өгбүлелер чурттап турар, ынчангаш вахта системазы чок. ону ажыглап алгаш, яазыбүрү кижилер кирип, өрээлдер сокгаар, амыр-дыш бербес-тир»—деп, чурттакчылар хомудадылар.

Подвалда видеосалон ажыдып каан. Аныяктар сеанс шагын манап, коридорга чыннып алыр дээш эжиктерни чара теп киргилеп кээр. «Чаңгыс эки чүвези, милиция ажылдакчылары өйлеп-өйлеп-ле кээп хынап турар апарган» — деп, чурттакчы Л. Ч. Неволина чугаалайдыр.

«БОТТАРЫВЫС-ДАА ҚЫЛЫП ААР БИС»

Көдээ ажыл-агый институдунуң общежитиезинге хыналдалар удаа-дараа болуп келген. Ынчалза-даа эки талаже өскерилгелер чок. Биезги-ле чаржынчыг байдал хевээр. Туалеттериң каш-ла санныы ажылдап турар, душеваялар болгаш санузел, шагда-ла үрелген.

Вахтёрлар чок, оларның хүлээлгезин тур када кастеляшка Л. А. Оюн күүседип турар болду. Рейд болуп турган хүнде телефону ажылдавайн турган. Кандыгбир түүл болган болза, кайнаар-даа долгаптар харык чок.

Студентилериниң хостуг шагында ойнаптар түүлдери, дыштанышпар булуңу чок. Чаңгыс телевизоруиуң стабилизаторун оорлап аппарганындан ажылдавайн турар.

Бир өрээлге кире бээрвиске, арыг-силии хөлчок, дулген эттиң чаагай чыды коридорже дывыржып үнүп турду. Мында бирги курсчулар С. Хомушку, А. Сарыглар, В. Күжүгет чурттап турарлар. Оолдарның чугаазы-биле алырга, общежитиеге таарымчалыг байдалды, бир эвес студентилерге тудуг материалдарын бээр чүве болза, кылып аптарының аргалары бар. «Чүгле бисче ээ көрүнмес, тоовас-тырлар» —дээш чарык соңгаже айтты. Аңаа удур түүү чугаалаар боор.

Институттуң башкылары общежитиеге график ёзугаар дежурныйлаашкынны чөрүдүп турар. Ол хүн марксизм-ленинизм кафедразының башкызы С. В. Дугарова дежурныйлап олур. «Чара» деп шолалыг ыт эдертип алган. «Ыттыг дежурныйлаарга хөглүг болбазыкпе»—деп, арга чадаарда-ла баштактанды.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдары оларның чурттап турары ниити чурталга черинич чаржынчыг байдалынга шыдажып чадашкаш, өөредилге соксадыышкынын чоруткан болгай. Чүгле мындыг шиитпирлиг хемчегниң түңнелинде олар чурттап турар черинии байдалын мүн-не чүгээртедип ап шыдааннар. Бир эвес өске өөредилге черлериниде байдал шак-ла мындыг хевээр артар чүве болза, ийиги забастовканың болбазынга кым магадыланбазрил?

Ам безин көдээ ажыл-агый институдунуң студентилериниң ортузунда ындыг хүлүрхүлүрлер чоруп турар болдур ийин.

ҚЫЛЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Бистер догереевис ажылдаар, дыштанар, өөренир, чурттаар, оран-сава алыр эргелиг турбужевиссе, амыдыралывыста шак мындыг четпестер ажыл-ижиискеда, сеткил-сагыжывыстың байдалынга-даа—дыка-ла дужаатты кадып турар.

Күш-ажылдың будурукчүлүү кудулаан, студентилерниң, сургуулдарның биличилерже сундугуушкуну өшкен деп чугаалап турарывыстың чылдагааны ажылдап, чурттаарывыска, өөренип, амыдыраарывыска тургустуган байдалдарның багайында эвес бе? Ниити чурталга черлериче кажан-чежеп ээ көрүп, сагыш салыр бис. Бир эвес ындыг хемчегларии дарый чорутпайн, ажылчын, сургуул кижиии сагыш човаашкын чок арттырып каар болзувусса, кажан шагда аажок нептерецгей турган чалгынныг сөс — «Мээң бажыңым — мээң шивээм» кажан-даа кайын эглип келир деп.

Мария КУЗЬМИНА,
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инструктору.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭЛЕКТРОМОНТЕР

«Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезинниң Шагаан-Арыг. да участогунда ажылдап турар Константин Донгак даандырган ажылынга бердинген, эки ажылдап турар монтерларның бирээзин. Ол ам бо хүннерде район эмнелгезинниң чаа тудуу — поликлиникада электри удазыннары киирип турар.

ЧУРУКТА: электромонтер Константин Донгак ажыл үезинде.

Түлуш КАРЫМАНЫҢ фотозу.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылын үнелеп көргенинiң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медальбиле **шаңнаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Алексеев Владимир Михайлович — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединде нинтилел-политиктиг дамчыдылганың редактору.

Анашкина Мария Константиновна — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң ажылчыны.

Базыр Раиса Андреевна — «Тыва фоторазнобыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының № 1 парикмахерскаязында мастер.

Бочкарева Антонина Васильевна — ССРЭ-ниң Курхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң ажылчыны.

Верещагина Антонина Александровна — республиканың диш поликлиниказының кол эмчи-сеструзу.

Верещагин Виктор Александрович — республика эмнелгезиниң травматология салбырының эргелекчизи.

Верещагин Виктор Георгиевич — «Тыва хамааты тудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг механизастаттынган участогунда автомобиль чолаачызы.

Владимиров Василий Аникеевич — Тываның геология-шинчилел экспедициязында бөлүк начальнигы.

Вяткина Тамара Федоровна — «Союзпечать» бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Гумен Полина Александровна — пенсионер.

Даньшина Мария Григорьевна — «Спецкоммунремстрой» септелге-тудуг эргелелиниң экономизи.

Донченко Леонид Леонидович — Тываның геологилшинчилел экспедициязының геологу.

Дроздова Любовь Ильинична — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң бүдүрүлгезинде ажылчын.

Завтракова Поясковья Ананьевна — «Тыва телерембыттехника» бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны.

Калекулина Лидия Сергеевна — аныяк натуралистер станциязында бөлүм удуртукчузу.

Кол Ажилчин Даржаевич — СЭКП обкомунун партия архивиниң эргелекчизи.

Колодкина Иранда Николаевна — ССРЭ-ниң Курхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң күш-ажылды нормалаарының болгаш организастаарының талазы-биле инженери.

Кондрашов Виктор Васильевич — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң телестудиязының кинооператору.

Купцов Николай Петрович — «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының № 81 тудуг эргелелиниң дашчызы.

Логачева Валентина Александровна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының техниги.

Максимов Иван Васильевич — Тыва АССР-ниң ХУМ-ниң өрт камгалал килдизиниң № 1 профессионал өрт кезээнде автомобиль чолаачызы.

Мамонтова Анна Александровна — А. С. Пушкин аттыг библиотекада килдис эргелекчизи.

Маркеленкова Зинаида Астафьевна — республиканың онкология диспансериниң лаборантызы.

Мас Валерий Николаевич — «Кызылагропромтранс» транспорт бүдүрүлгезинде чолаачы.

Машковский Геннадий Степанович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизиниң оралакчызы.

Медведева Надежда Павловна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг баазазының ажылчыны.

Милейкина Ольга Владимировна — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң бүдүрүлгезиниң кол бухгалтери.

Монгуш Каадыр Шолбан-ооловия — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында архив эргелелиниң начальнигы.

Мурашко Евдокия Викторовна — «Союзпечать» бүдүрүлгезиниң экономизи.

Орлова Анна Севостьяновна — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының план-экономика килдизиниң башкарыкчы инженери.

Савва Юрий Янович — Тываның геология-шинчилел экспедициязының начальнигиниң оралакчызы.

Синичкина Валентина Климовна — ниитиниң чемненилге трестиниң № 4 бүдүрүлгезиниң эргелекчизи.

Сиразитдинова Алевтина Кыргысовна — республиканың онкология диспансериниң эмчизи.

Сысоева Анна Варфоломеевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазының улуг товароведи.

Темонин Виктор Николаевич — «Тыва хамааты тудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг механизация участогунуң чолаачызы.

Тутатчикова Валентина Александровна — ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң диспетчери.

Фидаров Заур Александрович — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң бүдүрүлгезинде ажылчын.

Чоодуй Кара-Уруг Байкараевна — А. С. Пушкин аттыг библиотеканың библиотекары.

Шадринцева Евгения Степановна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының бухгалтери.

Шаповалов Василий Александрович — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Юшкова Тамара Григорьевна — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында капитал тудуг эргелелиниң улуг инженери.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Донгак Натпит-оол Шактарович — Хөндергейниң дузалал школазының кижизидиичизи.

Ондар Александра Канчыыр-ооловна — Бажың-Алаак ортумак школазының ажылчыны.

Ондар Седий-оол Самбуувна — Хөндергейниң дузалал школазының ажылчыны.

Фаткулин Каюм Ваказович — Чөөн-Хемчикте ажылагылар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның бызаңчызы.

Ярош Ольга Даниловна — районуң төп кижи эмнелгезиниң повары.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Владимирова Нина Гавриловна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунда шеверлекчи.

Даваалай Мажырмаа Дыжалаевна — районуң кино четки дирекциязының Суг-Бажы суурда киномеханиги.

Захаров Сергей Васильевич — «Енисей» совхозтуң чолаачызы.

Камзалаков Иван Сергеевич — пенсионер.

Коркина Фаина Герасимовна — пенсионер.

Кротова Зинаида Федоровна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң ажылчыны.

Куулар Көк Агаржаевна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Натпит-оол Тараскей Найданович — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Норбу Шагдыр Норбуевич — «Совет Тыва» совхозтуң чылгычызы.

Өшкүлүг Өлчей-оол Чамыянович — «Совет Тыва» совхозтуң механизатору.

Салчак Болай-оол Базырович — «Совет Тыва» совхозтуң чылгычызы.

Скобелина Галина Феофановна — пенсионер.

Хэлабурдин Юрий Георгиевич — «Совет Тыва» совхозтуң дузалакчы дарганы.

Хохрин Евгений Егорович — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң чолаачызы.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Данзын Маадыр-оол Монгушович — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң санхөө килдизиниң эргелекчизи.

РАЙОННУҢ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР НИИТИЛЕЛИНДЕН

Манайдар Аңгырбан Тюлюшовна — ажылчын.

Монгуш Мандарый Донуговча — ажылчын.

Тюлюш Евгения Натпит-ооловна — хлеб бижыкчызы.

Шюгдюр-оол Дарыймаа Домүр-ооловна — садыгжы.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Востриков Иван Петрович — райпо гаражында механик.

Пальчевский Николай Михайлович — райпода автомобиль чолаачызы.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Астафьева Нина Гавриловна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң уруглар салигиниң нянязы.

Бабкина Мария Антиповна — пенсионер.

Бушманова Анастасия Павловна — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Салчак Анай-оол Ензакович — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының механизатору.

Чупин Николай Степанович — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының № 1 хову бригадазының бригадири.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Куликов Илья Сергеевич — улус депутаттарының Тоора-Хем кодээ Совединиң күүсекомунун даргазы.

РАЙОННУҢ ТӨП ЭМНЕЛГЕЗИНДЕН

Базарова Антонина Федоровна — акушерка.

Иргит Донмас Шожуловна — эмчи сестразы.

Муругова Вера Николаевна — эмчи сестразы.

Соловьева Тамара Алексеевна — эмчи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы

Ч. Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары

В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың декабрь 28.

БАДЫТКАТТЫНГАН

Тожудан бистиң бир авторувустуң чагаазынга мындыг харыы келген:

«Совхозтуң дирекциязы, парткому, профкому, зооветспециалистер Улуг-Даг иви фермазының коллективиниң, удуртукчуларының киржилгези-биле С. Дажырганның 1989 чылдың декабрь 2-де «Шын» солунга үзеген материалын сайгарып көргеш. Ында шүгүмчүлээн чүүлдер долузу-биле бадыткаттынган. Бо талазы-биле буруузун зооветспециалистер, ол ышкаш ивижилер боттары ажык-чарлыы-биле миннип чугаалаанар.

Сезон үезинде мунар чарыларны келген-не кижилерге кайы хамаанчок бериптер фактылар турган. Чарылар алган кижилерниң ат-даңзызының тургускаш, ол чарыларның хөлезинин төледири-биле совхозтуң бухгалтериязынга дужаагаш.

Аңныыр сезонунда чарыларны совхоз ажылчыннары эвес кижилерге чөпшээрел чокка бергенинден чамдык чарылар читкен, оон аңгыда, мынчага чедир дедир дужаавааннары база бар. Материалдыг каражаны буруулуг кижилерден эң улуг өртек-биле төледирип шиитпирлээн.

"1990 чылдан эгелеп аңнаары-биле совхозна 782 мун гектар шөлдү Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чөпшээрээн. Ынчангаш моон соңгаар совхоз чарыларны чүгле боттарының ажылчыннарынга аңнаары-биле чөпшээрээр апаар. Бо ажылды чурумчудары чугула апарганын автор кончуг сагыш човап бижээн. Ынчангаш бо талазы-биле хемчеглерни дирекция база специалистер ап чорудар.

«Мөң 1» совхозтуң директору Александр КААДЫР-ООЛ».

* * *

Красноярск хоорайже телеграф-биле чоруткан 100 рубль адрести соора бижээни-биле алыр кижизинге четпейи барганын, ону эгидип бээр дугайында дилээн Бай-Тайга районунуң харылзаа ажылдакчылары үр үе иштинде күүсетпейи турарын, акшаны эгидип алырынга дуза көргүзерин редакциядан Шуй суур чурттуг Саида Ооржак дилээн. Авторнуң чагаазын республиканың харылзаа эргелелинче чоруткан. Аңаа харыыны Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң почта харылзаазының албанының начальниги Р. А. Тур редакцияга берген. Саида Ооржакка 100 рубльди 1989 чылдың октябрь 3-те акт ёзугаар эгидип бергенин ол дыннаткан.

ХАНДЫРАРЫ ЧӨПТҮГ

ШЫНГА ХАРЫЫ

«Шынның» редакциязынга малчыннарның бажың айтырыының дугайында чагаалар удаа-дараа келгилеп турар. Назыныңның иштинде кадарчылап келгеш, пенсиялаан соонда, бажың чок калыр деп чүве ыңдыг амыр бе? Бир ыңдыг чагаа биске Улуг-Хемниң «Найырал» совхозунуң малчыны А. Х. Дувактан келген. Аңаа хамаарыштыр «Найырал» совхозтуң дирекциязының харыызы бо:

«Чүге хандырбазыл» деп материалга хамаарыштыр харыыны бердивис. Алтынсаадра Ховалыговна Дувак «Найырал» совхозтуң кадрчызы шын. Ол 1988 чылдың күзүнүнде бажың айтырыыч тургускан. Амгы үеде совхозта ниити бажың оочурунда 61 ёг-буле, пенсионерлерден 11 кижи бар. Бажың үлүрде 11 кижи составтыг комиссия шиитирлээр. Бистиң совхоз Чаа Чаа-Хөлче кашкен боонда чамдык улус чалгыс бажында ийи ёг-буле төрел аайы-биле чурттап турарлар. Чамдык пенсионер малчыннарывыс бажың чедишпезинден төрелдери-биле кады малчын коданнарда чурттап чоруурлар.

1990 чылда совхозтуң төвүнге ийи аал чурттаар 3 бажыңны тудар планныг. Малчынывыс Александра Ховалыговна Дувак—11 уругнуң иези, 3 оглу бистиң совхозта чолаачылап турарлар, бажың-балгаттыг. Бир оглу Шагаан-Арыгда чолаачылап, ында чурттап турар. Арткан уруглары янзы-бүрү өредилге черлеринде болгаш школада өөренип турар. Бо Маадыр-не малчынны суурга бажың-биле хандырары чөптүг».

ТӨЛЕДИРИН КӨРГЕН

Барыын-Хемчик районнуң чурттакчызы Ч. Д. Соян оон өөн өрттеткен дугайында негелде херээн районнуң улус суду көөрүн саададып турарын хомудап редакцияже бижээн.

Хомудалга районнуң улус судунуң даргазы Н. Ч. Күжүгеттиң биске харыылаанын: «Хомудакчы Ч. Д. Соянның биллириишкини улус судунга 1989 чылдың июнь 22-де кирген. Харыысалга хүлээкчизи М. А. Соянның судка келбейн турганындан судунуң даргазы Н. Ч. Күжүгеттиң биске харыылаанын: «Хомудакчы Ч. Д. Соянның биллириишкини улус судунга 1989 чылдың июнь 22-де кирген. Харыысалга хүлээкчизи М. А. Соянның судка келбейн турганындан херектi 3 удаа соңгаарлаткан. Амгы үеде хомудалды судка сайгарган, өг өрттенгенинге буруулуг М. А. Сояндан 500 рубльди тарткан, харыысалга негекчизи Ч. Д. Соянга төлээр шиитпирни суд үндүрген».

БИЛИП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурдан К. С. Серен-Чимит база өске-даа бижикчилер хөй уругларлыг өг-бүлелерге пособие төлевиринде чаа өскерилгелер дугайында «Хөй уругларлыг, ээзээш орулгалыг өг-бүлелерниң уругларынга пособие төлээрин улгаттырар дугайында» доктаалды 1989 чылдың коябрь 23-те хүлээп алган. Ук доктаалда улуг өскерилге чок. Моон мурнунда пособиени уруглар Чөвүлелиниң «Хөй уругларлыг, ээзээш орулгалыг өг-бүлелерниң уругларынга пособие төлээрин улгаттырар дугайында» доктаалды 1989 чылдың коябрь 23-те хүлээп алган. Ук доктаалда улуг өскерилге чок. Моон мурнунда пособиени уруглар 8 хар четкиже төлеп турган болза, ам ону 12 харга чедир төлээрин ында эде көрген. Ыңдыг болганда, пособие төлээрин узадып алырыбиле ажылдап турар черининг профвилел комитединче дилег билдиришкинин бижиир.

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

1942 чылдың чазынында чүве. Бистиң аалывыс амгы Мөңгүн-Тайга районнуң девискээри болур Сээр деп черге турган. Ол хүн дээрниң аязы хиндиинде хир чок деп болур. Ындыг аяс хүнде бистиң аалывыска чаңнык дүшкени ышкаш улуг халап болган. Шала кежээ аалывыска ийи аътты кижи келген, келзе-ле ол үеде НКВД ажылдакчылары хептиг кижилер өгге кирип келген (сөөлүнде тодарадырымга Халарбаа, Бүлереш деп улус болган).

Ачам, авам-даа өгге органнар, ынчан бис бичии чаш турган бис, эң улуувус—улуг угбавыс 11 харлыг, хеймеривис чаа-ла ийи ай боол турган, иеден төрүттүнге-ле шупту беш кижи бис, менден биче ийи кыс дуңмам турган, олар ачазын билбес-даа, хеймер кижи адазын көрбээн-даа, «ачай» деп сөстү адап-даа көрбээн.

Келген аалчылар ачам биле авамны өгге арттырып алгаш, бистерни: «Бичии кижилер даштыгаа барып ойнаңар» — дээш өгден үндүрүпкен. Даштыгаа хой кажаазының чанында ойнап турган бис. Элээн үе эрткенде ол шагдаа хептиг кижилер ачамның холдарын артында хүлүп алган өгден үндүрүп келгеннер, а боттары ийи таалың долдур чүве тырып алган, аттарында чудүрүп турар болган. Хамык хавырып алган чүвелерин аттарынга артып, чудүрүп, ачавысты мурнунга сүрүп алгаш, боттары аттарын четкеш, кыштаг баары оюмну куду чоруй барганнар.

Ачам бисче каш-даа катап хая көргүлээп, аал-ногаан Саида Ооржак дилээн. Авторнуң чагаазын республиканың харылзаа эргелелинче чоруткан. Аңаа харыыны Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң почта харылзаазының албанының начальниги Р. А. Тур редакцияга берген. Саида Ооржакка 100 рубльди 1989 чылдың октябрь 3-те акт ёзугаар эгидип бергенин ол дыннаткан.

ХАНДЫРАРЫ ЧӨПТҮГ

ШЫНГА ХАРЫЫ

«Шынның» редакциязынга малчыннарның бажың айтырыының дугайында чагаалар удаа-дараа келгилеп турар. Назыныңның иштинде кадарчылап келгеш, пенсиялаан соонда, бажың чок калыр деп чүве ыңдыг амыр бе? Бир ыңдыг чагаа биске Улуг-Хемниң «Найырал» совхозунуң малчыны А. Х. Дувактан келген. Аңаа хамаарыштыр «Найырал» совхозтуң дирекциязының харыызы бо:

«Чүге хандырбазыл» деп материалга хамаарыштыр харыыны бердивис. Алтынсаадра Ховалыговна Дувак «Найырал» совхозтуң кадрчызы шын. Ол 1988 чылдың күзүнүнде бажың айтырыыч тургускан. Амгы үеде совхозта ниити бажың оочурунда 61 ёг-буле, пенсионерлерден 11 кижи бар. Бажың үлүрде 11 кижи составтыг комиссия шиитирлээр. Бистиң совхоз Чаа Чаа-Хөлче кашкен боонда чамдык улус чалгыс бажында ийи ёг-буле төрел аайы-биле чурттап турарлар. Чамдык пенсионер малчыннарывыс бажың чедишпезинден төрелдери-биле кады малчын коданнарда чурттап чоруурлар.

1990 чылда совхозтуң төвүнге ийи аал чурттаар 3 бажыңны тудар планныг. Малчынывыс Александра Ховалыговна Дувак—11 уругнуң иези, 3 оглу бистиң совхозта чолаачылап турарлар, бажың-балгаттыг. Бир оглу Шагаан-Арыгда чолаачылап, ында чурттап турар. Арткан уруглары янзы-бүрү өредилге черлеринде болгаш школада өөренип турар. Бо Маадыр-не малчынны суурга бажың-биле хандырары чөптүг».

ТӨЛЕДИРИН КӨРГЕН

Барыын-Хемчик районнуң чурттакчызы Ч. Д. Соян оон өөн өрттеткен дугайында негелде херээн районнуң улус суду көөрүн саададып турарын хомудап редакцияже бижээн.

Хомудалга районнуң улус судунуң даргазы Н. Ч. Күжүгеттиң биске харыылаанын: «Хомудакчы Ч. Д. Соянның биллириишкини улус судунга 1989 чылдың июнь 22-де кирген. Харыысалга хүлээкчизи М. А. Соянның судка келбейн турганындан херектi 3 удаа соңгаарлаткан. Амгы үеде хомудалды судка сайгарган, өг өрттенгенинге буруулуг М. А. Сояндан 500 рубльди тарткан, харыысалга негекчизи Ч. Д. Соянга төлээр шиитпирни суд үндүрген».

БИЛИП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурдан К. С. Серен-Чимит база өске-даа бижикчилер хөй уругларлыг өг-бүлелерге пособие төлээрин улгаттырар дугайында» доктаалды 1989 чылдың коябрь 23-те хүлээп алган. Ук доктаалда улуг өскерилге чок. Моон мурнунда пособиени уруглар Чөвүлелиниң «Хөй уругларлыг, ээзээш орулгалыг өг-бүлелерниң уругларынга пособие төлээрин улгаттырар дугайында» доктаалды 1989 чылдың коябрь 23-те хүлээп алган. Ук доктаалда улуг өскерилге чок. Моон мурнунда пособиени уруглар 8 хар четкиже төлеп турган болза, ам ону 12 харга чедир төлээрин ында эде көрген. Ыңдыг болганда, пособие төлээрин узадып алырыбиле ажылдап турар черининг профвилел комитединче дилег билдиришкинин бижиир.

Ачам, авам-даа өгге органнар, ынчан бис бичии чаш турган бис, эң улуувус—улуг угбавыс 11 харлыг, хеймеривис чаа-ла ийи ай боол турган, иеден төрүттүнге-ле шупту беш кижи бис, менден биче ийи кыс дуңмам турган, олар ачазын билбес-даа, хеймер кижи адазын көрбээн-даа, «ачай» деп сөстү адап-даа көрбээн.

Келген аалчылар ачам биле авамны өгге арттырып алгаш, бистерни: «Бичии кижилер даштыгаа барып ойнаңар» — дээш өгден үндүрүпкен. Даштыгаа хой кажаазының чанында ойнап турган бис. Элээн үе эрткенде ол шагдаа хептиг кижилер ачамның холдарын артында хүлүп алган өгден үндүрүп келгеннер, а боттары ийи таалың долдур чүве тырып алган, аттарында чудүрүп турар болган. Хамык хавырып алган чүвелерин аттарынга артып, чудүрүп, ачавысты мурнунга сүрүп алгаш, боттары аттарын четкеш, кыштаг баары оюмну куду чоруй барганнар.

Ачам бисче каш-даа катап хая көргүлээп, аал ногаан даны ажытталып көзүлбээже чедир хая көрнүп бар чыткан утпас-тыр мен. Ачавыстың бараяны көзүлбестеп чоруй баарга, өөвүске кирип кээривиске, авам күжүр суугу чанында куду көрүп алган ишкирнип ыглап, караяның чажын бистен чажырар дээш чеңнибиле чоттунуп, сөөскен данзазында таакпызын улайулай сорарга-даа, ыш үнмээн, өжүп калганы ол боор. Өг иштиниң ижик-дежээн шуптузун андара-дүндере октап каапкан, үжеп турганының черечизи оон илден. Авам элээн ыыт чок оргаш, өөжургай бергени ол боор: «Ачаңарны тудуп аппарды, та чүү боор чүве, эртен суур кирип айтырып, билип кээр мен ыйнаан»—дээш, дашкаар үне берген. Үгбамбиле мен ижик-дожээвисти чыый каап, аайлап эгелээн бис.

Эртенинде авам бичии уруун хойлап алгаш, суур кирген, кежээликтей аалга мүн-не чедип келген. Оон биске мынча дээн: «Ачаларны күрүнеге удур улуг аар херек үүлгеткен. 58-тээр кижидир дидир, мени безин ужураштырбас-даа, хавырып алган мөңгүн херекселдер ийи пуд ажыг болган, бүрүткеп, бижип каан саазынга ат салып бердим».

Мээң билирим безин ачамла минутада чаңгыс катап ужураштырган, аъш-чемнидаа бодунга бердирбээн, шагдаа кижи хынаап бээр бис дээш аппарган.

Акызынга чугаалаан чүвезин: «Мени моол-кыдат кижилер-биле харылзажып, чүнү чугаалажып, чүнү үүлгедип турган сен, ынча хөй мөңгүн эт-херекселди кайыын алган сен деп турар чүведир дээн. Бо бүгү чүүлдү ачам меңээ кылдыртып берген дээримге, мынчаарга, өске чүнү-даа болза, кылган мен деп өчү деп албадаар улус-тур—деп чугаалаан болган.—Чүнү-даа кылбаан кижи, чүнү кылган мен деп бодун боду бурууладыр боор, ынчангаш мени хоставас-тыр, акый»—деп акызынга сөөлгү чугаазы ол болган.

Салчак Шожал мээң ирем бодур, ол үеде ол ырактан кара чазаскаан, соок үеде мээң ачамга, дунмазынга кээп ужуражып чораанын бодаарга, эң эрес кижилерниң бирээзи чораан, оон ыңай оон дуңмазынга ынак, бердингени ол хире күштуг турган-дыр деп бодаар-дыр мен. Мугур-Аксы школазынга өөренип чедип кээримге. Шожал ирем школаның завхозу турган, мээң борбак даш чигирии, хаарган далганы бо-ла бээр чүве, мени кээрген чораанын ол ыйнаан. 4-5 класс чеде бергенимде, өөрүм ооллар, мени «контр оглу» деп одап турар чүве, ол үеде бичии кижи орус дыл безин билир эвес, контр деп сөстүн уткаын-даа билбес, херектен кижи оглу деп турары-ла ол ыйнаан деп бодап чораан мен, ол-даа ооллар ол сөстүн утказын билбес, ол үеде репрессияга таварышкаш тудуп чоруп турган. Амгы үеде хөй санныг шергилер база чип каавтар апарган. Бо бүгүнүң түңнелинде ол чуртта чүс-чүс муң кижилер аштап өлүп эгелээн. А үш миллион ажыг кижи чурттап орган черлерин кагган, өске черлерже көжүп чоруур ужурга таварышкан.

Эрткен чылын эргилде соонда чуртту баштап эгелээн чазак төрел-бөлүк улустарның аразынга чугаалажыышкынарны кылып тургаш, чурттуң иштики байдалын экижидип алыр соруланы садыл турар.

ЧУРУКТА: Суданның аштап, суксаан кижилери.
СЭТА-ның фотозу.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОФИЯ. Болгарияның демократтыг партиязының тургузукчу ниити хуралы Пловдив хоорайга болган. Билдилиг болгаш хамаарышпас хамаатыларның иштинден чазакты тургузар, күрүнениң ажык чок эргелел апарадының структуразын кызырар, «төгерик столга» Демократтыг партия киржир дугайында негелдени съездиге хүлээп алдынган программалыг медеглелде айыткан.

Партияның уставын хуралга бадылаан. Оон дээди органы съезд болуп турар. Национал болгаш область чөвүлелдери, эге организациялар партияның тургузуунга база кирип турар. Партияның удуртукчузу Болгар Улус Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужаалынга кандидат болур.

* * *

Национал айтырыг Болгарияда айыылдыг түүл болу берген. Кажан мындыг байдал тургустунуп келгенде, республиканың хамааты бүрүзү бедик харыысалгалыг, бодамчалыг, сарыылдыг бодур ужурлуг деп Болгар Улус Республиканың улус хуралының удуртулгазының чурттуң бүгү хамаатыларынга кыйгырыында айыткан.

Национал айтырыгның янзы-бүрү талааларын чугаалажып көөрү-биле хөй-ниити чөвүлелиң Улус хуралының удуртулгазы база чмыылдыргаң. Хөй-ниити организацияларының төлээлекчилерин, парламент бөлүктериниң болгаш доктаамал комиссияларның кежигүннерин, порка дылдыг болгаш мусульман чурттакчыларны хөйниити чөвүлелинге келиринче база киржиринче чалаан.

БУДАПЕШТ. Соңгулда мурнунуң демисели эгелээн дугайында Венгрияның социалистиг партиязы чарлаан. Актив хуралы Будапешт хоорайга болган. Партияның область болгаш хоорай соңгулда органнарының 400 ажыг төлээлекчилери аңаа киришкен. Венгрияның социалистиг партиязының даргазы Реже Ньерш оларның мурнунга чүве чугаалаан. Парламент фракциязының удуртукчузу Чаба Хамори болгаш соңгулда кампаниязы дээш харыысалгалыг Имре Пожгаи актив хуралынга санал бергеннер.

Венгрияның парламентизиниң депутаттар соңгулдалары бо чылдың мартта болур.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Панамаже халдаашкынының түңнелинде ол чурттуң өлүрткен хамаатыларының санын адаарындан АКШ-тың албан-дужаалдыг кижилери ойталап турар. Пентагонуң төлээлекчилери Панамага өлген америк солдаттарның санын чигези-биле адаан. Ынчалзажок Панаманың өлүрткен хамаатыларының санын адаарындан АКШ-тың администрациязы мурнуку хевээр былдап турар.

АКШ-тың күрүне секретарыңың бирги оралакчызы Л. Иглбергер Эй-би-си телекомпаниязының сөөлгү медээлер программазынга чүве чугаалаан болгаш Панаманың өлүрткен хамаатыларының чиге санын тодаргайлаары ам-даа доозулбаан деп медеглээн. Америк интервенцияның үезинде өлүрткен панамнарның саны 400 боор деп, ол чугаалаан.

АКШ-тың президентизиниң национал айыыл чок чорук талазы-биле дузалакчызы Б. Скаукрафт Эй-би-си телекомпанияны дамчыштыр чүве чугаалаан, кандыг-даа санны адаарындан ойталаан.

МАНИЛА. Эрткен чылдың декабрьда үймээнчилерниң шериг эргилдезин кылыр дээн оралдажыышкынының байдалдарын тодаргайлаар чазак комиссиязынга онза эргелерни тыпсыр дугайында хоойлуга Филиппинниң президентизи Корасон Акино ат салган. Үймээнниң чылдагаанарын болгаш байдалын тодаргайлаары-биле немелде материалдарны алыр эргени чаа хоойлу ёзугаар комиссияның кежигүннериңге тывыскан.

(СЭТА).

ОБЪЕКТИВТЕ — СУДАН

Африка дүнге турар улуг күрүнелерниң бирээзи Судан амгы үеде берге байдалдарны чурттап эртип турар. Үлетпүрү шоолуг хөгжүвээн бо чурттуң даштыкы күрүнелерге өрези 14 миллиард доллар ажып турар. Оон-биле чергелештир чурттуң мурнуу талазында чурттакчылыг черлерде политиктиг байдал база чидиглеңип эгелээн.

Оон аңгыда, бо чуртка 1988 чылдан бээр кандаашкынар, үерлээшкиннер каш удаа болгулап, тараа дүжүдүнге коңчуг багай салдарны чедирген. Тараачын чоннуң остүрүп алган бичии дужуду чедир бышпайн чорда, хөй санныг шергилер база чип каавтар апарган. Бо бүгүнүң түңнелинде ол чуртта чүс-чүс муң кижилер аштап өлүп эгелээн. А үш миллион ажыг кижи чурттап орган черлерин кагган, өске черлерже көжүп чоруур ужурга таварышкан.

Эрткен чылын эргилде соонда чуртту баштап эгелээн чазак төрел-бөлүк улустарның аразынга чугаалажыышкынарны кылып тургаш, чурттуң иштики байдалын экижидип алыр соруланы садыл турар.

ЧУРУКТА: Суданның аштап, суксаан кижилери.
СЭТА-ның фотозу.

ЧАА КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

Чаа туттунган Культура бажыңының ажыдыышкынын адыр-кежигжилер четтиклейи манап турган. Шагда-ла ажыглалче киред дээн тудуг орайтаан. Ында чылдагаанвар-ла хей. Тудуг материалдары чедиштезинден ынчанган. Бүтүү ажылды прораб Мерген Колович Дастай-оол башкарган. Ооң киирген үлүү дыка улуг.

Декабрь төнчүзүнде тудугну дужаган. Чон хей чыылган. Анаа СЭКП Тожу райкомунуң бирги секретары В. В. Содунам сөс ап чүве чугаалаан, Кожааны күш-ажылдың хоочуннары В. С. Дамдын-оол биле Б. Ч. Серен олар кескен.

Чонунуң мурнунга ыяка илеткелди «Тоора-Хем» совхозтуң директору С. Б. Дугур кылган. Ажыл-агыйда чеднишкиниерден аңгыда, четпестер хей болуп турарын илеткелчи айытқан. Ол ышкаш аныяктар ортузунда кижизидилге ажылы багай чоруп турар. Кижизидилге ажылын күштелдирер талазы-биле чамдык хемчегленнің ап чоруттунуп турарынга ол доктаваган.

Чаа тудугну чөп ажыглаар, чонунуң культурлуг дыштанылгазын организастаар, спортчу маргылдаалар-га чонну киириштирер болгаш ынаар аныяктарны хаара тудар айтырыгларга чон мурнунга сөс ап, чүве чугаалаан кижи бүрүзү боттарының сеткил ханыышкынындан илергейлээннер. Шынапла, хей акша-төгерикти үндүрген. Иштики дериг-херекселдерни санаваска безин 604 муң рубль үнген.

Районнуң АКМК-ның тудугжулары мактадыг ажылдааннар. Бригадир В. Г. Парчевский, тудугжулар Дашоол Кол, Эртине Серен, Начын-оол Хуна дээн ышкаш мурнанчыларны өртектиг бедектер-биле шаңнаан. Аныяктарның кижизидилгезинге үлүг-хуузун киирип чоруур хоочуннарга болгаш «Өдүген» ансамбльдиң киржикчилериге суй белектерни тыыскан.

Ажыдыышкынның байырлыг кезээ доозулган соонда, концерт эгелээн. Чыылган чон адыш часкаашкыннары-биле бот-тывынгыр артистери уткаан. Ылангыя Часпаяк Кол, Хамажы Бараан, Эртине Серен, Николай Дамдын оларның күүселделерин көрүкчүлер аажок сонуургааннар. Партия райкомунуң төлээлери Т. Тарғын, А. Семие-Кок, Н. Павлович олар чыылганнарга ыры, шүлүүн бараалгаткан.

Ажыдыышкынга турас ажаткан спортчу маргылдаалар эгелээн. Хол бомбүүнге Тоора-Хем суурнуң эр, хереэжен командалары бирги черни алгаш, шилчип чоруур күбок-биле болгаш өртектиг бараан-биле шаңнатканнар. Хостуг хүрешке Ий школазының өскүүнүкчилери тиилээн. Онза улуг рольду тренер Дадар-оол Лоовай көргүскен. Ооң соонда 32 мөгениң хүрежи болган. «Тоора-Хем» совхозтуң мөгези Роман Эәрилге шүүлгеш, хой-биле шаңнатканн.

Ийи хүн иштинде адыр-кежигжилер болгаш ажыдыышкынга келген аалчылар омак-хеглуг дыштанып мага ханганнар.

Татьяна КУШКАШ.

Тожу район.

ААЛДАП КЭЭП КӨРҮҢЕР

Тожуда чурттап, ажылдап турар мен. Суурувус Ийиниң клувунда кинолар, дыштанылга кежээлери болуп турар. Аныяктарның база улуг улустуң сагыжында четпейн турар чүве болза, бистиң районга республика төвүнден артистер солуи тыва шилер көргүспейн, ыры-хегжүм ансамбльдериниң келбейн турары. Эйнр чылын бистиң районга чүгле бир ансамбль, балет болуу чораан.

Театриың хоочун артистери Тожуга чүге концерт коргузуп келбес ирги? Бистиңге аалдап кээриерни улуу-биле дилеп тур бис.

Тожу районче Тыва АССРниң Культура министерствозунуң көрүүр үези келбээн бе?

Санда АК.

СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕ ФОНДУЗУНДАН

Интервью

Ак-Довуракта В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат чүгле бистиң республикада эвес, бүгү Эвилелде төрелдешкек бүдүрүлгелерниң социалистиг чарыжының тиилекчилериниң бирээзинге удаа-дараа санадып, планныг даалгаларын доктаамал ажыр күүседип, бүдүрген продукциязын хереглекчилерге садып саргаш, оон хей орулганы киирип ап келген. Ында арыглал фабриказының хей националдыг, быжыг эп-найыралдыг коллективи мурнуку одуругда.

Мурнакчы бүдүрүлгенин администрациязы, күш-ажылчы коллектив төвүлели болгаш профэвилел комитеди кижилериин ажылдаарынга, чурттаарынга, кадыышылыны быжыглаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарыынче угланган боттуг хемчегленни ап турар. Бистин корреспондентивис анаа барып, комбинаттың күш-ажыл болгаш шалың килдизининң начальныгы Елена Казимировна **Богдановага** ужурашкаш, интервью алган. Ону мооң адаанда киирдивис.

— Ие чаштың кадыын камгалаар талазы биле ап чорудуп турар хемчеглениңерге хамзарыштыр түңү чугаалап болур силер?

— Божаан иелерге уругларын 3 харга чедир азыраары-биле ай санында 100 рубль чедир төлевирлиг шөлээни берип эгелээнивистен бээр ам чыл ажа берди. Ол хуусаада ажыл стажы үзүктелбес, ажылдаар чери болгаш уруглар садтарын ажыглаар эргези хевээр артар. Чаш уругну иези боду 3 чыл дургузунда ажылдавайн ажаап олурарга, ооң кадык-шыырак өзеринге дузалаар. Чылда ортумаа-биле аңаа 150 рубльди чарыгдаар. Шак мындыг сагыш салыышкынны бистиң комбинадывыс чуртта баштай боттандырып эгелээни өскелерге үлегер-чижек болур ужурлуг.

— Хөй уруглардыг ажылчын өг-бүлелер комбинатта хөй болгай. Оларга кандыг дузаны көргүзүп турарыл?

— Бо чугула айтырыг. Өг-бүлезинде кижи санынга онаштыр ээвээш акша алыр, амыдыралынга чеднимес өг-бүлелериниң шупту-зунуң ат-даңзызын тургузуп, учётка алган. Социал хандырылга органнарының берип турар дузаламчызынга немей бистиң коллектив чылда 50 муң рубльди чарыгдаар. Санаторийже, курорттарже, профилакторийлерже, дыштанылга бажыңнарынче, пионер лагерьлеринче баар путёвкаларны оларга халаска тыыскыр, башкылар 3 харга чедир азыраары-биле ай санында 100 рубль чедир төлевирлиг шөлээни берип эгелээнивистен бээр ам чыл ажа берди. Ол хуусаада ажыл стажы үзүктелбес, ажылдаар чери болгаш уруглар садтарын ажыглаар эргези хевээр артар. Чаш уругну иези боду 3 чыл дургузунда ажылдавайн ажаап олурарга, ооң кадык-шыырак өзеринге дузалаар. Чылда ортумаа-биле аңаа 150 рубльди чарыгдаар. Шак мындыг сагыш салыышкынны бистиң комбинадывыс чуртта баштай боттандырып эгелээни өскелерге үлегер-чижек болур ужурлуг.

— Хөй уруглардыг ажылчын өг-бүлелер комбинатта хөй болгай. Оларга кандыг дузаны көргүзүп турарыл?

— Бо чугула айтырыг. Өг-бүлезинде кижи санынга онаштыр ээвээш акша алыр, амыдыралынга чеднимес өг-бүлелериниң шупту-зунуң ат-даңзызын тургузуп, учётка алган. Социал хандырылга органнарының берип турар дузаламчызынга немей бистиң коллектив чылда 50 муң рубльди чарыгдаар. Санаторийже, курорттарже, профилакторийлерже, дыштанылга бажыңнарынче, пионер лагерьлеринче баар путёвкаларны оларга халаска тыыскыр, башкылар тайгы оочурда бээр аргаларны ажыглап турар бис.

— Елена Казимировна, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга сагыш салыышкын силерде кандыгыл?

— Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен, бистиң коллективке ажылдап тура, пенсияже үнген 29 кижи бар. Чылда оларның бирээзинге-ле 300 рубльди улуг байырлалдар таварыштыр тыпсып келген. Ооң ниити түңүн 12 муң рубльге доктааткан. Күш-ажылчы коллектив төвүлелинге администрацияның болгаш профкомнуң инициативазы-биле база бир чаа шиитпир хүлээп алдынган. Коллективке доктаамал ажылдап келген ажылчын, инженер-техниктиг ажылдаачы кижи бүрүзүнге пенсияже үдээрде 1500-тен 3000 рубль чедир дузаламчыны 1990 чылдың январьдан шаңнал кылдыр бээрин доктааткан. Апыяктарны база утпаан. Олар өг-бүле тударда эт-херексел садып алыры-биле 8 чыл хуусаада эгидер чээлиниг ап болур. Чүгле аңаа безин 40 муң рубльди үндүрер.

— «Кадыкшыл» программазын боттандырарынга кайы хире акша көрдүнгенил?

— Дүнеки болгаш нежээки эөлчегленде ажылдап турар кижилериң аъш-чемин чиигедиринге, халас чемгереринге 102 муң рубльди, курорттар, профилакторийлер, дыштанылга бажыңнарынче баар чиигелделиг болгаш халас путёвкаларга, дыштанылга кежээлерң организастаарынга, күш-культура болгаш спортту хөгжүдеринге, комбинаттың эргезинде профилакторийге болгаш кадыкшылга пунктузунга эмнер садарынга 35 муң рубльди чарыгдап турар.

— Боттарының күжү-биле чурттаар бажыңнар тудуп ап турар кижилерге коллективи кандыг деткимчени көргүзерил?

— Херек материалдарның шуптузун саткаш, тудар шөлүнге чедирип бээр. Техника-биле база хандырар. Аңаа чыл санында 750 муң рубльди тускайлаарын коллектив төвүлелинге дургушкан.

Үстүнде айыттынган акша-хөрецтини социал хөгжүлдениң фондузундан алыр. Бот-оруга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынче киргеш, коллектив кежигүннериниң кызымак күш-ажылының ачызында, хей орулганы киирип алганының ачызында бо бүгүнү боттандырар арга чедип алдынган.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

ӨӨРҮШКҮНҮҢ СӨСТЕРИ

Боттарының мергежилин ханы билир, кижилериң кадыы дээш ак сеткилдиг ажылдап чоруур эмчилерни чон үнелеп адап, өөрүшкүзүн солуп дамчыштыр илередип турар. Ындыг чугаалар редакцияның почтазы-биле арбын келгилээр. Ам оларның чамдыктарын маңаа допчулап киирип көрейн.

«Караам кемдедип алгаш, республиканың кезер эмнелгезинге эмнелип чыттым. Кезер эмчи Анатолий Юрченконуң дежурныйлап турган хүнүнде таварышкан болдум. Ол мени дораан кезип эмнээн. Бо эмчиниң болгаш оон сестраларының, санитаркаларының хайгааралынга эмнедип тургаш, кадыым экижээн». Олар бүгүдеге солун дамчыштыр өөрүшкүмнү илередикседим» — деп, Улуг-Хемде Ак-Тал суурдан **Александра Күжүгет** бижээн.

Мөңгүн Тайга районунуң Мугур-Аксы суурнуң чурттакчызы **Александр Иргит** чагаазында өөрүшкүзүн мынчаар илереткен: «1 хар 8 айлыг оглумнуң боску соокка алыскандыган чыдыкан. Республика эмнелгезинин чыдып эмнеир лор салбырынга келдивис. Эмчилер шинчээш, оолдун байдалы берге деп түңнеди. Ынчалзажок лор салбырның улуг эмчизи Данов Машпак-оолович Монгуштун болгаш ында уруглар кежа оода-ла чаңгыс ындыг школа болза! Биличиңде оөренип турар школавыс безин кызыы, тар, өрээлдер, класстар чедишпес.

Алдын-оол Санчакович Ховалыг, башкы-тренер:

— Чыраа-Бажы ортумак школазының пионерлери— 3 чыл улаштыр район чемпионнары. 1984 чылда республикага чаңгыс улаа бирги черни ээлээн. Школада шыдыраа секциязын удуртуп турар мен. Солуннар арыннарынга эгелеп чоруур шыдыраачыларга кичээлдерни эрттирип турза кандыг ирги?

Үш дугаар ужурашкан тренер башкымның адын база Алдын-оол дээр болду. Ол мээң элдепсингенимни эскерип каап: «Ондар кижи-ле болгай мен» — дээш хүлүмзүрду. Алдын-оол Содунамович Ондарның меңээ дамчытканы мынды:

— Сүт-Хөл райлага ийиги черни ээлээн бис. Ынчангаш маңаа маргылдаадан дашкаар эки тура-биле киришкенивис ол. Ада-иелер-биле дугурушкаш, акша-төгерикти чыгдынгаш, тергиндээр, көөргеттинер-даа дээш эвес, мергежилиивис бедидип, дуржулга мөөңнеп алыры-биле келгенивис бо. Ийи дугаар бөлүкке сйнаан командаларны шуптузун удуп үндүвус. Чөөн-Хемчиктн 2,5 сан мурнадывыс.

Школада шыдыраа болгүмүнүң киржикчилери айда 4 катап кичээл эрттирип турар. Аңаа хей шак күш үндүрүп, кызып-кылайып турда-ла, төлеп бээри чегенчиг, эвээш-тир».

«Ак-терге» маргылдаазынга 9 команда киришкеп. Ниймежилер орук хөлезинин боттары төлеп, эки тура ёзуур-биле киришкеп. Ыраккы Мөңгүн-Тайганың аныяк шыдыраачылары 4 сол. 1 уруг киржикчилиг долу составывыс-биле ойнаан. Ол хирезинде найысылалдан ырак эвес черлер: Кызыл район, Каа-Хем, Бии-Хем болгаш оскелээ районнар командалар чорутпаан.

Тывага «Ак-тергениң» келир үези бир-ле дугаарында бичии аныяк шыдыраачыларның эрге-ажыы, сонуургалы, кижизидилгези дээш боттарын бүрүнү-биле бердинген атташ аттыг Алдын-оолдардан, оларның быжыг тура-соруундан, сыныш чок туруштуундан хамаарыкшыры нөску ышкажыл. Алдын-оол Куулар дыкпыш, бичии өрээлдерлиг школага «Ак-тергениң» республика чемпионнарын белеткеп шыдаан.

Алдын-оол Ховалыг аныяк шыдыраачылар ортузунда чогаадыкчы дилээшкиннерни уламчылавышаан. Алдын-сол Ондар акша-көпеек айтырыын дилеп тыварын оралдашпышаан. Ындыгларга өскелерниң деткимче-дузаламчызы херек.

Алдын-оол Очур-оолович-ниң бодап, планнап чоруурун ышнаш, чажындан салымчаяанныг бичии чаштар өөренир ооца чаңгыс шыдыраа школазын республика төвүнге тудуп алза! Чүгле ынчан келир үенин чемпионнары өзүп үнүп келиринге бүзүреп болур. Ол үе Тывага удавас келир чадавас. Аас-кежиктиг ажиндириг-биле, «Ак-Терге»!

Данзы САЛЧАК.

Чагаалар допчулалы

«АК-ТЕРГЕНИҢ» КЕЛИР ҮЕЗИ КАНДЫГЫЛ?

АЖЫЛЧЕ ЧАЛААЛГА

Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиазында ажылдаар административ-ажылагый талазы-биле директорнуң оралакчызы, вахтерлар дүрген негеттинип турар.

Филиалдың адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 5, кадрлар килдизи.

«Тыва системалар» эртемтехниктиг төпте организастаттының турар чонуң хереглел бараанарын кылыр бүдүрүлге участогунга электроника талазы-биле дараазында ажылдакчылар негеттинип турар:

— участок начальныгы;
— мастер;
— инженер-конструктор;
— техник;
— башкарыкчылар;
— монтажник-эптекчилер.

Эртем-техниктиг төптүң адреви: Кызыл хоорай, Культура парыгы, аныяк техниктер станциязы, телефону 2-67-28.

ХӨГЖҮМ-ЫРГА ХАНДЫКШЫЛ

. . .

Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, концертмейстер Мария Монгушевна Лопсан ында каш чыл бурунгаар ажыттынган уругларның уран чүүл школазының өөреникчилеринге ыры аялгазының тывызыксыг «чажыттарын» өөредип турар. Уруглар ырыны нота барымдаалап, хөгжүм хереселинге ойнаарга, ол ону шаннно-биле үдеп башкарар.

Бо хөгжүм башкызының мергежили бедик. Хей чылдарда музыкага уругларны өөредип келген. Ооң өөреникчилериниң бирээзи Шамбалыгдан өөренип келген Даваакай Чинчи ам уран чүүл школазының ийиги класында домра сургуулунда өөренип турар.

ЧУРУКТА: Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы Мария Монгушевна Лопсан өөреникчизи Даваакай Чинчи биле кичээл үезинде.

Онгар ОХЕМЧИКТИҢ фотоо.

. . .

«ШЫННЫҢ» ЧАГЫДЫЛГАЗЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Чамдык кижилер 1990 чылда «Шын» солуннун чагыдылгазы доозулган, ам ону бижидип алыр арга чок деп санап турар. Ол шын эвес. Солунну амдаа чагыдып ап болур. Бо январь айда чагыдылганы кылып алыр болза, ону март айдан эгелеп алыр. Ниитизи-биле солунну чылдын кайы-даа үезинде чагыдып болур, а 1991 чылга чагыдылганы кайы-даа үеде кылырын база чөпшээреп каан.

Чагыдылганы республиканың бүгү «Союзпечать» органнары, харылзаа албан черлери кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка хүлээп алыр.

«Шын» солунну чагыдып албаан болзунарза, дарый чагыдып алырын сүмелеливис. Солуннун бир айда чагыдылгазының өртээ—65 көпеек. Каш айга чагыдар болдур, оон санынга көвүделирге. ниити чагыдылганың түңү үнүп кээр.

Телевидение

ЯНВАРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Экии, музыка!». «Ниити ыры оаза оне». 9.15 «Делегейии дескиндир». Альманах. 10.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Кхмерлериң хөгжүмүнүг аас чогаалы. (Камбожа). 10.30 «Ромео биле Джульетта». Фильм-балет. 12.00 Телефильм. 12.30 «Үе». 13.00—13.50 «Мээн өңүүм — аът». Эртем-тейлбырлыг фильм. 14.15 сериялары. 15.30 «Капитан Гранттыны дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 16.55 «Кымдаа чоруксаваан». Совет немецтериниң чурттан үнүп чоруп турары-биле холбашкан нарын айтырыглар. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Колледж. (Реклама. Чарлалдар. Информация.). 18.30 «Үе». 19.00 Хоккей. «Филадельфия Флайерз» (АКШ) — ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.30 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитиирлер». Өнүү дугайында болгаш чер ажыглалының дугайында ССГР Хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажып турбис. 22.45—23.20 «Силерни ырлап берейн». Матвеева-ның ырыларын Г. Хомчи күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 П. Корин чуруккучунуң музей-бажыңы. 9.00 Немец дыл. 9.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. С. Пономарев-биле Останкинскиниң Концерт студиязынга ужуражыышкын. 11.15 Немец дыл. 11.45 Уругларга фильм. «Чаш назының сөөлгү чайы». 2-3 сериялары. 13.55 «Уругларга ачылгаштар дугайында». 14.25—15.35 «Эртиен чылгы калгыль». Телефильм. 17.00 Делегей конкурузунуң дипломантызы Г. Вершигораның сюн көргүзүү. 17.25 Ооалондак чок шимчээшкин дээш. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Шупту кады». Еврей автономнуг областың национал культуразын сайзырадыр дугайында. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Совхозту кымдан садып алырыл азы ажылчынны аъш-чем биле чүге чандырып шыдаавайн турар ис?» Теледамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктың удуру, чаштар». КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 «Тыва черде». «Өг-бүле болгаш өг-бүлеге кижизидилге». «Тиилелгениң 45 ылыңга». Медээлер. 20.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

21.00 Уттундурбас музыкалыг неижелер. Ф. Лист аттыг камерлиг оркестриң концерти. 21.30 «Иван Грозный». Телефильм. 1-ги серилзы. 23.15—02.00 Хөгжүмнүг дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Нарым чери: кижилер болгаш салым-чолдар». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 «Хостуг теманы шилип алдым...» Симферополь хоорайның № 25 школазында үстүкү класстарга эртемнерни башкылаарында болгаш кижизидилге ажылында чаа хевирлер дугайында.

КИНО

ЯНВАРЬ 10-ДА

«НАИЫРАЛ»: «Мно, мой Мно» 10.00. «Пригозорелный» 11.50, 13.40, 15.20, 17.30, 19.30 (узаткан) Видеозал: «Фотография в свадебном альбоме» (2 серияльг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бесстрашный атаман» 8.30, 12.00. «Раз, два — горе не беда» 10.10, 13.40, 15.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Лиловый шар» 11.40. «Маньчжурский вариант» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Похищение Чародея» 13.30. «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 15.20, 17.10, 19.10 (узаткан) шактарда.

667000, Кыызл хоорай Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-14; ◆ ирвемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер: ◆ аъш-тайжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдызи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парзалга амазы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының керектериниң газазы биле чугаалар комитединиң типографиязы. Кызыл Шевченкин, Уолдаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 362. ТС — 00405

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың январь 11 четверг № 9 (14209)
1925 чылда үндезилеттингер
Өртээ 3 көп.

ЧОЛААЧЫ:

ОЛ КЫМЫЛ?

ЧУРУКТА: Ак-Довурак хоорайда чолаачы Анатолий Сендиевич Монгуш даг-дүгү болбаазырадыр фабриканың продукциязын чүдүрүп алгаш. Абазаже чорупкан. Ол аар чүгүн демир-орук станциязынга барып дүжүрер. Ол машиназынга үжен тонна чедир чүктү дажыглаар. Ажылнике кызымак чолаачы Чадаананың хөмүр-даш разрезинден хөмүрнү ап, ырак черлерге база чедирер. Бо чолаачы Ак-Довуракты автобудүрүлгезинге он ийи чыл чолзачылаан. Беш чылдың планныг даалгаларын доттандырарынга шалынчы үлүүн киирип, бедик көргүзүглерлиг болуп, мактадып турар.

Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кыштаглаашкын — шылгалда

ЧӨӨПТҮГ НЕГЕЛДЕЛЕР

«Тээли» совхозтуң удуртукчулары, зооветспециалистери малчыннарның негелделерин чүге билбезил?

Шат бригадазының 7 муң хою 26 коданда кыштап турар. Төрүүр хойнуң 4 коданы январьда, артканнары февраль-март айларда хураганнаар кылдыр ынчалдыр тарып боозаткан, эдериштирген. Мал чемининг курлавыры совхозта аажок эвээш. Холуман чемнер, чарба чок. Ам чүгле 1020 тонна сиген, 25 тонна сула арткан. Оон хей кезинң сүтбараан фермазы алыр болганда, шээр мал коданнарын көрүп тургаш, чоорту шаабиле үлештирерин «Тээли» совхозтуң кол зоотехниги Иван Монгуш мээң-биле кады чорааш чугаалады.

Бай-Тайга сыннарының эдектеринде кожа-кожа аалдарның малының одарлары тейлер, шаттарда ам дээрезинде хар чуга, хат-даа хадываан, соок-даа шоолуг эвес.

— Кыш эки эртип турарынга, малдың деңгилдези сулараваанынга элекгеп оожургаар эргевис чок. Чазын агаар-бойдус өскерлир, арган малды ынчан баксырадыр ышкажыгай — деп, баштайгы барган аалывыста хоочун малчыл Сенденмаа Ооржак шың-на сеткилин илередип, аалдың кедээзинде мээсте чатты берген хойну дурааннап хайгаарааш, өөнче бисти чалады. Кадарган 308 хою март айда төрүүр дээрзин чугаа кадында билип алдывыс. Аалга келген кижи чүгле хынакчы болур эвес, бичии-даа болза дуза кадарын бодаар. Ынчангаш, мен малчыннарның социал амыдыралын экижидери-биле Тыва АССР-ниң база областтың профэвилелдер чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алганы доктаалының допчу зүткызын таныштырдым. Чугаа ук малчынның бодап, сагышсырап чорааныңга ылап-ла дээптп, ынчангаш бодунуң база кады кожа ажылдап чоруур эшөөрүнүң амыдыралында четпестерни тө каай-ла берди. Оон чугаазы-биле алырга, автомагазин Шат бригадазының аалдарынга хуралсуглаа, өөредилге хүннеринде чүгле хаая моорлап кээр апарган. Ынчангаш хойжулар бо-ла чай-шөлээн чок үеде суур кирип, садыг-магазин баар ужурга тавар-жыл турар. Тускай хеп-даа албастар. Бригаданың почтачызы Чүдүк Каадыр улустуң чагыткан солун, сеткүүлдерин бажыңынга чыыпчыып, оон суг сөөртүр автомашиналарның чолаачыларындан чорударга, эвелиинге четпес, өске аалдарга каапкар таварылгалар бар. Оон ындыг хомудалдарын дараазында барган аалдарывыстың эвлери Александр Ооржак, Анатолий Очур, Зинаида Серин болгаш өскелер-даа бүрүн деткип, боттарынга база уруг-дарыынга идик-хеп аймаан тып чадашканың чугаалап, хар сүзүп, хой кадарарда кедер чайгы сапык идиктерни безин биске көргүстүлер.

Багай-оол Серенниң 301 хоюнуң 156-зы оолдапкан. Тускай хеп кылдыр чүгле чангыс халат берип каан. Кажаазының чанында эвээшле сиген бар, оон өске малга бээр чеми чок. Бригаданың кайы-даа коданында дус безин чок. Ону кажан экскәрин ким-даа билбеди.

Төрүүр коданнарда бир чүгула херек чүүл — чырык. «Тээлиниң» кожалары «Мурнакчы» биле «Бай-Тал» совхозтарның малчыннары электри чырыын шагда-ла ажыглап эгелээн. А бо совхозтуң Шатта аразы чоок-чоок кыштагларын электрижидерин дугуржуп, аалдарның чанынга чедир чагыларны кадап, электри удазыннарын подстанцияларга чедир шейгеш, оюу ара каалканындан бээр ийи чыл чыгап олурар.

Кыштагларга турган электри моторларын чазын чыгаш, совхозтуң складында аппарып шыгжап каан. Ону харыылаар кижи мал ажылының механиги Сайын-оол Хомушку кыштаглаашкын эгелээнинден бээр январь 6-га чедир чангызын-даа эккел салбаанын канчаар тайылбырлаарыл?

«Тээли» совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемнигнери коданнарны доктаамал эргивес, четпестерни чогуур үезинде эскербес, малчыннар-биле сеткил-сагыштың ханызындан чугаалашпас болгулаар. Аңаа хамаарыштыр маңаа чамдык чижектерден киирейн: хойжу Олег Олакайның хоюнуң кажаазынга кирерге, ишти өлүпкн, дөңнелген өдээн чедир каспаан, серизин-даа кылбаан. Суг сөөртүр автомашиназы үрелгеһинден ол бригаданың малчыннарынга Василий Салчак 8 хонукта суг чедирбээнин кымны-даа дүвүретпээн.

Кок-Баглың деп черде соңгаартан, «Шушенское» совхозтан садып эккелген бир кодан хураган бар. Ону Сандан-оол Иргит кадарып турар. Оон аалынга хүндүскүүнүң 12 шакта чеде берген бис. Малы кажаада хевээр, кадарчы эзирик, а кадайы ужуп калган чыдыр. Боттарының кылып алганы эзиртир суксунун ишкени илдеп. Барып-барып улуг өртектиг, уксаалыг малды ажаап, кадарып турар улус боттарының харыысалгазын билбес! Улуг доскаарының адаанга от салбаанындан суг доңуп калганын кол зоотехник И. Монгуш боду кордү.

Чүгле чангыс-ла бригаданың малчыннарынга чорааш, шак мындыг четпестерни көрдүвүс. Ол аалдар совхоз төвүнден ырак эвес болгаш машиналар аргыжар оруктуг. Хой төрүп эгелээн дидивис. «Тээли» совхозтуң удуртукчулары, зооветспециалистери малчыннарга чүге барбазыл, оларның негелделерин чүге билбезил, хандырбазыл? Кол зоотехниктиң аңаа чорааны база бо материалдың солунга үнери ук бригаданың малчыннарынга дуза болур боор ийин. Алы кандыгыл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыннын» корр.).

Соңгулдаларга уткуштур

КЫЛЫР АЖЫЛДАР ХӨЙ

Интервью

Барлын-Хемчик — республикада хөй чурттакчылыг районнарның бирээзи. Ынчангаш соңгукчуларның болгаш соңгудар депутаттарның саны эрткен соңгулдалар үезинде турганындан көвүдээн. Ам болур соңгулдаларны демократтыг, ажык-чарлыг байдалга эрттиреринге баш удур ыяк белеткел, дес-дараалашкак улуг ажылдар негеттинер. Бистиң солуннуң тускай корреспондентизи Александр Хертек районда соңгулда комиссиязының даргазы Александр Намзыраевич Буурулдайга ужурашкаш, ында соңгулда кампаниязы канчаар эртип турарын чугаалап бээрин дилээн.

— Александр Намзыраевич, бо соңгулдаларга Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга депшидилгелер канчаар эрткенил?

— Бистиң райондан Тыва АССР-ниң улус депутадынга 15, район, Ак-Довурак хоорай, Кызыл-Мажалык суур болгаш 7 көдээ Советтерге каттышкаш 325 депутаттарны соңгуур. Соңгулда кампаниязының база бир чугула үе-чадазы депутаттарга кандидаттар депшидери доозулган. Түңнелдер кандыг болганыл? Күш-ажылчы коллективтерге, хөй-нийтп организацияларга депшидилгелер соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр, үстүнден кандыг-даа сүме, ыйыдыышкын чокка, чогуур үезинде эрткен.

Ак-Довуракпың автобудүрүлгезинге, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың коллектив чөвүлелинге, «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык, Хөндеген салбырларына болгулаан депшидилге хуралдарында депутаттарга кандидаттар шилип алыры маргылдаалыг, ажык-чарлыг чоруктү көргүскенин онзалап демдеглээр апаар. Тыва АССР-ниң Дээди Советинге 15 улус депутадының мандады дээш 26 кандидат, чер-чер Советтеринге 325 мандат дээш 372 кижи бадылаашкынче кирер.

— Чон эң-не төлептиг кандидаттарны депшиткендир. Оларның аразында кымнарның аттары киргенил?

— Аңгы-аңгы мергежилдиң кижилеринден — Тыва АССР-ниң улус депутатгарының кандидаттарынга Барлык ортумак школазының башкызы В. С. Сундуй, АКМК начальниги Д. М.-К. Хомушку, эмчи Б. М. Чикчит, «Шекпээр» совхозтуң өшкү кадарчызы А. О. Ооржак, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору В. У. Хомушку, «Тыва даг-дүгү» комбинатта энергетик Б. Х. Доржу, Ак-Довурак АТБ-ниң чолаачызы А. С. Чымба, а район Совединге харылзаа белдиринде техник А. М. Чүлдүм, «Дөң-Терезин» совхозтуң сарлык кадарчызы В. К. Ооржак, «Хемчик» совхозтуң механизатору М. Ч. Саая, рудникте экскаватор машинизи М. Б. Ховалыг болгаш өскелер-даа кирип турар. Чамдыызы 2-3 кижи-биле чаңгыс мандат дээш туржур. Бадылаашкын түңнелинде дээрелернинг дээрези шилиттинер.

— Удурткынмар районнуң соңгулда комиссиязының ажылынга хамаарыштыр доңчузу-биле чүнү чугаалап болур силер, Александр Намзыраевич?

— Соңгулда кампаниязын организастыг эрттирер частырыгларны болдурбас төлээде, баштай парткомнар, парторганизациялар секретарьларының, хоорай, суур, кодээ Советтерниң даргаларының болгаш секретарьларының, округ соңгулда комиссияларының даргаларының, пропагандистерниң болгаш агитаторларның өөредилгиг семинарларын эрттирип, соңгулдалар дугайында Хоойлуну, улус депутаттарының соңгулдаларынга партияның Тыва область организацияларының политиктиг платформазын таныштырган. Комиссияның бүгү кежигүнерин депшидилге хуралдарын организастаарынга киириштирген. «Хемчиктиң сылдызы» солунга районда соңгулда кампаниязының ажылын доктаамал чырыдарын хайгааралга алган.

Ам депшиттирген кандидаттарны болгаш оларның бүзүреттирген кижилерин бүрүткээр болгаш шынзылгар тыпсыр, агитация ажылдың калбартыр, ужуразыышкынар организастаарынче кол кичээнгейни үгландырган. СЭКП райкомунуң идеология килдизи-биле кады эң эки кылдыр деригтиниг агитпункт дээш конкурсту база чарлаан. Район дейискээринге 18 соңгулда участоктары ажылдаар. Оларны дерип кылыры, радио, телефон харылзаазын тургузары, соңгукчуларның даңзызын баш удур шын кылыры дээш ышкаш кылыр ажылдар хөй.

АРЕНДА КЕРЭЭЗИ-БИЛЕ АЖЫЛДААРЛАР

«Алдан-Маадыр» совхозуда малчыннары мооң мурнунда коллектив база өг-бүле керээлери-биле ажылдап турган болза, 1989 чылдың түңнели-биле арендаторлар Маадыр-оол Монгуш, Маадыр-оол Ооржак база ол клубтуң кежигүннери апарган.

Аренданың ажык-дузазын малчыннар эки биле берген. Ынчангаш бо чылын шупту ол арга-биле ажылдаары-биле баш бурунгаар белеткеп, кичээлдерге аренда дугайын өөренип турар.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Сүт-Хөл» район.

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 үүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында кандидаттарын бүрүткээн.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының

ДЫҢНАДЫЫ

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Первомай № 4 соңгулда округунуң талазы-биле

Норбу Тамара Чаш-ооловна, 1921 чылда төрүттүнген, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының Тыва республика чөзүлелгининг даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саая Сарыг-оол Шожуг-ооловнч, 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелининң даргазы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Рабочий № 7 соңгулда округунуң талазы-биле

Асонычев Валерий Андреевич, 1939 чылда төрүттүнген, «Тыва автотранс» каттыжыышкынның партком секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сүге-Маадыр Монгуш Мунзукович, 1934 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш дом садыынның херектериниң талазы-биле күркомнуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ленин № 9 соңгулда округунуң талазы-биле

Аракчаа Кара-кыс Донгаковна, 1950 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдызының удуг эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Конгар Алдын-кыс Темир-ооловна, 1962 чылда төрүттүнген, Кызылда күрпединститутуң студентилериниң профэвилел комитединиң даргазы, ВЛКСМ кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кыргыс Зоя Кыргысовна, 1946 чылда төрүттүнген, ТДЛТЭШИ-ниң культура секторунуң эргелекчизи, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Кызыл хоорай.

Монгуш Соңгукчу Сазыг-ооловнч, 1942 чылда төрүттүнген, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Санчай Сергей Сайынович, 1950 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң истелге килдизиниң улуг байысаакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чадамба Айлана Леонидовна, 1948 чылда төрүттүнген, аныяк көрүкчүлер театрының режиссеру, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Комсомольский № 10 соңгулда округунуң талазы-биле

Коротаев Николай Михайлович, 1948 чылда төрүттүнген, ДОСААФ Тыва обкомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Монгуш Светлана Чоодуевна, 1955 чылда төрүттүнген, Кызыл хооркүүскомнуң ИХК-ниң истелге килдизиниң байысаакчызы.

Заводской № 18 соңгулда округунуң талазы-биле

Зотов Сергей Сергеевич, 1951 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң прокурору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Козлов Михаил Сергеевич, 1951 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Күрплан даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Уланов Виктор Андреевич, 1941 чылда төрүттүнген, «Востсибпродсем» институтуң Тывада филиалының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Малчын № 19 соңгулда округунуң талазы-биле

Донгак Зоя Баир-ооловна, 1955 чылда төрүттүнген, «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының № 48 ТЭ-ниң шеверлекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Загвоздкин Валерий Федорович, 1947 чылда төрүттүнген, «Тыва агросервис» каттыжыышкынның даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кара-оол Виктор Хомушкуевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП обкомунуң социал-экономиктиг килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кривцов Юрий Андреевич, 1938 чылда төрүттүнген, Каа-Хем районнуң арга-ыяш ажыл-агыйының директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп суур.

Трифонова Эльвира Николаевна, 1947 чылда төрүттүнген, Респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадының мастери, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Урванцев Владимир Петрович, 1956 чылда төрүттүнген, чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Дорожный № 21 соңгулда округунуң талазы-биле

Мишкин Вадим Фёдорович, 1941 чылда төрүттүнген, Кызылдың автоорук техникумунуң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Геологический № 23 соңгулда округунуң талазы-биле

Авруцкий Валентин Леонидович, 1933 чылда төрүттүнген, Тыванын геологияшинчилел экспедициязының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Буянды Семен Кунгаевич, 1931 чылда төрүттүнген, чонның амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиргине директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Попов Виталий Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиргине директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Горький № 26 соңгулда округунуң талазы-биле

Байыр-оол Петр Ондарович, 1944 чылда төрүттүнген, хөй алырлыг чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының слесарь-сантехниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ооржак Хүрең Бораевна, 1952 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 9 школазының директорунуң эге класстарга өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Ровно № 29 соңгулда округунуң талазы-биле

Осипенко Николай Ильич, 1934 чылда төрүттүнген, «Кызыл» септелге-техниктиг будүрүлгенинң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Самарин Борис Степанович, 1946 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелининң начальнигининң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Санчи Баир Түлүшевич, 1937 чылда төрүттүнген, Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Фроленко Виктор Григорьевич, 1948 чылда төрүттүнген, Тываның автосептелге заводунуң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Игнатов Борис Игоревич, 1953 чылда төрүттүнген, шериг кезээниң командири, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Конуспаев Булат Аймухаметович, 1938 чылда төрүттүнген, Кызылдың эът комбинадының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Лихицкий Александр Алексеевич, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының чолаачызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Мошкарев Павел Федорович, 1934 чылда төрүттүнген, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының көжүп чоруур механизастаттынган колонназының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Гайбура Франко Антонович, 1951 чылда төрүттүнген, шериг кезээниң командири, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Гребеньков Евгений Иванович, 1955 чылда төрүттүнген, «Тыва суг-мелиорация» тудуг-монтаж эргелелиниң будүрүлге-техниктиг килдизиниң начальниги, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Дюкарев Василий Михайлович, 1940 чылда төрүттүнген, «Агроүлетпүр тудуг» автотранспорт будүрүлгезиниң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Илларионов Валерий Иванович, 1941 чылда төрүттүнген, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының чолаачызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Правобережный № 31 соңгулда округунуң талазы-биле

Биче-оол Светлана Монгушевна, 1937 чылда төрүттүнген, КПИ-ниң Кызылда филиалының марксизм-ленинизм кафедразының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Куулар Михаил Ким-ооловнч, 1950 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның кол архитектору, СЭКП кежигүнү.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Ильинка № 72 соңгулда округунуң талазы-биле

Кажин-оол Виктор Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Мусихин Ермил Андреевич, 1939 чылда төрүттүнген, «Бүрен» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Бүрен-Бай-Хаак суур.

ӨВҮР РАЙОН

Хандагайты № 85 соңгулда округунуң талазы-биле

Дембирел Анатолий Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Хандагайты суур.

Дус-Даг № 86 соңгулда округунуң талазы-биле

Тулат Найырал Осур-ооловнч, 1944 чылда төрүттүнген, «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы, Торгалыг суур.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОН

Ийме № 66 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Иван Шыванович, 1948 чылда төрүттүнген, К. Маркс аттыг совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Ийме суур.

Ондар Опанас Хурбаевич, 1935 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саналдар, бодалдар

ӨӨРЕНИП КӨРЗЕ

Бистиң боттарывыска кылып ап болур чүүлдер-ле хөй. Ону хамаарышкан албан черлери, организациялар херекке албайн турары хому, данчыг. Ол чүлерил? Бистиң тыва чон шаг-шаандан тура соктаан далган, тараз-биле амыдыран чораан болгаш, ам-даа көдээде чурттакчылар, эң ылаңгыя малчыннар оларны чемниде ажыглап олурлар. Ол кургаг чемни кылып, будүрүп алыры база ындыг амыр эвес болдур ийин. Тарааны соолдурары, хоорары, соктаарынга хөй үе негеттинер. Эң ылаңгыл малчыынарга ындыг чай-шөлээн чамдык тавариглаларда чок апаары билдингир. Ынчангаш далган, тараа соктаар станоктардан чогаадын тургускаш, чонга садар болза дыка эки.

Чоокта чаа бистиң садывыска Моолдан келген деп соктаан далган кирген. Ону кылып каапы дыка эки, өртээ база чиик, килограммда 80 көпеек. Ону дораан садып аппарган. Бистиң республикага далган-тарааны соктаап, садыглар дамчыштыр чонга чүге садып болбазыл?

Чурттакчы чонда артык-шылдыг алгы-кеш хөйү-биле чыдар, ону эттеп, хеп аймаа кылып ап шыдавайн турар. Бир эвес районнарга ындыг алгы-кеш эттээр черни тургузуптар чүве болза, улус ол черге хөлезинин төлээш, эттедип алгаш, кандыг-даа хепти боттары кылып ап болурдур.

Садыгларга хой кежиңден кылган чолдак, дүктүг тоннар кээр, кылып каанының шынары дыка куду, а өртээ аар, соок, колбагар чүвелер боордур. Бистс хой кежиңден узун, белдиг тоннарны даарап турар шевер кижилер хөй. Ындыг тоннарны кедерге эптиг, чылыг-даа болур чүве.

Амгы үеде кайда-даа чунар савак аймаа кончуг ховар, талоннап-даа садар болза, үр үеши иштинде келбес чүве-дир. Шаанда саваның бистиң республикага, шынары арай куду-даа болза, кылып турду. Оон шынары амгы бо савандаи дудак чок турган. Ол ам чоп уттундуруп калганыл?

Биеке шаанда булгаарны кылып турган. Оон-биле улус кончуг чараш, хылыг тыва идиктерни боттары даарап ап турган чүве. Ам булгаар шуут үнместээн, ону будүрбестээн. Ынчангаш алгы эттээр черлерни районнарга үлетпүр комбинаттарының баазазынга азы өске-даа черлерге тургузуп, алгыны эттээш, будуур кылдыр тургузар болза кончуг эки деп саналдыг кижи-дир. мен.

Оолчукай МОНГУШ.
Чыраа-Бажы суур.

АЖЫТСА КАНДЫГЫЛ?

Шаанда тыва чон хуу, бы-даргай ажылдыг чораан, алгы тон кедер, кеш, дуктү кончуг хей ажыглап чораан. Алгыны сивирип, аштап, чуп алгаш, эттээри безин амыр эвес. Тон даараарда, от чырыын, ажыглап, дүп ортузунга чедир, мал-маган көөр чай аразында даарап адыр турган. Ол ышкаш чылыг тон кайда боор. Амгы бо үеде алгы тон кеткен кижи ховар боор-дур, ийи-чангыс малчыннар оны кедип чоруур.

Чоокта чаа «Шын» солунга үнген «Силерге алгы тон херек бе?» деп материалды ажок сонуургап. номчудум. Ынчангаш Суклакта ышкаш, алгы-кеш кылыр черлерни оода районнар төптеринге ажыдып көрөе кандыгыл? Ындыг черлер турар болза, аңаа ажылдаар кижилер тыпты бээр деп бодаар мен.

Григорий ХИРБЭЭ.
Чоон-Хемчик район.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээр талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязының хуралы 1990 чылдың январь 12-де 10 шакта СЭКП хооркомунун хуралдаар залынга болур.

Дагдыныкчы

«Тере-Хөл» совхозтуң Кунгуртуг суурда чазаныр цех бар. Ында школа дооскан аныяк оолдар чазанып, ажыл-агыйга чүгула херектиг чүүлдерни кылып турарлар. Оларның аразында хоочун кижи Сергей Хүрбе чазаңыр ажылды башкарбышаан, аныяктарның ажылынжин башкарып турар.

Суурда эмнелге салбырының чанында база бир бажыңны кылып турар. Ол тудугга хереглээр соңга рамаларын эш Хүрбе удурткан аныяктар белеткеп, чыыл салган. Оолдарның сөолгү кылган продукциязының аразында ирик ыяштан кылган рамалар база бар. Олар ону катап эде кылырын шинтпирлээннер. Ажылдың бедик шынарлыг болурунче кичээнгей салырын дугуржуп, чазаныкчылар бо чылда боттандырар ужурлуг бедиткен хүлээлгелерни алганнар.

ЧУРУКТА: (оң таладан) Куигуртугда аныяктар дагдыныкчызы Сергей Хүрбе, чазаныкчы Вячеслав Иргит.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ООҢ ДУГАЙЫНДА БИЛИРИМ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга өкинжип чораан тыва дайынчыларның бирээзи Салчак Тоютчукту 1939 чылдан бээр билир мен. Ынчан ол ада-иези-биле кады Кундустутга тургустунган Күш-ажыл деп аттыг МЧАЭ-ге кирген турган. МЧАЭ-ни колхоз кылдыр эде тургузушканда, колдуунда орус кижилер эвиледдекиш тургустугган ол колхозка бир дутаарында сууржуп киргеи өг-бүлелериниң бирээзи база олар болган. Интернационалчы ол улуг коллективтиң кежигүннери эш-өөрү-биле найырлыгыр, орус дылга арыг чугаалаар, ажыл дээнде туруп моғаарын уттуптар Тоютчуктуң шаңнал-макталдыг ажылдап чораанын-даа билир мен. Ол колхозка инек, ажылчын аъттар, уксаажыктан аскырлар кадарын, далган дээрбезинге ажылдап чораан.

Оң тос харлыг, хып дээн чалыы эр апарганда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Бодунуң үе-чергези аныяк кижилер-биле кады акы-дуңма ССРЭ-же оор ёзу-биле халдаан фашист идегеттерге удур туржуп, оларны ижээнинче кирер сывыржып, узуткажыры-биле фронтуже чорударын дилеп, билдиринишкинин бижээн. Акыдуңма Украинаның хоорай, суурларын фашист эжелеттен хостажырыың тулчуушкуннарынга, тыва эки турачы эш-өөрү-биле бир домей, ол эрес-дидим киришкен.

Өскен, төрээн черим Каа-Хем район-даа бол. Тожуга хөй чылда ажылдап, чурттап келдим. Эки турачы Тоютчук дугайында база бир чугула медээни маңаа келгеш билип алдым. Тоютчук 1924 чылда Тожу кожуунуң ынчаардагы Бии-Хем сумузунуң Талым деп черге аңчы, малчын Севээн Кол деп кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол мырыңай чаш турда, Севээнерниң Каа-Хемниң Бүрен-Хем деп черге чурттап чораан төрели болур Ашпаяк Кол деп кижи азырап аппарган чүведир. Ашпаяк ол үеде Чолдак-оол Салчак-биле өг-бүле тудуп чурттай берген болганда, азырандыга барган оолду Салчак Чолдак-оолович Тоютчук кылдыр документиге бижиткен.

Чоннуң аас-кежиктиг тайбың чуртталгазы дээш, амы-тынын артынга каггаш, маадырлыы-биле тулчуп чораан эрес-дидим бөдүүш тыва кижи Тоютчук ышкаштарының дугайында хенизиг-даа медээ биспе ынчангаш эргим, эң үнелиг. Ада-чурт дайынының маадырларының бирээзи Салчак Тоютчукка моңге тураскаалды Каа-Хем районнуң Кундустуг суурунда оң чангыс чер-чурттуглары тургускан.

Андрей АМБАРЖЫ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Тожу район.

НОГААЖЫЛАР

СЭКП Кызыл райкомунуң, улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң Хүндүлел самбыразында «Кызыл» совхозтуң ногаажызы Зоя Күжүгеттиң фото-чуруун база киирген. Оңа кады ажылдап турар эжи Анна Күжүгеттиин совхозтуң хүндүлел самбыразында аскан. Авыдайлар аренда керээзи-биле ажылдааш, 1989 чылда ногаажыларның чарыжында тиилекчи болуп үнгеннер. Кады төрээн үгбашкылар дег эжишкилер чангыс звенода ажылдап турар. Ниитизи-биле чылда 33 тонна ногаа, согуна, койнут өстүрер тургаш, 35 тонна кылдыр күүсеткен.

Зоя Күжүгет Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлык, Анна Бай-Тайганың ыраккы Кара-Хөл чурттуг. А. Күжүгет ногаа өстүрер хамаанчок, ону чемге безин шоолуг ажыглавайн чораан. Ол сес чыл бурунгаар «Кызыл» совхозка ногаа өстүрүкчүзү болуп ажылдап киргеи. Чаала 18 харлыг уругну коллективтиң дуржулгалыг ногаажылары ажылга, дуржулгага ылаптыы-биле өредип каан. А Зоя бо ажыл-агыйда ам алды чылдың нүүрү боп турар. Ону ынчаарда ногаажы, ам улуг агроном, совхозта партбюро секретары Анна Алексеевна Попадюк ногаа өстүрериниң арганыларынга өөреткен.

Зоя биле Анна Күжүгеттер ам кайызы-даа дагдыныкчылар. Болар-биле ужуражып, ажыл-ижин таныжар аргалыг болган бис.

— Эрткен чылын чарышка тиилекчи болганыңар эки-дир. Чеднишкинигерниң үндезини чүдел, Зоя Дежековна?— деп сонуургаарывыс, ол 2 метр хире узап үне берген сыптарда кызыл-хүрең помидорларже көргүлээш:

— Ногаа өстүрери белен эвес ажыл бо. Доктаамал хайгаарал херек. Тарыыр мурнунда черни трактор-биле аңдаргаш, оон улаштыр илиртеп хоюглаар, хөрзүнү арыглап аштаар, хирзэнди, дагаа өдээ, хээндектээн савааңы төгер. Оон ол бүгү чүүлдерни трактор-биле холуур, болбаазырадыр. Оон соонда дырбааш-биле уламна хоюдар, минералдыг чемишчидилгени төккеш, дөнер, оңгарлар кылып алыр. Оон соонда шөлдү суггаргаш, өзүмнерни камныг олуртур. Помидор ийи ай хире болганда чемин-дүжүдүн бере бээр—деп, Зоя Күжүгет тайылбырлаш, уламчылады:

— Агротехниктиг чурумнарын бичии-ле хажыдар болза, оон дүжүт алыр деп кордаан хөрээн чок. Сөолгү үеде бистиң совхозта ногаа аймаан суггарарын механизастап турары өөрүшчүг-дүр бо. Теплицада бичии хоолайжыгаштар кылып каан. Сугну электри күжү-биле дамчыдар. Шөлдүң кургаанын көрүп тургаш, суггарар-дыр бис. Ногааның өскен хирешаан барымдаалап, чемишчидилгени неделя санында төгер. Агроном, бригадир-биле ылап-ла сүмележир бис.

Оон чугаазын агроном-агрохимик Т. Махмутова немеди:

— Чайын изиг хүннерде помидорну хүнде бир катап, а огурецти суксаанын көрүп тургаш, суггарары чугула. Үргүлчү-ле дең-дескн кылдыр суггарарга, үнүжү чаагай, элбек, быжыычал болур. Кол-ла чүве агротехниканың чурумнарын шыңгыы сагыры. Бистиң бо ажылчынарывыс Күжүгеттер кызымак улус. Ажылдаар чери кезээде арыг силиг, бүгү-ле чүүлдери чурумчыскаалдыг. Ногааны өстүрериңе мергежээни аажок. Ынчангаш бистиң коллектив оларга чөптүү-биле чоргаарланыр.

Анна биле Зоя Күжүгеттер аренда керээзин ёзугаар 60 муң рубльдиг ногаазын өстүрер хүлээлгезин ажыр күүсеткен. Чыл дургузунда эллээн хөй камналгалыг болган. Чыл түңнели-биле оларның бирээзи-ле 2500 рубльди немей алыр, а ай санында шалың төлевири 280—300 рубль. З. Күжүгет 1988 чылда ногаажы Г. Чупракова, механизатор Н. Шадрин олар-биле Болгарияның Варна хоорайга дыштанып чораан. Анна Күжүгет өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

Бо ийи эжишки 1990 чылда планныг даалгаларын күүседип, биске витаминниг магалыг чемнерни улам хөйну өстүрүп бээр.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: ногаажылар Анна Күжүгет биле Зоя Күжүгет.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИН ЭКИЖИДЕР

Районнуң улусчу контроль комитединге амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелиниде чонга ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле айтырыгны дыңнаан.

Коллектив бот-башкарылгаже кирген. Керээлиг ажылдаар аргаже коллективтиң кежигүннери улуг соңуургалбиле киргеш, бот-харыысалгазы бедээн, күш-ажылдың сагылга-чуруму ажылчыннар ортузунда быжыккан.

Коллектив 16 хевирнин ачы-дуза чедирилгезин кылып турар. А чамдык хевирлер 150—200 хуулярга күүсеттиниң турар. Дааранып болгаш идик кылыр цехтер чоннуң киирген чагырларын үе-шаанда күүседип келген. Кедээ суурларже үнүүшкүнерни кылып, ачы-дуза чедирилгезин эки организастап турар.

Улусчу контроль болүү хыналданы чорудуп, анализти кылып турда, чамдык четпестер илерээн: радиотелеаппаратура септелгези 83 хуугa, бажыңга ажылаар чамдык электроприборлар техникалары 91 хуугa, демир кылыглар 94 хуугa, химиктиг асталга 94 хуугa күүсеттингилээн.

Чер-черлерде хүлээп алыышкын пунктулары боттарының долу күжүн ажыглавайн турар. Ажыл хүннеринде хаарлыг таварылгалар тургулаан. Ындыг харыысалга чок пунктуларга О. Шынаа, Шуурмак хамаажыр.

Коллективте хөй-ниити организациялары кошкак ажылдап турар. Мастерлериң социал амыдыралынче чедир сагыш салбаан. Уруглар долузу-биле ясли-садиктер-биде хандыртынмайн келген. Чурттаар чери чок, уруглары садиктерге чылдан чылче оочур манап келгенинден идик даарақчызы Юрий Чагар-оол суурдан көжер ужурга таварышкан. Күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээн мастерлерни ажылга тургузар, тургуспас дугайында негелде үнген. Баш таарыкчызы Нина Уйнук-оол, Сергей Кек-оол, Анисья Далаңы ажылдан сан-хөөге чурум үрээшкиннери дээш хостаар ужурга таварышкан.

Моторк ТИРЧИН.

Кооператорларның ажыл-херээ

САДЫГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ: четпестер, дилээшкин, харылзаалар

Республиканың күш-ажылчы еске коллективтеринде дег, бистерниң кооператорларның ажыл, амыдыралында эде тургустунуушкунуң негелделери-биле чаа чүүлдер, өскерлиишкиннер коступ келген, арга-дүржулга хире-шаа-биле мөңгеттинип турар. Хереглекчилер кооперациязының ажылын демократчыдарының эргелеок чүгуланын амыдырал, уе неген келген деп чүвени ханы медереп билип турар бис. Ынчангаш садыгның, ниитиниң чемненилгезинин, белеткелдер черинiң ажылын эргелеп башкарарын эдыр бүрүзүнге экижидеринче угланган тодаргай хемчеглер алдынып турар. Демделээним бо чүүлдериң түңнелинде, кандыг-ла-бир эки, чаа чүүл көстүп келгенин ажылдың барык участок бүрүзүнден эскерип болур апарган, колла чүве — ажылдакчыларның боттарының хөделиишкиннериңе бүзүрелдиг болу бергени. Кедээниң ажыл-ишчилериниң садыг хандырылгазын дүүн турганындан, оон-даа экижидер сорулга бистиң мурнувуста салдының турар болганда, чүнүдаа мурнай, бодувустуң ажыл-херээвисти эде тургузар, шүгдүнүп көөр ужурлуг бис.

Кодээ черлерде магазиннерде барааннарның ассортиментизи элээп хөй, элбек апар чыдар. Оон-биле кады садыл алыкчыларның негелдези, бараанларга хереглеп улгаткан дээрэин айтыры чугула. Айтырыг бо удаада чүгле бараанны садып алыры-биле кызыгаарлаттынмас деп чүве билдингир, садыглаашкын, ооң культуразы, бараанның шынары дээн чижектиг чугула чүүлдер база бар. Бо негелделерни сагыышаан, ажылды организастаарын экижидип, бүдүрүлге, күш-ажыл сагылга-чурумуун быжыглап тургаш, республиканың экономиказын хөгжүдеринге үлүүвүстү киириштирер ужурлуг бис.

Садыг хандырылгазынга садыглаашкынның депшилгелиг арга-хевирлерин шиңгээдип ажыглаар талазы-биле кылдынган чамдык эки чүүлдер бар. Садыг бүдүрүлгелериниң 53 хуузу садып алыкчы бараанны боду шилип алыр арга-биле ажылдап турар. Садыг шөлүү-биле хандыртынганы 1985 чылда 163 дөрбелчин метр турган болза, ол амгы үеде 175 дөрбелчин метр четкен. Ооң-биле кады белеткел черлериниң ажыл-чорудулгазында эки талаже өскерилгелер болганын демделеп болур. Бо ажылды амгы үеде кооперацияның он ийи белеткел конторазы, ийи аңныыр-тывыш белеткел ажыл-агыйы чорудуп турар. Чаңгыс аай төлевилел-биле туттунган ногаа шыгжаар дөрт чөр сөөлгү үш чылда ажыглалга киргеи. А ниитизи-биле ногаа сезонунуң үезинде картофель, ногаа хүлээп ап, шыгжаар чээрби шыгжамырлыг бис. Ооң санын көвүдедир сорулга-биле, ам бир дөрт шак ындыг тудугну аңаа немештир чорударының айтырыы тургустунуп турар. Ол сорулга бир эвес боттаны бээр болза, ногаа шыгжаар черлерге хереглеливис бүрүн хандыртына бээр кылдыр санап турар бис.

Кодээ ажыл-агый продуктуларын, ылаңгыя эътти садып алырынга идиг бээриниң бүгү-ле бар аргаларын ажыглап турар бис. Продуктуларны кооперацияга дужаап туарарларны деткип, уткуштур баар сорулга-биле, оларга 10 муң тонна мал чемин, 1,2 млн. рубль түңге хереглелдиң ховар чүгула барааннары, ооң иштинде 132 чиик автомашинаны, 196 мотоциклди эрткен чылын аңгылай көрген. Чурттакчы чоңбиле харылзаалыг шак ындыг ажылдың түңнелдери багай эвес болуп турар деп чүвени демделеп каайн: хереглекчилер кооперациязы эрткен чылын кодээ ажылагый саарылгазынче 11,3 млн. рубльдиң кодээ ажылагый продукциязын болгаш чиг этти киириштирген. Ам аъш-чем үлетпүрүнге хамаарыштыр каш сос. Бистиң адырда ол элээп хөгжүлдени алган деп болур. Сөолгү үш чылда үлетпүрүнүң болбаазырадыр, кондитер кылыглар, эзирпес суксуннар кылып үндүрер дээн чижектиг адырлары барык катап тургустугган деп болур. Аъшчем барааннары бүдүрүп үндүрер чээрби ийи цехти немей ажыглалга киирген. Совхозтар төптеринде кооперацияның он дөрт кодээ ажыл-агый белеткел черлерин, үжен тос хүлээп алыр белеткел пунктуларын, садогород эштежилгелеринде сезоннуг ажылдаар шак ындыг беш пунктуну ажыткан. Алдынып турар мындыг хембилдингир. Чоннуң негелдезин, хереглелии бүрүн хандырып шыдавайн турарывысты ажыы-биле миннир ужурлуг бис. Ынчангаш хереглекчилер рыногунда таарымча чок чамдык чүүлдерниң кижилерниң материалдыг байдалынга салдарлыг болуп турары-биле хуучулар-даа, садып алыкчылардаа эптежирин күзевейн турар.

Чамдык барааннарны ап турарывысты күрүне садыыбиле деңнээр болза эвээш. Ону чүге эң бети дизе-ле, автомашина фондузунга, чигирге хамаарыштыр безин чугаалап болур. Кодээниң чурттакчыларынга даштыкы мебель албайн турар-дыр бис, даштыкы парфюмерияны алыр болза, ол он катап эвээш. Өөреникчилерни кыдыраш-биле хандырар айтырыг база чогумчалыг шиитпирлеттинмейн турар.

Хереглекчилер кооперациязы 1983 чылдан бээр эр улуска болгаш уругларга көрдүүген чылыг дүктүг пестен даарап каан хөйлеңнерни сатпаан. Херек кырында аңаа хереглел улуг. Оон аңгыда малчыннарны оларның хереглеп турары ажылчын хептер, дериг-херекселдер болгаш өске-даа эргежок чугула барааннар-биле хандырып турарывыс негелдеге дүүшпес. Эр, хөрээжен улуска сапожки-идиктер дээш, киирип турарывыс чагыглар 9—12 хуу күүсеттиниp турар дээрэни айтыр апаар. Электриллиг сүт машиналарынга, хеп база илиир, эът тыртар, хеп даараар машиналарга болгаш чамдык өске-даа барааннарга көдээ чурттакчыларның негелдехереглелдерни долу хандырып шыдавайн турарывыс-биле, оларның мурнунга кооператорлар өрелиг боон артып турар.

Чонну эът, оон ылган продуктулар-биле хандырып турарывыска хамаарыштыр хомудалдар база бар. Ону база хүлээп ап турар бис. Айтырыгны маңаа мынчаар тургузуп көрээлиңер: садыгны, ниитиниң чемненилгезиң эът-биле хандырарын экижидерин чедип алыр дээр болза, чылдың-на малды дириг деңзи-биле 10 муң хире тоннаны чурттакчы чондан садып алыр ужурлуг бис. Ындыг турбуже, бистиң белеткелчилеривис херек кырында ол санны 3,5 муң тонна чедирип турар, бо көргүзүг хереглелдеривисти хандырарынга эвээш болуп турар. Ооң чылдагааны — хереглекчилер кооперацияларының организацияларынга белеткелге чурттакчы чондан эът хүлээп алырынга совхозтарның талазындан эътти чүгле ажыл-агыйга дужаарын олардан негеп, шаптараазынарны тургузуп турарында. Оон аңгыда эът дужаап турар кижилерге көрүп каан хереглелдиң ховар чугула барааннарын район Советтериниң күүскомнарының хостуг садыглаашкынче киириптериниң чамдык фактылары база бар. Ындыг байдалга үндезилеп, республиканың эът белеткелининг талазы-биле көрдүнүп тургустунган чүрүм-негелдеги өскертирин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинден дилеп турар бис. Чурттакчы чондан кодээ ажыл-агый продуктуларының артыкшылдыын садып алырындан совхозтарны хостааш, ол эргени хереглекчилер организацияларының белеткелдер черлеринге бээр шиитпирин хүлээп алза кандыгыл? Ындыг арга эът күрлавырын көвүдедиринге салдарлыг болур деп көрүп турар бис.

Доктааксап турарым база бир айтырыг бар. Хереглекчилер кооперациязының кондитер кылыглар цехтери ам дээрезинде чүгле он совхозта бар болуп турар. Ынчангаш боттарының бүдүрүп турары кондитер болгаш далгандан белеткээн кылыгларга хереглел кодээ черлерде база долузу-биле хандырытынмайн турар. СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Роспотребсоюзтуң баштаар черииң хүлээп алганы доктаалында көрдүнгени ышкаш, хереглекчилер кооперациязынче шилчидип бээр сорулга-биле кондитер цехтерин боттарының акша-хөрөңгизи-биле тударын совхозтарның чедип албайн турарыол. Бир эвес ол доктаалдың күүселдезинге ажыл-агыйлар харыысалгалыг, кичээнгейлиг болган болза, кондитер кылыглар-биле хандырылгага хамаарыштыр айтырыг ынчаар тургустунмайн барын болур ийик.

Чурттакчы чонну аъш-чемниң өске-даа хевирлери-биле четпес хандырып турарынга хомудалдар кирип турар. Ону көдээ черлерде чурттап турар уруг эмзирер иелерге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниге хамаарыштыр чугаалап болур. Бистиң ажылывыска хамаарыштыр чоннуң чемелээшкинии, хомудалдарын хүлээп албышаан, Респотребсоюзтуң баштаар чери ол талазы-биле болдунар-ла бүгү арганы, хемчеглерни ап чорудуп турар. Көдээ черлерге садыглаашкынны экижидер хемчеглер-биле кады кичээнгейни бодувустуң бүдүрүлгевиске көдээ ажыл-агый продуктуларын белеткээрин, болбаазырадып ажылдап кылырын моон соңгаар сайзыраңгайыдарынче угландырып турар бис. Ол сорулгабиле беш чылдың арткан үезинде тудуп, ажыглалга киирер деп көрдүнүп турар объектилер база бар.

Хереглекчилер кооперациязының ажыл-чорудулгазынга чаа арга-хевирлерни дилеп тып турарының чижектерин маңаа көрээлиңер. Моолдуң кооператорлары-биле бараан солчулгазын чорудуп турар бис. Тываның хереглекчилер нитилели Кыдат Улус Республиканың Шэньян хоорай-биле садыгэкономиктиг кады ажылдажылганың харылзаазын тургузуп, көрээ чарып алган. База ол ышкаш Тываның хөмүр-дажын Японияже үндүрүп, ооң орнунга языбүрү дериг-херекселдерни болгаш чоннуң хереглел барааннарын оон алыр кылдыр көрээ чардынган. Дашпытыкы компаниялар, фирмалар-биле шак ындыг садыг харылзаалары садыг хандырылгазын экижидеринге салдарлыг болур боор дээрзинге идеген турар бис. Республиканың хереглекчилер кооперациязы бо хүннерде мынчаар ажылдап турар.

Хонук-оол МОНГУШ.
Тыва Респотребсоюзтуң баштаар черииң даргазы.

ХҮНДҮЛЭЭЧЕЛИН МАГАДАДЫМ

ССРЭ-ниң Эртемнер академнязының Ленинградта Н. Н. Миклухо-Маклай аттыг этнография институдунуң Сибирь улустарының этнографиязы дең секторунуң Тывада бөлүүнүң удуртукчузу болуп ажылдап турар мен. Бо чылдың сөолгү айларында Бай-Тайга болгаш Кызыл райоинарның ыраккы суурларынга ажылдадым. Кара-Хөл биле Куигуртуг чүгле бойдус талазы-биле каас, онзагай эвес, тыва чоннуң чаңчылдарын, эт-севин хевээр эдилеп турар чөрлер болду.

Мооң мурнунда Мөнгүн-Тайганың Мугур-Аксы. Кызыл-Хая суурларга база чораан мен. Ол-бо черлерден база өске чоннуң амыдыралы ылгалып турар. Кайы-даа чөрлерни ап көөрге, чонунуң ёзулалдарын, эт-севин, хевин ам-даа камгалап арттырганы-биле ылгалып турар. Тываның бо үш черин шилип алганымга таарыныып турар мен.

Шинчилел ажылдарының сорулгазы болза, тыва чоннуң амыдыралчы культуразын өөренип көөрү болур. Бирле дугаарында, ооң символиктиг талаларын кичээнгейге ап турар бис. Көшкүн араттарның амыдыралының бо талазын черле орта шинчилевейн келген. Бо четпести эдер ужурлуг бис.

Амыдыралчы культураның мындыг талаларында солуи чүүлдер бар: ёзулалдар кылыры, национал хеп, каасталга. Оларны хөгжүдерин сагышка албайн, харын-даа уттуп, херек чок деп көрүп турганы шын эвес. Дыка хөй үнелиг чүүлдерни бо чылдагаан-биле чидирген.

Бис эт-хереклерниң ажыглалын, канчаар кылырын ам хоочун улустан чыып бижип турар бис. Ону кылып билир кижилер безин эвээш арткан. Төөгү талазы-биле алыз болза, чоннуң эдилеп чораан эт бүрүзү хаңы уткалыг. Ол бойдак символика-биле бүргетиен.

Кымчы, сыдым, өске-даа эт-сеп, хереклер кижиге бараан болурундан аңгыда, кижизидикчи ужур-дузалыг болган. Оларның овур-хевирлерин бир-ле чүвеге өөредип, чагып, кичээндирип турар. Улустуң ырларында, алгыш-йөрээлдерде аъдын, эт-хереклерни, чери-биле кады алган турары таварылга эвес.

Ол эдилелдер тыва кижиниң амыдыралының чарылбас, тудуш кезээ болбушаан, шевер чоруктун, чараш чүүлдүң херечилери болуп чораан. Кижиниң чурттагазының кол-кол болуушкуинарын, күзел-чүткүлүн чаңчылдарда, эдилелдерде тода көргускен. Чүгле аъттың дериин алыр болза, онзагай чүүлдер хөй. Чуларны ырлап тура, ынакшылды утпас. Бо бүгүнү бойдус-биле холбап көөр болза, тыва культураның янзы-бүрү талаларын, катаптаттынмазын катап тургузуп болур.

Этнограф кижиниң ажылы чоп-биле харылзаада болгай. Улуг назылыг кырганнар биске хөй үнелиг чүүлдерни чугаалап берип турарлар. Мөңгүн-Тайгага, Кунгуртугга-даа чон мени дыка эки хүлээп ап турар. Малчын аялга баарга, уруу-биле домей сагыш човап, ашкарып-чемгерип, чылыглаар боор-дур. Чоннуң хүндүлээчелин магадаар-дыр мен. Көөрге биче сеткилдиг, ыыт чок, хагдынчак-даа ышкаш болза, чугаалай бергенде солуиуи, чечениң, бойдузунга, черинге ынаан, сеткилиниң байлаан кижи кайгап хаммас-тыр.

Чоннуң төөгүзүн, культуразын чыып бижип, шинчилеп чоруур кижиге олар четтиргенин илередип, күзелдин-биле арга-сүмезин кадып, дузалажып турээрлар. Тыва чонга өөренн бердим. Олардан хөй чүүлдү билип алдым. Эртем ажылы кылыынга дуза чедирген тыва эш-өөрге өөрүп четтиргенимни, хүндүткелимни солуп дамчыштыр илередип ор мен.

Светлана СОЛОМАТИНА.
ССРЭ-ниң ЭА-зының Ленинградта Н. Н. Миклухо-Маклай аттыг этнография институдунуң ажылдакчызы.

ӨЗҮ КАРА ХАЛДААШКЫН

Бурганның тывылганын демделээр байырлалдың будүүзүнде американ Санта Клаус панама улусту ханның халапка таварыштыргаи, чүл дизе ук чуртче халдаашкын болган болгай. Ону көрген солдаттарның чугаазы-биле алырга, дүне када бомбалаашкын үезинде коргунчуг-ла чүве болган. Чүл дизе, Панаманың удуп чыткан хоорайларынче В-52 бомбардировщиктер чүс-чүс бомбаларны төө каапкан. АКШ-тың мурнуу талада командылалының самолёттары национал камгалал күштериниң казармаларын, аэродромнарны болгаш «шериг объектилерин» чылчыр бомбалаан. Сактырга, ужар чүүлдүң аар бомбаларының кайы хире девискээрге хора чедиреринин радиустарының дугайын америк штабтарда шуут уттупкан ышкаш. Найысылалдын болгаш ук чурттуң ийиги хоорайы болур Колонанын аэродромнары ядыылар кварталдарының ыяш бажыннары-биле хүрээленген ээрэин ол шакта уткаинар. Каналдың ынчангы доназында солдат казармаларны долгандыр турган коттеджтерге ол дүне хөрээжеңнер болгаш бичии уруглар удуп чыткаиын безин утканнар.

Панамадан дүне баштайгы медээлер хан-чинге борашкан кижилер, угаан-кудун ышкынган ажы-төл, өлүмчидим, ыы-сыы, өрт, чайык дугайында болган. Панаманың госпитальдарын бертинмежел кижилер чык долган. Октуг боозун холга туткаш, амы-тынындан чарылган шериглерге бодаарга, хамааты чоннуң аразындан өлүрткеннер дыка хөй болган.

Американ генералдарның бодалы-биле алырга, дүне када хеп-хенертен халдаашкын операциянын чедиишкинниг болурун хандырар чүве деп бадыткап турар.

Ол халдаашкынга хамаарыштыр Ак бажыңның медеглелиг ёзугаар алырга, өске чурттарда хөрээжеңнерни болгаш чаштарны өлүрер эрге Каттышкан Штаттарда шуут бар деп чүве оон-на билгинип турар.

Панаманың чонуига улуг АКШ-тың агрессиязы ону үс чылдың эгезинче аткаар тыртыпкан, ынчан далай шериглериниң латин америк күрүнелерже ужудуушкунары шуут-ла чаңчыл апарган турган. «Кемниг херек үүлгедикчизи Норьегону тудуп алыр, американнарның амы-тынын камгалаар база Панамага демократияны тургузар» дээш, тускай догуннаан чуртче «Джиай» халдаан деп, америк албан бижиктерииде бадыткап турар.

Ол халдаашкынның соонда Латин Американың АКШ-ка бүзүрээри берге-ле боор. «Езу-чурум биезги-ле хевээр арткан-дыр»— деп, латин американнар ам чугаалажып эгелээн. Делегей ареназынга политиктиг чаа угаап-бодаашкынның чедиишкиннериниден тывылган бүзүрел АКШ-тың мурнуу командылалының ужар чүүлүнүң бомбаларының согугларынга шыдажыр ирги бе? Латин Американың чазактарының хөй кезииниге Вашингтоннуң алыс сорулгалары билдингир: Панаманың девискээринде шериг баазаларының салым-чолу болгаш ук регионга Каттышкан Штаттарның стратегтиг эрге-ажыктары.

Ол халдаашкын Латин Американың киленнээшкинин хайныктырган. Мексикада оппозистиг эң улуг партияның — Революсчу-демократтыг партияның удуртулгазының кежигүнү Арнольдо Мартинес Вердуго мынча дээн: «АКШ-тың политиказынга удурланыышкынның чалгыы бистиң чуртувуста база бүгү дипте киткээн. Митингилер болгаш чыскаалдар Мексиканың улуг-улуг хоорайларында эртип турар. Интервенция чорудар деп шиитпирлээш, тиилеп алганынга бодаарга, ол өзү кара чоруу-биле дыка-ла уттуруп алды...»

Шынап-ла, Каттышкан Штаттарның келир үези ындыг-ла кончуг илдең эвес. Политиктериниң болгаш тывылбырлакчыларның бодалы дүгжүп турар: бир эвес АКШ Панамадан шериглерин үндурбес болза, анаа партизан дайыны өөскүп болур.

Михаил БЕЛЯТ.
(ПМА-ның тускай корр.).

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

№ 1. Январь 1990 ч.

ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР

Декабрь эгезинде шериг албаны эрттирер оглумну үдеп тургаш, бодумнуң караам-биле көрүп келдим. Республиканың чыылда пунктузунуң начальнигги майор Михаил Маркович Жиц келген оолдар-биле тывалап чугаалажып, оларны хүлээп ап турары дыка солун болду. Ол чыылда пунктузун белеткеп тургузуп кааны магалыг чылыг, чырык, арыг-силиг. Келген оолдарга кино, концерт үвени көргүзүп турар.

Эмчи комиссиязы оолдарның шинчилгезин чорударынга таарымчалыг кылдыр тургустунган. Мында аңгы-аңгы районнардан келген оолдар дыка эки пайыралдыг чорду. Бо дээрге бистиң Тыва АССР-ниң шериг комиссары Владимир Иванович Козловтуң бодунуң ажылынга кызымакай чоруунуң организастап тургузуп алганының бир хереечизи-дир. Ооң ажылынга мергежилдиин шуут кайгаар кижи-дир мен.

Шериг чоруур бичии оолдарны изиг, чылыг аъш-чем-биле чемгерип, командирлери сержантылар, офицерлер үргүлчү кады чоруп турары өөрүнчүг. Мен бодум ийи хүн иштинде көрүп келдим. Мээң бодум-биле база ужуражылга кылып турду. Ол шериг чоруур бичии оолдарга чагыг сөзүмнү берип, эки албан-хүлээлгезин эрттирерин күзеп, бодум шериг албаны эрттирип чораанымны чугаалап бердим.

Мооң мурнунда-ла комиссар Владимир Иванович Козловту билир кижи мен. Афганистанга шериг албаны эрттирип тургаш, маадырлыы-биле өлген оглум Ондар Алдын-оол дугайында каш-даа айтырыг тургузуп келдим. Ол меңээ үргүлчү сагыш чованыыр болуп, негелдемни хандырып, харыылап берип турган.

Ынчангаш комиссар Владимир Иванович Козловка, Михаил Маркович Жицке, оларның кады ажылдап турар эштеринге өөрүп четтиргенимни илереттим.

Маржымал ОНДАР.
Хоочун башкы.

КЫМГА-ДАА БЕЛЕН ЭВЕС

Мээң шериг албан-хүлээлгем удавас доостур. Ийи чыл барык-ла ийи хүн ышкаш кылдыр эрте бердн. Ынчан келдирилге пунктузунга чедип келгеш, ногаан бөрттүг офицер кижиниң көрүп каан мен. Чүрээм шала далаш сога берген. Бо офицерниң солдаттары-биле кады шериг хүлээлгем эрттирген болзумза деп бодал ынчан меңээ төрүттүнген. Шак ол күзелим удаваанда боттаны берген. Ынчаар-ла кызыгаар шериниң солдады апарган мен.

Шериг кезээнге бисти экжелген дораан-на чаа хепти— сапык идиктерни, шинельди, бөрттүг биске кедирипкен. Мен машина башкарар шынзылгамны кармактап алгаш чораан болганымда, мени ол талазы-биле өөредилге курстарынче чорудупкан. Ооң соонда мандат комиссиязын эртим. Ынчан кызыгаар заставазынга чолаачылаар болганымны орта дыңнаткан. Аңаа дыка өөрээн мен. Ол кызыгаар точказынга бисти чылыы-биле уткуп, хүлээп алган. Даартазында кызыгаар участогубиле бисти таныштырган. Ооң соонда мен машина хүлээп алган мен. Кызыгаарга албаным ынчаар эгелээн. Нарядче үнүп, командировкалар барып шаг болдум. Ол меңээ дыка солун болуп турган.

Шериг албаным хөй кезии дугуй кырынга эрткен. Ам элээп каш хонгаш, курлавырже үнер бис. Кады албан эрттирип турган эш-өөрү-биле чарлыры кымга-даа белен эвес. Хөлөжып чоруп турарым бүдүүзүнде меңээ билигни, күш-дамыр сайзыралың берген эш-өөрүмге өөрүп четтиргеним соглээр бодай-дыр мен. Мен В. Фокинге, А. Хандыга күрүне кызыгаарын камгалаарының херээнге чедишкиннерни күзеп тур мен.

Алексей ЕЖИКОВ, анаа дайынчы.

ИДЕГЕЛДИГ, ТӨЛЕПТИГ

Кызыгаар шерии... Боже аныяк кижи-ле бүрүзүн шериг албаны эрттирери-биле чорутпас. Феликс Дзержинскийниң чугаазын сактып көрээл: «Бистиң төрээн черивистиң кыдыг-кызыгаарын кижи-ле болган камгалап шыдавас». Шериг пазы безин четпээн үезинде-ле хөй-хөй оолдар кызыгаар шеринге албан эрттирерин күзеп чоруурлар. Бо шериглер дээрге, күштүг, маадырлыг чоруктуң болгаш күш-дамыр сайзыралыының көрүнчүү-дүр дээр бодал бүгү совет аныяктарның аразында тарай берген.

Албан-хүлээлге талазы-биле бистиң улуг эш-оорувустуң ёзулуг-ла төлептиг уламчылакчылары болур дизе, бедик мөзү-шынарны болгаш патриотчу чорукту, профессионал деңнелин быжыглап, каңнап алыр херек. Бистер күрүне кызыгаарын ак сеткилдиг болгаш төлептиг камгалап турар бис.

Бистиң коллектививис хөй национал солдаттардан тургустунган. Бистиң аравыста узбектер, азербайджанар, орустар, дагестаннар бар. Найыралывыс быжыг. Бот-боттарывыска дузалажып турар бис. Кол-ла чүве Төрээн чуртувустуң мурнунга шериг хүлээлгевисти бүзүрелдиг болгаш төлептиг күүседип турарывыс болур.

Бистер, аныяк кызыгааржылар, ачаларывыстың болгаш кырган-ачаларывыстың ат-алдарын база дайынчы шериг чаңчылдарыны бужартатпас бис.

В. ЗНАГОВАН,
анаа дайынчы.

КЕЗЭЭДЕ ДАЙЫНЧЫ ТУРУШТА

Коммунистиг партияның болгаш совет улустуң социалистиг тургузуушкунун, Ада-чурттуң Улуг дайынга тиилелгезин камгалаар дээш, эде тургустунуушкун дээш, партияның ажылдап кылганы политиказын сайзырадырынга ССРЭ-де күрүнениң Айыыл чок чер комитеди улуг рольду ойнап турар. ВЧК (Бүгү-россияның онза комиссиязы) В. И. Ленинниң инициативазы-биле 1917 чылдың декабрь 20-де тургустунган. Оны Ленинниң соратниги Ф. Э. Дзержинский баштап турган.

ВЧК (Бүгү-россияның онза комиссиязы — БОК)— КГБ (Күрүнениң айыыл чок комитеди — КАК) бодунуң тургустунган хүнүнден эгелээш алдарлыг дайынчы оруитарны эрткен. Совет күрүнениң даштыкы болгаш иштики политиказының өскерлип турганы-биле кады күрүнениң айыыл чок чер комитединиң органы ажылагый удуртулгазының өскерлиишкинин кылгаан. Ынчалза-даа ажыл-херекти чорудар талазы-биле СЭКП-ниң удуртукчу болгаш башкарыкчы ролю, ажылчы чон-биле харылзаа, социалистиг хоойлу-дүрүмнү шыңгыы сагыыры дээн ышкаш ленинчи принциптер хевээр арткан. Ол принциптерни КАК органының ажылында ам-даа ажыглап турар.

Совет күрүнени болгаш ниитилелди империализмден камгалаар талазы-биле бистиң чуртувускага организас-политиктиг, эрге-хоойлулуг, кижизидилге ажылы чорудар хемчеглерден аңгыда, ССРЭ-ниң Хоойлузунда болгаш Конституциязында көрдүгенин ёзугаар, күрүне органарының, хөй-ниити организацияларының, эрге-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның эрге-ажыын камгалаары-биле тускай ниити күрүне системазы ажылдап кылдынган. Империализмниң политиктиг, психологтуг болгаш экономиктиг дайыннар үндүрер дээн үзелин сойгалап тодарадыры-биле күрүнениң айыыл чок чери болдунар аргаларны ажыглап турар. Сөөлгү үеде КАК бодунуң ажылын эде тургузуп, чон-биле быжыг харылзааны тудуп, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап эгелээнін амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар. Айыыл чок черниң ажылдакчылары ажылчы чоннуң, өөреникчилериниң, дайынчыларның болгаш интеллигеңция мурнунга хөй ужуражыышкыннарны чорудуп, бесседалажып, хоойлудүрүмнү таныштырып турар.

Ол ышкаш солуннар арыннарынга, радио болгаш теледамчыдылгаларга ажыкчарлыы-биле киржип турар апарган. Бистиң республиканың айыыл чок черинин ажылдакчылары кызыгаар чоогунун районнарынга барып, чон-биле ужуражып, тайылбыр ажылдарын чорудуп турарын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга бижип турган.

Совет улус КАК чоянуң эрге-ажыын камгалаарынга улуг дузаны чедирип турар деп чүвени кончут эки билирлер. Ол дугайында кызыгаар камгалалынга хөй-хөй болган таварылгалардан көрүп болур. Чон боду база улуг дузаны көргүзүп чедирип турары өөрүнчүг.

Бистиң кызыгааржылаывыска партия болгаш чазаавыс улуг үнелелди берип турар. Кызыгаар шериглери дүн-хүн чокка серемчилелдиг болуп, бичии-даа кызыгаар үрээшкинин болдурбас дээш, дайынчы турушта турар. Олар чоннуң бүзүрелин шынзыдып ышдаар-даа. Бистиң кызыгааржыларывыс офицерлер И. В. Соколовский, Л. М. Паймулин, В. С. Комбу, В. В. Молоков, М. С. Даргат, С. М. Мовсесян, Ю. Н. Кротов болгаш өскелер-даа боттарынга онаашкан ажылдарны ак сеткилдиг күүседип турардар. Кызыгаар чоогунуң районнарының чурттакчылары-биле быжыг харылзааны тудуп, Төрээн чуртту камгалаарынга төлептиг үлүг-хуузун киришкитирер дугайында тайылбыр ажылдарын чорудуп турар.

Бистиң дайынчы кызыгааржылаывыс мурнунда салдынган сорулгаларны күүседир дээш, боттарының билинн, күжүн харамнанмас. Олар кезээде дайынчы турушта.

Николай ГОНЧАРОВ,
капитан. Н. шериг кезээ.

СУРМИЧИ ДЭЭШ ТУЛЧУУШКУНГА

Кызыл районуң Каа-Хем суурда чурттап орар Зоя Седеновна Ондардан редакцияга чагаа келген. Ооң чамдык одуругларын киирип көрээл: «Ноябрь 19-та үнген 267 дугаарлыг солунда «Кайызы-даа — сүт-хөлчүлер» деп Яков Норбунуң үүлүнге хамаарыштыр бижип олур мен.

Ол үүлдө Дажы-Серен Лопсан-Данбаевич Куулар, Дидиржаа Шынарсаваевич Сарыглар сугларны бижип турары дыка-ла шын-дыр, үүлдүг херек-тир. Шынапла: «Кым-даа, үүү-даа уттундурбаан» деп бижип-ле турар бис, а херек кырында уттундурган улустар көвей деп бодаар мен.

Ачамның кады төрээн дуңмазы Часлык Санчырайович Сарыглар (ол Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга чурттуг кижи) Ада-чурттуң Улуг дайынынче бөлүк эки турачы эштери-биле аъттанып чоруп турда, ачам дуңмазын үдеп каан.

Дуңмазы олчаан ээп келбээн. Үүтле: «Маадырлыы-биле өлген» деп бижик келген... Часлык Санчырайович Сарыгларның ады тыва эки турачыларның аттарының аразында көзүлбес боор чорду. Ачавыс диринг чораашаа, дуңмазының дугайында дыка-ла бижип алыксап чораан. Ол чок апарганда, ооң карманынга дуңмазының дугайында шала бижээн айтырыглыг чагаа чораан. А мен ону номчааш, ол дораан улаштыр биживээн мен. Ынчангаш дыка-ла буруузунуп бодап чорду мен.

Хүндүлүг Яков Амирбитович! Силерде ачамның дуңмазы Часлык Санчырайович Сарыгларның дугайында материал бар ирги бе дээш бо чагааны бижип олур мен».

Авторнуң ол чагаазы-биле Яков Амирбитович редакцияга келгеш танышкач. Аңаа хамаарыштыр ол мындыг харыы берген:

З. С. Ондарның мээң адымга бижээн чагаазын таныжып көргеш, ооң адазының дуңмазы болур акызы Сарыглар Часлыктың дугайында мурнунда парлалгага үнген материалдарга база ооң фронтуга кады чораан чамдык эштериниң, взвод командири чораан Тимофей Биченоолдуң сактыышкынынга үндезилээш, мооң адаанда кыска тайылбырны бижидим.

Украинаның Ровно облазының Сурмичи дээр район төвүн хостаары дээш кадыгдошкун тулчуушкунга тыва эки турачы эскадрон маадырлыг чоруун көргүскен. Ол суурга фашистер эң-не улуг күштүг камгалалды тургускан турган. Ынчалза-даа эки турачы эскадрон дайзынының ол камгалалын чара шаап киргеш, 1944 чылдың февраль 12-де Сурмичи суурну хостаан. Дайын дээрге дайын-на болгай. Когарал чон чүве кайын турар, ол кадыг-берге тулчуушкунга элээн каш эки турачылар маадырлыы-биле амызындан чарылган. Ынчалзажок оларның өлүмү дайынга улуг когаралды чедирген.

Тулчуушкун шөлүнге өлүрткен 150 немец солдат болгаш офицер артып калган. Маадыр пулемётчу-дар чери бо-ла болгай дээш, шкафты ажыткаш көргүстү.

Д. О. Нестеренко 1981 чылдан эгелеп школага шериг өөредилгезин башкылап келген. Ол Ленинградтың шериг училищезин дооскаш, ийи чыл иштинде шериг хүлээлгезин эрттирген. Ооң соонда Кызылдың бир дугаар школазынга ажылдап эгелээн.

Ам ол школада үш он бир класс, ийи оң класс шериг өөредилгезин эртип турар. Олар хар чок турда, даштыгаа шериг чыскаалының белеткелин өөренип турганнар. Оң, солагай талаже эргилерин, долгандыр дескикерин, командирге илеткээрин, канчаар марштаарын — шуптузун өөренгеннер. Кышкы үеде дневальныйның хүлээлгезин өөренип, устав ёзугаар белеткел ажылдарын чорудуп турар. Өөреникчилерден негелдени күштелдирерге, оларның билии шыырак болгаш өөредилгези эки болур. Ынчангаш шериг херээн өөренип турар оолдардан быжыг чурумнуг болуруун, бот-негелдени күштелдирерин башкы Д. О. Нестеренко шынгыы негеп турар.

Школа дооскан өөреникчилериниң Дмитрий Братилов шеригниң харылзаа училищезинде, Олег Кузьменко Томскиниң шеригниң харылзаа училищезинде, Андрей Ситников Новосибирскиниң нинти шериг училищезинде өөренип турарлар. Олар башкызынга өөрүп четтиргенин илередип, училищеге өөренирге беленин бижип турар. Чүге дээрге шеригниң белеткел курузун школага эки эрттиргенин өөреникчилери бижээн.

Школаның өөреникчилери чылдың-на ноябрь 23-те Дайынчы алдар залынга Совет Эвилелиниң Маадыры Бухтуевтиң төрүттүнген хүнүн эрттирип турар. Ол залда Бухтуевтиң чуруун чураап аскан. Митингини эрттиргеш, хүнзедир дежурныйлаашкынны чорудуп турар. Класстар аразынга спортчу оюннарны эрттирип, тивлекчилерни ол хүн шаңнап, мактаар.

Школаның бир өөреникчизи Андрей Белов бодунуң интернационалчы хүлээлгезин Афганистанга эрттирип тургаш, ээп келбээн. Чылдың-на ооң хөөрүнге баргаш, чечек салып, салют кылып, ада-иези-биле ужуражып турар. Ол солдаттың чуруун Дайынчы алдар деп залда аскан.

Школаның өөреникчилериниң шеригге белеткелиниң шыырак болуп турарының бир ачызы шериг училищезин дооскан аныяк башкы Дмитрий Олегович Нестеренконуң үлүг-хуузун кириштирип турары болур.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: кичээл үезинде Д. О. Нестеренко автоматты өөредип турары.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АТТАН ТЫВЫССА

Ооң адын Саая Медипович Сопсукай дээр. Чогум чурту Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык суур. От 1916 чылда төрүттүнген. Ооң адаиези аарааш өлген. Ону чингине даайы Медип Саая дээр кижи азырап өстүрген.

Сопсукай хөй каларып чоруур апарганда, Эрги-Барлыктың шыырак байларының бирээзи Езуду чагырыкчыга даайы чалчаладып каан. Амыдыралдың берге оруктары аңаа таварышкан. Хөлечиктиң эге базымын ооң эгелээн.

Барыын-Хемчик кожуунунга бир дугаар школа ажыттынган турда, Сопсукай бодунуң эш-өөрүнүң аайынга кирип, суму даргазындан аңаа барып өөренир чепшээрел бижикти холга алган. 1929 чылдың күзүнүнде бир дугаар ажыттынган школаже өөренип чорупкан.

Ол аңаа дөрт классты дооскаш, оон ынай амыдырап, чурттаары-биле Хараал алдын уургайынче ажылдап чорупкан. Аңаа чеде бээрге, чаа эш-өөр тывылган. Орус ажылчынар-биле таныжып, оларның аразынга тургаш, орус дылды шору өөренип алган. Аңаа ажылдап турганы улуг салдарлыг болган.

— Орус чугаанын ужубажын билир апарган-дыр сен—дээш, ону Алдайның кедээ ажыл-агый техникумун, че өөредип чорудупкан. Ол таптыг-ла 1937 чыл чүве. Ооң-биле чаңгыс классчы чораан болгаш кончуг эки сакты-дыр мен. Ол техникумну дооскынының соонда, аңаа агроном деп тускай эртемни тывыскан.

Техникумну дооскаш, ай хуусаалыг шериг курузун эрткен. Аът мунуп, хөй кадарып өскен оол, ол өөредилгени кончут эки дооскаш, курстуң тускай көрек демдээ-биле шаңнаткан. Курстуң командирлери оолдуң мөзүлүүн, өөредилгеге турасоруктуун онзалап демделээн.

1941 чылда Улут-Хемниң Арыг-Үзүүнге агрономнап ажылдай берген. Ажылдаашүр болбаанда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ийи чыл бурунгаар ай хуусаалыг шериг курузун дооскан оолдуң чүрээ дөстүнмейн барган. Фашистиг Германияны чылча шаварынга белення илереткен билдириишкинни ТАР-ның чазааниче чоруткан. Үр болбаанда ооң күзелі боттанган.

Эки турачылар-биле кады Саян артынче аъттаныпкан. Ооң эрес-дидим чоруун, хайгыылчы хүлээлгени канчаар күүседип турганын, бодунуң эш-өөрү-биле найыралдыын, кижизиг мөзү-шынарының дугайында тодаргайы-биле Кузнецовтуң бижип көргүснешин номчукчулар билир боор. Мен ону катаптап биживес мен. Алдан ажыг чыл чаңгыс классчы эжимнин дугайында сагынгаш, мындыг айтырыг тургустунуп келген. Чылдар эртип-ле тур. Эки турачылар эвээжеп бар-ла чор. Саая Медипович Сопсукайның төрүттүнген черн Эрги-Барлык суурга ооң ады-биле кудумчу адындан адап кагза, азы кандыг-бир пионер отрядынга ыңдыг аттан тывысса деп күзелдиг мен ийин.

Торжу САЛЧАК.
«Хемчик» совхозу.

ЭКИ БИЛИР МЕН

Кызыгаар шеринге албан эрттирерин күзеп чорааным ийи чыл мурнунда боттанган. Бодум электрик мергежилдиг кижи мен. Ол мергежилим аайы-биле албан эрттирип, ооң чажыттарын билип ап келдим. Кызыгааржы кижиниң хүлээлгези берге болгаш харыысалгалыг. Ону эки билир мен. Ынчангаш өөредилге-даа үезинде, тактиктиг кичээлдер-даа эрттирип турда, командирлерим чугаазын, тайылбырын эки шиңгээдип алырын кызыдып турган мен. Ол чүткүлдүг чоруум халас барбаан. Бодумга бүзүрээн хүлээлгемни ам шуут ыяк билир апарган мен.

Ам удавас, каш-ла хонгаш, шеригден халажып чанар мен. Ийи чыл дургузунда Төрээн чуртувустуң кызыгаарын карак огу дег камгалап келген эш-өөрүнден чарлып чоруурун кударанчыг ышкаш-тыр. Ынчалза-даа чамдык чоок эштерим-биле харылзааны үспезин бодап алдым.

Уткир ТИЛОПОВ,
ефрейтор.

БЕЛЕТКЕЛ ШЫЫРАК

Кызылдың дугаары бир школазының шериг өөредилгезининң башкызының кичээл эрттирер өрээлинче кире бээрге, шериг талазы-биле көскү агитация каракка дораан көстүп келир. Өөредилге чылының дургузунда эртер кичээлдерни тематика ёзугаар аскаш, дерип салган.

Кичээл эрттиреринің мурнунда өөреникчилер олуруп алыр, кажан башкы кирип кээрге, ол хүнүңү дежурныйы дайынчы ёзу-биле илеткээр. Ол хүн дежурный дневальный кижиниң хүлээлгезин күүседир. Кичээл төнгүжеге чедир чурумну тудар. Уставта айытканың ёзугаар кылыры — дежурный кижиниң хүлээлгези.

Класска кичээл эрттирип тургаш, башкының салган айтырыгларына харыыны шын болгаш шын эвес бергенин билип алгаш, демдекти дораан салып бээр. Ону ханада таблица айтып турар.

Шериг херээ эрттирер классты амгы үениң негелдезинге дүүштүр дерээн. Ол бүгүнү шериг өөредилгезиниң башкызы Дмитрий Олегович Нестеренко организастаан. Ында Совет Чепсектиг Күштерниң плакат чуруктарын делгээн. Ол ышкаш шериг уставтарыны ханада көскүзү-биле аскан.

Бо дериглерни канчап кылып алганының дугайында башкыдан айтырдым.

— Бо чайны өттүр кылган ажылым-дыр. Боодалга тири кылып алыр дээш дыка хөй үе эрттирген бис. Материалдарны боттарывыс тып алдывыс. Тос болгаш он дугаар класстарның оолдары дузалажып турдулар. Боо шыгжаар комнатаны база дерип алдывыс. Бодумнуң кабинедимниң иштинде кылып алдым. Бо турган шкафта боолардан аңгыда противогаз база бар. Шкафтың даштын шывар демирни безин арай деп тургаш тып алдывыс. Ажыы-биле чугаалаарга, шөлээмниң чартыын маңаа эрттирдим. Бүгү чүвени эки кылып алырга, бодунуң ажылдаарынга дыка таарымчалыг болур-дур.

Кичээл эрттиреримде безин бодумнуң шериг хевимни кедип алыр мен. Ооң чыылдыр чери бо-ла болгай дээш, шкафты ажыткаш көргүстү.

МӨҢГЕДЕ АРТТЫРЗА

Сактыышкын

Тыва Арат Республиканың 11 саныг танкистери 1942 чылда патриотчу күзелиристи илередип, фашизмни чылча шаварынга дузалажырыбиле ССРЭ-ни камгалаар дээш, эки тура-биле дайылдажырывысты диледивис. ТАР-ның Төп Комитединин Чингине секретары С. К.-Х. Токаның адынга билдириишкинни бижээн бис.

С. К.-Х. Тока бисти, он бир танкисти, кабинединге кыйгыртып эккелгеш, чугаалады: 1943 чылдың май 17-де Совет элчин черинге чөпшээрел келген, дайынче чоруур силер. ынчалза-даа аал-оранынарже дайын баарывыс ол-дур деп дыңнатпайн, анаа-ла соңгаар үш ай өөренип чоруурувус ол-дур деп бижнир силер, ыяк билдинер бе? Чурум хажыдып болбас эвелле дээш, бистерни кабинединден үндүр үдеп кагды.

Ынчан бистер, он бир кижи дыл-домак билбес-даа болзувусса, дыка кызып өөренгеш, бир чыл болгаш, танкист шынзылганы холга алган турган бис.

С. К.-Х. Токаның фронт баарывысты та чүге чажырып турган кижи чүве, азы бистерге бүзүревээни ол чүве ийикпе, артып калган танкистер ам-даа аайын тыппас бис ийин.

1943 чылдың май 18-те Совет хамаатыларының клубунга шинчилге эрттирдивис. Бистерни дайынга киржип болур деп шинчээн. 1943 чылдың май 19-да Совет элчин черинге бистерни келдирткен. Эде-хере кеттинип, чазаттынып алгаш, элчинге бараалгап чеде бердивис. Элчин бистиң-биле чугаалажып, эки сагылга-чурумнуг, эрес-дидим дайылдажырывысты чагып, чедиишкинни күзеп, чугаалажып олурда, өске эжиктен Тока, командир Шоома суглар кирип келдилер. Тура халааш, шериг ёзу-биле илеткедим: — «Он бир танкистер белен бис!» Токка-даа, Шоома-даа бистерни олурупар деп холу-биле имнеп кагдылар.

Элчин-биле дарга-даа чугаалашканы-ла ол бөөр он, ол кежээ элчин черинге бистерни үдеп, бичии шайлалга тургускан. Ынаан шериг школазын доосканым соонда, лейтенант аргыга берген, тыва танкистериниң командиринге мени томуйлаан. Ол шайлалгага мечи чүве чугаалаар сен дээн. Сүрээдей-сүрээдей чугаамчы эгеледи: — Тыва кижи дайынче кажандаа мынчаар үдедип чорбаан. Ынчангаш тыва чонувустуң адын сыкпайн, Улуг Совет Ада-чурт дээш ханывыстың сөөлгү дамдызынга чедир амы-тынывыс харам чокка тулчур бис—деп, дангырак-биле сөзүм доостум.

Шайлалга доозулган, бистер-даа кезээвисче чаныпты-выс. Эртен 6 шакта белен турарар силер деп дужаал берип каан. Эртенгиниң 6 шакта бүгү Тывага он бир тыва танкистер фронт баар деп чарлапкан.

Ол дүне бистерни фронт чоруур деп дыңнаан херээжен чон бистерге белек кылып тура хонганнар. 1943 чылдың май 20-де эртенгиниң 10 шакта хоорайның чону бистерни үдеп, митингиге киришкеш, паромну кежир үдээнер. Бодап тураргa, өөрүнчүг-даа, мунгаранчыг-даа, төрээн черинден, төрел чонундан чарлып чоруп деп чүве берге-ле чораан.

Москва чоогунга бир хоорайга дөрт ай хире өөренгеш, дайынче киирип «кан аъттарывыс-биле» фашистерни чурттан үндүр сывырып, Украинаны, Белоруссияны, Польшаны хостаанывыс соонда, 1945 чылда дайын төнген.

Бажымга кемдээшкин болган. Польшага госпитальга чыткаш, 1945 чылдың 6 айда чанып келген бис. Кээривиске, Тыва Совет Эвилелинде каттыжа берген. Область болган. Хамык чүве өскерилген, бистерни тоор-херексээр кижи-даа чок, партия обкомунга чеде бээривиске, шаңналдарынар бо-дур дээш орден, медальдар үлеп берген, документ безин чок, боттарывыс сүржүп тургаш, килдис эргелекчиэн Алдын-кыска бижидип алган бис. Бистер фронтуга чаңгыс медаль, орден, даа албаан бис, чүгле кээривиске үлеп берген. Чүргүйоол Хомушку ССРЭ-ниң Дээди Совединден Маадыр ат алгаш Алдын Сылдыс-биле шаңнаткан киживис ол.

Бистер дайынче чоруткан соовуста, Тыванын аъттыг шерии эки турачылар бооп аъттанганнар. Бистер, он бир танкистер, эки турачыларның эгелекчилери болган бис.

Фронтуже чоруп, фронтуга-даа турувуста, бистерни, он бир танкистерни, Тыва Арат Республикадан айтырыш сураглаан-даа кижи чок, «барган ояар баар ыйнаан» дээн ышкаш болган. Бистерге дыка-ла хомуданчыг болган ийин. 8 кижи дириг ээп чанып келген бис. 3 эживис Улуг Совет чурт дээш Украинага, Белоруссияга кезээ мөңгеде артып калганнар.

Түлүш НУРСАТ.

РЕДАКЦИЯДАН:
Түлүш Нурсат бо чагааны редакцияже бижээш үр болбайн, 73 харлап чораач, чок апарган. Бир-ле дугаарында, фронтуже аъттанган тыва танкистерниң аттарын бир черге чыскаай бижээш, мөңгеде арттырзын деп дилээн. Ооң дилээн Тыва АССР-ниң дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунарының чөвүлеи өөренип көөр боор дээрзинге бүзүреп тур.

УЛУСТУҢ УЛУУ ЧАГЫГЛЫГ

СЭКП Каа-Хем райкомунуң хүралдаар залынга чон чыглып келген. «Улусчу чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны — кижизидилгениң херээнге» деп темага конференцияга киржири-биле келгени ол. Бо талазы-биле илеткелди партия райкомунуң секретары Л. Д. Варламова кылган.

Район хөй националдыг. Нация бүрүзү эрте-бурунгудан бээр сагып келген чаңчылдарлыг. Ону өске нацияның төлээлери билип ап, хүндүлеп сагыыр болза, билчилгеге эккээр. Интернационалчы коллективтер, өг-бүлелер боже кичээнгейни салып турарлар.

Тываның эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, дыл эртемнериниң кандидады К. А. Биченадей өске келген кижилерге аъш-чемни, аяк шайны сунарының чүрүмүн, ооң аңгы-аңгы районнарда безин ылгалдыын чугаалаан. Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар чонуң дыштанылгазын организастаарынга культура одаглары кол черни ээлеп турар болганда, ылаңгыя көдээге кадрларны белеткеп, быжыглаар, материалдыг базаны экижидери чугула деп демдеглээн. Культура албан черлери улусчу чаңчылдарның непередикчилери болур ужурлуг.

Тыва улустуң эки чаңчылдарын — аалга келген кижи аъдын баглаашка баглаап, оттуп, бижээн оргазындан дужургеш, кирер, окчемзек хей черге албас, хүндүлежир чорааның эки билирин, ону амгы аныяктарга тайылбырлаарының, дамчыдарының чугулазын РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы А. Г. Орлова айыткан.

Районнуң чонунуң найыралын, черниң каас чүрүмалдыг бойдузун чугаалап тура, райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи К. Д. Натпий-оол, чамдык кижилерниң корум-чурум үүлгедип, бойдусту үргеден турарынга хомудаан сеткилин илереткен. Бойдусту хумагалаар чаңчылды катап тургузары чугула.

Практиктиг конференцияның киржикчилеринге чаңчылдарга хамаарыштыыан шинжиткен көргүзүглерни, аргаан, даараан кылыглар делгелгезин сонуургаткан.

МЕНДИЛЕЖИР ДУГАЙЫНДА

Оларның бодалы чүү ирги?

Бистиң ада-өгбелеривис боттарының үезинде хүндүлежир, амырлажыр, мендилежир талазы-биле үлегерлиг чорааннар. Аалга улуг назылыг кижи келген болза, өгде олурган улус шупту туруп кээн, улуг кижини дорже чалаар. Ол олуруп аарга, аал эзлери ам кээп олуттарын эзлээр.

Улуг улус-биле чолукшуп мендилежири назы-хар аайы-биле аңгы чүрүмнүг: аныяк кижи ийи холун кожа тутказ, адыжын өрү көрүндүр сунарга, улуу ооң кырынга адыштарын дегзип мендилежир. «Амыргындыр бе?», «Менди-ле бе?» деп сол-менди солушкаш, айтырыгларын уламчылаар. Олар «Ыт-куштан мал-маган сол-дур бе?», «Думаа-ханаадан өршөөлдиг-дир бе?» деп албан айтырар.

Амгы аныяктар улуг кижи-биле каржы эртип чыда, көрүнмейн-даа, «байыр» деп арай кандай мендилээр апарган. Чамдыктары шуут ыыттавайн эрте база бээр. Ужурашкан кижизин «Экии» деп мендилээри — бедик культуралыг, биче сеткилдиг кижиниң эки чаңчылы. База бир адаптөүлдерни эскерген мен. Ажылчын хөп кедип алгаш чоруурга, кижиниң таныыр улустары өскээр көрүп эрте бээр, билбээчиизер. Эрге-дужаалдыг, эки хөп-сыныг кижилерже ырактан-ра хүлүмзүрүп, уткуй халып барып холун сунар. Ону кижи чүү деп-даа билир ужур чок. Чашпаазы бе? Аажы-чаң культуразының чавызы бе?

Мендилежир, хүндүлежир чорук кижилерниң сеткилсагыжының эзлдээн, кижизиг мөзүг-шынарын көргүзер деп санап корулуур мен. Мендилээрге ыыттавас кижилер база турар. Чамдык удуртукчулар безин ыңдыг. Ону чүү деп билирил? Мендилээри түвексинчиг-даа ышкаш, кылчаш дээш, хажагай харыылаар улус турар. Бо база тураамык, улус куду көөр кижиниң аажызы-дыр. Ол дораан-на илдең. «Шынның» хөй санныг номчукчуларыбыла бодалымны үлежикселим. Оларның бодалы чүү ирги?

Найгын-оол ДАМДЫН.

Музей болгаш уруглар

ТӨӨГҮНҮ КИЖИЛЕРДЕН ЭГЕЛЭЭР

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң докталыы ёзугаар 1983 чылдан бээр «Музей болгаш уруглар» деп Бүгү-россия неделязын республикага чылдың-на эрттирери бисте чаңчыл апарган. Ооң кол сорулгазы — музей ажылын улам-на экижидери. Ук неделяны өөренчиларниң кыштың дыштанылгазының үезинде эрттирип турары ону организастап чорударынга таарымчалыг. Бо чылын ол ажылды республиканың аныяк туристер станциязының болгаш Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары база катап организастап эрттирген.

Чурт-шинчилел музейиниң хүралдаар залынга республиканың 62 школазындан келгей башкыларның болгаш өөренчилериниң кылган ажылдарының түннелин үндүрген. Аңаа фото-чурук документилерин шын долдурар талазы-биле РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Монгуш Кенин-Лопсанның чугаазы солун болган. Сураглыг чогаалчы Моңгүш-Тайга, Каа-Хем, Бии-Хем районнардан келген өөренчилерге «Сылдысчыгаш» деп номну белекке бергеш, тускаал кылдыр холунуң үжүүн салып берген. Ол ышкаш музейниң ажылдакчылары Мерген-оол Нурзат, Аида Монгуш оларның энтографтыг эт-херекселдерни чыырының, чаа экспонаттарны хүлээп алырының дугайында чугааларындан хөйүнү билип алган.

Музейниң ол-бо залдарында школа музейлериниң янзы-бүрү делгелгелерин кылган. Ында Сүт-Хөл районда Бора-Тайга школазының суурнуң төөгүзүн, башгайгы колхоз, совхоз, көдээ Совет удуртукчуларының, школа директорларының, күш-ажылдың хоочуннарының дугайында фото-чуруктуг альбомнардан кижи хөйнү билип алыр. Ол дугайында тайылбырны өөренчилер Чейнеш Ховалыг, Орлан Ондар чыылганнарга тодаргай тайылбырлап берген. Ол школада музей ажылын «Улус өөредилгезиниң тергиннери» хөрек демдээниң эдилекчизи, 26 чыл дургузунда бичии чаштарны эртем-билиг өртемчейинче үдеп келген хоочун башкы Александра Монгуш удуртуп турар. Ооң-биле база чугаалажыр аргалыг болдум.

— Школа музейин 1980 чылда удуртуп, уштап-баштап эгеледим. Баштайгы үеде музей тар, соок өрөөлге турду. Ам ол делгем өрөөлдиг апарган. Ону кылырынга школа директору Валерий Ондар, чурук тырттырар башкы Алексей Ховалыг болгаш өске-даа башкылар-дузалаштылар. Бисте 260 ажыг экспонаттар бар. Школаның кызыл исчилери 578 фото-чурукту болгаш үнелиг чүүлдерни дилеп тыпкан. Эрткен чылын школавыс тургустуганындан бээр 50 чылын демдеглээн. «Улус өөредилгезиниң тергиннери» деп тускай фото-чуруктуг альбомну кылдывыс. Ында ол аттың эдилекчилери Биче-оол Кууларның, Маржымал Ондарның, Александра Сарыгларның, Кара-кыс Биче-оолдуң, Александра Монгуштуң хөрек чуруктарын болгаш допчу намдарларын киирген. Суурнуң төөгүзүү-биле холбашкан материалдар хөй.

— Музейниң ажылынга идепкейлиг киришкен оң ажыг өөреникчи-биле кады Москва, Омск, Горький, Свердловск, Ульяновск хоорайларга барып, ооң төөгүлүг черлери-биле таныжар аас-кежиктиг болдувус—деп, Бора-Тайга школазының башкызы Александра Бораевна мээң сонуургаан айтырымга допчу харыы берди.

«Музей болгаш уруглар» деп неделяга киржип келгенер школазынга конференцияларны, кежээлерни, конкурстарны, көргүзүглүг оюнларны эрттирген. Олар Кызылга келгеш, музейге эккелген экспонаттарын тус-тус тайылбырлаан.

Тоора-Хем ортумак школазы 60 харлап турда, школа музейи ажыттынган. Ында 4 улуг стенд бар. Тыва эки турачылар, күш-ажылдың хоочуннарының база суурнуң социал амыдыралының дугайында булуңнар солун, көрүштүг. Ол ышкаш Тожуда «Кызыл номче» киир бижээн дириг амытаннарның дүрзүхевирлерин кылганын, үнүштер аймаан делгээнин, школаның мастерскаязының кылган ажылдарының көргүзүглерин улус сонуургап турар. Ол ышкаш Тожу девискээринден тывылган 1.5 метр узун хемчээлдиг мамонт азыы кижилерниң бир сонуургап көөр экспонады апарган. Бо дугайын ол школада музейниң удуртукчузу Антонина Александровна Содунам чугаалаан. Улуг-Хем-ниң эге бажың алган чурумалдыг черниң тырттырган чуруундан эгелээн төөгү-биле холбаалыг альбомну көргүстү.

«Музей болгаш уруглар» деп неделяның төнчүзүнде эрткен чылын республиканың школаларында музейлериниң кылган ажылдарын түңнеп чугаалажыр. Шаңналдыг черлерни алган музейлерни республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң болгаш аныяк туристер станциязының хүндүлел, мактал бижиктери, тураскаалдыг белектери-биле шаңнаар. Аныяк туристер станциязының директору Ирина Николаевна Султанова келген башкылар, өөреникчилер-биле көргүзүглүг ооң эрттирип турда, республиканың школаларында тургустунган музейлериниң ажылчорудулгазы-биле танышпырарын диледим.

— Школа бүрүзү музейлиг болур дээш ажылдап турар. Тожуда Татьяна Кушкаш, Сүт-Хөлде Александра Монгуш, Каа-Хемде Иргит Достай удурткан школа музейлери эки ажылдыг. Ол ышкаш Эрзин, Тожу, Моңгүн-Тайга районнарда чурт-шинчилел булуңнары эки ажылы-биле мактадыг. Школаларда 22 музей паспорттуг, экспонаттарны тускай журналдарда демдеглеп бижээн. Олар колдуунда чурттап, ажылдап, өөренип турар черлериниң төөгүзүн тоожуп турар. Ында кандыг-даа ховар чүүлдер бар. Өгбелериниң, мурнакчыларның, партия, совет ажылдарының хоочуннарының фото-чуруктарын, допчу намдарын делгеревгей бижээн.

Бөгүн мында чыглып келген школа музейлериниң төлээлекчилери Тываның эртем-шинчилел институдунуң чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары-биле ужурашкан. Чаа чыл шивижигекинге база аалдап четтилер. Эртен олар шупту В. И. Ленинниң шөлүлге үезинде чурттап, ажылдап турган черлери — Шушенскоеже экскурсиялап чоруптарлар. Оон чедип келирге, мурнакчыларны тодараткаш, шаңнап, мактаар бис — деп, Ирина Николаевна чугаалады.

— Музей ажылынга хамаарыштыр хөй ажыктыг, өөредилгиг чүүлдерни бо чыыштан билип алдывыс. Кандыг-бир экспонатты тып алырында эвес, а ооң төөгүзүн, документ ёзугаар бижидилгезин, паспортун кылыры чугула. Чижээлээрге, сумунуң хоочун кижизиниң чуруун тып алган дижик бис. Ону кым тырттырганыл, кажан, каяа, ынчан ол кижи чүнү кылып турганыл, ооң намдары, өг-бүлези дээш баар. Ам-даа өөренир чажыттар, ажылдар хөй-дүр — деп, Бора-Тайга школазында музей чөвүлелиниң кежигүнү кызыл исчилер ажылын харыылап турар өөреникчи Чейнеш Ховалыг кады турган өөрүнүң мурнундан чугаалады.

Школа музейи — кижизидилгениң бир төвү. Тус черниң төөгүзүн өөренирге кижилерден эгелээр. Тывылган материал бүрүзүнге эртем талазы-биле паспортту тургузары кузенчиг. Хамык ужур хөй-ле экспонаттар чыып алырында эвес, а олардың төөгүзүн хандыр өөренири, чыып бижиири, паспорттаары болгай. Кандыг-даа фото-чурук, эт-херексел чажыт төөгүлүг. Чурттап, ажылдап турар суурларында хоочун кижилерде чажыт төөгү синишткен. Ол-ла бүгүнү тодарадып, музейже чалаар дизе, оларның төөгүзүн ханы билир апаар. Ынчангаш школа музейлериниң ажылынга чугле уруглар эвес, улуг назылыглар, ада-иелер база идепкейлиг киришсе чогуур.

Сарыг-оол КУУЛАР.
ЧУРУКТА: «Музей болгаш уруглар» деп неделяның киржикчилерни ажыл үезинде.
Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Январь 13-те, субботада, 10 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга сонгукчулар клубунга ээлчеглиг ужуражыышкын болур. Тываның каттышкан авиаотрадынын командири А. В. Марцеха, автомобиль транспортунуң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чингине директору А. В. Рудзинский, Енисейнин хем пароходствозунуң район эргелелинин начальниги О. В. Петров сонгукчулар-биле ужуражыр. Күзелдиг бүгү кижилерни ужуражыышкынга киржирине чалап тур.

Кандыг айтырыгларны сонуургап база кымнарныың-биле ужуражырын күзеп турарынарны биске дыннадып көрүнер. Бистиң телефоннарывыс дугаарлары: 3-43-28, 3-41-59.

Телевидение

ЯНВАРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонун амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийнги фильм. 4-кү сериязы. 9.40 Мультфильм. 9.55 Я. Евдокимовтуң киришлгези-биле фильм-концерт. 10.25 Уруглара дамчыдылга 11.25 «Барон Фаль-Фейн. Орус моңологтар». Телефильм. 12.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 12.30 «Ye». 13.00 Хоккей. «Филадельфия Флайерз» (АКШ) —ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 15.00 «Магия»-биле ужуражыышкын». Телеочерк. 15.30 И. Брамс. Соната № 1. 15.55 Барымдаалыг фильмнер. 16.35 Музыка эртинези. С. Рахманиновтуң романстарын Л. Казарновская ырлаар. 17.30 «Коммунист» журналдың редакциязынга «Төгерик стол». 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 19.45 Мультфильм. 19.55 «Дон Кихот биле Санчонун амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийнги фильм. Ийнги фильм 4-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Күрүне айтырыгларын шиитпирлээринге кижиниң ролю. 22.40 ССРЭ-ниң Күрүненин академиглиг Улуг театрында италиан музыканың кежээзи.

ИЙНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойтус эртеми. 4 класс. Иогаан патруль. 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Чаштанчы чүге чиде бергенил? 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Иван Грозный». Телефильм. 1-ги сериязы. 13.50 Ритмиг гимнастика. 14.20—15.30 «Марк Твен удуп...» Телефильм 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Алдын Кольма». Сталинчи лагерьлерге хоруглаттырып чораан Магаданның башгайгы тудугжуларының дугайында. 17.40 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Спутник» лотереяның ойнаачызы. 18.30 «Ye». 19.00 Хүреш Дегегей фестивалы. В. И. Ленин аттыг Төп стадионуң бичии спортчу ареназынган дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг чүүлээ, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черле». «Сонгулдаларга уткуштур». «Хөйлү болгаш хүлээлге». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 20.50 «Азия төвү». 21.20 Чарлалдар.

21.30 «Иван Грозный». Телефильм. 2-ги сериязы. 22.55—23.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Ромина ырлаар.

ҮШҮҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг чүүлээ, чаштар!». 20.15 «Далайже оруң». Польша далай ангазының ажылынын дугайында. 20.50—21.30 Мордва АССР-ниң Күрүненин «Умарина» деп ыры болгаш тапцы ансамблиниң концерти. 23.30—23.55 Улуг кижилерге мультфильмнер. «Бир ковбой, ийи ковбой». «Оваарымчалыг хуналар».

Тываның авиабүдүрүлгези воскресенье хүннеринде Кызылдан Тоора-Хем, Кызыл-Мажалык, Мугур-Аксы Хову-Аксы суурларже доктаамал рейстерни ажытканын дыннадып тур.

Хоорайның хереэженнер чөвүлелиниң отчёт-сонгулдалыг конференциязы 1990 чылдың январь 19-та парти хооркомунуң хүралдаар залынга болуп.

Эгелээри 13 шак.

СПОРТЧУЛАР — ШКОЛАЧЫЛАРГА

Найысылалывыста база бир чаа ажыглалга кирген өөредилге чери 9 дугаар тывэ ортумак школага бо-ла солуп, ажыктыг кежээлер, ада-иелерге, уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр лекция, беседалар болуп эртери чаңчыл болу берген. Бо удаада, бо школага республиканың спорт нинитилелиниг «Хүреш» агитбригадазы уругларны хензиг чажыттан күш-культурага чаңыктырып, кай кадык болурунга ада-иелерниң киржилгезин улгаттырар дугайында солуп лекцияны кылып эртирген.

Ада-иелерниң кичээнгейинге агитбригаданың бежигүнү Сергей Ооржактың берген ажыктыг сүмелерин, арга-дужулгазы солун болган өөредиглиг болган. Шынап-ла, күш-культура биле спорт чарылбас. Күш-культура бичии чаштарның хандамырын, угаан-медерелин, күчү-күжүн сайзырадыр, быжыктырар, а ону чедип алырынга улуг кижилерниң, ада-иелерниң билии, күжү негеттинер апаар.

«Кадык болуксазынза — манна,
Чараш болуксазынза — манна,
Угааның болуксазынза — манна!»

деп бо чечен-мерген сөстерниң утказы-даа ону бадыткаар.

Бо агитбригаданың кол сорулгазы — чон ортузунга күш-культураны болгаш спортту непередип, аңаа хамаарыштыр суртаал ажылын чорудары. Олар чугле лекция номчууру-биле кызыгаарлаттынмайн, кыска программалыг концертти база көргүстүлер. Конерттиң солуп болганындан ада-иелер чанарын уттуп, чамдык номерлерни, ылангыя Владимир Биче-оолду база катап ырлаарын дилеп турганнар. Моон безин илдең-дир, күш-культура биле спортка хандыкшылдыг кижилерниң ырлаар, танцылаарынга спорт шаптыктыг эвес.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ.

КИНО

ЯНВАРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приговоренный» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан). **Видеодал: «Фотография в свадебном альбоме»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Веселое волшебство» 9.00, 12.20, «Куда скачет ранняя пташка» 10.40, 14.00, «С течением времени» (2 сериялыг) 15.40, 18.20, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Маньчжурский вариант» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

АГААР

Республикага булуттаар аязыр. Хар чагбас. Соңгубарының чүктен хаттың дүргени секундада 3-8 метр. Агаар 35-40, чамдык районнарга 26-31, хүндүс 21-26, а чамдык районнарга 14-19 градус соор.

Кызылга улуг оскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне найысылалга 36-38, а хүндүс 22-24 градус соор.

667009. Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Киллдастер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуп келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амалы
Тиражы 28000 экз.

Гыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектеринин талалы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шелтинкин болгаш Кравченко кудумчузу, базыын № 1.
Чагат № 363
ТС — 00405

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгүн чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың январь 12 пятница № 10 (142010)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

XXVII күш-ажылчы медээлер

ХҮР ЭРТИП ТУРАР

«Ишкин» совхозтуң эң ырак кыштагларының бирээзи — Кожээниң Кара-Суг-Аксы деп черде серге кадарчылары Эзер-оол Бодуевич биле Чылбак Чүвүрековна Ооржак-тарның өг-бүлези ажылдап, чурттап турар. Оларда 400 серге бар.

Мал-маганга чаланның улус. Эрткен чылын ниитизи-биле 50 килограмм дүктү пландан ажыр дужаагаң. Төрүүр мал ажаап, кадарып турар улус дег, сергелериниң адаанга төгер 10 тонна одекти база бөлген. Ол ышкаш күзүн 10 тонна сигенни белеткээш, сөөртүп эккеп алган. Дусту, чарбаны совхозу четчири-биле хандырып берген. Чайын малын Чээде деп черге семиртип алган.

Кадарчыларның мал-магазының ниити байдалы эки. Во 1990 чылда алган хүлээлгелерин база-ла бүрүн күүседир сорулга-биле олар бо хүннерде чүткүүдүг ажылдап турар.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

КАМНЫГ БОЛУУЛУНДАР

«Кызыл-Даг» совхоз турустунганындан бээр чаала чыл ашкан. Ынчангаш бот-башкарылгада бергедээшкинниериниз бар. Мурнунда «Тээли» совхозка хамаажып турган, ук ажылдап-ажыңнын базазы эки.

А бисте ындыг эвес. Ону биле тура-ла, чолаачыларывыс, механизаторларывыс, малчыннарывыс үргүл чү-ле эккелиңер-ле дээрин дыңнаар-дыр мен. Хамык чүүлдү бодаза. Азыраткыны хөөнүвүс та кажан чидер чүве. Бир бодаарга, аренда керээзинче дүрген-не кирзе эки ышкаш-тыр. Шагда-ла ажылдаан дуржулгалыг малчыннар, чаа кирген аныяктар эвес аан, кыштаан септээрде безин, совхозундан дуза дилээр, бодунуң-на күжү-биле кылып алыр чүүлдерге ындыг-дыр. Чазын көжерде, кыштагда үштүп, адырып, шыжаап каар чүүлдерни тоовас. Күзүн кээрге, соңгалары, печка аастары чок, чок болза, үреп каан болур. Ол-ла бүгү чүүлдер хөвар ышкажыл, бар-даа болза, ыяап-ла акша-хөреңги үндүрүп тургаш садыг алыр аан.

Камныг болуулунар, ынчан ниити орулгавыс көвүдээр деп чүүлдү утпаалыңар.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

ТУДУГЖУЛАРНЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

Чадаананың АКМК-1-ниң тудугжулары үш бригадага үстүп алган ажылдап турар. Эрткен чылын «Чуртталга-2000» деп программаны күүседир дээш боттарының үлүг-хуузун киирип, чыл планын ажыр күүсеткен.

Участокта ниитизи-биле 80 ажыг кижи хаара тутунган. Оларны Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Сюр-оол Ховалыг, Аюмбуу Куулар, Маадыр-оол Ириль удуртуп турар. Бригадаларның тудугжулары Чыраа-Бажынга 1, Хайыраканга 2, Чадаанага 4, АКМК-1-ниң ажылдакчыларынга 2 ийи аал ишти чурттаар бажыңнарның тудуун дооскан.

Чыл планын күүседиринге прораб, күш-ажылдың хоочуну Хевер-оол Чанчып, бычаңчылар Василий, Уран-оол Ондарлар, шеверлекчилер Опаа Монгуш, Екатерина Ооржак, Оюмаа Балган олар боттарының үлүг-хуузун киирип, чаа ёзу-биле ажылдап турар.

Участоктуң тудугжулары 1990 чылда боттарыңа алган хүлээлгезин чедиишкинниг күүседир дээш чызымакай ажылдап турарлар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ ООЛ

Кызылдың алгы заводунда цехтериң, бригадаларның ажыл-ишчилери бо 1990 чылда бедик көргүзүглерлиг ажылдаарының чырыжын калбартып, бедиткен хүлээлгелерин алгылаан. Кижи бүрүзү продукциязың шынарын үлем бедидерин хүлээнип алган. Ниитизи-биле, эрткен чылдарның хожуу-даашкыннарындан үштунар соңулганы салганнзр.

Заводта чиик идиктер кылыр цехте планныг даалгалар күүселдези чедиишкинниг чоруп турар. Мында тапочкаларның үнүн болгаш үлдүңнарын кылыр бригадалар бир демниг болуп, айларның планын ажыр күүседип келген. Олар ам яварь даалгазын база ажыр боттандырарлар.

ЧУРУКТА: Кызылдың алгы заводунуң тапочкалар кылыр цегинде бедик разрядтыг ажылчын, аныяктарның дагдыныкчызы Анна Михайловна Симоненко.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттарын округтуң соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 9-та бүрүткээн:

Багай-оол Владимир Барипович, 1951 чылда төрүттүнген. Күрүненің Кызылда педагогика институдунуң СЭКП төөгүзүнүң болгаш эртеминг коммунизмниң кафедразының улуг башкызы, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Кызыл хоорайда чурттап болгаш ажылдап турар.

Ооржак Кой-оол Доржуевич, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өредилге кылдызының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем районнуң Туран хоорайда чурттап болгаш ажылдап турар.

Рощин Валентин Александрович, 1937 чылда төрүттүнген, Роспотребсоюзтуң башкаар черинің даргазының бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Москва хоорайда чурттап болгаш ажылдап турар.

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгаларының үндезинниринің төлевилелдеринге хамаарыштыр кирген санал-оналдарны болгаш өскерилгелерни ниитилештирип түңнээр талазы-биле комиссияның баштайгы хуралы январь 10-да ССРЭ-ниң Дээди Совединге болуп эрткен.

Ук документиниң бүгү улустуң чугаалажып көрүп турарының баштайгы түңнелдерин чугаалаарының мурнунда оон Дээди Советтиң сессиязынга болгаш улус депутаттарының Съездизинге кандыг янзылыг сайгартынып турганының дугайын сактып көрээли. Чер дугайында хоойлужудулга ийи сессия ажылын доозар деп турда баштайгы номчулгадан хүлээп алдынган болгаш бүгү улустуң чугаалажып көрүнге кирери-биле ону солуннарга парлаан тур. ган. Оон соонда Дээди Советтиң Президиумунуң шиитпири-биле төлевилелди чедир ажылдап кылыр тускай комиссияны тургускан. Оон составында парламентиниң аңаа соңуургалдыг комитеттериниң улус депутаттарын киирген. Оларның хөй кезии кедээ ажыл-агый шугумунда ажылдап турар депутаттар болган.

Баштай төлевилелди март айның төнчүзүнге чедир бүрүнү-биле ажылдап кылыр деп планнап турган. Ындыг шиитпирни улус депутаттарының ийиги Съездизи хүлээп алган. Ынчангаш ол хуусаага чедир бүгү ажылдарны кылып доозар деп сорулга комиссияның мурнунда туруп турар деп, оон даргазы А. Ф. Вепрев хуралга чугаалаан.

Хоойлужудулга төлевилелинге хамаарыштыр кээп турар хөй санныг санал-оналдарны парламентиниң аграр комитединиң удуртулгазында тургускан ажылчын болук сайгарып көрүп турар. Төлевилел чер дугайында айтырыгга хамаарышкан-даа болза, ол талазы-биле санал-оналдар чонуң янзы-бүрү кезектеринден кирип турар. Төлевилелге кандыг эдилгелерни болгаш өскерилгелерни киирер дугайында муң ажыг санал кирген. Оларның тосан ажыг хуузу ону ниитизи-биле чүүлдүг деп деткип турар. Черни үлеп хуваарынга Советтериниң эргелеринге, черни ончу дамчыдып шилчидеринге, арендалап алырынга база чер үндүрүүн төлээринге хамаарыштыр хөй санныг санаалдар кээп турар. Төлевилелдиң 27 чүүлдериниң улуг өскертиишкиннерни киирери санаалдаттынып турар.

Санал-опал киирип турар янзыларны категориялар аайы-биле алыр болза, пенсионерлерден хөй санныг санаалдар кирип турар. Күш-ажылчы амыдыралының хөй кезиин чер-биле холбашкан ажылга ажылдап эрттирген болгаш ону кандыг янзылыг ажыглап кадагалаза база хумагалыг ажыглаза акыл деп айтырыгларны эки билир кижилерниң санал-оналдарын киирип турары черле чөптүг. Ындыг болзажок амгы үеде черде ажылдап турар тараачыннарның бо талазы-биле идепкейин көргүсвейн турарын хуралдан демделээн. Маңаа журналистер корпусу база бүрүүлүт дээрэи демделеттинген. Хуралга чүве чугаалаан бир эксперттиң демделээнинден алырга, журналистер төлевилелди чер-черде кандыг янзылыг чугаалажып көрүп турарын эки чыртпайн, чыдып калган чаңчыл езугаар үстүнү органнардан айтыыл-кын маңап турар.

Төлевилелди чугаалажып турар үеде черге ажыл-чорудулга чорударының ийи хевирин — колхоз-совхоз хевири биле чаа тургустунуп турар «фермер» ажыл-чорудулганың аразынга үскүлежиишкиннерни болдурар дээн кордаашкыннарның илергейлеттинип турарын хуралдан бүрүү шапкач. Черге ончу дугайында айтырыгны долгандыр хөй шүүгаашкыкнар кылыр, ону теория айтырыынче киирер дээн кордаашкыннар база туруп турар. Амгы үеде чуртта аъш-чем айтырыы кончуг берге боон турар. Ынчангаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин организастаарының чаа арга-хевирлерин дилеп тып, дешилгелиг аргаларны ажыглап, үвдезни чазартылгаларны кылып тургаш, аъш-чем айтырыын дарый шиитпирлэрин чедип алыры чугула деп хуралдан демделээн.

Комиссияның дараазында хуралы келир неделяның төнчүзүнде болур.

А. ДЗЮБЛО.
СЭТА-ның парламент корр.

АНЫЯК БОЛ, ДУРЖУЛГАЛЫГ

Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксында ветеринарния лабороторизының эргелекчизи Наталья Белек-ооловна Донгак бодунуң харыылап турар ажылын чедиишкинниг удуртуп турар.

Оон коллективи районда мал аварыгларынга удур баш бурунгаар эмнээшкиннерни, сыкыртыышкынналарны болгаш профилактиканы чорудуп келген.

Наталья Белек-ооловна 1982 чылда Омскиниң ветеринария институдун доос. каш. ында ажылдай берген. Кызымак ажылдаарынга сагыш салыр аныяк специалисти партия организациязы 1966 чылда СЭКП кежигүнүнге хүлээп алган.

Наталья Донгак ССРЭ-ниң 60 чыды аттыг совхозтайи дугаарлыг хойжу бригадага дуза чедирерин хүлээнип алган.

ЧУРУКТА: Н. Б. ДОНГАК.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«ҮҮЖЕНИ» КАЖАН ЧАЗАРЫЛ?

«Ак-Чыраа» совхоз— республикада хар-назы талазы-биле эң-не аныяк ажылагыйларның бирээзи. Чай болурга, ымыраалыг шынаа кыдыы, кыш болурга, аай-дедир чывар үзүк чок, өрген безин чок черге тудуг-суур тургустунгандан бээр он ийи чыл болуп турда, аңаа ажыл-чорук аайы-биле чеде бердим.

Ында эки чүүлдер черле хөй-дүр. «Ак-чыраажылар» күрүне планнарын күүседип келген, агар санында дөрт чүс муң рубль түңнүг акшалыг. Ажылчыннар саны эрткен чылдыыңдан көвүдевээн. Ынчан олар бо үеде оон-даа эвээш хөреңгилиг тургаш, чартык чыл иштинде амыдырай бергешпер.

...Дөрт чүс муң рубль. Экономиканың эде тургустунушкунунуң үезинде чүгле көпеек-биле санажыр апарган. Ажыы-биле чугаалаарга, республиканың хөй-ле ажылагыйлары бот-орулга-чарылгаже кирген сөолүнде, өреширенинден үштунуп чадап, чээли-биле бөгүнге чедир амыдырап олурар болдур ийин. «Ак-Чыраа» совхоз арткан акша-хөреңгизи-биле суурда социал айтырыгларны шиитпирлээр сорулгалыглар. Суур чаа, чурттакчылар аныяк, бажың-балгат болгаш оске-даа чүүлдер херек. Бир эвес ажыл-агый чылдың-на шак ындыг түңнелдерлиг турар болза, куу ховуга туттунуп эгелээн суурнуң арын-шырайы улам чаражып, кижилериниң хууда чуртталгазы экижиир.

«Ак-Чыраа» совхозту мал чеми белеткээр ажыл-агый кылдыр тургусканындан бээр он ийи чыл чедип турар. Ынчаарга оон баштайгы чылдарында чүгле мал чеми белеткээр эвээш шөлден оске чүүдаа чок турган. Харын-даа сан-хөө, экономиктиг келир үези чок апар чыдар совхозту дүжүреринге чедир айтырыг көдүрүлген. 2471 гектар сиген шөлдүг, 568 мыйыстыг, 63 шээр, 41 чылгы малдыг туроаннар. Баштайгы чылда 104 муң рубль каражалыг ажылдаан. А мал ажылындан 81 муң рубль орулга алган. Бо ийи-санны деннеп көөрге, малчыл чер болгаш эвээш-даа болза мал кудурүүндан туттунуп алгаш чоруурга, оон ажык бары бир дугаар чылда-ла билдинген.

Күрүнеден хөй акша-төгеринктиг чарыгдалын үндүргеш, улуг өртектиг тудугсуурну туткаш, ара каалтар эвес. Бежеп чылдар эгезинге чедир турган Чалааты сумузунуң девискээрин чаа тургустунган совхозка кезиккамдыктап эгиткеш, чеди муң хойну совхозка үзүп берген. Өске малдың бажы бөгүнге чедир дыка оскен. Чогум-на мооң ачызында «Ак-Чырааның» агар санында хөреңгиниң көвүдээни чугаажок.

Ак-Чыраага мал чеми белеткээр ажыл-агый тургускаында чазыг чок. Совхоз бо чылын 931 тонна сигенни оске ажыл-агыйларга саткан. Боттарынга арттырып алганы мал чеминден аңгыда, ам-даа муң ажыг тоннаны садып болурлар. Оон эвээш эвес орулга кирер. Мал чемин бүдүрениң бот-үнези бир центнерде дөрт рубль бежеп ийи көпеек. Планнаанындан эвээш акшаны олар чарыгдаан. Ынчаарга эттиң, сүттүң, дүктүң бот-үнези дыка бедик. Чүгле хой эдиниң бот-үнези плангын куду болган. Шээр малдың оранынга ешкү, хойну өстүрери черле ажыктыг дээрэин совхозтуң кол экономизи Май-оол Тумат-биле саналга кылып олургаш, ындыг түңнелге келдивис. Ындыг болза-даа мал ажылынга хөй чарыгдал үнген. Ол чогум чүден, канчангаш болу бергенинин аналиш чок. Бир эвес специалистер чарыгдал бүрүзүн көпеектен көпеек чедир санап турган болза, ол тодарап кээр турган ийик.

Успа-Хөлдүң оргулаажы— шээр малдың оранының. Ынчалза-даа шынаанын өлен озуу, кулузун бүрүзү бода мал тударынга дыка таарымчалыг. Ак-Чыраа суурнуң чурттакчыларының хуузунда инектери тос-тостун соогу дүжүкүже чедир кулузунга оъттап, харын-даа ында хонуп чоруп турар.

Ак-Чыраа, Сарыг-Хөл, Каатты деп черлерге Өвүр районнуң бүгү ажыл-агыйлары бежеп чылдар эгезинден-не мал чеми белеткеп келген. Баштайгы чылдарда үк девискээрлерден алган сигенниң дүжүдү дыка бедик турду. Чүгле районнуң эвес, республиканың сиген шөлдери чедишпес районнары маңаа каан чылдарда мал чеми белеткеп келген. Хыыргыыш кезери кыш санында уламчылап турду. Мал чеми белеткээр ажыл-агыйны аңаа тургусканы чөптүг, харын-даа ажыктыг деп чугаалап болур. Ынчалза-даа чүгле бөдүүн мал чемин белеткээш, аңаа шыырак экономиктиг ажылагый тургузары болдунмазын амыдырал бадыткаан. Оон ыңай Ак-Чыраа шынаазынга сиген кезери арай нарын болгаш өленни орай кезип алырга, чем шынары дыка куду дээрзин айтып каалыңар.

Хөй-ле сан-түңнерлиг көргүзүглерни-даа канчаар, ажыл-агыйның келир үедеги экономиказының талазы-биле директор Даңгаа Майынды, экономист Май-оол Тумат олар-биле кыска чугаадан үңүп келген чамдык чүүлдерге доктаап көрейн.

Инек эдининиң дүктүң, сүттүң бот-үнези чүге улуг болганынга специалистер, мал ажылдыглар экономиктиг сайгарылга кылбаан. Бүгү-ле үңүп кээп турар чарыгдалдарны илередип, ону чок кылып алырының хемчеглерин алыр турган. Экономиканың кандыг адыры эң ажыктыын тодарадыр. Чалааты —шаандан тура-ла малчын чонуң чурту болганда, аңаа совхоз тургузуп алгаш, мал азыравас, оон бажын өстүрбейн бадр болза, канчап-даа таарышпас. Ынчангаш Ирбитей, Хоолу хемнериң тайга одарларынга чедир девискээрни ажыл-агыйга бүрүнү-биле эгиткеш, тыва уксаалыг хойну, ангор ошкүнү өстүрер. Тээли хемниң Саглан-Дытта чаңгыс кодан сарлык улуг чарыгдал чок дээрэин маңаа немеп каайн. Бир эвес малды маңаа одар сынар шаа-биле өстүрер болза, «Ак-Чыраа» совхоз эвээш чарыгдалды үндүргеш, хөй продукцияны бүдүрүп ап болур, эң шыырак ажыл-агыйларның санынга албан кирер. Чүгле бир кодан ошкүлүг, сарлыктыг, чеди муң баш хойлуг турган, хамык чүве сагыш ышкаш болу бээр кылдыр бодаары берге. Чалаатының изиг оъттуг чөрлери долу ажыглаттынарын бодап, ангор өшкүнү өстүрери дыка таарымчалыг. Бир эвес Өвүрнүң Чалаа, Хайыракан дагларынга өшкү чудай бээр чүве болза, Тывага кандыгдаа мал өзүп шыдавас. Чамдык чөрлерге бодаарга, ангор ошкүнү маңаа өстүрериңге улуг чарыгдал-даа үнмес. Оон ыңай совхоз мал чеми белеткээр шөлдүг, баазалыг болганда, анай азыраптар сигенни ой-шаанда тускай белеткеп-даа алыр аргалыг.

«Ак-Чыраа» совхоз күрүнеден алганы узун хуусаалыг чээлизин чоокку чылдарда дуй каар деп барган. Ынчангаш агар санында бар хөреңгизи-биле эки уксаалыг мал садып алыр болза, оларның келир үезинге ажыктыг. Улуг-Хемниң «Ак-Туруг» совхозта алтай уксааның бир кодан чөөктуг ошкүзүн садып алганын дыңнаан мен. Оон кадарчыларының бирээзининиң чугаазы-биле алырга, садып эккелгени хөкпектериниң сергээ кончуг, кыштаңы эки, алызында тыва уксаалыг ошкуге дөмейлешкек дээр чораан. Бо уксааны-даа ак-чыраажылар сонуургап, ону садып алыр хемчеглерин алза экидаа ышкаш. Оон башка ук уксааны өстүрүп турар черлерде ажыл-агыйлар бот-орулга-чарылгаже шагда кирген болгаш, бүдүрген продукциязын кымга. канчаар садарын боттары билир апарган. Мынчап кээрде хөй-хөй ажыл-агыйлар чүгле чурт иштинге эвес, даштыңы фирмалар-биле керээлиг ажылдап турар болгаш мал бажының өртээ улам улгадыры чугаажок. Республиканың совхозтарының ангор ошкүзүнүң өртээ мурнукузундан өскен ышкажык. Бо айтырыгны ажыл-агыйның иштинге, бир эвес аңаа куш четтинмейн барза, район, харын-даа республика чергелиг шиитпирлээр уе келген. Эвээш чарыгдалды үндүргеш, хөй продукцияны бүдүрүп ап болур, эң шыырак ажыл-агыйларның санынга албан кирер. Чүгле бир кодан ошкүлүг, сарлыктыг, чеди муң баш хойлуг турган, хамык чүве сагыш ышкаш болу бээр кылдыр гаш узун. Ажыл-агый Амдайгын деп хөлдүң эриинде. Мал чеми белеткеп ап турар цолу-даа ында. Бир эвес маңаа ногааның кандыг-даа хевирин өстүрер чүве болза, карылга эвес, орулга ылап кирер. Чүгле ажылды удуртуп билириниң, кижилерни аңаа хаара тударындан улуг хамаарылгалыг. Эрткен чылын Сарыг-Хөлге Торгалыгның арендаторлары ногаа аймаан болгаш картофельди өстүргенин бо суурнуң чону эки билир.

Ак-Чыраа шынаазынче Хоолу хем книр аккаш, бичии-бичии хөлчүктер апаргыдаан. Кулузуп, хыыргыыш мында элбек. Бир эвес ажыл-агый өдүрек, касты база-ла аренда керээзи-биле өстүрер чүве болза, чүгле орулга кирер деп бодаар мен.

Сөөлүнде айтканым ийи адыр — чүгле экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээри эвес, ниитилел ужур-утказы хемчеглер деп билзе эки. Чүге дээрге көдээ суурларда чонну ажыл-биле ханды-рары дыка нарын. Бир эвес ук хемчеглерни эчизинге чедир организастаар болза, Ак-Чыраа суурда ажыл чок улустуң, эң ылангыя аныяктарның саны кызырлыр. Оон ыңай кижилерниң амыдыралчурттагалгазы экижиир.

Бот-орулга - чарылганың принцивинче шагда-ла кирдивис. Оон демократиязы амдыызында амыдыралга боттанмайн турар дизимзе, чазыг кылбаан боор мен. Чиг эттиң баазазы бар, аргалар долу, ынчалза-даа бот. башкарнырындан дидинмес, үстүүртен айтыышкын маңаар чоруктар барын чажырган канчаар. Чогум-на мындыг чоруктарның уржуундан шыгжаттынып алгаш чыдар «үүжелеривис» ам. даа частыммаан. Чогум ындыг үүже Чалаатының Чалаа баары Ак-Чыраада бар. Ону чазары артып калган. Ону кымнар кылырыл? Чүгле чон. Оон өске ким-даа эвес.

Эдуард ДОНГАК.
(«Шынның» корр.).

Тыва АССР биле Хакас автономнуг областың 1989 чылда социалистиг чарыжының түңнелдери

	План күүселдези (хуу)	
	Тыва АССР	Хакас автономнуг области
Көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге сатканы		
Мал биле куш эъди	94,9	105,6
Сүт	100,6	105,5
Чуурга	96,0	104,5
Дүк	100,8	113,0
Тудуг		
Капитал салымшкын	94,8	87,6
Тудуг-монтаж ажылдары	97,5	87,4
Кол фондуларны ажыглалга кииргени	83,1	69,7
Чуртталга шөлүн ажыглалга кииргени	101,0	96,4
Транспорт		
Ниити ажыглалдың транспорту-биле чүк соөрткени	103,7	104,7
Садыг		
Бараанарны үүрмектеп сатканы:		
Ниити хемчээли	101,7	103,6
Өртектиг ачы-дуза чедириишкини		
Чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедиргени	101,2	106,2

Телекөрүкчүлерни чалап тур

«Шын», «Тувинская правда» солуннарның, Күртелерадионуң журналистер ССРЭ-ниң улус депутады, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле Кызылдың телевидение студиязынга ужуражылганы эртпирер.

СЭКП ТК-ның сөөлгү Пленумнарының болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң түңнелдери болгаш республиканың коммунистериниң, бүгү ажылчы чоннарының оларның шиитпирлерин күүседириниң талазы-биле сорулгалары деп темалыг.

Теледамчыдылганы январь 12-де 18.50 шакта ийиги программага көргүзер.

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

ЧАА ДЭЭШТИГ АРГАЛАР

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелдер, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының сонгулдаларының кампаниязы калбарган. Бо бүгү чон ортузунга идей-политиктиг тайылбыр-массалыг ажылдарны чорударының нарыны, чугулазын хереченлер турар. Ынчангаш СЭКП Өвүр район комитеди, районнуң партия организациялары идей-политиктиг, тайылбыр-массалыг ажылдарны чорударының чаа, дээштиг арга-хевирлерин дилеп тып, ажыглаар талазы-биле утланыышкынны алган. Бирле дугаарында, кижизидилге ажылынга чоннуң чаагай чанчылдарын, ёзулалдарын калбаа-биле ажыглаар сорулганы салган. Бо талазы-биле районнуң Культура бажыңынга куш-ажылдың хоочуннары Семен Мугурович, Тамара Адавастаевна Таваажаптарның алдын кудазын чоннуң, аныяктарның кирижилгези-биле эрттиргенин, мергежилдер аайы-биле байырлалдарны чүгле ол улус ажыл-агыйының адырларының сыдыңкылары эвес, а бүгү чоннуң киржилгели-биле культура бажыңнарынга клубтарга эрттирип эгелээнивисти чон улуг сонуургал, чүүлдүгзүнүүшкүн-биле деткип турар.

Тыва улустуң шаандакы чаагай чанчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаар сорулга-биле «Тыва улустуң эки чанчылдары» деп конференцияны эрттиргенин районнуң бүгү активи болгаш ажылчы чон улуубиле үнелеп, деткээн. Амгы үеде конференцияның шиитпирлээнин ёзугаар тыва улустуң чаагай чанчылдарын эки билир хоочуннар, район конференциязының киржикчилери-биле ужуражылгалар чүрттакчылыг суурларда, ажылчын коллективтерде, школаларда эртип турар. Ол ышкаш партияның, совет чазактың хуралаап турар чугула документилерин, СЭКП ТК-ның Пленумнарының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизиниң, Дээди Соведиң сессияларының материалдарын молчыннар оргузунга өөредип, тайылбырлаар пропагандистер болүктерин совхозтарның партия комитеттериниң чанында тургускулаан. СЭКП райкомунуң пропагандисчи бөлүүн база тургускан. Ол бөлүк «Кызыл тук» совхозка баргаш, партия, совет комсомол, хөй-нийти организацияларында дуза чедирип, чон-биле ажык чугаалажыышкыннар, ужуражыышкыннар организастап, комплекстиг үнүшкүнүү кылган келген. Пропагандисчи бөлүктүң ажылы солун, ажыктыг, дээштиг болганын чон-биле ужуражылга үезинде саглыжылар демдеглээннер. Шак-ла ындыг ужуражылга Хандагайты ортумак школазынга эрткен. Ол ышкаш кижизидилге ажылын чоннуң, аныяктарның аңгы-аңгы бөлүктериниң аайы-биле чорудары дээштиг болур деп санавыс-паан, ноябрьда СЭКП райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизи. Хандагайты школазының дирекциязы эрге-хоойлу, эмнелге ажылдакчыларының киржилгези-биле Хандагайты ортумак школазында өөренип турар кыс уругларның авалары-биле ажык чугаа кежээзин эрттирген. Шак-ла ындыг ажык чугаа кежээлерин өске-даа школаларга авалары-биле, уругларның, ачалардың, оолдарының киржилгези-биле эрттирерин планнап турар. Чогаалчы Александр Даржайның «Шын» солунга парлаттынган «Ха-дуңма, чонум, чүреэм ыстап, аарып тур» деп ажык чагаазын база Намчал Ооржактың «Өөдежоктарны черле амдажыттас» деп чүүлүнүң сайгарылгаларын бүгү коллективтерге, школаларга кылган. Ажык чагаанын болгаш чүүлдүң сайгарылгазы кижилерни бодандырып, дуурегип, таарымча чок байлалдар-биле эптеш чок демиселди чорудары чугула апарган дээрзин хүннүң негелдези кылдыр көрүп турар.

Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдың чаа, дээштиг арга-хевирлерин дилеп тып, ажыглаарын база ол ажылды чорударда бодамчалыг, турушту-туг чорук херек, чон ортузунче кирери чугула дээрзин ханызы-биле медереп билбишаан, районнуң партия организациялары, оон активи чаа бодаашкыннарның, дилээшкиннериниң оруунда туруп турар.

Эрес-оол МОНГУШ.
СЭКП Өвүр райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи.

ЧҮНҮ КЫЛЫРЫ ТОДАРАТТЫНГАН

Кызыгаар отрядынга партия активинүң хуралы болуп эрткен. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин, «Амгы үениң байдалында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң платформазын амыдыралга боттанзырар талазы-биле партия эге организациязының сорулгаларының дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Бо талазы-биле илеткелди офицер И. В. Егоров кылган, националдар аразында харылзааларны сайзырадырынга, быжыглаарынга кызыгаар шериглериниң ролюнүң, хөй националдыг шериг коллективтеринде интернационалчы, патриоттуг кижизидилгениң байдалының дугайында чугаалаан. Кызыгаар отрядында хөй националдарның ооллары шериг албанын эрттирип турар. Офицерлер С. Мовсеян, А. Балашов, И. Северцев, А. Кортаков, В. Васильевич оларның удуртканы шериг коллективтеринде интернационалчы, патриотчу кижизидилгениң айтырыларын багай эвес шиитпирлеп турар. Бо чугула херектиң мурнуку одуруунда коммунистер чоруп орар. Кызыгаар районнарның партия, совет, хөй-нийти организациялары, ажылчы чон-биле харылзааны быжыглаар дээш тодаргай хемчегларни кызыгааржылар чорудуп келген, оон ачызында бир демниг кады ажылдажылганы элээн экижиткен. СЭКП Мөнгүн-Тайга, Эрзин, Тес-Хем райкомнарының бирги секретарылары В. Д. Хемер-оол, К. А. Моң, С. М. Достай кызыгааржылар-биле харылзааны экижидип, оларның негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр болуп турарлар.

Илеткелчи болгаш санал бергеннер четпестерге база шиитпирлеттинмээн айтырыгларга доктаараан. Кызыгаар районнарының чурттакчылары-биле харылзаа чогуур деңнелге тургустунмаанын шүгүмчүлээн. Амыдчы чоннуң ортузунда политиктиг ажылды чорудары эвээжээн. Чамдык шериг коллективтери, партия организациялары чүгле бодунуң ажыл-херектери-биле кызыгаарлаттынып орар. Офицерлерниң күш-ажылчы коллективтериң, суурларның чурттакчы чоннуң хуралдарынга олуржуруп саналдаан. Тыва АССР-ниң ажылчы чонунуң культуразын, төөгүзүн, чанчылдарын, ёзулалдарын, тыва дылды моон соңгаар кызыгааржылар өөренирин хуралга эргежок чугула деп санаан. Бо болза ажыл-херекти экижидиринге салдарны чедирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар партия активиниң хуралынга киришкен.

Николай ГОНЧАРОВ.
Политкилдистиң улуг инструктору.

ТҮҢНЕЛДИ ЧҮГЕ ҮНДҮРЕРИЛ?

1989 чылда мал ажылының түңнелин Тыва АССР-ниң Статистика эргелели үндүрген. Байдал кандыгыл, чүнү быжыглаарыл, кандыг четпестерни чайладыр ужурлугул, чедиишкиннерже орук кандыгыл?

Шынап-ла, мал ажылының талазы-биле эрткен чылдың түңнелин районнар база, чүзүн аайы-биле көрүп олура, кижиге ындыг бодал чайгаар-ла тыптып келир. Бо хүнде бистиң мал-маганывыстың баш саны чежел, даалгага дүгжүп турар бе? Бо чылын планнааны кажыл?

Бистиң республикада мал ажылы нийти экономикада кол черни эзлеп турарын айтып каалы. Ындыг болганда, оон баш саны, продуктулуг чоруу чоннуң амыдырал байдалын экижиддиринге улуг рольдуг. Чүгле эътти алыр болза, эвилел фондузунче 4,5 мун-на тонналы дужаар, а артканын иштинге хереглээр ужурлуг. Курлавыр хой боорга, амгы үеде талоннан садып ап турар эъдивис көвүдээр, колбаса аймаа база элбээр ужурлуг.

Ийе, 1989 чылда иви, тевени санаваска?! (Статэргелелдиң медээзинде, барыпбарып чылдыында безин ол малдарны чүге киириштирбейн турарыл?) планывыс 1178566 баш. А херек кырында күүсет к е н и в и с 1111070, азы 67.496 мал четпес болган. 1990 чылда планывыс 1143915 баш.

Чанғыс сес-биле чугаалаарга, эрткен чылын мал өстүрер даалгавыс күүсеттинмээн. Ол чүнүң чылдагаанындан болганыл, ашчут азы айыыл-халап болган бе? Халдавырлыг аарыг-даа малывысты хоратпаан болгай. Статэргелелдин ол-ла медээзинде хамык-ла өлгенчиткен малдың сан-түңү база бар. База-ла ивини, тевени санаваска 104057! Кайы хире хөй-дүр, бодап санап көрүнер даан. Чангыс чылда-ла ынча хөй малдан каражадап турарга, кажаавыска чүү артарыл, карманывыска орулга кирер бе? Айтырыг ынчаар тургустунар аладр. 1989 чылда чангыс-даа чүзүи мал бажың өстүрериниң планын күүсеттээн-дир бис. Бойдустуң чалаганы ёзугаар мал өзүп көвүдээр болгай. Барык 49 муң анай, хураган өлген.

Кандыг ажылдан турарывысты мурнукузу-биле деңнээр бис: маңаа хөй-ле санчурагай адап турбайн. 1988 чылда 113110 ш-ө-р мал өлүп хорааның айтып каалы. Чыл санында-ла ындыг! Ол хиреде дувуроозун кадурбейн турар бис. Статэргелелдиң медээзи чыл бүрүде үнүп-ле турар, ол ынча хорамчалыг-дыр бис дээрзин чогуур удуртукчулар көрүп-көрүп, столунун хааржаанга медээни сүп каар, а чогум ол кымның буруузул дээр дугайында бир талазында бодунуң харыылап олурар ажылы: ийиде, тала-дугай тыртканы болааш, ыыттавайн баар. Корак ажыт ынаао стол хааржаанга сүп каапканы дээре. Улусчу конторльчулар, корреспондентилер казып үнүп кээр ийне дээш чалбарып, ыыт-шимээн чок олургулаарлар бар.

Кажаазының доразынга кара дётпе өлген чыдарга, Хорлуу үгбай канчалчык? Бисте чүге шак ындыг сеткил чогул? Кээргээчел болгаш харыысалгалыг сеткил аан! Статистика эргелелининң медээзин тус-тус бригадаларның, өг-бүлелерниң, совхозтарның, районнарның көргүзүглериниң түңүнден чыглыр. А хөй мал өлгени, читкени дээш республикадан, районнардан, совхозтардан кым деп специалист, удуртукчу харыысалгага онаашканыл? Сактыр-дыр бис бе? Ам мырыңай бот-башкарылга деп алгаш база салдына берген бис бе?

Хөгжүмчү кижи концертке үнериниң бетинде, хамаанчок, белеткенирде безин баяның, дошпулуурун бар-ла шаа-биле аян-хөөн киирип алыр, бир эвес үнү таарышпаска, оон чылдагааны чүзүнде ирги дээш дилээр, эдер, боду шыдавас болза, еске мастерни, бодундан артык кижини чалап алыр, оон кылдырар. А бистер малдан каражадааш, оон чылдагааны чүдел, ону каптаптавас дизе, чүнү канчаарыл дээрзин чүге бодавас бис. Чугаалажып-чугаалажып, эжиктен үнгеш, эзенгиге тептингеш-ле уттуптар бис бе?

100.000 баш малды камгалап алкан болзувусса, кедир-чылын, оон бээр орулгазы чеже болур турган ирги? Хайыраан мал, хайыраан акша-орулга! Мал-маганын хорадыр, куду көргүзүглүг кадарчыларже орукту уткан бис. Чогум олар чүнүң чылдагааны-биле ынчаар ажылдап турарыл, боду чүнү, а совхозу чүнү чедир кылбайн турарыл? Бо-дур шак бо айтырыга харыылаар херек. Ажык-чарлыг чорук дээр бис, ол шын, ынчалза-даа мурнакчыларның ат-даңзызын чүге парлаар, чарлаар чанчылдыг бис. Мурнакчылар следу, чыыжы! А хожудап турарларның азы ортумак көргүзүглүг саанчыларның, кадарчыларның ындыг чыыжы чүге болбазыл, оларны белүп алгаш, чижээ. Таңдыда «Сосновское» дур. жулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп фермазынга, «Эйлиг-Хемде» Ш. Мижит-оолдуң кыштаанга барып чедирбес бис?

Чижээ, ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери база солун ажылдакчылары-даа кайы-бир совхозта хожудангай ферманы, бригаданы, малчын өг-бүлени бүгү талалыг шинчилеп, сайгарып көрзе, оларның «чес-холазының» чылдагааны илерей-ле бергей. Бистин ажылывыска шаптык, доктар бооп турарларны, куду көргүзүглүглерниң ат-даңзызын оода районнарның солуннарынга адап, тус черниң радиозунга чугаалап, дыңнадып турза кандыгыл?

Чок, бистер куду көргүзүглүг малчыннарывысче хол сунмайн, дуза чедирбейн, мал ажылынга нийти дески эки түңнелдиг бооп шыдавас бис. Хоржок!

Седен ХЕРТЕК.

Бөгүн бистер эрткен чылын мал ажылының чамдык түңнелдериниң дугайын чугаалап турар болганывыста, сүт саалдазы, дүк кыргылдазы база кандыгыл дээрзин ыыттавайн баар болзувусса, шын эвес. Сүт дээрге кижиге, эң ылангыя бичии чаштарга болгаш аарыг улуска, эң чугула чем. Ол дээрге эм-дир. 1989 чылда нийти республика бир инектен 2030 килограмм сүттүг саар тургаш, херек кырында 1907 килограммны алган. Специалистерниң санап кааны-биле алырга, бир кижиге чылдала 360 килограмм сүт аймаа херек. А бистиң республиканың чурттакчы чону 300 муң кижи-дир. Сүт чедишпес. Ол хиреде сүттүг ажыр ижип, чарыгдап турарлар база бар. Чоннуң хуузунда мал-маганындан саар сүттүг безин четче ажыглап шыдавас, ажылды организастап чадажыр-дыр бис. Мындыг кончуг чөгенчиг аан. Бир инекке онаашпаш сүт саарының чыл планын чүгле Таңды, Чөөн-Хемчик, Кызыл районнар күүсетекен. А Мөнгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр — эң-не «кудуруктап» турар районнарывыс ол.

Эрткен чылдың түңнелинде мал ажылының талазы-биле бистиң мактанышкы дег бир эки чүүлдүүс—өшкүден дүк кыргыырының планын барын 128 хуу күүсеткен бис. Эң ылангыя Чөөн-Хемчик, Эрзин, Барыын-Хемчик районнар дыка шылгараан. Республиканың ажыл-агыйлары эрткен чылын өшкү дүгүнден дыка хөй орулганы киирип алган. А хойдан дүк кыргыырының планын күүсетпээн бис, 100 хой, өшкүден 81 хураганны, анайны республика камгалап алган. Ол дээрге 1988 чылда турганындан хөй. Шээр малдың чаш төлүн алыры чүгле Өвүрде кудулаан, арткан районнарда көвүдээн.

Мал бажын өстүрерде, оон продуктулуг чоруун бедидерде эң кол негелде болза, төрүүр малдың нийти деңзигүүрү бүгү коданга — хой, өшкүнүү — 50—55, а инектин 45 хуудан кудулаваc болза эки. Бисте бо көргүзүглер ам дыка куду: төрүүр инек 31,5, шээр малда хой, өшкү 45,8 хуу бооп турар-дыр. Каа-Хем район сүтү бүдүрер болгаш күрүнеге дужаар талазы-биле республикада улуг черни эзлеп турар. А төрүүр инээ чүгле 27 хуу. Улуг-Хем районнуң фермаларында төрүүр инек 39-ла хуу болуп турар. Бо талазы-биле ажыл-агыйларның удуртукчуларын база зооветспециалистер-даа бир янзы боданып, эң-не дээштиг хемчегларни алыр ужурлуг.

Амгы үеде кыштаглашкын бисте эртип турар. Малчыннарга эң-не харыысалгалыг, берге үе ол. Мал чеми эвээш, оон ангыда, чамдык черлерде хар база улуг дүшкен. Оон-биле кады хой оолдаашкыны база эзелээн. Малчыннарга бүгү талалыг деткимче херек. А олар боттары харыысалгазын ыяк билир ужурлуг. Чүгле демниг ажылдан эки түңнел үнер.

ЦЕМЕНТ ЗАВОДУ: ШЫНАРЛЫГ БОЛУР БЕ?

Цемент заводунуң долгандыр турар бойдуска эки эвес салдары бүгүдеге эки билдингир. Шагаан-Арыгда тудуп турар заводка хамаарыштыр чугаа эртекен чылын «Шын» солуннуң арыннарынга база көдүрүп турду. Чугаа колдуунда Улуг-Хемниң кыдыынга, чоогунда турум суг хөөлбээ бар черге цемент заводун тударга агаар-бойдуска, кижилерниң кадыкшылынга багай салдарлыг болбас бе дээрзиниң дугайында болган. А цемент заводун тутпас дугайында айтырыгны кым-даа көдурбээн. Заводту хемден, суг хөөлбээнден ырадыр тутса кандыгыл деп айтырыгны номчукчулар тургускан. Ол дугайында «Шын» солунга кандыг хөөннүг материалдар парлаттынып турганын номчукчулар сактып-ла турлар бооп.

«Шын» солуннуң корес-пондентизи Кодур-оол Оюнун «Ыржым ында уламчылавышаан» деп чүүлүн номчааш, чамдык кижилер цемент заводунга хамаарыштыр чөптүг айтырыгны көдүрүп турган эвес бе деп бодал сагышка кирер-дир. Заводту тудуп турарының темпизиниң оожумун кижи кайгаар-дыр. Ийи чыл иштинде ажылдап келгеш, ийи-ле ай иштинде хемчээлин кылып алыр деп чүл ол! Ук материалда тудугну тудуп турарының шынарының дугайында чаңгыс-даа сөс чок. Ынчалза-даа нарын технологияның будурулгезин тудугжу тускай мергежил чок кижилер, барып-барып херектен кижилернин күжү-биле тудуп турары кончуг шын эвес. Арга-мергежилдиг тудугжуларны бо чугула тудутта чүге хаара тутпайн турарыл? Москва, Ленинград, Тула дээш өскеда хоорайлардан бистин республикага кээп, акы-дуңма дузазын чедирип турар тудугжулардан чүге дуза дилеп болбазыл?

Туттунуп турар цемент заводунуң директору Александр Репин, прораб Евгений Коньшин заводтуң дүргеп, шынарлыг кылдыр туттунарынга улуг-ла сонуургал чок улус деп кижи билип болур-дур. Тудугнуң канчаар туттунуп турары оларга кандыг-даа хамаан чок ышкаш-тыр, чүге дээрге тудуг туттунуп, туттунмайдаа турар болза, оларның акша-шалыңы чоруп турар.

Завод дугайында бистиң республиканың удуртукчулары, ол дээш дорт харыысалгалыг эштер эвес, а кайы ыракта Белгород хоорайда көңгүс өске кижиниң сагыш човап турарын кижи элдепсинер-дир. «Боттарының кадрлары херек» деп Эрнст Гимборгтуң чүүлүн номчааш, эң ылаңгыя национал кадрларны белеткээринiң дугайында оон бодалын деткиир-дир мен. Цемент заводунуң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаары, оон агаар-бойдуска салдары специалистерден база кончуг хамааржыр болгай.

Байдал шак мындыг дүвүренчиг турда, Улуг-Хемниң кыдыынга бедип үнүп кээр цемент заводу эки шынарлыг туттунар, долгандыр турар бойдуска, ол чоок-кавыда чурттап турар кижилерге улуг-ла багай салдар чок болур дээрзинге бүгүрээри дыка-ла берге-дир.

Цемент заводунуң канчаар туттунуп, аңаа ажылдаар кижилерни кайда канчаар белеткеп турары ,дээш аңаа хамаарышкан еске-даа айтырыгларга хамаарыштыр чонга ажык-чарлыы-биле дыңнадып турар болза, эки деп бодалыг мен.

Оолчукай МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

АКТИВ СЛЁДУ

СЭКП Эрзин райкому идеология активиниң район слёдун эрттиргеп. Идеология активиниң чаа сорулгаларының дугайында илеткелди райкомнуң идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы А. Т. Шойдук кылган.

Районда алдан дөрт политшкодалар, семинарлар бар. Дыңнакчыларның саны муң чээрби сес, оларның хөй кезии — коммунистер, комсомолчулар. Чеден үш пропагандистер ажылдап турар. Эрзин, Бай-Даг школаларында, «Нарын» совхозта, АТБ-де. Эрзин суурда пропагандист эштер: Д. Т. Дамба-Хуурак, К. С. Куулар, Ш. Д. Ооржак, Б. А. Дамдын, С. А. Сарыгбан, В. С. Хертек оларның эки ажылдап турарын демдеглээн.

Дискуссия клубтар партия ажылының талазы-биле янзы-бүрү хевирлериниң «төгерик столдарын» организастап турар.

Чаа өөредилге чылының кол сорулгазы — янзы-бүрү политөөредилгелерни эде тургузары, аңаа коммунистерниң, комсомолчуларның, эң ылаңгыя көдээниң ажыл-ишчилериниң, идей-политиктиг деңнелии бедидери болур.

Бо чылын бирги организастыг кичээлдер «Амгы үениң байдалында партияның национал политиказы» деп ТК-ның платформазынга хамаарышкан «Партия ажылын эде тургузары — хүннүң чугула сорулгазы» деп темалар-биле эгелээн.

Өөредилгелерге техниктиг херекселдер, көргүзүглер, методиктиг литературалар амдаа эвээш, эрги-ле байдалбиле аас чугаа, лекция колдап турар. Нийтизи-биле политөөредилгер чоруп турзадаа, «Мөрен» совхозта, Эрзин көдээ Советте, район төвүнүң №3 ясли-садигинде өөредилгелер шынары чавыс, шүшпең эртип турар.

«Билиг» нийтилелиниң шүтүмүнде чүс сезен алды лекторлар үш муң беш чүс ажыг дыңнакчыларга чоокку үеде үш чүс ажыг лекцияларны янзы-бүрү темаларга номчаан, он алды организациялар-биле 3750 рубль түңнүг керээлерни чарган турган.

Эки лекторларга шаңналдарны тывыскан. Районда У. С. Лойгу, Г. Ш. Комбу, Р. К. Өлзей, А. Х. Сандан болгаш еске-даа активчи, доктаамал ажылдап турар лекторлар бар. Ынчалза-даа лекция пропагандазының дээштиг, организакчы шынары чавыс, путёвкаларны безин четче долдурбас чоруктар бар. Кем-херек үүлгедиглеринге хамаарыштыр лекциялар кончуг эвээш.

Эки ажылдыг агитаторлардан Эрзин суурда М. К. Чывырал, И. Д. Дадаа, Н. Л. Хертек олар хамаарышкан черлеринге үргүлчү барып, чурттакчылар, сонгукчулар-биле харылзааны быжыглап турар. Агитация ажылында эрецгейлээр, кампания хевирлиг үзүктелир эрги методтардан ам-даа уштунуп чадажып турар.

Хана парлалгазын эки шынарлыг болдурар дээш партия организациялары элээн эки хемчегларни ап чоруткан Оон түңнелинде харылзаа белдиринде «Харылзаачы», төп эмнелгеде «Медик», партия райкомунда «Авангард», райпода «Кооператор» болгаш өске-даа черлерде хана солуннар солун, эки уткашынарлыг үнүп турар апарган.

Парлалга информациязының күш-ажылдың хоочуннары Д. Л. Чыргал-оол, А. С. Тава, К. О. Ламажап, К. Хангай олар районнуң ажыл-ишчи амыдыралын чырыдып, ойу келген чугула саналдарны киирип турарлар.

Слёттуң ийиги айтырыы — республика болгаш чер-чер Советтериниң сонгулда кампаниязынга белеткелдерге идеологтуг хандырылганы канчаар чорудуп турары. Бо талазы-биле информацияны СЭКП райкомунуң секретары Б. Л. Самбуу кылган.

Бүгү белеткел ажылдарын политиктиг системанын реформазынга дүүлүтүр чорудар ужурлуг. Идеологтуг хандырылганын ам-даа дыка четпес чоруп турарын демдеглээн. Демократия улам ханылаан. Чоннуң инициативазы улгаткан. Депутаттарның шынар составы база экижип турарын ол демдеглээн.

Районда депутаттарга кандидаттар депшидилгези совхозтарда, албан организация, будурулге черлеринде көдүрлүүшкүнүүт байдалда эртип турар. Идеология активиниң киржикчилерин амыдыралдан чыдып калбайн, дискуссияларга идепкейлиг киржип, СЭКП ТК-ның совет улуска Кыйгырыын болгаш өске-даа документилерни чонга эки өөредип, тайылбырлаарын чугула деп айыткан.

Дуржулга солчуушкуну саналдар эгелээн. Школа коллективи ада-иелер-биле харылзааны көскүзүү-биле экижиттикнин Бай-Даг школазының башкызы Г. Ш. Доптан айыткан. Түскай график ёзугаар ада-иелер хүннүң-не школага кээп, кичээлдерге олуржуп, беседалажып, школада болуушкуннарны тодаргай билип ап, дузалажып турар.

Бо талазы-биле Бай-Даг көдээ Советиниң күүскому школага эки деткимчени көргүзүп турар. Педагогиктиг билиглер өөредилгезин суурга ай санында эрттирип турар. Ада-иелер школага эртен 8 шакта келгеш, урок бетинде башкылар-биле чугаалажып алгаш, оон класстарга баар. Район төвүиден лекторлар эвээш кээп турар, корум-чурум быжыглаар хосйлу камгалаар органнардан юристер-даа келбес дээрзин ол чугаалаан.

Делегейде болгаш чүртта болуп турар солун үүлдерни телевидение, радио, парлалгадан ниитизи-биле билип ап турар, а район иштинде амыдыралды, чаа солун үүлдерни билбес, дыңнавас боор. Тус черниң радио-дамчыдылгазы, партия райкомудаа ону четпес организастап турарын Эрзин школазының башкызы В. Ч. Монгуш демдеглээн.

Районнуң топчуткен библиотека системазының өөредилгечизи М. К. Чывырал районнуң Культура бажыңынга «Чүректерни чүглендирер» деп темалыг, музыкалыг кежээ эрттирер дээш чарлаарга, кым-даа келбээнин дыңнаткан. Номчукчулар конференциязы чарлаарга база ыыдыг. Чон бууруулуг эвес, бистериниң удуртукчу, организакчы, активчилеривистиң четпес ажылының бир хереченин деп, ол түңнээн.

Бай-Даг көдээ Совединиң ажылында чаа, эгелекчи-чогаадыкчы үүлдер сөөлгү үеде кестүп, дыңналып турар. Ону база өске көдээ Советтерге, чонга дуржулга ыылдыр тарадып, таныштырбайн турары четпес деп, районнуң харылзаа белдириниң даргазы Д. Д. Кызыл-оол чугаалаан.

Слёт ажылды чаарты тургузарынга идиг болуру чугаажок. Орта идеология активиниң кыйгырыын хүлээп алган.

Алексей ДАМДЫН.
Куш-ажылдың хоочуну.

СЭКП ОБКОМУНДА

1990 чылдың январь 9-та болган СЭКП обкомунуң бюрозунуң хуралынга ховар барааннарны садарының чурумун Тыва респотребсоюзка хажыттаң фактылар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

1989 чылдың ноябрьда Тыва респотребсоюзтуң башлаар черинiң даргазы, СЭКП кежигүнү эш Х. Д. Монгуш бодунуң албан-дужаалын ажыглап, ховар барааннарны садарының чурумун хажыдып, респотребсоюзтуң садыг баазазының № 15 складындан видеомагнитофонну болгаш даштыкыга будурген телевизорну садып алган, оон соонда ону «Тиилелге» совхозтуң ажылчын кооперациязының магазинин дамчыштыр саткан деп документинии меге арга ажылдап долдуруп алган дээрзин истелгениң болгаш партийжи хыналданың түңнелдери илереткеп.

Ол ышкаш оон каш хонук бурунгаар Кызыл райпозунуң складындан видеомагнитофонну болгаш телевизорну хамааты Л. Ч.-Д. Ондарга база чурум хажыдып саткан дээрзи истелге үезинде илерзэи. Ол ховар барааннарны Л. Ч.-Д. Ондарга оон адазы, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның дилээн ёзугаар оон 1988 чылдың декабрьда респотребсоюзка киирген билдириишкинининге үндезилеп сатканы тодараттынгач. Х. Д. Монгуштуң болгаш Л. Ч.-Д. Ондарның садып алган барааннарын складка эгиткен.

Ховар барааннарны садарының чурумун эш Х. Д. Монгуштуң каржызы-биле хажыттаң фактызын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүделиниң Президиумунуң болгаш респотребсоюзтуң партия организациязынга сайгарып чугаалашкан. Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Президиуму 1989 чылдың декабрь 20-де эш Х. Д. Монгушка ховар барааннарны садарының чурумун хажыттаңы садып ап, шыңгыы доңгулда хүлээткен.

Респотребсоюзтуң партия организациязының хуралы СЭКП кежигүнү эш Х. Д. Монгушка шыңгыы доңгулда онааган.

Хереглел барааннарының чедишпейн турары, оон-биле холбаштыр социал байдал чидигленип турар үеде ховар кылыларны садарының чурумун хажыдарынга харыысалгалыг удуртукчу ажылдакчыларның киржип турар фактылары окта таарышпаас херек дээрзин барымдаалап көргеш, СЭКП обкомунуң бюрозу партия организациязының шиитпирни чымчак деп санаваш, СЭКП кежигүнү эш Х. Д. Монгушка учёт карточказынга киир биживишаан, шыңгыы доңгулда хүлээткен.

Ховар барааннарны оглунуң дүрүмге чөрүшкек ярга-биле садып алырынга киржилгези шын эвес деп, партия обкомунуң бюрозу эш Ч.-Д. Б. Ондарга айыткан болгаш ол фактыны тускай чугаалажып көөрүп Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң партия эге организациязынга дааскан. Эш Ч.-Д. Б. Ондарның ол чоруун партия хуралынга сайгарган болгаш аңаа доңгулда хүлээткен.

Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаары эргежок чугула деп СЭКП обкомунуң бюрозу санаан.

Специалистиң сүмези

МЫНДЫГ БОЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Мал эмчизи кижи болгаш совхозтарга бо-ла чеде бээр мен. Малды тарып эмнээрде, шинчиирде эптиг кажаа херек. Оон башка эмдик малды эмнээри берге. Аңаа хөй че-шак эртер, ажыл саадаар. Кажаа чок, ажык черге малбиле сүржүрге, ол кылыктаныр, чамдыкта харын кижини моңнап, теп, бертик-межелге чедирип болур.

Бо-ла бүгү чүүлдерге таваржыр болгаш мал эмчилериниң ажылынга таарымчалыг кылдыр чүнү кылза экил дээрзин бодап чоруур мен. Оон түңнелиниде мындыг бодал киргеп. Моон адаанда чуруктарда ону көргүстүм. Кызаа кажаа кылып алыры черле чүгүлә. Оон узунун 10—12 инек кире бээр, а дооразы 2 инек туруп алыр кылдыр тудар. Телефон чагызындан арай-ла чинге чагыларны кадааш, маңзаларны оон иштии талазынга катар.

Шак мындыг кажааларны фермага кылып алыр болза эптиг. Кызаа кажаага (чуруук 1) улаштыр мал денизизин база мал чүдүрер бедизээшти кылып алыр болза эки. Малды тайгала-ырда, арендага хүлээдирде база садарда ыяп-ла денизилээр апаар. Ынчангаш шак мындыг кызаа кажаа-биле оларны сүрүп чедиргеш, денизилээш, улаштыр машинага чүдүрер, чок болза өскээр үндүрерде таарымчалыг. Денизиден өске кажааже азы одарже үнер эжик база турар. Ону ийиги чуруктa айыткан.

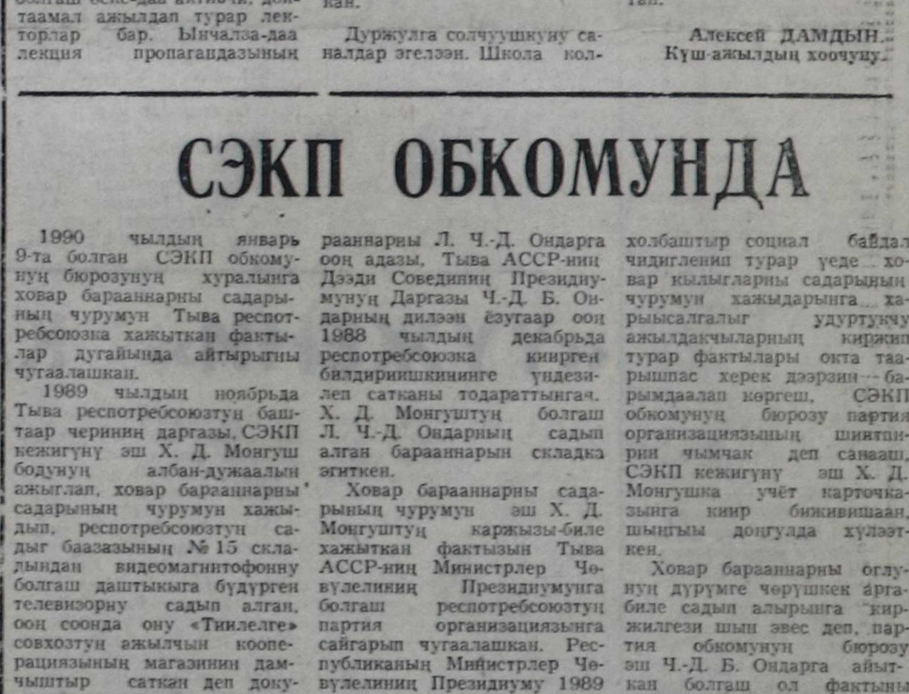

Олег СЕДЕН.
Республиканың ветбактлабораториязында мал эмчизи.

Улусчу чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге

«АДА СӨЗҮН АЖЫРЫП БОЛБАС...»

Мугур-Аксының Культура бажыңынга ол хүн чон хайым болган. Сыгыт, хөөмей, каргыраа болгаш тыва аялгалар тааланчыг кут тулуп турар. Кызыл бүрүзүнүң арын-шырайында ооруушкү. Тыва торгу тоннар кеткен херээженнерни, аныяк кыстарны бичии чаштарны көөрге, аянныг, чараш. Уран түүл школазының хореография салбырының өөреникчилери «Аяк шайым» деп тыва танцыны теп, хүндүткел ёзулалын көргүзүп, әлдек бараалгаарга, зал долу чыылган чон магадап уткаан.

— Амыргын-на бе?

— Амыргын-на!

— Кыш кайы хире эртип тур. Хүр, чаагай-ла бе?

— Эки-ле кыштап тур бис.

— Ыт-куштан сол-дур бе?

— Чүве-ле билдиртпейн тур. Тайбың-на тур ийин.

— Мал-маганыңар хүрле бе? Одар-белчиир эки-ле ыйнаан?

— Малывыс хүр-ле тур. Харын бо мынчаар хар чагбаан. Кара кыш боон тур. Чоокта чаа түүле суггат чедир хар чагды...

Эрткен чылдың декабрьда болуп эрткен «Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге» деп район конференциязының ажыттынарының мурнуу чарыында СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң секретары В. Д. Ондар биле районда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы О. Ч. Ооржак чугаазын ыңнаар эгелээн. 1989 чылдың ноябрь әгезинде Кызыл хоорайга болуп эрткен «Улусчу чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны — кижизидилгениң херээнге» деп практиктиг конференция үдээрининг чурумнарынга тывааларның чаңчылдарында, ёзулалдарында кижизидикчи утканың кайы хире сиңниккенин көргүскен болгай. Улусчу чаңчылдарның уңгур-утказының үнелиин бистин районга болуп эрткени база катап бадыткады.

«Тыва улустуң чаагай чаңчылдарын кижизидилге херээнге ажыглаары» деп илеткелди СЭКП райкомунуң идеология кылдызының эргелекчизи Э. Б.-О. Саая кылган. Чонның чаагай чаңчылдарының дугайында чугаа-соот республиканың кайы-даа булуңунда чоруп турар. Ол дээрге Тываның үндезин чүрттакчыларының аажы-чаңының, культуразының онзагай талаларынче улуг кичээнгейниң угланыышкыны болур. Уттундурган чамдык ёзулалдарны, чаңчылдарны диргизер ажылдарның чугулазын, улуг назылыглар-биле харылзааже кичээнгейни онзалап, чаңчылдарны чонга тайылбырлап, оларны амгы үеним негелдезинге дүүштүр база хөй национал совет кижилериң байлак культурлуг болгаш угаа-бодал дуржулгазын барымдаалап көөрү чугула деп демдеглээш, тыва улустуң хүндүткел ёзулалдарынга доктаап, ол чаңчылдарның кижизидикчи талаларын сайгарып, оларның чонга ажыктыынның дугайын илеткелчи чугаалаан. Ол ышкаш амыр-менди солчурунуң онзагай чурумнарының, бодундан улуг назылыг дергүл-төрелдерининг аныяк кижиниң хамаарылгазының дугайын болгаш аалга келген кижини канчаар хүлээп алырының, доктааган. Байырлалдар эрттирериниң, куда-дойнуң ёзулалдарының, күш-ажылчы чаңчылдарның, кижиниң сөөлгү орукче үдээрининг, ону бурунгу тываларның канчаар сагып, кылып турганың илеткелчи чугаалаан.

Конференция киржикчилериниң саналдарының чамдыызын көрүптээли. Аныяктарның бурунгу чаңчылдарга хамаарылгазының, бурунгуларның ачы-буянныг чагыг-сөзүнүң онза үнезининг дугайын культура ажылдакчызы У. Б. Монгуш чыылганнарга таныштырган. Аныяк-өскен ортузунда багай чаңчылдар, кемхерек үүлгедиглери чүге барыл? Уруг-дарыын чагып, сургаарын ада-иелер чүге уттуп турарыл? Аныяктар нөдээден хоорайга келгеш, чүге багай чаңчылдарже сундулуг апаарыл дээн чижектиг айтырыгларга хамаарыштыр ол бодуңун бодалдарын илереткен.

Күш-ажылдың хоочуну О. Ч. Ооржак аалга келген кижилерни хүлээп алыры болгаш өөнге тываларның сагып чораан чурумнарының дугайын чугаалаан. Аныяк кижилер катын, катнезин, бөзин, кунчуун оларның бар-даа, чок-даа черинге адавас. «Сээн катың кым деп кижил, оол?» — деп чиге айтырып кээрге безин, кижи бергедеп алаар боор чүве болгай дээрзин ол сактып чугаалаан.

Аржааннар, кара суглар баштарын дагыырын, шаанда Мөңгүн оваазын, Ак-Хөлду дагын турганын көргенин Ш. С. Кыргыс чугаалап берген. Ол ышкаш оваа дагаан черге мөге хүрештирер, шүүлген мөгени йөрээр алгаг-йөрээл сөстерни чон дыка сонуургап дыңнаан. Ам ол йөрээлдерни дыңнаанывыс ёзутаар киирдим. Мөгелерни содаглаан соонда 60 хар ыракта ашкан, 70 хар четкен, сүвүр тейлиг, салдырыктыг, иогаан өңнүг тыва бөрттүг, шыва көк тоннуг, кара саар, кадыг идиктиг ашак туруп келгеш, мөгени мынчаар йөрээр:

Эзирниң шүүргедээ дег,
эстедир,
Хартыганың кашпагайы
дег, хадыдыр,
Кара черни сиртиледир,
Көк дээрни хөлбеңнедир
Девип, самнап үш!
Турган будуң тайзы баспа!
Туткан холуң кошкаш
кылба!
Шенээңден шелдирбе!
Майыңдан бастырба!
Көрген караан чивеш
кылба!
Хөңү сыныңны эглиш кылба!
Сын-сыныңны сывыра.
Хем-хеминиң бажын
хемелдир
Будуктуг ыяштың
кыры-биле,
Булуттуг дээрниң
адаа-биле
Сииледи бөөлдээш.

Кара черни сирт кылдыр дүжүр! — дээр орта улус курайлап, тура халчып турар боор чүве...

Республикада ат-сураглыг малчын, хөй уругнуң иези Д. М.-Ш. Биче-оол шаанда Мөңгүн-Тайгага кудаңы канчаар эрттирип тур, ганының дугайын сонуургаткан. «Шай бузары», өглениp дээн уругларны «дүгдээри» база оларга «селиктээринии» ёзулалдарының дугайын чыылганнарның хөй кезии бир дугаар дыңнаан болган. Амгы үеде болуп эртип турар кудаларда улусчу чаңчылдарга дүүшпес түүлдер бар: өглеңген уругларның өөрүн эмин эрттир хүндүлеп турарын, аныяктарның эзиртир сүүсүнче сундулууп ол не буруу шаап, шаанда болза, кудага улуг назылыг кижилерни онзагай хүндүлээр, үжен хар четпээн кижиниң арага амзавазын эки чаңчыл деп сагындырган. Куда болган черге массалыг солун оюннар болур, аныяктар аңаа түгле ойнаар дээш чыглыр чораан.

Тыва чон үе-дүптен бээр чаңчылдарны сагып, ажы-төлүн сургап, улусчу педагогиканың байлак дуржулгазын канчаар ажыглап келгенииң дугайында улус өөредилгезиниң тергинии, хоочун башкы А. О. Хертек чугаа кылган.

Аңчыларның тайга-таңдызынга чалбарыгларының, оларның сагыза чогуур чурумнарының, төрээн черинiң хөгжүлдезинге, төрел чонуңуң чаагай амыдыралы дээш демиселге үлүүн киирип, чораан бурунгуларның адын келир салгалга үлегер кылдыр арттырар дугайын база тыва хөгжүм хереклерин көвүдеди кылыр, оларга ойнап билир кылдыр амгы салгалды өөредир чугула херек дугайын хоочуннар Д. М. Саая, Э. С. Артай-оол, уран түүл школазында башкы Д. Б. Кара-Сал бөлгаш санал берген оон-даа өскелер демдеглээн.

Республиканың төнерге, тыва аялгалар адаанга улуг назылыгларның төлөзээн бир кырган тос-карак тудуп алгаш, ак сүдүн чажыл, чонга ак орукту күзеп, «Чоруунар ла чогуур болзун, чонум!» деп йөрээген.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.
Башкы.
Мөңгүн-Тайга район.

Юристиң тайылбыры

ДЕКАБРЬ АЙДАН ЭГЕЛЕП...

Эрткен чылдың декабрь бирээде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүлээп алганы хоойлуларының бирээзи күштүг болуп амыдыралче кирген. Ол дээрге «Судту хүндүлеп көрбээни дээш харыысалга» дел хоойлу.

Бо хоойлу дыка хөй улуска хамааржыр болгаш чамдык улус ону билбейн баргаш, ооң дүрүмүн сагывайн, шыңгыы харыысалгага кирип болур. Ынчангаш, хоойлуну эки билири кижи бүрүзүнге чүгүла апаар.

Айтырыг түл дээрге — херечи дугайында. Кым кижи кандыг-бир негелде болгаш кеземче херээнге херечи болу бербес боор. Таварылга болуп көрген, билген түүлүн-даа судка тайылбырлаар апаар, ол дээрге хамааты кижи бүрүзүнүң хүлээлгези. Ооң кадында сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиглери көвүдеп турар апарганы база чажыт эвес болгай. Ол ышкаш бо хоойлу когарааннарга, негекчилерге, харыылакчыларга база херечилерге ышкаш хамааржыр.

Мооң мурнунда хоойлу ёзугаар, судка кыйгыртырга, келбейн барган херечини 30 рубль чедир торгаар болуру көрдүнген түрган болза, ам бо чаа хоойлуда ону 100 рубль чедир торгаар ийикпе, харын-даа 15 хонук чедир хоругдалга олуртуп, «бажыннап» каап болуру көрдүнген. Судка чүгле келбейн барганы дээш эвес, а суд дәргазының айтыышкынынга чагыртпайн азы суд хуралының үезинде ооң чорудулгазын хажыдып, а ол ышкаш судту ажыы-биле тоол көрбейн турар таварылгаларда база ол харыысалгарны онаарын чаа хоойлу түүлүнде айыткан.

Чамдык херектерни дүрген көөрүнге бир шаптыктап турар чүве, судтарның херектерни үр көрүп, шынар чок шиитпир үндүртүнери, ооң солуттунарының бир кол чылдагааны — херечилерниң судка келбейн баары боон турар.

Чамдык улус суд болурун биле тура-ла, боттарының улуг туразы-биле барбас, өскелери шиитпирер улустуң азы оларның дөргүл-төрелдериниң кандыг-бир ыйыдыыш кынындан, азы харын-даа кыжанығларындан корткаш, судка келбейн баар. Чок болза, ол улустуң көгүдүүнге киргеш, арага-дарызын ижип-кеш, буруудаттырып турар улус херечилерни боттарынга эки болур өчүк бээринче албадаарга, судка кээринден корткаш, барбайн баар таварылгалар бар.

Борта айтып каар база бир чүве чүл дизе, херечи кижи баштайгы истелге үезинде шын чугаалап турган өчүүнден судка ойталап, ону оскертир болза, кеземче херээнге буруудаттырып, а аар херектерге меге өчүк бергени дээш ийиден чеди чыл чедир хосталгазын казыттырган, шиитпирип болуру көрдүнген. Херечи кижини судка айтырар мурнунда-ла ол дугайында тайылбырлаш, оон холунуң үжүүн бижидип алыр.

Херечилер ону билир-даа болза, мурнунда берген өчүүн көзүлдүр-ле өскертип, мегелеп турар чоруктар сөөлгү үеде кайы көвей апарган. Улус судтары ыңдыг улустарга кеземче херээ оттурбайн баргылаары шын эвес. Оон ужун аар кем-херек үүлгедиктилери чиик кеземче ялазы алыр ийикпе, харындаа агарып үнүп, харыысалга хүлээвейн баргылаар. Ол чорук нинтизи-биле кемниг херектериниң көвүдээринге идиг берип, чамдык аар кем-херек үүлгедиктилерин амдажыдып турар. Бо чаа хоойлу-биле кады судтар бо талазы-биле айтырыгны шыңгыызы-биле шиитпирлээр апаар. Мегечи херечилерге кандыг-даа өршээл турбас, хоойлу ёзугаар шыңгыы харыысалганы оларга онаар.

Ол чаа хоойлунуң 6 дугаар түүлүнде албан-дужаалдыг кижилер улус төлөзээрин кандыг-бир чылдагаанбиле судка хоойлу ёзугаар хүлээлгезин күүседип баарынга шаптыктаар болза, оларга административтиг хемчег онаап, түс рубль чедир торгаары көрдүнген. Бүдүүлге, албан, организация черлериниң удуртур ажылдакчылары улус төлөзээрин судче кыйгыртырга, дораан чорудар ужурлуг. Моон соңгаар аар херектер көөрүнге түгле ийи эвес, оон хөй улус төлөзээри чаңгыс херекке безин олуржур апаар болгаш оларның дугайында айтырыгны чидиглендирбези чугула.

Чаа хоойлуда, оон ынай, суд чорудулгазынга дорт болгаш доора кандыг-даа чылдагааннар-биле шын шиитпир үндүрелиниге шаптыктаар болза, кеземче херээнге онаарынга чедир хемчеглер алыры көрдүнген.

Шиитпекчилерге болгаш улус төлөзээрине оларның кылып чорудуп турар ажылынның ужурунда кыжанганы дээш 2 чыл чедир хосталгазын казыыр кеземче херээнге онаап, азы түгле бак сеглээни, дорамчылааны дээш безин 300 рубль чедир торгаап болуруун ыңда айыткан.

Сагаан-оол МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү.

Национал айтырыг — кичээнгейниң төвүнде

ШЕРИГ ЭШТЕРИМ УТТУНДУРБАС

Сөөлгү үеде «Шын» солунга интернационалчы чамдык эш-өөрнүң болгаш журналист Чооду Кара-Күскениң бижип турар түүлдерин номчуп оргаш, ол эш-өөрге сеткилимден чоргаарланыр-дыр мен. Түүге дизе Көрей дайынынга киржип чораан ынчангы 18-20 харлыг аныяк оолдарның бирээзи чордум.

Ынчангы дайынчы эш-өөрүм — интернационалчы. Ынчангаш ол дайынга интернационалчы «эки турачылар» боон боон чораан бис. Херек кырында эки турачылар эвес, а дужаал ёзугаар ынаар чораанывыс ол. Хып дээн назынывыста бистиң үүге 2-3 күрүне ажылдыр чорудуп, дайынга киириштирип, албаан-даан чүве кайгаар мен. Бистиң дыка хөйүвүс аңаа, көңгүс хары черге кара бажын салды. Сталин үезин-дир ийин...

Хабаровскиге, Иркутскиге турган дайынчыларны — бистерни дүвүрээзин чарлаап, эшелонларга үдүргеш, дүне када чорудукан чүве. Корей дайынынга киржип турган чаңгыс батареяжы эш-өөрүмүнүң ат-сывын ам-даа сактып чоруур мен. Олар назыда-даа каяа уттундурар: Барыын-Хемчик чурттуг Чайлаг-оол Сат, Камчаткадан Дмитрий Павлов, Ульяновскиден Александр Макаров, Тюмень областан Александр Королёв (өлгениниң соонда 'Совет Эвилелиниң Маадыры ат алган). Белоруссиядан Павел Синяк, Прянскиден Сергей Сизов дээш оларны маңаа чыскаар болза дыка көвей.

А бистиң республикада ам-даа чурттап чоруур эш-өөрүм бар: Мөңгүн-Тайгадан Хайындырым Саая, Чоргаар Иргит, Бай-Тайгадан Чурук Салчак, Өвүрден Кошкар-оол Куулар, Чадаанадан Александр Саражаков, Улуг-Хемден Меңниг-оол Кыргыс, Тере-Хөлден Дондуп, Кызылдан капитан А. Чунарёв, Балгазында ажылдан, чурттап чоруур Михаил Петров болгаш оон-даа өскелер бар. Мен бодум бо хүннерде Кызыл-Арыгның дузалал школазында ажылдап турар мен.

Чамдык түүлдери ам-даа ужуру билдинмес, аныяк шаамның ол дайынчы чылдарының дугайын ойлеп-өйлеп сактып кээп, ооң ужур-чөвүн тодарадып аарын оралдажып, эш-өөрүмге, ажы-төлге чугаалап бере бээр мен. Чамдык улуг улус безин мени дыңнаш, шоодар, «Шамбала дайынының киржикчизи-дир сен» дээр уткалыг сөстербиле кыжырыыр. Чонның бо дугайын билбези дээрге-ле, республика солуннарында интернационалчы дайынчылар дугайын кончуг эвээш чырыдып турары. «Ким-даа, түүдаа уттундурбаан» деп рубрика адаанга түгле Адачурттуң Улуг дайынының чораан безин чырытпас турду.

Түүге дээрге хайгыылчы самолёттар көрүп каапкан болур дээр. Кореяга баргаш, КУДР-ну агаардан халдаашкынга удур камгалап, ёзулуг дайынчы турушту ээлеп, амы-тынывыс ышкынып, берге болгаш төнмес-батпас узун орукту кады эртип келген эштеривистен кезээ мөңгеде чарлып, бактың багын көрүп мага ханган бис...

Түгле 1953 чылда төрээн чуртувусче чанар аас-кежик биске таварышкан. Интернационалчы хүлээлгемни ынчаар түрел чораш күүсетпекши чаныш кээримге, кырганачам Күдерек Ондар-биле ачам Чанчып Ондар оларны бажыңнап каан болган. Шериг хүлээлгемни ыңдыг байдалга эрттиргеш келгеш, өөделиг түүе-даа көрбээн мен, «Контр оглу» деп атка кирип, чер-чуртумдан ырадыг сывыртадып чордум. Оон ужун Таңдыда чурттап чоруурум бо. Ачам суг 1953 чылдың ноябрьда агарып үнүп келгиже бодавааным, сагынмааным чок...

Ол үеде Кореяга «эки турачылар» боон чоруп турган, ёзулуг интернационалчылар деп кымнарыл дээрзин угаап билген мен. Амгы үеним аныяк солдаттары база бис дег найыралдажып турарынга бүзүрээр мен.

Тас-оол ОНДАР.
Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуну.

Бодалым-дыр

ЧҮНҮ БАРЫМДААЛАП АДААНЫЛ?

Тес-Хем районда Кызыл-Чыраа деп аттыг көдээ Совет бар. Шынында ол суурнуң девискээринде Кызыл-Чыраа деп чер шуут чок. Ол атты чүнү барымдаалаашынчаар адааны билдинмес.

Амгы «Чодураа» совхозтуң девискээринде Кызыл-Чыраа деп бичии булуң бар. Ол булуң Кызыл-Чыраа көдээ Совединге шуут хамаарышпас. Ук чурттап турар черивисте шаг-шаандан бээр чоннуң адап келгени ат-алдарлыг черлер бар. Суурнуң бо хүннерде төвү — Ак-Эрик. Ол ышкаш көдээ Советтиң чурт девискээринiң төп ортузында, эдээнде эм-суглуг, дустуг хөлдерлиг, тараа, сиген, одар-биле тергиин байлак Агар даа делгем ховунуң ортузында туруп турар. Ынчангаш Кызыл-Чыраа көдээ Совединиң адын Агар азы Ак-Эрик көдээ Соведи кылдыр адаза деп хууда саналдыг мен. Ол түгле мээң бодалым эвес, ону өскелер база деткип турар.

Тес-Хем дээрге база бир ажык байлактыг хемнериниң бирээзи. Ол Эрзин, Тес-Хем, Өвүр районнарын таварты агыы баткан хем-не болгай. Бо хемни ээ кылдыр адын адап алган ажыл-агыйлар, албан организация, будүүлге черлери үстүнде адаан районнарда чок.

Кызыгаар дээрге ниити ат. Кандыг-даа ажыл-агый, кандыг-даа күрүне кызыгаарлыг болур. Мээң бодалым-биле алырга, амгы «Кызыгаар» совхозтуң адын Тес-Хемниң эриниң кырында туруп турарын барымдаалаашы. «Тес-Хем» совхозу деп адап алза таарымчалыг, чараш хире.

Василий САРБАА.
Персоналдыг пенсионер, күш-ажылдың хоочуну.

Төмбурзектиң судалы

КОМИССИЯНЫ ТУРГУСКАН

СОФИЯ, (СЭТА). Болгарияның Компартиязының ТК-зының Чиңгине секретары болгаш Күрүне Чөвүлелиниң Даргазы турган Тодор Живковтуң болгаш ооң өг-бүлезиниң хоойлу-дурумну үреп, байып ап турганын хынаар тускай комиссияны ол чурттуң парламентизи тургускан.

Комиссил бодунуң баштайгы хуралынга хөй санныг эксперттерни чалап олуруштурган. Ол өг-бүле улуг гонорарларны ап, бодунуң хереглеп-ле хөй акша-хөрөңгини чарыгдап турганының ам дээрезинде илереттинген чамдык фактылары кеземче херээн оттурар барымдаалары берген деп, БТА агентилел дыңнаткан. Т. Живковтуң даштыкы чурттарда шыгжаткан акшазының ниити түүн тодарадыр ажыл уламчылап турар.

СЪЕЗДИГЕ БЕЛЕТКЕЛ

РИМ, (СЭТА). Италияның Коммунистиг партиязының хуралы чоокта чаа болуп эртикен. Аңаа партияның бо чылдың мартта болур съездизиннге белеткел дугайында айтырыгларны принципиалдыг ёзу-биле чугаалажып көрген. Ооң-биле кады май айда чуртка административтиг соңгулдалар база болур. Аңаа белеткел дугайында айтырыгны ол хуралга база чугаалашкан. Съездиге белеткелдиң үезинде Италияның коммунистери хөй талалыг нарын сорулгаларны шиитпирлээр апаар.

Ол хуралдан «Съездиге белеткел талазы-биле магадылаларын комиссиязын» он ийи кижи составтыг кылдыр тургускан. Комиссия кежигүнериниң партияның удуртулгазының болгаш секретариадының төлөзөлекчилери киргеп. Оларның алдызы ИКПниң чиңгине секретары Акилле Оккетонун талалакчылары болур. Чиңгине секретарь съезд соонда Италияның чөөн күштериниң политиктиг чаа партияны тургузуп эгелээрии моон мурнунда саналдап киирген турган. Комиссияның арткан 6 кежигүнү Коммунистиг партияны хевээр арттырар деп санап турар кижилерниң төлөзөлекчилери болур.

ИОН ИЛИЕСКУНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

БУХАРЕСТ, (СЭТА). Румынияны камгалаарының национал фронтузунуң чөвүлелиниң даргазы Ион Илиеску чуртта туруп турар даштыкы элчин черлериниң төлөзөлекчилери-биле ужуражышкынны кылган. Румынияның амгы үеде бодунуң хөгжүлдезиниң берге үезинче — политика болгаш экономика-даа талазы-биле алырга, чаа нинтилелди тудуп тургузарының үе-чадазынче кирген деп, ол медеглээн. Чурттуң бүгү чону чогумчалыг экономиктиг амыдыралды болгаш бистиң чуртувуска демократчы үндезинге чаа социал-экономиктиг харылзааларны тургузарынче мобилизастаттынган деп, ол чугаалаан.

Хөгжүлдениң мындыг янзылыг байдалдарының үезинде бистер бүгү чурттар-биле хөй талалыг кады ажылдажылганы хөгжүдерин коңчуг күзеп турар бис. Дипломаттыг харылзааларны тудуп турарывыс бүгү чурттар-биле, ылаңгыя кожа турар күрүнелер-биле, Европа диптиң чурттары-биле харылзааларывысты улам хөгжүдерин күзеп турар бис. Румынияның делегей харылзааларынга идепкейлиг рольду ойнаар ужурлуг. Чепсегленишкинни дүжүрери база тайбың дээш демиселге, кады ажылдажылгага болгаш чурттар аразының кооперастаашкынынга чурт мурнуку ролюн чидирбес ужурлуг.

Мооң мурнунда үеде чамдык чурттар-биле аравыста харылзааларга боон турган таарымча чок түүлдерни болдурбазының хемчеглерин чурттуң удуртулгазы ап эгелээр деп, ол түңнелиинде чугаалаан.

ХАРЫЛЗААЛАР КАЛБАРГАН

ПЕКИН, (СЭТА). Чурттуң улус ажыл-агыйын экижидери дээш кыдат удуртулганың боттандырып турар хемчеглери девискээрлер аразында экономиктиг харылзааларны калбарткан деп, «Женьминь жибао» солун бижээн. Чурт иштиниң экономиктиг харылзааларын хөгжүдери-биле каттыжышкынынарны болгаш ассоциацияларны хөйүбиле тургузуп турар. Күш-ажылды организастаарының чаа хевири болур ыңдыг бүдүүлгелерни чүс ажыгны тургүскан. Олар келир үеде Кыдаттың экономиктиг структуразын сайзыраңгайжыдарынга улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Боттарының кылып турар ажыл-чорудулгазының талазы-биле ассоциациялар дөрт категорияга хуваттынар. Бир кезек ыңдыг бүдүүлгелер хөй талалыг кады ажылдажылганы боттандырып турар. А чамдыктары бойдус курлавырларын казып тывырыга болгаш болбаазырадыр кылырынга тускайжыттынган. База бир бүдүүлгелер даштыкы чурттарже чорудар барааннарны кылып турар. Оон аңгыда, хоорай болгаш көдээ черлериниң аразында экономиктиг харылзааларны тудуп тургузар ассоциациялар база бар.

Статистика органнарының баш удур кылгаш саналашкыннарындан алырга, сөөлгү үш чылда ыңдыг каттыжышкынынар болгаш ассоциациялар 126,6 млрд. юань акшаның барааннарын бүдүрген боон турар. Эрткен чылдың сөөлгү чартыында 6 млрд. юань акшаның барааннарын бүдүрер кереэлер чардыынган.

ЧООККУ ЧӨӨН ЧҮК. Израиль эжелекчилериниң эжелеп алган девискээрлериниң бүгү хоорайларында болгаш чурттакчылыг черлеринде израиль шериглер туруп турар. А чамдык хоорайларны олар долгандыр бүзээлеп алган турар. Палестинадан дезип келген кижилерниң чурттап турар лагерьлери база-ла израиль шериглерге долгандыр бүзээлеткен боон турар. Эжелекчилер Иордан хемниң барыын талазын болгаш Газа секторну «хоруглуг зона» кылдыр чарлаан. Ол девискээрже журналистерни болгаш делегей организацияларының төлөзөлекчилерин киирбейн турар.

ЧУРУКТА: израиль эжелекчилерниң туттурган палестиннерни үжеп турары.
СЭТА-ның фотозу.

Ажык чагаага хамаарыштыр

ДЭЭШТИГ ХӨДЕЛИИЛИҢЕР

Чогаалчы Александр Даржайның «Шын» солунга парлаттынган ажык чагаазын номчаааш, ооң бодалдарың деткидим. Шак ыңдыг черлик, араатанзыг үүлгедиглер кайда-даа бары шын харын. Бистиң республикада байдал түге мынчап барганыл? Ооң алыс дөзү кайдал? Кайыын укталып, дөстелип турарыл? Мындыг хевирлиг айтырыгларны ханы өөренип көөр херек.

Мен бодап көөрүмге, бираәде, кижилер-биле ажыл баксыраан. Аңаа ниити чугаа көвүдээн. Түс-түс кижилер-биле ажыл четпес турустунган. Ол чорук кижилерни каттыштырар, эп-найыралдыг болурундан чарып, оларны түгле думчуул боралаарынга, каржы-хажагай болур чорукка чедирип келген.

Ийиде, кижилериниң төрээн черин, төрээн чонун, ада-иезин, дөргүл-төрелин, улугну улуг деп, бичени бичe деп ханы сеткил-биле хүндүлеп көөр чорукка кара чажындан тура чаңчыктырбайн, кара туразында «бажы»-биле кылаштаар чорукка чедирген бис. Манаа кол рольду ада-не, улуг кижилер ойнаар ужурлуг. Ол ыдыктыг хүлээлге күүсеттинмейн турар. Ынчангаш ажы-төлүң, чоок хамаарылгалыг кижилери кем-херек үүлгедип турда, оларның дугайында харыысалга хүлээтпейн, аңаа хостуг эрттирип турарында.

Үште, бо бүгү үүлгедиглерниң база бир үнүп турар дозу националдар аразында харылзааларның ам-даа чедир шиитпирлеттинмээнинде болгу дег. Чамдык удуртур эштер кижилерниң негелдехереглелдерин херекке албайн, оларны кызып, кыйып, ажылга хүлээп алырын кызыгаарлай бээрииден үндезин чоннуң аразынга артык чугаа-домак үнүп, аныяктарны бак орукче чыгап турар. Ооң чижээнге Тожуда аң камгалалдыг черде, райпода, аңныыр, ыяш ажылагый черлеринде үндезин чоннуң ажылдавайн турары херечилеп турар.

Черле ынчаш кем-херек үүлгедир чорукту чаңгыс деминг хөделип турган, узуткаар ужурлуг бис. Ынчангаш анаа чугаадан тодаргай кылыр ужурлуг ажылче кирер үе келген.

Василий ДАМДЫН-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ЧАШТАРЫ

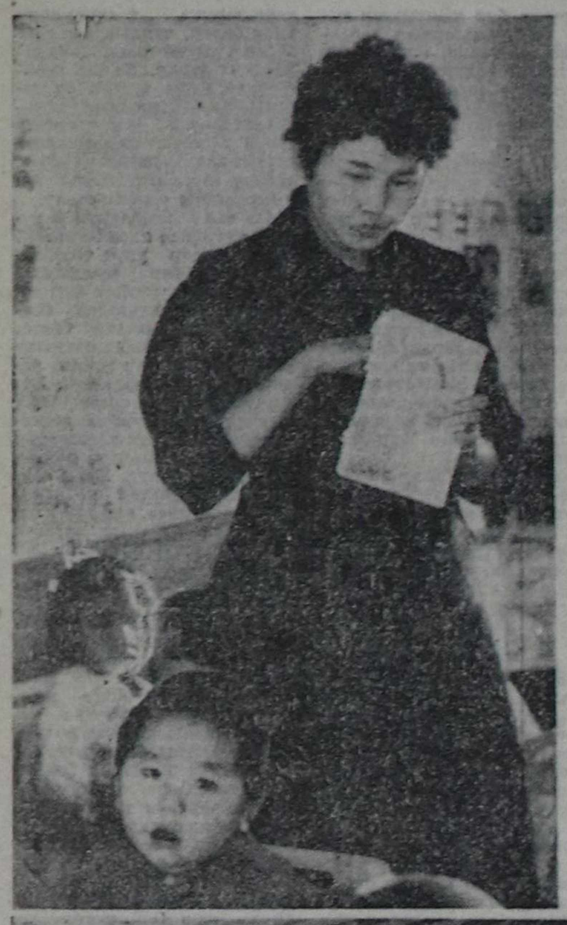

«Тере-Хөл» совхозтуң төвүнде Хүнчүгеш аттыг уруглар садигинде бичии тере-хөлчүлер дыштанып, чеминеп, ойнап-хөглеп турарлар. Оларда ойнаарактар хөй. Садиктиң ажылдакчылары-биле кады чамдык ойнаарактарны картондан база кылып алырлар. Хоочуп няня Балдаак Ивановна Кара-кыс болгаш оон оске-даа кижизидикчи башкылар бичиилерге солуп оюнарны организастап, чаа-чаа чүүлдерге, үжүк-бижикке өөредип турарлар.

ЧУРУКТАРДА: кижизидикчи башкы Тамара Ивановна Середмаа бичии бөлүктүң чаштарынга чуруктарны чурудуп турда, бо чурукту тыяттырган. Чанында — бичии тере-хөлчүлериң ол садикте ойнап олурарры.

Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫҢ ҮНЕЛЕЛИ

Чоокта парлалгага Тываның комсомол шаңналынга 1989 чылда депшиттирип турар лауреаттарга кандидаттарның аттарын адап чарлаан болгай. Ында үш аныяк чогаалчы болгаш үш аныяк артист кирген. Олар боттарының эш-ооргүнүң аразында кескү талантылыглар кылдыр депшиттирип турар дээргинге чигзиниг чок. Депшиттирип турар аныяк шүлүкчүлер: Артык Ховалыг, Антон Үержаа, Николай Куулар. Олар, шынап-ла, чүгле мээң эвес, номчукчуларның ышак, чоок, аныяк чогаалчылары, Тываның уран чүүлүнүң төлептиглери.

Чогаалчылар мурнундан депшиттирип турар бо үш чогаалчы болза, «Тываның аныяктары» солуунуң редакциязының чанында «Дамырак» чечен чогаал каттыжышкынындан, Салим Сазыговичи Сүрүн-оолдуң удуртулгазы-биле тыва литератураның кокпа оруунче кирип келген, чаңгыс салгалдың төлээлери болур. Оларның чогаалдары баштай республика солуннарынга, чоорту аныяк чогаалчыларның «Дамырак» чыындызынга болгаш «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга нарлаттынгылаан. Оларның кайызы-даа амгы үеде боттарының ийи-ийи хире чыынды номнарының авторлары болуп, чогаадыкчы арга-мергежилдиң хынын, оруун тып, шүүдай берген чогаалчылар.

Оларның аразындан аныяк шүлүкчү Антон Үержаның комсомол шаңналының лауреадынга кандидат кылдыр депшиттиргенин чүүлдүгүнүп деткивишаан, оон чогаадыкчы ажыл-ижиниң чүгле чамдык эки талаларынга доктаап, номчукчуларга бодалдарымны чугаалаксадым.

Авторнуң «Хээлер» деп аттыг чыындызы 1984 чылда, а «Саарыг ыры» 1989 чылдың эрезинде чырыкче үнген. Оон ийи номуи ажып көрүп, чамдык шүлүктерни катап-катап номчуп, боданып, кайы-даа чыындыда ёзулуг бышкан, эки чогаалдар арбын-дыр деп санап, оларны база катап сонуургап олурдум.

Кайы-даа чыындызында автор, ылаңгыя ынакшыл болгаш хамааты лириказының шүлүктеринге, эң күштүг одуругларны болгаш шүлүктерни бижээнин эскерер бис. Кайы-даа чыындыда оон чогаалдарының темазы, утказы, идеялары янзы-бүрү, алдэн делгем диапозонуг болуп турары база кескү. Оон-биле чергелештир авторнуң ийиги чыындызы оон чогаадыкчы өзүлдезининиң база хереченни болуп, утка-шынар талазы-биле ында чогаалдар баштайгы номдан бедик деңнелге бижиттинген. Бир эвес бирги номда шүлүктер колдуунда арай көвей состүг, шөйдүнчек, улуг хемчээлдиг болуп турган болза, ийигизинде дээштиг, кыска, тода кылдыр бодалдар хевирлеттингилээн.

Антон Үержаанның кайыдаа чыындызында янзы-бүрү тема, идеяларлыг, сеткил-бодалдың дүлгээзинден, сарыналыындан ужукталган афоризм, диригжидилге, метафора, деңнелгелер, параллелизмнер ажыглап, ханы лириктиг азы кочу-баштак, сойгалаашкынныг-даа хөөннерни илереткен одуругларга чогаалдарга удаа-дараа таварышкылаар. Ам ында одуруг, строфа, бодалдарга чижектерлен көрээлинер.

«Хээлерден»: Эртенги хүнге өөрээн черниң карак чажы чечек, көкте мөндүнежип турар. («Эртен»). Комбайнер кыстың шырай аянынга хөөдүп быжырган хлебтиң хүрең-кызыл картын көрген санында-ла лириктиг маадыр сактып, домейлеп турар, («Комбайнер кыс»). Лириктиг маадыр Каа-Хем суунга эвес, паромчу дангына кыстың хөлчүктер дег карактарынга дүже берген болган, («Каа-Хем суунуң дангыназы»). Кадарчы кыс кежээ аалче хоюн ай деп киирип орда, кадарчыны халаайн дээнзиг, төгерик ай сылдыс, шолбан ай деп алган сындан херек үнүп келген («Кадарчы кыс»). «Хербектешкен булуттарга кудай шугулдаанзыг чанчангылап турар. «Хөлүйген дээр кежегезин көстүг кымчы ора шаалтар. Оортан чайык саарлы бээр («Челээш»). «Шүлүкчүден шүлүктерни канчаар бижнир чүвел деп айтырарга, «Чамдыктарын — демиргүжүк, будук-биле, чамдыктарын — чүрээ болгаш ханы-биле» деп харылап турар («Дөрттээн одуруг»)...

«Саарыг ырындан»: Кодээ кижилерниң сеткилин: «Сеңээ кудар хойтпаа биле шайы ышкаш, сеңээ чадар ак ширтээ ышкаш ак» деп чүл деп деңнээн, («Аржаан булак»). «Ыят билбес — хуулбас, кыспас, дүктүг арнын ыдык, бедик состер-биле шырыңмалааш, нүүрлүглериниң чыскаалыынче шургүп кирген, ыгүлдүглер, бузуттуглар база хөйүн» сагындырып, оларны сойгалаарын автор кыйгырып турар («Нүүрүнер удувазын»). «Даады-ла алган, чүдүп, дагын чораан санданыыс куртка чиртип, ирип хозаан терек болганы ол бе?» деп автор Сталинни ынчаар үүлдей чугаалап турар хире («Ечергемге»). «Чалыы кудум мөөң чоруй, чаражыңга чүгенметти» («Назын чайы»). «Үүле-чолум ховаган бооп киискип чорда, үе-шаг деп эзремчигей хилис орбайн, хаваам кежир көвей дузаан аргып ап-тыр» («Үштээн одуруг»)...

Бо чижектер аныяк шүлүкчүнүң поэтиктиг ховар салым-чаяанының, талантызының чырыткыланып, чайыннанып, кажараанай дештип үнүп кээп тургулаанының база чартык-чамдык чижектери-дир.

Кижиге бодунуң өскентөрээн чери, дөргүл-төрел чону ээ-не эргим, чоок. Үержаа төрүттүнген, өскен чери Алажынга, ада-иезинге, чонунга ынакшылы, чоргааралы, идегели долдунган эки шүлүктерни база бижигилээн. «Төрээн черим», «Алажымга», «Төрээн чериң кагба», «Силер-биле хиним тудуш», «Чажымда дег» ышкаш шүлүктерни маңаа хамаарыштырып болур. Автор «Алажымга» деп шүлүүнде хемни диригжидип, чогаалын Алаш хем-биле диалог кылдыр тургузуп, ырак черге үр чоруп-чоруп кээрге хемни лириктиг маадырны, авазы дег, «Алага баар кончуунуу» деп чемелеп, «меңгүн саарыы, хөөкүй ием караа ышкаш, мөндүшейнип, өөрүшкүден чайнап чыттыы» деп овурлап, чараш арганы ажыглаан. Хемни автор авазы-биле деңнеп, үнелеп турар:

Адып кагбас чолум — боргум ийи маагы—
Аваң биле Алаш хемим силер силер!

Черле ынчаш бойдустуң чер, сут, даг, хем, арга-ыяш ышкаш байлаан диригжидип, азы ында мал-маган, аң-куш, балык-байлаң чугаалап турар кылдыр авторнуң чедимчелиг ажылдан турарының барымдаазын «Саарыг ыры», «Үш чүс харлыг кырган кускун» деп шүлүктер көргүзүп турар. Ынакшыл лириказының шүлүктери бот-боттарынга үткаа, тургузут талазы-биле домей эвес, өттүнчей чүве чок, тускайланчак үн, хөөнүүт болуп турары-биле база онзагай...

... Берге байдалдарда бодунуң продукцилзын будуруп ап турарын автор базала лириктиг маадырының аас чугаазы-биле биске сөңү чугаалап берип турар хире: «Кухням дугайында» деп кочу-баштак арга-биле бижиттинген ботка кыжырты-ныышкында: ол шүлүктерни кадайы, уруглары удуп чыдырда, азарганчыг, төр кухнязынга, даң адып, кадайы от-көзүн кыпсып кылгиже бижип турарын медеглей каапкан. Ол-даа Тарын тар-даа болза, баш кырында дээвирлиг-ле-дир. Мурнунда бир шүлүүнде оон-даа кээргенчиг байдалга турган:

Өрегелиг өглүг эвес,
Өштүвүстү сыртанчып-ла
Хоорай черле башың санай
Хоначалаа чор бис.
сарыым...

Антон Үержаа мөзү-бүдүш, кижизидилге, моральполитика, экология, интернационализм, дайын, тайбың темаларынга база бижип турар...

Аныяк чогаалчының бо чыындыларында чамдык четчестер, чегей ажыглаттынган сөстер, фразалар, одуруглар чок эвес. Бо удаада аңаа доктаавайн, авторнуң эки одуругларының, бодалдарының, чогаалдарының — чедимишкинеринің үстүнде айтканывыс чижеглелдери-биле кызыгаарлаттынып каалы. А мен хуумда Антон Үержаанны Тываның комсомол шаңналының лауреады болганынга өөрүүр, деткиир кижи-дир мен.

Чыргал-оол СЕРЕН ООЛ.

КУЛЬТУРАЗЫ КАЙЫЛ?

Тыва аныяктарның ырыхөгжүмнүг «Меңги», «Таңды сыны», «Челээш», «Азия төвү» дээш оон-даа оске эстрада ансамбльдери солун программалыг концерттерин республиканың ажыл-ишчилеринге болгаш кызылчыларга удаа-дараа бараалгадып келген.

Он чыл бурунгаар Тывага ыры-хөгжүмнүг ансамбльдер чаа-ла сайзырап орган. Ам тыва ансамбльдер өзүп-көвүдеп турар, ол эки. Шаг шаабиле, чавылдак көгү-биле турбас дижир. Кайы-даа ансамбльдериң концерт программазының тургустунганы багай эвес, ылаңгыя тыва ырларны дыңнап орарга, аянныг, чараш-даа. Ынчалзажок чамдыкта арай кижи сеткилинге таарзынмайн баар чүүлдер бар. Чижээлээрге, «Меңги» ансамбльде бир «кол» ыраажы оол бар-дыр. Ырлап турар ырызы эки-даа бол, бажының дүгүн кижи кайгай бээр. Оон бажының дүгү каш ай иштинде дыраттынмаан, таагыланып калган. Ында бичип-даа чараш чүве чок. Оон орнунга шевергин кылдыр таарткаш, бедик кылдыр дырап алган болза, ол-ла чүве-дир ийин. Көрүкчүлер дыка-ла таарзынар ийик, көрүштүг-даа болур. Кандыг-даа ырыны күүседирде чүгле «алгырыпкышкырып» турган, көрүкчүлериң соңуургалын чаалап албас-ла болгай, а чаңгыс шевергин кылдынган баш дүгү безин көрүкчүлери хаара тудар үжүрлүг.

«Азия төвүн» көрүп ормурунуң кампанияларының байдалының дугайында. 19.50 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Аныяктар программазы. 23.15 «Бир чогаадылганың салым-чолу». Телеочерк. 23.30—23.50 «Ол болган... болган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Кыштаар куштар. 8.55; 9.55 «Шупту үүвени биликтиг бир мен». Киножурнал. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Суглар болгаш куогар черлер. 11.05 Өг-буле академиязы. 12.05 «Иван Грозный». Телефильм. 2-ги сериязы. 13.25 Усть-Илим хоорайның «Сибирь» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 13.55—15.00 «Ак-көк арыылан». Телефильм. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Казах ССРниң Күртелерадиозу. Мал

АЛДАРЫН КАТАП КӨДҮРЕР

Чөөн-Хемчик—чаагай чаңчылдарны сайзырадырынга дээре чергелерни эдилеп келген районнарның бирээзи. Ылаңгыя спорттуң хөй янзы хевирлеринге чүгле районга эвес, республикага чемпионнар моон үнүп турган. Волейбол, хоккей, коньки, моге хүрежи маңаа массалыг болур талазы-биле черле эки деп санадып келген. Ам мында спорттуң сайзыралы кудулаан. Аныяктарның хостуг үезин чоп ажыглаарының ажыктыг хемчеглери — спортту катап сайзырадырының талазы-биле ажык чугаа чоокта чаа болган.

— Алдан-чеден чылдарда районга амгы ышкаш спорт залдары-даа, кылымал каток кудуп алырының аргалары чок турду. Ол хирезинде коньките барып кижи бүрүзү маңнап, маргылдаалар эртип турду. Районга ча адарынга сонуургалдыгларга тыптып, шынар-а багай чалар тудуп алгаш, республика маргылдаазынга киржип чорду вус. Ам ук хевирлерге оюннар, маргылдаалар уттундурган. Республиканың спорт комитеди боттуг дузаны чедирип, райспорт човулелиниң удуртукчулары эки айыддаан болза, байдал мындыг турбас ийик — деп, «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Макар Донгак бодуңу саналынга шын чугаалаа.

Спорттуң национал хевирлеринге маргылдааларны макаа шынарлыг эрттирип келген. Мырыңай кара-дондак дүжүпкенде безин тыва хүреш маргылдаазын эрттирип турганын оратор сактыыпкын кылып чугаалаан. Моңу организастаарынга чүгле спортчу коллекциивтерни харылап турган кижилер эвес, районнуң удуртулгазы дерт киржип турган. Чогумна моон ачызында Чөөн-Хемчик районнан республиканың могелери үнүп, ук спортчу сюннар массалыг болуп турган.

Район төвү Чадаанадан ангыда, көдээ суурларда спорт залдары бар. Оларның ажылын чүрумчудуп албаанындан ажыл шуут көзүлбейн турар. Спорт залдарынга чүгле тренировка, секциялар эрттирери-биле кызыгаарланмайн, чоныуң хостуг шакгарын ажыглаарының чери болдурар херек.

Спортту сайзырадыр дизе, оон баазазын быжыглаары чугула. Ниитизи-биле районда байдал нарын. Медээжок улуг эвес-даа болза, өйүнде спорт залдарын тудуп алырының аргалары бар. Ынчалза-даа тудуг материалдары тывылбас. Ресспорткомитет чүгле маргылдаалар эрттирери-биле ажылын кызыгаарлавайн, бо талазы-биле дузаны көргүзер үжүрлүг дээрзин районда сан-хөө талазы-биле дээре байдалдыг ажыл-агыйның директору бодунуң чугаазынга үйыткан.

Районнуң спорт төлээлериниң активиниң хуралынга шүгүмчүлелдер хөй болган. Чадаанада уругларның спорт школазының тренери Мерген Куулар тыва хүрешти сайзырадырының чамдык айтырыгларынга доктаадаа. Тыва. ларның кандыг-даа найырдою бо маргылдаа чокка эртпес. Ынчалза-даа бо хевирже кым-даа кажан-даа сагыш салып көрбээн. Харын-даа могелер үнүп кээп турар. Тыва хүрештиң тренери чок. Ында-хаая таварылга болуп, хостуг үезинде бичии оолдар хүрежи бээр. Оларның аразындан моге кижилер илереп, хүрештерге киржи бээр. Бир эвес өөредилге программазынга хүрешти киирип, содак-шудакты даарадып бергеш, хүреш секциязын чорудар болза, тыва хүреш көрүштүг апларын ол чугаалаан. Ол ышкаш районга хүреш маргылдаазы болу бээрге, ону бүү-хаа эрттирип каалтарын бодаар чоруу бо спортка сонуургалды куду базып турарын ол айыткан.

Чугула айтырыгны чугаалашкан активке чүгле спортчулар эвес, районнуң бүдүрүлге, ажыл-агыйларның удуртукчулары база киржип, боттарының үнелиг саналдарын киргеннер. «Чыраа-Бажы» совхозтуң партком секретары Доклак-сол Сарылар, Шеми көдээ Совединиң күүскомунуң даргазы Кошкар-оол Кара-сал олар стадионнарның шимелдези, оларның доктаамал ажылдаан турарын чедип алырын айытканнар. Моон мурнунда чылдарда суур бүрүзүнге стадионнар турарын, оларның ажыглалы кандыг байдалдыын учетка ап турган. Көөрге-ле эвээш ышкаш сагындырар, чүгле дескиндир херимнеп алырынга безин хөй түңнүг акша-төгерикти чарыгдаан спорт шөлдерин чай, кыш чок ажыглаар. Дора дээрге аңаа футбол ойнаарын, азы кылымал катоктарны кудуп алгаш, оюннарны доктаамал организастаарын олар саналдааннар. Оон ыцай совхозтарда спорт инструкторларының шалыңы кончуг эвээш. Чогум-на ук чылдагаан-биле аңаа бедик мергежилдиг тренерлери, спортчулары ажылдавайн турар. Ажыл-агыйлар бот-орулгачарылгаже кирген, сан-хөө чарыгдалын боттандырарын боттары баш миннир апарган. Ынчангаш спортчу инструкторларны кол специалистерге деңнеп, шалыңын өстүререрин саналдааннар. Шынап-ла, бо чүүлдү каяда-даа деткиир болза, байдал дыка өскерлири чугаажок.

Районга болган ук активтиг киржикчилери Тыва АССР-ниң спорт комитединиң даргазы Николай Авдеев, профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Тыва область човулелиниң даргазының оралакчызы Николай Кувезин олардан хөй-хөй айтырыгларны салган. Чөөн-Хемчиктен республиканың шыырак дээн шыдыраачыларын шагдап бээр үнүп келген. Ам ол-ла кижилер республика маргылдаазынга киржип турар. Шыдыраачыларның разрядын кодуреринин маргылдаазы республикаанын спорттың удуртукчулары көдээ черлерже барбайн, чүгле Кызыл хоорайга маргылдаалар эрттирерин организастап турарын четпес деп, олар айытканнар.

Чадаана хоорайның хем талазында стадионну кылган. Сай черни дескилеп, кара хөрзүнү ырактан соорүп тургаш дескилээн. Бо бүгү ажылдарны кылырынга 65 муң рубль чарыгдал үнген. Кара хөрзүнү ырактан соорүп эккелгеш, ында хөй чылдыг сигенин тараан. Чаа кылган стадионну суггарбаан. Ынчангаш сиген үнери берге. Бир эвес бо стадионну эки чаагайжыды кылбас болза, часкы, күскү хаттар хөрзүнүн үрегден каапкаптар. Ындыг турбуже, бо чылын кылымал чүңгүнүң шөлүн кедертей таарымча чок черде, хоорай кыдыңында белеткеп турар. Бир эвес чаа стадионга чүңгу куткаш ажыглаан болза, аңаа кээп ойнаар кижилерге таарымчалыг боордан ангыда, ында тараан хөй чылдыг сигеннин дүрген үнериңге дөгүмче, чаа төккен довурактың базырлырынга дуралыг болур ийик.

Район төвүнде спорттуң хевир аайы-биле федерациялары тургустунган. Ынчалза-даа оларның ажылы чок, боттарының ажылын чорударынга бот-башкарныышкын чок. чүгле саазын кырында тургустунган болу берген. Районнуң спорт човулелиниң даргазы үр үеде чөптүг чылдагаан-биле ажылдавайн турда, чогум-на федерациялар ажылды башкарар турган.

Чөөн-Хемчик районда корум-чурум үрээр чорук сеалгу үеде кызырлырдан, харын-даа немежин турар болу берген. Чамдык аныяктар кандыг-даа ажыл чок, аңаа-ла чеп кезип тояанчылап чоруп турарлар. Аныяктарның хостуг үезин чоп ажыглаарының хемчеглерин чүгле спортчу маргылдаалар, секциялар дамчыштыр чедип ап болурун санал бергеннер айыткан. Ынчалзадаа районнуң чурттакчылыг черлеринде спорт ажылы соолгу үеде көзүлдүр-ле бараын. Ажыл-агыйлар болгаш будүрүлге удуртукчулары чоннуң хостуг үезин чоп эрттирериниче кичээнгейни шуут салбайн турар дизе чазыг чок. Чүгле Чыраа-Бажы суурда бар аргаларны ажыглап турар. Чижээ, ында ажыглал чок, хос турган бажыңны септээш, биллиард, теннис ойнаар чер кылып алган. Залдың ажылдаар шагын доктаатка. Ол кажан-даа аңаа турбас апарган. Соолгу үеде үк суурдан тенниске шыырак спортчулар үнүп келген. Чер-черлерге оларның үлегерин эдерип, ооба стол теннизи ойнаар залдарны ажыдып ап болурунуң аргалары бар ышнажыл.

Хураага шүгүмчүлелдер чидиг болган. Аңаа-ла ат азынган федерация даргаларын-даа чаартыкан. Райспорт човулелдиң даргазынга Алдын-сол Сундуйну сонгаан. Доктаал, шинтирлерни хөйү-биле хүлээп алган. Ам чүгле ажылдаары артканын. Хурал черле ындыг болур ышкажык: шүгүмчүлелдер кызыдып каан демир-биле ое чидиртип турган дег болур. Ону кылыр, моңу чок кылыр дээш хүлээлгелер хой алдынар. Будун хүннүң иштинде чедер-чепшестерин чыдавыже үндүржүп, ажылдаарын аазаан эштер түңнелди черле кылырлар боор. Бистер база шак мынаар хүралдар арткен деп хөй черге солун арны эдээринин орнунга, спортчу маргылдаалардан репортажтарны бээрин аазап каалы.

Эдуард ДОНГАК.
(Бистиң тускай корр.).

Телевидение

ЯНВАРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 5-ки сериязы. 9.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.30 Күрүне айтырыгларын шиитпирлээрингe ки. жиниң ролю. 11.30 «Фестивальдар, конкурстар, концерттер». 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы коргузуу. 15.55 «Ретро». Улгады берген пазылыг кижилерге дамчыдылга. 16.55 «Чайковский дугайын бодап ора». Элээдилерге дамчыдылга. 18.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телековүрүг Ашхабад — Москва — Минск. РСФСР, Туркмения, Белоруссия регионнарында сонгулдалар база сонгулдалар

КИНО

ЯНВАРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ. 3 сериялыг 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 13.40, 17.50, Видеозал: «Фотография в свадебном альбоме» (2 сериялыг) 10.00 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киноларчыындызы 9.00, 12.10, «Линловый шар» 10.30, 13.30 «Приговоренный» 15.10, 17.00, 19.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бессмертный атаман» 11.40, «С течением времени» (Индия. 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Встреча у старой мечети» 17.30, 19.30 шактарда.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Хөгжүм-шин театрынга

Январь 13-те. Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Азас» танцы ансамблиниң концерти. Эгелээри 12.00, 14.00 шактарда.

Январь 14-те. Шин. «Дөрт байысаалга». Эгелээри 18.30 шакта.

«Енисей» КБ

Январь 13-те. Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

Январь 14-те. «Аалчывыс тоолдар» клубунуң кичээли. Эгелээри 14 шакта.

Видеотека. Эгелээри 17.30 шакта.

Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

«Колос» КБ

Январь 13-те. Видеотека. Эгелээри 17 шакта.

Январь 14-те. Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

«Тыва тудуг» ДТК

Чехов кудумчузунда № 8 общежитие

Январь 13-те. Тываның хөгжүм-шин театрының аныяк актёрлары Оолан Дамба-Хуураң болгаш Айдың Мортай-оол оларның-биле ужуражылга кежээли. Эгелээри 17 шакта.

Садыг училищезин

Январь 13-те. Щетинкин-Кравченко кудумчузунун байырлалы. Эгелээри 14 шакта.

Агаар

Республикага булуттаар, аңгыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дургени секундада 3-8 метр.

Агаар республикага дүне 29-34, чамдык районнарга 20-25 градус, хүндүс 19-24, чамдык районнарга 10-15 градус соор.

Кызылга чагбас. Мурнуубарыын чүктен хаттың дургени секундада 3-8 метр. Агаар дүне чайысылалга 29-31, хүндүс 21-23 градус соор.

657000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Киллистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ содун келбейн бар галда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 363

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының черетеринин галазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, базыы № 1.

ТС — 00410

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 11 (14211) ◆ 1990 чыл, январь 13, субботз ◆ 1925 чылда үндезилеттингеи ◆ Өртээ 3 көп.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ЛИТВА ССР-ДЕ ЧОРУП ТУРАРЫ

ВИЛЬНЮС. (СЭТА-ныҢ тускай корр.). СЭКП ТК-ныҢ Чиңгине секретары, ССРЭ-ниҢ Дээди СовединиҢ Даргазы М. С. Горбачев январь 11-де Литва ССР-ниҢ найысылалында чеде берген. Аэропортка ону СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ныҢ секретары В. А. Медведев, СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниҢ Министрлер ЧөвүлелиниҢ ДаргазыныҢ бирги оралакчызы, ССРЭ-ниҢ Күрплан даргазы Ю. Д. Маслюков, ЛитваныҢ КомпартиязыныҢ ТК-зыныҢ бирги секретары А. Бразаускас, ЛКП ТК-ныҢ секретары (СЭКП-ниҢ платформазында турар) М. Бурокявичюс, республиканыҢ Дээди СовединиҢ ПрезидиумунуҢ Даргазы В. Астраускас, Литва ССР-ниҢ Министрлер ЧөвүлелиниҢ Даргазы В. Сакалаускас олар уткаан.

ЛитваныҢ черинге чедип келген Совет ЭвилелиниҢ Коммунистиг партиязыныҢ удуртукчузунга, Совет күрүнениҢ баштыңынга ВильнюстуҢ чурттакчылары изиг байыр чедирген.

М. С. Горбачев-биле кады СЭКП ТК-ныҢ секретары, «Правда» солуннуҢ кол редактору И. Т. Фролов база чеде берген.

* * *

М. С. ГорбачевтуҢ чедип келирин Совет ЛитваныҢ ажылчы чону манап турган. Ооң бүдүүзүнде, январьныҢ баштайгы он хонуунуң дургузунда ажылчынар, кодээниҢ ажыл-ишчилери, студентилер, чогаадыкчы интеллигенцияныҢ төлээлекчилери СЭКП ТК-ныҢ декабрь ПленумунуҢ киржикчилери-биле ужурашканнар. ЛКП-ниҢ XX съездизиниҢ сөөлүнде ЛитваныҢ Компартиязында байдалды болгаш республикада тургустунган ниити байдалды СЭКП ТК-ныҢ ол Пленумунга чугаалажып көргени билдингир болгай. КоммунистерниҢ күжүн сырый каттыштырар, хөй-ниити шимчээшкинериниҢ аңгы-аңгы туруштарын кичээнгейлиг өөренип көөр сорулгалыг ажык чугаалажыышкыннар Вильнюска болгаш ЛитваныҢ янзы-бүрү районнарынга болган. Изиг-лениишкин болгаш бот-боттарын буруудадырынче чүткүүшкүн эвес, а боттуг чүүлдерни сарыылдыг ёзу-биле барымдаалап көөрү, бүрүн эргелиг эвилелдешкен республикаларныҢ федерациязын чаартырынче угланган боттуг базымнар амгы үеде литваларга эргежок чугула деп республикада хөй кижилер санап турар.

ЛитваныҢ январь 11-де үнген эртенги бүгү солуннары боттарыныҢ тайылбырларын М. С. ГорбачевтуҢ чедип келгенинге тураскаатказ. Совет ЭвилелиниҢ Коммунистиг партиязыныҢ удуртукчузунуң. Совет күрүнениҢ баштыңыныҢ чедип келгенин «Тиеса» солун төөгүлүг болуушкун-дур деп адаан. «Төлептиг чоруувусту хевээр арттыраалы» деп чагаазынга ол солун мынча деп бижээн: «Амгы үеде эргежок чугула чаа ёзу-биле бодаашкыныҢ идеязын көдүрген, делегейниҢ ан-не сураглыг ажылдакчыларыныҢ бирээзи бисте чедип келген. Харыысалгалыг үеде — чоннуҢ политиктиг болгаш угаан-бодал талазыбиле катап төрүттүнүүшкүнүүҢ үе-чадазында ол келген-дир».

М. С. Горбачев аэропорттан ЛитваныҢ найысылалыныҢ В. И. Ленин аттыг шөлүнче дорт чорупкан. ВильнюстуҢ муң-муң чурттакчылары аңаа чыылган.

М. С. Горбачев машинадан үнүп келген, чыылганнар аңаа байыр чедирген. В. И. ЛенининиҢ тураскаалынга чечектерни ол аппарын салгаш, шөлге чыылган чурттакчыларга чедип келген.

Үн: Экии, бистиҢ черивиске чедип келгенинер-биле!

Үн: Силерни маңаа манап турдувус. Михаил Сергеевич!

М. С. Горбачев: Силерниң-биле ужуражырын мен база манап турган мен. Кады эгелээн херээвисти, оортан бүгү делегей шимчээшкинниге киргеи ниити херээвисти канчаар эки кылырын кады бодап көрээли. Бүгү амыдыралывысты эде тургузуп, чаагайжыдып, бот-боттарывыска ол хире ажыы-биле чугаалап турарывыс ындыг үеде алыс сорулгавысты ам тодаргай билири чугула дээрзин онзалап демдеглээр бодаан мен.

Виргилиус Зигмянтовичюс, кодээде Культура бажыңыныҢ директору: Чаа ёзу-биле бодаашкын дүтайында чугаалап-ла, чугаалап-ла турардыр бис, а черле чогум чүл ол? Бо сөстерни боттуг уткашынар-биле долдурарыл чугула-дыр.

М. С. Горбачев: Аныяк кижи силер бо айтырыгга хамаарыштыр сагышсыраашкынны илергейлеп турарыңарга байыр чедирип тур мен. Бо айтырыг херек кырында совет улустуң, чурттуң бүгү улустарыныҢ салым-чолунга хамаарышкан айтырыг-дыр. Ук айтырыгларга шын харыыны тывар-ын күзээр болзунарза, ийи дакпыр байыр чедирер ийик мен. Харыыларны дем-биле тып, нарын байдалды сайгарып көрээли. Бо сорулганы бажыңнарынга база шиитпирлээр сорулга кылдыр санаары чүүлдүг болур, чүге дээрге бүгү-ле айтырыгларга шолге туруп алгаш, дораантаттарыныҢ кандидаттарынга республика, район чергелиг 93 удуртукчу депшиттирген-дир, совхозтар директорлары — 19 кижи.

Ынчангаш удавас болур соңгулдалар хүнүнде ажылчын аңгыныҢ төлээлерин, херээженнерни болгаш аныяктарны деткиири чугула-дыр.

Соңгулдаларны организастаарын хоойлужудулга ёзугаар соңгулда комиссияларынга даандырган болгай. Ынчалза-даа Советтер болгаш оларныҢ күүскомнары бо чугула политиктиг кампанияныҢ хажыызынга артпас ужурлуг. СоветтерниҢ составынга эде тургустунуушкунуҢ ёзулуг дайынчылары кирер болза, ынчан олар чогумчалыг ажылдаар деп соңгукчуларга бүзүредир ужурлуг бис. Кандидат кижиниҢ мөзү-шынарын ооң албан-дужаалы, мурнунда ап чораан шаңнал-макталдары тодаратпас, ооң амгы амыдыралыҢ туружу, кижилерниҢ хүн бүрү негелде-хереглелдеринге дыңнангыр чоруу, бодунуҢ чон мурнунга харыысалгазын медереп билири, кандыг-даа айтырыгларны сегирип алырындан чалданмазы тодарадыр дээрзин соңгукчуларга билдингир кылдыр тайылбырлаар ужурлуг бис.

Депшиттирген кандидаттарны алгаш көөрге, чогумна ындыг талалыглар эвээш-даа харыылаптары болдуунмас болгай.

Ынчангаш, бирээде. Бистер чогум кымнар бис? Республика бүрүзүнде, барык суур бүрүзүнде бүгү националдарныҢ төлээлекчилери чурттап турар. Ынчаарга үндезин чонунуҢ саны хөй Литваны безин алырга, ооң ниити чонунуҢ 20 хуузу өске националдарныҢ төлээлекчилери, олар ында чурттап турар, олар база-ла ындыг эргелерлиг болур ужурлуг болгай. А бистиҢ чүртүвусту ниитизибиле алырга, 60 миллион ажыг кижи боттарыныҢ национал девискээрлеринден өске черлерде чурттап турар. Ынчангаш ам силерниҢ үне бээр бис, хагдыныҢ, аңгыларыны бээр бис деп айтырыгларыңарны база катап сайгарып көрээли. А ол кижилер канчаарыл, оларныҢ салым-чолу кандыг болурул? Бо айтырыгны Польшада салып, Волга немецтериниҢ салым-чолунуҢ дугайында ГФР-де база айтырып турар. Күзеп азы күзевейн-даа турар болзувусса, тудуш холбаалыг болу берген бис. Ооң ынаң федерация-биле чурттаваан болгай бис. Чаңгыс аай болдурган күрүнеге чурттап келген-дир бис. А аңаа бодуноң боттуг үүлдери тургустуна берген.

Үн: Ынчалзажок ол бүгүдеи экономика когарап турардыр...

М. С. Горбачев: Ол айтырыгга чеде бээр бис. А кижи дугайында ам-даа уламчылап көрээли. Кижилерге эки болуруп, ону бүгү кижилерге хамаарыштырарын күзеп турар бис. Орус дыл дугайында айтырыгны Украинага тургузуптары билек-ле, хөй кижилерниҢ эрге-ажыынга олсалдарлыг болганын сактып көрүнер. А Украинада — 15 миллион орустар бар болгай, бүгү Донбасс, Харьков — орус чурттакчыларлыг, КрымныҢ чурттакчыларының 66 хуузу орустар. Көрүнер даан, лозуң октаары белендир, ону хандыр бодап көөр херек. Ат салыышкынынарын чыыры — ол база-ла арга эвес-тир. Эстонияны ап көрээли. Ооң девискээрининиҢ 40 хуузунга үргүлчү славяннар чурттап келген. Олар аңаа чүс-чүс чылдар дургузунда чурттап чораан. Өске дылдыг чоннуҢ автономнуг району Эстонияга тургустунуп келген дижик. А Совет Эвилелинден үнер дугайында айтырыгны Эстония хенертен тургуза берген дижик, ынчаарда чарлып, аңгыланышкынга таваржы берзивиссе, канчаарыл? Ындыг орук чидиргилерге болгаш ханга чедирип болур.

Үн: Бистиинге хан төгүлбес...

М. С. Горбачев: А силер далашпайн көрүнер, чугаалажыышкын ак сеткилдиг, мунгаштылыышкын чок болур болгаш әрбеңгир болбас ужурлуг.

Үн: А Совет Эвилели боду эде тургустуумас болза, канчаарыл?

М. С. Горбачев: Чөпшээрешпес мен, эде тургустунуушкунга бурунгаарлап турар бис. Ооң-биле холбаштыр эде тургустунуушкунуҢ өске темазынче — экономикаже шилчип көрейн. Чаңгыс аай болдурган күрүнеге будурукчу күштерни база-ла хөгжүдүп, сайгара тургузуп турган бис. Чижээ, бистерге хөвеңни бээр кылдыр Узбекистан бодунуҢ черин ынчаар ажыглап турар, А суггаттыг черге сүттү болгаш көдээ ажылагыйның өске-даа продукциязын ол будурүп шыдаар болгай. Специализация дээрге ол-дур. А силериҢ «Сигманарны» ам ап көрээли. Чуртта ховар дээн элээн каш заводтар Литвада бар болгай, эштер. Ол эки азы багай бе дээрзин ам чугаалавайн көрээли. Ынчаарга оларныҢ чаңгызы безин ажылдавайн баар болза — бүгү чурт согуушкунга таваржыр апаар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

РСФСР-ниҢ композиторларыныҢ VI съездизи ажыттынган

Январь 11-де Москвага Эвилелдер бажыңыныҢ Колонналыг залынга РСФСР-ниҢ композиторларыныҢ VI съездизи ажыттынган. Съездини РСФСР-ниҢ КЭ-зиниҢ баштаар черииҢ даргазы Р. Шедрин эге сөзү-биле ажыткан.

Делегаттар чогаадыкчы эвилелдиҢ эрткен беш чылда ажыл-чорудулгазын, келир үеде сорулгаларын чугаалажып көөр, эвилелдиҢ Уставын хүлээп алыр болгаш ажылчын органнарын сонгуур.

СъездиниҢ ажылында СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниҢ Министрлер ЧөвүлелиниҢ Даргазы А. В. Власов, СЭКП ТК-ныҢ секретары Г. И. Усманов киржип турар.

(СЭТА).

МОСКВАЖЕ АЪТТАНЫПКАН

Бо чылдың январь 18-19-туң хүнеринде СЭКП ТК-ныҢ инициативазы-биле чыылдырган Москвага ажылчынарның, тараачынарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның Бүгү-эвилел хуралы болуп эртер. Тыва АССР-ниҢ өмүнээзинден ол хуралдың ажылынга киржири-биле будурүлге мурнакчылары: Бии-Хем районнуң «Саян» совхозунуң хойжузу Д. С. Дотпаа, «Тыва автотранс» девискээр-будурүлге каттыжышкынының күш-ажыл-чы коллективиниҢ чөвүлелиниҢ даргазы А. А. Романенко, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың эрегетиги Б. Х. Доржу Москваже чорупканнар.

Бистиң корр.

Соңгулдаларга уткуштур

ЧАА ҮЕ-ЧАДАЖЕ КИРИП ТУРА...

Соңгулда кампаниязының эң чугула үе-чадазы — улус депутаттарыга кандидаттарның депшидилгези доозулган. Бистиң республикада РСФСР-ниҢ улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле ийи девискээр, национал-девискээр дөрт округтарга 43 кандидат депшиттирген, Тыва АССР-ниҢ 130 округунга — 295 кижи, чер-чер СоветтериниҢ 3060 округунга — 3782 кандидат.

Соңгулдаларга белеткел ажылдары ниитизи-биле республикада идепкейлиг чоруп турар. Демократияның негелделери колдуунда сагыттынып турар, барык шупту округтарда альтернативтиг кандидаттар бар.

Соңгукчулар боттарының депутаттары кылдыр кандыг кижилерни соңгуп алыр деп турарыл? Принципиалдыг, ниитилелди револючуу ёзу-биле чаартырының эргежок чугулазын ханызы-биле медереп билип, ол херекке боттарының биллиглерин болгаш күжүн бээринге белен кижилерни соңгуп алыксап турар. Олар чүгле «чирик дуглаар» эвес, а чаа ёзу-биле бодап билир, чүткүлдүг ажылдаар, тургустунган байдалды бот-туу-биле үнелээр, боттуг шиитпирлерни хүлээп алыр кижилерни соңгуп алыксап турар.

ССРЭ-ниҢ Дээди Соведи чоокта чаа «ССРЭ-ниҢ улус депутаттарының статузунуҢ дугайында» Хоойлуу хүлээп алган болгай. Ында улус депутадының эргелерин болгаш хүлээлгелерин долузу-биле тодаргайлаан. Бүгү чаданың улус депутаттары ол документиниҢ болунүң ажылынга удуртулга болдурар апаар. Ынчангаш кандыг депутат корпузун тургузуп алыр бис. РСФСР-ниҢ, Тыва АССР-ниҢ Дээди Советтери, улус депутаттарының чер-чер Советтери моон сонгаар канчаар ажылдаарыл деп айтырыгны салып турар бис. Ооң харыызы бөдүүн ышнаш: кымны соңгуп алыр болдур бис, олар ажылдаар.

Ол ындыг харын. Келир үениҢ депутаттары бистерден, соңгукчулардан, хамаарыжыр болгай. Ынчангаш мурнукку соңгулдаларның кичээндиргилерин база катап сайгарып, ону катаптавас талазы-биле хемчеглерни алыр ужурлуг бис. Ынчангы болган чамдык чүүлдер бисти дүвүредип турар. Көрүнер даан: ажылчын аңгы, херээженнер болгаш аныяктар депутаттар араазында дыка эвээш кирген. Бистиң республикадан ССРЭ-ниҢ улус депутады кылдыр соңгуткаларның аразында чаңгыс-даа ажылчын кижи чок ышкажыгай. А республикада ажылчыннар саны 82 муң кижи, оларның иштинде 5.1 муң малчыннар бар. Республиканың чурттакчы чонунуҢ 51 хуузу херээженнер турбуже, чүгле ийи-ле кижи соңгуткан.

Амгы РСФСР-ниҢ, Тыва АССР-ниҢ болгаш чер-чер СоветтериниҢ улус депутаттарының кандидаттарынга депшиттиргеннериҢ составын сайгарып орарга, байдал база ооң шоолуг ылгалбайн турар. РСФСР-ниҢ 6 округунга депшиттирген 43 кандидаттың чүгле 6-зы ажылчыннар, херээженнер — 5 кижи, ВЛКСМ кежигүнү чаңгыс-даа кижи чок. Тыва АССР-ниҢ улус депутадынга кандидаттарның (295 кижи) чүгле 13 хуузу ажылчыннар, 20 хуузу херээженнер, 3.4 хуузу комсомолчулар. Каа-Хем, Кызыл болгаш Өвүр районнар чүгле чаңгыс-чангыс аныяктар депшиттирген. Республиканың студентилеринден чаңгыс-даа кижи кандидат болбаан.

Чер-чер СоветтериниҢ улус депутаттарынга кандидат кылдыр 3782 кижи депшиттирген. Оларның составын сайгарып көөрге, мынлыг болур-дур: херээженнер 43 хуу (ол харын чүгээрдир), а ажылчыннар — 27 хуу (дыка-ла эвээш), ВЛКСМ кежигүннери — 12 хуу (хомуданчыг!).

Бо сан-түң кижини чайгаар бодандырып кээр. Депшидилге үезинде дыка хөй ажылчыннар депшитпезин дилеп турганнар, чүге дээрге депутат кижиниҢ албан-хүлээлгези улгатказ, аңаа билдилиг кижилер турза эки деп санап турганнар, ындыг саналдар хүлээп алдыныпдаа турган. Ону даштындан көөрге, ыш-ышкаш, а херек кырында ш-ажылдың кижизиниҢ негелде-хереглелин кым эки билирил — ажылчын боду; херээженнериҢ социал айтырыглары кымга эң чоогул — херээженнерге; аныяктар айтырыын кым чогумчалыг шиитпирлеп болурул — аныяктар боттары. Тыва АССР-ниҢ улус депутаттарының кандидаттарынга республика, район чергелиг 93 удуртукчу депшиттирген-дир, совхозтар директорлары — 19 кижи.

Ынчангаш удавас болур соңгулдалар хүнүнде ажылчын аңгыныҢ төлээлерин, херээженнерни болгаш аныяктарны деткиири чугула-дыр.

Соңгулдаларны организастаарын хоойлужудулга ёзугаар соңгулда комиссияларынга даандырган болгай. Ынчалза-даа Советтер болгаш оларныҢ күүскомнары бо чугула политиктиг кампанияныҢ хажыызынга артпас ужурлуг. СоветтерниҢ составынга эде тургустунуушкунуҢ ёзулуг дайынчылары кирер болза, ынчан олар чогумчалыг ажылдаар деп соңгукчуларга бүзүредир ужурлуг бис. Кандидат кижиниҢ мөзү-шынарын ооң албан-дужаалы, мурнунда ап чораан шаңнал-макталдары тодаратпас, ооң амгы амыдыралыҢ туружу, кижилерниҢ хүн бүрү негелде-хереглелдеринге дыңнангыр чоруу, бодунуҢ чон мурнунга харыысалгазын медереп билири, кандыг-даа айтырыгларны сегирип алырындан чалданмазы тодарадыр дээрзин соңгукчуларга билдингир кылдыр тайылбырлаар ужурлуг бис.

Депшиттирген кандидаттарны алгаш көөрге, чогумна ындыг талалыглар эвээш-даа харыылаптары болдуунмас болгай.

Ынчангаш, бирээде. Бистер чогум кымнар бис? Республика бүрүзүнде, барык суур бүрүзүнде бүгү националдарныҢ төлээлекчилери чурттап турар. Ынчаарга үндезин чонунуҢ саны хөй Литваны безин алырга, ооң ниити чонунуҢ 20 хуузу өске националдарныҢ төлээлекчилери, олар ында чурттап турар, олар база-ла ындыг эргелерлиг болур ужурлуг болгай. А бистиҢ чүртүвусту ниитизи-биле алырга, 60 миллион ажыг кижи боттарыныҢ национал девискээрлеринден өске черлерде чурттап турар. Ынчангаш ам силерниҢ үне бээр бис, хагдыныҢ, аңгыларыны бээр бис деп айтырыгларыңарны база катап сайгарып көрээли. А ол кижилер канчаарыл, оларныҢ салым-чолу кандыг болурул? Бо айтырыгны Польшада салып, Волга немецтериниҢ салым-чолунуҢ дугайында ГФР-де база айтырып турар. Күзеп азы күзевейн-даа турар болзувусса, тудуш холбаалыг болу берген бис. Ооң ынаң федерация-биле чурттаваан болгай бис. Чаңгыс аай болдурган күрүнеге чурттап келген-дир бис. А аңаа бодуноң боттуг үүлдери тургустуна берген.

Үн: Ынчалзажок ол бүгүдеи экономика когарап турардыр...

М. С. Горбачев: Ол айтырыгга чеде бээр бис. А кижи дугайында ам-даа уламчылап көрээли. Кижилерге эки болуруп, ону бүгү кижилерге хамаарыштырарын күзеп турар бис. Орус дыл дугайында айтырыгны Украинага тургузуптары билек-ле, хөй кижилерниҢ эрге-ажыынга олсалдарлыг болганын сактып көрүнер. А Украинада — 15 миллион орустар бар болгай, бүгү Донбасс, Харьков — орус чурттакчыларлыг, КрымныҢ чурттакчыларының 66 хуузу орустар. Көрүнер даан, лозуң октаары белендир, ону хандыр бодап көөр херек. Ат салыышкынынарын чыыры — ол база-ла арга эвес-тир. Эстонияны ап көрээли. Ооң девискээрининиҢ 40 хуузунга үргүлчү славяннар чурттап келген. Олар аңаа чүс-чүс чылдар дургузунда чурттап чораан. Өске дылдыг чоннуҢ автономнуг району Эстонияга тургустунуп келген дижик. А Совет Эвилелинден үнер дугайында айтырыгны Эстония хенертен тургуза берген дижик, ынчаарда чарлып, аңгыланышкынга таваржы берзивиссе, канчаарыл? Ындыг орук чидиргилерге болгаш ханга чедирип болур.

Үн: Бистиинге хан төгүлбес...

М. С. Горбачев: А силер далашпайн көрүнер, чугаалажыышкын ак сеткилдиг, мунгаштылыышкын чок болур болгаш әрбеңгир болбас ужурлуг.

Үн: А Совет Эвилели боду эде тургустунумас болза, канчаарыл?

М. С. Горбачев: Чөпшээрешпес мен, эде тургустунуушкунга бурунгаарлап турар бис. Ооң-биле холбаштыр эде тургустунуушкунуҢ өске темазынче — экономикаже шилчип көрейн. Чаңгыс аай болдурган күрүнеге будурукчу күштерни база-ла хөгжүдүп, сайгара тургузуп турган бис. Чижээ, бистерге хөвеңни бээр кылдыр Узбекистан бодунуҢ черин ынчаар ажыглап турар, А суггаттыг черге сүттү болгаш көдээ ажылагыйның өске-даа продукциязын ол будурүп шыдаар болгай. Специализация дээрге ол-дур. А силериҢ «Сигманарны» ам ап көрээли. Чуртта ховар дээн элээн каш заводтар Литвада бар болгай, эштер. Ол эки азы багай бе дээрзин ам чугаалавайн көрээли. Ынчаарга оларныҢ чаңгызы безин ажылдавайн баар болза — бүгү чурт согуушкунга таваржыр апаар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Амгы соңгулдалар — демократияга ёзулуг шылгалда, политиктиг системаныҢ эде тургустунуушкунуныҢ эң чугула үе-чадаларының бирээзи.

Тыва АССР-ниҢ улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниҢ улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниҢ Хоойлузунуң 33 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниҢ улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниҢ улус депутаттарының дараазында кандидаттарын бүрүткээн:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Школа № 3 соңгулда округунуң талазы-биле

Бендерский Валерий Борисович, 1946 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҢ агроүлетпүр каттыжышкынының даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Брендт Александр Владимирович, 1963 чылда төрүттүнген, МЖК-да оргкомитеттиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Эпп Генрих Яковлевич, 1940 чылда төрүттүнген, КрасноярскиниҢ политехниктиг институдунуҢ Кызылда филиалының улуг башкызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Төп № 13 соңгулда округунуң талазы-биле

Козьмин Иван Игнатьевич, 1933 чылда төрүттүнген, бүгү-эвилелдиҢ бойдус камгалалының ниитилелиниҢ Тыва республика чөвүлелиниҢ даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Охотникова Лидия Алексеевна, 1941 чылда төрүттүнген, республиканың кешшээр аарыглар диспансериниҢ кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сүрүн Светлана Салчаковна, 1944 чылда төрүттүнген, Тываның күрүне филармониязының ыры болгаш танцы ансамблиниҢ артизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Тавберидзе Владимир Дидимович, 1944 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҢ Кадык камгалал министерствозунуҢ автобааза начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чүльдүм № 14 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Геннадий Сундуевич, 1954 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Кызыл хооркомунуҢ бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сандап Балерий Таанаолович, 1959 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның харылзаа белдириниҢ АТС инженери.

Талтаева Виктория Доржуевна, 1956 чылда төрүттүнген, Тываның статистика эргелелиниҢ начальнигиниҢ оралакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Шестакова Вера Ефимовна, 1948 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 1 оргумак школазының эге класстар башкызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Пионер № 20 соңгулда округунуң талазы-биле

Карымов Юрий Васильевич, 1940 чылда төрүттүнген, республиканың уруглар эмнелгезиниҢ кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кузьмин Юрий Иванович, 1947 чылда төрүттүнген, республика эмнелгезиниҢ кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Салчак Зоя Тюлюшовна, 1942 чылда төрүттүнген, республиканың түберкулезка удур диспансериниҢ салбыр эргелекчизи, СЭКП кежигүнү эвес, Кызыл хоорай.

Сат Зоя Назытыевна, 1944 чылда төрүттүнген, Кызылдың эмчи училищезиниҢ директорунуҢ өөредилге ажылының талазы-биле оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Дорожный № 21 соңгулда округунуң талазы-биле

Дорофеев Владимир Алексеевич, 1948 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҢ Кадык камгалал министерствозунуҢ кол терапевти, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Советский № 22 соңгулда округунуң талазы-биле

Кан-оол Владимир Иванович, 1943 чылда төрүттүнген, «Тыва түүг материалы» будурүлге каттыжышкынының чиңгине директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ооржак Алексей Караоолович, 1952 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниҢ Театр ажылдакчыларының эвилелиниҢ баштаар черииҢ даргазы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Тинмей Дозур-оол Лайзапович, 1939 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуҢ даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кызыл № 24 соңгулда округунуң талазы-биле

Бахаев Юрий Павлович, 1939 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҢ кадык камгалал министриниҢ оралакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Маслов Александр Петрович, 1956 чылда төрүттүнген, республиканың «Водоканал» эргелелиниҢ будурүлге тудугларының арыглал будурүлгезинде мастер, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ондар Дакан-оол Ензакович, 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҢ КүртелерадионуҢ телевидение студиязының кол редактору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сургутанов Виталий Петрович, 1935 чылда төрүттүнген, «Тыва суг мелиорация» каттыжышкынының кол инженери, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Интернациональная № 25 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Зоя Айысыновна, 1951 чылда төрүттүнген, республиканың радиотелетөптүн улуг экономизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Ооржак Сергей Ынаажыкович, 1953 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҢ КурспорткомитединиҢ даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Подругин Владимир Алексеевич, 1932 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиҢ даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Салчак Вячеслав Сюрюнович, 1949 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҢ КүртелерадионуҢ тускай корреспондентизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Горный № 27 соңгулда округунуң талазы-биле

Сарбаа Яков Васильевич, 1936 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҢ улус өөредилгезиниҢ министриниҢ оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Сарыг-Септи № 69 чөөн соңгулда округунуң талазы-биле

Бочкарева Тамара Павловна, 1946 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Каа-Хем район СовединиҢ күүскомунуҢ сан кылдызының байдалын чогумчалыг болдурар, каяа-даа, кажан-даа корум-чурумну тургузар талазы-биле ажыгче ажылчы чонну мобилизастаар херек. КижилерниҢ кадыкшылыгына хора чедирер, ооң туружук амытыныче халдаар, социалистиг өнүгүү, хуу кижилериҢ оңчү-хөреңгизин оорлаар болгаш өске-даа ындыг таарымча чок чүүлдерни бистиң аравыска тургуспас ужурлуг бис. Ылаңгыя национализминиҢ болгаш шовинизминиҢ илерээшкиннерин бир деңге чайладыр хүлээлгелиг бис.

Ам депутаттарга кандидаттар дээш суртаал, оларның соңгукчулар-биле ужуражылгазы эгелээр. Бо үе-чадада соңгукчулар дыка хөй шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны киирер. Олар бүгү чаданың СоветтериниҢ, оларның күүскомнарының, келир үедеги депутаттарның ажылчорудулгазынга үндезин болур.

Амгы соңгулдалар — демократияга ёзулуг шылгалда, политиктиг системаныҢ эде тургустунуушкунуныҢ эң чугула үе-чадаларының бирээзи.

Төрээн чуртувустуң

СОВЕТ ГАВАНЬ. (Хаба ровск край). Ында тургустунган совет-япон «Диана» дээр фирма келир үеде кылыр ажылдарының планын чогаадып тургускаш, күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын эгелеп берген. Тус черниҢ балык тудар судноларын Японияның «Тайогого» дээр компаниязының нарын херекселдери-биле дерээн. Ол суднолар балыкты тутпушаан, болбаазырадып кылыр тускай цехтер-биле дериттинген. Бүдүрүп үндүрер продукциняның ассортиментизи мурнукузундан каш катап калбарар. Чижээ, совет судноларын мооң мурнунда минтай дээр балыктан чүгле чаңгыс чүүл консерваны кылып турган болза, ам алды хевирниҢ продукциязын ол балыктан кыдыр.

Каттышкан фирманың судноларын балык тудуушкунунче үнүпкен.

ЛЬВОВ. «Югэнэргосетьстрой» трестиҢ коллективи будурүлгевиҢ кол ажылдарының хемчээлиг кызырлы бээрин баш бурунгаар көргеш, бодунуҢ хереглелинге чурттала бажыңнары тудар үлетүр баазазын тургузуп алгандай бээр, элээн үе эрткен. Мооң мурнунда үлетүр тудугларынга ажылдап турган бедик мергежилдиг ажылчыннарны бажың тудар мергежилдерге өөреткен. Ынчангаш коллектив өске черлерден тудугжулар албаан.

Үлетүр баазазының тудугжулары трестиҢ бүгү ажылчыннарын чаагайжыды тутказ чурттала бажыңнары-биле хандыра берген. Оон аңгыда бажың кылырынга ажыглаар янзы-бүрү панельдерни өске хереглекчилерге садыш турар.

ЭКИБАСТУЗ (Павлодар область). Хоорайның аныяктары эрге-хоойлу болгаш корум-чурум камгалаар органнарга боттуг дузаны көргүзе берген. Олар милиция органнарынга дузалажып, корум-чурум камгалалынга киржиринден аңгыда, ол черлерни машина-техника талазы-биле хандырар хемчеглерни ап турар. Ол соруглага ажыглаар акша-хөреңгиин моөңнээриниҢ тускай фондузун тургузуп алган.

Комсомолчу аныяктарның ол эгелээшкинин хоорайның будурүлгелери, организациялары болгаш албан черлери чүүлдүг деп деткээш, оларга дузалажы берген. Чыгдынган акша-хөреңги-биле хоорайның милиция органнарын компьютер системазы-биле бүрүн хандырар. Ындыг системаны 150 муң рубль-биле садып алыр деп турар.

(СЭТА).

Аңгы-аңгы черлерден

САМБЫҢ ТУТСА...

Алдын-кыс Көкен-ооловна Байыр — «Тыва» совхозта тудуг цегиниң бухгалтери. Ол тудутжу ийи бригаданы, ыяш дилдирер база чазакыр цехтерни харыылап турар. Эрткен чылын цех бригада керээзи-биле ажылдаш, багай эвес түнелдерлиг болган. Эң ылаңгыя Кара-оол Монгуш, Хопуң-оол Ондарның бригадаларыл, Кыстакай Монгуштуң, Анатолий Монгуштуң звенолары планнарын ажыр күүсеткилээн.

Прораб Никита Кара-Сал-биле кады цехти бо чылын арендага керээзиниче шилчидери-биле бухгалтер са. наашкынналрны баш удур-ла кылып турар.

ЧУРУКТА: А. К. Байыр. Сөзү болгаш фотозу Виктор ХОВАЛЫГНЫЫ.

ЧҮСТЕН ЧҮСТҮ

Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу Родион Успун 1989 чылда совхозлуңга эң бедик көргүзүглүг болуп, чүс хойга онаалтыр 100 хураганны өстүрүп доруктурган. Ол өг-бүле керээзи-биле 2 чыл ажылдаап, совхоз-биле чарган керээзин ажыр күүседип келген. Эрткен чылын керээ ёзугаар 82 хураган алыр планындан 18 хураган ажыр өстүрген.

Найыралдыг аныяк хойжулар Родион биле Ая Успунарның дугайында чылыг сөстерни көдээ ажылагый ажылдакчыларының профсоюлел райкомуюнуң даргазы Эрес-оол Онанович Саая чугаалаан.

— Бо аныяк малчыннар бүгү көргүзүглер аайы-биле совхозка бирги черни ээледилер. Ада-иезиниң соон салгаан аныяктар-дыр. Чоокта чаа оларның Чеди-Тейде кыштаанга чордум. Девискээри арыг-силиг, бүгү чүве чурум-чыскаалдыг-дыр.

Бо чугаа Кызылга болуп эрткен агроүлетпүр комплексиниң ажылдакчыларының конференциязының улуг чапсарында болган. Родион Успун биле Эрес-оол Саая олар конференцияның делегаттары болуп чораан.

— Хойжулаар мурнунда чүнү кылып турдуң. Родион? — деп айтырдым.

— ССРЭ-ниң алдан чылы аттыг совхозка чолаачылап турдум. Күзелим-биле комсомолчу путёвка ёзугаар малчынныг бердим. Адаием малчын чораан улус чүве. Оларга дузалакчылап чораш, мал өстүрериниң сагазынга өөренип алган мен — деп чугаалады.

Оларның кыштаанда ам 367 хой бар. Оларның сула эдежилгезин чогуур өйүнде чоруткан, олар ам оолдан эгелээр. Чаңгыс-даа баш хураган, хой хораткас соруглуг болуп көрбээн. Родион биле Ая салып алган ажылдан турраалар. Кыштаанда кажаалар, клеткалар, мал чеми салып бээр саваларын бүрү четчелээш, ыяк кылдыр септеп алган.

Родион Донгакович 1990 чылдың эгезинден эгелеп арендага керээзи-биле ажылдаар дугайында совхозка билдириишкин киргеп.

К. ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Родион Успун. Фотозу Очдар ОХЕМЧИКТИН.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ЛИТВА ССР-ДЕ ЧОРУП ТУРАРЫ

(Төнчүзү. Эгезин 1-ги арында).

Бистиң шилип алган угланыышкынывыс хөй айтырыгларны шиитпирлээрин: социализмниң бүгү шиитилелдиң, черле ынчаш федерацияның салым-чолунга — тодаргайлаарга, Эвилелде чурттап турар бүгү улустарның келир үезинге хамаажын турарын силерге бүзүредип чугаалаарын күзеп тур мен деп, М. С. Горбачев чыылганнарга чугаалаан. Бо бүгү айтырыгларны шөлээн чугаалажып көөр байдалды чогумна эде тургустунуушкун турускан, кым-бир артында киижи бүдүү бижип, даарта кандыг-даа буруудадыышкынны кыла бербес дээрзинге бүзүрелди хандырган. Ол дээрге эде тургустунуушкунуң баштайгы болгаш эң-не кол чайлап алыышкыны-дыр: бүгү айтырыгларны бөгүн шөлээн, харыысалгалыы болгаш ылаптыы-биле чугаалажып көрүп болур бис. Күткүкчү болгаш өөскүдүкчү чоруктар ооң-биле чергелештир база болуп турар-дыр. Ынчалзажок кол чүүлдүң деңзизи улуг: бистиң амыдыралывыстың бүгү талаларын ажыыбиле чугаалажып көөр аргалыг-дыр бис.

Өске талазында, федерация боду, кижилериниң сагыш-сеткили кажан чаартылганарга, эде тургустунуушкун чүгле ынчаарда чурттап болур. Социал-экономиктиг дүргедиишкинден эгелээнивисти, ооң бүттүнмейн турарын эскергенивисти сактып көрүнер. Политиктиг системаның айтырыгларын хамыктың мурнунда шиитпирлээри чугула турган, бистер оорган эгелээн бис. Делегей харылзааларының айтырыгларының дугайында уттуп болбазы база дыка чугула. Федерацияның байдалын, республика болгаш улус бүрүзүнүң байдалын черле өскертпишаан, национал хевир талазы-биле удур туржуушкундан чайлап болур дээрзинге бүзүрээн мен. Бодап көрүнер: чөптүг чоруктуң биличиишкининден хензиг безин ойталаашкыннар Эстонияга, Молдавияга байдалды айыылдыг кылдыр чидиглендиргеп. Бистиң харылзааларывыска кандыг-бир соошкуннуң болуп эгелээнин силер боттарыңар билип тур боор силер. Ындыг болу берзин дээш эде тургустунуушкунну эгелээн бис бе, ынчаш? Чок! Бүгү кижилерге багай эвес, а эки болур кылдыр федерацияга эде тургустунуушкунну кылыр, ооң ролюн, бүгү республикаларның, бүгү улустарның байдалын хандыр, эде бодап көөр херек.

Улуг-даа, биче-даа чон — дең эргелиг. Кандыг-даа биче чоннуң салым-чолун херекке албазы дээрге кончуг айыылдыг, кеди чок политика-дыр, эштер. Ынчаарга силерниң мында чурттап турар кандыг-даа чон — белорустар, поляктар, украиннер — боттарының төрүттүүген болгаш чурттап турары бо черге, боттарының уругларының аас-кежиниң дугайында бодап, сагыш салып турар. Бо черге бүгү чүве ол чоннуң киржилгези-биле кылдынган турары кончуг чугула. Бир эвес анаа кандыг-бир чүве таарышпайн турар болза, өске политиканың, өске хемчегларниң дугайын бодап көөрү чугула апаар. Ол кижилер чурттап турар бо черининң эдлери кылдыр боттарын саназын дээш чүгле политикага эвес, харын культурага, дылга болгаш политиктиг чорудулгаларга база ындыг болза чогуур.

Бистиң федерациявыстың чаа будужу ынчангаш ындыг болур ужурлуг. Маңаа хамаарыштыр политикага болгаш экономикага-даа кончуг калбак политиктиг бот-тускайлаң чорукче, мурнунда туруп көрбээн бот-тускайлаң чорукче кирери чугула. Ындыг бот-тускайлаң чоруктуң ындыкы хемчээли чүгле чаңгыс: ол бууран дүжүүшкүнге, экономиканы чаңгыс талалыг хөгжүдеринге, хоорулчак чорукка чедирбес ужурлуг, чүге дээрге ындыг чорук бүгү амыдыралчы харылзаалары — киижилер аразынында, экономиктиг, социал болгаш эртем-даа харылзааларын — үрээринге чедирер. Литваның кандыг чораанын чамдык киижилер уттупкан. Ол дугайын сагындырып көрейн, көдээ чурттакчылар, хомудай бербенер. Ол силерниң чоңуларың ат-алдарын кудулады бербес. Чурт бүрүңүбиле тараачын турган болгай. Ынчаарга ам амгы Литваны көрүп көрүңер. Ол үндезини-биле чаартыгнан. Кайы-даа улуска, бүгү чурткада-даа ышкаш, республикага немелде ыштуу бээри чугула апаран деп чүве билдингир. Ол сорулганы күүсеп ажылдап көрээлинер.

База бир факт дугайын сагындырып көрейн: революция мурнундагы Литвага даштыкы капитал 57 хуу черни ээлеп турган. А ам бистерге: бот-тускайлаң чорук, бот-тускайлаң чорук деп-ле турар. Ол негелдеде бодунуң хууда сорулгаларын чедип алыр дээш чонну төөредип турар чүүлдээ база илереттинип турар. Хомудавайн көрзүнүер — база катап фактыларга доктаап көрейн. Колониалдыг система буурап дүшкенинден, хөй-хөй күрүнелер политиктиг бот-тускайлаң чорукту алганындан бээр 40 чыл эрткен. Ынчаарга олар херек кырында бот-тускайлаң бооп көрбээнер, ындыг болбайн-даа турарлар. Олар өске чурттарның чиг эт алыр черлери бооп артканнар болгаш ындыг бооп-даа турарлар. Күралавырларны чиик өртек-биле садып ап, ажылчын күжүн чиик өртек-биле мөлчүп-даа турар. А метрополияларда амыдыралдың бедик деңнели хандыртынып турар. Ынчангаш ам кайы-бир кижи бистиң чуртувуста харылзааларны үзерин, кайы-бир республиканы, биче улустуң айыылхалапче киир октаптарын бодап турар болза, мен, эштер, даар, ук сорулганы чедип ындыг политикага киришпес мен. Мен аңаа удурланышкак чүүлдерии, бодумнуң бүзүрээр чүүлдеримни бадыткаар мен. Бистиң эвилелдиштиң дугайын чаа ёзу-биле бодап көөр ужурлуг бис: ол Россияга-даа, Литвага-даа, Украинага-даа, Арменияга-даа чугула херектиг. Аңаа чурттуң амгы үедеги удуртулгазы болгаш келир үедеги удуртулгазы шуут белен.

Үн: Михаил Сергеевич, Компартия дугайында чүнүдээ чугаалавадыңар.

М. С. Горбачев: Компартия дугайында. Каттыштырыкчы, кооперастакчы чорудулгаларны хевээр арттырбышаан, эде тургустунуушкунның нарын айтырыгларын шиитпирлээриниң оруу сидерацияны чаартырының үндезинингде деп көрүп, экономиктиг болгаш интеллектуалдыг кады ажылдажылгаже чаа-чаа оруктарны дилеп тып турарывыс амгы үеде бүгү ниитилелди, чуртту бот-башкарылгаже шилчидеринге кол каттыштырыкчы болгаш быжыглакчы күш партия бооп артып калыр. Бо чорук чүгле Литвага хамаарыжыр эвес. Партия бооп турар бүгү чорудулгаларны угаап бодап турар болза, мен, эштер, даар, ук сорулганы чедип алырынга кижилерниң эргеажыктарын каттыштырар ужурлуг. Ынчангаш мен бот-тускайлаң чорук, эң калбак ындыг чорук дээш туржуп турар мен, ол чогум-на ындыг. Айтырыг тургустунуп келген. Бистер январьда бистиң программалыг документивиске хөй чаа чүүлдерниң дугайын чугаалай бээр бис, ол документини партияга чугаалажып көөр апаар. Ынчангаш мен СЭКП-ниң составынга эң калбак бот-тускайлаң чорук дээш туржуп турар мен.

М. С. Горбачевтуң В. И. Ленин аттыг шөлге, Т. Шевченко кудумчузунга Вильнюстуң чурттакчылары-биле ажыт-чажыт чок беседазы бир шак ажыг үргүлчүлээн. Ооң соонда ол одалга аппаратуразының бүдүрүлге каттыжыышкынынче чорупкан. Ол коллективте хөй нацияларның төлөөлекчилери ажылдап турар: 30 хуузу поляктар, 29 хуузу литвалар, 20 — орустар, белорустар болгаш өске-даа нацияларның төлөөлекчилери база хөй. Оларның шуптузун бүдүрүлгезинниң ажыл-херээ, Литвага тургустуна берген аңаа эвес байдал дүвүредип турар.

Чамдык бодалдар

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ НОМЧААШ...

Бистиң совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларының чаартылгазының, революстуг эде тургустунуушкунунуң, демократчылдарының үезинде, нарын, чамдык таварылгаларда харын чөрүлдээлиг байдалдарында «улусчу фронтулар» дээр каттыжыышкыннар, организациялар, бөлүктер Совет Прибалтика республикаларында болгаш чурттуң эвилелдешкен чамдык республикаларында тургустунуп, канчаар ажылдап, ходелип турарын солуннардан номчуп, радиодан дыңнап, төлевидение дамчыштыр көрген мен.

Ол каттыжыышкыннарны, организацияларны боттары тургустуган (неформалдыг) организациялар, биригээр чугаалаарга, албан езузу-оңле тургустунмаан, боттары башкартынар каттыжыышкынарны, организацияларны, оларның кежигүннерии «неформалдар» деп адап бергеп.

Ынчаарга Тыванның улусчу фронтузу тургустунар деп турарын дыңнаап ук организацияның кежигүнү болуруп күзеп; ооң программазының болгаш уставының төлевилелдерин кончуг кичээнгейлиг болгаш сонуургал-биле номчуп көрдүм.

Тыва АССР-ге эде тургустунуушкуннуң чаагай херээнге идигки бөөр дээш буянныг сорулгалар Тыванның улусчу фронтузунуң программа төлевилелинде бар болду. Чижээ, ында мынчаар айытқан: «Улусчу фронтунуң алыс сорулгазы — эде тургустунуушкунга, ажык-чарлыг чорукка, демократчыдылгага идигни бөөри болур».

Ынчалзажок программа болгаш устав төлевилелдеринге элдептиг болгаш таарымнааның чүүлдер база бар. Программа төлевилелиниң биюги арнында айыткан беш айтырыгларның дөрткүзүн мынчаар адаан: «г) национал культуралар катап тургузары». Ынчаарга Тываның национал культуразы Совет эрге-чагырганың чылдарында бууран эвес, а илдең хөгжүп, акы-дуңма өске улустарның национал культуралары-биле сырый хол. баалыг болуп келген. Чижээ, Тываның артистери Москвага, Якут АССР-ге болгаш өске-даа республикаларга барып, тыва улустуң национал культуразының хөгжүлдезин көргүскен концерттерни, шиилерни бараалгаткан. Кыргыс ССР-ниң, Якут АССР-ниң, Совет Бурятияның артистериниң солуң концерттерин кажан-даа үтпас боор мен. Ол ышкаш Моол Арат Республиканың артистериниң солуң концерттерин Тываның ажылчы чону чаңгыс эвес удаа көргеп.

Программа төлевилелиниң 13 чүүлүнүң эгезин «Күрүне дугайында» деп адаан. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың күрүне тургузуунуң статузун өскертир дугайында айтырыгны көдүрери чүүлдүг деп, Тываның улусчу фронтузу санап турарын ында айыткан. Тыва АССР-ни эвилелдешкен республика кылдыр эде

Программа төлевилелиниң 14 чүүлү мырыңай элдеп: «Тыва АССР-ни Тыва ССР кылдыр эде тургузар дугайында айтырыг таарымчалыг кылдыр шиитпирлеттине берзе, Нацияларның биртан эвилели ышкаш, делегейниң авторитеттиг организацияларынга дилег кылып, бодунуң составынга Тываны хүлээп алыр, культураны, өөредилгени хөгжүдеринге идиг бээр дугайында айтырыгны тургузар...»

Төлевилелдиң 15 чүүлүнүң бижиттингени база-ла чигзинчиг: «...Тываның хөгжүлдезининң совет үезинде, ылаңгыя чаңгыс черге таптаашкын үезинде республиканың девискээриниг чидирген кезээ-биле холбашкан бүгү айтырыгларны шиитпирлээри эргежок чүгула...» Республика чогум кайы хире девискээрни кажан оскунганын, кымга берипкенин тодаглай айытпааны хомудавайн-дыр.

Программа төлевилелиниң шиити чедир бодаттынмаан чүүлү: республиканың социал-экономиктиг, политиктиг болгаш культура амыдыралының бүгү-ле айтырыгларын, сорулгаларын фронтунуң холга алыр дээн хөөнү кижиниң сагыжында кирип келир болду.

Ынчангаш, бо төлевилел чедир ажылдаттынмаан, ханы бодаттынмаан, ам-даа чиг-дир деп санаар мен.

Ам устав төлевилелинге хамаарыштыр чамдык бодалдарым илергейлеп көрейн: Программаның ышкаш, бо төлевилелде чедир бодаттынмаан чүүлдер база бар. Устав төлевилелиниң бирги арнында 2 чүүл мынчаар бижиттинген: «Тываның улусчу фронтузунуң кол сорулгалары чүдел дизе, демократтыг эгелерге экономиктиг эргелеп башкарылганың принциптеринге үндезилээш, эргелеп башкарылганың чагырып, дужаар административтиг системазының тургузуун узуткаарын чедип алыры болур...» Кайдыг арга-биле ону чедип алыры база билдинмес. Тываның партия, совет, ажылагый, профөвилел органнарының хүлээлгелерин нефармалдыг чаа организация холгаарлаар болза, ол таарыр бе, ынчаш?

Устав төлевилелиниң 8 болгаш 9 чүүлдерин база элдепсиндим. «Тываның улусчу фронтузунуң бөлүүн кижи бүрүзү бот-тускайлаң тургузар эргелиг...» деп чүүлдүң утказын билип чададым. Тываның улусчу фронтузунуң кежигүннериниң дадывыры квартала 1 (бир) рубль азы чылда 4 (дөрт) рубль хемчээлдиг болур дээн-дир. Фронтунуң бүгү кежигүннериниң дадывырының хемчээли таандыр канчап ол хире эвээш болурул? Мен бодаарымга, кежигүн бүрүзүнүң дадывыры квартала 1 рубль болуру — черле эвээш-тир.

Фронтунуң организастыг баштайгы съездизинге бо документилерни киирериниң мурнунда оларны база катап сайзырадыры, чедир ажылдап кылыры чугула деп санаар мен.

Алексей ДҮГЕРЖАА.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

СОҢГУЛДА КАМПАНИЯЗЫНГА ЧАРЫГДААР АКША

Соңгулда кампаниязын канчаар акшаландырарыл, ол сорулгаларга кандыг акша-хөрөңгини чарыгдаары көрдүнгенил. Россия парламентизиниң депутадылыңы «өртек-үнези» чежел?

Ол айтырыгларны сонуургап, ужурун билип алыры-биле СЭТА-ның корреспондентизи РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы ажылдап турар Эвилелдер бажыңынга келген Секретариаттың эргелекчизи В. И. Тимонин — херек кырында бүгү-ле деңнелдерниң комиссияларынга ажылдап келген болгаш соңгулда херектерии кончуг эки билир кижи. Бижик машиназынга парлап каан эңдерик ама саазыннарны мурнунга ол чада салып алды. Бүгү-ле чүве ында көпеекке чедир санаттынган, барымдаалап көрдүнген, чарыгдалдарның статьяларын ёзугаар бижиттинген, хынамчалыг көрдүнген.

— Соңгулда кампаниязына чарыгдаар акшаны күрүне бодунга алган. Федерацияның бюджединден ону акшаландырар дугайында санал бир аай эвес хүлээп алдынган — деп, Валентин Иванович чугаалап эгеледи. — Янзы-бүрү саналдар үнгүлээн. Хөй-хөй кижилер, ылаңгыя боттарының кандидаттарын үлетпүр бүдүрүлгелерниң, организацияларның сан-хөө хөрөңгилери-биле хуудa дадывырлары-биле деткинир әрга бар деп санааннар. Республиканың Дээди Соведи ындыг арганы хүлээп албаан: ындыг практика хоруглуг. Херектиң үжүру болза, сан-хөө курлавырларны чүгле чөп ажылгаарында эвес — харын ол чугула болза-даа, ону хораанының ужуру өске уткалыг, депутат мандадынга бүгү-ле кордакчылар кампания үезинде дең байдалдарга, ооң иштиниге сан-хөө-даа талазы-биле дең байдалдарга туржур ужурлуг, тодаргайларга, чамдыктарынга элээн эки байдал түрзүүн, өскелеринге когарал чедирер чорукту тургузар дээр оралдажыышкынны болдуруп болбас.

Россияның Дээди Соведиге соңгулдаларга 17 миллион рубльди чарыгдаары көрдүнген. Ук акша соңгулда комиссияларының ажылын хандырарынга болгаш кандидаттарга база оларның талалакчылары болур бүзүреттинген кижилерге чарыгдаттынар. Комиссияларның штадыл хандырар, соңгулда эрттирер өрээлдерни дериир талазы биле, өске-даа соңгулдаларга бүгү-ле чарыгдалдарны мооң мурнунда бүдүрүлгелер, организациялар, албан чери харыылаар турганыл айтыр апаар. Ам бүгү-ле чүве дээш комиссия бодунуң хуудa акша-хөрөңгизинден төлээр. Ооң «бюджединиң» хемчээлин ортумаа-биле база тодарадып каан. Девискээр соңгулда округтары девискээриниң хемчээли-биле, чонунуң чурттап турарының сыныының талазы-биле аңгы-аңгы болганда, акшаны ону барымдаалап хуваараан. Чижээлээрге, Красноярск крайга 17 муң рубль онаажыр.

Национал-девискээр округтарга ооң элээн хөй акша курлавырларын чарыры көрдүнген; чүге дизе оларның бирээзинге-ле херек кырынга автономнуг республиканың, областың бүгү девискээри хамааржын кирер болгай. Ынчангаш сургакчылаарынга, транспортка чарыгдалдарның көвүдээри билдингир.

Ам республиканың улус депутаттарынга кандидаттар дугайында. Кордакчыларның болгаш оларның талалакчыларының соңгулда мурнунуң ажыл-чорудулгазы чүгле идепкейлиг пропагандисчи күжениишкиннерни эвес, тодаргай сан-хөө хандырылганы негээр. Шынап, округка транспорттуң бүгү-ле хевирлеринге халас чоруур эргени депутатка берген, көскү агитацияга чорудар дугайында сагыш салыышкын аңаа хамаарышпас, ол дээрге соңгулда комиссияларының хүлээлгези-дир, ооң-даа өске ол чамдык чинглледелдиг. Ынчалзажок ооң арткан чүүлдер дээш төлээр. Депутат мандадынга кордакчы кандыг акша-хөрөңгилиг болуул?

— ССРЭ-ниң чаңгыс улус депутатыл соңгуурунга 80 муң рубль чарыгдаттынган-дыр. А Россияның парламентарийинче чеже акша онаажыыл?

— Дыка эвээш — деп, В. И. Тимонин бадыткады.

— Соңгулдалар үезинде РСФСР-ниң 1068 улус депутазы соңгуттурган турары көрдүнген, бүгү кампания дээш 17 миллион рубль чарыгдаттынар. Бир депутатка 16 муң рубль хире чарыгдал үнерин бөдүүн санаачкын көргүзүп турар. Бир эвес дагын бадылаашкын болгаш катап соңгулдалар эрттиреринге курлавыр кылдыр 1,4 миллион рубль көрдүнгенин барымдаалаар болза, ол түң элээн өзе бээр-дир — деп, В. И. Тимонин түңнеп чугаалады.

(СЭТА-ның корр.).

АМЫДЫРАЛГА ДҮҮШКЕК БОЛУР

Район төвү Эрзин суурда соңгулдаларга белеткел ажылдарының канчаар эгелээнииң база амгы байдалының дугайында каксы чугаалап бээрин Эрзин көдээ Совединиң күүскомунуң даргазы С. А. Сарыгбандан бистиң корреспондентивис Седип Монгал дилеп, чамдык айтырыгларны салган.

— Сара Алексеевна, соңгулда-биле холбашкан ажылдар дугайында үнүү чугаалап болур силер?

— Эге баштай суурувусту соңгулда округтарынга бүрүн хуваап алдывыс. Эрткен соңгулдаларда ол 30 округтарга үлеттинген турган болза, ам 25 округ чедир кызырылган. Чок, чурттакчы чон эвээжээр туржук, харын ай санында улам өзүп-көвүдеп орар. Суурувус кедээзинде туруткан бүдүн-бүдүн чаа кудумчулар ооң херечизи. Округтарны эвээжедиптеривиске, бир округка-ла 5—6 соңгукчу немежир боор чорду. Ынчангаш эренгейлээшкинден, таптаашкыдан үштүнгаш, депутат санын кызырып турган, ажылдың шынарын, беримчезин бедидери — бистиң кол соругавыс бо. Шын-да-ла ам чаа ёзу-биле ажылдаарын үе, улус-чон-даа неген келген.

Мурнунда кандыг ийик, депутаттарның чүгле саны чаагай херек кырында, хамаарышкан девискээрге Советтер ажылы кылыр кижилер демги-ле көдээ Совет даргазы биле секретарь турганы билдингир. Депутаттарның бир чамдыызы округта соңгукчуларын безин четче танывас боор чүве. Оларның «эр-кызы» чазын чаагайжыдылга үезинде бир эвээш биче көстүр, ол-да. Канчаннооп турган, 2,5 чылды эрттирип каан, агинде чүүгүн өскеге дамчыдып берип каар турду. Ам хуусаа үзаан, 5 чыл. Ындыг үзун үе иштиде депутат хамаарышкан округунуң чурттакчы чонунуң өөрүшкү-мунгаралы-биле амыдырап-чурттаар ужурлуг. Улус-чонну бүзүрелди көргүскен болганда. Бистеринде бир округка 2—3 кижи чаңгыс депутаттың кандидадының мандады дээш туржуп турган чер хөй. Эң төлептиг. лерин чон боттары адаан, депшиттикеп.

Эде тургустунуп ажылдаар үе келген. Бүрүткел эртинг алган депутат бүрүзү ам дораан соңгукчулары-биле ужуражып эгелээр. Ол оларга баргаш, келир үеги депутат ажыл-чорудулгазының үезинде боттандырза чогуур планнарын платформазын таныштырар. Бир-тээ, олары хамаарышкан округтуң чурттакчылары болганда, келир үеги депутадынга чагыг-сүмези, ооң дузазы-биле эдип чаартып, кылып-бүдүрүп алыксаан чүүлдери хөй болур ужурлуг. Депутат — чонунуң эйбычызы деп аңаа соглеп кагбаан. Ол округунда улуг-биче чурттакчы бүрүзүнүң ажыл-ижинн, сонуургалын, корум-чурум байдалын, чүү чүвеге, сундулууң чедер-четпезин, шиитпирлээр чогуур айтырыгларын шупгузун бодунуң оң салаазындег билген болуру албан. Чүгле ынчан ол чонунуң бедик бүзүрелин шынзыдып шыдаар.

Бети чижек, бир эвес депутат бүрүзү ажылды ынчаар тургузуп ап шыдаптар болза, чон бичии үүрмек чүүлдер дээш-ле, дөө партия райкому, райкүүскомче «манап» турбас апаар. Олар эге баштай боттарының депутады-биле өөрүшкүзүн үлешсин, чеме-халазын дыңнатсын. Оларның мурнундан депутат шиитпирлиг хөделиишкиннерни чорудар ужурлуг. Херек болза меңээ, дараазында, үстүү чөлдерге-даа барзын. Эвээш-биче акша-хөрөңгү-биле безин дузаны көдээ Совет бодунуң депутаттарынга көргүзүп шыдаптар. Кандыгда үүрмек ажылдарны ойшаанда кылырда, хөренги, техника хереглеттинери чажыт эвес. Бир чижек Эрзин суурнуң дөң кырынга турган хөй бокту депутаттарывыстың дузазы-биле, эвээш эвес акша-хөрөңгини тускайлап турган, арыглап-ашаттывыс. Ам хавак адааңдо бок-күзүрүмнү аштаар хемчетлерни көдээ Совет ажыыдап кылып турар. Мурнунда ышкаш орта депутаттарны база киириштирер бис.

— Соңгулда комиссиязының ажылының база депутаттар өөрээлиниң дугайында каксы доктаап көрүнерем.

— Район төвү Эрзин суурга соңгулдаларга белеткел ажылдарын (депутаттарга кандидаттар дешшидилгези бүрүткели, ужуражылга хуралдары) болгаш соңгулдаларны чорудары-биле 9 кижи составтыг соңгулда комиссиязы тургустунган. Даргазы — районда бойдус камгалалга инитилелиниң даргазы А. Д. Додук. Секретары бодунуң кол албан-ажылындан шуут хостаттыргаш, бистиң көдээ Советтиң бажыңынга көөп албан хаггаш, элээн болуп тур. Ол база бистин көдээ Советтиң штаттыг ажылдакчылары, ылаңгыя дешшидилге үезинде, даадыла орайга чедир ажылдап келдивис. Ажыл бо хүннерде улам немежип турарын көрүп тур силер. Бүрүткелди кыска хуусаада, январь 10-га чедир доозар деп комиссия сорулга салган.

Депутаттар өөрээлинде бир ханада соңгулда комиссиязының составын, ажыл планын, чаа депшиттирген көдээ Совет депутаттарынга кандидаттарның данзызын аскан. Бо өрээл улуг, делгем, чырык, чылыг. Ынчангаш келир үеде бодап, планнап алган бир ажылывысты борта чугаалап көрейн. Бо чылдың март 4-те соңгулдалар эртери билек, чаа соңгуткан депутаттарны доп-дораан чыгган, семинар-өөредилге эрттирер бис. Орта оларның хүлээлгелерин эрге-хоойлуларны ганышты. рар, хөй чылын улаштыр депутаттап чорааннар-биле арга-дуржулга солчуттарар дээш ажыл хөй. Мурнукучылдарда ындыг өөредилге чон турганы-биле депутат кижи бо хөй-ниитичи даалгахүлээлгезининң дугайында тодаргай билбезинден олар ажыллап, а соңгукчу кижи оон огуулг чегелде тургузуп шыдавайн турганы ол.

— Сара Алексеевна, 25 округ дээрге база эвээш эвес чер-девискээр-дир. Ол округтардан мурнунда депутат турган болгаш ам катап депшиттирип турар депутаттарның кандидаттары хөй ирге бе?

— Ындыглар эвээш. Мурнунда депутаттарның хөй кезии анаа ат азынган турган дизе, чазыг болбас боор деп бодай-дыр мен. Ынчангаш чонунуң, чаңгыс чер-чурттугларының бүзүрелиң, идегелии амыдыралы, ажылхеректери-биле шынзыткан турзун дээш ажылчын коллективтер хөй чаа аттарны адаан. Чүгле үш кижи эрги үжен кижиден катап депшиттирген. Мурнунда кандыг ийик. «Ол депутаттап турган кижи-дир, бодуң шору көргүстү, арттырар» деп каар бо-ла. Ам ындыг эвес, депутат мандатты кижи бүрүзүнге чон бүзүревес апарган. Ооң ат-алдарындан, ажыл-ижинден хөй чүве хамааржыр дээрзин билир. Чогум-на бо чылдагааннардан бис көдээ Советтиң мурнундагы 27 депутаттарын «чидирип турарывыс» ол. А бир эвес аптқан үш депутаттың И. Ф. Кагановичтиден өске ийизи көдээ Советте элбан-ажыл зайы-биле депутат кылдыр артып турар деп чүвени кичээнгейге алыр чүве болза, депутаттарывыстың составы барык чүс хуу оскерилгеге, чаартылгага таварышкан ышкажыл. Езулуг демократия деп чүве бо эвеспе... Ажыл-иште, амыдырал чаартылгаларыныч база бир тодаргай чижээ бо ышкажыл.

ЭДЕ КӨӨРҮН САНАЛДАДЫМ

Эде тургустунуушкун бистиң ниитилелдиң барык-ла шупту кезектерии оюп эртпейн турары өөрүнүүр. Ажылчын коллективтерге быжыг корум-чурум дээш демиселге эш хүү судтарының организанчы, кижизидилгелиг ролю улуг. А ол улус судтарының дүрүмүн РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1977 чылда-ла бадылап үндүрген хевээр. Ында айыттынган негелделер эргижирээн, кижизидилгелиг хемчет алыр харыысалгазы чавыс.

Чурум үрекчизи кижи ажылдап турары коллективтиң мурнунга харыы сөс тудары дыка улуг харыысалга дээрзи билдингир. Корум-чурум үрээшкиннери көвүдээн бистиң бо үеде, эш хүү судтарыныл дүрүмүн, ажыл, дүлээлгезин, эргелерии чаа ёзу-биле эде көрүп, ооң ажылчыннар коллективиниге ролюн бедидери үениң база бир чугула негелдези. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму бо чүүлдү кичээнгейге ап, өөрөнип көөрү күзенчиг.

Бо хүннерде дыка хөй будүүлге черлериндe эш хүү судтары ат кырында бактаап, ажылдың будүүктүлүүн, күш-ажылдың сагыла-чурумун бедидеринге тодаргай дээштиг ролю барык чавыс бооп, азы шуут чидип бар чыдары чажыт эвес болгай.

Донгак МИЖИТ.
Юстицияның хоочуну.

Херээженнер чөвүлелдеринде

ДЕМНИ КАДЫП ТУРГАШ...

Самагалдай суурнуң девискээринде чээрби беш херээженнер чөвүлелдери, чээрби микрорайон бар. Микрорайон аайы-биле масса-политиктиг ажылдарны удуртуп башкарары-биле 11 кижи соңгуткан турган. Херээженнер бөлүктериниң саны хөй, олар канчаар ажылдап, чоннуң чурттап турар черииниң аайы. биле кижизидилге ажылдарын канчаар чорудуп турарыл?

Суур чаагайжыдылгазы, не-чаштың кадыкшылыының камгалалы, багай кижизидилгелиг ургларлыг өг-бүлелер-биле ажыл чорудар үш комиссия ажылдап турган. Чоннуң чурттап турар черииң аайы-биле кижизидилге ажылы чорудар даалгазынга харыысалгалыг ажылдап келген Клара Чинмит, Александра Балчыт, Эмма Бичинжик, Мая Дондуп, Дүреш Элбек олар херээженнериң культурлуг амыдыралын бедидер дээш бар-ла арганы ажыглап турарлар. Суурга ыяап-ла эрттирер ужурлуг байырлалдарга херээженнериң микрорайоннар аайы-биле даараан, аргаан түүлдерин, ус шеверлериң ажылдарын массалыы-биле делген, эң идепкейлиглерин илередип, шаңнап, мактап турар. Чон ортузунга культура-массалыг ажылдар чорударынга идепкейлиг киржип келген албан черлеринде, организацияларда херээженнер чөвүлелдери коллективтерде партия эге организацияларының боттуг деткимчезиби-ле ажылдап келген. Район эмнелгези, күрстрахование инспекциязы, Самагалдайның № 1 ортумак школазы, райкүүскомнуң культура килдизи, № 4 уруглар садыы, районнуң ветеринария эмнелгези болгаш хереглекчилер ниитилели херээженнер бөлүктериниге доктаамал деткимчени көргүзүп келген.

Организацияларда херээженнер бөлүктери планнаттынган ажылдарын кылып чорударда, социалистиг хүлээлгелериниге даянып ажылдап турар. Херээженнериң хөй-ниити ажылдарынга киржилгези муриукузунга көөрде идепкейжээн.

Район эмнелгезиниң херээженнери салбырлар аайы-биле аразында маргылдааларны, делгелге-конкурстарны эрттирип, суурга болуп турар маргылдааларга доктаамал киржип, тиилекчи черни-даа эөлеп келген. Ай санында микрорайоннарга, күш-ажылчы коллективтерге барып, медицина темазынга лекцияларны номчуп, өг-бүлелерге барып, не-чаштың кадыкшылын камгалаар талазы-биле эвээш эвес ажыктыг сүмелерни кылып берип турар.

Самагалдайның харылзаа белдиринде А. Темек, ында идепкейлиг херээженнер А. Тюлюш, О. Ликсок, О. Чадамба, У. Кончук боттарының ажылынган ажылдарын ажыглап, ураң-шеверлер бөлгүмүнде киржип турарлар. Аргыыр, даараар ажылдарны эөрүнге айтып берип, аргыырының, даараарының аргаларын нептередип турарлар.

Септелге-техниктиг бүдүүлгеде херээженнер бөлүүбодунуң коллективинге культура-массалыг ажылды эки удуртуп турар. Х. Арапчор, Н. Суваан, А. Тирчин херээженнериң дыштаныр хүннерде хостуг шактарын чөптүг ажыглаарынга улуг идигни берип турарлар. Коллективтиң херээженнери хөл шыдыраага, шашкиге, теннискe, чадаг чарышка маргылдааларны организастап келген.

Суурнуң чону Тайбың фондузунче болгаш Уруглар камгалалының фондузунче беш муң ажыг рубльди эрткен чылын шилчиткен. Ол ышкаш чер шимчээшкининден качыгдаан армян чонга дузага эвээш эвес үлүүн киириштирген. Районнуң эмчилери Тайбың фондузунче 1655 рубльди, Уруглардың В. И. Ленин аттыг совет фондузунче 736 рубльди шилчиткен.

Суур чаагайжыдылгазынга №№ 1, 7, 9, 19 микрорайоннар эң эки киришкен. Хөй санныг ыяштарны тараан, чечектерни чайын өстүргеп. № 19 микрорайонунуң даргазы Клара Чиңмит девискээринге суг дамчыыр хоолайларны шейдүүп, ногаа, чимис өстүрериңге чурттакчыларга улуг дузаны чедирген.

Чурттап турар черииң аайы-биле кижизидилге ажылдарында чамдык үүлдер кылдыныл турза-даа, ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бар. Коммунистиг мөзүү-шынарга кижизидилге ажылы херээженнер оргузунда «амдаа чавыс. Арага-дарыже хандыкшыыр, кайда-даа ажылдавайн турар, уруг-дарыының кижизидилгезинче кичээнгей салбас иелер бар. Химиктиг янзы-бүрү бүдүмелдер ижип шенээн 25 кижиниң чедизи херээженнер. Самагалдай көдээ Советиниң чизе-даңзызында арага ижериңге сундулуг 3 аныяк херээжен кирген. Оларга Валентина Шумова, Диизенмаа Сандык, Светлана Ооюн тус-тузунда сайгартып, хемчег алысканнар. Эрткен чылдың он бир айларында 4 херээжен эзириктер сергедир черже киргеш, торгаткан. Суурнуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери рейдилерни кылгылаан: хөй-ниити черлериңге эзирик келир чоруктар илерээн. Культура бажыңына — Урана, районнуң уран түүл көрүлдезиниң түңнел концерти чоруп турда, — Айлаң, бир рейд үезинде район эмнелгезинге бухгалтер биле экономист эзирик ажылдап орда, эрткен чылдың октябрь 17-де илереткен. Оларны тус-тус херээженнер чөвүлелдеринге сайгарып, буруулугларның аксы-сөзүн ап, хемчег алган.

Суурнуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннеринде ажылынга харыысалга чок, даанган ажылы дээш сагыш салбас, чай чок, бачым өөрүнге айтып берип, аргыырының, даараарының аргаларын нептередип турарлар.

Септелге-техниктиг бүдүүлгеде херээженнер бөлүүбодунуң коллективинге культура-массалыг ажылды эки удуртуп турар. Х. Арапчор, Н. Суваан, А. Тирчин херээженнериң дыштаныр хүннерде хостуг шактарын чөптүг ажыглаарынга улуг идигни берип турарлар. Коллективтиң херээженнери хөл шыдыраага, шашкиге, теннискe, чадаг чарышка маргылдааларны организастап келген.

Суурнуң чону Тайбың фондузунче болгаш Уруглар камгалалының фондузунче беш муң ажыг рубльди эрткен чылын шилчиткен. Ол ышкаш чер шимчээшкининден качыгдаан армян чонга дузага эвээш эвес үлүүн киириштирген. Районнуң эмчилери Тайбың фондузунче 1655 рубльди, Уруглардың В. И. Ленин аттыг совет фондузунче 736 рубльди шилчиткен.

Суур чаагайжыдылгазынга №№ 1, 7, 9, 19 микрорайоннар эң эки киришкен. Хөй санныг ыяштарны тараан, чечектерни чайын өстүргеп. № 19 микрорайонунуң даргазы Клара Чиңмит девискээринге суг дамчыыр хоолайларны шейдүүп, ногаа, чимис өстүрериңге чурттакчыларга улуг дузаны чедирген.

Чурттап турар черииң аайы-биле кижизидилге ажылдарында чамдык үүлдер кылдыныл турза-даа, ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бар. Коммунистиг мөзүү-шынарга кижизидилге ажылы херээженнер оргузунда «амдаа чавыс. Арага-дарыже хандыкшыыр, кайда-даа ажылдавайн турар, уруг-дарыының кижизидилгезинче кичээнгей салбас иелер бар. Химиктиг янзы-бүрү бүдүмелдер ижип шенээн 25 кижиниң чедизи херээженнер. Самагалдай көдээ Советиниң чизе-даңзызында арага ижериңге сундулуг 3 аныяк херээжен кирген. Оларга Валентина Шумова, Диизенмаа Сандык, Светлана Ооюн тус-тузунда сайгартып, хемчег алысканнар. Эрткен чылдың он бир айларында 4 херээжен эзириктер сергедир черже киргеш, торгаткан. Суурнуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери рейдилерни кылгылаан: хөй-ниити черлериңге эзирик келир чоруктар илерээн. Культура бажыңына — Урана, районнуң уран түүл көрүлдезиниң түңнел концерти чоруп турда, — Айлаң, бир рейд үезинде район эмнелгезинге бухгалтер биле экономист эзирик ажылдап орда, эрткен чылдың октябрь 17-де илереткен. Оларны тус-тус херээженнер чөвүлелдеринге сайгарып, буруулугларның аксы-сөзүн ап, хемчег алган.

Суурнуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннеринде ажылынга харыысалга чок, даанган ажылы дээш сагыш салбас, чай чок, бачым ажылы-биле бодун тогдунар харыысалгалыг херээженнерге Долума Монгушту, Чечек Дордумну болгаш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур. Биргизи—районда арага ишпестер ниитилелиниң харыысалгалыг секретары, ийигизи—кижи эмчизи. Эрткен 11 ай дургузунда херээженнер ажылынга олар көңгүс кириштээн. Кижи бодап көөрге, хөй-ниити ажылынга киржир, дузалажыр, башкаржыр арын-нүүр оларда тургу дег.

Суурнуң херээженнериниң ниити хуралы болган. Аңаа эр улустан районо эргелекчизи Ш.-К. Кочага, милиция ажылдакчызы А. Шоюн база бо одургларның автору — түгле үш кижи олурган. А суурда үжен ажыг организация бар. Оларда шупту бар турган ийи муң хире херээженнерден түгле чүс бежен кижи хуралга олурушкан.

Чогаалчы А. Даржайның «Ха-дуңма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур!» деп ажык чагаазын херээженнер аңаа сайгарып чугаалашкан. Ол айтырыг талазы-биле он ажыг ие санал берген. Тус черде ниитиниң корум-чурумун үрээр кижилер база бар. Кем-керек үүлгедир чорукка удур туржурунуң талазы-биле районнуң бүгү ажылчы чонунга кыйгырыгны херээженнер хүлээп алган.

Моторк ТИРЧИН.
Радноорганизатор.

Трактарист

ЧУРУКТА: Тожуунуң «Май 1» совхозта төп сүт-бараан фермазында тракторист Николай Лопсанович Бериңге инектерге бээр мал чемин үзүктел чок дажыглап турар. Оон өске-даа ажылдарны оон башкарган трактору-биле кылып турар.

Ол фермада инектерге болгаш бызааларга бээр чемнерни эрткен чылда ажылчыннар четчири-биле белетизээн. Силос-даа, ситең-даа бар. Николай Лопсанович ажыл-агыйда чээрби ажыг чылда механизаторлаан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АРТЫНЧЫЛАРДАН БАРААННАР

Сөөлгү үеде чурттуң чамдык черлериниде соок-туң дыңзып турары-биле холбаштыр чуртталга бажыңнарын чылыглаар ажыл ам-даа уламчылаан. Аңаа чуртталга-коммунал ажыл-агыйындан аңгыда, хөй санныг кооперативтер киржип турар. Москва чоогунда шаандакы орус хоорай Загорскиниң алгы-кеш фабриказы бо ажылга база улуг дузаны чедирип турар.

— Алгы-кештең? Ооң-биле бажың иштин чылыглаар деп турарыңар ол бе — деп кайгап айтырып болур силер.

— Чо-ок, чүве кылыр чүүл эттиң эвээш болуп турарындан фабриканың ажылчыннары чамдыкта ажыл чок апаарлар. Ынчангаш олар база бир чаа арганы тып алганнар: чоокка чедир-ле үндүр октаттының келген алгы-кеш болгаш дүк артынчылары ам чылыглаашкынга ажыглаар чугула хереглел бараанна-ры болу берген. Кол продукция — дүктүг додар пөзү, кидис болгаш оон кылган түүлдер, хураган кежинден даараан чолдак шокар тоннар-дыр.

Додар пөзү кылыр цехтиң начальныги Петр Мышконуң чугаазы-биле алырга, цех кижи бүрүзүнге ажыктыг, хеп даараарынга таарымчалыг чиик өртектиг материалды ательелерже, дааранар болгаш идик кылыр фабрикаларже чорудуп турар. Бистиң үндүрүп турар продукциявыс аңаа чыдып келди, ону кым-даа эки билбес база ол дугайында медээлер-даа чок. Херек кырында чон ону дыка хереглеп турар, а оон ужурундан бүдүүлгевиске кээп турар чагыглар саны дыка эвээш.

Цехте ажылчыннар саны он кижи. Олар айда 2,5 муң метр хире додар пөзүн үндүрүп турарлар, бир метрде өртээ 2 рубль 80 көпеек. Бо улуг эвес коллектив ону 3 муң метрден-даа хөйнү кылып болур, түге дизе улуг бүдүрүкчүдүг дерилгелер, ону кылыр чиг эт бар, а кол түүл — кижилериң улам шалыпкын ажылдаксаары.

Ынчаарга кадыг дүкне кылымал удазыннар немеп тургаш, тудугга база чурттал-га бажыңнарынга хереглээр чагыглар материалын, сапык болгаш резина идиктер иштинге кедер быжыг уктарны база мында кылып турар. Эжеш уктарның өртээ 4 рубль 20 көпеек.

Москваның идик магазиннери чылдың-на 200 муң чылыг идик оъдун моон хүлээп ап турар. Бо талазы-биле Роспотребсоюзтуң удуртулгазы кедээ чонуң чамдык хереглелдерин өөренип көөр болза артык эвес.

Садып алыкчыларның эң сонуургап турары 170 рубльдиң алгы тоннарын фабрика хөйнү үндүрүп болур. Ындыг-даа болза ону алгы кескиндизии чыып кылыр тускай хырбаның чок болуп келгени бараанны кевудедиринге болгаш оон шынарын экижидеринге шаптыктап турар. Ол ажылды механизастаар дээш чогаалыкчылар ажылдап эгелей берген.

Загорскиниң алгы-кеш фабриказының продукциязын чонга садар дээр болзуңарза, дараазында адрес-дие харылзажып ап болур силер:

141200, Москва облазы, Пушкин хоорай, бирги Домбровская кудумчузу, 25. Мособлколхандырылга и ы ң будүрүлге-техниктиг комбинадының садыг санажылгаларының төвү.

С. БРАТУХИН,
комбинаттың улуг инженери.

ТЕЛЕВИЗОР КӨРБЕЙН ТУР БИС

Бистиң Кунгуртуг суурга элээн каш чыл мурнуда ретрансляторну тургузуп каан соонда, ийи чыл хире дамчыдылга дыка эки турду.

Ам телевизор дээш хилинчектени бердивис. Телевизор көргүспес, шокараңнаан, чуруу үнүп кээрге, үнү чиде бээр, а үнү үнүп кээрге, чуруу чиде бээр. Хоранныын, хомудан-чыын чүү дээр боор!

Бисте көдээ Советтиң күүскому, партком, совхозтуң дирекциязы бар-дыр. Олар чогуур черлер-биле дугаалашкаш, негелдени шыңгыы тургузар болза эки. Чамдыкта дыңнаарга, телевизор кылыр улус келген дээр, а түңнел-даа чок боор чүве-дир.

Василий ДОРЖУ.
Кунгуртуг суур.

«Шынга» харыылар

ЭКИЖИДЕР БОЛГАН

«Кайыын солуп садып алырыл?» деп материал «Шынга» эрткен чылдың ноябрь 28-да парлаттынган. Ол материалда Чадаанага солуп садып алырының бергезин бижээн.

Ол материалдың сайгарылгазынга Чөөп-Хемчиктиң «Союзпечать» ажылдакчыларын база киириштирген. Чадаана хоорайга солуп садарын база олар башкарып турарлар. Салбыр эргелекчизи А. Б. Иргиттиң тайылбыр бижинниден алгаш көөрге, хоорайның киоскилериниң ажылын депутат С. Д. Монгуш база харылзаа белдиринде парторганизация секретары Д. С. Ооржак олар харыылаар. Хыналда үезинде илерээни болза солуннарны 12 шакта садып эгелээр болган. Садып турар солуинарның саны база колдуунда хереглел-биле дүүшкен.

Солуину чонга канчаар садып турарынга контрольду кошкатканын эргелекчи А. Б. Иргит база бухгалтер Л. Д. Монгуш оларга айыткан. Киоскиниң ажылдаар чүрумун үреп, хажытканы дээш Ч. У. Ишпнаны ажылындан үндүрген.

Солун садарын экижидер сорулга-биле киоск ажылдакчылары бүдүрүлгелерге, ол ышкаш эмнелгеге солун садып баарының графигин доктаадын тургузарын А. Б. Иргитке дааскан. Республиканың «Союзпечать» черинден шак ындыг харыыны редакция алган.

НЕМЕЙ ТӨЛЕП БЕРГЕН

«Ээрбек» совхозтуң ажылчыны Пичи-оол Көк-кыс чазын кыргылда үезинде ажылдаан акшазын четче албаанының дугайында редакцияже чагаа бижээн. Ону сайгарып көөрү-биле директорже чоруткан бис. Директор В. Кара-Донгак, профком даргазы Б. Дондуп оларның ат салганы харыы келген. Ажылчынның чагаазын сайгарып көрген, ында бижээн фактылар шын болган. Ынчан кыргылда пунктузунуң эргелекчизи Светлана Очур сөөлгү нарядтарны киирбээнин илерээн. Бо таварылгада буруулуг кижи С. Очур-биле беседалашкан, нарядты четчелеп киирген. Ынчангаш Пичи-оол Көк-кыска дүк класстааны база дүктү ынай-бээр дажыглап турганы дээш 99 рубль 35 көпеекти немей төлеп берген.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо айтырыгны П. Көк-кыс дораан-на директояга азы профкомга тургузар ужурлуг турган. Ийинде, С. Очур улустуң ажылын тоомчага албаан-дыр. Кижилериң ажыл, амыдыралынга каяз-даа хынамчалыг болур ужурлуг. Үште, совхозтуң дирекциязы биле профком чагаа-бижиктерге хынамчалыг болуп, бо харыыны дораан-на чорутканын демдеглээр апаар.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ДООЗУКЧУЛАРДАН ЧОРУДАР

Эрзинден Кыргыс Ламажап бо районда эмчилер чедишпейн турары кымга-даа билдингир. Эрткен чылын Эрзинң эмнелгезинче кезер эмчини чоруткан турган. Эмчи О. Н. Сим шөлээ соонда ажылынга келбээн. Эрзинниң район эмнелгезиниң кол эмчизиниң албан-дужаалынга акушер-гинеколог Б. Э. Эренчинни киирген соонда, бо эмчи бодунуң мергежилиниң айыы-биле хүлээп алыр шактары эвээжээн.

Бо чылын Эрзин эмнелгезинче кезер эмчини, акушер-гинекологту институттар доозукчуларындан чорударын планнап турар.

ЭКИНИ ЭКИ ДЭЭР

Декабрь эгезинде Кызылдан Хову-Аксы баар дээш, билет садың алыры-биле Кызылдың автозокзалынга чеде бергеш, пат кайган кагдым. 4 касса дөртелээн ажылдап турлар. Оларның мурнунда иткилешкен, бөкперлешкен кижи-даа чок. Бирги кассада тыва уруг ажылдап ор. Эң ылаңгыя орус дыл билбес кижилерге ол кончуг таарымчалыг. Ол бир хүн ышкаш кылдыр вокзалдың кассалары үргүлүү ынчаар ажылдап турар болза, магалыг-ла үүве чорду. Экини эки дээр апаар.

Сүге-Маадыр СОТПА.
Ак-Тал суур.

«СҮТ-ХӨЛ-ХЕРЭЭ»

Архив материалдарының бадыткалы

(Уланчызы. Эгези №№ 286, 288, 290, 292, 294, 300 «Шында»).

Агбаан ёзулуг-ла бышкан партийжи, Коммунистиг партияга, Совет төрээн чуртунга шынчызы-биле бердиинген интернационалисчи турган. Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга киреринiң мурнунда-ла, ол 1944 чылдың август 15-16-да болган ТАРН-ның Биче хуралының сессиязы болгаш ТАРН Төп Комитединиң IX пленуму тыва улустуң тураскоруун, күзел-чүткүлүн илередип, ССРЭ улустарының өг-бүлезинге киреринiң айты, рыын чугаалажып турда, аңаа бүгү тыва чоннуң төлээлекчилериниң мурнунга ол мынча дээн: «Бо тургустунуп турар айтырыг болза республикавыстың бурунгаар хөгжүлдезиниге төөгүлүг ужур-уткалыг. Бо айтырыгны мен мооң мурнунда-ла бо ин-дирден кедүрүп турган болгай мен». Ам бөгүн ону бодап көрүңер, Анатолий Шудакович ол херектиң кайы хире улуг ужур-дузалыын баш бурунгаар билип турган-дыр. Ынчаарда-ла ол «Мени мээң намым, чазаам өстүрүп, кижизидип каан, мен чүгле арат массаларның чалчазы мен». Оон бүгү ажыл-чорудулгазы, амыдырал-чуртталгазы, эрткен оруу ону бадыткап турар, ону бөгүн чоргаарал-биле чугаалаар ужурлуг бис.

Бо херек талазы-биле дурум-хоойлу чок кара тураында аажылаашкын турган дээрзин мооң адаанда тодаргай чижектеп көстү бээр. 1953 чылдың апрель 6-да «ордер» деп аттыг бижынды саазын көргүскеш, (кандыгдаа доктаал көргүзүп, чарлап дыңнатпайн) майор Шкалов Сүт-Хөл райкүүскомунуң даргазы турган Василий Серенович Чүлдүмнү тудуп хоругдаан. Ол дээрге сүт-хөлчүлериң сөөлгү бажыңнаткан кижизи. Ону 58-тиң дерт үүлдери-биле буруудаткан. Херекти ол-ла чылдың август 16-да дооскаш, шериг трибуналынче чорудупкан. Ам сактып көрээл: апрель төнчүзүнде бо херек талазы-биле Москваның комиссиязы ажылдап эгелээн, май айда Агбаан болгаш өске 15 кижиниң херээнiң талазы-биле шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бар. Коммунистиг мөзүү-шынарга кижизидилге ажылы херээженнер оргузунда «амдаа чавыс. Арага-дарыже хандыкшыыр, кайда-даа ажылдавайн турар, уруг-дарыының кижизидилгезинче кичээнгей салбас иелер бар. Химиктиг янзы-бүрү бүдүмелдер ижип шенээн 25 кижиниң чедизи херээженнер. Самагалдай көдээ Советиниң чизе-даңзызында арага ижериңге сундулуг 3 аныяк херээжен кирген. Оларга Валентина Шумова, Диизенмаа Сандык, Светлана Ооюн тус-тузунда сайгартып, хемчег алысканнар. Эрткен чылдың он бир айларында 4 херээжен эзириктер сергедир черже киргеш, торгаткан. Суурнуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери рейдилерни кылгылаан: хөй-ниити черлериңге эзирик келир чоруктар илерээн. Культура бажыңына — Урана, районнуң уран түүл көрүлдезиниң түңнел концерти чоруп турда, — Айлаң, бир рейд үезинде район эмнелгезинге бухгалтер биле экономист эзирик ажылдап орда, эрткен чылдың октябрь 17-де илереткен. Оларны тус-тус херээженнер чөвүлелдеринге сайгарып, буруулугларның аксы-сөзүн ап, хемчег алган.

Суурнуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннеринде ажылынга харыысалга чок, даанган ажылы дээш сагыш салбас, чай чок, бачым ажылы-биле бодун тогдунар харыысалгалыг херээженнерге Долума Монгушту, Чечек Дордумну болгаш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур. Биргизи—районда арага ишпестер ниитилелиниң харыысалгалыг секретары, ийигизи—кижи эмчизи. Эрткен 11 ай дургузунда херээженнер ажылынга олар көңгүс кириштээн. Кижи бодап көөрге, хөй-ниити ажылынга киржир, дузалажыр, башкаржыр арын-нүүр оларда тургу дег.

Суурнуң херээженнериниң ниити хуралы болган. Аңаа эр улустан районо эргелекчизи Ш.-К. Кочага, милиция ажылдакчызы А. Шоюн база бо одургларның автору — түгле үш кижи олурган. А суурда үжен ажыг организация бар. Оларда шупту бар турган ийи муң хире херээженнерден түгле чүс бежен кижи хуралга олурушкан.

Чогаалчы А. Даржайның «Ха-дуңма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур!» деп ажык чагаазын херээженнер аңаа сайгарып чугаалашкан. Ол айтырыг талазы-биле он ажыг ие санал берген. Тус черде ниитиниң корум-чурумун үрээр кижилер база бар. Кем-керек үүлгедир чорукка удур туржурунуң талазы-биле районнуң бүгү ажылчы чонунга кыйгырыгны херээженнер хүлээп алган.

Моторк ТИРЧИН.
Радноорганизатор.

ОЛ КАНЧААР БОЛГАНЫЛ?

биле бараан болуп, албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген. Василий Чүлдүмнү Чөөп-Хемчиктиң, Кызыл көдээ районунуң, Тожунуң, Сүт-Хөлдүң чону эки билир турган, ол районнарга күүскомнар даргалап, ажылчы чоннарның область, район Советтериниң депутадынга чаңгыс эвес удаа соңгуткан. Ол хоп-мегеден, сталинизм үезинде репрессиядан когараан, хөй уруг-дарыгның адазы чораан. Баш удур чугаалап калыылы, Агбаан, Чүлдүмден аңгыда оон-биле кады хилинчектедип чораанларның кижи бүрүзүнүң дугайында чылыг сестерни бижип болур турган, ынчалза-даа солун арнынга ол күзелди хандырып шыдавас дээрзи билдингир. Социализм дээш, чоннуң эрге-ажыы дээш демисежип чораан ол хоочуннарның чырык, чаагай ат-алдарының мурнунга мөгеери — бистиң үүлгевис.

Бо хай-халапты «Сүт-Хөл херээнiң» сөөлгү арынары ошкээл болуп, 1953 чылдың ноябрьда хагдынган. Ынчалза-даа бистер оон-биле бо херектиң арынарын хагбайн тур бис, түге дээрге база катап сагындырып каалы: 1953 чылдан 1956 чылга ИХМ-ниң бригадазының «Сүт-Хөл херээнiң» дугайында информациязын дыңнаал, бо херектиң материалдарын бригада колдуунда долузубиле анализтеп көргеш, Сүт-Хөл районнуң девискээринге антисоветтиг, буржуаз-национализмнистиг үргедекчи-хоралакчы организация турган дээрзи бадыткаттынмаан дугайында шын түңнелди үндүрген дээрзин демдеглээн. Ынчангаш бригаданың түңнелдерин шын деп санаар болгаш бригаданың санал-оналдары-биле чөпшээрежир деп доктаалды хүлээп алган.

«Сүт-Хөл херээ» оон-биле буурап дүшкен. Ынчалза-даа айыл чок органның удуртукулары оон кандыг-даа түңнел үндүрбээн, бир-ле кордалдыг турган. «Хоочун угаазылал» ындыг коңчуг күштүг! Оларның чаңгыс ыңдап турганы — Москва чүү деп түңнел үндүрер ирги? Хоозун кордал!

1953 чылдың октябрьда ССРЭ-ниң чиигине прокуроруу биле ССРЭ-ниң иштики херектер министриниң ат салган бижии келген. Ол айтыышкында үстүнде айыткан бригаданың түңнелдерин долузу-биле бадыткавышаан, кем чок черге буруудаткандыр, партияның XX съездизиниге херек кырында чүртка болуп турган массалыг калбак террордан когараннарны келдередир, агартыр, чаагай адын эгидери ол чылдарда чаа-ла эгелеп турган. Ынчангаш 1953-1954 чылдарда бо херек талазыбиле кылгылаан чамдык түңнелдерни бөгүнгү номчукчу кайгаар-даа, чиктигзинер-даа чыгыы.

Баштайгы чөптүг шиитпириң эгези 1953 чылдың август 14-те болган. Ынчаарда СЭКП Тыва обкомунуң секретариазы ССРЭ Прокуратуразының болгаш ССРЭ ИХМ-ниң бригадазының «Сүт-Хөл херээнiң» дугайында информациязын дыңнаал, бо херектиң материалдарын бригада колдуунда долузубиле анализтеп көргеш, Сүт-Хөл районнуң девискээринге антисоветтиг, буржуаз-национализмнистиг үргедекчи-хоралакчы организация турган дээрзи бадыткаттынмаан дугайында шын түңнелди үндүрген дээрзин демдеглээн. Ынчангаш бригаданың түңнелдерин шын деп санаар болгаш бригаданың санал-оналдары-биле чөпшээрежир деп доктаалды хүлээп алган.

«Сүт-Хөл херээ» оон-биле буурап дүшкен. Ынчалза-даа айыл чок органның удуртукулары оон кандыг-даа түңнел үндүрбээн, бир-ле кордалдыг турган. «Хоочун угаазылал» ындыг коңчуг күштүг! Оларның чаңгыс ыңдап турганы — Москва чүү деп түңнел үндүрер ирги? Хоозун кордал!

1953 чылдың октябрьда ССРЭ-ниң чиигине прокуроруу биле ССРЭ-ниң иштики херектер министриниң ат салган бижии келген. Ол айтыышкында үстүнде айыткан бригаданың түңнелдерин долузу-биле бадыткавышаан, кем чок черге буруудаткандыр, партияның XX съездизиниге херек кырында чүртка болуп турган массалыг калбак террордан когараннарны келдередир, агартыр, чаагай адын эгидери ол чылдарда чаа-ла эгелеп турган. Ынчангаш 1953-1954 чылдарда бо херек талазыбиле кылгылаан чамдык түңнелдерни бөгүнгү номчукчу кайгаар-даа, чиктигзинер-даа чыгыы.

Баштайгы чөптүг шиитпириң эгези 1953 чылдың август 14-те болган. Ынчаарда СЭКП Тыва обкомунуң секретариазы ССРЭ Прокуратуразының болгаш ССРЭ

ынды үе ындыг турган, ону ам эки угаап билип алыры чугула!

Василий Серенович Чүлдүм деп кымыл дээрзин чугаалавас аргажок. Ол 1917 чылда Барыын-Хемчик кожуунунуң Кара-Хөлге төрүттүнген, 5 харлыында өскүс калган, 7 харлыындан эгелээш 1932 чылга чедир бай Анандыга хөлечиктеп чораан. Он беш хар чеде бергеш, алдын уургайларынга дөрт чыл ажылдаан. Ооң соонда аас-кежии бооп, Ойрот-Тура хоорайга көдээ ажыл-агый техникумун доозуп алган, оон эгелээш чонунга шынчызыларын хостаарын негээн. Ол айтыышкында чамдык кижилериң талазындан националисчи чугаа, домак эдип, ындыг үткалыг агитас-суртаал тарадып турган дээрзин айыткаш, ону бодамчалыг хынап көөрүн айыткан турган. Ол-даа чөп, «салгын чокта сиген бажы шимчевес» дээр болгай, ол үениң байдалы-биле магадылал-дыр. Ол үеде «реабилитация» деп сөс шуут дыңналбас турган. Ынчалза-даа бажыңнатканнарны удавайн хостап салганын демдеглевес аргажок.

Ол-ла айтыышкын-биле кады бо херекке хамаарылгалыг, хоойлу-дүрүм үреп турганнарны күрүнениң айыыл чок чоруунуң органнарындан үндүр сывырар деп ССРЭ ИХМ-ниң министриниң дужаалы база келген. Ол дужаал ужур-дүрүм чокталып, калчаарап турганнарга каан, аяс хүнде чаңныг дег согуушкун болган. Ындыг шиитпирни олар манавайдаа турган. Ол хире бодун тогдунган идегеттер турган. Оларның аттары бо: МГБ-ниң область эргелелиниң начальныги, 1915 чылда төрүттүнген подполковник Смирнов, оон оралакчызы, 1909 чылда төрүттүнген полковник Саломатов, килдис начальныги, 1919 чылда төрүттүнген капитан Свиридов, килдис начальныги, 1918 чылда төрүттүнген Самарин, килдис начальнигиниң оралакчызы, 1907 чылда төрүттүнген подполковник Новиков, салбыр начальныги, 1918 чылда төрүттүнген майор Шкалов, Сүт-Хөл район салбырының начальныги, 1902 чылда төрүттүнген майор Бурчанинов болгаш ескелер-даа.

1953 чылдың ноябрь 25-те СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу МГБ-ниң Тыва автономнуг областа эргелелиниң чамдык удуртур ажылдакчыларының талазындан социалистиг хоойлу-дүрүмну үреп турган фактыларының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, демдеглээни болза: 1952—53 чылдарда МГБ эргелели (мурнундагы начальныги Петров, оон соонда Смирнов) Сүт-Хөл районнуң партия, совет болгаш колхоз активчилериниден элээн хөй кижилерни антисоветтиг, үргедекчи, хоралакчы, националисчи организацияның киржикчилери деп мегенүгүл буруудадыышкын ёзугаар тудуп хоругдаан. Ол херекти амгы үеде соксаткан, хоругдатканнарны хостаан. Эргелелдиң начальныги Смирнов аңаа дааскан ажылдың харыысалгазын чидирип, политиктиг согур чоруктуң көргүзүп, Сүт-Хөл районда антисоветтиг организация бар деп мөге информацияны киирип, СЭКП ТК-ны болгаш партия обкомун будулдуруп тургаш, бөлүк коммунистерни бажыңнаар дугайында обком секретарьларындан чөптээрел ап турган. Бо талазы-биле область прокурору Бакулин, оон оралакчызы Даш-оол МГБ-ниң киирип турган көргүзүг материалдарын ылап шыны-биле үнелеевээн, негелде чок болган. МГБ-ниң чамдык удуртукчу ажылдакчыларының партияга удур мындыг ажыл-чорудулгазы национал кадрларны истеп сүрерине, националдар аразында чөрүлдешкек чоруктарны хөгжүдеринге, буржуаз-национализм кижилерге чем берип турган.

Социалистиг хоойлу-дүрүмну каржызы-биле үреп, бөлүк хамаатыларны барымдаа чок черге бажыңнап турганы—бо бүгү болуушкуннар партия обкомунуң бюрозу болгаш оон секретарьлары Тока, Анкудинов болгаш ол үеде обкомнуң бирги секретарының хүлээлгезин күүседип турган Дьяков МГБ-ниң область эргелелиниң ажылыынче ханылап кирбейн, түгле оон информациязынга бүрүнү-биле бүзүреп турганының түңнелинде, ол херек болган дээрзин СЭКП обкомунуң бюрозунуң доктаалында айыткан.

Ол үениң байдалын төөгүнүң бөгүнгү бедиктеринден ап көөрге, ол шыңгыы негелделиг, бот-шүгүмчүлелдиг шиитпир болган дээрзинге чигзиниг турбас.

Ойдуп ИРГИТ.
Юрист.
Дандар-оол САРЫКАЙ.
Чогаалчы.
Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

(Уланчылыт)

Шүлүк кыдыраажындан

ШЫДААР КИЖИ ШЫДАП ЭРТЕР

Тозан чылдың онзагайын
Доозавыс билир бис бе?
Арат кижи шынчы өөнүү —
Аът чылы болбазыкпе.
Амыдырал нарын болгай.
Алдаг кылза — атка багай.
Ынчангаштың базым санын
Ылап хынаар — ботка херек.
Мерген утаан четкени
дээш,
Бежен харлаап,
чоргаарланыр.
Амыдырал берт оруу
Ам-даа узун, ону бодаар.
Хүн-даа дивес, дүн-даа дивес
Күжүр чүрээм хөлзеп пат
чор.
Ажырбас оң, үе эртер,
Ажык балыын экирий бөөр.
Хайлыг чүве, чырык черде
Харыызы чок ынакшыл бар.
Шыдаар кижи шыдап эртер
Шылгалданып бирээзи ол.

Кара-оол САРЫГБАЙ.

ШАГААА

Эрги чылывыс
эргилип чанды
Чаа чылывыс
чаларап келди.
Экини эккеп,
шаңнады
Шагааны чарлап,
чалады.
Саңывыс салыылы,
Чажывыс чажаалы.
Час шаг эрте
дүжер болзун,
Чаш мал төлү
менди болзун!
Үүжевисти бузаалы
Үнчүп, киржип шайлаалы.
Ак-хар эртежик
арылзын,
Анай, хураган
омак дешкилешсин!
Шиник, байлак
чай дүшсүн,
Сиген, тараа
элбекшил болзун!
Ак чем арбын-на
болзунам,
Аарыг-аржык
өршээлдиг болзун!

Виктор САГААН-ООЛ.

ЧЕТТИРДИМ, Э Ш

Шагда олчаан ужурашпаан,
Чашкы шаамда өңнүүмге
мен
Базаар орта дужарымга,
Бажыңынче чалаар болду:
«Эки хүнде кел даан,
эжим,
Эжиң куруг орар эвес:
«Тонмес-сарыг» салып
аарын
Төрелдерим өөредип каан.
Баштайгы-ла дугурааным
Бажың аарыын ушта
шааптар.
Ийигизин ижипсиңзе,
Иштиң-хөңнүң чазалып
кээр.
Үшкү дашка холга кээрге,
Үнер-чанар шинээн үстүр
Үр-даа болбайн, бодуң
билбейн,
Үеп-даян хөөрей бээр сен.
Дөрткүзүнге күжүң четпес—
Төк кылдыр ужур шааптар.
Дөргүл-төрел хүндүлээнде,
Дөрге чыргап чыткай-ла сен.
Улус бажың белен билбес:
Үгбам сугнуң артында мен.
Туттурза-даа ажырбас бис:
Дуңмадарым — шагдаалар
ийин...»
Эжим сүтта баар чоор бе.
Элээн пактап алыр чоор бе?
Четтирдим, эш, шынын
сөглээйн,
Черле барып шыдавас мен.

Сергей ШААЛЫ.

ДЫҢНАКСААР МЕН

Сыннар эдээ Хиндиктигиңиң
Чыварыңга каксыксаар мен.
Сыдым чайган чылгычыныңың
Сыгыртырын дыңнаксаар
мен.
Кадар оттуг Тоолайлыгиңиң
Хадын орта каксыксаар мен.
Кадыр дагда сарлыкчыныңың
Каргыраазын дыңнаксаар
мен.

Зоя ДОНГАК.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Адыңны камнап чуртта,
Аъдыңны хүндүлеп эдиле.
Сыян сеткил суксадыр,
Шолук сеткил човадыр.
Ажылчын болзуңза, тараа
чиир сен,
Чалгаа болзуңза, хоңак
чиир сен.
Хол даян аннава.
Хоп дыңнаап, ажыңма.
Чаңгай, кеткеш — доңдуп.
Чарлы бергеш — астың.
Мөңгеде арга бар.
Мөңгүнде чайыр бар.
Деспе хээзи эзер каастаар.
Торгу хээзи тон каастаар.
Ишти бак — эжиң ышкынган.
Идээрген — ажыл ышкынган.

Долаана МОНГУШ.

Ч. ЧИМИТ, моол чогаалчы

СӨӨЛҮНДЕ БАРГАШ...

Рассказ

Далхжав-акый дарга кижиниң эрге-дужаалы дег эки ажыл кайда-даа чок деп бүзүреп чораан. Ынчалза-даа бо чечен чугаага ооң бүзүрелиниң дугайында эвес, а сыр өске чугаа болур.

Шаанда магалыг-ла үе турган ийин. Кандыг-даа айтырыгны сээң киржилгең чокка-ла бөдүүн, чииги-биле шиитпирлеп каар. Кол-ла чүве кандыг-даа харыысалга безин турбас. Сээң чагырганда кижилер — килдистер өргелекчилери, инструкторлар, референтилер кандыг-бир айтырыгның төлевилелин ажылдап кылгаш, сенээ берип каар, а ону сендеч улуг дужаалдыг даргалар дамчыштыр сайытка бодуң чедирер апаар сен. Ол бодуңуң талазындан: — Арттырып каңар, бис маңаа сайгарып көөр бис — деп каар. Оон ынай чүү болуру сээң көзенээңден-не көскү, сайыттың чиик-каразы чазак бажыңынче караш дээр. Ол дээрге сээң тургускан айтырыгларыңны бедик деңнелге «сайгарып» турарыңың демдээ-дир. Ону көргеш, сайыттың эрге-хүлээлгезин чайлыг күүседип шыдаар-дыр мен дээрзин Далхжав иштинде бодаан. Бир эвес үстүнден айтырыгны боттарыңар шиитпирлеңер дээр болза, сайыт коллегия кежигүннерин чыгташ, шиитпирни ажылдап кылыр. Ынчан база-ла харыысалга чок артар апаар, магалыг-ла.

Хүндүлүг Далхжавты бүтүн-ле таварылгаларда эки, шынчы кижи дээш «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөөннүг үнелел быжыглап, кижилер ону эки билбес-даа болза, та үге ындыг чүве, ынчаар санаар турган. Ындыг үнелелдиң ачызында, ол дыка хөй албан черлериниң удуртукчузу болуп ажылдап келген. Кажан ол ажылды ооң уп шыдавазы билдинип келирге, ону өске удуртур черже шилчидип каар апартан. Шак ынчаар ол чүгле херээженнер чөвүлелиниң даргазындан аңгыда, бүгү соңгулдалыг эрге-дужаалдарны эдилеп чораан.

База катап дарга Далхжав дугайында чугаа үнүп келирге, сайыт мынча дээн:

— Ам чүнү кайчаар бис, че? Эртем-билии чок-даа болза, ооң удуртукчу ажылдарга арга-дуржулгазы улуг болгай. Ам канчаар, өске ажылче шилчидер-ле болгандыр. Саң-хөө килдизиниң эргелекчизинге томуйлаар, дыр аа.

— Бурунгу чылын ол эрге-дужаалды угбаан кижиле болгай — деп, олургаанар чугаалаан. Сайыт бүгү килдистерни салаа базып санап кээрге, ол-ла харыы дыңналыр болган.

— Кайнаар киир идиптер чоор? — деп, сайыт боданган. Ынчалза-даа «эки чүве элеп читпес» дээр бодал башка кирген. Ооң чагырганың турган албан черинiң даргазын депшиткеш, ооң орнунга Далхжавты киирип алган. Хамык-ла чүве эрги хевээр арткан. Амыдыралынга сагыжы ханган Далхжав: «чагыргага таптыг дыңнангыр, чөпшүл кижилер турар болза, хамык-ла чүве чайгаар бүдердир. Ындыг кижилер-ле турар чүве болза, албан черн ажа. Оон башка чаа кудумчу туржук, көдээ Советтиң адрезинге ол кежээ кожазының эки үлегер-чижээн эдериксевес, «дүжүп бербес» хөй эвес чурттакчылар багай салдарны чедирип турары чугаажок.

ЧАГЛАК ЧОК АРТКАН

Суурнуң мурнуу талазында дөң кырынга хей бок төктүнген турган. Барза-барза харын-даа ол самолёт хонар шөлдү «холгаарлаарынче» чоокшулап орган. Бир эки хүн Эрзин көдээ Советтиң биле районнуң чурттарга-коммунал ажылагый эргелели «Чеве!» дишкеш, хөй муң акшаны чарыгдап, ол бокту чаңгыс черге бөле үстүрткен. Ол чорукту катаптавас, ынаар база катап бок мөөнневези-биле тускай будканы чуруй каапкаш, боду хажыызынга артып калган. Оон белен болу берген төлевилел-биле сайытка чеде берген.

— Кай, болу берди бе? Канчап ындыг дүрген кылыптынар?

— Ийе. Элээн каш уйгу чок дүн-хүннүң түннелинде болу бергени ол-дур ийин.

Сайыт төлевилел-биле таныжып ора, улам ханы тодарадып билип алыры-биле, аңаа айтырыгларны удаадараа салып эгелээн. Далхжав кезек ол-бо былгап харыылап ора, эрик кырынче үндүр октапкан балык дег, аксын ашкаш орупкан.

Ол хүнден эгелээш, Далхжав амыр-дыш-даа көрбестээн. «Чүнү кылырыл? Канчаарыл деп айтырыглар ону хүн бүрү хилинчектеп эгелээн. Эрги сайыттың «Арттырып каңар, бис сайгарып көөр бис» дээр үези ам эрткен. Чаа сайыт айтырыгларны ол-ла черинге шиитпирлээрин, кымның чүнүң-биле харыылаарын тодарадырын, бот-идепкейлиг, харыысалгалыг болурун нелеп туруп берген. Ол шын болбайн канчаар. Ынчап көрде чүү-даа болур-ла болгай, харыысалганы кым хүлээрил? Далхжав чүү боор, эрги ёзугаар ажылдап, «чүүден чүү-даа болу бээр чадавас» дээр хөөн-биле ажылдакчыларының ажылхерекчи санал-оналдарын столунуң хааржактарынче шыгжап эгелээн. Ооң түннелинде, начальниктиң адынга хамаарышкан чугаа-соот база катап сыстып үнүп келген. «Чүл бо? Бистиң ажыл-херээвисти аптаралааш, чогуур черинге чедирбеске канчап болурул? Кандыг-бир чугула хемчээн алыр үе келген эвес чүве бе?» деп ооң чагыргазында ажылдакчылар чугаалашкаш, мындыг түннелге келген:

— Эрги хевээр ажылдап болбас. Ам чаа ёзу-биле ажылдап эгелээр херек. Эде тургустушар, дүргедээшкиниң негелдези-биле чаартының ажылдаары чугула.

Сөөлүнде баргаш, Далхжавка моон соңгаар ынчаар ажылдап болбас деп чүве тодарап келген. Бир-ле катап ол бодунуң ажылдаар өрээлин шоочалап алгаш, ак саазын алгаш, аңаа мычаар бижээн: «Эрге-дужаалымдан мени хостаарын диледим...» Ол дээрге соң баштайгы хууда ёзулуг шиитпири болган.

Сарыг-оол КУУЛАР
орус дылдан очулдурган.

ЭСКЕРИГЛЕР

Э-ХЕЙ

Чоокта чаа Эрзин суурга ажыл-албан ужурунда чораан, январь 5-те Кызыл чоктаар самолётка бир билет чагып алгаш, эртенинде баарымга, меңээ билет четпейн барган. Узун даңзы ёзугаар 12 кижи ат бижиткен турган бис. Мен 18 дугаарында болдум. Эрзинче кышкы үеде чүгле чаңгыс Л-410 ужудар. Олуттары — 19, а бирде—15 олуттуудаа келир-ле. Ол эртен экипаж ёзугаар 15 кижи «аттанган». Артканнары казыттыган. Сагыш-сеткилим арай кударгай болзажок, радист К. Х. Оюнның шынчы, ак сеткилдиг, ажылынга ылап бердинген кижи дээрзинге бүзүрээш, мактаардан өске чүве тыпадывыс. Сөөлүнде кижилерге билетти бергеш, даңзы бажында улусту оюп каалтар эвес, шында-ла «Э-хей!» чорду.

АЛА БАЖЫҢНАР

Суурда көдээ Совет баарында ала бажыңнар та чеже чыл улаштыр туруп келген чүве. Бир талазын малгаштааш, чугайлап каан бажың каракка чылыг көстүр, өске бирээзи сыр өске өңнүг—карак өөр. Оода агартыр чугайлап алза. Ында улус түр чурттавайн турар болгай. Бир эвес чурттакчылар чугай «тыппас» болза, көдээ Советке ол хамаатыларны келдирип эккелгеш, арга-сүмеден кадып, чаа, чараш бажыңнар чаңгыс аай хевирлиг турарын чедип алза. Оон башка чаа кудумчу туржук, көдээ Советтиң адрезинге ол кежээ кожазының эки үлегер-чижээн эдериксевес, «дүжүп бербес» хөй эвес чурттакчылар багай салдарны чедирип турары чугаажок.

ЧАГЛАК ЧОК АРТКАН

Суурнуң мурнуу талазында дөң кырынга мурнунда хей бок төктүнген турган. Барза-барза харын-даа ол самолёт хонар шөлдү «холгаарлаарынче» чоокшулап орган. Бир эки хүн Эрзин көдээ Советтиң биле районнуң чурттарга-коммунал ажылагый эргелели «Чеве!» дишкеш, хөй муң акшаны чарыгдап, ол бокту чаңгыс черге бөле үстүрткен. Ол чорукту катаптавас, ынаар база катап бок мөөневези-биле тускай будканы таңныыл-биле тургускан. Бир орай кежээ ол чангаш эртен келирге, демги чаглактаның туган «бажыңчыгажы» чок, билдинмес угже «көже» берген болган.

ҮНЕ ЧОК ДАҢЗЫ

Орус улустуң «Чинге үжүк-биле бижээн үүлдү моң балды-даа дыынмас» дижири ышкаш бир чамдык албан черлеринде шагда олчаан бижээш аскан дыңнадыг-бижиктер үе аайы-биле элеп, саргарар чеде бергилээн турза-ла турар. Эрзин райкүүскомунуң административтиг бажыңының адаккы кадында күүском кежигүнеринiң чонну хүлээп алыр хүн чуруму шагда-ла эргижирээн. Анаа-ла хол үжүү-биле парлап бижип каан даңзыны чаартын алырынга та чүү чүве шаптыктап турар чүве. Эң-не элдеп чүве, кижилер хүлээп алыр туржук, бодунче ха-төрелдери безин баарын хоруп каан. «Тускайлаңган» бир кижи күүском кежигүнү болуп «хевээр артып турар».

Седип МОНГАЛ.

ЧААННАР

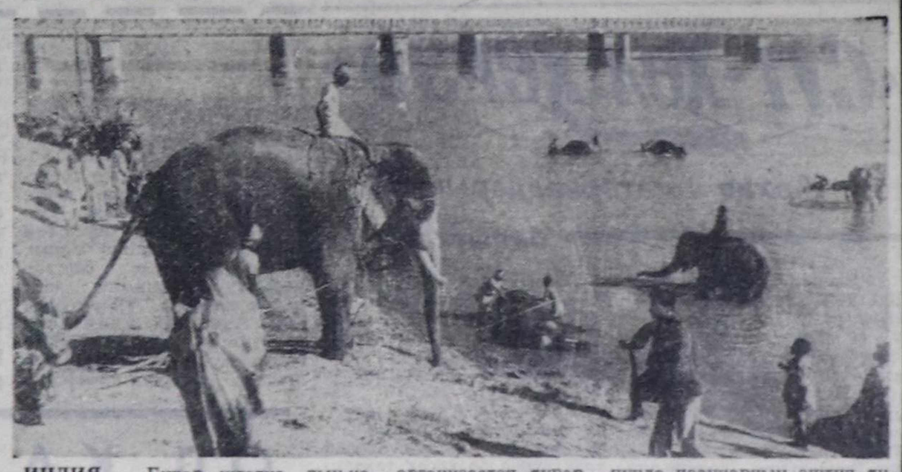

ИНДИЯ. Бихар штатка азырал дириг амытаннарны садары-биле ярмарканы чылдың-на организастап турар.

ЧУРУКТА: ярмарка мурнунда чааннарның эштип турары.

СЭТА-ның фотохрониказы.

КРОССВОРД

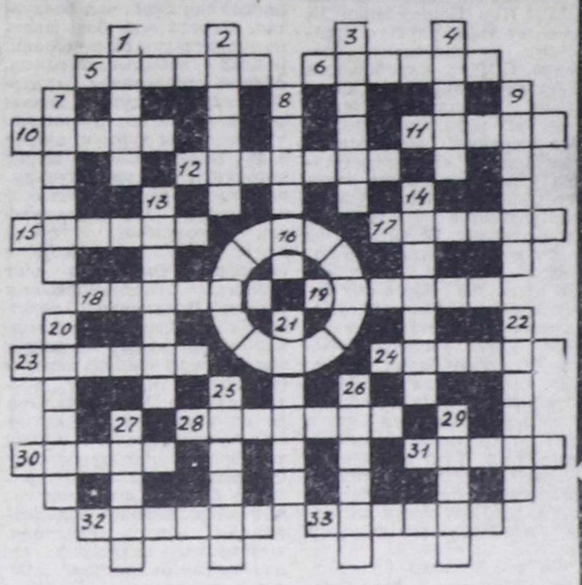

ДООРА ДУРГААР: 5. Европада күрүне найысылалы. 6. Сонуургалдар аайы-биле бөлүк. 10. Чымчак тыва идик хончузунуң баа. 11. Эзер кезээ. 12. Эрги албан черлериниң ажылдакчызы. 15. Тожуда даг. 17. Ыт ады. 18. Өг кезээ. 19. Чагы, баглааш. 23. Бичии уруг ораар пөс. 24. Улуг эвес хат, сырын. 28. Тыва эртемден, төөгү эртемнериниң доктору. 30. Өлүк, аңчыгаш. 31. Бир Европа күрүнезиниң үндезин чурттакчызы. 32. Дүюглуг улуг эвес аң. 33. Дужаал, онаалда.

УЗУН ДУРГААР: 1. Шээр мал. 2. Тудутта ажыглаар тайга үнүжү. 3. Лама кижинiн хойлап чоруур ала. 4. Каа-Хемде хем. 7. Маргылдаа, күштүүнүң шилилгези. 8 Сан. 9. Тывага чээрби чылдарда яамы. 13. Малдың иштики органы. 14. Хемчег онаашкыны, кеземче. 20. Ховуда сут бажы чер. 21. Ак торлаа. 22. Аът дерииниң бир кезээ. 25. Ажык, кежик. 26. Улуг аң. 27. Шылгарангай орус чогаалчы. 29. Арга кужу.

ТӨГЕРИКТЕ: 16. Бии-Хемде хем.

Кроссвордту Николай САТ тургускан.

Хамаатыларның кичээңгейинге

Чуртталга шөлүн алырының эөлчээнде турарларны катап бүрүткээринче хамаатыларны Кызыл хооркүүскомнуң чуртталга бажыңнар кылдызи дараазында хүннерде келирин чалап турар:

— дайынның инвалидтерин, киржикчилерин болгаш оларга деңнештирген кижилерни январь 15-тен 21-ге чедир:

— башкыларны январь 22-ден 28-ке чедир:

— бирги эөлчегде турар өске-даа хамаатыларны январь 28-тен февраль 11-ге чедир;

— 1971-1975 чылдарда эөлчегге киргеннерни февраль 12-ден 18-ке чедир;

— 1976-1979 чылдарда — февраль 19-тан 26-ке чедир;

— 1980-1983 чылдарда — март 1-ден 10-га чедир;

— 1984-1986 чылдарда — март 11-ден 20-ге чедир:

1987-1988 чылдарда — март 21-ден 30-ге чедир.

Катап бүрүткээшкиниң хүн бүрүде 14-тен 18 шакка чедир, субботада 9-тан 14 шакка чедир чорудар.

Өг-бүлезиниң бүгү кежигүннериниң документилерин, чиигелделерге хамаарыштыр эрге дугайында шынзылганы болгаш чуртталар черинден шынзылганы алгаш келир.

ХООРКҮҮСКОМ.

Телевидение

ЯНВАРЬ 13

МОСКВАДАН

БИРГИ ПРОГРАММА

6.30 120 минута. 8.30 Өгбүле академиязы. 9.00 Мультфильм. 9.10 Улусчу хөгжүм херекселдериниң үнери. 9.40 Кижи институту. 10.40 «Улусчу чогаадылга». 11.10 «Дириг амытаннар оранында». 12.10 Тиилелгениң 45 чылынга. 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Бүгү арткан амыдыралыңга...» 1-2 сериялары. 14.30 ССРЭниң улустуң артизи Ю. В. Никулинниң чогаадыкчы оруунуң дугайында уран-чечен фильм-монографияның баштайгы көргүзүү. 15.40 Делегей программазы. 16.10 Леонид Быковтуң рольдары болгаш фильмнери. «Парлар чаажыктырыкчызы кыс». Уран-чечен фильм. 18.00 Делегей программазы. 18.45 «Крок» деп 1-ги бүгү-эвилел фестивальдың фильмнери. «Канчап кижи болурул», «Карло ачаның театры». 19.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестриин хөгжүмүнүң адаа-биле». (Швейцария). 19.45 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 «Кинопанорама». 22.45 «Чаа чылдың детективи» деп телебалет-баштактаның баштайгы көргүзүү. 23.10—23.45 Хөгжүмнүг программа «А».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Бичии ортулуктарга ужуралдар». Уран-чечен фильм. 9.30 Мультфильм. 9.45 Эвилелдешкен республикаларның студияларының фильмнери. «Сенээ ажыттынган ажык». 1-2 сериялары. (Рига). 12.00 Ростовтуң музыка школазының ургуларының камерлиг шиитирыызының дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 12.30 М. Нестеров чуруктчуның делгелгезинде. 13.15 УССР-ниң хөгжүмүг аас чогаалының концерти. 13.45 Эвилелдешкен республикаларның кинопублицистиказы. «Честен чиик». Телефильмниң баштайгы, көргүзүү. 14.05 Дж. Тартини. Концерт. 14.30 Видеоканал. «Эфирде — Совет Россия». 17.00. «Министрниң театрга дебюду». Поляк режиссернуң тургускан «Тартюф» деп шиини Омскиниң академилиг шии театрынга көргүскенiнiң дугайында. 18.00 Орус чугаа. 18.30 «Үе». 19.00 «Бүгүдеге педагогика». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Поэзия минуталары. 20.25 Легенда ышкаш төөгү». Хөгжүмнүг телеабонемент. 21.30—01.15 «Бистиң чурттап турар оранывыс». В. Виноградов режиссернуң фильмнери. «Кайгамчыктыг карак чивеш аразын сактып чор мен». Уран-чечен фильмнер: «Вена экспрези». «Ашакка барбанар, уруглар». Киноконцерт.—«База катап ынакшыл дугайында».

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛААЛГА

Красноярскиниң политехниктиг институдуюң Кызылда филиалы чурттуң техниктиг дээди өөредилге черлериңе кирериңе белеткээр кежээки болгаш бот-өөредилгелиг 4 ай хуусаалыг курстарга хүлээп алыышкын эгелээнiн чарлап тур.

4 ай хуусаалыг кежээки курстарга өөренгени дээш 40 рубльди, бот-өөредилгелиг физика болгаш математика талазы-биле тайылбырлыг болгаш хыналда ажылдыг курстарга —40 рубльди, тайылбыр чок курстарга 15 рубльди төлээр.

Билдириишкиниң директорунуң адынга бижиир болгаш өөредилгениң өртек-хөлезiйнiн институттуң кассазынга төлээнiниң азы № 141307 агар санче шилчиткенiнiң дугайында квитанцияны экээр. Билдириишкиниң эгезинге бодуюң чурттап турар черiниң адрезин долузу-биле бижиир.

Өөредилге 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Филиалдың адрези: 667001. Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 4, кабинет 405. 10 шактан 14 шакка чедир хүлээп алыр.

Ажыл-агый механизмин эде тургузар талазы-биле бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга практиктиг дузаны чедирери-биле **Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединiң чанында Красноярскиниң «Труд» дээр консультация.шиңгээдилге фирмазының филиалын ажыткан.**

Филиал социал-экономиктиг документилерни болгаш санажылгаларны ажылдап кылыр талазы-биле ачы-дузаның дараазында хевирлерiн көргүзүп турар: коллективтиг керээ болгаш бот-орулга-чарылганың ийиги модели-биле ажылдап турар байдалдарда бүдүрүлгениң иштики (бригадаларга чедир) бот-орулга-чарылгазын шинээдирiниң документилери, карылгалыг болгаш эвээш орулгалыг бүдүрүлгелерге аренда керээзiниң документилери, ажылдаар черлериң аттестациязын эрттиреринге методиктиг дузаны көргүзери. Бо үүлдерни бүдүрүлгеге ажылдап чораан бедик мергежилдиг специалистер боттандырып чорудар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу 18, 9 дугаар өрээл. Телефон № 2-34-42.

АГААР

Республиканың соңгу районнарынга шоолуг эвес хар чаар. Хат кошкак. Агаар дүне 30-35, а чамдык районнарга 20-25, еске артканнарынга 10-15 градус соор.

Кызылга чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 33-35 хүндүс, 21-23 градус соор.

КИНО

ЯНВАРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 13.40, 17.50, Видеозал: «Фотография в свадебном альбоме» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10, «Лиловый шар» 10.30, 13.30, «Приговоренный» 15.10, 17.00, 19.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «С течением времени» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Любовь выигрывает» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.10 шактарда.

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр каттыжымышкынының парткому, профкому болгаш төвүлели 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүвү, Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги, персоналдыг пенсионер

Яков Дамбаевич ДАНЗЫРЫҢНЫҢ

64 харлап чораан мөчээнин дыңнатмышаан, ооң өг-бүлезинге болгаш чоок кижилеринге хамы кажыдалын илергейлеп тур.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100 Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Кылдыстер: ◆ аавтийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргавда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединiң типографиязы. Кызыл, Шетинiң болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 364. ТС — 00413

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 12 (14212) ◆ 1990 чыл, январь 14, воскресенье ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

ҮНЕЛИГ БАЙЛАК

ВЛАДИВОСТОК, январь 13-те. (СЭТА). Аккоргулчуун рудазының байлак курлавыры бар черни Сихотэ-Алинь сывының кырындан геологтар шинчилеп тыпкан. Тускай эртемниглерниң санап көргенин ёзугаар алырга, аккоргулчуун рудазының бар болганы ол чер Ыраккы Чөөн Чукте эң-не байлак болгаш хөй курлавырлыг болуп турар.

Үнелиг байлакты — черниң ховар казымал эртинезин аэрогеологтуг фоточурук тырттырыышкыныңың дузазы-биле тыпкан.

ЛИТВА ЧЕРДЕ УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

ВИЛЬНЮС, январь 12. (СЭТА-ның тускай корр.). СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевтуң Литваның ажылчы чону-биле ужуражыышкыннары үргүлчүлээн. Ооң чай чок, бачым бирги хүнүнүң бүгү болуушкуннарын, акы-дүңма республиканың ажылчы чоннарынга барып, ужуражып турганын теледамчыдылгаларга көргүзүп, радиога дамчыдып турган. Январьның 12-ниң хүнүнде үнген эртенги солуннар шуптузу совет удуртукчуунуң хоорайның кудумчуларынга, завод клувунга, Парлалга бажыңынга беседаларының утказын калбаа-биле тайылбырлаан. Аныяктарның «Лиетувос ритас» солуну дараазында сөстерни эң көскү черде парлаан: «М. С. Горбачевтуң Литвада келгени ооң СЭКП-ни баштап эгелээнинден бээр эрткен бүгү 1767 хүннеринде эң-не чугула болуушкуннарның бирээзи кылдыр дыка хөй политиктиг хайгаракчылар санап турар».

Ийиги хүнүң бүгү дургузунда республиканың индустриалдыг болгаш культурлуг улуг төвү болур Шяуляйның ажылчы чону-биле ооң ужуражыышкыннары болгулаан. Ол хоорай найысылалдан 200 ажыг километр черде турар. М. С. Горбачев хоорайже чүгле кирип кээрбилек-ле, Шяуляйның чурттакчылары дораан-на ону долганып келгеннер. Кижилерниң бир бөлүүнге чоок-шулап чеде бергеш, ону уткааннарның тудуп алганы транспарантыларыиче кичээнгейни салган.

Шак-ла мындыг элдептиг «байыр чедириишкиннери» чогум кайыын тыптып кээп турарын тодарадып көрээлиҗерем деп, ол чугаалаан: чамдык кижилер, республикадан «эжелекчи шериглерни» үндүрериҥче кыйгырган, чамдыктары— «СЭКП-ни хөөржүдээли» деп бижиктиг кижи хааржаан чүруп алган болур. Мындыг болгаш өске-даа фактыларны чүгле силерден эвес, өске-даа черлерден эвээш эвести көрүп болур. Ынчалза-даа топтуг чугаалажып көрээлиҗерем. Күш-ажылчы кижилер Совет Армияның солдаттарын чогумчалыг, көрүп турар бе, Коммунистиг партияны чогумчалыг деп көрүп турар бе?

Үннер: Чүүлдүгүнүп көрүп турар, Михаил Сергеевич. Бистер ыңдыг кыйгырыгларны деткивейн турар бис.

М.С. Горбачев: Чогум-на ол чугула боол турар, эштер. Чүге дээрге күш-ажылчы кижилерниң, тараачыннарның, интеллигенцияның, ажылчыннарның туружу кандыг болурундан сөөлгү үеде аажок нарыыдаан республикада байдал улуу-биле хамаажып турар. Ынчаарга бийирлерни тудуп алгаш, оларның-биле харимнерни былчап, телевидение экраннарын болгаш солуннар арыннарын ажыглап турар ол бүгү хөөктүрүкчү. ыдалакчылар дээрге шупту-зу аңаа-ла хоозун көвүктүр, олар бүгү национал кижилерниң күчүг-шыдалынга болгаш кады ажылдажылгазынга кээп үскеш, өөҗүп, буступ дүже бээр.

Үн: Ыңдыг хоозун көвүк-биле үргүлчү месилдежириҥден, дорамчылалдыг сөстерни дыҥнаарындан хөҥнүвүс калган. Эң-не элдептиг чүве чүл дээрге ССРЭ-ниң улус депутаттары безин солуннарга чүве бижээш, орус улустуң, Совет Армияның адынга дорамчылаашкыннарны кылып турар боор-дур.

М. С. Горбачев: Мен аңаа холбаштыр дүүн чугаалаан чүүлдеримни улаштыр тайылбырлаар бодайдыр мен. Бирээде: литвалар, эде тургустунуушкунун. Литваны катап тургусканының түҥнелинде культуразын, дылын хевээр камгалап арттыргаш, боттарының черинге бүзүреллиг, хөстүг болур ужурлуг болбайн аан. Оон башка боттарын багай байдалда кылдыр бодаар болза, силерниң шупту-нарга багай болганы ол-дур. Ооң ужурундан улустарның чаҥгыс эвин божаңнадырын күзеп, оларны бот-боттарынга удур үскүлештирер дээш оралдажып турар кижилерниң кыйгырыгларынга алыспаңар. Бистер эде тургустунуушкунну ыңдыг болзун дээш эгелевээн болгай бис.

Үн: Михаил Сергеевич, бистер маңаа шаг-шаандан бээр тайбың чурттап келген бис. Бодап-даа көрүҥерем, ол хире чылдарда кады чурттап келгенивисте. кым, кандыг дыл кырынга чугаалап турарын кажан-даа, кым-даа эскербээн, чугула чүүл — кижи бүрүзүнүң шыдаар шаа-биле ажылдаары ол боол турган. Амгы үеде ол бүгүнү хүндүлеп көрбес апарган-дыр. Бистиң Литвага демократия ыңдыг орук-биле кагбарып, хөгжүүр ужурлуг чүве бе? Эде тургустунуушкуну эгелеп тура, ыңдыг демократияже, хемчээли болгаш кыдыг-кызыгаары чок демократияже чүткүп турган бис бе. Бистер литва черни хүндүткел-биле көрүп турар улус бис, бистиң бурунгуларывыс моон дыка ырак черлерде чыдар-даа болза, бистер ажылишке ынак литва тараачыннарны хүндүлээр улус бис. Ынчаарга бистиң литва черни хүндүлеп көрүп турарывысты чогум чүге бичии-даа үнелевейн турарыл?

М. С. Горбачев: Мен бодаарымга, амгы үеде Литвада ыңдыг политиканы чорудуп турар кижилер маңаа кандыг-даа партия, совет, ажыл-агый организацияларын баштаар деп кордаар эргези безин чок болур ужурлуг.

Ыңдыг ыңгыы, дортубиле чугаалаарга, дүвүренчиг тема талазы-биле беседага кижилер дораан-на оон-моон киржи бергеннер. Оларның үннери сеткилдиң ханызындан чаҥгыланып турган. Херээжен кижилерниң карактарының чажы төктүп тургулаан. Оларның бирээзи, авиасептелге заводунуң ажылчыны В. Г. Морковкина бир эвес аңаа РСФСР-ниң хоорайларының бирээзинге чурттаар чер бээр болза, «бо дүш-түлде дег үүлдең» даарта-даа болза, адырлыш алырынга беленин чугаалаан.

Машина хоорайның кудумчуларынга, ооң соонда безин элээн каш черге доктаагаан болгаш ону уткааннарның аалчыны канчап-ла ур тудар чоор дээн күзели быжыг турган. Олар Москвадан сөөлгү медээлерни сонуургап, Дээди Совет эде тургустунуушкунуң кол-кол хоойлуларын канчаар дүрген үлээп алыр деп турарын айтырып турганнар. Канчаарга-даа беседаларга кол тема — республикада нарын байдалче катап кире бээр турган.

Ооң соонда орук Шяуляйның хоорай чоогунче углапкан болгаш аңаа Михаил Сергеевичини «Бридай» колхоштуң ажыл-ишчилери манап турганнар. Ол ажыл-агый — ээ-не чечектелип сайзыраан ажылагыйларының бирээзи Ынчалза-даа оларның аалчылар-биле чугаазының кол темазы — кээ ишчилерниң экономика талазы-биле чаагай чоруу эвес болган.

М. С. Горбачев: Бистер кижи бүрүзүнге бүгү чүүлдер эки болурун күзеп турар бис. Бир эвес черни үзе-чаза тыртып эгелээш, кижилерниң салым-чолунга дээй бээр болзувусса, чүү-даа бүтпейн баар.

Үн: Чамдык кижилерниң чугаалап болгаш бижип турары ышкаш, орустарны дорамчылавайн турар улус бис, ынчангаш оларны кайнаар-даа үндүр ойладыр дивейн турар бис. Ынчалза-даа бистиң чаҥгыс-ла билип чадап турар чүүлүвүс болза, орустар Россияның куруг турар суурларын канчап чер-ле телевизор дамчыштыр шөлээн көрүп шыдаарларыл, боттарының ээнзирээн төрээн чери дээш оларның чүректери чүге саргывайн турарыл.

М. С. Горбачев: А чартык чүс чыл мурнунда чүге база үнүп чоруткан литвалар, силернии-биле алырга, олар база төрээн черин уттупканы ол бе?

Үннер: Ынчаарда үелер белен эвес турган, оларның боттарының күзелин ёзугаар болбайн турган.

М. С. Горбачев: Ол, ол-дур харын. Амыдырал албадапкан. Дүүн заводка бир белорус кижи чүве чугаалады. Ол Минскиге ажылдап, кайгамчыктыг республикага чурттап турган болду, ынчангаш ону база бодунуң төрээн чуртун каапкан деп буруудадыр силер бе?

Үннер: Чок, чок, канчападаа буруудадып болбас.

М. С. Горбачев: Ыңдыг болганда өске националдарның төлөэлекчилериниҥ бо республикадан үнүп чоруурунче албадаашкын кылдыр биле берип болур сөстерни этпес херек.

Үн: Ол шын-дыр, ынчалзадаа көдээ ажыл-агыйны Россияга база-ла мындыг деҥнелге чедир көдүрер херек. Ынчан бүгү айтыыргар шиитпирлеттинге бээр.

М. С. Горбачев: Ынчаарга ам өскелерден артык бис дээр аарыглыг чорук силерде кедереп турар ышкаш-тыр. Ынчангаш ону баш удур болдурбас херек, чүге дээрге бир эвес орус черлерни деҥнеп көрүп эгелээр дээр болза, мен бөгүн-даа болза, Ставрополь крайны, Краснодар крайны деҥнештиреринге белен мен.

Үннер: Бисте ыңдыг чер чок, Михаил Сергеевич. Ында чер дээрге алдын ышкажыл.

М. С. Горбачев: Силер байдалдан уштунуп үнериниҥ аргазы бистен башкаланырында деп хей бодап турардыр силер, ынчаар додавайн кижи бүрүзү бодунуң ажылхерээ дээш эки харыылаар. улус бүрүзү боттарының ботдогуннаашкынын, экономиктиг тускайлаҥ чоруун ажыглаар кылдыр бот-боттарының аразынга харылзаа-холбаазын экижиринiҥ оруун тывар херек. Ийе, ыңдыг болур-даа ужурлуг. Ынчалза-даа он-он чылдарның иштинде мөөңнеттинген ыңдыг бодалдарның дузазы-биле ол чедип алдынмас. Бир эвес аңгыланыышкын болу берзе, чүгле чаңгыс Литва каража-когаралга таварышпас. Бир эвес силер мени Литваны коргудуп тур деп додаар болзуңарза, чазыып турар-дыр силер. Чүге дээрге Россия-даа, Белоруссия-даа, шупту-зу каражадаар апаар. Бир эвес бистер ССР Эвилелинден аңгыланып үне бээр болзувусса, ынчан Россия доп-дораан, үш-дөрт-ле чылдың иштинде, чечектелиишкиниҥ күрүне болу бээр деп, амгы үеде кандыг-бир кижиниҥ Россияга безин чугаалап турар чоруу силерниҥ талаҥардан ышкаш, россияжылларның талазындан база хөөредиишкин болур ийик

Үн: Мындыг айтырыг бар. Январь бирээден эгелээр дээн экономиктиг бот-тускайлаҥ чорук дугайында чугаалап-ла турар, а ынчаарга амга чедир чүү-даа чок-тур:

А. Бразаускас: Ыңдыг чүүлдер ийи неделя дургузунда бүде бербес болгай.

М. С. Горбачев: Бо суур каш чыл дургузунда туттунуп келгенин дыҥнаан силер бе?

Үннер: 25-30.

М. С. Горбачев: А силер ийи неделя дургузунда экономиктиг бот-тускайлаҥ чорукту бүрүнү-биле боттандырганыл, 300 миллион чурттакчы чоннуг Совет Эвилелин эде тургузуптары болдунар деп бодаар силер бе?

Үн: Михаил Сергеевич, хостуг, хамаарышпас Компартия эде тургустунуушкунну Литвага болгаш Эвилелге дүргедедиптер деп санаар мен.

М. С. Горбачев: Элдептиг бодал-дыр: Литва Эвилелдиң составынга, а Компартиязы СЭКП-ден дашкаар турар бе?

Үннер: Ийе, ыңдыг.

М. С. Горбачев: Ынчаарга Эвилелдиң кезээ болуп турар Литваның бүгү айтырыгларын Советтерниң Съездилеринге, Эвилелдиң Дээди Совединиге шиитпирлээр апаар. А бодап көрүҥерем: СЭКПниң съездизи чыылгаш, бүгү чуртка хамааржыр политиканы чугаалажып көөр, ооң канчаар көргүүрүн баш бурунгаар көөр. ТК-ның Пленуму чыылгаш, ол политиканы база чугаалажып көөр, ол политикага эдилгелерни киирер, а ол силерге хамаарышпас... СЭКП-ге киирер чаа чүүлдер дугайында даарта чугаалаар мен.

М. С. Горбачев колхозчуларга барып, элээн каш шак дургузунда аалдап чораан. Ажыт-чажыт чок, чүректиҥ ханызындан эвилеҥ беседалар механика мастерскаязынга болгаш механизатор П. Клусастың бажыңынга болган.

Индустриалдыг Шяуляйның чурттакчыларының чоргааралы — телевидение аппаратуразының заводунга М. С. Горбачев хүннүң ийиги чартыынга барып чораан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соҥгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соҥгулда округунуң округ соҥгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының соҥгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соҥгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттарын округтуң соҥгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 11-де бүрүткээн:

Гантов Виталий Александрович, 1943 чылда төрүттүнген, «Тувинская правда» солуннуң үлетпүр килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Данзы Николай Ооржакович, 1958 чылда төрүттүнген, Кызылдың төп электри станциязында котел цегининг начальниги, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Киров Сергей Дамбаевич, 1933 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Котельников Валерий Ильич, 1959 чылда төрүттүнген, аныяктарның «Поиск» эртем-техниктиг чогаадылга товүүнүң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Кремнева Любовь Ивановна, 1945 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң садыг министриниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Мельниченко Виталий Павлович, 1940 чылда төрүттүнген, республиканың Тыва коммунэнерго бүдүрүлгезининг кол инженери, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Ондар Галина Седеновна, 1951 чылда төрүттүнген, Кызылдың хлеб комбинадының сөлочка-баранка кылыр цегининг бригадири, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Осмоловский Леонид Зямович, 1947 чылда төрүттүнген, республика эмнелгезининг травматология салбырының эмчизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Оюн Галина Ямырынзаевна, 1954 чылда төрүттүнген, Тываның «Тыва тудуг» каттыжышкынының № 48 ТЭде шеверлекчилер бригадири, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Попов Виталий Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Чурталга-коммунал ажыл-агый девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының Кызылда чунар-бажың, хеп чуур черлер комбинадының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Остапец Иван Александрович, 1933 чылда төрүттүнген, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкынының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чехов № 15 соҥгулда округунуң талазы-биле

Аранчын Юрий Лудужапович, 1926 чылда төрүттүнген, ТДЛТЭШИ-ниң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Конев Александр Васильевич, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 15 школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Никитин Владимир Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, № 1 КПТУ-нуң директорунуң өөредилге-бүдүрүлге ажылының талазы-биле оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кызыл № 16 соҥгулда округунуң талазы-биле

Будук-оол Кара-Сал Дамбаланович, 1930 чылда төрүттүнген, «Билиг» ниитилелиниҥ республика организациязының даргазының бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай,

Грешилов Виктор Васильевич, 1951 чылда төрүттүнген, Чурталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының Кызылда чунар-бажың, хеп чуур черлер комбинадының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Полозов Василий Васильевич, 1941 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем ыяш ажыл-агый үлетпүрүнүң электриги, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Сукпак № 79 соҥгулда округунуң талазы-биле

Бессонов Виктор Гурьевич, 1949 чылда төрүттүнген, «Сукпак» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Сукпак суур.

Минашкин Виктор Григорьевич, 1949 чылда төрүттүнген, № 819 шинчилел бөлүүнүң инженер-технологу, кежигүн эвес, Сукпак суур.

Толкачев Геннадий Владимирович, 1946 чылда төрүттүнген, «Элегес» бүдүрүлге кооперативиниҥ даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТОЖУ РАЙОН

Тоора-Хем № 111 соҥгулда округунуң талазы-биле

Ондар Чимит-Доржу Байырович, 1932 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиҥ Президиумунуң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Соколов Святослав Алексеевич, 1950 чылда төрүттүнген, Кызылдың автоорук техникумунуң нарын техника лабораториязының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Черепанов Виктор Алексеевич, 1954 чылда төрүттүнген, шериг кезээниҥ килдис начальнигиниҥ политкезээниҥ талазы-биле оралакчызы, майор, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Щербинин Александр Петрович, 1954 чылда төрүттүнген, № 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниҥ чолаачызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соҥгулдаларының талазы-биле скругтарның соҥгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соҥгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 үүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында кандидаттарын округтарның соҥгулда комиссиялары бүрүткээн:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Енисей № 1 соҥгулда округунуң талазы-биле

Ковальчук Алексей Владимирович, 1957 чылда төрүттүнген, Кызылдың төп электри станциязының тудуг эргелелиниҥ бызаҥчы-бетонщиги, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Пролетар № 8 соҥгулда округунуң талазы-биле

Шабалин Виктор Анатольевич, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 2 АТБзиниҥ чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Пивоваров Станислав Николаевич, 1965 чылда төрүттүнген, аныяктарның «Спутник» чуртталга комплекизиниҥ коммерсия директору, ВЛКСМ кежигүнү, Кызыл хоорай.

Октябрь № 11 соҥгулда округунуң талазы-биле

Бадулин Владимир Алексеевич, 1933 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниҥ Курбан-кызының Тыва республика эргелелиниҥ начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Бершанских Иван Георгиевич, 1953 чылда төрүттүнген, хөгжүм-шии театрының уран чүүл-тургузулга кезээниҥ эргелекчизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Күжүгет Калин-оол Сереевич, 1936 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниҥ ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниҥ директорунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Петров Олег Витальевич, 1945 чылда төрүттүнген, пароходствонуң Кызылда район эргелелиниҥ начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Удумбара Чанмыр Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Күрүнеҥиң айыыл чок чорук комитединиҥ даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ховалыг Людмила Байкараевна, 1950 чылда төрүттүнген, республиканың № 1 эмнелгезиниҥ кол эмчизиниҥ оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чистяков Виталий Иванович, 1944 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниҥ хамааты камгалалыының начальнигиниҥ оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Шелудько Владимир Александрович, 1941 чылда төрүттүнген, Тыва респотребсоюзтуң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Строительный № 12 соҥгулда округунуң талазы-биле

Богдановский Анатолий Григорьевич, 1947 чылда төрүттүнген, «Тувинская правда» солуннуң редакторунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Гуркина Нелли Михайловна, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың аъш--чем барааннар садыының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Монгуш Хаттыг Чикчатовна, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың үлетпүр барааннар садыының улуг товароведи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Остапец Иван Александрович, 1933 чылда төрүттүнген, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкынының начальнигы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Учебный № 17 соҥгулда округунуң талазы-биле

Яковлев Григорий Осипович, 1933 чылда төрүттүнген, септелге-тудуг эргелелиниҥ бызаҥчы-бетонщиги, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Чульдум Зоя Степановна, 1953 чылда төрүттүнген, ниитиниҥ чемненилге трезиниҥ кондитер цегининг начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Нечаев Борис Семенович, 1928 чылда төрүттүнген, инвалидтерниҥ Бүгү-россия ниитилелиниҥ Тыва республика баштаар черининг даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Горный № 27 соҥгулда округунуң талазы-биле

Чамзын Кий-оол Удумбарович, 1939 чылда төрүттүнген, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының № 2 автотранспорт бүдүрүлгезиниҥ начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саян № 30 соҥгулда округунуң талазы-биле

Панкратов Владимир Валентинович, 1945 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 3 автотранспорт бүдүрүлгезиниҥ чолаачызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Соҥгулдаларга уткуштур

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

● ДЕПШИДИЛГЕ ТҮҢНЕЛДЕРИ ● ДЫҢНАДЫГЛАР ● ХОМУДАЛДАР ●

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соҥгулдаларының талазы-биле Төп соҥгулда комиссиязының ээлчегліг хуралы болуп эрткен.

Соҥгулда комиссиязының даргазы Ч. С. Монгуш хуралдың баштайгы айтырыынга хамаарыштыр сөс алгаш, күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларынга болгаш чоннуң чурттап турар черииҥ аайы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарын депшиткенииҥ түҥнелдеринге доктаагаан.

Үстүнде адаанывыс черлер депутатка кандидат депшидер эргезин ажыглаан. Ооң түҥнелдерин көрүп олурарга, хөй-ниити организациялары хөй болуг турар. Депутатка кандидат депшидеринге сонуургал улуг болган деп чүвени шак ол байдал безин көргүзүп турар. Депшидилге хуралдарының республикага ниитизи-биле организастыг эрткенин хуралга демдеглээн. Ынчалзажок соҥгулдаларга белеткелдиҥ чугула ол үе-чадазының эрткенинде четпестер, чазыглар чок деп болбас. тургулаан. Ону Төп соҥгулда комиссиязынга кээп турар телефон медээлери. аас, бижимел-биле-даа киргилээн хомудалдар бадыткаар. Чамдык күш-ажылчы коллективтерге депшидилге хуралдарының эрткени соҥгулдалар дугайында Хоойлуунуң негелделеринге дүүшпес болганындан ону катап чыылдырар ужурга таваржып турган чоруктар тургулаан.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттары чеже кижи кылдыр санаттынып турарыл? Адаттынган бо саң-түүнү Ч. С. Монгуш бо чылдың январь 4-те байдал-биле чугаалаан. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидады кылдыр 130 округка 295 кижи депшиттирген. Оларның 198-ин күш-ажылчы коллективтер депшиткен. Депутаттарга кандидаттарның аразында ажылчыннар — 39, партия ажылдакчылары — 29, Советтер ажылдакчылары — 14, республика организацияларының удурукчулары — 45 кижи болуп турар, совхоз директорлары — 20. Оларның аразында партия кежигүннериниҥ, партия кежигүнүге кандидаттарның саны — 216 комсомолчулар — ой бир. Шак мындыг байдал чүүү көргүзүп турарыл? Улус депутаттарының кандидаттарының аразында совхоздар директорларының хөй болуп турары таварылга эвес. Күш-ажылчы коллективтерниҥ оларга көрдүнген бүрүн эргелерин долу ажыглап турарындан аңгыда, экономиктиг байдал айтырыгны соҥгукчуларның талазындан ынчаар көөрүн чайгаар негеп келген. Ону будурулгениҥ чамдык оске-даа адырларынга, чижээ, харылзаа черинге хамаарыштыр база ынчаар көрүп болур. Ооң-биле кады чамдык округтарга депутаттарга кандидаттар альтернатив чок кирип турар. Чижээ, Бай-Тайга, Өвүр, Барыын-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем районнарда чамдык округтарда кандидаттар альтернатив чок. Ылаңгыя чамдык партия райкомнарыныҥ бирги секретарьларының кандидатуразы кирип турар округтарда байдал ыңдыг. Комиссия кежигүннери санал бергеш, ол айтырыгга база доктаап турдулар.

Чоннуң чурттап турар черииҥ аайы-биле хуралдарының эрткенииҥ байдалдарын комиссия кежигүнери аңаа илереттилер. Чугаа маңаа колдуунда, Кызыл хоорайга хамаарыштыр тургустунган. Харыысалга бо таварылгада округ соҥгулда комиссияларынга дөрт хамааржыр деп чүвени Төп соҥгулда комиссиязы кончуг эки билип турар, ынчалзажок чамдык партия организацияларының, ылаңгыя СЭКП Кызыл хооркомунуң кошкак киришкенин хуралдың доктаалынга айыткан.

Кызыл, Тес-Хем райкүүскомнарыныҥ даргалары А. И. Барков, К. Л. Лапчаа олар хуралга ол ийи районнарда соҥгулда участокларын тургусканының түҥнелдериниҥ база участок соҥгулда комиссияларының кежигүннеринге төлээлер депшидилгезиниҥ чоруп турарының талазы-биле дыҥнадыг кылганнар. Участок соҥгулда комиссияларының составынче төлээлер депшидери районнарда адакталып турар. Ол айтырыгны күүскомнарга чугаалажып көөр. Соҥгулда участоктарын аңаа эргежок чугула дериг-херекселдер-биле хандырар, телефон харылзаазын доктаамал тургузар хемчеглер алдынып турарын күүском даргалары тус-туста дыҥнаткан.

Республиканың харылзаазының будурулге-техниктиг эргелелиниҥ начальниги Д. Б. Чоксум хуралга телефон, радио харылзаазының талазыбиле тургустунуп келген айтырыгларга харыы-тайылбыр берген.

Үстүнде айтырыглар-биле кады Төп соҥгулда комиссиязы хуралынга Тыва АССР-ниҥ улус депутаттарының соҥгулдаларының талазы-биле Кара-Хаак № 678 соҥгулда округунуң хүлээп алганы шиитпириниҥ дугайын чугаалажып көрген. Улус депутадының кандидады кылдыр «Кара-Хаак» совхозта партком секретары В. О. Оюнну депшиткен Кызыл районуңу хереҗеннериниҥ конференциязының шиитпирин округ соҥгулда комиссиязы күш чок деп санаап, депутаттың кандидадын бүрүткелге киргеринден ойталаан. Тургустунуп келген айтырыгны Төп соҥгулда кемиссиязының кежигүннери хынап көрген. ооң түҥнелин хуралынга сайгарып чугаалашканы ол. Конференцияны бүрүн эргелиг деп санааш, мурнунда үндүргени шиитпирин округ соҥгулда комиссиязының эде көрүп, Кара-Хаак № 78 соҥгулда округундан В. О. Оюнну Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээрин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соҥгулдаларының талазы-биле Төп соҥгулда комиссиязы дилээн.

Шак-ла ыңдыг шиитпирни Төп соҥгулда комиссиязы Тыва АССР-ниң улус депутадына кандидат ТДЛТЭШИниң улуг эртем ажылдакчызы К. А. Бичелдейниң хомудал билдириишкиниҥе хамаарыштыр үндүрген. Чаа-Хөлдүң № 122 Барыын соҥгулда округунуң округ соҥгулда комиссиязындан депутатка кандидаттың документилерин бүрүткээри-биле хүлээп алырын дилээн.

Төп соҥгулда комиссиязы чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Вера КУУЛАР,
(«Шыныҥ» корр.).

КӨДЭЭ АВТОТРАНСПОРТЧУЛАРДА БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА

ӨӨРЕДИЛГЕДЕН ЭГЕЛЭЭН

Бот-орулга-чарылга деп чогум чүл ол? Ону көдээ черге ажылдаар автотранспорт бүдүрүлгезинге канчаар нептередип, шиңгээдип эгелээрил? Коллективтиң мурнунда өйү кээп тургустунуп келген, бо айтырыгларга харыыны өөредилге берген.

Пропагандист Б. А. Дамдын-биле чугаалаштывыс. Дээди эртемниг аныяк специалист — партия райкомунда инструктор. АТБ-ниң удуртукчузу С. К. Шойжулчап-биле иелээ ында экономиктиг өөредилге кичээлдерин эрттирип турар.

— Экономиканың ниити айтырыглары-биле чергелештир «Автотранспортка хууда керээ» деп темалыг кичээлдер чоруп турду. Ол талазы-биле литератураны тыптынып алган бис — деп, Байыр Алексеевич чугаалады. — Кижи бүрүзү боттары өөренир даалгалар база ап турган. Ийи кичээл эртерге-ле — зачет. Чыл түңнелинде экзамен дужаар. 1988 чылда ону партия райкомунуң бирги секретары К. А. Мон хүлээп алган чүве. Плакаттар, диафильмнер дээш янзы-бүрү көргүзүг материалдарын үргүлчү ажыглаар улус бис, оон башка чүгле чугаадан хөй чүве билип алдынмас.

Ийет, өөредилгеден эгелээн. Ооң түңнели кандыг болганын пропагандист чижектер-биле тайылбырлап орду: чолаачылар артык чарыгдал кылбас дээш кедергей кызар, машиназын аажок камнаар, чүге дээрге «дугуй шимчевеске» холга алыры чок болур. Хүннүң ажылдап турар машина саны черле 80 хуудан хөй болуп турарыдаа ында. Кайы хамаанчок халытпас, ынчалза-даа машина чаңгыс аай, бензин артыр чарыгдавас кылдыр чоруурун кичээр. **Чүк сайгарылгазы, кывар-чаар чүүлдер камналгазы — бо сөстер чолаачыларга анаа шээжилеп алган чүүл эвес, олар хүн бүрүнүң ажыл-херээ, ужуругказы.**

Шынап-ла, ындыг бе ол? Ылап-ла ындыг деп бүзүреледит харыылаш, ону дараазында чүүлдер-биле бадыткаарын оралдажыыл.

САЙГАРЫП КӨРЭЭЛИ

Маңаа тодаргай чижектер, санаашкыннар хереги билдингир. А олар экономист К. Ф. Кагановичиниң холунда.

— Бир чолаачының рейстерин сайгарып көрээлем — деп, Каң-оол Федоровичиден диледим. Ийи рейстиң, чоруушкунну көөр деп дугуруштувус — кожуглуг (прицептиг) база ол чокка. Документилерни ажып оргаш, В. В. Аягол деп атка таваржы бердивис. Аңаа доктаадывыс.

Валерий ол хүн баарда, кээрде чүүктүг, кожуглуг машиналыг чорааң. Эрзинден үнерде харын куруг, ынчалза-даа орук ара Бай-Хаактан 12,4 тонна кызыл-тас чүдүрүп алган, а дедир «Каа-Хем» разрезтен 8 тонна хөмүр-даш алгаш эвпкен. Оон чарыгдалы кайы хире болганыл? Алганы: 300 литр бензин, өртээ 45 рубль, 4 литр автол — 2 рубль 80 көпеек. Гараж ажыглап турары дээш 1 рубльди, машина элендизи дээш 17 рубль 07 көпеекти, социал камгалал төлевиринге 2 рубльди тырттырган (мында дугуй элендизи), артык (курлавыр дизе эки хире) кезек дээш төлевир кирбээн, ону сөөлзүреди тайылбырлай бээр бис. В. Аяголдан ол чорук дээш үнер чарыгдал ол-дур — 67 рубль 87 көпеек.

Ам ук чолаачының киирип алган орулгазын азы ажылдап алган акшазын санаал. 150 километрден ырак черге кожуглуг чорааңда 1 тонна чүүк дээш 4 рубль 20 көпеекти төлеп бээр чүве-дир (расценка). Оон сөөртүп ап парган база эккелген чүгүүнүң тонназын аңаа көвүдедипкеш, 85 рубль 80 көпеекти демделеп аалы. Бир километр орукту эртерге чолаачыга 9 көпеек төлээр, 614 километрге (кээрде, баарда эрткенин спидометр барымдаалаан) — 55 рубль 26 көпеек. Каттышкаш — 141 рубль 07 көпеек. «Хөй-дүр!» дээриңер чадавас, ынчалзажок уламчылаалы.

Чолаачының бодундан үндүрген чарыгдалын казып кааптарывыска, 73 рубль 20 көпеек арты, карманче кирер акша ол-дур. Шынап-ла, хөй бооп чадавас, баштай бодаарга. А бүдүрүлгезинге чүү хирени ажылдап берген кижиил деп бе? Бо-дур. Кызылдың тараа хүлээп алыр пунктузу «төлеп бээр бис» деп хүлээнип, 76 рубль 29 көпеекти квитанцияга бижип берген. Хөмүр-даш сөөртүп бергени дээш агроүлетпүр каттыжыышкынының МТХ баазазы 100 рубль 19 көпеек-ти төлээр. Ол ийи түңден чолаачының алыр акшазын казып кааптарга, херек билдине бээр — 103 рубль 28 көпеек.

Ам демги соңгаарладып каанывыс тайылбыр. Дугуйлар дээш төлевээн диштивис. Чүге? Чүге дээрге чаа дугуй 58 азы 60 муң километрни (машинаның марказындан хамааржыр) эрткен соонда, эленди дээш тыртпастаар, Валерийнии ындыг болгандыр. А чогум алыр болза, чижээ, ЗИЛ-130-ниң алды дугую дээш километр санында-ла 1,18 көпеекти төлээр, кожуглуг болза база дөрт дугую дээш немээр. А курлавыр кезектер алганы дээш ай төнчүзүнде аңгы тыртар. Машина элендизи дээш төлевирин база-ла баш удур көрүп каан, ол машинаның марказындан, эрткен үезинден... хамааржыр. Шупту 43 машинага хамаарыштыр санап каан, ону көрдүвүс-даа. Ынчангаш ол саннар дөмей эвес, чижээ, Аяголдуң ЗИЛ-554 деп машиназыныы — 1 км-де 2,7 көпеек.

Кожуг чок машинага хамаарыштыр үстүнде аазаанывыс санаашкын бо. Ол хүн Валерий Кызылдан 5,5 тонна хөмүр-даш сөөртүп эккелген. Ынаар баарда чүк тывылбаан (ол дугайын сөөлзүреди чугаалаал). Маңаа санаашкынны база үстүнде ышкаш кылыр, чаңгыс-ла ылгалыр чүве — кожуг чок машинага бир тонна чүк сөөрткени дээш төлээри 3 рубль 60 көпеек. Бо удаада чолаачы дөңгүп-ле 11 рубль 40 көпеек ажылдап алган, бүдүрүлгезинге 51 рубль 22 көпеек орулганы киирген.

Дөңнеп көрээл: ажылдап алганы — 73 рубль 20 көпеек база 11 рубль 40 көпеек, орулга киргени — 103 р. 28 к. биле 51 р. 22 к. Моон түңнел илдең, ол дугайын экономист чугаалады:

— Ажылды бистиң бүдүрүлгеге ажыктыг болдурары дээрге-ле машиналарның кожуглуг ажылдаары, баарда, кээрде ыяап-ла чүүктүг чорууру-дур.

Моон-биле холбаштыр бүдүрүлгениң бичин конторажыгажынга ол эртен ийи чолаачы аразынга болган чугааны дамчытса черле артык эвес боор.

— Мен чоокку үеде Кызыл ажа албас-тыр мен, бир черде чүк бар чүве...— деп, бирээзин чугаалаан соонда, кезек үеде олариның үннери дыңналыр-дыңналбас апарды.

— Дараазында айның эгелээн.

1912 чылдың апрельде Шалыктарның ызыгуурундан төрүттүнген Санаа Самбаевич Самба деп кижи «О. Шынаа» совхозтуң девискээринге даңгаар-ла кодан тевезин кадарып чоруур турган. Ол евелериниң чайлаглаар чери— Алтара, Серлик баштары, а кыжын Хоолу соруунга. Хачы-Сайыр-Аксының ховуларынга чоруур чүве. Төвелериниң ээзи С. Самба 1928 чылда өглеңген. Дараазында чылын Шалык сумузунуң № 1 арбанынга даргалаан. 1936 чылга четкен. Оон соонда АРЕВЭ үүрүнүң даргазынга сес чыл ажылдаан. 1948 чылга чедир суму даргалаан. Карл Маркс аттыг колхоз тургустуна бээрге, бодунуң хууда мал-маганын колхоз хөреңгизинге салыпкаш, улаштыр малчыннай берген. Шала сөөлзүредир, мен билип келиримге безин. Самбаның тевези 30 чедип туган. Ам бодап чоруурумга, малчынның тевелериниң уксазы Моолдуундан шуут аңгы, манган ак чүве ийин. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуга дузаламчы кылдыр Санаа Самбаевич 41 аътты, 24 инекти, 7 тевени, 370 хой, өшкүнү, 2100 тыва акшаны белекке берген. Оон күш-ажылга кызымаан дыка-ла магадаар мен. Шынап-ла, харын эрес-кашпагайы кайгамчык. Ол чер чурттуг ажыл-ишчи кижиниң дугайын чугаалап тура, моңу чугаалаксаан мен. Ол кезээде тевезин мунар, кышкы үеде шанактаар, а сүдүн саап ап чораан. Бежен чылдарда ук совхозка теведен 100 ажып турган. Бир эвес тевени ажыл-агый катап өстүрүп эгелээр болза, оон хөй орулганы киирип, оон ажаалдазы дээш эвээш чарыгдалдарны үндүрер. Ынчангаш Тес-Хемниң «О. Шынаа» совхозка тевени өстүрзе кандыгыл? Бо талазы-биле бодумнуң хуумда саналымны киирип көрүм.

Сандан ТАНОВ.

ЧОГУМ ТҮҢНЕЛИ ЧҮЛ?

Эге баштай бүдүрүлгеге чүгле хууда херээ турган, азы биргээр чугаалаарга, «бодуңну бодуң бил, боранны бодуң мун». Машинаң үрели берзе... Аарый берзиңзе... Ам ындыг эвес. Хууда керээ арткан, ынчалза-даа дөрт бригада кылдыр организастажып алган. Баштай чүгле эки чолаачылар бир черге мөөнешкен — эдер ужурга таварышкан. Чарыш бригадалар аразында база түс-түс чолаачылар аразында. Түңнел үндүрерде барымдаалаар чүүлдер: ажылының ажыктыы, сагылга-чурум, хөй-ниити ажыл, эдинге хамаарылгазы... Социалистиг чарыш комиссиязы көөр, түңнээр, коллективтиң күш-ажыл чөвүлелинге (даргазы Николай Дамба) үзе шиитпирлээр. Эрткен чылдың он бир айларының түңнели-биле № 2 бригада чүк сөөртүлгезинiң, чүк сайгарылгазының база камналга талазы-биле эки көргүзүглерлиг болуп, өске-даа негелделарни күүсеткеш, тиилекчи болгандыр.

Ам ниити бүдүрүлгеге хамаарыштыр чамдык түңнелдерни көрээл. Ол чокка бистиң бо бүгү чугаавыс барымдаа, түңнел чок болур боор. Он бир айлар дургузунда АТБ 33 муң тонна чүүктү сөөртүр планныг тургаш, 46,1 муңну сөөрткен, а бо көргүзүг чыл планындан безин хөй азы бүдүрүлге чыл планын декабрь 1-ге чедирле күүседипкен турган. Чүк сайгарылгазының талазы-биле база-ла ындыг, чогум чыл планнарын күүсеткенин, оон долу көргүзүгерге мындыг болуп турар. Ол дугайында сан-медээни АТБ-ге ийиги удаа чораанывыста кол бухгалтер Ямза Сендиевна Сади берди. **Чыл дургузунда 36 муң тонна чүүктү сөөртүр турган, сөөрткени 50.7 муң. Чүүк сайгарылгазын 20,3 хуугa хөй кылдыр боттандырган. Чылдың сөөлгү айында, соок үеде, чолаачылар база эки ажылдааны илдең. Чүүк сөөрткени 153, 3 хуу.** База бир чугула сап бо: автотранспорттан орулга киирип алырының чыл планы 250 муң рубль турган, ол он бир айлар түңнели-биле-ле оранчок ажыр күүсеттине берген, декабрьда база элээн немешкен, арыг орулга 35 муң. Маңаа сагындырып, тайылбырлап каалы — 1987 чылда бүдүрүлгениң карылгазы 27 муң, оон соонда чылда 9 муң рубль тургандыр. Чонга ачы-дуза чедирелин (ыяш, сиген, сүт сөөртүру, көште ажыглаары дээшле баар) АТБ боду 3,5 муң рубльге кылдыр планнап алган, ол база-ла ажыр күүсеттине берген — 4 муң рубль.

Адак соонда бо талазы-биле бир үнелел. Республиканың агроүлетпүр каттыжыышкынының «Агросервизиниң» автобүдүрүлгелериниң аразында чарышка ийиги черни ээлээш. «Эрзин» эрткен чылдың тос айларының түңнели-биле 350 рубль «шаалдалыг» диплом-биле шаңнаткан. Бирги черде — Минусинскиде «Зеленоборское» АТБ.

ТӨЛЕВИРИ ХӨЙ БЕ, АЗЫ БҮДҮРҮК ЧҮЛҮҮ БЕДИК БЕ?

«АТБ, чолаачылары эмин эрттир хөй акша ажылдап ап турар. Арай-ла чиктиг, анаа эвес» деэн үткалыг чугаа районда бар. Шынапла, чайын, күзүн чамдык чолаачылар айда 700-800 чедириптер деп, пропагандист Б. Дамдын база демделээн чүве. Ол чүл? Эш Шойжулчап ниитининң эргеажыын бодавайн, ажылчыннарынга хөй акша төлеп, бүдүрүлгени хөргжүдүп сайзырадырын, оон келир үезин бодавайн турары ол бе?

— Ол шын эвес чугаадыр — деп, Седип Кыргысович дорт харыылады. — Ону сан-түң-биле чайлыг көргүзүп болур. **Эки ажылдаан кижи хөйнү алыр апаар, бот-орулга-чарылга ёзугаар ындыг болур, ынчаар бодап-даа каан чүведир.**

Экономистиң папказында чыдар документ-биле таныштым: күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезинiң өзүлдезиниң деңзигүүрү. Ында 1988 чылдың 9 айларының көргүзүглери (I) биле эрткен чылдың ол-ла үезинiнiн (II) деннеп турар. Орулгаларның болгаш ачыдузаның хемчээли 84,9 муң рубльге, а ажыл төлевириниң фондузу чүгле 19,2 муң рубльге өскен, ажылдакчылар саны 8 кижээ көвүдээн, 56 четкен. Оон ынай. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү ол үеде 26,4 хуу өскен (I — 3708 руб. II — 4694 руб.), а ортумак ажыл төлевири 4,4 хуу (I—1825 руб. II—1907 руб.) өскен болду. Азы деңзигүүрү 0, 82.

— А нормавыс 1,03 чүве, бир эвес оон көвүдээр болза, банк бисти акшаландырбасдаа, ол контрольдап-ла турар болгай — деп, Каң-оол Федорович ол кезек чугааны түңнеди. Чыл-даа түңнели-биле АТБ «бодун боду чип турар» деп чугаа тӧрбас.

«ЭРЗИН» АТБ-НИҢ ЦУРЖУЛГАЗЫНДАН

КЕДИЗИН БОДАП...

Бүдүрүлге сайзырап хөгжүвейн, келир үеде эки ажылдаарынга баш удур белеткенмейн турар бе? — Үстүнде чугааның ол кезиинге хамаарыштыр сайгараал.

Чүү дээр боор, чоокку үеге чедир бүдүрүлгениң баазазын арыг тас кылдыр кылып алыр арга турган чүведир. Төлевилел-даа турган, күрүне акшазын «ма, шиңгээдип ап-ла көрүнөр» деп берип турган. Чок, херек бүтпээн. 1985 чылда эгелээр дээн тудуг шимчевейн баргаң... Буруулугну дилеп-даа, тып-даа болур ыйнаан, ынчалза-даа чаңгыс өргеп-даа немежи бербес.

Амгы удуртукчулар ынчан турбаан. Оларга ам кым-даа акша сунмаан, «чээп алынар» дээн, «Лимит» дээр чүвезин мүн-не бар, а материалдар... ийе, шын-дыр — чок! Цемент, хоолайлар ыяш эвес, Эрзиниң черинден кайыыш өзүп кээр чүве деп. Беш чыл хуусаалыг чээли ап алгаш, сөөлгү ийи чылда одалга черин (котельная) кылып эгелээн, гаражты тудуп алганнар. 25 машина тырынга таарыштыр төлевилээн черге оларның 43 машиназы мүн-не кире бээр бооп-тур. Ол дээрге, шынапла, улуг тиилелде болган! Ол-бо черлерге машиналар хондургаш, 3-4 муң рубль хөлези төлеп турганынга канчап деңнээр боор. Чээп алган акшадан эвээш түңбиле тудуг кылып алган дээрге, база-ла багай эвес.

Ынчанмыже ол херектиң чүгле эгези. Ам-даа ийи чүс ажыг муң рубль херек, чээли херек. Эш Шойжулчаптың ам мунчулуп турар чүвези ол. Күүском-даа, райком-даа черле шаа-биле дузалаптар турган, аңаа дарга өөрүп орар: чээли-даа алчып бээр, цемент-даа чегдириптер. **Бо чылын чээли (база-ла лимиттиг) аптар болза, мырыңай аас-кежик. Ынчалза-даа тудугжу багай болза база-ла кударанчыг. Чижээ, Каа-Хем ККМК (начальнигы А. И. Чёлушкин) акшазын алырын алгаш, одалга черин четче кылбастаап туруп берген.**

Чогум ам тудар деп турар чүвелер кедергей чугула: сепгелге кылыр чер, ийиги каъдынга кызыл-булуң, контора (ам будурүлгениң конторазы чаңгыс квартира шөлдүг), «Сепгелге черин кылып апсывысса, магалыг-ла, чүгле боттарывыстың эвес, районнуң бүгү машиналарын ажаап-тежээп шыдаар бис»... Бо дээрге Седип Кыргысовичиниң «Сын кырында» күзели-дир. Чээли херек! Дузалап көрүнер. Республиканың Агроүлетпүр банкызы канчаар көөр ирги?

АТБ кол нуруузунда совхозтарның ажылын кылып турар болбайн. А оларды база-ла машиналарлыг болгай, олар чоонган? Автобүдүрүлгеге олар ырак черден чүүк сөөртүр чагыгны киирип турар чүве-дир. Районда янзы-бүрү албан черлери, организациялар база-ла боларже көрнүр. Оон аңгыда — чонга дуза. Ачы-дуза. Эрзинчилер (суур улузу) кандыг-ла-бир чүве сөөртүрүп алыр дээнде, талонунга «оттуг суг» садып, чолаачы хөлезилеп турбас апарган... деп бижиринген ырай-ла дадагалзадывыс. Чүге?

Ол дугайын Байыр Алексеевич-биле чугаалажып орбуус. Автобүдүрүлге болдары хуу кижиниң ажылын шоолуг-ла кылыксавас. Тариф ёзугаар-даа хөлезини эвээш, ындыг болганда ботка-даа, будурүлгеге-даа орулга эвээш, а үе, чарыгдал хөй үнер, орук-чирик база-ла каалама эвес дижир. Ачы-дуза хереглээн кижи-бүрүзүнүң күзели бүтсүн дээш, чонга-даа, чолаачыгада аажыктыг болзун дээш, тодаргай шиитпирни тывары чугула хире. Хамык-ла чүвени кижи дээш-ле кылып турар болгай бис.

Ийет, кижи дээш. Бүдүрүлгениң бодунда олче сатыш салыышкын бар. Ынчалзажок база-ла боттуг эвес чылдагаанарга тептиңер. Ийи-үш кижээ ясли-садты, ийи-бир кижээ бажын-балгатты үстүртен дилеп, чугаалажып берипкен-не-дир. А негелде хөй. Бүдүрүлге чаа-ла хөнүп орар, эвээш-ле арыг орулгалыг, чегдинип чүрттап турар. Коллектив бодун бүгү тала-биле хандыртыышып, чүрттаар бажыннарлыг, урттулар туругзар черлерлиг, салыг-наймаалыг апаар үе черле келир. Орук чаңгыс, арга чаңгыс: улам-на бүдүрүкчүлүг, орулгалыг кылдыр ажылдаар. Бодавыже, көдээ автотранспортчулар ону билип турар. Боттары бир акшаны ажылдап алгаш, бүдүрүлгезинге ийини экжеп турар болза экизи ол.

— Нинти орулгадан ажыл төлевирин бээр дээрге, чоок рейстерден, чонга ачы-дуза чедиргенинден шоолуг-ла акша кирбес боор-дур.

Күш-ажыл төлевириниң чаа системазынче шилчилге дугайында семинарга чорааның чугаалап ора, экономист К. Каганович ынча дээн ийик. Ам-даа ханы, бүгү талалыг өөренип көөр, оскелерден өөренир. «Бай-Хаакта бо талазы-биле ээлээн дуржулга бар дээр чорду, ынаар баар мен». Ажыл төлевириниң фондузун камнаар талазы-биле хемчеглер херек, курлавырларны дилээр, тывар апаар.

Кол-ла чүве бүдүрүлгениң ажыктыын улам-на бедидери, оон ачызында совхозтарга, чонга, янзы-бүрү организацияларга, албан черлеринге транспорт ачы-дузазын бодупары биле-ле хөйнү чедирери, ындыг болганда — районнуң экономиктиг, социал амыдыралының хөгжүрүнге салыышкынны киирери. АТБ-ниң коллективиниң кол соруглазы ындыг дээрзинге бүзүрээш бис. **Эки ажылдаары дээрге-ле эки чурттаары, ынчангаш коллектив боду база улам бүрүнгаар базар, бодунуң социал, угаан-бодал хереглелдерин хандырар аргаларын көвүдедир.**

Бүдүрүлгениң амгы үеде ажылдап, чурттап турарының арга-дуржулгазын ындыг дөмей бүдүрүлгелериң ажылдакчылары сонуургап эгелээн: Мөңгүн-Тайганың. Өвүрүнүң, аң чоок кожазы Тес-Хемниң автотранспортчуларының төлээлери кээп көрүп ап чораан болду. Бо адрести «Шын» солун база айтып турганын сагындыраал: 1988 чылдың октябрь 20-де бистиң корр. Шангыр-оол Суван начальник-биле интервью кылган. Бир чыл эрткенде будурүлгеде амгы байдалды көргүзерин мынчаар оралдаштывыс, бир эвес бо демделелдер кым-бир кижээ ажыктыг чамдык чүүлдерни бээр болза, биске өөрүнчүг болуру чугаажок.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ. («Шынның» тускай корр.). Юрий МОНГУШ (фото).

Чолаачының ажыл-ижин, амыдыралын билир-ле болгай бис: дүн-хүн чок орукта, оозу база үргүлчү-ле каалама болбас. Уйгуга-даа чединмейн баар, доңуп, кагып-даа чоруур. Машиназы гаражтыгдаа, чаглак чок-даа болур, чамдыкта «буруй»-даа бээр. Чолаачы биле чолаачы базала дөмей эвес, акшазы эвээшдээ бол, арыг, кылаң машиналыг, арыг идик-хептиг, айтып каан шактыг ажылдаксаарлар-даа, чежемейниң аарберге, дыш чок бол, хөй чүк сөөртүп, ырак черге, кадыр-бертке чоруксаарларда бар.

Бо чурукта оолдар ийиги хевириниң чолаачыларынга хамааржыр чадавастар. Оларның кижи бүрүзүнүң энир чылын эрткен оруктарын санап көөрге, чүс-чүс, харыңаа муң-муң километрлер болган. «Эрзин» АТБ-ниң дөртен ажыг чолаачылары эрткен чылын 50,7 муң тонна чүүктү сөөрткеннер. Ол планнанындан 40 хуу ажыг. Чыл дургузунда автоажыл-агыйга улуг озал-ондак болбаан. Бо ийи факт безин эрзинчи чолаачыларның дугайын хөйнү чугаалап турар.

Мурнакчылар аразындан чүгле үш кижи дугайын маңаа каксы чугаалаал: Серенен Сүрүн чыл дургузунда чүүк сөөртүр планын ийи катап ажыр күүсеткен, коммунист Евгений Мижит биле Анатолий Чалдыг дыка хөй бензинни камнап алганнар.

ЧУРУКТАРДА: (үстүнде) Павел Дылбааның удурүп турары, чарыш тинлекчизи № 2 бригаданың чамдык кежигүннери; ийиги черде чоруп орар № 1 бригаданың бөлүк чолаачылары (бригадири Валерий Аягол).

КАТАП БАЗА ӨСТҮРЗЕ?

Саналдар, бодалдар

ХЕРЭЭЖЕННЕР— ЧОГААДЫЛГАДА

Херээжен кижи, эр улус-биле бир дөмей, кандыг-даа мергежилди шиңгээдип алган. Космонавт, эртемден дээш кымны чок дээр. Удуртукчу ажылдарда херээжен улус арбын. Боттарының амыдыралчы идепкейлиг туружун олар хөй-ниити ажылынга бадыткаан.

Херээженнер аразында салым-чаланныг кижилерни чок деп болбас. Уран чүүлдүн янзы-бүрү талаларынга олар шылгарангай чедиишкиннерни чедип ап турарлар. Бир эвес чогаадылга ажылын шөлүткен кижиниң хилинчектенишкинине дөмейлээр болза, херээжен кижиге чогаадылга үш дакпыр аар чүк. Чурукчу, сиилбикчи, шевер, шүлүкчү, ыраажы — кандыг-даа чогаал ажылы хөй күштү, улуг бердиниишкинни, бижыг тура-соруктү бойдустуң чаяганы салымга немей негээр. Кандыг-даа аялга, одуруг, овур-хевир угаан-бодалдың, сеткил-чүректиң ханызынга төрүттүнер болгаш уйгу чок дүннерниң, карак кызыл иштиң төлү болур. Тудугжу, малчын, ажылчын херээжен кижи дөмей талантылыг. Иениң талантызын чүге-даа деңнеп болбас. Ону ие-чогаалчы кымдан артык билип, сеткилинден чуруп шыдаар.

Херээжен кижиниң хостуг үези эвээш. Өг-буле ажылынче, уруглар кижизидилгезинче, кол болгаш хөй-ниити ажылынче чарыгдаанының артканы хензиг үеде канчап чогаал ажылы кылып четтигиптерил? Чүс кижиниң чаңгызы талантылыг болуп төрүттүнер, ол талант—чонуу. Ындыг болганда херээжен чогаадыкчы кижиге онза кичээнгей херек дээрзин чогаалаан-даа ажыы чок. Оларның ажылдаарынга чүү четпейн турарыл, кандыг дуза херегил дээрзин үезинде бодаар ужурлуг бис. Бажыңбалгады бар бе, амыдыралы четчир бе деп айтырып кээр кижи оларның оруунга таваржып, ажыктыг арга-сүмезин бериптери ол хөй үе, күш хереглеттинмес чүүл.

Бистиң чуртта херээжен чогаалчыларның федерациязы тургустунган. Бистиң республикага база ассоциация тургузар хемчеглер алдының эгелээн. Бо чаа рубриканың адаанга чүгле чогаалчыларның эвес, артист, композитор, даш чонукчузу, улусчу шевер херээженнериниң чогаалдарын, оларның дугайында очерктерни, чурумалдарны парлаар. Чер-черде талантылыг херээженнер дугайында номчукчуларның чагаалары рубриканың хөнүүрүнге дузалаар болгаш чаа аттарны илередиинге идиг болур.

Редакцияже Севил Юмбуу, Сара Соржу, Надежда Нава болгаш өскелер-даа шүлүктерин чорудуп, арга-сүмени айтырып турар. Чамдык чогаалдарны солун арнынга парлаан. Бо удаада Улуг-Хемден Кара-ыс Дензин бодунуң шүлүктерин чоруткан.

Ооң чагаазында мындыг өдуруглар бар: «Берге үелер амыдыралга турар. Ону чүгле шүлүк бижип чүргаш эртирип алган мен. Ажыг-шүжүүмнү ажып эртеринге шүлүктер дузалаан. Хүнзедир школага башкылап хүнзээш, кежээ ыяш чарып, суглап, чүгдүнүп, кыдырааштар хынап турда, дүн дүжер. Хүндүс чогаал бижиир чай каяа турар боор. Уруглар удуй бергенде, дүнекиниң 11 шактан ыңай хондур шүлүк бижип турдум. Чамдыкта бир шак удааш, ажылдап чоруптар мен. Чогаалчы болур мен деп сорулга салган эвес, анаа-ла бижип чоруур-дур мен. Херээжен чогаалчыларны деткиир дээн эгелээщкин мени шыңгыы ажылдаарынче албадап, харыысалганы оттурду. Чоорту биживестеп бар чыткан кижи мен, ам катап эгеледим».

Херээжен чогаалчыларның ажылдап турар байдалы мындыг. Кара-ыс Хири-Хааевна ышкаш, боттары дүжүнда шүлүк бижип чоруур кижилер чон араазында хөй. Оларның эки чогаалдарын чонга таныштырары — чаагай херек.

Чагааларынар-биле бисти өөртүр боор силер деп бүзүреп артывыс.

Идеология килдизи.

АВАМ

Кажанда-даа аңгыламас — хинин тудуш,
Ханылашкан, дазыл чаңгыс чонум кончуг.
Өкп түүлдүң төдүзүн-не төлүмге дээр
Эргеленген, авыралдыг авам кончуг.
Чырык черден авам чидип, ажыт кирген,
Чырыткылыг сактыышкыннар артып калган.
Соккан чүрээн, баскан изин уламчылап,
Соругдааның шыдавыже кылып чор мен.
Аал кожа, ырактан-на чонун бодаар,
Аяк шайлыг, чугаа соотклур, эптиг-эөлдек.
Авамның сээн топтуг чаагай чанчылдарың
Аткаар салбайн, төлүзүн-не дөзексээр мен.
Авам болза өртемпейге чогаан болгаш,
Амыдырал аас-кежиин көрүп чор мен.
«Уруу база аваң-ла олчаан-дыр» — деп
Улус мени дөмейлээрин күзээр-дир мен.

УРУГЛАРЫМ-ЧЕЧЕКТЕРИМ

Ургларым — чаагай чыдын таалап тынар чечектерим!
Ургларым — оруум улай изим нтээр салгалдарым!
Ажыл-ишке чурттагага сорук киирер
Аскым-кежин, өөрүшкүм — чаштарымда.
Бачым-иштен могай берген чанып кээр мен
Бажым уткуй чаптанчыглар чаржып келир,
Мойнум, ооргам, хоюм орта олуруп аар,
Могай-шылаан мага-бодум сергеп келир.
Орлан-эрес, каткы-хөглүг өзүп орар,
Онзагай-ла салым-чолдуг чассыгбайлар.
Алдын хоойлум, арат чонум ачызында,
Аас-кежик бүрүн бүргээн не-дир мен.

КЕНИМ УРУГ

Кеним уруг
Кедергей-ле топтуг кижи,
Кежээ диртип, хоор чонга
мактаткан-даа
Арбын чонуут, аъштыг-
чемниг,
Ажы-төлдүг, алдын холдут.
Кеним уруг
Шончалайын, Шолбааназын
Шорааназын, Шеңне кызын
Чергелештир чедиптерге.
Черниң каазы — чечектер-ле.
Кеним уруг
Онза быжыг найыралдың,
Оглум өөнүң өөрүшкүзү,
Ажы-төлдүң аас-кежин,
Амыдырал каастал газы.

Кара-ыс ДЕНЗИН.

«ШЫННЫ» НОМЧУУР БИС

Бистиң редакцияга өске республикалардан, крайлардан чагаалар база элээн кээп турар. Бо удаада Моол Арат Республикадан келген. Чагааның сөзүн өскертпейн парладывыс.

Тыва АССР-ниң «Шын» солуунун бо 1990 чылдан баштап чагыдып номчуур болганывыска, дыка өөрүшкүлүг бис. «Шын» солуунуң ачызыннан Тыва АССР-нин, ага-дунма аш-өөрүвүстүн амыдырал, ажыл-агыйын болгаш культуразын, төөгү болгаш өске-даа чүүлдернен номчуп билир болганывыстан, ооң-биле чергелештир солун черииң редакциязынга изиг байыр чедирип тур мен.

Ийи чүс чылдың мурнунда ийи үстүп билишпейн, дыңнашпайн барган тывалар чаанан билчин, таныжып, уун аңай ага-дунма, төрел-дөргүлүн тыпчыр болган ажык орук деп мону хуумда мынчаар көрүп турар мен. Мынчангаш чаа тываларның тывыштыг иш-ажылынга улам улуг ажыр боорун, ажыр тывыш, амыдыралынга арыгшевер аас-кежиктиң дыка делгемин йөрээп тур мен.

Солунуңарга бистен материалдар ап, ол тыва ага-дунмага таныштырып турарыңарны солун черииң редакциязынга күзеп тур мен.

Дүгдүгбей оглу Конгор ШАНАГАШ.

Моол Арат Республиканың Байын-Өлгий аймаанның Сегил сумунуң күражыл-агыйының иштенчизи.

ШАГАА КАЖАН БОЛУРУЛ?

Чөөн чүк улустарының чыл санаашкынын ёзугаар Чаа чылдың келири аңгы-аңгы чурттарда чаңгыс аай эвес: Кыдаттың шагаазы элээн эртежик келир — бо чылдың шагаазын олар январь 27-де байырлаарлар.

Төвүт, моол, бурят, тыва улустарның шагаазы бо чылдың февраль 26-да эгелээр. Тайылбырлаарга мындыг: бо эртип чыдар сарыгзымаар Чылан чылы февраль 25-те төнер, ол хүн болза шагааның бүдүүзү болур: ак Аът чылының шагаа айы — Ак айның бирги хүнү азы шагаа хүнү фераль 26-да болурдур.

Бо Чылан чылы төвүт, моол, бурят, тыва календарь ёзугаар артык айлыг (өскээр чугаалаарга. 12 эвес, а 13 айлыг), ынчангаш бистиң Шагаавыс февраль төнчүзүнде болур апаар-дыр.

Февраль 26 дээрге сөөлгү неделяның бир дугаар хүнү, ажыл хүнү-дүр. Ынчангаш, мен бодаарымга, Шагаа ёзулалын февраль 25-те — улуг-хүнде эрттирзе эптиг боор ышкаш деп санаар-дыр мен.

Каадыр-оол БИЧЕЛДЕП.
ТДЛТЭШИ-ниң дыл, бижик секторунуң улуг эртем ажылдакчызы.

ӨҢНҮҮМ БООРГА...

Шоодуг

Ону шенелде тудуг дээр чораан. Дээвиринге чедир тудуп үне берген бажыңның бетни талакы ханазында кызыл лозуң бар. Ында: «Эштер тудугжулар! Шенелде тудугну тергиин эки шынарлыг болгаш магадылал паспорттуг кылдыр тудаалыңар!» деп кыйгырыг кайы ыяктан көстүп турар. А ооң адаанда мындыг сөстерни немеп каан: «Чурттакчылар биске четтиргенин илередир».

Ол тудугда мээң чажымдан өңнүүм, чаңгыс класска кады өөренип чораан эжим Василий Дүктүг-оол прораб болуп ажылдап турар. Хамык идегел ында. Ынчангаш кочалым чайбышаан, ол шенелде тудугже базыптым.

Василий тудугнуң шыпшык бажынче көрүпкен, ында краниң бадырган чүгүн башкарып, холдарын чайбышаан командылап тур: «Өрү, куду, оң талаже, солагай талаже!..»

— Экии, Вася! — деп ол чайланы бээрге, мендиледим.

— Экии, экии, — деп, ол холумдан сегирип албышаан, хөөреди. — Көрүшпээнивистен бээр үр-ле апарды. Че, кандыг херектиг хап чор сен?

— Колданып чор мен, Вася, — дидим, — хензиг чугайдан берип көр.

— Кайы хире херегил? Тергиин чугай боор. Бир самосвал ишти бе, азы ийи бе?

— Чок-чок, чаңгыс кочал ишти.

— Дөө эңдерик төктүп чыдар чугайдан уруп ал, адыр, хүүрек алгаш дузалажыптайн. Херек болза будун машина иштин-даа берип болур мен. Тергиин-не чугай..

— Четтирдим. Чаңгыс кочал четчир.

Чугайны кочал долдур уруп алганывыста Вася хеертен айтырды:

— Ону канчарың ол?

— Бажыңым чугайдап алыйн дээш — дидим.

Вася бажын дырбанды. Оон хүүрээн черже октап-

— Ынчаарга ону албаңар — деп, Раечка сүмеледи. — Чытталы берген болдур ийин. Ырак эвесте кооператив бар, ында кайгамчык кадыргылар бар, оларны таныш-көрүштерге садып турар. Оон силерге эккеп берейн. Таңыыр улузумга бо магазинде балыкты бербес кижи мен.

Бажыңга бир шил арагавыс ижип, кайгамчык кадыргыларывыс чип, хөөрежип ор бис.

— Чүвүр даараар черинде хевээр ышкажыңчыл? — деп, Вася мени «байысаап» ор,— Ажыл-ижиңер кайы хире чоруп тур ынчаш?

— Экии — деп алыс шынын чугаалап ор мен. — План-салаан күүсеттинип турар, чагыларны чогуур ейшаанда кылып тур бис. Шаңнал акшаны база ап келдивис.

Васяга хөй-ле чүүлдерни чугаалап, чедиишкиннеривисти хөөреп ор мен. Кижим элээн ыыт чок дыңнап ор-

гаш:

— Силерге чаа чүвүр даарадып алыр деп бодай бердим — дидир.

— Бодунга бе?

— Ийе, бодумга, дыштаныр хүнде кедер чүвүрүм баксыраан, магазинде чаа хеп ховартаан. Ооң орнунга силерге даараттырып алыйн.

— Ындыг-ындыг — деп чөпшээрежип ор мен, ол хиремде бажымда бодал чүгүрүк аъттың маңы-биле дөмей, кижи эжин канчап хомудадыр боор, ол мени база бодаан болгай.

— Вася, — дидим, — биске чүвүр даарадыр деп тениве, өөнүүм бооруңга чугаалап тур мен, ооң орнунга мында бир үгбай бар, аңаа сени чедире берейн. Ол тергиин эки кылып бээр.

Каш хонганда Вася кайгамчык чүвүрүң кедипкен базып тур. А биске даараткан болза та кедер, та кетпес.

Вячеслав САЯН.

РСФСР-ниң үнелиг чүүлдериниң кадагалаар Күрүне черин (Күркадагалал) Москвага тургузар дугайында Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң доктаалынга В. И. Ленин 1920 чылдың февраль 3-те ат салган.

Алдындан, ак-алдындан, мөөң кылдыр эзилдирген мөңгүнден, бриллиантылардан, үнелиг өөнүү даштардан болгаш жемчугтан тургустунган болгаш РСФСР-ге хамаарышкан бүгү үнелиг чүүлдерни кадагалаарын болгаш учёдун чорударын Күркадагалалга дааскан.

«Россияның алмаз фондузу» 1922 чылда тургустунган. (1924 чылдан бээр «ССРЭ-ниң алмаз фондузу»), ооң составынга чуртта бар болгаш күрүнеге хамаарышкан бүгү алмаз аймаа кирген.

«Алмаз фондузунуң» баштайгы делгелгезин 1925 чылда Эвилелдер Бажыңының Колониалыг залынга организастаан. Ооң дериишкинин, кааспалгазын болгаш эртем-техниктиг хандырылгазын Күркадагалал күүсеткен.

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар «ССРЭ-ниң алмаз фондузу» деп делгелге 1967 чылда Кремльге ажыттынган, ону Совет күрүнеиниң 50 чылынга тураскаатткан. 1969 чылда ук делгелге доктаамал ажылдаар болу берген.

Күркадагалалдың 70 чылының дургузунда аңаа улуг өскерилгелер болгулаан. Күркадагалалдың хүлээлгелери амгы үеде элээн калбарган. Үнелиг чүүлдерни Күркадагалал хүлээп ап, улус ажыл-агыйының хереглелдеринге берип турар.

Чавыс шынарлыг алмаздарны болгаш өске-даа чүүлдерни болбаазырадыр талазы-биле делегейде чок дээн нарын будурулгени Күркадагалалдың чанында организастаан.

ЧУРУКТАРДА: Күркадагалалга кирген үнелиг чүүлдериң өртекүнезини тодарадып турары: Чурбановтан хавырган үнелиг чүүлдер.

Г. ХАМЕЛЬЯНИННИҢ фотозу. (СЭТА).

ШУУГААЗЫННЫҢ АЖЫЫ ЧОК

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган репрессияларны «Шын» солун баштай чырыдып эгелээн. Ону кылырда, бөгүн чугаалашкаш, даарта дораан эгелей бербээн. Белеткел ажылын элээн үр үе дургузунда чорудуп, эртемденнериң, журналистериң санал-оналын барымдаалаан. Чүнүн-даа мурнунда күрүне архивиниң материалдарын кол чүүл кылырын редколлегияга шиитпирлээп турган.

1938 чылдың күзүнүнде шиитпирген, «Тостуң херээ» деп адап турган херектиң киржикчилериниң ол үеде ажыл-чорудулгазын болгаш кыска намдарының дугайында күрархивтиң ажылдакчызы Николай Кунчуннуң чүүлдерин солунга чырыттывыс. Ук чүүлдерниң сөөлүнде авторлардан чагаалар, сактыышкыннар өңдерлип келген.

Авторларның материалдарын солунга чырыдып тура (ол үениң дириг херечилери болурга, идегеливис улуг турган) төөгүге карышкак чүүлдерни кылдывыс. Ажыл-биле чугаалаарга, ол кижиге ужураштым, ол ынча дидир, дүү кижи ынчанган-дыр дээн янзылыг авторлар материалдарынга чазыглар бары илереттинип келген. Харын-даа репрессияларның дорт киржикчилери, эгелекчилери аңаа удурланып, бистиң чазыгларывысты ажыглап эгеледилер.

Репрессиялар «Тостуң херээнден» эгелээн. Ук херекти ийи холу-биле кылып турган кижилер кем-буруузу боттарындан чайладырып кызыдып, солуннар арынга тайылбырлар кылган. ТАР ИХЯ-ның сайыды чораан Оюн Полаттың сактыышкыннары «Тываның аныяктары» солунга үнгенин номчукчулар билир боор. Чогум бистер архив материалдары-биле таныжып каапкан болгаш, ол үениң кижилериниң сактыышкыннарын үндүрүп тура, чазыглар кылыпкаш, сактыышкыннарны ханызынга өөренип турар апарган бис. Ынчангаш «Шынның» арнынга хей-хей авторларның чагаалары чырыттынмайн барган.

«Шынның» арыннарынга үжен-дортен чылдарда болгулаан репрессияларның материалдары үнмейн турар дээш номчукчуларның хомудалдары турган. База катап чазыг кылырындан оваарынгаш, хынаттынмаан материалдарны чырытпайн турганы шын. Ынчаарга авторлар материалдарында кандыг-даа архивке үндезилеп албаан, дыңнаан, көрген чүүлдерин бижээн болгулаар. «Тываның аныяктары» солунга Оюн Полат, Михаил Шур-оол оларның үндүргүлээн чүүлдери, репрессияларны сайгарарынга киржип турар кижилерниң сеткилинге көңгүс таарышпаан. О. Полат болза, контрлар херекти кылганывыс шын дээрге, шииткел үндүргеп, репрессияларны Тока баштап турган, ооң адаанда кижилер күүседикчилери турдувус деп тайылбырлаан. Ынчаарга Тока репрессияларны канчаар удуртуп, ИХЯ ажылдакчыларынга кандыг айтыышкын берип турганын ол тодаргайлаваан. Төөгү дугайында чугаа чорудуп турар болганывыста, барымдаалар чиге турар ужурлуг. Анаа аас-биле Тока буруулуг деп каарга, бүзурел кажан-даа чигзинчиг болуп артып каар.

Ол-ла солунга пенсионер Михаил Шур-оол «Үе-чылдарны сактып олура» деп чүүлүн үндүрген. Ында ол Токаны дорту-биле карартканы, Тывага репрессияларны боттандырган Оюн Полат чижектиг кижилерниң кем-буруузун Токаже чая каап турар. Кандыг барымдааларга даянып алгаш, ол ындыг дидим түннел үндүрүп турарыл? Шур-оол боду Тожу районнуң улус судьязы тургаш, Токага кыстырып, ооң айтыышкыны-биле ажылындан дужуртуп каапканын сактып бижээнин номчукчулар билир боор. Шынында М. Шур-оол судья албан-хүлээлгезинден канчап халажы бергенииң дугайында архив документизинде мынча диген:

«1953 чылдың март 28-те болган СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң 23 дугаарлыг протоколундан ушта бижилге.

М. А. Шур-оолдуң ажылының дугайында.

СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаадыры болза:

1. Арага-дарыга үргүлчү сундугушкуну база моральамыдырал талазы-биле сандараашкыны дээш, Тожу районуң улус судьязы хүлээлгезинден М. А. Шур-оолду хостаар.

2. Тожу районнуң улус судьязының соңгулдаларын хуусаа бетинде эрттирер дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Соведиииң Президиумунуң мурнунга тургузарын область Соведиииң күүскомунга (А. М. Чымба) дагзыр.

СЭКП обкомунуң секретары А. В. Анкудинов».

Бо документиден алгаш көөрге, Токаның айтыышкыны чок. Шур-оол боду юрист кижи-дир. Парлалга дамчыштыр мындыг нүүл кылырга, харыысалга онаажырын билир боор. Оон ыңай М. Шур-оол репрессияга кара чажындан таваржып келгенин бир автор биске бижээн. Ол дугайында ылавыдаарымга, фактылар бадыткаттынмайн барган.

Чоокта чаа тыва радионуң дамчыдылгазынга Михаил Шур-оол чүве чугаалап тургаш, ТАР-ның истелге, шүүгү органнарының ажылынга Тока хол киржип, барык ону удуртуп турган диди. База кандыг барымдааларга ол даянып алгаш ынча дээнил?

«Тураскаал» деп ниитилел тургустунганын билир бис. Оларның кежигүннери республика прокурору-биле ужуражылга болган чыышка кириштим. Ниитилелдиң президиум кежигүннериниң аразында бодал чок шуугаашын үндүрер кижилерниң барын эскердим. Токаның тураскаалын доп-дораан ап октаарын, бир эвес ол күүсеттинмес болза, бүгү чонның чыыжын кылырын, төөгү эртемдени Юрий Аранчыны репрессияларны тодарадыр комиссияның кежигүнүнден үндүрерни, «Тываның төөгүзүн» чаарты кылырын негээн кыйгылар үндүрдүлер. Аңаа М. Шур-оол илеткел кылып, репрессияларны удуртурунга Токаның дорт киржилгезин «сайгарып», прокурордан негелде кылды. Бо ораторнуң кандыг-даа шинчилел ажылынга дүүштүрүп албаан, анаа-ла сагыш-сеткилиниң хайныышкынындан үнүп келген чүүлүн кедергей бедик хөөн-биле чугаалаарга, чамдык улус сеткил ханыышкын-биле хүлээп ап олурар боор-дур. Репрессияларны тодарадып тура, демагогиядан чайлаар ужурлуг бис. Бир эвес ону чедип албас болзувусса, «Тураскаал» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы ук херекти тодарадырынга ажык бээрден, харын-даа шаптык ужураштырып болур деп билдим.

«Тураскаал» ниитилелиниң удуртулгазының кежигүннери чамдык эштер «Шын» солун редакциязынга келгеш, репрессияга таварышкан кижилерге хамаарышкан материалдарны чырыкче парлаарын негеп кээп турар апарган. Ол үениң кижилериниң сактыышкыннарын парлалгага берип тургаш, шын эвес чүүлдерни үндүргенивисти база катап чугаалап каайн. Чүнүң-даа мурнунда репрессияларга киржип турган кижилерни чылыг сактыышкын кылдыр солунга чырыдарын негээн болур-дур. Чижээ, генерал Шома дугайында материал солунга келген. Шома республика прокурору тургаш, репрессияга таварышкан кижилерниң херээн бадыткап, күштүг кылдыр ат салып турганы архивтен билдинген. Шоманың репрессияга кандыг киржилгелиин тодарадып албайн чыда, аңаа чылыг сактыышкын кыла бээри канчап тааржырыл. Ол ышкаш «Тостуң херээн» үзүп шиитткен Соян Ойдуп сөөлүнде боду кара-бажыңга олурганы шын. Ынчаарга ону база аажок когараан, качыгдаан кижи кылдыр авторлар бижий бээр-дир.

30-40 чылдарда Тывага болгулаан репрессияларны шын тодарадыры аажок улут бергедээшкиннерлиг болуп турар. Ол талазы-биле комиссия ажылдап турар. Репрессиялар кайыын, канчап, чүнүң уржуундан эгелээнин тодарадып алыры чугула.

Репрессияларга хамаарышкан материалдарны солунга чырыдарын харыылап турган болгаш, архив документилери-биле элээн таныш мен. Ынчаарга Оюн Полаттың «Тываның аныяктарынга» үнген чүүлүнде мындыг одуруглар барын сактып көрээлиңер. «Тостуң херээниң киржикчилери чеди кижини тудуп бажыңнап алган. Ук херекти көөр деп турда, чөвүлекчи Рогов удурланып турган ышкажык. Тывада контреволюстуг бөлүктүң киржикчилери ийи кижи бар деп. ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Сат Чүрмит-Тажы, Бичe-Хурал Президиумунуң даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол дээрге Тока аңаа чөпшээрешпейн олурган деп бижээн. Рогов аңаа удурланып, чанар-чоруурунга чедир могаттына бээрге, ону Политбюрога көөр деп, Тока түннел үндүрген. Политбюро даңны атсы хуралдааш. эртенинде ийи кижини тудуп бажыңнаан. Мыя бо чижектен көөрге, Тока ону дорт удурткан бе деп айтырыг арай чигзинчиг болу бээрдир. Чүрмит-Тажы биле Хемчик-оолду бербейн олургандыр деп бодум хуумда бодай бээр чордум.

Политбюрога, пленумга санал берген кижилерниң чугаазын ылаптыг шинчилеп, ынчангы байдалды тодарадыр апаар. Чогум репрессиялар эгелээриниң мурнундала хоп-чип эңдерлип турганы материалдардан илден. Чогум ындыг кижилер Политбюро болгаш пленумга халапты хайындырып турганнар. 1936 чылда Тываның ССРЭ-ге элчинии Седип-оол Тановтуң Токага бижээн чагаазы бар. Ында Оюн Танчай-биле хууда үскүлежиишкинин политиктиг байдалга дүүштүрүп турган дыңнаткан. Сөөлүнде чагааны өрттедиптерин дилээн. Чагаа кандыг-ла-бир чылдагаан-биле архивте артып калган. Шак ындыг янзылыг, чашпаа, эрге-дужаал сүрер кижилерниң аажы-чаңы, хөделиишкеннери репрессияларның төрүттүнеринге чедирген-дир.

Тывага болган репрессияларны тодарадырда, хамыкла буруулуу Токаның кырынче чая каапкаш, оон-биле доозуп каары черле болдупмас. Оюн Полат, Сат Товариштай, Оюн Охемчик, Моламдай, Намдак, Салчак Парчын, Монгуш Артас болгаш өскелер-даа кедергей улуг эргелиг турганын утпаалыңар. Баштай-ла оларның үүлгедиглерин тодаргайлаары чугула. «Тываның аныяктары» солунга үнген чамдык материалдар, «Тураскаал» ниитилелиниң президиум кежигүннериниң негелделери аңаа-ла шуугаашкын, ажылга дажы чок, харын-даа доктар ужураштырып турар-дыр деп бодаар мен.

«Шынга» материалдар эккеп берип турар чамдык авторлар боттары Тока үезинде улуг эрге-дужаалга чоруп, ооң кадрлары. Полат биле Артасты алдан чылдар эгезинде кем-буруу чок черге кижилерге буруу онааганы дээш чөптүг хемчег онааган. Айтырыгны пленумга көргөн-дир. Ынчан ук эштер чон мурнунга Токаның буруузун адап, сен ынчалдың, мен мынчалдым, буруувус дөмей деп чүге чугаалап үнүп келбээннерил? Оон ыңай Токаның ажылдап чоруур үезинде: «Салчак Калбакхерекович!..» — дээш, ооң баарынга дис кырынга олура дужер чыгыы чораан эштер бөгүн ону «чоннуң дайзыны» кылыр чыгай бергендирлер. Байдалды ынчан чүге шыны-биле илереттпээнил? Тока кажар, удурланыкчыларының бажын кажан-даа ап болур. Ынчангаш кым-даа аңаа удур чүве чугаалай албас турган дижир-дир бис. Алдан чылдарда ук херектерни көрүп турда, пленумга Александр Даваа: «Эш, Тока! Силерниң аңаа буруунар база эвээш эвес болдур ийин» — деп чугаалаан дээр чүве. Даваа пенсия үнгүже чедир министр болуп чорду ышкажыл. Шүгүмчүлел дээш ону дүжүрүп кааптаан-даа чүве-дир.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болган репрессияларга хамаарыштыр материалдарны «Шынның» арыннарында «Архив материалдарының бадыткалы» деп рубриканың адаанда чырыдып эгелээн болгай. «Тостуң херээ» деп адаар үеден эгелээш, аңаа хамаарышкан чүүлдерни солуннуң арнынга удавас берип эгелээр.

Эдуард ДОНГАК.

БУЯННЫГЛАР ФОНДУЗУНГА

«XXI чүс чылдың рекордтары — кандыг күжеништикия-биле» деп спортмаргылдаалыг театржыткан кежээ Москвада «Динамонуң» Спорт ордузунга болган. Ол кежээни «Олимпийская панорама» журнал РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилели-биле болгаш Төп телевидение-биле кады организастаан. Кежээден кирген орулга «Күш-культура болгаш кадыкшыл» деп буянныг чоруктуң Бүгүэвилел фондузунга кирер. Хөреңги салыкчыларының аразында — бүгү делегейге билдингир «Поларонд» фирма, «Рэнк ксерокс» фирма, Москваның «Контингент», «Самсон» кооперативтери, Очамчирскиниң «Араду» заводу болгаш оон-даа өскелер. Бичии уруглар спортунуң, инвалид болган спортчуларның айтырыгларын шиитпирлээринге дузалажыр дээш сураглыг спортчулар, чогаалчылар, артистер, журналистер Спорт ордузунга чыылганнар.

ЧУРУКТАРДА: кежээниң аалчылары ССРЭ-ниң алдарлыг тренери Анатолий Тарасов болгаш сурагжазы гимнастка Лариса Латынина; инвалид кижи ажыглаар эң чаа марканың тергежигжин Олимпиаданың үш дакпыр чемпиону

Владислав Третьяк Канададан экжелгеш, Арменияга чер шимчээшкинниң үезинде автомашина озал-ойдаанга кемдээн Тбилиси чурттуг Нато Чикованиште хүлээдип берип тур.

О. Булдаковтуң фотолары.

(СЭТА)

КЭЭП КӨӨРҮНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Республика найысылалы Кызылдың культура-амыдыралынга, оон чурттакчыларынга өөрүнчүг суй белек — Москваның «Театр-88» деп хөгжүм-шиин театрының коллективиниң аалдарга кээр деп турарый. «Театр-88-ке» студия деп сөстүг база немеп аалыңар. Ийе, театр бодуунуң ады-биле кожа ол сөстүг бодуунуң дорт утказындан ажыглаа. Россияда бир иизы, тергиин дээн утказалыг ол сөстүг эдилеп турар. Сөөлгү чылдарда тургустунуп турар болгаш тургустунгулаан дыка хей театр-студияларда чавыс мергежилдиглер, дилетантылар (эрегей билиглерлиг) чыылган кылдыр бодап, ындыг театрларга хамаарылга чер албас турду.

«Театр — 88» — театр-студия бодуунуң чогаадыкчы ажылының чаа арга-хевирлер дилеп тыварының талазы-биле үстүнде дыннат-кавыыс ышкаш бодалдарга канчап-даа дүүшпес. Труппа бедик профессионалдыг, ону уран мергежилдиг режиссёр башкарып чоруур. Театрның шилери, оларның жанрлары янзы-бүрү болзажок, театржы чырык арга-дарыы, мергежилдерни катыштырып турар.

Ынчангаш аалчывыс «Театр-88» январь 19-тан 26-ке чедир Тыванын «Хүндүледдиг Демдээ» орденниг хөгжүм-шиин театрының сценазынга бодуунуң шилерин бараалгадыр. Театрның труппазының өзээн Б. Щукин аттыг театр училищезинден, театр уран чүүлүнүн Луначарский аттыг институдунун доозукчулары — Таганкада драма болгаш комедия театрының, Е. Вахтангов аттыг академиктиг театрның сценаларынга болгаш «Мосфильм» киностудиязынга хой чылдарда ажылдаан актёрлар түргүзүп турар. Театрны Б. Щукин аттыг театр училищезинде профессорнын шилери-биле кыска РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Александр Михайлович Поламишев удуртуп чоруур.

Тургустунганындан бээр театр москвачылар-биле удаа-дараа ужуражылаан, Ленинградче, Владимирже, Калининче, Кишиневче болгаш оон-даа өске хоорайларже гастрольдаан. Ол ышкаш театрның Финляндияже гастролю чедишкиниг болган болгаш «Ювяскюль кыжы — 89» деп бүгү-делегей фестивалынга киришкеш, лауреат атты чедип алган.

Тыва республикага бараан болганының соонда, коллектив даштыкыже — ГФР-же гастрольдаарынга белеткеним турар.

Бис аалывысче, бодувус хоорайбыс Кызылче чанып кээп турар улус-тур бис ийин. Элдепсинге бердинер халак Уран чүүлүвүс удуртукчузу А. Поламишевтиң доостурганнары, өөреникчилери чорааннар бо хүннерде Кызылда — Культура министерствозунда, театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинде, тыва театрда ажылдап турар. Кызылга төрүттүнген, аныяк көрүкчүлер театрынга өскен силернин чаңгыс чер-чурттуунар бо хүннерде бистин театрывыста ажылдап, Москвада чурттап турар. Ынчангаш бис боттарывыс онүүктеривис аалында, хүндүлээчел тыва чонда келгенивис ол-дур.

Гастролювусту бистин-даа, тыва-даа театрга база Тыва АССР-ниң Культура министерствозунга өөрүнчүг болуушкун-биле доозар бодап турар бис. Ол чүл дээрге ачы-буян чедирер концерт организастаар бис. Оон кирген акша-хөреңгини Уруглар фондузунче шилчидер бис.

Эргим көрүкчүлер, силерни манавышаан, театрның репертуары-биле — совет болгаш даштыкы авторларның шилери-биле кыска таныштырайн: А. Поламишевтиң кочуладлыг, хедер баштактыг «Химеры» деп трагедиязы. Н. Гоголдуң Петербург тоожуларының аянына чедимчелиг бижиттинген каттырынчыг шии.

А. Копковтуң «Слон» деп шоодуглуг комедиязының режиссёру сыр өске жанрга тургускан. Ол шиинги сценага көргүзерин дыка үр үе дургузунда чөпшээревээн турган. Бөгүн ол бистиң сценавыстан чырыкты көргеп. Шииниң кол маадыры Мочалкин, алдын чаан тып алгаш, ону канчаптарының айыл тыпайн турар — дирижабльте олурупкаш, Америкаже ужуда бээринден дээре чүве-даа бодап тып шыдаваан. Ынчаар ужудуп шыдаар бе ол ынчаш? Бистиң маадырывыс Мочалкинниң күзелиниң бүдеринге силерниң, эргим көрүкчүлерниң, дузаңар херек.

Ф. Дюрренматтың төөгүлүг, бүзүренчиг эвес «Ромул Великий» деп комедиязы совет сценаже чаңгыс-даа катап үнмээн. Болуушкун бурунгу Римгедээ болуп-даа турган болза, ол амгы үеге таарышкай шии. Шииниң болуп турар үезиниң бүгү дургузунда танцы-сам, хөглүг, каттырынчыг ыр-шоор, көргүзүглер көрүкчүлерни чалгаратпас.

Бистиң эң хүндүлүг болган шынчы көрүкчүлеривис — уруглар. А. Хайта, А. Курляндский оларның «Ну, Волк, погоди» деп тоолун көргүзери-биле силерни манап тур бис, уруглар!

Силерниң-биле ужуражылганы улуг хүндүткел болган сүрээдел-биле манадывыс, эргим көрүкчүлер.

Наталья ГРЕКОВА.
«Концерн-Индустрия» БХНиниң уран чүүл болгаш культура эргелелиниң начальнигиниң орлакчызы.
Москва хоорай.

ТВ

ЯНВАРЬ

Понедельник

ЯНВАРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.30 Грузин болгаш еврей чоннарның найыралчы харылзаазының дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.20 ССРЭ-ниң Күртелерадиозуның орус ырының академиктиг ниити ырының баянистер ансамблиниң конперти. 16.40 Уруглар шагы. 17.45 А. Петренконуң киржилгези-биле фильм-концерт. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 1990 чыл —П. И. Чайковскийниң чылы. «Щелкунчик». ССРЭ-ниң Күрүнеңиң академиктиг Улуг театрының шиизи. 21.00 «Үе». 21.30—23.40 «Сос». Литературлуг уран-чечен видеоканал.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Хаак спорту. Делегей кубогу. 15 км. Херээженнер. Крылатскоеден дамчыдылга. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Салгынчыгаш». 19.30 Медээлер. 19.35 «Тыва черде». Программада: «Партийжи амыдырал». «Хандырылгадар кандыгыл?» Медээлер.

МОСКВАДАН

20.10 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.25 «Чаа аттар». 21.40—23.00 Киноальманах.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Чаа аттар». 20.10—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ЯНВАРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 10.45 «Ийи тоол», «Дереза». Мультфильмнер. 11.10 Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—14.00 «Аян-чорукчулар клуву». 15.30 Музыка эртинези. С. Рахманиновтуң чогаалдарын В. Яглинг (виолончель) ойнап күүседир. 16.20 «Директорнуң фантазиязы». Телефильм. 16.45 Философчу беседалар. «Культура база цивилизация». 17.30 Черниң уруглары чүнүң дугайын ырлажып турарыл. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.30 Чурукчуның мастерскаязында. И. Иванюк. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Оперетта буруудаттының турар. 22.50 «Ах, Лев Иваныч, Лев Иваныч...» Документалдыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15—23.45 «Бистиң өредиривис».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. В. В. Докучаев — бойдус зоналарының дугайында өөредиглиг үндезилекчизи. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Оожум океан. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 Документалдыг фильм. 13.40 Ритмиг гимнастика. 14.10—15.15 «Топтуг-томаанныг Марта». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Вечора» ансамбльдиң концерти. 17.30 «Депутаттың портреди». ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Т. Н. Дудко дугайында очерк. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». «Кеземче хрониказы». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Саян эдээнде кежээ». Литература-хөгжүмнүг программа. Бот-тывынгыр композиторлар С. Бадыраа, Г. Базыр, Г. Ховалыг, Б. Сайын-биле ужуражылышкын. 21.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.15 Фестиваль. ССРЭ—АКШ. Аныяк композиторлар. 22.05—23.50 «Киноабонемент». «Гранаттың өңү». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Туркменияның туристчи оруктары». 19.15 «Маэстро». Документалдыг телефильм. 19.30 «Летува» ансамбльдиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.15 «Силерниң портредиңер эгидип олур мен».

Среда

ЯНВАРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.45 Мультфильм. 11.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестриниң адаа-биле». (Швейцария). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Кайгамчык үүлдер ареназы». Бот-тывынгыр цирк коллективтериниң концерти. 16.20 Документалдыг фильмнер. 16.50 «Магия»-биле ужуражылышкын. Телеочерк. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Дешилге. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 22.55 Эстрадалыг программа. 23.15—23.50 «Бистиң өрелеривис».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «ИЭП — төөгүнүң өөредиглери». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатика болгаш саналга техниказының үндезиннери. Хана-солунну ЭСМ кылып турар. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Дириг амытаннар канчаар өзүп-сайзырап келгенил. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 Документалдыг фильм. 13.30 «Топтуг-томаанныг Марта». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.40—15.30 Бурунгу болгар база бурунгу орус ниити ыры уран чүүлүнүң дугайында фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Ачам дугайында чугаалап берейн». 17.40 Клод Эльферниң концерти. (Франция). 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Хоойлу болгаш хүлээлге». «Улусчу контроль». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Анонс, анонс». Кызылга гастрольдар дугайында. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА—«Динамо». 21.30 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчытканы. «Мээң амыдыралым». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.35—23.45 Музыкалыг телеабонемент. «Легенда ышкаш төөгү».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Кайгамчык чараш чүүлдерже орук». Домотканово. В. А. Серовтуң төрүттүнгенинден бээр 125 чыл болганынга. 19.25 Д. Брубек. Концерт. 19.35 Документалдыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ЯНВАРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 10.45 Соңгу чүк, Сибирь, Ыраккы Чоон чүк улустарының национал уран чүүл байырлалы. 11.15 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—14.15 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 15.30 Уругларга фильм. «Кула аът». 16.35 Интеграция: инициатива, тывынгыр арга, арыг орулга. 17.05 «Браво, Мария!». БССР-ниң алдарлыг артизи М. Гулигинаның чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.20 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Д. Верди. Концерт. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40—23.50 «Мээң Чайковскийим». И. Смоктуновскийниң чугаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Бойдуста суг. 8.55 Испан дыл. 9.25 Документалдыг фильм. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Куштарның ажыл-ижи. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Киноальманах. 13.20 Ритмиг гимнастика. 13.50 «Хенертенээр чер». Уран-чечен телефильм. 15.05—15.35 «Төөгүге шылгалда». Документалдыг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 17.00 Концерт. 17.20 Мультфильм. 17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сахалинге хүн демдеглели». 1-ги кезээ. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Көдээниң хүн бүрү амыдыралы». «КАЙ экраны». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Бодалдар белдири».

МОСКВАДАН

21.00 Ритмиг гимнастика. 21.20—22.30 «Мээң амыдыралым». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. «Босна» (Югославия) — ЦСКА. 19.40 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. «Босна» — ЦСКА.

Пятница

ЯНВАРЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.40 «Сибирь» ансамбльдиң концерти. 10.10 Документалдыг фильмнер. 10.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.25 Кижи институду. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 «Ээп келир мен». Н. Гущин чурукчунуң салымчолуңуң дугайында. 16.10 Улусчу аялгалар. 16.25 В. И. Ленин аттыг Төп музейниң чаа экспозицияларының дугайында. 17.10 «Хөглүг старттар». 17.55 Эргечагырганы — Советтерге. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады. А. В. Копылов киржир. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телефильм. 19.45 Поэзия минуталары. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.35 «Орус эрик, ыраң эрик». Телефильм. 23.55—00.15 С. Рахманинов. «Дүн дургузунда тейлеп-чүдүүрү».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. И. Глинка — «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл: 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Суглар болгаш курлаг черлер. 11.05 Англи дыл кырында документалдыг фильм. 12.05 «Киноабонемент». «Гранаттың өңү». Уран-чечен фильм. 13.40 «Сактышкын». Фильм-концерт. 14.00— 15.30 «Чоос». Уран-чечен телефильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сахалинге хүн демдеглели». 2-ги кезээ. 17.55 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар. 19.15 Бистиң аалчыларывыс. Сайыхо Намчылак.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 Мультфильм. Улуг кижилерге. 21.15 Бүгүдеге спорт. 21.30 «Мээң амыдыралым». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.35 —23.40 В. Виноградов режиссерниң фильмнери. «Силерниң портредиңерни эгидип олур мен».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Арена». Спортчу программа. 19.20 Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Динамо» (Москва) —«Калев» (Таллин). 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ЯНВАРЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 Өг-бүле академиязы. 9.35 «Чыл үелери». Январь. 10.35. Документалдыг фильм. 10.55 «Бүзүренчигдаа болза, элдептиг». 11.55 «Карагоз» ансамбльдиң концерти. 12.25 «Үшкү коңга». Документалдыг - публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.35 Тиилекчилер. 14.35 Грузин ССР-ниң улусчу танцы ансамблиниң концерти. 15.25 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш ролдары. «Максим Перепелица». Уран-чечен фильм. 16.55 Мультфильмнер. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Швебеш Халль хоорайда кудук чаныпга Хуужуур байырлалы». (ГФР). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Г. Свиридов. «Бичии триптих». 18.55 «Джинджер биле Фред». Уран-чечен фильм. (Италия, Франция, ГФР). 21.00 «Үе». 21.30 — 00.35 «Эфирде музыка». С. Балза чорудар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Волганың алдын дуву». Телефильм. 8.45 Украина ССР-ниң Күртелерадиозу. «Фестивальдың өөредиглери». 9.25 «Щит биле селеме». Уран-чечен фильм. 1-2 фильмнери. 12.30 «Делегей болгаш экология». 14.30 «Эфирде — Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо», (Москва). 18.30 «Үе». 19.00 «Чурукчулар дутайында расказтар». А. Харитонов. 19.15 «Пи» демдек адаа-биле. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле. 23.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 00.00 — 02.25 «Дүнеки сеанс». Киноконцерт. — «Кинонуң уттундурбас арыннары». «Квартираже ордерлиг кижи». Уран-чечен фильм. (Польша).

Воскресенье

ЯНВАРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Концерт. 8.40 «Спортлото» тиражы. 9.40 «Эртен эрте». 10.00 Ада-чуртунга бараан болур. 11.00 Авторлуг ыры. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Бүгүдеге педагогика. 14.15 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Фронтудан байыр чедиришкинге». Уран-чечен телефильм. 15.35 Мультфильм. 15.45 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 17.00 М. Горький — «В. И. Ленин». ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. Яковлев номчуур. 18.00 Уругларга фильм. «Космонавт-биле ужудушкун». 19.20 «24 чылдың качыгдалдыг январь айы». Документалдыг телефильм. 20.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Третьяковтуң концерти. 21.00 «7 хонук». 22.00— 23.05 «Чайковскийниң шупту симфониялары». № 1 симфония.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Алтай телестудиязының программазы. 9.20 «Экранда — Сибирь». Киножурнал. 9.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Ойстрах ойнаар. 10.00 «Щит биле селеме». Уран-чечен фильм. 3-4 фильмнери. 12.30 В.-А. Моцарт. «Реквием». 13.30 «Бистиң дүвүреливис чери» бөлүктен барымдаалыг телефильм. 14.00 Азербайджанның Кара Караев аттыг камерлиг оркестри бистиң студияда. 14.30 Видеоканал. «Эфирде — Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 Дешилге. Информация. Реклама. 18.30 Эвилелдешкен республикаларның кинопублицистиказы. «Шын-биле шылгалда». Документалдыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.55 Остоженкода. Кызыл Чадырларда. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Даг хаалының спорту. Делегей кубогу. Эр кижилер. 21.00 «7 хонук». 22.00 — 23.35 «Революцияның төлээлери». Уран-чечен фильм.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы чурттуң техниктиг дээди өөредилге черлеринге киреринге белеткээр кежээки болгаш боттөөредилгелиг 4 ай хуусаалыг курстарга хүлээп алышкын эгелээнин чарлап тур.

4 ай хуусаалыг кежээки курстарга өөренгени дээш 40 рубльди, бот-өөредилгелиг физика болгаш математика талазы-биле тайылбырлыг болгаш хыналда ажылдыг курстарга —40 рубльди, тайылбыр чок курстарга 15 рубльди төлээр.

Билдириишкинни директорнуң адынга бижиир болгаш өөредилгениң өртек-хөлезиинин институттуң кассазынга төлээнииң азы № 141307 агар санче шилиткенинин дугайында квитанцияны эккээр. Билдириишкинниң эгезинге бодуунуң чурттап турар черинин адрезин долузу-биле бижиир.

Өөредилге 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Филиалдың адрези: 667001. Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 4 кабинет 405. 10 шактан 14 шакка чедир хүлээп алыр.

1989-1990 чылдарда агрономия болгаш зооинженер факультеттериниң бот-өөредилгелиг салбырларынга студентилерни хүлээп алырын Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунун Тывада филиалы чарлап турар. Билдириишкиннерни хүлээп алыры 1989 чылдың ноябрь 1-де эгелээн болгаш 1990 чылдың январь 15-ке чедир үргулчүлээр. Киреринин шылгалдалары 1990 чылдың февраль 1-де эгелээр.

Агрономия болгаш зооинженер факультеттеринге киреринге күзээннер дараазында эртемнер аайы-биле киреринин шылгалдаларын дужаар: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле).

Филиал директорунуң адынга билдириишкинге шилип алган тускай эртемин айтыр болгаш дараазында документилерини кежар: ортумак эртемининг дугайында документинниң боду, 286 азы 086 хевирнин эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук-тар. Институтка чедип келгенинер паспортун болгаш шериг биледин көргүзер.

Институтка киреринге ай хуусаалыг белеткел курстарынга хүлээп алышкынны база чарлап турар. Директориун адынга билдириишкинни болгаш өөредилге дээш 20 рубльди бухгалтерияга төлээп дугайында квитанцияны көргүскен соонда белеткел курстарынга хүлээп алыр. Кичээлдер 1990 чылдың январь 3-те эгелээн болгаш үргулчүлеп турар.

Филиалдың адреези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 5, бот-өөредилге салбыры.

Тыванын комсомол шанналының лауреады, Бүгүроссия конкурузунуң дипломунуң эдилекчизи, ырының болгаш танцының «Саян» Күрүне ансамблиниң концерти хөгжүм-шиин театрының бажыңынга январь 18-те болур.

Программаны Ленинградтың чогаадыкчы мастерскаязынга 1989 чылда чогаатқан.

Концерт 19 шакта эгелээр.

Билеттерни филармония кассазында садыл турар. Телефону 2-55-19.

КИНО

ЯНВАРЬ 14-ТЕ
НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээнинер кирбес) 9.30, 13.40, 17.50, Видеозал: «Фотография в свадебном альбоме» (2 сериялыг 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Чаа киволар чыындызы 9.00, 12.10, «Лиловый шар» 10.30, 13.30 «Приговоренный» 15.10, 17.00, 19.30, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бесстрашный атаман» 11.40, «С течением времени» (Индия 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Раз, два — горе не беда» 10.00, «Любовь выигрывает» (Индия 2 сериялыг) 11.40, 14.10 16.50, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: Киволар чыындызы 14.00, «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 16.00, 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 15-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50, Видеозал: «Последний побег» 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о поекрасной Айсулу» 9.30, 11.00 12.30, 17.50, «Помговоренный» 14.00, 16.00 19.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «С течением времени» (Индия, 2 сериялыг) 13.30, 16.00, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Смиренное кладбище» 15.00, «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериялыг) 17.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Маньчжурский вариант» 18.00, 20.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; орвемнай — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; оралакчылары — 3-45-03; Киндистер; авотийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет түргүзүт — 3-34-98, 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; роулетпүр — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа киддизе — 3-39-03, 3-34-39; очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; индурукчулер — 2-27-41; солун келбейн бар ганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үшер. Хемчээлэ 2 парлалга амазы.

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 364. ТС — 00415.

Гыва АССР-ниң Ном индурер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң гипографиязы. Кызыл Щетинкин көлгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 13 (14213) ◆ 1990 чыл, январь 16, вторник ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

ЧАА НОМ

«Шалын алышкын үезин: СЭКП-ниң чер-чер комитеттери улус депутаттар Советтериниң тургустунарының политиктиг чаа байдалында» дээн ном парлаттынган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының бүгүдүлел шинчилелиниң түңнелдерин номда аналиэтээн, эрге-чагырганың чер-чер Советтеринге соңгулдаларның онзагай байдалдарын көргүскен болгаш оларның эртем-информастыг хандырылгазының талазы-биле программаларны база арганы сүмелеп турар.

Политиктиг ном үндүрер чер ол номну парлаан.

(СЭТА).

ПАРТОРГАНИЗАЦИЯЛАР БОЛГАШ СОҢГУЛДАЛАР

Бо чылдың март 4-те РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалары болур. Ол болза Россия Федерациязының, Тыва АССР-ниң амыдыралында политиктиг улуг бо-лушкун. Эде тургустунуушкунуң улам ыңай ханы-ышкыны, ооң салган сорулгаларының чедиишкинниг ылитпирлеттинери соңгулдаларның канчаар эрткенинин үнелдеринден, соңгукчуларның идегелии кымнарын лганындан улуу-биле хамааржыр. Ынчангаш Тываның партия организациязы бо политиктиг кампаниязы хоой-улар ёзугаар чорударынче доктаамал кичээнгейни салып урар.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутатта-ының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соң-гулдаларына партияның Тыва область организациязы-ның политиктиг платформазын СЭКП обкомунуң IV ленумунга хүлээп алган. Бо чугула партийжи докумен-тиин солунарынга парлаан, ону республиканың чурттак-ы чонунуң аңгы-аңгы кезектери, бөлүктери чүүлдүгүү-үп деткээн болгаш эде тургустунуушкунуң чедиишкин-ыг болурунга сонуургалдыг бүгү хөй-нинти күштерин ырый каттыжарынга идигни ол берген.

Республиканы улам ыңай хөгжүдериниң, ажыл-ишчи ижи бүрүзүнүң дугайында сагыш салыышкынны күш-елдиреринің эрге-ажыктарын бирги черженнң сорулгазы ылдыр көрбүшаан, улус депутаттарының соңгулдала-ынга партия организацияларының идепкейлиг турушту зээлээр. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сорулгаларын шиитпирлээринге херек кырында идигни ерип шыдаар, эде тургустунушкунуң эң-не ат-алдар-ыг болгаш бүзүрелдиг талалакчылары улус депутаттары ылдыр соңгуттурган турарынче угланыышкынны проф-овилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нинти организа-циялары, чогаадыкчы эвилелдер бир эң-сеткилдиг чаңгыс аай чорударын партияның область организациязының по-литиктиг платформазында айыткан.

СЭКП Кызыл хооркому, райкомнар, парткомнар пар-тияның область организациязының политиктиг платфор-мазын партия эге организацияларының хурааларында чу-гаалажырын организастаан болгаш ону боттандырарының хемчегларин ажылдап кылгаш, күүселдезин организастап турарлар. Партия организацияларының улус депутаттарының Советтериниң бүрүн долу эрге-чагыргалыг болурун чай-гыдыш чокка хандырып, чонуң эрге-чагырга органнарын-га бодунуң политиктиг хүлээлгелерин депутат коммунис-тернии дамчыштыр боттандырып келген. Ынчангаш пар-тия организациялары соңгулдаларга белеткелдиң баштай-гы хүннеринден эде тургустунуушкунуңун негелделеринге дүүштүр идепкейлиг ажылдап эгелээн. Соңгулда участок-тарын, соңгулда комиссияларын, тургузарын, оларның составынга төлээлекчилерин, депутаттың кандидаттарын депшидерин олар Советтер, хөй-нинти организациялары, күш-ажылчы коллективтер-биле кады бир демниг шинти-пирлеп келгеннер.

Соңгулдаларга белеткелдиң бир чугула үе-чадазы — РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтери-ниң улус депутаттарына кандидаттарны депшидери доо-зулган. Ында эң-не төлептиг чонуң эрге-ажыы дээш тур-жуп шыдаар коммунистерни болгаш партия кежигүнү эвестерни киирген. Бо соңгулдалар мурнукузундан ыл-галдының чон билир. Бир соңгулда округунга депутат-тың кандидаты кылдыр каш-даа кижини депшидип бо-лур. Тыва АССР-ниң улус депутаттарына соңгулда чо-рудар 130 округту тургускан, ында херек кырында 295 депутаттың кандидаты депшиттирген. Улус депутаттары-ның кандидаттарынга депшидилгелер үезинде чамдык четпестер тургулаан. Күш-ажылчы коллективтиң кежи-гүннери эвээш турда эрткен депшидилге хуралдары бар. Депутаттың кандидадының чүгле бүдүрүлгечи коргузүг-лерин барымдаалаш, хөй-нинтичи ажыл-чорудулгазын көрбейн турган чоруктар бар. Соңгукчуларның чурттап турар черинің аайы-биле депутаттың кандидадын деп-шидер хуралдар организас чок эрткен. Ооң чижээнге Кы-зыл хоорайны кирип болур.

БОЛГАШ СОҢГУЛДАЛАР

Бо хүннерде депутаттарның кандидаттарын округтар-ның соңгулда комиссиялары бүрүткеп турар. Бүзүреттир-ген кижилер депутаттың кандидады депутат кылдыр соң-гуттурзун дээш ооң дугайында агитация ажылын кал-бартыл чорудар, күрүне болгаш хөй-нинтң органнарынга ооң эрге-ажыктарын камгалаар хүлээлгелиг.

Соңгулда кампаниязының бир чугула кезээ болза, соң-гулда мурнуның агитациязы. Соңгукчу бүрүзү улус депу-тадынга чеже кижини, кымнарны бадылаарын азы ба-дылавазын тодаргай шиитпирлеп алган турар ужурлуг. Ындыг болганда партия эге организациялары агитатор-ларның ажылын идепкейжидери эң-не чугула болуп ту-рар. Мооң мурнунда чылдарда эрткен соңгулдалар үе-зинде чамдык агитаторлар соңгукчуларның даңзызын тургузары, чалалгаларны почта хааржактарынга суп каа-ры-биле кызыгаарлаттыныл, соңгукчуларның боттары-биле ужурашпайн, депутаттар кандидаттарының дугайында ажык чугаа, делегей, чурт иштинде байдалдың, социал-экономиктиг хөгжүлдениң талазы-биле беседалар кыл-байн турган. Ооң уржуу-биле соңгукчуларга кымнарны, чеже кижини депутатка соңгууру билдинмес болганындан олар хомудан турган таварылгалар бар. Бо соңгулдалар-ның үезинде ындыг четпестерни катаптавазы-биле партия организациялары агитколлективтериниң ажылын экижи-дериниң тодаргай хемчеглерин ангы ужурлуг. Чүгле ол эвес партия комитеттери, партия эге организацияларының партияның идеология ажылын амгы үениң деңнелинге дүүштүр эде тургузарынче, чаартыларынче онза кичээн-гейни салыр. Культура албан черлери, информация-про-паганда төптери, агитпунктулар доктаамал, идепкейлиг ажылдаан турарынче сагышты салыр. Лекторларның, пропагандистериниң, политинформаторларның, агитатор-ларның, партия, профэвилел, комсомол активиниң ажыл-чорудулгазын соңгулдалар үезинде кажангызындан-даа артык күштелдирер, оларның чоп ортузунга чорудар агит-массалыг ажылының утка-шынарын, дээштиин бе-диндер. Ылаңгыя социал-экономиктиг хөгжүлдениң план-ныг онаалдарын күүседиринге ажылчы чонну мобили-застаар, националдар аразында харылзааларны сайзы-раңгайжыдарынче, ажылчы чонуң, аныяктарның интер-националчы, патриотчу, күш-ажылчы, мөзүг-шынар ки-жизидилгезин экижидеринче сагыш салыр, кем-херек үүл-гедир чорукка удур демнеелди күштелдирер хүлээлгелиг. Амгы үениң байдалындан алгаш көөрге, чамдык культу-ра албан черлери, информация-пропаганда төптери, агит-пунктулар, участоктар ажылын ам-даа эде тургуспаан. Соңгулда календарьлары астынмаан, көскү агитация-биле дериттинмээн, участоктарда дежурныйлаашкынны док-таамал организаставаан черлер бар. Ол четпестерин до-раан эдер херек.

Депутаттың кандидаттары-биле соңгукчуларның ужу-ражылга хуралдарын бедик деңнелге эрттиреринче пар-тия организациялары сагышты салыр. Кандидат бүрүзү бир эвес депутат кылдыр соңгудуптар болза, чорудар ажыл-чорудулгазының кол угланыышкынның айыткан программалыг болур, орта ажылга, амыдыралга боттанып тодаргай хемчеглерин киирер, ол хоозун аазаашкын бол-бас ужурлуг. Соңгукчулар депутаттың кандидадының программазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле чугаалажып көөр, ооң четпестерин тодаргай айтыр. Ооң-биле кады депу-таттың кандидадының хуузунда амыдыралының, сагыл-га-чурумунуң база ажыл-ишчи шыңарларының дугайында бүгү талалыг хостуг чугаалажып болур.

Соңгулдаларга чедир үе эвээжеп, хүн келген тудум-па улам кызырлып орар, кылыр ажылдар ам-даа хөй. Ол болза депутаттарның кандидаттарын бүрүткээри, соңгул-да мурнуның хуралдарын, соңгукчулар-биле ужуражыл-галарны эрттирери болгаш өске-даа хемчеглер-дир. Ынчангаш партия комитеттери, партия организациялары соңгулдаларга белеткелди хоойлулар ёзугаар чорударынга идепкейлиг киржир хүлээлгелиг.

ОРТУ АЖЫР ООЛДАПКАН

«Чыраа-Бажы» совхозта «Чыргакы» кооперативтиң малчыннары Григорий биле Зоя Ооржактарның коданында 340 хоюнуң хөй кезии хураганнапкан. Өг-бүле үш чыл улаштыр 100 хойдан 100 хураганны доруктуруп, бир хойдан 2,5 килограмм дүкту кыргып ап келген. Эрткен чылын база-ла сал-бырда хойжулар аразында бирги черни эзлээш, өртектиг белектер база 10 хура-ган-биле шаңнаткан.

Амгы үеде оларның мал-маганының ниити байдалы эки. Хойга немелде чемни берип турар.

— Малдың чаш төлүн мен-ди алыры, малды кыштан хүр-менди ажырары мал-чыннын харыысалгазында-на улуу-биле хамааржыр чүве бо—деп, Григорий Дүп-чүнович чугаалаар.

Таарымча чок-ла чүүл бол-за, оларның кыштаанын одар-белчиирин чамдыызын күзүн-не аалдар малынга чидиртип, саза бастырып кааптар. Ынчангаш одарны таарыштырар, камнаар ужурга чылдың-на таваржыр.

Григорий Дүпчүнович биле Зоя Дары-Сүрүнова дыка-ла кежээ, кызымак улус. Ажыы-биле чугаалаарга, чамдык эр кадарчылар чүгле хой кадарлары-биле кызы-гаарлаттынар. А Г. Ооржак ындыг эвес, аалга-даа ол үр-гүлчү-ле мал аразында тур-рар. Бо өг-бүлеге пенсияда кырганнары Дары-Сүрүн би-ле Кертик Монгуштар дуза-лакчылары болуп, мал чем-гержип, сакманчылап турар-лар.

Чыргакчының сураглыг малчыннары республиканың «Үүсчү-малчын звено» клу-вунуң кежигүннери Григо-рий биле Зоя Ооржактар бо чылын планныг даалгаларын база-ла ажыр күүседип шы-даарынга бүзүрээр бис.

Экер-оол КУУЛАР.

Кооперативтиң баштаар черинің даргазы.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ МОСКВАДА ЭЭП КЕЛГЕНИ

СЭКП ТК-ның Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев январь 13-те Вильнюстан Москваже ээп келген.

М. С. Горбачевту аэро-портка Литваның Компартия-зының ТК-зының бирги се-кретары А. Бразаускас, ЛКП ТК-ның (СЭКП-ниң платфор-мазында) секретары М. Бу-рокявичюс, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Сакалаускас олар үдээннер.

* * *

М. С. Горбачев ол хүн-үң кежээзинде Москвага чедип келген. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору И. Т. Фролов, СЭКП ТК-ның декабрь Пленумунуң балүк киржикчилери хуралдың ажылынга киришкен.

РЕСПУБЛИКА АКТИВИНИҢ ХУРАЛЫ

ВИЛЬНЮС. (СЭТА). Партия активиниң республика хуралы Литва ССР-ниң на-йысылалынга январь 13-те болган. ЛКП ТК-ның кежи-гүннери, Литваның Компар-тиязының Түр ТК-зының (СЭКП-ниң платформазында) кежигүннери актив хура-лынга киришкен.

М. С. Горбачев хуралга чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү. СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Ми-нистрлер Чөвүлелиниң Да-ргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору И. Т. Фролов, СЭКП ТК-ның декабрь Пленумунуң балүк киржикчилери хуралдың ажылынга киришкен.

БАКУДА БАЙДАЛ

БАКУ. (Азеринформ — СЭТА). Январь 13-те хулиган элементилериниң бөлүк-тери кемниг үүлгедишкин-нерни кылган. Ооң түнне-линде чамдык кижилер өлүм-чидимге таварышкан. Партия, совет, эрге-хоолдуң камгалаар органнар чогуур хемчеглерни алган болгаш кем-херек үүлгедикчилери деп каразыттырып турар-ларны туткан. Истелгени чорудуп эгелээн.

Азербайджанның Компар-тиязының ТК-зы, Азербайд-жан ССР-ниң Дээди Соведи-ниң Президиуму, Азербайд-жан ССР-ниң Министрлер Совединиң Президиуму, Ба-куда Совединиң Депутатта-рының Бакуга болган Мини-стрлер Чөвүлелиниң Даргазы Е. М. Примаков, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Ги-ренко, ССРЭ-ниң Министр-лер Чөвүлелиниң Даргазы-ның оралакчызы В. Х. До-гужиев чеде берген.

Республиканың партия, совет, эрге-хоолдуң камга-лаар органнары Бакуда байдалды контрольдап ту-рар. Хооранның бүдүрүлге, албан-организация черле-ринде хулиган элементилер-ниң үүлгедишкинии буруу шапкан митингилер эртип турар.

ДАГ-КАРАБАХТА БАЙДАЛ

СТЕПАНАКЕРТ, январь 14. (СЭТА). Даг-Карабах ав-тономнуг область байдал кончуг бергедеп турар. Угаан-сарыыл чок экстре-мистерниң чон аразында өш-өжээнни хөрлээледип, өлүм-чидимни болдуруп ту-рарының дугайында дынна-дыглар ол черден кээп ту-рар. Область ниити байдал-ды хайгаарып, корум-чурум-ну тудуп турар шериглер-ден безин өлүм-чидим боор турар. Сөөлгү хүннерде офицер И. Цымбалюк бол-гаш анаа дайынчы М. Ман-таев дээрбечилериниң огун-дан өлген, беш кижи балыт-латкан. А бир офицер үне үш солдат мынчага чедир тывылбаан.

Азербайджанның Ханлар район-биле кызыгаарлаж-ыкш турар черлерде авто-мат болгаш пулемёт-биле ат-кылажыышкыннар үргүл-үлеп турар. Ол черлерде муң-муң боо-чепсектиг үүл-гедикчилер чоруп турар. Январь 14-те ол черлерже немелде шериг күжүн октап турган шериг вертолёттары-ның бирээзин үрей бооллаан. Штурман улуг лейтенант Н. Павлов балыглатса-даа, вертолёдун тараа шөлүнге олурткаш, шериглерни че-дирген.

Онза районнуң комендан-тызы генерал-майор Ю. А. Косолапов байдалдың берге-дей бергенин барымдаалап көргеш, тайбың чурттакчы-ларны камгалаары-биле Даг-Карабахка онза байдал-ды тургузары чугула деп санап турар. Ындыг санал-ды армян болгаш азербайд-жан чон деткип турар.

РСФСР-нин улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттарын округтуң соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 12-де бүрүткээн:

Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич, 1950 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Улуг-Хем район Со-вединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Суваан Марта Сувандиев-на, 1944 чылда төрүттүнген, Балгазында турберкулезка удур санаторийниң улуг эм-чизиниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү. Таңды районнуң Сой суурда ажылдап болгаш чурттап турар.

Ооржак Дандар-оол Хаян-гырбаевич, 1949 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Улуг-Хем район Со-вединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

ЕРЕВАНГА МИТИНГ БОЛГАН

ЕРЕВАН, январь 14. (Армян парлалга — СЭТА). Бөгүн Армениянның най-сылалынга хоорайның чурт-такчыларының ниити ми-тингизи боол эрткен, ана-да 300 муң ажыг кижи кирип-кеп. Республиканың най-сылалынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньковтуң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. С. Силаевтиң чедип кел-генин анаа дыңнаткан.

Азербайджанның Ханлар районунуң Геташен суурунга хулиган элементилер дерзии кем-херектерни боо-чепсек-тиг үүлгедип турганын ми-тингиниң киржикчилери шиитпирлиг буруу шапкан болгаш бедик сагылга-чу-румнуг болуп, өөнүк-чөнгээге алыспазынче кыйгырып турган.

Ханлар районче шериг күжүн немей чорудуп, хули-ган элементилерге удур кончуг шыңгыы хемчеглер-ни алырын митингиниң кир-жикчилери негээн.

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

БАЙДАЛЫВЫС ШОРУ

Тес-Хем — республиканың мал ажылдыг районнарының бирээзи. Ынчангаш кыштаг-лаашкын — эң берге шыл-галдаларның бирээзи деп чүвени районнуң малчын-нары кымдан-даа артык эки билир. Ынчангаш ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар, чаш төлүн бүрүн камгалап, доруктуруп өстүрер дээш чайын-на бүгү хем-чеглерни ап эгелээн. Мал-чыннар боттарының чурт-таар оран-бажыңын, кажаа-хораазын чогуур үезинде септеп алган. Бо чылын ра-йоннуң ажыл-агыйларының хою 196, мыйыстыг бода малы 6, чылгы малы 8, теве 1 коданда кыштаглап турар. Оларның иштинде төрүүр хой 30 муң 193, төрүүр өшкү 6300. Районда кыштаг-лаашкын канчаар эртип ту-рарын чугаалап бээри-биле бистиң корреспондентивис агроүлетпүр каттыжыышкын чөвүлелиниң даргазы Ш.-Б. Х. Серээдардан ди-леэн:

— Район девискээринде хар чуга дүшкен, кыш ын-дыг-ла кончуг соок эвес боол турар-дыр. Малчын ко-даннарда байдал кандыгыл? Черле ынчаш кыштаглаашкын силерде канчаар эртип турарыл, Шулуун-Батыр Хайдыпович?

— Харның чуга чагганыңга, соок шоолуг эвес боол турарынга оожуургаар эргевис чок. Амдыызында кыштаглаашкын эки эртип турар деп санап турар бис. Чоокта чаа «Чодураа» сов-хоозтуң малчыннарының ко-даннарынга чордум. Кыш-таглаашкынның эртип ту-рар байдалы шору чорду. Мал-маганның күш-деңгелиг-даа сураваан, арыл-доруваан. Партия райкомунуң болгаш райкүүскомнуң ха-рыысалгалыг ажылдакчыла-ры ажыл-агый бүрүзүнде быжыглаттырган чүве. Олар база малчыннарга доктаамал барып, кыштаглаашкында байдалды билип ап, чүгула херек апарган таварылгада дузаны-даа чедирип турар. Харыысалгалыг ажылдакчы-ларны ажыл-агыйларга бы-жыглап каарга черле эки-дир. Ында байдалды, кыш-таглаашкынның канчаар эр-тип турарын, малчыннарның негелде-хомудалдарын, оларның канчаар чурттап ора-рын-даа билип алырына, ол эки боор чүве-дир. Ниитизи-биле кыштаглаашкында бай-далывыс шору ийин. Маңаа черле оожургап болбас ужурлуг бис.

— Ажыл-агыйлар мал чемин кайы хире курлап ал-ганыл? Ону чарыгдап тура-ры кандыгыл? Курлап алган мал чеми четчир деп санап турар силер бе?

— 13 муң 200 тонна си-генни районнуң ажыл-агый-лары белеткеп алган чүве. Дусту кыштагларда четчир кылдыр дүжүргеп. Хомушку Чүргүй-оол аттыг база «Чодураа» совхозтар Таңды ра-йондан 500 тонна саваңны сөөртүп эккеп алган. Ниити-ниң малын хүр кыш ажы-рар дээш ажыл-агыйлар бот-туг хемчеглерин ап чорудуп турар. Чамдык ажыл-агый-лар О. Шынаадан хыыр-гыыш белеткеп киришкен. Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң Валерий Чаткарга удурткан звенозу О. Шы-наада хыыргыыш белетке-линде бо хүннерде ажылдап турар. Үш трактору, бир прессти звенода быжыглаан. Бир трактор кезип турда, ийизи сөөртүп кылдыр ажылды организастаан. «Кы-зыгаар» совхоз бо хүннерде бир звенону тургускан, хыыргыыш кезер кылдыр чорударынга белеткеп турар.

Сагыш ышкаш дески чүве кайын турар. «Кызыгаар» совхоз мал чеми белеткеп алыр планын дөңгүп-ле 38 хуу күүседиткен. Ынчангаш бо ажыл-агыйда кыштаглаашкын, Улуг-Күзег деп черде ферма-зында байдал дыка дүвүренчиг. Ферманың одалга системазын ноябрь айда доңуруп алгаш, падыи-на бара-дылар. Малдың чемгерилгезин эки организаставайн, рационун сагывайн турар. Мында чамдык кижилернин даандырган ажылынга зэ-харыысалга чок чоруун бо ба-за хереченлеп турар. Улуг соок чок болгаш, бо совхоз-тун малчыннары бергелерге таварышпайн турар-дыр. Соок улгадып, дыңзып ке-лир чүве болза, бергедээр-ле боор. Ону болдурбас дээш совхозтуң удуртукчулары болгаш тускай эртемниглери баш удур хемчеглерни ап чорудар ужурлуг.

— Хой оолдаашкыны эге-лей берген ажыл-агыйлар бар бе? Ам чеже хире хой оолдапканыл, оларның чаш төлү онча-менди бе?

— Хойның массалыг оол-даашкыны февраль айда эгелээр, Ынчалза-даа «О. Шынаа» совхозта бо хүннерде 1400 хой оолдаан. Оларның чаш төлү бүрүн камгалаттынган. Өске чер-лерге бодаарга, О. Шынаада хар кылын дүшкеи. Даглар аразында кыштап орар мал-чыннарже баар орук-чирикти хар хөрүктей хадып каап-кан. Ынчангаш мал чеми-суг сөөртүп чедирери берге-деп турар. ГАЗ-66 марка-ның машиназын совхоз чоок-та чаа алды. Ооң ачызы-би-ле малчыннарга чедип ту-рар. Ам-даа ийи хире ындыг машина болган болза О. Шынааның малчыннары амырап-ла каар-дыр ийин. Совхоз тараа тарывас бол-ганда, бети диже-ле 200 тон-на хире холуксаалыг мал чемниг болза, о-шынаажылар кышты хүр ажа өөрийин.

«Таңды сыны» совхозта байдал база эки. Ажыл-агыйның девискээринде хар улуг чагган. Ынчангаш анай-ларны тургузу азырап ту-рар. Эрткен чылын бо совхозтуң ажыл-ишчилери эрес-тиг-ле ажылдады. Чыл түң-нелинде районга бирги чер-ни алгаш, СЭКП райкому-ның болгаш райкүүскомнуң шилчиир кызыл тугу-биле шаңнатты. Ол-ла совхозтуң Алаак деп черде Спилин Се-вээн удурткан өшкү брига-дазының малчыннары төрүүр 100 өшкүден 111 анайны камгалап алгаш, тиилекчи болду.

— Малчыннарның амы-дырап-чурттаарына болгаш ажылдаарына таарымчалыг байдалдар тургустунган бе? Оларның садыг, почта хан-дырылгазын канчаар орга-низастаанал?

— Малчыннарның улуг кезии чурттаар оран-бажың-биле хандыртынган. Бажың-нарның тудуп каан шына-ры-даа эки. «Чодураа» сов-хозтуң малчыннары шупгу-зу кыштагларында бажың-нарлыг. Хомушку Чүргүй-оол аттыг, «Кызыгаар» сов-хозтарныы база-ла колдуунда бажыннарда чурттап орар. Үстүнде адааным совхозтар-ның кыштагларында электри шугумун киирген, сайгыл-гаанныг. «Таңды сыны», «О. Шынаа» совхозтарның малчын коданнарында элек-три чырыы бээр шимчедик-чилерни тургускан. Малчын коданнарда кудуктар база бар. Ниитизи-биле 46 кудук ажылдап турар. Суг сөөртүр 14 машинаны коданнарда быжыглаан. Чымыштыг үеде малчынар бараан садып алыр дээш, ол-бо черлерже шапкылажып турбазын дээш алды автомагазинни быжыг-лаан. Оларның графигин кө-рээзин-биле ажылдап турар малчыннар районда хөй бе? Алыс түңнели эки боол тур-рар арендаторлардан маңаа адап болур силер бе?

— Чүге адап болбас деп. Районда ниитизи-биле 28 өг-бүле аренда, 143-үү өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар. Алыс түңнел дээр болганда ол кижи, бо кижи эки ажыл-дап турар дээри берге. Олар керээ-биле ажылдап кирер мурнунда экономиктиг би-лиглерниң эге үндезиннерин база өөренип алганнар бол-базыкпе. Ынчангаш олар белен-селен чүвеге алыспас. Санап билирлер болдур ийин, көпеектиң үнезии би-лир апарган. Хомушку Чүр-гүй-оол аттыг совхозтуң хой кадарчызы Геннадий Сыра-тович Кара-Сал эрткен чы-лын аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн. Чыл түң-нели-биле ооң алыр арыг орулгазы хөй боол турар. «Чодураа» совхозтуң хой-жузу, СЭКП райкомунуң бю-ро кежигүнү Байыр Максим-ович Сувандни аренда ке-рээзинче база эрткен чылын кирген. Бир дугаар төрүүр дунгуш хойлар хүлээп алган кижи. Ооң көргүзүглери ба-за эки болган. Ынчангаш чыл түңнели-биле ол 4646 рубльди арыг орулга кыл-дыр алыр. Ол черле кончуг ажылчын кижи. Чайын бо-дунуң күжү-биле 63 тонна сиген белеткеп алгаш, ооң 33 тонназын совхозка сатты. Оон безин 1600 рубль арыг орулганы алды.

— Хойнуң массалыг оол-даашкыны эгелей бээрге, хойжуларга сакманчылар база херек апаар болгай. Сакманчыларны четчелээр айтырыгны каячаар шиит-пирлеп турарыл?

— Ол-даа шын айтырыг. Эрткен чылын сакманчылар чедиишпес дыка-ла бергедээш бис. Үстүкү класстарның өөреникчилерин сакманчы-ладып турдувус. Малчын коданнарга ниитизи-биле 180 сакманчы херек боол турар. Ылаңгыя өшкү ажылдыг «Таңды сыны» совхозка бир малчын кода-нга-ла 5-6 сакманчы болза эки. Апрель айда өшкүнүң массалыг орлдаашкыны эге-лей бээрге, девиденчиг-ле чорду. Ынчангаш түгле «Таңды сыны» совхозка бе-зин 80 сакманчы херек. Ын-чангаш бо совхозтуң дирек-тору Балгазында профтех-училище болгаш Тываның көдээ ажыл-агый техникуму-биле дугуржур бодап ту-рар.

— Соок ындыг кончуг дыңзывааида малчын кодан-нарда байдал эки-дир. Хар улгадып, соок дыңзый бээр болза, малчыннарга бергe байдал тургустуна бербес ыйнаан?

— Амдыызында кыштаг-лаашкында байдалывыс шо-ру деп үстүнде чугаалаан болгай аан. Ниитиниң ма-лын кыштан хүр-менди ажы-рар, малдың чаш төлүн мен-ди камгалап, доруктуруп ө-стүрер дээш малчын бүрүзү-нүң харыысалгазы улуг. Ын-чангаш кыштаглаашкынны организастыг эртиирер дээш бүгү күштү мөөнкээр, мал чемниң курлавырын хумагалыг чарыгдаар ужурлуг бис.

Ингерьюоу бастың корреспонденгивис Манай-оол ОЮН кылган.

ХАЙЫРАКАНГА УЖУРАЖЫЛГА

«Улуг-Хая» совхозтуң күш-ажылчы коллективиң Бүгү-эвилелдиң эки турачы күш-культура спорт иннтилелиниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы Владимир Сумакинович Бичө-оолду Хайыракан № 123 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидип үндүрген.

Депутатка кандидат соңгукчулар-биле ужуражылгага «Хүреш», «Арбай-Хоор» агитбригадаларының кежигүннери-биле кады чеде берген.

Ол хүн оон өскен-төрээн сууру Эъжимниң хойжу бригадазынга экономиктиг өөредилге хүнү төнүп турда, депутатка кандидат В. Бичө-оол-биле ужуражылга эгелээн. Ажылагыйның кол специалистери-биле кады совхоз директору Маадыр-оол Донгак, № 123 соңгулда округунуң комиссия даргазы Александр Кыргыс аңаа киришкен. Ужуражылга хуралын «Улуг-Хая» совхозта улус-чу контроль болүүнүң даргазы Валерий Тондувай удуртуп эрттирген.

Малчын бригада төвүнге республикада профэвилелдер спортунуң удуртукчузу-биле хойжуларның, тевежилернин, өшкү кадарчыларының аразынга ижин-кара чок амыдыралчы ажык чугаа болган.

Эъжимниң хоочун чурттакчызы, коллективтиг ажыл-агыйның үнелевилекчилериниң бөлүүзүнүң пенсионер Сергей Шактар-оол:

— Бо малчын бригада төвү эгезинде магалыг суурдаа турду. Ам эзнизрээн, кагдынган. Эъжимниң сиген шөлдерин суггарза, катап көгертсе кандыгыл?— деп саналдаан.

Ужуражылга «Улуг-Хая» совхозка база үргүлчүлээн. Депутатка кандидат бодунуң күш-ажылчы базымын Хайыраканның Балн-Колга тракторист болуп эгелээн болгаш ажылчын ангының төлээлериниге хамаарышкан айтырыгларны программазында киргени таварылга эвес. Совхозтуң СБФ-ге болган ужуражылгага аныяк саанчы эр Мерген Ховалыг, повар Марта Маспык-оол, бызаа ажаанчызы Айлаң Мачыылай В. С. Бичө-оолдуң программазынга немей чагыг-сөзүн киргилеэн.

Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы В. Бичө-оолдуң спортка, уран чүүлге хандыкшылы школачы чыл-дыында Хайыраканга эгелээн. Ук суур сөөлгү үеде кайгамчык шапкыны-биле хөгжээн. Изиг, соок суглуг ийи-үш каът бажыңнар чылдан чылче немешпишаан. Аныяктарның ортузунда спорттуң национал хевирлери, ыланғыя хостуг хүреш улам сайзыраан. Республиканың каш дакпыр чемпиону чораан моге Матвей Допуй-оол директорлаан эгээди урулгарлың спорт школазы ажыктаан турар. Ол школага ССРЭ-ниң спорт мастери Владимир Кужүгет оң ажыг спорт мастерлери кижизидип өстүрген. Спорт школазының материалдыг баазазы моон соңгаар-даа бижыгар, сайзыраар. Чаа тудуг удавас ажыглалга кирер. Бо бүгүге спортчу удуртукчу Владимир Бичө-оолдуң киирген салыышкыны эвээш эвес. Чогум-на ынчангаш, чоннуң кадыкшылы, чаагай чоруу дээш күжүн, билиин, энергиязын берип, туруштуг ажылдап келген кижи доора-га, аңаа депутаттың мандадын алыынга бүзүреп турар чадавас.

В. С. Бичө-оолдуң программазында көдээге спортчу тудугларны хөгжүдери, чоннуң дыштанылгазын шын организастаары, кадыкшылга девискээрлерин калбартыры, төөгүлүг черлерни кэмгалаары, Хайыракан, Эъжим чурттуг тыва эки турачыларның атаалдарын мөңгежидири, совхоз ажылчыннарының соңгаар он бызааны база хүлээп алгаш, өстүп азырап киришкен. Хойну кадарар, ажаар, чемгерер, чаш төлдү доруктурар талазы-биле оон чажыды арбын. Кажан коммунист өг-бүле аренда-биле ажылдап эгелей бээрге, Сесерлиг салбырының малчынары база оон үлегери-биле арендаже кирип эгелээн. Ол база малчынның эгелекчи чоруу ыйнаан. Дүржулгалыг малчын чарышка хойжу Дотпаа Демир-оолду кыйгырган. Бүгү көргүзүглер талазы-биле чылдың-на чарышка ол эжин мурнап келген. Амгы үеде экономиктиг өөредилге малчын бүрүзүнге агаар, суг дег херек. Ынчангаш Хүлер-оол Салчак солун, сеткүүлдерден экономика айтырыгларынга хамаарышкан чүүлдерни черле соора көрбес, номчуур. Билип алган чүүлдерин өскелерге бо-ла тайылбырлап берген чоруур. Ам малчын кижи бүрүзүнге чүгле кызымаккай күш-ажыл эвес, а совхозтуң, районнуң, республиканың экономиктиг айтырыгларын сайгарып билир быжыг билиг херек апарганын ол эки билир кижи дээрзин ынчан эскерген бис.

Ынчалза-даа көдээ малчында хамык-ла чүве эки дээр болза, чазыг апаар. Күрүнеге хөй эттир, дүктү бөөр, малдың баш санын өстүрер дээш чымыштыг ажылда хаара туттуунган хойжуларның акша-шалыңы эвээш, шөлээ деп чүвени билбес, чамдык малчыннарда чунар-бажың чок, электри-чырык кииртинмээн, оларның бажың-балгаттыг болуруүче кижээнгей салдынмаан... Ниитизи-биле шиитпирлээр айтырыглар санап четпес. Удуртукчулар, даргалар малчыннарга келгеш, оларның-биле ханы чугаалашпас, кандыг-бир чугула айтырыг туруп кээр болза, саазынга бижип алгаш, бурт дээр. Оон кандыг-даа түңнел үнмес. Бо-ла бүгүнү «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының чамдык малчыннары хомудап орар. Ында база үндезин бар. Мурнакчыларны мактааш, ортумактарны эскербес чүүлдер ам-даа «чурттавышаан». Бо бүгү айтырыглар мурнакчы малчын Хүлер-оол Салчактың сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур деп чүве билдингир. Малчынның намдарында арендатор деп немежи берген сөс оны ажыл-ишче хей-аът киирип чоруур. Ынчангаш ам чүгле ажылдаар, өөренир, демисежир — малчының хамааты хүлээлгези ол. Сесерлиг № 34 соңгулда округундан Хүлер-оол Салчакты Бии-Хем район Советиниң улус депутадынга, а кадайы Лидия Салчакты көдээ Советтиң депутадынга кандидат кылдыр бүрүтизээн.

...Эртенги дан хаяазында кожа-кожа шөйлүп чоруй барган бичежек дагларның ыжык, оргулааш черинде чажыпкан чинчи дег, хөй чаптып, отташ чоруур. Оларның кыдыында делгем хөрээн шавыштыр дуран азыраан, дорут аът муңган кижи чортуп чоруур. Кыштың соогунун чывар-тыныжы оон чаактарын долбанналдыр шонуп тургулаар. Кыштың чыккылама соогу оны чеже-даа хаарза, ол хоюндан чыдып калбас. «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының мурнакчы хойжузу, баштайгы арендатор, депутат Хүлер-оол Ламбыранович Салчактың база бир күш-ажылчы хүну эгелээни ол.

Сарыг-оол КУУЛАР.

МЕДЭЭЛЕР

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

Тээлиниң № 32 соңгулда округунда 1600 ажыг соңгукчу бар. Оларның дандзызын тургузар болгаш чаа немешкеп соңгукчуларны тодарадыр талазы-биле ажылдар чоруп эгелээн. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының кандидаттарының бүрүткээшкини уламчылап турар.

Районнуң Культура бажыңында соңгулда округунга таарымчалыг байдалды тургузар дээш ажылды чорудуп турар. Дежурныйлаашкынны чорудуп эгелээн. Агитаторларның база партия эге организацияларының секретарьларының семинарларын чоруткан. Суурнуң ниити чурук-схемазын чураш, ханада аскан. Агитквартирадар аайы-биле соңгукчуларның дандзызын тургускан. Агитквартираларда «Соңгулда булуңуп» тургускан. Соңгукчуларга хереглеттинер саавырны делгеп салган.

Михаил САРЫГЛАР.

Тээлиниң № 32 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының даргазы.

Чагаалар парлаттынмаза-даа...

Өрелиг болганының чылдагааны-биле

«Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырының бөлүк ажылчыннары ажыл төлевирин салбырның улузунга ай-айы-биле бербейн турарының дугайында редакцияже хомудалды бижээн. Ук чагааны директор П. С. Кара-Салче чоруткан бис. Оон тайылбыры мындыг:

«Сүт-Хөл» совхоз 1988 чылдың январь 1-ден эгелеп, долу бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче 6 млн. 128 мун рубль өрелиг киргеп. Амгы үеде-даа совхозтуң саң-хөө байдалы дүвүренчиг. Байдалды эдер дээш бүгү хемчеглерни ап келгениниң түңнелинде, ол өре ам 4 млн. 192 мун рубль чедир кызырылган. Ажыл-ишчилерниң шалың акшазын чээли дилеп ап турганы, төлеп келдивис.

Бора-Тайга салбырын биске 1988 чылдың январьда шилчидип берген. Ынчангаш бистиң совхозтуң удуртулгазы салбырның социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын бирги чергении кылдыр көрүп, дараазында ажылдарны кылган: Сүт-Хөл суур биле Бора-Тайга аразының оруун бюджеттен 141 мун рубль-биле кылдырган, Ак хемниң кежилдир көвүрүг тудуу дооступ турар, салбыр төвүнде уруглар садының бажынын алгыды тударынга 46 мун рубльди чарыгдаан, ийи аал чурттаар бир бажыңның тудуу доозулган, ам база бирээни удавас ажыглалга киирер.

Совхозтуң агар санында хостуг акша-хөрөңги чок-даа болза, агроүлетпүр банкызындан чээлини алгаш, бирги ээлчегде ук салбырның ажылчыннарынга ажыл төлевирин берип турар.

ҮРЕЛИП ТУРАР

Чамдык номчукчулар, чижээ, Кызылдан Даш-оол Ондар, хоорайның магазиннеринге кирип турар эттин шынарының негелдеге дүүшпезинин дугайында редакцияга бижигилээн. Ук айтырыга хамаарыштыр «Тыва эът-сүт, аъш-чем үлетпүрү» күрүне-кооператив каттыжышкынының кол технологу З. Х. Сат мынчаар харыылаан:

Эъттин шынарынга хамаарыштыр Күрүнениң садыг инспекциязының талазындан биске сагындырыг кирбээн.

Доңурган азы секпередип каан эътти магазиннерже киирип турар. Негелде ындыг. Доң эътти эргизериниң негелделерин олар харын сагывайн турар. Чижээ, ону 1-2 хонукта 6 градус чылыг температурага эргизер турбуже, 20 градус чылыг турда эргизерге, эъттиң оңу оскерлип, амданы сугзуй бээр. Хоорайның аъш-чем магазиннеринде соодукчулар ажылдавазындан температура режими сагыттынмас. Ынчангаш эъттин шынары кол куруузунда магазиннерге киргенде үрелип каар таварылгалар бар.

РЕДАКЦИЯДАН: кол технологтуң харыызы мындыг-дыр. Эътти магазиннерге үредип бээрин болдурбас талазы-биле харыысалгалыг эштеп дээштиг хемчеглерни алыр боор деп идегедивис.

Совет тургузуг килдизиниң почтазындан

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозтуң девискээринден сөөлгү каш чылда совхозтуң бодунуң, кижилерниң хуузунда-даа хөй малы читти, тывылбаан. Аңаа олурар эвес, хөделип, оруун ажыдып тып бээрге безин, шагдаа вериндеп огулуг тывел чок болур-дур. Районнуң эске ажыл-агыйларының девискээринден база мал индип гурар, ынчангаш кара үгаанбилер безин бодап көөрге, чүгле Бай-Тайгадан безин хөй баш малды оор ап турар болганда, бүдүн республикада чеже деп бодаар силер?

Чидип турар ол улуг-биче мал-маган черле кайнаар кирип турар чүвел? Хөй-ле кижи оорланып турбазы билдингир. Чер-девискээр ааптаап чүве-дир ийин. Кыдыындан эскерип олурарга, чамдык чүүлдер харын көскү боор чүве. Ыыт чок олуурарга чок-даа апаар. Ажылгала дуза болуун, айтырыг эки талаже чайлазын дээн бодалдыр ийин. Көстүп турган-на херектерни факт-барымаа чок дээш сөөлдур аны кижиге ужуру биллинмес байдалдан салыптар. Хоойлу-дүрүмнүн негелдези ындыг-ла ыйнаан, аңаа чагыртыр апаар. Ынчалзажок чамдык байдалдарда, ажок хомудавышкыдыр. Оон аңгыда, бистерниң боттарывыстың аравыстач, херечилерниң талазындан дээрим ол-дур ийин, байысаачыларга көргеп, билгеп чүвезин орта сөглевес, сестир байдал база бары чажыт эвес дээш бодалдарлыг чагаалардыр. Номчуп турар бис. Үнүн кижи аңаа киириксеп турар мен: оода чылгы мал дугайында чүрүмну шыңгыдыр-радыл, хууда малдарны паспорт-дептерге кинр бижидер. Кижилер аразында салыглажып орнажыр дээн болза, көдээ Советке ыяап-ла үндүр кинр бижидер. Бисте аъттарны паспорттап турар-ла харын, оны аңаа-ла ёзу барымдаалап чорудуп турар. Хуузунда аъттыг кижилер оозуу мунуп чоруурда, аълының паспортун бодунга ап чоргузуп.

Совхозтарның чылгы малын моон мурнунда районнар аайы-биле, совхозтар аайы-биле айтып каан болуур чүве, ынчангаш өске девискээрге турар малдарны чер-чер көдээ Советтер, милиция органнары хамаарышкан черинге чедирер, эгидер болза эки. Оны кылырда ол малды тудуп турар кижилеринге кайнын, кымдан алганы хамаанчокка хавырар. Черле ынчан оорларга удур демниг ажыл негеттинип турар.

Оор чоруктарны аразында бүдүү төлежир, көрген, билген чүвезин истеп хынаар органнар ажылдакчыларынга орта чугаалавас, оорларга болчукгаар ийи-чаңгыс кыдыг кижилерге удур херек оттуруп, буруу хүлээдир херек. Бисте оны ам-даа херекке албайн турар.

Бистин амыдыралывыстың бурүнгаарларынга биче эвес шаптыкты болдуруп турар кем-херек үүлгедишкинилериниң янзы-бүрү хевирлеринге, оон иштинде, оорланып чоруктарга удур шиитпирлиг демисел-ге бүтү чон киржип, хоойлудүрүмну күштелдирерин амыдырал бо хүннерде кажаңгызындан артык негеп келген.

Очур-оол САРЫГ-ДОҢГАК.
Күш-ажылдың хоочуну.

ООРНУҢ ОРУУН ДУГЛААР БО ХЕВЭЭР ТУРАР БОЛЗА...

биле сулчээлиг оорланып, аразында өттүржүп чоруп турарларны чон харын-даа билир чамдыктары танныр-даа болгай. Ол дугайын биле тура ыытташпас-тыр бис. Демилерниствин амдажып турарының бир чылдагааны ында деп бодаар мен. Түттүрүп, шиитселге таваржып турарлары кандыг-бир байдал-биле үр болбайн хосталы бээр ийикпе, азы шенелдеге үнүп келген болур. Түңнел үндүрүү дег, ындыг чүве каяа турар дээр силер, харын-даа, ол-ла «ажылын» катап уламчылап чоруп бээр таварылгалар бар. Мындыг-ла байдалдыр улам кажарап, бажы ыттенип бар чыдаалар. Мал бажының өзүп көвүдевейн турарында салдарлыг болуп турар чүүлдерниң бир чылдагааны ол деп болуур. Кижилерниң оорлаар чоруккa хамаарыштыр хомудал-биле, килеңбиле чугаалап турары таварылга эвес. Чүге дизе алыксак-чиксек ол кижилерниң шиитилел амыдыралынга кайы-хире багай хора чедирип турарын олар, чон кончуг эки билир. Ол дугайын бижикчилер солун дамчыштыр дыннадып турар болгай.

Оорлар-биле демисел дугайын чугаалап тура, милиция, истелге, прокуратура черлерин черле чемелевес арга чок. Эрткен үелерге дениээрге, ында ам ажылдап турарларның эртем-билиг четчир-зиг, машина-техника-биле хандырганы база багай эвес, чөптүг ажыглаар болза, аътхөл-даа бар-дыр. Ындыг болганда, ажыллың ылангыя херектерни ажыдарының, оон истелгезин чоруларының шынарынче, хуусаазынче кижээнгей салып көөр болза эки-зир. Кыдыындан олура, сургаарга белеп, амыр-ла ыйнаан дээр хөөннер тургустунуп келир чадап чок. Дуза болзун дээш сүме кадар ажыл-агыйның үнелевилекчилериниң бөлүүзүнүң пенсионер Сергей Шактар-оол:

— Бо малчын бригада төвү эгезинде магалыг суурдаа турду. Ам эзнизрээн, кагдынган. Эъжимниң сиген шөлдерин суггарза, катап көгертсе кандыгыл?— деп саналдаан.

Ужуражылга «Улуг-Хая» совхозка база үргүлчүлээн. Депутатка кандидат бодунуң күш-ажылчы базымын Хайыраканның Балн-Колга тракторист болуп эгелээн болгаш ажылчын ангының төлээлериниге хамаарышкан айтырыгларны программазында киргени таварылга эвес. Совхозтуң СБФ-ге болган ужуражылгага аныяк саанчы эр Мерген Ховалыг, повар Марта Маспык-оол, бызаа ажаанчызы Айлаң Мачыылай В. С. Бичө-оолдуң программазынга немей чагыг-сөзүн киргилеэн.

Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы В. Бичө-оолдуң спортка, уран чүүлге хандыкшылы школачы чыл-дыында Хайыраканга эгелээн. Ук суур сөөлгү үеде кайгамчык шапкыны-биле хөгжээн. Изиг, соок суглуг ийи-үш каът бажыңнар чылдан чылче немешпишаан. Аныяктарның ортузунда спорттуң национал хевирлери, ыланғыя хостуг хүреш улам сайзыраан. Республиканың каш дакпыр чемпиону чораан моге Матвей Допуй-оол директорлаан эгээди урулгарлың спорт школазы ажыктаан турар. Ол школага ССРЭ-ниң спорт мастери Владимир Кужүгет оң ажыг спорт мастерлери кижизидип өстүрген. Спорт школазының материалдыг баазазы моон соңгаар-даа бижыгар, сайзыраар. Чаа тудуг удавас ажыглалга кирер. Бо бүгүге спортчу удуртукчу Владимир Бичө-оолдуң киирген салыышкыны эвээш эвес. Чогум-на ынчангаш, чоннуң кадыкшылы, чаагай чоруу дээш күжүн, билиин, энергиязын берип, туруштуг ажылдап келген кижи доора-га, аңаа депутаттың мандадын алыынга бүзүреп турар чадавас.

В. С. Бичө-оолдуң программазында көдээге спортчу тудугларны хөгжүдери, чоннуң дыштанылгазын шын организастаары, кадыкшылга девискээрлерин калбартыры, төөгүлүг черлерни кэмгалаары, Хайыракан, Эъжим чурттуг тыва эки турачыларның атаалдарын мөңгежидири, совхоз ажылчыннарының соңгаар он бызааны база хүлээп алгаш, өстүп азырап киришкен. Хойну кадарар, ажаар, чемгерер, чаш төлдү доруктурар талазы-биле оон чажыды арбын. Кажан коммунист өг-бүле аренда-биле ажылдап эгелей бээрге, Сесерлиг салбырының малчынары база оон үлегери-биле арендаже кирип эгелээн. Ол база малчынның эгелекчи чоруу ыйнаан. Дүржулгалыг малчын чарышка хойжу Дотпаа Демир-оолду кыйгырган. Бүгү көргүзүглер талазы-биле чылдың-на чарышка ол эжин мурнап келген. Амгы үеде экономиктиг өөредилге малчын бүрүзүнге агаар, суг дег херек. Ынчангаш Хүлер-оол Салчак солун, сеткүүлдерден экономика айтырыгларынга хамаарышкан чүүлдерни черле соора көрбес, номчуур. Билип алган чүүлдерин өскелерге бо-ла тайылбырлап берген чоруур. Ам малчын кижи бүрүзүнге чүгле кызымаккай күш-ажыл эвес, а совхозтуң, районнуң, республиканың экономиктиг айтырыгларын сайгарып билир быжыг билиг херек апарганын ол эки билир кижи дээрзин ынчан эскерген бис.

Ынчалза-даа көдээ малчында хамык-ла чүве эки дээр болза, чазыг апаар. Күрүнеге хөй эттир, дүктү бөөр, малдың баш санын өстүрер дээш чымыштыг ажылда хаара туттуунган хойжуларның акша-шалыңы эвээш, шөлээ деп чүвени билбес, чамдык малчыннарда чунар-бажың чок, электри-чырык кииртинмээн, оларның бажың-балгаттыг болуруүче кижээнгей салдынмаан... Ниитизи-биле шиитпирлээр айтырыглар санап четпес. Удуртукчулар, даргалар малчыннарга келгеш, оларның-биле ханы чугаалашпас, кандыг-бир чугула айтырыг туруп кээр болза, саазынга бижип алгаш, бурт дээр. Оон кандыг-даа түңнел үнмес. Бо-ла бүгүнү «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының чамдык малчыннары хомудап орар. Ында база үндезин бар. Мурнакчыларны мактааш, ортумактарны эскербес чүүлдер ам-даа «чурттавышаан». Бо бүгү айтырыглар мурнакчы малчын Хүлер-оол Салчактың сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур деп чүве билдингир. Малчының намдарында арендатор деп немежи берген сөс оны ажыл-ишче хей-аът киирип чоруур. Ынчангаш ам чүгле ажылдаар, өөренир, демисежир — малчының хамааты хүлээлгези ол. Сесерлиг № 34 соңгулда округундан Хүлер-оол Салчакты Бии-Хем район Советиниң улус депутадынга, а кадайы Лидия Салчакты көдээ Советтиң депутадынга кандидат кылдыр бүрүтизээн.

...Эртенги дан хаяазында кожа-кожа шөйлүп чоруй барган бичежек дагларның ыжык, оргулааш черинде чажыпкан чинчи дег, хөй чаптып, отташ чоруур. Оларның кыдыында делгем хөрээн шавыштыр дуран азыраан, дорут аът муңган кижи чортуп чоруур. Кыштың соогунун чывар-тыныжы оон чаактарын долбанналдыр шонуп тургулаар. Кыштың чыккылама соогу оны чеже-даа хаарза, ол хоюндан чыдып калбас. «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының мурнакчы хойжузу, баштайгы арендатор, депутат Хүлер-оол Ламбыранович Салчактың база бир күш-ажылчы хүну эгелээни ол.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АРЕНДАТОР

Бистиң кандидаттарывыс

Кайнаар-даа көөрге, ак хар-биле шугланыпкан илчир-беленчек чавыт даглар. Чоога өрү шөйлүп чоруткан зэрдагыр орук бир баалык кырынга эккээрге, ыжык черде чаңгыс кыштаг көстүп келир. Ол девискээрни ук чернин чурттакчылары Даш-Оваа дээр. Ында шевергин туттунган чурттарга бажыңы, хой, хураган кажаалары, чунар-бажың, сери кажаа иштинде өпее берген сараат-сараат сиген көстүп тургулаар. Бажыңдан, кажаалардан ырак эвесте, чурумнуг чыскаай кургадын каан хөртезин карарып чыткылаар. Бо бүгүнү көргеш, мында черле ажылгыр малчын орар-дыр эвеспе деп кижиниң сеткили эндевейн баар.

Аал коданынга кирип кээривиске, малчынның ыттары мурнун былаажып чарышпышаан, кижилер келди дээнзиг чаңгыландыр эзрбишаан үткүп алды. Ша-даа четпээнде, ортумак сыныг, сарыгзымаар арын-шырайында хүлүмзүргүг көстүп чоруур, улуг кара-сарыг карактарын кышкы хүнге чылчыыктай көргүлээн, тыва тон эштин алган, эрес-шоваазы даштындан илдең аныяк кижи бистин-биле мендилешкеш, бажыныче чалааш, боду кажааже базыпты.

Амгы үениң дериг-херекселдери-биле долдунган, арыг-силиг бажыңга кирип келиривиске, телевизор-даа турар. Бо кыштагже электричырык кирбээн болгай. телевизорну канчап көөр улус боор, айтырып көөр-дүр деп бодап ордум. Өгнүң херээжен ээзи аяк-савазында, ажычеминде барды. Удаваанда каранғы бажыңны сайгылгаан чырыда каапты. Чугаа аразында өг-бүле-биле танышып аптывыс. Хойжуларны Хүлер-оол Ламбыранович, Лидия Ивановна Салчактар дээр. Хойжу эрнин адазы Ламбыран Дегзээвич, авазы Хүртей Сарыгбаевна угундан уктуг малчыннар чораан. Оларның чымыштыг ажылкижин оглу бичиизинден-не салгап алган. Ам он бир чыл дургузунда хойжулап келген. Хүлер-оол баштай Туран хоорайга профтехучилищени, оон соонда чолаачыларның түр өөредилгезин дооскан, ортумак эртемниг механизатор. Ынчангаш боду хууда 270 рубль өртектиг моторлу садып алган, электри-чырыкты оон-ап турар, телевизорну безин көрүп олурар. Кышкы үеде, кажан хой массалыыбиле оолдай бергенде, электри-чырыктың ажык-дузазын чугаалааш-даа канчаар, ону малчын бүрүзү кончуг эки билир.

Малчын өг-бүле үш чыл бурунгаар бот-орулга-чарылгаже кирген болгаш боттарындан улуг чарыгдалдарны кылбас, аргалыг болза орулгалыг болуруун кызар. Олар чарыгдалды-даа, орулганы-даа санап билир. Экономиктиг сайгарылганы каш чыл улаштыр өөренип келгеш, ажылдың хынын тыва берген. Ынчангаш «Саян» совхозтан баштай-ла өг-бүле керээзибиле ажылдап эгелээнериниң бирээзи. Малчын өг-бүле чылдың-на кышка баш удур ыяк белетнеп алыр чанчылдыг. Бо чылын олар 20 тонна сигенни, 10 тонна суланы уругларының дузазыбиле белеткеп алган болгаш ону кышка четчир деп санап турар. Аңаа оттулар хөй хөмүнүн херээ чок, оон белетеп, кургадып алган хөртезиши четчир.

Өг-бүле керээзи-биле ажылдап келген малчыннар хойжулап келген чылдарында төрүүр хүс хойга онааштыр 90—100 ажыг хураганны камгалап ап, бир хойдан 100—115 хуу дүктү кыргып келген. Хүлер-оол 1983 чылда төрүүр чүс хойдан 109 хураганны алгаш, «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ажылынга хаңы ынак, тураскоруктуг чоруу-биле өскелерге үлегер-чижектиг, хүлээнгенин күүсетпээнде сеткил-сагыжы оожургавас, хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг ол кижини «Саян» совхозтуң коммунистери 1982 чылда партия кежигүнүнге хүлээп алган. Оон эгелээш, ол ажылынга бедик харыысалгалыг, өскелерге шынгыы негелделиг, четпестерге эптешпес, хөй-ниити организацияларының даандырган ажылдарын ак сеткилдиг кылыр, өскелерге бүгү тала-биле үлегер-чижектиг болу бергени-биле ылгалдыг апарган. Ол Сесерлиг салбырында бир дугаар хойжу бригадага партия болүүнүң удуртукчузу болгаш ында бактаап турар тос коммунисче даалгаларны тускай план ёзугаар хуваагап. Оон күүселделерин хуралдарга доктаамал чугаалажыр. Бо чылын малчыннар ортузунга суртаал ажылы көвүдээн. Улус депутатларының Съездилериниң, СЭКП ТК-ниң Пленумнарының болгаш чазактың доктаал-шиитпирлерин кижи бүрүзүнге чедир тайылбырлаар. Ынчангаш коммунист Хүлер-оол Салчактың кылыр ажылы-ла хөй. Оон кадында бодунуң хүлээнген хойжу ажылы база бар.

Шынап-ла, малчын өг-бүле бот-орулга-чарылганың чек системазы-биле ажылдап эгелээн соонда, биеэги дег ажыл-агыйның удуртукчуларындан чүү-хөө сөөртүп алыры-биле машина-балгат диленир чоруу читкен. Чогумна оон уржуундан өг-бүле «Жигули» деп чиик машинаны садып алган чадавас. Ажылгыр эвес, чалгаа-шүшпең улус болза, ону кайыыл садып ап шыдаар. Бис малчыннарның эки ажылын чугаалап тургаш, херээжен кижини уттуп алыр болгай бис. Ажыы-биле чугаалаарга херээженнер эр улустан дудап калбас. Оларның кылыр ажылы эр кижилерден хөй: уруг-дарыы, идик-хеви, аъш-чеми. оттулар ыяш-дажы дээш-ле чоруткаш, хой ажылынга чедер. Таптыг бодап көөр чүве болза, эр кижилерден хөйну кылып турар, аңаа кым-даа маргышпас. Ону кижи бүрүзү деткинр дээрзинге идеген турар мен. Ынчангаш кандыгдаа ажылды денге кылыр, өөрүшкүнү ленге үлежир. Хүлер-оолдуң ажыл. амыдыралынга ёзулуг эдеренчи апарган. алды уругнуң хүндүлүг авазы Лидия Ивановна ан-мен-биле ат-суглыг, иви мал ажылы колдаан Тожу чурттуг. Ынчангаш чуду-кара, кадыг-берге ажылдар-биле доңнашкан. эр кижилерден дудап каар чүвези чок кижи. Ол база коммунист кижи болгаш хой чалдын баш санын өстүрер. оон эътким дүккүр чоруун чедип алыр дээш бүгү күжүн харамнанмайн ажылдап келген. Эки ажыл элеп читпес дижир болгай бис. Өг дүндүүнден өрүлеп. аал коданыңдан ырап көрбээн ол не кайда-чүде. оран дүвүнде Кара далай эриинде Ялта хоорайга кадыкшылын эки-жидип, халас путёвка-биле мага хандыр дыштангаш келген. Ол база херээжен кижиге улуг аас-кежик.

Мурнакчы хойжу Хүлер-оол Салчак адазын чааскаан салгаваан. Үгбазы Дыртык, акызы Баазан, дүңмазы Көкпас база хой ажылы-биле ажыл, амыдыралын холбаан. Ынчап көөрде, салгал дамчаан хойжулар ышкажыл. Хойжу Хүлер-оол Салчак малчынар аразында чарышка доктаамал тиилекчи болуп келгениниң болгаш эки ажылы, мурнакчы дүржулгазы дээш каш удаа «Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы» деп хөрек демдээ база Москвада Улус ажыл-агыйының чедишкиниринииң делгелгезиниге ийи удаа четкеш. оон алдын, мөңгүн медальдары-биле шаңнаткан. Ол ышкаш малчын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии, СЭКП Бии-Хем райкомунуң, райкүүскомнуң агроүлетпүр каттыжышкынының хүндүлел, мактал бижиктери, дипломнар-биле база шаңнадын чораанын билип алдывыс. Бо бүгү оон күш-ажылчы чедишкиннерин бадыткап турар. Эрес-кежээ, тура-соруктуг болурга, ким-даа шаңнадыр, мактадыр апаар, бистиң хоойлувустуң дүрүмү ындыг.

Бурунгу чылын ол дунгуш төрүүр 343 хойну хүлээп алган. Кышкы агаар-бойдус чеже-даа шаптык-шаптараазының дегеп турза, ол төрүүр чүс хойга онааштыр малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле 86 хуунну чедип алган. Ынчалза-даа бир баштан 2.7 кг дүк алыр социалистиг хүлээлгезин 3.2 килограмм кылдыр күүсеткен. Багай эвес көргүзүг. Арендатор малчын бо чылын Баян-Кол бажында чайлаанга хоюн семиртип алган.

— Аренда керээзи-биле ажылдаарга берге-даа болза, ажыктыг-дыр. Эрткен чылын чарыгдаары-биле ажыл-агый 16 мун рубльди меңээ ангылап берген. Мээң сорулгам— чарыгдалдарны болдурбайн, камналгалыг ажылдаары. Чек ёзугаар үүрмек чарыгдалдар кылбайн, орулгалыг ажылдаар болзувусса, алыр акшашалыңывыс хөй болур-дур. Депшилгелиг арга-биле ажылдап эгелээш, боттарывыска-даа, совхозтуң удуртукчуларынга, специалистеринге-даа негелдевис шынгыы апарган — деп. хойжу Салчак биске чугаалаар чораан. Шынап-ла, малчыннарны хойнуң уксаазын, одар-белчиирин эжижидер болгаш еске-даа хун бүрүнүң чугула айтырыглары дүвүредип чоруур. Аренда-биле ажылдааш, малчыннар күш-ажылдың төлевирин бүдүрген продукциянның орулгазынга хамаарыштыр ап турар. Ол чорук материалдыг чарыгдалдарны кызырарынга болгаш продукцияны арбыдадыр алырынга эң-не чугула. Эптиг арга болу берген. Эрткен чылын төөгүлүг продукция дээш малчын Хүлер-оол Салчак он мун ажыг рубльди арыгга алган.

Эртиен чылын өг-бүле төрүүр чүс хойдан хүлээлге ёзугаар 80 хураган алыр турган. оны 110 чедирген. Ол партияның область конференциязының ажылынга делегат болуп киришкен. Ол ышкаш малчыннарның республика наадымынче база чалаткан. Бо хүннерде оон коданында 300 ажыг хой бар. Олар семис-шыырак. Малчын ажыл-агыйдан аренда ёзугаар он бызааны база хүлээп алгаш. өстүп азырап киришкен. Хойну кадарар, ажаар, чемгерер, чаш төлдү доруктурар талазы-биле оон чажыды арбын. Кажан коммунист өг-бүле аренда-биле ажылдап эгелей бээрге, Сесерлиг салбырының малчынары база оон үлегери-биле арендаже кирип эгелээн. Ол база малчының эгелекчи чоруу ыйнаан. Дүржулгалыг малчын чарышка хойжу Дотпаа Демир-оолду кыйгырган. Бүгү көргүзүглер талазы-биле чылдың-на чарышка ол эжин мурнап келген. Амгы үеде экономиктиг өөредилге малчын бүрүзүнге агаар, суг дег херек. Ынчангаш Хүлер-оол Салчак солун, сеткүүлдерден экономика айтырыгларынга хамаарышкан чүүлдерни черле соора көрбес, номчуур. Билип алган чүүлдерин өскелерге бо-ла тайылбырлап берген чоруур. Ам малчын кижи бүрүзүнге чүгле кызымаккай күш-ажыл эвес, а совхозтуң, районнуң, республиканың экономиктиг айтырыгларын сайгарып билир быжыг билиг херек апарганын ол эки билир кижи дээрзин ынчан эскерген бис.

Ынчалза-даа көдээ малчында хамык-ла чүве эки дээр болза, чазыг апаар. Күрүнеге хөй эттир, дүктү бөөр, малдың баш санын өстүрер дээш чымыштыг ажылда хаара туттуунган хойжуларның акша-шалыңы эвээш, шөлээ деп чүвени билбес, чамдык малчыннарда чунар-бажың чок, электри-чырык кииртинмээн, оларның бажың-балгаттыг болуруүче кижээнгей салдынмаан... Ниитизи-биле шиитпирлээр айтырыглар санап четпес. Удуртукчулар, даргалар малчыннарга келгеш, оларның-биле ханы чугаалашпас, кандыг-бир чугула айтырыг туруп кээр болза, саазынга бижип алгаш, бурт дээр. Оон кандыг-даа түңнел үнмес. Бо-ла бүгүнү «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының чамдык малчыннары хомудап орар. Ында база үндезин бар. Мурнакчыларны мактааш, ортумактарны эскербес чүүлдер ам-даа «чурттавышаан». Бо бүгү айтырыглар мурнакчы малчын Хүлер-оол Салчактың сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур деп чүве билдингир. Малчының намдарында арендатор деп немежи берген сөс оны ажыл-ишче хей-аът киирип чоруур. Ынчангаш ам чүгле ажылдаар, өөренир, демисежир — малчының хамааты хүлээлгези ол. Сесерлиг № 34 соңгулда округундан Хүлер-оол Салчакты Бии-Хем район Советиниң улус депутадынга, а кадайы Лидия Салчакты көдээ Советтиң депутадынга кандидат кылдыр бүрүтизээн.

...Эртенги дан хаяазында кожа-кожа шөйлүп чоруй барган бичежек дагларның ыжык, оргулааш черинде чажыпкан чинчи дег, хөй чаптып, отташ чоруур. Оларның кыдыында делгем хөрээн шавыштыр дуран азыраан, дор

ЧЫЛ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Эрткен чылда «Шын» солун редакциязынга 6636 чагаа келген. Оон иштинде шүгүмчүлелдиг, айтырыглырлыг, саналдарлыг 848 чагааны редакция алган. Чыл дургузунда солунга 4327 чагаа пардаттынган база 1950 ажыг чагаага харыыны редакция берген.

Сөөлгү дөрткү кварталда 1497 чагаа келген, оон солунга парлаттынганы 732.

Шүгүмчүлелдиг чагааларны тема аайы-биле алыр болза, чонуун садыг хандырылгазы, чурттагла-коммунал, амыдырал хандырылга талазы-биле шүгүмчүлелдиг 315 чагаа келген. Ол ышкаш ажыл-агый адырларыныӊ аайы-биле социал айтырыгларга, корум-чурум үрээшкиннери, кем-херек үүлгедиишкиннери, культура амыдыралы, кадык камгалал айтырыгларынга дээн ышкаш темаларга чагаалар база арбын. Көдээ ажыл-агый экономиказыныӊ болгаш көдээниӊ социал айтырыгларыныӊ темаларынга —102, үлетпүр, транспорт, тудуг айтырыгларынга —117, культура амыдыралынга хамаарыштыр — 88 шүгүмчүлелдиг чагаа келгенин айтып каалы.

Чагааларныӊ утка-шынарын барымдаалап тургаш, солунга чырыдып келген. Солунга 400 ажыг шүгүмчүлелдиг чагаа парлаттынган. Чырыкче үнмээн, парлаттынмаан шүгүмчүлелдиг чагааларныӊ дыка хөйүн редакция хамаарышкан албан черлеринче, организацияларже шилчидип сайгарган, харыысын ап турар.

Ынчангаш солунга парлаттынган 65 материалды, парлаттынмаан 84 чагааны хамаарышкан черлеринче редакция шилчиткен. Аӊаа черден 135 харыы алдынган.

Партия, совет органнар, албан черлери, организациялар редакциядан шилчиткен чүүлдерге колдуунда харыылап турар.

Ынчалза-даа харыыны үезинде бербейн баар чамдык таварылгалар чок эвес.

СЭКП Бии-Хем райкомунуӊ бирги секретары Ю. А. Чихачев, райкүүском даргазы Д. Х. Монгуш ийи үүлге харыы бербээн. «Саян» совхозтуӊ девискээринде Ленинка суурда бажыӊ-балгат немешпес, кадгынган эзэнгирей болу берген, чурттакчылар оон көжуп чоруп турар дугайында бижиттинген. Солунга парлаттынмаан база бир чагаада (август 25-26-да, 1989 чыл) «Өөк» совхозтуӊ Тарбаг салбырыныӊ эргелекчизи Н. Изместьевтиӊ каржы аажы-чаныныӊ дугайында хомудал келген. Райониуӊ удуртукчулары-биле редакциядан телефон дамчыштыр сагындырып база чугаалашкан. Ажыл-агыйжы хөгжүлдези өспестээн бичии суурларыныӊ дугайын (Кызыл-Арыг, Хорум-Даг, Сесерлиг болгаш оон-даа өске) «Шын» солунга чырыдып келген.

1989 чылдыӊ ноябрь 16-да «Шынга» «Удуртуп башкарар туржук» деп (автору 6 кижи ат салган) эге-биле Хову-Аксында № 28 автозаправка станциязыныӊ эргелекчизи Н. А. Хамидулинаныӊ ажылыныӊ дугайында чидиг шүгүмчүлелдиг чүүлге нефтепродуктулар-биле хандырылга талазы-биле бүдүүлге каттыжыышкыныӊ чингине директору Н. Ф. Ситников харыы бербээн. Ону сайгарып хемчээн алырын саадаткан. Үк чүүл солунга парлаттынган соонда, декабрьда хомудал база катап келген.

Улус өредилге министерствозу (Н. С. Конгар) Кызыл-Арыг школазыныӊ башкыларыныӊ чурттагла байдалыныӊ дугайында «Хамыктыӊ хажыызында» деп эге-биле «Шынга» сентябрь 15-те (89 чыл) парлаттынган чүүлге харыылаваан, (автору К. К. Чооду). Ол ышкаш «Национал ясли-садтар херек» деп эге-биле эрткен чылдыӊ июль 6-да парлаттынган (автору А. С. Даржаа) материал ам-даа харыы чок арткан. Бо айтырыг талазы-биле чамдык хемчеглер кыдыныӊ турар болгай, ынчалза-даа министерствоныӊ талазындан редакция-биле харылзаага тоомча чок болуп турарын оон база көрүп болур-дур.

Эрткен 1989 чылдыӊ сентябрь 13-те «Шынга» «Кым, кажан көрнүрүл?», ноябрь 21-де «Бажыӊ чок канчаайн?» деп чүүлдер парлаттынган. Ында Кара-Хөлдүӊ хоочун чурттакчылары бажыӊ-балгат талазы-биле хомудалын бижээн. «Кара-Хөл» совхозтуӊ профком даргазы Д. Д. Хертекке, Кара-Хөл көдээ Совет күүскомунуӊ даргазы Н. С. Күжүгетке адрестээн турбуже, харыы ам-даа келбээн.

Оон аӊгыда, чедир шиитпирлеттинмейн келген чамдык айтырыгларны айтыр апаар. Дус-Хөлдүӊ, Чедер хөлдүӊ эм шынарлыг малгажы, дузу чылдыӊ-на эвээжеп, кызамдап келгенин, ону хумага чокка казып алгаш аппарып турарын болгаш ук хөлдериниӊ экологтуг байдалы баскыраан дугайында дүвүренчиг чагаалар редакцияга кээп турар. А профоблчөвүлдиг (даргазы Ш. П. Куулар) ол талазы-биле чогумчалыг хемчеглер албайн келгенин айтыр апаар.

Бистиӊ республиканыӊ девискээринде өске-даа кадыкшылга черлериниӊ, аржааннарныӊ девискээринде үнуш-бойдузуныӊ кам. белалы багай, тотчегленип, хирленип турарыныӊ дугайында чоннуӊ чагааларындан көрүп болур. Бо айтырыгны профоблчөвүлели, районнарда бойдус камгалалыныӊ комитеттери, райкүүскомнар боттарыныӊ шыгыы хайгаарадыныӊ алгаш, чогумчалыг шиитпирлээри күзенчиг. Республиканыӊ ырак районнарыныӊ бирээзи Тожуныӊ чурттакчылыг суурларындан суг оруу-биле аргыжылга дугайында хомудалдыг чагаалар тургулаан. Ынчалза-даа Енисей пароходствозунуӊ район эргелелинден аӊаа огулуг харыы бербейин, аргыжылга айтырыында чамдык четпестерни чайлатпайн келгенин барымдаалаш, редакция бодунуӊ контролюнга тургузар апаар.

Чамдык бичии суурларже орук-чирик багай, оон уламындан ынаар автобустар кирбези-биле чурттакчыларныӊ ынай-бээр аргыжылгазы бергедеп турарын чагаалардан көрүп болур. Бии-Хеминиӊ Чкаловка—ындыг суурларыныӊ бирээзи. Чкаловка чурттакчыларыныӊ чагаазын солунга каш удаа парлап, редакция ынай-бээр шилчидип-даа турган. Ынчалза-даа байдал ол хевээр. Ам бо хүннерде Чкаловкадан ол-да темага база бир хомудал келди. Райкүүскомнуӊ, АҮК-түӊ удуртулгазы, «Өөк» совхозтуӊ дирекциязы бо айтырыгны шиитпирлээринге үези келген-дир.

«Шыныӊ» чагаа килдизи.

ӨӨРЕНИРИНГЕ, ЧУРТТААРЫНГА ШАПТЫКТЫГ

Экии, хүндүлүг редакция! Барнаул хоорайныӊ бөлүк студентилери бижип олур бис.

«Шын» солунга ноябрь 19-та парлаттынган «Өөдежоктарны черле амдажыппас» деп үүлдүг үүлдүгзүүнүп, деткип номчудувус. Ында бижиттинген болуушкуннар бистиӊ хоорайывыска база болган. Студентилер чангыс хоорайда кымныӊ, кайда өөренип турарын шупту билчир.

Дыӊнап турарывыска Тывадан тоянчы оолдар келген деп чугаа үнген. Баштай бүзүревес улус бис. Оон шын болган. Чаштынып чоруп турарлар, Тывага кем-херек үүлгедип, оорсук кылгаш-ла, дезип чоруп турар улус боор деп бодаар бис.

Ындыг оолдарныӊ чогум черле киир бижиткен сумузунда, суурунда, өөренип, ажылдап турган организациязында даӊзы-саны бап-ла чүве ыйнаан.

Моон ап көөрге, милиция органнарыныӊ, паспорт столдарыныӊ, партия болгаш комсомол организацияларыныӊ талазындан сула болгаш тоомча чок ажылыдыр. Ада-иениӊ улуг буруузу-дур. Олар ажы-төлүүнүӊ кижизидилгези дээш дөрт харыылаар апаар. Оглунуӊ кайда, чүнү кылып чоруп турарын ада-иези кончуг эки билир ужурлуг. Өөренир бис дээш чорупкаш, ада-иезин мегелеп, өөренип турар боор, олардан акша-көпеек чорутуруп ап турары чадавас. Ынчангаш, хүндүлүг ада-иелер, бистиӊ Тывавыста кем-херек үүлгедишкиннери ковүдээнин шупту эки билир болгай силер. Кижи бүрүзү төрээн оолдарын база ургуларын кайда, чүнү кылып турарын тодарадып, өөренип турар черлериниӊ деканнары, директорлары-биле быжыг харылзаадан тудуп, ботботтарывыска кичээнгейлиг болуп көрээлиңер. Даарта эвес, а бөгүнден, бо шактан эгелеп шупту демисежип көрээлиңер.

Кайда-даа өөренмейн, ажылдавайн турар, мегечи, оор, тоянчы тыва оолдар хоорайлар кезип, улустар коргудуп, студент оолдарны көтүдүп алгаш, арагалап, оларга арага саттырып ижип, оон эзирип алгаш общежиглиелер кезип, тыва студент ургуларыӊ өрээлдерин тып чорааш, оларны бастып, күштеп турары коргунчуг. Новосибирск хоорайныӊ студентилери олардан корткаш, хууда квартиралар хөлезилеп чурттап турар апарган. «Чаӊгыс чер-чурттуг оолдар боор келгеш, бистерниӊ кырывысче бачыдыы халдадыр, ынчангаш өөренирия, чурттаары бергедеп турар. Чижектерден алгаш көрээлиңер. Октябрь төнчүзүнде индустриалдыг техникумга чурттап турган оолдарга таныпаары тыва оолдар уйгуешкан. Оон дораан-на ол общежитие чаныӊга 5 кижиниӊ (эртип чыткан кижилерни) бижектээниниӊ түңнелинде, олар эмчиге чыдып эмнеткеннер. Ол болган болуушкуннуӊ соонда ук техникумнуӊ студентилериниӊ өөренир болгаш чурттаар байдалы бергедээшкиннерге таварышкан.

Буруу чок оолдарны (студентилерни) милицияга айтырып, байысаар апарганындаа техникумда тывгларныӊ ады шуут баксыраан. Ол кем-херек кылган кижилерни тыплаан. Олар база шак-ла ындыг сөөлүн бодавас, үе эрттирип чоруур тоянчылар-дыр.

Шак ындыг кижилер-биле демиселди кым кылыр чүвел? Иштики херектер органнары бе, азы партия, комсомол органнары бе? Мындыг үүлгедиглер кажан доостурул? Тодаргай харыдан бээрин чогуур органнардан дилеп олуур бис.

БӨЛҮК СТУДЕНТИЛЕР.

БҮГҮ ЧҮВЕ ЧЫРЫЙ БЕРГЕН

Чагаамныӊ эгезинге бодум дугайты бичии бижикседим. Черле бо назыныӊ иштинде (ам 35 харлыг мен) солун, сеткүүлге чаӊгыс-даа чүве бижип көрбээн мен. Ынчангаш бо материалды бижииринче бир-ле онзагай болуушкун албадапты.

Силерден аргажок улуубиле дилеп, бүзүреп олур мен. Мээӊ бо чагаамны «Шын» солунга парлап үндүрүп бээриӊерни база кээтап дилээр-дир мен.

Мээӊ аванмы Балчыр Бүүзеновна Сарыглар дээр. Ол школа шүгүмүзүге аштакчылап, 1950 чылдан эгелеп ам бо хүннерге чедир, пенсияже үне бергендаа болза, ажылдап артпышаан.

Бо эрткен 1989 чылдыӊ октябрь төнчүзүнден эгелеп аванмыӊ карактары көзүлбестеп, ургуларынга четтирер апарган. Ак-Довурак хоорайныӊ карак эмчизинге баарывыска чазыкчаагай аныяк эмчи Владимир Килин хүлээп алды. Хөй-ле эмчилер эртер бижиктер бижип берди. Ол эмчилерни эрттирерде Барлыг суурдан Ак-Довурак хоорай аразынга элээн каш хонуктар иштинде четтинчип тургаш, эрттирип алгаш кээривиске, Кызыл хоорайныӊ чыда эмнедир карак эмнелгезинче кестирери-биле бижик кылып чап чоруп турарын ада-иези кончуг эки билир ужурлуг. Өөренир бис дээш чорупкаш, ада-иезин мегелеп, өөренип турар боор, олардан акша-көпеек чорутуруп ап турары чадавас. Ынчангаш, хүндүлүг ада-иелер, бистиӊ Тывавыста кем-херек үүлгедишкиннери ковүдээнин шупту эки билир болгай силер. Кижи бүрүзү төрээн оолдарын база ургуларын кайда, чүнү кылып турарын тодарадып, өөренип турар черлериниӊ деканнары, директорлары-биле быжыг харылзаадан тудуп, ботботтарывыска кичээнгейлиг болуп көрээлиңер. Даарта эвес, а бөгүнден, бо шактан эгелеп шупту демисежип көрээлиңер.

Кайда-даа өөренмейн, ажылдавайн турар, мегечи, оор, тоянчы тыва оолдар хоорайлар кезип, улустар коргудуп, студент оолдарны көтүдүп алгаш, арагалап, оларга арага саттырып ижип, оон эзирип алгаш общежиглиелер кезип, тыва студент ургуларыӊ өрээлдерин тып чорааш, оларны бастып, күштеп турары коргунчуг. Новосибирск хоорайныӊ студентилери олардан корткаш, хууда квартиралар хөлезилеп чурттап турар апарган. «Чаӊгыс чер-чурттуг оолдар боор келгеш, бистерниӊ кырывысче бачыдыы халдадыр, ынчангаш өөренирия, чурттаары бергедеп турар. Чижектерден алгаш көрээлиңер. Октябрь төнчүзүнде индустриалдыг техникумга чурттап турган оолдарга таныпаары тыва оолдар уйгуешкан. Оон дораан-на ол общежитие чаныӊга 5 кижиниӊ (эртип чыткан кижилерни) бижектээниниӊ түңнелинде, олар эмчиге чыдып эмнеткеннер. Ол болган болуушкуннуӊ соонда ук техникумнуӊ студентилериниӊ өөренир болгаш чурттаар байдалы бергедээшкиннерге таварышкан.

Буруу чок оолдарны (студентилерни) милицияга айтырып, байысаар апарганындаа техникумда тывгларныӊ ады шуут баксыраан. Ол кем-херек кылган кижилерни тыплаан. Олар база шак-ла ындыг сөөлүн бодавас, үе эрттирип чоруур тоянчылар-дыр.

Шак ындыг кижилер-биле демиселди кым кылыр чүвел? Иштики херектер органнары бе, азы партия, комсомол органнары бе? Мындыг үүлгедиглер кажан доостурул? Тодаргай харыдан бээрин чогуур органнардан дилеп олуур бис.

БӨЛҮК СТУДЕНТИЛЕР.

КАЙДА СЕН, АВАЙ?

Аввысты Тамара Федоровна Бадыжык дээр. Ол бистерни каггаш чоруткандан бээр үш чыл чеде берди. Өске кижи-биле холбажып алгаш, бисти, дөрт кижини, каапкаш, Улуг-Хем районче чорупкан. Бистер түрептеп артывыс.

Амгы чурттап орар кижизи-биле аввысе арагалаашты, бажынче кактырган. Ону ачавысче чуул каапкаш, бистерге, «Ыытташпаӊар, ургуларым» — диген чүве. Оон ыыттаваан бис. Бистиӊ аштап, түрептеп чоруурувусту Тожуныӊ чону билир.

Бистерни аввысе Улуг-Хемче аппаарга, таарышпаан бис. Оон ачавыс ап алган. Ам дөрттелээн ачавыста тур бис. Аввысты биске эккеп бээрин улуг даргалардан дилээривиске, аввысе ынаваан болгаш. Ол кандыг-даа болза, бистерниӊ чанывыска чоруурун күзээр бис. Аввысты чурттап турар девискээринде херээженнер чевүлелиниӊ даргазы, көдээ Совет күүскому аввысе-биле беседалажып, бисче эгидип бээрин диледивис.

Аввысе арагалаар турду. Ам харын оон адырылган боор. Амгы чурттап орар кижизи-биле арага кылгаш, садар турду. Оон бисти эттедип турган. Ол кижи дыка коргунчуг. Ынчангаш, аввысе, бисти кээрген көр, чедип кел, манап тур бис.

Ургулары: **Аляна, Вова, Урана, Оксана Бадыжыктар. Тожуныӊ Ий суур.**

ДУЗАЛААРЫНГА ИДЕГЕДИВИС

«Шыныӊ» декабрь 30-де парлаттынган «Номчукчуларныӊ кичээнгейинге» деп үүлүн номчааш, бистиӊ Кызыл-Арыг суурнуӊ чурттакчыларыныӊ дилээни-биле бо үүлдү редакцияже биживес аргам чок болду. «Шын» солунда парлаан материалдар-биле номчукчу хүн бүрүде озал чок номчуп таныжып турзуннар дээш солуниуӊ аажылдакчылары сагыш салып турар-дыр деп билдиис. Шынап-ла, ыӊай-бээр чер чораан кижилерге (чагылгалыг, чагылга чок-даа) «Союзпечатьтыӊ» киоскилеринге садар солуннарныӊ тиражын көвүдеткени дыка эптиг болуру маргыш чок. Чаӊгыс хүн безин кижи солун номчувайн баарга, делегейде, чуртта, республикада хайныышкыны чурттагладан, болуушкуннардан дыка чыдып каарын бистиӊ суурнуӊ чурттакчылары каш-каш чылдарда улаштыр көрүп, билип келдивис. Чүге дээрге Кызыл-Арыгже почта чедирилгези үзүктелиишкинниг чоруп турар. Декабрь 28, 29, 30-ниӊ солуннарыӊ база озалдап алдывыс. Мынчаар бөлүү-биле озалдап келген солуннарны, журналдарны номчуп таныжарынга дыка үр уе негеттинер боор-дур.

Почта чедирилгезиниӊ айтырыын хурал-суглааларга чугаалажып, депутаттарга чагыг кылып, чөгел төткен айтырыывыс ол. Ол дугайыӊ район солуну «Красное знамяже» база бижип турдувус. Ынчалза-даа кандыг-даа түӊнел чок. Харын-даа чамдыкта почта келбестей бээрге, бистиӊ почтачывыс Вячеслав Санаа машина дозуп баткаш, Балгазыындан хөй удаа эккеп келген. Ол келген почтаны суур иштинге тарадып тургаш, Балгазын бадып, үешагын чидирип турарын районнуӊ харылзаа белдириниӊ ажылдакчылары кайын билир. Ылаӊгыя ССРЭ-ниӊ улус депутаттарыныӊ ийиги съездизи эртип турганда, РСФСР-ниӊ, Тыва АССР-ниӊ, чер-чер Советтериниӊ улус депутаттарына кандидаттарын депшидип турган үелерде, амгы сонгулдалар мурнуунуӊ белеткелдер чоруп турарда бүгү чуртта болуушкуннардан чыдып каап турар бис.

Чаа 1990 чылда бистиӊ суурже солун, сеткүүл чедирилгезин үзүктел чок болдурарынга «Шын» солун дээштиг дузаны чедирер дээрзинге идегедивис.

Мижит-оол АҢЫЗАН.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниӊ Дээди Совединиӊ Президиумунуӊ Чарлыы

ССРЭ-ниӊ Дээди Совединиӊ өмүнээзинден **шаӊнаары болза:**

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениӊ алдары» орденниӊ III чергези-биле

Байыскылаӊ Үзүмаа Григорьевна — «Вай-Тал» совхозтуӊ ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медалдыӊ II чергези-биле

Донгак Галина Хүр-Базыровна — улус депутаттарыныӊ Шуй кедээ Совединиӊ күүскомунуӊ ажылчыны.

Санчаа Дарья Күжүгетовна — «Бай-Тал» совхозтуӊ секретарь-машинакчызы.

Хертек Долзатмаа Шагдыровна — «Мурнакчы» совхозтуӊ ажылчыны.

Чүлдүм-оол Чечек Доржуевна — Бай-Тал ортумак школазыныӊ башкызы.

Шожулчаа Шолбанмаа Мөчековна — Бай-Тал ортумак школазыныӊ интернадында няня.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениӊ алдары» орденниӊ III чергези-биле

Чамыян Светлана Сарыгларовна — Ак-Довурак хоорайда бажыӊ эзэзи.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медальдыӊ I чергези-биле

Бүрбү Светлана Ооржаковна — «Барлык» совхозтуӊ ажылчыны.

Дайгыранза Светлана Монгушовна — Аянгаты суурда фельдшер-акушер пунктузунда санитарка.

Сарыглар Дүдүк Оолаковна — «Хемчик» совхозтуӊ саанчызы.

Седен-Сот Роза Сарыгларовна — «Хемчик» совхозтуӊ ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медальдыӊ II чергези-биле

Канчыр-оол Лидия Дембиреловна — Аксы-Барлык суурда бажыӊ эзэзи.

Күжүгет Тамара Алдын-Куяковна — Хөнделең суурда бажыӊ эзэзи.

Садыя Маннык Иргитовна — «Тыва даг-дүгү» комбинадыныӊ фабриказыныӊ ажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ алдары» орденниӊ II чергези-биле

Сат Өшкү-Саар Омбаевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуӊ ажылчыны.

Ховалыг Раиса Сергe-Байыровна — Чадаана хоорайныӊ № 4 аптеказыныӊ ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медальдыӊ I чергези-биле

Монгуш Өнермаа Сундуевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуӊ ажылчыны.

Ондар Зинаида Доржуевна — районнуӊ төп эмнелгезиниӊ санитарказы.

Ооржак Лидия Намчыл-Доржуевна — улус депутаттарыныӊ Чыргакы көдээ Совединиӊ күүскомунуӊ секретары.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медалдыӊ II чергези-биле

Дажы-Серен Валентина Оюновна — районнуӊ төп эмнелгезиниӊ санитарказы.

Куулар Часкал Хүргүлооловна — Чыргакы ортумак школазыныӊ интернадында хеп чуукчузу.

Монгуш Надежда Дамбаевна — «Тыва» совхозтуӊ ажылчыны.

Монгуш Наталья Бораевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуӊ ажылчыны.

Монгуш Нина Силигбеновна — районнуӊ кино садыгжызы, Теве-Хая суур.

Сат Татьяна Өлзей-ооловна — № 6 КПТУ-нуӊ ажылчыны, Чадаана хоорай.

Сивакова Гильнура Коюмовна — № 1 уруглар садында кижизидикчи башкы, Чадаана хоорай.

Түлүш Раиса Чүлдүмовна — Улус депутаттарыныӊ Хөндертей көдээ Совединиӊ техниктиг ажылчыны.

Ховалыг Светлана Чылай-ооловна — районнуӊ магазининде садыгжы, Чадаана хоорай.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениӊ алдары» орденниӊ II чергези-биле

Тумат Галина Дагбаевна — бажыӊ эзэзи, Каа-Хем суур.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениӊ алдары» орденниӊ III чергези-биле

Чылбак-оол Анна Оюновна — «Х Улуг хурал» совхозтуӊ ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медальдыӊ I чергези-биле

Монгуш Зинаида Хертековна — «Тиилелге» совхозтуӊ ажылчыны.

Суге Наталья Ивановна — ясли-садикте эмчи сестразы, Сукпак суур.

Суунак Валентина Владимировна — «Х Улуг хурал» совхозтуӊ ясли-садигиниӊ повары.

Сыгыр-оол Любовь Степановна — районнуӊ кино четки дирекциязыныӊ Кара-Хаакта киномеханиги.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медальдыӊ II чергези-биле

Джумагулова Светлана Данзы-Баировна — Кур-Чер ортумак школазыныӊ ажылчыны.

Кочеткова Раиса Александровна — «Кара-Хаак» совхозтуӊ ажылчыны.

Пономарева Людмила Александровна — бажыӊ эзэзи, Кара-Хаак суур.

Севил Светлана Сурасовна — «Тере-Хөл» совхозтуӊ ажылчыны.

Шойнуу Алефтина Какай-ооловна — «Х Улуг хурал» совхозтуӊ саанчызы.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ алдары» орденниӊ II чергези-биле

Өскен Оваалан Бадыевна — Мөген-Бүрен ортумак школазыныӊ техниктиг ажылчыны.

Сюрюнмаа Зоя Шожаловна — «Мөген-Бүрен» совхозтуӊ бухгалтери.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ алдары» орденниӊ III чергези-биле

Даӊзы Зоя Донгамовна — «Тыва хамаяты тудуг» трестиӊ септелге-тудуг участогунуӊ ажылчыны.

Довукай Александр Комбуевна — ССР Эвилелиниӊ 60 чылы аттыг совхозтуӊ ажылчыны.

Донгак Өшкү-Саар Даӊгыновна — ССР Эвилелиниӊ 60 чылы аттыг совхозтуӊ бухгалтери.

Иргит Валетмаа Сааяевна — «Тыва агроүлетпүртүтуг» каттыжыышкыныӊ ажыл-агыйлар аразында бот-орулга-чарылгалыг участогунуӊ ажылчыны.

Монгуш Чайкина Чамбаловна — «Мөген-Бүрен» совхозтуӊ ажылчыны.

Саая Дарья Айылыгей-овна — райпо ажылчыны.

Уула Валентина Очан-Караевна — Мөген-Бүрен» совхозтуӊ ажылчыны.

Хертек Анчимаа Хунан-Караевна — районнуӊ амыдырал хандырылга комбинадыныӊ бухгалтери.

Хертек Галина Дамдын-ооловна — ССР Эвилелиниӊ 60 чылы аттыг совхозтуӊ ажылчыны.

Хомушку Зоя Донгаковна — ССР Эвилелиниӊ 60 чылы аттыг совхозтуӊ бухгалтери.

Шагдыр Мандыл Иргитовна — ССР Эвилелиниӊ 60 чылы аттыг совхозтуӊ ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медальдыӊ I чергези-биле

Донгак Надежда Николаевна — райпо ажылчыны.

Иргит Евдокия Шыыраповна — «Мөген-Бүрен» совхозтуӊ бухгалтери.

Намы Екатерина Донгаковна — уруглар садында няня, Кызыл-Хая суур.

Саая Татьяна Мандыкчыевна — Мугур-Аксы ортумак школазыныӊ башкызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениӊ медалы» медальдыӊ II чергези-биле

Дагбаа Чечекмаа Адашовна — улус депутаттарыныӊ район Совединиӊ күүскомунуӊ күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединиӊ техниктиг ажылчыны.

Дамдын-оол Любовь Бөрзек-ооловна — «Мөген-Бүрен» совхозтуӊ столовазында повар.

Донгак Зоя Хандыевна — бажыӊ эзэзи, Мугур-Аксы суур.

Иргит Любовь Донгаковна — ССР Эвилелиниӊ 60 чылы аттыг совхозтуӊ столовазында повар.

Кара-Сал Сара Ширинеевна — Мөген-Бүрен ортумак школазыныӊ секретарь-машинакчызы.

Күнчү Нина Салчаковна — «Тыва хамаяты тудуг» трестиӊ септелге-тудуг участогунуӊ экономизи.

Монгуш Чинчи Мижидековна — Мөген-Бүрен ортумак школазыныӊ техниктиг ажылчыны.

Ооржак Дарья Иргитовна — улус депутаттарыныӊ район Совединиӊ күүскомунуӊ техниктиг ажылчыны.

Салчак Зинаида Успуновна — «Тыва хамаяты тудуг» трестиӊ септелге-тудуг участогунуӊ экономизи.

Хертек Лариса Назытыевна — Культура бажыныныӊ методизи, Мугур-Аксы суур.

Чүлдүм Татьяна Содуновна — бажыӊ эзэзи, Мугур-Аксы суур.

(Уланчылыг.).

ЧАРТЫЫН АЖЫР КҮҮСЕТКЕН

Өвүр районнуӊ «Ак-Чыраа» совхозтуӊ төвү Амдайгын суурда чыл кедген тудум аныяктарныӊ саны немежип турар. Олар ажыл-агыйныӊ янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруурлар.

Аян-оол Түлүш, Хөлчүк-оол Ооржак, Эртине Кыргыс, Буян Ооржак, Аркадий Доржу, Сүгежик Моӊгуш болгаш Алдай-оол Түлүш олар Балгазыныӊ профессионал-техниктиг училищезиниӊ механизация салбырын дооскаш, баштайгы амыдыралчы болгаш күш-ажылчы базымнарын төрээн чери «Ак-Чыраа» совхозка эгелээннер. Оон бээр ам ындыг улуг үе эртпезе-даа, комсомолчу оолдар күш-ажылдыӊ шылгалдаларын тус-тузуында төлептиг эрткеннер.

Бо хүннерде шудургу иштиӊ эзэлери Кызыл районда «Сукпак» совхозтуӊ мал семиртир комплекизинде 640 тонна хыыргыыш белсткээр хүлээлгезиниӊ күүседип ажылдап турарлар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Дүвүренчиг медээ

ЧҮНҮ БОДАП ТУРАРЫ БИЛДИНМЕС

Ленин аттыг мал ажыл-агыйныг совхоз Эрзин районтуӊ төвүнден 3 километр черде турар. Үк совхозтуӊ Сайыр-Аксы сүт-бараан фермазыныӊ байдалыныӊ дугайында маӊаа чугаалаксадым.

Ферма 30 ажыг чыл буруугаар туттунган болгаш оон кажааларын үе база бойдустуӊ болуушкуннары үреп каапкан. Инек болгаш быза кажаларын 2 чыл буруӊгаар чаартарыы-биле акша-көрениниӊ үндүрген турган. Ынчалза-даа материал чогундан ажылды чылдан чылче чылзып келген. Ынчангаш мал эрги, электри чыгыы орта кыппас, септелге кылдынмаан кажаларда турар. Саалга аппараттарын кажаа иштинде тургуспаан. Ферманыӊ 148 баш саар инектериниӊ кышкы одарын Сылдыс болгаш Эрзин суурнуӊ чурттакчыларыныӊ инектери тоймап каапкан. Ынча хөй инекти тургузу азыраары барык-ла болдунмас. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуӊ түӊнелинде ферманыӊ девискээринде октаттынган цемент шала-мында хөйү-биле дашталдыр кадып калган чыдар.

Ферманыӊ мындыг дүвүрелдиг байдалын көрүп тура-ла, оон эргелекчизи Н. С. Хүлер, совхозтуӊ инженер-механиги Э. Идам, партком секретары А. Чигжит болгаш совхозтуӊ удуртукчузу Р. Д. Куңуужап олар чүнү бодап турары билдинмес.

Таш-оол КУНГА.

Янзы-бүрү медээлер

ААС-КЕЖИКТИГ БИЛЕТТЕР ЭЭЛЕРИ

Сөөлгү чылдарда республикага спортчу лотереяның ойнаашкынарын эрттиргилээн. Бистиң профэвилеледеринің область чөвүделиниң эки тура спорт нинтилели ол тиражтың ойнаашкынарын ийи удаа организастаан. Дыка хөй районнарның база Кызылдың чурттакчылары улуг өртектиг, ховар бараанарны ойнап алыр аас-кежиктиг билеттериң ээлери болгулаан.

Бир дугаар тиражтың ойнаашкынында Кызыл хоорайның чурттакчызы Орлан Ооржак чаа марканың 21412 «Москвич» чиик машинаны ойнадып алган. Сесерлиг суурда Түмен Тактадың билединге «Днепр» деп мототикл таварышкан. Шак ындыг улуг өртектиг барааннарны өске-даа билеттериң ээлери ойнадып алгылаан.

Декабрь 26-да ийи дугаар ойнаашкынны телевизориун ийи дугаар программазынга ойнадып эрттирдивис. Бо тиражка Чехословакияже баар туристчи путёвкаларны элээн хөй кижилер ойнадып алдылар. Оларның арасынга Кызылда сургуул А. К. Сат, Чадаана хоорайдан М. Э. Ховалыг, Улуг-Хем райондан С. С. Бичеоол, «Чедер» курортунче путёвканы Кызылдан Н. Г. Никтенко, «Үш-Белдирже» — С. С. Ооржак. «Днепр» маркалыг мотоциклди Каа-Хем районнуң башкызы Б. Б. Маады ойнап алыр аас-кежиктиг болганнар.

Мооң-биле чергелештир чамдык кижилерге ындыг аас-кежии таварышпайн барганы билдингир. Ынчалза-даа аңаа черле хомудаан хөрээ чок боор. Чүге дээрге сиңер күш-культура болгаш спорттуң, ооң материалдыг баазазын сайзырадырынга боттарыңнарның үлүг-хуунарны киирип, аңаа деткимчени көргүзүп турарыңар ол болгай. Ооң чижээнге хамаарыштыр мону чугаалап болур Спортчу лотереядан кирген орулга акша-биле «Хуреш» стадионга улус олурар черлерни эде кылган. «Тайга» станциязында чаа хаак баазазын ажыткан.

Аът чылын буянныг дээр. Бо авыралдыг чылда спортчу лотереяның оюннарын кылырын база планнаан. Аңаа республиканың шупту чурттакчы чону идепкейлиг киржип, бистиң бо спортчу лотереявыска үлүүн кадыл, спорт баазазын ам-даа быжыглаарынга салыышкынын киирер дээрзинге бүзүредим.

Николай КУВЕЗИН.

Профэвилелдериниң эки тура күш-культура болгаш спорт нинтилелиниң Тыва область чөвүделиниң даргазының оралакчызы.

ЭРЕСТИГ БОЛГАННАР

Эрткен чылдың декабрьда «Тээли» совхозтуң Эдер-Куйга кадарчылар Иргит Сүге-Маадыр, Кара Дартаа, Карим Чүдүк, Байыр-оол Иргит оларның бажыңнарынга, хөй кажааларынга, өглериниге электри удазыныңың каттышканыңдан хары угда шупту дөрт кыштагга өрт-халап айыылы болуп үнген. Сүге-Маадыр Иргит, Кара Дартааның хөй кажаазы, сигенни, өө өрттенген түңнелинде 45 мүң рубльдиң когаралын чидирген. А малчыннар Карим Чүдүк, Байыр-оол Иргит оларның хөй кажаалары, бажыңнары, өө өрттени бергенде амы-тынын артынга каап, өрт болган таварылгада кылыр турган дүрүмнерни шын сагып, девидевэнниниң түңнелинге күрүненің хөй өнчү-хөрөнгизин оттан камгалап алганнар.

Ажыл-ижинге кызымаккай чоруу дээш, күрүненің хөй түңнүг өнчү-хөрөнгизин оттан камгалап алганы дээш «Тээли» совхозтуң малчыннары Карим Чүдүк, Байыр-оол Иргитти Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң өрт-камгалал киллизиниң төлээзи М. И. Калугин Бай-Тайга районнуң албан черлериниң организациаларының удуртукуларының мурнунга байырлыг байгалга өртектиг бараанар-биле, хүндүлүг бижиктер-биле түс-түзүнде шаңнаан.

Нина ХЕРТЕК.

Бай-Тайгада өрт-камгалал киллизиниң улуг инспектору, милицияның лейтенантызы.

КУДАЛАЖЫРЫ

Бай-Тал суурнуң көдээ Культура бажыңынга кижи шыырт болган. Суурда хөрээжениер чөвүлери болгаш клуб ажылдакчылар база суурда Мөңгүлек аттыг агитквартираның организастаан кежээки солуун болган. Чурттакчылар 2 коргузуглуг шижигешти сонуургаан. Мөңгүден аттыг агитквартира бистиң өгбелеривистиң үттүнгүрүп бар чыдар чаагай, чараш чанчылдарын катап дириг-ээп, «Келин кыстың айтырары болгаш кудалаары» деп темага көргүскен.

Ында ырак черден арт-сын ажылдыр кыстың айтырыы келген ада-ие, кудаларның йөрээл сөзүн, дугуржулгазын база кыстың аппарып берип, куда дүжүрүп турда, ийи тала кудаларның хөөмей, сыгыдын, кажык адып, аът чарыштырып, шаандагы оюн ужар-ушпасты ойнап, чинчи чажырып, тывызыктажып, тевектеп, келин кыстың чажын ийи чара өрүп, мөңгүн, шуру чинчи-биле каастап кылган чаваганы баглаап, кудашкылар шаандагы кожаннарны ырлажып турарын чон магадаан.

Ада-өгбелеривистиң чаагай чанчылдары, буянныг ажыл-херээ ошпес, соксавас болгаш ам-даа уламчылаар. Ону сактып, аныяктарга дамчыдары бистиң хүлээлгевис.

Татьяна БАРЫС-ООЛ.
Бай-Тал суур. Бай-Тайга район.

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ШИНЧИЛЕКЧИЗИ

Бо чайын тыва бижиктиң 60 чыл сюн демдеглеп эрттирер бис. Тыва бижикти нептередир ,ону улам сайзыредыр, чонну бижик-билиглиг болдурар талазы-биле улуг ажылды шкоалаларга, өөредилге болгаш эртем-шинчилел черлеринге ажылдап чораан кижилер кылган. Оларның аттарын, ажыл-херектерин чоп, ылаңгыя аныяктар, билип алган турары чугула. Ындыг кижилерниң иштинден эң ачыхавыналыгларның бирээзин, ге Монгуш Допчунович Биче-оол хамаарыжыр.

М. Д. Биче-оол 1990 чылдың январь 15-те 80 харлаар турган. Ол ам бистин аравыста чок. 1987 чылдың майда мөчээн. Ынчалза-даа ооң бижээн төрээн дыл номнарын 4 болгаш 6—7 класстарның өөреникчилери богүнге чедир ажыглап турар. 4 классчыларга бижээн номун амгы программага дүүштүр 5 класска хереглээр кылдыр чаа кылышкан автор эде кылып каан, ол ном удавас ажыглалга кирер ужурлуг.

М. Д. Биче-оол — Тыванның баштайгы башкыларының бирээзи. Ол 1934 чылдан эгелээш, барык 25 чыл дургузунда Кызылдың каттышкан (сөөлүүреди № 2) школазынга, Кызылдың совпартшколазынга башкылап, улус өөредилгезиниң органнарынга ажылдап чораан. Башкылаары-биле чергелештир ол өөредилге номнары кылырынга 48 чыл мурнунда-ла киржип эгелээн. М. Д. Биче-оол мындыг өөредилге номнарын белеткеп үндүрериниг киришкен: «Тыва дылдың грамматиказы, кириллде, фонетика» (Кызыл, 1942 ч.). Бо ном 5—7 класстарга тыва дыл номнарының эге кезээ болган. «Тыва домак» (Кызыл, 1944 ч.) орус школаларга болгаш белүмнерге хереглээр өөредилге ному. «Тыва дылдың грамматиказы», 1 кезээ (Москва, 1949; 4 катап үнген) болгаш II кезээ (Москва, 1950; 3 катап үнген)—тыва школаның төөгүзүнде 5—7 класстарга эң баштайгы тыва дыл номнары. Оларның арыннарынга тыва дылда грамматиканың кол терминнери эң баштай парлаттынган. Ол номнар сөөлүнде М. Д. Биче-оолдуң бодунуң киржилгези-биле үнүп турган бижикти биче билирлер хереглээр тыва дыл ному (1956 ч.) «Тыва дылдың өөредилге ному», 1 кезээ (1965, 1968 ч.) болгаш II кезээ (1964 ч.) 4 болгаш 6—7 класстарда амга чедир ажыглаттынып турар болгаш кайызы-даа бешки катап үнген «Тыва дыл» деп номнарынга салдарыи чедирген. Монгуш Допчуновичиниң улус өөредилгезиниң шугуму-биле кылган ажылын бедик үнелээш, ону РСФСР-ниң Чырыдыышкын министерствозу К. Д. Ушинскийниң медалыбиле шаңнаан, анаа РСФСРниң школазының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг атты тывыскан. М. Д. Биче-оол Кызылдың башкы училищезиниң сургуулдары хереглээр кылдыр бижиттинген «Тыва дыл» деп номну база кылышкан. Ол ном амдаа парлаттынмаан.

1958 чылдан эгелээш, барык 30 чыл дургузунда М. Д. Биче-оол Тыванның эртем-шинчилел институдунга ажылдап келген. Херек кырында институттуң ажылынга ол ооң мурнунда-ла киржип эгелээн. Монгуш Допчуновичиниң тыва орфография (шын бижилге), пунктуация, лексикография (словарьлар тургузары) болгаш чугаа культуразының талазы-биле дыка хөй ажылды кылган. Ол Москвага парлаттынган орус-тыва ийи (1952, 1980 ч.) болгаш тыва-орус ийи (1955, 1968 ч.) словарьларыны, ол ышкаш Кызылга үнген көдээ ажыл-агый терминнериниг орус-тыва словары (1979 ч.), тыва дылдың орфографтыг словарьы (1967 ч.) деп номнарны тургузарынга идепкейлиг киришкен авторларның бирээзи болган. М. Д. Биче-оол—бижик демдектерин салырының «Тыва пунктуация» деп дүрүмнериниң автору. Ооң ол ному «Тыва орфография болгаш пунктуация (1986 ч.) деп чыыдыда бүрүнү-биле кирген. Тыва орфографияның берге айтырыгларының бирээзи—нарын сөстерии бижиринің дугайында чүүлдү М. Д. Биче-оол орус дыл кырынга (1977 ч.) парлап үндүрген.

Тыва бижиктиң туруп келгенининг төөгүзүнде «Тыва чугаа культуразы» деп чаңгыс-ла ном үнген. Ону база М. Д. Биче-оол бижээн. Эрткен күзүн Кызылга болган эртем-практиктиг конференцияга ол номну катап үн. дүрер дугайында чөптүг саналдар үнүп турган. Шынап. ла ,ол номну чаартып үндүрери чугула.

М. Д. Биче-оол институтка элээн үр уеде тыва дылдың тайылбырлыг словарының картотеказын белеткээр бөлүкке ажылдап турган. Ооң арттырып каан материалдары тыва дылдың баштайгы тайылбырлыг словарын тургузар бааза болур болгаш моон соңгаар оскеда шинчилелдерге ажыглаттынар үнелиг үүже болур. Ол тыва дылдың сураглыг шинчилекчилери А. А. Пальмбах болгаш Ф. Г. Исхаков-биле кады үстүнү класстарның баштайгы тыва дыл номнарын бижээн. Ол кады ажылдажылга аңаа чаагай салдар чедиргени чигзиниг чок.

Монгуш Допчуновичиниң парлаттынган ажылдары амдаа боттарының үнезин чидирбээн. Олар эде тургустунуушкунуңуң сорулгаларына түүштүр национал культураны, улус өөредилгезин, төрээн дылды сайзырадырының херээжине бараан болуп турар болгаш моон соңгаардаа бараан болур.

М. Д. Биче-оол могаг-шылаг билбес ажылдаар, бодунуң шилип алган гускай эртеминге аажок бердингей, ак сеткилдиг, ог-бүлезинге, ажы-төлүнге, кады ажылдап турган улуг, биче эш-өөрүнге эптиг-эзелек, аажок топтуг-томаанныг башкы эртемден болгаш коммунист чораан.

Доруг-оол МОНГУШ
Тываның дыл, литература болгаш төөгүниң эртем-шинчилел институдунуң директорувун оралакчызы.

ХУУДА ҮЛҮҮМНҮ КИИРДИМ

Чоокта чаа 71 харладым. Биче чажымдан өскүс арткаш, төрелдеримниң, чонумнуң ачы-өскүлүнде эктимден элевейн, аъш-чемден аштавайн эр болуп өзүп келдим. Ынчалза-даа амыдыралымга бергелер, муңгаралдар турганын чүгле айтып каайн.

Тыва үжүк-бижик үндезилеттинип тургустуларга өскеп, төрүттүнген черим Бай-Тайганың Туралыгның чону улуг хандыкшылдыы-биле өөренип турган. Олардан чыда калбайн, тыва үжүк-бижикке өөренип алдым. Ооң соонда чаңгыс класс-даа доспаан мен. Ындыгдаа болза, нинти болгаш политиктиг билинмин доктаамал бедидип, амыдыралдың агымындан чыда калбадым. Сумуга пионер, комсомол ажылын кылып, суму секретарьлап чордум.

1941 чылдан 1948 чылга чедир ВЛКСМ Тес-Хем. Тожу райкомнарының килдис эргелекчилериниге, секретарынга ажылдап чораан мен. Бо чылдар Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун, Тывага совет эрге-чагырганың тургустунганының башталгы чылдары, ынчангаш ажыл-ишти берге, эң-не харымсаалгадыг үе турган. Ылаңгыя комсомолчуларның, аныяктарның күш-ажылчы, коммунистиг, интернационалчы, патриотчу мозу-шынар кижи-идилгезинче улуг сагышты салып келгенивис түңнелинде нинти херекке Тес-Хем. Тожу райониарның аныяк ишчилери биче эвес күш-ажылчы үлүүмнү бодун-биле үнелеп көргеш, «Хүндүлелдиң «Демдээ» ордэн-биле

Бежен чылдарның эгезинде областың партия школазын дооскаш, партия ажылынче шилчээн мен. СЭКП Кызыл, Каа-Хем райкомнарынга, колхоздарның, совхоздарның партком секретарынга, көдээ Совет күүскомунуң даргазынга болгаш өске-даа албан-дужаалдарга ажылдап чордум. Тываның комкүн араттарын коллективтиг ажыл-ишче шилчидер херекке бодумнуң хууда салыышкынымны киргенимге өөрүп чоруур мен. Од ышкаш Совет эрге-чагырганың чылдарында Тывага болган социал-экономиктиг хөгжүл. деле үлүүм база бар.

Партия кандыг-ла ажылды кыл. күүсет дээр болдур, ону хүлээп алган шыдаар шаам-биле күжүмнү, бидиимни, арга-дуржулгамны үндүрүп ажылдап келген мен. Тодаргайы-биле чугаалаарга, партияның, чонуң эрге-чагыы дээш туржуп келдим, ам-даа ол турушта хевээр мен. Меңээ багай эвес пенсияны чөзаам берген, ам хүндүлүг дыштанылгада мен, ынчалза-даа хой-иниттиниң херээнде идепкейлиг кижиин чөрүүр мен.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл район,
Чербя суур.

«СҮТ-ХӨЛ-ХЕРЭЭ»

Архив материалдарының бадыткалы

(Төнчүзү. Эгези №№ 283, 288, 290, 292, 294, 300, 11 «Шында»).

«Сүт-Хөл херээ» канчаар болганын архив материалдарынга үндезилеп бижээн кыска очеркти мооң-биле доозуп тур бис.

Мында бижиттинген чүүлдү ол уеде Тыва автономнуг областтың, Сүт-Хөл районнуң ажылчы чону, бистер дыңнап, билип турган бис бе? Ийе, дыңнап билип турган бис. Ындыг-даа болза, ол херектиң шынныының азы мегезининг дугайында чаңгыс сес-даа чугаалаар эрге кымга-даа чок турган. МГБниң область эргелелиниң ажылдакчылары боттарының кара туразы-биле чогаадып алганы «үүлгедиглерни» буруу чок кижилерге онаап, оларны хоптаан, нүтүлдээн бужар бак «Сүт-Хөл херээнин» үүжезин ССРЭ-ниң Прокуратуразының болгаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң бригада. зы буза шаапкан. Ынчангаш ол херек төнчүзүн салган.

Бо херекке буруудаттырган, шинтирип турган, амгы үеде чаагай адын хоойлу ёзугаар эгиттиргеннериниң даңзызы:

АГБААН Анатолий Шудакович, 1914 чылда Барыын-Хемчик кожуунуңн Аянгаты сумузунуң Сүт-Бажыңга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү. Дооспаан дээди эртемниг. Өг-бүлелиг (5 уруглуг). СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган.

ЧОТПА Ондар Уртукаевич, 1916 чылда Сүт-Хөл кожуунунуң Алдан-Маадыр сумузунуң Акка арат кижиниң өг-бүлезинден төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (бир оолдуг). Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозка ажылдап турган.

САРЫГЛАР Доржу Чалзанович, 1919 чылда Сүт-Хөл кожуунуңн Улуг-Алаак сумузунга төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (5 уруглуг). Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозтуң склад эргелекчизинге ажылдап турган.

ООРЖАК Сандыжап Бачыкайович, 1917 чылда Сүт-Хөл кожуунунуң Улуг-Алаак сумузунга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (6 уруглуг). Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозка ажылдап турган.

МОНГУШ Намчыл Иөм-Шыырапович, 1917 чылда Сүт-Хөл кожуунунуң Улуг-Алаак сумузунга төрүттүнген. Өг-бүлелиг (бир уруглуг). Бижикти бичии билир. Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозка ажылдап турган.

ДОНГАК Ортунаш Шөжүлбейович, 1917 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Улуг-Алаак сумузунга бай кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Өг-бүлелиг (4 уруглуг). Бижикти бичии билир. Сүт-Хөлдүң Калинин аттыг колхозтуң даргазынга ажылдап турган.

ДУКУР Ондар Балыкович, 1903 чылда Сүт-Хөл кожуунунуң Хөлчүктүг сумузунга төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (4 уруглуг). «Сталинчи орук» колхозка ажылдап турган.

МОНГУШ Очур Совакыович, 1909 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраага ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (6 уруглуг). Киров аттыг колхозтуң даргазынга ажылдап турган.

МОНГУШ Дажы Самбыл, 1917 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Хөл районнуң Жданов аттыг колхозка ажылдап турган.

БАЗЫР Ооржак Шыырапович, 1926 чылда Барыын-Хемчик кожуунунуң Шекпээр сумузунга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (бир оолдуг), ортумак тускай эртемниг. Сүт-Хөлдүң Калинин аттыг колхозтуң даргазынга ажылдап турган.

ДУКУР Ондар Балыкович, 1903 чылда Сүт-Хөл кожуунунуң Хөлчүктүг сумузунга төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (4 уруглуг). «Сталинчи орук» колхозка ажылдап турган.

МОНГУШ Очур Совакыович, 1909 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраага ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (6 уруглуг). Киров аттыг колхозтуң даргазынга ажылдап турган.

МОНГУШ Дажы Самбыл, 1917 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Сүт-Хөл сумузунга бай кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (2 уруглуг). Сүт-Хөлдүң Киров аттыг колхозтуң ревизия комиссиязының даргазынга ажылдап турган.

ОНДАР Бүлүң Кежеге, 1905 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг 7 уруглуг), Киров аттыг колхозтуң тараа складының эргелекчизинге ажылдап турган.

КҮДЕРЕК Ондар Чангаа, 1896 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Кызыл-Тайга сумузунга төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (бир оолдуг). Киров аттыг колхозтуң сүт-бараан фермазының эргелекчизинге ажылдап турган.

МОНГУШ Кертик-оол Барзан, 1919 чылда Сүт-Хөл кожуунуңн Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген. Өг-бүлелиг (бир оолдуг). Киров аттыг колхозтуң сүт-бараан фермазының эргелекчизинге ажылдап турган.

ЧАНЧЫП Ондар Чангаа, 1902 чылда Сүт-Хөл кожуунуңн Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (5 уруглуг). Киров аттыг колхозка ажылдап турган.

МОНГУШ Анай-оол Дүлүшпеевич, 1922 чылда Сүт-Хөл кожуунуңн Хөр-Тайга сумузунга төрүттүнген. Дооспаан ортумак эртемниг, өг-бүлелиг (3 уруглуг). Сүт-Хөл районнуң Киров аттыг колхозка зооветпункт эргелекчизи турган.

ЭМЕР-САРЫГ Күжүгет Кара-хунаевич, 1921 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуңн Хайыраканга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген, дооспаан дээди эртемниг, ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (2 уруглуг). ВКП(б) Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга болгаш Кызыл-Мажалык МТС-ниң директорунуң политика талазы-биле оралакчызынга ажылдап турган.

СЕРИҢ-ООЛ Сарыглар Шодук-оолович, 1921 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуңн Кызыл-Шанчыга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Өг-бүлелиг (3 уруглуг). ВКП(б) кежигүнү. Ортумак эртемниг. Сүт-Хөл районнуң прокурорунга ажылдап турган.

СЕДИП Кара-Сал Аминаевич, 1920 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Шеми сумузунга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (2 уруглуг). Дооспаан дээди эртемниг. ВКП(б) Сүт-Хөл райномунуң секретарынга ажылдап турган.

КАКПААНАК Төгүс Чөлбең-оолович, 1911 чылда Сүт-Хөл кожуунуңн Кызыл-Тайга сумузунга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (6 уруглуг база 6 өскүс уруглар азырап турган). Ортумак эртемниг. Жданов аттыг колхозтуң даргазы турган.

ОЛАКАЙ Семен Баянмөңгеевич, 1918 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуңн Шеми сумузунга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (3 уруглуг). Дооспаан дээди эртемниг. Сүт-Хөл МТС-ниң директорунуң политика талазы-биле оралакчызынга ажылдап турган.

ЧҮЛДҮМ Василий Серенович, 1917 чылда Барыын-Хемчик кожуунуңн Кара-Хөл сумузунга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Ортумак эртемниг. Сүт-Хөл райкүүскомунуң даргазынга ажылдап турган.

. . .

Тыва АССР-ниң Күрүнеңиң айыыл чок чорук комитединиң удуртукчуларынга, СЭКП Тыва обкомунуң партия архивининг ажылдакчыларынга «Сүт-Хөл херээнинг» дугайында материалды солуунга үндүрерине белеткээринге документилерни сайгарып, өөренип көөрүнге улуг дузаны чедиргени дээш өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Ойдуп ИРГИТ.
Юрист.

Дандар-оол САРЫКАЙ.
Чогаалчы.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

ОЛ КАНЧААР БОЛГАНЫЛ?

«СЫЛДЫСЧЫГАШТЫ» ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР!

Школаның делгем, чырык коридору. Чапсар үези. Ойнап халышкан өөреникчилериниң аразында кызыл галстуктуг уруг айтыртының чораан.

— Отряд даргазы Орланмай кайда-дыр. Көрдүнер бе?

Ынаар-ла сонга караанда турган белүк уругларның бирээзи кыска харыы берген.

— Клазында бижиттиниң органы кай.

Кызыл галстуктуг уруг класска кирип келген. Ол дораан-на Орланмайга барган.

— Эжим! Чапсарларда сени дилээш, тып чададым. Чапсардаар чай чок, ынча дыка ачуу кылып турар кижи сен?

— Чагаалар бижип турарым ол-дур ийин.

— Чүү кончуг хөй чагаалар апардың, оларны бижээр чылдагааның чүл?

— Республиканың черчерлеринде школдарда пионержи болгаш октябрятчы ажыл-иш кандыг чоруп турар деп бодаар сен?

— Черле, сонуургаваан чүвем-дир. Бистиң школадан онзагай болуп чадавас.

— Көрбес сен бе. Ол-дур, чогум-на ону сонуурган турарым ол. Школаларда пионер дружиналарынче чагаа бижип турмен. Оларда бистиң-биле арга-дуржулга-даа солчуптар талалары бар болуп болур болгай. Чапсар санында агаарлап үнмейн турарымның чылдагааны ол-дур ийин.

— Оо, сени-даа, эжим. Хей-ле ынчаар хилинчектенип турар-дыр сен ийин.

— Ам канчаар кижи мен ынчаш?

— Көңгүс бөдүүн. Бо талазы-биле хөйүү билип алыр сенде ёзулуг шынчы, идегелдиг, чарылбайн баар сумелекчи, дузалакчы бар апарганың канчап сагынмайн турар кижиң боор сен, эш?

— Ол чүү ындыг сумелекчи апарды. Вожатыйывыс Чимисмаа Александровнаны ынча дээрим ол бе, кай?

— Чок аан. Бистиң республикага «Сылдысчыгаш» солун үнүп эгелээр деп өөрүнчүг медээни дыңнаваның, номчуваның ол бе, кай?

— Дыңнавас боор бе, дыңнаан-даа мен, номчудумдаа.

— Ынчаарга ол-ла-дыр. Мен ол солунну чагыдып алдым. Ынчангаш сен ышкаш хөй чагаалар-даа биживес мен. Солуунуң арыннарынга бистиң үе-чергелеривистиң өөредилгезининг пионержи болгаш октябрятчы ажыл-чорудулгазының база ооң-даа өске солун чүүлдерни хөйүү-биле чыыдар дийин. Оон хөйнү билип ап болур бис.

— Шынап-ла! Ону канчап сагынмаан кижи боор мен. Бистерниң, школачыларның, үрде маңаан солунувус ол ышкажык. Бо Чаа чылда ол дээрге биске улуг өөрүшкү, онзагай белек болгай. Эр-хей! Кичээлдер соонда дораан-на «Сылдысчыгаштың» чагыдып алыйн. Өске эш-өөрүмге база сумелээйн адыр:

Школачылар! «Сылдысчыгаш» солуунуу чагыдып алыңар! 1990 чылдың февраль 1-ден эгелеп «Сылдысчыгаш» солун үнүп эгелээр. Ону чагыдып алырын утпаңар! Солуунуң чылда ортээ — 1 рубль 08 көп.

Чаптык чылга — 0,54 көп.

Александр ШОЮН.
«Сылдысчыгаш» солуунуң редактору.

ТВ

ЯНВАРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 10.45 «Ийи тоол», «Дереза». Мультфильмнер. 11.10 Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Ye». 13.00—14.00 «Аян-чорукчулар клуву». 15.30 Музыка эртинези. С. Рахманиновтуң чогаалдарын В. Яглинг (виолончель) ойнап күүседир. 16.20 «Директорнуң фантазиязы». Телефильм. 16.45 Философчу беседалар. «Культура база цивилизация». 17.30 Черниң уруглары чүнүн дугайын ырлажып турарыл. 18.30 «Ye». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.30 Чурукчуунуң мастерскаязында. И. Иванюк. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Оперетта бууруудаттынып турар. 22.50 «Ах, Лев Иваныч, Лев Иваныч...» Документалдыг фильмнин баштайгы көргүзүү. 23.15—23.45 «Бистиң өөрелеривис».

ЧИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг чильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. В. В. Докучаев — бойдус зоналарының дугайында өөредигнин үндезилекчизи. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Оожум океан. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 Документалдыг фильм. 13.40 Ритмиг гимнастика. 14.10—15.15 «Толтуг-томаанныг Марта». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Вечора» ансамбльдиң концерти. 17.30 «Депутаттың портредэ». ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүшү Т. Н. Дудко дугайында очерк. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН
19.00 «Азия төвү». Программа: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». «Кеземче хрониказы». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».
КЫЗЫЛДАН
20.15 «Саян эдээнде кежээ». Литература-хөгжүмүнүг программа. Бот-тывынгыр композиторлар С. Балыраа, Г. Базыр, Г. Ховалыг, Б. Сайын-биле ужуражышкыны. 21.05 Киножурнал.
МОСКВАДАН
21.15 Фестиваль. ССРЭ—АКШ. Аныяк композиторлар. 22.05—23.50 «Киноабонемент». «Гранаттың очу». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
19.00 «Туркменияның туристчи оруктары». 19.15 «Мастера». Документалдыг телефильм. 19.30 «Летуча» ансамбльдиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.15 «Силерниң портредиңер» эгидип олур мен».

КЫЗЫЛДАН
19.00 «Азия төвү». Программа: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». «Кеземче хрониказы». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».
КЫЗЫЛДАН
20.15 «Саян эдээнде кежээ». Литература-хөгжүмүнүг программа. Бот-тывынгыр композиторлар С. Балыраа, Г. Базыр, Г. Ховалыг, Б. Сайын-биле ужуражышкыны. 21.05 Киножурнал.
МОСКВАДАН
21.15 Фестиваль. ССРЭ—АКШ. Аныяк композиторлар. 22.05—23.50 «Киноабонемент». «Гранаттың очу». Уран-чечен фильм.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
19.00 «Туркменияның туристчи оруктары». 19.15 «Мастера». Документалдыг телефильм. 19.30 «Летуча» ансамбльдиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.15 «Силерниң портредиңер» эгидип олур мен».

КИНО

ЯНВАРЬ 16-ДА

«НАНЫРАЛ»: «Один момент» «(Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. **Видеозал:** «Последний побег» 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киножурнал чыындызы 9.30, 12.30. «Сказка о прекрасной Айсулу» 11.00, 14.10. «Ночевала тучка золотая» 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приговоренный» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00, шактарда.

«ВОСТОК»: «С течением времени» (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Смиренное кладбище» 18.00, 20.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34, ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-42; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Киллизистер: ◆ аъш-тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23, ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16, ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуң келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер болгаш ном садыының херектериниң галазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин 3олгай Кравченке кудумазы, 3нжек № 1.

Чагыг № 364. ТС—00205.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 14 (14214) ◆ 1990 чыл, январь 17, среда ◆ 1925 чылда үндезилеттингеп ◆ Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң хуралы

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң хуралы январь 15-те Кремльде болган.

Даг-Карабах автономнуг облазка болгаш өске-даа чамдык районнарга онзагай байдалды чарлаар дугайында айтырыгны хуралга чугаалажып көрген. ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. В. Бакатин, ССРЭ-ниң чиңгине прокурору А. Я. Сухарев, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыл чок чорук комитединиң даргазы В. А. Крючков, Азербайджан ССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Э. М. Кафарова, Армян ССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Г. М. Восканян дыңнадыг кылганнар. Айтырыгны чугаалажып көөрүнге эштер Р. А. Базарова, В. С. Шевченко, М. Р. Сагдиев, В. Е. Курташин, В. Г. Кучеренко, Ю. И. Бородня, Г. С. Таразевич, Ч. Айтматов, А. И. Лукьянов, Н. И. Рыжков олар киришкен.

Чугаалажып көргеннигниң түңнелдерин ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму «Даг-Карабах автономнуг облазка болгаш өскедаа чамдык районнарга онзагай байдалды чарлаар дугайында» Чарлыкты хүлээп алган, ооң текизин солуннарга парлаар.

ДОКУМЕНТИЛЕР, МАТЕРИАЛДАР

«М. С. Горбачевтуң Италиянга болгаш Ватиканга барып чорааны, 1989 чылдың ноябрь 29-тан декабрь 1-ге чедир: документилер болгаш материалдар» деп чаа ном чырыкче үнген.

Совет-итали чугаалажышкынынар дугайында, ийи таланың документилеринге болгаш кады кылган декларацияга ат салганының. Италияның хөрөнгүтен болгаш сан-хөө болуктериниң төлээлекчилери-биле совет удуртукчуның ужуражышкынының дугайында кирген.

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыннары шалыпчы ёду-биле ажылдап турарлар. Кыштаглаарда амгы үеде байдал эки. Кыштаг бүрүзүнде мал чемнерин чедирген. Малды чылыг суг-биле суггарарын боттандырып турарлар.

Хойжулар бо чылын төрүүр хой бүрүзүнден хураганны менди камгалап алырынче кичээнгейни салып, ажаалданы, чемгерилгени, хайгааралды күштелдирген. Ынчангаш кыштаг бүрүзүнде төрээн хураганнар онча-менди алдынын турар. Аалдарже аныяк сакманчыларны чоруткулаан. Совхозка үжен ажыг чылда хойжулаан өгбүлелерден Бегзи, Допук-кыс Ондарларның хураганнары шупту онча-менди, хураганнары көк сигенни чип, чылыг, чырык кажаазында дешкилежип турарлар. Бо малчыннар эрткен чылын чүс башка онааштыр сезен, сезен алды хураганны өстүруп алган, Маңчүректиң делгемнеринге малын одарладып семирткеннер. Бо чылын олар чүс башка онааштыр 100-тен куду эвес баш хураганны ап, чедиишкинниг ажылдаарын хүлээнип алганнар.

ЧУРУКТА: «Алдан-Маадыр» совхозтуң хоочун хойжузу Допук-кыс Семис-оолдуң Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-ның Россия Бюрозунда

СЭКП ТК-ның декабрь (1989 ч.) Пленумунуң тургускаңы СЭКП ТК-ның Россия Бюрозунуң хуралы январь 15-те М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле болуп эрткен. СЭКП-ниң политиказын боттандырарынче угландыр РСФСР-ниң областарының болгаш крайларының партия организацияларының ажыл-чорудулгазын холбаштырар, партияның съездилериниң болгаш конференцияларының, СЭКП ТК-ның Пленумнарының база ТК-ның Политбюрозунуң шиитпирлериниң күүселдезинге контрольду боттандырар — бодунуң ол сорулгаларынга дүүштүр республиканың партия организацияларының ажыл-чорудулгазының эң чугула чамдык айтырыгларын Россия Бюрозу чугаалажып көрген. СЭКП крайкомнарының болгаш обкомнарының элээн каш бирги секретарылары хуралга киришкен.

Эрге-чагырганың республика болгаш чер-чер органнарынга ам болур соңгулдаларбиле холбаштыр Совет Россияның улустарынга Кыйгырыгның текизин СЭКП ТК-ның Россия Бюрозу чугаалажып көргеш, чүүлдүг деп санаан. Улустарның найыралын, чаңгыс аай совет өг-бүлени быжыглаарынга РСФСР-ниң чугула ролюн ында онзалап демдеглээн, эде тургустунуушкун чоокку үеде тодаргай түңнелдерин бээр кылдыр ону шиитпирлиг чорударынче кыйгырган. Кыйгырыгның текизин солуннарга парлаар.

Россияның экономиктиг бүрүн эргезиниң концепциязын ТК-ның Бюрозу чугаалажып көрген. Чурттуң федералдыг тургузуунуң политиктиг болгаш экономиктиг чаа утка-шынарынга дүүштүр ону быжыглаарынга Россияның кайгамчык улуг ужур-дузазын санал-оналдар солчуушкунунуң үезинде демдеглээн. Регионнарның ажыл-агый харылзааларын болгаш социал тургузуушкунун эргелеп башкарарының шынар талазы-биле чаа денелин хандырар аргалар республиканың экономиказын хогжүдериниң үндезини болган турар ужурлуг.

Эртем организацияларын, автономнуг республикаларның, крайларның болгаш областарның удуртукчуларын калбаа-биле киириштирип, ооң кол түүлдерин эвилел органнары-биле кады чурттуң социал-экономиктиг хогжүдезиниң хемчеглеринге дүүштүр ажылдап кылырын өөренип көрбүшаан, концепцияны тургузуп кылыр талазы-биле ажылды дүргедедириниң чугулазы онзалап демдеглеттинген.

Улус депутаттарының республика болгаш чер-чер Советтеринге соңгулдаларга белеткелдиң РСФСР-де чоруп турарын Бюроның хуралынга чугаалажып көрген. Улус депутаттарының соңгулдаларының талазыбиле ажылдың хөй черлерде соңгукчуларның бедик идепкейлиг чоруунун, соңгулда мурнунуң чидиг деминиң байдалдарында эртип, бадылаашкыннарны альтернативтиг үндезинге чорудар арганы берип турары демдеглеттинген. РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның бир кандадынга 8, автономнуг республикаларның — үш чедир кижиниң кандидатуралары кирип турар. Черчер Советтериниң улус депутаттарының кандидатурага 1 млн. 200 муң кижи депшиттирген, ол дээрге доктааткан мандаттардан бүдүн чартык катап хөй боон турар.

ТК-ның Бюрозу депшиттирген түңнелдерин кичээнгейлиг аналиптеп көөрүн, соңгулда мурнунуң моон соңгаарга ажылдарын чорударының тактиказын тодарадырын партия крайкомнарынга, обкомнарынга дааскан. Сорулга болза депшиттирген кандидаттарның иштинден Советтерге идепкейлиг болгаш үре-түңнелдиг ажылдап шыдаар кижилерниң соңгуттурган турарын чедип алыры болур. Ажылчыннардан, тараачыннардан, хөрээжеңнерден болгаш аныяктардан депшиттиргеннерже онза кичээнгейни салыр.

Бюроның хуралынга, Россия федерацилазының партия организацияларының ажыл-чорудулгазының өске-даа чамдык айтырыгларын чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЛЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуунуң 33 үүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга дараазында кандидаттарны округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Ленинград № 2 соңгулда округунуң талазы-биле

Кенин-Лопсан Монгуш Бохович, 1925 чылда төрүттүнген, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң улуг эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Левашов Владимир Константинович, 1940 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 12 ортумак школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саая Маадыр-оол Мөңге-Сарыгович, 1943 чылда төрүттүнген, Кызылдың педагогика училищезиниң башкызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Пушкин № 6 соңгулда округунуң талазы-биле

Свинцов Борис Павлович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Шурыгин Владимир Викторович, 1933 чылда төрүттүнген, Бүгү-эвилелдиң аңнаыр хөлөг-агый талазы-биле эрге-шинчилел институдунуң улаада дузалал пунктузунуң улуг эртем ажылдакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Московский № 28 соңгулда округунуң талазы-биле

Абрамова Анна Ахмедовна, 1954 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң юстиция министериниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Аракчаа Светлана Николаевна, 1948 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 5 школазының башкызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кашпык-оол Семен Хавылаевич, 1957 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН

Чадаананың Чөөн талакы № 53 соңгулда округунуң талазы-биле

Ооржак Идамчап Докуровлович, 1948 чылда төрүттүнген, Чадаананың райүлетпүр комбинадының директору, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Сат Николай Доржуевич, 1960 чылда төрүттүнген, Чадаана лесхозунуң трактористи, кежигүн эвес, Чадаана хоорай.

Чадаананың Соңгу талакы № 54 соңгулда округунуң талазы-биле

Сарыглар Кызыл-оол Мыйдорович, 1950 чылда төрүттүнген, Чадаананың оруксептелге участогунуң начальниги, кежигүн эвес, Чадаана хоорай.

Сат Владимир Сорулдаевич, 1955 чылда төрүттүнген, Чадаана АТБ-зиниң инженери, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Чадаананың Төп № 55 соңгулда округунуң талазы-биле

Донгак Эртине Сүлдемович, 1943 чылда төрүттүнген, төп район эмнелгезиниң уругларның соматика салбырының эргелекчизи, кежигүн эвес, Чадаана хоорай.

Сат Сергей Санчатович, 1955 чылда төрүттүнген, «Чадаана агроүлетпүр» транспорт бүдүрүлгезиниң хандырылга талазы-биле инженери, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Шыырап Эрес-оол Салчакович, 1939 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң истелге салбырының начальнигиниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Чадаананың Шахтер № 56 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Эдуард Эдер-оолович, 1962 чылда төрүттүнген, хөмүр-даш разрезиниң цех начальниги, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Ооржак Арагачы Натпит-Доржуевич, 1950 чылда төрүттүнген, ажыл-агыйлар аразында көүгү чоруур № 1 мехколоннаның участок начальниги, кежигүн эвес, Чадаана хоорай.

Чыраа-Бажы № 60 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Даш-оол Шамбайевич, 1942 чылда төрүттүнген, «Чыраа-Бажы» совхозтуң кол агроному, СЭКП кежигүнү, Чыраа-Бажы суур.

Монгуш Василий Дүдүкпенович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Монгуш Хонук-оол Доржуевич, 1946 чылда төрүттүнген, Тыва респотребсоюз баштаар черинiң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чыргакы № 61 соңгулда округунуң талазы-биле

Донгак Макар Бавукович, 1945 чылда төрүттүнген, «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Чыраа-Бажы суур.

Цемри № 62 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Валентин Чамьянович, р940 чылда төрүттүнген, «Большевик» созхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Шеми суур.

Ойдуп Надежда Назыновна, 1950 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезиниң акушер-гинекологу, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Бүрен-Хем № 71 соңгулда округунуң талазы-биле

Кызыл-оол Сергей Александрович, 1962 чылда төрүттүнген, «Бурунгаар» совхозтуң чолаачызы, ВЛКСМ кежигүнү, Бүрен-Хем суур.

Өшкулуг Өлчей-оол Чамьянович, 1947 чылда төрүттүнген, «Совет Тыва» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Суг-Бажы суур.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Каа-Хемниң Чөөн талакы № 76 соңгулда округунуң талазы-биле

Бессмертных Галина Петровна, 1939 чылда төрүттүнген, Кызылдың төп район библиотеказының библиографы, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Соломонов Владимир Ильич, 1959 чылда төрүттүнген, Каа-Хемде ажылагыйлар аразының көүгү чоруур мехколонназының проравы, кежигүн эвес, Каа-Хем суур.

Кара-Хаак № 78 соңгулда округунуң талазы-биле

Оюн Вера Октябрьевна, 1958 чылда төрүттүнген, «Кара-Хаак» совхозтуң партком секретары, СЭКП кежигүнү, Кара-Хаак суур.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОН

Мугур-Аксы № 83 соңгулда округунуң талазы-биле

Ширшин Григорий Чоодуевич, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кызыл-Хая № 84 соңгулда округунуң талазы-биле

Хемер-оол Владимир Думатович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Мугур-Аксы суур.

ТАҢДЫ РАЙОН

Балгазын № 96 соңгулда округунуң талазы-биле

Соколов Ефим Маркович, 1932 чылда төрүттүнген, Балгазынның № 2 кодээ профтехучилищезиниң директорунуң өөредилге-бүдүрүлге ажылының талазыбиле оралакчызы, кежигүн эвес, Балгазын суур.

Шиганов Анатолий Васильевич, 1940 чылда төрүттүнген, «Тыва агроснаб» каттыжышкынының даргазаның, Сосновка суур.

Хову-Аксының Барыын талакы № 102 соңгулда округунуң талазы-биле

Каадыр-оол Артем Александрович, 1963 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың чурттагга комплексиниң дашчызы, ВЛКСМ кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Карпова Любовь Александровна, 1950 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Хову-Аксы суур Совединиң күүскомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Хову-Аксының Соңгу талакы № 103 соңгулда округунуң талазы-биле

Голиков Артур Артемьевич, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың директору, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Хертек Лариса Кенденовна, 1957 чылда төрүттүнген, Хову-Аксының участок эмнелгезиниң педиатры, кежигүн эвес, Хову-Аксы суур.

Хову-Аксының Мурнуу талакы № 104 соңгулда округунуң талазы-биле

Болат Анатолий Доланович, 1942 чылда төрүттүнген, Хову-Аксы АТБ-зиниң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Иваньков Олег Владимирович, 1941 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың участок маркшейдери, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Өртеней Хурал-оол Монгушович, 1941 чылда төрүттүнген, Тываның лагкамгалал взводунуң командириниң дузалакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Владимировка № 97 соңгулда округунуң талазы-биле

Лавриненко Иван Петрович, 1950 чылда төрүттүнген, «Россия» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Владимировка суур.

Сарыглар Иван Бавуевич, 1954 чылда төрүттүнген, республиканың туберкуллез эмнээр санаториниң рентген кабинединиң лаборантызы, СЭКП кежигүнү, Сой суур.

Дүрген № 98 соңгулда округунуң талазы-биле

Санам-Байыр Анжима Шаракбюевна, 1938 чылда төрүттүнген, Таңдының төп район эмнелгезиниң терапевт эмнизи, кежигүн эвес, Бай-Хаак суур.

Сосновка № 101 соңгулда округунуң талазы-биле

Бочкарев Александр Федорович, 1951 чылда төрүттүнген, Таңдының ажылагыйлар аразында көүгү чоруур мехколонназының начальниги, кежигүн эвес, Бай-Хаак суур.

Гостюхин Михаил Константинович, 1938 чылда төрүттүнген, «Сосновское» дүржулга-бүдүрүлге ажылагыйының машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи, кежигүн эвес, Сосновка суур.

Хову-Аксының Барыын талакы № 102 соңгулда округунуң талазы-биле

Каадыр-оол Артем Александрович, 1963 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың чурттагга комплексиниң дашчызы, ВЛКСМ кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Карпова Любовь Александровна, 1950 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Хову-Аксы суур Совединиң күүскомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Хову-Аксының Соңгу талакы № 103 соңгулда округунуң талазы-биле

Голиков Артур Артемьевич, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың директору, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Хертек Лариса Кенденовна, 1957 чылда төрүттүнген, Хову-Аксының участок эмнелгезиниң педиатры, кежигүн эвес, Хову-Аксы суур.

Хову-Аксының Мурнуу талакы № 104 соңгулда округунуң талазы-биле

Болат Анатолий Доланович, 1942 чылда төрүттүнген, Хову-Аксы АТБ-зиниң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Иваньков Олег Владимирович, 1941 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың участок маркшейдери, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Өртеней Хурал-оол Монгушович, 1941 чылда төрүттүнген, Тываның лагкамгалал взводунуң командириниң дузалакчызы, кежигүн эвес, Хову-Аксы суур.

Элегес № 105 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Шацгыр Пичеоолович, 1934 чылда төрүттүнген, профэвилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТЕС-ХЕМ РАЙОН

Самагалдай № 106 соңгулда округунуң талазы-биле

Күржеп Борис Тюлюшович, 1960 чылда төрүттүнген, Тес-Хемниң төп район эмнелгезиниң хирургу, ВЛКСМ кежигүнү, Самагалдай суур.

Чоксум Дутержап Быратович, 1949 чылда төрүттүнген. Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОН

Шагаан-Арыг № 115 соңгулда округунуң талазы-биле

Рудзинский Анатолий Владимирович, 1951 чылда төрүттүнген, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ак-Туруг № 117 соңгулда округунуң талазы-биле

Кандан Клара Монгушевна, 1945 чылда төрүттүнген, Ак-Туруг ортумак школаның өөредилге эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Ак-Туруг суур.

Арыг-Бажы № 118 соңгулда округунуң талазы-биле

Сотпа Алан-оол Тюлюшович, 1938 чылда төрүттүнген, агроүлетпүр комплексиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, профобларүлердиң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

НЕГЕЛДЕВИС: ажыл төлевирин эде көөр

Күрүне эргелелиниң органнарының шалыпын өскүрер дугайында доктаалды хүлээп алган соонда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаңында Архив эргелелиниң ажылдакчыларының шалыңы база өскен. Ооң түңнелинде төп күрүне архивиниң болгаш ук эргелелдиң ажылдакчыларының шалыңында улуг карышкактар туруп келген. Ажылының хемчээли улуг эвес-даа болза, эргелел ажылдакчыларының кижи бүрүзү ортумаа-биле айда 400 ажыг рубль шалыңныг апарганы, кол чүүктү чүүктеп турар күрүне архивиниң ажылдакчылары — 90-100 рубль шалыңныг артканы социал чөптүг эвес чорук болур. Ынчангаш ТКА-ның ажылдакчылары Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң адрезинче бо чылдың январь 4-те чагаа чоруткан. Негелде — шалың айтырыын эде көөрүг.

Январь айның 8-те Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар, сан-хөө министри К. Д. Ондар биске чедип келгеш, бистиң хомудалывысты дыңнап, ону үүлдүргүнгеннер. Бис оларга чурттуң архив албан черлериниң ажылдакчыларын деткип, олар-биле домей экономиктиг ажыл соксадыышкынын кылырывысты медеглээн бис.

ССРЭ-ниң Кол архив эргелелиниң начальниги Ф. М. Вагановтуң ат салганы чагааны база алган бис. Ында төп күрүне архивиниң ажылдакчыларының шалыңнына 40 хуунуң немээр арга барын айыткан. Бо оожургаткан одургларда мындыг сөстер бар: «Бо чылдан эгелеп-даа болза, тус черниң органнарының шиитпири-биле...» Эргелел ажылдакчылары долу карманнарлыг олуруп турар, ёзулуг «кастының» ажылдап турар улус эвээш акшалыг болуп турары шын эвес.

Ооң ужурунда бистиң негелдевис мындыг:

1. Төп күрүне архивиниң ажылдакчыларынга хамаарыштыр чөптүг чорукту тургузар. Чүге дизе архив эргелелиниң, ведомстволар архивтериниң, районда салбырларның ажылдакчылары эвээш хемчээлдиг ажылдыг. Шалыңны ажыл хемчээлин барымдаалап төлээрин чедип алыр. Күрүненiң төп архивиниң директорунуң шалыңы эргелелдиң машинакчызының -шалыңы-биле дең болгаш районнуң архив ажылдакчызындан 150 рубль куду. Район архивтеринде чүгле муң хире херектер шыгжаттынып турар болгай. Төп күрүне архивиниң ажылдакчылары канчаар-даа аажок улуг хемчээлдиг ажылды кылып турар болганда, оларның шалыңын 60-дан 90 хуу чедир өстүрери чугула.

2. Командылап-дужаар эрге-чагырганың үндезининге тургускан эргелел аппарадының херээ чок. Амга чедир архив эргелелиниң эргелери кандыгыл дээрзин тодаратпаан. Ол төп күрүне архивиниң ажылын дагынап турар болгаш юридиктиг талазы-биле доктааттынмаан дүрүмнерни удуртулга болдуруп турар. Ооң ажылдакчылары чүгле айтыышкын берип, ат салып, телефон долгап билир. Районнарже командировказы кыска, чылда ийи-үш катап үнзе үнер. Төп күрүне архивиниң ажылынче холгаарлап, чамдыкта коллегиялар эрттиреринге ой. Эртем чөвүлели ажылдавайн турар, архив херээниң анализин кылбайн турар. Архив ажылынче эртем-билии таарышпас улустуң хүлээп ап турар.

РСФСР-ниң Кол архив эргелели ону көрбе тура хемчег албайн турар. Ынчангаш артык болганы-биле архив эргелелиш дүжүрер болза эки.

3. «Тыва АССР-ниң Күрүне архиви» дээн чаңгыс аай архив херээниң республика системазын тургузарын саналдап турар бис. Ол республикада архив херээн удуртуур. Ону Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында тускай килдис эргелиг кылдыр тургузар. Ооң удуртукчузун төп аппараттың болгаш районнарда архив ажылдакчыларының киржилгези-биле альтернативалыг кылдыр соңгуур. Ону «Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң директору» деп адаар. Дүжүрген эргелелдиң ийи инспекторун болгаш бухгалтерин архивтиң штадынче шилчидер. Архив албан черлеринге ажылдаар кижилерни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаа доктаалынга дүүштүр эде тургузар.

4. Сөөлгү чылдарда ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургузарын негеп шаг болган бис. Эргелел начальнигиниң кабинедин кылыр дээш, микрофильмнер кылыр фотолабораторияны чок кылган. Бо чылдагаанбиле иштики вентиляция системазы үрелген болгаш архив документилерин шыгжаар байдал баксыраан. «Тувинская правда» солунче-даа бижип, Улусчу контроль комитединче-даа дыңнадып шаг болдувус. Түңнели ам-даа чок. Бо чылдың бирги чартыында чогуур түңнүг акша үндүрүп бээрин дилеп турар бис. Тывага бо чылын Сибирь зонаның архивчилериниң эртем-методиктиг зона семинары база болур болгай.

Практиктиг хемчеглер алырын дилеп тур бис. Социал чөптүг чорукту тургузарын негеп турар бис. Бо чагааны Төп күрүне архивиниң иштики коллектив хуралынга чугаалашкаш хүлээп алган. Хоолгаларын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяковтуң, ССРЭ-ниң Кол күрүне архивиниң начальниги Ф. М. Вагановтуң адынче чоруткан. «Шын» солунче бо айтырыгны шиитпирлежири-биле база чоруттувус.

Б. Ч. ШИРИН-ООЛ.
Тыва АССР-ниң Төп архивиниң директору.
Н. Л. КУНЧУН.
Ында партия организациязының секретары.
Н. И. СУВАНДИИ.
Профэвилел комитединиң даргазы.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга январь 20-де субботада, 10 шакта Тыва АССР-ниң Чурттагга-коммуналл ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору В. А. Попов, республикада Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, Тыва АССР-ниң Чонгун амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының кол инженери Ч. Д. Сат олар-биле соңгукчулар клубунга ээлчеглиг ужуражылга болур.

Кандыг айтырыглар талазы-биле боттарыңарның күзелдеринерни болгаш клубка кымнар-биле ужуражырын күзээр силер аңаа чугаалаарын диледивис. Ол дугайында дарааазында телефоннарже телефоннаар: 3-43-31, 3-41-59.

ҮНЕЛЕЛ БЭЭР КЫЛДЫР

Бүгү-россия социалистиг чарыжынга Тыва АССР-ниң суур болгаш көдээ Советтериниң эрткен чылда киржилгезин база ооң негелделерин оларның канчаар күүсеткенин республиканың Министрлер Чөвүлели, профэвилелдерниң Тыва область чөвүлели түнеп үндүргеш, Кызыл районнуң Кур-Чер көдээ Соведии (күүском даргазы М. О. Пильчин, күүском секретары Е. С. Ооржак) тинлекчи кылдыр санаан.

Он ийиги беш чылдың дөртку чылының планныг онаалдаларын болгаш Бүгү-россия социалистиг чарыжының негелделерии чедиишкинниг күүсеткен бо көдээ Советке 1989 чылда суур база көдээ Советтериң аразында Бүгү-эвилел социалистиг чарыжынга ооң кайы хире киришкенинге үнелел бээр кылдыр Кур-Чер көдээ Соведиииң ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинче, ВЦСПС-че кирген.

КЫШКЫ ХОНАШТАРЖЕ

Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң кол адыры — өшкү ажыл-агыйы. Ону малдаан кижилер кадыр-берт турлагларда чүрттап чоруур. Ишкиннер, Шелелерниң оруктары хая-даштыг, малгаш-балардыг, шаптараазыныг. Ынчангаш аңаа мергежилдиг, арга-дуржулгалыг чодаачылдар шыдаар. Былай-оол Түлүш — ындыгларың бирээзи. Башкарган техниказында бүзүрээриинден, тус черниң оруктарын эки билиринден баар ужурлуг черинге озал чок чедип турар.

Кандыг-даа ажылга чедиишкиннериң үнер дөзү — карак кызыл күш ажыл. Ыңай-бээр чүүктер соөртүрүнүң ай, квартал планнарын доктаамал күүседип, кыварчаар материалдарга камналгалыг болуп келген. Ажыл-биле ажыл дөмей, аар, чиик деп ылгал турбас, кайызы-даа хүндүлүг болгаш мактадыг. Былай-оол Түлүш кызымак ижи-биле кады ажылдап турар эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган. «Мен-не эки ажылдап чорзумза, өскелериң чыдып каап турары хамаан эвес» деп бодун өрү көрдүнүп сеткивес. Харын-даа хожудап чоруурларга холун сунуп, боттуг деткимчени берип чоруур биче сеткилдиг кижилериң бирээзи.

Түлүш КАРЫМА.
Сүт-Хөл район.

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

БҮЗҮРЕЛ

Эзремчик бодунуң кылып алган өөнден чемиш дилеп, ол-бо удазыннарын дамчып, ужугуп тура хүнзээр. Башкы кижиниң ажылы база ындыг хевирлиг. Эртем-билиг өртемчейинче үдеп турар бичии чаштарының салым-чолу, ажыл-ижиниң чажыттарының дүлгүүрүн тывар дээш, чүрээ хүн бүрүнүң дүвүрелибиле долган чоруур. Ооң буянныг чүрээниң ханызында чүс-чүс чаштарның келир үеде салым-чолу дүмпеп хөлзээр. Ынчангаш башкылар ыры, шүлүктүг маадырлары болуп турарының чылдагааны-даа ында. Хүрең Ооржак башкы болуур күзелин бадыткаары-биле ортумак школаны дооскаш, Кара-Чыраа школазынга 1970 чылда пионер вожатыйы болуп ажылдап эгелээн. Ийи чыл эрткенде, ол Кызылда башкы үчилищезинче өөренип кирген. Ону 1975 чылда дооскаш, Сүт-Хөлде Бора-Тайга школазынга бир чыл ажылдааш, ог-бүлезиниң аайы-биле Кызыл хоорайның ийи дугаар школазынга эге класстар башкылап киришкен.

Ол үш чыл дургузунда башкылал ажылының чымыштыг, аар-берге оруктарының кадыр-бертин ажып, бичии чаштарның ужу-кыдыы билдинмес делегейинге эштип, ол четпес, бо мындыр дээр деп чемеледип, ол экидир, моңу ам-даа экижидер деп мактадып чорааш аргадуржулгазы бедээн. Ие кижиниң ажылында төнчү чок. Хүлээнген ажылы, ог-бүлези, уругларының кижизидилгези, аъш-чем кылыры, идик-хеп даараары, чууру дээш-ле чоруп бээр. Ооң кадында хөй-иитиниң даандырган ажылдары база бар. № 2 школага ол профэвилел комитединиң даргазынга үзүктел чок беш чыл ажылдаан. Ооң соонда комитет кежигүнү болуп база келген. Ооң-биле чергелештир аныяк башкыга эртем-билиг база негеттинип келген. Ынчангаш Кызылда күрүненнiң педагогика институдунуң эге өөредилге факультединге бот-өөредилге-биле кирип алган. Ажылынга бердинген, бижыг тура-соруктуг кижи ынчаар өөренип шыдаар. Ындыг мөзү Хүрең Ооржакка турганы ол. Кызымаккай чүткүлүүнүң ачызында 1987 чылда ол институтту чедиишкинниг дооскан. Өөнүң иштн Сергей Ооржак республиканың Күрспорткомитединиң даргазының оралакчызы болганындан, ажыл-ижиниң бачымындан, ылаңгыя дыштаныр хүнинерде бажыңынга барык олурбас. Ынчангаш бажың ажылы, уруглары Орлана биле Болаттың кижизидилгези база аңаа хамаарылыр.

Хүрең Ооржак Башкылар билиги бедидер институт-биле бижыг харылзаалыг. Аңаа аңгы-аңгы районнардан өөренип келген башкыларга эге класстарга орус дыл башкыларының талазы-биле лекция, беседаларны доктаамал чорудуп келген. Алды харлыг бирги классчыларга өөредир өөредилге-методиктиг комплекстиг нөм бар. Ында чараштыр бижидилге, өөредилге, немелде иомчулга, үк номнарга удуртулга кирген дөрт номнарны педагогика эртемнериниң кандидады Фанна Бартан-биле кады чогаадып, ажылдап кылган. Ол ышкаш дөртку классчыларга орус дылдың өөредилге номун педагогика эртемнериниң кандидады, республиканың хоочун башкызы Регина Бегзи-биле кады чогаадткан. Ажылынга, хөй-иитии даалгаларынга оожургал чок, кылган ажылының эчизинге чедер дээш бижыг чүткүлдүг башкыны кады ажылдап турар эш-өөрү мактаар.

Бодунуң эш-өөрүнден негелделиг, бижыг тура-соруктуг, хүлээнген ажылынга болгаш хөй-иитиниң ажылдарынга туруштуг, бичe сеткилдиг, хүндүлээчел Хүрең Бораевна Ооржакты эртткен чылын ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр база депшидип турган. Ынчалза-даа бир округтан 7 кижи депшиттирип турганындан соңгукчулардан эвээш санны алгаш, эртпейн барган.

— Сактырымга, амыдыралымга үе-шак черле чедиишпейн турар ышкаш. Кызылдың тос дугаар школазының директорунуң эге класстарга өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап тур мен. Бистиң школавыс

Амгы эде тургустунуушкунуң негелдезинге дүүштүр улус өөредилгезиниң болгаш школа реформазының күүсеттинмейн турары дүвүренчиг болуп артпышаан. Ол ышкаш республиканың школаларында материал-техниктиг бааза чогуур негелдезинге чедир тургустунмаан. Бичии уругларның болгаш элээдилерниң, ылаңгыя аныяктарның кижизидилге айтырыы — хүнүнүң чугула сорулгазы. Ооң-биле чергелештир бичии уругнуң школа дооскужеге амыдыралы, кижизидилгези, өөредилгези, херээженнерге эмчи консультациязы, уруглар садтары, школалар кижи бүрүзүнүң сагыш салыр чугула айтырыглары болуп, бистиң сагыш-сеткиливисти дүвүредип чоруур. Бо бүгү айтырырларның амыдыралга боттанган турарын чедип алыры— депутатка кандидаттың соңгулда мурнунда программазы болуп турар.

Эрткен чылын ажыглалга кирген тос дугаар школада спорт залы чаңгыс. Ооң уламындан күш-культура кичээлдерин чаңгыс аңаа эртпирер чорук ажылга шаптыктыг болуп артпышаан. 1238 школачы ийи ээлчег-биле өөренип турарындан өөреникчилер ортузунга хостуг шактар, кижизидилге ажылдары чорударынга база таарымча чок. Школада бүдүрүлге ажыл-агыйы тургустунмаан, ногаа өстүрер чер, бүгү тала-биле дерилге ам-даа чогуур негелдезинге чедир кылдынмаан. Бо бүгү база башкы Хүрең Ооржактың сагыш-сеткилин дүвүредип келир айтырыглары дээрзин ооң-биле чугаалажып оргаш билип алдым.

Өөреникчилериниң келир үези, башкыларның бурунгаар чүткүлү дээш туржуп чоруур республиканың улус депутадынга кандидат Хүрең Бораевна Ооржак чоннүң идегелин бүзүредип шыдаар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Коммунист, ооң ажыл-херектери

МИЛИЦИЯНЫҢ КАПИТАНЫ

— Алло, милиция дыңнап тур!...

Капитан Виктор Александрович Араңчал 20 чыл бурунгаар милиция шугумунга ажылдап келгеш, бир дугаар эрттирген дежурныйлаашкынын утпас. Оон бээр ам чеже чылдар дургузунда кемхерек үүлгедиишкиннери болган черлерже үнүп, чеже удаа корум-чурум үрегдекчилерин, кем-херек үүлгедикчилерин тутпады ыйнаан, ынчалза-даа ооң кажан шагдагы девидел, мөгүдээшкинбиле кады бүзүрел долган «Алло, милиция дыңнап тур!» дээн үнү бо-ла сагындырып келир.

Шагдаа кижиниң амыдыралы колдуунда сүрүүшкүннер, сегиржип алыышкыннар, истелге-биле долган деп чамдык кижилер бодап чоруурлар. Бир чеже оларның чугаазы шын-на ыйнаан харын, ынчалза-даа шагдаа дээрге база кижи-ле болгай, сагышсыраар сеткил-чүректиг, уярай бээр сагыш-хөөнүг. А амыдыралывыста бисти сагыш аартып, уярадып чоруур үүлдер-ле хөй болгай, ону тайылбырлап-даа канчаар бис. Ындыг-даа бол, амыдыралывыстың дургузунда чүгле кижилер-биле чурттап, ажылдап, олар-биле харылзажып кээр болганывыста сагыш-сеткиливистиң саймааралын олар-биле үлежип, сайгаржыр-ла болгай бис. Виктор Араңчал ооң амыдыралче бот-тускайлан базымнарны кылырынга өмек-дөмек болган кижилерни сеткил ханышкын-биле чугаалап чоруур.

Виктор Тээли ортумак школазын дооскаш, бышкан билигниң аттестадын холга алган дораан, шериг албан-хүлээлгезинче кыйгырыпберген.

730 дүнер, хүннер бирдиртейн эрте берген. Шериг албанын эки эрттиргенинин бадыткалы «Политиктиг болгаш дайынчы белеткелдиң тергиини» деп хөрек демдээн кадаан, күш-дамыр талазыбиле дадыккан, узун, шыырак чалыы оол төрээн Бай-Тайгазынга өөрүшкү-маңнайлыг чанып келген.

Каш хонуг дыштанып чорда, ВЛКСМ райкомунуң бирги секретары Болат-оол Салчакович Чымба ону кел деп алгаш, чугаалажып, райкүүскомнуң иштики херектер килдизинге комсомолчу путёвка-биле ажылдап киреринсүмелээн. Виктор ооң мурнунда-ла ажыл, амыдырал дугайында бодап чораан болгаш үр-даа боданмайн чөпшээрежипкен.

Килдиске кээрге, ол чаасканаан эвес болган. База-ла шериг албанындан халажып келген оолдар Сергей Иргит, Анай-оол Кашкак суглар-биле кады Виктор Араңчалды милицияның капитаны Өктек-оол Дамыковичиң Доңгак эвилең-эөлдек хүлээп алган. Комсомолчу путёвка-биле ажылдаар дээш келген оолдарны начальник коллектив кежигүннери-биле таныштырган, ажыл-хүлээлгезиниң ужур-утказын тайылбырлап берген. Оолдарга арга-сүме берип, доктаамал хайгааралга алыры-биле хоочунарны быжыглаан. Ол-ла үеден ажыл хүлээлгезин күүседип киришкен турганы ол.

Кижи амыдыралының дүргузунда каш-даа ажылга, каш-даа эрге-дужаалга ажылдап чорза, бир эвес ооң ажыл-ижинге хамаарылгазы өскерлиш чок хевээр артып, даанган хүлээлгези дээш сагыжы аарып-ла чоруур болза, ол кандыг-даа ажылга күш чедиптер, караа чалданып-даа турза, ийи холу шагда-ла ижини берген боор чүве. Виктор Александровичиниң мыдыларга хамаарыштырып болур бе? Ийе, болур. Ооң ажылдаваан ажылы-ла чок. Кандыг-даа ажылче чорутса, ол ону күүседип шыдаар. Аңаа шагдаадан эгелээш, участок, уруглар өрээлиниң инспектору, кеземче херектерин истеп, ажылдаар талазыбиле инспектор, иштики херектер килдизиниң барык янзы-бүрү адырларынга ажыл. Ооң күш-ажылчы оруунуң түңнели мындыг. Амгы үеде дежурный кезээниң улуг инспекторунда 5 чыл ажылдап турар.

— Мээң иштики херектер килдизиниң ажылынга ижигип, бут кырынга туруп алырымга дуза каткан дагдыныкчыларым, милицияның хоочунчулары Николай Данаевич Мукулай, Доңгак Чымбаевич Содун болгаш мени мүрнай маңаа ажылдап келген эш-өөрүмнүң арга-сүмезин удуг деткимче болган. Ооң-биле кады билиг бедиделиниң курстарынга доктаамал барып келдим. Амгы ажылымның талазы-биле Красноярск хоорайда милицияның тускай ортумак школазының чанында кыска хуусаалыг курстарга 1988 чылда база өөренип чордум — деп, В. А. Араңчал чугаалай-дыр.

Чаңгыс-ла черге чаңгыс-ла коллективке 20 чыл ажылдап деп чүве, бир талазында, белен эвес-даа болза, ийи талазында, ол кижиниң ажылынга берлингенин, хандыкшылдыын болгаш аңаа хүндүткелиниң балыткап турар. Хөойлу-дүрүм, корум-чурум-биле хамаарышкан ажыл аажок нарын, берге үеэрэн кымга-даа билдингир. Дыштаныр хүн, үйгу-дыш дээр эвес. Маңаа чүгле бергелерге торулбас, быжыг туруштуг, ажылынга харыысалгалыг кижилер ажылдап шыдаар. «Амыдыралдың эрткен-бараан болуушкынарын бирден-бир чок сактып, бижиир чүве болза, ёзулуг-ла тоожу үнүп болур чүве-дир ийин» деп, ол башгактанын чугаалаар. Баштак деп-даа канчаар, шынап-ла ындыг чүве-дир ийин. Хөөредиг чок.

Чылдар сүрүг шуужуп алгаш эртип-ле турар. Кыштыг час, частың чай, чайны күс солуп эртер. Амыдырал бодунуң дээрбээн долгандыр чоруп-ла турар. А ооң-биле чергелештир арга-дуржулга-даа кээр, назы-хар-даа дөгүй бээр. Биезги аныяк шаандагы кенен бодалдарыңны амыдыралдың дуржулгазынга даянган чарт бодал солупканын бодуң безин билбейн баргылаар сен. Чүгле чүрек-ле күжүр биезги хевээр соп-ла, соп-ла чоруур.

Виктор Александрович ам боду дагдыныкчы. Кажан шагдагы боду ышкаш аныяк оолдарга байлак арга-дуржулгазын дамчыдып берип, олар дээш чүрээ аарып, сеткили дойлуп чоруур. Ынчалза-даа ол бодундан-даа, ажылдакчыларындан-даа негелдени черле кошкатпайн келген. Дежурныйлаашкын үезинде болган херектерге хамзарыштыр шалыпкын хемчеглерни алырын күштелдирип, хөй-иитиниң друженниктери-биле, оперативтиг отрядтарның кежигүннери-биле кады корум-чурум камгалалын хайгааралга алырынче кичээвгейни утландырып турар.

Кандыг-даа ажылга доктаамал анализти кылып, түңнелдерин үндүрүп турары эргежок чугула. Ынчангаш дежурный кезектиң ажылының дугайында информациязы нигги коллективке болгаш партия хуралдарынга берип, ол талазы-биле эш-өөрүнүң, коммунистерниң арга-сүмезин алыры чүрүм болу берген.

— Мээң удуртуп турарым дежурный кезектиң ажылында ам-даа четпестер хөй. Ылаңгыя кем-херек үүлгедиишкиннерин, корум-чурум үрээшкиннерин болдурбас дээш, дружинниктер-биле кады хөй-иитии черлерине, кудумчуларга баш удур хайгааралды тургузуп, кижилерниң чурттап турар черииң аайы-биле чурум камгалалын күштелдирер сорулганы салып турар бис. Ынчалза-даа корум-чурум үрээшкиннери бо-ла болгулай бээр. Ол үүнү көргүзүп турарыл дээрге, бистиң чурттакчы, чон-биле, хөй-иитии организациялары-биле амдаа бижыг харылзаалыг эвезивисте. Бо бүгүже бүгү күштү мөөңнээр апаар бис.

— Милицияның капитаны В. А. Араңчал, 1972 чылдан бээр партия кежигүнү. Хуралдарга идепкейлиг киржип, иитизи-биле районга хооллу-дүрүм камгалалын энижидер хемчеглерни алыр талазы-биле бодунуң хууда санал-оналын киирип турар — деп, милиция начальнигиниң политиктиг ажыл талазы-биле оралакчызы капитан К. Н. Хертек аңаа мындыг характеристиканы берди.

Кижиниң ажыл-ижинге хамаарылгазы ог-бүлезинин байдалындан база кол хамааржыр. Маңаа кысказыбиле демдеглеп каар чүүл чүл дизе, В. А. Араңчалдың ог-бүлези аажок вайыралдыг. Ийи оолдут. Оларның сагылга-чуруму эки. Улуг оглу Аганак школаны бо чылын доозар, бичези Ангыр үшүү класста. Өөнүң херээжен ээзи Билчитмаа Доржуевна район эмнелгезинин лүгеи дуза чедирер черинин фельдшер-акушери.

Шак мынчаар бистиң аравыста коммунист, дагдыныкчы В. А. Араңчал ажылдап, чурттап чоруур.

Багай-оол БАРБА.
Бай-Тайга район.

Номчукчубиле чугаа

ЭДЭЭҢЕР ЭЛЕККЕ АЗЫНМАҢАР

Номчукчуга харыы болгаш корреспондентиниң кыска тайылбыры.

Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурдан номчукчу Очур Даржай ында школаның эргижирээниинң дутайын редакцияже улуг дүвүрээзин-биле бижээн. Райкүүском даргазының оралакчызы Таисья Санаевна Оюн номчукчунуң чагаазынга мынчаар харыылаан:

«Арыг-Бажы суурга туттунар чаа школаның төлевилел-смета документациязының экспертизазы белен. 360 олуттуг школаның тудуунга бо чылын 200 мун рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр. Тудугну «Тыва хамааты тудуг» трестиң Шагаан-Арыгда АКМК-зы чорудар.

Суурунарга чаа школа тудуун эгелээр дээнин өөрүнчүг-дүр, Очур Молосколович, ынчалза-даа аңаа хамаарыштыр корреспондентиниң кыска тайылбыры мындыг.

Шагаан-Арыг хоорайның дугаары 2 школазы болгаш Эйлиг-Хемде интернатта өөреникчилер ам ийи чыл өөренип, чурттап турар, ынчалза-даа олар амга чедир дужааттынмаан эвеспе. Торгалыг суурда школа тудуун ам ийи чыл чорудуп келген. Ону ам дужаар чоокшулай берген деп бодаар силер бе? Чок. Ажылдың чүгле каш хуузу кылдынган. Ооң безин чамдыызын эде кылыр.

Силерниң суурга школа тудуун чорударын АКМК-га албадал-биле даасканыш чажыды-биле чугаалап ор мен. Очур Молосколович. Ол ажылды кылырындан АКМК ойталап турар. Ийи чыл бурунгаар Иштии-Хем суурга бичии уруглар садигин тударындан ол организация база ойталап пат болган. 50 олуттуг ол садиктиң ажыглалга ам-даа кирбээнин база каксы айтып каайн.

Шагаан-Арыг хоорайга Культура бажыңының тудуун чорударындан КМЙ-18 база ойталап турар. Амгы үеде районнуң культура болгаш пионерлер бажыңнары беш каът бажыңнарның адаанда. **Культураны болгаш уруглар кижизидилгезин шак ынчаар подвалдарже кирп идип алган бис.**

Социал-культура объектилери тудар дээрге, тудуг организациялары бажынче кактырган инек ышкаш, былдай дүжер, а инек, хөй кажаалары тудар дээрге, амыраш дээр? Канчаар-даа тудуп каарга, мал кажааның шынарында хомудан шыдаар эвес, а кижилерге туткан объектилерге кол чүүл — шынар-ла болгай. Былдаашкыннарның чылдагааны мында эвес ирги бе?

Районда тудуг организациялары Кызылда үстүкү органнарынга эвес, тус черниң Совет органнарынга чагыртыр турган болза, оларның социал-культура объектилерин тударындан ойталап орар харыы чок боор ийик. Оон байтык эгелеп алган объектилерин чогуур хуусаазында ажыглалга киирер турган боор. Эрге-чагырганы Советтерге бүрүнүбиле дамчытпаан шаанда, өске черлерде «дөстүг» организациялар тус черниң чагыргазының айтыышкынарын тоомчага албас чоруун уламчылаар. Ынчангаш районнуң бот-башкарылгаже, бот-орулга-чарылгаже кирери дээш туржур апаар бис.

Хүндүлүг Очур Молосколович. Шаанда болза силерже районнуң база бир удуртукчу даргазының эки уткалыг харыызын чорудуптар, ол-ла турган боор мен. Ам ындыг харыыларның соонда чүү болуп турарының дугайын биживес аргам чок болду.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ЫЯШ БАР— ЫЯШ ЧОК

ӨСКЕ ЧЕРЛЕРДЕ БАЙДАЛ КАНДЫГЫЛ?

«Туйбу бар — хоюдуг чок. хоюдуг бар — туйбу чок» деп тудугжуларның ажылын багай организастаанызының дугайында анекдотчуй берген чугаа бар болгай. Бөгүн ону «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне тудуг каттыжышкынының Туранда ыяш пунктузунга хамаарыштыр чугаалап болур. 1989 чылда бо ажылагый республиканың көдээ тудугларынга 60 мун рубльдиң тудуг кезектерин чедир бербээн. Пунктунуң удуртулгазының чугаазы-биле алырга, ооң кол чылдагааны тудуг ыяжы кезии алыр арга-ыяш курлавырының Бии-Хем районда эвээжээзин. Эрткен чылын ыяшты тулаалыг черлерден кезиң тургувус, ынчангаш продукция бүдүрериниң деңнели элээн кудулаан деп, ыяш пунктузунуң техноругу И. А. Самбуу тайылбырлап орду. Ооң кадында ында ыяш курлавырының эвээжээзинбиле холбаштыр Бии-Хем райкүүскому пунктуга ыяш кезер черин 1990 чылда тускайлап бербес деп шиитпирлээнии ол дыңнатты.

60 мун рубльдиң тудуг кезектерин чедир албайн баары дээрге республиканың көдээ тудугларының темпизин кэскүзү-биле кудулатканы чугаажок. Эжиктерии, соңга кастактарын, рамаларны, шала манзагын чедир албайн баарга, каш чуртталга бажыңнары, бичии уруглар садиктери дээш, каш тудугну эрткен чылда көдээ тудугжулар ажыглалга киирбейн барган деп? А Туранның ыяш белеткээр пунктузу «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының көжүп чоруур механизастаттынган колонналарын белен тудуг кезектери-биле хандырып турар бүдүрүлге. Бир эвес Туранның ыяш пунктузунга тудуг кезектериниң бүдүрүлгезиниң хемчээли эвээжээр болза, тургустунуп келген бергедээшкин ооң-даа нарыыдап болур.

Бии-Хем районда тудуг материалы кыдыр кезии алыр ыяш курлавыры ылап-ла эвээжээни шын. Кезиң ап болур ыяш колдуунда кадыр-каскак, орук-чирик үндүрери берге черде арткан. Маңаа бо айтырыгның база бир талазы билдинип келген. Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының арга-ыяш ажылының килдизиниң начальнигни Н. Т. Лукьянчуктуң меңээ тайылбырлааны-биле алырга, Бии-Хемден Туранның ыяш пунктузу 280 мун кубометр багай эвес шынарлыг чиңге тудуг ыяжы ам-даа кезии ап болур. Тудуг ыяжы кезии алыр хемчээлии чылдың-на чедирбейн келген. Чижээлээрге, 1989 чылда 15 мун кубометр ыяш кезии алыр турган болза, херек кырында чүгле 12 мун кубометр ыяшты кезии алганнар. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының өске-даа ыяш пунктулары тудуг ыяжы кезии алыр хемчээлии чылдың-на чедирбейн келген. Дерзиг-Аксында ыяш пунктузу Каа-Хеминиң тайгаларындан чылдың-на 80 мун кубометр ыяшты кезии ап болурлар, а херек кырында чүгле 16 мун кубометрни мөлдүк-калдык кезии ап келген. Шуурмакта ыяш пунктузу чылда 60 мун кубометр кезии алыр ужурлуг, а кезии ап түрэры 17 мун кубометр. Эш Лукьянчуктуң мөңээ адап берген сан-чурагайы та чүү хире үндезининг чүве — ол дээрге арга-ыяш ажыл-агыйының специалистериниң херээ-дир. Үстүнде саннардан алгаш көөрге, «Ыяш бар—ыяш чок, ыяш чок—ыяш бар» дээн хевирлиг кара элдептиг байдал тыптып келген ышкажыл. Ол ылап-ла ындыг, Туранда ыяш пунктузунуң экономизи Н. Е. Балабанова мээң-биле телефон-биле чугаазынга биске айтып берген участоктарда бо чылдың башталгыны кварталында кезер ыяш арткан, ооң соонда та кайыын ыяш кезии алыр улус бис, чаа участокту амга чедир биске айтып бербээн деп дүвүреп орду. Кара элдеп чүве! 280 мун кубометр тудуг ыяжы кезии ап болур арга-арыг кайда чүвел? Туранның арга-ыяш ажыл-агыйы ажыглап болур курлавыр бар болза, ону чүге айтып бербейн турарыл? Аңаа хамаарыштыр Туранның арга-ыяш ажыл-агыйының тускай эртемниглери, экономизи-биле база чугаалажыр аргалыг болган мен. Бии-Хемде тудуг ыяжының курлавырының ылап-ла эвээжээзнин бадыткаашы, ону моон соңгаар чүгле районнуң иштинге хереглелинге ажыглап, үндүр сөөртпес дээнии шын шиитпир деп деткинр улус болду. Оларның бодалында чөлүг чүүл база-ла бар. Районда бар тудуг ыяжын шуптузун кезии алгаш, ооң соонда ыяш тудуг материалдарын өске районнардан киир сөөртүр бе? Алыгын болан көөр болза, шын бодал болгу дег?! Бир эвес ынчан баар чүве болза. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының Туранда ыяш пунктузун хаар апаар-дыр. Элээл быжыг материал-техниктиг баазалыг, шору удуг бүдүрүлге черии хаан каапгары база-ла белен эвес херек.

Чамдык кижилер бо айтырыгда девискээр аайы-биле аңгылажып, чүгле боттарының экономиктиг ажык-дүжүүл бодаар чүүл бар деп каразып тураалар. Бир эвес ажыл-агыйны ынчаар чорудуп эгелээр болза, эки түңнелге чедирбес. Аңаа дараазында чижек бадыткал боол болур. Туранда ыяш пунктузунга ыяш кезер черии немей тускайлап бербес дээн райкүүскомнуң шиитпиринге «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының даргазының оралакчызы В. Е. Нагорновтуң бодалын айтырарымга (телефон-биле), бир эвес Бии-Хем район ыяш кезер чер тускайлап бербес болза, район бистен демир-бетон тудуг кезектерии албайн барып болур-дур ийии деп харыылады. Шак мынчаар тоо быдарай кылаштажы бээр бис бе? Бир эвес Бии-Хемде тудугга ажыглаар ыяш курлавыры ылапла төнеринии кыынында келген болза, ол черден ыяш кезерии кызыкып, ыяш пунктузун чүге хаан болбас деп?! Бөгүнгү планнарга дүүшпес-даа болза, даартагы хүнүнүң дугайында бодаанывыс ол эвеспе? Бир эвес даарта Бии-Хемге ыяш тудуг кезектерии кииp сөөртүр апаарывысса, бөгүнгүзүүдеп хөй чарыгдаллар үнүп кээр болгай. Ооң ыңай, Каа-Хем, Шуурмак тайгаларында тудуг ыяжының курлавыры ам дээрезинде бар-дыр.

Тыванның ыяш курлавырын кам-хайыра, кайы хамаанчок ажыглап турарывыстың дугайында айтырыгларны номчукчулар «Шын» солуниуң арынарынга көдүрүп эгелей берген болгай. Бир эвес ораа-тандының байлаанга тотчеглекчи хамаарылгалыг болур болзувусса, ылап-ла, алызы барып, ыт кагар ыяш чок артып каап болур бис. Бии-Хемде көдүрүлүп үнген айтырыгның алыс ханы утказы мында эвес бе!

Бии-Хемде тудуг ыяжының курлавыры ам-даа бар. Орук-чирик белен черлерде тудуг ыяжын «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының ыяш пунктузу шиитээдип ап тура, чүгле чоон ыяшты кезии ап, а чиңге хемчээлдиг тудуг ыяжын арттырып кази. Ыяш пунктузунга хамаарышкан черлерде ооң хемчээли 280 мун кубометр хире. Бөгүн ону кезии алыр арга чок, чүге дээрге ында аныяк ыяш үнүп келген. Эң ылаңгыя пош колдады үнген. А пош үнген черлерге ыяш белеткелии чорудары хоруглуг, чүге дээрге ол үнеляг ыяштың бирээзи. Таңды кежиниңг чүгле дээжизин четтирер дээр бистиң сеткиливис, чиңге хемчээлдиг тудуг ыяжы чаш ыяш-биле холдуулуп, ону ажыглаар арга чок болурунга чедиргени ол. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының өске ыяш пунктуларының ыяш кезии ап турар черии барып көөр болза, байдал ол олчаан болза хөөнү.

Тыванның ыяжы төнер четти деп чамдык кижилер дүвүреп турар, а херек кырында ооң төнеринге чедир ам-даа талыгыр деп билиңер. Республикада бар тудуг ыяжының курлавырының чүгле 15 хуу хирезии ажыглап турар бис. Чижээлээрге. Тожудан чылдың-на 1 миллион 350 мун кубометр ыяшты кезии ап болур, а кезии ап турарывыс — 191 мун кубометр. Ынчап кээрге.ыт кагар ыяш чок артарывыска чедир ам-даа элек ышкажыл (ону болдуруп болбазы база билдингир). Ынчалза-даа ыяшты кезии, болбазырадып ап турарывысты ап көөр болза, тудуг тудар ыяшы чок артып каап болур бис.

Бии-Хем райкүүскому пунктуга ыяш кезер участокту Хүнүк деп черге тускайлап бээр дээн. Ыяшты ооң чүгле кыжын үндүр сөөртүп болур, ынчалза-даа ында хемпер кыжын чайындылаар, оруу берге чер. Бир эвес «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынын ооң ойталаар болза, райкүүскоң бодунуң шиитпирин күштүг кылдыр арттырар.

Ыяш бар — ыяш чок, ыяш чок — ыяш бар. Бии-Хемде байлал ындыг-дыр.Тыванның өске районнарында ол кандыгыл?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

КИЖИНИҢ КИЛЕҢИ ХАЙНЫГАР

Эрткен чылдың октябрь 10-да кабинедимге үнер, кирер чай чок ажылдап олурумда:

— Сеңээ, биске, багай телеграмма келген-дир. Почта уруглары меңээ сунар чүве-дир — деп, кадаймның үңү сирилээш чугаалай-дыр.

Ам канчаар, багайдаа телеграмма болза, номчуп таныжар болгай. Ол коргунчуг телеграмманың сөстери бо-ла-дыр: «Чедип келиңер. Кара-кыс өлдү. Кара-кыс Шараптың өлгениниң факт-барымдаазын Кызыл хоорай эмнелгезиниң эмчизи Трисницкий бүзүреткен, ол бүгүнү телеграфист Демихина бадыткаан».

Кызылга келгеш, хайыралыг кенимниң канчап өлгении билип алдым. Өлүрүкчү хулиганнарның ханыг холдарындан барган болду.

Доргүл-төрелдер и, чоок кижилери сөөлгү орукче үдештивис. Хары угда ийи не хөрээжен кижини хөөржүттүвүс. Олар кайызы-даа аныяк чалыы назынындан чарлып, хилинчек чок хилис черге дерзин хулиганнарга өлүртүп каан. Мээңа канчан кижиниң килеңи хайынмазыл?

Алыс угундан Улуг-Хемниң Хайыракап чурттуг-даа бол талыгыр ырак Мөңгүн-Тайгада 20 ажыг чылдарда багай эвес ажылдап, чурттап, чонум аразында эки чорменен. Чогаалчы Александр Даржайның ажык чагаазын деткип турар мен. Хулиганнарның, оорларның, учетчилериниң оруун дуй туруптар күш бисте четчир кылдыр санап чоруур мен. Ындыг-даа болза хамык-тың мурнунда, бирги ээлчегде, совет өг-бүленің ээлери — ада-иелер кижизидилге айтырыынга хамаарыштыр харысалгазын бедидери күзенчиг.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.

ЭЛДЕП АТТАР

Кижи төрүттүнерге ада-не ажы-төлүнге атты адап бээр. А ада-иезиниң адап берген адын бүгү назынында эдилээр. Сөөлгү үеде тыва аттар чидип эгелээн. Ада-не ажы-төлүнге кандыг ат адап бээрин бодтары билир. Төрүттүнген уругларга кандыг ат адаарын ада-иеге кым-даа айтып бербес.

Өг-бүлелер чаш уругларынга орус болгаш элдеп аттар тыпсын эгелээн. Чижээ, бичии уруглары Раля, Джема, Ахмед дээш баар. Та тыва аттар тывылбас болганы ол чүве?

Ол ышкаш дыка эпчок аттар база тывылган. Чижээ, Моигуш Виктор Монгушович, Араптан Алдын-оол Араптанович дээр болу берген. Тыва кижиниң бодунуң ады адазының ады-биле атташ чорбаан.

Кызыл-оол КОМБУ,
Улуг-Хем район.

Кадыкшыл-байлаавыс

КҮЗЕЛДИҢ КҮҮЖҮ-БИЛЕ

Уругларның «хин-авазы»

Өг-бүлениң элээди уруглары оттулар ыяжын черле үспес. Өгден каш базым черге токпак ыяштан аңгыда, узун-узун кургаг будуктарны чыып, оваалап каар. Дөртүү классчы Катя дунмазы Хүрен-оол-биле адаиезинге база дуза-демек болу берген. Хүндүс школадан келгеш, чоок-кавы арыгдан чээргенизээр, хемден суглаар, өг ишти аштап, аяк-сава чуур. Акыларының эккелген будуктарын дунмазы-биле чооннарын хирээлеп, чиңгелерин балды-биле суугуга одаарынга өйлештир одургаш, чыый салгылап каар. Олар бот-тарының шыдаар-ла ажылын ынчаар кылып чаңчыга берген.

Бир-ле хүн Катя Хүрен-оолга узун будукту сый кагар кылдыр каап берип ора, дунмазынга солагай холунуң үш салаазын чидиг бистиг балдыга кактырыпкан. Уругиуң ыы-сыызы өге олурган авазының угаанын үндүрген. Девидээн авазы уруунуң салааларының ханын дүрген-не бооддур шарааш, эмнелге пунктузуига эккелген. Узун сарыг баштыг, чазык аажы-чаңныг, аныяк орус эмчи Катяны чылыг-чымчак сөстери-биле оожукту-руп, холунуң шарыын чешкеш көөрге, айтыр салааның бажы чүгле кежинде ыызырынган, а ортаа эргээниң бажы чүзүнге чедир чок. База бир эргээн кыя балыглапкан болган. Эмчи арыглап чуггаш, болдунар-ла эмнээшкинчи кылгаш, шарып берген. Уруг холун эмнедип, үш неделя дургузунда чоруп келген. Шак ынчаар эмнедип чоруп тургаш, ол эмчини Конышева Грета дээр деп билип алган. Катя эмнелгеге оочур маңан ора, эмчиниң бичии уругларны чаптаарын, оларны шинчиирин, кырганнарны шинчип ора, чазык хүлүмзүрбүшаан, ийи-чаңгыс тыва сөстерни чугаалап тургаш, билчип аптарын дыка сонуургаар. Ол эш-өөрү-биле каяа-даа ойнап човаш, эмчи деп ойнаар. Езулуг эмчиниң ажылын уруг эмнедип тура чоок билген. «Магалыг-ла буянныг эмчи-дир. Уруувустуң холун экиртип эмнеп кагды»—дижип, Катяның ада-иези Бижээ, Кыргыс Норбудар үнген-кирген чонунга өөрүшкүзүн илереткен орарын уруу дыңнап пат болган.

Чеди классты чүгле «бештерге» дооскаш, ол Кызылдың эмчи училищезинге өөренир күзелин ада-иези, угбалары, акылары-биле сүмелешкен. «Шилип алган мергежилиң чугуладыр. Он класс доозуп алгаш, дээди өөредилге черинче кирзиңзе эки боор»—деп, акыларының бирээзи Даландай сүмелээн. Өг-бүлениң өске кежигүннери база ону деткээн. Шынап-ла, Катя оларның сүмезин ёзугаар, улаштыр өөренгеш, 1959 чылда он классты ийи дөрттүг дооскан. Улаштыр Красноярскиниң медицина институдунче өөренип киреринiң шылгалдазын Кызылга дужаап чедип келген. Ындыг өөредилге черинче кириксээн республика школаларындан келген оолдарның, кыстарның саны боду-биле катай чүс ажыг болган. Оларның иштинден чүгле 28 кижини хүлээп алыр турган.

Чүс ажыг кижи улуг залга баштайгы шылгалдага чогаадыг бижээн. Оларның иштинден чүгле 33 кижи эки демдектерге бижээн.

Олардан арткан экзаменнерге шылгараан чээрби сес кижини хүлээп алган. Оларның аразында Катя база кирген. Красноярскиниң медицина институдунче 13 кижи өөренип кирген. Студент амыдырал... Екатерина Кыргысовнаның эмчи болуксаан күзели 1965 чылда боттанган. Дээди эртемниг болганының документизин холга алгаш, Кызылга келирге, ону Шагаан-Арыгда район эмнелгезинге терапевт болуп ажылдаарын сүмелээн. Чөпшээрешкеш, ол эмнелгеде интернациональчы коллективке ажылдай берген. Орта бир чыл ажылдаан соонда, кол эмчи ооң чүткүлдүг мөзүшынарын өөренип көргеш, бөжудулга салбырынга ажылдаары-биле шилчиткен. Салбырда ажыл бир янзы. Район төвүнде чурттап орар херээженнерден аңгыда, кодээ суурлардан кадыы кошкак-даа иелер келир. Теорияга өөренген билии чеже-даа четчир болза, ажыл-херекке холбаары ындыг-ла белен эвес болган. Ынчалзажок салбырга үр ажылдаан акушерка Мария Соколова ышкаш дуржулгалыг апарганнарга даянып ажылдааш, чоорту ажылының хыын тыпкан. Бо салбырга безин ажылдааш алды чыл чеде берген. Районда ону танывас улуг, биче ие чоорту ховар апарган. Чамдыктары арга-сүме айтырып келир. Ол шак ынчаар чон-биле чоок ажылдап өөрени берген.

Екатерина Кыргысовна Норбу иелерге буянныг дуза чедирип чоруурундан аңгыда, чеже чаштың «хин-авазы» болган чүве. Ону салаа базып санаары безин берге... Ол билиин доктаамал бедидип чоруурларның бирээзи. Ынчанмастың аргажок. Амыдырал, ажылиш хүн бүрү чаартынып, бурунгаарлап орар чүве болганда, билиг бедидери, кандыг-даа мергежилдиң кижилеринге орай болбас. 1974 чылда Москвага ийи чылдыг ординатурага өөренгеш келирге, ону Кызылда № 1 бөжудулга бажыңынче ажылдадып чоруткан. Республиканың ол-бо булуңнарындан кадыы кошкак, бергедээн иелер хаая эвес келир. Ынчангаш мында ажыл районга турганындан-даа нарын. Ынчалзажок иелерни, чаштарны камгалаар херекке өске өөрүбиле бир дөмей, дуң-хүн дивес үлүүн киирип, билбезин олардан өөренип, бодунуң арга-сүмезин эштеринге дамчыдып ажылдап келгеш, ол пат чаңчыга берген. Шак мынчаар ажылдап келгеш, бөжудулга бажыңының база бир дуржулгалыг эмчилериниң санынга кирген. Ыраккы районнарже бергедээн иелер бөжударда безин, ону ыяапла чалап алыр. Дүрген дуза чедирер бөлүк эмчилербиле кады районнарже безин чеди чыл чалаттырып, иелерниң кадыын камгалаан.

Ие-чаштың кадыын камгалаарынга таарымчалыг байдал эргежок чүгула. Ынчангаш 1980 чылда чонуң Коммунистиг субботниктен кирген акшазы-биле № 2 бөжудулга бажыңын тудуп, ажыглалга киирген. Маңаа ажылдаар кадр айтырыын шиитпирлеп тура, дуржулгалыг гинеколог эмчилериниң бирээзи Екатерина Кыргысовна Норбуну ол эмнелгеге быжыглаарын шиитпирлээн. Оон бээр он чыл эрткен. Чаа ажыглалга кирген эмнелгениң материалдыг баазазын чоорту экижидип, чаңгыс дем-биле ажылдап шыдаар, кайыралдыг коллективти-даа ол тургузуп, эш-өөрүнүң бүзүрелин шынзыткан.

Бо хүниерде коллективте ниитизи-биле 108 кижи ажылдап турар. Ооң иштинде дээди эртемниг чеди эмчи, акушеркалар 20, а эмчи сестралары — 14 кижи иелериниң, чаштарның кадыы дээш бүгү күжүн, билиин үндүрүп, чаңгыс сорулгалыг ажылдап турар. Ол ажылдап турар акушеркалар, сестралар боттоттарын солуптар кылдыр өөренип алган, делгем билигликтиг. А эмчилер база ындыг мергежилдиг. Кезиишкин кылырда оон-моон эмчилер-даа, акушеркалардаа чардыктырбас апарган. Олар ажылдың чаа аргаларын база чыл санында немеп ап келген. Чижээлээрге, саатты иениң иштинде уруунуң кадыының байдалын шинчиир «Допплер» деп ультразвуктуг чаа аппаратты ажыглап эгелээн. Уруг төрүттүнери билек, маргинец эзилдиргиг сугга дораан чуур арга тыпкан. Берге иелерни кезип бөжүткен таварылгаларда, ол метод-биле даарап ышкаш-ринiң аргазынче тиилген. Төрүттүнген чаштарның чамдыктары (млаңгыя айы четпес) баштайгы минуталарда тынып чалажы бергилээр. Ындыг таварылгада кислородту күштүү-биле тындырыптар аргаңы ажыглап, чаштарны камгалап алыр. Ажылдың бо бүгү аргалары ында ажылдап турар эмчилериң, акушеркаларның база сестраларның мөөниеп келген дуржулгазының ачызы дээрзин Екатерина Кыргысовна чугаалап орар.

Ындыг-даа болза № 2 бөжудулга бажыңының коллективиниң көскү ажылы оон удуртукчузунга улештирбес ажагок. Удуртукчунуң ажылының стиль-методтары кандыг болдур, оон коллективиниң ажылы база оон хамаажыр. Ында партия организациязының секретары Александра Норбуевна Куулар Екатерина Кыргысовнага хамаарыштыр «Кол эмчи болуп ажылдап турза-даа, боду кезер, эмнээр, херек апарганда кымны-даа солуптар кижи болгай. Партийжи даалгадан идеология талазы-биле айтырыгларны база харыылап турар. Ону ажылдакчыларының үнелелин чаалап алган эмчилерниң бирээзи кылдыр санаар мен»—деп, ол демдегледи. Ооң бо эмчиниң адрезинге мындыг чылыг сөстүг үнелелинге бодум хуумда база каттыжар мен. Чүге дээрге республиканың ол-бо эмнелгелериндеп түр курска билиин бедидип келген акушеркалар, эмчи сестралары № 2 бөжудулга бажыныңга келип. Чүрттүң хоорайларынга эмчиниң дээди эртемин доосканнар база анаа практикалап баар. Бо база-ла коллективтиң ажылының дуржулгазын аныяктарның шингээтпишаан, оларга үнелелди берип турарының херечизи-дир.

Бижээ Дүгеровна биле Кыргыс Манзыович Норбулар Эрзинде Ленин аттыг совхоздуң үндезилекчилери болуп чорааннар (кайызы-даа мөчээн). Оларның өг-бүлезинге 12 уруг төрүттүнген. Амыдыралга дескн чүве турар эвес. Уругларының сези арткан. Олар ангы-аңгы мергежилдерлиг кижилер болуп, чонунга төлептиг бараан болуп чоруурлар. Екатерина Кыргысовна дунмазы Хүрен-оолга (чүрүкчү мергежилдиг) салааларын кактырыпкан чылын 12 хар-лыг турган. Оон бээр ам 38 чыл эрткен. Ам бо чылдарны кадыптарга чүстүң чартыы үнүп келир. Алышкыларның, үгбашкыларның чурттап эрткен үезинин сактышкыннары ынчан чаңгыс чеге ужуражып хөөрежи бээрге, үзүлбес-ле боор. Келир үеним салгактыларынын «хин-авазынга» чылыг-чымчак йөрээлери кеззеде Екатерина Кыргысовнаның сеткил-сагыжын өөртүп чоруурун болум хуумда кудексээр мен. Оон буянныг ажылынын улуг, биче херээжен чонга солгаарлаттынмас дуза.

Сүрүмза ЧООДУ.

ЧУРУКТА: гинеколог Е. К. Норбу коллективинде бөлүк эмчилербиле Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАЛАП ТУР

Эрткен чылын республиканың Санитар-чыгдыышкын бажыңының статузун өскерткеш, ону республиканың кадыкшыл төвү кылдыр доктаадып тургускан. Оон бээр элээн үе эрте берген. Ам база бир чаа чыл эгелей берген. Кадык камгалалыига хамааржыр структуралыг бо организацияның дугайында сонуургаи турарлар база бар. Ынчангаш ооң дугайын чугаалап бээрин Кадыкшыл төвүнүң кол эмчизи Галина Николаевна ПРОКУДИНАДАН бистиң корреспондентивис дилээн. Ооң чугаазын мооң адаанда парладывыс.

— Кадыкшыл төптери чурттуң өске-даа девискээрлеринде тургустунгулаан. Оларда арга-дуржулга-даа чыгдынып турар. Кадыкшыл төвүн тургузуп тура, бис Донецкиде ындыг төптүң дуржулгазын өөренип көрдүвүс. Шак ындыг төптер колдуунда кезик-чамдыктап-даа ботторулга-чарылгаже шилчээн болуп турар. Черле ынчаш шак ындыг хевир бо чылдан кадык камгалал системазынга хөйу-биле шиңгээттинер. Бистиң төпке төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинiң прейскурантызын Министрлер Төвүлелиниң Өртектер талазы-биле күркому доктаадып тургускан.

Чоокку үеде бистиң төп улуг эвес хөлезиге ритмниг гимнастика кичээлдерин чорудуп эгелээр. Күзелдиглерни чалап тур бис. Төпке ангы-аңгы адырларның специалист эмчилери база ажылдаар. Күш-дамыр талазы-биле кижи бүрүзүнге онаажыр чүктүң кайы хире болуруп эмчилер баш бурунгаар тодарадыр. Эмчиниң хайгааралыбиле, күш-дамыр кижизидилгезиниң башкызының, ол ышкаш эмнелге-күш-культура контролюнүң инструторунуң дузазы-биле тускай тренажёрларга кичээлдерни база эрттирип болур арга бар. Кижи бүрүзүнүң онзагай чүүлдерин барымдаалап тургаш, диетолог эмчи база терапевт чемнениринiң хемчээлин таарыштыр доктаадып тургузар. Ол ышкаш массажтаарын, боду массажтаарын, точкалар барымдаалап массажтаарынга эмчилер өөредип каап болур.

Кадыкшыл төвүнге дараазында мергежилдернiң консультант эмчилери ажылдаар: психотерапевт, акушер-гинеколог, ол ышкаш тодаргай толевир аайы-биле күзээниң ёзугаар эр-даа, херээжен-даа улус сексологтан чогумчалыг консультацияларны ап болур, канчаар эмнедирин база сүмелээр. Төп нерв системазынга салдар чедирер хөй ажылдыг, чамдыкта кылык хайныр байдалдарга чедире бергилээр улустарга психотерапевт-аутотренинг (боду тренировка кылыр), оожуктурулга аргаларын ажыглап тургаш, кижиниң шиити байдалын чогумчалыг болдурарын чедип ап болур. Янзы-бүрү массажтарны тускай инструкторлар чорудар апаар. Ону эмнелге-күш-культура диспансериниң инструкторлары кылыр.

Кадыкшыл төвүнүң ажылдакчылары оларның коллективтеринге дуза чедиреринiң керээлерин чарып турар. Профилактика курузун профэвилел организациязының күсели-биле боттандырып база болур. Бүдүүлгелериниң боттарынга-даа барып болур арга бар.

Ам-даа кылыр ужурдуг ажылдар база бар. Эмнелге хоорайы дижириве девискээрден спорт залын арендалап алырынга белеткенип турар бис. Кадыкшыл бөлүктериниң кичээлдээриниге, психотерапевт, сексолог, акушер-гинеколог, диетолог эмчилерден консультация алырынга, массаж талазы-биле ачы-дуза чедиреринге, февраль айда сауналарга баарынга баш бурунгаар бижидип алыр дизе Кызылда Ленин кудумчузунда, № 10 бажында, тел. 2-23-87 турар эмчи регистраторунга бижидип ап болур.

Амгы үеде кайда-даа профилактиканың калбак программазын боттандырып чорудуп турар. Ооң кол сорулгазы чүл дээрге бодунуң кадыының байдалы дээш эң хөй кижилер сагыш салып, ону кичээнгейге алыры.

УЧАСТОК ЭМЧИЗИ

Эки эмчи, шынап-ла, чүгле аарыгны эвес, харын кижиниң сеткил-сагыжын эмнээр болгай. Тес-Хемниң Самагалдайда терапевт эмчи Кара-кыс Монгуш — ындыгларның бирээзи. Черле хызамчалыг, аарыг улус-биле чугаалажып билир, айтырыгны канчаар салырын безин ол барымдаалаар. Чымчак сеткил, эки хамаарылгадан-на кижиниң аарыы чайгаар экирнир-ле чүве болгай. Каржы, турамык, аарыг кижиге хамаарылга соок болза, эмчиниң ажылы черле өөделевес.

Үстүнде эмчи институт дооскандан бээр он чыл ашкан, дооскаш-ла мында келген. Кара-кыс Монгушовна участогунда аарыг улустарның кадыкшылын эки хайгаарап турар. Чыл санында-ла диспансеризация эрттирип, ылаңгыя хоочураан аарыг база дайын, күш-ажыл хоочууларының кадыын хайгаарааарын чүрумчуткан. Үчётта турарларның чамдыктарының кадыы экижээниинден үндүр бижидип-даа турар. Ол эки.

Эмчиниң малчыннарга база график ёзугаар бо-ла чеде бээр. Чаа немежин тупар эмнерни-даа чонга тайылбырлап бээр. Эмнээшкин-биле холбаштыр санитарлыг байдалдарны сагыырын база пропагандалап чоруур.

Клара ЧИНМИТ.

Тес-Хем район.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 13 «Шында»).

ӨВҮР РАЙОНДАН

Тос уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Баазан Зоя Кууларовна — «Коммунизмче орук» совхозтуи ажылчыны.

Тюлюш Зоя Чамыяновна — ясли-садиктиң повары. Хандагайты суур.

Чеди уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Монгуш Вера Машпак-ооловна — «Кызыл агропромтранс-1» транспорт бүдүүлгезиниң Өвүрде филиалының бухгалтери.

Алды уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Даржай Зоя Шойбуловна — районнуң Күрстрахования инспекциязының агентизи.

Донгак Санчимаа Хүртен-ооловна — Хандагайты ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Монгуш Аранмаа Кыдат-ооловна — ясли-садикте няня. Солчур суур.

Монгуш Валентина Макаровна — ясли-садикте няня. Хандагайты суур.

Монгуш Екатерина Седен-ооловна — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Саая Раиса Намажыковна —«Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Башыжай Тамара Александровна — Торгалыг ортумак школазының интернатында кижизидикчи.

Кара-Сал Елена Кимовна — Саглы ортумак школазының башкызы.

Куулар Любовь Санчы-Бидиповна — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Маадыр-оол Любовь Арат-ооловна — Торгалыг ортумак школазының башкызы.

Сат Тамара Ким-ооловна — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Таңды Вера Кыргысовна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунун культура килдизиниң ажылчыны.

Тооду Майя Хапай-ооловна — райпо магазинииде садыгжы. Торгалыг суур.

Тюлюш Зоя Давааевна — ясли-садикте эмчи сестразы. Солчур суур.

Тюлюш Люся Сувур-ооловна — районнуң харылзаа белдириниң оператору.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Донгак-оол Татьяна Тюлюшовна — РИХК-ның ведомстводан дашкаар камгалал килдизиниң контролёру.

Алды уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Сюрюн Наталья Чолдак-ооловна— улус депутаттарының Аржаан көдээ Совединиң күүскомунун техниктиг ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Леликова Лидия Ивановна — райпо магазинииде садыгжы. Туран хоорай.

Монгуш Ирина Васильевна — Ээрбек ортумак школазының секретарь-машинакчызы.

Очур Светлана Салчаковна — «Ээрбек» совхозтуң мал эмчизи.

Сат Зоя Шаптановна — «Өөк» совхозтуң ажылчыны.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Чеди уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Максимова Людмила Александровна — Хову-Аксы эмнелгезинде повар.

Монгуш Фаина Порбуй-ооловна — Межегей ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Оюн Людмила Молкараевна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

Яндара Зоя Сүрүнмеевна — Балгазын сельпозуның хлеб пекарнязының хлеб бижырыкчызы.

Алды уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Кыргыс Раиса Кыргысовна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Намажап Чечек Санчыевна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Оюн Татьяна Соктаевна— ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Сувак Елизавета Олетпеевна— ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Чүльдүм Анна Донгаковна —Культура бажыңының техниктиг ажылчыны, Хову-Аксы суур.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Арага Валентина Оюновна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Биликти Херелмаа Николаевна — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң ажылчыны.

Бобылева Тамара Валентиновна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Иванова Анастасия Павловна — «Россия» совхозтуң ясли-садигинде кижизидикчи.

Качанова Ирина Анатольевна — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң ажылчыны.

Наксыл-оол Ирина Шулууевна — «Россия» совхозтуң саанчызы.

Оюн Лариса Кашпык-Кыраевна — Межегей ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Пичии-оол Испирина Долаановна — Хову-Аксы эмнелгезиниң фельдшери.

Саая Зинаида Боралдаевна—С. Тока аттыг совхозтуң ажылчыны.

Саая Мария Дамбаевна— «Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Көкүү Долзат Чүктээровна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң Шуурмакта ыяш пуиктузунуң ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Бодаалай Елена Төмүр-ооловна — «Чодураа» совхозтуң ясли-садының нянязы.

Чооду Саяна Чымдановна — Чүргүй-оол Хомушку

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1989 чылдың декабрь 29.

Тайылбырлакчының колонказы

ИНДИЯ: ЧАА ЧАЗАК

Индияда удуртулганың солчулгазының дугайын. Раджив Гандиниң ам чүнү кылып турарының дугайын чугаалап бээрин номчукчулар диле турар. Аңаа хамаарыштыр тайылбыр материалды «Правда» солуидан очуулдургаш, моон адаанда парладывыс.

Индияда эң хоочун болгаш эң массалыг партия болуур Индий национал конгресстин (И) сонгулдаларга аштырганы — ол чүрттүң политиктиг амыдыралынга бир янзы болуучукун болган. Оон хамаарыпшас хөгжүлдезиниң 42 чыл төөгүзүнде эвээш кезиинде чааза бир-ле дугаар ында турбустунган, чүге дизе тускайлаң кабинетти тургузуп алырынга олуттарның эргежок чугула саның партиялардан чаңгыс-даа партия чедип ап шыдаваан. Оон кадында, Национал фронтунуң баштыны Вишванатх Пратап Сингхтин удурткан чаа чазаа удурланышкак күштериң деткимчезинге дайын турар. Чөен үзелдин — ол дээрге Индияның Коммунистиг (марксисчи) партизы болгаш Индияның Коммунистиг партизы кады 44 депутат мандаттыг болуп турар, а барыын үзелдин — Бхарата джаната партиниң (ВДП) дайынчы индуизм партизы сонгулдаларга 88 олутту алган. Башкарыкчы коалицияда 144 олут бар.

Индияның чаа премьер-министри В. П. Сингх 58 харлыг, хамааты ужар чүүлдүг ужудукчузу, профессионал политиктиг амыдыралынчы. Сураа алгаан Аллахабад университединиң доозукчузу, студент чылдарындан-на эгелээш, Индияның Национал конгрезинин тугунун адаабиле хей-ниити ажыл-чорудулгага кириишнен. Индияда эң улуг Уттар-Прадеш штаттың министри, камгалал министри болгаш төп чазактың сан-хөө министри дээн ышкаш, ындыг чүгула албан-дужаалдарга ол ажылдап турган. Үндүрүг төлээринден ойталаар ооңчаачыларга удур демиселди сан-хөө министри турган, ол шинтпирлиг чоруткан. 1987 чылда ИНК (И)-ниң хүрээленiнден үнгеш, күрүне эрге-чагыргазының үстүкү черлериге хээлиниг чорукту сойгалап илередиринче кол кичээвгейин ол мөөнээн, ынчан ооң ат-сураа дыка алгаан.

Ооң бодунуң сөөгү-биле алырга, В. П. Сингх болза Индира Гандини, Дж. Неруну хөлчок хүндүлээр, оларның идеалдарынга бердинген болуп турар. Ынчангаш Индияның политиктиг тайылбырлакчылары иштики болгаш даштыкы политикага, ылаңгыя Совет Эвилелинге хамаарыштыр, чаа чазактан шиитпирлиг эргилделер манавайн турарлар. «Правданың» корреспондентизи болуп, Индияга хөй чылдарда чурттап келген кижи болгаштың, бистиң чуртувус-биле найырал болгаш кады ажылдажылгаже углануышкын ында бүгү-нииги деткимчени ап турар деп бүзүрелдиг чугаалап болур мен.

Оппозицияже кирген ИНК (И) парламентиниң адаккы палатазында эң хөй олутту — 525-тен 193-ту эөлеп турар, бүгү чүвениң аянын бодаарга, ИНК (И) демиселден ойталаарын бодавайн турар. Оппозицияның баштыны Раджив Ганди «бодунуң эрге-ажыын хараан кабинетти» удурту берген, моон мурнунда турган 17 министр олче бантаап кирген. ИНК (И)-ниң удуртулгазы сонгулдаларга партияның чедимче чок болганының чылдагааннарын ам анализтеп көрүп турар. Ону организас талазы-биле быжыглаар дугайында шиитпир хүлээп алдынгал.

В. ШУРЫГИН.

ДЕМ-БИЛЕ ТУДУП ИЛЕРЕТСЕ

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайда болгаш бүгү республикада кем-херек үүлгедикчилерниң, хулиганнарның кылган херээн солуннарга чырыдып, телевизорга көргүзүп турар. Ам черле кандыгдаа айтырыг ажыкчарлыг болу бергени кончуг-ла экидир деп санаар-дырмен. Ынчаарга, мал оорларын шак ынчаар база чарлап, көргүзүп турза кандыг боор чүвел?

Бистиң Каа-Хем районнуң девискээринде оор база тывылган. Күзүн бо районга барыын, чөөн кожуннардан билдинмес чамдык кижилер көстүп келир. Олар моон хөй малды оордап алгаш, аалдарынче сүре бээр. Оон соонда чеже-даа исдажын үндүрүп, киирип тургаш, шагдаа черинден дуза дилеп чеде бээрге, ону огумчалыг тоомчага албас боор чүве-дир. Чүгле корум-чурум үрээшкиннеринге удур демнээл дээш чүнү-даа чаңгыс талаласаш туруп берген хире-дир.

Мээң тодаргай саналым мындыг. Чүнү-даа чажырып, бузуруп болбас шак мындыг ажык-чарлыг өйде, өске районнарның шагдаалары боттарының хамааржып турар совхозтарының кадарчыларында турар өске ним-демдектиг малдарны эскерип каап, ол мал кайыын келгенин, паспорт документизи бар бе дээрзин ылавылап тодаратса эки. Аал коданында арай сезиктиг хире мал бар болза, ону ол кижилерден хавырган, солуннарга чарлап, телевизорга көргүзүп, оон чүзүүнүн, ним-демдээн дыңнатса чүл дээ бодалдыг мен.

Малын чидирген кижилер ындыг хевирлиг медээ дыңнаап, малдың турар черинге чедип, барып көргейдаа, аңаа баргаш, таныш-даа ап болгай. Шагдаа ажылдакчыларының малды тып, кадагалап турганы дээш шүүделип-даа төлеп каарга, чүүлдүг деп бодаар мен.

Малчыннарда чайшөлээн база эвээш болур-дур. Читкен мал узамдыккан соонда, ол олчаан бажы-биле баар.

Чурттактың чонунуң талазында улуг дуза негеттинип турар. Бир эвес ишти дембиле соңларны тудуп илередир, оларны кезедип торгап, шиндип турар болза, мал оорлаашкыны чидип болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Севээн САЛЧАК.

ООЦ ДУГАЙЫНДА КАШ СӨС

Кара-Хөлде бир херээжен кижиниң дугайында каш сөс. Чайгы үеде ооң кодан девискээринге баар болзунарза, бичии садчыгажында ыяштар, айыраң-каас чечектер саглаңнашкан. Бо суурда база бир үлегерлиг бажыңнарның бирээзин бо. Ногаа аймаан чылдың-на элбеди тарып остүрүп турар. Каракыс Ленчаевна Хертек — эмнелгеде ажылдагый эргелекчизи, ооң бажыңы агитквартирага төвү болган, ол кезек бажыңнар база-ла погаанын тарып, мал-маганны азырап өстүрүп, аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээринге үлүгүн хире-шаа-биле киирип турарлар.

Бо не херээжен кижиниң эң онза талазы — ажы-төлүн мөзүлүг кижилер кылдыр кижизиткени. Шупту-ла ажылгыр, кежээ. К. Л. Хертек ажылынга мактадыг, чонуунга хүндүткелдиг. Ооң арнынга кезээде хүлүмзүрүг чайнаа чоруур. Чүге дээрге ол долгандыр турар амыдырал байлак чаагай болурун күзеп, ол дээш үлүгүн киирип чоруур.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

Интернационалчы кижизидилгениң бир хевири

СЭЭҢ КУДУМЧУҢ—СЭЭҢ ААЛЫҢ

Кызыл хоорайның бир төп кудумчузун Щетинкин болгаш Кравченко дээр. Ол аттарның канчаар тыптып келгенин улуг назылыг кижилер билир, а чамдык аныяк-өскен лаан. Ындыг байырлал — интернационалчы кижизидилгениң бир хевири дээрзин ынчан көрдүм.

Төөгүже эглип көрээлиңер. Совет эрге-чагырга дээш чиг демисел чурттуң булуң тулчуушкунну көрүп тура-ла, тулчуушкунга есаул Бологовтуң ак шериин чылча шапкан турда, Кызылга 40—50 хире чавыт ыяш бажыңнар элезинниг ховуда өскүссүрей берген тургулаанын, бөгүнге чедир чечектелип хөгжүп келгенин, албан черлериниң, организациялариның, будүрүлге, культура черлериниң тыптып эгелээнин, янзы-бүрү кижилериниң интернационалчы өг-бүле апарганын, бажың бүрүзүнүң, кижи бүгүдезиниң салым-долунуң төөгү-биле сырый холбашканын, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу ёзулуг аал болуп чоруурун көрүп турар. Оларга быжыг билигни бербишаан, улуг арга-дуржулгазын дамчыдып турарларга мастерлер Галина Даңгыр-оол, Вера Серен, Татьяна Артемова болгаш башкылар Надежда Балыкова, Софья Стрелецкая, Людмила Казанцева оларга училище чоргаарланыр. Бисте колдуунда кыстар болгаш, корум-чурум эки. Кижизидилге аажылы эки тургустунган — деп, өөредилге эргелекчизи Елизавета Иргитовна чугаалады.

Сургуулдар өөредилгезин практиктиг ажылдар-биле холбап турар. Келир үениң садыгжылары Кызыл районунуң магазиннеринде, поварлар Кызылдың эмчи училишезининг столоваязында, хлеб быжырыкчылары хоорайның хлеб заводунда шалыңныг ажылдап, практиказын эрттирип турары оларга кончуг өөредиглиг. Сургуулдар кудумчу байырлалынга киришкеш, аалчыларның чугааларындан дыка хөй чүүлдерни билип ап, төөгү-биле холбашкан билиглерни шиңгээдип алган. Ол байырлал сургуулдар ортузунга интернационалчы харылзааны улам быжыктырган.

Кудумчулар байырлалдарын кодээ суурларга эртиреринде база күзенчиг. Чамдык чурттакчылар, аныяк оолдар, кыстар чурттап, аажылдап турар кудумчуларының аттарын, төөгүзүн билбес болур. Шынап-ла, кудумчу сээң аалың, салым-чолуң болганда, оон келир үези, төөгүзү, арыг-шевери, ажыл-ижин дээш туржур ужурлуг сен. Ол — сээң хамааты хүлээлгең-дир.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: байырлал кежээниң көрөзиниң кижилери.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭМЧИНИҢ СҮМЕЗИ

ГРИППТЕН УРУГЛАРНЫ КАМГАЛААРЫ

Эргим ада-иезер! Грипп — халдавырдыг аарыгларның бирээзи. Бичии уругларга бо аарыг дүрген халдаачал. Ындыг болганда өкпеге, кулакка, бүүректерге дегдиришкиннерни тывылдырып, нерв системазын баксыралдыл болур. Грипптиң чиик хевири безин каданнаар аарыгларны тывылдырар товарылгалар турар. Бо аарыг уругларның организмин кошкадып, мага-боттуң өске аарыглардан камгалаңнар шинээзин кошкадыптар. Ынчангаш ада-иелер грипптен аарыыр шынаарларны бо-лип ап, баш бурунгаар ооң камгаланыр болза эки.

Аарыгның өөскүдүкчүзү — вирус. Ол вирус кижи чөдүрүп, азырып, чугааланы-турар үелерде, агаар дамчыштыр чанында кижилер же тараар. Оон аңгы-аарыг кижиниң чүгүлүмаар сын-савазын ажыглаанындан, уруглардың ойнаарактарындан, чоттунар аргыдан, кадык улус арыг-шеверни сагыыланындан халдажыр.

Грипптээн кижиниң өг-бүленнiң өске кежигүннеринден дүрген аңгылаар. Мындыг аарыг үезинде бажыңче улус чалаарын, грипптээн улустуг бажыңнарже баарын шуут болдурбас. Аарыг пептерээн таварылгада, хөй кижи чыыл-ган черлерже бичии уруглар-ны чоруттанар. Аарыг кижи чөдүрерде, азырарда аксын, думчуун аржыыл-биле дуглап алырын сүмелеңер. Аарыг кижиниң аяк-савазын тускайлаар, кижиниң суг-биле чуур. Ол кижиниң ажыглаан чоттунар болгаш думчук аржыылдарын чуурунуң бетинде, кижиге сугга хайындырар. Уруг эмзирер иелер чаш кижизиң чемгерер бетинде, кургаглаарда, думчуун база аксын дөрт каът марля-биле дуглап алыр. Ол марляны хүнүң кижиге чугаар, кижиг-ниин-биле базар. Бажыңнаштың хүнүң өл төс-биле чодуп туруңар. Хире-хире агаарладып алыңар. Арыг агаарга селгүүстеп, хүн чурумун сагыңар.

Уруглуң гриппээнин баш бурунгаар эскерипсиңерзе, ясли-сад чорутпанар. Бажыңче дүрген-не эмчинин чалаңар. Уруг аарый бээрге, боттарынар эмнээрин кылыптанар.

Татьяна МОНГУШ.
Республиканың кадык-шылга төвүнүң эмчизи.

Чаңгыс черден ийи материал

ТВ

ЯНВАРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.45 Мультфильм. 11.55 Удусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы «Оркестрниң адаа-биле». («Швейцария). 12.30—13.00 «Ye». 15.30 «Кайгамчык чүүлдер ареназы». Бот-тывынгыр цирк коллективтериниң концерти. 16.20 Документалдыг фильмнер. 16.50 «Магия»-биле ужуражышкын. Телеочерк. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Ye». 19.00 Дешилге. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 22.55 Эстрадалыг программа. 23.15—23.50 «Бистиң өрелериве».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «НЭП — төөгүнүң өөредиглери». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатика болгаш саналга техниказының үндезиннери. Хана солуннуң ЭСМ кылып турар. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Нинти Дириг биология. 10 класс. амытаннар канчаар озуп-сайзырап келгенил. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Эрги Чаачыл». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 Документалдыг фильм. 13.30 «Топтуг-томаанныг Марта». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.40—15.30 Бурунгу болгар база бурунгу орус ниити ыры уран чүүлүнүң дугайында фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Ачам дугайында чугаалап берейн». 17.40 Клод Эльфернин концерти. (Франция). 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Хоойлу болгаш хүлээлге». «Улусчу контроль». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Анонс, анонс». Кызылга гастрольдар дугайында. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА—«Динамо». 21.30 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчыткаңы. «Мээң амыдыралым». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.35—23.45 Музыкалыг телеабонемент. «Легенда ышкаш төөгү».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Кайгамчык чараш чүүлдерже орук». Домотканово, В. А. Серовтуң төрүттүнген хүнүнден бээр 125 чыл болганынга. 19.25 Д. Брубек. Концерт. 19.35 Документалдыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Один момент» (Индия. 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50.

«Видеозал: «Странная любовь» 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.40, 12.30, «Сказка о прекрасной Айсулу» 11.00, «Зеленый луч» 14.10, 18.00, «Ночевала тучка золотая» 16.00, 19.50 (узаткан) шактарда.

«КАА ХЕМ»: «Приговоренный» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «С течением времени» (Индия. 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

ЧУГУЛА ДЕП САНАП ТУРАР

Каяа-даа быжыг корум-чурум дээш

Тес-Хем райкүүскомунуң ИХК-ның паспорт столунуң, КАИ-ниң болгаш районнуң сан-хөө килдизиниң ажылдакчылары кызыгаар зонаның чурумунга хамаарыштыр рейдини организастаан. Ону эрткен чылдың төнчүзүнде чоруткан. Ол рейд үезинде 282 кижиниң паспортун, 12 автомашинага болгаш автобустарга хынальданы кылган. Ооң түңнелинде 2 кижиниң паспорттарында кирер бижидилге чок болганы илерээн. Олар Эрзин суурнуң чурттакчызы С. К. Увангур, Кызыл хоорайда аъш-чем садыйның садыгжызы Л. Х. Сииликей-дир. Оларның ажылдап, чурттап турар черлеринче дыңнадыышкыннарны чоруткан. Ол ышкаш 7 кижиде кызыгаар зоназынче кээриниң эрттирилгези чок болганы илерээн. Оларның үжү — А. Ч. Куулар, П. К. Монгуш — Шекпээр суурнуң, А. Ч. Ондар — Кызыл хоорайның чурттакчылары болган. Олар Шуурмак суурга чедир билет садып алгаш келгеш, оон Самагалдайже эрттирилге чок чорааш, тутурган.

Бистиң районга кандыгдаа нацияның кижилери кээп турар. А түгле херек чүве — бээр кээриниң эрттирилге-чөпшээрелин кылдырып алыры. Ону чамдык хамаатылар сагывайн баар таварылгалар, азы ону кылдыртырының албанын билбейн баарлары база бар. Чижээ, Литва ССР-ден келген хамаатылар Р. Б. Аминаускас, Х. С. Друскин, Красноярск крайның чурттакчылары Л. П. Колганова, В. П. Арестов боттарының хуу херектерин кылып чорааш, кызыгаар зоназынче киреринiң эрттирилгезин кылдыртып албаан болган. Оларның-биле милиция начальныги тайылбыр ажылын кылган болгаш оларны 10-10 рубльге торгаан.

Ол-ла хүн Кызыл—Аксрик аразында маршрут автобузунга (чолаачызы В. П. Исаев) 8 кижи билет чок чораан. Райкүүскомнуң сан-хөө килдизиниң ажылдакчылары ол чолаачыга хамаарыштыр шынзылга бижикти тур[illegible], ону оон ажылдаар черинче чоруткан.

Хыналдалар үезинде районнуң чурттакчыларының талазындан паспорт, документ чок чоруур таварылгалар хөй боол турар. Ындыг чижектерни Ак-Эрик, О. Шынаа, Берт-Даг суурларның чурттакчыларынга хамаарыштыр киирип болур.

Бистиң районнуң девискээринге кызыгаар зоназын ажыткандан бээр алды чыл эрте берген. Ону эвээш эвес үе деп бодап турар мен. Ол эрткен үе дургузунда паспорт столу эвээш эвес ажылды көдээ Советтер болгаш хөй-ниити организацияларыбиле кады кылып келген. Тайылбырларны, беседаларны эрттиргилээн. Чөн мурнунга бодунуң отчёдун берип турар. Депутаттар база школачылар ужуражылгаларга, төгерик столдарга, рейдилерге киржип келген.

Паспорт режимниң талазы-биле районда штаттан дашкаар беш инспектор ажылдап турар. Улустуң хөй чыглыр черлеринде, автовокзалда, Калдак-Хамарның арт кырында кызыгаар зоназының дугайын тайылбырлап турар плакаттарны, көргүзүг материалдарын аскан.

Бир-тээ, район девискээри кызыгаар зоназы болганда, чурттакчылар паспорттарын үргүлчү ап алган чоруур хүлээлгелиг, паспорттуг болуру албан. Ындыг-даа болза, чамдык хамаатыларның талазындан ол ниити чурумну хажыда бээр чүүлдер ам-даа читпээн. Ол болза үндүрген доктаалды хүндүлеп көрбезивистиң, харылсалгавыс чавыдыының, турамык хөөнүвүстүң бир чижээ ышкажыл.

Кызыгаар зоназында чурттап турар хамааты кижи бүрүзү бодундан эгелээш дөргүл-төрелиңге, эш-оорүнге, чоок кижилериңге чедир тайылбыр ажылын кылып, райкүүскомнуң ИХК-биле бир демниг ажылдаар болдарын камгалап шыдаар спортчуларга моондак кадыш, «дужамык» болбас кижи деп чүвени ажылдакчылар-биле чугаалажып ора билип алдым. «Боду чайлыг-ла болза, командаңы баштап алгаш чоруптар, деткимче көргүзүп, дузалажыры кончуг кижи» — деп, олар чугаалап турдулар.

«Чамдык эш-оор черле эки эде тургустунар болза эки-дир». Ындыг сөстерни хурал-суглаа болган үеде, аңаа ажыл аайы-биле чугаалажып, беседалажып-даа органган, чаңгыс эвес чыл чамдык удуртукчулардан дыңнап чордум. Ындыг-даа болза, оларның коллективти чаңгыс талалай удуртуп башкарар эрги чанчылы хевээр, өскерилге чок артып турар. Оларның бир-ле үвени чаавы кылыпканын амдаа көрбээн мен. Сос кырында ажылдавышаан хевээрлер ийин. Милиция органнарынга хөй чыл ажылдаан Владимир Херел-ооловичиден ол ындыг, аңаа-ла соскенынак кижилер үлегер алыр болза черле ажырбас боор. Чүге дээрге спорт ажылын, ол хоржок болза, ооң-ла күш-культураны коллектив үрүзүнге, будүрүлге санынга хөгжүдүп, сайзырадып болур: аңаа чүгле удуртукчу кижиниң талазындан ханылышыл, ынакшыл чүткүл херек.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ХАНДЫКШЫЛ, ЧҮТКҮЛ ТУРДА...

Милиция ажылдакчызының ажылы, амыдыралы чүгле кем-херек үүлгедикчилерин тывары, илередири-биле кызыгаарланмас. Амыдыралды чиик көөр, арага-дарыже сундугар, алгыш-кырыш болган шош-содаа кылыксаар, а оон кедерезе кижилерниң амы-тынынга чедер өөдежоктар-биле демисел чорударынга аңаа, совет милициянын төлээлекчизинге күш-дамыр сайзырадылгазы, тускай белеткел херек бе? Ыяап-ла херек! Шак ындыг бодал-биле Тес-Хем райкүүскомнуң иштики херектер килдизинге кире бердим. Ынчан аңаа начальниктиң политиктиг ажыл талазы-биле ора-лакчызы, милицияның улуг лейтенантызы Л. И. Шижээ-биле ужуражып, спорт оларның ажылынга кандыг идиглиг болуп турарын сонуургадым.

— Бистиң ажылывыстың уг-шиин, негелдези мындыг: күштүг, каппагай, эрес-дидим болуру. Ындыг болганда, күш-дамыр сайзырадылгазы милиция ажылдакчызынга кончуг чугула. А спорттуң кандыг-бир хевирингe доктаамал киржилге — ол дээрге ажылга шуут улуг быладыр — деп, Людмила Ивановна чугаазын эгеледи.— Чүге ындыгыл? Халдап келген кижиге удуп кандыг-бир арга ажыглап билбес болза, милиция органнарынга ажылдаан ажыы чок. Ынчангаш доктаамал белеткел херек.

Спорт болгаш күш-культура-биле харылзаа бо килдисте эки тургустунган. Оларныындан аңгы өске районнарда боттарының спорт залы чок дээрзинг Людмила Ивановна чоргаарал-биле сагындырды. Ол база эки ышкажыл. Ылаңгыя ук коллектив колдуунда-ла аныяктардан тургустунган болганда, ажылга ындыг таарымчалыг байдал чедишкинге чедире бээри черле билдингир. Оларның хөй кезии дээди болгаш ортумак тускай эртемниг. Чамдыктары Барнаулдуң, Омскиниң милиция школазының Красноярск хоорайда салбырында өөренип турар.

Күш-дамыр сайзырадырының талазы-биле белеткелди неделяда ийи удаа — школага болгаш боттарыныынга эрттирип турар. Самбонун аргаларын өөредиринге үлүгүн хостуг хүрешке спорт мастери Александр Тоорук киирип, аныяк ажылдакчыларга улуг дузаны көргүзүп келген. Ында часпас адыгжылар база бар. Бо талазы-биле лейтенант Анатолий Аймаа, биче сержант Даржаа Чооду эш-оорүнден артык. Хаак спортунга спорт мастеринге кандидат Кегел Сагаачы аңаа ажылдаан, үр болбаан. Ынчалза-даа кыска үе иштинде ол коллективтиниң идегелин, бүзүрелин чаалап апкан.

Улуг инспектор Тамбов Шойдак милиция органынга ажылдаар мурунда Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының автотранспорт факультедин дооскан. Институттан келгеш, ол «О. Шынаа» совхозка механиктеп ажылдап турган.

— Маңаа ийи чыл бурунгаар ажылдай бергейим ол. Баштай чаңчыгын чадап шаг болдум ийин. Чамдыкта маңаа шуут хондур дежурныйлаар ужурга таваржып турдум. Ынчан эзирик кижилерниң алгы-кышкызынга кулаам уюк апаар турган. Чоорту өөрени бергеним олдур — деп, ол алыс-ла шынын ажыт-чажыт чокка чугаалады.

Черле кымга-даа ындыгла ыйнаан. Эзирик кижилер дээрге эки тура-биле албыстай берген кижилер ышкажыл. Оларның кымга-даа түвектиг, чаржынчыг мөзүзүн кым-даа буруу шавар: ол амыдыралдың негелдези-дир.

Тамбов Дамдынович институтка өөренип тургаш-ла, бокс секциязынга барып, спорттуң ол хевирингe хамыкшый берген. Ынчан ол бирги разрядтың нормазын күүседип алган. А лейтенант Орлан Хертек самбо маргылдааларынга бо-ла киржи бээр, оон-биле кады ол участок инспектору хүлээлгезинге база ак сеткилдиг күүседип турар.

Тес-Хем болгаш Эрзин райкүүскомнарының ИХК-ларының аразында найыралчы харылзаа шагда-ла тургустунган. Олар боттарының аразынга спортчу маргылдааларны бо-ла эрттире бээрлер. Ол харылзаа ам-даа үргүлчүлеп турар.

Эрткен чылын зона аайыбиле шилилге маргылдаа Самагалдай суурга болуп эрткен. Аңаа тес-хемчилер тиилээн. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң үшкү чайгы спартакиадазынга киришкеш, өске районнарны ашкаш, команда талазы-биле чемпион атка төлептиг болган. Аңаа хостуг хүрешке денги аайы-биле бирги черни Орлан Хертек, Александр Тоорук, Тамбов Шойдак, Василий Хураган ээлээн. Самагалдайда милиция ажылдакчыларының спортчу чедишкиннериниң эвээш эвезинге ол чижектер барымдаа болур.

Кандыг-даа коллективтиң күш-ажылчы-даа, спортчу-даа чедишкини ооң удуртукчуунудан кончуг хамааржыры билдингир. Чамдык удуртукчулар спортчу маргылдааларже будун команда хамаанчок, чангыс кижини безин чорутпайн баар таварылгалар тургулаар болгай. Олар ооң бир-ле боттуг чылдагаанга хамаарыштыр чугаалаарлар. А мынча кандыгыл? Ындыг эвес. Кидагстиң начальныги, майор В. У. Сарыглар коллективиниң ат-алдарын Даңгыр-оол, Вера Серен, Татьяна Артемова болгаш башкылар Надежда Балыкова, Софья Стрелецкая, Людмила Казанцева оларга училище чоргаарланыр. Бисте колдуунда кыстар болгаш, корум-чурум эки. Кижизидилге ажылы эки тургустунган — деп, өөредилге эргелекчизи Елизавета Иргитовна чугаалады.

Сургуулдар өөредилгезин практиктиг ажылдар-биле холбап турар. Келир үениң садыгжылары Кызыл районунуң магазиннеринде, поварлар Кызылдың эмчи училишезининг столоваязында, хлеб быжырыкчылары хоорайның хлеб заводунда шалыңныг ажылдап, практиказын эрттирип турары оларга кончуг өөредиглиг. Сургуулдар кудумчу байырлалынга киришкеш, аалчыларның чугааларындан дыка хөй чүүлдерни билип ап, төөгү-биле холбашкан билиглерни шиңгээдип алган. Ол байырлал сургуулдар ортузунга интернационалчы харылзааны улам быжыктырган.

Кудумчулар байырлалдарын кодээ суурларга эртиреринде база күзенчиг. Чамдык чурттакчылар, аныяк оолдар, кыстар чурттап, аажылдап турар кудумчуларының аттарын, төөгүзүн билбес болур. Шынап-ла, кудумчу сээң аалың, салым-чолуң болганда, ооң келир үези, төөгүзү, арыг-шевери, ажыл-ижин дээш туржур ужурлуг сен. Ол — сээң хамааты хүлээлгең-дир.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: байырлал кежээниң көрөзиниң кижилери.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Киллистер: ◆ автийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизв — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүнеп комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 1 бажың № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 365. ТС—00207

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 15 (14215) ◆ 1990 чыл, январь 18, четверг ◇ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

Бичии чаштарга

Бичии урулларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунга чаңгыс удаа ажыглаар 17 муң шприцти (эм сыкыртыр херекселди) СЭКП ТК дамчыдып берген. Японияның Либерал-демократтыг партиязының Синтаро Абэ баштаан делегациязы ол шприцтерни СЭКП ТК-га берген турган.

Уруглар фондузунга дамчыдып берген шприцтерни Элиста хоорайда республиканың уруглар эмнелгезинче чорудуп бээр.

(СЭТА).

Коданнардан медээлер

Хой оолдаашкыны түлүктээн

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Чодураалыг-Сайыр, Оргу-Шөл, Шат бригадаларында хой оолдаашкыны кидин түлүк. Ниитизи-биле 10390 шээр мал оолдаар, бо хүннерде 4 муң ажыг хой хураганнапкан. Төлү менди доругуп турар. Бо чугула кампания үезинде малчыннарга оттулар түүлдү, мал чеми, суг база эң чугула бараанарны чедирер, сакманчылар-биле хандырар талазыбиле кол кичээнгейни салган.

Комсомол комитеди (секретары Елизавета Ооржак) 30 ажыг аныяктарны путёвка-биле сакманъыладып чоруткан. Комсомол райкому сакманчыларның слёдун эрттирген, ол ышкаш ниитизи-биле бо чылын оларның ажыл төлевири улгаткан.

С. Семис-оол, С. Солун-оол, Ш. Ооржак, Х. Ооржак, К. Ондар, М. Ондар оларның коданнарында хойнуң 40 — 60 хуузу төрүпкен. Бо чымыштыг ажыл-иште сакманчылар Ляна Ондар, Айланмаа Ооржак, Радик Ондар, Чечена Монгуш, Ымый-оол Монгуш, Чечен Ооржак кызымак чоруун көргүзүп, туструнда 60—120 чедир хураганнарны азырап турарлар. Олары семис, шыырак.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Сүт-Хөл район.

Хураганнар немежип турар

Мөңгүн-Тайганың кыштагларында хойнуң массалыг оолдаашкыны ам түлүктей берген. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжу коданнарында 3451 хой хураганнаан, 60 хой ара салган, 10 хой өлүг хураган төрээн. Ынчангаш бо совхозтуң төрүүр хой коданнарында ам 2911 хураган камгалап алдынган. Амгы үеде ол совхозтуң хойжулары Балык Ангыр-оол 241, комсомолдуң область конференциязының делегады аныак хойжу Сузур-оол Анчимаа 234, Донгак Серен 263, Хертек Дыртык-оол 187, Хомушку Көгел 144, Бораранган Кан-оол 140 хураганны чидириг чок өстүрүп, бистиң районда чаңчыл болган «хой бүрүзүнден — хураган!» деп хойжулар аразында калбаранган социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда чоруп орарлар.

Ол-ла совхозтуң кожазы «Мөген-Бүренде» массалыг оолдаашкын база үргүлүлеп турар. Чижээ, дугаары бир хойжу бригадада 1760, ийи-гизинде — 238, үшкүзүнде —314 хураган немешкен. Ынчангаш ниитизи-биле ында 1312 хой оолдаан, оон 1312 хураган онча-менди езуп турар. Бо совхозтуң хоочун хойжулары Сагаан Сарыг-оол 156, Доржу Эмер-оол 139 хураганны онча-менди алган.

Баштайгы хураганнар — малчыннарга, сакманчыларга улуг өөрүшкү.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.

Реплика

ЧАРАШПАЙЛАР ЧҮГЛЕ РАЙКОМДА БЕ?

Январь 11-де СЭКП Улуг-Хем райкомунуң дөрт каът бажыңында буфет эргелекчизин райпо складындан бараан ап алзын дээн. Хол сумказына сына бээр «бараанын» эккелгеш көөрге, духилер болгаш помадалар болган. Элээн болганда райкомнуң ниити килдис эргелекчизи Наталья Рехлова келгеш, садыгжының мурнунга 170 рубльди салгаш, бирээзи-ле 50 рубль өртектиг француз духилерни, помадаларны чааскаан аппарган.

Херээженнер дөгере чараш болуксаар. Ында багай чүве чок. Чүгле бо таварылга арагачы ашактарның одеколон былаашканы-биле домей болбаан бе?

Михаил КЫРГЫС.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕР

Барыын-Хемчикте Ак-Довурак хоорайның автобүдүрүлгезин хөй машина-техникалыг, күүседир ажылының хемчээли база өскен. Улус ажыл-агыйының чүүктерин дажыглаарының планныг даалгаларын ажыр боттандырып турар Тывада база улуг күчүлүг автобудурүлгелерниң санында кирген. Ында күчүлүг машиналарны башкарган чолаачылар даг-дүгүи болбаазырадыр фабриканың продукциязын Абазада демир-орук станциязынга чеднирип турар.

Ол АТБ-де дуржулгалыгдаа, аныяк-даа чолаачылар хөй. Оларның бирээзинге Шахур Хасанович Шахмуратов хамаажыр. Ак-Довуракка АТБ тургустунары билек, маңаа 35 чыл бурунгаар чолаачылап эгелээн. Чолаачы Кызыл-оол Дондук база оон кады ажылдап эгелээн ажи-дир.

ЧУРУКТА: Ак-Довурак АТБ-зиниң акыяк чолаачылары ажылче үнер мурнунда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Делегей шуулганы

«Чер кырынга дириг амыдыралды камгалап арттырар сорулга-биле долгандыр турар хүрээлелди камгалаар база хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле Бүгү-делгей шуулганы» деп конгресс Москвада бодунуң ажылын үргүлүлеп турар. Оон ажылында делегейниң 82 күрүнезинден келген бир муң ажыг төлээ киржип турар.

Бо шуулган дээрге эртем талазы-биле семинар азы конференция-даа эвес. Оон сорулгазы болза, кижиниң угаан-медерелин хевирлеп тургузуп турар политиктерниң болгаш шажын ажылдакчыларының күжениишкиннерин долгандыр турар бойдусту камгалаарынче угландырып каттыштырары болур. Оон ажылында КНО-нуң чиңгине секретары Х. Перес де Кузльяр, янзы-бүрү адырларның эртемденнери, экология шимчээшкининиң активчилери, профэвилелдериниң удуртукчулары, чурукчулар, журналистер киржип турар.

Конгресстиң ийиги хүнүнде АКШ-та «Уорлдуотч» деп институттуң үндезилекчизи Лестер Браун, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи Е. П. Велихов, КНО-нуң чурттакчы чон талазы-биле фондузунуң директору Нафис Садик санал бергеннер. Хүнүң ийиги чартыында шуулганның киржикчилери тематиктиг комиссияларга ажылдаан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Соведин чыылдырар дугайында
ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң үшкү сессиязын 1990 чылдың февраль 14-те Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ
Москва, Кремль.
1990 чылдың январь 16.

Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш харыысалга дугайында

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң

ЧАРЛЫЫ

РСФСР-ниң хамаатыларының соңгулда эргезин хандырарының магадылалын күштелдирер сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

РСФСР-ниң дараазында хоойлужудулга актыларынга оскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 1960 чылдың октябрь 27-де РСФСР Хоойлузунуң бадылааны (РСФСР-ниң Дээди Совединиң ведомостары, 1960 чыл, № 40, арын 591; 1982 чыл, № 49, арын 1821) РСФСР-ниң Кеземче кодексизинге:

1. 132 үүлдү дараазында эдилге-биле киирер:

«132 үүл. Соңгуур эргени боттандырарынга болгаш бүзүреттирген кижилерниң бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктааны

РСФСР хамаатызының улус депутадын соңгуур азы аңаа соңгудар эргезин хостуг боттандырарынга, соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга азы улус депутаттарының кандидаттарының бүзүреттирген кижилериниң оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктааны, бир эвес ол чүүлдерни күш догеп, мегелеп, кыжанып азы хээлилеп тургаш үүлгеткен болза,—

хосталгазын ийи чыл чедир хуусаада казыыр азы ол-ла хуусаада эдип чазаар ажылдарга шиидер».

2. 133 үүлдде «бадылаашкынны өжегээр шын эвес санааны дээш» деп сөстерге «азы соңгулдалар түүнелдерин шын эвес үндүргени дээш» деп сөстерни немээр.

II. 1984 чылдың июнь 20-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында РСФСР Кодексизинге (РСФСР-ниң Дээди Совединиң ведомостары, 1984 чыл, № 27, арын 909; 1985 чыл, № 40, арын 1398; 1986 чыл, № 6, арын 176; № 23, арын 638; 1987 чыл, № 27, арын 961; 1988 чыл, № 31, арын 1005; 1989 чыл, № 10, арын 246).

1. 5 эгениң адын дараазында эдилге-биле киирер:

«Хамаатыларның эргелеринге болгаш чоңнуң кадыкшылынга салдар чедирер административтиг эргехоойлу хажыдыышкыннары».

2. Кодекстиң 5 эгезин 40^1, 40^2, 40^3 болгаш 40^4 үүлдер-биле мынчаар немээр:

«40^1 үүл. Соңгуур эргени боттандырарынга болгаш бүзүреттирген кижилериниң бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктааны

РСФСР хамаатызының улус депутадын соңгуур азы аңаа соңгудар эргезин хостуг боттандырарынга, соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга азы улус депутаттарының кандидаттарының оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктааны, бир эвес ол чүүлдерни күш догээшкинибиле, мегелээшкин-биле, кыжанышкын азы хээлибиле холбашпаан болза,—

хамаатыларны бежен рубль чедир база албан-дужаалдыг кижилерни — чүс рубль чедир торгаар.

40^2 үүл. Улус депутадынга кандидат дугайында меге чүүлдерни тараткан.

Соңгулдаларның түүнелинге салдар чедирер соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга холгаарлаан.

Соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга холгаарлааны азы ооң ажылчорудулгазынга эргежок чүгула медээлерни болгаш материалдарны соңгулда комиссиязынга бербээнин база ооң шинтпирлерин күүсеттирээнин, а ол ышкаш соңгулда комиссиязының кежигүнүнге ооң бодунуң хүлээлгелерин күүседиринге шаптыктааны дээш,—

хамаатыларны бежен рубль чедир база албан-дужаалдыг кижилерни — чүс рубль чедир торгаар».

3. 202 үүлдү, 247 үүлдүң ийиги кезээнге, 257 үүлдүң ийиги кезээнге, 247 үүлдүң бирги кезээнге, «үүлдерде көрдүнген» деп сөстерниң соонга «40^1—40^4» деп саннарны немээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **В. ВОРОТНИКОВ.**

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары **С. ЧИСТОПЛЯСОВ.**

Москва,
1990 чылдың январь 2.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СЭКП обкомунуң Политиктиг чыыдышкын бажыңында январь 20-де суботада, 10 шакта Тыва АССР-ниң Чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору В. А. Попов, республикада Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының кол инженери Ч. Д. Сат олар-биле соңгукчулар клубунга эзлчеглиг ужуражылга болур.

Кандыг айтырыглар талазы-биле боттарынарның күзелдеринерни болгаш клубка кымпар-биле ужуражырын күзээр силер аңаа чугаалаарын диледивис. **Ол дугайында дараазында телефонпарже телефонпаар: 3-43-31, 3-41-59.**

РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар Николай Ооржакович Даңзы, Виталий Александрович Гантов, Любовь Ивановна Кремнева, Галина Седеновна Ондар, Виталий Александрович Попов олар-биле ужуражышкын 1990 чылдың январь 20-де 10 шакта СЭКП хоркомунуң хуралдаар залынга болуруп РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

Округтуң соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

1990 чылдың январь 16-да округтуң соңгулда комиссиязы бодунуң хуралынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазыбиле РСФСР-ниң депутадынга дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

1. Кара-Сал Владимир Бораевич, 1938 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

2. Серяков Владимир Ефимович, 1934 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

3. Тимонин Александр Николаевич, 1957 чылда төрүттүнген, Тываның машина тудуушкун заводунуң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының

ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 үүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында кандидаттарын округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Алдан-Маадыр № 63 соңгулда округунуң талазы-биле

Ооржак Дандар-оол Көк-Хунаевич, 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Баян-Тала № 64 соңгулда округунуң талазы-биле

Кара-Сал Мөңге Диинмеевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП Сүт-Хол райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл суур.

Ишкин № 67 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Чымба Балдыкович, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл суур.

Монгуш Сергей Дадар-оолович, 1959 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Тыва обкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Кундустуг № 73 соңгулда округунуң талазы-биле

Петров Валентин Борисович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Сарыг-Сеп суур.

Бүрен-Аксы №74 соңгулда округунуң талазы-биле

Магеря Александр Андреевич, 1952 чылда төрүттүнген, Тыва респотребсоюзтуң баштаар черинин даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Марцеха Анатолий Васильевич, 1937 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайда Тываның авиоотряд каттыжышкынының командири, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Удумбара Черкал-оол Александрович, 1938 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Сарыг-Сеп суур.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Каа-Хем Барыын талакы № 75 соңгулда округунуң талазы-биле

Горилый Евгений Владимирович, 1946 чылда төрүттүнген, «Көк-Тей» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Килин Леонид Павлович, 1951 чылда төрүттүнген, Кызылдың куш фабриказының директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Сухов Николай Михайлович 1936 чылда төрүттүнген, «Кызыл» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Кунгуртуг № 82 соңгулда округунуң талазы-биле

Хертек Арбан Сюрюнович, 1934 чылда төрүттүнген, Кызыл райпозунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чадамба Владимир Фёдорович, 1949 чылда төрүттүнген, «Шын» солуннуң редактору, СЭКП кежигүнү, Кызыл Хоорай.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Туран Соңгу талакы № 89 соңгулда округунуң талазыбиле

Доржу Иван Демир-оолович, 1956 чылда төрүттүнген, «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран СБФ-зының механиги, кежигүн эвес, Найырал суур.

Перфильев Илья Васильевич, 1928 чылда төрүттүнген, Бии-Хем районнуң төп эмнелгезинин оргметодкабинединиң фельдшери, кежигүн эвес, Туран хоорай.

Туран Төп № 90 соңгулда округунуң талазы-биле

Гончаров Валерий Николаевич, 1957 чылда төрүттүнген, «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай.

Доржу Нина Ефимовна, 1946 чылда төрүттүнген, Туранның № 1 ортумак школазының башкызы, кежигүн эвес, Туран хоорай.

Норбу Юрий Яковлевич, 1957 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизиниң начальныги, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай.

Туранның Мурнуу талакы № 91 соңгулда округунуң талазы-биле

Титов Виктор Дмитриевич, 1948 чылда төрүттүнген, Туранның сепгелезтехниктиг бүдүрүлгезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай.

Тарлаг № 92 соңгулда округунуң талазы-биле

Трофимов Василий Константинович, 1935 чылда төрүттүнген, Тываның төлевилел-сепгелге-тудут автомобиль оруктарының каттыжышкынының начальныги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Өөк № 93 соңгулда округунуң талазы-биле

Дотпаа Демир-оол Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, «Саян» совхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү, Сесерлиг суур.

Хадың № 94 соңгулда округунуң талазы-биле

Мишарин Юрий Александрович, 1939 чылда төрүттүнген, «Хадың» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Хадың суур.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Кочетов № 99 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Мышкыр-оол Чолдак-Ашакович, 1938 чылда төрүттүнген, улус депутатарының Таңды район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү. Бай-Хаак суур.

Межегей № 100 соңгулда округунуң талазы-биле

Губарев Юрий Кузьмич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Бай-Хаак суур.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Азас № 112 соңгулда округунуң талазы-биле

Содунам Владимир Васильевич, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП Тожу райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Тоора-Хем суур.

Ий № 113 соңгулда округунуң талазы-биле

Каадыр-оол Александр Соколович, 1940 чылда төрүттүнген, «Май 1» совхозтуң директору, кежигүн эвес, Ий суур.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Арыг-Бажы № 118 соңгулда округунуң талазы-биле

Салчак Алексей Александрович, 1961 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем районнуң улус судунуң судьязы, кежигүн эвес, Шагаан-Арыг хоорай.

Булуң-Терек № 120 соңгулда округунуң талазыбиле

Даржай Александр Александрович, 1944 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Тюлюш Алдын-оол Дарын-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, «Ак-Туруг» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Ак-Туруг суур.

Хендерге № 124 соңгулда округунуң талазы-биле

Неделин Владимир Сергеевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Кандидат-биле ужуражыышкын

Кызылдың № 129 соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров республиканың агроүлетпүр каттыжышкынының коллективи-биле ужурашкан. Аңаа ол бодунуң программазы-биле соңгукчуларны таныштырган. Амгы үеде бистиң республикада 61 муң пенсионерлер болгаш инвалидтер бар. Оларның социал хандырылгазынга чылдын-на күрүнеден 35 млн. ажыг рубльди чарыгдап турар. Эрткен чылдың октябрьдан бээр республикада 13 муң пенсионерлерниң алыр акшазын эде санап, немеп берген.

Бир эвес аңаа улус депутадының мандадын бүзүрел тыпсыптар болза, чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазынче эң улуг кичээнгейни салырын Сергей Дамбаевич Киров чугаалаан. Ол ышкаш масса чон-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, «Кадыкшылга» программаны боттандырарынче, социал-культура объектилериниң ажыглын экижидеринче, бүгү күжүн салырын дыңнаткан.

Ужуражылганың түүнелинде кандидат соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга харылаан.

Николай ВАНЬКОВ.

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДЫГ УГЛАНЫЫШКЫННЫГ БОЛЗА ЭКИЛ?

Бо айтырыгны депутаттарга кандидаттар бо-ла тургузуп келир. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр бодумнуң хууда чамдык бодалдарымны хире-шаа-биле маңаа чугаалап көрейн.

Программа чаңгыс аай хоолгалаттынган болбазы билдингир. Округта соңгукчуларның амыдырал байдалының, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның аайы-биле кандидат кижиниң бодалдарын, сорулгаларын ёзугаар ооң аңы-аңгы угланыышкыннарлыг тургустунары чугаажок. Ынчалза-даа мындыг бодал бар. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражылгалар үезинде ышкаш, программага аажылагый, тудуг-суур айтырыглары колдады кирип туруп бээр болза хоржок деп бодаар мен. Ындыг бодал колдуунда-ла ужуражылга үезинде тургустунуп келир айтырыглардан тыптып кээр турган. Ынчангаш кайы-бир черге чуртталга бажыңы, уруглар ясли-сады ийикпе, азы школа тудар, малчыннарга садыг хандырылгазын экижидер дээн чижектиг айтырыгларны тус чер-

Хууда бодал

де ол талазы-биле эрге-дужаал эдилээн кижилерниң дорт хүлээлгезин депутатка кандидат бодунга ап, ону күүседир болу бээри, кижи бодаарга, канчап-даа тарышпас болгу дег. Ындыг ажылдарга депутаттың киржири албан болбайн аан. Ынчалзажок ону боду күүседир бооп, соңгукчулар мурнунга аазавайн, айтырыгны ол дээш харыысалгалыг кижилерден депутаттар дүүштүр кижизидилге ажылын кичээнгейге алыр болза эки. Уттундуруп бар чыдар чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарны амыдыралче катап киреринiң аргаларын ол талазы-биле эки дуржулгага даянып, нептередирин чоп көрүп болбас деп. Дыл айтырыы-дыр, ол база көдүртүнүп турар болгай ылаңгыл ажылы ооң-биле холбашкан кижи болза, ону база кичээнгейге ап болур-биле соңгукчулары-биле чугаалажыр апаар, ында ниити байдалды карак-биле көрүп, билип алыры чугула. Соңгукчуларның сагыш-сеткилинге таажыр программаны кандидат кижи ынчан тургузуп ап болур.

Соңгулда мурнуңуң программазын тургузуп алыры белен эвес деп чүве билдингир. Депутаттың кандидадынга дуза херек апаар. Ынчангаш көдээ Советтер, тускай эртемниглер оларга арга-сүмезин берип, аңаа үлүг-хүүзүп киириштирер ужурлуг. Беш чылда ажылдаарының тодаргай программазы шак ындыг демниг ажылдың түңнелинде чогумчалыг тургустунар деп бодаар мен.

Бэгай-оол БАРБА.
Бай-Тайга райкүүскомнуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

СОНУУРГАЛДЫ ОТТУРАР ДЭЭШ

Районда политөөредилгениң чоруп турар байдалынга хамаарышкан интервьюну СЭКП Өвүр райкомунуң парткабинет эргелекчизи Осур-оол Кожумаевич Ховалыгдан редакцияның дилээ-биле Аратоол Саая алган.

— Чаа 1989-90 өөредилге чылында политиктиг өөредилге кандыг деңгелде тургустунгакыл?

— СЭКП Төп Комитеди 1987 чылдың сентябрь 15-те «Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге системазын эде тургузар дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол доктаалда өөредилгени организастаарының демократтыг принциптерин калбартырын көрүп турар.

Аңаа үндезилээш, районнуң партия организациялары политөөредилгеге кандыг курсту, теманы өөренирин коммунистерден болгаш күш-ажылчы коллективтерден айтырып, оларның күзели-биле шилип ап турар. Бо чылын районда тургустунган политиктиг үезрбийиң школаларда, политиктиг он ийи семинарларда болгаш хуузунда план ёзугаар муң ажыг кижи өөренип турар. Оларның иштинде 468 коммунист, 159 комсомолчу бар. Комсомолдуң политөөредилгезинде дөрт чүс ажыг аныяктар хаара тутувган. Политиктиг болгаш идеологтуг демиселдин, эде тургустунуушкунуңуң тодаргай сорулгаларын шиитпирлээринге, шын угланыышкын тыварынга идегелдиг чепсек кылдыр ону медереп билири чугула. Хой кезинде өөредилгелер доктаатынган чурум ёзугаар айда 2-ден эвээш эвес эртер.

— Өөредилге шынарлыг эртсин дээш канчыг хемчеглер алдынганыл?

— Өөредилгениң шынарын бедидер дээш партия организациялары харыысалгалыг, ханы биллиглиг пропагандист эштерни шилип ап, курстарга башкылаарыбиле быжыглап турарлар. Политиктиг өөредилгени организастап эрттирери-биле бежен дөрт пропагандистер ажылдап турар. Оларның иштинден дөртен тос кижи партия кежигүннери, ол хире кижи дээди болгаш дооспаан дээди эртемниг. Оларга немелде билиглерни, угланыышкыннарны, сумелерни бээр дээш чаа өөредилге чылының өгезинде СЭКП райкому район чергелиг семинарны организастаан. Пропагандистерге семинар эрттирери моок-даа соңгааргы планнарда кирип турар. Чаа өөредилге чылында черчерге баштайгы кичээлдерни СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң материалларын өөренип, сайгарары-биле эгелээн. Ол кичээлдерге СЭКП райкомунуң секретарлары, бюро кежигүннери, аппараттың ажылдакчылары кирген. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге Владивостоктан депутат Е. А. Гаерниң чугаазындан кай одургуну (№ 161 «Правда-да») маңаа кириксээрим ажок: **«Соңгу чүктүң улустарының культуразындан дыка хөй чүүлдер шуут читкен, ынчалзажок чамдык арткан чүүлдерни камгалап ап болур. Маңаа хамыктың мурнунда, түс черниң чиңгине чурттакчылэрыпга чурттаар болгаш амыдыраар девискээрлерни — өлүк-тывыш черлерин, одар-белчиирлерни, иштики сугларны быжыглаары албан. Эвилелдешкен ведомстволарның болгаш министерстволарның түс черниң чурттакчыларының чаңчылчаан амыдыралыныче халдаашкынын чүгле ынчаар соксадып болур».** Бо чугаага ким-даа удурланып шыдавас, ол ында боттанып эгелээн. А бисте база чамдык документилер кылдынган, амдыызында боттанмаан-даа болза, келир сезонда оларның боттанырынга тожу чон аажок идегеп турар.

Баштайгы казанак чанынга бисти күчүлүг трактор манап турган. Каш хонук бурунгаар чораан ол тракторнуң деспи-шанаанга олурупкан бис. Ылчирбе дугуйларның октаан чоржак-чоржак харлары шанакта улустуң хөөп, дүргектелген дүвү хей иштинче киир үрүп, деспишанак даштарга, төштерге болгаш турган ыяштарга камхайыра чок моңнап, ижинишойүндү сөктү бер чазып чорду. Кижи бир холу-биле бөрт чыпшыр тударынга, бир хол-биле чагы дуй тыртыпарынга өйлежир. Дүн-хүн чок ынчаар элеңейнип кээр. Танкеткалыг азы «Буранныг» болза,* ындыг эвес ийик.

Танкеткадан эгелээш, ивижилерниң бүгү херек чүүлдерин чурттуң иви ажылдыг ажыл-агыйларын харыылап турар «Соңгу чүк» эргелел хайырлап болур. Ол дугайын ооң ыңай ол буянныг эргелелге кирерде моон чүгле бижик херегин, ол бижиктиң кымның буруузу-биле чоруттуимайн турарын мооң мурнунда бижээн мен. Ынчан солунга үнген материалга хамаарыштыр дээштиг хемчег албаан. СЭКП райкомунуң бирги секретарының ол чугула дилээн хандырбаан. ам Тожунуң бойдузун чиижең улустан камгалавайн турар дээш республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Михаил Петрович Кошелевче хомудалын тайгада ивижилер туржук, суурларның чурттакчылары безин чугаалап турду.

Москвада турар «Соңгу чүк» эргелелдиң сорулгазы, хүлээдгези болгаш алыс херээ-даа — ивижилерге бүгү талалыг дуза чедирери, оларның амыдыралын экижидери, ол малдың бажын өстүрери. Ындыг буянныг эргелелге каттыжары кайы хире берге эвес дээш ооң начальниги Михаил Петрович Кошелевче долгап турганымны баштай чугаалаайн. Боду чок, оралакчызы Павел Евстигнеевич Миронов: «Эргелелге каттышпаан болзунарза, дилегбижиктен соонда чорудуптар силер, а амдыызында хереглээн чүүлдериңерниң чагыын киириңер, бис чорудуп бээр бис» деп бо. Маңаа кандыгдаа тайылбырның херээ чок, бодувустуң чөгенчивисти миннир үжүрлүг бис: «Багын сөглээрге, бачыды арлыр». Ол эргелелдиң ивижилерге бээр чүүлдериниң дыңзызын база көрген мен — бүдүн дептер долдур. Боолар безин янзы-бүрү, оларны 3—5 чыл болгаш-ла, чаа боолар-биле солуп турар. Шын эртпес хептер, күштүг фонарьлар, электри-биле чылыдар хептер... Карман рациязы-биле тайгага иви кадарын чорааш, аалында өг-бүлези-биле, ооң күштүг рация-биле аалдар аразында, ооң күштүү-биле каш чүс километрде төп-биле чугаалажып болур.

БИР ДУНЕ ивижилер майгынынга чеде берген бис. Фабрикага даараан негейимниң кырындан ууттунмас чагымны эжингеш, мурнундагы дуржулгамдан билир болгаш, бөргүмүңү салдырыктарын дуй багланган, дөжей чадын каан пеш будуктарының кырынга чыдыпкан мен. Мээң чанымга совхоз директору Александр Соколович Каадыр-оол чыткан чүве, ол хеп-хенертен туп-тура халыды. «Па, улаарай бердиң бе?» дидим. Чок, от ужудуптарга, майгын кырынга дошталган хыраа эрий берген, ооң дамдызы арнынга дүшкен бооптур. Оон директор бөргү-биле майгынның ойбаан бөөшкүнней идип каан, чагызы-биле хөме шугланып алды. Мээң кырымда база ойбактар бар-даа болза, арнымга дамды дүшпеди — дорбаанна шуглаттынып, «хемчээн апкан» мен.

Улуг эвес хөл кыдыында дөрт майгын барын эртен көрдүм. Уннаштыр келген хемивис ооң үңүп чыдар чүве-дир. Хөлдүң үстүү кыдыында, аанакайын, база-ла аңчылар казанаа. Кодан кежи, диин эъдн, тооргу дуюу, күртү бажы, адыр ыяштардан болгаш манзалардан кылгылаан хергилер... Дизигде какпанын хөйүн — чүгле чүстер-биле санап болур! Каш хонарга бо ивижилер моон көжүп чоруптар, ынчан бо казанакка «аңчылар» чедип кээр. Та кайыын кээр, та кымнар кээр. Хөл кыдыындан ыңай баткан өзеңнер — Красноярск крайже болгаш Иркутск областче киргеи хемнериң баштары ол.

Совхоз директору ивижилерге эки сургаал берип, элээн угаадыгны кылды, экономика болгаш канчаар ажылдаарының талазы-биле өөредилге база эрттирди. Арендаже киргениге, ылаңгыя чүс мындыдан 82 анайны ыяап-ла алыр, оон артканы бодунуу болур дээнинге өөрүп турдулар. Ивизин өстүрер, ооң деңзизин бедидер семиртир дээш ивижилер чаңгыс-чаңгыс кодан кылдыр чара көжерин дугуруштулар. Ол эки, харын. Бо таварылгада коданнарның аразы ийи-бир хонуп чедер хире ырай бээр, чамдык коданнарны тывары берге апаар. Рация ынчан кончуг чугула. Кодан бүрүзүнге боо херек. Эрткен чайын бир бригадага-ла ийи боо берген. Чаңгыс черге бөлүк турбас ивижилер ол бооларны канчаар эдилээрил? Бир коданче бөрү азы адыг халдаарга, ол коданның ээзи өске коданче хондур-дүндүр боо дилеп чоруп каар бе? Ол берген бооларының чаңгызынга-даа ок бербээн. Шаг-төөгүден бээр ок-боо эдилеп келген тожулардан чүге ынчаар коргар бис? Аң өлүрүп чиптер ирги бе дээштир ыйнаан. **«Бо ажылга тожулар дендии мергежээн. ...Шак ындыг амыдыралга уругларын кара чажындан чаңчыктырарлар»** деп 1914 чылда Д. Каррутерс «Неведомая Монголия» деп номунуң «Урянхай край» деп томунуң 239-ку арынга бижээн. А олар аң эъди чивеске чүнү чиирлерил? Хлеб бе? Кварталда чаңгыс катап ивижилерниң шуптузунга эвес, а тайганың ийи-үш кезек черинге чедер вертолёттар нургулайында чүгле далган октаарынга өйлежип турар. Ынчалза-даа «Вертолёт чүгле алды шоодай далган экелди, ону ивижилерге аяктап чедиштирер бе?» дээш чагаа редакцияда чыдыр. Бо чүүлдүң автору эртемден Яков Хертек-биле 4-5 хонук дургузунда ивижилерге хүнделе үш стакан сухарийден өске чем көрбээнин ам-даа утпаан. Ынчангаш **тайга тожуларын аң өлүрбе деп черле шыдавас мен, оларга лицензия чок чөпшээрел турар ужурлуг.** Бодап-даа көрүнер: бүтү тала-биле чыргалдыг чурттап орар бистиң улам чаагай болурувуска хүнде 3100 килокалорий, кончуг шынарлыг чем херек. А доңуп-дожап, мага-бодун чылыдарынга секунда бүрүзүнде улуг энергия үндүрүп чоруур ивижилериниң рационун канчаар-даа санаарымга, 500 **килокалорийден** ашпас болду: оларда ындыг чемнер чок. Чугаа кижиниң ашка шыдамыын шенээриниң эвес, а кадыынын, ажылгыр болдуруун болгаш омак-хөглүг болдуруун дугайында дээрзин утуп болбас. «Хүн—күзел, тын—алдын» деп чүве база бар.

Артык сеткил оларда чок, бир балыкты менден хөйнү тудуп алыр ирги бе деп сезинмеңер. Харын, оларга шынызылга тыпсып, оон-моон келген улустарны хынаар эргени бээр херек. Бойдус камгалалының ажылдакчыларыны та чүнү бодаан ындыг чүве, ивижилер-биле ханы харылзашпайн турар. Ивижилер мото-шанактарлыг апаар үеде бойдус камгалалының ажылдакчыларының Тожуга кылыр ажылы кызырлыр, бо хүнүерде безин тайга кежинниң үрегдекчилеригбиле демисежип турар кижилер хөй. Оларның бүгү негелдерин хандырары күзенчиг.

«Май 1» совхозтуң ивизи 1977 чылда 11 муң турган, а ам—6,5 муң. Тываның бүгү ивилери ам тос муң четпес, дайын мурнунда оон үш катап хөй турган. Оо-Хемге 1946 чылда 2865 ивилиг 73 өреге турган, ам ында чүүдаа чок. Иви ажылын үнелевейн, ивижилерже көрүнмейн чораанывыстың уржуу ындыг болган.

ИВИ дег бот-үнези чиик мал чок, чылда бир ивиге онааштыр чүгле 30—35 рубль чарыгдаттынып турар. А орулгазы? Американың «Юджин этерпрайсиз» фирмазы бирги сорттуң 1 килограмм мыйызын 550 доллар-биле ап турар. Чаңгыс чарының мыйызы 3 килограмм — чүгле ында безин муң ажыг доллар бар-дыр. «Май 1» совхоз ивимыйызының он хире хуузун —73-ле килограммны — саткаш, 25 муң 304 долларга чедирип алган. Мыйыстарның шынары бедик турган болза, оон барык-ла ийи катап хөй долларны алыр турган. Бо чылын чүгле мыйыстан чүс-чүс муң доллар орулга алыры көрдүнүп турар. Ооң кырынга кеш, бышкак, эът, хаи, ижин-хырын дээш санаарга, кандыг-даа малдан хөй орулга ивиден кирер. А ивижилерниң амыдыралы негелдериниң боттанып трары ол. Ынчалза-даа ук черниң кежин ам-даа чедир ажыглаттынмайн, тайга улузуиуң сагыш-сеткилинден ам-даа оожургавайн турар. Ооң дугайында материал дараазында пардаттынар.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

«САРААЛЫГ» КИЖИЛЕР

Райкомнуң туружу кандыгыл?

Сөөлгү үеде республикада чурттап, ажылдап турар аңгы-аңгы национал улустарның аразында харылзааларның нарыыдап турарының дугайында хөйнү ажык-чарлыы-биле чугаалап, солуп, сеткүүлге бижип турар апарган-дыр. Ону номчуп, дыңнап тура, ооң чылдээгааны чүдел деп кижи боданыр. Мен бодаарымга, хамык ужур аңгы-аңгы национал кижилер бот-боттарынга таарзынмайн турарында эвес, а ажыл-ишти шын эвес углап-баштап, социал чорукту чөптүү-биле шиитпирлевейн турарында. Бо чүүл эң ылаңгыя удуртукчу ажылдакчылардан кончуг хамааржыр. Оларның ажылы хөйге көскү, чонга билдингир апаар, даргалар боттары «алды аргазын» чежеда чажырар болза, кижилер караандан чүнү-даа чажырып шыдавастар. Бөгүн, даарта ол дөмей-ле билдине бээр.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң IV пленумунга националдар аразында харылзааларны чугаалажып турда, социал чорукту чөптүг эвес боттандырып турарынга хамаарыштыр шүүмүүлелхей болган. Аңаа немештир чамдык чижектерни бижидим. Оларны хынаар болза, долузу-биле бадыткаттынар.

Шагаан-Арыг хоорайда чонну бажың-биле хандырарының айтырыы бөгүнге чедир чидиг туруп турары билдингир болгай. Чурттакта шөлүн шын эвес үлеп келгенинiң түңнелинде ол айтырыг националдар аразында чөрүлдээлерниң дедээ кылдыр хөей берген, «орус кижилерге бажыңнарны мурнады берип турар» деп чугаа үнүп турарының чылдагаанно ол. А алыс дозун ап көөр болза, тус черде совет, партия, профэвилел органнарының багай ажылы-дыр. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле боттарынга, таныш-көрүжүнге бажың алыр арганы багай ажылыбиле кижилерге берип турар. № 42 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи, Шагаан-Арыг хоорайның баштайгы тудугжуларының бирээзи Эльвира Тепл-оол үр чылдарның иштинде бажың ап шыдавайн турда, ол-бо черлерден келген дарга-бошкалар каш-даа бажыңны солуп каапканы чоннуң чөптүг чемелээшкинин болдурган.

Амгы үеде Улуг-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң начальниги бооп ажылдап турар В. П. Хомутов дээш, кезек удуртукчу эштер чаагайжыды туттунган бажыңнарлыг тургаш-ла, коттедж бажыңнарны алгылаан. Бо херекке ынчан райкүүскомнуң даргазының оралакчызы турган Антоненко дээрзи база киришкен. Ол херек дугайында солуннарга биижээн. Оон кандыг түңнелдерни үндүргени, буруулуг кижилерге кандыг хемчеглерни онааганы бөгүнге чедир чонга билдинмес. Районнуң удуртукчу ажылдакчылары «эпчок чүүлдерге» ынчаар «былчажып» турары чүнү херечилеп турары сөс чокка-ла билдингир ышкажыл.

Бир чижек. 1988 чылда Улуг-Хем районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинiң даргазына соңгудары-биле Саян артындан Попов деп кижини эккелген. Коллективке ону соңгутпайн чыткаш-ла, коттедж бажыңны берип каан. Хереглекчилер ниитилелиниң коллективи Поповту соңгувайн барган, эрги даргазын хевээр арттырып алган. Попов кончуг эки бажыңныг артып калган. Шак мындыг чүүлдер районнуң удуртукчу даргаларының киржилгези чокка болбас дээрэн билдингир. Социал чөптүг чорукту шын шиитпирлээр ужурлуг албан-дужаалдарда «сараалыг» кижилер ажылдап турар. Чижээлээрге, С. Ф. Киреев амгы үеде Шагаан-Арыг хоорайның күүском даргазы бооп ажылдап турар. Ооң мурнунда районнуң иштики херектер килдизинге ажылдап турган кижи. Чоннуң киирген билдириишкиннерин чажырып турганы дээш иштики херектер килдизинден үндүрткен кижи. 10 ажыг билдириишкиннерни чажырып турганы илерээн. Ол чүнү көргүзүп турганыл дээрге корум-чурумну тудар милиция ажылдакчызы кижи чоннуң хомудалдарын дарый сайгарар хамаанчок, корум-чурум үрээн кижилерни камгалап турган ышкажыл. Бо бүгү Москвадан келген комиссия хыналда кылып турда, билдинген. Сергей Федоровичиге Шагаан-Арыгның күүском даргазының албан-дужаалын бүзүрел болур бе? деп айтырыг тыптып кээр-дир. Чоннуң ажыл-ижин, амыдыралының дугайында ёзулуг сагыш-сеткилинден ол сагыш салып болур бе? Аңаа хамаарыштыр Улуг-Хем районнуң күүскомунуң, партия райкомунуң туружу кандыгыл?

Мен бодаарымга, удуртукчу кадрларның ажылында шак мындыг бистиң социалистиг ниитилелиивистиң негелделеринге дүүшпес чүүлдер националдар аразында харылзааларга нарыыдаашкыннарны тывылдырып турар. Совет чазактың, СЭКП ТК-ның негелделеринге дүүштүр чер-черлерде партия, совет, профэвилел органнары чедир ажылдавайн, социал айтырыларны чөптүү-биле долу шиитпирлевейн, ол органнарның чамдык ажылдакчылары боттарының таныш-көрүжүнүн ажык-дүжүүн бодап турарындан «орустар азы тывалар ону, мону артыкка алды» деп чугааның үнүп турары ол. Бо үезада Улуг-Хем районнуң чамдык удуртукчуларынга, оларның ажылының стилинге ону хамаарыштырып болур.

Владимир ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорай.

ХӨРЕК-ЧҮРЭЭМ ӨЙҮП КЭЭР-ДИР

«Куш уязыпга ынак» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай. Чаа-Хөлдүң кадыр хаяларлыг Кашпал деп черге бөдүүн араттың өг-бүлезинге төрүттүнген кижи мен. Авам, ачам, дөргүлтөрелим тараа тарып, малын малдап, көшкүн амыдыралдыг чурттап чорду. 7 харлыымга чедир Кашпалга адаиемниң аалынга өзүп келдим. Ынчангаш өскен-төрээн черим Кашпал дугайында сактыышкыным бижип орарым бо.

4-5 харлыымда-ла анай, хураганнар бажы дозуп, авам, ачамга дузалажып турар апарган мен. Анай, хураганнар, хой, өшкү каттыжып, иелерин эмер деп баарга, ыглап тургаш, оларны чарып турдум. Ону көрүп кааш. хой кадарып чораан улуг акым Докпак келгеш, хоюнга олуртуп алгаш, мени чассыдып, мактап турган.

Дөргүл-төрел, ха-дуңма кожа-кожа хонгулаай, боттарының ажылын демниг кылып, хойларын эөлчежип кадарып чорааннар. Акыларымның хой кадарар эөлчээ келирге, ыглап-сыктап тургаш, оларны эдериксээр мен. Кашпал кадыр-берт чер болганда, хой кадарарда бутка дага кедип алыр. Акыларым даарта хой кадарар деп баарга, эрттир удуп каарымдан корткаш, ол дүне орта удувас турдум. Ынчангаш эртен-не Докпак. Борбак дээр акыларым соондан маңнаптар мен. Чамдыкта акыларым кээргээш, мени ап алыр, а чамдыкта эдертпейн баарлар.

Ам бодап чоруурумга, акыларым-биле хой кадарыксаар чылдагааным мындыг: Кашпалдың кадыр хаяларында те, чуңма бистиң хой, өшкүвүс-биле катгыжып алгаш, кады оттап чоруурга, ону чарашсынып, сонуургап көруксээрим ол хире болган. Ол үеде те, чуңма кижиден кортпас турган. Ынчап те, чуңманы амгы үеде дег төтчеглеп, кыргып-хыдып, узуткап турган эвес. Телериң мыйыстары кедергей чараш. Чамдык телериң мыйыстары ооргазынче эңмейип үнген, а чамдыктарының мыйыстары ээриилгилештир долгажып үнген-даа болгулаар.

Бистиң ада-өгбелеривис, аваларывыс, ачаларывыстың мынчаар чагып олурарын амдаа утпас мен: таңды-сыныңң аң-меңи дээрге бистиң чуртувустуң байлаа-дыр. Оларның когун үзүп болбас. Шаанда тыва улус кыс аңнарны хоратпайн чораан. Олар колдуунда-ла эр аңнарны—тепи, сыынны, хүлбүстү, буурну өйлеп адып ап чораан. Бо чорук дээрге тыва кижилериң хан-дамырында шуут сиңиккен үнелиг чаңчыл деп билип чоруур мен.

Амгы үеде байдал сыр дедир баргаиың кайгаар кижидир мен. Эрткен чылдың июль айда Үүр-Сайыр аржааны чордум. Өөрүүр хамаанчок, муңгарап келдим. Шаанда хой, өшкү-биле кады оттап чораан те, чуңма шуут көзүлбестээн болду. Аржаан чанында хөлзээзиниг черде чок ирги бе деп бодаан кижи мен. Мында ажылдап, чурттап чоруур малчыннар-биле чугаалажырымга, те, чуңманың когу үстүр четкен деп чугааладылар. Чүге когу үстүр четкенил? Ооң чылдагааны мындыг. Дижинге чедир чепсегленген, улуг октуг бооларлыг, моторлуг хемелерлиг, «ийи буттуг бөрүлер» дирткен төтчеглекчилер те, чуңманы, балык-байлаңы, аңмеңни, куштарны когуи үзе узуткап, кыргып-хыдып турарында. Харын-даа чамдык егерь дээр кижилер аң-меңниң когу үстүрүнге улуг «дузаны» чедирип турары чажыт эвес болгай.

Төрээн черим Кашпалды эргип чоруурумга, дыка-ла чаржыныгыг апарган чорду. Саян-Шушенск суг электри станциязын туткан соонда, Саян далайның суу Кашпалды, Шөгүрнүг кедергей-ле үрээн чорду. Улуг-Хемче кирген хемнер аксын суг хөме алы берген. Тараа тарып турган шөлдерниң чамдык кезии арткан, даглардың белдерин суг чире шаап каан. Шаанда мал сүрүп чораанывыс кокпа оруктар шуут читкен, хем унунуң арга-ыяжын суг тура шаап апқарган.

Электри чырыйн Тываның, Хакасияның хогжүлдезиниге, бо девискээрниң байлаан шиңгээдип алырынга улуг ажыктыын эки билир мен. Ынчалза-даа төрээн черим Үрбүн суур чүгле паспортумда артканы, өгбелерниң хөөр-чевээ суг адаанда барганын бодап келирге, кижиге дыка-ла хомудаңчыг, муңгаранчыг боор чүве-дир. Мындыг хомудал чүгле мээң сагыш-сеткилимни эвес, харын-даа Чаа-Хөлдүң, Кашпалдың бүгү чурттакчыларының көрекчүрээн өйүп чоруурун билир мен. Төрээн чуртум Кашпалдың чамдык кезии суг адаанда кире берген-даа болза, бо черде Саян-Шушенск заповедниги туруп-кан-даа болза, бодумнуң төрээн черимге ынак. Кашпалдың чаштанчызы боон артар мен.

Раиса ОНЧАТПАЙ.

КЫЗЫЛ ДЕПТЕР ХЕРЕК

«Тувинская правда» солунуң 1989 чылдың сентябрь 3-те үндүрүлгезинде биология болгаш география башкызы А. Европ Тыва АССР-ниң Кызыл депгерин тургузар дугайында чугула айтырыгны кодүрген. «Кызыл депгер херек» деп эгелиг чүүлүкге «Амгы үениң кижизи бойдуста бодун долгандыр турар дириг амытаннарны: болгаш үнүштерни билбес болза, бодун культурлуг мен деп санаар эргези чок. А Кызыл депгер бисте чүге чогул? Чурттакчы чонну кижизидеринге Кызыл депгерниң ролю улуг дээрзи чугаажок. Ол бойдус камгалалын пропагандалаарынга, бойдусту болгаш хөвар дириг амытаннарны, чидип бар чоруур үнүштерни камгалап, катап тургузарынга улуг ужур-дузалыг» деп. автор бодунуң бодалдарын ажыы-биле илереткен. Республика девискээринде дириг амытаннарны болгаш үнүштерни камгалаар база оларны чогумчалыг ажыглаар талазы-биле бо бижикчиниң дүвүрелин илереткен одуруглар-биле чөпшээрешпейн баары берге.

«Бойдустуң дириг амытаннарын камгалаарының болгаш оларны ажыглаарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунда бойдус чонның хууда байлаа болур ужурлуг дээрзин тодаргай айыткан. Маңаа хамаарыштыр бойдустуң хөвар болгаш чидип бар чоруур аң-мең, үнүш курлавырларын камгалаарының комплекстиг хемчеглериниң үндезини— ССРЭ-ниң Кызыл депгерин 1978 чылда тургускан.

Тыванып Кызыл депгериниң баштайгы кезээн тургузар ажылдарны 1984 чылда чоруткан. Бөлүк эртемденботаниктер Тыванып чер үнүжүнүң даңзызын тургузар талазы-биле боттарының баштайгы ажылдарын доскаш, Сибирьниң «Наука» ном үндүрер черинге «Тыва АССР-ниң хөвар болгаш чидип бар чоруур үнүштери» деп аттыг номну үндүрген.

Ук номда хөвар үнүштерни айыткыныдан аңгыда, оларның үнүп турар черлериниң картазын база тодаргайы-биле көргүскен. Оон аңгыда, оларның экологтуг, биологтуг байдалдарын база онзалап бижээн.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күркомитедин тургускан соонда Тыванып Кызыл депгерин дарый тургузарының айтырыы улам негеттинип келген. Бойдусту камгалаары болгаш ооң үнүш курлавырларын чөптүг ажыглаары-биле холбаштыр хөвар болгаш чидиринің байдалында туруп турар дириг амытаннарны база үнүштерни камгалаар, оларның турар черлерин ажаап-карактаарынче угланган комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылырының талазы-биле тускай шиитпирии Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Ук хемчеглерни ажылдап кылырының талазы-биле сураглыг эртемденнер, биолог специалистер кирген комиссияны тургускан. Хөвар болгаш когу үстүп бар чоруур дириг амытаннарны, үнүштерни, Тыванып девискээрине өстүрүп көвүдедир талазы-биле көрдүнүп турар ажылдарны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге кыска хуусаада киирип бадыладырын комиссияга дааскан. Тыва АССР-ниң Кызыл депгериниң авторлар коллективин болгаш редакция коллегиязын бадылаан.

Чүгле Тыванып эвес, өскедаа черлериң специалистериниң киржилгези-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күркомитединиң боталазы-биле баштайгы ажылчын хуралы эрткен чылдың ноябрь айның төнчүзүнде эрткен болгай. Чаа билдинген үнүштерниң, сүт эмерлериң, куштарың, балыктарың, курт-кымыскаактарның дугайында медээлер чыып кылыр секторлары тургускан. Даңзыны ССРЭ-ниң Кызыл депгериниң ийиги үндүрүлгезинде схема ёзугаар чоруткан. Негелде ёзугаар аңаа ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң кызыл депгерлеринде кирер бижиттинген чүүлдериниң республикада чер девискээр аайы-биле турлаглап турарын база айыткан болур. Дириг амытаннарның болгаш үнүштериң өске хевирлерин Тыва АССР-ниң Кызыл депгериңе кирер бижиринге специалистерниң хыналда үнелээшкиии болгаш ук комиссияга хамаарышпас ведомствоиуң бадылаашкыны күштүг болур.

Тыва АССР-ниң Кызыл депгерин үндүрүп белеткээри чугула болгаш харыысалгалыг ажыл. Мооң түңнелинде республиканың девискээринде ховар дириг амытаннарның болгаш үнүштериң камгалалын күштелдирер талазы-биле практиктиг ажылдарның кол угланышкыны тодараттынар болгаш бойдустуң ол курлавырларын улам көвүдедип өстүрериниң аргалары быжыгар.

Бо ажылдарга аңнырытывыш, балык болгаш ыяш ажыл-агыйларының специалистери, аңчылар, республиканың биология башкыларының база чурттакчы чон идепкейлии-биле киржир ужурлуг.

Ынчангаш бо материалга хамаарыштыр боттарының саналынарны, шүгүмчүлелдериңерни болгаш эскериглерни дараазынга адресче чорударынарны дилединис: **Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитедл, экология телефону 3-22-16.**

Олег ГАВРИЛОВ.

Тыва АССР-ниң девискээринде ховар болгаш чидип бар чоруур дириг амытаннарның болгаш үнүштериң даңзызын тургузар талазы-биле комиссияның секретары.

БӨРҮЛЕР БОЛГАШ АҢНАР

Бөрүлер кончуг оваарымчалыг, дүн чоруктуг, эскертинмес араатан аңнар. Оларның бойдуста амыдырап чоруурун кижилер чоок-кожа чурттап-даа оргаш, белен эскербейн барып болур. Оларның амыдырап чоруурун чүгле дуржулгалыг аңчылар эскерип болур. Ол ышкаш кышкы үеде ис-дажындан, үүлгеткен «ажылдарындан» билип ап болур.

Сөөлгү чылдарда бөрүлерниң көвүдээнинден аңмеңниң баш-саны хамаарылгалыг кызырлып турар апарган. Ынчангаш ол араатанларның баш санын чогуур хемчээлинге тударынга эвээш эвес үе болгаш ниитилелдиң чарыгдалдары негеттинер. Чээрби-үжен чылдар мурнунда бөрү-биле демисел кажан-даа кошкавайн турган, ол ышкаш кайы-даа үеде кошкавас ужурлуг. Ол үелерде девискээр аайы-биле бөрү узуткаан аңчыга шаңнал кылдыр өзеп чиир хойну-даа берип турган-па болгай. Кол-ла чүве экономикага хора чедирбезин бодааш, ол үеде улус бөрү уязы, үңгүрү дилээр, бөлүглежип алгаш аглаар-даа турган-па болгай. Сөөлгү чылдарда демисел кошкаан деп болур, ооң чылдагааннарын кижи бодаарга, ниитилелдиң ол араатаннарга хамаарылгазының өскерилгенинде деп болур. Чижээ, санитарлыг ажыктыг талазы болгаш серемчилелди кошкатканында.

Бөрү чүгле аңнарга болгаш куш аймаанга когарал чедирип турар эвес, ол ышкаш ниитиниң мал-маганыига улуг когаралды база чедирип турар.

Чижээ, беш-алды бөрүден тургустунган, өөр бөрү чылда ортумаа-биле өске аң-меңни болгаш куш аймаан санаваска безии, 10-14 сыын-мыйгакты узуткаар.

Бир эвес бөрүнүң бир өөр бөлүүнге 600-800 дөрбелчин километр девискээр онаажыр болза, Эрзин районнуң арга-арыг-биле шыптынган шөлү ындыг-ла улуг эвес—5 муң бичии ажыг дөрбелчин километр, ол хире девискээрге ортумаа-биле чеди хире өөр бөлүк амыдырап болур, оон черле көвүдедип болбас. Бөдүүн экономиктиг санаашкын-биле алырга, 80-100 хире сыынмыйгакты, өске аң-меңни санаваска, ол хире санныг бөлүк узуткап болур. Эскерип чоруурга, бөрүлерниң санитарлыг талазы ындыгла көскүлеп эвес, аарыг болгаш бертик-бежел аңнар арыг-силиг бойдуска турбас боор деп бодаар мен.

Кышкы үелерде тудуп каапкан аңнарны топтап көөрге, чедишкен болгаш күжүнде аңнар боон турар. Ылаңгыя улуг бүдүрүкчүлүг, шын мага-боттуг, чедишкен сыыннар боон турар. Ындыг «шылгаттынган» чоруктуң түңнелинде, сыын-мыйгактың хевиринге, салгалынга өскерилгелерни «санитарларывыс» чедирип болур. Бо хире сайзырай берген үеде санитарлыг таланы чүгле бөрүлерге идеген каарга тааржыр бе?

Херек кырында ап көөрге, бөрүлерниң баш саны норма-чижээнден хөй боон турар. Чижээ, Тарлашкын, Сөөл-Чер, Улар хемнериң девискээринде ийи хире өөр бөрү бар. Кол-ла аң турлаа Эрзин хемниң девискээринде үш хире өөр бөлүк барын эрткен кыштың хыналда-эскерилгезинден илерээн. Ол ышкаш Нарын хемниң девискээринден бурунгаарлаарга ээн чыдар Качык, Церигийн-Голдан Хусуин-Гол хемнерге чедир чеже өөр барын бодап көөрге, бөрүнүң баш саны дүвүрээзиннит байдалга кээп болур.

Бөрү-биле демиселди чер-ле кошкадып болбас, аң-меңдээрге-ле ниитилелдиң экономиказының бир өнүч хевири боон турарын аңчы кижи бүрүзү билир турар ужурлуг.

Бойдустуң бир хевири болганда, чурттап-амыдыраар эргелиг, бөрүлерни кижилер кажан-даа төндүр узуткап каап шыдавас. Төөгүден бээр истеп сүрүшкүнге шыдап эрткен араатан болганда, ооң когу үстү бээринден черле корткан херээ бар бе?

Алдан-сезен чылдар аразында аажок өскен сыынмыйгак сөөлгү беш-алды чылдардан бээр көзүлдүр-ле кызырылган. Аңаа эвээш эвес киржилгени чугаа чок, бөрүлер база эөлеп турар.

Алдан чылдарга чедир турган хөй-хөй эликтер, чээренниер, тарбаганнар, тогдуктар ам шуут төнген деп болур. Чамдык эш-өөрлериң чугаазындан алырга, ынаар-мынаар көшкен-даа дээр, олар-биле черле чөпшээрешпес мен. Аң-мең төрээн, өскен черин кажан-даа кагбас, чоруй барбас. Кагза-даа, чорза-даа, чүгле кезек, түр када, чем чогундан ийикпе азы бойдус халавындан.

Ол чугаа дээрге бурууну боттарындан чайладып турары ол болур. Оларның эвээжээни, төнүп турары чүгле кижилерниң салдары, истеп сүрүүшкүнү, хамаарылгазы боон турар.

Сөөлгү үелерде боо-моңгунуң, машина-техниканың көвүдээнинден контрольхыналда кылбайн, чон ортузунга тайылбыр-кижизидилге ажылын кошкак чорудуп турарындан аң-меңниң баш саиы чылдан чылче көзүлдүр-ле кызырлып бар чоруур.

Боо-моңгу чөпшээрээр органнарда хажыдыышкынарның түңнелинде, араалыг аң боолары ёзулуг ээлериие четпейн, чамдык эрге-дужаалдыг эш-өөрлерде бар боон турар. Оон аңгыда, ийи-чаңгыс төтчеглекчилер аразында кылымал бооларлан эгелээш, аң бооларынга чедир бар боон турары чамең-даа, кат, тоорук-даа ынчаар ховартавас-ла болгу дег. Аң-меңниң баш санын катап тургузар, кат-чимисти өстүрер деп бодаар болза, бир дээштир хемчег алза чогуур. Эзжим тайгазындан аңнап, диицнээрин беш чыл иштинде хоруп көрзе чүл деп саналым бар. Мону чогуур черлер өөренип көрзе чогуур.

Даш-оол ЛОПСАН.
Улуг-Хем районнуң Хайыракан суур.

ХӨВАРТАДЫ-ЛА

Шаанда Улуг-Хемниң Эзжимге те, чуңма, элик, хүлбүс дээш каш чүзүп аң хөй турду. Чылгыны Эзжим хемни кежир сүрүптерге, балыктарның өөэ агара берген суг кырынга салдап көөр чүве-ле болгай. Аңмең, элик, хүлбүс хойлар дег мээстерге оттап чоргулаар. Ам биезги дег чүве чок-тур.

Эзжим хем 41 кежиглиг чер чүве. Ол кежиглерге четки салып, ону-дуй салып турган даштарның орну амдаа артып калган чыдардыр. Оран-таңдының байлаан шак мынчаар кайы хамаанчок төтчеглеп кээрге, ам Эзжим хемниң сууидан өскүс байлаң-даа тывары бергедээн. Шаанда улуг аң —сыын, мыйгак өөр-өөр оттап чоруур черлерде улуг аң изи ам шуут көзүлбестээн. Аңаа ийи-чаңгыс чеде бергеш көөрге, машина-техиика изинден өске, кижи чүнү-даа көрбес-ле-дир.

Эзжим бажы чайлагларга чайын кат-чимис дыка үнер турган. Ам аас дээр кат безин тывылбастаан. «Комбайн» дээр шараш демирлер кылып алгаш, кат-чимисти шүүреп алгаш баарга, ооң орнундан дараазында чылын чүү-даа үнмес боордур. Ол чүл? Ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилерниң төтчеглекчи чоруунуң херечизи-дир.

Республиканың Аңныыр ажыл-агыйының база Бойдус камгалалының күрүне комитединиң ажылдакчыларының талазындан хыналда кошкак боол турарын ажыглап алгаш, оон-моон келген кижилер черниң байлаан чыл-чылы-биле хоозурадып келгени чажыт эвесле болгай. Бо талазы-биле хыналдаларны, рейдилерни доктаамал чорудуп турар болза, мындыг төтчеглекчи чорук кайын турар деп. Аңмең-даа, кат, тоорук-даа ынчаар ховартавас-ла болгу дег. Аң-меңниң баш санын катап тургузар, кат-чимисти өстүрер деп бодаар болза, бир дээштир хемчег алза чогуур. Эзжим тайгазындан аңнап, диицнээрин беш чыл иштинде хоруп көрзе чүл деп саналым бар. Мону чогуур черлер өөренип көрзе чогуур.

Даш-оол ЛОПСАН.
Улуг-Хем районнуң Хайыракан суур.

ЧЫЖЫРГАНА

Чыжыргана, чыжыргана,
Чин-ле ханмас чыжырганам,
Амданнангаш ажырганыр
Амзап ханмас чыжырганам.
Арбын чонум эмп болган
Ажыктыг-ла чыжырганам,
Бүгүдеге хүндүледип,
Буяныңны көргүстүң-даа.
Чөкпек сарыг чыжырганам
Чөгел төнген ыстап туру,
Чазый-чилби төтчеглекчи
Чаза базып каапкан болду.

Чыжыргана — амданныг кат, артында-ла сүтсүг, ыланғыя сүтке хоюткаш ижерге амданныын чүү дээр, чаактарым суу төктүр.

Мээң өскен-төрээн хемим — Хемчиимниң кыдыын дургаар чыжыргана чөкпекчөкпек, сарыг-сарыг апаргылаан тургулаар. Кыштың чывар-соогу дүжерге-даа ол амданын салбас. Ол чаагай үнүштүң чаны-биле эрткен кижи магадавас аргажок турган.

Сөөлгү каш чылдарда көөрүмге бирги кончуг чөкпек, сарыг чыжырганаларым чок, кээргенчии кончуг хөлүйүп калган, будуктарында санаар болза, беш–алды хире каш кат артып калгылаан тургулаар. Будуктарын сыйгаш, черде октагылапкаш, саспай базып каапкан, артында-ла адыраш апаргылаан. Анаа чыып чиирин чигеш, будуктарыңга дегбээн болза, олар ынчаар баксыравас ийик. Ону ам кымнар үрегден тургустунуп деп айтырыг тургустунуп кээр. Ону шупту билир бис. Бистер бодувус-тур бис ийин, эртим чонум! Ынчаар үрегдээриниң өрнүнга харын-даа ооң өзүп-көвүдээринге дузалашкан болзувусса. Улуг кижилер бо дугайын эки билир, а өзүп орар чаштарга, аныак-ескенге бойдустуң хайыралын ынчаар хилинчектевес кылдыр чагып-сургап турган болзувусса, олар утаан-медерелдиг кижилер болгай, биле бээр. Ол хайыраан, чараш үнүштү көэргеп көрээлицер!

Ийе Хемчик арыы чыжыргана-биле байлак. Чадаанаиың арга-арыг черииң Сүт-Хөлде салбыры чылдың-на эвээш эвес чыжыргананы ажаап ап келген. Ону кактап, арыглап чыыры ындыг амыр эвес, ол база улуг чымыштыг ажыл. Аштап-арыглап каан ол эм катты тонна-тонназыбиле Саян артынче ажырып, аңаа улуг заводтарга болбаазыраткаш, аарыг кижилерни эмнээриниге хереглээр кыдыр ёзулуг эмни кылып үндүрүп турар. Ынчалза-даа ол эмни Тывада ажыглап турарын билбес мен. Өске кижилер билирдаа чадавас.

Мээң бир бурят өөнүүм уруг бодунуң черииң чыжырганазындан кылыш каан суксун-биле мени хүндүлээнин сактыр-дыр мен. Ишкеш, ижип ханмаан мен, амданының чаагайы кедергей. Олар боттарының төрээн черииң кат-чимизин, балык-байлаңы төтчеглекчилерден камгалап, хумагалыы-биле чыгташ, күрүнеге дужаап, аъш-чемге, суксунга аажок ажыглап билир улус болду.

Бистер база Төрээн черивистиң эгээртинмес байлаанга чоргаарланып, сеткил-сагыжывыстан ынакшып, камгалап, кадагалап көрээлинер. Бистиң соовуста чаш салгалывыс бар болгай. Оларга арттырып кагзывысса. Хүнүн бодавайн, сөөлүн база бодаза эки боор.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ӨРТТЕН АРТНАС

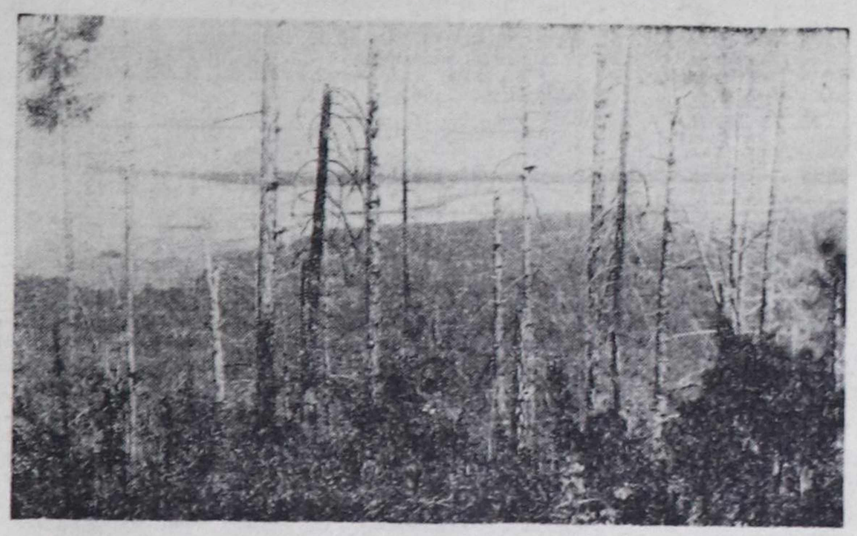

«Өлден артар, өрттен артпас» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар-ла болгай. Бо чурукта буруу чок куу ыяштарны көрүнер даан. 1974 чылда Улуг-Хем районда Хүүле, Шимээлиг, Артыы-Хем, Иштии-Хем, Ашак-Туразы, Кадай-Туразы деп хемнер уиларынга улуг өрт болгаш, чүс-чүс гектар аргаэзим өрттенип кагды. Ол болган өрттүң бойдус байлаанга чедирген когаралы улуг. Өрт халавынга таварышкан арга ам-даа куу хевээр турбушаан.

Кара-Дыт дээр хемчигеш шаанда Хүүле-Хемче кирр агып чыткан чүве. Ам Кара-Дыт хемниң суу шуут кургаан. Хүүле, Шимээлиг хемнериниң суу кургаарының кырында келген. Шак мындыг черлерни мооң девискээринде турар совхозтар камгалап кадагалаар кылдыр шилчидип бээр айтырыгны өөренип көрзе чүл?

ЧУРУКТА: он беш чыл бурунгаар өрттенген, будуу чок куу ыяштар.

Маиай-оол ОПАЙ-ООЛДУҢ сөзү болгаш фотозу.

МӨҢГҮН-ТАЙГАДА АРТКАН

Тарбаганнарның колониязы (бөлүү) Тывада чүгле Мөңгүн-Тайгада арткан. Ындыг турбуже, бо ховар апар чыдар дириг амытанны ук районнарның чурттакчылары аңнап өлүрүп турар. Райкүүскомнуң тускай доктаалы-биле тарбаганны аңнаарын хораан-даа. Тарбаганны канчаар камгалап, ону аңнавазының чурумун сагып турарын көрүп, рейдини аңныыр ажыл-агый черлериниң ажылдакчылары чоруткан. Чолдак-Орук деп арт кырынга ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыннары Андрей Каң-оол, Кара-оол Донгак, Маадыр-оол Донгак олар шупту 5 кижи тарбаган үңгүрү казып, 5 үңгүрнүг үреп, 1 тарбаганны өлүргеи. Тарбаганны өлүргени дээш оларны 100 рубльге, үңгүрлерни казып, тарбаганнарның чурттаар черин үрээни дээш 500 рубльге торгаан.

Бир эвес Мөңгүн-Тайгага тарбаганны аңнаарын мынчаар уламчылаар болза, аңның бо хевири шуут чиде берип болур.

Григорий СИБИРЦЕВ.

ДЕМДЕКТЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртукчулары Аң-Довурак хоорайның хөй санныг чурттакчыларының саналын барымдаалап, ону өөренип көргеш, хоорайның экологтуг байдалын экижидер, ону янзы-бүрү ыштан, газтан, довурак-доозундан арыглаар талазы-биле хемчеглерни алган. Бо сорулгабиле хоорайны оя бээр оруктуу эрткен чылын кылгаш, ону ажыглалга киирген.

Ам ында байдал улуг-ла оскерилбээн. Күчүлүг машиналар хоорайның кудумчуларыбиле чоруурун соксатпаан. Хоорайже киреринің орук шимчээшкинин кызыгаарлап турар демдектер бар-даа болза, чолаачылар ону сагывайн турар. Ынчангаш КАИ ажылдакчылары борта бир түңнелден кылыры күзенчиг-дир.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Кышкы суур деп фотоэтюд

ИЕ-ЧЕРИВИСТИ БОДААЛ

Бистиң республикавыстың девискээри улуг эвес болгай, делегей деңнели-биле алыр болза, хенизг адыш оюунда дег аан. Ынчалза-даа Тывавыс байлак-даа: аң-меңи, балык-байлаңы, чараш бойдузу мында доктаамал чурттап турарларыны-даа, республиканың ажылчыларын-даа өөртүр.

Ынчалза-даа ол байлакты камнап, хумагалап билбезивис, чер-певисти бодаазыгыс аажок, карааига көзүлгенин-не алырын, чиирин бодаарывыс хүнден хүнче улам күштелип орар дизе, частырыг болбас. Ону бадыткаарда ырак барган херээ чок, республика солуннарын ажыдарга-ла, бойдусту кээргээнин илереткен, ону камгалаарынче кыйгырган одуруглар бо-ла чоруур.

Бойдусту камгалаар, ооң аң-меңии өстүрер, келир үениң салгалынга арттырар деп бодап ор мен.

«Шын» солуннуң чамдык авторлары, чижээ, Монгуш Эргеп, Борис Күжүгет олар аңныыр-тывыштыг девискээрлерни ында Советтерге, ажыл-агыйларга хүлээдип бээри чугула деп санап турар, аңаа каттыжар мен. Амгы үеде кайда-даа ажылдакчы болгай, оларны өйлүг, хемчээлдиг кылдыр аңнаар ажылдан берзе, күрүнеге-даа ажыктыг, бойдуска-даа камналгалыг. Чүге дээрге ол черниң ээлери Советтер, ажыл-агыйлар болганда келир үезии база бодаар, аңмеңни, балык-байлаңы кайы хирени, канчаар өлүрүп турарын ол черниң чону-даа контрольдаар болгай. Оон аңгыда, амгы бот-акшалаңыышкын, бот-орулга-чарылга үезинде совхозтарның сан-хөө байдалынга-даа деткимче болур.

Бисте аңныыр-тывыш ажыл-агыйын харыылап турар тускай каттыжыышкын бар. Күрүнеден хөй машина-техниканы алган, акша-шалыңныг хөй-ле чөпшээрел бижиктиг аңчыларны ол тудуп турар. Чогум оларның күрүнеге, республиканың бюджединге киирип турар опулгазы, ажыы кайы хирел? Ону кым билирил? А хоразы харын илдең — туттурган төтчеглекчилер аразында оларның аттары кире берген боор-дур. А ындыг «эргелелдиң», ындыг «аңчыларың» биске ажыы бар бе? Ында өйүн-хемчээлин билбес төтлекчилер бар деп дидими-биле чугаалаар апаар. Аңаа чижек кылдыр «Тувинская правда» солуннуң эрткен чылдагы бир номериндеде үш кижи чугле сезон дургузунда 120 кишти өлүргеи дээрзин бижээн болгай. Ол дээрге күрүнеге дужааганы ол-дур, а дужаатылмааны—«кара рынокче» та чеже кирген? «Кара рынокче» кирген деп чүүл-биле бадыткаар сен деп менден айтырар чадавас. А «кирбээн» деп чүүл-биле бадыткаарыл?

Ынчангаш бүгү айтырыглар-биле чергелештир аңныыр-тывыш айтырыын база чугулалап көөр, ону кичээнгейге алыр үе келген боор.

Иван ЛОПСАН.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

Ырактан келген угбазы дуңмазын чаптап:

— Каш харлыг ийик сен? — деп айтырган.

Дуңмазы шала тулуксай бергеш:

— Херим иштинде харларны санап шыдавас кижидир мен ийин—диген.

Урана ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Сут-Хөл районнуң Ийме суур.

5 харлыг Сай-Суу ачазының машиназын өске чолаачы мунуп алган чорда көрүп каан чугаалаан:

— Угбай, көр даан, дуу ол кижи ачамның машиназын кедип алган чор.

• • •

3 харлыг Мерген орундан аңдарлып кээп дүшкеш, ыглай берген. Авазы чеде бергеш:

— Канчап бардың, оглум? — дээрге, ол ыглавышаан:

— Бо оруң мени дүжүр идипти — дээн.

Аржаана ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

5 харлыг Мерген кырган-авазы-биле хараганнар чоогунга кылаштажып чорааш, чылан көрүп каан. Оон кырган-авазын кый деп алгаш, чыланче айыткаш, мынча дээн:

—Кырган-авай, дуу көрем дайзың чыдыр.

• • •

Мерген 3 харлыг тургаш, дыштанып чыткан кырган-ачазын көөрге, баштай удуп чыткан, оон көрүптерге, караан көрүп алган чыткан.

— Кырган-авай, кырган-ачам караан ам чырыдып алган чыдыр — дээн.

• • •

4 харлыг Серёжа авазы, ачазы-биле тайга үнүп, каттап чорааш. Авазы дытче айыткаш:

— Дуу чочагайның чаражын көрем, оглум — дээн.

— А угбам бе, авай? — деп айтырган.

Авазы чочагай дээрге, Чочагай деп угбазың чугаалап турар деп бодааш, ынча деп айтырып турганы ол.

Сереңмаа МААДЫР-ООЛ.
Кызыл-Мажалык.

Ургларга кыска чугаалар

УДУРЛАНЫКЧЫЛАР

Бистиң кудумчуңуң оолдары чыглып келген.

— «Дайын» деп ойнаалыңарам — деп, Монхор саналдаан. Бистер дөгеревис чөпшээрештивис.

— Ынчаарга дайзынның талазынга кымнар ойнаарыл? — деп, Наран хенертен айтырган.

Оолдар аайын тыппайн, эгиннерин кыстылар. Мен тургаш:

— Тиилеттирген тала дайзынныы болур ол-ла — дидим.

Ийи талага үстүп алгаш, «дайынны» ойнап эгелединивис. Чүгле хөлчок үр ойнадывыс. Чүге дээрге кайыдаа тала дайзын болуруп күзевээн.

ӨҢНҮКТЕР

Болд деп оол арыг иштинге эрес-дидим кызыл шериг болуп ойнаан. Даайының кедип чорааны хавааңда беш-адыр сылдыстыг эрги бөргүн бажында салыпкан, кожазы оолдуң белекке бергени ыяш селемези-биле чепсегленипкен. Болд арыг кыдыынче үнүп келгеш, ыглап турган Цэцэг дээр бичии уругну көрүп каан. Ол ооң чанынга маңнап чеде берген.

— Сени кым базынчактапты? — деп, оол айтырган.

Бичии уруг харыы-даа бербейн, ишкирнип каап турган...

— Мени улуг ыт коргудупту—деп, ол ам-на чугаалаан.

Ону дыңнай каапкаш, Болд аңгадай берген. Чүге дээрге ол боду база ыттардан коргар болгай. «Мен дээрге кызыл шериг кижи ышкажымгай, а кызыл шериглер кымдан-даа кортпастар» — деп бодай каапкаш:

— Сүрээдеве, мен сеңээ дузалажыр мен. Сени коргуткан улуг ыт кайда бардыр? — деп уругдан шиитпирлиг айтырган.

Цэцэг характарының чажын чоткаш, селбегер шырышче айыткан. Болд селемезин өрү көдүрген:

— Дайынчылар! Мээң соом-биле! — деп алгырган, маңнап ыңай болган.

Шырыш аразында чыткан ыт кортканындан тура халаап, бажының уунче маңнапкан. Болд улам дидимненип, ооң соондан чүгүрүпкен.

— Ура-а-а! — деп ыыткыр алгырбышаан, селемезин чайгылаан.

Ытты ойладыпкаш, оол Цэцэгке чедип келген. Уругнуң чаактарында чаштар ам-даа кургаваан, ынчалзадаа ол өөрүшкүлүү-биле хулумзурээн.

— Болд, сеңээ четтирдим! — дээш бичии уруг оолче хензиг холун сунган.

Болд биле Цэцэг арыгда кокпалап аалынче өөрүшкүлүг базыпканнар.

Д. ДАВААНЯМ.
Моол чогаалчы.

ЧАСКЫ

Тоол

Бир кежээ Часкы чедип кээрге, Хаан-Херети айтырып-тыр:

— Часкы күдээ, силер чогум чүү деп куш силер, тайылбырлап көрүңерем. дыңнап, танып ап корейн — деп-тир.

— Хаан-Херети, Хаан катым! Силер эртнен чылын бүгү куштарның шуулганын сап, аяк дег ала караан аңдара-дүңдере көрүп орган чүвен иргин.

Часкы кежээ Часкы чедип кээрге, Хаан-Херети айтырып-тыр:

— Часкы күдээ, силер чогум чүү деп куш силер, тайылбырлап көрүңерем. дыңнап, танып ап корейн — деп-тир.

— Хаан-Херети, Хаан катым! Силер эртнен чылын бүгү куштарның шуулганын чыгган болгай силер. Силерниң оң талаңарның ээ үстүнге олурган хүрең кандаазалыг, коңгагар хаайлыг, коңгагар кара эр ол мен-не болгай мен— дээн-даа чүве-дир аевспе.

Хаан-Херети кажанда-даа каттырып көрбээн каткызын орта каттырып, часкы күжүрнү: «Күжүр эрни, эр кара эзир бо ышкажыл» — — деп шаанга киир кочулапшооткан дээр.

Хөөкүй Часкы ыяткаш, оон бээр-ле хүндүс ушпас, кымга-даа көзүлбес, чүгле дүн караңгызында ужар болу берип-тир.

Опаа ТАС-ООЛ.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

Ырактан келген угбазы дуңмазын чаптап:

— Каш харлыг ийик сен? — деп айтырган.

Дуңмазы шала тулуксай бергеш:

— Херим иштинде харларны санап шыдавас кижидир мен ийин—диген.

Урана ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Сут-Хөл районнуң Ийме суур.

5 харлыг Сай-Суу ачазының машиназын өске чолаачы мунуп алган чорда көрүп каан чугаалаан:

— Угбай, көр даан, дуу ол кижи ачамның машиназын кедип алган чор.

• • •

3 харлыг Мерген орундан аңдарлып кээп дүшкеш, ыглай берген. Авазы чеде бергеш:

— Канчап бардың, оглум? — дээрге, ол ыглавышаан:

— Бо оруң мени дүжүр идипти — дээн.

Аржаана ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

5 харлыг Мерген кырган-авазы-биле хараганнар чоогунга кылаштажып чорааш, чылан көрүп каан. Оон кырган-авазын кый деп алгаш, чыланче айыткаш, мынча дээн:

—Кырган-авай, дуу көрем дайзың чыдыр.

• • •

Мерген 3 харлыг тургаш, дыштанып чыткан кырган-ачазын көөрге, баштай удуп чыткан, оон көрүптерге, караан көрүп алган чыткан.

— Кырган-авай, кырган-ачам караан ам чырыдып алган чыдыр — дээн.

• • •

4 харлыг Серёжа авазы, ачазы-биле тайга үнүп, каттап чорааш. Авазы дытче айыткаш:

— Дуу чочагайның чаражын көрем, оглум — дээн.

— А угбам бе, авай? — деп айтырган.

Авазы чочагай дээрге, Чочагай деп угбазың чугаалап турар деп бодааш, ынча деп айтырып турганы ол.

Сереңмаа МААДЫР-ООЛ.
Кызыл-Мажалык.

БИЧИИЛЕРНИҢ ЧУГААЗЫНДАН

Алды харлыг Лилияның чарылбас эжи оол Бады-Моңгеның авазы Лилиядан айтырган:

— Моңге өзүп келирге, шеригже аппаар болгай, ынчан чанчаар сен, Лилька?

— А мен партизаннай бээр мен. Кыс партизаннар база турар чоржук, телевизордан көрдүм — деп, демгизи дүште-даа чок мындыг.

• • •

Үш харлыг Роза альбом көрүп ора, ыыткыр чугаалаанган:

— Авамның оглу кайда чоор?

• • •

Эмгежок хөй эниктерин эмзирип чыткан ытты Чечек көргеш, ону чедип алгаш чораан авазынга хөөрээн:

— Авай, ава-ай! Доо ол херээжен ытты көрем.

• • •

Садиктен чаа келген Чойгаанага авазы ыыткыр кылдыр ном номчуп берип орган. Багай аажы-чаңныг уруг дугайын ол дыңнаш, дегинит айтырган:

— Авай, ол Таняның фамилиязы кым-дыр? ...Аа, ынчаарга ол бистиң бөлүүвүсте Таня эвес ышкаштыр. Бисте Таняны Моңгуш дээр болгай.

Седип МОНГАЛ.

Алексей СОДУНАМНЫҢ «Эмчиниң хайгаралында» деп фотоэтюду.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарга ажылдаар агроном-агрохимик республиканың химижидилге станциязынга негеттинип турар.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

1990 чылдың февраль-мартта дараазында маршруттарга путевкаларны аян-чорук болгаш экскурсияларның Кызыл бюрозу саналдап турар:

Ленинград — февраль 2-ден 6-га чедир, путевка өртээ 330 рубль;

Москва—февраль 4-тен 8-ке чедир, путевка өртээ 260 рубль;

Киев— февраль 5-тен 9-ка чедир, путевка өртээ 276 рубль;

Ташкент— февраль 23-тен март 1-ге чедир, путёвка өртээ 281 рубль;

Кишинев — февраль 12-ден 16-га чедир, путевканың чиэк өртээ 300 рубль;

Фрунзе — январь 27-ден 31-ге чедир, путевка өртээ 214 рубль;

Харьков — март 16-дан 20-ге чедир, путевка өртээ 334 рубль;

Таллин — март 5-тен 9-ка чедир, путевка өртээ 328 рубль;

Киев — март 5-тен 9-ка чедир, путёвка өртээ 276 рубль;

Алма-Ата — январь 20-ден 24-ке чедир, путевка өртээ 209 рубль;

Бендеры — март 11-ден 16-га чедир, путевка өртээ 270 рубль;

Москва — март 15-тен 24-ке чедир, путевка өртээ 350 рубль;

Москва — март 19-тан 23-ке чедир, путевка өртээ 260 рубль.

Аъш-чемниң, чурттаар черинии, экскурсия хандырылгазының, баар, кээриниң билет өртээ путевка өртээнге кирип турар.

Шушенское суурга, Абакан хоорайга, Тайга станциязынга баарынга коллективтиг чагыларны база хүлээп ап турар.

Аян-чорук болгаш экскурсиллар бюрозунуң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажын № 1, «Моңгулек» аалчылар бажыны, 2-ги каът, телефону 3-12-81.

«АЗАСТЫ» КӨРҮКЧҮЛЕР СОНУУРГААН

Эрткен субботада, январь 13-те, Тыванып «Күндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шиин театрынга Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Азас» танцы ансамблиниң концерти болган.

Залда хостуг олут санныг. Көрүкчүлерниң колдуу аныяк кижилер болгаш концерт эгелээр шакты четтикпейн, адыштарын часкагылай кагылап олурдулар.

Көжеге ажыттынары билек, сценага хореография салбырының сургууулдары көстүп келди. Күүсетсе чогуур танцыларны училищеде башкы Алла Георгиевна микрофон дамчыштыр чарлап, кайы курстуң сургууулдары күүседирин, танцыны кымның тургусканын кысказыбиле тайылбырлап каап олурду.

Концертти хореография салбырының бирги, ийиги, үшкү курстарының сургууулдары өөредилге-танцы этюдтары-биле дараалаштыр эгелээн. Оон соонда «Польша», «Россия», «Восток», «Грузия», Испания», «Яблочко», «Венгрия» деп аттыг танцыларны тус-тузунда национал идик-хептиг, чамдыктарын баян-биле, бир өскелерин магнитофонга бижиткен аялгабиле үдеп турар. Танцы бүрүзүнүң күүселдези шынарлыг, идик-хеп кааспалгазы көрүштүг, чараш.

Танцычыларның идик-хеп солуттунуп, дыш ап алырынга эптиг кылдыр «доора» номерлерни ансамбль чедимчелиг ажыглаан. Чижээлээрге, ийиги курстуң сургууулу А. Кунчун дошпулуурга боду үдевишаан сыгыртырга, сыгытчының арыг, тода үнү төрээн чери — Тере-Хөлдүң аң-меңниг, аржаан-суглуг, байлак делгемнерин алгай бээр.

«Таңды сынының эдээнде» деп ийи көргүзүглүг танцының «Тооруктуг долгай таңдым» деп кезээнде кол танцычы Урана Кара-Моңгуш күүселдезин ээлгир, чараш кылдыр ойнаан. Аныяк артистерниң хеп-сыныңың өңчүзүнүнүң, танцызының темазының аайы-биле сценаның артыкы көжегезинде чурук кааспалгазы болгаш өөнүг чырыктар өскерлип, танцысамга чараш аян-шинчини берип турар. Ол бүгүнү хөгжүм кааспалгазы улам күштелдирер. Ол танцының ийиги кезээ «Аъдым» деп танцыны хаттыг, чаңнык-динмилиг, күштүг чаъс-чайык соонда, челээш тырткан хүнзээректе чиик салгын дег кашпагай 6 оол, 6 кыс теп күүседирге, адыш часкаашкыны чызырт дээр. Күүселдени көрүкчүлерниң үнелеп, хүлээп ап турары ол хире.

Ийиги курстуң сургууулдарының «Якутяночка» деп танцыны (ону ол-ла курстуң сургууулу тургускан) магнитофонга тырттырган ырыга үдедип ойнаанын көрүкчүлер чарашсыраан. Молдав улустуң көрүкчүлерге таныш аялгазы магнитофондан чаңгыланып кээр орта, национал хептиг оолдар, уруглар сценага чиик адак үне маңнагып кээп, танцы-самын теп турда. «Танцычы оолдарның эң бичизи, 2-ги курсчу Эдуард Содунам бо танцыны тургускан» — деп, чарлакчы микрофон дамчыштыр дыңнатты. Өөрү оолдардан кыска, шынап-ла, оларның эң бичези кылдыр көстүр Э. Содунам бодунуң тургусканы танцызы болган болгаш ындыг бе, шимчээшкин бүрүзүн дидим, бүзүренчиг кылдыр күүсеткен...

Мырыңай чоокта тургустунган «Азас» ансамбльдиң үндезилекчилери — ынчангы 2-ги курсчуларның (ам үшкү курсчулар) «Бойс», «Дикари» деп эстрада танцыларын күүсеткенин көрүкчүлер онза сонуургаан. Ылаңгыя Анжела, Олег Давааларның күүселделери өскелерден онзаланып ылгалыр. Ансамбльде үш «салгал» бар: биргизи «Азастың» үндезилекчилери, ийиги салгал — 2-ги курстуң сургууулдары, үшкүзү — бирги курсчулар. Ансамбльде бо хүннерде шупту дөртен ажыг сургуул киржип, орус, тыва, бурят, татар, испан, молдав, цыган, калмык... танцыларны боттары чогаадып, ансамбльдиң репертуарын делгем, интернационалчы кылдыр тургузуп шыдаан.

«Таңды уран чүүлүнүң белен эвес аргаларын шиңгээдип алкан, чогаадыкчы мергежилге боттарының күжүн үндүрүп, чараш, парын шимчээшкиннерлиг танцыларны тургузуп турар апарган специалистерни училище белеткеп турар-дыр эвеспе»—дээн оөрүнчүг бодал концерт соонда кижиге төрүттүнер. Ол концертти көрген кижи бүрүзү ындыг түңнелди үндүрген дээрзинге бүзүрээр мен.

Чедишкиннер-биле кады кетпестер кажа-даа турар. Чамдык танцыларга шимчээшкиннерни дидим, ээлгир эвес күүседип турарлар чырыын өөрүп каан залда көрүкчүге адышта дег илдең көстүр. Ындыг четпестер эге курс сургууулдарында бар. Күүселде үезинде танцычының бүгү мага-боду шимчеп, ол шурап, маңнап турар болганда, ылаңгыя бөрттерни үштүнмас кылдыр башка таарыштыр быжыглап алза эки. Бир танцы үезинде аныяк артистиң аргыылдыг чараш бөргү үштүнүп барып дүштү. Ээзиниң ону алыр чайы чок, а үштунган бөрт аржыылы-биле кады хөй буттар аразынга танцы төнгүже чедир ораштынып чытты. Ол ышкаш «Восток этюду болгаш Хорезм танцызы» деп көргүзүг үезинде бир күүседикчи сценадан үне маңнап чоруй барды, а эки чааскаан арткаш, саарзыйты сйнап кагды...

Янзы-бүрү нацияның улустарының танцы-самын ойнап, боттары ындыг танцыларны чогаадып турза-даа, «Азас» боду интернационалчы эвес чорду. Дөртен ажыг тыва оолдар, уруглар аразында чангыс-ла орус уруг бар. «Училищеде тывалардан өске национал сургууулдар чогу ол бе? Чүге ындыгыл?»— дижип, көрүкчүлер аразында чугаалажыр чорду.

Училищеде хореография эртеминиң башкылары Т. В. Бочкарёва, С. Б. Монгуш, концертмейстерлер Е. В. Фирсова, А. В. Гусев, режиссёр Т. Н. Евтушенко болгаш оон-даа өскелериниң үеге-түңнелдиг ажылын үнелеп, сургууулдарның боттарының ансамбль тургузуп ап турар апарганынга чедир мергежээнинге улуг үлүг-хуулу киргенин эки деп демделээр апаар.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: «Азас» күүселде үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ТВ

ЯНВАРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 10.45 Соңгу чүк, Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк улустарының национал уран чүүл байырлалы. 11.15 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Ye». 13.00—14.15 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 15.30 Уругларга фильм. «Кула аът». 16.35 Интеграция: инициатива, тывынгыр арга, арыг оруглга. 17.05 «Браво, Мария!». БССР-ниң алдарлыг артизи М. Гулигинаның чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.20 Мультфильм. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Д. Верди. Концерт. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40—23.50 «Мээң Чайковскийим». И. Смоктуновскийнин чугаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Бойдуста суг. 8.55 Испан дыл. 9.25 Документалдыг фильм. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Куштарның ажыл-ижи. 11.05 Эртемтайылбырлыг фильм. 12.05 Киноальманах. 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50 «Хенертен ээр чер». Уран-чечен телефильм. 15.05—15.35 «Төөгүге шылгалда». Документалдыг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 17.00 Концерт. 17.20 Мультфильм. 17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сахалинге хүн демдеглели». 1-ги кезээ. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга утказтур». «Кодээниң хүн бүрү амыдыралы». «КАИ экраны». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Бодалдар белдири».

МОСКВАДАН

21.00 Ритмниг гимнастика. 21.20—22.30 «Мээң амыдыралым». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. «Босна» (Югославия) — ЦСКА. 19.40 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. «Босна» — ЦСКА.

АГААР

Республикага будуттаар, аязыр. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 36—41, чамдык районнарга 27—32, хүндүс 25—30, чамдык районнарга 16—21 градус соор.

Кызылга хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне найысылалга 39—40, хүндүс 26—28 градус соор.

КИНО

ЯНВАРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. **«Видеозал»: «Странная любовь»** 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киноларчыындызы 9.40, 12.50, **«Школьный призрак»** 11.00, **«Зеленый луч»** 14.10, 18.00, 19.50 (узатказ). **«Ночевала тучка золотая»** 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приговоренный» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «С течением времени» (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Черный капитан» 18.00, 20.00 шактарда.

Экини эки дээр...

Чаа чыл бүдүүзүнде бир теледамчыдылгага киришкен артистерге болгаш аңаа киришкен аалчыларга өөрүп четтирдим. Дамчыдылганың программазы аажок солун болду. Черле ынчаш бистиң аныяк артистеривистиң талантызының чечектелип, сайзыран турарын, оларның угаангыр, чогаадыкчы ролюнүн бедип турарын көрүп олурарга өөрүнчүг-дүр.

Сөөлгү үеде теледамчыдылгалар программазын амгы үениң негелдезинге таарыштыр эрги, чаа, орус, тыва өөн-тоглааны, шүгүмчүлелдиг, макталдыг, көргүзүг материалдыг, хөгжүм херекселдиг кылдыр тургузуп турарын эки деп көөр кижидир мен.

Чоокта чаа бистиң ынак чогаалчывыс Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының төрүттүнген хүнүнге тураскаадыкан кежээ дамчыдылгазын база соңуургадым. Ол дамчыдылгага чогаалчының аварын чалап алган турган болза деп дыка-ла күзедим. Оглу—60, авазы 86 хурлыг. Ол дээрге амгы үеде ховар таварылга-дыр. Моон соңгаар ындыг таварылгаларны кичээнгейге алыр боор деп идегедим.

Аныяк артистериниң социал байдалынче кичээнгейни улгаттырып, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузарын дыка-ла күзээр мен. Артистер дээрге-ле бистиң культуравысты бедидип, амыдыралывысты каастап, сеткил-хоюңувүстүг сергедип кээр чогаадыкчы ажылдакчылар-дыр. Амыдыралывыстың ёзулуг көрүнчүү-дүр.

Эки чүве эки, багай чүве багай хевээр турар эвес. Четпес деп коргенивисти демнежип тургаш, үезинде чайладып алыр болзувусса, кижи сеткилинге хомуданчыг чүве болбас.

Мээң бо сүмемни, бодалымны Культура министерствозу онза кичээнгейге алыр боор деп идегедим.

Вера КУНЧУН.
Кызыл район.

Хамаатыларның кичээнгейинге

Чуртталга шөлүн алырының ээлчээнде турарларны катап бүрүткээринче хамаатыларны Кызыл хооркүүскомнуң чуртталга бажыңнар килдизи дараазында хүннерде келирин чалап турар:

— дайынның инвалидтерин, киржикчилерин болгаш оларга деңнештирген кижилерни январь 21-ге чедир;

— башкыларны январь 22-ден 28-ке чедир;

— бирги ээлчегде турар оске-даа хамаатыларны январь 28-тен февраль 11-ге чедир;

— 1971-1975 чылдарда ээлчегге киргеннерни февраль 12-ден 18-ке чедир;

— 1976-1979 чылдарда— февраль 19-тан 28-ке чедир;

— 1980-1983 чылдарда— март 1-ден 10-га чедир;

— 1984-1986 чылдарда— март 11-ден 20-ге чедир;

1987-1988 чылдарда — март 21-ден 30-ге чедир.

Катап бүрүткээшкинни хүн бүрүде 14-тен 18 шакка чедир, субботада 9-тан 12 шакка чедир чорудар.

Өг-бүлезиниң бүгү кежигүннериниң документилерин, чинигелделерге хамаарыштыр эрге дутайында шынзылганы болгаш чурттап турар черинден шынзылганы алгаш келир.

Монгун-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги, ук совхозтуң хойжу бригадазының бригадири

Демир-оол Доигакович ДОСКААРНЫҢ

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң ог-бүлезинге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-93; Киллистер: ◆ аъш-тийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киддизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бергавда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээлэ 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 365. ТС—00210.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң галазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Кр.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 16 (14216) ◆ 1990 чыл, январь 19, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кап.

ДҮҮН КЫЗЫЛГА

Партия обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын, бажыңына СЭКП ТК-ның межиңүнүге кандидат, ССРЭ-ниң улус депутады, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин башкылар биликги бедидерин институттуң организастаанын районнар, районнарда методиктиг кабинеттер эргелекчилериниң, улус өредилгелиниң ажылдакчыларының республика семинарының киржикчилери-биле ужурашкан.

Чуртта социал-экономиктиг байдалга, бистиң республикада байдалга доктаал тура, ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, культура амыдыралының ниити айтырыглары дээрге-ле Тыва республиканың амыдыралында база чүгүла айтырыглар дээрзин демдеглеп, чоокку үеле республикага кандыг-кандыг улуг тудуглар туттунарын, кандыг продукцияны боттарывыс будүрүп ап болурувусту, бо талазы-биле республикага кылдыын чорудар хемчеглер дугайын чыылганнарга ол чугаалап берген болгаш ködə ажыл-агыйда, үлетпүрде хол-биле кылыр ажылдарны чингедиринин талазы-биле ажыглап болгу дег аргалар, камналга, шынар дугайында бодуңун бодалдарын илереткен.

Ол ышкаш амгы үеде эң чүгүлә айтырыг — чоңнуң хереглел бараанарын будүрериң көвүдедириниң, бюджеттиң чедишпейн турарын, ону ажып эртер талазы-биле тодаргай кандыг хемчеглерни ап чорутса эки дээрзиниң дугайын база чугаалаан.

Школаларга интернационалчы кижизидилгени, тыва дылды, тыва литератураны өредириниң шынарын экижидериниң, тыва-орус, орустыва ийи дылды сайзырадырының чүгүлазының дугайын бирги секретарь чугаазының ийиги кезээнге онза-лап демдеглээн.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

1990 чылдың январь 17-де округтуң соңгулда комиссиязы бодунуң хуралынга Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң депутадынга дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

Кудажы Кызыл-Эник Кыргысович, 1929 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар авилелиниң баштаар черииниң литконсультантызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

Ондар Чимит-Доржу Байырович, 1932 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

Ооржак Дандар-оол Кок-Хунаевич 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

РСФСР-ниң улус депутаттарына кандидаттар Николай Ооржакович Дандың, Виталий Александрович Гантов, Любовь Ивановна Кремнева, Галина Седеновна Ондар, Виталий Александрович Попов олар-биле ужуражыышкын 1990 чылдың январь 20-де 10 шакта СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга болуруп РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңына январь 20-де субботада, 10 шакта Тыва АССР-ниң чуртталга-коммуналхжил-агый девискээр будүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы Н. К. Германов, республикада харылзааның будүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, Тыва АССР-ниң Чоңнуң амыдырал хандырылгазының девискээр будүрүлге каттыжыышкынының коллективиниң инженери Ч. Д. Сат олар-биле соңгукчулар клубунга эвлечглиг ужуражылга болур.

Кандыг айтырыглар талазы-биле боттарынарның күзелдерицерни болгаш клубка кымнар-биле ужуражыырын күзээр силер аңаа чугаалаарын диледивис. Ол дугайында дараазында телефоннерже долгвар: 3-43-31, 3-41-59.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның Бүгү-эвилел чөвүлел хуралы январь 18-те Москвада ажыттынган.

М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Ивашко, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының орлакчылары, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, әртемденнер чөвүлел хуралдың ажылынга киржип турар.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. С. Горбачев** чөвүлел хуралды эге сос-биле ажыттыкан.

ДЕЛЕГЕЙ ШУУЛГАНЫ

«Чер кырынга амыдыралды камгалап арттырар соруулга-биле долгандыр турар бойдусту камгалаарының база хөгжүлдевистиң айтырыгларының талазы-биле бүгү-делегей шуулганы» конгресстиң киржикчизи, Мэриленд университединиң башкызы доктор Ирвин **Мищер** мынча деп чугаалаан: «Угаан-бодал болгаш политика талазы-биле эң-не хөй санныг удуртукчуларны, әртемниң болгаш культураның янзы-бүрү угланыышкынныг ажылдакчыларын чыылдырган дыка чүгүла ужуражыышкындыр бо. Чаңгыс бодал: бойдус халавындан кижи төрелгетенни камгалаар дээн күзел бистерни каттыштырып турар».

«Технология, үлетпүр, хоорайларда мөөңнелиишкин: хоорайларның экологтуг айтырыглары» деп теманы Бүгү-делегейниң шуулган хуралының үшкү хүнүнде чугаалажып көрген. Калифорния университединиң профессору Леонард **Доул** хоорайларда чоңнуң кадыкшылыының айтырыгларынга доктааган.

Кыдат Улус Республиканың хоорайлар айтырыгларының дутайында доктор **Дуан Нинг** дыңнаткан болгаш долгандыр турар бойдус хүрээлелди камгалаары —кыдат чазактың политиказының көл угланыышкынарының бирээзи-дир дел айыткан. Бодунуң хоорайларында экологтуг айтырыгларны чурт удаа-дараа шиитпирлеп турар.

Бистерни долгандыр турар бойдус хүрээлелинге кижиниң салдары рак аарыгның ыжыы ышкаш, багай үржуктарлыг: ол салдар бистиң арга-әзимнеривисти, хөлдеривисти, тарылга шөлдеривисти үрегден турар деп, Канрден келген профессор Бахадин **Бакли** медеглээн. Кижи бодун долгандыр кылымал хүрээлелди тургузуп турар, ынчаарга ук хүрээлел будүжүнүң талазы-биле бойдуска өөзээнешикек.

Долгандыр турар бойдус хүрээлелиин камгалаарынга акша-хөреңгилерни хостап алыр төлээде, чепсегленишкинни дүжүреринің чорудулгазының чугулазын америк сенатор Клейборн **Пелл** демдеглээн. «Соок дайынның» төнчүзүү шериг чаргыдалдарын кызырарынга чедирип турар. Стратегтиг болгаш аңаа боо-чепсектерни кызыгаарлаар дугайында дугуржулгаларга кажан ат салдынган сөөлүнде, ол чорудулга улам дүргедээр шинчилиг болгаш НАТО-га болгаш Варшава Керээзинге хөй түңнүг акша-хөреңгилерни камнап алыр арганы бээр. Камнаттынар ол акша-хөреңгилернің кезинде экологияның хереглелдеринче угландырарынче чазактарны ол кыйгырган.

«Технология, үлетпүр, долгандыр турар бойдус хүрээлели» деп теманы чугаалажып көрүп турган үеде КНО-нуң чанында хөгжүлде программазының администратору Уильям **Драйперш** сайзыраңгай болгаш хөгжүп орар чурттарның экология талазы-биле дем каттыштырып хөделериниң айтырыгларынга доктааган. Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар дээш демисел делегейни башкаландырар эвес, а каттыштырар болза, бүгү-ле айтырыгларны кады ажылдажылгага, үгүле ынчаарда шиитпирлеп болур бис деп, ол чугаалаан.

Шуулган ажылын дүүн, январь 18-те үргүлчүлээн. Шуулганның киржикчилериниң бирээзи ону «шылгаракай кижилерниң практиказы-дыр» деп адаан. Шынап-ла, ол ындыг: академиктерниң, сенаторларның, шажын-чүдүлге төлээлекчилериниң, америк индейнин, Японияның шай бүрүзүнүң өстүрүнчүлериниң шуулганда олуржуп турарын көрүп болур.

Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң байдалынга, иези-бойдус-биле кижилерниң аразынга тургустунган харылзааларга хамаарыштыр шуулганның бүгү киржикчилери бир дөмей сагышсырап турар. Саналоналдарның солчуушкуну, маргылдаалыг чугаалажыышкыннар шуулганның чапсар үезинде безин үргүлчүлеп турар. Шуулганга үнелээшкинни бээрин ооң чамдык киржикчилериден СЭТА-ның корреспондентилери дилээн.

— Чер кырында амыдыралдың салым-чолу дээш үгүле сагышсыраашкын эвес, харын чогаадыкчы бодалдар бо шуулганга киржир кылдыр мени албадапкан. Бойдустуң келир үезиниң дутайында шагда-ла бодап алганым фильмни чогаадым, тургузуп турар кижи мен—деп, ССРЭ-ниң улус депутады кинорежиссер Т. Е. Абуладзе чугаалаан.

— Чер-делегейниң келир үезиниң дугайында боттарының бодалдарын солчур дээш шуулганга кижилер чыглып келген. Оларның чамдыктарының бодалдары аңгы-аңгы. Ынчалзажок чаңгыс аай бодалды тывар ужурлуг бис. Чүге дээрге чамдык чедишкиннер бүгү-делегей айтырыгларын шиитпирлээринге чедишпес болгай — деп. Арменияның апостол шажынының ламазы медеглээн.

(СЭТА).

СЭКП Төп Комитединден, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинден

Сөөлгү хүннерде Бакуга, Азербайджанның чамдык чурттакчылыг черлеринге, а ол ышкаш Арменияның чамдык районнарынга совет кижилерниң сеткил-чүрээнге аар-бергени таварыштырган халаптыг болуушкуннар болган. Кемниг үүлгедиишкиннерге хан төгүүшкүнү болган, армян, азербайджан болгаш оскеда нацияларның улустарындан өлүм-чидим болган.

Өлген кижилерниң өг-бүлелериниге хаңы кажыыдалды, когаралга таварышкан бүгү кижилерге чүректи хаңыындан сагыш човаашкынны илергейлеп тур бис.

Чурттуң удуртулгазы дүржок аажылаашкыннарының болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң факторгаш, ханныг үүлгедиишкиннерни кылып турар, ооң түңнелинде шериг албанныглардан база корум-чурум камгалаар органнарының ажылдакчыларындан олүмчидим бооп, чамдык кижилер балыгладып турар.

Совет Армиязының, ИХМ-ниң иштики шериглериниң шериг албанныглары база ССРЭ-ниң КАК-тың ажылдакчылары бо хире нарын байдалдарга кончуг туттунуп, шыдамыккай чорууп көргүзүп турар. Олар хан төгүүшкүнүн болдурбас дээш амы-тынын бодавайн, чепсектиг ойтур шавыышкынны ажыглавайн турарлар.

Ындыг болзажок, бо хевирлиг үптекчи чоруктун хемчээли моон соңгаар шыдаар аргажок кылдыр улгадып турар апарган.

ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң, ИХМ-ниң болгаш КАК-тың удуртулгазы устав негелделеринге, амгы үеде күштүг бооп турар хөөйлуга дүүшүүр боочепсекти ажыглаар дугайында айтыышкынны боттарының составтарынга берген.

Алдынган хемчеглер үүлгедикчи кижилерниң боочепсекти тип алырын моон соңгаар болдурбазынга, тайбың чурттакчыларны олүм-чидимге таварыштырбазынга, шериг албанныларның болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылдакчыларының амытынын камгалаарынга дузалаар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунда, ИХМ-де болгаш КАК-та

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерниң чамдык районнарынга боо-чепсекти, частыр бүдүмелдерни, шериг техниказын болгаш шериг дериг-херекселдерин тып алыры-биле Совет Армияның, ССРЭ-ниң Иштики хереқтер министерствозунуң болгаш Күрүневиң айыыл чок чорук комитединиң боо-чепсек база шериг дериг-херекселдериниң складтарынче үптекчи халдаашкыннар сөөлгү хүннерде болган. Хунаан алган боочепсекти оор чоруктарны болгаш үптээшкиннерни кылырынга, ол девискээрге дүшкүүрлүг чоруктү улам күштелдиреринге ажыглап турар. Кем-херек үүлгедикчилерни болгаш экстремисчи кижилер боо-чепсек-биле кыжаныр, ону ажыглап

Амдыгаалтан белеткенир

Бистиң «Эйлиг-Хем» совхозувус бо чылын эрткен чылга бодаарга, 200 гектар эвээш черге чаштырылганы чорудар. Шөлдеривистиң эдилели багай болганындан эрткен чылын чүгле 324 тонна сула дажаап алдывыс. Ооң мурнунда чылын ол сан 600 чедип турган чүве болгай. Чер ажылының зона системазынче эптештир кирип алыр дээш тарылга шөлдерин кызырган бис. Келир чылдан эгелеп тарылга шөлүвүстүң хемчээли доктаамалчыыр, дыштандырган шөлдерлиг апаар бис.

Бо чылын 150 тонна арбай чаштырар деп планнаан бис. Алган дүжүдүвүс чүгле мал чеминге четчир болганда, арбай үрезинин «Күш-ажылдың хостуу» совхозтан садып алдывыс. Бирги класска чедир арыглап каан үрезин чүве.

Өске совхозтар ышкаш мастерскаялыг эвес бис. Ынчалза-даа 8 сеялканы септеп алган бис, ам оларның үжүн септээри арткан. Т-150 тракторну удавас Кызылче септедип чорудар, ийи МТЗ тракторлуң агар септелгезин кылыр бис. Бистиң проравывыс Алексей Чоодунай септелге баазазын эрткен чылын-на туттурар турган кижи. Ынчалза-даа оовустуң ора-сомазы амга чедир чок. Часкы хову ажылдарынга белеткел чорударынга мындыг байдал аажок шаптыктап турар.

Кызылда суг чери совхоз төвүнден ырак эвесте 320 гектар шөлге культуратехниктиг ажылдарны чоруткан. Анаа 4 «Фрегатты» тургузар деп турар, ынчалза-даа Улуг-Хемниң дожунуң чуга болганы моондак болуп тур. Анаа ажылдаар 5 кижини эрткен чылын-на Саратов хоорайга өөредип алдывыс. Келир чылын ол улуг шөлге хөй чылдың сигненнерин чаштырар бис. Аныяк совхозтуң мал чеми белеткээринге ол улуг догум болур.

Эрес-оол КУУЛАР.
«Эйлиг-Хем» совхозтуң кол агроному.

Часка белеткел

Дүжүттүң салым-хуузун кижилерден аңгыда техника база шиитпирлээр апарган. Амгы үеде техника септелгези кидин түлүк чоруп турар. Бо ажыл Улуг-Хем районда канчаар тургустунганыл? Үрезин четчир бе? Арыглааны кандыгыл? Айтырыгларның чамдыызынга районнуң специалистериниң харыызын мооң адааңда парладывыс.

МАНААН ХЕРЭЭ ЧОК

Бисте шиитизи-биле тараа бүдүрер 14, мал чеми белеткээр 5, картофель өстүрер 3 звенолар болгаш бригадалар аренда керээзи-биле, тараа өстүрер 4, мал чеми белеткээр 3 коллективтер бригада керээзи-биле ажылдаарында хаара туттуиган. Тракторларның кол пуруузу септелге чорудар үеде ажыл-агыйларның янзы-бүрү адырларында быжыглаттынган. Амгы үеде районда бар 321 тракторнуң 240-и мал чемперинің сөөртүлгезинде ажылдап турар.

Кожуг машиналарының септелгезинде «Улуг-Хая» совхозтан Сүктер-оол Кызыл-ооллуң болгаш Виктор Сувакчаптың удурткан звенолары эки киржип турарын демдеглээр апаар. Олар бүгү септелгени апрель 1-ниң бетинде доозуптар аргалыг. Арыг-Бажы салбырның механизаторлары Балдан Шивит-Доржу, Александр Оюн даанган ажылынга кызымаан коргускен.

«Найырал» совхозтуң Шанчыда Доржу Наважаптың база Терезинде Кертик-оол Дмитровтуң удурткан коллективтери техника септелгезин эки чорудуп, шиитиниң малынга мал чемперинің сөөртүлгезинде киришпейн турар механизаторларны дөгерезин септелгеде хаара туткан.

Ындыг-даа болза часкы ховуу ажылдарынга белеткел чамдык ажыл-агыйларда арай дүвүренчиг байдалда чорун турарын айытса чогуур. Совхозтарның инженер-техниктиг ажылдакчылары трактолар септелгезин үгле Кызылдың, Шагаан-Арыгның септелге-техниктиг мастерскаяларынга кылдыртырып-биле кызыгаарлаттынып, боттарынга септелге чорударынче кичээнгейни кошкаткан. «УТКА 25 чылы», «Найырал», «Ак-Туруг» совхозтарның боттарында улуг, чаагай мастерскаялар хос турда-ла, оскелерниң күжүнге идегеп, маажым байдалга алыскан. Районда Т-150К деп күчүлүг 70 тракторнуң 16-зын Кызылга септеткен, совхозтарның мастерскаларынга кылдынган техника эвээш.

Ооң ыңай мындыг «хоочураан аарыглыг» болгай бис— МТЗ маркалыг тракторларны кыштадыр чем сөөртүлгезинге ажыглааш, оларны чазын тарылга мурнунда буу-хаа септээн аттыг боор. Ол чорук тарылганың изиг түлүк үезинде үрелиишкиннерге чедирер. Мону ажыл-агыйларның удуртукчулары, инженер-техниктиг ажылдакчылары бир өскээр өөренип көөр, кандыг-бир аргазын тывар ужурлуг.

Ажыл-агыйларга септелгени бедик шынарлыг чорударынга шаптыктап турар кол чүүл — артык кезектер эвээш, чамдык кезектер каш чыл дургузунда шуут чок боон турарында. Бот-орулгачарылга үезинде үүрмек септелге кылыр дээш Кызыл биле Шагаан-Арыг аразынга к.эскидип, хөй акша-көпеек чарыгдаары кымга-даа күзенчиг эвес. Бир талазында, ындыг-дыр, өске талазында, үүрмек-ле дээш септелгени чорутпас болза, часкы хову ажылдарын канчап бедик деңнелге эрттирерил?

Бо хүннерде биске Т-150К тракторнуң сцепление болгаш маховик кожуктары кончуг хереглеттинип турар. Районда үгле ол артык кезектиң чогу-биле 8 трактор ыяк ортеп каан дег, аңаа турар. К-701 тракторнуң дугуюн бүдүн республика иштинден безин тывары берге апарган. Хөй санныг культиваторлар, чаштырыкчылар, илиирлер 212, 211 дугаарлыг подшипниктер чогундан белениниң одуруунда туруп шыдавас апарган.

Сөөлгү үеде үстүүртен айтыышкын сербес, боттарын боду билир апарган шаг-ла болгай бо. Эң ылаңгыя арендалыг звенолар, бригадалар оозунга ооргланып алгаш, септелге чорударын саададып орары таарышпас. Удавас ийи ай үнүп, чымыштыг частың изиг үези келир болгай. Септелгеге таваарлаашкын черле эки чүвеге чедирбейн чораан ийин.

Техника септелгезиниң үезинде социалистиг чарыш деп чүве уттундуруп бар чор. Бүдүн районда үгле «Чодураа» кооперативте социалистиг чарыштың негелдезин ажылдап кылган. Профэвилел комитеттери септекчилер аразынга социалистиг чарышты дээштиг организастаарын холга алыр ужурлуг.

Бисте ам 214 чаштырыкчының 119-у, 46 андазының 33-ү, 117 янзы-бүрү культиваторларның 81-и часкы хову ажылдарынга белен болуп турар. Ам-даа кылыр ажыл хөй. Ынчангаш механизаторлардан бар четпестерни эдип, часкы хову ажылдарынга хынамчалыг белеткенири негеттинип келген.

Петр НАЙДАН-ООЛ,
Улуг-Хем АҮК-те механизация килдизиниң начальниги.

БАЯН-КОЛГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

СЭКП ТК-ның кежигүнүге кандидат, ССРЭ-ниң улус депутады, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң ажыл-ишчилери-биле ужуражып чораан. Ол ук ажыл-агыйның Оттук-Даш сүт-бараан фермазының зоотехниги, эргелекчизи кыштаглаашкынының ниити байдалын аңаа таныштырган. Фермада туткан эмнелге пунктузун, магазинини көргеи, ында садикке база кирген.

Бо хүннерде совхозтуң төрүүр коданнарында хөй ооллаашкыны кидин түлүк. Партия обкомунуң бирги секретары чамдык аалдарга барып, кыштаглаашкынның байдалыбиле танышкан, малчыннарбиле чугаалашкан.

Баян-Кол суурда автогаражка Г. Ч. Ширшин чедип, механизаторлар-биле ужурашкан. Суурнуң школазынга баргаш, башкылар-биле беседалашкан, суурнуң магазининерине кирип, чонну хереглел бараанары-биле канчаар хандырып турарын, комплектиг хүлээп алыышкын пунктузунда, участок эмнелгезинде байдалды көргеи.

Кежээ Баян-Кол суурнуң Культура бажыңына ажылчы чон-биле ол ужурашкан. Бистиң республикада бо хүннердеги ниити байдалды Г. Ч. Ширшин таныштырып, ол бүгүнү ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизи-биле холбаштырып чугаалаан. Ол ышкаш республиканың келир үедеги перспективтиг айтырыгларынга хамаарышкан сорулгаларга доктааган. Малчыннарның амыдырал-чурттагазының экижидер талазыбиле кылып турар хемчеглерни чугаалаан.

«Х Улуг хуралдың» бүгүнгү байдалын база сайгарган. Суурда, көдээде кижилериниң ам-даа хөй-хөй айтыгларын шиитпирлээри чугула, ону чогумчалыг шиитпирлээрде кижи бүрүзүнүң эде тургустунары, даанган ажынге харыысалгалыг болуру чугула дээрзин чугаалаан. Хамыкты мурнай камналга чурумун күштелдирери, ооңбиле кады экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээри чугула. Малдың продуктулуг чоруун бедидери маңаа бир кол быра болур ужурлуг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, девискээрниң бот-орулга-чарылгазынче шилчиниринге бүгү талалыг белеткеннри чугула.

Ужуражыышкын үезинде баян-колчулар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларны салган, аңаа харыыларны алган.

(Бистиң корр.).

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХООРАЙНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ

ДЫҢНАДЫЫ

№ 1 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ёнзак Виктор Алексеевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл ТЭС-тиң мастери, Кызыл хоорай.

Соколов Леонид Герасимович, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва коммунэнергонуң» бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң инженери, Кызыл хоорай.

№ 2 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ондар Клавдия Начыновна, 1956 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, школа-интернаттың башкызы, Кызыл хоорай.

Пивоваров Станислав Николаевич, 1965 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, аныяктарның «Спутник» чүрттелга комплекизиниң коммерция төвүнүң директору.

№ 3 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кольцов Александр Алексеевич, 1967 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Посредник» кооперативтиң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 4 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ооржак Ортун-оол Дембирекович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чүрт үлетпүрүнүң девискээр-будүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Хопуя Вера Ховалыговна, 1943 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, башкылар билии бедидер институттуң кабинет эргелекчизи, Каа-Хем суур.

№ 5 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Куюков Виктор Семенович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва агроүлетпүртүг» каттыжыышкынның АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Куприяшкин Евгений Владимирович, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 6 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Федотова Наталья Владимировна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнүң эвес, Кызылдың школа-интернадының библиотекары, Кызыл хоорай.

Шумов Александр Андреевич, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва коммунэнергонуң» чылыг-энергетика районунуң кол инженери. Кызыл хоорай.

№ 7 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Балов Александр Сергеевич, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чүрттелга-коммунал ажылагый девискээр-будүрүлге каттыжыышкынының тускайыттынган АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Киров Сергей Дамбаевич, 1933 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри, Кызыл хоорай.

Федченко Александр Лукьянович, 1963 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, школа-интернат башкызы, Кызыл хоорай.

№ 8 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Волошина Татьяна Владимировна, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, педучилище башкызы, Кызыл хоорай.

Галкин Сергей Анатольевич, 1958 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Кызыл агроүлетпүртранс» № 2-ниң чолаачызы, Каа-Хем суур.

№ 9 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сымчан Орлан Бригадович, 1942 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң хоорай чөвүлелиниң даргазы, Каа-Хем суур.

Федосеенко Георгий Николаевич, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнүң эвес, № 12 школаның башкызы, Каа-Хем суур.

№ 10 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Крапивин Анатолий Антонович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл» кожуун чоруур мехколонианың начальниги, Кызыл хоорай.

Севек Петр Начын-оолович, 1964 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Кызылдың педучилищезиниң 3 курузуның сургуулу, Кызыл хоорай.

Чичикин Александр Николаевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чүрт үлетпүрүнүң девискээр-будүрүлге каттыжыышкынының килдис начальниги, Кызыл хоорай.

№ 11 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Горин Игорь Александрович, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, аныяктарның чүрттелга комплекизиниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Куклина Римма Владимировна, 1960 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чоныун ус-тывыш үлетпүрүнүң ажылчыны, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Черноусов Александр Николаевич, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тускай коммун-септелге-тудутнуң» септелге-тудут участогунуң начальниги. Кызыл хоорай.

№ 12 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Мельников Геннадий Владимирович, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес «Тывафоторазнобыт» будүрүлге каттыжыышкынының фотограви, Кызыл хоорай.

Ондар Юлия Шүржекмей-овна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 13 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Есепчук Любовь Ивановна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, школалар аразының ӨБК-ның мастери, Кызыл хоорай.

№ 14 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Иванова Галина Николаевна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкынның инженери, Кызыл хоорай.

Каблуков Валерий Георгиевич, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның электри четкилериниң капитал тудуг килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Монгуш Болат-оол Сайын-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранс» каттыжыышкынның № 2 АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Пескова Людмила Андриановна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң шеверлекчизи, Кызыл хоорай.

№ 15 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Котельников Валерий Ильич, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Поиск» төптүң директору, Кызыл хоорай.

Солдатов Николай Васильевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Шивит-оол Октябрь Кыргысович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың № 1 чүрттелга-ажыглал эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 16 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кара-Сал Борис Комбуй-оолович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, КПИ-ниң Кызылда филиалының башкызы, Кызыл хоорай.

Ондар Мерген Алексеевич, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, КПИ-ниң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

№ 17 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ашак-оол Андрей Чолдак-оолович, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Ондар Тамара Григорьевна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, № 2 школаның өөредилге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Пескова Людмила Андриановна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң шеверлекчизи, Каа-Хем суур.

№ 18 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бекеш Вячеслав Иванович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл-1» тускайжыттынган КМК-ның начальниги, Кызыл хоорай.

Моисеев Сергей Иванович, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның проравы, Кызыл хоорай.

Ооржак Сергей Кырбаадаевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 19 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Биче-оол Кызыл-оол Хертекович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл тудуг» эргелелиниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Кыргыс Март-оол Дамдын-оолович, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл ТЭС-тиң ТЭ-ниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Чихонадских Василий Николаевич, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Пионерлер бажыңының килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 20 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Чакстын Николай Иванович, 1943 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң чоныун амыдырал хандырылга девискээр-будүрүлге каттыжыышкынының автоцегиниң механиги, Кызыл хоорай.

№ 21 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Горюнова Людмила Лазаревна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва нефтепродукт» каттыжыышкынның экономизи, Каа-Хем суур.

Лыков Михаил Александрович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның профком даргазы, Кызыл хоорай.

№ 22 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Гостева Галина Ивановна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 11 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

Марчын Сергей Эрен-оолович, 1965 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Респотребсоюзтуң улуг товароведи, Кызыл хоорай.

№ 23 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Клабукова Анна Карповна, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, гидрометеорологияның Тыва төвүнүң инженери, Кызыл хоорай.

Шевченко Мария Макеевна, 1937 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республика эмнелгезиниң профком даргазы, Кызыл хоорай.

№ 24 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Брокерт Александр Владимирович, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ обкомунуң инструктору, АЧК-ның даргазы, Кызыл хоорай.

Шахматов Валентин Александрович, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл» септелге-техниктиг будүрүлгениң слесары, Кызыл хоорай.

№ 25 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Даргат Маадыр-оол Сүрүнович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Захаров Валерий Степанович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 26 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Медведев Виктор Иванович, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 27 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Трояков Афанасий Николаевич, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, КПИ-ниң Кызылда филиалының башкызы, Кызыл хоорай.

Яндай-оол Светлана Биче-ооловна, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ресэмнелгениң эмчизи, Кызыл хоорай.

№ 28 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Володин Владимир Викторович, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Илкин Владимир Евгеньевич, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Каа-Хем» разрезтиң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Чимдан Наталья Владимировна, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 5 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 29 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Григорьев Степан Степанович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хооркомунуң партийжи комиссия даргазы, Кызыл хоорай.

Куулар Дечитмаа Кунгажаповна, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хлеб комбинадының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Семенов Виктор Владимирович, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, АЧК-ның ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 30 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лобанов Владимир Иванович, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, АЧК-ның ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 31 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Андрейчик Михаил Федорович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың башкы институдунуң башкызы, Кызыл хоорай.

Меновщиков Владимир Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, КПИ-ниң Кызылда филиалының доцентизи, Кызыл хоорай.

№ 32 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Баталов Михаил Алексеевич, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранстың» өөредилге комбинадының мастери, Кызыл хоорай.

Кольчиков Дмитрий Иванович, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Юстиция министерствозунуң консультантызы, Кызыл хоорай.

№ 33 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Машковская Антонина Александровна, 1935 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 4 школаның логопеди, Кызыл хоорай.

Стрелов Игорь Леонидович, 1965 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ хооркомунуң секретары, Кызыл хоорай.

№ 34 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Костриков Алик Васильевич, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Троицк хүрээзиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Кучеров Виктор Петрович, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 35 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кулумаева Татьяна Васильевна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 10 ясли-садтың кижизидикчизи, Кызыл хоорай.

Свинцов Борис Павлович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хооркомунуң бирги секретары, Кызыл хоорай.

№ 36 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Зоткин Леонид Леонтьевич, 1935 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва коммунэнергонуң» Кызылда энергорайонунуң начальниги, Кызыл хоорай.

Процик Николай Ярославович, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 орук-тудуг эргелелиниң кол инженери, Кызыл хоорай.

Сергеев Андрей Александрович, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чүрттелга-коммунал ажыл-агый каттыжыышкынының тускайжыттынган АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Филимонова Галина Николаевна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ресэмнелгениң эмчизи, Кызыл хоорай.

№ 37 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Мурыгина Галина Даниловна, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувинская правда» солуннуң килдис эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турар, Кызыл хоорай.

Орбадаев Юрий Владимирович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Чеэменева Вера Федоровна, 1948 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 1 орук-тудуг участогунуң инженери, Кызыл хоорай.

№ 38 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Колбасин Владимир Андреевич, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Маныш-оол Владимир Байкараевич, 1945 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 39 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Алехина Лидия Михайловна, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

Кобеляцкая Татьяна Алексеевна, 1947 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 4 столоваяның поварч, Кызыл хоорай.

Ладанов Игорь Владимирович, 1967 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Тюлюш Виктор Сундуй-оолович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 40 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Гусаков Виктор Павлович, 1943 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 41 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Белоногова Галина Ивановна, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 42 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Груздев Владимир Викторович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорайның СТЭ-ниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Лапшина Мария Александровна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 11 столоваяның бүдүрүлге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 43 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Коновалов Вячеслав Витальевич, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Спутник» АЧК-ның консультантызы, Кызыл хоорай.

№ 44 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Перминов Виктор Васильевич, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның арга-ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының кол инженери, Кызыл хоорай.

Сиротинин Александр Иосифович, 1940 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл агроүлетпүртранс-2» каттыжыышкынның чолаачызы, Кызыл хоорай.

Хертек Зинаида Аратнаевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 3 столоваяның бухгалтери, Кызыл хоорай.

№ 45 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Куулар Хеймер-оол Кокович, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ обкомунуң килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Садовский Борис Геннадьевич, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 АТБ-ниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 46 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Шартогашева Лариса Александровна, 1940 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Фармация» будүрүлге каттыжыышкынының чингине директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 47 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Маркова Августа Демьяновна, 1942 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республиканың Уруглар бажыңының логопед башкызы, Кызыл хоорай.

Оюн Садид-оол Чэш-оолович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чүрт-шинчилел музейиниң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Ширипей Галина Николаевна, 1954 чылда төрүттүнген, прокурорнуң улуг дузалакчызы, Кызыл хоорай.

№ 48 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ондар Уйнукай Шагдыровна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң килдис начальниги, Кызыл хоорай

Салчак Бичен Орнугуевна, 1936 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 9 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 49 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Фирсова Марина Михайловна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, профэвилелдерниң область чөвүлелиниң секретары, Кызыл хоорай.

№ 50 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кравченко Геннадий Евгеньевич, 1941 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Бойдус камгалал комителиниң килдис начальниги, Кызыл хоорай.

Манчын Экер-оол Маринович, 1968 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, ККПИ-ниң студентизи, Кызыл хоорай.

Ооржак Дудаа Хунаевна, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың башкылар билии бедидер институдунуң методизи, Кызыл хоорай.

№ 51 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Симаков Владимир Александрович, 1929 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның даг-техниктиг инспекциязының начальниги, Кызыл хоорай.

Юркова Раиса Александровна, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ажаалга банкызының улуг инспектору, Кызыл хоорай.

№ 52 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Макаренко Николай Николаевич, 1920 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пенсионер, Кызыл хоорай.

№ 53 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Марков Егор Алексеевич, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва автотранс» каттыжыышкынның КМК-зының бригадири, Кызыл хоорай.

Моигуш Оолак Данович, 1964 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчизи, Кызыл хоорай.

№ 54 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Коротаев Николай Михайлович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ДОСААФ обкомунуң даргазы, Кызыл хоорай.

Ондар Мерген Алексеевич, 1966 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, КПИ-ниң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

№ 55 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Десяткин Анатолий Васильевич, 1924 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң хоорай баштаар черинин даргазы, Кызыл хоорай.

Сергеев Сергей Владимирович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан школазының мастери, Кызыл хоорай.

№ 56 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Иванов Дмитрий Владимирович, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, ДОСААФ обкомунуң инженери, Кызыл хоорай.

Павловичев Валерий Витальевич, 1952 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, ИХМ-ниң электромонтеру, Кызыл хоорай.

№ 57 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кара-оол Ирина Монгушевна, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, типография директору, Кызыл хоорай.

Коровин Юрий Федорович, 1936 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның чолаачызы.

Тюлюш Александр Тодылович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ДОСААФ-тың каттышкан школазының инженери. Кызыл хоорай.

№ 58 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бездворных Александр Петрович, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелиниң ажыл-агыйының директору, Кызыл хоорай.

Люндуп Валерий Монгушевич, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ДОСААФ обкомунуң спорт клубунуң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 59 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Асанович Наталья Дмитриевна, 1947 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 20 аптеканың эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Бады-Сагаан Виктор Борисович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы, Кызыл хоорай.

Дапчи-оол Александра Ооюновна, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чүрттелга-социал банкызының Тыва эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Коваленко Ольга Дмитриевна, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, нефть продуктулар-биле хандырылга талазы-биле Кызыл будүрүлгезиниң № 3 автозаправка станциязының оператору, Кызыл хоорай.

Колупаев Валерий Николаевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Заря» теплоходтуң капитаны, Кызыл хоорай.

Порядин Александр Владимирович, 1956 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, пароходствонуң Кызылда район эргелелиниң штурманы, Кызыл хоорай.

Ширин Демьян Александрович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, кооператив училищезиниң башкызы, Кызыл хоорай.

№ 60 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бадан-оол Өкей-оол Түлүшевич, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорлонуң даргазы, Кызыл хоорай.

Михайлов Юрий Алексеевич, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ-кежигүнү, «Спутник» комплекстиң коммерция төвүнүң инженери, Кызыл хоорай.

№ 61 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Дуплин Николай Михайлович, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның авиабүдүрүлгезиниң Як-40 самолёттуң ужудукчузу, Кызыл хоорай.

Кара-Сал Байлак Ширинаевна, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулу, Кызыл хоорай.

Ховалыг Иргит Биче-оолович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 62 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Удуракина Елизавета Демьяновна, 1927 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоочуннарның хоорай чөвүлелиниң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 63 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Даржаа Куулар Дугаржапович, 1932 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пенсионер, Кызыл хоорай.

Никифоров Владимир Лазаревич, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва автотранс» каттыжыышкынның пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 64 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Шарыпова Ольга Николаевна, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың аъш-чем барааннар садыының директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 65 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Родионова Алла Михайловна, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 2 садыг каттыжыышкынының директору, Кызыл хоорай.

№ 66 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Воропаева Любовь Максимовна, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 40 магазинниң садыгжызы, Кызыл хоорай.

Монгуш Дарый Чульдумовна, 1942 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хөгжүм-шиин театрының артизи, Кызыл хоорай.

№ 67 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Глуцкая Алефтина Ивановна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 14 магазинниң садыгжызы, Кызыл хоорай.

Лебедев Владимир Ильич, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 68 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Антуфьева Надежда Мухарбековна, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Молодежь Тувы» солуннуң килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Моигуш Чечек Декелижиковна, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 19 магазинниң садыгжызы. Кызыл хоорай.

№ 69 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Забелина Валентина Александровна, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ККИ-ниң Тывада филиалының кафедра эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Ооржак Валерий Октанович, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чүрт үлетпүрүнүң Тыва девискээр каттыжыышкынының чингине директорунуң оралакчызы Кызыл хоорай.

№ 70 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лицкевич Юрий Степанович, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП обкомуиуң ПЧБ-ниң эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Тожу Надежда Георгиевна, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чүрттелга-коммунал ажыл-агый девис кээр-будүрүлге каттыжыышкынының бухгалтери, Кызыл хоорай.

№ 71 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лутанина Эльвира Алексеевна, 1940 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тувателерембыттехника» каттыжыышкынының шак мастери, Кызыл хоорай.

№ 72 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Мякишев Виктор Николаевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва коммунэнергонуң» инженери, Кызыл хоорай.

№ 73 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Манасов Анатолий Андреевич, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва коммунэнергонуң» инженери, Кызыл хоорай.

Ооржак Чылбаа Хелеевич, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 74 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Вульфович Исай Минеевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Садыг министерствозунуң сепгелге-монтаж комбинадының директору, Кызыл хоорай.

Кара-Тоннуг Светлана Маадыевна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң Телерадиокүркомнуң радиотелетөвүнүң экономизи, Кызыл хоорай.

№ 75 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Верба Галина Петровна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 бөжудулга бажыныың эмчизи, Кызыл хоорай.

Вихрева Любовь Михайловна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, статистиканың хоорай килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 76 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Удера Эрес-оол Васильевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, курфилармониянын директорунун оралакчызы, Сукпак суур.

№ 77 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Дорожкин Виктор Андреевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Иванов Сергей Петрович, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чүрттелга-коммунал ажыл-агый девискээр-будүрүлге каттыжыышкынының тускайжыттынган АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Ооржак Кима Айжыкмаевна, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, онкология диспансериниң улуг сестразы, Кызыл хоорай.

№ 78 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Марков Виктор Анатольевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 79 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сарыг-оол Николай Кызыл-оолович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның харылзаа белдиринің кассири, Кызыл хоорай.

Юдин Андрей Николаевич, 1967 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Кызылда пединституттуң студентизи. Кызыл хоорай.

№ 80 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Горбунова Надежда Петровна, 1947 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчизи, Кызыл хоорай.

Свердюков Борис Кириллович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Юстиция министерствозунуң улуг консультантызы, Кызыл хоорай.

№ 81 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Аранчын Белек-кыс Юрьевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хоорайның улус өөредилге килдизиниң инспектору, Кызыл хоорай.

Куулар Геннадий Сундуевич, 1964 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ Кызыл хооркомунуң бирги секретары, Кызыл хоорай.

Очур Борис Иванович, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Водник» күрүне кооперативиниң кол инженери, Кызыл хоорай.

Серен

СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫНЫҢ ТӨНЧҮЗҮ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

№ 96 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кулакова Валентина Ивановна, 1939 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республика эмнелгезиниң хирургия салбырының улуг сестразы, Кызыл хоорай.

Шевцова Нина Николаевна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның геология-шинчилел экспедициязының гидрологу, Кызыл хоорай.

№ 97 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Шестаков Юрий Михайлович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, харылзаанның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаза начальниги, Кызыл хоорай.

№ 98 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Самдан Ирина Даяевна, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Күрпланның кол специализи, Кызыл хоорай.

Халилова Галина Андрияновна, 1940 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, СЭКП обкомунуң түдүг бөлүүнүң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 99 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Девяткин Виталий Викторович, 1961 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Заворотный Владимир Григорьевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП обкомунуң нияти килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Редькин Вениамин Геннадьевич, партия кежигүнү эвес, «Тыва тараа продукт» каттыжыышкыынның цех начальниги, Кызыл хоорай.

№ 100 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Иванова Ольга Владимировна, 1962 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Телевидение болгаш радиодамчыдылга комитединиң редактору, Кызыл хоорай.

Ондур Кызыл-оол Санчитович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП обкомунуң килдис эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 101 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ликчар Валентина Михайловна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр каттыжыышкыынның кадрлар килдизиниң специализи, Кызыл хоорай.

Туренко Николай Семёнович, 1961 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, хооркүүскомунуң капитал тудуг килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 102 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кузнецов Владимир Егорович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың пиво заводунуң директору, Кызыл хоорай.

Ужечкин Николай Николаевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чаагайжыдылга комбинадының аккумуляторщиги, Кызыл хоорай.

Хорошков Александр Владимирович, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай

№ 103 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Григорьева Валентина Сергеевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ниитиниң чемненилге трезинин каттыжыышкыынның буфет эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Отева Антонина Владимировна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 аптека эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 104 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Цура Михаил Иосифович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 105 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лоозай Екатерина Улаановловна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 профтехучилищеии общежитиезиниң улуг кижизидикчизи, Кызыл хоорай.

Сарыглар Сергей Монгушоолович, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

№ 106 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Котнева Галина Евграфовна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чонның суй-белек бүдүрүлгезиниң склад эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Рожкова Любовь Павловна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Дээди суд даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

Хаптыр-оол Ульяна Григорьевна, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 107 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Новожакова Айланмаа Маадыр-ооловна, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, № 35 магазинниң садыг жыышы, Кызыл хоорай.

Озон Любовь Шимитовна 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, рестубдиспансерниң эмчи-анестезиологу, Кызыл хоорай.

Тропев Евгений Михайлович, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Чонның амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкыынның бүдүрүлге планын килдизиниң улуг экономизи, Кызыл хоорай.

Самданчап Радимир Тавакоолович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң биче эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай

№ 122 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Баавыл Монгуш-оол Баавылович, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва тудугнуң» девискээр тудуг каттыжыышкыынның № 48 тудуг эргелелиниң бызаңчызы, Кызыл хоорай.

Кашин Юрий Яковлевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң автобазазының начальниги, Кызыл хоорай.

Кафанов Геннадий Игоревич, 1964 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, харылзаанның септелге-тудуг участогунуң бульдозеризи, Кызыл хоорай.

№ 123 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Хомушку Очур-оол Чакинович, 1936 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, харылзаанның хоорай белдириниң монтеру, Кызыл хоорай.

Чадамба Людмила Петровна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 16 магазин эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 124 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Аргун Марина Васильевна, 1955 чылда төрүттүнген, партил кежигүнү эвес, Юстиция министерствозунуң специализи, Кызыл хоорай.

Озон Валерий Маадыр-ооловович, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ургларның спорт школазының улуг тренери, Кызыл хоорай.

№ 125 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лазарев Валентин Васильевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, автоорук техникумунуң бот-өөредилгелиг салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 126 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Белостокова Светлана Александровна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай судунуң улус судьязы, Кызыл хоорай.

Седип Анчинмаа Доңгаковна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Караа көзүлбестериниң Бүгү-россия шинтилелиниң Тыва республика баштаар черииниң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 127 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Севен-оол Александр Монгушевич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, уран чурулга-бүдүрүлге мастерскаязының директору, Кызыл хоорай.

№ 128 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ондар Луиза Самундуевна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 3 школаның өөредилге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Тинмей Дозур-оол Лайзапович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай Советиниң күүскомунуң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 129 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сайнит Василий Монгушович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, зът комбинадының кол инженери, Кызыл хоорай.

Смирнова Любовь Ивановна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадының дааранылга цегиниң мастери, Кызыл хоорай.

Ширипей Тамара Бымыжаповна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республика эмнелгезиниң эмчи-невропатологу, Кызыл хоорай.

№ 130 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сулейманов Амир Мухарамович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, Кызыл хоорай.

№ 131 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Быков Александр Петрович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 132 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ламаздай Орлан Александрович, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Красноярскиниң көдээ ажылагый институдунуң Тывада филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

Черных Валерий Васильевич, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның авиабүдүрүлгезиниң техниги, Кызыл хоорай.

№ 133 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Губанов Владимир Иванович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның автосептелге заводунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Серен-оол Роза Чалбаевна, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хөгжүмүнүн театрының артизи, Кызыл хоорай.

№ 134 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Столяров Виктор Владимирович, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың коммунал ажылагыйының хой адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкыынының начальниги, Кызыл хоорай.

Хертек Найыр Дамдыновна, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, эмчи училищезиниң фельдшер салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 121 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бойко Виктор Васильевич, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пассажирлер АТБ-зиниң начальниги Кызыл хоорай.

Конгар Александра Узутуевна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, эът комбинадының бүдүрүлге план килдизиниң улуг экономизи, Кызыл хоорай.

Самданчап Радимир Тавакоолович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң биче эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай

№ 122 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Баавыл Монгуш-оол Баавылович, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва тудугнуң» девискээр тудуг каттыжыышкыынның № 48 тудуг эргелелиниң бызаңчызы, Кызыл хоорай.

Кашин Юрий Яковлевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң автобазазының начальниги, Кызыл хоорай.

Кафанов Геннадий Игоревич, 1964 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, харылзаанның септелге-тудуг участогунуң бульдозеризи, Кызыл хоорай.

№ 123 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Хомушку Очур-оол Чакинович, 1936 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, харылзаанның хоорай белдириниң монтеру, Кызыл хоорай.

Чадамба Людмила Петровна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 16 магазин эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 124 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Аргун Марина Васильевна, 1955 чылда төрүттүнген, партил кежигүнү эвес, Юстиция министерствозунуң специализи, Кызыл хоорай.

Озон Валерий Маадыр-ооловович, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ургларның спорт школазының улуг тренери, Кызыл хоорай.

№ 125 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лазарев Валентин Васильевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, автоорук техникумунуң бот-өөредилгелиг салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 126 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Белостокова Светлана Александровна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай судунуң улус судьязы, Кызыл хоорай.

Седип Анчинмаа Доңгаковна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Караа көзүлбестериниң Бүгү-россия шинтилелиниң Тыва республика баштаар черииниң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 127 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Севен-оол Александр Монгушевич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, уран чурулга-бүдүрүлге мастерскаязының директору, Кызыл хоорай.

№ 128 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ондар Луиза Самундуевна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 3 школаның өөредилге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Тинмей Дозур-оол Лайзапович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай Советиниң күүскомунуң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 129 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сайнит Василий Монгушович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, зът комбинадының кол инженери, Кызыл хоорай.

Смирнова Любовь Ивановна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадының дааранылга цегиниң мастери, Кызыл хоорай.

Ширипей Тамара Бымыжаповна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республика эмнелгезиниң эмчи-невропатологу, Кызыл хоорай.

№ 130 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сулейманов Амир Мухарамович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, Кызыл хоорай.

№ 131 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Быков Александр Петрович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 132 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ламаздай Орлан Александрович, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Красноярскиниң көдээ ажылагый институдунуң Тывада филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

Черных Валерий Васильевич, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның авиабүдүрүлгезиниң техниги, Кызыл хоорай.

№ 133 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Губанов Владимир Иванович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның автосептелге заводунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Серен-оол Роза Чалбаевна, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хөгжүмүнүн театрының артизи, Кызыл хоорай.

№ 134 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Столяров Виктор Владимирович, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың коммунал ажылагыйының хой адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкыынның начальниги, Кызыл хоорай.

Хертек Найыр Дамдыновна, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, эмчи училищезиниң фельдшер салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 121 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бойко Виктор Васильевич, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пассажирлер АТБ-зиниң начальниги Кызыл хоорай.

Конгар Александра Узутуевна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, эът комбинадының бүдүрүлге план килдизиниң улуг экономизи, Кызыл хоорай.

Самданчап Радимир Тавакоолович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг

№ 148 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Байыр Кара-оол Хертекович, 1964 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, «Кызыл тудугнуң» тудуг участогунуң бригадири, Кызыл хоорай.

Гвоздак Наталья Тимофеевна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң Күрителерадиозунуң радиодамчыдылгазының корреспондентизи, Кызыл хоорай.

Назарова Валентина Ивановна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорайның санэпидстанциязының санитар эмчизи, Кызыл хоорай.

Хомушку Шолбан Бичеоловна, 1962 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 29 ясли-сад кижизидикчизи, Кызыл хоорай.

№ 149 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сарыг-оол Ооржак Тартановна, 1942 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкыынның бүдүрүлге-техниктиг комбинадының кол бухгалтери, Кызыл хоорай.

№ 150 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Булатов Александр Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның геологияшинчилел экспедициязының кол гидрологу, Кызыл хоорай.

№151 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Трусова Галина Николаевна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хоорай поликлиниказының салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 152 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Андреев Виктор Владимирович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чүүк сөөртүр № 1 АТБ-ниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Трубачёв Владимир Васильевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва хамааты тудуг» трестиң механизация талазы-биле бот-орулга-чарылга участогунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 153 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Куулар Сергей Чозарович, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, аныяктарның чурттаар орнабажын тудар комплекизиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Ооржак Алексей Ыштыгович, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның машина заводунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 154 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бавуу-Сюрюн Любовь Ооржаковна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувашвейобувьбыттыш» чиигине директору, Кызыл хоорай.

Куулар Вера Ооржаковна, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 155 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кикин Александр Юрьевич, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Прокуратуразының прокурорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 156 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Двигун Сергей Тихонович, 1958 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың бажың тудар комбинадының № 1 тудуг-монтаж эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Подругин Владимир Алексеевич, 1932 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 157 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Отук-оол Елена Халарбаевна, 1959 чылда төрүттүнген, партил кежигүнү эвес, Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязы, Кызыл хоорай.

Шадров Степан Степанович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның машина заводунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 158 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Абазовик Зинаида Ивановна, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Молодёжное» кафеде калькулятор, Кызыл хоорай.

Морева Маргарита Васильевна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың бажың тудар комбинадының экономист-нормировщиги, Кызыл хоорай.

№ 159 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Базыр-оол Олег Алексеевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Коммунал ажыл-агыйының хой адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкыынның ажылчыны, Кызыл хоорай.

Кара-Сал Валентина Хертековна, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Красноярскиниң көдээ ажылагый институдунуң Тывада филиалының башкызы, Кызыл хоорай.

Никитин Владимир Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 1 КПТУ-нуң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 160 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Плесовских Валерий Аркадьевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының штавының ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 161 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ооржак Сергей Ынаажыкович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Спорт болгаш күш-культура талазы-биле күрүкомитединиң дартазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 162 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Суманчик Сергей Сутович, 1960 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, бажың тудар комбинаттың улуг мастери, Кызыл хоорай.

№ 163 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Саая Бичен Иванозна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының салбыр эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 164 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Дерягин Иван Павлович, 1937 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкыынның механизация эргелелиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Наумов Сергей Николаевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва суг-мелиорацияның» будүрүлге каттыжыышкыынның АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 165 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ермолаев Павел Никитович, СЭКП кежигүнү, Садыг министерствозунуң АТБзиниң улус мастери, Кызыл хоорай.

Федотов Виктор Иванович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва» сут комбинадының директору, Кызыл хоорай.

№ 166 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Еремеев Александр Петрович, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Товарищтай Светлана Кыргысовна, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, улус судьязы, Кызыл хоорай.

№ 167 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Григорьев Борис Иванович, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Респотребсоюзтуң АТК-зының чолаачызы, Кызыл хоорай.

Сургутский Александр Михайлович, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 168 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Волков Яков Михайлович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Куулар Черлиг-оол Чашкымаевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черииниң харыысалгалыг секретары, Кызыл хоорай.

№ 169 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Козалёв Александр Иванович, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чурттагга-коммунал ажылагыйының аварийа-септелге албанының бригадири, Кызыл хоорай.

Чооду Кара-оол Күнзекович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязының харыысалгалыг секретары, Кызыл хоорай.

№ 170 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кудинов Андрей Васильевич, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Самдан Зоя Баировна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 171 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кыргыс Маадыр-оол Ангыр-оолович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хооркомунуң ийиги секретары, Кызыл хоорай.

Монгуш Саган-оол Халаароолович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 172 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Акимов Владимир Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудугнуң» девискээр тудуг каттыжыышкыынның автобаазазының механизи, Кызыл хоорай.

Галимов Мубаракзян Хакимович, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 КПТУ-нуң будүрүлге өөредилгезиниң мастери, Кызыл хоорай.

Калитко Татьяна Леонидовна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 9 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 173 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Федоров Александр Ефимович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 174 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сарыглар Константин Базыр-ооловович, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва коммунэнергонуң» энергия хандырылгазының мастери, Кызыл хоорай.

Сагалакова Татьяна Васильевна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 4 КПТУ-нуң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Шырэп Тамара Сундуйоолевна, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудугнуң» девискээр тудуг каттыжыышкыынның № 48 тудуг эргелелиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 175 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Осыкина Людмила Александровна, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның чумага удур станциязының зоологу, Кызыл хоорай.

Шырэп-оол Николай Майоолович, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың бажың тудар комбинадының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Суменков Анатолий Петрович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 КПТУ-нуң директору, Кызыл хоорай.

№ 176 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кухлов Олег Евгеньевич, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкыынның автобаазазының директору, Кызыл хоорай.

Пикалов Николай Николаевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва сут-мелиорацияның» тудут-монтаж эргелелиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Шульгина Нина Тихоновна 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ниитиниң чемненилге трезинин каттыжыышкыынның директору, Кызыл хоорай.

№ 177 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сахаров Сергей Владимирович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның чумага удур станциязының эмчизи, Кызыл хоорай.

Сазонова Светлана Владимировна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 будүрүлге столоваязының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Токарь Ирина Юрьевна, 1969 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, № 5 школаның улуг пионер вожатыйы, Кызыл хоорай.

№ 178 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кушнарева Нина Романовна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың нефть-продукция будүрүлгезиниң будүрүлге талазы-биле директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 179 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Фенцель Ольга Васильевна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республиканың Пушкин аттыг библиотеказының директору, Кызыл хоорай.

№ 180 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ооржак Александр Сончаевич, 1931 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр каттыжыышкыынның юридиктиг килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 181 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бологов Валерий Петрович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл» септелге-техниктиг будүрүлгениң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Натант-оол Жанна Казаковна, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 поликлиниканың терапия албанының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 182 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Тагба Вера Сергеевна., 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 5 школаның өөредилге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Трегубова Людмила Сергеевна, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 183 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ядыкина Галина Борисовна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл» септелге-техниктиг будүрүлгениң кол бухгалтери, Кызыл хоорай.

№ 184 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Гогорев Владимир Михайлович, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы, Кызыл хоорай.

Павлова Антонина Аркадьевна, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорай Советиниң күүскомунуң секретары, Кызыл хоорай.

№ 185 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лытнев Василий Иванович, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Сазонова Светлана Владимировна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 будүрүлге столоваязының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Токарь Ирина Юрьевна, 1969 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, № 5 школаның улуг пионер вожатыйы, Кызыл хоорай.

№ 186 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Казакова Ольга Александровна, 1963 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Тываның авиабүдүрүлгезиниң техниги, Кызыл хоорай.

Кулешов Алексей Анатольевич, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва авиаотрадтың самолет командири, Кызыл хоорай.

№ 187 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Годько Сергей Андреевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Кулык Владимир Филиппович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 188 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бурундукай Клавдия Хозаныговна, 1960 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, типография ажылчыны, Кызыл хоорай.

Кара-Сал Владимир Шагдаровович, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, дүрген дуза чедирер станциязының фельдшери, Кызыл хоорай.

Чараш-оол Наталья Александровна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, даараныльга фабриказының ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 189 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сандан Кызыл-оол Тендиоолович, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың № 1 агроүлетпүр трансызының транспорт будүрүлгезиниң чолаачызы, Кызыл хоорай

Саян Кан-оол Куриевич, 1938 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 190 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Жаров Александр Андреевич, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 191 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Александрова Валентина Григорьевна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва тараа-продукт» каттыжыышкыынның экономизи, Кызыл хоорай.

Рудольф Альберт Августович, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тараа үлетпүрүнүң» чиигине директору, Кызыл хоорай.

Безвершенко Владимир Тимофеевич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «

Найыралчы харылзаалар

ӨҢНҮКТЕРИМ-БИЛЕ УЖУРАШ КАШ...

Оруум ужуктап чорүптүм

Ужар-хеме үгүлза дег агып баткан күчүлүг Улуг-Хем-биле, кезээде ак бөргүн кедипкен чыдар Саян даглары-биле байырлашкан чүве дег, хөлегезин арттырып кааш эрте берди. Удаваанда аны-дүңма Хакас автономнуг областтың найысылалы Абакан хоорайның кырынга дескинип, чавызап эгелединвис. Ыя аразында бодалдарым баар черлеримче ужугүпту.

Кижи үгаанының дүргени азылыг эвес — Хакасия дугайында соолгу чылдарда көргүлээн киноларым, чүгле ийик, сагыжымга кирип келди... Хакас чечен чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи, РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, областтың чогаалчылар организациязының удуртукчузу Михаил Еремеевич Кильчичаковтуң чатхан дээр национал хөгжүм херекселинге ойнавышаан, ырлап турарын көргүслээн кинону сагынмайн бардым. Чүрээмге чоок акыдүңма Хакасияда эвес, а бүгү Совет Эвилелинде билдингир РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Клара Сунчуташева, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владимир Чаптыков ийиниң кады ырлаан чараш үнү областың М. Ю. Лермонтов аттыг театрының сценазындан чаңгыланып турган ышкаш сагындырды. Ол ийи кады ырлап келгенинең чзэрби чыл оюнга тураскаатkан улуг концертти Абаканга чоокта чаа эрттирген деп дыңнаан мен. Хакасияның бирги национал композитору Георгий Челбораков база сагышка кирди. Оон чогаатkан ырлары төрээн Тывамның делгемнеринге чоргаар чангыланып келген. Челбораковтуң «Ырак булуттар» деп ырызын чаңгыс дыңнаап-ла, шээжилеп алганымны сактып ор мен. Тывага кааш удаа чорааш, республиканың хөй национал кижилериниң дугайында теледамчыдылгаларны белеткээн журналист ажым Леонид Ингижековтуң дугайын бистер аңаа өөрүп четтиришкин-биле чугаалаар ужурлуг бис. Оларның, үстүнде адаанын сураглыг кижилериниң дугайын чугаалавайн, амгы Хакасияның овур-хевирин чуруп көргүзери шынап-ла берге...

Орук узак — Уралдың улуг хоорайларының бирээзи Свердловскиже углаан-даа болза, чаңгыс хүн Абаканга доктаап, хакас өөнүктеримбиле ужуражырын шиитпирлеп алдым.

Абакан телевиденнезинге Ингижеков-биле ужуражы бердим. Бир дугаарында чогаалчыларга бааp дээш үнүптүвүс. Чогаалчылар организациязы эртем-шинчилел институдунуң бирги каъдынга турган чүве. Ынаар углай базыптарымга, Леонид Трофимович мени доктаады берди:

— Чогаалчылар ам ында эвес. Николай Доможаковтуң аалында болдур ийин. «Ырак аалда» деп баштайгы хакас романның авторунуң чурттап турган бажыңында көжүп келген. Ол аал мырыңай чоокта, Ленин кудумчузунда — деп, ол чугаалаарга, бистиң оруувус өскерли берген.

Шынап-ла, Доможаковтуң аалы Абаканның төвүнде, Ленин кудумчузунуң 63 дугаарлыг бажыңының 9 дугаарлыг өрээлинде болду. Аалдың ээзи Михаил Еремеевич Кильчичаков бисти «изеннеп» чылыы-биле уткуп тур. Ол Тывага дөртен чылдарда бир дугаарында кээрде, концерт көргүзер бригаданың танцычызы болуп келген, а оон соонда, хакас чечен чогаалдың база уран чүүлдүң Тывага болган хүннериниң үезинде бодунуң чогаатканы «Өзүмнер» деп шиизинге кырганның ролюн ойнап турган. Областың чогаалчылар организациязының удуртукчузу чогаалчы Михаил Кильчичаков бистиң республиканга сөөлгү чээрби чылда барык доктаамал кээп, телекөрүкчүлер-биле ужуражып турганын амыр-менди-вүстү айтыржып тура, сактып келдим.

Чеден харлаан хирезинде ам-даа эр шинчизин ышкынмаан Михаил Еремеевич баштактанып, хакас аян-биле чугаалап, чогаалчыларының болгаш оларның ажыл-херектериниң дугайын мынчаар хөөрей-дир:

— Бисте ам ССРЭ-ниң Чогаалчыдар эвилелиниң кежигүнү 13 кижи бар. Он үш деп санны чол чок дижир. Мен дугайты аңаа бүзүревес мен. Бистиң чогаалчыларывыс соруктуг ажылдап, улуг ажыл-херекти бүдүрүп турар. Эрткен чылын драматург Валентина Шульбаева, чогаалчылар Валерий Майнашев, Александр Шербаков, Наталья Ахбашева, Василий Кобельков бис Моол Арат Республиканың Мурнуу-Гоби аймаанга чордувус. Аны-дүңма моол чоннуң амыдыралының дугайында нөм бижиир планныг чораш, сорулгавысты күүседкен бис. Аймактың чурумалдыг чараш бойдузунуң, кайгамчык кижилериниң дугайында шүлүктер болгаш очерктер чыындызы орус, моол болгаш ооренир парлаттының үнер.

Бо чылын хакас чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүң декадазы аны-дүңма Кыргыс ССР-ге эртер. Аңаа бистиң чогаалчыларывыс болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары белеткел ажылдарын эгелей берген. А оон соонда, 1991 чылда, сураглыг совет чогаалчы, Ленинчи шаңналдың лауреады Чингиз Айтматовка баштаткан бөлүк кыргыс чогаалчылар, уран чүүл коллективтери Хакасияга аалдап келирин дугурушкан бис. Шак мындыг солчуушкуннар болгаш аалдаашкыннар улустарның эп-найыралын быжыглаарынга, бот-боттарын ханы билчип алырынга дузалаар.

Эрткен чылын бис областың чогаалчылар организациязының тургустунганының 40 чыл оюн демдеглээн бис. Юбилейге холбаштыр хакас чогаалчыларның алээн каш номнары чурттуң ном үндүрер черлеринге үнүглээн. Валентина Татарованың тоожуларының чыындызын «Современник» деп ном үндүрер чер парлаан. Валерий Майнашевтиң шүлүктериниң чыындызы, Валентина Шульбаеваның чечен чугаалары номчукчуларның холдарында кирген.

Аныяк чогаалчыларның Бүгү-эвилел төвүлел хуралы Наталья Ахбашеваның шүлүктер номун парлап үндүрерин Красноярскиниң ном үндүрер черинге сүмелээн. Ол-ла чер Хакасияның шүлүкчүлериниң чыындызын «Литературлуг Абакан» деп ат-биле номчукчуларга орус дылда бараалгаткан.

Чогаалчыларның театрбиле кады ажылдажылгазы улам үре-түнелдиг болуп турар. Аныяк драматург Алиса Кызласова «Куда» деп каттырынчыг шиинн бижээн. Медхас Туранның «Камат» деп аттыг шиизин абаканчылар чылыы-биле хүлээп алган. Артист болгаш шии чогаадыкчызы Юрий Тополевтиң ийи шиизин кооперативтиг театр сценага тургускан.

Чогаалчылар эвилелиниң чанында чечен чогаал университеди ажылын катап эгелээн. Абаканның талантылыг аныяктары маңаа. Николай Доможаковтуң бажыңында чыглып келгеш, чогаадыкчы мергежилин бедидип, национал хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга, хөөмейлээринге өөренип турар.

Чугаавыс доозулган. Михаил Еремеевич-биле кабинеттиң кожазында улуг өрээлче үнүп келдивис.

— Маңаа хакас чечен чогаалдың музейи турар. Делгээр чүүлдерни чыып эгелээн бис — деп, ол чугаалайдыр.

Ында булунда стол кырында чатхан салып каан. Михаил Еремеевич билээн сывыртыыпкеш, карактарын шийипкеш, чатханга ойнавышаан, ураичыг кылдыр ырлап эгеледи.

Чаныга дыңнап орумда, Хакасияның калбак, делгем ховулары, ында хайыккан амыдырал карактарымга костүп орду.

Абаканга чаңгыс хондум. Өөнүктерим-биле ужуражып, чугаалашкан соонда, хөрээм хозай берген оруум ужуктап чорүптүм.

Алексей ЧАРАШ ООЛ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУРУ — ОЗАЛ-ОНДАК БОЛДУРБАЗЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Газ приборларын ажыглаарда газ ажыл-агый ажылдакчыларының талазындан база чурттакчы чоннуң талазындан оңза кичээнгейлиг болуру негеттинип турар. Мону барымдаалаш, кышкы үеде ажылдаарынга газ приборларын чогуур үезинде белеткээри эргежок чугула.

Озал-ондактыг таварылгаларны болдурбазы-биле бүдүрүлге чурталга-ажыглал трезинин, чурталга-ажыглал участоктарының удуртукчулары, бажыңнар комендантылары өртке удур ажылдарның специализастаан септелге-тудуг эргелелиниң ажылдакчылары-биле кады ыш үнер хоолайларның болгаш вентиляция каналдарының байдалын чогуур үезинде хынаары, бо ажылдарны боттандырып турарын хынаары база ыш үнер хоолайларның, вентиляция каналдарының бүрүнбүдүшүүн дугайында актыларны «Тыва газ» эргелелинге чугуур үезинде киирери эргежок чугула.

Подвалдарны чогуур техниктиг байдалга тургузары, оларның электри чырыын база вентилияцияларын доктаамал ажылдаар байдалга тургузары бажыңнар подвалдарынче киирген коммуникацияларны сыскып-чыглаар хайгаараары, газ байдалын хынаары-биле бүгү подвалдарже болгаш бажыңнарның бирги каъттарында бажыңнарже газ ажыл-агыйының ажылдакчыларын хонуктуң кайы-даа үезинде саат чокка киирери; кышкы үеде ыш үнер хоолайларның дүглалып доңмазын хынаары-биле айда бирден эвээш эвес катап көрүлде-хыналданы чорудары эргежок чугула.

Амыдыралга газ ажыглап турар чурттакчы чоннуң **хүлээлгелери болза:**

газ приборларының бүрүн-бүдүн турарын хандырары болгаш оларны арыгшевер тургузары;

газ приборларының, ыш үнер хоолайларның болгаш вентилияцияларның бүрүнбүдүн болурун хандырары, суг чылдыкчызы аңаа турар база ажылдап турар үеде оон тыртарын хынаары, ыш үнер хоолайларның «карманнарын» үрелип-бузулган туйбудан, боктан үе-үеле аштап-арыглаары;

газты ажыглаан соонда газ приборларында болгаш оон мурнуу талазында краннарны дүглаары, кухня иштинге баллоннарны тургускан таварылгада оларны үргүлчү хаап турары;

бажың иштинге газ чыды тыптып келген таварылгала газ приборларын ажыглаарын доп-дораан соксадыры, приборларже кирген краннары азы приборларда краннын дүглаары, бажың иштин агаарладыры-биле соңганы азы форточканы ажыдары, аварня болдурбас алдан черинче — 04 дугаарлыг телефонче долгаары;

от салбазы, кывыспазы, таакпылавазы, электри чырыын азы электри приборларын коюп, улавазы, электрилиг медээни ажыглавазы;

подвалдарже азы погребтерже кирер мурнунда (чырык кывыспайн азы от салбайн тургаш) ында газ чыдының бар, чогун хынаары. Подвалда бажынче кирер эжикте, херим иштинде азы кудумчуда газ чыдын эскерип каанда, долгандыр турар кижилерге ováарымчалыг болурун сагындырар. 04 дугаарлыг телефонну дамчыштыр «Тыва газ» эргелелинче дыңнадыр, кижилерни газтыг черлерден үндүрүп чорударының хемчеглерин алыр, аварияга удур бригада келгиже бажың иштин салгыннадып, агаарладырын организастаар, отчалбыыш үнерин болдурбас.

От дамчыыр, ыш үнер хоолайларны дыгыш эвес салып штукатурлаанда, а ол ышкаш ыш үнер хоолайларны, вентиляция каналдарын хынап база аштаан дугайында актыларның хуусаазы төнген таварылгада чурттакчы чоннуң газ ажыглаары хорулгуг.

Газ приборларын ажыглаарынга школа назыны четпээн уругларны киириттирип болбас. Бажыңнар иштин одап чылдарынга газты болгаш газ приборларын ажыглаары хорулгуг.

Газтың сыстып үнүп турарын тывары-биле ажык оттуг ажыглаванар, ону тодарадып тывара савац эмульсиязын ажыглаар.

Сактып алыңар! Үстүнде айыткан дүрүмнү бичии-ле сагывайн баар болза, чүгле силерге, силериң өг-бүлеңерге эвес, харын силериң кожаларыңарга озал ондак боол болурун утпаңар.

«ТЫВА ГАЗ» ЭРГЕЛЕЛИНИҢ ТЕХНИКТИГ КАБИНЕДИ.

ТҮҢНЕЛИ ИЛЕРЕП КЕЛГЕН

Бай-Даг суурда ада-иелерниң школа-биле харылзаазы дыка кошкак турган. Бо өөредилге чылында ол харылзааны быжыглаарынга кодээ Совет күүсомунуң чаа соңгуттурган даргазы Байыр-оол Чорбаевич Севилбааның тывынгыр чоруу дузалаан.

Айның сөөлгү неделязының плтинца хүнүнде эртенгиниң сес шактан тос шакка чедир ада-иелер школага келир.

Бир ай иштинде өөреникчилерниң канчаар өөренгенин башкылар бижип көргүскеш, азып каан болур. Олар ада-иелерге лекция, беседаларны кылып, чамдыкта тус-тус класстарже оларны чалап, аңаа 15 минута дургузунда чугаа кылып база турар. Кандыг-ла-бир темага сайгарылга кыла бээрге, солун чорду. Чуруму багай өөреникчилерни агиткварталдар тептиринге сайгарары чаңчыл болу берген. А бир эвес өөредилгези кошкай берген болза, бо таварылгада башкылар коллективиниге көөр арталарны база дилеп тып турар.

Агиткварталдар бүрүзүнден-ле үш-үш өг-бүле бир хүнүү хайгааралга алыр хүлээлгелиг. Өөреникчилерниң оңаалгазын канчаар күүседип турарын кежээ оларның бажыңнарынга баргаш хынаар.

Совхозка кандыг-бир мергежилдиң специалистери керек болгай. Ынчангаш специалистерниң школа-биле харылзажыр хүнүн база тургускан. Олар ол хүнүнде школага келгеш, бодунуң мергежили-биле өөреникчилерни таныштырар, кичээлдерге олуржур.

Шак ындыг ажылдың түңнели көскүзүү-биле илереп келгеш,

— Мээң ажылым түңнели бо хүннерде эвес, а он чыл эрте бергенде Бай-Даг суурдан көстүр — деп, Байыр-оол Чорбаевич бүзүрелдиг чугаалады.

Шынап-ла, амгы салгалдың иштин байдалын ынчан көрүп болур. Суурнуң келир үези бистиң боттарывыстың холуусталган чүвени ол эки чижек көргүзүп тур ышкажыл.

Боттуг-оол ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

«Шынның» комчукчуларынга

Содиқамскиниң целлюлоза-саазын комбинадының саазынны чогуур үезинде чедир чоруткааны-биле холбаштыр 1990 чылдың январь 18-те «Шын», «Тувинская правда» солуннарның тиражын чедир парлаваан.

Солуну албаан чагыкчыларга буруувусту миннип тур бис.

СЭКП обкомунуң парлалга чери.

«ТЫВА» АНСАМБЛЬ РОВНОДА БАРГАН

Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының алдан харлаанын республиканың хөгжүм-шин театрынга эрттирип турда, он ажыг аныяк «ламалар» олурупкаш, сураглыг чогаалчыга сагыш-сеткилдиң ханызынан йөрээл номналганы кылган. Оларның идик-хеви-даа, «судур номчуп» орары-даа шынап-ла, кара олчаан болган. Ол дээрге республикага эрткен чылын тыптып келген «Тыва» дээр улустуң аас чогаал ансамблиниң артистери-дир. Ол аас чогаал ансамбли Тываның бүгү районнарын эргип, кезип, уран талантызы-биле көрүкчүлерни магадаткан.

Чоокта чаа Москва хоорайга композиторларның съездизи болуп эрткен. Аңаа каргыраа, сыгыт хөөмей болгаш улустуң ырларын репертуарынга өзек кылган ансамбльдиң салымчаяанныг артистери уран талантызы-биле композиторларны кайгаткан. Ыланғыя РСФСР-ниң алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат, артистер Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, Анатолий Куулар болгаш өскелер-даа көрүкчүлерниң сеткил-сагыжын доктаамал өөртүп чоруур төрүмелинден салым-чаланныг кижилер-дир. Ук ансамбльди уран чүүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргысовна Кыргыс чогаадыкчы чоруубиле ужуктап каан.

Бо хүннерде «Тыва» ансамбль акы-дүңма Украин ССР-ниң Ровно облазының чурттакчыларынга тыва чоңнуң национал аас чогаалын бараалгадып турар. Моон мурнунда ол обласка тыва чечен чогаал хүннери база эрткен. Аңаа тыва чогаалчылар болгаш болук артистер киришкеш келген. Ам ровножулар ховар эртине — аас чогаалын пропагандалап чоруурлар-биле ужуражып, оларны барган-на черинге улуг хүндүткел-биле үткүп ап турар. Найыралдың чылыг ужуражылгалары уламчылавышаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

МАРШРУТ: ССРЭ — ПУР — ГДР — ССРЭ

Орук демдеглели

Эрткен чылдың октябрьда Бүгү-эвилелдиң «Билиг» ниитилелиниң активчилери-биле ужураштывыс. «Эртем билиглерин нептередир талазы-биле поляк эш хуу ёзунун» удуртукчуларыбиле ужуражылга дыка солун болган. Ук ниитилел шагдала бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн, Орулганың колдуун ол техниктиг билиглер пропагандалаан өртектиг лекциялардан болгаш даштыкы дылдар курстарындан (англи, япон, француз болгаш орус дылдар) киирип ап турар.

Польшаның найысылалыбиле байырлашкаш, Лодзь, Вроцлав болгаш Познань хоорайларны көрдүвүс. Каяа-даа поляк өөнүктериниң хүндүлээчел, биче сеткилдиин көрүп чордувус. Вроцлавка чоруп тургаш, 1505 чылда үндезилеттинип тургустунган түс черинин университединге бардывыс. Чаа өөредилге чылының ажыдыышкынының байырлалынга таваржы берип-тир бис. Университеттиң профессорлары, башкылары билиг дээш берге походка челиишкиннерни студентилерге кузеп, чагыг, йөрээл сөстерин соглээр боор чорду. Бурунгуларның чаагай ёзулалдарын дыка сагып билирин магададывыс. Оон чоруткаш, делегейниң ийиги дайынының чылдарында Польшаны хостажырының тулчуушкуннарынга киржип тура олүртткен совет дайынчыларның мемориалдыг хөөрүн барып көрүп, аңаа дириг чечектерни салдывыс.

Польша хөй-ниитиниң политиктиг болгаш сагыш-сеткил амыдыралынга улуг ролду католиктиг хүрээ-хинт ойнап турар. Чоннуң 90 хуузу чүдүлгелиг. Хүрээ-хиттиң салдарын элээн көөр-дүр дээш, аңаа чаңгыс эвес удаа бардым. Оларны ханызы-биле бүзүреттирген католиктердир деп ылаптап көрдүм. Чүдүлгелиглер аразында офицерлер, солдаттар, улуг, бичче кижилер дээш кымнарны чок дээр...

Польшада экономиктиг болгаш политиктиг байдал дугайында каш сөс. Ол чокта Польша дугайында мээң чугаам хоозун болу бээр хиредир. Чуртта экономиктиг байдал нарын. Аңаа чоруп турувуста, аъш-чем, үлетпүр бараннарынга өртек өзүп турар болчук. Чуртта инфляция күштелип турар. Дашты-кы валюта курузу хүн бүрү өскерлип турар. Чугула бараннар өртээ хүн дургузунда безин өскерли берип болур. Ол бүгү чонга даартагы хүнге бүзүрелии кышкындырып болур. Ынчалза-даа поляктар оожургап, үениң байдалының бергезин дециилештирип билир, бедик культуралыг чон болду.

Эзлчегге тургаш, аас былаажып, иткилежип-чүткүлээ Чингиз Айтматовка баштаткан бөлүк кыргыс чогаалчылар, уран чүүл коллективтери Хакасияга аалдап келирин дугурушкан бис. Шак мындыг солчуушкуннар болгаш аалдаашкыннар улустарның эп-найыралын быжыглаарынга, бот-боттарын ханы билчип алырынга дузалаар.

Эрткен чылын бис областың чогаалчылар организациязының тургустунганының 40 чыл оюн демдеглээн бис. Юбилейге холбаштыр хакас чогаалчыларның алээн каш номнары чурттуң ном үндүрер черлеринге үнүглээн. Валентина Татарованың тоожуларының чыындызын «Современник» деп ном үндүрер чер парлаан. Валерий Майнашевтиң шүлүктериниң чыындызы, Валентина Шульбаеваның чечен чугаалары номчукчуларның холдарында кирген.

Аныяк чогаалчыларның Бүгү-эвилел төвүлел хуралы Наталья Ахбашеваның шүлүктер номун парлап үндүрерин Красноярскиниң ном үндүрер черинге сүмелээн. Ол-ла чер Хакасияның шүлүкчүлериниң чыындызын «Литературлуг Абакан» деп ат-биле номчукчуларга орус дылда бараалгаткан.

Чогаалчыларның театрбиле кады ажылдажылгазы улам үре-түнелдиг болуп турар. Аныяк драматург Алиса Кызласова «Куда» деп каттырынчыг шиинн бижээн. Медхас Туранның «Камат» деп аттыг шиизин абаканчылар чылыы-биле хүлээп алган. Артист болгаш шии чогаадыкчызы Юрий Тополевтиң ийи шиизин кооперативтиг театр сценага тургускан.

Чогаалчылар эвилелиниң чанында чечен чогаал университеди ажылын катап эгелээн. Абаканның талантылыг аныяктары маңаа. Николай Доможаковтуң бажыңында чыглып келгеш, чогаадыкчы мергежилин бедидип, национал хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга, хөөмейлээринге өөренип турар.

Чугаавыс доозулган. Михаил Еремеевич-биле кабинеттиң кожазында улуг өрээлче үнүп келдивис.

— Маңаа хакас чечен чогаалдың музейи турар. Делгээр чүүлдерни чыып эгелээн бис — деп, ол чугаалайдыр.

Ында булунда стол кырында чатхан салып каан. Михаил Еремеевич билээн сывыртыыпкеш, карактарын шийипкеш, чатханга ойнавышаан, ураичыг кылдыр ырлап эгеледи.

Чаныга дыңнап орумда, Хакасияның калбак, делгем ховулары, ында хайыккан амыдырал карактарымга костүп орду.

Абаканга чаңгыс хондум. Өөнүктерим-биле ужуражып, чугаалашкан соонда, хөрээм хозай берген оруум ужуктап чорүптүм.

Алексей ЧАРАШ ООЛ.

ТВ

ЯНВАРЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.40 «Сибирь» ансамбльдиң концерти. 10.10 Документалдыг фильмнер. 10.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.25 Кижи институду. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 «Ээп келир мен». Н. Гущин чуруьчүнүң салымчолунуң дугайында. 16.10 Улусчу аялгалар. 16.25 В. И. Ленин аттыг Төп музейниң чаа экспозициаларының дугайында. 17.10 «Хөглуг старттар». 17.55 Эрге-чагыргаңы — Советтерге. ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин депутады. А. В. Копылов киржир. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телефильм. 19.45 Поэзия минуталары. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... Болган...» 23.35 «Орус эрик, ырак эрик». Телефильм. 23.55—00.15 С. Рахманинов. «Дүн дургузунда тейлеп-чүдүүрүү».

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. И. Глинка — «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Сутлар болгаш курган черлер. 11.05 Англи дыл кырында документалдыг фильм. 12.05 «Киноабонемент». «Гранаттың өңү». Уран-чечен фильм. 13.40 «Сактыышкын». Фильм-концерт. 14.00— 15.30 «Чоос». Уран-чечен телефильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сахалинге хүн демдеглели». 2-ги кезээ. 17.55 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар. 19.15 Бистиң аалчыларывыс. Сайыхо Намчылак.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 Мультфильм. Улуг кижилерге. 21.15 Бүгүдеге спорт. 21.30 «Мээң амыдыралым». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.35 —23.40 В. Виноградов режиссерниң фильмнери. «Силерниң портредиңерни эгидип олур мен».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Арена». Спортчу программа. 19.20 Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Динамо» (Москва) —«Калев» (Таллинн). 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ, 16 харчетпээннер кирбес, 3 сериялыг) 9.30, 13.40, 17.50 **Видеозал:** «Султан Бейбарс» (2 сериялыг) 10.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тимур и его команда» 9.00, «Новые приключения кота в сапогах» 10.30, 12.20, «Черный капитан» 14.10, 18.40, «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 16.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ночевала тучка золотая» 11.40, «Зеленый луч» 13.30, «Раз, два— горе не беда» 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Приговоренный» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25, идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээлэ 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң газазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 366. ТС—00211.

Республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 17 (14217) ◆ 1990 чыл, январь 20, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өргээ 3 көп.

АЖЫЛ-ХЕРЕКТИҢ ЭНЕРГИЯЗЫН ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА БЭЭР

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ эге чугаазы

Ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылакчыларның төлээлекчилериниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралы январь 18-те Москвага ажыттынганын дыңнаткан бис.

Чөвүлел хуралды СЭКП ТК-ниң Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Даргазы М. С. Горбачев эге чугаа-биле ажыткан.

Эргим эштер! Ажылчын ажыының, тараачыннарның, инженер-техниктиг ажылакчыларның төлээлекчилериниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралын ажыдып тура, чүүн-даа мурнунда, партия Төп Комитединиң шиитпирин өзүгаар эрттирип турдар бо ужуражыышкынга силерге байыр чедирбишаан, силерниң өмүнээнгерден бистиң чурттувустуң ажылчы коннарынга байыр чедирер бодап тур мен.

Ооң төлээлелгелиг байдалын барымдаалааш база ону эрттирип турар үени болгаш эде тургустунуушкуннуң, бистиң ниитилеливисти чаартырының бөгүн шиитпирлеп турар сорулгаларын барымдаалааш, амгы чөвүлел хуралды улуг ужур-дузалыг деп көрүп турар бис.

Чугула айтырыглар талазы-биле силерниң саналдарыңарны, силерниң бодалдарыңарны дыңнаар бодап турар бис. Эде тургустунуушкун берге, бодунуң хөгжүлдезиниң шиитпирлиг үе-чадазынче кирген деп чугаалап боор мен. Митинилер, олар ам-даа бар хары — соовуста арткан, эде тургустунуушкун политиказынга, ооң кол сорулгаларының хамаарышкан дискуссиялар соовуста арткай. Бо политиканы амыдыралга боттандырарының коңгуг чугула үе-чадазында келген бис.

Эде тургустунуушкун бистиң кайгамчык улуг чурттувустуң ниитилелдиң бүгү кежиктерин, амыдыралдын бүгү талаларын хаара тутуп болгай.

Маңаа хөлбаштыр, бөгүнгү чугаалажып көрүүшкүнүнү ажыдып тура, чүнү чугаалаксап турар мен? Илеткел кылбас, а үе-шактың хой кезиин силерге бээр деп шиитпирлээн бис, чүге дизе силер сөөлгү үеде эвээш илеткелдерни болгаш саналонаалдарны дыңнаан болгай силер. Ынчангаш силерниң Кремльдиң Улуг ордузунуң залынга эккелген чугаалаларыңардан, бодалдарыңардан эгелезе шын болур боор деп идеген тур мен.

Бо чөвүлел хуралды ажыдып тура, бодумнуң эге чугаамга чугаалаар дээн чүвем ындыр.

Кымнарның-даа бодалдары, субъективтиг күзелдери, чүткүлдери, амбицилизы эвес, а амыдыралдың боду үндезини эде тургустунуушкуннуң идеяларынга келгенин чүнүн-даа мурнунда база катап демдеглеп каайн. Ол биске эрежок чугула. Бис канчаар чурттап келгенивис ышкаш, моон соңгаар ынчаар чурттап шыдавас бис. Эде тургустунуушкун биске тынар агаар ышкаш чугула херек. Бистиң социалистиг тургузуувустуң аргаларын ажыдарына ол херек. Совет эрге-чагырганың чылдарында бистиң чыып алганывыс кайгамчык улуг капиталды ажыглаарынга ол херек. Бистиң ниитилеливистиң эртемтехниктиг база бүгү интеллектуалдыг күчүзүн ынча деп турарым ол. Амгы болгаш келир үедеги салгалдарның төлептиг амыдырапчурттаарын хандырар дээш хүн бүрүде улам билдилиг камнап ажыглаар кайгамчык улуг курлавырлар дугайын чугаалап тур мен. Бис социал харылзаалар тургузуушкунунуң улуг дүжүлгелиг ..... алган бис, бистиң тургузуувусту, улусчу тургузугну чаа биличиишкинче үндүрер дээш оларны база-ла угаансарыылдыг көөр болгаш ажыглаар ужурлуг бис. Адак сөөлүнде кол чүүлдүң дугайын чугаалаксаан ийик мен. Эде тургустунуушкун политиказының үнер дезу — кижи дугайында сагыш-салыышкын. Бис чогум-на харын эде тургустунуушкун политиказының төвүнге кижини, ооң амыдыралын болгаш сагыш човаашкыннарын, эрге-ажыктарын болгаш чүткүлдерин, чаа салгалдарның келир үеге бүзүрелдиг чоруун тургускан бис. Бистиң бүгү экономикавысты, политиктиг чорудуушкуннарывысты, сагыш-сеткил талазы-биле хөгжүлдевисти чогум-на харын бо талаже ээлдирип, углапшыглээр, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден. Советтернин ажылындан, чүртту эргелеп башкарарындан кижилерни хоорул, чарганының түңнелинде тургустунган байдалдан оларны үндүрери — айтырыгларның айтырыы боол турар. Бо дээрге төөгүлүг хемчээлдиг сорулга болбайн аан. Биргээр чугаалаарга, бис социалистиг шилип алыышкындан ойталавайн турар бис — ниитилелди чаартырын дамчыштыр социалистиг тургузугнуң гуманныг характе-рин ажыдарын күзеп турар бис. Гуманныг, демократтыг ниитилелче киреринден күзеп турар бис. Чайгылыш чок экономикалыг, эртем болгаш культуразының денелеп бедик амыдырал байдалдары ниижге төлептиг ниитилелге келирин күзеп турар бис.

Эде тургустунуушкуннуң формулазы болгаш кол утказы ол ышкажыл. Бистиң чүткүл бар чоруурувус ниитилел ында, кижиниң эргезин быжыы-биле база идегелдиг камгалаар, мээң чугаалааным ышкаш төлептиг амыдыралга бүгү байдалдарны тургускан турар ужурлуг.

Амгы беш чылдың эрткен дөрт чылы күрүненип болгаш чүртүң салым-чолун чүгле чоокку келир үеде эвес, харын он чылдар бурунгаар тодарадып турар улуг ажылдар, дилээшкиннер-биле, берге, чугула шиитпирлерни хүлээп алыры-биле долдунган. Ол чылдар экономиктиг, политиктиг, социал болгаш ниитилелдиң сагыш-сеткил талаларында баштайгы чаартылгалар-биле долдунган. Кажангызында дег, баштайгы базымнар эң берге базымнар болур. Ол чылдар хөй-хөй бодалдарны, сагышчоваашкыннарны, чөптүг сагыш човаашкыннарны болдурган, чүге дизе чугаа болза, бистиң амгы болгаш даартагы салым-чолувустуң дугайында боол турар.

Эде тургустунуушкуннуң ачызында — чүртка демократияның болгаш ажыкчарлыг чоруктуң байдалы бадыткаттынып турарын бөгүн чугаалап болур бис. Ажылчын аңгының, тараачыннарның, интеллигенцияның үнү улам тодаргай болгаш күштүг-биле дыңналып турар апарган. Силер маңаа хамаарыштыр демократияның дугайында-даа, ажыкчарлыг чоруктуң дугайында-даа, бодунар ролюңар дугайында-даа база бо чорудулгаларның канчаар болуп турарының дугайында-даа чугаалаар боор силер деп бодай-дыр мен. Чугаалаар чүве силерде бар боор деп бодай-дыр мен, ыдыг информацияның маңаа, партия Төп Комитединге кирип кээринге соңуургадыг бис.

Бо дээрге бөдүүн эвес чорудулга, ынчалза-даа ол биске херек, эштер. Ынчангаш бис ону камгалаар ужурлуг бис — бистиң ниитилелившти демократчыдар чорудуушкунну чугаалап турарым ол. Ону доктаадырын күзээн кижилерден, ону багай сорулгаларга ажыглаарын күзээн кижилерден камгалаар ужурлуг бис. А оларның кайызы-даа бар болгай-ла.

Экономиктиг ханы реформаларның оруунда кирген бис — ол чорук өнчүге, ажыл-агыйны чорударының болгаш эргелеп башкарылганың айтырыгларына хамаарылгалыг апарган. Бүдүрүлгеде ажылдап турар кижиниң байдалы боттуубиле өскерлип турар, а бо дээрге амыдралдың үндезининг талазы. Экономикада чаартылгалар канчаар чоруур болдур, кандыг байдалдыг болдур, бистиң ниитилелившти кандыг болу бээри ооң улуу-биле хамааржыр. Бо дээрге ниитилел базизи деп бистиң чаңчылгып адай берген чүвевис ол.

Эде тургустунуушкун улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга ханы социал-экономиктиг чаартылгаларның оруун ажыктан. Бүдүрүкчүлүг ажылдаарының чаа денелинче үнер дээш ажыл-агыйны чорударының болгаш эргелеп башкарылганың чаа хевирлерин, идиг бээриниң чаа системазын дамчыштыр күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыктарын эртем-техниктиг депшилгениң чеднишкиниерибиле каттыштырарын күзеп турар бис. Эде тургустунуушкун бүдүрүкчүлүү арай боорда-ла бедип турган болгай. А ажыл-ишчы кижиниң бодунуң сонуургалынга болгаш эртем-техниктиг депшилгени ажыглаарынга үндезилеттинген күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези чокта күш-ажылдың кандыг-даа чаа денелеп турбас болгай.

Политиктиг реформаның баштайгы үе-чадазын бергедээшкиннерлиг болгаш частырыгларлыг эрткен бис. Көрүп турунарда-ла эрттинвис. Улусчу эрге-чагырганың үстүү эшелонун хевирлеп тургускан, ССРЭ-ниң чаа Дээди Соведи дүржүлга ап бар чыдар. Хоойлужудулга актыларын чаартыры интенсивтиг чоруп турар, калбарып турар эде тургустунуушкун чорудуушкуннарынга болгаш эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнеи тургузарының оруунга улуг базымнарны боттандырарынга эрге-хоойлу үндезиниерин тургузуп турар.

Республика болгаш черчер Советтериниг сонгулдаларының бүдүүзүнде турүп турар бис, ол чүүлдер политиктиг реформаны улам ынчай ханыладыр болгаш күрүнеи эргелеп башкарарынга кижилерниң боттуг киржилгазинге чаа аргаларны ажыдар. Бистиң кайгамчык улуг ужур-дузалыг деп санап турарывыс бо чорудуушкунну силерниң канчаар үнелеп турарыңарны дыңнаарыы биске дыка чугула боол турар. Советтерниң байдалында болгаш ролюнда үндезин чаартылгаларны оларның чаа эргехүлээлгелерин дамчыштырдаа, аңаа көөн ажылдаар кижилерни дамчыштыр-даа боттандырып болур. Совет-

(Уланчызы. 2 гы арыда).

МОСКВАДА ДЕЛЕГЕЙ ШУУЛГАНЫНДА

Экология болгаш хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле Москвада делегей шуулганының кол сорулгазы — келир үеже чаагай „чүткүл деп доңчузубиле санап болур. Чогум-на келир үениң салгакчыларының эрге-ажыы дээш, оларның чаагай амыдыралы хандыртынган болзуу дээш политиктер, эртемденнер, шажы-чүдүлгениң төлээлекчилери, культураның ажылдакчылары шуулганга кирижип, сапал-оналын илергейлеп турар. Ынчангаш сургуулдарны ооредириниң, эки кижизидериниң айтырыгларын январь 18-те шуулганга чугаалажып коргени таварылга эвес.

«Бүгү-нийти ооредилгени» делегейге тургузарынче ЮНЕСКО-нуң чиигине директору Федерико Майор кыйытырган. Школа бүрүзү оореникчилерге чүгле билиглерни бээр эвес, харын кижиниң болгаш бойдустуң харылзааларын оларга тайылбырлаар ужурлуг деп, ол демдеглээн.

Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң бичии уруглар амыдыралынга салдарының дугайында айтырыгларга хамаарыштыр Каттышкан Нациялар Организациязының бичии уруглар фондузунуң күүсекчи директору Джеймс Грант илеткел кылган.

Делегей шуулганы — конгресс январь 19-та ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

1990 чылдың январь 16-да округтуң соңгулда комиссиязы Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң депутадынга дараазында кандидаттарны бүрүткеттирген:

Борарган Кан-оол Сааевич, 1942 чылда төрүттүнген, Мөңгүн-Тайга районнуң ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү. Мөңгүн-Тайга районда ажылдан болгаш чурттап турар.

Кашпык-оол Семен Хавыяевич, 1957 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Тыва обкомунуң биргиң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдан болгаш чурттап турар.

Монгуш Владимир Саганович, 1949 чылда төрүттүнген, «Барлык» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Барыын-Хемчик районнуң Барлык суурда ажылдап болгаш чурттап турар.

Соржу Сара Сүльдумовна, 1939 чылда төрүттүнген, «Мурнакчы» совхозтуң агроному, СЭКП кежигүнү, Бай-Тайга районуң Шуй суурда ажылдан болгаш чурттап турар.

Сталоол Юрий Түлүшевич, 1956 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдан болгаш чурттап турар.

ДЫҢНАДЫГ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведиинң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы улус депутаттарынга бүрүткеттирген кандидаттарга шынзылгаларны тыпсып эгелээриниң дугайын дыңнадып тур.

Шынзылгаларны январь айның 22, 23, 24 хүннеринде СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга 9-тан 18 шакка чедир тыпсыр.

Хоорайның соңгулда комиссиязы.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажынынга январь 20-де субботада, 10 шакта Тыва АССР-ниң чурттала-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы Н. К. Германов, республикада харылзаашын бүдүрүлге-техниктиг эргелеминиң начальныгы Д. Б. Чоксум, Тыва АССР-ниң Чоңунуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери Ч. Д. Сат олар-биле соңгукчулар клубунга эзлегліг ужуражылга болур.

Кандыг айтырыглар талазы-биле боттарыңарның күзелдериңерни болгаш клубка кымнар-биле ужуражырын күзээр силер аңаа чугаалаарын диледивис. Ол дугайында дараазында телефоннаже долгаар: 3-43-31, 3-41-59.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының

ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлужудулуң 33 үүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга дараазында кандидаттарны округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Молодежный № 5 соңгулда округунуң талазы-биле

Григорьев Борис Павлович, 1931 чылда төрүттүнген, «Тыва коммунэнерго» будулгезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Егоров Игорь Васильевич, 1951 чылда төрүттүнген, иериг албанныг, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кунгаалай Людмила Кыргысовна, 1948 чылда төрүттүнген, № 2 поликлиниканың отоларинголог эмчизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Самбуу Ирина Иргитовна, 1955 чылда төрүттүнген, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының марксизм-ленинизм кафедразының улуг башкызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тээли № 32 соңгулда округунуң талазы-биле

Донгак Василий Байтосович, 1951 чылда төрүттүнген, «Тыва хамааты тудуг» трестиң Тээлиде сентелге-тудуг участогунуң начальныгы, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Суглай-оол Долзан Салчаковна, 1940 чылда төрүттүнген, Тээлиниң № 1 ортумак школазының ооредилге эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Хертек Нина Хертековна, 1945 чылда төрүттүнген, районнуң төп эмнелгезиниң педиатры, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Бай-Тал № 33 соңгулда округунуң талазы-биле

Хертек Чурунай Хирес-оолович, 1949 чылда төрүттүнген, «Бай-тал» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Бай-Тал суур.

Кара-Хөл № 34 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Базыр Даваевич, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Кызыл-Даг № 35 соңгулда округунуң талазы-биле

Дилак Киров Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, Бай-Тайга районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Ооржак Наксыл-оол Чадамбаевич, 1943 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Бай-Тайга район Соведиинин күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Хертек Кудер-оол Сонамович, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Тээли суур.

Шуй № 36 соңгулда округунуң талазы-биле

Донгак Кара-оол Севээоолович, 1943 чылда төрүттүнген, «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Шуй суур.

Ээр-Хавак № 37 соңгулда округунуң талазы-биле

Ногай Сергей Бухгалтерович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тээли» совхозтуң тракторизи, Тээли суур.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Кызыл-Мажалык чөөн талакы № 38 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Валентина Кенденовна, 1949 чылда төрүттүнген, Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур.

Салчак Оюмаа Хомушкуевна, 1961 чылда төрүттүнген, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының колбаса цехиниң улуг мастери, кежигүн эвес, Кызыл-Мажалык суур.

Хомушку Дембик Мыртык-Караевич, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва агроүлетпүртудуг» каттыжыышкынының Барыын-Хемчикте АКМК-ның начальныгы, кежигүн эвес, Кызыл-Мажалык суур.

Кызыл-Мажалык барыын талазы № 39 соңгулда округунуң талазы-биле

Дожулаа Чыртак-оол Хертекович, 1937 чылда төрүттүнген, Кызыл-Мажалыктың сентелге-техниктиг будулгезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Барлык суур.

Маркс-оол Алексей Монгушович, 1959 чылда төрүттүнген, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының АКМК 1-ниң начальныгы СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур.

Ак-Довурак мурнуу талакы № 40 соңгулда округунуң талазы-биле

Свавильный Дмитрий Михайлович, 1936 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довуракты транспорт № 41 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Данзын-оол Чалзапович, 1947 чылда төрүттүнген, № 3 орук-тудуг эргелининиң мастери, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Чанзан Владимир Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, КАК-ның килдис начальныгының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чымба Адыг-оол Сарыгларович, 1944 чылда төрүттүнген, Ак-Довуракты автобудурулгезиниң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довуракты Чкалов № 42 соңгулда округунуң талазы-биле

Козлов Владимир Иванович, 1946 чылда төрүттүнген, ресвоенкоматтың шериг комиссары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Куракин Станислав Павлович, 1935 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлетпүр-тудуунуң начальныгы, кежигүн эвес, Ак-Довурак хоорай.

Саая Ираида Чоодуевна, 1958 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинатта ВЛКСМ комитединиң секретары, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довурак юбилей № 43 соңгулда округунуң талазы-биле

Шулепов Александр Николаевич, 1946 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довурак школа № 44 соңгулда округунуң талазы-биле

Доржу Борис Хертекович, 1956 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бодүүн рудадан даг-дүгү болбаазырадыр участогунда цехтиң электриги, кежигүн эвес, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довурак төп № 45 соңгулда округунуң талазы-биле

Оюн Айлан Кылын-ооловна, 1939 чылда төрүттүнген, Ак-Довуракты № 3 ортумак школазының башкызы, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Чикчит Бичечей Монгушовна, 1942 чылда төрүттүнген, Барыын Хемчиктиң санэпидстанциязының кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Аксы-Барлык № 46 соңгулда округунуң талазы-биле

Ильенков Станислав Иванович, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Сүт-Хөл РАЙОНДАН

Бора-Тайга № 65 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Байлак Чолдак-оловна, 1966 чылда төрүттүнген, «Сүт-Хөл» совхозтуң саанчызы, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Кара-Чыраа суур.

Сөкен-оол Ондар Ондарович, 1936 чылда төрүттүнген, «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыны, кежигүн эвес, Бора-Тайга суур.

Сүт-Хөл № 68 соңгулда округунуң талазы-биле

Шубнек Геннадий Макарович, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва агроүлетпүртудугнуң» тудуг талазы-биле кооператив-күрүне каттыжыышкынының даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Сарыг-Сеп № 70 соңгулда округунуң талазы-биле

Канзай Алдын-оол Кангаевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Морозов Борис Алексеевич, 1938 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Сарыг-Сеп суур.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Хадың № 94 соңгулда округунуң талазы-биле

Чихачев Юрий Андреевич, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Бай-Хаак № 95 соңгулда округунуң талазы-биле

Рогило Василий Васильевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Тес-Хем № 109 соңгулда округунуң талазы-биле

Матпаргы Вадим Соянович, 1961 чылда төрүттүнген, «Кызыгаар» совхозтуң тудугжу-арендатору, ВЛКСМ кежигүнү, Ак-Эрик суур.

Саады Клавдия Маадыровна, 1961 чылда төрүттүнген, «Кызыгаар» совхозта ВЛКСМ комитединиң секретары, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Ак-Эрик суур.

Эртине Мөңгүн-оол Байырович, 1941 чылда төрүттүнген, «Кызыгаар» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Ак-Эрик суур.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Арыг-Үзүү № 119 соңгулда округунуң талазы-биле

Айыр-Санаа Чаш-оол Кыргысович, 1939 чылда төрүттүнген, «УТКА 25 чылы» совхозта рабкооптуң баштаар черинин даргазы, СЭКП кежигүнү, Арыг-Үзүү суур.

Монгуш Зинаида Маадыевна, 1939 чылда төрүттүнген, «УТКА 25 чылы» совхозтуң малчыны, кежигүн эвес, Арыг-Үзүү суур.

Түлүш Шактар-оол Намзыраевич, 1958 чылда төрүттүнген, «УТКА 25 чылы» совхозтуң чолаачызы, кежигүн эвес, Арыг-Үзүү суур.

Хайыракан № 123 соңгулда округунуң талазы-биле

Биче-оол Владимир Сумакинович, 1947 чылда төрүттүнген, профэвилелдериниң ВДФСО обществолдаш даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кудажы Кызыл-Эник Кыргысович, 1929 чылда төрүттүнген, чогаалчы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Баткар Зоя Доргуутовна, 1955 чылда төрүттүнген, районуң төп эмнелгезиниң уруглар салбырының эмчи сестразы, СЭКП кежигүнү, Эрзин суур.

Ламажап Юрий Кыргысович, 1955 чылда төрүттүнген, Эрзиниң АТБ-зинде чолаачы, СЭКП кежигүнү, Эрзин суур.

Монгуш, Виктор Александрович, 1946 чылда төрүттүнген, «Тыва хамааты тудуг» трестиң кол инженери, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Ондар Николай Алдын-оолович, 1952 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Үржүк Нина Буяновна, 1957 чылда төрүттүнген, Эрзин ортумак школазының башкызы, кежигүн эвес, Эрзин суур.

Чамыян Зоя Шойдуповна, 1947 чылда төрүттүнген, Эрзин райпозунуң белеткелчизи, СЭКП кежигүнү, Нарын суур.

Бай-Даг № 128 соңгулда округунуң талазы-биле

Мон Киисин Александрович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Эрзин суур.

Мөреп № 129 соңгулда округунуң талазы-биле

Ванка Альберт Иванович, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Нарын № 130 соңгулда округунуң талазы-биле

Даваа Чулун-Баадыр Нимаевич, 1966 чылда төрүттүнген, «Нарын» совхозтуң № 3 хойжу бригадазының бригадири, ВЛКСМ кежигүнү, Нарын суур.

Яндак Даваа-Самбуу Бээжинович, 1947 чылда төрүттүнген, «Нарын» совхозтуң № 2 хойжу бригадазының бригадири, СЭКП кежигүнү, Нарын суур.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ эге чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

терге көзп ажылдаар кижилер шинтпирлиг күш болур.

Бо бүгү чүүлдер канчаар чоруп турарыл? Силер чер-черлерден чап чаа-ла келген болгай силер, калбарып турар ажылдарыңны көрүп турар болгай силер.

Сеткилди дүвүредип турар чүүлдериң барын чугаалап көрейн. Ол чүүлдер ам-даа оожургаваан. Ол чүүлдер кажан бис силерниң-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарын депшидип база соңгуп турганывыс эрткен соңгулда кампаниязының үезинде тыптып келген. Бис ам дээрезинде бо чорудуушкунга кошкан чоруувустан амгы үе-чада-даа чайлап шыдаваан бис.

Чогум-на харын бо чылын, эштер, ам болур соңгулдаларның, соонда, эвилел болгаш республика органнарының эрге-хүлээлгелерин ылгап, тодаратқан соонда, чер-черге бот-эргелел дугайында Хоойлуну хүлээп алган соонда эргечагырганы Советтерге дамчыдып бээр дугайында айтырыгны алээп хемчээлдиби-биле шинтпирлээр апаар болгай. Чогум-на харын ону барымдаалаш, чурттуң бүгү регионларынга эң шыырак кадрларны Советтерге киирери-биле эргежок чугула үндезиннерни тургузарын бо үе-чадада эгелээн болгай бис. Ынчангаш чамдык кижилер мону бир янзы көөр деп турда-ла, бистер бүгү бергелер турза-даа, бо ажылдакчыларның шалыңының дугайында айтырыгны шинтпирлээрин эгелээн бис, чүге дизе оларның алыр шалыны будүрүлгеде ажылдап турар кижилериң шалыңындан будун чартык, харын-даа ийи катап аввээш турган болгай. Эң идепкейлиг, эртем-билиглиг кижилер чогум-на харын будүрүлгеден кээп турар. Кайадаа херек чок кижилер өвес, а ындыг кижилер Советтерге ажылдаар ужурлуг.

Эде тургустунуушкун сагыш-сеткил талазынга күштүг чаартылга чорулуушкунарын болдурган. Маңаа, амыдыралдың өске талалары-биле бир демей, ындыг чаартылгалар чүгүс аай өвес, чорүлдээлерлиг боон турарын чугаалап боор мен. Ол чорук муңгараашкынындаа, сагыш човаашкынындаа болдуруп турар. Ынчалза-даа мында чедимчелиг чүүлдер база көстүп турар. Ол чүл дизе ниитилелдиң сагыш-сеткил талазы-биле хөгжүлдезиниң катап тургустунуп турарыл. ниити кижилерниң социалистиг үнелиг чүүлдериниң база базынга сагыш-сеткилдиң чаа байдалының хевирлеттиниң тургустунуп турары-дыр. Чогум-на хзрын бо кол. чогумчалыг угланыышкынны быжыглаар херек. Ынчангаш янзы-бүрү көөктер-биле ниитилелдиң сагыш-сеткил талазы-биле хөгжүлдезиниң катап тургустунуп турарыл. ниити кижилерниң социалистиг үнелиг чүүлдериниң база базынга сагыш-сеткилдиң чаа байдалының хевирлеттиниң тургустунуп турары-дыр. Чогум-на харын ону барымдаалаш, чурттуң бүгү регионларынга эң шыырак кадрларны Советтерге киирери-биле эргежок чугула үндезиннерни тургузарын бо үе-чадада эгелээн болгай бис. Ынчангаш чамдык кижилер мону бир янзы көөр деп турда-ла, бистер бүгү бергелер турза-даа, бо ажылдакчыларның шалыңының дугайында айтырыгны шинтпирлээрин эгелээн бис, чүге дизе оларның алыр шалыны будүрүлгеде ажылдап турар кижилериң шалыңындан будун чартык, харын-даа ийи катап аввээш турган болгай. Эң идепкейлиг, эртем-билиглиг кижилер чогум-на харын будүрүлгеден кээп турар. Кайадаа херек чок кижилер өвес, а ындыг кижилер Советтерге ажылдаар ужурлуг.

Эде тургустунуушкун сагыш-сеткил талазынга күштүг чаартылга чорулуушкунарын болдурган. Маңаа, амыдыралдың өске талалары-биле бир демей, ындыг чаартылгалар чүгүс аай өвес, чорүлдээлерлиг боон турарын чугаалап боор мен. Ол чорук муңгараашкынындаа, сагыш човаашкынындаа болдуруп турар. Ынчалза-даа мында чедимчелиг чүүлдер база көстүп турар. Ол чүл дизе ниитилелдиң сагыш-сеткил талазы-биле хөгжүлдезиниң катап тургустунуп турарыл. ниити кижилерниң социалистиг үнелиг чүүлдериниң база базынга сагыш-сеткилдиң чаа байдалының хевирлеттиниң тургустунуп турары-дыр. Чогум-на харын бо кол. чогумчалыг угланыышкынны быжыглаар херек. Ынчангаш янзы-бүрү көөктер-биле ниитилелдиң сагыш-сеткил талазы-биле хөгжүлдезиниң катап тургустунуп турарыл. ниити кижилерниң социалистиг үнелиг чүүлдериниң база базынга сагыш-сеткилдиң чаа байдалының хевирлеттиниң тургустунуп турары-дыр. Чогум-на харын ону барымдаалаш, чурттуң бүгү регионларынга эң шыырак кадрларны Советтерге киирери-биле эргежок чугула үндезиннерни тургузарын бо үе-чадада эгелээн болгай бис. Ынчангаш чамдык кижилер мону бир янзы көөр деп турда-ла, бистер бүгү бергелер турза-даа, бо ажылдакчыларның шалыңының дугайында айтырыгны шинтпирлээрин эгелээн бис, чүге дизе оларның алыр шалыны будүрүлгеде ажылдап турар кижилериң шалыңындан будун чартык, харын-даа ийи катап аввээш турган болгай. Эң идепкейлиг, эртем-билиглиг кижилер чогум-на харын будүрүлгеден кээп турар. Кайадаа херек чок кижилер өвес, а ындыг кижилер Советтерге ажылдаар ужурлуг.

Чогум-на харын бо чылын, эштер, ам болур соңгулдаларның, соонда, эвилел болгаш республика органнарының эрге-хүлээлгелерин ылгап, тодаратқан соонда, чер-черге бот-эргелел дугайында Хоойлуну хүлээп алган соонда эргечагырганы Советтерге дамчыдып бээр дугайында айтырыгны алээп хемчээлдиби-биле шинтпирлээр апаар болгай. Чогум-на харын ону барымдаалаш, чурттуң бүгү регионларынга эң шыырак кадрларны Советтерге киирери-биле эргежок чугула үндезиннерни тургузарын бо үе-чадада эгелээн болгай бис. Ынчангаш чамдык кижилер мону бир янзы көөр деп турда-ла, бистер бүгү бергелер турза-даа, бо ажылдакчыларның шалыңының дугайында айтырыгны шинтпирлээрин эгелээн бис, чүге дизе оларның алыр шалыны будүрүлгеде ажылдап турар кижилериң шалыңындан будун чартык, харын-даа ийи катап аввээш турган болгай. Эң идепкейлиг, эртем-билиглиг кижилер чогум-на харын будүрүлгеден кээп турар. Кайадаа херек чок кижилер өвес, а ындыг кижилер Советтерге ажылдаар ужурлуг.

Эде тургустунуушкун сагыш-сеткил талазынга күштүг чаартылга чорулуушкунарын болдурган. Маңаа, амыдыралдың өске талалары-биле бир демей, ындыг чаартылгалар чүгүс аай өвес, чорүлдээлерлиг боон турарын чугаалап боор мен. Ол чорук муңгараашкынындаа, сагыш човаашкынындаа болдуруп турар. Ынчалза-даа мында чедимчелиг чүүлдер база көстүп турар. Ол чүл дизе ниитилелдиң сагыш-сеткил талазы-биле хөгжүлдезиниң катап тургустунуп турарыл. ниити кижилерниң социалистиг үнелиг чүүлдериниң база базынга сагыш-сеткилдиң чаа байдалының хевирлеттиниң тургустунуп турары-дыр. Чогум-на харын бо кол. чогумчалыг угланыышкынны быжыглаар херек. Ынчангаш янзы-бүрү көөктер-биле ниитилелдиң сагыш-сеткил талазы-биле хөгжүлдезиниң катап тургустунуп турарыл. ниити кижилерниң социалистиг үнелиг чүүлдериниң база базынга сагыш-сеткилдиң чаа байдалының хевирлеттиниң тургустунуп турары-дыр

АЗЕРБАЙДЖАННЫҢ БОЛГАШ АРМЕНИЯНЫҢ УЛУСТАРЫНГА

Бо берге шакта, бодуңарның улустарыңарның бистин бүгү хөй националдыг Төрээн чуртувустун салым чолу дээш силерге, Азербайджанның болгаш Арменийнің хамаатыларынга, силериң угаан-сарыылыг болгаш эриг бажыңнарыңарга чөвүлел хуралдың кол сорулгазы болуп бис.

Бакуда болгаш Азербайджанның чурттакчылыг өскедаа черлериде, а ол ышкаш Арменияның чамдык районнарында бооп турар халаптыг болуушкуннарны совет кижилер ажыг-шүжүг болгаш аарыныг-биле көрүп турарлар. Хан төгүүшкүнү, дуржоктанып чорук болгаш үптекчи-кырыкчы чоруктарны кылган соонда кижилер олум-чидимге таварышкан. Бөө-чечексти болгаш өскүзенчи эжелеп алыр сорулга-биле шериг объектилерниче, иштики херектериң албан черлериниче халдаашкыннарны кылып турар. Кайы-даа республикада чепсегленген бөлүктерни тургузуп турар. Ыдыктыгларның ыдыктыы—ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарын үреп турар.

Экстремисчи күштериң харыысалга чок кемниг хөделиишкиннери, дерзии күчүлээшкиннериниң, дорамчылакчы чоруктарның фактылары чуртта чөптүг килеңээшкинни болгаш хинчек чок өлүп-читкеннерге кээргээшкинни болдуруп турар. Тыптып турар месилдежиишкиннерге бирги ээлчегде уруглар херээжиннер, кыргыннар когарап, силерниң солдарыңар амы-тынындан чарлып турар, чурттуң өскө улустарының уруглары — шериг албаныылар, эрге-хоолйлу камгалаар органнарның ажылдакчылары когарап турар. Улус ажыл-агыйынга когаралды чедирип турар. Совет улустарның өг-бүлезиниң сагыш-сеткил талазы-биле үндезини—бот-бодун билчириниң болгаш кады ажылдажылгапың ёзузу эгиттинмес каражага таваржып турар.

Чүвени ынчаар уламчылап болбас! Өжээннежиишкинин, дерзии аажылалды болгаш күчүлээшкиннерни канчап-даа тургаш доктаадыр херек. Ялалаашкын чок кемхерек үүлгедиишкинин, бистиң черивиске ажыг-шүжүг болгаш аас-кежик чок чорук тарыыр чоруктарны болдуруп болбас. Национал сагыш-сеткилди ажыглаар, кижилерни кижи көөр хөөн чок чорукче база угаан-сарыыл чок чорукче чыгаар эрге кымда-даа чок. Бөгүнгү трагедия, бир эвес ону ойтур шаппас болза, национал халапка чедирип болур.

Дағ Карабах автономнуг обласка болгаш Азербайджанның чамдык районнарынга, а ол ышкаш Арменилга оңза байдалды чарлаар дугайында ССРЭ-киң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын совет кижилер билиишкин-биле уткаан. Олар ону арга чоктуң, ынчалза-даа долузу-биле чөп базым кылдыр көрбүшаан, эң шиитпирлиг хөделиишкиннерни кылырын бистен негеп турар. Эргежок чугула бүгү хемчеглерни алыр апаар деп, чурттуң удуртулгазы медеглеп тур.

Угаан-сарыылдың үйүн дыңнаарыңче, экстремистерни доктаадырыңче, чөңгээчилерни сойгалаарыңче, күш дөформа чок. Олар чонну эвес, а боттарының эргежок чугула деп, ажылчын ажыглаар, кижилерни кижи көөр хөөн чок чорукче база угаан-сарыыл чок чорукче чыгаар эрге кымда-даа чок. Бөгүнгү трагедия, бир эвес ону ойтур шаппас болза, национал халапка чедирип болур.

Дағ Карабах автономнуг обласка болгаш Азербайджанның чамдык районнарынга, а ол ышкаш Арменилга оңза байдалды чарлаар дугайында ССРЭ-киң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын совет кижилер билиишкин-биле уткаан. Олар ону арга чоктуң, ынчалза-даа долузу-биле чөп базым кылдыр көрбүшаан, эң шиитпирлиг хөделиишкиннерни кылырын бистен негеп турар. Эргежок чугула бүгү хемчеглерни алыр апаар деп, чурттуң удуртулгазы медеглеп тур.

Угаан-сарыылдың үйүн дыңнаарыңче, экстремистерни доктаадырыңче, чөңгээчилерни сойгалаарыңче, күш дөгекчилерин доктаадырыңче, мегелеттиргеннерни угаан киирериңче силер бүгүдени — азербайджаннарны болгаш армяннарны, эр кижилерни болгаш херээженнерни, кастыы агарган кырганнарны болгаш аныяктарны СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели кыйгырып тур. Тайбыңны болгаш корум-чурумну катап тургузар талазы-биле чурттуң удуртулгазының, эрге-хоолйлу камгалаар органнарның, ИХМ-ниң болгаш Совет Армяның шериглериниң, кызыгаараалыларның күжениишкиннерни деткиреринче силерни кыйгырып тур бис.

СЭКП Төп Комитеди — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели

ЭДЕ ТУРГУСТУН УУШКУНЧЕ БҮГҮ КҮЖҮВҮС УГЛАНДЫРААЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

доктааган болгаш Семипалатинскиде ядролуг чазылдырышкын кылыр черни хаарын негээн.

Бот-боттарын билчири, мөөңнелген бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге күжениишкиннерин сырый каттыштырары — чөвүлел хуралдың кол сорулгазы болуп турар деп. Кишиневтун «Молдавгидромаш» каттыжыышкынының слесары **П. Г. Василой** демдеглээн. Чоннуң хереглел бараанпарын бүдүрүп турар кооперативтериниң ажыл-чорудулгазының айтырыгларына ажылчын база доктааган. Олар боттарының продукциязын күрүне өртээниң деңнелин ёзугаар сайгарып, чонга садыглаары эргежок чугула деп, ажылчын чугаалаан.

Москва область көдээ ажыл-агый машина тудуунуң Ухтомский аттыг заводунда күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы **Н. С. Васильченковтун** саналын чөвүлел хуралдың киржикчилери улуг көөнгей биле дыңнаан. Чуртта байдал канчаар тургустунуп турарры ажылчын аңгыга база бүрүн хамаарыкыр. Партилга удур калчаалыг кампания өскүп турар-дыр деп, ажылчын аңгының төлээлекчизи медеглээн. Ук кампанияны эгелээн «баштыңчылар» ажылчын аңгының артынга туруп алгаш, чүнү саналдап турарыл? Оларда кандыг-даа платформа чок. Олар чонну эвес, а боттарының эргежок чугула деп, ажылчын аңгының төлээлекчизи **Э. Мардонов**, «Братсклес» бүдүрүлге каттыжыышкының белеткелчилер бригадазының бригадири **С. Е. Голубев**, Латвиде «Бривас вилнис» колхозтуң балыкчылар бригадазының удуртукчузу **А. П. Угайнис** болгаш өскелер-даа чөвүлел хуралга саналга берген.

Январь 19-та чөвүлел хурал ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

БЕСЕДА СООНДА БОДАЛ

Бо чылдың январь 12-де Кызылдың телестудиязынга СЭКП обкомуның бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле журналистерниң ужуражыдгазын сонуургап дыңнадым. Эде тургустунуушкунуң эрткен дөрт чылында бистиң республика чүүл чедип алганы, четпес ажылдарның чылдагааны кандыгыл, келир үеде кандыг-кандыг перспективалар барыл дээрзин ук беседадан кижи билип алыр чорду.

Бистиң республиканың ажыл-агыйын, тудуг-суурун, ижер-чанр аъш чемин, идик-хевин, өөредилге, культуразын бурунгаарладып сайзыраңгайжыдарының үнер дөзү кайдал? Кол-ла чүве — кызымаккай, ак сеткилдиг ажылдаарында, камналганы чедип алырында дээрзи ук ужуражылганың темазындан билдинип турду. Шынап-ла, эки ажылдавас чүве болза, хамык бәйлак дээрден дүжүп келбес-ле болгай.

Республикавыс бар байлаан безин чедир ажыглап шыдавайн турар. Чижээ, хой дүгүн кыргааш, ол хевээрзин чүдүрүп чоругнаш, чиик өртекке садыпкаш, ооң тогланчызын дедир садып алгаш, кидис идик кылып турар-дыр бис. Хой кежин база-ла ынчаар «саарып» турар бис. Ынчангаш бо бүгүнү болдурбазы-биле хой кежин, ооң дүгүн маңаа болбаазырадырынга чаа заводтар ажыдар деп турары кончуг чөптүг. Ол хевирлиг дыка хөй чижектер мени дыка өөрттү. Ам-на-ла тыва чон бодунуң байлаан ажыктыг ажыглаар аргалар тургустунар-дыр.

Ол ышкаш мал, чер ажылында кижилерниң амыдырал-чурттагларын экижидер талазы-биле алдынар хемчегларни улуу биле деткирир мен. Чүгле ол хемчеглерни «Шын» солуннуң саналдап турары ышкаш, тускай социал программа кылдыр хүлээп алыры чугула деп санаар мен.

Ол солун, амыдыралчы беседаның үе шагы эвээш болганы кончуг хомуданчыг. Ынчангаш моон соңгаар-даа шак ындыг ужуражылгаларны доктаамал чорудуп турары күзенчиг, өске-даа удуртукчу даргалар-биле. Мындыг ужуражылгалардан чон хөйүү билип алыр. Ажыкчарлыг чурттаар дээнде чон-биле сырый харылзаалыг ажылдап, ооң-биле ижин-кара чок чугаалажып чоруурга, ам ынчан удуртукчуларга бүзүрел улгадыр.

Донгак ШАКТАР.
Кызыл хоорай.

БҮГҮ КҮЖҮМ САЛЫР МЕН

Бистиң кандидаттарывыс

Самагалдай № 106 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр 2 кижиниң бирээзинге бүрүткеткен республиканың харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң пачальниги Дугаржап Быратович Чоксум-биле бистиң корреспондентивис ужуражып чугаалашкан.

— Дугаржап Быратович, депутаттың кандидадынга бүрүткеттиргеницер дээш байыр чедирип, силериң чоокку үеде сорулгаларыңар-биле номчукчуларны таныштырарыңарны диледим.

— Четтирдим. Бүгү чүве ам соңгукчулардан улуг хамаарыкыр. Улус ажыл-агыйының чаңгызын-даа бистери, харылзаа ажылдакчыларын дег шүгүмчүлевейн турар боор. Бистиң ажылывыс нарын, хөй талалыг. Солун, сеткүүл чагыдылгазы, ооң чедирилгези, телефон, радио харылзаазы дээш, оон-даа өске. Бисти шүгүмчүлеп турарында чөптүг чүүлдер барынга удурланмас мен, ынчалза-даа бистиң ажылывыста харылсалга чогуйуң чылдагааны-биле эвес, а түс черниң байдалы-биле шиитпирлээри берге айтырыглар барын кичээнгейге алза чогуур. Ажылывыста четпестерни шиитпирлээр дээш бергедээшкиннер турза-даа, чаа болдунар-ла артаарыны дилеп тып, херек кырында кылган тодаргай ажылдарывыс база бар.

Эргелелдиң специалистери 1995 чылга чедир харылзаа хевирлерин хөгжүдеринге программаны ажылдап кылган. Ол ында бар эргижирээн кезектерни эде көрүп, чаа технологияның улуг күчүлүг объектилерин тударын киирген. Бо ажылды чорударынга 55 миллион хире рубльдиң капитал салыышкыны негеттинер. Ындыг түңнүг акша-хөреңги Тываның харылзаалыың бүдүрүлге-техниктиг эргелелинде чок. Ол чылдагаан-биле программаны партияның область комитединге, Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң көөвү биле киирген. Бо айтырыгны шиитпирлеп көрген дугайында харыы амдыгаа чедир чок. Тус черниң удуртулгазы-биле сүмележип көрбээн программаны РСФСР-ниң Харылзаа министерствозу хүлээп албас боор-дур. Харылзаачылар ук айтырыгның шиитпирлеттинериниң улуг сонуургалдыг бис. Чүге дизе бо чылын сметалыг төлевири 6 миллион 330 мун рубль өртектиг 40 ажыг объектилериниң тудуун республикага тудуп эгелээрин көрген. Материалдыг болгаш сан-хөө талазы-биле быжыглал чок сорулганы боттандырары бергезин ным-даа билир.

Ооң-биле чергелештир, бистиң өске-даа шиитпирлээри бергедеп турар айтырыгларывыс — солун, сеткүүл чагыдылгазын чоруткан, тараткан дээш партнёрларывыс-биле чарыгдалдарывыс, орулгаларывыс шын үлежип шыдавайн турарывыс. Чижээ, бо чылын 1986 чылга бодаарга, солун сеткүүл чагыдылгазы 45 хуу өскен, ол хөй чагыдылганы номчукчуга чедирип тарадыры дээш эргелел улуг түңнүг чарыгдалды үндүрүп турар. Ук чагыдылга кампаниязынга идепкейлиг киришкенивис дээш кирген бүгү орулганың ниити түңүнден чүгле 11 хуузун биске бээр. Номчукчуга чедирип, тараткан бир экземпляр дээш боттарывыс 0,3 көпеекти ниити «паштан» ап, а бистиң бүдүрүлге ол дээш күүседикчиге 1,7 көпеекти төлеп турар. Ынчангаш чылдың-на эргелел чери 844 муң рубль карылгалыг бооп турар.

— Силериң айтып турар чүүлдериңер коллективте бар, шиитпирлезе чогуур социал айтырыгларны шиитпирлээринге багай салдарлыг бооп турар бе?

— Мээң айтып турарым четпестер коллективтин ол чокка-ла берге экономиктиг байдалын сулаарадып, социал айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээринге шаптык бооп турар. Тус черниң удуртулга органнары байдалды кичээнгейге ап, боттуг дузаны чедирери чугула. Харылзаа ажылдакчыларынга 10 квартираны бээрин Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелдериниң доктаалдарынга айыткан, ындыг турбуже, бо беш чылдың 4 чылында чаңгыс-даа бажың албаан бис.

Көдээ черлерде харылзаа белдирлери үениң негелдезинге дүүшпес тудугларда ажылдап турар. Мээң удуртуп турарым бүдүрүлгеде ооң-даа өске шиитпирлээрин негеп турар чүүлдер хөй, автоматикаже шилчидип, чурттуң элээн хөй хоорайлары-биле дорт харылзаа тудар аргазын чедип алыр.

Депутат кижи чүгле бодунуң ажылының талазын колдадыр болза, чаңгыс аай, шын эвес деп санаар мен. Ынчангаш аныяктар-биле ажыл, көдээ малчыннарның, өске-даа чурттакчы чоннуң социал байдалын бедик деңнелге чедирерин, тус черниң курлавырларын шын, билдилиг ажыглап, орулга үндүрүп алыры дээш, не-чаштарның эрге-ажыын камгалаар талазынче, чоннуң кадык камгалалы дээш айтырыглар программамның кол өзээ бооп турар.

— Силериң бүрүткеткен округуңарда 2 кижиниң кайызы-даа төлептиг-дир силер. Тыва АССР-ниң улус депутады болу бээр аргаларны кандыг деп бодаар силер?

— Альтернатива чок тиилелгениң орнунга, чидиг демисел үезинде аштырышкын дээре. Бир эвес Тыва АССР-ниң улус депутадынга мени соңгупса, боттандырар деп бодап алган программам хөй талалыг. Кол-ла чүве соңгукчуларга күүсеттинмес хоозун аазаашкыннар кылбас мен. Чүүл-даа мурнунда Тес-Хем районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинде үр үениң иштинде күүселде чок артыш келген айтырыгларын шиитпирлээринге боттуг дузаны кадар мен. «Харылзаа-95» программада көрдүнген харылзаанын бүгү талаларын сайзырадыры специалист кижиниң хүлээлгези боор. Көдээ Советтерниң идепкейлиг киржилгези-биле совхозтарга болгаш район төвүнге немелде телефон дугаарларын киирер, 1990—1991 чылдарда район төвүн автоматикаже шилчидип, чурттуң элээн хөй хоорайлары-биле дорт харылзаа тудар аргазын чедип алыр.

Депутат кижи чүгле бодунуң ажылының талазын колдадыр болза, чаңгыс аай, шын эвес деп санаар мен. Ынчангаш аныяктар-биле ажыл, көдээ малчыннарның, өске-даа чурттакчы чоннуң социал байдалын бедик деңнелге чедирерин, тус черниң

• • •

Дугаржап Быратович депутат мандады дээш кандыгла-бир эрге-дужаал, ажык бодап турушпайн турар. Ооң амгы үеде ээлеп турар эргедужаалы безин бедик. Ол байлак дуржулгалыг, бедик мергежилдиг специалист. Дугаржап Быратович бодунуң даанганы ажылынга харыысалгалыг, бот-негелделиг, салган сорулгазын чедип ап шыдаар быжыг тураскоруктуг кижи.

Д. Б. Чоксум Самагалдай № 106 соңгулда округунуң депутады болу берзе, бодунуң соңгукчуларының идегелин черле ышкынмас, ёзулуг төлептиг кандидат деп чүвени ооң чугаазындан билдим.

Мария САГААН-ООЛ
беседалашкан.

ӨӨРЭЭННЕР-ДАА, ХАЛАКТААННАР-ДАА БАР

Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң кадарчыларының, саанчыларының каттышкан хуралы болуп эрткен. Аңаа 1989 чылдың түңнелдерин база 1990 чылда сорулгаларны чугаалашкан. Профком даргазы П. Намдак мал ажылында байдалды ханызы-биле сайгарып, чедерчетпестерни фактылар-биле бадыткап илеткээш, сорулгаларга доктааган.

Чамдык малчыннар аренданың ужур-утказын чедир билбээнинден артык чарыгдал үндүрүп, таптаашкың үезинде дег, эрги чаң-биле ажылдап турганынга буруузун чаа миннил, халактапдаа турганнар. Саанчыларның чаңгызы-даа бир инектен 2000 килограмм сүт саар планын күүседип чадаан. Ниити коллектив күрүнеге сүт садарының планын дөңгүп-ле 72 хуу чедирген. А ону күүседиптер арга турган. Харыысалга чок чоруктан 12 тонна сүт ажып үрелген. Аныяк инектериң эмнин массажтавас, черле буу-хаа-ла саггаш чоруптар, боттарывыс билир бис дээр хөөннер бар. Ынчангаш чыл төнчүзүнде ол четпестери дээш хараадаанар.

Ферманың одакчылары Борбак-оол Монгуш, Сергей Сендин олар зө-харыысалга чогундан бызаа кажаазының одалга системазын доңурар часканнар. Ол ышкаш батареялар доңуп, соок 30 градус ажып турда, ферма улузу 959 килограмм сүттү база ажыткан.

Ийе, ол хуралга мурнакчыларны база адагылаан. Бызаа ажаакчызы Анай-оол Ооржак аренда керээзи-биле ажылдаан, орулгалыг болган. Чыл төнчүзүнде 3826 рубльди, а Өнер-оол Монгуш 3280 рубльди алган. Ол ышкаш Валентина Самдан, Дадар-оол Лопсан оларның кызымак күш-ажылын база хуралга мактаан. Частырылардан өөренир деп чугаа бар. Совхозтуң малчынарының мурнунда бо чылын улуг сорулгалар туруп турар. Чүгле бедик харыысалгалыг чорук-биле ону күүседип болур. Чаа арга-биле ажылдаарын малчыннарга ам-даа чедир өөредир талазы-биле зооветспециалистерниң, бухгалтериа ажылдакчыларының, экономистерниң сорулгазы база улуг. Мал ажылын хөгжүдери — хөй талалыг ажыл.

Монгул-оол КЫРГЫС.
Каа-Хем район.

ЧАҢГЫС КЕЖЭЭ БЕЗИН...

Рейд

Чыл төнчүзүнде Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң парлалга бөлүү, Улуг-Хем райкүүскомнуң ИХК-ның база КАИ ажылдакчылары Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының корум-чурум талазы биле байдалын таныжып көөр каттышкан рейдиин эртиргеп.

Ол кежэ ижир дүжери биле районнуң ИХК-ның баштайгы «аалчылары» Олег болгаш Роза Севек-Хуурактарның өг-бүлезин болган Өгүүң херээжен ээзи — районнуң тудуг-септелге участогунда бригадир. Оларның тайылбырындан билдингени — ажыл шагының үезинделе бичии ишкеп, оон «эки сеткилдиг» кижилериң сүмези-биле кижи кылган ээзиртир суксуун ижип четтикпээнин ге дыка-ла хомудааннар. Ур эвес болганда база бир элеп-тендип ээзирик аныяк кижини киирип келген. Ол кайда-даа ажылдавайн турар 24 харлыг Энер-оол Даржай дээрзи болган. Бо аныяк кижи ажыл чок болза-даа аар өртек-биле бир шил спиртти садып алган чораан. Спирт садып турар чижек садыгжыларның адрезин ке ээзэ дургу сактып чадаан.

Рейдиниң киржикчилери автотранспорттуң хыналдазын база чорутканнар. «Улуг-Хая» совхозтуң МТЗ-80 деп трактору ээзирик А. Б. Чындаа кандыг-даа чөпшээрел чокка оорлап мунган. Ынчалза-даа рейд киржикчилери ону үезинде тудканынга ол дыка таарзынмаан болгаш сеткили дыка хомудаанын оларга кежээ дургузунда илереткен. Оон ап көөрге, машина оордап мунарын А. Чындаа үүлгедиг деп санавайн турар.

Хынаан 33 автомашинаның чолаачылары ГАЗ-53 № 27-06 ТВЗ О. М. Монгуш, ГАЗ-52 № 70—19 ТВЛ В. К. Баазан, УАЗ-452 № 66-55 ТВЛ Н. Д. Ондар, ГАЗ-52 № 88-17 ТВЗ А. В. Намчаок, ГАЗ 53 № 58-76 ТВЗ Ю. С. Сарлыг-Деге олар техгалөө чок болганнар. № А 49-59 ТВ «Жигули» машинаның ээзи К. М.-С. Саая чолаачы шынзылгазы чок төрели Сарыгларга машиназын мундуруп чорааны илерээн.

Ээзирик кижилер сергелир черде база «аалчылар» арбын болган. Олар дээрге «Улуг-Хая» совхозтуң трактористи В. Д. Тыртык-Кара, № 42 тудуг эргелелиниң ажылчыны Л. А. Донгак, «Тыва тудуг» каттыжыышкының Шагаан-Арыгда автобазазының чолаачызы В. Т. Сарчай, Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг ортумак школазының кижизидикчи башкызы К. М. Калзанду, «Ак-Туруг» совхозтуң трактористи В. О. Тюлюш, суггарылга системазының эргелелиниң трактористи А. К. Кайдың, кайда-даа ажылдавайн турар шагаан-арыгжылар В. Н. Тутачиков, О. Т. Мартан, А. А. Лараш-оол, ооң харыы чаа-ла, 20 база-ла ол хире назылыг О. Даваа оларны соок чепсекке хамаарыкыр бижектер ап чорааны дээш ИХК-га экелген. Кайызы-даа ажыктыг чылыр ажыл чок, чер кезип согап чоруп турар болганнар.

Дүн ортузу үеде Шагаан-Арыгның № 1 школазының үшүнги классчызы Сережа Буйницкийни эккелген. Аңгы-биле чугаалаарга, ол бичии оолдуң кижизидилгеринче, амыдырал байдалынче чогуур кичээнгей салып турар кижилер чок. Ол адазези-биле чурттавайн турар. Кырган-авазы, кырган-авазы оларның азыралында деп санадып турар. Хайгаарал чок, толап чоруп турары дээш Сережаны чаңгыс эвес удаа тудуп эккеп турары ол болган.

Рейдиниң түңнелдери дуурениг. Шагаан-Арыгда кем-херек үүлгедир чорук биеэги-ле хевээр бедик бооп артып турар. Иштики херектер килдизи ажыл чорутпайн турар дээр болза, шын эвес апаар. Чамдык үелерде ИХК-ның ажылдакчылары дүн-хүн чок бут кырынга тура эрттирер. Оларга хөйшиитиниң, ажылчын коллективтерниң идепкейлиг боттуг дузазы негеттинип турар. Кем-херектерниң эвээш эвес кезии чамдык албан черлериниң, будурүлгелерниң удуртукчуларының кижизидилге ажылын сула салганында дизе частырыг болбас. Күш-ажылдың чуруму салдынчак, удуртукчунуң талазындан чогуур контроль чок чоруктан, машина-техниканы кайы хамаанчок, кем-херек үүлгедиргиге ажыглап, чөпшээрел чок оорлап мунуп, ажыл шагының үезинде ээзиртир арагалап, ээзирик кижилер сергедир черлерде кирип турар — ооң дорт херечизи. Ынчангаш шак ындыг негелде чок удуртукчуларның чогуур хемчээн алза артык эвес.

Мария КУЗЬМИНА.
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инспектору.
Михаил СВИРИДОВ.
ИХК-ның участок төлээзи.
Сергей ОНДАР.
КАИ-ниң салбыр начальнигы.

ХӨЙГЕ ЧАРЛЫГ БОЛУР

Социалистиг чарыштың кижизидикчи утка-шынары улуг. Совхозтуң партия организациязы, администрациязы, профэвилел комитеди участоктар, фермалар, бригадалар ортузунга социалистиг чарышты шын организастаарынче кичээнгейни салып, чарыштың чаа хевирлерин бодап тып, эгелээшкиниерни, чаартылгаларны бүгү талазы-биле деткип турар. Социалистиг чарышка киржип тура, ажылчын бүрүзү бодунуң болгаш кады ажылдап турар эштериниң күш-ажылының үнезин эки билип, чарыш дээрге анаа-ла чаржы эвес, улам эки көргүзүглерни чедип алыры, мурнакчыларның дуржулгазын өскелерге нептередири, аңгы-аңгы бригадаларның, кижилерниң ажылын деңнеп көөрү.

Чарыштың бир кол принциви — **хөйге чарлыг болуру.** Бис чарыштың түңнелин күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга чугаалажып, мурнакчыларны хөйге чарлап, солуннарга, хана солуннарга бижип, көргүзүг болгаш хүндүлел самбыраларынга мактап, чарлап турар бис.

Совхоз он-нийиги беш чылдың планныг онаалдаларын чыл санында күүседип, багай эвес көргүзүглерни чедип алган. Эрткен чылын күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң канчаар ажылдаанын анализтеп көрүп, мурнакчыларны тодарадып, ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларының аайы-биле чемпионнарны илередип, оларны хөйге чарлааш, шаңнал макталарны тывыскылаан. Малчыннар ортузунга чарышка Чалаатының хойжу бригада (бригадири Тадар-оол Дыртый-оол) эрткен чылын чүс хойдан 85 хураганны, 1,7 кг дүктү бир баштан кыргып, багай эвес көргүзүглерни чедип алгаш, шаңнад-макталга төлептиг болган. Трактор-хову бригадаларының аразындан Хөлчүк-оол Ооржактың бригадазы сиген белеткээр планын 103 хуу күүсеткеш, тиилекчилериң одуруунче үнген. Совхозтуң мурнакчыларының ортузунда хууда эки көргүзүглерни чедип алган малчыннар, саанчылар, инек кадарчылары, сарлыкчылар база бар. Оларга Сонам Дамчан, Шожай Сагаан-оол, Чындан Тулуш, Минчиир Ооржак, Ира Натпий-оол, Айлаң-оол Дамчат, Доруйгу Догуп-оол, Сара Саная, Буян Ооржак, Сүгежик Монгуш болгаш өскелер-даа хамаарыкыр. Акша шаңналдарын албышаан, чемпионнуң кожаалларынга төлептиг болганнар база бар. Хүндүлел самбыраларында болгаш коммунистиг күш-ажылдың шалыпчыларының одуруунда-даа оларны киирген. Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң Москвада делгелгезин халас путёвка-биле барып көөр аас-кежиктиглер база бар.

Найгыя-оол ДАМДЫН.

ААЛЧЫ-ЛА ЧЫЛЫГ ХОНЗА

Авам, ачам эрги кыштаа — Сесегенин
Аар ийи. Ийме тырта, белде чыдар.
«Бөмбүрзекте тывылдым» деп үнүм салган
Бөдей өөмүң орну-соргаа ында чүве.
Эвеген чаш өлеңа шаам аагынган
Элээдилей, балдыр дыңзып доруккуже.
Эртип келген назынымда маңаа көргеи
Эчигей соок,узун кыштар уттундурбаан.
Аъттыг, чадаг аргыыр орук чоогу болгаш,
Аалчылар үстүп болбас хөөрештиг чурт.
Харлыг-хөрлүг дүмбей дүне чорумалдар
Хаая эвес өөвүске кээп хонача боор.
Авам, ачам оларга-даа түвексинмес,
Аштыг-чеминг, чугаа-сооттуг олурарлар.
«Кижи төлү каяа чорбас бооруд» дижип,
Хире-шаанче хүндүлээрин кызыдарлар.
«Аалчы-ла чылыг хонза, боттарывыс
Ажырбас бис, оглум» дишкеш, хорлуг-хорам
Шуглак-дөжээн эде-хере салган турар.
Суугузуп улам чыдды одаан турар...
Авам, ачам эрги кыштаа — Сесегенин
Аар ийи. Ийме тырта, белде чыдар.
Кижилерже сагыш човаар хүндүткелди
Кичээнгейге алган үем ол-даа хире.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

КЕЖЭЭКИ БОДАЛ

Элегия

Оруум уткаан кадыр-берттер
Оргу шөлдер, хову, шынаа
Энчек болгаш чоорган ышкаш,
Эктим, мойнум чылдыш бербес.
Ынчалза-даа кижилерниң
Ындын-бетин соглээни дег,
Оргу шөлге соөгүм чыдар,
Оран дээрим чоорганым боор.
Муңгак чурттаан херээ чок деп
Муң-даа кижи сүмелезе.

Мөңге назын черле чогун
Бөгүн билген ышкаш-тыр мен.
«Хөйге көстүп чорба» дижип,
Хөлегеже чыгаарлар бар.
Хөлчүң-караң болуйн дээштиң,
Хөреңгиңни сураарлар бар.
Орай каксы бора-хектиң
Ырын шөйген ужуру чүл?
Оңу база билип алган
Ындынналып орары ол бе?

. . .

Дазылдары төрээн черже ханы кирген
Тайга черде ногаан пештү көрүп тур мен.
Калдар сайлыг тооруктарын мергелепсе,
Карацадыр менче ужуп батпастар бе?
Алыр, чиирии күзевээним аргажок бол,
Анчыг бодал сетки.лиинин саргыпты
Ала-шокар кээргенериниң «үүжезинче»
Аар докпак углаар дээним ужуру чүл?

Монгуш ДОРЖУ.

ЧЫЛЫДАР МАЙЫКТААШ

Италияда бүдүн чай дурсузунда «Чер ортузу далайның мөңге чайы» турар деп бодаваңар. Оттүр шаап турар хаттыг, харлыг, чаъстыг база туманныг сезон декабрьдан февраль чедир уламчылаар. Электриг чылыдар үүлдүг майыктааштарны ийи итали инженер чогаадып тургускан. Идиктерниң үлдүнарында оизагай кылган грелкаларны таарыштырып кылган. Ону кап-ла минута иштинде токка улаптарга (машинага-даа чорааш), бүдүн 24 шак дургузунда чылыгып амыраар силер. «Электриг улдуң» бажың тапочкаларынга-даа, хаак ботинкаларынга-даа таарыжып болур.

Итали инженерлер боттарының кайгамчык майыктааштарын телевидениеге көргүзүп тура, оларның өртээн ыяттавайн барганнар. Ол база, ыланган улуг назылыг италилерге, чугула айтырыг. Кышкы чылыг идиктерниң чамдыктарының өртээ Италияда хөлчок улуг. Ийи кассеталыг, амгы үениң магнитофоннарындан безин улуг-даа болгулаар.

Александр ТАРАКАНОВ.

БЕРГЕЛЕРГЕ ТОРУЛБАС

Делегейде аң улуг өг-бүле Бразилияда чурттап турар. Луиш биле Клоринда боттарының үш уруундан аңгыда, азырап алганы 142 уругну остүрүп турар. Өг-бүленің ар ээзи полицил ажылдакчызы, эртен уругларын ясилиерже, школаларже, колледжилерже чедирер, кежээ база дедир алыр. Уругларның авазы бергелерден сестир турзукк. ам-даа уруглар азырап алыр болалдыр.

БУДУП КААН ТЕВЕЛЕР

Соңгу Африкада болган Аравияда теве караванары соолгу үеде черле оңвагай костүр апарган: олар дүне ырып чоруур. Бо амытаннарның дерилгезин фосфорлуг будуктар-биле өжегээр будаан. Чүге дээрге оларны дүне дораан эскерип каал болур. Ынчангаш еске транспорт аймаабиле белен үскүлешпес-даа.

ТАЙБЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

Куйбышев хоорайга келген кижилер ону дораан-на эскерерлер. Пластикадан кылган хааржактарны улуг-улуг магазиннерде кырында үттүг кылдыр таарыштыр аскылаан. Оларже ашкаларны, монетаны улус суп турар.

Бүдүн чартык чыл бурунгаар областың тайбың камгалалының комитеди баштайгы чылында хааржаан «Самара» деп универмагка тургускан. Оон бээр ам 15 мун рубльди аңаа чыгган. Ам ындыг хааржактарны еске-даа билдингир черлерде, тургускан. Чоокта чаа олардан 25 мун рублъди үлүтүп алган.

ТАПТААНАКТАР

Чоокта чаа-ла, ам «таптаашкын» деп адап турарывыс үеде мугулай, ужурдурум чок, үш-үдүрүм чүведер дыка-ла хөй турган-дыр ийин. Ам бодап орарга аан. Ондактыг, харын-даа халаптыг чүве кайы хире хөй турганын! Ынчалза-даа амыдырал, ооң диалектиказы ындыг: олар-биле кады каттырынчыг, кочуланчыг үүлдер база-ла кожа чоруп турганнар. Шын харын, оларны тода көөр дээр болза, кезек үе херек болбазыкпе. Ам ындыг үе келген деп бодал-биле «Таптаанактар» деп аттыг бо эскериглерни — кыска көргүзүглерни бараалгадыр бодай-дыр мен.

ПАРТИЯ — КҮРҮНЕ ЧАЖЫДЫ

Партия райкомунуң секретары-биле чугаавысты телефоннуң турамык кыңгыраажы үзе кирипти. Кызыл телефон ынчаар кый дей-дир. **Боду** долган келген.

— Экии — дээш, секретарь бүгү областа билдингир кижиниң адын, адазының адын хүндүлеп ададм. — Ийе, ийе, кичээнгейде турун турар! Район ол болуушкунбиле чурттап тур деп болур. Хуралдар эрттирдивис, митингилер белеткеп тур бис...

Чүнүң дугайында чугаа чоруп турарын билип кагдым. Найысылалга съезд ажыттынар. Ээлчеглиг. Төөгүлүг.

Секретарь янзы-бүрү бижимелдерлиг кыдыраажын алды.

— Адыр ынар аа, болур болза, мен ылавылап алыйн. Ийет, үлелге ёзугаар биске дөртен байыр чедиришкини онаажып турар-дыр. Оларның чээрбизин Леонид Ильичиниң чугаазының сөөлүнде чорудар, чээрбизин — Алексей Николаевичиниң. Чүү дидиңер? Үженин — Леонид Ильичиниң, онуң — Алексей Николаевичиниң чугаазының соонда де? Билдим. Бижип алдым. Чок, будавас бис. Байырлыг — дээш, ол базала **ооң бодунуң** адын, адазының адын адады.

Ооң соонда мени бодап каанын ол боор, сагышсыраан сеткилдиг айтырды оң:

— Партия кежигүнү эвес силер бе?

— Чок.

Секретарь хавааң дүйду:

— Мындыг эвеспе, силерниң ам чаа дыңнаан үүвенер партия чажыды болдур ийин. Силерге хамаарыштыр алырга — күрүне чажыды. Билдиңер бе!

Мен ол партия—күрүне чажыдын чээрби чыл кадагалап келдим. Ону ам ажыдыпкаш, чаңгыс ада-чурттугларым мени өршээр боор деп иле-ген ор мен.

◆*Эскериглерим*◆

БАДЫЛААШКЫН

Алдан чылдарның ортан үезин. Томскиге культура ажылдакчыларының область чыыжы болган.

Сөөлгү айтырыг — республика конференциязынче делегаттар соңгууру. Облкүүском даргазының оралакчызы, культура ажылын харыылап турар эш даргалап турду. Улуг мага-боттуг, кызыл арынныг кижи үүве, дидир-дидирден алыр болза «бо-ла шелиптер».

— Бис маңаа президиумга кандидатураларны чугаалажып кордувус, олар-биле силерни ам таныштырайн...

Даңзыны номчуп бадырды, чээрби хире кижи болду.

— Кандыгыл, эштер, шуптузун харын угда, даңзы-биле бадылаар бис бе азы чаңгыстап бе?

Зал хөглүү сүргей шимээргээн:

— Чаңгыстап!

Дарга элдепсинде берген. Чоңаада-ла даңзы-биле бадылаар ийик чоп, ам чүзүл, чээрби катап хол көдүрер бе?

— Чүл ам, шуптузу дээш бе азы чаңгыстап бе?

— Чаңгыстап!

— Че, ындыг-дыр...

Чээрби катап хол көдүрдүлер. Чаңгыстап! (Мында чүвениң утказы мындыг: дарга дарга «за каждого» дээр орнунга, «за каждого» деп турар. — **Очул.**)

БАЙЫРЛАЛГА УТКУШТУР

Кинохроника студиязынга айда бир катап обком инструктору, бистиң ажылывысты харыылаар хереэжен эш кээр үүве. Мерген угаанныг дей албас мен, ынчалза-жок кадыг-ширин, чүнү-даа оде-чара сөглээр кижи.

Айның продукциязын — дөрт киножурналды көрүп алгаш, директорнуң кабинединге барды.

— Багай-дыр, эштер, кончуг багай-дыр. Ильичиниң юбилейинге белеткелдиң денделий чавызадыл турар-дыр силер. Деңнеп көрүңер. Эрткен айда дөрт киножурналга «Ленин» деп сөс үзээрби үш катап дыңналган. А бөгүн — чүгле он чеди. Блокнотка шыйып демдеглеп ордум — көрүңер бо!

Ындыг чүвени ам катаптавас бис деп бир дем-биле ашкындывыс. Дараазында айда бис ол сөстү чээрби дөрт катап чугаалаар бис. Харын-даа чээрби беш.

Юбилейге белеткелдиң деңнелин бедидер дээш.

АНЕКДОТ

Кудумчуга бир оңүүмге таваржы бердим, анекдотка чүдек ынак кижи боор.

— Дыңна даан, шуут-ла чаа чүве! Колхозка хурал боол турган. «Пупкин трактористи чедиишкинниг ажылдааны дээш мотоцикл-биле шаңнаар!» Шупту адыш часкаан. «Бүбкин комбайнерни соодукчу-биле шаңнаар». Адыш часкаашкыны. «Мымрина саанчыны күш-ажылчы бедик көргүзүглери дээш Леонид Ильич Брежневтиң чогаалдарының долу чыындызы-биле шаңнаар!» А зал дээрге кедергей амыран шимээргээн-дир: «Таптыын, бо сойлукка тааржыр-дыр харын!» Кайы хире-дир, чээ?

— Ажырбас-ла-дыр. Чүгле сен... ол-бо дей бербес бе, кортпас сен бе?

— Ча-аа.., Анаа-дыр ийин. Чунар-бажыңга бир дайзынзыг аза чугаалады дээй-ле мен...

— А чунар-бажың маңаа чүү хамаан чүвел?—деп аайын тыппадым.

— Бажымны кедергей саваңнап алган турган-дыр мен. Ол чүвениң ырмазын сы берипкеш, чогуур черже аппаар дээш, караамдан көвүктү чуп чадап чыдырымда, дайзын дезе берген-дир-ле.

Валерий НОВИКОВ.
Режиссёр.

КАТ-ИЕМ

Аныламда аът муцуп алгаш, аян-төөлеп аалдар кезиир чаңныг турган мен. Эң ылаңгыя чайын Улуг Хөндергейниң унун дургаар оруктуң ол-бо талаларын аалдар хөнеде анайлар, челеде бызаалар дег кожа-кожа хонуп алганда суг шаап турда магалыг-ла. Бир аалдың ыттары сени кодангаан үндүрүп четтикпейн чорда, өске аалдың ыттары уткуй эзирип келир чүве болгай. Аъдым көрүштүг, бодум база чараш, туң дег ак диштиг, дураң дег көскү каректыг, хып дээш эр турган мен. Бир-ле ынчап халдып чораш, Чалама-Аксында Седип-оолдарның аалынга кежээликтей тутсуп келдим эвеспе. Улуг ак өгге кирип келгеш, ээлери-биле менди солчуп, ал-боттары кап кадык бе, сүрүг малы онча-меңди бе деп айтырып, чугаалажып олур мен. Чугаа-соот-даа арбын, суксун-суггат-даа элбек улус болду. Өгнүң херээжен ээзи угбай сарыг шайын куткаш, өремелиг быштаан салгаш, инектер саайн дээш үне берген. Седип-оол акый кызыл чаактыг кызынче көргеш:

— Оржунмаа, сен ам бо доңаан Демир-оол суга баргаш, мээң чүгенимни эккел. Мындаа-ла ачыдап алгаш, мынчага дээр чок-тур. Барып албас болза, эккээри чогенчиг апарды ышкаш. Оон кедерезе, чидириптим дизе хөнүү.

Оржунмаа ачазының чугаазын шала дыңнааш, ардлы берген. Бир кула, ийи аът чидирип алгаш, үш хонук дилеп келдим. Барбаан, чорбаан черим-даа чок, ам кайның дилээрин безин билбес мен. Бир эвес болза чоокка костүп келзе, тудуп баглай каап көрүңер деп өгден үнер мурнумда Седип-оолга чагаан мен.

Кажаага баглап каан аъдымны чежип турумга, хүн даг бажыңга олура берген турган. Хойларны кажаалааш, кажаанын аксын хөндир-биле шарып каан. Кара баштыг, улуг ак ирт мээң аът баглаан өргенимниң чип чиге дужунда шала йилеңип алган ышкыштап каап чыткан. Ужазын деспиге салыр болза, сыңмастыр деп бүдүү бодап каан мен. Хураган кажаазының кырында үгек бар. Ында ийи бичии оол аразында тывызыкташкан чытканнар. Аъдым мунгаш, челзиптеримге ак, кара ийи ыт мени аалдан үндүр үдеп каан. Кодүрер-Даш дужунга келгеш, арыгже ээпкен мен. Хем кыдыынга чедип келдим—чыдын чытпас чыраакара шылыртайндыр агып чыдыр. Дунааргай изиг хүнүң соонда сериин апарган. Сугга чүнүп, секперен, чоон шиви дөзүнде күдүрээ кырында херлип-көстүп каап чыдыр мен. Кара баштыг улуг ак ирт каректарымга шуут ол-ла хевээр көстүп кээр мындыг. Аъдымны ойманкка өртеп каап, кезек када удуп алыр дээш чыдып алган мен. Хүлчүктер кулактарга ыңайнын кээп, чаактарны, хаванты, кулактарны кам хайыра чоокка изиңнедип турганнар.

Ийи шак ажып чорда аъттанылкан мен. Арыг иштин орү чорткаш, Седип-оолдарның аалының дужунга келдим. Аъдымны чиңге шетке чаңгыс чеже тыртарлыдыр баглап каап, аалче углай кеденгирлеп базыптым эвеспе. Чыткан инектер аразында келгеш, дөрт-даяктап үңгепкен мен. Хой кажаазының мырынай кыдыынга чыткан инектиң чанында тыныжым оожургадып олур мен. Инектиң чигзиш дээн тыныжы арнымга кээп турарын эскерип кагдым. Карманымда чиңге баамны бүдүү тудуп ылавыладым, иртти оң-биле баглап албас болза, ушта сога берип болур.

Чүрээмниң согары, тыныжым оожургап кээри билек, кажаанын чанында-ла бардым. Кажаанын курларының аразы-биле холумну сунарымга демги иртим ол-ла черинде чыдыр: оон деспи улуг ужазын оожум суйбап, серт-бурт кылбайн, холумну чоорту мойнунче аппар чыткан мен.

— Оор келди-ле!— дээн алгы мырыңай чанымда бо үндү.

Тура халаап, аъдымче халыптар бодаан — катканхуурааның ындыг боор, алгыдан шуут чожап калгаш, улам черже чыпшына берген мен.

— Сен кулугурну ол-ла черинге бооп каар мен!— дээрге угаан-кудум-даа чок, кодаи оглу дег хоруй берген чыдыр мен. Алгы хураган кажаазының кырында үгектен кээп турарын ам билип кагдым. Седип-оолдуң үнү дээрзин база танып каапкан мен. Амыдыралдың ындыг минуталарында кижиниң бажыңга кандыг-даа бодалдар кирип кээр чүве чораан. Аныяк-чалыы назынымда ынчап ок-боо аксынга баарым ол-дур аа деп бодап кээрге, коргунчуг-даа, хомударлыг-даа болур чүве чораан. Ол аразында өгнүң эжии ажыттынган соонда, оон база улустар үңүп келген. Какпада кире бергеним ол, оон үнер эви-даа чок апарган. Ийи кижи холдарымдан кээп апканын безин ожаап-четтикпээн мен. Кыскаштар-биле домей кадыг холдар ийи талазынче хере тырта берген.

— Бо чүү кижи сен, калдыг кижи сен, чүге дүн ортузунда кажаа чанынга үңгеп чоруур кижи сен?—деп, оң талакы холумну тудуп турган эр айтыра-дыр.

— Ооң-биле чугаалажып турган херээ чүл! Алагадай беривит! — деп, Седип-оол чугаалааш, солагай чаагымче бир дажыды. Караам оду кызааш дээн.

Ыыт-шуугаазындан ыттардаа ээре берген, кожаларында оглерниң улустары база бо чеде халчып келген.

— Оор тудуп алдывыс! Хүлүп баглааш, чогуур черинге даарта барып дужаап бээр херек!— деп, Седип-оол алгырган.

— Хүлүп баглап, ынаармынаар чедирип турган чоор чүвел ону, бис маңаа боттарывыс ооң ырмазын сып, моон сонгаар ынчанмас мен кылдыр аксы-созуп аптар-да болгай!—деп, артымда турган эр чугаалады. Олла кижи чүшкуумче чудуруу-биле бир үстүрдү.

— Оржунмаа!— деп, барла турган үңүм-биле алгырдым. Чанымда улустар шимээн барган. Ол ыржымны ажыглай тыртып алгаш, уламчыладым — Оржунмаа! Кайда сен? Бээр чедип кээп көр, сарыым. Сени деп чораш, аныяк-чалыы назынымдан чарлыр деп барбадым. Өлүртүрүм мурнунда сээң чараш арын-шырайыңны чаңгыс катап көрүп алыйн, чассыг сарыым, сээң-биле чаңгыс черге кады чурттаар аас-кежик чок болганым бо-дур. Ам кайчаар, салымым ындыг болганы ол ыйнаан. Сээң ачаң мени оор сен деп тур. Оржунмаамгы сени оорлап алыр дээш келгеним шын. Оон еске менээ аът бажы ышкаш алдынын-даа, бөрү бажы ышкаш моңгүнүң-даа херээ чок дээрзин чүгле сен билир-ле болгай сен, Оржун. Аван, ачаң сени еске кижээ бериплеттер ыйнаан. Аас-кежикти күзеп каайн. Оол уруг божуп алзыңза, ону мээң адым-биле Алдын-оол деп адап алыр сен шинме. Бистиң бүтпейн барган ынакшылывыстың тураскаалы болур ыйнаан. Оржунмаа! Кайда сен? Чедип кээп көр, сарыым, соолгу катап көрүп алыйн...

— Дем шайлааш үнген оол ышкажыл!— деэн үн дыңналды. Оржунмаанның авазының үнүн танып кагдым — Оорланыр дээш эвес. Оржунмаа-биле ужуражыр дээш келген оолду чүге тудуп, баглап турар сен, Седип-оол! Ашак апарган кижи хиренде аптык угаанын чок, канчап барган, кырган морзук сен. Бодун шаанда кандыг ийик сен, уттупканың ол бе? Авам, ачам суга күдээлеп кээп турарында аалдың ыт-кужун адар данны атсы удутпас, чииледип тура хонар чордун чоп. Мээң адам-нем, төрелдерим сени тудуп, баглап туржук бе? Ажы-төлдериң оруунга моондак болбайн, аңаа уында чорбас сен бе?!—деп бо.

Ишкиртинип ыглай берген мен. Оржунмаанның авазы мени улустуң холундан ушта тыртып алгаш, өгже аппарган:

— Оржунмааны ачазы Демир-оол сугже айбылапкан, ында хона бергени ол боор, келбеди—диди.

Мени чемгерип, оожуктургаш, дөр бажыңга чыттырып каан. Даартазында эртези кончуг тура халаап, аъдымны барып мунупкаш, баалык ажыр турар Демир-оолдарның аалынче хапкан мен. Четкелек чорумда, Оржунмаа үүген тудуп алган бо уткуштур базып олур. Ушкажывыт дээримге, ынавадыл. Ооң мен бодум аъдымдан дүжүп алгаш, уругнуң чанынга кожа базып. дүүн ону көрүп каап. ол-ла дораан от-көс дег ынакшыл бергенимни чугаалап, эртеки дүне ынакшылым деп чораш, амы-тынымдан чарлы бер часканымны чугаалазырымга. Оржунмаа кара баарын каткыже каттырып каан.

Удаваанда Седип-оолдарда чаа хүреген оол тыпты берген деп чугаа аалдар дыргын апарган. Оржунмаага мен ыын-на сеткилим-биле ынакшый берген мен. Дараазында чылын кудавысты дүжүрдүвүс. Дозонга кара баштыг, ак иртти догеогенин ам-даа утпаан мен. Оржунмаанын арын-шырайы чараш ажылгыр, кежээ сеткили ак, үнген-кирген чонунга суксун-суггаттыг, чугаа-сооттуг магалыг эки кижи болган. Ам үш оолдун, ийи кыстык иези.

Катым ашак, кат-нем кадай пенсиялап-даа алганнар болза, олут орбас, чыдын чытпас хевээрлер. Боттарының каш малын кадарбышаан, уругларының уругларын азырап карантажыры кончуг. Катым ашак төрүмелинден чыткан хой тургуспас кижи. Кат-нем ындахаая оозунга хыйланы бергенде «Сен дег мындыг сээдең ашак ССРЭ-ге черле турбаай, күдээлеп келген оолду олүрүп каг часкан сең»—дей бээр ындыг минуталарда күжүр кат-немни хүндүлээрим дам баар...

Василий МОНГУШ.

ЧАРАШ АГИТАЦИЯ

Нигерияның Квара дээр ыытадында камбара төрел белүктүң хереэженнери хеп аймаандан чүгле юбка кедер, хөректен чүнү-даа кетпес чорааннар. Шала эпчок мындыг сиилең моданы чаа баштынчы Габриел Олобайо өскертир деп бодап алган. Район төвүнге болган митингиге ол мынча деп дыңнаткан. Камбарииң суурларынче тускай агитбригада ийи неделя дургузунда чырыдыышкын ажылының походун кылыр. Көскү агитацияның кончуг солуп үүлдерин агитбригада чер-чергe барып көргүзер. Ол чүл дээрге — хөрек талазы дугдаглыг чүс платье. Оларны улуска халаска үлээр. Черле ынчаш хереэжен улус чараш үүлге хандыкшылдыг кылдыр чалаган чүве болганда бо платьелер оларга черле тааржы-ла бээр боор. Ол черниң эр улузу моңу та канчаар көрүп турар чүве.

Николай ШАРЦЕ.

№ 1 «ШЫНДА» ПАРЛАТТЫНГАН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЛАРЫ

Узун дургаар: 1. Хөндергей. 3. Красная. 4. Саарбай. 6. Кадыргы. 7. Ливорно. 10. Тээли. 11. Хайыр. 12. Маскарад. 13. Чиндигир. 14. Ырбан. 18. Сула. 19. Анна. 21. Элчин. 22. Игил. 28. Дагаа.

Доора дургаар: 2. Хөм. 3. Кудус. 5. Каарган. 6. Кенденбил. 8. Гдлян. 9. Айова. 11. Херим. 13. Чаргы. 15. Ыйгы. 16. Солун. 17. Орба. 18. Сараакай. 20. Хирээнди. 24. Алдан. 25. Сахалин. 26. Чигир. 27. Монгалбин.

№ 5 «ШЫНДА» ПАРЛАТТЫНГАН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЛАРЫ

Узун дургаар: 1. Торгалыт. 2. Тарак. 3. Карак. 4. Бызаанчы. 7. Байлаң. 9. Хайыракан. 10. Сержиимаа. 12. Салават. 13. Үгуулга. 18. Сарала. 19. Сургуул. 21. Казанак. 24. Курут. 25. Питон.

Доора дургаар: 5. Оотпак. 6. Ланчыы. 8. Хамнаарак. 11. Алдар. 14. Шеңне. 15. Чалалга. 16. Аржаан. 17. Турник. 20. Чазалга. 22. Чучак. 23. Мажак. 26. Будильник. 27. Хуужуур. 28. Чочагай.

КРОССВОРД

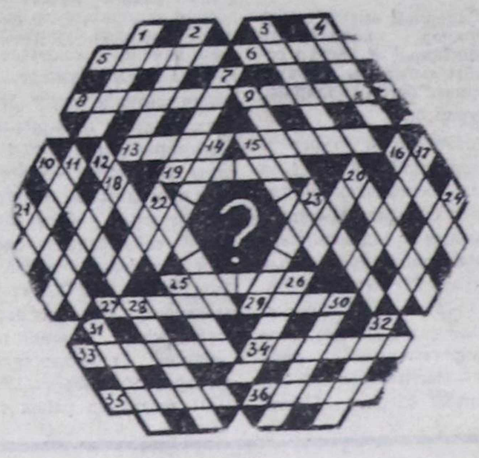

ДООРА ДУРГААР: 5. Чазыг, эндег. 6. Ээги чаа. 8. Тамчыктыг дыш. 9. Улуг-Хемде даг. 13. Хүрээ-хиит ажылдакчызы. 15. Тудугжу кижиниң херексели. 19. Мигераллыг эм суг. 25. Чиик машина. 27. Ыаш. 29. Иштики орган. 33. Тыва херээжен ат. 34. Дип. 35. Курагг шывыктар. ыяш будуктары. 36. Ак чем.

Солагай талаже ийленчектерде: 1. Үнелиг металл. 2. Эрги Тывага эрес-кежээ, идим аныяк кижи. 7. Дүвү чок ханы онгар, тамы. 11. Кышкы транспорт херексели. 14. Херээжен хеп аймаанын кеззэ. 17. Бии-Хемде суур. 18. Малга чем каап бээр сава. 29. Өлүк, аңчыгаш. 22. Чаңгыс кижи чагырар күрүненин тергиндекчизи. кол кижизи. 23. Мал чүзүнү. 24. Кадырган аът. 26. Огород үнүштери. 30. Эрги Тывага тараа шыгжаар тускай онгар. 32. Чаңгыс чүзүн малдың бичии ылгалдыг еске хевири.

Оң талаже ийленчектерде: 3. Кушкаш. 4. Тыва эр ат. 9. Изиг чурттарга дириг амытан. 10. Тес-Хемде даг. 12. Сава. 15. Кара мүнге каар хоюткан далган. 16. Уран чүүлдүң бир хевири. 20. К. Кудажының бир шинзининң кол маадыры. 21. Эътпит чем аймаа. 22. Чаъыы кегжири. 23. Өлүк аң. 25. Соок чепсек. 28. Тараа урар, азып-чем шыгжаар бичеежен оран-сава. 34. Эрги Тывага дүжүмет кижиниң эрге-дужаалы.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

АГААР

Республикага кезек-кезек эдир будуттаар. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүпе 37-42, а чамдык районнарга 28-33, хүндүс 26-31, чамдык районнарга 17-22 градус соор.

Кызылга база-ла улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне найысылалга 39-41, хүндүс 27-29 градус соор.

Москваның «Театр — 88» деп хөгжүм-шин театрының гастролюнүң репертуары

Январь 22, 25, 27 хүннеринде **А. Копков.** «Слон» (шоодутлуг комедия).

Январь 20, 23, 26 хүннеринде **Ф. Дюрренматт** «Ромул великий» (комедия).

Январь 21, 24 хүннеринде **А. Поламишев** «Химеры».

Январь 28-те. «Театр-88-тиң артистериниң концерти.

Январь 19-тан 28-ке чедир уругларга «Ну, Волк, погоди» деп тоол хүнүң-не болур.

Хүндүскү шиилер 10, 14.30 шактарда, кежээки шиилер 18.30 шакта эгелээр.

ТВ

ЯНВАРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен», 9.05 Өг-бүле академиязы. 9.35 «Чыл үелери». Январь. 10.35. Документалдыг фильм. 10.55 «Бүзүреачигдаа болза, элдептиг». 11.55 «Карагод» ансамбльдин концерти. 12.25 «Үшкү конга». Документалдыг - публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүүү. 13.35 Тиилекчилер. 14.35 Грузин ССР-ниң улусчу танцы ансамблиниң концерти. 15.25 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш ролдары. «Максим Перепелица». Уран-чечен фильм. 16.55 Мультфильмнер. 17.25 Улусчу чогаадылганын «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Швебеш Халль хоорайда кудук чанынга Хуужуур байырлады». (ГФР). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Г. Свиридов. «Бичии триптих». 18.55 «Джинджер биле Фред». Уран-чечен фильм. (Италия, Франция, ГФР). 21.00 «Ye». 21.30 — 00.35 «Эфирде музыка». С. Бөлүк чорудар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Волганың алдын дуву». Телефильм. 8.45 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. «Фестивальдың өөредиглери». 9.25 «Щит биле селеме». Уран-чечен фильм. 1-2 фильмнери. 12.30 «Делегей болгаш экология». 14.30 «Эфирде — Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо». (Москва). 18.30 «Ye». 19.00 «Чурукчулар дугайында рассказтар». А. Харитонов. 19.15 «Пи» демдек адаа-биле. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле. 23.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 00.00 — 02.25 «Дүнеки сеанс». Киноконцерт. — «Киноның уттундурбас арынары». «Квартираже ордерлиг кижи». Уран-чечен фильм. (Польша).

КИНО

ЯНВАРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 13.30,17.50. **Видеозал: «Султан Бейбарс»** (2 сериялыг) 10.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тимур и его команда» 9.00, **«Новые приключения кота в сапогах»** 10.30, 12.20, **«Черный капитан»** 14.10, 18.40, **«Один момент»** (Индия, 2 сериялыг) 16.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ночевала тучка золотая» 11.40, **«Зеленый луч»** 13.30, **«Раз, два — горе не беда!»** 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Приговоренный» 14.00, 17.50, **«Окно спальни»** (АКШ) 15.50, 19.40 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
Ф. ЧАЛАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Киллистер: ◆ наборлаан амыдырал — 3-36-82, 3-36-23; ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катаа үнер Хемчээлэ 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 366.

Тыва АССР-ниин Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыыпын херектериин талазы биле күрүне комитединиң гипографиязы. Кызыл Шелтинин Улаган Кравченко кудумчузу, адрыы № 1.

Индекс 54241

ТС—00215.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болганы Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 18 (14218) ◆ 1990 чыл, январь 21, воскресенье ◆ 1925 чылда үндезилеттингеи ◆ Өртээ 3 кеп.

Январь 21—делегей пролетариадының улуг башкызы болгаш баштыңчызы, Коммунистиг партияның үндезилекчизи, делегейде эң баштайгы социалистиг күрүненин тургузукчузу Владимир Ильич Ленининиң чырыткылыг турас каалының хүнү.

В. И. Ленининиң бо чуруун 1922 чылдың октябрь 4-те тырттырган.

СЭТА-ның фотохрониказы.

АК СЕТКИЛДИГ АЖЫЛДААР БОЛГАШ ЧУРТТААР

Ажылчын ачгының, тараачыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның Бүгү-эвилел чөвүлел хуралының киржикчилери чуртта ажыл-херектерниң байдалын, эде тургустунуушкунуң херек чок, эде тургустунуушкун оларны боостаалап турар болгай. Херектиң байдалы ындыг. Ынчалза-даа олар туктар тудуп алгаш, эде тургустунуушкунга удур чорбайн, харын национал сагыш-сеткилге халбактанып алгаш, дүшкүүрлүг чорукту хөрлээледирин ораладжып турар. Амгы үеде Азербайджанда экстремисчи күштер кижилериң угаанмедерелин будап, оларны боттарының талазынче чайгылдырбышаан, бүгү чүүлдер дээш Арменияны эвес, а Москваны буруудадып турар. Ийи улусту месилдештирер дээш бүгү чүвени Москва кылган деп буруудадып турарлар. Ынчангаш олар кандыг-даа арын-нүүр чок кижилер-дир.

Бүгү эвилелдиң быжыг туружунга даянмышаан, ийи улустарның эки күштерин каттыштырбаш, бүгү чүүлдерни боттарының туруштарынга тургузар херек. Оон башка хоржок, чүге дизе, Азербайджанны ачгылаар дээш бодалын боттандырып, Ислам Азербайджанны тургузар дээш хөделип турар күштер тыптып келген. Ынчалза-даа улус ону деткивейн турар. Оларның ыйыышкыны мындыг: кижилер ажылдаар дээрге ажылдатпас, транспортче чорутпас, өг-бүлелерге кыжаныш турар.

Партия ТК, Дээди Советтиң Президиуму, совет чазак ийи республикаларның улустарынга кыйгырыгны кылган. Бис бүгү байдалды көрүп, ону шын үнелеп турар бис, ынчангаш дуза көргүзер, экстремистерниң халдаашкынындан кижилерни камгалаар дээш ажылдаар бис. Чидиг байдалды улам хөрлээледирбес дээш бүгү чүүлдерни кылыр бис. Экстремисчи элементилер чөңгээлерни кылып, суг дамчыдар хоорзаларны чаза тепсип, амыдырал хандырылгазының системаларын үреп турза-даа, бис ол бүгүнү барымдаалап хөделир бис.

Радиоүлетпүр министерстводунуң радиоэлектроника талазы-биле Казаньда эртем-шинчилел институдунуң директору **Ш. М. Чабдаров** бодунуң саналын шериг үлетпүрүн ажыглаарынга тураскаатган болгаш шериг үлетпүрүн ажыглаар дугайында **хоойлу төлевилелин** кыска хуусаада ажылдал кылыр херек деп саналдаан.

Новолипецкиде металлургия комбинадында шой кудукчузу **Н. Г. Козлов** ажылчын улуг коллективти министерстволарның ам-даа күштүү-биле ыйыдып турарын чугаалаан.

Партияга, улуска, патриотизмге бүзүрээр чорук бөгүн кошкан турарын «Гомсельмаш» бүдүрүлге каттыжышкынында слесарь **П. К. Ковалев** дүвүрээшкинбиле чугаалаан. Ажыл кылыксавас, анаа алгыржып чоруур демагогтар партияның, улустуң эрткен оруун картып, хоозун чулчуруушкуннары-биле ат-алдар чедип алырын орадажып турар. Партия, совет ажылдакчыларга, бүдүрүлгенің мурнакчыларынга удур кыйгырыглар үндүрүп, кыжанып турар экстремисчи элементилерге удур эң шыңгыы хемчеглерни алырын оратор саналдаан.

Чурттуң тараачыннары эде тургустунуушкунну чүгле деткип турар эвес, харын боттары эде тургустунуп турар деп, Хабаровск крайда «Хабаровский» совхозта бригадир **В. Г. Свечников** чугаалаан. «Ворошиловградтепловоз» бүдүрүлге каттыжышкынында бригадир **А. Д. Драголюнцев**, Кокчетав область СЭКПниң XXV съездизи аттыг совхозта звено удуртукчузу **Ю. П. Минеев**, Ульяновскиде механика заводунда күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы **В. В. Абанин**, «Запорожсталь» комбинаттың кан эзилдирикчизи **Н. Я. Ужва**, Магнитогорскиде араа заводунуң ажылчыны **Ю. И. Петров**, Таджик ССР-де аллюминий заводунда бригадир **А. Х. Курбанов**, Москва чоогунда картофель өстүрер «Элита» деп кооперативтиң даргазы **В. Н. Акатьев**, Донбасста «Ханы шахта» дээр шахтада үттекчилер бригадири **В. В. Комаров**, Туркменияда Чарджоу районнуң Чапаев атты колхозунда бригадир **Б. В. Мамедов**, Октябрь демир-оруунуң Ленинград — Финляндия салбырында машинист **А. М. Минченко**, Краснодар крайда Калинин аттыг дружулга-бүдүрүлге ажылагыйының директору **А. К. Лоза**, Канакерскиде аллюминий заводунуң чиңгине директору **Р. Н. Енгоян**, Липецк область үлетпүр-тудуг трезиниң тудуг эргелелиниң проравы **С. Г. Горин**, Грузияда В. И. Ленин аттыг колхозтуң даргазы **И. И. Натрошвили**, Удачненскиде даг байлаа болбаазырадыр комбинаттың үшку автобаазазының чолаачызы **Г. Н. Иванов**, Вильнюста станок тудар «Жальгирис» деп заводта слесарь **В. И. Карольчук** олар эде тургустунуушкунну улам ыңай ханыладыр талазы-биле оларның боттарын дүвүредип турар айтырыгларны тодаргай чугаалаан болгаш чурттуң, чоннуң ниити амыдыралын экижидерингe шаптыктап турар моондактарны боттарының ажылдап турар черлериниң чижектери-биле айытканнар.

Республикада байдал парыыдап турда, мындыг бедик индирден санал бээри дыка-ла берге-дир деп, «Азербайджан» дээр эртембүдүрүлге каттыжыышкының чиңгине директору **Т. М. Азизов** саналын эгелээн. Ооң бодалын ёзугаар алырга, девискээр былаажыр чорукту доп-дораан соксаткаш, дезип чоруткан кижилерге чурттаар черлерни тудуп, оларны ажыл-биле хандырары эң чугула айтырыг боп турар.

«Кузбассуголь» ассоциация чөвүлелиниң даргазы **М. И. Найданов** чурттуң тудуг комплекизи — эде тургустунуушкуннуң кол угланыышкыннарының бирээзи деп чугаалаан, ол талазыбиле бодалын илереткен.

Калининград область «Восход» дээр колхозта кол экономист **Л. А. Перевертайлова** чөвүлел хуралдың сөөлгү хүнүнде санал берген баштайгы херээжен кижи болган. Ынчангаш ооң онза дүвүреп турганы-даа илдең болган. Тускайлаң экономиктиг зона статузун Калининград область баэр дугайында айтырыгны дүргеп шиитпирлээрин ол негээн. Кодээге 20 ажыг чыл дургузунда ажылдаан ол специалист аграр секторну хөгжүдеринге холбашкан чугула айтырыгларны чугаалаан. Амгы үеде партияда эде тургустунуушкун дугайын хөйү-биле чугаалап турар болгай, ынчаарга чиңгине удуртукчу кижи улусчу массалар-биле удаа-дараа чугаалажып, сүмележип турда, чер-черде ажылдап турар партия удуртукчуларының чоннуң ховар аалчыларының боп турары меңээ, партия кежигүнү эвес кижиге, чаржынчыг-дыр деп, ол саналын дооскан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. С. Горбачев** чөвүлел хуралды түңнеп, чүве чугаалаан.

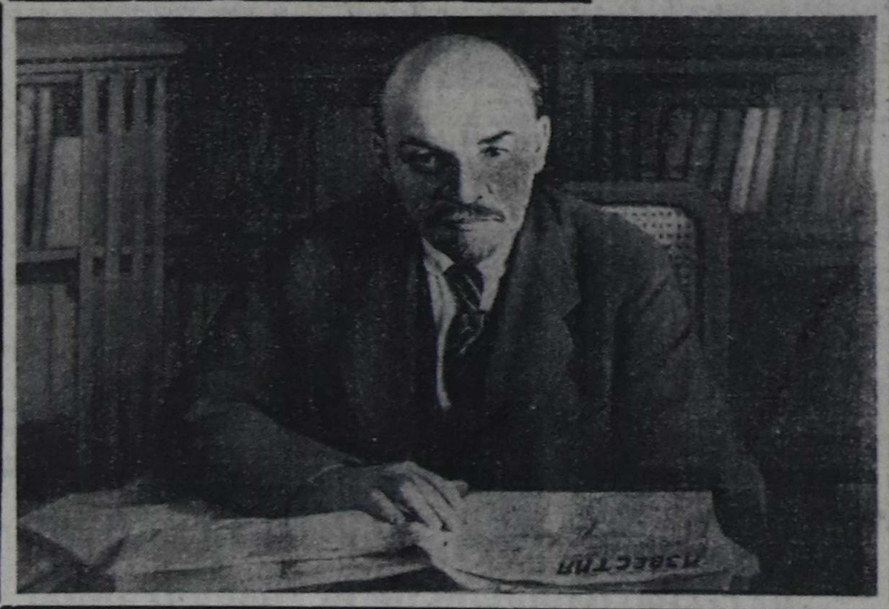

Көдээде чаартылгалар

КООПЕРАТИВТИ «ЧОДУРАА» ДЕП АДААН

Ийи чыл дургузунда оң дугаар хуралдаалааш, ону тургускан

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырының чурттакчылары аңгы колхоз тургузар дугайында чагаазын бистиң солунувуска база бижип турганын сактып ор мен. Келир үези чок дирткен ындыг суурларның саны Улуг-Хем районда хөй. Чүгле совхоз төптериниң сайзырал ап, салбырларынче кичээнгей салбастаанын ында чурттап орар чон шагда-ла биле берген. Ынчангаш салбырларның бот-башкарыр дээн шимчээшкинни эгелээн. Устунде адаанывыс совхозтуң Чодураа салбырынга ол үр үеде боттанып чадаан күзел бо чылдың январь 16-да тургузукчу конференциянын ажылы-биле үзе шиитпирлеттинген: моон соңгаар «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбыры деп ындыг чер чок, а кодээ ажыл-агый продуктуларын будүрер болгаш күрүне чагырларын күүседир талазы-биле «Чодураа» аттыг кооператив бар. Ол амдыызында ажылагыйның иштинде кооператив боп тургустунган.

Хуралга кооперативтиң Уставын бадылаан, баштаар черниң, ревизия комиссиязының кежигүннерин сонгаан, совхоз-биле керээни, сан-хөө планын бадылаан, банкыга аңгы агар санныг болур кылдыр дугурушкан.

— Чаа тургустунган кооперативтиң совхоз будүрүлгезинге киириштирер үлүг кайы хире болурул?— деп, ооң даргазы кылдыр соңгутkан Виктор Эртинеден айтырган мен.

— Каш сан-чурагайдан айтыптайн, боттарыңар биле бээр силер—деп, ол чугаалады.— «Күш-ажылдың хостуу» совхоз күрүнеге 360 тонна эът дужаар, ооң 181 тонназын бистиң кооператививис боттандырар. Хой коданнары дөгере бисте келген болганындан күрүнеге дужаар он бир тонна дүктү кооператив күүседир. Совхоз күрүнеге 100 тонна тараа дужаар планныг болза, ооң 60 тонназы база биске онаашкан. Тараа дужуду шоолуг эвес болган эрткен чылда 485 муң рубль орулгалыг болдувус. Бо чылын бистиң алыр орулгавысты 900 муң рубльге доктаатkан. Эки ажылдаар болзувусса, ол сан оон улгадып болур.

Кооперативке кирери-биле амдыызында 78 кижи билдириишкин киирген. Амгы үеде девискээр айтырыы шиитпирлеттинип турар. Совхозтуң үрдүнчек аппарадынга бодаарга, кооператив башкарылгазында чүгле дерт кол кижи бар: Сашаар черниң даргазы, ораланчызы, ийи бухгалтер-экономист, ол-ла.

Бот-башкарылга, бот-ажыаланыышкынче кооператив бүрүн кирген болганда, ам кижи бүрүзү колхоз үезинде ышкаш, кызып ажылдаар ужурлуг. Кооперативте бир-ле дугаарында хөй чылдарның дургузунда шиитпирлеттинмейн, азы чедир шиитпирлеттинмейн турган социал айтырыгларны боттандырарын планнап турар.

Кооперативтиң тургузукчу хуралының ажылынга агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Алан-оол Сотпа, ол-ла профэвилел райкомунуң Улуг-Хемде даргазы Борис Бокаштай болган Чааты көдээ Совединиң даргазы Ким-оол Кыргыс олар эң идепкейлиг киришкен.

Кодур-оол ОЮН.

Соңгулдаларга уткуштур

СЕМИНАР-ХУРАЛ

Соңгулда мурнунуң база бир чугула кампаниязы — РСФСР, Тыва АССР, чер-чер Советтеринге улус депутаттарының кандидаттарын бүрүткээри дооступ турар. Ам округ, участок соңгулда комиссияларының мурнунда харыысалгалыг үе—соңгукчуларның даңзызын тургузары, депутатка кандидаттарның ужуражылгаларын организастаары эгелээн.

Ол комиссияларның кежигүннеринге чамдык билдинмес айтырыглар тургустунуп кээп болур. Ынчангаш ол сорулгага дүүштүр Политчырыдыышкын бажыңынга семинар-хуралды Кызыл хоорайның болгаш Төп соңгулда комиссиязы организастап эрттирген. Аңаа соңгулдаларга хамаарышкан документилерни шын долдурар талазы-биле дыңнадыгны улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсkом секретары А. А. Павлова кылган. Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү, республиканың юстиция министри Ю. П. Слободчиков бадылаашкын бээрининг ниити чурумуи, соңгукчуларның даңзызын тургузарын, соңгулда системазында хоойлужудулганың чамдык негелделерин чыыланнарга чугаалап берген.

Владимир МАМЫШЕВ.

НАЧАЛЬНИК ДЕЗЕ БЭЭРГЕ, ОРНУНГА ЧАА ДАРГАНЫ СОҢГААНЫ

Өвүрнүң ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колонназының начальнигни соңгуур хурал болурун дыңнаап, орта олуржур күзелимни илереткеш, чеде берген мен.

Хурал эгелээн. СЭКП райкомунуң ийнги секретары Н. Ч. Монгушка сөс берген. Мехколоннаның начальниги, коммунист Тимур Анчымаа кандыг-даа чылдагаан чокка ажылын каапкаш, дезе берген. Ынчангаш ооң орнунга чаа начальникти соңгуур саналды ол киирген.

Хуралдың киржикчилери айтырыгны шиитпирлээринче дораан-на кирбейн бардылар. Начальник чүге дезе бергенил? Чүге негелдеге чедир ажылдаваныл? Анчымаа ажыл шагы үзүп, арагалап турда, СЭКП райкому, райкүүском, партия эге организациязы чүге хемчег албааныл?

Айтырыгларга харыылардан болгаш чамдык эштерниң саналдарындан илерээни мындыг: мехколоннаның кежигүннери ниити хуралынга Тимур Анчымааны начальник кылдыр соңгуп алганнар. Баштайгы үезинде багай эвес ажылдап турган. Чоорту ажылынга харыысалгазы кудулаан, кымга-даа чугаалавайн чиде бээр, арагалаар фактылары илереп келген. Начальниктиң ындыг четпестерни билип турган-ла, СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң удуртукчулары ону эдип алыры-биле чугаалажып көрбээн. Дорту-биле чугаалаарга, кадрны өөредиринче, кижизидеринче сагыш салбаан-дыр.

Мехколоннаның мастери Н. Ооржак санал бергеш, начальник турган Тимур Анчымаа эки ажылдап болурунуң бүгү-ле аргалары бар турганын айыткаш, бо эштн районга ажылдадырыбиле эккелген АУК даргазы Ш. Куулар-даа, Г. М. Шубник-даа деткимче, дуза чедирбээн, ынчангаш ажылдап шыдаваанын, ол чорук ажылын каапкаш, дезип чоруурунга чедиргенни чугаалаан.

Ам-на херектиң ужуру билдине берген. Мехколоннаның начальниги турган Тимур Анчымааның ажылынга шыңгыы контрольду тургуспаан, ээ-харыысалгазын бедитпээн, тодаргай боттуг дуза чедирбээн. Ооң уламындан бодунуң бажын боду билип чоруп тургаш, ажыл-ижин сулараткан. Ону кым-даа сонуургап, айтырбаан. Аңаа чүве-дир дээш соңгудуп алган ажылын каапкаш, Шагаан-Арыгже дезе берген. Коммунист Тимур Анчымаа партийжи болгаш күш-ажылчы сагылга-чурумну каржызы-биле үреп турда, партия талазыбиле бо хүнге чедир кандыг-даа хемчег албаан.

Коллективтиң кежигүннери ниити хуралынга мехколоннаның начальнигинге мурнунда кол инженер турган Кан-оол Өртепейни бир үн-биле соңгуп алганнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазының төнчүзү

Төнчүзү. Эгези 1-ги арыда).

Бистер бир-эвес чүгле силер буруулуг силер, шагда-ладыка хөй чүүлдер бүде берген, а силер ону ажыглавайн турар-дыр силер деп чугаалаар болзувусса, херектиң ужуру ында эвес деп бодаар мен. Ол дээрге үстүнге-даа, ортумак кезектерге-даа, ылаңгыя эң шиитпирлиг кезекке — күш-ажылчы, будүрүлге коллективинге-даа ботганыр ужурлуг херек-тир.

Амгы үеде эде тургустунуушкун дүргедеп эгелээр деп бодаар мен, чүге дээрге төп чер билдилин-биле, үгаангыр ёзу-биле ажылдап эгелээн болгаш күш-ажылчы коллективтиң талазындан деткимчениң күчүлүг чалгыы аңаа идиг берип эгелээн. Ол дыка чугула чүүл-дүр. Ынчангаш бистер митингилээриниң, тепсенириниң, адыш часкаарының дээн ышкаш, өске-даа оруқ-биле эвес, а тургузукчу оруқ-биле чоруур ужурлуг бис. Ындыг чорук шагда-ла өрткен болгаш оон чарлыр херек деп шын-на чугаалаарлар. Кол чүүл — демниг күш-биле, каттыжып алгаш, эде тургустунуушкунну дүргедедир, практиктиг ажыл-херектерни үзе шиитпирлээр дээш шимченири бооп турар.

Улам-на бот-тускайлаң болуру чугула. Ниитизи-биле ол демократия-биле база холбаалыг, чүге дээрге демократия — төпчүдүлге чокка политиктиг айтырыгларны Советтерни дамчыштыр шиитпирлээри болгаш күш-ажылчы коллективтерниң бот-тускайлаң чоруун дамчыштыр, экономиктиг реформаны дамчыштыр, девискээрлериниң долу бот-тускайлаң чоруун дамчыштыр экономиктиг эрге-чатырганы боттандырып чорудары-дыр. Ол бүгү эде тургустунуушкуннуң кол ужурутказыңга болгаш угланыышкынынга дүгжүп турар.

Ындыг бодалдың бир талазыңче кичээнгейни салыр бодай-дыр мен. Бир эвес долу бот-тускайлаң чорук дээрге-ле шилчидилгениң улам эвээш нормативтери дээни ол деп санаар кижи турар болза, оон чүү-даа үнмес. Бистер чүртке бүгүле айтырыглар дең-дески болгаш комплекстиг кылдыр шиитпирлеттинзин дээш эң таарымчалыг аргаларыны тывар ужурлуг бис. Оонбиле маргышкары берге. Дүүн чаа-ла эки ажылдап турган коллектив ыяк бодаттынмаан нормативтерниң уржуунда хенертен экономиктиг, а ындыг болганда, социал-даа эң берге байдалга таваржы бээрин агартып черле болбас. Мурнундагызы ышкаш ажылдап, күш-ажылдың будүрүкчүлүүн бедитпейн, хемчээлдерни улгаттырбайн тургаш, продукцияның шынарын экижидип, хемчээлин көвүдетпейн база ниитилелдиң нөгелделерин хандырбайн тургаш, ол коллектив хенертен эки кылдыр амыдырап, чүрттай бээр дээрзинге кордаан херээ база чок. Бистер чогум-на ону болдурбас ужурлуг бис. Бистер ындыг угланыышкын-биле чоруп олурар болгаш оң үшкү беш чылда дыка бурунгаарлаар деп бодап турар мен, чүге дээрге дөрт чылдың иштинде улуг ажылды будурген бис. Амгы үеде эки бодап кылган нормативтиг бааза бар, ол шиитилелге кижиниң-даа, коллективтиңдаа, бүгү ниитилелдиң-даа эрге-ажыктарын долу барымдаалаар арганы берип турар. Ындыг оруқ-биле чоруур херек. Оон ужурундан бистер ындыг эдилге-биле, ындыг сайал-биле бистин экономиканавыстың кол-кол будүрүлге кезектериниң бот-тускайлаң болуур чоруун хөгжүдери дээш туржуп турар бис.

Ынчанмас болза, дүргедээшкин турбас ужурлуг деп бодаар мен. Бүгү-ле документилерни: хоойлуларны-даа, чазак шиитпирлерин-даа ынчаар белеткээр болгаш ындыг болур-даа ужурлуг. Бистер негеттинип турар эдилгелерни киирер аңаар бис.

Бистиң ленинчи партиябыстың салым-чолуунуң дугайында маңаа хөй сагыш салып, сеткил дүвүрээшкинин илергейлээни дээш силерге, чүрттүң ажылчы чонунуң толээлекчилериңе өөрүп четтирдим.

Оске бодалды барымдаалаан кым-бир кижи бар турган-даа болуп магат чок, ынчалзажок бо байдалда оске туруштарны илередип чугаалаан диттикпээн чадавас, ынчаргa херек кырында бир эп-сеткилдиг бодал илергейлеттинген.

Чүрттүң хөгжүлдезинде эргилделиг, төөгүлүг, оон салым-чолунга холбашкан үечадада чон-биле кады чоруур, бедик харыысалгалыбиле хөделир ужурлуг политиктиг партия (чаартынган партия) эде тургустунуушкуну ажыктыг ыялдыр, мергежилдиг башкарар болза, эде тургустунуушкун экономика адырында, социал адырга-даа, делегей харылзааларының талазында-даа эвээш карылгалар-биле черле тиилээр.

Бо чаңгыс аай бир эп-сеткилди мен болгаш шуптувус көрдүвүс, ол билиишкин дээш силерге өөрүп четтирдим. Төп Комитет база чогумна шак ынчаар билип турар.

Маңаа болган шүгүмчүлел бистерии эгендирбейн турар, чүге дээрге, ол шүгүмчүлел —партияның салым-чолунуң дугайында, чүрттүң салымчолунуң дугайында сагыш салыышкын-биле колдуунда ыялдынган. Ынчангаш ол шүгүмчүлелге ниитизи-биле байыр чедирип тур бис. Тустус кижилерге хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдар болза кайы-бир звеноларда, ооң иштинде Төп Комитеттиң ажыл-чорудулгазында четпестерни айтып турар-дыр. Ол бүгү шын-дыр. Ону хүлээп ап тур бис. Шүгүмчүлелди, бүгү чугааны, бүгү дискуссияны чүртке билиишкин-биле үткүүр болгаш деткинг деп бодай-дыр мен.

Партияның XXVIII съездизин эрттиреринiң хуусаазын чоокшуладыр дугайында айтырыгны Москва делегациязының саналдарынга бодгаш бижимел дилеглеринге тургускан. Ол айтырыгны чугаалажып көрген Съездини эрттиреринiң хуусаазын барык чартык чыл чоокшуладыпкан болгай бис. Съезд 1991 чылда болур турган, ынчалзажок бо чылдың октябрьда чыылдырарын шиитпирлээн бис. Айтырыгны мынчаар база чугаалажып көрген: а оон-даа бетинде, чижээ, июньда чыылдырза, кандыыл? Бир-эвес ТК-ның Пленумунуң шиитпирин хүлээп алырынга үндезин болган логиканы, а тодаргайлаарга, — съездини октябрьда, чартык чыл чоокшуладыр эрттирер дээнии ап көөр болза, ону июньда кылыры берге болур. Бистер парлаттының үнер платформага үндезилээш, партияга дыка шыңгыы санал-онал солчуушкунуң дамчыштыр, эге организацияга база районга-даа, хоорайга-даа байдалды болгаш кадр айтырыындаа өскертир ужурлуг шыңгыы отчёт-соңгулдалыг кампанияны дамчыштыр съездиге чедерин күзеп турган бис. Ындыг болганда, съездиге чаа кижилерниң келирин күзеп турар бис, ол чорук чаа органнарны четчелеп тургузарынга салдарын чедирер апаар чадавас. Кысказы-биле чугаалаарга, отчёт-соңгулдалыг кампанияны бодунуң долу хемчээли-биле айтырыгларны тодарадып, дыка хөй чаа кижилерни болгаш чаа күштерни идип үндүрерин күзеп турар бис.

Шак-ла ындыг бодал турган. Мен ол дугайын бир-ле чугаалаан кижи мен, ам-даа болза дорту-биле, партийжи ёзу-биле чугаалап тур мен. Эштер съездини эрттирипкеш, ооң соонда соңгулдалар эрттирзе кандыгыл деп бодап тураралр. А бир эвес ол бүгү — партийжи санал-онал солчуушкуну болбайн барза база эдлчеглиг съезд үретүнелдиг болгаш бурунгаарлаашкыныыг, улуг салдарлыг болзун дээш чогуур байдалды тургуспас болзувусса, ону шынзыктырып шыдаар бис бе? Бистерниң күзеп турарывыс чаартылга, немелделер, төптүң деңнелинге күштерниң чаартылгазы болбайн барза? Чугааны дорту-биле кылыылынар. Платформа бар болур, идеялар дыка хөй. Чаа Уставты ажылдап кылып турар. Ону чугаалажып көөрү-биле парлаш, июнь үезинде съездини эртирип болур ийик. Ынчалзадаа эштер, ону база катап, каш-даа катап бодап көөр херек. Биригээр чугаалаарга, бирги чартык чыл чер-чер Советтеринге соңгулдаларга эртерии база барымдаалаш көрген бис. Ол дээрге партия организацияларынга база чаа ёзу-биле ажылдаар, чаа-чаа күштерни болгаш кижилерни илередир улуг политиктиг кампания бооп турар.

Ниитизи-биле алырга, бистер ынчаар санап көрген бис. Маңаа бир-тээ ындыг чугаа болу берген чүве төлээде, ол партия дугайында бодалдарга үндезилеттингенин көрүп тур мен, ынчангаш бо айтырыгның талазы-биле илереттинген ол бодалдарны, ол саналдарның утказын бистерниң январьның 29-30-де болур деп бодап турарывыс партия Төп Комитединиң ээлчеглиг Пленумунга чедирер апаар бис.

Бир эвес бистерниң ооң дугайында ам чугаалап турар чүүлүвүс чүртке болгаш улуска-даа база билдине бээр болганда, ону ынчаар кылыр апаарын силерге бэүредип болур мен. Моон алгаш көөрге, бо талазы-биле кандыг-даа ажыт-чажыт чүве турбас ужурлуг. Маңаа кандыг-даа «Кремль чагыргазының» чажыттары чок болгаш турбас-даа ужурлуг. Чаңгыс-ла кол сагыш салыр чүүл — бистиң эде тургустунуушкунувустуң салым-чолу бооп турар. (Адыш часкаашкыны).

Моон-биле ам бодумнуң допчу чугаамны доозуп каайн, эштер. Мен бодаарымга, бо Бүгү-эвилел чөвүлел хуралы чүртта байдалды орталандырарынга улуг үлүүн киирген болгаш эде тургустунуушкуннуң айтырыгларын база ону дүргедедиринiң, шапкынчыдарының эргежок чугулазын билир чорукту ханылаткан.

Бо чыышка силериниң эккелген бүгү чүүлдериңер дээш четтирдим. Силериниң күш-ажылга улуг чедиишкинерлиг болурунарны күзеп тур мен! (Адыш часкаашкыны).

* * *

Ажылчын аңгының, тараачыннарның, эртем-техниктиг ажылдакчыларның төлээлекчилериниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралының киржикчилерии В. И. Ленинниң Мавзолейинге венок салган.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ АГРОҮЛЕТПҮР КАТТЫЖЫЫШКЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Республиканың Агроүлетпүр каттыжыышкын чөвүлелиниң эвилелиг хуралы болуп эрткен. Аңаа каттыжыышкынның структуразынга хамаарышкан организастыг чамдык айтырыгларны база чугаалашкан. Амгы үеде автономнуг республикаларда, крайларда болгаш областарда агроүлетпүр органнарының аттары аңгы-аңгы боон турар. Ол талазыбиле ССРЭ-ниң улус депутаттары көдээ ажыл-агый ажылдакчылары партия болгаш чазактың удуртукчуларының ужуражылгазынга чугаалашкан. Ол ышкаш РСФСР-ниң Агроүлетпүр комитединиң чагаазында база айтыкан.

Ынчангаш чүртта Агроүлетпүр органнарын чаңгыс аай кылдыр адаар дугайында санал-сумелерни чугаалашкаш, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр каттыжыышкынын ам Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели кылдыр эде адаар деп чөвүлел шиитпирлээн. Оон-биле холбаштыр муриунда төлээлекчилер конференциязынга хүлээп алганы чөвүлел дугайында Дүрүмге оскерилгелерни база киирген.

Тыва Агроүлетпүр эвилел каттыжыышкынының даргазының оралакчызы Э. Х. Меңниг-оолдуң илеткелин ёзугаар «Тыва агроэвилелдиң» ажылчын аппарадының структуразын, ооң санставын болгаш база 1990 чылда сметазын бадылаан. Бо эвилелди эрткен чылдың сентябрьда тургускан. Оон бөөр республиканың совхоздарының экономиказын быжыглаар, кадрлар-биле чедчөлээр, оларны өөредир талазы-биле чамдык ажылдарны кылганын илеткелчи демдеглээн. Агроүлетпүрнүң специалистери ажылагыйларже барып, боттуг дузаны чедирип турар апаргап. Ол ышкаш партия, совет органнар оларны мурнукузу ышкаш үргулчу келдиртип чорук эдээзээн.

Шак мындыг эки чүүлдер-биле чергелештир структуразында ам-даа четпестер бар болуп турар. Бир кол сорулга болза, совхозтарны экономика талазы-биле быжыглаар, оларда планнаашкынны улам экижидери болгай. Ындыг турбуже, Агроүлетпүр комитединиң мурнуку штадындан ол албанның ажылдакчыларының 57 хуузун кызырып каапкан турган. Ол килдисте чүгле 2 специалист арткан, олар ажыл-агыйларга практиктиг дузаны канчап-даа четче чедирип шыдавас деп чүве билдингир. Ынчангаш ол килдистен күш-ажыл болгаш ажыл төлевириниң килдизин аңгылаары эргежок чугула дээрзин амыдырал неген келген. Ынчангаш чөвүлелдиң кежигүннери Агроүлетпүр эвилелиниң күш-ажыл болгаш ажыл төлевилелининң килдизин 7 кижи составтыг кылдыр катап тургускан, ону кадрлар-биле быжыглаары эргежок чугула деп шиитпирлээн.

Дараазында Тыва агроүлетпүр эвилелдиң президиумунуң (эрги структура-биле баштаар чер турган) чаа составын 13 кижи составтыг кылдыр соңгаан.

Чөвүлелдиң хуралынга «Кызыл» агрофирманың 1989 чылда будүрүлге-саңхөө ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалашкан. Ол айтырыг талаг-биле Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Э. Х. Меңниг-оол илеткел кылган, чамдык эки түүлдербиле кады ук фирманың ажылында улуг четпестер барын тодаргай чижектербиле бадыткап дыңнаткан. Бо айтырыгны чөвүлел муриунда база чугаалашкан турган, аңаа маргылдаалар үнгении барымдаалаашкаш, ону соңгаарлаткаш, бүгү талалыг хынала кылыры-биле Агроүлетпүр каттыжыышкынының специалистери 12 кижи составтыг комиссияны тургускан. Олар агрофирманың ажылынга чамдык четпестерни немей илереткен. Муриунда агрофирманың удуртукчулары А. Семенов, Н. Занина олар боттарының адрезинге үнген шүгүмчүлелди тоовайн барган. Бо удаада А. Семенов бодунуң чугаазынга ол бүгү частырыгларны шын деп хүлээп алган. «Кызыл» агрофирманың будүрүлге-саң-хөө ажыл-чорудулгазында шыңгыы четпестер дээш А. И. Семеновту чөвүлел шыңгыы доңгуткаш, четпестерни чайладырын негээн.

Оон аңгыда, чөвүлел 1990 чылда Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң ажыл планын бадылаан.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының экономика талазы-биле оралакчызына Э. Х. Меңниг-оолду чөвүлел бадылаан. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелининң хуралын оон даргазы В. О. Оюн удуртуп эрттирген.

Седен ХЕРТЕК.

Барыын-Хемчикте 1989 чылда чээрби беш хар харлаан, аныяк назынныг Ак-Довурак хоорайның садыгжызы Артем Монгуш Постояныйда № 5 магазинниң культура бараанарын садар килдизинде ажылдап турар. Бо садыгжы айда чээрби беш муң ажыг рубльдиң бараанын садыглаар планын ажыр күүсеткил келген.

Олдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КАНДИДАТ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазыбиле РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков бо хүнде Бии-Хем районнуң ишчилери-биле ужуражылгын эрттирген. «Өөк» совхозтуң товуу Аржаан суурга болган ужуражылгадан репортаж.

Айыткан шагында суурнуң Культура бажыңынга аржаанчылар чыглып келген. РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттың допчу намдарын ооң бүзүреттирген кижизи З. Е. Шия чыылганнарга таныштырган болгаш бо чылдың март 4-те чоннуң төлептиг ооллары болгаш кыстары дээш бадылаашкынны бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Оон соонда депутатка кандидат В. Е. Серяков сөс алган. Бедик бүзүрелди көргүзүп, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген күш-ажылчы коллективтерге, соңгукчуларга ол өөрүп четтиргенин илергейлээн болгаш бир эвес депутат кылдыр соңгуп алыр болза, ол бүзүрелди шынзыктырар дээш бүгү күжүн, билиин харам чоока бээрин хүлээнген.

Кайы-даа чаданын Советиңе соңгудар деп турар кандидат кижи хамыктың муриунда программалыг болуру чанчылчып бар чыдар деп. В. Е. Серяков демдеглээн. Политиктиг реформаны боттандырып турар үеде тывылган бо чаа чүүл депутаттарга кандидаттарга соңгукчулар мурнунга хамыслагалыг болуруп, политиктиг маргылдаага бүгү талалыг белеткенирин хүлээндирип турар. Ынчангаш, мен база соңгулда мурнунуң программазын тургузуп алган мен.

Хамыктың мурнунда аъш-чем айтырыын долу шиитпирлээринче бүгү күжүмнү бээр мен. Бо талазы-биле ажыл республиканың ажылдап турар-даа болза, негелдеге четпес. Чижээ, сүттү ап көрээлиер. Ортумаа-биле чылда бир инектен 1907 кг-сүт ап турар бис. Оон уламындан 30 мун тонна сүттү республикаже киир соөртүп турар бис.

Чогум саржаг-биле хандырылга экижээнин көрүп тур боор силер. Оон талонун дүжүрген бис, эрткен чылдагы курлавыры бар. А эът айтырыы ам-даа чидиг тургустунумушаан. Күрүне курлавырындан ап турар эъливис-биле Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның чурттакчыларын талоннап хандырып турар бис, а өске черлерде комиссиялап саткан эът-биле амыдыраар ужурга таваржып турар. Ынчангаш хууда дузалал ажыл-агыйын кадзээге улам сайзырадырын ол бээрин негеп келген.

Оратор оон аңгыда чигир, чуурга, далган, тараа айтырыгларынга база доктаап ол продуктуларның чонга четчир болуруң чедип алырыбиле кандыг хемчеглер ап турарын кыскалы-биле чугаалаан.

Программаның база бир кол иезээ — чурттаар орайсава тудуу. Амгы үеде республикада 17,5 мун өг-бүле чурттаар. оран-сава ооч-руында, оларның 6 муңу Кызыл хоорайга онаажыр. Чүгле ол эвес, школа назыны четпээн урутлар албан черлериниң тудуглары база дүрген кыдыр объектилер санынга кирип турар. Бо чүүлдерни бүрүн шиитпирлээр дээш республиканың чазаа, ооң боду чамдык ажылдарны кылып турар дээрзин ол чугаалаан.

В. Е. Серяков чонуң хереглел бараанарын будүрерин көвүдедир, акша эргилдезин экижидер талазыбиле алдының турар хемчеглерге доктааган. Оон аңгыда республикада кем-херек үүлгедир чоруктарның өзүп турары база дүвүрелди болдуруп турар. Соөлгу чылдарда кем-херек үүлгедиишкини бүгү хевирлер аайы-биле өзүп турар. Ылаңгыя Кызыл хоорайда, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарда байдал дыка дүвүренчиг.

Чугаазының түңнелинде депутатка кандидат көргүзүп турар бүзүрел дээш четтиргенин илереткен болгаш бир эвес РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуп алыр болза, программада кирген бо сорулгаларны күүседир талазы-биле ажылдаарынга дөгүм болур дээрзин айыткан.

Кандидат-биле ужуражылышкын хуралынга Аржаан школазының башкызы Николай Садин, Чанзаш сүт-бараан фермазының саанчызы Майя Достук, «Өөк» совхозтуң директору Владимир Шаймаер, ук ажыл-агыйның Тарлаг салбырының эргелекчизи Николай Изместьев, участок эмнелгезинiң эргелекчизи Елена Панина, улус депутаттарының Аржаан кодээ Советиниң күүскомунун даргазы Виктор Кызыл-оол олар ужуражылга хуралынга саналдаргерген, төлептиг кандидаттар дээш бадылаашкының март 4-те бээринче бүгү соңгукчуларны кыйгырбышаан, чагыгларын бергеннер. Олар Аржаан школазының немелде тудуун кылырынга, Чанзаш фермаже кижилер соөртүр автобус тускайлаарынга, совхоз мал чемиге чыл санында бергедеп турары, ооң-биле хандырарынга болгаш өске-даа ажыл-агыйжы айтырыгларны шиитпирлээринге дузалажырын дилээннер.

* * *

Ол хүн аржаанчылар Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тарлаг № 92 соңгулда оңдугундан депутаттың кандидады.

Соңгулдаларга уткуштур

Тывада автомобиль орукгарының төлевилел-септелге тудуг каттыжыышкынының начальныгы Василий Константинович Трофимов-биле база ужурашканнар.

В. К. Трофимовтуң бүзүреттирген кижизи Туранда орук-тудуг участогунуң начальныгы В. П. Порновских кандидаттың допчу намдарын таныштырган соонда, ол бодунуң соңгулда мурнунуң программазын таныштырган. Ында чүгле орук айтырыы эвес, республиканың, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыглар база кирген.

Чыылган соңгукчулар кандидатий чагыгларын бергеннер. Соңгулда округунуң девискээринде турар чүрттакчыдыг черлерниң чугула айтырыгларын шиитпирлээрин оон дилээннер.

Данғыт ЧЫДЫМ.

ЧУРУКТА: ужуражылышкын үезинде.

БҮРҮТКЭЭРИНДЕН ОЙТАЛААН. ЧҮГЕ?

Округ соңгулда комиссиязының хуралынан

РСФСР-ниң Башкылар шиитилелиниң Тыва салбырының пленумундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы бүрүткевейн барган. Ындыг шиитпирни хүлээп алганының үндезинин округ соңгулда комиссиязы бүрүткел чорударынга эргежок чугула документилерiниң соңгулда комиссиязынга чогуур үезинде кирбейн барганы-биле тайылбырлаан.

«Хуусаазында чүге дужаттынмайн барган документилерил?» деп айтырыг тургустунуп келир, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының январь 9-та болган хуралынга ол айтырыгны чугаалашканын аңаа олурушкан болгаш, дыңнаан мен. К. А. Бичелдейниң билдиришкинин аңаа сайгарып чугаалашкаш, документилерни ой-шаанда киирип турганынга үндезилээш, оларны хүлээп ап, бүрүткээрин көрүг-биле Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынче дамчыдар деп шиитпир үндүрген.

Тургустунуп келген айтырыгга харыыны билдиришкинге үндезилеп, тайылбырлаарын оралдажып көрейн. Улус депутадының кандидадынга депшиттиргенiниң дугайында документилерин К. А. Бичелдей Шагаан-Арыгга боду январь 3-те эртенгиниң он шак үезинде эккелген. Чаа-Хөлдүң № 122 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының дагазы Т. М. Кара-оол семинарлап келир, он бир шакта аңаа дамчыдып бериптерибиле райкүүском секретары В. П. Бухтуева документилерни ап чыдып калган, Дүүн соонда Чаа-Хөлге келирге, соңгулда комиссиязының даргазы келбээн болган, комиссияның чыглып келген кежигүннери айтырыгны ынчангаш документилерни даргазы эккээрге, даартазында, январь 4-те эртенгинiң 10 шакта көөр дишкеннер. Депутатка кандидат оон соонда, райкүүскомче телефоннаан, В. П. Бухтуева-биле чугаалажырга, документилерни ол дамчытпаан болган. Кызылче Төп соңгулда комиссиязынга чедирер деп турар болган. Шак мындыг байдалда К. А. Бичелдей ол-ла хүн, межээкиниң 17 шак чартык үезинде, документилерин дедир ап алыр ужурга таварышкан. Документилер хүлээп алыр эрге райкүүском секретарында чок турганын сөөлүнде кээп билгенин депутатка кандидат билдириишкининге дыңнаткаш, округ соңгулда комиссиязынга чедирип бээрин ооң сүмелевээнинге элдепсинген.

В. П. Бухтуеваның ол шын-эвес кылган чүүлүнге хамаарыштыр чугаа чорударын райкүүскомдан Төп соңгулда комиссиязының дилег кылган шиитпири база бар. Ол хуралга В. П. Бухтуева боду база киришкен.

Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң комиссиязы К. А. Бичелдейни бүрүткээриниң дугайында айтырыгны январь 10-да чугаалажып көрген. Комиссия ынчан К. А. Бичелдейни депутатка кандидат кылдыр бүрүткээр деп шиитпир үндүрген, ынчалза-даа ол хуралга киришкен комиссияның кежигүннериниң саны Хоойлуда айытканындан эвээш болган, ынчангаш ол хуралдың шиитпири күш чок болган.

Комиссияның дараазында хуралын январь 17-ниң хүнүнде, межээкиниң 17 шакта деп чарлаан. Кандыг шиитпир хүлээп алыры — комиссияның бодунуң херээ. Аңаа кымның-даа сүмези, киржилгези турбас деп чүве билдингир, ынчангаш ким-даа удуралнмаан.

Комиссия депутатка кандидатты бүрүткээриниң дугайында ойталаан. Шиитпир шиитпирле болгай, мен маңаа комиссия хуралдаанынга хамаарыштыр бодалдарымны эскергеним чүүлдерге хамаарыштыр чугаалаарын сралдажыйын. Комиссияның 15 кежигүнүнден ол хуралга 12 кижи киришкен, үш кижи чаптуг чылдагаан-биле келбейн барганын соңгулда комиссиязының амгы чаа даргазы К. Н. Нарылкова эгезинде дыңнаткан.

Соңгулда комиссиязының кежигүннерин четчелеп, келдиртип, эккелдиртип турда, элээп үе эрткен. 17 шакта деп чарлаттынган хүрал барым, 17 шак 50 минута хиреде эгелээн.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуның сески чүүлүн кораэлиер.Ында мындыг одуруглар бар: «Соңгулда комиссияларының хуралынга, ооң иштинде депутаттарга кандидаттарны бүрүткеп турар үеде... күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниити организацияларының, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлериниң коллективтериниң, чүрттап турар черинiң аайы-биле соңгукчуларның база шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныларның хуралдарының, округтуң соңгулда комиссияларының, күрүне эргечагыргазының органнарының төлээлекчилери, бүзүреттирген кижилер, парлалганың, телевидениениң, радионуң төлээлекчилери киржир эргелиг... Айыттынган төлээлекчилериниң соңгулда комиссиязының ажылынга холгаарлаарын болдуруп болбас».

«Найырал» совхозтуң активин соңгулда комиссиязының хуралынга Хоойлуның ол негелдезинге дүүштүр чалап, кириштирген. Ынчангаш чалаттырган кижилер арбын болган. Кыдыылдан хайгаарап олурарга, айтырыгга чалаттырганнарның соңнуургалы, идепкейи соңгулда комиссиязының кежигүннеринге бодаарга, улуг. Ылаңгыя айтырыгар оларның талазындан хөй болган. «Болур бе?», «Бүрүткээр мурнунда, каш сөс...» дээш туруп кээп, чүве чугаалааннар бар. Чижээ, шак ындыг байдал-биле Чаа-Хөл эмнелгезинiң эмчизи-даа, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары-даа болгаш оон-даа өскелер сөс алган.

Айтырыг соора тургустуна бербези-биле, дараазында чүүлдү маңаа тодарадып, тайылбырлаар апаар. СЭКП райкомунуң ийиги секретары К. Д. Биче-оол Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр база ол округтан депшиттирген, бүрүткедирибиле комиссия хуралынга келгени ол. Тыва АССР-ниң улус депутадынга Шагаан-Арыг № 116 соңгулда округундан база депшиттирген болгаш, кайы-округка бүрүткедири шилип ап, ам-даа боданып турарын дыңнаткаш, айтырыгны көрдүнген хуусаазынга чедир ажыл артырып каарын комиссиядан ол дилээн. Бо таварылгада, депутатка кандидат сөс ап, чүве чугаалаар ужурлуг-даа. Ол — Хоойлу ёзугаар шын. / оон соонда, айтырыг өске кандидаттың бүрүткелиниң дугайында турып келирге, ону комиссияның сайгарып чугаалажырынга холгаарлап эгелээн. Мындыг чүүлдер кижини элдепсиндире бээр болду. Черле ынчаш залдан айтырыглар, саналдар, чугаалар — соңгулда комиссиязының хуралдаарынга, арга-сүме солчуп, ажык чугаалажып, сайгарылга чорударынга шапткыг апарган деп дорту-биле айтып болур, Чүге? Хуралдың эрткенинде Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуның негелделеринге дүүшпес чүүлдер бар. Хуралдың ажылынга киришкен хөй-ниитиниң төлээлериниң талазындан соңгулда комиссиязының ажылынга холгаарлаашкын болдурганы Хоойлу негелдезинге дүүшпес. Комиссия кежигүннериниң үш кижи депутатка кандидатты бүрүткээр дугайында санал берген, дөрткүзү— удур саналдаан. Депутатка кандидатты бүрүткээр, бүрүткевезинiң дугайында айтырыгны комиссия бадылаашкынче киирген, дорт кижи бүрүткээр дээш бадылаан, сес кижи удур болган. Тодаргай тайылбыр комиссияның даргазының талазындан болбайн барганындан, бадылаашкынны кандыг шиитпирге үндезилеп чорутканы билдинмейн барган. Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү Н. С. Бойду ону тодарадырын дилээрге, хенертен «сактым» каан чүве дег, бадылаашкын доозулганда, комиссия ону үндезилеп, депутатка кандидатты бүрүткевейн барганының чылдагаанын ам кээп харын, бүрүткел чорударынга эргежок чугула документилерниң соңгулда комиссиязынга кирбейн барганындан айтырыг ынчаар шиитпирлеттинген дээрзин тодаратканнар. А бүрүү чогум кымдал деп чүве билдинмес бооп арткан.

Оон аңгыда Төп соңгулда комиссиязының депутатка кандидат К. А. Бичелдейниң документилерни бүрүткээрибиле хүлээп алырын дилээн шиитпирин округ соңгулда комиссиязының кичээнгейге албайн барганын чүү деп тайылбырлаарыл?

Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлукудулганы хамыктаны дээш харыысалга дугайында РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыында соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга холгаарлааны... дээш, а ол ышкаш соңгулда комиссиязының кежигүнүге ооң бодунуң хүлээлгелерни күүседириге шапткыттаны дээш, албан-дужаалдыг кижилерни торгаарынга чедир харыысалга онаарын көрдүнген болгай.

Вера КУМЛАР,
(«Шынның» корр.).
Улуг-Хем район.

УЛУГ-ХЕМГЕ ЙӨРЭЭЛ

Енисейим эриин орта келген санай
Этээртинмес хайыл мөөрээн боралгаанга
Эъдим-чүреэм сериткенин, сеткил ханыл,
Элдепейлиг тывызыксыың эскерер мен.
Баажызын мынча ботка тыппаан ышкаш,
Магадалым, чоргааралым улам дендеп,
Байгы турган угаан-күжүм доюлбушаан,
Маңаа чеже мунчулбаан мен. Ужуу кайдал?
Тыва чурттуң делгем унуң чада баткан
Тыным чаяан ие хемим күчүзүнден
Могаг билбес чуртталгамның сүзүнү
Борта, маңаа чулук тыртып дазылданган.
Тывызыымның баажызы сенден үнген,
Тывар кижи ону тыпсын. Чажыдым-дыр...
Эриг суунуң боралгааның хайымында,
Этээртинмес ынакшылым ужуу тудуш!
Дединээр күш чок күүгү күжү улуг хемим.
Дерзин, каржы моондактарны чуүй шаай бээр сен,
Эргеленчиг боралгаанга ааттыныл,
Эштип, таалап, эчис чедир чурттап каар мен,
Ынак хеним чалгылары холдарым бооп,
Ыдык хинди быжыг тутчуп, дөгүм болзуп.
Шаалаан-шилээн хөгжүмүң боор шимээн-даажы
Шаптык билбес ырым болуп, диңмиттелзин!
Сеткилимниң эртинези — чымчак хөңүм
Чечектер бооп, эриң дургаар саглаңнашсын
Серинн салгын агымында бырлаңнаажы
Сеткил-чүреэм эриг хөңүнү оштаан ышкаш,
Чалар от дег, өлүм билбес ынакшылым
Чалыыларга чалгыг дамчып өргүп берзин,
Тыным, ханым тудуш хемим, чурттал гамныг
Тыва черге каастап снилбээн угулзазын
Ындыннанган, моондак билбес ураи ырын
Ыдыкшыдып, мөңгежидип ырлап бээр сен.

Екатерина МЫНДРИМА.

САКТЫЫШКЫН-ХУРАЛ

Кандыг-даа кижи бодунуң ажылдап турар коллективинге хүндүлүг, эртим. Ында ажылдап турар кижилер ооң чоок төрелдери дег апаар. Бир эвес оон бир кижи «кызыл дустап» чоруй баргаи, азы өскээр ажылдай берген болза, ооң дугайында чылыг сактыышкыннар ыяап-ла төрүттүнүп келир. Тываның дыл, литература болгаш төөгү эртем-шинчилел институдунга барык 30 чыл дургузунда ажылдап келгеш, аныяк эртем ажылдакчыларының ёзулуг дагдыныкчызы, башкызы болуп, тыва дылды шинчилээринге төлептиг үлүүн киирип, республика школаларынга өөредилге номнарын чогаадып келген кижизиг, томаанныг, угаанныг мозу-шынарлыг Монгуш Биче-оолду утпас үжүрлүг бис. Буянныг ачы-хавыязы дээш ол РСФСР-ниң Чырыдыышкын министерствозунуң дээди шаңналы К. Д. Ушинскийниң медалы-биле шаңнаткан. Аңаа РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг атты тывыскан — деп чугаалааш, эртем-шинчилел институдунуң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы Доруг-оол Монгуш башкы эртемден дугайында хөйүү сөгледи.

— Тыва дылдың үндезилекчи шинчилекчилериниң бирээзинге санаттырар Монгуш Допчунович-биле кады ажылдаар аас-кежиктиг болган мен. Маңаа ооң тыва дылды шинчилээр, өөредилге номнарын тургузар талазы-биле буянныг ачы-дузалын санал бергеннер бедии-биле үнеледи. Ооң чүрттап турган бажыңынга тураскаалдыг самбраны тургузарын база ооң ады-биле хоорайның бир кудумчузун адаарын өөренип көрзе кандыгыл? — деп саналды институтта дыл талазы-биле аныяк эртем ажылдакчызы Ульяна Өпей-оол тургускан. Ол чөптүг санал. Чүге дээрге башкы эртемден Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы болгаш хооркүүкомунуң хүндүлел номунда ону киир бижээн.

Адазының уругларының кижизидилгези дээш турушкуун, хөглүг, баштак ажылчаның, спортка хандыкшылын, өг-бүлезинге үлегер-чижектиниң, чонуурга хүндүткелдиниң ооң уруу Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда салбырының марксизм-ленинизм кафедразының эргелекчизи, төөгү эртемнеринин кандидады, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирип турар Светлана Биче-оол, чугаалааш, ачазының адынга чылыг сөстер дээш өөрүн четтиргенин илереткен.

Сарыг оол КУУЛАР.

ФАМИЛИЯЗЫ КЫМЫЛ?

Бир швед солуунуң бижип турары-биле алырга, беш-ле харлыг оолчугаш беш янзы фамилияга четтиккен. Ол боду эвес, харын ада-иези фамилия солуп турбастар ийикпе.

Аас-кежиктиг ава, ача оглунга ийи кижиниң кайызының-даа фамилиязын тывысканнар. Оон чоорту бодүүнчүдер дээш чүгле адазының арттырганнар. Удаваанда өгбүлениң ээлери чарлыр ужурга таварышкан, ынчангаш хорадаан авазы чарылган ашаан чүү-даа сагындырбазын дээш бодунуң ыяс чоруур шаанда фамилиязын оглунга бижидип каан. Ынчап чорүй авазы ашакка-баргаш, оглунга ооң фамилиязын тывыскан. Ынчап кээр орта ол хөрээжениң чарлы берген ашаа хорадааш, мээң фамилиям алзын дээн. Оонга ам оолдуң фамилиязын беш удаа солуур ужурга таварышкан. Моон соңгаар оолдуң фамилиязын солууру ооң-биле кызыгаарланган деп бодаар силер бе? Кандыг-ла болду...

Тарас ЛАРИОХИН.
Стокгольм.

УРУГЛАР КУХНЯЗЫ

«Уруглар кухнязы» деп каан бижиктиг бажыңны Эрзин суурда эскербейн барбас. Чүге дээрге элээди уруглардан эгелээш ада-иеге чедир олче шуушкан чон үзүлбес. Аңаа кире бээрге арыг-силиг. Кухняның ажылдакчылары суурда бир хар чедир база кадыы кошкак уругларга аъш-чемни таарыштыр белеткеп берип турар. Сүт болгаш оон белеткээн чемнерден аңгыда, яблоко чулуу, ак үстү база хуваалда ёзугаар берип турар.

Ооң эргелекчизи Екатерина Чыпсынак ажылдааш, алды чыл чедип чоруур. Ол ажылының хыын тыва берген, чурттакчыларга мактадып турар. Ында диетсестра Долума Саая биле санитарка Алёна Комбу-Сюрюн олар база кызымак. Уругларга сүт кухнязының дузазы улуг. Ынчангаш чурттакчылар ооң ажыын биле берген.

Константин ХАНГАЙ.

Хостуг үе

«НАЧЫННАР» КЫМНАРЫЛ?

Улуг-Хем районнуң спорткомитединиң чанында шыырак спортчулардан болгаш спорттуң хоочунарындан тургустунган «Начыннар» агитбригада тургустуигандан бээр чаа-ла бир чыл ажып чоруур. Ынчалза-даа олар көдээ чурттакчыларының күзенчиг аалчылары болу берген.

Эрткен дыштанар хүнде «Начыннар» Торгалыг суурга аалдап чораан. Ол кежээ суурнуң улуг-биче чурттакчылары клубту долдур олурупкан. Чыылганнарга аңгы-аңгы хевирлеринге көргүзүг оюннарын, ооң дүрүмнери-биле кыска тайылбыр - таныштырылганы стол теннизинге хереэженнер аразынга республиканың каш дакпыр чемпиону, спорттуң бо хевиринге 1-ги разрядчы, Шагаан-Арыг хоорайда «Совет Тыванын 40 чылы» кинотеатрның киномеханиги Арина Дөңгүр-оол, шыдыраага 1-ги разрядчы Илья Мохов, бокска ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат Эрес Сагаан-оол олар кылган.

Ол ышкаш хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, 1986 чылда РСФСР-ниң чыынды командазының кежигүнү Роман Монгуш бодунуң спорттуң чедиишкиннериниң болгаш спорттуң хоочунарындан чүгле ынчаар эвес болгаш хоозун аазаашкын болу бээр ийик. Тыва АССР-ни эвилелдешкеи республика кылдыр эде түргузарынга девискээр харын дүгжүп, тааржып турар деп бодаар мен. Ынчаарга амыдыралда шиитпирлиг күш — кижилер болгай. А сөөлгү медээлерни (1989 чылдың) ёзугаар алырга, Тываның бүгү чурттакчыларының саны чүгле 312 муң кижи. Оода-ла чартык миллион безин четпес. Үндезин чурттакчыларның — 198 муң ажыг. Ол дээрге Совет Эвилелиниң улуг үлетпүрлүг областар, крайлар төптеринден безин 5-6 катап өвээш-тир.

Эвилелдешкен республика болурунга материалдыг баазавыс, бүдүрүкчү күштеривистиң, экономикавыстың деңнели дүгжүр бе, ынчаш? Үлетпүр хөгжүлдевис РСФСР-ниң өске АССР-лериниң ыракта хожудаан: чаңгыс трактор бүдүрүптер заводувус бар эвес, азырап алган малывыстың эъдин консервалаар безин шинээвис ам дээрезинде чок-тур.

Чурттакчы чонуң социал-культура хөгжүлдезинде, улус ажыл-агыйының янзыбүрү адырларында, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйда шиитпирлеттинмээн айтырыгларла хей. Ынчангаш Тыва АССР-ниң күрүне тургузуун оскертир дугайында программа төлевилелинде ол айтырыг хоозун чүүл болу бээр ышкаш. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнары шагда-ла тодаргайлаттынган болгай. Оларны күүседиринге кандыг-даа «улусчу фронтуунуң» негеттинмейн турары черле билдингир.

Ийиде, «Тываның национал культуразын катап тургузар» деп айтырыгны төлевилелде кииргенни бодаарга, Тывага Совет эрге-чагырганың чылдарында бистиң чонувустуң национал культуразы чидип, узуткаттына берген ышкаш сагындырар. А херек кырында Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның национал культуразы чидер хамаанчок, харын улам хөгжүп келгенин Алексей Дүгержааның кииргени бичии чижектер көргүзүп турар деп бодаар мен. Чогум черле ынчаш, кандыг национал культураны катап тургузар дугайында айтырыгны төлевилелде көдүрүп турарының ужуру билдинмес.

Үште, Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның чамдык девискээри оскундурган, ону дедир эгидер дугайында айтырыг документ төлевилелинде ажыы-биле бижиттинген.

Дөрттe, партия, совет, профэвилел органнарының эрге-хүлээлгелерин холгаарлаар дээн хөөн программада, устав-даа төлевилелдеринде бар-дыр деп бодал кижиниң сагыжынга кирип келир-дир. Мен бодаарымга, бүгү-ле айтырыгларны эвес, а эң чугула бир азы ийи-үш хире айтырыгларны, чижээ, бойдусту, төөгүнүң тураскаалдарын камгалаар айтырыгларны ТУФ (ам тургустунар) холга алгаш, шиитпирлээр болза ол ажыктыг, херек кырында бүттүнүп болгу дег.

Яков НОРБУ.
1942 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

ШАЙЛАЛГА

Бо чылдың январь 6-да «Нью-Йорк таймс» солунга Фелисити Бэрринджериң «Ийи улут күрүнеии детки-мчези-биле куда» деп түүлү парлаттынган. Ында мынчаар бижээн:

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарын «соок дайынның» башгайы чылдарында удуртуп турган президентиниң уруунуң уруу Сьюзан Эйзенхауэр-биле космос шинчилээр совет программанын удуртукчузу турган Роальд Сагдеев нелээн дараазында айда Москвага шайлалга ажыдарын чарлаан. Ол дугайын боттарының чурттарының чазактарына дыңнадырын олар чугула деп көргеннер.

Космос шинчилээр институттуң өөредилге төвүн удуртуп турар, ССРЭ-ниң улус депутады Сагдеев «Херек мээң чөпшээрел айтырып алырымда эвес, хамык харыысалга менде болганда, ону черле дыңнадыр ужурлуг мен» деп чугаалаан. Сагдеев ол институттуң директорун албан-дужаалыдан 1988 чылда үнгеп.

Сагдеев Совет Эвилелинде өскерилгелериниң эң ажык талалакчыларының бирээзи болу берген.

1988 чылда президент Буштуң соңгулда мурнунуң кампаниязын эрттиреринге дузалажып турган Сьюзан Эйзенхауэр Сагдеев-биле 1987 чылдың августа Чатокуага болган америк-совет хамаарылгаларга тураскаатка конференцияга ужурашкан. Бир байырлал кежээзиниде Сагдеев сценага «Когда маршируют святые» деп ырны күүсеткен, оон залга Сьюзан-биле танцылай берген.

Олар ында-хаая ужуражып турган-даа болза, чогум өгленчир дугайын чүгле кады ном бижип турар үезиниде бодап келгенин Вашингтонда дээрги Эйзенхауэрниң бажыңына бо түүлдү бижиирии белеткеп турар үеде олар чугаалааннар. Орус дылды ам өөренип турар дээрги Эйзенхауэр 38 харлыг, ооң мурнунда ашакка ийи катап барган, 8-тен 17 хар аразында үш уруглуг. Англилеп арыг чугаалаар Сагдеев 58 харлыг, кадайы-биле чарылган, улгаткылай бергилээп ийи уруглуг.

Бодунуң өгленир деп турарын күрүне чагыргазынга дыңнаткан дээрги Эйзенхауэр «Мен бодум-даа, Сагдеев-даа бистиң өг-бүле тудар деп турарывысты кымдаа деткивес деп бодаар бис» деп чугаалаан. Президент Буш средада телефоннаш, аас-кежиктя күзээн. Дээрги Эйзенхауэрниң улуг акызы Дэвидтиң каты, Эйзенхауэрге вице-президент турган, ооң соонда президент турган Ричард Никсон база телефон дамчыштыр байыр чедирген.

Америк болгаш совет хамаатылар он-оңу-биле өгленчип турган-даа болза, Сагдеев ышкаш билдингир күрүне ажылдакчызы, азы Эйзенхауэр ышкаш сураглыг өг-бүлениң кежигүнү өг-бүле тудар таварылга мооң мурнунда турбаан. Оларның бадыланчыр байырлалы Москвага февраль 9-та болур, ол ооң соонда америк элчин черинге улам чылаар.

Олар өөредилге чылының үезинде Американың Каттышкан Штаттарынга турарын дыңнатканнар. Сагдеев Вашингтонда бажыңындан бодунуң эртем ажылы кылып турары Пристон университединиң чанында хамык шинчилелдер институдунче чоруп турар. А чайны олар Совет Эвилелинге эрттирерлер.

(Бо чылдың январь 13-тегги «СОВЕТСКАЯ КУЛЬТУРА» солундан).

Мындыг база болгулаар

«БАШКЫ, МЁД ЭККЕЛДИМ»

Кадыр-берт тайга-сын чурттуг, иштик хем черге ис базып чаа ажылдап келген аныяк башкы Бапыяк бажыңынга оореникчилериниң кыдыраштарын хынап орда, соңгазының дужунга тергелиг аът кээп хаккыладыр тура дүшкен. Кырында доскаар салганын көрүп каан.

— Башкы, мёд эккелдим! Садыш алыр силер бе, чаа-ла куткан чүве? — дизе-ле, терге ээзи оол далашкан бо кире халып келген.

— Ийе, албас боор бе, байран! — дээш, башкы акшазын тутпушаан, үне халаан. «Чаа куткан диди эвеспе, амырадым, акшазын дораан бериптейн» деп бодай тыртканн.

— Терге кырынче үне халы, башкым, көрден, чаагай деп чүвезин бо мёдтүң — дептерге, терге ээзиниң, каргактары безин, тайгада одаг дег, хып тургапзыг болган.

Бапыяк доскаарже бажын доңгайтып көре берген. Доскаар орту хире, кара-сарыг өңнүг бытпак чүве ында чиндиңээн.

— Фу, чыт деп чүвезин! — дээш, башкы думчуун дыртыштыргаш, айтырган. Мыйыт кайыл ам?

— Мёд бо-ла-дыр! — дээш, оол каргактарын чара көрбүшаан, кайгай берген.

...Чүү болганыл? Демги кижи мыйыт балык садыш чор боор деп, бо болгуже ары чигири чип көрбээн аныяк башкы ынчан бодаан (тайгазында ол балык, эът чип өскен). А ары ажаакчызы «мёд» дээрге, башкы «мыйыт» деп турганыл ары ажаакчызы балыкчы эвес кижи болгаш, билбейн барган.

Алексей НУГУУРАК.

ШЫН БИЖЭЭН-ДИР БЕ?

Чылан чылдың кудуруу ырап, Аът чылдың бажы кажарарып үнүп келди. «Чаа чыл эрте берди, чоңуй бердиң бе, Мергелдей?» деп бодай бербеңер. Эрги сан-биле чыл үндүрүп олурарымны бодаан боор сен, номчукчу. Ынчаарга Чаа чылдың чолугуушкунун силер-биле кылбаан боор мен. Озалдаан дээш меңээ чеме-хала кыла бербейн көрүңер. Силериң чагааларыңар маңаан олурганым ол ышкажыл.

Чагаа черле үстүр эвес. «Экии, эргим Мергелдей!» — деп эгелиг чагааларны Чаа чыл таварыштыр алдым. Чаа чылдың нүүрү-биле база бир экн шүгдүнүп, чагааларының кайызын парлап болурун, чежезин ээлерине харыылап, харын-даа атбажын салбаан, аиаа-ла ниити шүгүмчүлел болурга, архивке-даа суп каар-дыр мен. Ынчалза-даа Самагалдай суурдан келген чагааны номчукчуларга долчулаар ужурга таварыштым.

«Мергелдейни бодап кээр мен. Мээ-медерелим чырыш кыны берген ышкаш апаардыр мен. Амыдыралда барла хөлегелерни бодум киржилгем-биле ырадып, бистиң оруувуска моондак болган өөдежоктарны чон мурнунга сойгалап, кызыл арныга чугаламсаан ийим мен.

Чүүүн-даа мурнунда, Мергелдей сени база чүнар-бажыңның «изиг» бузунга чула хаартыптайн. Ажына бербес боор сен. Чарыш аъды Чараш-Хүреии мунупкаш, кала-даа чоруп турган боор-дур сен. Бистиң Самагалдай суурну чүге оюп каптар апардың? Баан хандыр соодуп каан, тыва черниң чымчак хүреҗ дажындан чонуп каан шыдыраа аъды дег чараш хөлеҗ мунупкаш, биске чаңгыс катап аалдап келгеш барган болзунза аа! Оон башка мен мынчап шүүдеп, редакцияже чагаа бижип орбас ийик мен.

Чевенинге чалынмайн чөзэргээн хейил деп-даа бодай бербе. Олутпайын шүгүмчүлепкен дээш ажынма-даа, дарынма-даа. Шынап-ла, ажыы-дүжүү чок чүве эдип олургаш канчаар мен, херектиң ужурунче кириптейн.

Мергелдейни чалаан болур, четпестер-ле дугайы болур. Ол шын. Бистиң Самагалдай суурда арагачыларга удур демисел кошкаан деп дораан-на чугаалаптайн, Мергелдей. Ол шын. Меге дээштиң мерге тудуп алгаш, менче кожаңнады бээрлер база туруп келир болдур ийин. Херектиң ужуру мындыг. Арагачыларга удур демисел чөрудуп турар үеде, эзиртир суксуннарны садарын черле чүрумчүтса эки боор. Чижээ, мооң мурнунда биске арага талону ийини берип турган болза, ам үштү берип турар болу берген. Оон ыңай садыгга чымчак арага келирге, водка талонудаа барымдаалавайн садардыр. Араганың базы турдала, улус дүрен-не сада тыртып алырын бодаар. Оон башка талону «елүп» калыр. Бода малы өлүп каар чүве-биле дөмей-дир бе?

Автомагазиннер малчыннарга хүнүү эргежок чүүлдүн бараанарын чедирер. Херек кырында аиаа арага база сада бээри чөптүг бе? Чок! Араганы чүгле тускайлаан садыгга сайгарар ужурлуг. Оон башка ооң үчёду будалы бээр. Оон-на контроль чок чүве үнери чугаажок.

Сөөлгү үеде Самагалдайда араганы боттары кылып ап турар кижилер көвүдээн. Черле ынчаш арагачыларны тодарадып, ажыл чок, арагага сундулуг кижилерни хөй-ниити черлеринге тургузуп, ажыл-хожулга тургузарының хемчеглерин алыр болза эки боор. Самагалдайга аныяк ооолдарның эзирик чорууру хаая эвес апарган. Кайда ажылдап, чурттап турар улус дээрзин тодарадыр үе келген. Хамык-ла корум-чүрүмну сандарадып турар кижилер ол болдур эвеспе.

Самагалдайда база бир чонга көскү четпестер бар. Ол болза байырлал хүннери келирге, суурга арагалаашкын каш хонук үргүлчүлээр. Байырлал будүүзүнде митинг, ооң соонда шынар чок маргылдаалар эрттирип каар-дыр. Байырлалды улус арагалазын дээш эвес, дыштанзын дээн болганда, оюн-тоглаанны бо хүннерде доктаамал чорудар эвес чүве бе?

Арагалаар, корум-чүрум үрээр чоруктар-биле демисел Самагалдайда ден-деспи эвес. Хөй-ниити, эргехоойлу органнары кады ажылдаарын чедип албайн турар.

Мындыг янзылыг чагаа силерже бижидим, эргим Мергелдей. Хүлээп алыр, албазыңарны боттарынар-ла көрүңер!»

Чүгле фамилиялар салып каан чагаа чорду. Чогум мындыг чагааларны сайгарбас-даа мен. Ынчалза-даа Самагалдайда мындыг янзылыг четпестер бар-даа чадап чок дээш, бир удаазында үндүрер деп бодадым. Бир эвес автор мегелепкен болза, кызыл арныга чугаалап, моон соңгаар эрецгей медээ чорутпа деп кончаай-даа мен. Авторну дораан тып алыр болдур мен ийин. Аңчы ыттың чыт-чызы кандыг ийик, күжүр Мергелдей акыйар оон дорайтаар эвес. Үстүнде фактылар шын ирги бе? Ону районнуң удуртулгазы харыылай бээр боор.

Ындыг-мындыг чүве үне берзе, дораан тутсуп чеде бээр мен. Амдыызында Саяк-Хүреҗ чаазын чара семирип алган, халдып ыңай болурунга арай белен эвес. Үш үштүң тос хонуунда соодуп келдим. Шимчеш-даа дивээн. Үш айның тозан хонуунда баглап келлимзе, баа ханз бээр боор. Ынчангаптыг Калдак-Хамар кадыр артын ажыр бастыргаш, арагачылар, корум-чүрүм үрекчилери бар болза, таптыг бөле-хаара тудуп, хөйниити мурнунга үндүре бергей мен.

МЕРГЕЛДЕЙ.

Кыска чугаа

«Тевени көрген»

Комсомолга аныяк оолду хүлээп ап турган. Хүрал даргазы бодунуң элчеглиг айтырыын-салган.

— Александр Дюма деп кымыл?

— Хм... Ыык...

— Билир сен бе?

— Дыңнаан-даа ышкаш мен.

— Дыңнаан эвес, билир херек. Орус улустуң шылгараңгай шүлүкчүзү Александр Дюманы билбес кижиниң комсомолга канчап хүлээп алыр боор. Ындыг але? — дээш, дарга олурганнарны эргий көргүлээн.

«Бодунуң бажында тевенн көрбейн, эжиниң бажында тевене көрген» деп үлегер чугаа бар.

Николай ООРЖАК.

КАИ дыңнадыы

ЭЗИРИК ЧОЛААЧЫЛАР

Бо чылдың баштайгы он хонуунда республиканың автоорударынга 2 сзад-ондак болган. Январь 5-те 17 шак үезинде Красноярск — Кызыл аразының оруунуң 736-гы километринге Минусинск автоколонназының ЯШ 65-76 дугаарлыг «КамАЗ» 353-20 маркалыг машиназы оруктун тайгыр участогунга чораан аңдарылган. Чолаачы Василий Иванович Еремеев дыка аар бертинген. Ону Кызыл хоорайның эмнелгезинин реанимация салбырында чыттырган.

Автомашинаны эзирик башкарар чоруктуң эвээжейн турары дүвүрелди болдурган. Январьның баштайгы он хонуунда 24 кижи машинаны эзирик башкарып чораан. КАИ ажылдакчыларынга туттурган. Оларның аразында «Тинлелге» совхозтуң чолаачызы Василий Догур-оолович Оюн, ССР Эвилелиниң 60 чыды аттыг совхозтуң чолаачызы Сурукчап Салчакович Сосур-оол, Эрзинде район эмнелгезинин чолаачызы Семен Седен-оолович Монгуш бар.

Моон мурнунда машинаны чаңгыс эвес удаа эзирик башкарып чораан, туттуруп турганы дээш Тываның геология-шинчилел экспедициязының бызаңчызы Геннадий Николаевич Сергеевке хамаарыштыр кеземче херээн оттурары-биле ооң документилерин истелге органнарынче шилчиткен.

Кызыл хоорайда телетоптуң электромеханиги Чадыр-оол Кууларович Семис-оолдуң машина башкарар эргезин 3, а пассажирлер автобудурулгезиниң чолаачызы Николай Павлович Кондрашовтуң 1 чылда казаап.

Анна ДАВЫШ.
КАИ ажылдакчызы.

МӨГЕ КЫСТАР

Улуг-Хем районуң Хайыракан суурда элээди уругларың спорт школазында япон хүреш — дзю-до талазыбиле херээжен мөгелерни белеткеп эгелээн.

Дзю-дога өөренир күзелдиг уругларны 4 бөлүкке үскен. Ында колдуунда Хайыракан ортумак школазының 5-11 класска чедир 130 өөреникчизи хаара туттунган. Секция барып турар мөге кыстар неделяда ийи катап кичээл эрттирер.

Дзю-до хүрештиң аргаларын уругларга хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери Роман Середар өөредип турар. Ийи ай безин четпээн үе дургузунда чараш аргалар ажыглаарын чамдык кыстар чеднишкиниг шиңгээдип алгылаан. Чон мурнунга көргүзүг аргаларны Сырга Коңгаржап, Айлаң Монгуш, Айлаң Тоглакпан, Аля Маскыр, Едизавета Самбуу, Чечена Оюн, Чинчи Шойдуң болгаш оскелер-даа кылып турар.

Тренер башкы Р. Середар, 11 класс доозар уругларны Новосибирскиниң күш-культура техникумунуң хүреш салбырынга кирип өөренир кылдыр белеткеп турар.

Данзы САЛЧАК.

ДОСААФ — эрес-дидим чоруктуң школазы

АЙ ЧАРЛАТТЫНГАН. ООҢ СОРУЛГАЗЫ

ДОСААФ Совет Армияга болгаш Шериг-Далай Флодунга шериг хүлээлгезин эрттирип баар аныяктарны белеткээринге улуг үлүгүн киирип турар. Аныяк оолдар ДОСААФ организацияларына техниктиг билиглерни шиңгээдип ап, күш-дамыр сайзыралын чедип ап турар. Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чыл болур оюнга чедир хөй эвес үе өрткен. Анда уткуштур кандыг ажылдар кылдыныл турарынга хамаарыштыр бистиң корреспондентивис ДОСААФ Тыва обкомунуң даргазы Н. М. Коротаевке айтырыглар салган.

— Камгалал - массалыг ажылдың чаңчыл болган бүгү-эвилел айын бо чылын эрттирер бе, Николай Михайлович?

— Ийе, эрттирер. Ол ай күш-ажылчы коллективтерге, профэвилел, комсомол болгаш ДОСААФ организацияларынга бо чылдың январь 23-тен февраль 23-ке чедир болуп эртер.

— Ооң сорулгазы чүл, бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Бо айның сорулгазы — шериг-патриоттуг болгаш камгалал-массалыг ажылды, республиканың ажылчы чонунуң, комсомолчуларының, аныяктарының кижизидилгезин улам сайзырааңгайкыдары болур. Ону кылырда ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринiң маадырлыг чаңчылдарынга үндезилеп чорудар.

Ай дургузунда чүнү кылып болурул? СЭКП-ниң XIX партия конференциязының, партияның XXVII съездизиниң, ооң дараазында болгулаан Пленумнарының материалдарын, совет улустуң күш-ажылчы, дайынчы болгаш революсчу алдарлыг чаңчылдарын, ленинчи чагыларны, социалистиг Ада-чурттуу камгалаар талазы-биле ССРЭ Конституциязының чүүлдерин идепкейлиг пропагандалаар. Ажылчы чонунуң, ылаңгыя аныяктарның шериг-патриоттуг кижизидилге талазы-биле бүгү ажылын улам экижидери — бир кол сорулга ол.

— ДОСААФ комитеттериниң шериг кезектери-биле харылзаазының дугайын чугаалаары база артык эвес боор...

— Ылап-ла ыңдыг. ДОСААФ комитеттери, профэвилел болгаш комсомол организацияларының бо талазы-биле боттуг ажылдарны чорудар апаар. Орта мыңдыг ажылдар хамааржыр:

ажыл-ишчилерни болгаш аныяктарны совет патриотизмге, бедик политиктиг сеӊемчилелдиг чорукка, совет Чепсектиг Күштерге ханы ынак болурунга кижизидер талазы-биле ажылды күштелдирери:

массалыг камгалал-спорт хемчеглерин эрттирери, совет кижилерниң амыдыралынга «ССРЭ-ни камгалаарынга болгаш күш-ажылга белен бол» деп бүгү-эвилелдиң күш-культура комплекизин шиңгээдип алыры;

улус ажыл-агыйынга техниктиг кадрлар белеткээр талазы-биле республиканың ДОСААФ организацияларының ажылын экижидери, камгалал-массалыг, өөредилге база спорт ажылынга материал-техниктиг баазаны доктаамал калбартыры болгаш бажыглаары;

политика - кижизидилге ажылының дең нелин бедидери база ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге албан эрттирери-биле шериг назыны четпээн болгаш четкен аныяктарның техниктиг билиин болгаш күш-дамыр сайзыралын экижидери.

Чоруттунар ужурлуг бо спорт-массалыг ажылдар Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга тураскаадыкшаттынган ССРЭ-ниң улустарының Спартакиадазын эрттиреринге болгаш белеткээринге салдар чедирер апаар.

Чарлаттынган айның ажыдыышкыны бүгү район топтеринге, хоорайларга болгаш суурларга байырлыг байдалга эрткен турар ужурлуг.

Шериг-патриоттуг болгаш камгалал-массалыг ажылга чедип алган чедиишкинигерни ынчан эмин эрттир мактаныышкын, көөргеттиңер чорук хевиринче киирбес херек.

— Чарлаттынган ай үезинде кандыг хемчегер болурул, оңу тодаргай чугаалап көрүңерем, Николай Михайлович?

— Ол ай дургузунда кежээлер, лекциялар, илеткелдер, беседалар болур. Анда бистиң Тиилелгевистиң төөгүлүг ужур-дузазының дугайында, совет Чепсектиг Күштериң маадырлыг оруунуң дугайында база Бүгү-эвилелдиң камгалал ниитилелиниң дугайында чугаа болур. Ынчан чаа кежигүннерни ниитилелге хүлээп алыр. ДОСААФ-тың лотерея билетгерин тарадырын база организастаар. Дадывыр хавырылдазын чорудар. Оон киргеп акшаның кайнаар баарын, канчаар чарыгдаттынарын бүдүрүлгелерге, совхозтарга, өөредилге черлериңе профэвилел, комсомол база ДОСААФ организацияларының активчилери тайылбырлап бээрлер.

Сөөлгү чылдарда республиканың ДОСААФ организациялары Армия болгаш флотка специалистер белеткээриниң шынарын элээн экижиткен. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң санын кызырып эгелээни-биле холбаштыр камгалал ниитилели аныяктарны шериг херээнге белеткээрин экижидер, харыысалгалыг чаа сорулгаларны күүседир.

Бистиң республикада шериг назыны четпээн үш аныяк кижиниң бирээзи-ле ДОСААФ-тың школаларынга болгаш клубтарынга шериг тускай мергежилди чедип ап турар. Өөредилге черлериниң кижизиттирикчилериниң хөй кезии шериг кезектеринге баргаш, мергежил аймыбиле класстыг специалистер апарып, шериг албанын эки эгелеп турарлар. Чарлаттынган айның үезинде чоруттунар ажыл армия-биле чонуң чаңгыс эвин быжыглаарынче, шериг хептиг кижилерни хүндүлеп көөрүнче база олар-биле найыралды быжыглаарынче угланган.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

СОВХОЗТАРЫҢ, БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Телевидение дамчыдылгазының 1-ги программазын көргүзерин хандырар «Экран-КР» космос харылзаазының хүлээп алыр станцияларын болгаш 2-ги программаның «Москва» станциязын Тыва АССР-ниң дециметрлиг кээрээринге 1990 — 1995 чылдарда тургузар дугайында керээлерни чарарын **Тываның радио-телевидение дамчыдылгазының төвү** санаалдап турар. «Экран-КР» станцияның өртээ 10 мун, «Москва» станцияның — 34 мун рубль.

Станцияларны тургускан черлериниң 2—10 чедир километр хемчээлге дамчыдылга көргүзүүнүң шынары дыка бедик болур. Радиодамчыдылгазының каналлары станцияларда база бар.

Дамчыдылга төвүнүң адреси: Кызыл хоорай, Горная кудумчу, бажың № 29 (Островский кудумчузундан дамчып кирер), телефоннары 3-35-14, 3-27-91.

«ДЫШТАНЫЛГА ДАГЛАРЫНГА»

ВЛКСМ Тыва обкомунуң «Спутник» деп аныяктарның делегей туризминиң бюрозу Румынияга барып дыштанырын саналдап турар. 1990 чылдың февраль 6-дан 16-га чедир бала февраль 17-ден 27-ге чедир «Дыштанылга дагларынга» барып дыштаныр.

Туризм бюрозунуң адреси: Кызыл хоорай. Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, кабинет № 16, телефону 3-40-20.

АЖЫДЫЫШКЫН

Камгалал-массалыг ажыл-агыйының ажыдыышкынын ДОСААФ-тың обкому, хоорайкому сонуургалдыг ораниза-циялар-биле кады январь 20-де ДОСААФ-тың Кызылда школазының бажыңында эртирер.

Камгалал-массалыг ажыл айының ажыдыышкыны 14 шакта эгелээр.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

1990 чылда сургууларны хүлээп алырын **«Тываның эът-сүт үлетпүр» каттыжышкыны** чарлап турар. Кызылда № 1 ортумак профтехучилищениң салбырларынга тускай эртемнигларни сүт заводунуң баазазынга белеткээр. Өөренир тускай эртемнери: **сүттү болбаазырадыр кылыр талазы-биле аппарат башкарыкчызы, саржаг кылыкчызы.**

Өөренириниң хуусаазы 6 ай. Кичээлдер 1990 чылдың февраль 1-де эгелээр. Анда ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Кызыл хоорайдан дашкаар черлерден келгеннерни ниити уртталга бажыңы-биле хандырар. Сургууллдарны халаска чемгерер болгаш

• • •

1989-1990 чылдарда агрономия болгаш зооинженер факультеттериниң бот-өөредилгелиг салбырларынга студентилерни хүлээп алырын Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунун Тывада филиалы чарлап турар. Билдириишкиннерни хүлээп алыры 1989 чылдың ноябрь 1-де эгелээн болгаш 1990 чылдың январь 15-ке чедир үргүлчүлээр. Киреринин шылгалдалары 1990 чылдың февраль 1-де эгелээр.

Агрономия болгаш зооинженер факультеттеринге киирерин күзээннер дараазында эртемнер аайы-биле киреринин шылгалдаларын дужаар: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле).

Филиал директорунуң адынга билдириишкинге шилип алган тускай эртемнигларга стипендияны бээр. **Өөредилгезин дооскан сургууллдарны бааза бүдүрүлгелерже ажылдадып чорудар.**

Өөренип турганының үезин күш-ажыл стажынга кирер санаар. Училищеге кээп өөренирин күзээннер **дараазында документилерни эккээр:** өөредип чорудар дугайында бааза бүдүрүлгениң бижии, ортумак эртемниг дугайында аттестат, 086-У майык ёзугаар эмчи шынызылгазы, чурттап турар черинден шынызылга (паспорт), 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар.

Документилерни дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл хоорай. Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14, ОПТ-1, телефоннары **3-00-57, 3-06-55.**

• • •

айтыр болгаш дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документиниң боду, 286 азы 086 хевирнин эмчи шынызылгазы, күш-ажыл депте-ринден ушта бижилге, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар. Институтка чедип келгеннер паспортун болгаш шериг биледин көргүзер.

Институтка киреринге ай хуусаалыг белеткел курстарынга хүлээп алышкынны база чарлап турар. Директорнун адынга билдириишкини болгаш өөредилге дээш 20 рубльди бухгалтерияга төлээн дугайында квитанцияны көргүскен сөөлүнде белеткел курстарынга хүлээп алыр. Кичээлдер 1990 чылдың январь 3-те эгелээн болгаш үргүлчүлеп турар.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 5, бот-өөредилге салбыры.

Москваның «Театр — театрының гастролюнун 88» деп хөгжүм-шии репертуары

Январь 22, 25, 27 хүннеринде **А. Копков.** «Слон» (шоодуглуг комедия).

Январь 20, 23, 26 хүннеринде **Ф. Дюрренматт** «Ромул великий» (комедия).

Январь 21, 24 хүннеринде **А. Поламишев** «Химеры».

ТВ Телевидение

ЯНВАРЬ

Понедельник

ЯНВАРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Джинджер биле Фред». Уран-чечен фильм. (Италия, Франция, ГФР) 11.00 «Бүзүренчиг-даа бол, элдептиг». 12.00 «Иван Пономаренко». Фильм-концерт. 12.30 Барымдаалыг фильм. 12.50—13.40 Фильм-концерт. 15.30 Барымдаалыг фильм. 15.55 Мультфильм. 15.15 Объектив. 16.50 Ургларга дамчыдылга. 17.50 «Бис болгаш экономика». Кооперативтер биле күрүне будүрүлгелериниң конкуренциязының дугайында. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация) 18.30 «Ye». 19.00 Делегей конкурузунуң лауреады В. Ковтун (баян) ойнаар. 19.15 А. П. Чеховтуң театры. «Үш үгбашкы». Фильм-шии. 21.00 «Ye». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция». 21.45 «Үш үгбашкы». Фильм-шииниң уланчызы. 23.25 1989 чылда чырыкче үнген А. Солженицыниң «Архипелаг ГУЛАГ» деп номун, В. Шаламовтуң рассказтарын долгандыр литературлуг маргылдаа. 00.05 —00.30 «Сантышкыш». С. биле Н. Радченколарның киржилгези-биле музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. А. С. Пушкин — «Евгений Онегин». Авторнуң овур-хевири. 9.05 Итали дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Бактериялар. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.55 Телефильмнер. 12.50 — 14.10 «Камерлиг сцена» театр студиязының фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчигеш». 1-ги фильм. (ССРЭ—Япония).

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Төрээн черниң ырылары». 18.00 «Спорт». Хүреш, бокс, ушуга ынактарга.

МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Рига)—«Химик». 20.10 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!.

КЫЗЫЛДАН

20.25 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Кооперативтериниң ажыл-чорудулгазы». «Тыва улустуң чанчылдары болгаш ёзулалдары». Медээлер. 21.00 «Ye». 21.05 Барымдаалыг фильм. 21.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.30 «Котлован» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги кезээ — «Бодал». 2-ги кезээ — «Амыдыран-чурттаары». 22.40 В. Добрынин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 00.30 — 01.20 Даг хаагының спорту. Делегей кубогу. Эр кижилер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Хабаровск телестудиязының программазы. 18.30 «Ye». 19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Рига)—«Химик». 20.10 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.25 — 21.30 Музыкалыг телеабонемент. «Легенда ышкаш төөгү».

Вторник

ЯНВАРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 9.10 Мультфильмнер. 9.30 Улусчу хөгжүм хереклеринiң үннери. 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.20 «Ол болган... болган...» 10.45 1989 чылда чырычче үнген А Солженицыниң «Архипелаг ГУЛАГ» деп номун, В. Шаламовтуң рассказтарын долгандыр литературлуг маргылдаа. 11.25 Ургларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.00 —14.50 В. Добрынин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 15.30 РСФСР болгаш ҮССР улустарының хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 16.00 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.30 «Экин, музыка!». 17.05 Мультфильмнер. 17.35 Барымдаалыг фильм. 18.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. 18.30 «Ye». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Чурттаар оран-бажың—2000» акция». 21.40 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». 22.55 «Владимир Высоцкий. Монолог». 23.55 — 00.30 «Чаартылга». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Шивиниң кайгамчык байдалы. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Горький — «Чаш чораанным». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Фильм-концерт. 12.35 — 13.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчигеш». 3-кү фильм. 17.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.40 Джаз музыказының концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Чурттаар оран-бажың—2000». Депутаттарга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «НХМ-ниң парлалга төвү дыңнадып тур». Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Химик». Чапсарда (19.50)— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.15 Үрер хөгжүм оркестриниң концерти. 21.30— 22.40 «Дээр хараачыгайлары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 — 19.15 Концерт.

Среда

ЯНВАРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.35 «Мария». Барымдаалыг фильм. 9.15 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Швебеш-Халль хоорайда кудук чаңында Пирог байырдалы». (ГФР). 11.00 «Төөгүге шылгалда». Барымдаалыг фильм. 11.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.30 «Ye». 13.00 А. П. Чеховтуң театры. «Үш үгбашкы». Фильм-шии. 16.25 Музыка эртинези. 17.05 Мультфильм. 17.25 Ургларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. 18.30 «Ye». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.45 Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Чурттаар оран-бажың—2000» акция» 21.40 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». 22.55 «Владимир Высоцкий. Монолог». 23.55 — 00.30 «Чаартылга». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Шивиниң кайгамчык байдалы. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Горький — «Чаш чораанным». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Фильм-концерт. 12.35 — 13.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчигеш». 3-кү фильм. 17.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.40 Джаз музыказының концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Чурттаар оран-бажың—2000». Депутаттарга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «НХМ-ниң парлалга төвү дыңнадып тур». Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Химик». Чапсарда (19.50)— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.15 Үрер хөгжүм оркестриниң концерти. 21.30— 22.40 «Дээр хараачыгайлары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 — 19.15 Концерт.

Четверг

ЯНВАРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.10 «Владимир Высоцкий. Монолог». 11.25 Ургларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.00 — 13.20 Барымдаалыг фильм. 15.30 Ургларга фильм. «Лома». 16.45 Барымдаалыг телефильмнер. 17.15 Бистиң студияда А. Мельников. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Ye». 19.00 «Топтуг чугаа». «Хүн бүрүде эрге-чагырга». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Узуну 150 чыл дурттуг орук». Садовскийлерниң династиязының дугайында. 21.00 «Ye». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция». 22.30 «Эфирде музыка». 00.30 — 01.05 «Алдын дүптүг Волга». Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Н. А. Некрасов. «Кол ажик аксында бодалдар». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Арыгда кыш. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Интеграция: инициатива, тывынгыр чорук, арыг орулга. 11.55 Ритмниг гимнастика. 12.25 —13.40 «Хлеб—чүве ады». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Судхарани Раджхупати танцылаар. (Индия). 17.35 Башкир телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Медээлер. 18.15 «Экономика болгаш бис». Программада: «Амыдыралывыс экижээн бе?». «Арендатор турганнарның чагаалары».

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. Чапсарда (20.10)— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.25 Хоккейниң уланчызы.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Улусчу контроль». «Силерни кандыг хандырып турарыл?».

МОСКВАДАН

21.30 «Иллюзион». «Коленьодан чүве сагынмас кижи». Уран-чечен телефильм. (Италия). 23.10 В. Высоцкий Чечен-Ингушетияда. 00.10 — 01.00 Баскетбол Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА—«Фонола».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. Чапсарда (20.10)— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 — 21.30 Ритмниг гимнастика.

Пятница

ЯНВАРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Узуну 150 чыл дурттуг орук». 10.15 «Чыл үелери». Январь. 11.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.30 «Ye». 13.00 — 13.50 Концерт. 15.15 Австралияның национал байырлал хүнүнге. 16.15 «Ургларга аңчыгаттар дугайында». 16.45 «Ак иви». «Амгинские березки» ансамбльдиң күүселдезинде якут тоол. 17.10 Индияның национал байырлалынга. «Адышта лотос». Кинопрограмма. 18.10 Поэзил. Л. Лавлинский. 18.25 Коллаж. 18.30 «Ye». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. 19.35 «Руфь». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.00 «Ол болган... болган...». 23.20 «Кулча шолу». Телефильм. 23.40 — 00.40 «Валерий Леонтьев Индияда». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгудени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. И. Глинка. «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Москва — ССРЭ-ниң пайсылалы. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Өг-бүле академиязы. 11.55 «Иллюзион». «Коленьодан чүве сагынмас кижи». Уран-чечен фильм. 13.35 Барымдаалыг фильмнер. 14.15 — 15.30 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Ленинград телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 Ургларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Кызыл хоорай студентилериниң социал нарын айтырыглары.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Культура кризизи — канчап оон үнерил? 21.45—00.50 «Дываажаң оранында кыш».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 «Арена». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар чаштар!».

Суббота

ЯНВАРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Өг-бүле академиязы. 9.05 Орус улустуң ырылары. 9.20 «Бистиң садывыс». 9.50 Кижи. Чер. Октаргай. 10.50 Леверкузен хоорайның «Байер» фирмазының эр ниити ыры коллективиниң концерти. (ГФР). 11.20 «Дириг амытаннар оранында». 12.20 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Бодувусче отту келдиртивис». 4 сериялыг уранчечен телефильм. 1-2 сериялары. 15.05 «Меркурий». Коммерция медээчизи. 15.35 «Спектр» 16.05 Мультфильмнер. 16.20 «Партия дугайында чугаалар». 17.20 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. (Индия). 17.45 «Делегей панорамазы». 18.30 Леонид Быковтуң фильмнери база рольдары. «Лукаштарга алгыш-кыры». 20.00 «Аскежиктиг таварылга». Өг-буде телевикториназы. 21.00 «Ye». 21.30 Текөрүкчүүнүң спутниги. 21.55 «Ойна, гармонь!». 23.10 — 01.15 «Дүн ортузунга чедир

Воскресенье

ЯНВАРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эрте». 10.00 «Ада-чурттунга бараан болур. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чоруктулар клуву». 12.30 «Музыкалыг киоск». 13.00 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Бодувусче отту келдиртивис». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 15.25 «Кадыкшыл». 16.10 «Кедээден дамчыдылга». 17.25 Ургларга информастыг - публицистиг программа. «Марафон-15». 18.40 Концерт. 19.00 «Улугхүн кинозалы». Мультфильм. Барымдаалыг фильм. «Агаар чок черге кээп дүжери». Уран-чечен телефильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 Моцге чүүлдер дугайында бодалдар. 22.15—23.10 Чайковскийниң шупту симфониялары. № 2 симфония.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хемчээл чок чырык черим». 9.20 «Валентин биле Валентина». Уран-чечен фильм. 10.50 «Бистиң дүвүреливис чери». Барымдаалыг фильмнер. 11.30 «Аян-чоруктулар клуву». 12.30 Экранда—01 албан чери. 12.55 Ф. Пуленк. «Обад». Концерт. 13.20 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. «Эде тургустунуушкун үезинин районда хүн бүрү болуушкуннары». 13.50 Концерт. 14.30 «Эфирде— Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Планета». 18.00 Мультфильм. 18.40 «Россияның карманы». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Дищевтиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 «Атлетизм-89». «Советский спорт» солуунуң шанналы дээш делегей турнири. 21.00 «7 хонук». 22.00 Балконче үнген айыылдыг эжик». Уран-чечен фильм. 23.25 — 00.30 «Бистиң чурттап турарывыс оран». В. Виноградов режиссернуң фильмнери.

КИНО

ЯНВАРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 13.40, 17.50. **Видеозал:** «Шестое июля» 13.00, «Султан Бейбарс» (2 сериялыг) 10.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тимур и его команда» 9.00, «Новые приключения кота в сапогах» 10.30, 12.20, «Черный капитан» 14.10, 18.40, «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 16.20, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Зеленый луч» 11.40, «Ночевала тучка золотая» 13.30, «Раз, два — горе не беда!» 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бесстрашный атаман» 10.00, «Приговоренный» 11.30, 13.20, 15.10, 17.10, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Похищение чародея» 14.00, «С теченем времени» (2 сериялыг) 16.00, 18.30 шактарда.

ЯНВАРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Жизнь по лимиту» 9.30, 11.30, 17.30, 19.30 (узаткан), «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 13.30, Видеозал: «Зита и Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киноларчыындызы 9.00, «Полет навигатора» 10.20, 15.30, «Сын полка» 13.50, «Один момент» (2 сериялыг) 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Черный капитан» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Окно спальни» (АКШ) 15.00, 17.10, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «В зоне особого внимания» 18.00, 20.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллдистер: ◆ аьр тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98, 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуп келбейн баргавда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амалы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садывыңың херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 367.

ТС—00219.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 19 (14219) ◆ 1990 чыл, январь 23, вторник ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кәп.

УЖУРАЖЫЫШКЫН

СЭКП ТК-ның Чиңгизе секретары М. С. Горбачев январь 20-де Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бюро кежигүнүери А. Н. Муталибов-биле, Г. А. Гасанов, М. Р. Мамедов, В. П. Поляничко-биле ужурашкан. Республикада тургустунган байдал дугайында саналга-оналдарның солчуушкуну ужуражыышкын үезинде болган. Республиканың амыдыралын дүрген чогумчалыг болдурарының, эргелеп башкарылганың структураларын болгаш күш-ажыл чорудулгазын катап тургузарының аргаларын чугаалажып көрген.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ

Төп телевидение дамчыштыр чугаазы

Эштер! Азербайджанның болгаш Арменияның аразынга националдар аразының үр үеде чөрүлдээзининң шуптувус херечилери болуп турар-дыр бис. Ында дүшкүүрлүг байдал түгле чавырылбаан эвес, харын үеүеде аар уржуктарга чедирбишаан, чидигленип турарыбиле холбаштыр шуптувус шынгыы сагышсырап турар бис.

Эрге-чагырганың төп органнары сөөлгү ийи чыл дургузунда бодунуң талазындан шыдамыккай, эң-не бодамчалыг хөделип, бөдүүн эвес айтырыгларны түгле тайбың политиктиг аргаларбиле шиитпирлээрин ораалдажып келген.

Черле чаңгыс сорулга-биле — кожа-хелбээ чаагай, кижизиг бөдүүн харылзаларны катап тургузар, тургустунган муңгаталыышкындан үштүнүп үнер аргаларын тывар, Даг-Карабахты долгандыр байдалды чогумчалыг болдурар дээш эң ёзуунуң чугаалажыышкынарын, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, партия Төп Комитединге, чазакка чугаалажып көрүшкүннерни, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ынаар барып чораанын, ийи республикаларның улуртукчулары-биле Москвага чаңгыс эвес удаа ужуражыышкынарны — бо бүгү түүлдерни ажыглаан.

Күүлээшкин, өжээннежилге, чөрүлдээнің уламчылаашкыны эки түвеге чедирбес, а байдалды улам-на чидиглендирер, улам хөй өлүм-чидимни, улам-на улуг күүлээшкинни болдурар дээрзин барымдаалавышаан, хөделип келген бис.

Шак ындыг байдалдар турда ийи республиканың партия, совет, күрүне органнары чогуур харыысалганы, ылап бодамчалыг чорукту илергилээзини, а националисчи бөлүглежиишкиннериң ыйыышкыны-биле принципиалдыг туруштарны ховар эвес дүжүп берип келгени хомуданчыгдыр.

ССРЭ Конституциязынга чөрүшкек шиитпирлерни сөөлгү үеде Армян ССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Азербайджан ССР-ниң Дээди Соведининиң сессияларынга хүлээп алган турган. Ук шиитпирлер байдалды чогумчалыг болдурарынга түгле идиг бербээн эвес, харын ону улам-на чидиглендиргең, удур туржуушкунну күштелдирген.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизининиң индириндең сарыылдыг угаанны илергилээринче кызымаккай кыйгырган турбуже, сарыылдыг угаанның үнүн кайы-даа тала чарлаваан.

Ниитилелге удур, чонга удур кижилер өжээннежилгени улам ыцай өөскүдеринге, чөрүлдээни чидиглендиреринге ындыг байдалды ажыглааннар. Ылаңгыя кызыгаар чоогунда районнарга болгаш кады чурттап турар районнарга чепсектиг мелилдежиишкиннер эгелээн.

Даг-Карабах автономнуг обласка болгаш Азербайджанның база Арменияның өске-даа чамдык районнарынга онзагай байдалды чарлаар дугайында Чарлыкты бо чылдың январь 15-те хүлээп алыр ужурга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму таварышкан.

Ындыг хемчег күүлээшкинни соксадыр, бодунуң улустарын сандаргай чорукту болгаш качыдаашкынның халавынга киирген өжээтен кижилерни, улусчу фронтуларның удуртукчуларын сарыылдыг болдуруп, бодандырар ужурлуг турган.

Ынчалзажок сарыылдыг угаанның үнүн, совет хөй-ниитининң бистиң чуртувустуң бүгү улустарының үнүн бо удаада база херекке албаанар.

Чугаалажыышкынга ариже, чөпшээрежилгеже, ыыдажылгаже кыйгырыгларны кичээнгейге албаанар.

Харын дайынзырак национал-өжээтен кижилер байдалды чидиглендиреоич үргүлчүлеп, дайынзырак отрядтарны тургузуп, оруктарны, аэропорттарны бүзедеп эгелээннер. Шериг албанчыларынче, боо-чепсек складтарынче, эрге-хоойлу камгалаан органнарже халдаашкыннарны кылып турганнар.

Ол болуушкуннар ыңгайлыя Бакуга дыка халапты болган: үрегдээшкинеочи, олурукчу үүлгедиглерни кылып, кандыг-даа кем-бүрүү чок кижилерни чуртап турган черлериннең үндүр ойладып, республикадан сывырып чорудуп турганнар.

Азербайжанда өжээтен күштериң хөделиишкиннери күрүнеге ажыы-биле улам-на удур, конституцияга удур, чонга удур характерлиг болу берген.

Эрге-чагырганың дүрүм ёзугаар органнарын боттарының хүлээлгелерин күүседиринден чамдык районнарга күш-биле чайлатказ, эргелеп башкарылганың структураларын үрээн.

Чүс-чүс километр кызыгаарда инженер-техниктиг дериишкиннерни үрегдээн. Республикада эрге-чагырганы күш-биле эжелеп алырының сорулгазын херек кырында чажырбаанар.

Ынчалдыр оон ыцай уламчылаары болдунмас турган. Бууу чок кижилерниң ажыг-шүжүүнге хаяы сагыш човаашкынны, кажыдалды илередири-биле чергелештир кемниг үүлгедиишкиннерге, каржы күштеп-күчүлээшкинге болгаш ужур-дүрүм чок түүлдерге удур килең болгаш удурланыышкын чуртта улам калбарган.

Совет кижилер чурттуң удуртулгазындан хоойлудүрүмнү болгаш корум-чурумну катап тургузарының, кижилерниң амыдыралының айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни хүлээп алырын ужур барымдаалыг негеп турган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар Бакуда онза байдалды чарлаанын, хоорайда ИХМ-ниң шериглери база Совет Армиянның кезектери киргенин билир болгай силер.

Олар кол-кол объектилерни эдээн, күрүне албан черлерин контрольда алган, үргедекчилерге, корум-чурум үрээшкиниериниң организкчыларына болгаш күткүкчүлериңе удур шиитпирлиг хемчеглер алдынып турар. Үүлгедикчилерден боо-чепсектерни хавырып турар.

Хаяы кажыдал-биле айтыр апаар, когараашкыннар бар. Чамдык черлерге шериг кезектерин террористер боо-монгулуг боолап уткаан, ындыг таварылгада оларга удур боо-чепсекти ажыглаар ужурга таварышкан.

Бөгүнде чамдык өг-бүлелер кажыдалга таварышкан. Ол өг-бүлелерге бүгү сеткилимниң ханызындан кажыдалды илергейлеп тур мен.

Бакуда, Азербайджанның болгаш Арменияның кызыгаарлашкак девискээрлеринде, Закавказьеның өске-даа черлеринде халаптыг болуушкуннар националисчи калчааараашкынның, кижилерниң ыдыктыг национал сагыш-сеткилинге ойнаарының түңнелинде барып түге чедиргенин көргүзүп турар. Кижилерни ужур-дүрүм чок көөр хөөн чок чорукче күткүүрү, бот-боттарын өлүржүрүнүң калчаалыг дайынчыче ыдалаары бууулуг кем-херек үүлгедиишкинидир.

Ужур-дүрүм чок болгаш кижизиг эвес чорукту соксадыры, боттарының хуудазэрге-ажыктары, эрге-чагырга, дүжүлге ээлеп алыры дээш өскелерни чишке каап бээринге белең, кижизиг арын-нүүрүн оскунган экстремистериниң кемниг үүлгедиглерин шиитпирлии-биле ойтур шавары — күрүнениң хүлээлгези.

Кижилерге тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту эгидери, кайы-даа республиканың улустарынга хостуг, демократчы ёзу-биле хөгжүүр, эп-чөптүг ажылдаар, амырдыштыг чурттаар, ажы-төлүн өстүрер болгаш кижизидер арганы бээри — күрүнениң хүлээлгези.

Совет Армияның база иштики шериглериниң солдаттары болгаш офицерлери ССРЭ-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын камгалаар талазы-биле боттарының хүлээлгезин күүседип турарлар.

Хүлээп алдынган хемчеглерни бистиң чуртувустуң бүгү улустары шын билип алыр база деткиир боор деп удуртулга бүзүреп турар.

Бо берге шакта Азербайджанның болгаш Арменияның бүгү хамаатыларын угаан-сарыылдыг болурунче, күткүлгелиг лозуңнарга база хөделиишкиннерге алыспазынче кыйгырдым. Мегелеттирген, хоозун түүлдерге алыскан азы албадалбиле кемниг үүлгедиишкиннерде киир тырттырган бүгү кижилерни боданырынче, түңнел үндүрүп, соксаарынче кыйгырдым.

Силерниң шуптуларны хамааты тайбың чорукту тургузарынга, биске таварышкан бо шылгалданы кады ажып эртеринге бүгү талалыг салдар чедирерин диледим.

Хаяы угаан-сарыылдыг болгаш харыысалгалыг чорук бүгү бакты базар, тиилеп үнер деп бүзүреп тур мен.

Бүгү улустарның, бистиң күрүневистиң кадык-чаагай амыдыралы дээш бөгүнде биске ниити национал чөптүг чорук, хаяы кады ажылдажылга, бот-боттарынга дузалажылга кажангызындан-даа артык чугула.

Азербайджанның КП ТК-зының бюрозунуң хуралы

Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бюрозунуң хуралы январь 20-де болган, республикада тургустунган байдалды анаа чугаалажып көрген. Дүшкүүрлүг чоруктуң өөскүүрүн болдурбас, республикада байдалды чогумчалыг ындыр экижидер талазы-биле эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерни алырынче партия комитеттериниң кичээнгейин углалдырган. Болуушкуннарның чылдагааннарын ханызы-биле болгаш бүгү талалыг тодаргайлаары эргежок чугула деп санап көрген.

Өлүм-чидимге кижилерниң таварышканы-биле холбаштыр кажыдалды Азербайджанның КП ТК-зының бюрозу илергейлээн. Республикага үш хүнүң кажыдалын чарлаан.

Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретарының хүлээлгелериндең эш А.-Р. Х. Везировту хостааны-биле холбаштыр ТК-ның бюрозунуң ажылын удуртуруп эштер А. Н. Муталибовка — Азербайджанның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга, В. П. Поляничкога — республиканың Компартиязының ТК-зының ийиги секретарынга хүлээткен.

(СЭТА).

Армян болгаш Азербайджан ССР-лерде байдал

М. С. Горбачевтуң Төп телевидение дамчыштыр чугаазын ол республикаларда, бүгү чуртта ышкаш, улуг кичээнгейлиг дыңнаан болгаш хүлээп алган. Ол черлерде боол турар болуушкуннар совет кижи бүрүзүн дүвүредип турар.

Бакуда болгаш бүгү республикада байдал кончүр чидигленген. Боттарының кылыр деп турган планнары бүттүнмейн баарга, «улусчу фронтунуң» удуртукчулары, оларның салдарынга алыскан хөй-ниитии организацияларының төлээлекчилери, а чамдык таварылгаларда чер-чер органнарының ажылдакчылары дүшкүүрлүг чорукту улам чидиглендирип, чурттакчы чонну Совет Армияга удур тургузуп турар. «Улусчу фронтунуң» удуртукчулары онза байдалды чарлаан, соонда ап чорудуп эгелээн хемчеглериниң түңнелинде херээжеңнер болгаш бичии уруглар өлүм-чидимге таваржып эгелээн деп өнчүкчөңгээлиг медеглелдерни тарадып эгелээн. Ол—шуут меге нүгүл! Ооң сорулгазы —чурттакчы чонну Совет Армияга, эрге-хоойлу камгалаар органнарга удур тургузары болур.

Ындыг нарын байдалдарда шериг эрге-чагырга черлери корум-чурумну тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Январь 21-де Бакунуң шериг комендантызы радио дамчыштыр хоорайның чонунга чүве чугаалаан. «Эргим бакужулар. Онза байдалды чарлаанындан бээр бир хонук эрти. Эрткен дүне ооржум чаагай болду. Армияның болгаш иштики шериглериниң кезектери партияның салган сорулгаларын күүседип эгелээн. Кол түүл — кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш экстремисчи чоруктарны болдурбазын чедип алыры болур. Бакунуң чурттакчыларының хөй кезии ону эки медереп билип турар. Удур туруушкун уламчылаар болза өлүм-чидим болур» деп, ол чугаалаан.

Бакуда турар шериг кезектери эрткен хонуктарда боттарының туруштарын таарыштыр тургускан. Кем-херек үүлгеткен деп каразыттырган элээн хөй кижилерни туткан. Оларның аразында «камгалалдың национал комитеди» деп адаттынган организацияның кежигүнү Ш. Г. Агаев деп кижи база бар. Ол бодунга боо-чепсекти ап алгаш чораан. Бо фактыларның талазы-биле кеземче херектерин оттурган. «Улусчу фронтунуң» төлээлекчилери националисчи хөделиишкиннерин уламчылаан турар. Олар Азербайджанның Кутькашен районунуң Ниджа суурунда чурттап турар удиннер дээр 6 муң хире төрел бөлүк улустарны кырып каантар бис деп кыжаныр турар.

Националдар аразында өжээннежилгени өөскүдүп турары дээш Степанакерт хоорайга «Совет Карабах» солунның редакторунуң оралакчызы А. А. Гукасянны («Даг-Карабах автономнуг областың национал төвүлели» дээр организацияның кежигүнү) болгаш арендатор А. А. Григорянны административтиг чүрүм ёзугаар тудуп хоргудаан. ДКАО-нуң армян чону ындыг хемчеглерни ниитизибиле деткип, эрге-чагырга органнары шиитпирлиг хемчеглерни шагда-ла алыр турган ужурлуг деп санап турар.

Азербайджан биле Арменияның аразында Бөрү хаалгазы деп черде турар азербайджан суурну армян террористер боолаан, ооң түңнелинде кандыг-даа кембуруу чок 13 чурттакчы өлген. Иштики шериглериниң кезектери чогуур үезинде чедип келгеш, улуг хан төгүүшкүнүн болдурбаан. Ындыг турбуже, аңаа болган өлүм-чидимни шериглер болдурган деп ыңгылду ол черде тарадып эгелээн.

Арарат районунда хөделип чоруп турар экстремисчи болуктериниң болгаш неформалдыг организацияларның удуртукчулары боттарының аразында эрге-дужаал былаажып, мелилдежип турар. «Армян ниити национал шимчээшкини» дээр организацияның удуртукчулары боо-чепсекти хөлдан салбас деп кыйгырыгны кылып турар. Ооң түңнелинде кем-херекке онаажып чораан кижилер база чепсегленип турар апарган.

Боо-чепсек тыштының алыры-биле албан черлеринче халдаашкын кылыр чоруктар Армян ССР-де үргүлчүлеп турар. Бандиттер Абоваян районунуң милиция черинче халдаашкын кылгаш, аңаа турган боо-чепсекти хунаап аппарган. Иштики херектер органнары ындыг чоруктарны болдурбас дээш дээштиг хемчеглерни ап эгелээн. Варденик районнуң милиция черинiң ажылдакчылары өлүрүкчү дээрбечилерниң шыгжап алгаш турганы шелиг машиналарын, бир миномедун, 126 пистолединг болгаш өске-даа боо-чепсекти хураап алган. Январь 20-де болук дээрбечилер Ереван районда турар зенит-ракета салбырынче халдаашкын кылгаш, өйтүр шавыышкынга таварышкан.

Арменияның девискээринде күрүне кызыгаары черлерде байдал нарын болуп артпышаан. Пришиб болгаш Ленкоран чоогунда ССРЭ биле Иран кызыгаарын таварыштыр чон массалыы-биле ыцай-бээр эртип турар.

Нахичеван чоогунда күрүне кызыгаарында байдал эжижип орар. Астара хоорайга совет болгаш иран кызыгаар комиссарларының ужуражыышкыны болган.

Кызыгаар шериглериниң 200 ажыг политажылдакчылары база партия активчилери кызыгаар чоогунуң районнарында тайылбыр ажылын кылып турар.

(СЭТА).

Кыш—шыңгыы шылгалда

ХОЙЖУ КОДАННАРГА ЧОРААШ...

Эскерген чүүлдеривис. Түңнелдерни ай санында үндүрер

Эрткен чылдың түңнелинде «Шекпээр» совхозтуң хойжуларының ажыл-нжи ыдыг-ла эки эвес болган. Частырыглардан түңнел үндүрер дээр болгай бис. Ам ук ажыл-агыйда байдал кандыгыл дээрзин сонуургап көрдүвүс.

ЧУРУКТА: «Сүт-Хөл» совхозтуң хойжузу Римма Донгак өөнүң ээзи Сергей Донгак-биле үш чүс ажыг төрүүр хойларны кадарып турарлар. Олар үш чыл бурунгаар арендаже кирип, салган сорулгазын чедип алыр дээш кызымак ажылдап келгеннер. Эрткен чылын чүс башка онааштыр 85 хураганны менди алырын дагдынып алгаш, херек кырында 92 хураганны онча-менди өстүргеннер. Чыл төнчүзүнде ийи муң үш чүс рубльдиң орулгазын төлевирге алганнар.

Бо хүннерде оларның кадарган хойларының ийи чүс ажыы хураганнаан. Малдың төлүн онча-менди доруктуруп турарлар. Чыккылама соок хүннерде олар хойларны тургузу чемгерип, малды чылыг суг-биле суггарып ап, сигенни болгаш оон өске-даа чемнерни элбедир берип турарлар.

Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Төп салбырның хойжулары колдуунда Үттүг-Хая биле Каткылыг деп черде кыштап турар. Бир-ле дугаарында Кызыл-Даш деп черде Базыр-оолдуң аалынга келдивис. Өг-бүле 22 чыл дургузунда малчыннаан. Ооң иштинде төрүүр хойну он беш чыл кадарып келген.

— Бо-ла мынчаар мээң ада-ием чораан улус чүве. Оларның хоюн улаштыр хүлээп алгаш, ам-даа оон салдынмайн чор мен—деп, Базыр-оол Бойдуевич тайылбырлады.

Ооржактарның кодашында төрүүр 281 хой бар. Аңаа бистиң чораан хүнүвүсте 150-и төрүпкен болду. Чаш хураганнар амдыызында онча-менди. Улуг хоюнда база каража чок.

Үттүг-Хаяның бир талазында Л. Серен-Доржу-биле социалистиг чарыштыг ажылдап турарын малчыннар чугаалады. Кайызы-даа салбырның эң шыырак дээн малчыннары. Эрткен чылын 100 хойга онааштыр 100 хураганны алгылаан. Дүк кыргыыр планын база ажыр күүседткен.

Бир-тээ, хой төрүй бергенде, аңаа белеткел кандыгыл дээрзин сонуургаан бис. Хамыктың муриунда сакманчы херек. Өг-бүленің эрткен чылын ортумак школа дооскан уруу Чодураа ам ада-иезинде дузалакчылап турар. Кышкы дыштанылга үезинде чанып келген школачы уруглары — Сылдыс, Уран-оол. Эрес база улуг дузаны чедирип турганын көрдүвүс.

Стюра Сегбелдеевна биле Базыр-оол Бойдуевичиниң кыштаа арай озалаан. Ынчангаш ыыаар күрүне шугумундан электри чырыы кирбээн. Бичии моторну хойжу боду ажылдадып, коданны чырыдып турар. Малчын кандыг кижизил дээрзи оон кажаа-хораазының, бажыңбалгадының ниити байдалындан-на илдең. Кыштаг арыгсилиг, мал чеми бар, ону малга каап бээр саваларлыг чорду. Хойжуларның сеткилгагыжы-даа серген.

Ынчалза-даа ёзулуг бергелер моон соңгаар таваржыр деп чүвени олар-эки билир. Дараазында Кажаалыг-Өдек деп черде кыштагга бардывыс. Ооң ээзи Лейтенант Соянович Серен-Доржуңуң өг-бүлези сөөлгү үш чыл дургузунда совхозка бир дугаар чернн ээлеп келген. Чеди чыл бурунгаар Л. Серен-Доржу чолаачы турган, ам хойжу.

— Оон бээр кадарган хоюм-даа, кыштаам-даа хевээр ийин—деп, малчын чугаалады. Ынчан-на хүлээп алган хураганы ам алды дугаар төрүүр. Сөөлгү үш чыл дургузунда 100 хураганны 100 хойдан ап келгеннер. 1989 чылда бир хойдан 1,7 килограмм дүк алыр планын күүседткен. Коданында 250 хоюнуң хөй кезии оолдапкан. Бир дүне-ле 12—14 хураган немежип турар. Хорамча-даа чок. Чогум дузалакчызы турган төрели оол аарааш, суур кирген, дыштанылга үезинде өөреникчи үш уруу хураган ыдып-тудуп дузалашкан.

Кыштаглаашкынны эки эрттирери аңаа хынамчалыг белеткелде деп чүвени билир малчыннар эрткен чылын 15 тонна сигенни кезип, кыштаанга экжеп алган турган, ам ону малынга берип турар. Бөлүп алган өдээ 20 тонна. Ынчангаш мал-маганы кургаг кажаада. Совхозундан саваңны, суланы, сигеп дагланын алган. Сугну автомашина доктаамал экжеп турар. Ол суг соок, ону чылдыдар аргазы чогун малчыннар хомудап чугааладылар. Мал эмчизи кээп, эмнерниндаа берип турар. Чаш хураганның ижин-шөйүндүзү аарый бээрге, хойжулар боттары-ла эмнеп алыр.

Ийе, эрткен чылын түңнел эки болган-дыр, а бо чылгы сорулгазы чүл? 100 хойдан төзан хураганны алыр, мурнукузу ышкаш, бир хойдан 1,7 килограмм дүктү кыргыыр. Аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ол эки. Ооң аргазын биле бергеннер.

Майгын-Дагда Сарыг-оол Күжүгет 339 хойну оглу Олег, кени Людмила олар-биле кадарып турар. 110 хой төрээн, мал-маганы эки турар. Хандырылга талазы-биле совхозунга хомудалы-даа чок. Сугну чылытказ, малга бээр улус чорду. Чем бааза-зы четчир.

Бугалыгда кыштаг. Ында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады Галина Уран-ооловна Куулярның өгбүлези төрүүр 300 хойну кадарып турар.

— Эрткен чылын бо-ла хоювус бир дугаар төрээн, көрүзүүвүс шоолуг эки болбаан чүве. Бо чылын алган социалистиг хүлээлгевисти черле күүседир боор бис—деп, хойжу чугаалады.

Шак ындыг бүзүрелдиң үндезини чүдел? Мал чеми бар, төрээн хойларның эмии сүткүр, хураганнары шыырак. Кызымак үш сакманчылыг. Өдекте арттырып алган хоюн көөрүмге, көвээй болду. Ол дугайын айтырарымга, чаа төрээн хоюн үш хондур тургузу азырап, күш книрип, дыштандыргаш, оон одарже үндүрер улус-тур. Мал чеми эвээш болза, ынчап турар харык бар эвес.

Салбырның хойжуларынга ол хүн чоруурувска, шуптула иженген турар чорду. Ниити байдалы черле өөрүнчүг. Малчыннарны дүвүредип турар чүве чогулу. Түгле Беленгиин деп черде Партизан Хүлер-оолович биле Алдын-кыс Сендажыевна Монгуштар кажаа ишти ол-шык апаар-дыр деп хомудадылар. Ооң ужуру мындыг: кыштагның девискээринде хой хараганныг, хүндүс аңаа хой оттаарга хыраа-шаң хой дүгүнге чыышынар, кежээ кажаага келгенде хойдан эрээш, кажаа иштинче дамдылаар. Ынчангаш малчыннар кажаа иштин үргүлчү кургаглап, амыр-дыш чок ажылдаар ужурга таварышкан. Ол хүн малчыннарның школачы уруглары (дыштанылга үези турган чүве) дузалашкаш турду. А чогум улуг дузалакчы-даа чок. Кадарган хоюш дугаар төрүп турар, ынчангаш төлү менди, шыырак болур кидин үези. Эрткен чылын 100 хойдан 80 хураган алган, а бо чылын оондаа эки көргүзүглүг болурунга бүзүрелдиг.

Биче-Тей салбырында төрүүр коданнарда байдал ындыг-дыр, а өскелеринде байдал кандыгыл? Төрүвес хойлуг ийи аалга бардывыс. Совхозтуң дирекциязы база зооветспециалистер оларже шоолуг-ла кичээнгей салбас дээрзинге малчыннар хомудады. Боттарының белеткел алгылааны сигенге немей саваңны дүжүргүлээн, а сула, чарба-даа чок. Эң ылаңгыя эрткен чылгы хураганнарже сагыш салыр болза чугула-дыр ийин. Чүге дээрге совхозтарның олуң хораал малының үчёдун алыпта, ылап-ла эрткен чылгы хураганнар, анайлар хөй болуру чажыт эвес.

«Шекпээр» совхозтуң малчыннары аренда керээзинче киргенинден бээр ам чыл болур. Бо аразында түгле хой кадарганы дээш телевир ап келгеннер. Ол хүн аалдарга чорааш, совхозтуң бухгалтерия аппарадының ажылдакчылары, зооветспециа. нетербиле база таварыштывыс. Аренда-биле ажылдап турар хойжуларның чыл түңнелин үндүрери-биле олар белеткенип турар улус чорду. Оон эрте эгелээр турган-дыр ийин. Малчыннар боттарын база специалистер-даа кодан бүрүзү кайы хире сорулгачарылгалыг болганын ай санында-ла санап, түңнел турар ужурлуг, аренда керээзиниң бир кол негелдези ындыг. Ынчангаш бо совхозта депшилгелиг арганы ажыглап, нептередир талазы-биле чедир кылбайн турар түүлдер бар-дыр дээрзи оон-на илдең.

Салбырның хойжуларында кыштагларашкын амдыызында эки эртип турар. Аалдарга чорааш, оларның ажылы-биле танышкаш, үндүрген түңнелиниң ындыг. Ынчалза-даа кыш узун, ёзулуг берге үе мурнувуста. Чаш мал чазын өлүп хораар деп түүл кадарчыларга, специалистерге, удуртукчуларга-даа билдингир. Оны уттуп болбас

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Фотоинформациялар

Кызылда автоматтыг телефон станциязының беш каът улуг бажыңы ажыглалга кирген. Аңаа аныяк кадрлар көп ажылдай берген. Оларның шүлүтүзү харылзааның кадрларын белеткээр дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин доосканнар.

ЧУРУКТА: Сат Семис-оолович Алдын-оол автоматтыг телефон станцнязында механиктеп, харылзааның чаа болгаш нарын тургузуглуг дериглегерии тургусчуп, ажылынга бедик мергежилдиин бадыткап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧУРУКТА: Галина Николаевна Фатьянова кызылдың дүрген дуза чедирер станциязында фельдшерлеп, он алды чыл ажылдаан. Бо хүнүнде ол ыида шөлүнчү ажылдыгларының одурүүнда бөлбүшаан. Бажыңнарда аараан азы бертинген улуска ол станцияның машиназы биле дүрген барып, медицина дузазын чедирер, аарыгны ылап шын тодарадыр бедик мергежилдиг ажылдакчыларның бирээзи апарган.

Бо ортумак эртеминг эмчи мурнунда чылдарда Кызылдың эмнелгелериниге база ажылдап, каш-даа кижини экирти эмнээрииге үлүүн киирген. Ооң ажылдап турары дүрген дуза чедирилгезиниң коллективи Тыванын найысылалында, харын-даа республикада сурагжаан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧОННУҢ ИДЕПКЕЙИ УЛУГ

Чаагай чаңчылдарны болгаш ёзуладарны катап диргизип, ону аныяктар кижизидилгезинге ажыглаар талазы-биле хемчеглер элээн алдынып турарын чер-черден номчукчуларның чагаалары бадыткап турар.

Бо айтырыг талазы-биле район конференциялары эртип турар. Чамдык суурларда, өөредилге черлеринде, школаларда темалыг кежээлер, ужуражышкыннар болгулаан. Орта чон идепкейлиг киржип турарын бижикчилер дыкнадып турар.

Тожудан **Татьяна Кушкаш** тайга чурттуг чиигине чонну чурттап чораан тос чадырын, кидис өгнүң бичелеткен хевирин, барба, таалың, кадыг идик, каасталга болгаш өске-даа дерии-биле делгээнин бижип турар. Тыва чон уран-шевер чорааның аныяктар оон билип алган. Конференцияны организастап эрттиреринге Адыр-Кежиниң херээженнер болгаш хоочуннар чөвүлелдери идепкейлиг киришкен.

Эки чаңчылдарга уруг-дарыын ада-ие кижизидирин улуг назылыглар сагындырган. Арага-дарыже сундулаар, оорланыр, кем-херек үүлгедир аныяктар өг-бүле кижизидилгезинин кошкаандан бар болуп турар. Хүндүлел ёзуладарын билбезинден олар ынчап барган.

Кижи төөгүзүн билир ужурлуг. Тожунуң хоочун чурттакчылары ёзуладарны көргүзүп тургаш тайылбырлаан. Чижээ, хоочун А. Д. Кол урут кавайлап өпейлээрии, Х. Д. Бараан анчы кижиниң дериг-херекселдерин канчаар эдилээрин, М. Б. Куулар тос чадырны кылырын, А. Л. Бараан тожу чоннуң оюннарының дугайында тайылбырлаанын автор делгерекгейн-биле бижээн. Улуг назылыг ус-шевер, Бүгү-россиянын уран үүлү көрүлдезининң лауреады Ш. Ш. Салчактың бызаанчыга, игилге ойнаанын чон сонуургаан.

Тыва тон, шодак-шудак даараар, херээжен улустуң мөңгүнден каасталгаларын кылыр бөлүмнерни тургузар саналдарны үүлдүгзүнген.

«Тээлп» совхозтуң көдээ Культура бажыңына болган кежээге школачылар хана солуннарны үндүргенин **Чедер-оол Салчак** бижээн. Херээженнер чөвүлелининң даргазы Татьяна Күжүгет, № 3 школада партия база комсомол организацияларга борта эки белеткенген. Магнитофонда бижиткен тыва ырларга, ханада бижээш аскан үлегер домактар, тывызыктарга немей менди солчурунга хамаарыштыр сценажыткан көргүзүглерии, дүрген чугааларны, улусчу ырларны күүседкен.

Бажың-Алаак школазында эрттирген неделя уруглар кижизидилгезинге салдар чедирер дээрзинге бүзүрелин башкы **Александра Монгуш** айтып турар. Чадаана школазының өөреникчизи **Рада Ховалыг** класс шагында дыка хөй түүлдерни билип алганын база бижээн.

Бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдарын хүлээлгези кылдыр көрүп, чаагай чаңчылдарның ужур-утказын тайылбырлап бижээн чагааларны улуг назылыг кижилер редакцияже чорудуп турары өөрүнчүг. Сүт-Хөлден ,Орус Куулардың «Хүндүлел ёзуладары» деп материалын номчукчулар деткип, ол чергелиг материаллдарны парлаарын дилеп турар. Бо үеде Барыын-Хемчиктеп чораан чеди харлыг Күжүгет Балганның, Кызылдан Алексей Сарыг-оолдуң түүлдерин парлаар.

Турандан чеден харлыг **Сыгыр-оол Ондар** мынчаар бижип турар: «Салгалдан дамчып келген чаагай чаңчылдарның ужу-кыдыын көргеп улуг назылыгларның бирээзи мен. Шаанда хойтпаан шуруунга тип, сүт арагазын белеткеп-даа алгаш, ону алла сагыш-биле ишпес түве. Мал-маганым хоржок дээш, ишпес кижи ишпес турган. Ам чамдык аныяктар ону билбес-ле боор. Ынчалза-даа чонунга чонзуг, чеминге чемзиг, арага-даа амзавас, ажылгыр аныяктар Туран сүт-бараан фермазында бар ийин».

Национал айтырыгның бир кезээ болур чоннуң чаңчылдарын катап тургузарынче партия, чазак сагыш-салып турарын пенсионер **Дондуп Ооржак** демдеглеп турар. Айтырыгны чугаалажып көөрү, чаңчылдарны нептеедип тайылбырлаары озалдады-даа болгаиына таарзынып турар мен. Эде тургустунуушкун моны мынчаар кодүрүп келген. Конференцияга эртеминнер коллективтиг ажылгыйже шилчилгенин частырыгларын чугаалаан Н. М. Моллеровтуң, тыва чоннуң экологтуг билиишкиннерин тайылбырлаан К. А. Бичелдейниң, төвүт номну очулдурар дээн «Кызыл-Даг» совхозтуң директору К. С. Чүлдүмнүн бодалдарын ол деткип турар.

Ол хүндүлел ёзуладарынга база доктааган. Таныыртанывазы дивес улус-биле мендилежир, өдекке кээрге, ыдын хай дээр, шайладыр турган.

Улусчу педагогиканың аргаларын ажыглап турганын **Дүкежек Саттың** чагаазындан номчуп болур. Шаанда оорланыр, улус үптээр, арагалаар чорук колдуу чок турган, мал ажылыңдан ангыда уругларын ногаа ажаашевер кижилерлиг, уран-чечен сөстүг, чүдүүр чүдүлгелиг, сагыыр чаңчылдарлыг чордувус. Демирден, алдындан, ыяштан, мыйыстан, дүктен, тостан, даштан, алгы-кештен янзы-бүрү каасталгаларны, эдилелдерии, хөгжүм херекселдерин бүрүнгуларывыс кылын ап чораан. Бо бүгүнү катап диргизери чугула» деп, ол чөптүү-биле бижип турар.

Үш харлап турда, баш кескеш, урутта өнчү кылдыр мал аазаар, беш-алды харлыг турган-ла, ол малдыг кижи болгаш, кызымак ажылдаар деп, **Уван-оол Монгуш** демдеглеп турар. Бичии кижилерге эжелик тыпсыры — оларны хүндүлээни ол деп бижээн. Күш-ажылга ооң кижиитиниринииң эгези ол. Амгы үеде уругларга айтыр хамаанчок, боттарының малы чок арткан. Төөгүден кижилерниң чаңчыккан ажылы—мал ажылын катап хүндүткелдир кылыры чугула деп, ол санап турар. Өгбелериистиң кыштагларын, чазагларын ээн кагбайн, эзлезивиссе.

Ниитизи-биле чаңчылдарны кижизидилгеге ажыглаар талазы-биле чер-черде эге базымнар кылдыныш турарын, орта чоннуң сонуургалдыын чагаалар бадыткап турар.

Артык ХОВАЛЫГ.

Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге

Үүгеге хандыдарынга улусчу педагогиканың дуржулгазы үшелеп четтикмес».

Эртем-билигниң болгаш кижизидилгениң амыдыралга чугулазын тыва улус шаандан тура үнелеп, кижи чүгле ооң дузазы-биле ёзулуг кижи болур деп санап чораан:

Аът болуру кулунундан,
Кижи болуру чажындан.
Сеткилдиң бичези херек,
Эртеминиң улуу херек.

Улустуң аас чогаалының кижизидикчи күжү улуг. Уругларның сагыш-сеткилин сергедиринден, угаан-бодалын байыдарындан аңгыда, чоннуң эки чаңчылдары-биле, мөзү-бүдүжү-биле танышгырар. Сагыыгыр, үүгеии дүрген билип алыр, чечен сөскүр кижилер амыдыралдың бергелеринге торулбас. Тоолдарда, ылаңгыя дириг амытаннар болгаш амыдырал дугайында тоолдарда билиг бөөр, кижизидикчи утка хөй. Ындыг тоолдарда кижизиг чаагай сеткилди мактап, кижилерниң аажы-чаңында четпес үүлдерни — кара сагыштыын, алыксак-чиксээн, чалгаазын буруу шаап турар. Өскүс-оол, Багай-оол, Алдын даңгына ышкаш чоннуң маадырлары боттарының угаангыр, сагыыгыр, күш-ажылга ынак, эрес-дидим чоруу-биле даалакчы дайзыннарны ажып тиилеп, ядыыларга дузалап, чосталганы чаалап ап турарында кижизидикчи бедик идеялар сиңниккен. «Инек Сокпа», «Чеди-Хаан сылдыс» чергелиг тоолчургу база төөгү чугааларда эп-найырал чөк, кара сагыштыг чорук тарны илередип, ынчаар чүүттап болбас деп чүвени аңгыак-өскенге билиндирип турар.

Күш-ажылга ынак, аңаа чаңчыккан болур кылдыр аныяк-өскенни кижизидери дээрге-ле кижиниң төлептиг мозу-шынарының хевирлеттинери ол:

Өттүнчек өөренир,
Өжеш өөнделевес.
Олутта олза чок,
Чыдында чыргал чок.

Бичии уругларны чажындан-на ада-иези шынчы, ак сеткилдиг, найыралдыг болур чорукка чаңчыктырып келген.

Уругларның, улут-даа улустуң тывызыктажыры кижилериниң угаан-медерелии сайзырадыр, дыл-домаан уран-чечен болдурар, үүвени дүргеи бодаптарынга өөредип чораан. Чижээлээрге,

Ыдың ызыргаи,
Инээн мунган,
Тевезин четкеи.

деп тывызыкты мал ажылы билбес кижилерниң тывары берге. Ол ышкаш уругларның дыл-домаан сайзыралдырынга дүрген чугаалар дыка дузалыг.

Аас чогаалының жанрларындан улустуң ырлары хөй янзы темаларның ужур-утказын илередип, уран-чечениие, лириктиг аян-биле, чараш аллгалары-биле сагыш-сеткилдиң өөрүшкүзүн, муңгаралын илередип чораан. Ылаңгыя өөрей ырлары, оларның аллгалары хөглүг-даа, тааланчыг-даа, уяранчыг-даа болгулаар. Сыгыт, каргыраа, хөөмей түскай күүселдези, аялгалыы-биле болгаш чечен сөстерлии-биле кижилерниң сагыш-сеткилин хайыыктарын кээр. Хомус үнү кымны тарыгтпазыл.

Тыва улустуң хөөкүм херекселинге ойнаарын, ыяштан, даштан янзы-бүрү дуразуулер чазаарын, уруглардан дамчыдарын, узаныыны болгаш бот тывынгыр уруглуг үүлдүр оон-даа өске хөөкүмнүн шаандан бөөр шаа-биле сайзыдырып чораан.

Улустуң аас чогаалының кижизидикчи ужур-утказы совет педагогиканың бедик идеялары-биле байлакшып турар. Кижиниң чуртталгазының үндезини күш-ажыл болур болгаш ол эстетиктиг кижизидилге-биле холбашкан. Уругларның эстетиктиг кижизидилгезинге кол рольду школа, литература кичээлдери ойнап турар. Башкыларның кол сорулгазы амыдырал-чуртталгага чараш, эстетиктиг чаңчылдарны шын ажыглап билир кылдыр өөредири болуп.

Улустуң аас чогаалының сагыш-сеткил хайныышкынның талаларынга даянып, база чоннуң чаагай чаңчылдарынга аныяк-өскенни кижизидер талазы-биле эки ажылдарыны чер-черде чорудуп турары өөрүнчүг-ле-дир харын. «Торгалыг» совхозтуң Культура бажыңында болгаш школазынга аас чогаалынга, ылаңгыя улустуң ырларынга, тоолдарынга турааскаатқан кежээлерни каш-даа удаа организастап эрттирген. Аңаа сураглыг тоолчуларны, ыраажыларны чалап, оларны дыңнап, дыңнакчылар база боттарының санал-оналдарын бергеннер. Ол ышкаш Тыванын улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң Бажың-музейинде бо талазы-биле элээн хөй материалдарны чыгган. Ыраажыларның, тоолчуларның үнүн үн бижидер аппаратка бижиткеи.

Улустуң аас чогаалының кижизидикчи ролюн бедидип, аныяк-өскенни чаагай мөзуге кижизидери чугула айтырыг.

Сюндюп ДОНГАК.
Улус өөредилгезиниң тергиинин.
Өвүр район.

Аас чогаалының кижизидикчи ролю

КЫМ-ДАА КЫДЫЫНГА АРТПАС

Солунче бижип чорбаан мен. Ынчалза-даа үе бижиринче албадапты. Ону эргим номчукчу номчаан. биле бөөр боор. Амгы ажык-чарлыг шагда ынаар даглар артында малчын кижи мен дээш, канчап амыр-тайбың орар боор.

Үе дыка-за дүрген эртердир. Азырап каан ада-ием «кызыл-дустай» берген-даа болза, кара баштыг оолдар, кыстары — салгалы артып калган. Оларның безин кастыы көгере берген. Олар уругларының уругларын кижизидип чоруурлар.

Бистиң кырганнарывыс эргииың чаңчылдарын кагбайн чорунар деп чагын чораан. Малчын кижи болганымда, мени дүвүредип чоруур айтырыгны база чоруурлап көрейн. Өгбелериниң мындыг чагыы бар: «бодуңда чок болза, чонуңдан айтырып ал». Ам улустуң амыдыралы шыырак. Ынчалза-даа мен ийи аътты, беш инекти оорга алыстым. Кижи чүвези албас деп чагыгны чүге сагывайн турарыл? Шаанда улус ботботтарынга дузалажыр, карактажыр турган. Күжүр малчын чылдың бүгү эргилдезинде амыр-дыш чок ажылдап турда, хой дозуп мунар чаңгыс аъдын оорлап аппаар деп чүү деп ындыг чүве боор ол?

Оорлардан аңгы малчынарның бир халажыраар чүвези бар. «Төрел» бис деп алгаш, бир-ийи шил арага ходуннадып алгаш, хойлаар. Бербөөн болза, харам дээш баар. Бир эвес ындыг-ла кончуг төрел болган болза, ийи-үш-даа хүн келгеш дузалашса. Кажаа коржеңи коптаржып, сиген кесчип бөөр кижи болза, ирт-сергени канчап харамнанырыл?

Дотпаа ДЕМИР-ООЛ.
«Саян» совхоз.

АЖЫКТЫГ БОЛГАН

Мен Чадааның № 3 ортумак школазында өөренип турар мен. Бис 10 «а» класс 9 дугаар «б» класс-биле кады «Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге» деп темалыг класс шагын эрттирген бис.

Бистиң класс шагы солун болганыл?

Хлеб заводунга эртеиги шакта чеде бердим. Бижырган хлебтиң чаагай чыды кайы ырактан илден болду. Шынап-ла, заводтуң хлеб үндүрүп чорудар улуг залында кижи эртер, дүжер чер чок, кожа-кожа тургусскан идер тергежигештерде хлеб-ле хлеб. Элдеп аа хоорайда суурларда хлеб чок, а заводтуң бодуида бижырган хлеб салыр чер тывылбайн турар.

— Дүнеки ээлчегде үүгле 2 тонна бичии када бурт дээн. Ол ышкаш Торгалыг, Чодураа суурларның чурттакчылары хлеб чок арткан. Чүү болганыл?

— Магазиннерге хлеб киирип каан турган болза, оон барып садып алынар дээш чорудуптар ийик бис. Кадын чыдар хлеб барда, ону улуска сатпас дээрге, база бир ындыг чүве-дир ийин — деп, ажылчыннарның бирээзи чугаалады.

Кээп турар кижилерниң чамдыызы магазинден эвес, моон хлеб садып ап чаңчыгып калган ышкаш болду.

Бүдүп Чечектиң ээлчээ ол хүн озаллап ажылче үндү. 8 шак 30 минута турда безин хлеб сөөртүр машиналар келбээн.

Хлеб бижырар чер эрги хоорайга турда, машиналар 7 шак четпээнде-ле кээр турган. Ам чүге ындыг эвезил?

Чаа заводтуң эрги хоочузу ам-даа эттинмээн болду.

— Бисте үрели бөөр чүүлдер-ле хөй — деп, слесарь Николай Мамонтов хомудады. — Чамдыкта печкалар боттары үрелип каар, чамдыкта кнопкалар ажылдавастаар, ток-биле чымырады-даа бөөр-ле. Үрелген туалетти безин септедип ап шыдавас улус нарын печкаларга кайын күш чедер ийик бис.

— Печка септептер специализивис чок. Олар үрели бөөрге, мында бир пенсионер ашак чалап алыр, оозу септээн аттыг болур, а печкаларның үрелир чоруу хевээр артып каар—деп, склад эргелекчизи Анна Сандан ынчаар тайылбырлаар болду.

Хлеб заводу хлебтен аңгыда булочка кылыгларын база бүдүрүп турар. Аңаа дагаа чүүргазы, үс, сметана база херек. Чайгы үеде оларны шыгжаар соодукчулар чок. Үрелик соодукчуларны хеп шкавы ышкаш кылдыр ажыглап турарын көрдүм.

Элээн болганда хлеб сөөртүр машинаның чолаачызы Виктор Намытайга ужураштым.

— Ийи машина-биле хлебти суббота, улуг-хүн чокка дажыглап четтигиш тур бис—деп, ол чугаалады.— Дүүн экимнин машиназы үрелгени ол-дур. Хлеб сөөртүр ийи машинага бистен аңгы бир солуур чолаачылыг турар болза, үзүктелиишкин турбас ийин. Дыштаныр хүнүерде база доктаамал ажылдаары бергедир.

Чем комбинадының директорун заводка манап чадап каап, ооң-биле райпо конторазының чанында ужураштым.

— Дүүгүг хлеб үзүктелиишкини дээш ам чаа хемчег алзып чыттым—деп, Евгений Леонидович дүвүрээзин-биле чугаалады. — Ам үрелген хлеб сөөртүкчүзүнүң орнуига өске машина дилеп алдым. Хлебти тур када брезент чаткаш дажыглаар бис ыйнаан. Хлеб дажыглаар чолаачылар биске дөрт чагыргалыг болза, бир өске херек. Оларның бистиң хайгаралывыстан үнер бир чылдагааны ол. Үрелиишкиннер дилир силер бе? Чазын печкаларның капитал септелгезиң чорудар деп тур бис. Амдыызында ынчаар шыдажыг эртер апаар. Мында бистиң улуг электригивис Александр Радченконуң буруузу база бар. Ооң-биле шыгыы чугааны кылыр бис.

Ийи чыл болган чаа заводтуң капитал септелгеге белеткеии бергении дериг-херекселдерни билдилиг эвес ажыглааны-биле тайылбырлаар апаар.

Кодур-оол ОЮН.

ЗАВОД ЧАА, А ХООЧУЗУ— ЭРГИ

Эрткен чылдың октябрь 6-да бистиң солуиувуска Шагаан-Арыгда хлеб заводувуң ажылчыны Елена Быштакоолдуң улуг эвес материалы парлаттынган. Автор хлеб заводунда четпестерни сойгалап бижээн. Материалды коллективтиг хуралынга сайгарган, ында бижиттинген фактыларны бадыткаттынган деп санаан, четпестерни эдип алырынын хемчегларин алган. Харынны редакцияже чорудуп чадап чыдырза, четпестер катаптап эгелээн. Эрткен дыштаныр хүнде хоорай чурттакчылары нежээге чедир заводтан хлеб албаан. Чаңгыс машинага эккелген хлеби бичии када бурт дээн. Ол ышкаш Торгалыг, Чодураа суурларның чурттакчылары хлеб чок арткан. Чүү болганыл?

Хлеб заводунга эртеиги шакта чеде бердим. Бижырган хлебтиң чаагай чыды кайы ырактан илден болду. Шынап-ла, заводтуң хлеб үндүрүп чорудар улуг залында кижи эртер, дүжер чер чок, кожа-кожа тургусскан идер тергежигештерде хлеб-ле хлеб. Элдеп аа хоорайда суурларда хлеб чок, а заводтуң бодуида бижырган хлеб салыр чер тывылбайн турар.

— Дүнеки ээлчегде үүгле 2 тонна бичии ажыг хлеб бижырдывыс—деп, ажылчыннар Дадар Достай-оол, Светлана Сендажы, Наталья Сандакпаа олар чугаалады.—Норма чедир бүдүүптер дээривиске, хлеб салыр чер чок. Мурииида эзлчеглернин бижырган хлевиниң карты кадыш эгелей берген.

Ол хүн, улут-хүнде, хлеб дажыглаар машина үрелген болган. Ийиги машинаның дыштаның орган чолаачызын дилеп турда, улуг дүүш ашкан. Ынчангаш хоорай-даа, хлеб бижырар черин септедип турар Торгалыг, Чодураа-даа курут калган.

Аңаа тургаш, заводтан хлебтеп алыр дээш келген каш-даа кижини көрдүм. Завод чоок-кавызының чурттакчылары-ла боор.

— Магазиннерге хлеб киирип каан турган болза, оон барып садып алынар дээш чорудуптар ийик бис. Кадын чыдар хлеб барда, ону улуска сатпас дээрге, база бир ындыг чүве-дир ийин — деп, ажылчыннарның бирээзи чугаалады.

Кээп турар кижилерниң чамдыызы магазинден эвес, моон хлеб садып ап чаңчыгып калган ышкаш болду.

Бүдүп Чечектиң ээлчээ ол хүн озаллап ажылче үндү. 8 шак 30 минута турда безин хлеб сөөртүр машиналар келбээн.

Хлеб бижырар чер эрги хоорайга турда, машиналар 7 шак четпээнде-ле кээр турган. Ам чүге ындыг эвезил?

Чаа заводтуң эрги хоочузу ам-даа эттинмээн болду.

— Бисте үрели бөөр чүүлдер-ле хөй — деп, слесарь Николай Мамонтов хомудады. — Чамдыкта печкалар боттары үрелип каар, чамдыкта кнопкалар ажылдавастаар, ток-биле чымырады-даа бөөр-ле. Үрелген туалетти безин септедип ап шыдавас улус нарын печкаларга кайын күш чедер ийик бис.

— Печка септептер специализивис чок. Олар үрели бөөрге, мында бир пенсионер ашак чалап алыр, оозу септээн аттыг болур, а печкаларның үрелир чоруу хевээр артып каар—деп, склад эргелекчизи Анна Сандан ынчаар тайылбырлаар болду.

Хлеб заводу хлебтен аңгыда булочка кылыгларын база бүдүрүп турар. Аңаа дагаа чүүргазы, үс, сметана база херек. Чайгы үеде оларны шыгжаар соодукчулар чок. Үрелик соодукчуларны хеп шкавы ышкаш кылдыр ажыглап турарын көрдүм.

Элээн болганда хлеб сөөртүр машинаның чолаачызы Виктор Намытайга ужураштым.

— Ийи машина-биле хлебти суббота, улуг-хүн чокка дажыглап четтигиш тур бис—деп, ол чугаалады.— Дүүн экимнин машиназы үрелгени ол-дур. Хлеб сөөртүр ийи машинага бистен аңгы бир солуур чолаачылыг турар болза, үзүктелиишкин турбас ийин. Дыштаныр хүнүерде база доктаамал ажылдаары бергедир.

Чем комбинадының директорун заводка манап чадап каап, ооң-биле райпо конторазының чанында ужураштым.

— Дүүгүг хлеб үзүктелиишкини дээш ам чаа хемчег алзып чыттым—деп, Евгений Леонидович дүвүрээзин-биле чугаалады. — Ам үрелген хлеб сөөртүкчүзүнүң орнуига өске машина дилеп алдым. Хлебти тур када брезент чаткаш дажыглаар бис ыйнаан. Хлеб дажыглаар чолаачылар биске дөрт чагыргалыг болза, бир өске херек. Оларның бистиң хайгаралывыстан үнер бир чылдагааны ол. Үрелиишкиннер дилир силер бе? Чазын печкаларның капитал септелгезиң чорудар деп тур бис. Амдыызында ынчаар шыдажыг эртер апаар. Мында бистиң улуг электригивис Александр Радченконуң буруузу база бар. Ооң-биле шыгыы чугааны кылыр бис.

Ийи чыл болган чаа заводтуң капитал септелгеге белеткеии бергении дериг-херекселдерни билдилиг эвес ажыглааны-биле тайылбырлаар апаар.

Кодур-оол ОЮН.

1990 чылдың март 4— соңгулдалар хүнү

ЧАГЫГЛАРНЫ САЗЫН КЫРЫНГА ЭВЕС...

Соңгукчулар-биле ужурашкан

Элегес № 105 соңгулда округуидан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, Тываның профоблчөвүлелиниң даргазы Ш. П. Кууларның соңгукчулар-биле ужуражышкыла хуралы Таңдыда С. К. Тока аттыг совхозтуң Культура бажыңынга болуп эрткен. Хуралды Элегес ортумак школазының башкызы В. Т. Монгуш ажыткаш, депутаттың кандидадынга сөс берген.

Профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар соңгукчулар-биле ужуражыр мурнуида, совхозтуң салбырларының, хойжу бригадаларының ажыл-ишчилериниң амыдырал-чуртталгазы-биле, оларның негелдереи-биле танышкан. Депутатка кандидат бо районнуң удуртур ажылдарынга хөй чылдарда ажылдап чораан болгаш ооң экономиказын-даа, чоннуң амыдыралын-даа эки билир болганы-биле, совхозтуң ажыл-ишчилери-биле ооң ужуражышкыны ажыт-чажыт чок, бот-боттарын билчириниң байдалынга, соңгукчуларның идепкейлиг киржилгези-биле эртккен.

Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшидип турарынга четтиргенин соңгукчулара илередипшаан, совхозтуң экономиказының чамдык айтырыгларынга Ш. П. Куулар доктааган.

— Эрткен чылдар-биле деңнээрге, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрер талазы-биле дыка улуг чыдыш калыышкынар бар-дыр. Ону моон соңгаар болдурбазының хемчегларин дарый ап эгелээри чугула. Совхозтуң ажылчыннарындан, көдээ ажыл-агыйның түскай эртеминиглеринден эгелээш, директорунга чедир, бот-харыысалгалыг, кызымак, эки ажылдаар херек. Чүгле ынчан эки көргүзүглерни чедип ап болур. Бо совхоз дээрге Тываның эң хоочун ажыл-агыйларының бирээзи болгай. А көргүзүглер куду. Бодап көрүңер даан: 1971 чылда саар инекке олаштыр 1900 литр сүттүг саап ап турган болза, 1989 чылда—1800 литр болгаи-дыр. Чүгле бо чижек безин үениң негелдезинге чедир ажылдап шыдаавайн турарыңарны көргүзүп турар-дыр—деп, депутаттың кандидады чугаалаан.

Совхозтуң девискээринде артык ажылчыл күш эвээш эвес. Ону чогумчалыг ажыглаар, аренда керээзинче кирер дээш чижектиг айтырыгларга доктаагаш, бодунуң ол талазы-биле бодалдарын соңгукчулар-биле уламнаан. Каяз-даа чоруурга совхозтуң ажылчыннары чамдык чугула айтырыгларны көдүрүп келир-дир дээрзин ол чугаалаан. Чижээлээрге, кагдының турар суурлар дугайында, Чал-Кежиг, Каък суурларның дугайында айтырыг шагда-ла тургустунуп турду, ол—ам-даа хүн айтырыышкын дүшпейн турар-дыр. Ону дарый шиитпирлээрииниң чугулазын Ш. П. Куулар демдеглээн.

Чоннуң кадыкшылын камгалаарының талазы-биле профоблчөвүлелдиң талазындан чоруттунуп турар ажылдарга Шаңгыр Пичи-оолович Куулар доктааган. Аңаа дыка хөй акша чарыгдаттынып турар. Тываның кадыкшылга черлеринге эрткен чылын 10 муң ажыг киижи дыштаиган. А бо чайын пионер лагерьлерииге 20 муң ажыг школачыларны дыштандырарын планнап турар.

«Чедер», «Үш-Белдир» курорттарга немелде тудугларны кылырының, аңаа дыштанакчыларның санын көвүдериининг дугайында айтырыгларны шиитпирлеттинип турарын, «Чедер» курорт 1991 чылдан эгелеп чыл дургузунда үзүктел чок ажылдаар апаарын ол дыңнаткан. А Шивилиг аржааны Алтай крайда сураглыг «Белокуриха» шыкаш апаар үе ырак эвес дээрзин база чугаалаан.

Депутатка кандидаттың бүзүреттиргеи киижиэ— улус өөредилгезиниң болгаш эртем гажылдакчыларының профэвилел обкомуиуң даргазы М. Ч. Ооржак соңгукчуларны төлептиг кандидат дээш бадылаанакчыны соңгулда хүнүнде бээринче кыйгырбышаан. Шаңгыр Пичи-ооловичиниң допчу намдарын, ооң ажыл-ишчи байдалдарын чугаалаан.

Соңгукчуларның саналдары, чагыглары эгелээн. Элегес ортумак школазының директорунуң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы У. Монгуш санал бергеш, чурттуң оске-даа хоорай, суурларында ышкаш, соңгукчулар клубун тургускаш, берген чагыгларының канчаар күүсеттинии турарын тускай журналга бижээш, хүн бүрүнүң контролюнга тургузарын саналдаан. Школаның интернатының чанында бичежек хемчээлдиг куш фермазын тургузарынга дуза көргүзерин, Кызыл хоорайның школаларында ажылдап турар техниктиг ажылчыннарның шалыңы биле көдээ школаларның ажылчыннарының аразында чүге улуг ылгал барыл, ону деңнээрииің аргазы чүл дээрзииің дугайын саналынга ол чугаалаан.

Башкы Н. А. Оюн депутаттың кандидады оларның чаңгыс чер-чурттуу болганынга өөрүп, районнуң, совхозтарының ажыл-ижии шапкынчыдарынга ооң киирии чоруур үлүүн демдеглевишаан, суурга чаа школа тудуун келир беш чылда эгелээрин шиитпирлежип бээринге ооң дуза дилээн.

Советтер ажылының хоочуну, пенсионер А. Аночин чер ажылынга ажыглаар эки черлериниң Каък суурнуң кагдының турарынга хомудалын илереткеш, ол талазы-биле дуза көргүзерин дилээн. Совхозтуң кол мал эмчизи Ш. Ховалыг сөс алгаш, совхозтуң оң ажыг малчын кодиларында чыры киириимээнин малчыннарның ажылдаарынга, оларның социал айтырыгларын шиитпирлээрииге улуг шаптыктаашкынны болдурун турарын, совхоз девискээринде орук тудуунуң талазы-биле дуза чедирерин Ш. П. Куулардан дилээн.

Кызыл—Бай-Хаак аразының автобузу совхоз төвүнче кирбейн, суур чанынга пассажирлерии дужурун каалтарының таврымча чогун барымдаалаш, ол 3 км орукту асфальтылаар талазы-биле, «Чедерге» совхозтуң пансионадыи тудар талазы-биле, участок эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер машиналарыига бензин немей бээр талазы-биле болгаш ооң-даа өске айтырыгларга дуза көргүзерин, кагдының турар суурларны катап тургузарынга дузалаарын депутаттың кандидадындан ол хуралга санал берген өске-даа үштер дилээн.

Маадыр-бол КАЛЧАН.

Чаңгыс аай политхүн

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ХАРЫЫЛАР

Декабрь 28-те болуп эрткен политхүн эрттирип турар үеде чоннуң сонуургадыл турар ядыы-оют айтырыглар илереттиирген. Оларның аразында ийи чүгула айтырыгны ылгап, орта удуртукчуларның харыызын мооң адаанда парладыгыс.

Амгы соңгулда кампаниязының чоруп турарының дугайын чон сонуургап турар. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының онзагай талалары түл дээрзин, орта белеткел канчаар чоруп турарын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң секретары В. С. КАЖИН-ООЛ тайылбырлаан:

Россия Федерациязыңга ам күрүне эрге-чагыргазының чаа органы — улус депутаттарының съездизи тургустунарын баштай айтып каайн. Депутат корпузуунуң нииити составындан РСФСР-ниң Дээди Советиниң тургустунар. Ол бодуунуң эдлүзәнде Республика Чөвүлели болгаш Националдар Чөвүлели деп ийи дең-эргелиг палаталардан тургустунар. Моон алгаш көөрге безин, соңгулдалар мурнукузундан өске талаларлыг.

Ийиде, амгы соңгулда кампаниязының үезинде ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде шүгүмүүлелди алган соңгукчуларның округ хуралдары болбас.

Үште, РСФСР-ниң соңгулда талазы-биле чаа хоойлузунда улус депутаттарын хөй-нииити организацияларындан соңгувас деп айтып турар. Ол организацияларның эргелерин күш-ажылчы коллективтериниң болгаш чурттап турар черииниң аайы-биле соңгукчуларыңа эргелеринге дегүзәп.

Дөрттe, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлери бир-ле дугаарында боттарының кандидаттарын идип үндүрер арганы алган.

Мурнунда кылдынган частырыглардан, четпестерден чайлаары-биле чаа соңгулда хоойлузунда өске-даа өскерелгелерни, тодарадыышкынарны киирген. Чижээ, болуп эрткилээн соңгулда кампанияларының үезинде депутатка кандидаттар бодунуң ажыл-чорудулгазынга дең эвес байдалдарга таваржып турган. Ону чайладыр сорулга-биле хоойлунуң тускай кезээинде РСФСР-ниң улус депутаттарынче кандидаттарның дең эргелиин магадылап турар. Депутатка кандидаттар оларны идип үндүрген үезинден эгелээш, соңгулда мурнуңу кампаниязынга дең байдалдарда киржир. Соңгулдаларга белеткелдер болгаш соңгулда үезинде кандидаттарның кайызынга-даа хомуданчыг эвес кылдыр соңгулдаларга үнер чарыгдалдарны чүгле күрүне күсели-биле чорударын тодараткан.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң соңгулдаларынче 17 миллион рубль көрдүнген. Соңгулда комиссияларының, кандидаттарның болгаш бүзүреттиргеи кижилерниң ажылынче ол үнер. Мооң мурнунда комиссиялар штадын, оларның турар черииниң дериин, өске-даа чарыгдалдарны будүрүлгелер, организациялар, албан черлери боттарынга ап турган. Ам бо бүгү дээш комиссия бодунуң хөреңгизинден төлээр. Ооң ортумак бюджеди 7,6 муң рубль кылдыр тодараттынган.

Депутат мандадынче кордакчының акшазы кайы хире болурул? Соңгукчулар-биле ужуражыышкынындан эгелээш, соңгулда болур хүнге чедир будун чартык ай иштинде РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга 520 рубль шалыңны, 240 рубль сургакчылаар акшаны үндүрген. Бо түң үр ажылдааны, Соңгу чүк болгаш өске-даа коэффициентилер-биле катай улгадып болур. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттың шалыңынга көрүлгүлер чок спортчу бааза-ларлыг болза-даа Улуг-Хемде Хайыракан суурнуң ургларының спорт школазының база РСФСР-ниң алдарлыг тренерлери Е. Тутатчиков, В. Оюн ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң шилиндек командаларыңа багай эвес салгалды белетчеп берип турарлар. Олар дээрге боттарының ажылынга бердинген, боттарының ынак спортун сайзырадырының херээ дээш ёзулут аарып чоруур кижилер-дир.

Тренировканың үре-түпнелдиин чедип алыр болгаш бедик дешнелдиң маргылдааларынга чедиишкиниг киржир дээр болза, доктаамал болгаш тоттур чемненири ажыктыг дээрзи бүгүдеге билдингир. Ынчалза-даа хүнде оода-ла чаңгыс катап 2 рубль өртектиг чемни (элээди ургларның спорт школазының дугайында түүлде 4 рубль өртектиг чемни мында сагындырбайн тур мен) бистиң билдингир спортчуларывыска бээр ужурлуг болзувусса-даз, акша курлавыры чок болганындан ону ынчаар кылыр шаавыс чок болуп турар бис. База-ла ол-ла чылдагаан-биле эрткен чылын эки шынарлыг инвентарь садыл ап шыдаваан бис. Республиканың шилиндек командаларының кежигүннериңе хамаанчок, бистер элээди ургларның спорт школаларының өөреникчилериңе безин кедиритпер идик-хевивис чок. Эрткен чылдың август айда Москвага болган бирги ажылчын Спартакиадага киристирери-биле аъткарар дээш профэвилелдернин ВДФСО-нуң область чөвүлелиниң шилиндек командазынга арай деп-ле спортчу идик-хеп тып берген бис.

Кызыл хоорайда элээди ургларның спорт школазының өөреникчилери Кечил-оол биле Бухтуев кудумчуларының подвалдарында өрээлдериңде тренировка эрттирип турар. Ында кичээлдээриңе таарымчалыг байдалдар чок. вентиляция ажылдавайн турар. Бо подвалдарда бистиң бичии спортчуларывыс ам 10 чыл хире кичээлдеп турар. Хөй-хөй будүрүлгелериниң болгаш организацияларның бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче массалыг шилчиир үезинге чедир хоорайның № 2, 3 будүрүлге-чурттагга ажылдал эргелелдери будук. чугай болгаш тудуг материалдары-биле биске дузалап турган болза, ам сөөлгү 2-3 чылда шуут ындыг эвес апарган. Харын-даа олар бистерден аренда төлевири дээш эвээш эвес түңну тыртып ап турар болуу берген. Бо айтырыг талазы-биле Кызыл хоорүүскомунуң даргазының оралакчызы Н. Л. Верхотуровага болгаш чурттагга трезинге чаңгыс эвес удаа чорваан мен. Менээ мынчаар харыылаанар: «Бир-тээ ында кичээлдер эрттирип турар болганыларда, сентелгени боттарынар кылып алыңар».

Бир эвес ол подвалдар профэвилелдернин ВДФСО-нуң область чөвүлелиниң балансызының турган болза, ынчан ындыг чугаа үнмес турган ийик. Ынчалза-даа бистер ол подвалдар дээш аренда төлевирин берип турар болгай бис. Төлевес болзунарза-ла, оларны кооператорларга бериптер бис деп база турар. Ында байдаллар таарымча чок-даа болза, ол подвалдарда бистиң ургларывыс спортчу баштайгы базымнарын кылып, кичээлдеп турар деп чүвени утпазывыска чүл?!

Үлүүн киириштирип турган тудары-биле кылып турар профэвилелдернин ВДФСО область чөвүлелиниң ийи спорт залын «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкыны бо чылын ажыглалга киириптеринге идегеп турар бис. Таңды районнуң Сосновка суурда ча адар талазы-биле филиалда болгаш Улуг-Хем районнуң Хайыраканда элээди ургларның спорт школазында ажыл-херек база ындыг-ла кончуг эки эвес.

Республикада эң улуг спорт организациялардың бирээзи болур профэвилелдернин спорт нииитилелиниң ажыл-чорудулгазы чүгле бедик мергежиллиг спортчулар белеткээр сорулга-биле кызыгаарланмайн турар. Чурттакчы чоннуң хөй кезиин күш-культура болгаш спортка хандыкшыдары, Тываның ажылчы чонунуң кадыын быжыглаары оон кол сорулгазы болур.

Акша-хөреңги чокта, чүгле сес-биле, кыйгырыглар-биле, доктаалдар-биле ажылчы чонну бистер спортче хаара тудуп шыдаваc бис.

Профэвилелдериниң хөй-хөй ВДФСО район чөвүлелдери ядыы байдалда болуп артышаан, боттары нараждалыг ажылдан турар болганда республиканың хөй-хөй ажыл-агыйлары юридиктиг дадыыларын төлевейн турар. Ындыг болгаш райчөвүлелдериниң агар санында чаңгыс-даа көпеек чок. А ындыг-даа болза, маргылдааларны эрттирер апаар. Районнуң шилиндек командазы спорттуң кандыг-ла-бир хевиринге республика маргылдаазынга чамдыкта киржир безин аргазы чок болу бээр. Ачша чогунуң хайы-биле ындыг. Ол аңаа, эки чүве-дир бе?

Профобличөвүлел биске дузаны хире-шаа-биле чедирип турар. Ынчалза-даа ол чүгле ажыл төлевирин үндүрүп бээри-биле илергейлеттиирип турар. 1990 чылдың бюджеди ёзугаар өөредилге-спорт ажылынга ниитизи-биле 22 муң рубль тускайлап берген. Бо чылдың январь 1-ден эгелеп, профэвилелдериниң ВДФСО-зунуң 50 муң рубль ажыл төлевири фоидулуг аппарадының штады, тренер кадрлары кызырлыр. Профэвилелдериниң ВДФСО область чөвүлелиниң тургустунуп келгенинден бээр штат кызырлагазы ам ийи удаа болуп турары ол.

1990 чылдың спортчу хемчегларын эрттирериниң календарь планын тургускан болгаш оларны эрттирериңе чарыгдаар 94 муң рубльди тускайлаан. Ону канчаар шиңгээдирил? Бо айтырыгга харыы мындыг. Курлавырлардан бодап тыпкаш, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчип алыңар. А канчаар? Профэвилелдериниң ВДФСО область чөвүлелиниң балансызында спорт дерилгелериндеи чаңгыс-даа «Хүреш» стадион бар боон турар. Ол ам септелгеде. Ооң чылда кирип алыр орулгазы — 15 муң рубль. Ону бистер арай деп-ле күүседип турар бис. Бир эвес бо чылын спорт-эт-сеп лотереязын ийи удаа эрттирерин биске чөпшээрээр болза, ынчан база эки-ле харын. Оон 40 муң хире рубльди киирип ап болгай. А артканы 40 муңну кайыын алырыл? Эрткен чылдың декабрь 26-да эрттирген сөөлгү лотереявыстан кирген орулга-биле календарь планында көрдүгенин ёзугаар бистер область чергелиг 3 маргылдааны эрттирер болгаш шилиндек спортчуларывысты республикадан дашкаар болур 2-3 маргылдааже чорудар аргалыг болур бис. А оон соонда канчаарыл?

Вячеслав КАРА-ТОННУГ.
Профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы.

АМ-ДАА ЯДЫЫ БАЙДАЛДА

Профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң спортчу клуву тургустунгандан бээр дөрт чыл чеде берген. Ооң баштайгы кол ажыл-чорудулгазы хөстуг хүреш, ча адары, бокс ышкаш спорт хевирлериңе бедик мергежиллиг спортчуларны белеткээри, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш профэвилелдериниң ВДФСО бүгү-эвилел чөвүлелиниң шилиндек командаларыңа кежигүннер четчелеп чорудары турган.

Спортчу клубка 1989 чылда, ооң кол ажыл-чорудулгазындан аңгыда, спорттуң өске-даа хевирлериңе республика маргылдааларын эрттирер хүлээлгени база киирген.

Бо чаа чылдың баштайгы хүннеринде спортчу клубтуң эрткен чылын чоруткан ажылының түңнелдерин үндүүп болур.

Спортчу клубтуң эрткен чылгы календарь планын ёзугаар спорттуң 15 хевиринге 20 маргылдааны эрттирер, спорттуң өске хевирлериниң талазы-биле зона, Россия, бүгү-эвилел болгаш делегей маргылдааларында 18 удаа киржир эргени чаалап алыры көрдүнген.

Бир эвес эрткен чылның баштайгы чартыында бистер календарь планын мүнге сагып чоруп орган болзувусса, ийиги чартык чылда ону шуут күүсетпейн барган бис. Ол чүүң-биле холбажы бергенил?

Кол чылдагааны — акшахөреңгиниң шуут чок болу бергени. 1988 чылда профэвилелдериниң ВДФСО Россия чөвүлели бистиң чөвүлеливиске 150 муң рубль үндүүп берген. Ол дээрге өөредилге-спорт ажылын чорударынга болгаш спорт инвентарь садыл алырынга чарыгдаар хөреңгивис-тир. А 1989 чылдың бирги чартыында түгле 50 муң рубль алган бис. Ооң-биле холбаштыр чылдың ийиги чартыында республика чергелиг чамдык маргылдааларны эрттирбейн баргап бис. А чамдык маргылдааларны Тыва АССР-ниң Курспорт комитези-биле кады дугуржулга ёзугаар эрттиргилединвис.

Спортчу клубтуң чагыргазында Кызыл хоорайда, Улуг-Хем районнуң Хайыраканда, Монгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксы суурларында ургларның спорт школалары хаара туттунган. Ында хөстуг хүрештин, ча адарының, боктуң салбырлары ажылдап турар. Ол школаларда 2020 өөреникчиниң 22 тренер башкы кижизидип, оларга күш-дамыр дадыгыышкыныы берип келген.

Бо эрткен үелерде спортчу клуб хөстуг хүрешке спорттуң алдарлыг мастери бир кижини белеткээн. Ол атты Александр Доржу чедип алган. Бир кижи делегей чергелиг спорт мастери атка төлептиг болган. Ооң ады — Елена Тутатчикова. Хөстуг хүрешке, ча адарыңга, бокска ССРЭ-ниң 13 спорт мастерин белеткээн.

Эрткен спортчу сезонда ча адар талазы-биле ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнү Елена Тутатчикова багай эвес түңнелдерни чедип алган. Елена «Весенние стрелы» деп шаңнал дээш делегей маргылдаазынга киришкеш, команда аайы-биле хүлер медальдың эдилекчизи болган. Душанбе хоорайга болган бүгүэвилел маргылдаазынга эки түңнелди көргүскеш, ССРЭ-ниң кубогун чаалап алган командаңың ол база кежигүнү.

Орлан Монгуш — ССРЭ-ниң спорт мастери, хөстуг хүрешке ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнүнге кандидат. Ол ССРЭ-ниң шилилге чемпионадыңга киришкеш ийиги, а чемпионадынга киришкеш алдагы, а Минск хоорайга болган делегей маргылдаазынга ийиги черии ээлээн.

Сезон төнчүзүнде РСФСР-ниң алдарлыг тренери Евгений Тутатчиковтуң өөреникчизи Таңды районда Сосновка ортумак школазының тоску классчызы Татьяна Колева эки түңнелдерни көргүскен. Таджик ССР-ниң Душанбе хоорайга чурттуң эң шилиндек ча адыкчыларының маргылдаазынга профэвилелдериң ВДФСО-нуң Бүгү-эвилел чөвүлелиниң аныяктар командазының составынга киришкеш, ол ийиги черии ээлевишаан, ССРЭ-ниң спорт мастери атты чедип алган. Ол ССРЭ-ниң аныяктарының шилиндек командазының составында киирген.

Ча адарынга, хөстуг хүрешке, боксга сундулуг перспективтиг аныяктар хөй. Оларга С. Конзай-оол, А. Адыг-Тюлюш, Ч. Монгуш, С. Саликова, М. Монгуш, В. Бирилей, Р. Хертек болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар Россияның шилиндек командаларының составынче кире берип болуп аргалыглар.

Таарымчалыг бүгү-ле школаларда 2020 өөреникчиниң 22 тренер башкы кижизидип, оларга күш-дамыр дадыгыышкыныы берип келген.

Бо эрткен үелерде спортчу клуб хөстуг хүрешке спорттуң алдарлыг мастери бир кижини белеткээн. Ол атты Александр Доржу чедип алган. Бир кижи делегей чергелиг спорт мастери атка төлептиг болган. Ооң ады — Елена Тутатчикова. Хөстуг хүрешке, ча адарыңга, бокска ССРЭ-ниң 13 спорт мастерин белеткээн.

Эрткен спортчу сезонда ча адар талазы-биле ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнү Елена Тутатчикова багай эвес түңнелдерни чедип алган. Елена «Весенние стрелы» деп шаңнал дээш делегей маргылдаазынга киришкеш, команда аайы-биле хүлер медальдың эдилекчизи болган. Душанбе хоорайга болган бүгүэвилел маргылдаазынга эки түңнелди көргүскеш, ССРЭ-ниң кубогун чаалап алган командаңың ол база кежигүнү.

Орлан Монгуш — ССРЭ-ниң спорт мастери, хөстуг хүрешке ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнүнге кандидат. Ол ССРЭ-ниң шилилге чемпионадыңга киришкеш ийиги, а чемпионадынга киришкеш алдагы, а Минск хоорайга болган делегей маргылдаазынга ийиги черии ээлээн.

Сезон төнчүзүнде РСФСР-ниң алдарлыг тренери Евгений Тутатчиковтуң өөреникчизи Таңды районда Сосновка ортумак школазының тоску классчызы Татьяна Колева эки түңнелдерни көргүскен. Таджик ССР-ниң Душанбе хоорайга чурттуң эң шилиндек ча адыкчыларының маргылдаазынга профэвилелдериң ВДФСО-нуң Бүгү-эвилел чөвүлелиниң аныяктар командазының составынга киришкеш, ол ийиги черии ээлевишаан, ССРЭ-ниң спорт мастери атты чедип алган. Ол ССРЭ-ниң аныяктарының шилиндек командазының составында киирген.

Ча адарынга, хөстуг хүрешке, боксга сундулуг перспективтиг аныяктар хөй. Оларга С. Конзай-оол, А. Адыг-Тюлюш, Ч. Монгуш, С. Саликова, М. Монгуш, В. Бирилей, Р. Хертек болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар Россияның шилиндек командаларының составынче кире берип болуп аргалыглар.

Таарымчалыг бүгү-ле чүүлдери чок спортчу бааза-ларлыг болза-даа Улуг-Хемде Хайыраканда суурнуң ургларының спорт школазының база РСФСР-ниң алдарлыг тренерлери Е. Тутатчиков, В. Оюн ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң шилиндек командаларыңа багай эвес салгалды белетчеп берип турарлар. Олар дээрге боттарының ажылынга бердинген, боттарының ынак спортун сайзырадырының херээ дээш ёзулут аарып чоруур кижилер-дир.

Тренировканың үре-түпнелдиин чедип алыр болгаш бедик дешнелдиң маргылдааларынга чедиишкиниг киржир дээр болза, доктаамал болгаш тоттур чемненири ажыктыг дээрзи бүгүдеге билдингир. Ынчалза-даа хүнде оода-ла чаңгыс катап 2 рубль өртектиг чемни (элээди ургларның спорт школазының дугайында түүлде 4 рубль өртектиг чемни мында сагындырбайн тур мен) бистиң билдингир спортчуларывыска бээр ужурлуг болзувусса-даз, акша курлавыры чок болганындан ону ынчаар кылыр шаавыс чок болуп турар бис. База-ла ол-ла чылдагаан-биле эрткен чылын эки шынарлыг инвентарь садыл ап шыдаваан бис. Республиканың шилиндек командаларының кежигүннериңе хамаанчок, бистер элээди ургларның спорт школаларының өөреникчилериңе безин кедиритпер идик-хевивис чок. Эрткен чылдың август айда Москвага болган бирги ажылчын Спартакиадага киристирери-биле аъткарар дээш профэвилелдернин ВДФСО-нуң область чөвүлелиниң шилиндек командазынга арай деп-ле спортчу идик-хеп тып берген бис.

Кызыл хоорайда элээди ургларның спорт школазының өөреникчилери Кечил-оол биле Бухтуев кудумчуларының подвалдарында өрээлдериңде тренировка эрттирип турар. Ында кичээлдээриңе таарымчалыг байдалдар чок. вентиляция ажылдавайн турар. Бо подвалдарда бистиң бичии спортчуларывыс ам 10 чыл хире кичээлдеп турар. Хөй-хөй будүрүлгелериниң болгаш организацияларның бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче массалыг шилчиир үезинге чедир хоорайның № 2, 3 будүрүлге-чурттагга ажылдал эргелелдери будук. чугай болгаш тудуг материалдары-биле биске дузалап турган болза, ам сөөлгү 2-3 чылда шуут ындыг эвес апарган. Харын-даа олар бистерден аренда төлевири дээш эвээш эвес түңнү тыртып ап турар болуу берген. Бо айтырыг талазы-биле Кызыл хоорүүскомунуң даргазының оралакчызы Н. Л. Верхотуровага болгаш чурттагга трезинге чаңгыс эвес удаа чорваан мен. Менээ мынчаар харыылаанар: «Бир-тээ ында кичээлдер эрттирип турар болганыларда, сентелгени боттарынар кылып алыңар».

Бир эвес ол подвалдар профэвилелдернин ВДФСО-нуң область чөвүлелиниң балансызының турган болза, ынчан ындыг чугаа үнмес турган ийик. Ынчалза-даа бистер ол подвалдар дээш аренда төлевирин берип турар болгай бис. Төлевес болзунарза-ла, оларны кооператорларга бериптер бис деп база турар. Ында байдаллар таарымча чок-даа болза, ол подвалдарда бистиң ургларывыс спортчу баштайгы базымнарын кылып, кичээлдеп турар деп чүвени утпазывыска чүл?!

Үлүүн киириштирип турган тудары-биле кылып турар профэвилелдернин ВДФСО область чөвүлелиниң ийи спорт залын «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкыны бо чылын ажыглалга киириптеринге идегеп турар бис. Таңды районнуң Сосновка суурда ча адар талазы-биле филиалда болгаш Улуг-Хем районнуң Хайыраканда элээди ургларның спорт школазында ажыл-херек база ындыг-ла кончуг эки эвес.

Республикада эң улуг спорт организациялардың бирээзи болур профэвилелдернин спорт нииитилелиниң ажыл-чорудулгазы чүгле бедик мергежиллиг спортчулар белеткээр сорулга-биле кызыгаарланмайн турар. Чурттакчы чоннуң хөй кезиин күш-культура болгаш спортка хандыкшыдары, Тываның ажылчы чонунуң кадыын быжыглаары оон кол сорулгазы болур.

Акша-хөреңги чокта, чүгле сес-биле, кыйгырыглар-биле, доктаалдар-биле ажылчы чонну бистер спортче хаара тудуп шыдаваc бис.

Профэвилелдериниң хөй-хөй ВДФСО район чөвүлелдери ядыы байдалда болуп артышаан, боттары нараждалыг ажылдан турар болганда республиканың хөй-хөй ажыл-агыйлары юридиктиг дадыыларын төлевейн турар. Ындыг болгаш райчөвүлелдериниң агар санында чаңгыс-даа көпеек чок. А ындыг-даа болза, маргылдааларны эрттирер апаар. Районнуң шилиндек командазы спорттуң кандыг-ла-бир хевиринге республика маргылдаазынга чамдыкта киржир безин аргазы чок болу бээр. Ачша чогунуң хайы-биле ындыг. Ол аңаа, эки чүве-дир бе?

Профобличөвүлел биске дузаны хире-шаа-биле чедирип турар. Ынчалза-даа ол чүгле ажыл төлевирин үндүрүп бээри-биле илергейлеттиирип турар. 1990 чылдың бюджеди ёзугаар өөредилге-спорт ажылынга ниитизи-биле 22 муң рубль тускайлап берген. Бо чылдың январь 1-ден эгелеп, профэвилелдериниң ВДФСО-зунуң 50 муң рубль ажыл төлевири фоидулуг аппарадының штады, тренер кадрлары кызырлыр. Профэвилелдериниң ВДФСО область чөвүлелиниң тургустунуп келгенинден бээр штат кызырлагазы ам ийи удаа болуп турары ол.

1990 чылдың спортчу хемчегларын эрттирериниң календарь планын тургускан болгаш оларны эрттирериңе чарыгдаар 94 муң рубльди тускайлаан. Ону канчаар шиңгээдирил? Бо айтырыгга харыы мындыг. Курлавырлардан бодап тыпкаш, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчип алыңар. А канчаар? Профэвилелдериниң ВДФСО область чөвүлелиниң балансызында спорт дерилгелериндеи чаңгыс-даа «Хүреш» стадион бар боон турар. Ол ам септелгеде. Ооң чылда кирип алыр орулгазы — 15 муң рубль. Ону бистер арай деп-ле күүседип турар бис. Бир эвес бо чылын спорт-эт-сеп лотереязын ийи удаа эрттирерин биске чөпшээрээр болза, ынчан база эки-ле харын. Оон 40 муң хире рубльди киирип ап болгай. А артканы 40 муңну кайыын алырыл? Эрткен чылдың декабрь 26-да эрттирген сөөлгү лотереявыстан кирген орулга-биле календарь планында көрдүгенин ёзугаар бистер область чергелиг 3 маргылдааны эрттирер болгаш шилиндек спортчуларывысты республикадан дашкаар болур 2-3 маргылдааже чорудар аргалыг болур бис. А оон соонда канчаарыл?

Вячеслав КАРА-ТОННУГ.
Профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы.

Номчукчунуң бодалы

ШИИТКЕЛ ЧИИК-ТИР

Эрткен чылдың кыжынында Барыын-Хемчик районнуң «Барлык» совхозтуң төвү Саадак-Терек суурнуң клувунга районнуң улус судунуң үнүшкүнүнүг ажык суду болган. Аңаа элээн аар кем-херек үүлгеткеннериң херээн көөрү-биле суд составы чыглып, хомудалдыг-даа, когаралдыг-даа кижилер чыглып келген. Баштайгы суд чорудулгазынга РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 103 үүлү-биле буруудаткан Николай Достайович Ооржактың буруудап турар дүрүм үүлү дээрге, юридиктиг ёзу-биле көөр чүве болза, ооң холундан өлген кижи чогуш-содаа ужурундан бижектеткеш, амылыг чыткаш, өлүмче кирген деп турар. Херектиң материалы-биле хереченилериң өчүктерин дыңнап олурарга, дерзии үүлгедикчи эжин олла черинге олүрүп кааш, ооң соонда ону чажырып, кымгадаа билдиртпес сорулга-биле кудумчуже сөөртүп каапкаанын бадыткап турар.

Мээң бодалым-биле алырга, ук үүлгедикчини РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 102 үүлү-биле дерзии үүлгедиг дээш буруудадыр турган. Ол ындыг үүлгедигни кылырының бүдүүзүнде ниитилелге таарышпас байдалды тургузуп, бодунуң бажыңынга кылымал араганы хайындырып, ужур-дүржок чорукту кылганы билдингир ышкажыл.

Н. Ооржак 1973 чылда шиитгиргеш, шенелде-биле 3 чыл ажыг үеде үнүп келген. Шенелде дээрге, кеземчениң база бир хевири болурун хоойлуда дүрүмчүткен хиреэзинде, чер-черниң эрге-чагырга органнары, хөй-нииити организациялар оларже кошкак кичээнгей салып, хыналданы сула чорудуп турар. Ынчаар шиитгиргеннериң даңзызы чүгле суд органнарында шыгжаттынып чыдар. Ынчангаш оларны хайгаараар чүве чогу-биле, бажы эттенгенииң херечизи үстүнде костүп турары ол.

Ол-ла судка РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 104 үүлү-биле хамааты Анай-оол Хомушкунуң херээн көрген. Ол когаралга таварышкан кижини аар бижектээнибиле буруудаттырган. Ынчалза-даа ону чүгле 3 чылда хостаглазын казып шииткен. Шак ындыг соок чепсек ажыглаар чоннуң дайзыннарын черле чүге чииги-биле шиидип турарыл?

Судту ажык-чарлыы-биле кылып турарын сөөлгү үеде эллээн чурумчутса-даа, онаар ялапы, ооң үүлгединиң хандыр бодаза чогуурун хоойлу органнарындан негезе эки.

Сарыглар СЕРИН-ООЛ.
Пенсионер.

ГРУЗИН ССР. Грузин совет шүлүкчү, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Руставели болгаш Джавахарлал Неру аттыг шаңналдарының лауреады, хөй-нииттиниң көскү ажылдакчызы Ираклий Абашидзе 80 харлаан.

И. Абашидзениң шүлүк чоруунуң дугайында сорук киришкинниг ыры-дыр.

Ираклий Абашидзениң чогаалдары бөгүн чурттап турар, даарта болгаш кезээде чурттаар.

ЧУРУКТА: лирактиг шүлүктериниң чалаттынып турары.

М. ДАТИКАШВИЛИНИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

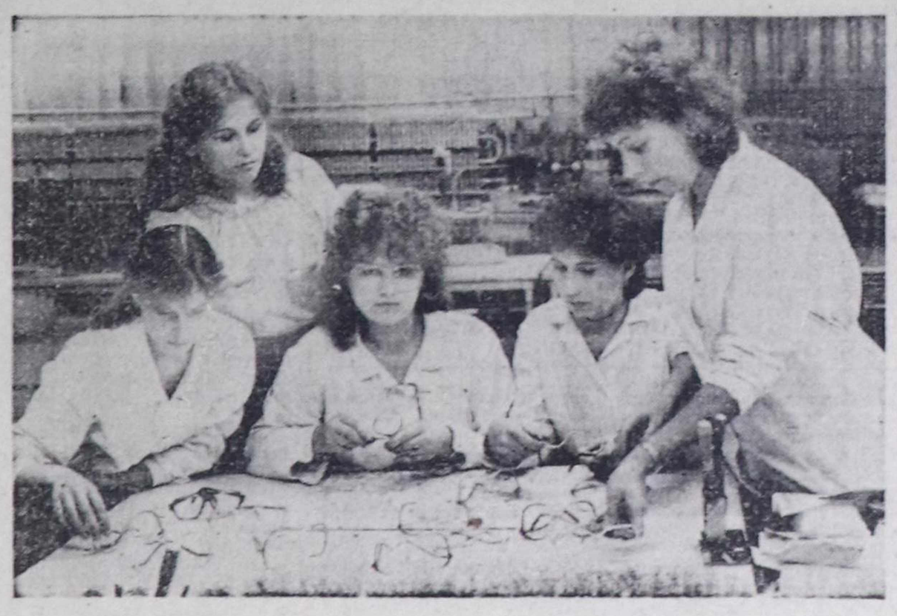

ЛИПЕЦК ОБЛАСТЬ. Елицкииниң медицина дериг-херекселдериниң заводунда чаа цехтери немей ажытkан. Оларның бирээзинде карак шилдериниң хоозун бүдүрүп турар. Аңаа бо чылын 8 млн. кезек ындыг продукцияны бүдүрери планнаттынган.

Цехтиң ажылында бир онзагай түүл болза кижилерниң хүүда чагыларын хүлээп ап турары болур.

ЧУРУКТА: цехтиң мастерлери (солагай талазындан) Марина Чурсина, Александра Зотова, Елена Путятова, Галина Фаустова, Надежда Морозова.

СЭТА-ның фотозу.

Моолдан медээлер

ХООЙЛУ КҮШТҮГ БОЛГАН

Моолда чер иштиниң байлааның дугайында хоойлу күштүг болуп киргеи. Ону хүлээп алыры чүгула апарган. Моолда ам бо хүннерде хөмүр-даштың болгаш өскедаа 200 ажыг казымал байлактары үлетпүрде ажыглаттынып турар. Үнелиг болгаш ховар металлдар, дустар, үнелиг даштар, тудуг материалрын будүрериңе минералдыг чиг эт хөй.

Казымал байлактарны кандыг-даа тускай чөпшээрел чокка хамаан чок шиңгээдип ап турар таварылгалар хөй. Шак ындыг «шиңгээдиишкиниериниң» соонда улуг-улуг девискээрлерни бокталдырып, хирлендирип турар болгаш ханы-ханы оңгарлар тургустунуп турар. Чурттуң чер иштиниң байлаан камгалаар, комплекстиг план ёзугаар будүрүкчүлүг ажыглаарынга чаз хоойлужудулга актыларының юридиктиг хүүсааларында ажыглаары күштүг болуп турары чуртка ажыктыг болган.

ЧОННУҢ САН СОСТАВЫ БОЛГАШ ПЛАННААШКЫН

Ам бо хүннерде МАР-да күш-ажылдың курлавырларын ажыглаарын экижидер айтырыг чидии-биле тургустунуп, чаа ажылчын олуттарны тургузары болур.

Чоннуң ээлчеглиг чизезиниң үезинде (1989 чылдың январь) 27,5 муң кижи ниитилелге ажыктыг ажылга хаара туттунмааны тодараттынган. Ооң түңнелинде оларны ажылга тургузар хемчеглер алдынгандан, 12,6 муң кижини ам ажылда киирген. Дээди, ортумак, профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң, ниити ортумак школаларның доозукчулары 70 муң кижини, ол ышкаш Моолдуң улустуң шериинден халашкан муң кижини ажылга тургузары ам бо хүннериң кол сорулгазы кылдыр салдынган.

Чаа ажылдаар черлерни тывырын күрүнениң капитал салыышкынының күсели-биле тывары көрдүнген. Ол ышкаш будүрүлгелериниң иштики курлавырларын долу ажыглаарын, кооперативтерни болгаш хамаатыларының хууда күш-ажыл чорудулгазын сайзырадырын, чаа ажылдаар черлерни тургузарын кол үидезин кылдыр санап турар.

ХӨӨРГЕЛЕР ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Улан-Баторда Күрүне музейиниң шыгжамырындан шилип алган эрги шагның таакпы хөөргелериниң делгелгезин организастаан. Ында 130 ажыг ховар чогаадыкчы экспонаттар кирип турар. Ында миниатюралар бичии хемчээлдиг бедии ийи сантиметрден ашпас шилден, дойдан, чаан сөөгүнден, ыяштан ол ышкаш ховар металлдардан болгаш улуг үнелиг даштардан кылган түүлдер бар.

Оларның хөй кезии XIX веште чогаатkан экспонаттар. Ол үениң болуушкунарының үе-шаан айыткан. Эрткен үениң таакпы хөөргелери ооң ээзиниң онзагай эдилели болуп, оларның кайы-бирээзи эр кижилерге кол хамаарылгалыг, ээзиниң чоргааралы болуп чораан. Хөөргелериниң хевири бөдүүн, боду бүткен чараш даштардан шеверлеп кылган.

Күрүне музейиниң фондузундан он хөөрге амгы үеде ГФР-де Моолдуң этнографтарының болгаш чоннуң чогаадыкчы ажылының делгелгезинде.

«МОНГОЛ АДУУ» НИИТИЛЕЛИ

Теп аймактың административтиг төвү Зуунмод хоорайда «Монгол адуу» («Моол чылгы») ниитилели тургустунган. Моол аъттарның тараттынганын өөренип көөр, оларның баш санын өстүрер, продуктулуг чоруун көвүдедиринге дуза көргүзер, чылгы малга национал чаңчылдарның аътка хамаарылгазын камгалаар, чылгычыларның аргадуржулгазын нептередирин бодунуң мурнунда кол сорулга кылдыр ол ниитилел салып турар.

Чамдык аймактарда болгаш сумуларда ниитилелдиң филиалдарын тургускан. Моолдуң булуң бүрүзүнден штабтың бажың адрезинче породалыг чарыштырар аъттарны, акша шилчилгелерин, чылгычыларга аътка хереглээр национал деригхерекселдерни чорудуп берип турар. Ниитилелдиң кежигүннери 400 кижи чедип, оларның иштинде даштыкы кижилер база бар.

Чылгы мал — Моолда мал ажыл-агыйының кол адыры. Чылгы малды азырап өстүрериңе одар-белчиирни тускайлап хандырган. Моол чылгы кижилерге амданныг айраглы (хымысты) болгаш чымчак эътти берип турар.

(Моол парлалга— ПМА).

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

Демократия, ажык-чарлыг чорук нептереп орар амгы үеде соңгукчулар боттарының депутаттарының кандидаттарына ынанып болгу дег улустарны шилип ап турары ам кымга-даа чажыт эвес. Кызылдың Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга бүрүткеттирген алды кижиниң аразында Кызылдың педагогика институдунуң студентилериниң профэвилел комитединиң даргазы Алдын-кыс Темир-ооловна Коңгар база кирип турар. Бо округта шилип алырының аргазы соңгукчуларга ылап-ла улут. Мында культура, эртем, улус өөредилге талазының кижилери колдаан. Оларның бирээзи черле тиилеп үшери албан.

Педагогика институдунуң студентилериниң профэвилел комитединиң даргазынга хостаткан кижини ам соңгуп ап турар апарган-дыр. Чүге дээрге студентилер саны хөй. Эрткен чылдың майда дөрт кижиниң аразындан Алдын-кысты соңгаапы база ужуруг болбайн аан. Ол боду бо институттуң биохимия факультединдооскан. Кафедрага ажылдап артканг турган. Шыырак студент боорга, кедизин бодаан болбайн аан. Өг-бүлелиг, бичий кижилиг апаргаш, кафедрадан профэвилел ажылында келген. Ол ажыл чиик бе, ынчаш? Берге. Студентилерниң социал камгалалдыг чоруун экижиде-ринге үлүг-хуузун киирер-изиг күзел-биле ол мында ажылдай берген.

Институт дооскаш, үр-даа болбаан аныяк кижиде узун намдар-даа каяа турарыл. 27 чыл бурунгаар Тес-Хемниң Ак-Эрик суурга Варвара, Төмүр-оол Монгуштарның өг-бүлезининг төрүттүнген. Өг-бүлезининг ээзи Коңгар Валерий Николаевич ИХМ-де ажылдап чоруур, а бичии оглун пенсияда кырган-аазы, алдарлыг артист Хүргүлек Байыскылановна карактажып турар. Кырган-ава, кырган-ачалары шупту мында. Кызылда чурттап турар болгаш, аныяк өг-бүленің бут кырынга турарынга дузалыг дээрэи чугаажок. Ол база ажылишке дуза-дөмек болур-дур.

Кызылдың педагогика институду дээди эртемниг башкы кадрлар белеткээр кылдыр ажыттынгандан бээр үжен дөрт чыл чедип турар. Дээди эртемниг башкы кадрларның баштайгы үндүрүлгезин кылгандан бээр келир чылдың чайынында үжен чыл болур-дур деп иштимде шүүштүрүп бодап ордум. Чүге дээрге бодум ол үндүрүлгэ-биле кады дооскан мен. Институт дооскаш Ак-Эрик суурга ажылдап турган башгайгы чылымда Алдын-кыс чаа төрүттүнүп турган чорду. Республикага билдингир хоочуннарның бирээзи чораан кырган-ачазы — Ооржак Чадамба ынчан анда колхоз даргалап турган чүве.

Бо чылдарда институдувустуң материалдыг баазазы ол үеге бодаарга чаартынганна болбайн аан. Өөренир, чурттаар корпустар хирезибиле бар-дыр. Ынчалза-даа амгы бо үениң негелдезибиле алырга, база черле чегей, сыңыштастаан. Ону билбес кижи чок. Алдын-кыс-биле чугаавыстың кол темазы-ла ол болган. Хоорайның чөөн талазында студентилер хоорайы турар черде өөредилге корпузунуң таваан салырының кырында келген-дир. Ол кончуг эки-дир, тудуг-суур өзүп мандызын-на деп күзээр-дир мен.

Бир-тээ, студентилериң өмүнээзинден депутаттың кандидадынга депшиттиргенперинің аразында кирип турар кижи болганда, Алдын-кыс Темир-ооловнаның сагыш-сеткилин чүү хөлзедип турарын сонуургап, чугаалажып көрдүм. Студентилер профкому ажыл-херээн дем-биле чорудуп-ла турар. Аңгы-аңгы секторлар аайы-биле үстүп алгылаан. Кол-ла чүүл — студентилерниң социал айтырыглары. Чүге ындыг болбас деп. Студент дээрге база-ла амыдырал - чурттаргазынга, кадыкшылын камгалаарынга, дыштанырынга сонуургалдыг хамааты, келир үениң специализи-дир. Ону өөредип кижизидеринге, аажы-чаңын, культуразын хевирлеп тургузарынга башкы кадрлардан аңгыда, өөредилге черинің хөй-нинти организацияларының, ооң иштинде профкомнуң, киржилгези улуг. Социал айтырыглар-ла дижип, дээрге студентилер саны хөй. Эрткен чылдың майда дөрт кижиниң аразындан Алдын-кысты соңгаапы база ужуруг болбайн аан. Ол боду бо институттуң биохимия факультединдооскан. Кафедрага ажылдап артканг турган. Шыырак студент боорга, кедизин бодаан болбайн аан. Өг-бүлелиг, бичий кижилиг апаргаш, кафедрадан профэвилел комитединиң студентилериниң профэвилел комитединиң даргазы Алдын-кыс Темир-ооловна Коңгар база кирип турар. Бо округта шилип алырының аргазы соңгукчуларга ылап-ла улут. Мында культура, эртем, улус өөредилге талазының кижилери колдаан. Оларның бирээзи черле тиилеп үшери албан.

Педагогика институдунуң студентилериниң профэвилел комитединиң даргазынга хостаткан кижини ам соңгуп ап турар апарган-дыр. Чүге дээрге студентилер саны хөй. Эрткен чылдың майда дөрт кижиниң аразындан Алдын-кысты соңгаапы база ужуруг болбайн аан. Ол боду бо институттуң биохимия факультединдооскан. Кафедрага ажылдап артканг турган. Шыырак студент боорга, кедизин бодаан болбайн аан. Өг-бүлелиг, бичий кижилиг апаргаш, кафедрадан профэвилел ажылында келген. Ол ажыл чиик бе, ынчаш? Берге. Студентилериң социал камгалалдыг чоруун экижиде-ринге үлүг-хуузун киирер-изиг күзел-биле ол мында ажылдай берген.

Институт дооскаш, үр-даа болбаан аныяк кижиде узун намдар-даа каяа турарыл. 27 чыл бурунгаар Тес-Хемниң Ак-Эрик суурга Варвара, Төмүр-оол Монгуштарның өг-бүлезининг төрүттүнген. Өг-бүлезининг ээзи Коңгар Валерий Николаевич ИХМ-де

СТУДЕНТИЛЕРДЕН ТӨЛЭЭЛЕТКЕН

Дээди эртемниг башкы кадрларның баштайгы үндүрүлгезин кылгандан бээр келир чылдың чайынында үжен чыл болур-дур деп иштимде шүүштүрүп бодап ордум. Чүге дээрге бодум ол үндүрүлгэ-биле кады дооскан мен. Институт дооскаш Ак-Эрик суурга ажылдап турган башгайгы чылымда Алдын-кыс чаа төрүттүнүп турган чорду. Республикага билдингир хоочуннарның бирээзи чораан кырган-ачазы — Ооржак Чадамба ынчан анда колхоз даргалап турган чүве.

Бо чылдарда институдувустуң материалдыг баазазы ол үеге бодаарга чаартынганна болбайн аан. Өөренир, чурттаар корпустар хирезибиле бар-дыр. Ынчалза-даа амгы бо үениң негелдезибиле алырга, база черле чегей, сыңыштастаан. Ону билбес кижи чок. Алдын-кыс-биле чугаавыстың кол темазы-ла ол болган. Хоорайның чөөн талазында студентилер хоорайы турар черде өөредилге корпузунуң таваан салырының кырында келген-дир. Ол кончуг эки-дир, тудуг-суур өзүп мандызын-на деп күзээр-дир мен.

Бир-тээ, студентилериң өмүнээзинден депутаттың кандидадынга депшиттиргенперинің аразында кирип турар кижи болганда, Алдын-кыс Темир-ооловнаның сагыш-сеткилин чүү хөлзедип турарын сонуургап, чугаалажып көрдүм. Студентилер профкому ажыл-херээн дем-биле чорудуп-ла турар. Аңгы-аңгы секторлар аайы-биле үстүп алгылаан. Кол-ла чүүл — студентилериң социал айтырыглары. Чүге ындыг болбас деп. Студент дээрге база-ла амыдырал - чурттаргазынга, кадыкшылын камгалаарынга, дыштанырынга сонуургалдыг хамааты, келир үениң специализи-дир. Ону өөредип кижизидеринге, аажы-чаңын, культуразын хевирлеп тургузарынга башкы кадрлардан аңгыда, өөредилге черинің хөй-нинти организацияларының, ооң иштинде профкомнуң, киржилгези улуг. Социал айтырыглар-ла дижип, амгы бо үениң негелдезибиле алырга, база черле чегей, сыңыштастаан. Ону билбес кижи чок. Алдын-кыс-биле чугаавыстың кол темазы-ла ол болган. Хоорайның чөөн талазында студентилер хоорайы турар черде өөредилге корпузунуң таваан салырының кырында келген-дир. Ол кончуг эки-дир, тудуг-суур өзүп мандызын-на деп күзээр-дир мен.

Бир-тээ, студентилериң өмүнээзинден депутаттың кандидадынга депшиттиргенперинің аразында кирип турар кижи болганда, Алдын-кыс Темир-ооловнаның сагыш-сеткилин чүү хөлзедип турарын сонуургап, чугаалажып көрдүм. Студентилер профкому ажыл-херээн дем-биле чорудуп-ла турар. Аңгы-аңгы секторлар аайы-биле үстүп алгылаан. Кол-ла чүүл — студентилериң социал айтырыглары. Чүге ындыг болбас деп. Студент дээрге база-ла амыдырал - чурттаргазынга, кадыкшылын камгалаарынга, дыштанырынга сонуургалдыг хамааты, келир үениң специализи-дир. Ону өөредип кижизидеринге, аажы-чаңын, культуразын хевирлеп тургузарынга башкы кадрлардан аңгыда, өөредилге черинің хөй-нинти организацияларының, ооң иштинде профкомнуң, киржилгези улуг. Социал айтырыглар-ла дижип, дээрге студентилер саны хөй. Эрткен чылдың майда дөрт кижиниң аразындан Алдын-кысты соңгаапы база ужуруг болбайн аан. Ол боду бо институттуң биохимия факультединдооскан. Кафедрага ажылдап артканг турган. Шыырак студент боорга, кедизин бодаан болбайн аан. Өг-бүлелиг, бичий кижилиг апаргаш, кафедрадан профэвилел ажылында келген. Ол ажыл чиик бе, ынчаш? Берге. Студентилериң социал камгалалдыг чоруун экижиде-ринге үлүг-хуузун киирер-изиг күзел-биле ол мында ажылдай берген.

Институт дооскаш, үр-даа болбаан аныяк кижиде узун намдар-даа каяа турарыл. 27 чыл бурунгаар Тес-Хемниң Ак-Эрик суурга Варвара, Төмүр-оол Монгуштарның өг-бүлезининг төрүттүнген. Өг-бүлезининг ээзи Коңгар Валерий Николаевич ИХМ-де

Дээди эртемниг башкы кадрларның баштайгы үндүрүлгезин кылгандан бээр келир чылдың чайынында үжен чыл болур-дур деп иштимде шүүштүрүп бодап ордум. Чүге дээрге бодум ол үндүрүлгэ-биле кады дооскан мен. Институт дооскаш Ак-Эрик суурга ажылдап турган башгайгы чылымда Алдын-кыс чаа төрүттүнүп турган чорду. Республикага билдингир хоочуннарның бирээзи чораан кырган-ачазы — Ооржак Чадамба ынчан анда колхоз даргалап турган чүве.

Бо чылдарда институдувустуң материалдыг баазазы ол үеге бодаарга чаартынганна болбайн аан. Өөренир, чурттаар корпустар хирезибиле бар-дыр. Ынчалза-даа амгы бо үениң негелдезибиле алырга, база черле чегей, сыңыштастаан. Ону билбес кижи чок. Алдын-кыс-биле чугаавыстың кол темазы-ла ол болган. Хоорайның чөөн талазында студентилер хоорайы турар черде өөредилге корпузунуң таваан салырының кырында келген-дир. Ол кончуг эки-дир, тудуг-суур өзүп мандызын-на деп күзээр-дир мен.

Бир-тээ, студентилериң өмүнээзинден депутаттың кандидадынга депшиттиргенперинің аразында кирип турар кижи болганда, Алдын-кыс Темир-ооловнаның сагыш-сеткилин чүү хөлзедип турарын сонуургап, чугаалажып көрдүм. Студентилер профкому ажыл-херээн дем-биле чорудуп-ла турар. Аңгы-аңгы секторлар аайы-биле үстүп алгылаан. Кол-ла чүүл — студентилериң социал айтырыглары. Чүге ындыг болбас деп. Студент дээрге база-ла амыдырал - чурттаргазынга, кадыкшылын камгалаарынга, дыштанырынга сонуургалдыг хамааты, келир үениң специализи-дир. Ону өөредип кижизидеринге, аажы-чаңын, культуразын хевирлеп тургузарынга башкы кадрлардан аңгыда, өөредилге черинің хөй-нинти организацияларының, ооң иштинде профкомнуң, киржилгези улуг. Социал айтырыглар-ла дижип, дээрге студентилер саны хөй. Эрткен чылдың майда дөрт кижиниң аразындан Алдын-кысты соңгаапы база ужуруг болбайн аан. Ол боду бо институттуң биохимия факультединдооскан. Кафедрага ажылдап артканг турган. Шыырак студент боорга, кедизин бодаан болбайн аан. Өг-бүлелиг, бичий кижилиг апаргаш, кафедрадан профэвилел ажылында келген. Ол ажыл чиик бе, ынчаш? Берге. Студентилериң социал камгалалдыг чоруун экижиде-ринге үлүг-хуузун киирер-изиг күзел-биле ол мында ажылдай берген.

Институт дооскаш, үр-даа болбаан аныяк кижиде узун намдар-даа каяа турарыл. 27 чыл бурунгаар Тес-Хемниң Ак-Эрик суурга Варвара, Төмүр-оол Монгуштарның өг-бүлезининг төрүттүнген. Өг-бүлезининг ээзи Коңгар Валерий Николаевич ИХМ-де

Дээди эртемниг башкы кадрларның баштайгы үндүрүлгезин кылгандан бээр келир чылдың чайынында үжен чыл болур-дур деп иштимде шүүштүрүп бодап ордум. Чүге дээрге бодум ол үндүрүлгэ-биле кады дооскан мен. Институт дооскаш Ак-Эрик суурга ажылдап турган башгайгы чылымда Алдын-кыс чаа төрүттүнүп турган чорду. Республикага билдингир хоочуннарның бирээзи чораан кырган-ачазы — Ооржак Чадамба ынчан анда колхоз даргалап турган чүве.

Бо чылдарда институдувустуң материалдыг баазазы ол үеге бодаарга чаартынганна болбайн аан. Өөренир, чурттаар корпустар хирезибиле бар-дыр. Ынчалза-даа

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 20 (14220) ◆ 1990 чыл, январь 24, среда ◆ 1925 чылда үндезилеттингеш ◆ Өртээ 3 көп.

ТАРААЧЫННАР СЪЕЗДИЗИ

Россия Федерациязының тараачын ажыл-агыйлар болгаш кооперативтер ассоциязының тургузукчу съездизи январь 22-де Москвада ажылдың эгелээн. Тургустунуп турар ол хөй-ниити организациязы (АККОР) Россияның экономиказынга хууда болгаш кооперативтиг ажыл-чорудулгага үндезилеттинген аграр укладты катап тургузарынга дузалаар сорулгалыг. Ол кедээ черлерге дедир ээп келгеш, хууда күш-ажылчы ажыл-чорудулганы эгелээр дээн киижилерге бүгү талалыг дузалы көргүзер. Съезд ажылын үргүлчүлеп турар.

ЭКОНОМИСТ БОЛГАШ АРЕНДА

«Боду өөренир, оскелерни өөредир»

Амгы үеде республиканың көдээ ажыл-агыйында арендаторларда тарылга шөлүнүң 20, мыйыстыг бода малдың 15 база шээр малдың 18, хаванның 8 хуузун бижыглаан. Нинтизи-биле совхоз ажылчыннарының 12 хуузу ол арга-биле ажылдап турар. Арендаже шилчир талазы-биле «Тиилелге», «Сукпак», «Чыраа-Бажы», «Найырал», «Октябрь 30 чылы» болгаш оске-даа совхозтар элээн боттуг ажылдарны кылган. Оларның дуржулгазын көрүп тургаш, оске ажыл-агыйларның специалистери база элээн чүүлдерни кылып турар. Экономиктиг реформаны боттандырарынга бисте бааза ажыл-агыйлар бар. Бир-тээ, арендаже «Тиилелге» совхоз баштай киргеннерниң бирээзи болганда, амгы үеде республиканың агроүлетпүр эвилелиниң шугуму-биле совхозтарның экономистерииң семинарларын аңаа барып эрттирген. Шынап-ла, ук ажыл-агыйның кол экономизи Кызыл-оол Иванович Чамыяң аренданы шиңгээдир талазы-биле дыка улуг хемчеглерни алган. Механизаторларны, чолаачыларны, малчыннарны өөредирде эргежок чугула материалдарны— схемаларны, таблицаларны, совхозтуң бодунуң бригадаларының, звеноларының база тус-тус малчыннарының дуржулгазындан киирип турган белеткээн. Ынчангаш өөрениринге дыка эптиг.

Аренда керээзиниң ажык-дузазын тайылбырлаар, ону шиңгээдир дээш кол экономист база ооң дузалакчызы В. Ооржак-даа чүткүлдүг ажылдаан. Олар болза нинти совхозтуң бүгү адырлары арендаже кирбээн шаанда ажылды чаа ёзу-биле башкарырынче кирери берге деп чүүлдү улуска угааткаш, шак ынчалдыр чедип алгандаа. Эң ылаңгыя чолаачылар кичээлдер үезинде экономистер-биле шуут-ла изиг-ленип маргыжып турганнар. Ам ындыг чүве чок: чолаачы бүрүзү кылган ажылын, чарыгдалын санап алган, кайда-ла сөөртүр чүк барыл деп, боттары-ла дилеп чоруур апарган. Арендаже киреринің мурнунда ук ажыл-агыйга автомашиналар 80-90 чедип турган. Ам чүгле 56 автомашина бар, ооң иштинде чүк сөөртүрү 36. Экономистериң санап турары-биле алырга, 20 хире-ле болза четчир.

Экономиктиг өөредилге эрттирер эптиг болгаш чылыг класстар бо совхозта бар, эргежок чугула чүүлдер-биле дерээн. Ынчангаш ажыл-ишчилер аңаа күзелдин-биле кээп өөренип турар. «Тиилелге» совхозтуң кол экономизи К. И. Чамыяңга эрткен чылын Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи деп атты тывыскан. Ол таварылга эвес.

Өвүрде «Торгалыг» совхоз экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле ам дуржулгалыгларның бирээзи апарган. Ооң агар санында 1 млн. 600 муң ажыг рубль бар. Продукция сатканынга немелде төлевир чокка ындыг. Бо эки чорукта кол экономист, Буритияның көдээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу Далай-оол Кыргысович Арагачының ролю улуг. Аренда керээзин шиңгээдири дээш ол база-ла улуг чүткүлдүг ажылдаан. Төрүүр база төрүвес мал кадарын турарларга аренданы канчаар организастаарының талазы-биле ол боду чеде сагынгыр ажылдап турар. Аренданың бир негелдези болза, малдан хөй немелде продукция алыры. «Торгалыг» совхозтуң малчыннары олче шуут кичээнгей салбас турган. Арендаже кирген соонда, ооң ажык-дузазын аажок биле бергеннер, тайгадан малын эккелгеш-ле, деңзидедир апарганнар.

Республиканың ажыл-агыйларынга аренданы нептередири-биле экономистериң, зоотехниктериң, бухгалтерия ажылдакчыларының, ферма эргелекчилериниң, бригадирлериң база директорларның семиннарын соолгу үеде доктаамал эрттирип турар апарган. Теория тайылбырлаарындан аңгыда, оларга ажылды херек кырында көргүзер дээш коллективтерге база тус-тус малчыннарга чедирип турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде кол экономистер «Тиилелге» совхозка баргаш, аренда талазы-биле ферма эргелекчизиниң, мыйыстыг бода мал азырап турар малчынның база трактор-хову бригадазының, МТМ-ниң, автопарктың дуржулгазы-биле танышканнар. Ол эки херек.

Ынчаарга арендаже кирген коллективтерге, тус-тус ажыл-ишчилерге экономиктиг дуза ыяап-ла херек. Ындыг турбуже, коллективтер чүгле боттары билзин дээр таварылгалар бар. Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларында техника эдилелинде, ажыглалында мындыг чүүлдер илерээн.

Шын, харын, арендаже коллективтер, тус-тус малчыннар база иинти совхоз шилчээнде экономистериң, бухгалтерия аппарадының ажылдакчыларының кылыр чүүлү хөй апаар. Ынчалза-даа оларның алыр шалыңы арендаторлардан дорт хамааржыр. Ол ышкаш отчёт-учёт экижиир, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедиир.

Амгы байдалдан алгаш көөрге, аренданы организастаанында ёзу барымдаалаан чүүлдер хөй. «Саян» совхозтуң экономистери чаа аргаже улусту кииредге саналшкын кылырындан ойталап, ону харын ынчангы республиканың агроүлетпүр каттыжыышкынының специалистери кээп кылып берзин деп чарбыттыышкын таварылга база бар. Таптаашкындан уштунары берге, ынчалза-даа кым-на ёзулуг специалист болдур, ол эки чүүлдү кезээде дилеп чоруур, шиңгээдип ап шыдаардаа. Тожуда «Май 1» совхоз аренданы нептередир талазы-биле элээн эки чүүлдерлиг. Специалистер аренда дугайында айтырыгларга харыылаарны шуут-ла боттары бижип тургаш, малчыннарга, механизаторларга тарадып, өөреткен.

Арендаже шилчирни берге ажыл, аңаа улуг белеткел херек. Ооң ажык-дузазының дугайында ажыл-ишчилерге бүзүрелдиг кылдыр угаадыр апаар. Ол дээрге белен эвес херек. Экономист дээрге башкы-дыр. Чүгле бөдүүн ишчилерни эвес, а харын специалистерни безин өөредир.

Бистиң республикада аренда аргазын шиңгээдип ап турарында бир четпес чүүл болза, ёзу барымдаалаар чорук. Арендалыг малчын хураганны, анайны азы бызаазы артыкка апкан болза, ону канчаарының дугайын керээде дорт айытпаан болур. Ону санажылга азы күрүне өртээ-биле совхозка садар дугайында айытпаан. Ынчангаш чаргы-маргылдаа үнүп келир. «Кара-Хаак» совхозтуң хойжузу Ч. Салчак аренда керээзинде айыткынындан артыкка хураганнар алган, ону малчын боду алыр дугайында дирекция дужаал үндүрген, а сөөлүнде кээп, оон ойталап каапкан. А керээде ол дугайын айытпаан. Ол дээрге экономистиң чедир тайылбырлаваанының уржуу-дур. Кажаа-хорааның, чүрттаа олурар бажыңының, чүнар-бажыңның, кудуктуң хөлезинин кандыг болурул дээш аренда керээзин чарын тургаш, шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Ол хамаанчок, малчынның мунуп, эдилеп турары аъдының хөлезинин канчаарыл? «Саян» совхоз хойжуга аът берип кааш, ооң хөлезинин сес-тос-даа чылда тыртып турар таварылгалар бар. Оон аңгыда, керээге улуг малдың баш санын камгалап алырының хуузун база айтыр. Ынчанмаска хой азы өшкү хораанда, ооң өртээн чүгле малчындан тыртып турар. Ол дээрге база-ла экономистиң четпес ажылы-дыр.

Бистиң республиканың девискээрлеринде малчыннарда бижыглаан мал-маган, оон аңгыда, кажаа-хорааның өртек-үнези-даа, одар-белчиир безин аңгы-аңгы. Ындыг болганда, керээни чарарда ол чүүлдерни ыяап-ла барымдаалаар апаар. Чижээ, Мөңгүн-Тайгада, Эрзинде, Бай-Тайгада, өске-даа чамдык районнарда шээр мал кадарчылары кыштаглыг, чазаглыг. Мындыг таварылгада чазагда, кыштагда-даа кажааларның хөлезинин тыртып турар. Ол шын эвес. Керээге ол дугайын база айтыр апаар. Аренда керээзиниң бир негелдези—чек системазы. Ол чокта шын санажыышкын турбас. Ынчаарга ам кыштаг биле суур араазының хемчээлин тодаратпаан болза, ынчан автотранспорт дээш канчаар санажырыл?

Экономистер курлавырларны дилеп тывар, ол талазы-биле ажыл-ишчилерни өөредир. Арендаже кирген малчыннар чарыгдалдарны эвээжедири-биле эң ылаңгыя машина-трактор орнунга аътты. одалгага көрженни ажыглаарын бодаар. Шак ындыг эки чүүлдерни экономистер бүгү талалыг деткинр ужурлуг.

Арендаже кирерде ажыл-ишчилерниң билип алыры эң кол чүүлдериниң бирээзи—санажылга өртектери. Ону экономистер ыяк өөредир керек. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, аренда дээрге хөй талалыг ажыл. Ол дээш совхозтарның удуртукчулары, специалистер, бригадирлер харыысалгалыг. Ынчалза-даа аңаа кол-ла кижи—экономист.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозуның январь 22-де болган хуралынга партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чугаалажып көргеш,

ТК-ның Политбюрозу төлевилелди ханызы-биле чугаалажып көргеш, платформаның чүүлдерин колдуунда чүүлдүг деп көргеш болгаш кирген санал-оналдарны өөренип көрүп тургаш, ону чедир ажылдап кылырын СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевка дааскан. Төлевилелди оон соонда ТК-ның ээлчеглиг Пленумунга чугаалажып көөрү-биле киирер.

Бо айтырыг талазы-биле ТК-ның Пленумун 1990 чылдың февраль 5-6-да эртирер деп шиитпирни ТК-ның Политбюрозу хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң болгаш СЭКП ТК-ның ээлчег чок декабрь (1989 ч.) Пленумунуң киржикчилериниң бөлүүнүң Литва ССР-ге чорааның түңнелдерин хуралга чугаалашкан болгаш СЭКП ТК-ның Пленумунга киирер чогуур саналдарны ажылдап кылган.

Японияның Либерал-демократтыг партиязының С. Абэ баштаан делегациязы-биле М. С. Горбачевтуң ужуражыышкынының болгаш А. Н. Яковлевтиң база А. И. Лукьяновтуң беседаларының түңнелдериниң дугайында информацияны чугаалажып көргеш.

Японияны удуртуп баштап турар партияның төлээлекчилериниң бир-ле дугаар идепкейлиг киришкени ол санал-онал солчулгазының совет-япон политиктиг чугаалажыышкынны көскүзү-биле ханыладырынга дузалаан дээрзи демдеглеттинген. Совет-япон харылзааларны экижидеримге болгаш янзы-бүрү адырларга ийи талалыг кады ажылдажылганы хөгжүдеримге чаа арга-лар тургустунган. Ийи талалыг ол харылзаларны амгы үениң негелдезинге дүүшкен чаа деңнелге тургузарының чугулазынга база ийи чурттуң делегейге болгаш делегей амыдыралының амгы хөгжүлдезинге ролюнга хамаарыштыр санал-оналын тодарадып илереткен турары кончуг чугула. СЭКП биле ЛДП-ниң аразынга партиялар аразының харылзаларын хөгжүдер дугайында япон таланың саналының хүлээп алдынганы илергейлеттинген.

КНО-нуң чиңгине секретары Х. Перес де Куэльяр-биле М. С. Горбачевтуң беседазының, Э. А Шеварднадзе-биле ужуражыышкынчарының түңнелдерин хуралга чугаалашкан. Кижи төрелгетеннің бир эптиг чөпшээрежилгезин тургузуп база быжыг эрге-чурумну хандырып тургаш, делегей хөгжүлдезиниң «соок дайындан» тайбың хөгжүлдезиниң үе-чадазында шилчириниң чорудулгазынга Каттышкан Нациялар Организациязының, ооң Айыыл чок чорук төвүлелиниң болгаш чиңгине секретарының ролюнуң улгадып турары демдеглеттинген. Чаа даштыкы политиктиг бодаашкынга, эле тургустунуушкунга, демократтылыгага болгаш чурттуң иштинге ажык-чарлыг чоруккa үндезиленген КНО-ну деткиринче утланган политиктиг шугумнуң чайгылыш чогу онзалап демдеглеттинген.

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдал

Бакуда байдалдың чидиглеңгенининг, экстремисчи бөлүктериниң кемчиг үүлгедилериниң, дүрүм ёзугаар ажылдап турар күрүне органнарын эрге-чагырагдап дүжүрер дээн оралдажыышкыннарның Азербайджанның найысылалынга онза байдалды чарлаан. Улам хөй хан төгүүшкүнүн болдурбазынче бо хемчегни угландырган.

Азербайджан ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, республиканың политиктиг удуртулгазының кежигүнү А. Н. Муталибов январь 22-нин эртенинде чон мурнунга чүве чугаалаан. Бистиң черивисте коргунчугла кажыдал келди. Кижилер өлүп-чидип турар. Оларның адаларының, нелериниң, акыларының болгаш дуймаларының мурнунга бүгү азербайджан улус-биле кады мөгейип, кажыдап тур мен. Бооп турар болуушкуннар дээш бодунуң хууда харыысалгазын кижи бүрүзү угаап бодаар ужурлуг. Республиканың найысылалынга онза байдалды тургуспас дээш болдунар-ла хемчеглерни алганывысты шыны-биле меделгеп тур мен.

Республиканың тускай догуинаашкынын катап тургузар, экстремистер-биле демиселди күштелдирер дээш практиктиг хемчегларни боттандырып турар деп, ол чугаалаан. Националисчи болгаш экстремисчи бөлүктериң чамдык организакчыларын туткан болгаш кеземче харыысалгазынга киирип турар. Дескеннерге болгаш социал-экономиктиг оске-даа айтырыгларга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп турар.

Ол-ла хүн январь 19-20 хүннеринде өлген кижилерни орнукшуткан.

Бакунуң чүс-чүс харында-даа муң-муң кижилери өлген деп меге медээ дыңналып турар. Хоорайның шериг комендантызының радио дамчыштыр херек кырында дыңнатканы ёзугаар алырга, январь 19-20 хүннеринде 83 кижи, ооң иштинде 14 шериг албанныглар болгаш оларның өг-бүлелери өлүрткен боон түрар. Оларның аразында Баку чурттуг чаңгыс-даа херээжен кижи, чаш уруг чок болганын СЭТА дыңнаткан. А шериг кижилерниң өг-бүлелеринде өлүрткен болгаш балыгланган херээжен улус бар боон турар.

Чоннуң айыыл чок чоруун хандырганының байдалын барымдаалап, хоорайда чарлаан онза байдалды чоорту кошкадыр аңаар деп шериг комендантызының кыйгырыында айыткан. Корум-чурумну быжыглаар сорулга-биле боо-чепсекти чөпшээрел чок эдилеп турар кижилер ол чепсээн январь 24-те эртенгиниң 9 шакка чедир районнарның шериг комендатураларынга дужааган турарын сапалдаан. Боо-чепсээн бо хуусаага чедир дужааган кижилерни тутпас болгаш харыысалгага киирбес.

Ынчалза-даа эрге-чагыргаларга чагыртпас, удурланыышкынны уламчылаар дугайын кыйгырып турар хуудустарны «Азербайджанның улусчу фронтузунуң» чамдык удуртукчуларының башкарып турары экстремисчи болгаш националисчи бөлүктери тарадып турар. Армияга, харын-даа орус улуска удур хөөннер илереп турар.

Азербайджанның хоорайларында болгаш чурттакчылыг черлеринде корум-чурум чок чоруктар болбушаан, Пушкино хоорайга кезек аныяк кижилер партия райкомунуң бажыңын, В. И. Ленинниң тураскаалын үрегден каапкан. Нахичевань девискээринге радиолокация станциязынче халдаашкыннары кылган, ону ойтур шалыяп.

«Карабах шимчээшкини» дээр экстремистерни туруп хоруудаар талазы-биле хемчеглерни Степанакертте уламчылып турар. Кижилерни сарыызын алыры-биле тудуп чежырып, өлүрүп турлаач ийи кижини туткан.

Арменияда сөөлгү хүннерде Масис, Севан, Раздан районнарда чурттап турар курд улуска кыжаныышкыннар көвүдээн. Террористер херектенер-биле каттыжып алгаш, боо-чепсекти оорлап турар.

Чөрүлдээнің улам ынай хөрлээлээрин болдурбазы-биле кызыгаар чоогунуң районнарындан чепсектиг бөлүктерни үндүрер, үрелген демир-оруктарны катап тургузар, Азербайджанче болгаш Арменияже баар поездилерниң шимчээшкинин ажыдар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап турар.

(СЭТА).

Хүлээнгенин күүседир

Хойжуларның коданнарында

«Барлык» совхозтуң Хөнделең салбырының хойжузу Кара-кыс Майын-Тарааевна Чыртак-оолдуң амыдырал, ажылы мал-биле холбашкан. Үжен бир чыл хойжулап келген. Чсокта чаа бо малчынның аалынга чордувус. Ооң кыштаа Ортаа-Ховунуң Сарыг-Даш деп черде. Хаттан ыжык, хүнүзөрек болгаш дөлем черде чорду. Аңаа кээривиске, өгнүң хоолайындан ыш-даа үнмес, коданда малмаган-даа, кижи-даа көзүлбес. Ам канчаар, кажааның эжиин ажыттаап кире бээривиске, ол-бо клетка-кажаларда хураганнар-ла хөй. Арай улгады бергеннери дескиндир азып каан боодаадаан сигенни чип, эм холукаалыг брикеттерни хемирип, чылгаан турлар. Кара-кара халаттарлыг ийи херээжен кижи биске келди. Төрээн хойларын ,оларның хураганнарын демдектээр, эмзирер, кургаглаар дээш уйгузун безин чедир удуваан, өөнче чанып, аъш-чем белеткээр безин чайы чок иешкилер болду.

Кажааның ишти кургаг, чылыг. Агаарны шын солуштуруп турар. Доңнелген коржениң коптаргаш, кургаг одекти төп каан.

— Мындыг кажаага мал төлүү-даа амыраар-дыр ийин. Мону чамдык кадарчыларга эккеп көргүзер болза, эки чүве-дир ийин. Болар эр-хейлер-дир—деп, мээң кады чораан эжим, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору Василий Хомушку мактады.

— Хар чуга, хат-когурум, соок чок, эки кыш эртип тур. Хоюувус хүр, чаш төлү онча-менди — деп, Кара-кыс Майын-Тарааевна чугаалай-дыр.

Боларның ажыл-ижиниң дугайын суурга, көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Сержи Долзаң биске кысказы-биле таныштырган кижи. Көдээ Советтиң депутадының ажыл-ижин дарга эки билир. Эрткен чылгы түңнелдери: 334 хойлуг турган, чүске онааштыр 99 хураганны камгалап доруктурган, улуг хойнуң баш саны шупту менди болган, дүк планын ажыр күүсеткен.

Ынчангаш амгы байдалын сонуургадывыс. Эрткен 1989 чылда кадарган хоюн өскээр сайгарган, дунгуш 410 хойну оларга быжыглаан. Бис ынчан чорувуста 147-зи ооладпкан турду. Деңгилдези шыырак хой чорду, ындыг болганда сүткүр, чаш хураганга иезиниң сүдүнден артык чүү турар боор.

Бо чылгы план-хүлээлгезиниң дугайын айтырдым:

— Дунгуш хой-дур бо. Чүстен-не 81 хурагандан эвээжетпезин аазаан бис. Хүлээнгени дээш кызыдар апаар бис — деп, хойжу харыылаан, чанында турганы кара баштыг хураганын чаптап, ооң аксын пөс-биле камныг чодуп берди.

— Баштайгы хүннерде хуралга иезиниң аа сүдүн өйлеп эмзирип алыр-дыр бис. Ынчан ол аарыгларга белен-селен алыспас. Ооң соонда өске чемнерже кирер—деп, Чойганмаа чугаага кириштi. Дуржулгалыы илдең-дир дээрзин билдим.

Бо өг-бүле керээ ёзугаар ийи чыл ажылдап турар. Чамдык өөрү ышкаш, хамык-ла чүүлдү совхозу кылып берзин дээр хөөн оларда чок. Ынчангаш кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенир, оку организастыг эрттирер чанчылдыг улус-тур. Девискээрниң одарларын айлар аайы-биле хуваап алыр.

Шак мындыг малчыннар хой-ле болза деп бодап турдум. Кышкы хүн Бай-Тайга сыннарының артынче дүргени аажок салдап бар чорду. Машинага олурар дээш бар чорувуста, аалдың кедээзинде кырландан хөй ажып кээп, чалбак мээсте чатты берди. Кожагарда эр кижиниң ырлааны тодаргай дыңналды. Өг-бүленің эр ээзи Опаа Монгушович Чыртак-оол ол. Хойжунуң ырызы оларның эки ажыл-ижиниң херечизи болбайн аан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.).

ЧУРУКТА: Кара-кыс Чыртак-оол сакманчы кызы Чсүганмаа-биле.

АРЕНДАНЫҢ «ТЫВЫЗЫЫ»

Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелгетудуг каттыжыышкынының дугайында ол ажыл-агый ассоциязының структуразын ёзугаар-ажылдап турар деп болур. 12 кооператив, аренда керээзи-биле ажылдап турар 10 бүдүрүлге база бот-орулга-чарылганың ийиги моделибиле ажылдап турар 7 бүдүрүлге каттыжыышкынның составында бактаап турар. Ынчангаш каттыжыышкын чөвүлели эргелеп башкарылганың дээди органы бооп турар. Бистиң каттыжыышкынның бодунда күш-ажылчы коллектив чөвүлели деп чүве чок. Хууда ончузу бир аңгы хевирлиг, организастыг тургузуунуң болгаш идиг бериишкинининг системазы бир янзы бооп турар коллективтериң төлээлекчилери ол чөвүлелде кирип турар.

Шак мындыг структура эрткен чылын тургустунган чүве. Планныг онаалдаларывысты күүседиринге, автомобиль оруктарын тударынга, ооң септелгезин чорударынга болгаш ажыглаарынга эки түңнелдерни бээр боор деп идегеп турган бис. Ынчалзадаа бистиң ол күзеливис бүтпейн барган. Сагыш ышкаш чүве кайын турар ийик. Оруктарны ажыглалга киирер планывыс күүсеттинмейн барган. Күрүненің капитал салыышкыннарындан бир миллион чыгам рубльди чедир шиңгээдип албайн барган бис. Ынчангаш аштырыышкынга таварышкан бис. Күш-ажылчы тиилелгеге көөрде аштырыышкындан түңнел үндүрерге ол бир-ле чүвеге чедирип кээр дижир болгай. Ынчангаш бис каяа чазыпкарывысты элээн-не аналиэтеп көрдүвүс. Чазып турган чүүлүвүстен хойнуң билип алдывыс.

Каттыжыышкын болгаш ооң бүдүрүлгелери 1982 чылдан эгелеп кызза чогуур ажылдарның хемчээлин улгаттырган. Кылыр ажылдарывыстың хемчээли ам улуг деп чүвени билгеш, күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргалары — бригада, коллектив болгаш аренда керээлеринче кирип, ону ажыглап эгелээн бис. Кылыр ажылдарывыстың ниити хемчээли 17,6 миллион рубль турганындан 47 миллион рубль чедир өзе берген. Бо депшилгелиг аргаже кирген чылывыс 1982 чылда боттарывыстың күжүвүс-биле кылган ажылывыстың түңү 16 миллион рубль болган. Эрткен 1989 чылда бо талазы-биле көргүзүүвүс 26 миллион рубль болду. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 2 катап өскен.

Шак мындыг көргүзүглер чүнүң ачызында чедип алдынганыл? Ол боду-ла келбээн. Бүдүрүлгеге чаартылгаларны чорутканының ачызында бо бүгү чедип алдынган деп чугаалаза чөрле ажырбас боор. Материалдыг болгаш акша курлавырларны кайы хамаанчок чарыгдавайн, ону камнап, хумагалыг ажыглап келгенивисте базала ужур бар. Бүдүрүлгени чаартып, дузалал бүдүрүлгелерни организастап, кадр айтырыгларын шын шиитпирлеп келгенивис маңаа базала идиглиг болганы чугаажок.

Он ийиги беш чылдың сөөлгү чылының баштайгы айы адакталыр деп тур. Моон мурнунда бистиң ап келген хемчеглеривис ам-даа четпес-тир деп түңнелди үндүрүп турар бис. Ол хемчеглер болгаш чорудуп келген ажылывыс орукчулар коллективиниң бүгү кежигүннериниң бар арга-курлавырларынга дээш шыдаваан деп бодап турар бис. Кижи факторунче кичээнгейни кошкаткан турган болдувус. Ажылчыннарның хөйнү кылыр, эки шынарлыг бүдүрер, эки ажылдаар дээн күзели долу ажыглаттынмайн барган. Ажылчыннарның эки ажылдаарынга идиг берипки дег чүүлдер ажылдавайн барганы харааданчыг болган.

Сөөлгү беш чылда каттыжыышкынның болгаш ооң бүдүрүлгелериниң ажыл-ишчилериниң кижи бүрүзү канчаар ажылдаанын база сайгарып көрдүвүс. Кижи бүрүзүнүң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү бедиир тудум, харындаа кудулап бады келген-дир деп түңнел үндүрген бис. Ажыл-агый механизминиң эде тургустунуушкуну орукчулар бистерге ындыг кончуг-ла эки түңнел бербээн бооп турар. Моон үнүп ап болурунуң аргазы чүдел? Бо орукчуларны бөгүн дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи. Аренда харылзааларын улам ханыладыр болзувусса, моон уштунуп болур арга бар. Экономиктиг идиг бериишкиннерин болгаш торгаал онаар аргаларны ажыглап тургаш, керээ ёзугаар ажылдаары кедилиг деп билип турар бис. Керээлиг экономиктиг системаның кол даяныр чүвези участок, бригада. хуузунда аренда керээзи-биле ажылдап турар ажылчын болур болза, үүле бүдүнгүр болгу дег.

Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелгетудуг каттыжыышкыны болгаш ооң чөвүлели бүдүрүлге участок ара-зының экономиктиг харылзааларын ажылдап кылыр талазы-биле улуг ажылды кылып чоруткан. Аренда харылзааларының кол звенозу болуур ужурлуг участоктуң бот-тускайлаң болурунуң статузун, ол боду хуузунда санажыр аңгы сайгыт болдурунуң дугайында саавырны ажылдап кылгаш бадылаан. Моон соңгаар бистиң чедишкинниг ажылдаарывыс кол хамаажыр база бир харыысалгалыг ажыл бар деп санап турар бис: Ол чүүл дээрге чер-черде бистиң участоктарывыс кооперативтер хевирлиг бооп алгаш, боттускайлаң, шөлээн ажылдаарын боттарынга эки тура-биле ап, ажыл-агый чорудулгазының алыс түңнели дээш харыысалганы боттарынга алыр болза, эки деп көрүп турар бис.

Бот-тускайлаң ажылдай бээр участоктарның бүгү-ле эрге-хоойлу айтырыгларын бирден бирээ чокка ажылдап кылып каан. Ам хамык чүве участоктар удуртунчуларының, бригадирлериниң, ажылчыннарның чаа негелделерге дүүштүр ажылдаарынга кайы хире белеткенгенинден кол хамаажыр. Аренда харылзааларындан ужукталып тывылган кижи фактору ам-на ходелип эгелээр, кижи бүрүзү алыс түңнел дээш ам-на кызымак ажылдаар, моон мурнунда күүседип чадап турган планныг онаалдаларывыс күүсеттинип эгелээр, республиканың орук ажыл-агыйының ажыл-ишчилери бо чылдан эгелеп эки ажылдай бээр боор дээрзинге бүзүреп турар бис.

Васылай ТРОФИМОВ.
Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальныгы.

СОРУЛГАЛАРЫВЫС ЧАҢГЫС БОЛГАНДА

● ВЛКСМ-ниң область конференциязының соонда бодалдар ●

Комсомол конференциязының дугайында сайгарылганы кылып тура, аңаа болган илеткелдиң эвес, а ооң түннелдериниң дугайында демдеглеле эки хире. ВЛКСМ-ниң XXIII отчёт-соңгулдалыг область конференциязынга ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары С. Х. Кашпык-оолдуң илеткелинге хамаарыштыр маргылдаалыг, изиг чугаалар өскүп үнген.

Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозта комсомол организациязының секретары Марина Сарыг «Комсомолдуң ажыы бар бе, чок бе?» деп айтырыгга бүзүрелдии-биле «бар» деп харыыны бербишаан, комсомолдуң ат-алдарын катап эгидер дизе кандыг хемчеглерни алза эки дээрзин айыткан. Бир-ле дугаарында шүшпең, ажыл чылзыр чоруктан уштунар, аныяктар ортузунче кирер, ажылдың эрги стилинден чарлыр.

«Багын чугаалаарга бачыды арлыр дижир», ылап-ла бистиң республика комсомолунуң шүшпекин-даа канчаар. Аныяктарның амыдыралындан каш базым озалдап чоруп олурар дизе хөөредиг эвес. Үстүкү эшелонда эде тургустуунушкун адаккызыныындан оранчок чыдып калган-дыр ийин. Аныяктарның амыдыралында хөлегелиг талаларның тыптып келириниң база бир чылдагаанды ол-дур.

Оон аңгыда, эмин эрттир мактаныксаар, көргүзүг сүрер «аарыыбыс» хевээр артпышаан. Аңаа чижек кылдыр илеткелчиниң мындыг сөзүн алыыл: «...Бөгүн Кызыл хоорайда «Спутник» деп аныяктарның чүрттелга комплекизи, ол ышкаш Хову-Аксы суурда база бир АЧК херек кырында ажылдап турар. Ында ниитизи-биле 120 кижи ажылдап турар, 1991 чылда 130 өг-бүле АЧК-ның түткан бажыңнарынга чаа квартираларны алыр...»

Мындыг саннарны дыңнаан, чүве билбес кижи сеткилинден өөрүп, шынап-ла, бистиң комсомолувустуң шыдавас чүвези бар эвес деп хей-аът кирип болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа Хову-Аксында АЧК-да ажылдап турар тудугжу Артём Кадыр-оолдуң чугаазы кижини дораан-на дадагалзаашкынга чедирер болгаш баштайгы бодалынга чигзиндириптер.

Комсомол обкому бистиң АЧК-ны бодуюң чалгыныңың адаанга хоргастап алган-дыр, ындыг болганда ол бистиң чедиишкиннеривисти бодуюң чедиишкини кылдыр көрүп болур бе? Комсомол обкому бисти АЧК кылдыр тургузуп каан дээрден башка херек кырында дузалапкан чүүлү бар эвес. Ам кээп отчётка ону зеңгейи-биле киирген ажыы чүл?...»

Аныяктарны амгы үеде кандыг айтырыглар дүвүредип чоруурул база оларның келир үеги сорулгалары кандыгыл дээн ышкаш айтырыгларга комсомол ажылдакчызы кижи харыыны дилеп тыпкан, аныяктарның амыдыралының судалын билир болур үжүрлүг турбуже, олче ханылап кирбейн, тургустунуп келген чидиг айтырыгларның чүгле кырын көрүп өөренип калган бис. Самдар, ирик хөйлеңни чеже-даа чамаза, бир черинден сйлуп, орлуп калыр-ла болгай. Чаа хөйлең кедип алыр үе келбээн бе? Бо хүннерде аныяктарның комсомолдан хая көрнү бергениниң бир чылдагаазы мындыг. Комсомол аныяктарның эки, дузалакчызы, деткимчези болуп шыдавас деп үүлдү олар билип каан. А идегел чокта, ВЛКСМ-ниң одуруунга туруп, бүзүревези, боттанмазы идеяларга опейледип олурган ажыы чүл? 1967 чылга бодаарга, комсомолчуларның саны бистиң республикада 4 мунга кызырылган, «Ол саины эмин эрттир чүрекке чоок алган хевээ чок, ындыг болур-даа ужурлуг турган. Моон мурнунда комсомол институт киреринге, даштыкы чурттарже чоруурунга магадылал болуп турган. Оон аңгыда, комсомолду эрге-ажык, албан-дужаал сүреринге база ажыглап турган» деп, С. Х. Кашпык-оол бистиң сеткиливисти чазамырлаарын оралдашкан. Ынчалза-даа оон сагыш-чүрээвис оожургаваан.

Республиканың комсомол организацияларында эде тургустунуушкун келбээн деп чугаалап шыдавас бис. Буураашкынныг, чедимче чок, аштырыышкынныг-даа болза, чырык үзел-бодалдар бодунуң шын оруунче бар чыдар.

Ажыл, өөредилге айтырыгларын чер-черлерде шиитпирлеп эгелей бергени чаагай талаларже өскерлиишкиннерниң херечилери-дир. Оон-биле чергелештир аныяктарның хостуг үезинии, дыштанылгазының дугайында айтырыгларны база уттуп болбас. Кижилер-биле ажыл дээрге амыдыралдың бүгү-ле талаларынга деген, ол бүгүден коштунган илчирбе дээрзин утпазывысса эки. А илчирбениң кайы-бир дээрбээ үстүп чыдып калган болза, будурген ажылывыстың буурап дүшкени ол.

Комсомолда база бир мындыг таарымча чок байдалдың дугайында ыяттавайн барып шыдавас мен. Демнежип ажыл кылырының орнунга, бот-боттарын ызыржып, «кым олудунда, а кым бодунуң олудунда эвес» дээрзин сайгаржып, маргыжар чорук ВЛКСМ Кызыл хооркомунуң болгаш комсомол обкомунуң аразында турган. Мындыг чүүл кымны-даа чараш чүүлге кайын чедирер. Бир эвес конференцияга таптыг хайгаарап олурган болзуңарза, хоорай организациязының талазындан бодунуң туружун сыгаарын оралдашканын эскерип болур «маргыжыышкын үезинде алыс шын илереттинер» дижир, ол чугаажок. Чүгле «маргыжыышкын» деп сөстүң ужурутказын соора билип, амы-хууда хамаарылгазын илеретчиринге ажыглаар болза, ажылга багай. Эрге-дужаал былаажыксаан хөөнүң тыныжы эрткен пленумга-даа, бо конференцияга-даа билдинип турган болдур ийин. Шак мындыг эпчок чүүлдерден дарый үштунуп, демниг ажылдаар херек деп база катап айтып каайн. Крыловтуң баснязында рак, куу, шортан дег тергени үш аңгы чүкче сөөртсүвүссе, ону чаңгыс черден шимчедип шыдавас бис.

Конференцияга саналдарын бергеннер хөй болган. Ольга Чуркина, Леонид Кара-оол, Адыгжы Саая, Марина Сарбаа, Амур Уваңгур, Игорь Алабужев дээш оон-даа өске делегаттарның саналдарында ажыктыг чүүлдер хөй болган. Аңаа үндезилеп ВЛКСМ Тыва обкому чөптүг шиитпирни үндүрүп, бодунуң ажылынга ону ажыглаар дээрзинге бүзүрээр апаар.

Делегаттар соңгулдаларны организастыг пленумга эвес, а конференцияга, хөйнүң киржилгези-биле чорударын сүмелээннер. Оон түннелинде ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретарыга Семен Кашпык-оол, ийиги секретарынга Сергей Монгуш, секретарынга Вячеслав Яидай-оол олар соңгутканнар.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: конференцияның ажылының үезинде.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Өңнүктеривис тудуп турар

ОРДУ БЕДИП КЭЭР

Репортаж

Кызыл хоорайның, харын-даа бүгү Тыванның школачыларының үр маңаан тудугларының бирээзи — Пионерлер бажыңы. Янзы-бүрү бөлгүмнер, спортчу маргылдаалар эрттирериниң, ойнап-хөглээриниң таарыштыр туткан бажыңныг бооруп уруглар, оолдар, оларның башкылары шагдан бээр күзеп келгеннер. Пионерлер бажыңының тудуунуң дугайында чугаа каш чыл улаштыр чоруп келген соонда, чүүдаа болза, ону эрткен чылын тудуп эгелээн. Үр-ле дизе, ийи-үш чыл болгаш, чырык, делгем, чараш пионержи орду найысылалдың чөөн талазынга, Улуг-Хемниң эрииңге бедип үнүп келир. Ордуну тудар черни, агаар-бойдус талазын ап коор болза, чедимчелиг шилип алган.

Тула хоорайдан келген тудугжулар ону көктүг-шыктыг ортулукта тудуп турар.

— Планда көрдүшгенин ёзугаар Пионерлер бажыңын 1991 чылда ажыглалга киирер ужурлуг бис — деп, бот-орулгачарылгалыг тудугжу участоктуң начальниги Л. В. Петров чугаалады. 1989 чылда участоктуң тудугжулары Пионерлер бажыңынга 900 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алганнар. Бир эвес тудуг материалдарын Тула хоорайдан сөөртүп турганын катай санаар болза, шиңгээттинген ажылдарның хемчээли 1 миллион 800 муң рубль чеде бээр. Тудуг-монтаж ажылдарының темпизи 1989 чылда оон-даа дүрген боон болур турган. Мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы биле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжымышкынның демир-бетон кылыглар заводу бетонну база демир-бетон блоктарны чедир бербейн турганындан тудугжуларның ажылы оожумнаан.

— Төлевилелди, тудугну тудуп эгелээн соонда өскертип эгелээри Тыванның тудугжуларының «дуржулгазында» бар. Пионерлер бажыңын тудуп киргенде төлевилелде өскерлиишкиннер бар болган бе?

Бо айтырыгга:

— Удыг өскерлиишкиннер нок. Төлевилелде бажыңның тавзан сүгнүң деңиелинден 3 метр хире чавызадып каан болган. Оон ыңай, ону демир-бетон блоктардан кылырын кэрүп каан чорду. Блоктардан салырын ойталаап, демир-бетон өргеннер черже киир шаап тургаш, бажыңның тавааң салдыыс. Ам ажыл шуудаан. Хапаларны тудуп эгелей бердивис. Эң нарын ажылдарны кылганывыс ол-дур — деп, Лев Васильевич харылады. — Демир-бетон өргеннердиг кылдыр бажың тавааң салырга, тудуг материалдарынга база кампалгалыг боор.

Пионерлер бажыңында ажылдап турар тудугжуларның аразындан эң эки ажылдап турар кижилерни адаарын дилээривиске, шүнту шалыпкын, кызымак ажылдап турар улус бо дээш Владимир Бодяев, Владимир Ондарны дээш, каш кижиниң адыы адады. Туланың тудугжулары-биле кады Тыванның тудугжулары ажылдап турар.

Уругларга, оолдарга ойнаар-хөглээр, өөренир чараш бажың тудуп бээр дээш ажылдап турар тудугжуларның ажылынга шаптыктап турар ийи-чаңгыс кижилер бар болду. Краннар дээш өске-даа дериг-херекселдерни үрей шаап каапкаш баарлар. Кымнарыл ол? Улуг кижилер бе, уруглар боттары бе?

Пионерлер бажыңынга кандыг өрээлдер, залдар турарыл? Ону уруглар сонуургаары чугаажок. Пионерлер бажыңының узуну 100, дооразы 50 метр. Концерт залы, спорт залы, янзы-бүрү бөлгүмнер ажылдаар өрээлдер аңаа турар. Эң-не солун чүве — Пионерлер [illegible] дүүнге обсерваторияны тудуп, ону тускай дериглеп-биле дерипр. Обсерваторияга та кандыг бөлгүмнер ажылдаар чүве, астронавтар, космонавтар бе?.. А кол-ла чүүл — уруглар, оолдар сылдыстарны телескоптар-биле көрүп, октәргай деңгемниче ханылап, космосту өөренир. Оларның аразындан космонавтылар, астронавтар үнүп кээр чадавас.

Пионерлер бажыңы орду-биле домейлештир бедип үнүп кээр. Урутларга эң эки белекти ат-сураглыг Тула хоорайдан келген бистиң өңнүктеривис-тудугжулар белеткеп турар.

Шәңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда Пионерлер ордузунуң тудуунда ажылдап турар тудугжулар В. Бодяев, бригадири П. Погоцкий, В. Ондар; ында кран башкарыкчызы А. Прогопов.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

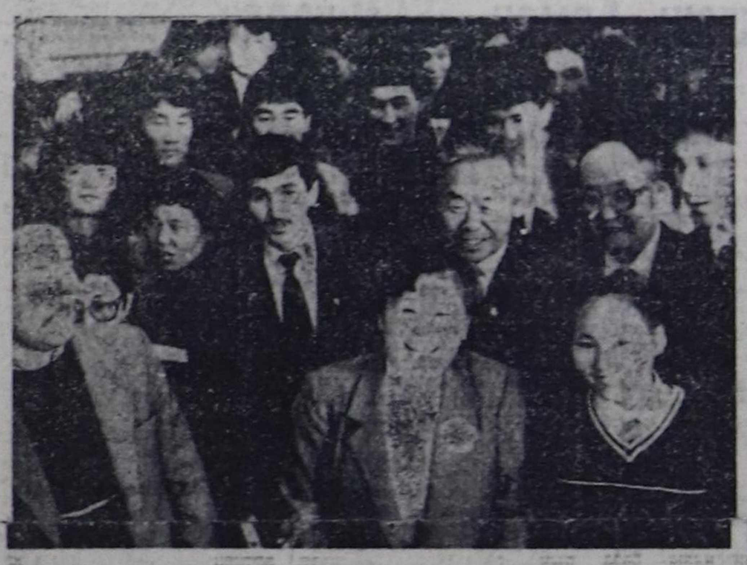

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээри доозулган. Депутаттарга кандидаттар бо хүннерде соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирип эгселээн. Соңгулда кампаниязының база чугула бир айтырыы—участок соңгулда комиссияларын тургузары чер-черде уламчылап турар.

ХЕМЧЕГЛЕР ЁЗУГААР

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларына белеткелдер Өвүр районда хоойлуларга дүүштүр чоруп турар. СЭКП райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи М. Д. Шагдырга бистиң корреспондентиниг ужуражы бергеш, дараазында айтырыгларны салган.

— Чугула политиктиг кампания — соңгулдаларга белеткел ажылдары силерниң районнуң чер болганда калбэрган-дыр. Ол дугайында таныштырып көрүңерем, Маадыр Доржуевич.

— РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белетнел ажылдарын районнуң кедээ Советтериниде быжыглаан, оларны дамчыштыр удуртулганы боттандырып турар бис.

Районда 25 партия эге организациязы бар, оларның хуралдарын эртиргеш, аңаа РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларынга партияның Тыва область организациязының политиктиг платформазын таныжып чугаалашкаш, ында айтыкан сорулгаларны амыдыралга боттандырарары-биле партия эге организация бүрүзү план-хемчеглерни ажылдап кылган. Партия обкомунуң платформазын районнуң коммунистери чүүлдүзүнүп деткээн болгаш ажыл-чорудулгазының программазы кылдыр хүлээп алган.

— Депутаттарның кандидаттарының депшидилгезин доозулган; амгы үеде соңгукчулар-биле ужуражылгалар чоруп турар болгай. Ында чеже кандидаттар депшиттигенил, оларның аразында мурнакчы ажылчыннар бар бе? Оларның дугайында кысказы-биле дыңнаксап турар бис.

— Тыва АССР-ниң улус депутадынга 4, район Совединге 50, чер-чер Советтеринге 115 кандидаттарны депшидер ужурлуг бис. Соңгукчулар улус депутаттарының кандидаттарынга ажылышчы, амыдыралга төлептиг, политиктиг болгаш ниити билии шыырак, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг коммунистерни, комсомолчуларны, партия кежигүннерни эвестерни депшиткеп, ынчангаш оларның шынар составы багай эвес деп дидими-биле чугаалап болур. Район Совединин депутаттарының кандидаттарынга 63 кижи депшиттиргеп, оларның аразында 26 ажылчын бар. Оларга районнуң тудуг-септелге участогунуң тудугжузу Карбы Мөңгүн-оол, «Торгалыг» совхозтуң чолаачызы Алексей Куулар, «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжузу Монгуш Күнзеңмаа, «Кызыл тук» совхозтуң сарлык кадарчызы Любовь Куулар болгаш өскелер-даа хамааржыр. Көдээ Советтериниң депутаттарының кандидаттарынга 124 кижини депшиткеп, оларның иштинде ажылчыннар эвээш эвес. «Торгалыг» совхозтуң саанчызы Марта Самбук, «Ак-Чыраа» совхозта бот-орулга-чарылгалыг мал чеми белеткээр звеноңуң удуртукчузу Ооржак Холчүк-оол, районнуң амыдырал хандырылга будурүлге эргелелиниң дааранынкчызы Саня Монгуш болгаш өскелер-даа депшиттирген.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга 6 кижи депшиткеп. Оларның иштинде «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы Тумат Найырал бар. Бо малчын сөөлгү чылдарда доктаамал эки көргүзүглерни чедип ап келген болгаш хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип турар эң-не төлептиг кандидаттарның бирээзи. Ол ышкаш оске-даа мурнакчы ажылчыннар кандидаттарның аразында эвээш эвес. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттардан эң-не баштай Хандагайтының № 85 соңгулда округунуң талазыбиле СЭКП райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел, Дус-Даг № 86 соңгулда округунуң талазыбиле Н. О. Тумат бүрүткеткеп.

— Соңгулда мурнунуң агитациязынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Партия эге организация бүрүзү бо айтырыгже кол кичээнгейни салып турар. Агитпунктуларны, участоктарны дерээн, ында агитаторларга, соңгукчуларга херектиг номнар, солуннар бар. Агитаторларның составын чаарткан, оларның семинарларын эрттирген, соңгулдалар үезинде кылыр ажылын тодаратказын. Библиотекаларда соңгулдаларга хамаарышкан номнар делгээн булуңнарны организастаан. Депутаттың кандидаттарының дугайында калбак агитация-биле чергелештир делегейде, чүрт, республика иштинде болуушкуннарга хамаарышкан беседаларны пропагандистер, лекторлар, политинформаторлар, агитаторлар чорудуп турар.

Районнуң ажылчы чону соңгулдалар хүнүн күш-ажылчы чедиишкиннерлиг утказуур дээш бо хүннерде шалыпчы ажылдап турардар.

Беседаны Таан-оол ХЕРТЕК кылган.

Чагаа парлаттынмаза-даа

АТТЕСТАЦИЯ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Эрткен чылдың ноябрьда Чадаананың хөмүр-даш разрезиниң уруглар садының ажылдакчыларындан редакцияга хомудал келген. Чагаада эйыттынган четтестерни коллективтиң ниити хуралынга партия, профэвилел организациязының удуртукчуларының киржилгези-биле сайгарган. Хомудалды утка аайы-биле үш янзы байдалга чарып алган сайгарганын райкүүскомдан дыңнаткан.

Бирээде, ажылга улус хүлээп алырда, ол-бо деп ылгаар чоруктар разрезтиң удуртулгазында бар бе? Ийиде, уруглар садында штаттан артын турар ажылчыннар бар бе, бир эвес бар болза, кызырыышкынны канчаар чорударыл? Үште, хөмүр-даш разрезиниң даргазының (А. Ю. Ильин) талазындан хөй-ниити организацияларын холгаарлаар чоруктар турган бе, кандыгыл?

Сайгарылганың түннели мындыг болган. Бо коллектив, Чадаананың оске коллективтеринге бодаарга, национал состав талазы-биле холушкак: Ниити-даа, ховар-даа мергежилдиг тывалар өске нациялыг улустар-биле бир денге ажылдап турар. Оларны кызып-кыяр чүүлдер турбаан. Ажылга сула, харыысалга чок кижилерни кандыг-даа нацияныы дивейн, хемчег ап турар.

Разрезте кадрлар айтырыын удуртулга шиитцирлеп турар. Мында таарымча чок чүүлдер тодаратынмаан. Уруглар садында харын ийи кижи штаттан ажыр ажылдап турар. Ол үеде ол ажылчыннар декрет шелээзинге турганнар. Ынчангаш чыл төнүзүнге дээр ажыл чок артар кижи чок, бо чылдың январьда коллективке (разрезке) аттестацияны чорудар. Ону уруглар садының ажылчыннары база эртер. Штатты аттестацияга түннели-биле тодарадып тургузар.

Разрезтиң даргазы А. Ю. Ильиннин талазындан хөй-ниити организациялардың холгаарлаар чоруктар бары бадыткаттынган.

СЕМИНАРДАН КЫШТАГЛАРГА ЧОРДУВУС, ХӨЙНҮ БИЛИП АЛДЫВЫС

Республиканың Төп районнарында совхозтарның кол зоотехниктери чоокта чаа Агроүлетпүр каттыжымышкынынга чыглып, «Ниити орулгадан кирип алыр шалың төлевирнинии нормативи болгаш өг-бүле керээзии организастаавы» деп семинарга киришкен. Олар Тандыда «Коммунизминин хереди» совхозтуң малчынарының өг-бүле керээзии-биле ажылдап турарын херек кырынга көөрү-биле аңаа чораан.

Конторанын кызыл-будунуңга совхоз директору К. Ч. Хертек ажыл-агыйның ындыг углаңышкынныг болуп турарын, 1988 чылда хойжуларны өг-бүле керээзинче киргенин, хой ажылының орулгалыының болгаш совхозтуң үндезилеттинин тургустунганының дугайында чүве чугаалаан. Ажыл-агыйның кол экономизи А. К. Тюлюш «Экономиктиг санаашкыннарны өг-бүле, бригада керээзинде канчаар ажыглаан турарының дугайында», а мал ажылынын талазы-биле бухгалтер Ч. С. Чамзырын «Өг-бүле керээзинде малчынарның учёт, отчёдунуң, чек системазын ажыглаарының дугайында» таныштыргаш, билдинмейн барган чамдык айтырыгларга немей харыыны бергеннер.

1989 чылда совхоз директциязы-биле керээ чаргаш, үре-түннелдиг ажылдаан дуржулгалыг малчынар Кончүк-оол Чамыянович Оюн, оон кадайы Дүктүгкыс Дамбаевна Монгуш оларның Кызыл-Хая деп черде кыштаанга чеде бердивис. Хойжуларның күшажылчы стажы 30 чыл. Энир чылын школа дооскан уруу Марина Оюн дузалакчы кадарчылап ажылдап турар. Сөөлгү беш чылдарда өг-бүле доктаамал бедик көргүзүглерни чедип ап, төрүүр 100 хойга онаштыр 100-тен өрү хураганнарны камгалап ап келген. Эрткен чылын 411 хоюндан керээ ёзугаар 332 хураганны алырын айыткан болза, херек кырында 423 хураганны камгалап ап, пландан ажыр 42 центнер немелде деңзинни алган. Будун чыл дургузунда 11322 рубльдиң материалдыг чарыгдалдарын үндүргеш, ниитизиле 17961 рубльдиң продукциязын бүдүрер турган болза, херек кырында материалдыг чарыгдалдар 8824 рубль болган, 2232 рубльди камнап алгаш, өг-бүле 24658 рубльдиң продукциязын бүдүргеп. Ол дээрге бир хойдан 60 рубльдиң продукциязын бүдүргени ол.

1988-89 чылдарның кыштаглаашкынында олар 28 тонна сигенин белеткеп алган болза, бо чылын өткен сигенин тайыс болганындан 11 тоннаны белеткээш, кыштаанда сөөртүп эккеп алган. Бажыңның ыжык талазында хомут, чүген, чулар, колуннар болгаш өске-даа дериг-хереклерни чурумчыскаалдыы-биле чыый салып, азып каан. Шанак, терге база оон ырак эвес черде тургустуунган. Херек апарза, Кончүк-оол Чамыянович ийи аъдыг тергелеп азы шанактаап кыштаанга кандыг-ла-бир ажылды қылып алыр.

— Ажылдың хыын билип, үр чылдарда ажылдап келген-дир силер. Чедиишкиннерге чогум черде чүү чүве кончуг салдарлыгыл? — деп кадарчыдан айтырарымга, ол бодамчалыг мынчаар харыылады:

— Зоотехниктиг, ветеринарлыг негелде ёзугаар хойнуң кыргылдазын, чуулдазын шынарлыг чорудар. Семиртилгезинче кичээнгейни углаар. Чайыл эртенги сернинде откарар. Малдың тарып боозадылгазының үезинде эки одарладып, суггадын шын организастаар. Коданы чогуур үезинде хевирлээр. Эң-не кол чүве — малчының шудургу ажылы. Оон шунту чүве хамаарыжыр. Төрүттүнген чаш хураганны болур-чогууру-биле иезинге эмзирип, дорукку-же хайгаараар ужурлуг.

Малчының харыызында кайгамчык чүве чок. Чедиишкини ооң олут-чыдын чок, шудургу ажылының түңнели. Оларның өг-бүле керээзи-биле ажылдап турарының дуржулгазын сонуургаан, дыка хой чүүлдерни билип ап, көрдүвүс. Бо хүннерге чедир коданда 50 ажыг хой ооллаткан.

Вячеслав МОНГУШ.

Бистиң кандидаттарывыс

ТУДУГЖУ

«Шагаан-Арыг тудуг» трестиң 18 дугаар көжүп чоруур механизастазын колонназының тудуг участогунуң тудугжулары улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң депутадынга кандидат депшидерибиле хуралга чыглып келген. Депутаттың кандидадынга депшидер нарын айтырыг тудугжулар коллективиниң мурнунга тургустунуп келген. Эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүштүр ажылдап, чурттап чоруур, даандырган ажыл-херек дээнде мергежилин, күжүн харамнанмас, могаг-шылаг билбес кижилер-ле тудугжуларның аразында хөй. Ынчалза-даа оларның эң төлептиин шилип алыр үүле оларга оңаашкан.

— Район Совединиң депутады бооп шыдапкы дег, ажылдап турар коллективиниге, эш-оорунге хүндүткелдиг, эки ажылдап турар кижилер бисте хөй-ле болгай. Ынчалза-даа бо хоорайның баштайгы өргенниринден, таваандан эгелеп тутчуп келген бистиң эжибис Валерий Сайын-оолович Чульдумну дешпитсе, черле частырыг кылбас боор бис —деп, тудугжуларның бирээзи санал үндүрген.

— Шын-дыр, шын-дыр. Ол черле төлептиг кижи — деп, залга олурганнар оонмоон шуугап эгелээн. Чамдык кижилер оске эш-оорунуң кандидатуразын-даа саналдап турган. Хуралга олурушканнарның хөй кезии В. С. Чульдумну район Совединиң депутадынга кандидат кылдыр дешшидер дээн саналды деткип, баштайгы саналга «ушкажы» берген. Депутатка кандидаттар кылдыр адаан кижилериң Шагаан-Арыг хоорайның тудугларынга киирип келген үлүүн, хөйнити ажылынга киржилгезии, эде тургустунуушкуннуң негелделерин өзугаар ап көөрге, В. Чульдумиүн «денизин» чаа базып турар болган. Ынчангаш участоктуң ажыл-ишчилери аңаа улуг идегелди көргүзүп, район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр дешпиткен.

Чаа Шагаан-Арыг хоорайның ора-сомазы хевирлеттинип эгелеп турган 1970 чылдарның эгелинде Валерий Чульдум маңаа келген. Ол баштай-ла бызаңчының мергежилин чедип алыры-биле өөреникчилеп кирип алган. Ынчан чаңгыс каът ыяш бажыңнар тудуунга ажылдап турган, тудугжунуң мергежилин шору шингээдип алган. Чоорту түүйбу тудугларже шилчээн. Шагаан-Арыг хоорайда туттунган хөй каът чуртталга бажыңнарында, школаларда, албан, организация черлериниң тудугларында В. Чульдумнүң хол дегбээн тудуу чок дизе, черле хөөредиг болбас.

«Канчал тудугжу болу бергениң ол?»—деп оон айтырарга, ол мынчаар харыылап каар: «Анаа-ла тудугжу бол дээш сени тудугга аппарып каар болза, сенден эки тудугжу-даа үнмес. Маңаа сонуургал, сунду херек».

Валерий Чульдумнүң ада-иези — малчыннар. Ол чайгы дыштанылгазының үезинде ада-иезиниң аалынга чанып келгёш, оларның хоюң бо-ла кадаржы бээр. Ол хөй кадарын чорааш, элейинге, довуракка янзыбүрү бажыңнар, мал кажааларының хевир-дүрзүзүн чоруур, оон түржүк, терек чөвүрээзинден безин чазай берген турарын сактып чугаалап орар. Бо база-ла оон тудугжу болуруңга идиглиг болган чадавас. «Тудугжу мергежилимни бедидип алырымга «Архитектура и строительство» деп журнал база «Строительная газета» солун (ам оны «Рабочая трибуна» дел адаар апарган) арга-сүмелерип турар. Ынчангаш бо журнал биле солуннуң үргүлүү чагыдып ап турар мен. Ол мээң сүмелекчим» —деп, В. Чульдумнүң чугаалап органын дыңнаан мен.

1980 чыл оон амыдыралынга кажан-даа уттундурбас чыл бооп артып калыр. Чүге дээрге ол чылын Валерий Чульдум ленинчи партияның хүрээлеңинге кирген. Оон бир партийжи даалгазы —аныяктарны тудугжунуң мергежилинге өөредири —улуг харыысалгадыр деп, ол санап чоруур. Ынчангаш ол хүлээлгезин депутатка кандидат В. С. Чульдум ак сеткилдиг күүседип турар. Оон өөредип каан өөреникчилери Борис Найдан-оол, Александр Сат, Юрий Лайзап ам дуржулгалыг дашчылар болу берген.

Чоннуң аъш-чем болгаш өске-даа барааннар-биле хандырылгазының, дузалал ажыл-агыйының, тудугжуларның садыг, эмнелге хандырылгазының, оларның культурлуг дыштанылгазының айтырыглары В. С. Чульдумнүң программазында кол черни ээлеп турар. Кады ажылдап турар өөрү бригадири Валерий Сайын-оолович Чульдумге улуг идегелди көргүскеин оон хөй чылдарда кызымак ажылын үнелеп көргени деп билир мен. Ол сонгукчуларның идегелин бүзүредип шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Ынчангаш бүгү пенсионерлерни, инвалидтерни Сергей Дамбаевич Кировту улус депутадының кандидадынга депшидер дээш бадылаашкыннарывысты бээринче кыйгырдым.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
Персоналдыг пенсионер.
Кызыл хоорай.

ЧАА ЧАРЛЫКТЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1990 чылдың январь 2-де «Улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш харыысалга дугайында» Чарлыкты хүлээп алган. Ол Чарлык-биле РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге (дүрүмүнге) болгаш административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында РСФСР-ниң кодекизинге өскерилгелерни киирген.

Чижээ, РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 132 чүүлүнүң чаа эдилгезинде РСФСР-ниң хамаатызының сонгуур азы улус депутадынга сонгуттурарынга, улус депутаттарының кандидаттарының бүзүреттирген кижилериниң бүрүн эргелерин боттандырарынга кандыг-даа шаптыктаашкынны кылган таварылгада, бир эвес ол хөделиишкиннер күш дегээшкин, мегелээшкин, кыжаныышкын аргазы-биле үүлгеттинген болза, ийи чыл хуусаада хосталгазын казып азы ол-ла хуусаада эдип-чазаар күш-ажылга шиидер кылдыр көрдүнген.

РСФСР-ниң хамаатыларының сонгуур эргези РСФСР-ниң Конституциязының 91—95 чүүлдеринде доктаатгынган. Хамаатының бодунуң сонгуур эргезинге шаптыктаары деп чүл? Бир дугаарында, сонгукчуларның даңзызы-биле таныжарынга, даңзыларга эдиглер киирер дугайында билдириишкиннер киирерине, сонгукчу барган черин өскертип турар үеде бадылаар эргениң, сонгулда участогунга баарыиың, чажыт бадылаашкының шынзылгаларын алырынга, улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген кижиниң бадылаттырарынга чөпшээрежилгени илередириңге, сонгукчулар-биле ужуражылгалар эрттиреринге, сонгулда мурнуйуң хуралдарынга, телевидениеге, радиога чүве чугаалаарынга шаптыктаарыдыр. Бир эвес шаптыктаашкын Кеземче кодекизиниң үстүнде айыттынган күш дегээри, мегелээри азы хээлиляээри дээн чижектиг аргаларыныың кайы бирээзин ажылаары-биле боттанган таварылгада, чүгле шак ынчан бо таварылгаларның кайы бирээзи кеземче харыысалгазынга онаажыр.

Күш дегээшкини хамаатыныың тудуп хоругдааны (саадатканы, озалдатканы), кандыг-бир шоочалыг бажың иштинге тутканы, оон документизин күш-биле хавырып алганы, эттээни, оон магабодунга кемдээшкин чедиргеии-биле болгаш өске-даа шак ындыг хевирлиг хөделиишкиннер-биле илереттинген туруп болур.

Мегелээшкин дээрге сонгукчуларга, улус депутаттарының кандидаттарынга, оларның бүзүреттирген кижилерииге бадылаашкының болур чериниң, үезиниң, сонгукчулар-биле ужуражылгаларның болур чериниң, үезиниң дугайында, сонгулда бюллетеньнерии доктаатган дүрүм ёзугаар долдурарының, улус депутадынга кандидат дугайында шын эвес (хажыдыышкыныыт) медээлер бээри болур. Чижээ, кажан чаңгыс окрутка улус депутаттарынга элээн каш кандидаттар бадылаттырып турда, оларның кайы бирээзи бодунуң удурланыкчызының дугайында шын эвес медээ киирери-дир. Кажан улус депутадынга кандыг-бир депутатты бадылап турар үеде, участоктуң сонгулда комиссиязының кежигүнү бадылаашкынга кириишээн сонгукчулар орнунга бюллетеньнерии долдургаш, оларны урнаже кирр сугар болза, ону база мегелээшкин деп санаар.

Кыжаныышкын дээрге сонгукчуларга, улус депутаттарының кандидаттарга азы бүзүреттирген кижите психихтиг салдар чедириишкини-дир. Психихтиг салдар чедириишкиннери ол кижилерге азы оларның үеделеринге, чоок кижилеринге база хамаарылгалыг бооп болур.

РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 133 чүүлү өлээн өскерилген. Сонгулда документилерии мегелеп өттүндүр кылган, бадылаашкыннарны шын эвес санаан азы сонгулдалар түңнелдерии шын эвес үндүрген база ол ышкаш сонгулда комиссиязының кежигүнү азы өске бир эргедужаалдыг кижи чажыт бадылаашкын чурумун хажыткан таварылгада 3 чыл чедир хуусаала хосталгазын казып азы ийи чыл чедир хуусаада эдип-чазаар күш-ажылга шиидер.

Сонгукчулар даңзызы, сонгулда бюллетеньнери, сонгуур эргениң шынзылгалары дээн чижектиг документилерии сонгулда документилеринге хамаарыштырар. Сонгукчуларның керек кырында бадылаашкыннарының санын кара өжегээр эвээжеткенин азы көвүдеткенин, участоктуң сонгулда комиссияларының сонгулдаларының түңнелдериниң дугайында мере медээ бергении болгаш өске-даа шак ындыг хевирлиг барымдааларыны бадылаашкының санын шын эвес санааны азы сонгулда түңнелдерии шын эвес үндүргени деп билип алыр керек.

Бадылаашкының чажыттарын хажытканы азы сонгулда комиссияларының кежигүннериниң сонгулда участоктарынга тускай дериттинген кабинаны тургуспааны кабиналар иштинге бадылаашкыннарга шаптараазынар болдурганы, бадылаашкын үезинде кабиналарже киргени азы бакылааны болгаш аңаа демейлешкек өскедаа түүлдерии кылганы дээш харыысалга онааштырары бо түүлде көрдүнген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш административтиг харыысалганы онаары база көрдүнген.

Сонгулда хүнүнде улус депутадынга кандидатка удур азы ону сонгузазын дээш сурталл ажылын чорутканынга холбаштыр административтиг харыысалга хүлээдирин Чарлыкта айыткан. Ындыг хевирлиг агитация чоруткан кижини 50 рубль чедир штраф-биле торгаар азы бир ай чедир эдип-чазаар ажылдарже шилчидер.

Эрге-дужаалдыг кижилерниң бодгаш хамаатыларның сонгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга шаптыктаашкыны азы сонгулда комиссиязының ажылынга эргежок чугула сан-түңнерии база материалдарны бербээни, комиссияның шиитпирлерии күүседирииге шаптыктааны, сонгулда комиссиязының кежигүнүң бодунуң хүлээлгелерии боттандырарынга шак ындыг шаптыкты болдурганы дээш административтиг харыысалга онаары көрдүнген. Мындыг таварылгада хамаатыларга 50 рубль чедир, эрге-дужаалдыг кижилерге 100 рубль чедир штраф төледир. Маңаа, чижээлээрге, бүдүрүлгениң удуртукчузу бир эвес оран-сава, транспорт бербээнинге сылдап алгаш, ол комиссияның ажылынга сонгулда комиссиязының кежигүнүң киржирин чөпшээревейи турары дээн ышкаш. Ынчан улус суду административтиг хемчегии көргүзер. Шак ынчаар хемчег көргүзериниң үндезини — сонгулда комиссиязының шиитпири болур.

Административтиг корумчурум үрээшкиннериниң дугайында херектерии комиссияның шиитпирии хүлээп алган түңден эгелээш, 15 хонук дургузунда сайгарып көрген турар үжурлуг. Административтиг кеземчеия хогайлу-дүрүм үрээшкинии болдурган түңден эгелээш, ийи айдан эвээш эвес хуусада көргүскен турар үжурлуг.

Наталья КАШИРИНА.
Юстицня министриниң оралакчызы.

ОЛ ДЭЭШ БАДЫЛААР МЕН

Хөй чылдарда ажылдаап, пенсионер болдум. Ажыл чок каяа олуртунар дээр силер, шыдаар шаам-биле база ажылдап чордум. Удавас ленинчи партияга киргенимден бээр 50 чыл болган демдээмниң шынзылгазын алыр мен. Назылап кыраанда кижи черле ындыг, чазаанга даяныр апаар. Амыдыралымга тургустунуп келген чамдык айтырыгларны шиитпирледип алмры-биле республиканың Социал хандырылга министерствозунга бо-ла чеде бээр мен. Менден аңгыда, та чеже инвалидтер, кырганнар, пенсионерлер аңаа баар чүве. Министр Сергей Дамбаевич Киров чонга коичуг ээлдек, хүндүлээчел, биче сеткилдиг кижи чораан. Оон канчаар өөренип, ажылдап келгении билир мен.

Кызылдың № 129 сонгулда округундан РСФСРниң улус депутадынга кандидат кылдыр бистиң министривис Сергей Кировту бүрүткээн болду. Аңаа бистер өгбелер — кырганнар, инвалидтер, күш-ажылдың хоочуннары дыка-ла өөрээн бис.

Бичии Сергей ада-иезиниң чымчак арнын хензиг тургаш-ла көрбейн барган. «Өскүзүнден өлбес» дижир. Ону улуг акызы школа-интернатка эккеп каан. Ол сес классты дооскаш, Кызылдың № 2 школазынга өөренип кирген. Очулдурукчу башкыларның алды ай хуусаалыг түр өөредилгезии дооскаш, ол башкы ажылынга 4 чыл болган. Оон хөй-ниитичи, идепкейжи, ажылынга кызымак чоруун өөренип көргеш. 1955 чылда ону Барыын-Хемчик райүүскомунуң секретарынга сонгаан.

Удуртукчу кижиге бижыг билиг ыяап херек болгай. Ол Красноярскииың областар аразының совпартшколазын болгаш партияның дээди школазын дооскан. Оон 25 чыл дургузунда профоблчөвүлелге ажылдаан. Ол ажыл-агыйлар аразының пионер лагерьлерин совхозтарның хөрениги-биле тургускан, а профэвилел хөренгизи-биле элээн каш көдээ культура бажыңнарын туттуруп кылган. «Хүреш» стадионну болгаш «Мөңгүлек» аалчылар бажыңын, хоорайның суг-ла чүлдүмүнүң хожудап турары-биле чергелештир туттунган оруктарны септеп, автотранспорттуң шимчээшкиниинге айыыл чок йылдыр тударының талазы-биле четпестер хөй. Кызыл — Ак-Довурак, Кызыл —Самагалдай оруктарынга автотранспорт шимчээшкининге таарымча чок байдалдар тыптып кээп турган. Ол чылдагаан-биле республикага 1989 чылдың түгле 9 айларында безин автотранспортка 87 озал-ондак болган, 21 кижи өлген, 91 кижи балыгланган.

Автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкыныңың база КАИ-ниң төлээлери күзүп, чазын оруктарның байдалын хынап, кылып чорудар ужурлуг ажылдарны тодарадып турар. Ынчалза-даа чылдың-на ол ажылдарны бүрүңү-биле кылбайн келген. Эрткен күзүн бедик дөштерге, арттарга алезинии баш удур белеткеп, орукка чаштырбайн турган орук участоктары бар. Доңаттыг күскү үеде автотранспорт шимчээшкининге озал-ондак болдурбас байдалды Туранда орук-тудуг-септелге эргелели тургузуп шыдаваан. Эргелелдиң начальниги күскү болгаш кышкы үеде чорудар ажылдарның планын өй-шаанда тургуспаан. Оон түңнелинде доңаттыг күскү хүннерде эргелелдиң харыылап турар оруктарынга байдал нарын турган.

Орук-тудуг-септелге эргелелдери арепда керээзинче азы кооперативтерже шилчээш, акша-төгерик ажылдап ап болур улуг өртектиг ажылдарны колдады кылып, оруктарны автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг кылдыр белеткээр, аңаа алезии чаштырар, оруктар кыдыынга овааландыр төгер, орук шимчээшкининиң демдектерин тургузар дээн ышкаш ажылдарны кылып чорударынче шоолуг сагыш салбайн турар. Чижээлээрге, оруктарга чаштырып турар даштыг алезинииң дажы көрдүнгениниден улуг хемчээлдиг. Шак ындыг улуг даштыг элезин чаштырган оруктарга шимчээшкин үезинде машина дугуйларының аразындан чаштаан даш каржып эрткен машинаның сонгаларын буза шаап турар. Ол чылдагаан-биле пассажирлер АТБ-ниң автобустарының мурнуку сонгаларын шилдээр шил эрткен чылын шуут тывылбайн турган. Чүге дээрге мурнуку сонгалар шили-биле хандырарының лимидии эрттир чарыгдаан.

Оруктарны тудуп азы септеп турар үеде бойдус камгалалының негелделерин, оруктудуг-септелге эргелелдери күүсетпейн турар. Орук кыдыының хөрзүнү, оон чогунда арга-ыяш, хемнер эриктери үрегдеттинип келген. Оруктарның чалын бедидир төп турган, карьерлерни кайы хамаанчок ажыдып, оон сайны сөөртүп турган. Чижээлээрге, Кызыл—Туран аразында кадыр-берт черлерни оюп чоруур кылдыр оруку эде кылып тура, 20 га тараа шөлүнүң хөрзүнүн үрегдээн. Бир эвес каттыжыышкынны инитизи-биле алыр болза, үрегдеттинген тараа шөлдериниң хемчээли 557 га хире. Оруктарның тудуун азы септелгезин дооскан соонда үрегдеттинген черни катап тургузар талазы-биле ажылдарны чорутпаан.

Республика иштинге оруктарны тудар, септээр, автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле автомобиль оруктарының төлевилелсептелге-тудуг каттыжыышкынның коллективтериниң ажылын республиканың Министрлер Чөвүлелинге база чугаалажып көрген. Автомобиль оруктарының тудуун, септелгезин болгаш ажыглалын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын, ону бүрүңү-биле боттандырарын каттыжыышкынның начальниги В. К. Трофимовка Министрлер Чөвүлели дааскан.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ЛОНДОН. Литваның үндезин чурттакчылары хамаарышпас чорук дугайында айтырыгны аңаа-ла бодамча чокка чарлаар эвес, а чугаалажып көөрүнге белеиин илергейлээн болганда, совет удуртукчу М. С. Горбачевтуң Литвага барып чорааны чедиишкининг болган-дыр деп, Англияның «Санди таймс» солуну бижээн. Үш миллион чурттакчылыг ол республика Совет Эвилелиниден аңгыланып алгаш, догунналры чегей-дир деп, солун оон ыңай айыткан.

ВАШИНГТОН. Совет удуртукчуиуң Литвага барып чорааныиың чогум түңнелдери амдыызында тодаргай эвес-даа болза, М. С. Горбачев дээрге күүлүг политиктиг арталарлыг болгаш ССРЭ-ниң келир үезин баш бурунгаар ылап билир Кремльде кара чаңгыс удуртукчу болуп турарын Литвага оон ханы уткалыг чугаалары бадыткаан деп, «Вашингтон пост» солуниуң редакция чүүлүнде демдеглээн.

ТОКИО. Совет Эвилели бодунуң национал айтырыгларын боду шиитпирлээр ужурлуг деп, «Майнити» солун бижээн болгаш Литвада айтырыгларга хамаарыштыр шиитпирлерии далаш-биле хүлээп алыр чорукту болдурбазынче кыйгырып турар.

ПАРИЖ. Совет удуртукчу М. С. Горбачев бодунуң ханы билиглиин, шыдамыкайын, кижилерни дыңнап билирин Литвага барып чораан үезинде база катап тодаргай бадыткаан деп, Франциянның «Антенн-2» телевидение программазының тайылбырлакчызы демдеглээн. Бодунуң тезистериниң шыныыын кижилерге бүзүредир дээш ол бодундан хамаарышкан бүгүле чүүлдерни кылган деп тайылбырда айыткан. ССРЭниң болгаш эде тургустунуушкуннуң хемчээлинге Литваның чурттакчылары ёзулуг хостут болурун совет удуртукчу ак сеткилдии-биле күзеп турар.

ВАРШАВА. Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының 11-ги съездиви бо чылдың январь 27-де ажыттынар. Чөөн үезелдиг куштериң чаа партиязының тургузукчу конгрези база болур. Съездиниң болгаш конгресстиң делегаттарының холбаштырылга бөлүүнүң хуралы Варшава хоорайга болган. Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында доктаал төлевилелин хүлээп алыр дугайында комиссия тургустунган болгаш ажылдап эгелээн. Чаа партияның программазының, уставының, шиитпирлериниң талазы-биле конгресс комиссиязы база ажылдап турар.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың оралакчы президентизи Дэн Куэйл «Бостон глоб» солунга интервью берген болгаш бодунуң дошкун туруштарын, оон иштинде ССРЭ-ге хамаарыштыр ындыг туруштарын элээн чымчаткан. АКШ-тың оралакчы президентизиниң корреспоидент-биле беседазы бир шак хире үргүлчүлээн. Оон чугаазының текизин солун парлаваан болгаш допчулалын бодунуң тайылбыры-биле кады парлаан.

Кубаны болгаш Никарагуаны Совет Эвилели деткип турар болганда, бөмбүрзектиң барын талакы кеззэиге ССРЭ-ниң политиказы өскерилге чоккa арткандыр деп, Д. Куэйл медеглээн.

ДЕЛИ. Улуг күрүнелериың аразынга дүшкүүрлүг чоруткун күштелгени-биле холбаштыр Индий океанга хамаарышкан делегей конференциязын чыылдырары соңгаарлаан турган. Улуг күрүнелерниң аразында дүшкүүрлүг чорук кажан чавырылган амгы үеде Индий океанны тайбыңның зоназы кылдыр чарлаар сорулгалыг делегей конференциязын чыылдырар үе келген-дир деп, Маврикийниң премьер-министри Анируд Джагнот медеглээн.

БОГОТА. Наркотиктер дээр кара-таакпы аймаан будургеш, чажыды-биле садыгдап турар «Чыдымал выдаче» деп чажыт организация Колумбияның девискээринге хөй чылдар дургузунда хөделип келген. Чурттка өлүрүкчү үүлгедиглерни соксадырынга, Американың Каттышкан Штаттарынче наркотиктерни чорударын болдурбазынга, а ол ышкаш боочепсээн хураадырынга белеиии ол организация медеглээн. Кара-таакпы аймаан будурер лабораторияларын болгаш самолёттар хондурар шөлдерии эргечагыргага дамчыдып бээринге белеиии ук организацияның удуртукчулары база айыткан.

ЛОС-АНДЖЕЛЕС. АКШтың ол хоорайындан дамчыткан медээни өзугаар алырга, делегейде эң бедик бажыңның будуг төлевилелин Чикагоның хоорай чөвүлели чүүлдүг деп санап көрген. Хоорайның төп районунуң барыын талакы кеззэиде амгы үеде эң бедик 110 каът бажыңны «Сиэрс тауэр» деп адап турар. Чаа тудар бажың 125 каът болгаш 585 метр бедик болур. Ону дерии кылырынга чарыгдаар акша-хөреңгилериниң түүиң амга чедир чарлавааи.

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарында сөөк-язы ылгай көөр үүлгедиишкиннер сөөлгү он бир чыл дургузунда улам өзүп келген болгаш ындыг хөделиишкиннерниң саны болгаш деңнели 1989 чылда эң-не бедик болган деп, еврейлерниң лига организациязы дыңнаткан.

Еврейлерге болгаш оларның организацияларынга удур кыжаныышкыннарның, халдаашкыннарның, куду көрүүшкүннериниң саны эрткен чылын 1988 чылдаазынга деңнээрге, барык 25 хуу көвүдээн деп, лиганың чыл бүрүде чарлаар илеткелинде демдеглээн. Ол илеткелди чоокта чаа парлаан.

Сөөк-язы ылгай көөр хөделиишкиннер болгаш үүлгедиглер талазы-биле Американың Каттышкан Штаттарында сөөк-язы ылгай көөр үүлгедиишкиннер сөөлгү он бир чыл дургузунда улам өзүп келген болгаш ындыг хөделиишкиннерниң саны болгаш деңнели 1989 чылда эң-не бедик болган деп, еврейлерниң лига организациязы дыңнаткан.

Чижээ, РСФСР-ниң хамаатызының сонгуур база улус депутадынга сонгуттурар эргезинге, улус депутаттарынга кандидаттарның бүзүреттирген кижилериниң, оларның бүрүн эргелерин боттандырары дээш сонгулда мурнуның агитация ажылын чорударынга шаптыктаан таварылгада, бир эвес ол хөделиишкиннер күш дегээшкини, мегелээшкин, кыжаныышкын-биле холбашкан болза, хамаатыларны 50 рубль, албан-дужаалдыг кижилерни 100 рубль чедир торгаар.

Чижээ, бүдүрүлгениң удуртукчузу улус депутадының кандидадынга дешшиттирген азы бүзүреттирген кижини сонгулда мурнуның сурталл ажылынга киржирии чөпшээревес, ажылындан хоставас дээш оон-даа өске чылдагааннар дилээн байдалдарда.

Улус депутадынга кандидатты сонгулдага тиилеп үне бербезинге салдар чедирер сорулгалыг мере дыңнадыларны тараткаиы дээш 50 рубль чедир хемчээлге штраф оноап, азы айда алыр шалыңындан 20 хууну тыртпышаан, бир ай чедир хуусаага эдип-чазаар күш-ажылга тургузар административтиг харыысалганы онаары база көрдүнген.

Сонгулда хүнүнде улус депутадынга кандидатка удур азы ону сонгузазын дээш сурталл ажылын чорутканынга холбаштыр административтиг харыысалга хүлээдирин Чарлыкта айыткан. Ындыг хевирлиг агитация чоруткан кижини 50 рубль чедир штраф-биле торгаар азы бир ай чедир эдип-чазаар ажылдарже шилчидер.

Эрге-дужаалдыг кижилерниң бодгаш хамаатыларның сонгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга шаптыктаашкыны азы сонгулда комиссиязының ажылынга эргежок чугула сан-түңнерии база материалдарны бербээни, комиссияның шиитпирлерии күүседирииге шаптыктааны, сонгулда комиссиязының кежигүнүң бодунуң хүлээлгелерии боттандырарынга шак ындыг шаптыкты болдурганы дээш административтиг харыысалга онаары көрдүнген. Мындыг таварылгада хамаатыларга 50 рубль чедир, эрге-дужаалдыг кижилерге 100 рубль чедир штраф төледир. Маңаа, чижээлээрге, бүдүрүлгениң удуртукчузу бир эвес оран-сава, транспорт бербээнинге сылдап алгаш, ол комиссияның ажылынга сонгулда комиссиязының кежигүнүң киржирин чөпшээревейи турары дээн ышкаш. Ынчан улус суду административтиг хемчегии көргүзер. Шак ынчаар хемчег көргүзериниң үндезини — сонгулда комиссиязының шиитпири болур.

Административтиг корумчурум үрээшкиннериниң дугайында херектерии комиссияның шиитпирии хүлээп алган түңден эгелээш, 15 хонук дургузунда сайгарып көрген турар үжурлуг. Административтиг кеземчеия хогайлу-дүрүм үрээшкинии болдурган түңден эгелээш, ийи айдан эвээш эвес хуусада көргүскен турар үжурлуг.

Наталья КАШИРИНА.
Юстицня министриниң оралакчызы.

ОРУКТАРГА — ОНЗА КИЧЭЭНГЕЙ

Тываны «дугуйлар кырында республика» деп адап турары аиаа эвес. Хоорай, суурлар аразында пассажирлер аргыштырылгазы, чүүч сөөртүлгези колдуунда автотранспорт-биле боттанып турар. Автомобиль оруктарын кандыг байдалдыг тудуп турарындан база хүн бүрүнүң бо чугула айтырыы хамааржыр. Тываның иштинге болгаш оон дашкаар үнген оруктарны немей тудар, оларның шынарын экижидер талазыбиле эвээш эвес ажыл арткен 1989 чылда кылып чоруттунган. Бир эвес сөөлгү дөрт чылдарны алыр болза, автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының күжү-биле 194 километр узун дурттуг чаа оруктарны туткан, эрги оруктарның шынарын экижидери-биле улуг хемчээлдиг септелге ажылдарын кылып чоруткан. Күрүне чергелиг оруктарның септелгезин 225 километр черге кылган. Республика иштинге автомобиль оруктарының хемчээли барык 4 катап узаан. 109 километр оруку асфальт-биле шыпкан. Оруктарны эде кылып келгенииң түңнелинде чурттакчылыг чөрер аразында оруктарның хемчээли кызырылган, автомобиль транспортунуң шимчээшкининиң үезинде озал-ондак болдурбазының магадылалы шору бедээн. Чижээлээрге, Арадан—Шивилиг участогунга орукту кылып, дорттаанының түңнелинде Кызыл — Абакан аразында орук 27 километрге кызырылган. Көөрге кашла километр, алызын ап көөрге, оон улуг камналга үнер. Республиканың пайысылалын районнар төптери Тээли, Сарыг-Сеп, Самагалдай суурлар-биле харылзаштырып турар оруктарны асфальтылаан. Пассажирлер аргыштырылгазын экижидеринге, чүүк сөөртүүнүң хемчээлин улгаттырарынга ол дыка идиглиг болган.

Ажылды организастаарының экономиктиг арганарын каттыжыышкынында шиигээдип ап эгелээн. 1989 чылда каттыжыышкынның дөрт коллективи аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн. Тос кооперативти тургускан. Аренда керээзинче шилчээн, кооперативтерни тургусканы ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиринге дузалыг болган. Эң эки түңнелдерни Сарыг-Септиң, Туранның болгаш Кызылдың орук-тудуг-септелге участоктары чедип алган. Өске орук участоктары-биле домей техниктиг баазалыг, кадрларлыг-даа болза, боттарының күш-ажылчы көргүзүглерии элээн бедиди көдүргеннер. Ындыг-даа болза, бо коллективтерниң ажылында чаа чүүлдер каттыжыышкында ажыл-херектерни экижидип шыдаваан. № 2 орук-тудуг эргелелде планнаттынган ажылдарның түүле чартының эрткен чылын күүседип шыдаан. Самагалдайда орукседтелге-тудуг эргелелиниң, көвүрүг тудуунуң эргелелиниң ажыл-херектерни база шоолуг-ла эвес. Үстүнде ады үнген коллективтериң багай ажылыцың түңнелинде орук болгаш көвүрүглер тударының база оларны дуиаарының планы 1989 чылда 96,6 хуугa күүсеегүтиген. Эң ылаңгыя көвүрүглерии тудуп турарының шынары ындыг-ла кончуг эки эвес. Хемнерде туттунган көвүрүглер үр болбайн ажыглалдан үнүп турарының фактылары бар. Эң ылаңгыя тайгалардан батқан хемнерни кежир тутқан көвүрүглериң төлевилелии шын эвес кылып, багай шынарлыг тутқанындан суг үерлээп үеде бүстүп дүжүп турар. Элегес хемни кежир тутқан Чал-Кежиг суурнуң чанында демир-бетон көвүрүг ажыглалга кирген чылын дораан-на суг үерлээрге, бүстүп дүшкен. Амгы үеде машина-болгат 30-40 чыл бурунгаар тутқан эрги көвүрүглеп кежип турар.

Оруктарның капитал тудуунуң хожудап турары-биле чергелештир туттунган оруктарны септеп, автотранспорттуң шимчээшкининге айыыл чок йылдыр тударының талазы-биле четпестер хөй. Кызыл — Ак-Довурак, Кызыл —Самагалдай оруктарынга автотранспорт шимчээшкининге таарымча чок байдалдар тыптып кээп турган. Ол чылдагаан-биле республикага 1989 чылдың түгле 9 айларында безин автотранспортка 87 озал-ондак болган, 21 кижи өлген, 91 кижи балыгланган.

Автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының база КАИниң төлээлери күзүп, чазын оруктарның байдалын хынап, кылып чорудар ужурлуг ажылдарны тодарадып турар. Ынчалза-даа чылдың-на ол ажылдарны бүрүңү-биле кылбайн келген. Эрткен күзүн бедик дөштерге, арттарга алезинии баш удур белеткеп, орукка чаштырбайн турган орук участоктары бар. Доңаттыг күскү үеде автотранспорт шимчээшкининге озал-ондак болдурбас байдалды Туранда орук-тудуг-септелге эргелели тургузуп шыдаваан. Эргелелдиң начальниги күскү болгаш кышкы үеде чорудар ажылдарның планын өй-шаанда тургуспаан. Оон түңнелинде доңаттыг күскү хүннерде эргелелдиң харыылап турар оруктарынга байдал нарын турган.

Орук-тудуг-септелге эргелелдери аренда керээзинче азы кооперативтерже шилчээш, акша-төгерик ажылдап ап болур улуг өртектиг ажылдарны колдады кылып, оруктарны автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг кылдыр белеткээр, аңаа алезии чаштырар, оруктар кыдыынга овааландыр төгер, орук шимчээшкининиң демдектерин тургузар дээн ышкаш ажылдарны кылып чорударынче шоолуг сагыш салбайн турар. Чижээлээрге, оруктарга чаштырып турар даштыг алезинииң дажы көрдүнгениниден улуг хемчээлдиг. Шак ындыг улуг даштыг элезин чаштырган оруктарга шимчээшкин үезинде машина дугуйларының аразындан чаштаан даш каржып эрткен машинаның соңгаларын буза шаап турар. Ол чылдагаан-биле пассажирлер АТБ-ниң автобустарының мурнуку соңгаларын шилдээр шил эрткен чылын шуут тывылбайн турган. Чүге дээрге мурнуку соңгалар шили-биле хандырарының лимидии эрттир чарыгдаан.

Оруктарны тудуп азы септеп турар үеде бойдус камгалалының негелделерин, оруктудуг-септелге эргелелдери күүсетпейн турар. Орук кыдыының хөрзүнү, оон чогунда арга-ыяш, хемнер эриктери үрегдеттинип келген. Оруктарның чалын бедидир төп турган, карьерлерни кайы хамаанчок ажыдып, оон сайны сөөртүп турган. Чижээлээрге, Кызыл—Туран аразында кадыр-берт черлерни оюп чоруур кылдыр оруку эде кылып тура, 20 га тараа шөлүнүң хөрзүнүн үрегдээн. Бир эвес каттыжыышкынны инитизи-биле алыр болза, үрегдеттинген тараа шөлдериниң хемчээли 557 га хире. Оруктарның тудуун азы септелгезин дооскан соонда үрегдеттинген черни катап тургузар талазы-биле ажылдарны чорутпаан.

Республика иштинге оруктарны тудар, септээр, автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле автомобиль оруктарының төлевилелсептелге-тудуг каттыжыышкынның коллективтериниң ажылын республиканың Министрлер Чөвүлелинге база чугаалажып көрген. Автомобиль оруктарының тудуун, септелгезин болгаш ажыглалын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын, ону бүрүңү-биле боттандырарын каттыжыышкынның начальниги В. К. Трофимовка Министрлер Чөвүлели дааскан.

Италия чурттуг Никола Труссарди деп кижи мооң мурнуида херээжен улустуң даштыкы хевии быжар, даараар талазы-биле тергиин дээн мастер турган. Ам телефон аппараттарыч чогаадыр, будурер талазы-биле хенертен алдаржаан. Ооң кылганы телефон аппарадының хевирии бо чурукта көргүскен. Ук аппараттың иштинде кедергей нарын түүлдер бар. Олар чылдарны, айларны, неделяларны, үе-шактыг тодаргай көргүзүп, кажан бажың эдерии чок турда, өскээртен кым телефоннаанын бижип, демдеглеп турар. Кажан херек болганда, ону дамчыштыр чугаалажышкыннарны база бижидип болур.

АНСА — СЭТА-ның фотозу.

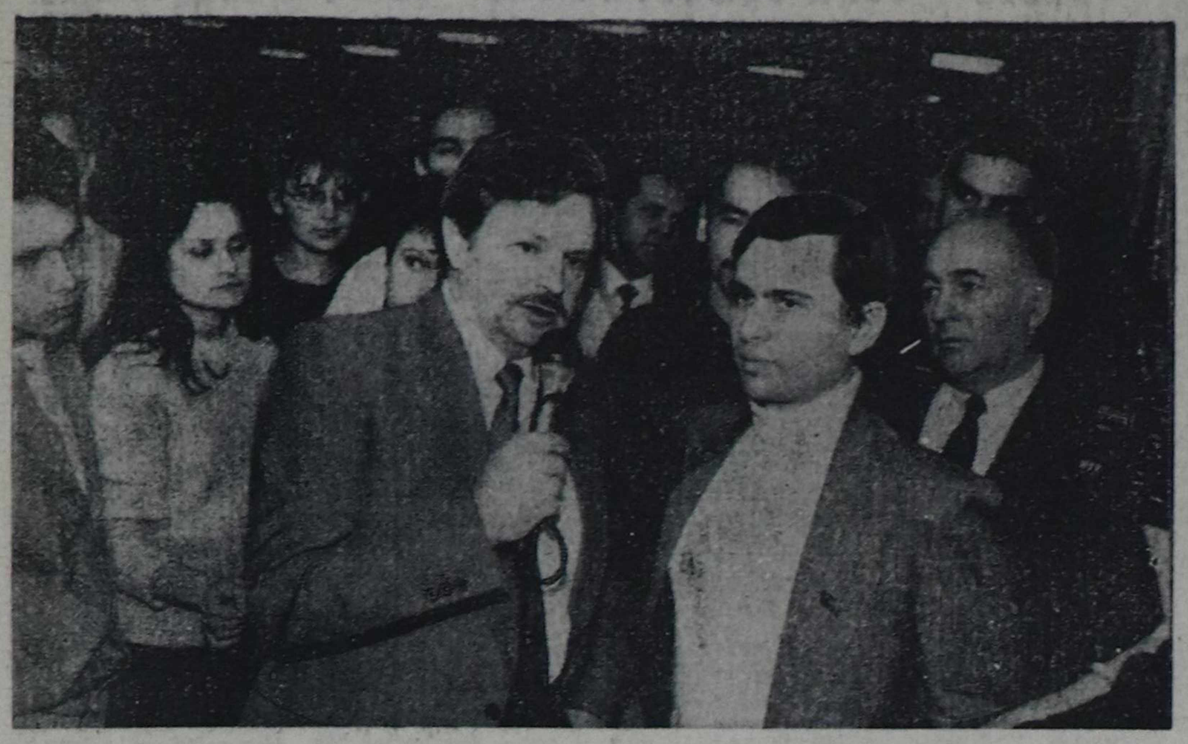

Төп телевидение дамчыштыр 24 шактыг программаны январь 7-ден 8-ке чедир эң-не баштай көргүскен, кижиниң арын-нүүрлүг, буянныг болгаш сагыш човангыр болуруиче ук программа кыйгырып турар. Политиктиг болгаш хөй-нинти ажылдакчылары, спортчулар, уран чүүл мастерлери, совет-даа, даштыкы-даа хамаатылар программага киришкен. Ол программаның алыс сорулгазы — бистиң чуртувуста бичии уруглардың айтырыгларынче кичээнгейни угландырары. Уруглар фондузунуң айыткан соңгаарладың болбас программаларын күүседиринге акша-хөреңгилерни чыыры.

ССРЭ-де амгы үеде бир миллион ажыг түреңги бичии уруглар бар. Ол дээрге Ада-чурт дайынының сөөлүнде турганындан безин хөй. Он-он муң бичии уруглар төрүмелиниден бертик-межел болуп турар. Ол дээрге — оларның ада-нелерииң арагаже болгаш кара-таакпы аймаанче хандыкшаанының түңнели-дир. Химиктиг бүдүмелдер холушкак хирлиг аъш-чем продуктулары, агаар-бойдустуң хирленгени база салдар чедирген.

Акша-хөреңгилериң чыылдазы 24 шак дургузунда харылзааның бүгү-ле салбырларына, ССРЭ-ниң ажаалга банкыларына, «Орлёнок» аалчылар бажыңының концерт залынга үргүлүлеп келген, ук дамчыдылганы оортан кылган. Хөй түңнүг акша-хөреңгилерни берген организацияларның аттарын көргүзүп турган.

Чыгдынган акша-хөреңгилерни кандыг сорулгаларга чарыгдаарын телекөрүкчүлерге ылаптыг угаадыр сорулгабиле соңгаарладыышкын чокка шиитпирлээр ужурлуг айтыыглаар дугайында нарын түүлдерни база көргүскен.

ЧУРУКТА: Совет уруглар фондузунуң баштаар черииниң даргазы ССРЭ-ниң улус депутады. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Альберт Лихланов болгаш ССРЭ-ниң улус депутады Илья Заславский телевидение дамчыдылгазының үезинде.

А. ЖИГАЙЛОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ — АНЫЯКТАРГА

Бурунгу тыва чоннуң эки чаңчылдарының дугайында айтырыгның бажы ковайып, ону аныяк-өскенге билиндирер сорулганың тургустунуп келгенинге кижү өөрүвес арга чок. Национал чоргаарал — национал чаңчылдарны чонга эгидери хүнүүң чидиг айтырыгларының бирээзи апарган дизе частырыг турбас.

Эрги тыва ёзунуң чаагай чаңчылдарының дугайын солуннардан чон, аныяк-өскен таныжып номчуп турары эки-дир, а херек кырында ол чаңчылдарны оларның карааңга көргүзүп, билиндирери хоочуннарның, башкыларның чугула сорулгаларының бирээзи деп бодаар мен.

Бистиң Бажың-Алаак ортумак школазында тыва эки чаңчылдарны аныяк-өскенге, уругларга билиндирер дээш чамдык ажылдар чоруттунуп турар. Эге класстарга тыва улустуң аас чогаалының неделязын эрттирдивис. Ол дыка солун болган. Тоолдар хүнүнде тоолдажып, уруглар тоолдарны шиижидип ойнааннар. Тоолдарны уругларга билиндирер, ооң өөредиглиг чоруун көргүзер сорулга-биле 3 «в», 3 «г» класстарга ажык кичээлдерни эрттирген.

Улустуң ырларының хүнү онза байырлал хүнү болган. Ырларның, шаандакы кожамыктарның утказын башкылар Түреш Монгуш, Анай-Кара Ховалыг олар ырлап тургаш, тайылбырыны кылганнар.

Хоочуннар Серенмаа Айыжы, башкылар Зинаида Очур-оол, Кызыл Иргит олар улустуң ырларын ырлашканнар. Эге класстарның башкылары улустуң ырларын ырлажы бээрге, өөреникчилер оларга улажы бергеннер.

Тывызыктар, үлегер чугаалар хүнүң Мария Очур-оол, Чылбак Монгуш хөгжүмнүг чапсарлар-биле аралаштырып, солун организастаан. Бичии чаштар удур-дедир чижип тывызыктажып, чапсарларда тыва танцыларны ойнап турдулар.

Тыва дыл башкызы Шилимаа Эренчин чаагай чаңчылдарының неделязын солун организастаан. Неделяның дургузунда тыва оюннарны: хүлүр-хүлүр, кажык-таары, тевектээри, аржыыл чажырарын ойнадып эрттиргеш, түңнел улуг неделязын организастаан. Ада тыва дыл башкылары Шолбана Саңчы, Алдын-кыс Монгуш эки киржип, тывызык чоруун көргүскеннер.

Түңнел кежээге хоочуннарны чалаан. Ада уругларның хол-биле кылган демир илбектер, деспилер, шай согаштары, саазырлар, балдылар, далган өөр ыяштар дээш өске-даа тыва эт-херекселдериң делгелгезин организастап, чонга сагканы солун.

Кежээни школа директору Даш-оол Ооржак тыва эки чаңчылдар дугайында кыска киирилде беседа-биле ажыткан. «Аяк шайым» деп танцыны бөлүк уруглар аяныыг ойнааннар. Танцының төнчүзүүде тыва аяктарга шайны кудуп, келген аалчыларга уруглар сунганнар.

Степан Сарыг-оолдуң «Ацгыр-оолдуң тоожузу» деп номундан «Дуза када бергеним» деп эгени уруглар шиижидип ойнаазынар. Хоочун пенсионер Серенмаа Айыжы шаанда тыва улус бот-боттарын канчаар хүндулежириниң дугайын уругларга чугаалаан.

Ада-иелер кара чажыдан ажылга өөредип, чүү ээртип, сиир дырадып, аът-хөлүн каактажып, өшкү, хой саарынга чаңчыктырып чорааның сонуургаткан. Хоочун башкы Дугаржап Хомушку тыва эки чаңчылдарны аныяк-өскенге билиндирер сорулгалыг тайылбырны кылып, феодалдыг үеде төрүттүнгеш, караа-биле көрүп келгени чоннуң эки чаңчылдарын чугаалаан, бижекти чүгле ажылга ажыглап чораан, ону кижиже сунары безин бир янзы дээрзин таныштырган. Тыва кааспалга, тыва хептиң неделин, тыва национал чоргаарадлы бедидерни чугаалап, аныяк-өскенниң ок-бижекти шын, чөп ажыглаарын; тыва эки чаңчылдарже эглирин кыйгырып, корум-чуруумну быжыглап ап, бот-боттарын хүндулээрин сүмелээн. Балды, мезинии кайы хамаанчок тутпас чораан. Пөрээл, авыралдар таңды-тайгазын хүндүлеп, ооң бойдус-байлаан камнаар, ел ыяш кеспес, суг бажын чүдетпес, бойдуска тыва чон кончуг хумагалыг чорааның башкы Светлана Монгуш солун чугаалаан. Одалгага чүгле кургаг ыяш, көрженни ажыглап чораан. Хоочуннарга тураскаадып уруглар тыва танцыны күүсеткеннер.

Чадаана көдээ Советиниң күүском даргазы Дамбуу Люндуп шаанда оор чок турганын, мал-маган хостуг хонук-хонуу-биле оттап чорааның чугаалап, аныяк-өскенни ажылче кыйгырып, улугларны садыгга, автобуска, каяа-даа хүндулээрин сагындырып, улуг байырлалдарда национал хевин кедерин сүмелээн. Тыва өг—кижилериң амыдырап келген ораны. Ону таптаашкын үезинде хоруп турганы буруу. Тыва өг—ажыктыг оран. Кежер-дүжерде малчынарга эптиг. Ону чараш, аян-шинчилиг кылдыр каастап эдилээрин сумо даргазы түңнелинде чугаалады.

Хүн ажарга уруглар шаанда өгден үнмес турган. Сыгырып, ыыткыр чугаалажырын чараш эвес деп, тыва улус санап чораан. Амгы аныяктар, бичии уруглар орайга чедир маңнажыр, алгыржыр, кышкыржыр, ол шын эвес деп, Саая Таспай чугаалап, корум-чуруумну сагыырын диледи. Чаагай чаңчылдарны эгидип, аныяк-өскенге ону өөредир, эки чаңчылче эглириниң чугулазын орта демдеглээн.

Александра МОНГУШ.
Бажың-Алаак ортуман школазының башкызы.

Аттар дугайында чугаага хамаарыштыр

«ХАЙНАКТААРГА» БОЛУР БЕ?

Эрткен чылын үнген № 273 «Шын» солунга «Аттарга хамаарыштыр» деп Дондук Ооржактың, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Б. Дупчүрүнүң «Тыва аттар тывылбаан бе?» деп эгелиг материалдарын номчаан, оларның саналдарын деткиишаан, аңаа хамаарыштыр бодалдарымны номчукчулар-биле үлежикседим.

Тыва республика ССР Эвилелинге эки тура-биле каттышканының соонда, тапаашкын үезинде тывалар чүгле аттарын эвес, харындаа фамилиязын безин орус-чудуп, өске нацияларның адын, фамилиязын хөйү-биле ажыглап эгелээн. Төрүттүнген дугайында херечилел-кылыр кодээ Советтер күүскомнарының секретарьлары келген кижилерни чараш аттан шилип алыңар дээш дазыладып, ап бээр. Ында тыва ат эвээш, колдуунда-ла орус аттар болур. Мен бодаарымга, тыва атты өске нациялардан улус эдилеп чоруурун ховар.

Тыва уруглар орус болгаш оон-даа өске нациялыг ашанка баргаш, шуут-ла орусчуп каар. Уругларның адын солуурда, назы-харында бээрге, хоойлу-дүрүм ёзугаар солуур болза эки. Кызылдың башкы институдунуң доозукчуларынга олар институт доосканда, студентилерниң фамилияларын өскертиптер (студентилерниң күзелин турган болгай аан) тавариылалар бар. Чижээлээрге, Эренчин деп адазының адын фамилия кылып алган чорааң кижиниң Эренчинова азы Бичиолова деп каан боор. Ындыг хевирлиг фамилиялыг аныяк кижилерни номчукчулар эскерген боор. Уруг төрүттүнгенде ада-иеге ХБАБ ажылдакчылары аттар чыскааган данзы берип каар. Республика найысылалының ХБАБ-ында таканды чүве? Колдуунда аныяктарның хөй кезии уругларының адын, кыс уруг болза, кырган-авазынга, оол уруг болза, ачазынга азы кырган-ачазынга тураскаадып адап алыр. Ол харын төөгүге салдарлыг болгу дег.

Шаанда тывалар ажы-төлүүнүң адын ужур-уткалыг адап чорааң. Ажы-төлүү хөй улуг бир янзы, уруг-дарыы ыыртымас кижилер бир түскай аттар-биле адаар. Чижээлээрге, Хеймер-оол, Хеймерек, Ортун-оол, Ортунай, Өдекей, Хөртезин...

Амгы үеде көдээ-даа, хоорай-даа черлерде аныяк уруглар бот чорааш божупкаш, оглун азы уруун бодунуң ада-иезинге дайыладып, атсывын оларга кылдырып алыр.

Чамдык фамилияларның тыва дылга шын адаарындан, бижиринден хажыг бээрининг чылдагааны паспорт столунуң ажылдакчыларының ийиде, азы ХБАБ ажылдакчыларының харыысалга чогу, бир болза, ол албан черлеринде тыва дыл билбес кижилериң ажылдап турарыбиле ыңдыг. Ат, фамилия хамаанчок төрүттүнген ай, хүнү безин соора бижиттинге бээр болгай.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

Хомудалдың изи-биле

АДРЕЗИН СООРА БИЖЭЭШ...

Ак-Довурак чурттуг Борис Түлуш эрткен чайын шөлээзинин үезинде Өвүр районда Чаа-Суурга төрелдеп чорааш, Торгалыгдан аалынче посылка чорудупкан чүве-дир. «До востребованиеге» чыдырда барып ап-ла алыр мен ыйнаан» деп бодаан. Август 29-та Ак-Довуракта харылзаа салбырынга баарга, посылка келбээн болган. Ооң соонда сентябрь 8-те баарга, ам-даа келбээн мындыг. Чоруткан посылказын манап чадаан. Борис Бавууевич ажылыңдан шөлээ дилеп алгаш, уш катап Торгалыг ажыл, чоруткан посылказын сураглап чорааш. Посылказы Торгалыгның-даа, Ак-Довуракты-даа харылзаа салбырларында чок боорга, дуза дилеп, «Шын» солуниче чагаа бижээн.

Редакция хомудалдыг чагааны алгаш, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальнигинин почта харылзаазының талазы-биле оралакчызы Р. А. Тур-биле харылзашкан. Борис Түлүш посылказын Ак-Довуракты харылзаа салбырларының бирээзинче чоруткаш, боду өске харылзаа салбырынга барып турганы сайгарылгадан илереэн, посылканы тыпкаш, ээзинге берген деп харыы редакциядан келген.

Борис Бавууевич адрести тодаргай эвес, харын-даа соора бижээнинден куруг черге кижилер шүүдээн-дир. Адрезин ыяк доктаадып ап, ыңай-бээр чагаа, посылка чорудар деп барза, шын бижип турарын редакция авторга күзеди.

КЫРГАН-АВАМ

Миннип келиримде-ле кырган-авам бажын түлүдүп алган чоруур чүве. Түлүдүлге саадай бергилээн таварылгаларда, кижи топтап көөрге, ооң шымыраартыр согуйжуп келгилээн бажынын согүүнде чаңгыс-даа кара дүк чок — ак өшкү дүгү дег көстүр.

Бистиң черниң улузу улуг кижилер аттарын дорт-ла «чык» кылдыр адавас, ойзу аарак азы шолалай адаар. Кырган-авам улуг, шыырак кижи, ынчангаш бодунуң аал-кожа бүгү чону аңаа Семис-Кадай дээр шола берген.

Үнү кедергей өткүт, чоол. Хөндергейниң Арыг-Бажыңга инек өөглээрге, Куу-Кожагар кырынга хой кадарып чорааң бистерге тода дыңналыр.

Кышкы кежээлерде кырган-аваавыс мүн хайындырар. Далган үскен эвес, а мандыңнаан мүн. Күзүн сөккан бодазының ханын бир улуг тавакка доңуруп алыр. Мүн суу йзий бээрге, ол тавактан хан кырынче ийи-бир хымыштыг куткаш, чайып-чайып, мүнче дедир кудуптар. Оон онза-ла мүнзүг, чемзиг, хоюг мүн болур. Ол мүнче сокпаан хоюг кулча кааптар. Ооң кулчазыг чаагай чыды дээрге, ыыштаг девискээрин дола бээр.

Ол чаагай чыттан бистер, күзүрүмде хонган бора-хөкпештер дег, кырган ада-невистиң бора-бүдүн, буянныг өөнге сөктүп-ле келир бис. Чеди кижи. Көк-хырын үезинде оолдар чүңү арттырар дээр силер, Биске бир-бир аякты кутнулап бергеш, кырган-аваавыс-биле кырган-ачавыс боттары аяктарывыстың божуурун манап олурарлар. Беш кижи шаажаннарга ижер, ийи кижи аяк чедишпес боорга, улуг тавактарга ижер турган бис. Соннуг-муриуг ижип доозар бис.

— Чаа, ооллардым. Ам чаңа беринер, өглериңер база мүн хайындырарлар болгай. Бичии хырыңарга сыңмайн баар — деп, кырган-аваавыс бисти чөптээр.

А бис чир-шоң дүжүп, алгыржып-ла үнер бис:

— Сыңар-сыңар, кырган-авай! Пашта мүн ам-даа бар чүве-дир, кырган-авай! Караа четпес кижи көрбейн олур боор силер.

Оон кырган-аваавыс-биле ым кады удуурул дишкеш, мырыңай чокшуруунуң кырында турар бис. Чүге дээрге кырган-аваавыс-биле кады удуруу — биске улуг аас-нежик. Ол бисти ыяш орнуунуң артыы талазынга хойгарып алыр турган. Орун ширтээниң кырынга чымчак алгы чаткаш, өшкү кежи хоюг, чымчак, чылыг чооргаң-биле шуглап алыр. Бутка кодан кежи дагап каар, баш кырында хураган дүгүнден өйген чиик ак энчек. Дүн дургузунда ол шуглакты каш-даа эде-хере тырткылаар.

Ол улуг уругларын черле сула салбас турган. Чайын ийи-үш хоңуктарда секпер чокка чаъстагылаптарга. Хөндергей суу мөөреп-ле бадар. Ынчан кырган-авам мырынай уйгу удувас, сыгыр дан бажында-ла ооллардың бут кырынга тургузуптар:

— Бура суу әлбеп келген боор, дүрген барып, тараанар суггарыңар! Күжүр тараа чок болза, мал-даа мал болбас, эт-даа эт болбас! Силерни тараа хевээ-биле өстүр азырап алган бис.

Кырган-авамның оол дуңмазының уруу Чачываа угбай-биле мээң авам даалылап ойнаарынга кончуг ынактар, а кырган-авам оларның ындыг оюнунга дыка хөңнү чок:

— Хүндүс безин оон чарылбас, чүү кончуг херээженнерил мон! Ажы-төлүүнүң ишти-хырының-даа кылырын, ойбак-дыдының ялып даараарын шуут уткулап алган кадайлар-дыр эвеспе бо!

— Отче чажыттыңар, ол чүвеңерни! Мал-маганыңарны, кажаа-хораанарны көрүңер! Кижиниң чаңгыс аштаары эзерлиг аът херек чок чоор! — деп чемелээр.

Кижизидилге — кончуг-ла күштүг чүве бо. Мен ам-даа, чеже-даа чай-хостуг болзумза, оюн-тоглаага үр-ле дүңнү бээр дириг кара хөңнүм чок, сактырымга, бир-ле чугула ажылым чыдып-ла берген ышнаш апаар.

Кырган-авамның чаш уруг өпейлээри дег хандыңчылдыг чараш аялга, шынап-ла, кайда-даа чок ийин. Бүгү оран-делегей аажок оожургап, таалап чыңдырай бергеш ышкаш кылдыр сагындырар. Хураган кадарын чоруур хире улуумга чедир-ле, кырган-авам кожа өгде кайы-бир дунмамны өпейлей берген болза, аңгы өгге оргаш-ла, олура удуп каар кижи боор мен.

Иези кандыг-бир айыылга таварышкан өскүс быжааны өске бир хайдак инекке алзып турда, чүү дээр боор ону. Хуулгаазын кончуг чыраа аътты чүстүг сиген сый баспайн, чүзүн-бүрүн чыраалап олурары-ла! Барып-барып бады кээп-ле, ырап-ырап, чудетпес, бойдуска тыва чон кончуг хумагалыг чорааның башкы Светлана Монгуш солун чугаалаан. Одалгага чүгле кургаг ыяш, көрженни ажыглап чорааң. Хоочуннарга тураскаадып уруглар тыва танцыны күүсеткеннер.

Чадаана көдээ Советиниң күүском даргазы Дамбуу Люндуп шаанда оор чок турганын, мал-маган хостуг хонук-хонуу-биле оттап чорааның чугаалап, аныяк-өскенни ажылче кыйгырып, улугларны садыгга, автобуска, каяа-даа хүндулээрин сагындырып, улуг байырлалдарда национал хевин кедерин сүмелээн. Тыва өг—кижилериң амыдырап келген ораны. Ону таптаашкын үезинде хоруп турганы буруу. Тыва өг—ажыктыг оран. Кежер-дүжерде малчынарга эптиг. Ону чараш, аян-шинчилиг кылдыр каастап эдилээрин сумо даргазы түңнелинде чугаалады.

Хүн ажарга уруглар шаанда өгден үнмес турган. Сыгырып, ыыткыр чугаалажырын чараш эвес деп, тыва улус санап чорааң. Амгы аныяктар, бичии уруглар орайга чедир маңнажыр, алгыржыр, кышкыржыр, ол шын эвес деп, Саая Таспай чугаалап, корум-чуруумну сагыырын диледи. Чаагай чаңчылдарны эгидип, аныяк-өскенге ону өөредир, эки чаңчылче эглириниң чугулазын орта демдеглээн.

Александра МОНГУШ.
Бажың-Алаак ортуман школазының башкызы.

АТТАР ЧОК АРТАР БИС БЕ?

«Шын» солунга Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дупчүрүнүң «Тыва аттар тывылбаан бе?» деп чүүлүн номчуп көргеш, ону детиңип, чүүлдүгүндүм. Ол тыва аттар дугайын тода чижектерге көргүзүп турган бижээн. Бистиң «Ак-Туруг» совхозтуң хоочун трактористи Комбайн Дартай-оолду безин бижип каан болду. Бистиң суурда Сентябрь, Октябрь Ноябрь, Декабрь, Январь, Февраль дээш улаштыр айлар аттары-биле адап каан кижилер база бар. Ол хамаанчок Партия деп аттыг кижи безин бары элдеп. Оон ыңай Монгуш Түлуш Ховалыговна деп фамилиядан тургустунган хамааты база чурттап турар. Оларның ажы-төлүү Сентябрович, Комбайновна дээрге тыва кижиге кайы хире эпчок-тур. Амгы сайзыраңгай бо үеде бистиң паспорттарывысты көөрге, каттырынчыг, харын-даа карикатура сагышка кирер. Оларның аттарын эде кылырын үе неген келген деп бодаар мен.

Амгы үеде бистиң фамилияларывыс колдуунда адаларывыстың аттары апарган. Моон чижээнге, ыравайн чүгле бистиң суурну безин киирип болур. Ак-Туруг ортумак школазынга танывас кижи чеде бергеш, душкан-на башкыны Монгушевна азы Монгушович дээр болза, ол часпас. Ужурунда Монгуш деп фамилиялыг башкылар-дыр, таптаашкын үезинде тааристыр бижип каапканы ол ыйнаан. Амчурттап турар салгал-биле кады Монгуш деп фамилия чоорту чидерининг кырында келген. Ол чүгле Улуг-Хем районда эвес, а бүгү республикада тыва фамилияларның салым-хуузу база ыңдыг. Бистиң өгбелеривис Монгуш деп төрел болуктүң ады-биле бо хүннерге чедир бисте кадагалаттының чедип келген. Бо дээрге культуравыстың чарылбас кезээ-дир. Бодувустуң ат-сывывысты, ат-алдарывысты катап тургузуп, ёзулуг чингине тыва атты, фамилияны аныяк салгалга арттырып бээр деп саналдыг мен.

Севээн СҮГЕЖИК.
Улуг-Хем район.

Башкыларның дузазы

Алдан-Маадыр ортумак школазының эр башкылары болгаш ажылчыннары оттулар ыяш белетекелинге киришкен. Олар Сарыг-Булуң деп черге ушкан терекгерии моторлуг хирээ-биле доора нескилээш, ол-ла хүн школаның столовая чанынга дужурген.

Ону соөртүрү-биле ийи тракторну берип, совхоз школага улуг дузаны чедирген. Чамдык башкылар кескен ыяшты токпактаап, чыып салган. Бо ажылды школада ажыл-агый эргелекчизи В. Д. Монгуш эки удурткан.

Мандыш ООРЖАК.
Сүт-Хөл район.

Көжүп чоруур делгелге

ССРЭ-ниң улустарының найыралынга тураскаатКан көжүп чоруур фото-делгелгени Добеле хоорайның Культура бажыңында ажыткан. «Төрээн чуртувус эргип чораш» деп экспозиция Тыва АССР-ниң амгы болгаш келир үезиниң дугайын чугаалап турар. Чаа чуртталга районнарының макеттери, улусчу ус-шеверлерниң чогаалдары, уругларның чураан чуруктары, филателия делгелгени улам чараш болдуруп турар.

Хөй санныг фото-чуруктар Кызыл хоорайның күшажылчы, спортчу болгаш культура амыдыралын тодаргай көргүзүп турар.

Культура бажыңының өске залында «Амгы үениң улусчу ойнаарактары» деп фото-делгелге бар. Ооң делгеглери Россия Федерациязының уран чүүлү-биле таныжар арганы бээр. Хөй-хөй экспонаттар Тыва АССР-ниң чурттакчыларының акы-дүңмалышкы республикалар-биле экономиктиг, политиктиг болгаш культура харылзааларынга тураскаатынган.

Бо делгелгени тургузарынга культураның ажылдакчылары, орус, эстон болгаш латыш коммунистер, комсомолчулар база «Дружба» фотостудияның киржикчилери улуг үлүүн киирген.

Тыва АССР-ден аппарган «Шын», «Тувинская правда», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннарны, журналдарны, открыткаларны, театр чарлалдарын, суй белектерни, тураскаал медальдарны тускай өрээлде делгеп салган. Россия Федерациязындан, Белоруссиядан, Латвиядан, Литвадан, Эстониядан барган чүс-чүс кижилер делгелге-биле танышкан.

Воддемар ЛИЕЛЮК.
Латвий ССР.
Лиепая хоорай.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 38—43, чамдык черлерге 28—33, хүндүс 26—31, чамдык черлерге 18—23 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне 39—41, хүндүс 26—28 градус соок болур.

ТВ

ЯНВАРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.35 «Мария». Барымдаалыг фильм. 9.15 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Швебеш-Халль хоорайда кудук чанында Пирог байырдалы». (ГФР). 11.00 «Төөгүге шылгалда». Барымдаалыг фильм. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Үе». 13.00 А. П. Чеховтуң театры. «Үш угбашкы». Фильм-шии. 16.25 Музыка эртинези. 17.05 Мультфильм. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.45 Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Чурттаар оран-бажың—2000» акция» 21.40 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». 22.55 «Владимир Высоцкий. Монолог». 23.55 — 00.30 «Чаартылга». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Шивиниң кайгамчык байдалы. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Горький — «Чаш чорааным». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Фильм-концерт. 12.35 — 13.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчиг-еш». 3-кү фильм. 17.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.40 Джаз музыказының концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Чурттаар оран-бажың—2000». Депутаттарга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «ИХМ-ниң парлалга тавыдынадып тур». Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Химик». Чапсарда (19.50)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.15 Үрер хөгжүм оркестриниң концерти. 21.30— 22.40 «Дээр хараачыгайлары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Концерт.

КИНО

ЯНВАРЬ 24-ТЕ

«НАҢЫРАЛ»: «Я в полном порядке» 9.30, 19.20 (узаткан). «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериалыг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.20, 15.20, **Видеозал:** «Зита и Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10, «Полет навигатора» 10.20, 13.30, 17.40, «Жизнь по лимиту» 15.20, 17.00, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК» «Зеленый луч» (Франция) 17.10, «Окно спальни» (АКШ) 15.00, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ирменная — 3-34-26. ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82. ◆ оралакчылары — 3-45-83. Киллдестер: ◆ пар тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейи баранда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 368. ТС — 00026.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүрүе комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинниң болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 21 (14221) ◆ 1990 чыл, январь 25, четверг ◆ 1925 чылда үндезилеттингеш ◆ Өртээ 3 көп.

КОСМОСТА АЖЫЛ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. Январь 23. (СЭТА). Космонавтылар Александр Викторенко биле Александр Серебров космос делгеминде ажылын үргүлчүлеп турар. Олар моон мурнунда ажык космосче ийи удаа үнүп, ажылдап, чурттап турар станциязының даштында тургускан дериг-херекселдерни солуп чаартканнар.

Олар ам ажык космосче үш дугаар үнеринге белеткенип турарлар. Бо удаада чаа хевирнин скафандрларын кедип алгаш, дашкаар үнерлер.

МЕДЭЭЛЕР

ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

Барыын-Хемчик районуң «Барлык» совхозунуң Бижиктиг-Хая салбырында хой оолдаашкыны үргүлчүлеп турар. Ам салбырда 1900 хой оолдапкан, хураганнар онча-менди.

Хойжулар Борбак-оол Хомушкуда 290, Алексей Кировта 250, Күске Ооржакта 260 хой хураганнапкан, чаш малда хорамча чок.

Төрээн хойнуң деңгилдезн эки, эмни сүткүр бооп турар. Чаа төрүттүнген хураганнарга камгалал эмнерни сыкыртып турар. Оларны дугаарлап, отчётка киирген.

Мал эмчизи Кара-оол Сүге, хой бригадири Владимир Монгуш мал төрүлдезинге, оон учёт-отчётчудунга доктаамал сагыш салып турар. Хойжу коданнарга сугну доктаамал чедирип турар. Садыг, почта, одалга болгаш чырык-биле хандырылга эки.

Малчыннарда сиген, сула, витаминниг сиген далганы бар. Хой оолдаашкыны үргүлчүлеп турар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

КУЖУРЛУГ-ХОВУНУҢ ЭЭЛЕРИ

«Алдан-Маадыр» совхозтуң хойжузу Адар-оол Монгуштуң кыштаа Кужурлуг-Хову деп черде. Амгы үеде оон коданында 350 хой бар, бо чылын төрүүр 100 хунан хоюнга онаштыр 70 хураганны, бир хойдан 1,5 кг дүктү алырын өг-бүле дузалакчылары-биле кады хүлээнген.

Эрткен чылын улуг хоюндан хураган алыр, дүк кыргыыр талазы-биле даалгазын ажыр күүседеткен. Амгы үеде хою кидин оолдап эгелээн. Коданда 110 хураган немешкен. Сакманчылар — ийи кадарчының оглериниң ээлери Сержи Монгуш биле Кертик Ооржак чаш хураганнарны кызымак ажаап-тежээп турар. Улуг кадарчы дузалакчызы Удай-оол Ооржак-биле эрткен чылын 25 тонна сигенни белеткеп алгаш, ам ону малынга камнап берип турар.

Бо малчын өг-бүлелер хойну кыштан хүр-менди ажырары-биле бүгүле күжүн салып, ажылдап турарлар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

НАТПИТ-ООЛ, ООҢ САЛГАЛЫ

«Күш-ажылдың хостуу» совхозта Культура бажыңына болуп эрткен темалыг кежээни ам 71 харлап чоруур Казак Чамзырынович Натпит-оолдуң бодунга болгаш ооң салгалдарынга тураскаатказ. Казак Чамзырыновичиниң бүгү амыдыралы күш-ажыл-биле холбашкан. Сөөлгү чылдарда ол совхозка гидротехник болуп ажылдап тургаш, онза чедиишкиннерлиг болган. Ооң өөнүң ишти Бичик Базыровна Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, база-ла Торгалыг суурда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Натпит-оолдар уруг-дарыын төлептиг кижилер кылдыр өстүрген.

Кежээге Натпит-оолдарның уруг-дарыының мурнундан Жанна Казаковна сөс ап, чүве чугаалаан. Баштарында хар агартыр чаапкан кырганнарның чагыы-биле ыршоор куттулуп турган. Даараан хеп, кылган аъш-чем делгелгези база болган.

Михаил КЫРГЫС.

Комсомол секретары

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхоздуң комсомол комитединиң секретары Чейнеш Анай. Ангорлар өстүрер ажыл-агыйның бо аныяк комсомолчузу мал ажылынче аныяктарны чорударынче кичээнгейни салган.

Элээн хой аныяктар мал ажылынче чоруткан. Кыштагларже сакманчыларны база аткарган. Суурда аныяктарга ойнаар хөгжүмнүң херекселин садып алырын база ол чедип алган. Суғнуң аныяктарының культурлуг дыштанылгазын бо комсомол секретары эки организастажып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СОРУЛГАЛАРНЫ ТОДАРАТКАН

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң XII съездизинге илеткелди ук эвилелдиң баштаар черинiң даргазы, «Тувинская правда» солуннуң редактору В. Л. Маслов кылган. Илеткелге хамаарыштыр санал-оналдарны «Тываның аныяктары» солуннуң редактору С. С. Монгуш, ажылчын корреспондент А. Ч. Ондар, Мөңгүн-Тайгадан радиоорганизакчы А-Т. Б. Бегзи, «Молодежь Тувы» солуннуң килдис эргелекчизи Н. М. Антуфьева, «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи Ш. М. Суван, радиожурналистер Д. Евдан, Ч. М-Н. Кенден, «Ленинчи орук» солуннуң редакторунуң оралакчызы К. Э. Тувак, республиканың хоочун журналистер чөвүлелиниң даргазы Н. Б. Тыртык-Кара олар,берген.

Съездиниң ажылынга СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай киржип, чүве чугаалаан. Партия обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зоркина, парлалга секторунуң эргелекчизи Г. Ш. Монгуш, төрелдешкек чогаадыкчы эвилелдиң төлээлери, парлалганың хоочуннары база киришкен.

Илеткелчи «Шын» солуннуң редакциязының номчукчулары-биле ужуражышкыннарын, «Тувинская правда» солуннуң анкета дамчыштыр санал-онал тодарадырын ажыглап турганын эки эгелээшкиннер деп демдеглээн. Бот-орулга-чарылганы, аренда, өг-бүле керээзин нептередиринге солуннар, радио, телевидение чамдык дилээшкиннерни кылган.

«Шын» солуннуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи С. К. Хертектиң чүткүлдүг ажылдаанындан чүсчү малчыннар клубтары тургустунуп, малчыннарның социал айтырыгларының чамдыызы шиитпирлеттинип турар. Тележурналист В. С. Салчактың, радиожурналист Т. О. Сиириҥниң болгаш өскелерниң-даа тывынгыр ажылдап турарын айыткан.

Ооң-биле чергелештир ханы анализтиг, чугула айтырыглар көдүрген материалдар эвээш болуп турарын шүгүмчүлээн. Партийжи темада база чаа чүүлдер хөй эвес, хуралдардан отчеттар колдаан. Партия ажылдакчыларын борта сонуургалдыын көргүспейн турар.

Советтерниң эргелерин калбартыр, хөй-ниити организацияларының күжүн эде тургустунуушкунуң сорулгаларын боттандырарынче мөөнүзэр, аныяктар болгаш социал айтырыгларны холга алыр, кем-керек үүлгедиишкинге удур демиселди чорудар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Национаддар аразында хамаарылгалар журналистерден хынамчалыг турушту, шын үнелээшкинни негеп турары билдингир. Бо талазы-биле журналистер аңгы-аңгы аргаларны дилеп турар.

Эде тургустунуушкунуң көзекчилериниң дугайында материалдар бар, ынчалзадаа мурнакчы дуржулганы дилээри, нептередири ам-даа негелдеге четпес. Чамдыкта бурунгаарлаашкынга шаптыктап турар чүүлдерни шүгүмчүлеп тура, ооң «дузун» ажыдыптар таварылгалар бар. А парлалгага үнген шүгүмчүлелдериҥ дээштиинн чедип алыры база чугула сорулга болуп артпышаан. Ат чоткан харылылар, шүгүмчүлелди тоовас чоруктар амдаа бар.

Журналистер эге организациялары профөөредилгелерни, ужуражышкыннарны, «төгерик столдарны» организастап турган, чогаадыкчы конкурстарны баштаар черниң президиумунга «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарда, Күртелерадиокомитетте, ном үндүрер черде эге организацияларның ажылын дыңнап, арга-сүмени берип турган. Янзы-бүрү секцияларның ажылы шоолуг чорбаан.

Журналистериҥ өөредилгези, белеткели, дыштанылгазы дээш өске-даа айтырыгларны съездиге көдүрген. Профэтика талазы-биле чөвүлелдиҥ ажылын диргизерин саналдаан. Шүгүмчүлелдиг саналдар болгаш күзээшкиннер хөй болган. Аныяктар редакцияларынче кичээнгей салырын, ие-журналистерге таарымчалыг байдалды тургузарын, кадрлар өөредип белеткээринче сагыш салырын, кем-керек үүлгедиишкинге удур шыгыы демиселди чорудуп, фельетон жанрын диргизерин шын саналдаан. Район солуннарынче баштаар чер кежигүннери барып, арга-дуржулга солчурун радиоорганизакчыларының удуртулгазын чаңгыс аай кылырын, оларга деткимче көргүзерин санал бергеннер дилээн.

Амыдыралдың хөлегелиг талалары-биле демиселди четпес чорудуп турарынга журналистер таарзынмайн турар, ам-даа хоруглуг темалар бар. Олар боттары база дидим эвес артпышаан. Журналистиҥ туружун камгалаары четпес болуп турарынга Ш. М. Суван доктаган. Журналистер эвилели профэвилел комитеттери-биле чергелештир социал айтырыгларже чардыккаш, арыг чогаадыкчы ажылче, номчукчуниҥ сонуургалып болгаш журналистиҥ бодалын камгалаарынче эвээш сагыш салып турарын айыткан.

Мандат комиссиязының илеткелинден алырга, журналистер бирлиг-мергежил талазы-биле шыырак, аныяктар делегаттарның иштинде санныг кижи болган. Ынчангаш салгал белеткелин кошкак кылбазын ол кичээндирген.

Аас-бижимел-биле салдынган айтырыгларда национал хамаарылгалар, экология, репрессия, соңгулда кампаниязы, ажык-чарлыг чорук колдаан.

Бо нарын үеде дыка хөй айтырыглар тургустунуп келген болгаш ону шиитпирлээрде журналистерден хынамчалыг туруш, ханы анализ, бедик мергежил болгаш дилээшкинниҥ негеттиниҥ турарын А. К. Канзай демдеглээн. Партия, совет, ажыл-агый органнарында эде тургустунуушкунну бижип тура, бичии-даа бол, эки талаларны көрүп билир, шүгүмчүлел боттуг, үндезиниг болурун чедир алыр херек. Чамдык айтырыгларга далаш түүнел, хөлүн эрттириптер чорук таарышпас. Национал айтырыгга, репрессияларга хамаарышкан чүүлдерни ханызыбиле сайгарып, борта хынамчалыг болуру чугула.

Съездиге баштаар черниң чаа составын, ооң даргазын болгаш секретарын соңгаан. Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинiң даргазынга Күртелерадиокомитеттиң даргазы **Т. Ч. Салчак**, секретарынга **В. П. Филиппов** соңгуттурган.

Артык ХОВАЛЫГ.

УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадаана № 871 соңгулда округунга бүрүткеттирген кандидат, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарның Шагаан-Арыг хоорайның активи-биле ужуражылгазы болуп эрткен.

* * *

Шагаан-Арыг № 114 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга мандат дээш кордакчылар, септелгетехниктиг бүдүрүлгениң кол инженери Анатолий Уйнукай биле «Шын» солуннуң тускай корреспондентизи Кодур-оол Оюн автотранспорт бүдүрүлгезиниң коллективи-биле ужурашкан. Соңгукчулар кандидаттарның допчу намдары, программалары-биле танышкаш, оларга айтырыгларны салып, чагыгларын берген.

Бистиң корр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң январь 23-те болган хуралынга Россия Федерациязының 1989 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин чугаалашкан. Эрткен чылын экономиканы социал талаже утландырар, ооң сан-хөө байдалын экижидер болгаш структуразын эде тургузар талазы-биле элээн ажылдарның кылдынганы демдеглеттинген. Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүрериҥден көвүдедири чедип алдынган, чонниң чаагай чоруун бедидер талазы-биле хемчеглерни боттандырган.

Ындыг болзажок улус ажыл-агыйында чамдык таарымча чок чүүлдерни ажып эртери эрткен чылын чедип алдынмаан болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдениң Күрүне планының көргүзүглериниң хөй кезии күүсеттинмээн.

Национал орулганы бүдүрерин чыл планында 4,5 хуу көвүдедири көрдүнген турган, ол 2,3 хуу күүсеттинген. 1988 чылда ол көргүзүг 4,5 хуу болган турган. Үлетпүр продукциязын бүдүрериниҥ хемчээлин планда 4,3 хуу көвүдедир турган болза, ол көргүзүг 1,4 хуу болган.

Үлетпүр эрткен чылдың ийиги чартыында кончуг кошкак ажылдаан. Бүдүрүлгениҥ хемчээли чүгле 0,7 хуу өзүлделиг болган, ол көргүзүг чылдың сөөлгү айында оондаа кудулаан.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели продукция бүдүрериниң хемчээлин өстүрер, республиканың чонунуң аъш-чем хандырылгазын экижидер дээш болдунар-ла бүгү хемчеглерни алырын РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчуларынга, чер-черде совет болгаш ажыл-агый органнарынга хүлээткен.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власов хуралга чүве чугаалаан.

Хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиҥ Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников киришкен.

(СЭТА).

АЗЕРБАЙДЖАН, АРМЯН ССР-ЛЕРДЕ БАЙДАЛ

Бакуда болгаш Азербайджанда байдал нарын бооп артпышаан. Хоорайның шериг комендантызының дыңнатканын ёзугаар алырга, экстремисчи бөлүктер кемниг үүлгедиишкиннерин уламчылап, шериглерге удур чөңгээ үскулежишкинни кылырынче кижилерни чыгап турар. Понедельник кежээзинде шериг албаныглар, херээженнер, уруглар олуртуп алташ чораан автомашиналарның колонназын олар боолаан, өлген кижилер бар бооп турар. Экстремистер ооң соонда шериг машиназынче болгаш шериг туружунче халдаашкын кылган. Эрткен хоноктарда 62 кижини туткан, 60 ажыг бооларны, соок чепсектерни хураап алган.

Дескеннерни көжүрүп турар. Хонук дургузунда агаар болгаш демир-орук транспорту-биле республикадан армян национадыг 97 кижини, шериг албанныларның өг-бүлелериниҥ 665 кижини көжүрген. Январь 14-тен бээр Бакудан 16 мың ажыг армяннарны көжүрген.

Чамдык хамаатыларның адрезинге кыжаныг кылган ат салбаан чагаалар болгаш телефон медээлери кээп турар. Шыдамык, оожум болурунче хоорайжыларны комендант кыйгырган болгаш Бакуга гарнизону байдалды контрольдап турар деп бүзүреткен. Азербайджанның Иштики херектер министерствозунуң тодаратканы медээ ёзугаар алырга, январь 20-ден 22-ге чедир Бакуга 93, ооң иштинде хамааты 75 кижи өлүрткен бооп турар. 639 хамааты кижилер, милицияның болгаш шериглериҥ толээлекчилери 76 кижи кемдээшкиннерге таварышкан.

Муң-муң кижилериҥ өлгениҥ, бүдүн чартык муң кижиниҥ мага-бодуң «Казахстан» дээр паромда чажырык каан дээр дугайында Азербайджан ССР-ниң Москвада төлээ черинiң тарадып турар дамчыыр чугаалары хоозуң нүгүлдээшкин бооп турар.

Аңгы-аңгы республикалардан келген шериг албанныглар массалыы-биле өлген, Азербайджанның чурттакчылыг черлеринче шериг кезектери халдаарын планнап турар дээрзиниң дугайында меге телеграммаларны чөңгээчи идегеттер Бакудан өске черлерже чорудуп турган. Бо база-ла көҥгүс хопчу нүгүлдээшкин болган.

Баку шенээнде шериг корабльдерин болгаш Каспий флотилиязының кургаг черде тудугларын бүзээлээри уламчылан турар.

Шериг хеви кеткен террористер корум-чурум хажыдыышкыннарынга киржип турар таварылгалар илерээн.

«Азербайджанның улусчу фронтузунуң» төлээлекчилери тус черниң телевидениезинге, митингилерге чүве чугаалааш, күрүне кызыгаарының участоктарын контрольга алган заставаларны болгаш шериг кезектерин долгандыр нүгүлдээшкиннерни диргелдирип турарлар. Олар чөңгээлиг медеглелдерни кылып, өлүрүп-чидиргенге чедир кыжаныг турарлар.

Ынчалза-даа кызыгаар кезектери болгаш шериглер эрткен хоноктарда Азербайджанда совет-иран кызыгаарының улуг кезиин контрольга алган. Кызыгаар дамчыштыр эртер чорук дыка кызырылган. Корум-чурумну катап тургузарынга кызыгаажыылар, командирлер болгаш политиктиг ажылдакчыларбиле кады кызыгаар чоогунда суурларның чурттакчылары идепкейлиг ажылдап турар. Кызыгаажыларның аразында өлүрткен болгаш балыгланган кижилер чок.

Даг-Карабах автономнуг область тус черниң чурттакчыларының дузазы-биле оруктарда тургускан моондактарны аштап, арыглап эгелээн.

Закавказ демир-оруунда Садахло дээр станцияны таварты январь 22-де Арменияже чүүк чүдүрген 10 состав, ооң иштинде кывар-чаар материалдарлыг 122 вагон эрткен.

Экстремисчи чепсектиг бөлүктериҥ болгаш кем-керек үүлгедикчилериниҥ хөделиишкиннери республиканың чонунуң ортузунга сагыш човаашкынны болгаш киленээшкинни болдуруп турар. Коргудуушкуннар болгаш чедимче чок чурттаар чоруктар кижилериҥ чогелин төттүрген. Олар эки ажылдаарын болгаш чурттаарын күзеп, корум-чурумну сагыырынче, чурум үрекчилерин илередип тударынче, оорлап-былаап алган боо-чепсээн дужаан бээринче ада-чуртчуларын кыйгырып турарлар. ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң медээзин ёзугаар алырга, эрткен хонуктарда Аштарак хоорайның иштики херектер килдизинден оорлаан пистолетти. Ереван хоорайда Бакунуң 26 комиссарлары аттыг районнуң иштики херектер килдизинге бир үгер-боону болгаш 40 аң боозун эгиткен.

Ооң-биле кады республиканың чамдык черлеринге боо-чепсек болгаш ок-чемзек хунаан алыры-биле халдаашкыннарны кылган, Азербайджан-биле кызыгаарга аткылажышкын үезинде өлүрткен идегетти хөөржүдүп турда, чепсектиг бир террорист бичии оолдуң бажын балыглаан.

Киевтиҥ шериг округунуң өөредилге танк полугунуң хөй национадыг составы, оларның аразында азербайджаннар болгаш армяннар эвээш эвес, боттарының аразында озалдыг үскулежишкиннерни соксадырынче Азербайджан болгаш Армян ССР-лериҥ чонун кыйгырган. Кыйгырыгның сөзүн Закавказьениҥ республика солуннунче чоруткан.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының

ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунуң 33 чүүлүнге дүүштүр, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга дараазында кандидаттарны округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Барлык № 48 соңгулда округунуң талазы-биле

Сундуй Валентина Санчытовна, 1942 чылда төрүттүнген, Барлык ортумак школазының директорунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Барлык суур.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Бажың-Алаак № 57 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Бугa Чимитович, 1937 чылда төрүттүнген, «Искра» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Бажың-Алаак суур.

Монгуш Валентина Сидиповна, 1946 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүсекчи комитединиң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Тере-Хая № 58 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Дожүлдей Бүрзүнеевич, 1930 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң күрүне-эрге-хөйлу килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Хайыракан № 59 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Мөңгүн-оол Иванович, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы, СЭКП кежигүнү, Хайыракан суур.

Сат Ывы Маадыр-оолович, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң хойжу бригадазының бригадири, СЭКП кежигүнү, Хайыракан суур.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Бай-Кол № 77 соңгулда округунуң талазы-биле

Болдук Юната Даш-ооловна, 1963 чылда төрүттүнген, Баян-Кол ортумак школазының класстан дашкаар болгаш школадан дашкаар ажылдар организакчызы, ВЛКСМ кежигүнү, Баян-Кол суур.

Ооржак Эрес-оол Халыгырбаевич, 1942 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Содунам Андрей Байкараевич, 1940 чылда төрүттүнген, «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү, Баян-Кол суур.

Кур-Чер № 80 соңгулда округунуң талазы-биле

Очур-оол Владимир Салчакович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Шамбалыг № 81 соңгулда округунуң талазы-биле

Мөге-Хүрен Хунай-оол Донгакович, 1944 чылда төрүттүнген, «Шамбалыг» совхозтуң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Шамбалыг суур.

Ондар Оттуг-оол Бопукайевич, 1945 чылда төрүттүнген, «Шамбалыг» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Шамбалыг суур.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Кызыл-Хая № 84 соңгулда округунуң талазы-биле

Иргит Василий Хүрешоолович, 1958 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң күүсекчи комитединиң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Мугур-Аксы суур.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Саглы № 87 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Болат-оол Шириевич, 1946 чылда төрүттүнген, «Кызыл тук» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Саглы суур.

Куулар Любовь Санчи-Бидиповна, 1962 чылда төрүттүнген, «Кызыл тук» совхозтуң сарлык малчыны, СЭКП кежигүнү, Саглы суур.

Солчур № 88 соңгулда округунуң талазы-биле

Ооржак Шериг-оол Дизижикович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Яндай-оол Вячеслав Бавуусевич, 1959 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Балгазын № 96 соңгулда округунуң талазы-биле

Куркутов Виктор Дмитриевич, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП обкомунуң аграр килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Берт-Даг № 107 соңгулда округунуң талазы-биле

Лапчаа Кара-оол Лопсанович, 1943 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Самагалдай суур.

Сулдум Валерий Чоодуевич, 1954 чылда төрүттүнген, Чүргүй-оол Хомушкуу аттыг совхозтуң чолаачызы, кежигүн эвес, Берт-Даг суур.

О-Шынаа № 108 соңгулда округунуң талазы-биле

Достай Степан Монгушевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Самагалдай суур.

Санчат Байыр-оол Нанчатович, 1950 чылда төрүттүнген, «О-Шынаа» совхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү, О-Шынаа суур.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Шагаан-Арыг № 114 соңгулда округунуң талазы-биле

Евтешин Василий Миронович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң партийжи организастыг болгаш кадрлар ажылының килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Оюн Кодур-оол Тарымаевич, 1942 чылда төрүттүнген, «Шын» солуннуң корреспондентизи, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Уйнукай Анатолий Спартакович, 1960 чылда төрүттүнген, Улуг-Хемниң агроүлетпүр каттыжыышкынының септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң солчулга пунктузунуң начальниги, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Шагаан-Арыг № 116 соңгулда округунуң талазы-биле

Балган Арыш-оол Тюлюшович, 1937 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Биче-оол Камба Данчатович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Опай Артур Кызыл-оолович, 1966 чылда төрүттүнген, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиҥ ВЛКСМ комитединиң секретары, ВЛКСМ кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Чаа-Хөл Чөөн талакы № 121 соңгулда округунуң талазы-биле

Драпаан Биче-Уруг Дадыковна, 1949 чылда төрүттүнген, «Найырал» совхозтуң саанчызы, СЭКП кежигүнү, Чаа-Хөл суур.

Чаа-Хөл Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң талазы-биле

Серяков Владимир Ефимович, 1934 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Эйлиг-Хем № 125 соңгулда округунуң талазы-биле

Дажыр-оол Кок-оол Тюлюшович, 1951 чылда төрүттүнген, «Эйлиг-Хем» совхозтуң бригадир-зоотехниги, СЭКП кежигүнү, Эйлиг-Хем суур.

* * *

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Топ соңгулда комиссиязы Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга дараазында кандидатты бүрүткээн:

Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич, 1950 чылда төрүттүнген, ТДЛТЭШИ-ниң улус эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

ҮЛЕГЕР-ЧИЖЭЭН ЭДЕРГЕШ...

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезиниң негелделерин күүседир дээш Өвүрүң амыдырал хандырылга будурулге эргелелинде партия эге организациязы ажылдап турар. Ынчангаш ажыл-чорудулгазын шыңгыы план ёзугаар чорудуп, орта коммунистерни идиктейлиг киириштирип келген.

Партия эге организациязы отчёт-соңгулдалыг хуралы доозулган соонда, дараазында отчёт хуралга чедир, тодаргайлааргa, бир чылда чорудар ажылының планын тургускаш, хуралга бадылап алыр эки чанчылдыг. Ону тургузарда СЭКП райкомунуң ажылдакчылары, коммунистер, коллективтиң кежигүннери-биле сүмележип кылыр. Ынчан ооң күүселдези чогумчалыг болурун ажылдың практиказы бадыткаан.

— Планны тургузарда партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн, ээ-харыысалгазын, бот-идепкейин бедидеринче, күш-ажылдын сагылга-чурумун, корум-чурумну бижыглаарынче, планныг онаалдаларны чедиишкинниг күүседиринче угланган болгаш өске-даа хемчегларни киирип турар бис—деп, партия эге организациязының секретары Зоя Хомушку чугаалады.

Саазында парлап каан план-биле танывыш көрдүм. Ай санында эртер хуралдарның хүн айтырыгларын, илеткел кылыр, ону белеткээр эштериң ат, фамилияларын тодаргай айытkан. Коммунистерниң онаашкан ажылын, партийжи даалгаларны кайы хире күүседип турарының дугайында отчёттарын дыңнаарын, характеристикаларын бадылаарын ында хөйү-биле киирген болду.

Партия хуралдарының протоколдарын ниити кыдыраашта бижип каан, ону көөр арганы менээ берген. Эрткен хуралдарга чугаалашкан айтырыгларны көөрүмге, планда көрдүнгенибиле дүгжүп турарын эскердим. Моон алырга ооң күүсеттинип турары илдең. Коммунистер О. К. Ооржактың, Л. К. Тюлюштүң отчёттарын дыңнап, характеристикаларын бадылаан, СЭКП кежигүнүнге кандидат дааранықчы Айлан Ооржактың кандидат стажын эртип турарының дугайында отчёдуп дыңнаан. Эргелелдиң начальниги кежигүн эвес Д. Д. Саттың ажыл-чорудулгазының талазы-биле отчёдуп партияның ажык хуралынга чугаалашкаш, шүгүмчүлекчи аналиэти берген, ажыл-ишти, ажылчыннарның кижизидилгезин экижидеринче угланган шиитпирин хүлээп алган. Ол ышкаш өске-даа айтырыгларны чугаалашканың протоколдарда бижээн.

Мында четпес чүве болза протоколдарның чамдыызын четче биживээни. Ооң чылдагааны хуралга секретарьлаан коммунистер протокол бижип билбезинде деп санап турары шын эвес. Оларны партия организациязы өөредир хүлээлгелиг болгай. Хуралдарга хүлээп ап турган доктаалдарны, бадылаан характеристикаларны тускай папкаларда кошкан. Ында айыткан четпестерни, хемчеглериниң күүселдезини чедип алыр дээш, партия организациязы доктаамал ажылдап, хуралдарга ону харыылаар азы күүседир эштериниң дыңнадыгларын ап келген. Ажылдың шак ындыг хевири сөглээн сөстү ажыл-херекке боттандырарынга дузалап, коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң хууда харыысалгазын бедидип турар.

Партия организациязында 10 коммунист, СЭКП кежигүнүге ийи кандидат бактаап турар. Оларны эргелелдиң ажыл-агыйының кол участоктарында бижыглаан, кижи бүрүзүнүң билининиң, мергежилиниң, бот-идепкейиниң, ажылды башкарып билириниң аайы-биле партийжи даалгаларны берген. Партия кежигүнү бүрүзү ак сеткилдиг ажылдап, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг киржип, амыдыралга төлептиг болуп турарлар. Эң-не идепкейлиглерге коммунистер Оют Ооржак, Вера Сат, Любовь Тюлюш болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ынчангаш партия организациязының чаңгыс коллективтиң кежигүннери оларның үлегер-чижээн эдерип, планныг онаалдаларын, социалистиг хүлээлгелерин күүседип турарлар. Күш-ажылдың сагылга-чурумун, кем-херек үүлгедир, арагалаар кижилер сөөлгү үеде эргелелде чок. Бо болза партия эге организациязының, коммунистерниң чон ортүзүнда чорудуп турар организакчы, политинга-кижизидилгелиг, идеологтуг ажылының багай эвес түңнелдиин херечилеп турар.

Эргелелдиң цехтери, бригадалары бригада керээзинче шилчээн, ону канчаар боттандырып турарын партия эге организациязы хайгааралга алган, бо чугула херекти нептередип турарының талазы-биле бригадирлериниң, цех эргелекчилериниң информацияларын дыңнап турар. Дааранып цехтиң эргелекчизи, СЭКП кежигүнүнге кандидат Валентина Кууларның отчёдун дыңнааш, депшилгелиг арганы улам идепкейлиг нептередирин дааскан. Партия эге организациязы коллектив кежигүннериниң экономиктиг билиин экижидери-биле неделяның вторник санында экономиктиг өөредилгенин кичээлдерин эрттирип турар. Пропагандистер С. Сат, О. Кара-Монгуш экономиктиг билиглер-биле ажыл-ишчилерни чепсегээринче сагышты салып, кичээлдерни амыдырал-биле холбап, экономиктиг санаашкыннарны кылып келген. Улустуң чедиишкинниг ажылдаарынга ол дузалап турар. Бригада керээзин нептередип эгелээниден бээр ажыл-ишчилернин онаашкан ажылынга харыысалгазы бедээн, күш-ажылдың сагылга-чурумну быжыккан, бүдүрген продукциянын шынары экижип орар, камналга-хумагалал дээш демисел күштелип турар. Ооң уламынан эргелелдиң ажыл-ишчилери ниитизи-биле эрткен чылдың даалгаларын күүсеткен. Идик септээр болгаш даараар цех (бригадири Г. Кенеи-оол) мурнакчы ажылдап турар. Коллектив 1990 чылды эрткен чылдан эки ажылдаары-биле январының баштайгы хүннеринден эгелээш, шалыпчы ажылдап турар.

Партий эге организациязының секретары Зоя Мендиновна Хомушку партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер, бригада керээзин нептередир дээш ап чорудуп турар хемчеглери партияның амгы үеде салган «негелделеринге четпезин чугаалады. Кол чүве болза, ажылчы чонга ачыдуза чедирерин үндезинибиле экижидер, ол дээрге эргелелдиң коммунист-даа, кежигүн эвес-даа ишчилериниң хүлээлгези болур. Партия организациязы ону боттандырар дээш ажылдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.).

Көдээ тудугларда

ХАНДЫРЫЛГАДАН КОЛ ХАМААРЖЫР

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның Каа-Хем суурда ажыл-агыйлар аразының кежүп чоруур механизастаттынган колонназының коллективи эрткен чылда үлетпүр болгаш чуртталга-коммунал тудугларын ажыглалга киирер талазы-биле тудуг-монтаж ажылдарының чамдык планныг онаалдаларын ажыр күүсеткен. Тодаргайлап чугаалаарга, колоннаның тудугжулары, инженер-техниктиг ажылдакчылар эрткен чылда керээ ёзугаар 1 миллион 736 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылдыр тургаш, ону чыл төнчүзүнге чедир 2 миллион 344 муң рубль түңнүг кылдыр күүсеткен. Бо сан-чурагайларның иштинде чүү туруп турарын көрээлинер.

Каттыжыышкынның база бо тудугжу, колоннаның ажылчыннары, удуртукчулары сөөлгү үеде чуртталга-коммунал болгаш амыдырал хандырылга тудугларын ажыглалга киирериниче кол кичээнгейни утландырган. Чижек-биле алырга, эрткен чылда ажыглалга кирген улуг тудугларның бирээзи «Кызыл» совхозта садыг болгаш амыдырал хандырылга блогун чоокта чаа ажыктан. Ол ийи каът бажында аъш-чем, үлетпүр бараанналарының магазиннери, столовая, парикмахерская, администрация өрээлдери база бараан складтары бар. Аңаа эмнелге пунктузун немей ажыктан чоруук кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга база бир таарымчалыг чорукту болдурган.

АКМК-ның тудугжулары Кызыл районуң «Шамбалыг» болгаш «Кызыл» совхоозтарынга ийи-ний аал чурттаар делгем бажыңнарны тудуп доосканнар. Колоннаның мурнакчыларының бирээзи Алексей Мастыкович Кууларның удуртканы бригада инкубаторну болгаш бир аал ишти чурттаар бажыңны хуусадан эрте тудуп доосканнар. Ол ышкаш Владимир Малышевтиң удуртkан бригадазы КАЦ-тың административтиг бажыңының тудуун шалыпкый доосkан болгаш моондаа өске объектилерни ажыглалга киирген.

Бо чылын чуртталга-коммунал болгаш үлетпүр тудугларының шынарын экижидерин база оларны хуусаадан эрте доозуп дужаарының талазы-биле тодаргай хемчегларниң планын коллектив чугаалашкан, сорулгаларны салган. Маңаа кол демдеглээр чүве чүл дээрге, бо чылын чорудар тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли ыка улгаткан. Чижээлээрге, бар арга-кулавыларны ажыглап турган «Кек-Тей», «Шамбалыг» база «Кызыл» совхозтарга болгаш өске-даа ажыл-агыйларга чуртталга бажыңнарының тудуун эрткен чылдыңдан ийи катап көөвүдезир, азы 1700 дербелчин метр ыяшлыг чуртталга бажыңнарын. «Кызыл» совхозка 50 орунлуг үрелер салгын дузалап блогун, гаражты болгаш оон-даа өске тудугларны кылыры көрген. Үлетпүр тудугларындан районнуң аңныыр-тывыш ажыл-агыйының байазы кол черни эзлеп турар. Бо тудугларның таваан бо хүннерде салып киришкен. Ынчангаш чылда кылыр ажылдарның ниити түңү 2.5 миллион рубльге деп. Ол улуг сан дээрзи чугаажок.

Бо бүгүнү күүседир дизе, маңаа чүгле тудугжулар эвес, харын тудуг материалдары белеткеп база ону чорудуп турар бүдүрүлгелерден, хандырылга харыылап турар организациялардан улуг хамааржыр. Бажыңнар болгаш объектилер тудар бүгү материалдарны коронна каттыжыышкынының бүдүрүлгетехниктиг комплектация эргелелиринден ап турар. Тудуг-монтаж ажылдарын эң саададып турар түүлдерниң бирээзин — дилиг материалдарының чедишпес, харын чамдыкта шүүт келбейн баарында. Ийиде, тудуг ажылларын хөй кезиин бетон хоюдуглан кылып турар болганда багай хандырылгаган туруушкуннар база хөй болуп келген. АКМК-ның үлүүтулгазы бо чылын бетон кылыгларны Кызылдың демир-бетон кылыглар заводунган дорт алырын чедип алыр сорулганы салган дээрзин, колоннаның начальниги Л. В. Новицкая меңээ чугаалады.

Бо хүннерде коллективте кадрларны ажылга быжыглаар талазы-биле айтырыг мурнакы черни эзлеп турар. Моон мурнунда тудугжуларның ниити саны 100 кижи турган болза, бо чылдың эгезинде оон дөрттүн бир кезээ ажылдап үнүп чоруткан. Чылдагааны биливигир — хөй акша-төгерик ажылдап алыры-биле кооперативтеже киргилээн. Ынчангаш бо чоруктуң болкурбазы-биле АКМК-ның удуртулгазы хөй-ниити организацияларны эрендеже шилчип, күш-ажылдың төлевиринин мурнакчы аргаларын шингээлир сорулгабиле күстеп эгелеп экономиктиг өөредилгени организастаан. Ында будурулгенин удуртукчулары, специалистер, а кол нуруузунда тудугжулар кирип турар. Оон ангыла күш-ажылны курлавыларны быжыглаар талазы-биле өөредилгебудурулге комбинадынче ажыктанып, школа доосkан оолдар, кыстарны хаа-ра тудуп эгелээн.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шыныың» корр.).

ЗАВОДТУҢ ЧАА «МЕРГЕЖИЛИ»

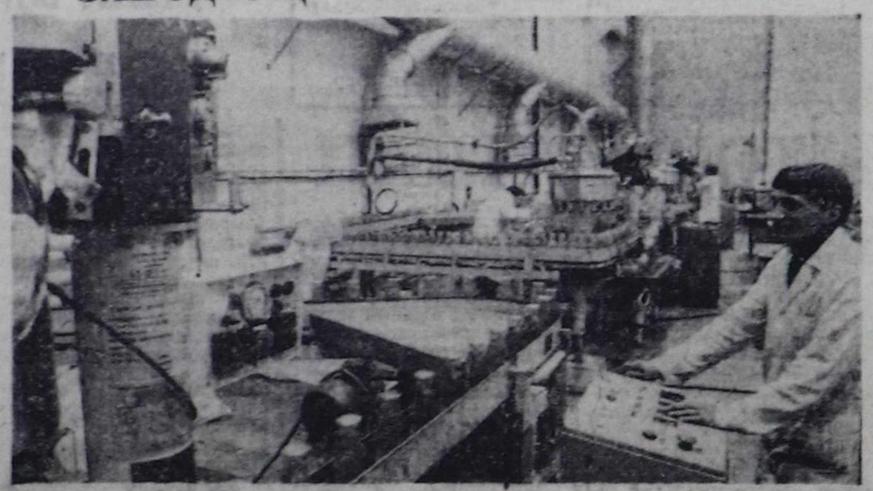

УДМУРТ АССР. «Воткинский завод» моон мурнунда чылдарда шериг чепсээ болуур ракеталарны будурүп турган. Ынзы-бүрү хевириниң ракеталарын будурерин кызырып, оларны узуткан эгелээнибиле холбаштыр бо заводту чоннуң хереглел бараннарны будурер кылдыр эдерээн. Ам ында сүт соодар болгаш болбаазырадып кылыр бедик будурүкчүлүг дериг-херекселдерни кылып турар. Оон кылып турар продукциязының ассортиментизи калбарып орар. Улуг-биче ишкирлиг хөп чуур машиналарны, уруглар тергежигештерин база кылып эгелээн. Оон аңгыда улуг заводтарга ажыглаар станоктарны база кылып турар. Оларның чамдыызын даштыкы чурттар садып ап турар.

ЧУРУКТА: сүт савалап кудар аппараттың хынап көрүп турары.

СЭТА-ның фотозу.

Депутатка кандидат-биле интервью

ДОРТ КИРЖИЛГЕ-БИЛЕ

Улус депутаттарының кандидаттарының бүрүткели доозулган. Соңгукчуларга-даа бодунуң алыс күзел-бодалын илередир, туружун камгалаар, Хоойлуда көрдүнген эргелерин долу ажыглаар эрге кандидаттарда тургустунган. Бистиң корреспондентивис РСФСР-ниң улус депутадынга Чадаана № 871 девискээр соңгулда округундан кандидат, республиканың Улусчу контроль комитединиң даргазы Д. К-Х. ООРЖАККА ужурашкаш, соңуургаан айтырыгларынга харыыларны алган.

— Дандар-оол Көк-Хунаевич, Силерни Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезиниң, орук-септелге участогунуң, хлеб болгаш сүт заводтарының коллективтериниң каттышкан хуралынга депутатка кандидат кылдыо депшиткен-дир. Ол чоннуң силерни деткип, депутаттың кандидадынга депшиткен ужуру чүдел?

— Күш-ажыл дептерин моон алган мен. Комсомол райкомунга инструкторлап эгеледим. Кырганнарның чугаазы-биле алырга, караам аштып, арным частып, чон аразынче оруум иззээн черим бо. Ынчан Хөндергейге «Кызыл тараачын» колхозтуң шаңынга аныяктар-биле тараа эжип, Сесегеге кадыырбиле сиген кезип, Чыраа-Бажының кыштагларынга көржеҢ коптарып-даа чордум. Ынчангаш олар-биле чоок болбас аргам чок. Мээң өгбелеримниң чурту-даа бо, Ачам Көк-Хуна Хорум-Даргa чурттап чораан.

— Тываның хоочун ажылдакчылзрының бирээзи Хертек Анчымаа-Тока «Эрткен орүктарым» деп номунга Хорум-Даг чурттуг арат Көк-Хунаның дугайын бижээн чүве. Ачаңар Ада-чурттуң Улуг дайынынга улуг дуза чедирген кижи болду. Ол дээш ТАР Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижинбиле шаңнаткан чоржук.

— Ачам-даа, авам-даа шыдаар-ла шаа-биле кызып ажылдап, колхоз тургустунуп турда, бар-ла малын шуптузун салгаш, малчынап чораан. Уруг-дарыы база хөй турган. Мен ол уругларының' он үшкүзү мен. Ынчалзажок авам Маадыр-ие хүндүлүг атты ап четтикпээн: эм-дом, эмчи-домчу чок ол үениң бергези ыңдыг турган-дыр ийин. Ам суур бүрүзүнде, ол туржук школалар, садиктер, чамдык бүдүрүлге черлери безин эмчилерлиг болгай. Тывада шагда-ла өгге божуур улус барык чок болган. Черле иечаш дээш күрүнениң сагыш салыышкыны кайгамчык апарган. А авам «Иениң алдары» орденни хөйлениниң хөрээнден дүжүрбес кижи: «Уругларымның кежии-дир, чазаамның шаңналы-дыр» дээш орар. Кенин ээ баштай көргүзүп чеде бээримге, орденни суйбай туткулаан: «Көрдүнер бе, уругларым, кижиде төрээн төлү дег эргим чүве чок. Аас-кежик, найырал болгаш чонга хүндүткел база ында» деп чагып орду...

— Аваңарның ол чагыының дугайын оон ыңай чугаалап көрүңерем.

— Үш оолдуг бис. Үжелээн Кызылдың № 2 школазын доозуп, улуг кижилер апарган улус чүве. Улуу юрист болган. Оон бичези— чурукчу. А хеймери ам шеригде. Ол оглувус шолээлеп келгеш, мырыңай каш хонук мурнунда катап чорупту. Мордовияда турар кижи. Ол ында чоннуң хүндүлээчелин, черле шериг амыдыралдың аныяк кижилериниң дадыгын эп-найыралдың ёзулуг-ла үнезин шериг херээ эрттирип турган билип алыр чүве-дир деп чугаалап келди. Бистиң улувустуң турар кезээнде 40 ажыг нация чоннуң оолдары боттарының ыдыктыг хүлээлгезин күүседип турарлар. Шериг баарындан сестир турган оглум Араттың чугаазындан ында байдалдың экижип турарынга өөрүп турдум, чазактың алган хемчегларининң түңнелинде, шеригде байдал экижип турар. Бистиң республикага, ыланғыя мени РСФСРниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен девискээрге, корум-чурумну быжыглаар, аныяктарны интернационалчы, патриотчу чорукка кижизидер ажылдарга идепкейлиг киржир мен.

— Корум-чурум дээш хөй чылдар иштинде бодуңар база туржуп келген болгай силер. Депутат болу бээр болзуңарза, оон ыңай чүңү кылып, дуза чедирер силер?

— Харын, депутат-ла болу берзимзе, ону кылыр мен, мону бүдүрер мен деп хоозун аазаашкыы кылыр чоруктарны шын эвес деп санаар мен. Мен улусчу контроль ажылын кылып турар кижи болганымда, ажыл-агыйжы эвес, ниитиниң, күрүнениң ончү-хөреңгизин төтчеглээр, самчыгдаар, хуу чоннуң малмаганын оорлаар чоруктарны эвээжедир, харын-даа үзүткаар ажылга дорт киржир ужурлуг мен. Хоойлу-дүрүм үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарны хөй кезиинде ажыл чок, амыдыралга бодунуң быжыг туружун тып шыдаваан, эртем-сургуул доозун, тускай эртем чедип ап шыдаваан, арага-дарыга хандыкшылдыг, херек эрттирип, шиитгирип чораан чедип келгеш турум ажыл, өг-бүле тудуп шыдаваан, чурттаар черге бергедээш база-ла катап оор кылыр, корум-чурум үрээриниден эгенмес, човавас, ыятпас кижилер кылып турар дээрзи биске билдингирле болгай. Оон аңгыда өгбүле бүрүзүнге элээди оолдарның, улуг улустуң чугаалаары ышкаш, назын халыыныың үезинде кижилерге чөптүг, эвилең, оларны топтут-томаанныг, шынчы, быжыг чурум-сагылгалыг, ажылга кежээ кылдыр кижизидери кончуг чугула деп бодаар мен.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң санап турарыбиле алырга, амгы үеде күш-ажыл кылып болур 2300 ажыг кижи кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар. Бо болза республикада социал чидиг айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш моон соңгаар школа дооскан, шериг албанындан халажып келген аныяктарны үлетпүр, транспорт, түдүг, энергетика болгаш өске-даа улус ажылагыйының эң ылаңгыя техниктиг түскай мергежилдеринге өөредип, оларга үешаанда дузаны чедирбес болзувусса, чеже-даа милиция ажылдакчыларының санын көвүдедип, араганы хөйнү ижип болбас, «оорлар, хулиганнар бистиң аравыска турбазын» деп чугаа, сөс кырынга кыйгырыг салыр болзувусса, кем-херек үүлгедир чоруктарны чоокку чылдарда кызырып, ону болдурбазын чедип алыры берге. Аныяктарның күш-ажылчы кижизидилгезин экижидерин, ажыл чок кижилерни ажылбиле хандырарынын чугулазын чоокта чаа эрткен областың комсомол конференциязының төлээлери чидиг тургускан чорду. Бо айтырыгны эрткен чылдың декабрьда СЭКП Тыва обкомунуң националдар аразының харылзааларын экижидер айтырыгны чугаалашкан пленумга партил, совет, ажыл-агыйорганнарының соңгаарладып болбас чугула сорулгазы дээрзин айытkан болгай. Бо талазы-биле ол пленумга мен бодумнуң саналымны база киирген мен. Аңаа республиканың үлетпүр, түдүг, транспорт адырларында, эң ылаңгыя Кызыл хоорайда тыва националдыг дээди, ортумак тускай эртемниг кижилерни чамдык удуртукчуларның үешаанда деткивес, чурттаар бажың-биле хандырбас, харыысалгалыг удуртукчу, инженер ажылдарже киирбес чоруктарны шүгүмчүлээн мен. Моон-даа соңгаар бо айтырыгларны чөптүг, үезинде шиитпирлээрин хыналарга ап, бодумнуң ол саналдарымның күүселдезин чедип алыр дээш туржур мен.

РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның соңгулда мурнунуң программазын республика солуннары парлаарын планнап турар чүве болганда, өске айтырыгларыны дараазында парладыр деп планнап турар мен.

Вера КУУЛАР
беседалашкан.

Бойдус камгалалының айтырыглары

КЫЗЫМАКТАРНЫ КЫЗЫП ТУРАР

Кижилер холунда 2000 боо бар

СЭКП Төп Комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылда хүлээп алганы «Чурттa бойдус камгалалының херээн үндезинибиле эде тургузарының дугайында» доктаалы бо талазы-биле Тывага ажыл-чорудулгага удуртулга болур ужурлуг. Бо доктаалга үндезилээш, ССРЭ-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күүнге комитединиң чер-чердеорганнарын тургускан. Долгандыр турар бойдустуң камгалаар талазы-биле үреттүнелдиг ажылды чон ол органнардан маңап турар. Бо чидиг айтырыг талазыбиле боттарының санал-оналдарын солуп, сеткүүл, радио, телевидение дамчыштыр кижилер хөйү-биле берип турарын партияның болгаш чазактың бойдус камгалалынче шыңгыы кичээнгейни салып турар апарганы-биле холбаштырып болур. Ынчалза-даа чоинуң шүгүмчүлелдиг бодалдарын, санал-оналдарын кичээнгейге какпас, четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглер албас чорук бойдус камгалалының ажылында ам-даа бар. Партияның болгаш чазактың үндүрген доктаалдарын чүгле номчуп эрттирер, оларны боттандырбас, ажылишке ажыглаарыныче далашпас, харын-даа ону тоомчага албас чорукту чижектерин ажылчы чоинуң чагааларындан, бойдус камгалалының талазыбиле чер-черлерде органнарның ажылындан көрүп болур. Маңаа чаңгыс-ла чижекти киирип көрейн.

1988 чылдың сентябрь 16-да үнген «Шын» солунда «Күүседир үези келген» деп республикада бойдус камгалалының чамдык айтырыгларының дугайында мээн үүлүм парлаттынган чүве. Республиканың амыдыралындан алдынган хөй санныг чижектерниң аразында Тожуда Азас деп камгалалдыг черниң чамдык ажылдакчыларының талазындан аңаа-рының чурумуун хажыдын турган таварылгаларны база киирген. Камгалалдыг черниң директору С. А. Окаёмов ыңдыг хажыдыышкыниар турбаан деп үндезин чок удурланыышкыны редакцияз

Шүгүмчүлелдерниң изи-биле

ДЕТКИЖЕР, ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Парлаттынган шүгүмчүлелдиг материалдарның дээштин бедидер талазы-биле «Шын» солун редакциязының ажылының дугайында айтырыгны эрткен чылдың август айның төнчүзүүде СЭКП обкомунуң секретариадынга чугаалашкан. Эде тургустунуушкунну негелдезинге дүүшпес, ажыл-агыйжы эвес, ээ-харыысалга чок, бюрократсыг, шүшпең чоруктарны илереткен солуннуң чидиг шүгүмчүлелдеринге чамдык партия, совет органнар, ажыл-агыйлар, хөй-нийти организациялар харыы бербейн турарын аңаа демдеглээн.

Шүгүмчүлел бүрүзүн чогуур үезинде эскербес, биилбээчеңнээр, эдер хемчеглерни албас парткомнар, парторганизациялар секретарьларындан, коммунист удуртукчуларындан негелдени күштелдиреринің чугулазын хүлээп алган доктаалда айыткан. СЭКП обкомунуң секретариады шүгүмчүлелдерниң дээштинин бедиден ажылга «Шын» солунга доктаамал дуза чедирерин СЭКП райкомнарынга дааскан. Бистиң тускай корреспондентивис Бай-Тайга районга чедип, СЭКП райкомунуң бирги секретары Базыр Даваевич МОНГУШКА ужурашкаш, солунбиле харылзааны экижидер, ооң шүгүмчүлелдиг чүүлдеринге харыы бээр талазы-биле бодалдарын чугаалап бээрин дилээн.

— Эрткен чылын силерниң райондан дыка хөй шүгүмчүлелдиг материалдар парлаттынган, солунга чырытпайн, тус черге хемчээн алгаш, түннелин дыңнадырыбиле чоруткулаан чагаалар база бар. Редакцияга эвээш харыылар келген. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болуп силер, Базыр Даваевич?

— Эрткен чүүлдер эгиттинмес. Үениң маны ындыг. Ынчалза-даа оон чогуур түнелдерни үндүрери, шүгдүнери негеттинер. Силерниң редакцияңыңа ажылдакчыларынга, авторларга чамдык шүгүмчүлелдерге харыы бердинмээни дээш, буруувусту миннир аңаар бис. Партиял райкомунуң адрезинге келген шүгүмчүлелдиг чагааларны чогуур үезинде бүрүткеп, хемчеглерни алган болгаш харыыларны берген. Райкүүском, РАУК човүлелинче, чамдык ажыл-агыйлар, организациялар удуртукчуларынче болгаш көдээ Советтериниң күүскомнарының даргаларынче чоруткулаан чагаалар ында ажылдап турар харыысалгалыг ажылданчыларның тоомча чогу-биле харыылаттынмайн барганы илдең-дир. Солунга үнген, хемчээн алыры-биле чоруткан чагаа бүрүзүү контрольга алдынган, сайгартынган турар үжурлуг. Партияның негелдези ындыг. Шүгүмчүлелге хамаарылга бо хевээр турар болзэ, четпестерни, моондактарны ажыл эртери берге.

— Солунга парлап турган шүгүмчүлелдериң ыяныын, ол четпестер сөөлүнде барып кандыг үржуктарга чедиргенин чижектеп-биле бадыткап болур силер бе?

— «Шыныың» корреспондентилериниң, районда көдээ бижикчилериң солун арыннарынга парлаткан чагааларының шуптузу шын болуп, четпестерни немелде хөөредиишкин чедирер чоруктар, үптеп дээрбедээшкин мал оорлаар чоруктар кылып турган 8 кижиден тургустуунган бөлүктү илереп тыпкан.

Ынчалза-даа үүлгеттинген херекти тыппайн баар чоруктар база милиция ажылдакчыларының талазында эвээш эвес. Ооң чылле кылыр ажылдар механизастаттынмаан, кажаалар соок, инектерни чедир чемгербейн турарын удаа-дараа шүгүмчүлээн. Экижиишкин шоолуг көзүлбээн. Четпестерниң чамдыызы ам-даа чайлаттынмаан. Үк ферма эрткен чылын сүттү бүдүрер болгаш күрүнеге садар планнарын үзеринге чедирген.

«Тээли», «Бай-Тал» совхоздар хөй кыргылдазын, хураган үзүлдезин, чайлаглаашкынны саадатканын рейд материалдарынга базала чөптүг шүгүмчүлээн. Шынап-ла, бо ажыл-агыйларның бригадаларының шээр малының чайгы деңгилдези шоолуг эвес болган.

Эрткен чайын «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринге сигенниң үнүжү кайы-даа чылдардан дээре болган. Ооң белеткелинде организас чок чоруктарны илереткен «Кара-хөлчүлер, чүнү бодап тур силер?» деп эгелиг чүүл «Шынга» парлаттынган. СЭКП райкомунуң ажылдакчылары ол совхозка барып, шүгүмчүлелди сайгарып, организастыг хемчеглерни алза-даа, күс дүшкен, сиген кезер черлер кургаан. Ажыл-агыйжы эвес, олутпай чоруктуң үржуундан мал-че-Малдың өлүп хораар чоруу кайы-даа ажыл-агыйларда дүвүренчиг болуп артпышаан. Шак мындыг чылдагааннардан эрткен чылын район эът планың дөңгүп-ле 64 хуу күүседткен болгаш 667 тоннаны чедир бербээн.

— СЭКП обкомунуң секретариадының доктаалында шүгүмчүлелдиг чүүлдериң дээштинин бедидер талазы-биле «Шын» солунга доктаамал дуза чедирерин райкомнарга дааскан болгай. Моон соңгаар силерден кандыг деткимчени манап болурул, Базыр Даваевич?

— Бо дугайын райкомнуң секретарьлары, килдис эргелекчилери аравыста сүмелештивис. Моон соңгаар парлаттынган шүгүмчүлелдерни солуннардан ояя нескен тускай папканы ажыдар болгаш секретарьларның доктаамал хайгааралынга алыр.

Мээң бодалым-биле алырга, солуннуң редакциязы бистиң районче хемчээн алыры-биле чорудар чагаа бүрүзүн райкомнуң секретарьларынче адрестээри чугула ышкаш-тыр. Ынчан хемчээн алыры, харыылаары база белен апаар. Район бичии, ажыл-агыйлар, организациялар эвээш болганда, ол ажылды райком ажылдакчылары кылып четтигиптер. Сөөлгү үеде парлаттынган «Хагдынган интернат» деп эгелиг база мал кыштаглаашкынында четпестер дугайында чагааларны райком хемчээн алыры-биле контролюнда алган. Ырак-чоок ажыл-агыйлар, малчыннар баар корреспондентилерни машина-балгат-биле дораан хандырары база чугула. Бистиң районда «Шыныың» корпунктузун ийи чыл мурнунда тургускан болгаш СЭКП райкомунуң бюрозунга бадылаан. Оларның ажыдын деткип, өй-өйде чалап, сүмелерни берип турар. Кежигүннери Багай-оол Барба, Седип-оол Иргит, Арбай-оол Канчыыр, Кара-оол Хертек янзы-бүрү темаларга районнуң амыдыралын бижип турары өөрүнчүг.

Парлалга чаартылгаларның идепкейлиг киржикчизи болуп, демократияны хөгжүдер, ажык-чарлыг чорукту калбартыр дээш принципиалдыг туруштуу эзлеп, мурнакчы дүржулганы пропагандалап, четпестер-биле эптеш чок демисежип турар. Ооң ажылын деткинри, дузалажыры партия органнарының база хүлээлгези болур.

— Сөөлгү айтырыг, Базыр Даваевич, солуннуң ажылынга хамаарыштыр силерде кандыг күзелдер, бодалдар барыл?

— Бистиң районда тыва чон чурттап турар. Ынчангаш «Шын» солуннуң өг-бүле бүрүзү чагыдып алган, Сөөлгү үеде солуннуң утка-шынары, дылы экижээнин чон чугаалажыр. Өске черлерге төгерик столдарны, ажык чагаа хүннерин, номчукчуларбиле ужуражылгаларны эртирип турарын номчуурга солун боор-дур. Солуннуң ажылдакчылары биске кээп, шак ындыг чүүлдерни кылыр болза, ажылывыска база деткимче болур ийик. Кара-Хөл — республиканың эң ырак кыдыг-кызыгаар булуңу. Ында орук харылзаа чоннуң социал амыдыралында шиитпирлээр айтырыглар хөй. Республиканың, районнуң чамдык удуртукчуларының киржилгези-биле аңаа «Шыныың» ажык чагаа хүнүн азы төгерик столду эрттирзе дыкала ажыктыг болур.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, деткижер, демниг ажылдаар болза эки боор.

Александр ХЕРТЕК
беседалашкан.

КУЛЬТУРЛУГ КИЖИ ДЕП КЫМЫЛ?

Михаил Иванович Калининниң чугаалааны-биле алырга, «культура дугайында айтырыг арын чунарындан эгелээш, кижиниң угаан-бодалының эң-не бедиктеринге чедир — кончуг делгем билиишкин...» Шынап-ла, культурлуг кижи хөй чүүл эки талаларны бодунга сиңирген болур.

Чүгле даштыкы хевир талазы-биле эвес, а ниитилелде чөптүг болуп турар чаагай ажыы-чаңның, билигмедерелдиң, сагыш-сеткилдиң байлактары-биле, биче сеткили-биле, эвилең, хүндүлээчели-биле, ажылгыры-биле үлегер-чижек болур ужурлуг. Эстетика коммунистиг кижизидилгениң бир кезээ болганда, идик-хепти көрүштүг кылдыр кедип билири, хөйниити черлеринге бодун ап чоруурру, кижилер-биле чугаалажырда, сөс-домаанның төлептии — бо бүтү хөйну чугаалаар.

Бистиң суурда беш уругнуң адазы, кижи ортузу чедип чоруур кижи бар. Ооң адын маңаа адааш-даа канчаар. Ооң-биле каш чыл мурнунда таныжып, аралажып, кады-кожа чурттап келдивис. Ону ылап-ла культурлуг кижи кылдыр билип, үнелеп чоруур мен. Оларның бажыт-балгады кезээде арыг-силиг. Уруглар кижизидилгезин онза үнелеп, олче кичээнгей, харыысалгазын угландырган. Ада-ие уругларынга тускай булуңну аңгылаан, библиотеканы көөр болза, кандыгдаа номнар бар.

Ооң ажылга хамаарылганы база ындыг. Даанган ажыл-херээнге харыысалгалыг, идепкейлиг, ораалдап деп чүве билбес, хуралга санал бергенде, сөзүү допчу, тодаргай, чугаазы эптиг. Боду улгады бергендаа болза, улуг улуска олудун чайлап бээр, кырган улустуу чедип чедирер. Ооң эзирик чорааның черле көрбээн мен.

Делегейде болуп турар болуушкуннарны ол доктаамал хайгаарап, номчуттунуп турар. Билип алганын өскө улуска тайылбырлап, лекцияларны номчуп турар. Кымга-даа дузалажыры ораалдажыр кижи. Амыдыралдың эки чүүлдерин бодунга сиңирип алгаш, чонунга, эш-өөрүнге, ниитилелде ажыктыг ажыл кылып чоруурру дег эки үүле каяа турар.

Бодумуң билип турарым-биле, культура чок чоруктуң чижектерни база чугаалаксадым. Бистиң суурнуң Культура бажыңы дакпыш, суурнуң шупту чону чыглыр болза, сыңышпас. Шала озалдааннар бут кырынга көөр. Бир-ле катап солун концерт келгенде, чүү-даа болза, олутту эжелеп четтигипкен мен. Бистиң чанывыска дөрт олут хостуг. Ында аныяк уруглар ону эжелеп алгаш, кымны-даа чагдатпас хоржок. Холу четкен черге карбаар, буду четкен черге тевер Дошкуншилги-ле.

Хой бригадазындан келген ийи малчын база ынаар чагдап чадады. Билет чок болганда, мурнай эжелээни олуруптар, олар ону ажыглаан. Удавааңда мурнуку одуругда шимээн үнген. Бир улгады берген утбай аныяк уругну кончуду. Олут эзлеп кагбаан сен деп турар хевирлиг болган. Ында олуруп алган кырганава туруп бээр ужурга таварышты. А негекчи ылт чокка саадапкан. Демги дөрт олуттуң эзлери оюн эгелеп турда изээп олуруптулар.

База бир чижек. Самагалдай столованың ажыттынар деп турда, алды кижиниң соондан ооччурлап алдым. Чемни чээрбү дөрт дугаарында алдым. Мурнунче келген-не кижи чүткүп кирер болду. Автостанцияга база ынчалдым. Хамаатты кижи каяа-даа чораап, бодуңуң херээн бүдүрёрде, өскелерни хүндүлээр, ниити дүрүмге чагыртыр эвеспе. Ниитиниң чемненилге черинге ажылчын хептиг кээри база эпчок чорду. Ажылчыннарга таарымчалыг байдал тургуспааны ындыг-ла ыйнаан. Дозузуг, бензинзиг чытка таарыштпас улус-даа тургай.

Бо-ла бүгүнү бодап келгеш, культурлуг кижи турда, долгандыр турар улуска-даа эки дээрзин билген мен. Чамдык кижилерниң ыяңгыя аныяктарның ниитилел амыдыралындан хоорук болуп, каржы апарганы оларга культурлуг чаңны тайылбырлап шыдаваанывыста деп бодаар мен.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район, Берт-Дат суур.

САЙГАРЫЛГА БҮГҮ ТАЛАЛЫГ БОЛГАН

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң коллегиязындан

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң коллегиязы чоокта чаа болган хуралынга 1989 чылда кылып чоруткан ажылының түңнелин үндүрген. Аңаа илеткелди Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. КАРА-САЛ кылган.

Коллегия хуралынга СЭКП Тыва обкомунуң секретары А. К. КАНЗАЙ, РСФСР-ниң ИХМ-ниң кол эргелел начальныгы, милицияның генерал-мэйору Н. П. ВОДЬКО олар киришкен болгаш чүве чугаалааннар.

Иштики херектер органнарының ажылдакчылары амгы үеде берге болгаш нарын байдалдарда ажылдап турар деп, илеткелчи болгаш санал бергеннер демдеглээн. 1987 чылга чедир бистиң республикага кем-херек үүлгедир чорук кызырлып келген. 1988 чылдан бээр, ылаңгыя эрткен чылын ол сан 642 четкен. Оларны илереп тыварынга улуг күжениишкин негеттинген. Кызыл хоорайга Моксяев болгаш Елисеев деп кижилерни өлүрген үүлгедикчилерни дилеп тыварынга 80 хире ажылдакчыны хаара туткан. Ону истеп тургаш, үптеп дээрбедээшкин мал оорлаар чоруктар кылып турган 8 кижиден тургустуунган бөлүктү илереп тыпкан.

Ынчалза-даа үүлгеттинген херекти тыппайн баар чоруктар база милиция ажылдакчыларының талазында эвээш эвес. Ооң чылдагааны чүдел дээрге, кем-херек үүлгеттинген чоруктуу херекке албазы, изиг дээреги-биле истеп эгелевези болуп турар. Ындыг чорук Улуг-Хемниң, Тес-Хемниң, Сүт-Хөлдүң иштики херектер килдистеринде бар. Чижээ, Тес-Хемниң милициязынга эрткен чылын бир хамаатының ис чок читкенининг дугайында билдириишкин киргеп. Ол фактыны ИХК ажылдакчылары кичээнгейге албаан, дилевээн үүлге ооң мөчүзү тывылганда истеп эгелээн. Ол чогуур үезинде дилеп эгелевээнинден мынчага илередип тыптынмаан.

Ынчангаш бо талазы-биле ажыл ам-даа чедир тургустунмаан. ону харыылап турар эштер амгы үениң негелдезин ёзугаар эде тургустунуп, харыысалгазын бедидери чугула дээрзин хуралга айыткан.

Социалистиг өнчү-хөрөңгини оорлаар чоруктарбиле демисел чорудар албаниың ажылынга хамаарыштыр база чугаа хуралга болган. Көдээ ажыл-агыйда, хереглекчилер кооперациязында оорлаар чоруктарны илередип тывар талазы-биле ажыл идепкейжээн, кем-херек үүлгедип турган 78 бөлүктерни илереткен, чедирген когаралды эгидер ажыл база экижээн.

Ындыг-даа болза, бо талазы-биле ажылды ам-даа чогумчалыг деп санаары берге. 9,6 миллион рубль түңнүг үнелиг үүлгедирниң когаралы ам-даа бар, төлеттинмээн.

Маңаа бир салдар чедирип турар кол үүл — кооперативтер. Чогум кооперативтериниң республикага хөгжүп турары эки, ол чонуң хереглелин хандырарынга улуг салыышкынны киирип турар. Ынчалза-даа аңаа ажылдаар кадрларны кичээнгейлиг шилип албазындан сан-хөө чурумунуң хажыдыышкынары болуп, өнчү-хөрөңгини оорлаарынга чедирип турар.

Аңаа чижек. Шагаан-Арыгда «Колос» кооперативтиң даргазы чогум кымыл дээрзин хынап албайн, томуйлаан турган. Ону удуртуп тургаш, ол акша-хөрөңгини оорлап турган. Кажан оон бажыңынга үжелге кылып чеде бергеш, үлетпүр алдыныл, элээн каш паспорттарны болгаш күш-ажыл дептерлерин тыпкан. Ол фактыга хамаарыштыр истелгени ам-даа чорудуп турар.

Ол фактыны өөренип көргеш, Кызыл, Шагаан-Арыг болгаш Ак-Довурак хоорайларның кудумчуларынга дежурныйлаашкынны күштелдирген. Милицияга дуза чедирер отрядтарны тургускулаан. Ол ышкаш чүгле Кызылга безин корум-чурум тудары-биле министерствонуң 40 хире ажылдакчылары хүннүң немей үнүп турар. Ол бөлүктер эрткен чылдың ноябрь — декабрь айларда янзы-бүрү кем-херек үүлгеткен сес чүс хире кижини туткан, эзирик чораан 480 кижини сергедир черге эккелген, 397 соок чепсек аймаан, кижи кылган 16 быстанны хавырган.

Ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга эки тура улусчу дружиналарның ажылын идепкейжидер талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Ындыг-даа болза мында база чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бар. Ниитиниң корум-чурумун камгалаар хүлээлгеже назылап кыраан кижилерни болгаш херээженнерни чорудар таварылгалар бар.

Республикага кем-херекти кайда-даа киир бижиттпээн, орта ажылдавайн турар кижилер хөй кезиинде үүлгедип турары билдингир. Ынчангаш паспорт чурумун сагып турарын хынаарын күштелдирген. Ооң түңнелинде бүгү-эвилелге диледип турган 146 кижини илередип тыпкан, паспорт чурумун хажыткан 1610 кижиге хамаарыштыр административтиг протоколду тургускан.

Ынчалза-даа хооррайкилдистериниң начальниктери паспорт столдарының болгаш участок төлээлериниң ажылын шыңгыы контрольга тургуспайн турар. Ол чорук мурнунда шиитпирип чораан, маңгысталчак амыдыралдыг кижилерниң учёттан былдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел ам-даа чогуур деңнелге четпейн турар. Эрткен чылын хөй-нийти черлеринге арага ишкени база эзирик көзүлгени дээш 14 мун кижиге хемчег хүлээткен, 12 мун кижини эзириктер сергедир черге хондурган. Эзиртир суксунну кылып белеткээни, садыл сайгарганы дээш 632 кижиге харыысалга онаагаан.

Ынчалза-даа бо үүлдер арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди чогумчалыг чорудуп турар деп ооржургаарынын барымдаазы болбайн турар. Кем-херекти эзирик үүлгедир чоруктар ам-даа хөй болуп артпышаан, харындаа мурнунда чылдаазындан 43 хуу өскен. Ылаңгыя Кызыл хоорайда: Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнарда кем-херекти эзирик үүлгедир чоруктар хөй болуп турар.

Хуралдың киржикчилери бо бүгү үүлдер-биле чергелештир милиция ажылдакчыларының профессионал мергежилин бедидерибиле, хуу харыысалгазын күштелдирери-биле болгаш өске-даа үүлдер-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашканнар. Ажылдакчыларны чурттатлга бажыңыбиле, оларның ажы-төлүнге уруглар садтарын бээри-биле холбашкан айтырыгларны база ойбааннар. Амгы үеде милиция ажылдакчыларындан 802 кижиге чурттатлга бажыңы херек, оларның 451-и төрелдериниң бажыңларында чурттап турар.

Үнүп келген чылда бо четпестерни чайладыр, ниитиниң корум-чурум камгалалының херээнге милиция ажылдакчызы кижи бүрүзүнүң харыысалгазын бедидер деп ниити түңнелди, бүгү талалыг сайгарылга соонда, хуралдың киржикчилери үндүргеннер. Ол талазы-биле хемчеглер база ажылдап кылдынган.

МЕДЗЭЛЕР

СОЛУН ЭКСПОНАТТАР

Москваның улусчу уран үүл музейиниң коллекциялары немежип турар. Музейниң ажылдакчылары шинчилел ажылдарын калбаа-биле чорудуп турар. Улусчу ус-шевер кижилерниң ажылдары оларны улам сонуургаткан. Ус-тывыш ажыл-агыйларлыг районнарже музейниң ажылдакчылары экспедицияларны кылып, оон садыл алганы эки, солун чогаалдарны музейниң стендилерни долдуруп, делгеп турар.

Найысылалда музейниң экспозицияларынга Тывадан аппарган солун экспонаттар немежи берген.

Тывада сурагжый берген улусчу мастерлерниң кылыглары-биле, улусчу чогаадылганың бо солун хевириниң тыптып келген төөгүзү болгаш хөгжүлдези-биле чүгле москвачылар эвес, а нәмысылалдың аалчылары таныжарлар.

Тывадан аппарган чаа экспонаттар Тываның этнографиязы-биле эки таныжын алырынга москвачыларга дузалаар.

Георгий ХОБОТЬЕВ.
Москва хоорай.

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Тес-Хем районнуң төвү Самагалдай суурга РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң база чер-чер Советтеринге улус депутаттарынга соңгулдалар чорудар талазы-биле округ соңгулда комиссияларының даргаларының семинары болуп эрткен. Семинарның ажылынга районнуң көдээ Совет даргалары болгаш секретарьлары киришкен. Март айның 4-те болуп эртер соңгулдаларга белеткел ажылының болгаш депутаттарга кандидаттарның депшидилгезининг дооззулганының дутайында дыңнадыгны районнуң соңгулда комиссиязының даргазы, СЭКП райкомунуң секретары С. Д. Хертек кылган. А улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы К. Л. Лапчаа үчасток соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга делгереңгей доктаап, чыылганнарның айтырыгларынга харыылаан. Хөй мандаттыг база бир округка чаңгыс эвес кандидаттыг мындыг нарын соңгулда районга бир дугаар болуп эртер чүве болганда, бо семинар-өөредилге дыңнакчыларга хөй ажыктыг чүүлдерни берген.

Сергей ХОЖУЯ.

Чыскаал митингилер

БЕРЛИН. ГДР-ниң хоорайларында болгаш чурттакчылыг черлеринде янзы-бүрү кыйгырыглардыг чыскаал-митингилер бо неделяның эгезинден бээр уламчылап келген. Оларның киржикчилериниң негелделери, шылап-ла, янзы-бүрү: чамдык митингилериниң киржикчилери ийи чурттуң катыштырарын негеп турар, а бир чамдыктары түс-түс үлетпүр бүдүрүлгелериниң тускай бүдүрүлге човүлелдерин тургузарын негеп-даа турар.

Эрткен хүннерде Лейпциг хоорайга үүс муң кижи киржикчилиг чыскаал болуп эрткен. Ону Германияның социал-демократтыг партиязы биле христиан-демократтыг эвилел дээр партия организастап эрттирген.

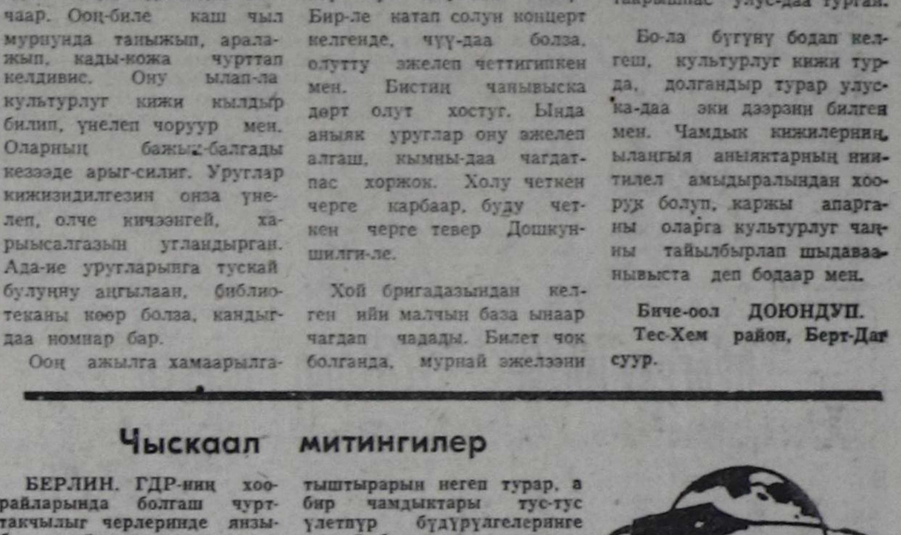

Кувейт — Персид мугулдурнуң барыын талакы эриинде турар араб чурт. Ооң салым-чолу онзагай байдалдыг. 30-40 чылдарда ооң девискээринден хөй нефть курлавырын шинчилеп тыпкаш, ажыглап эгелээн соонда хожудангай болгаш чыдып калган амыдыралдыг чораан ол чурт каракка көзүлдүр-ле сайзырап эгелээн.

Мооң мурнунда Великобританияның колониязы чораан Кувейт 1961 чылда тускай хамаарышпас чоруктуу алган болгаш бот-тускайлаң чурт кылдыр хөгжүп эгелээн. Кол байлаа — нефтиниң ачызында ол делегейниң сайзыраңгай чурттарының деңнелинге чедир, харын-даа ооң ажыр хөгжүй берген. Амгы үеде ында эртем болгаш техниканың сөөлгү чедиишкиннерин барымдаалап турган кылган нарын дериг-херекселдерлиг заводтар ажылдап турар. Автооруктары бүрүн асфальт-биле шыптынган, а улуг бажыңнарны шил болгаш бетоң-биле туткан.

Кувейт амгы үеде Чоокку болгаш Ортаа Чөөн чүү чурттарының саң-хөө төвү апарган болгаш ооң делегейге ат-алдары улам алгаан.

ЧУРУКТА: Кувейттаң пәйысылалының ниити хевири.

СЭТА-ның фотозу.

Объективте— делегейниң чурттары

Мозамбик. Төрээн черлеринден дезип чорупкан кижилер кончуг аар-берге байдалда чурттап турар. «Мозамбиктиң национал удурланыышкыны» дээр организацияның дээрбечилери чүгле эрге-чагырга органнарынга удур демисежип турар эвес, а бөдүүн чурттакчы чонга аш-човүланы таварыштырып, оларның эт-севин хунаап ап турар. Чурттакчы чон оларның үптээшкинингe шыдашпайн, дүмбей арга ишти черлерже дезип, ындыг черлерде чурттап турар. Мал-маганын, тараа-быдаазын үптеткен кижилер арга-арыг иштинге баргаш, аш-чутка таваржып турар.

Эрткен чылдың сөөлгү үш айында Мемба дээр райондан дезип чоруткан кижилерден барык беш мун хире бичии чаштар болгаш ие херээжеңнер аштап өлгеп.

ЧУРУКТА: аштап-суксаан херээжен кижи.

АИМ-СЭТА-ның фотозу.

ТЫВА ДЫЛГА КИНО БОЛУР БЕ?

Свердловск хоорайда киностудия чурттуң база бир шыырак дээн студияларының бирээзи. Россия Федерациязында кирип турар автономнуг 16 республикаларның, областарның киноларын үндүрүп белеткээриниң талазы-биле Свердловскиниң киностудиязының баазазынга «Кыйгы» деп национал кино каттыжыышкынын тургузар дугайында тускай шиитпирни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар хүлээп алган.

Каттыжыышкынының кол сорулгазы — национал республикаларның күжү-биле культураның болгаш төөгүниң чырык арыннарынга, чонның эрткен оруунга хамааржыр киноларыны кылып белеткээри болгаш автономнуг ол-ла республикаларга кино кадрларын белеткээринге боттуг дузаны чедирери. Ол сорулганы боттандырары-биле Тывага Свердловск киностудиязының директорунуң оралакчызы С. Ф. Халин база ол-ла киностудияның уран чүүл удуртукчузу, чогаалчы, кинорежиссёр Б. Ц. Халзанов кээп чораан.

Олар боттарының мурнунга салган сорулгазын боттандырар дээш республиканың чогаадыкчы эвилелдериниң кежигүннери, артистер, эртем ажылдакчылары, партия, совет органнар удуртукчулары-биле ужуражып, сүмелешкен.

Бо ажылды эчизинге чедир кылырын Министрлер Чөвүлели Тыва АССР-ниң Культура министерствозунга даскан.

Элээн каш ужуражылгалар болгаш чоң-биле сүмележиг соонда, тыва кинонуң темазын шилип алыры бирги чергениң айтырыы болган. Аңгы-аңгы саналдарны өөренип көргеш, тыва чоннуң төөгүзүнде көскү черни эзлеп турар алдан-маадырларның тура халыышкынын уран-чечен кино дылынга тырттырар деп шиитпир хүлээп алдынган. Тываның артистери, композиторлары, чогаалчылары, режиссёрлары ол кинону киностудияның тускай мергежилдиг кадрлары-биле кады кылыры планда көрдүнген. Оон ынай кинону кылып турар өйде чурттакчы чоннуң улуг дузазынга база идеген турар бис.

Киноға тырттырылга үезинде хөйүң сценаларынга театрның болгаш филармонияның артистеринден аңгыда, кедээ суурларның чурттакчылары, школачылар, ажыл-ишчилер боттарының аът-хөлү, национал хеви, дериг-херексели-биле кады кээп киржир апаар. Бир-тээ, ындыг болганда амдыгаастан эгелээш кижи бүрүзү эзер-чүгенин, чуларын каастап, аъдын соодуп, национал хевин даарадып эгелээни дээре.

Алдан-маадырлар дугайында кинону чоннуң күжү-биле кылып алыр болзувусса, ол кино Тыва АССР-ниң ончуза болур. Ук кино ийи дыл кырынга 1991 чылда республиканың экраннарынга үнүп эгелээр. Оон ынай тыва дыл кырында кино республикага үнүп турда, оон-биле чергелештир орус дыл кырында оон хоолгазы кинону өске республикаларга, даштыкыгадаа көргүзүп болур.

База бир онзагай чүүл чүл дээрге, чурттуң киностудияларынга тырттырган киноларның орулгазының 57 хуузу ССРЭ-ниң кинобюджединче киирип турган болза, бо кино бистиң оңчүвүс апаар болганда, кино бюджединге төлевир кылбас болгаш алдынган орулга республикага долузу-биле артып каар. Кинодан кирген акшадан база бир уранчечен кинону катап чагыдып ап болур бис. Удавас Тываның Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 50 чыл болган оюнга уткуштур база бир кинону планнап болур.

Ойнаштыг киноларын аңгыда республиканың амыдыралынга ажыктыг документалдыг фильмнерни болгаш мультипликациялы, өөредилге киноларын кылып болур арганы бээр. Анаа тыва даш конукчуларын, туристилерни, күш-ажылдың тооцунарын, хөмейжидерни, сыгытчыларны, тыва театрның үнүзелекчилерин, малчыннарын, анчыларын, ажылчын ангының толаалерин документалдыг киногa тырттырып үндүрери база көрдүнген.

Кажан кинону кылып эгелеп турда, кино болгунге бистиң эки дээш режиссёрларывысты, кинооператорларывысты, киносценарийстеривисти студияның тускай мергежилдиглери-биле кады ажылдадыр сорулга база бар.

Кинонуң чедишкинниг болуру чоннуң, албан черлериниң, организацияларның, үлетшүр-бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларындан база улуг хамаарылгалыг.

Келир үеде биске киностудия тургузары бистиң бо эге базымывыстан хамааржыр. Бо хүннерде бис Тывага киностудия тургузуп шыдавас бис. Бо бүгүге 18 миллиондан 35 миллион хире рубль херек. Бисте ол хире акша чок болганда Свердловск киностудиязының баазазынга «Кыйгы» каттыжыышкынның дузазы-биле ажылдаары биске эптиг болуп турар.

Кандыг-даа кинону тургузарда акша-хөреңги херек. Тыва дыл кырынга тыва чоннуң төөгүзүн көргүскен. «Алдан-Маадыр» деп кинону кылырынга 500 мун рубль херек.

Бот-орулга-чарыл гада ажылдап турар организациялар, коллективтер хөй. Оларга берге дээрзин бис билип турар бис. Ындыг болзажок, тыва чон бистишын билгеш, тыва киновуста кылып алырынга дузалажыр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Үстүнде адаан киностудияның төлээлери-биле Кызылдың чамдык организацияларынга барып, удуртукчулар-биле чугаалаштывыс. Бисти орус-даа удуртукчулар деткип, херек болза дузалажыр бис деп турду.

Эң ылаңгыя улус депутаттарының Улуг-Хем район Советиниң күүскомунуң даргазы Д. Х. Ооржак, Бай-Тайганың — даргазы Н. Ч. Ооржак, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң ийиги секретары Б. А. Кучеренко бо айтырыгны чүүлдүгзүнүп, дораан деткип, акша-хөреңги шилчидер талазы-биле ажылды чорударын аазадылар.

Республиканың өске-даа ажыл-агыйларының удуртукчулары бо чаагай херекке бодунуң үлүг-хүүзүн киириштирер дээрзинге идегедивис.

Мен бодум хуумда бир айның шалыңын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң чанында ажыттым. «Алдан-Маадыр» деп кино тырттырарынга херек № 142050 ЖСБ агар санче шилчиттим.

Республиканың ажыл-ишчилери бистиң культуравысты, төөгүвүстү, эки чаңчылдарывысты төөгүге арттырар, ону улам байлашшылып, кино уран чүүлүнүң сайзыралын алыр, ону дүгедедир деп бодаар болзуңарза, бо агар санче саадал чокка артыкшылдыг акшадан шилчидерин диледивис.

Бистиң ажы-төлүвүстүң кижизидилгезинге, хөстуг үени чөп ажыглаарынга, лыштанырынга кино ажыктыг дээрзин утпаалыңар, чонум.

Чылчыы ОНДАР.
Тыва АССР-ниң культура министри.

КӨДЭЭ БИБЛИОТЕКАЛАРДА

Чөөн-Хемчик районнуң төп библиотека системазының Хорум-Даг суурда филиалы районда эки ажылдыг культура албан черлериниң бирээзи. Ном-дептерни болгаш чогаалды чон аразынга пропагандалап, кижилерни номга хандыкшыдар талазы-биле ук библиотеканың эргелекчизи коммунист Вера Чымбаевна Кууларның кылып чорудуп турар ажылы эвээш эвес.

Чоокта чаа чогаалчы К.-Э. К. Кудажының 60 харлаанынга тураскаатказын юбилейжи делгелгени организастаан. Аңаа чогаалчының аныяанда-ла бижип чораан шүлүктери, шиилерин база өске-даа чогаалдарын калбаа-биле көргүскен болгаш ону улуг-биче кижилерге массалыы-биле таныштырган. Бо делгелгени организастап чорударынга Вера Чымбаевнаның доктаамал дузалакчылары — ортумак школаның өөреникчилери, пионерлер, комсомолчулар идепкейлиг чоруун көргүскеннер. Школачылардан Рада Ховалыг, Белекмаа Ондар олар викториналар чорударынга тывынгыр болганнар. Суурнуң Культура бажыңынга Аялга аттыг агитбригада «Долуманың хуулгаазынындан» үзүндүнү эки ойнап күүсеткен. Аныяктар Людмила Монгуш, Алена Монгуш, Юрий Ховалыг олар суурнуң культурлуг амыдыралынга боттарының үлүгүн киирип турарлар.

Бо чыл эгезинде Хорум-Даг суурнуң библиотеказында 1200 ажыг ангы-аңгы номнар база журналдар, өске-даа сеткүүлдер бар. Оларның кадагалалы эки.

Библиотекарь В. Ч. Куулар чээрби алды чыл дургузунда ажылдап келген үезинде дыка хөй номчукчуларга доктаамал бараан болуп келген. Ол аныяктарның дагдыныкчызы, коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы.

ЧУРУКТА: Хорум-Даг суурда библиотеканың активчилери.
Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ПРОГРАММАЗЫН ЧУГААЛАП БЕРГЕН

Барыын-Хемчикте Хөнделеннің № 50 сөңгүлда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадыгға кандидат «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору Василий Ууртакович Хомушку Ортаа-Ховуда бригада төвүнге барып, ол девискээрде ажылдап, чурттап турар малчыннар-биле ужурашкан.

Депутатка кандидаттың бүзүреткен кижизи баштай сес алган, аныяк чогаалчының, журналистиң амыдырал, чуртталгазын, ажыл-ишчин таныштырып, келир сөңгүлдаларда ол дээш бадылаарынче кыйгырган. Оон соонда В. У. Хомушку бодунуң программазын чугаалап, тус черниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир, ында малчыннарның социал амыдыралын экижидер талазы-биле республиканың дээди органынга чонунуң бүзүлүг төлээзи болуп көдүрер айтырыгларынга доктаамал. «Барлың» совхозтуң Хөнделеңге салбырын эрткен чылын кооператив кылдыр тургускан. Анаа хөнүп ажылдаар төлээдө, шиитпирлээр айтырыглар хөй. Культура бажыңын, машина-балгат гаражын, суурга болган малчыннар кыштагларынга чурттаатка бажыңнарын тударын, хемни кежер көвүрүг салырын, Кызыл-Тайга девискээрниңде чамдык кыштагларны электрижидерин, тараа сиген шолдерин суггарарын-биле суғалар казарын дээш ышкаш ажылдар хөй. Ону шиитпирлээринче кол киче эңгей салып, айтырыгларны көдүрерин кандилат дыңнаткан.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Биче-оол Соян, малчыннар Шыжыына Монгуш, Марина Ооржак болгаш өскелер-даа санал берип, сүмелер, чагырларны берген. Ужуражылганы көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Сергей Долзан, сөңгүлда округунуң даргазы Кокей Тогаришпай эки организастаан. Район төвүнде «Мажалык» агитбригаданың бот-тывынгыр артистери солун концерт көргүскен. Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинге болгаш Культура министерствозунга өөрүп четтиргеним илереткеп аргажок. Чүге дээрге бо чогаадыкчы чорук соонда мээң бүгү сагыш-сеткилим дойлуп кээп, келир үеде чурталгамче бир янзы көөр болу бердим. Тывавыстан он ийи айның 15-те үнгеш 25-те ээп келдивис. Оон бээр үш неделя чеде берген. Келгеш саазын, демир-үжүк тударынче мени бир-ле чүүл албадап турзадаа, сагыш-сеткилимде мунгаштаып турар ыядыг, оваг мени хилинчектеп келди.

Чажырбас мен. Тывадан үнеримге бодумдан «Ровнону хостап тура, тулчуушкунга тыва эки турачылардан каш кижи киришкенил? Кымнарыл ол?» деп айтырдым. Мээң караамга та чүге чүве, 1980 чылда Кызылга Ровно хоорайның Н. Островский аттыг театр артистеринiң ойнап күүсеткени К. К. Кудажының «Он бир» деп шиизинден үзүндүлер көзүлдү: немецтерниң холунга киргеш дерзиизи-биле хилинчектедип турар Тойутчук...

Школаның программазындан билип алган маадырларым: Бүрзекей, Кечил-оол, Чүргүй-ооллуң дугайында чүгээр билир болдум. Ол-ла... Бо-ла бүгү эки билбезимден, айтырып, билип албайн чораныымдан, мээ-медерелимниң чединмес ядыызындан ыядып, бодумну каргап чордум.

Айтырыгларыңга харыы бо-дур дээнзиг, Ровнонуң чону, чогаалчылары, партия ажылдакчылары бисти чырыга үнүп эгелээр. Оон ынай тыва дыл кырында кино республикага үнүп турда, оон-биле чергелештир орус дыл кырында оон хоолгазы кинону өске республикаларга, даштыкыгадаа көргүзүп болур.

База бир онзагай чүүл чүл дээрге, чурттуң киностудияларынга тырттырган киноларның орулгазының 57 хуузу ССРЭ-ниң кинобюджединче киирип турган болза, бо кино бистиң оңчүвүс апаар болганда, кино бюджединге төлевир кылбас болгаш алдынган орулга республикага долузу-биле артып каар. Кинодан кирген акшадан база бир уранчечен кинону катап чагыдып ап болур бис. Удавас Тываның Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 50 чыл болган оюнга уткуштур база бир кинону планнап болур.

Ойнаштыг киноларын аңгыда республиканың амыдыралынга ажыктыг документалдыг фильмнерни болгаш мультипликациялы, өөредилге киноларын кылып болур арганы бээр. Анаа тыва даш конукчуларын, туристилерни, күш-ажылдың тооцунарын, хөмейжидерни, сыгытчыларны, тыва театрның үнүзелекчилерин, малчыннарын, анчыларын, ажылчын ангының толаалерин документалдыг киногa тырттырып үндүрери база көрдүнген.

Кажан кинону кылып эгелеп турда, кино болгунге бистиң эки дээш режиссёрларывысты, кинооператорларывысты, киносценарийстеривисти студияның тускай мергежилдиглери-биле кады ажылдадыр сорулга база бар.

Кинонуң чедишкинниг болуру чоннуң, албан черлериниң, организацияларның, үлетшүр-бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларындан база улуг хамаарылгалыг.

Келир үеде биске киностудия тургузары бистиң бо эге базымывыстан хамааржыр. Бо хүннерде бис Тывага киностудия тургузуп шыдавас бис. Бо бүгүге 18 миллиондан 35 миллион хире рубль херек. Бисте ол хире акша чок болганда Свердловск киностудиязының баазазынга «Кыйгы» каттыжыышкынның дузазы-биле ажылдаары биске эптиг болуп турар.

Кандыг-даа кинону тургузарда акша-хөреңги херек. Тыва дыл кырынга тыва чоннуң төөгүзүн көргүскен. «Алдан-Маадыр» деп кинону кылырынга 500 мун рубль херек.

Бот-орулга-чарыл гада ажылдап турар организациялар, коллективтер хөй. Оларга берге дээрзин бис билип турар бис. Ындыг болзажок, тыва чон бистишын билгеш, тыва киновуста кылып алырынга дузалажыр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Үстүнде адаан киностудияның төлээлери-биле Кызылдың чамдык организацияларынга барып, удуртукчулар-биле чугаалаштывыс. Бисти орус-даа удуртукчулар деткип, херек болза дузалажыр бис деп турду.

Эң ылаңгыя улус депутаттарының Улуг-Хем район Советиниң күүскомунуң даргазы Д. Х. Ооржак, Бай-Тайганың — даргазы Н. Ч. Ооржак, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң ийиги секретары Б. А. Кучеренко бо айтырыгны чүүлдүгзүнүп, дораан деткип, акша-хөреңги шилчидер талазы-биле ажылды чорударын аазадылар.

Республиканың өске-даа ажыл-агыйларының удуртукчулары бо чаагай херекке бодунуң үлүг-хүүзүн киириштирер дээрзинге идегедивис.

Мен бодум хуумда бир айның шалыңын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң чанында ажыттым. «Алдан-Маадыр» деп кино тырттырарынга херек № 142050 ЖСБ агар санче шилчиттим.

Республиканың ажыл-ишчилери бистиң культуравысты, төөгүвүстү, эки чаңчылдарывысты төөгүге арттырар, ону улам байлашшылып, кино уран чүүлүнүң сайзыралын алыр, ону дүгедедир деп бодаар болзуңарза, бо агар санче саадал чокка артыкшылдыг акшадан шилчидерин диледивис.

Бистиң ажы-төлүвүстүң кижизидилгезинге, хөстуг үени чөп ажыглаарынга, лыштанырынга кино ажыктыг дээрзин утпаалыңар, чонум.

Чылчыы ОНДАР.
Тыва АССР-ниң культура министри.

ТӨӨГҮ ӨӨРЕДИР

Эрткен чылан чылы мээң амыдыралымга чартык-чамдык элээн чедимчелиг, эки, солун чыл болду. Бирээде, билиим бедидип алыры-биле уран чүүл училищезинче өөренип кирип алганым. База бир солун чүүл: бүлүк чогаалчылар-биле Ровно хоорайга чорааным. Бо дээш республиканың Чогаалчылар эвилелинiң баштаар черинге болгаш Культура министерствозунга өөрүп четтиргеним илереткеп аргажок. Чүге дээрге бо чогаадыкчы чорук соонда мээң бүгү сагыш-сеткилим дойлуп кээп, келир үеде чурталгамче бир янзы көөр болу бердим. Тывавыстан он ийи айның 15-те үнгеш 25-те ээп келдивис. Оон бээр үш неделя чеде берген. Келгеш саазын, демир-үжүк тударынче мени бир-ле чүүл албадап турзадаа, сагыш-сеткилимде мунгаштаып турар ыядыг, оваг мени хилинчектеп келди.

Чажырбас мен. Тывадан үнеримге бодумдан «Ровнону хостап тура, тулчуушкунга тыва эки турачылардан каш кижи киришкенил? Кымнарыл ол?» деп айтырдым. Мээң караамга та чүге чүве, 1980 чылда Кызылга Ровно хоорайның Н. Островский аттыг театр артистеринiң ойнап күүсеткени К. К. Кудажының «Он бир» деп шиизинден үзүндүлер көзүлдү: немецтерниң холунга киргеш дерзиизи-биле хилинчектедип турар Тойутчук...

Школаның программазындан билип алган маадырларым: Бүрзекей, Кечил-оол, Чүргүй-ооллуң дугайында чүгээр билир болдум. Ол-ла... Бо-ла бүгү эки билбезимден, айтырып, билип албайн чораныымдан, мээ-медерелимниң чединмес ядыызындан ыядып, бодумну каргап чордум.

Айтырыгларыңга харыы бо-дур дээнзиг, Ровнонуң чону, чогаалчылары, партия ажылдакчылары бисти чырыга үнүп эгелээр. Оон ынай тыва дыл кырында кино республикага үнүп турда, оон-биле чергелештир орус дыл кырында оон хоолгазы кинону өске республикаларга, даштыкыгадаа көргүзүп болур.

База бир онзагай чүүл чүл дээрге, чурттуң киностудияларынга тырттырган киноларның орулгазының 57 хуузу ССРЭ-ниң кинобюджединче киирип турган болза, бо кино бистиң оңчүвүс апаар болганда, кино бюджединге төлевир кылбас болгаш алдынган орулга республикага долузу-биле артып каар. Кинодан кирген акшадан база бир уранчечен кинону катап чагыдып ап болур бис. Удавас Тываның Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 50 чыл болган оюнга уткуштур база бир кинону планнап болур.

Ойнаштыг киноларын аңгыда республиканың амыдыралынга ажыктыг документалдыг фильмнерни болгаш мультипликациялы, өөредилге киноларын кылып болур арганы бээр. Анаа тыва даш конукчуларын, туристилерни, күш-ажылдың тооцунарын, хөмейжидерни, сыгытчыларны, тыва театрның үнүзелекчилерин, малчыннарын, анчыларын, ажылчын ангының толаалерин документалдыг киногa тырттырып үндүрери база көрдүнген.

Кажан кинону кылып эгелеп турда, кино болгунге бистиң эки дээш режиссёрларывысты, кинооператорларывысты, киносценарийстеривисти студияның тускай мергежилдиглери-биле кады ажылдадыр сорулга база бар.

Кинонуң чедишкинниг болуру чоннуң, албан черлериниң, организацияларның, үлетшүр-бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларындан база улуг хамаарылгалыг.

Келир үеде биске киностудия тургузары бистиң бо эге базымывыстан хамааржыр. Бо хүннерде бис Тывага киностудия тургузуп шыдавас бис. Бо бүгүге 18 миллиондан 35 миллион хире рубль херек. Бисте ол хире акша чок болганда Свердловск киностудиязының баазазынга «Кыйгы» каттыжыышкынның дузазы-биле ажылдаары биске эптиг болуп турар.

Кандыг-даа кинону тургузарда акша-хөреңги херек. Тыва дыл кырынга тыва чоннуң төөгүзүн көргүскен. «Алдан-Маадыр» деп кинону кылырынга 500 мун рубль херек.

Бот-орулга-чарыл гада ажылдап турар организациялар, коллективтер хөй. Оларга берге дээрзин бис билип турар бис. Ындыг болзажок, тыва чон бистишын билгеш, тыва киновуста кылып алырынга дузалажыр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Үстүнде адаан киностудияның төлээлери-биле Кызылдың чамдык организацияларынга барып, удуртукчулар-биле чугаалаштывыс. Бисти орус-даа удуртукчулар деткип, херек болза дузалажыр бис деп турду.

Эң ылаңгыя улус депутаттарының Улуг-Хем район Советиниң күүскомунуң даргазы Д. Х. Ооржак, Бай-Тайганың — даргазы Н. Ч. Ооржак, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң ийиги секретары Б. А. Кучеренко бо айтырыгны чүүлдүгзүнүп, дораан деткип, акша-хөреңги шилчидер талазы-биле ажылды чорударын аазадылар.

Республиканың өске-даа ажыл-агыйларының удуртукчулары бо чаагай херекке бодунуң үлүг-хүүзүн киириштирер дээрзинге идегедивис.

Мен бодум хуумда бир айның шалыңын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң чанында ажыттым. «Алдан-Маадыр» деп кино тырттырарынга херек № 142050 ЖСБ агар санче шилчиттим.

Республиканың ажыл-ишчилери бистиң культуравысты, төөгүвүстү, эки чаңчылдарывысты төөгүге арттырар, ону улам байлашшылып, кино уран чүүлүнүң сайзыралын алыр, ону дүгедедир деп бодаар болзуңарза, бо агар санче саадал чокка артыкшылдыг акшадан шилчидерин диледивис.

Бистиң ажы-төлүвүстүң кижизидилгезинге, хөстуг үени чөп ажыглаарынга, лыштанырынга кино ажыктыг дээрзин утпаалыңар, чонум.

Чылчыы ОНДАР.
Тыва АССР-ниң культура министри.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыында соңгукчулар клубунга 1990 чылдың январь 27-де, субботада 10 шакта Тыва АССР-ниң кадык камгалал министрниң оралакчылары А. С. Тулин, Ю. П. Бахаев, М. А. Эренчинова, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң кадык камгалал килдизиниң эргелекчизи М. К. Наксыл олар-биле ужуражылга болур. Аңаа келирин күзээннерни шуптузуп чалап тур.

Дараазында телефоннарже долгаар: 3-43-28, 3-43-31.

* * *

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 27-де 10 шакта СЭКП сөөркомуну хураалдаар залынга РСФСР-ниң улус депутадыгна дараазында кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болурун дыңнадып тур:

Котельников Валерий Ильич;
Осмоловский Леонид Зямович;
Пиче-оол Алтай Николаевич;
Слободчиков Юрий Петрович.

* * *

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Советская № 22 соңгулда округунга депутаттың кандидаттары Кан-оол Владимир Иванович, Ооржак Алексей Кара-оолович, Тинмей Дозур-оол Лайзапович олар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы 1990 чылдың январь 27-де, 14 шакта автоорук техникумунга болурун соңгукчуларга дыңнадып тур.

Эмчиниң сүмези

БАШ УДУР КАМГАЛАНЫП БОЛУР

Чуртта грипп эпидемиязы уламчылавышаан. РСФСР-ниң барыын талазында, Белоруссияда бо аарыг элээн нептерээни дандылаттынган. Амгы үеде Украинада, Прибалтикада болгаш Ортаакы Азияның республикаларында грипп өөскүп турар. Ол ышкаш Москва, Минск, Воронеж, Смоленск хоорайларда ук аарыгның түлүктээшкини эртип турар. Ынчалзажок январь төнчүзүнде чуртка грипп эпидемиязы күштелир чадавас. Ол үеде (эпидемия төнчүзүнде) чурттуң чамдык хоорайларында грипптиң «Б» хевири өөскүп болур.

Грипп болгаш үстүкү тыныш органнарының аарыы өң-не нептерөөлей аарыгларының бирээзи. Чамдыкта ол аарыгның уржуундан шаг-шиөк чидип, харын-даа чартык чыл дургузунда эмнедир таварылга туруп кээр. Грипптин вирузу кижинин ниити организмин суларадыр. Баш аартыр, дескинер, тыныш оруунга каданнаашкын болуп, мага-ботту кошкадыптар. Эът изиири 38-40 градус чедип, 3-4 хонук арткенде намдаар. Аарыг кижиниң шаг-шиизэ чокталыры — грипптиң онзагай демдээ. Мындыг байдалы бир азы ийи неделя-даа чеде бергилээр. Ынчалзажок үстүкү тыныш оруунуң каданнаашкыны элээн үелерде читпейн, чедуртүр, боостаа кургадыр болгаш шедиргелениры элээн үр артып болур. Грипп — озалдыг аарыг. Чүге озалдыгыл дээрге, хоочураан аарыгларга каданнаашкынны болдурар.

Бо чылын бистиң республиканга грипп эпидемиязы амдыызында чок. Ынчалзажок оваарымчалыг чорук кымга-даа ыяап-ла херек. Грипптен канчаар камгаланза эки? Ажылдаар черниң болгаш чуртталга бажыныңның иштин хире-хире агаарладыры — профилактиканың база бир хемчегларининң бирээзи. Арыг агаарга вирус дораан узуткаттынар. Бажың-балгат иштининң мебельдерин, шалазын-ол пөс-биле аштап-арыглаарга вирустарны чайладырынга дузалаар. Ыңай-бээр, хөй улус чыыл-ган черлерже чоруурун шеглезе эки. Бир эвес чөдүртүп, баш дескинер апарза, эът изнири кодүрүлзе бажыңга чыдып эмнедири дээре. Оон соонда дүрген дуза чедирер эмчини ыяап-ла бажыңче чалаар апаар. Эмчиниң сүмези чокка кандыг-даа антибиотиктерни ажыглап болбас. Эмчиниң бижи чокка кальцекс, парацетамол, бальзам («Алдын сылдыс») дээн чижектиг препараттарны аптекадан ап болур. Бо эмнерни грипптиң баштайгы үезинде ажыглап болур. Тыныш органынга каданнаашкын болдурбазыбиле «С» витаминни ажыглаарын сүмелеп турар.

Бажыңга эмнениң тургаш, 1-2 хуу сода эзилдиргиг суг азы шалфей, ромашка бүрүзүнден хандыны тынарынга белеткеп ап болур. Ол белеткээн хандыны баалыңныг хөнекке куткаш, хайнырынга чедир изидиптер, хөнектиң думчуунга хоолайланчак резин кедиргеш, оон бузун хөрекче киир тыңгаш, думчуктан агаарны үндүрер. Бир стакан изиг сутта 1-2 шөвүлак иштн сиген катташ, аксын дуглааш, 30 минутала изидиптер. Ону чартык стаканнап үш шактан ижер. Ол ышкаш петрушка дазылындан, ыт-кадындан белеткээн хандыны ижерин сүмелеп турар. Аарыгның баштайгы чадазында буттарны чылыдар изиг ваннаны ажылдаарга дузалыг. Ындыг ваннаны удуруунуң мурнунда улаштыр үш хүн кылыр.

Хөөлүлүг аъш-чемнер кижиниң кадыкшылынга коичүн салдарлыг. Ындыг чемнерни хүнде 6-7 катап чиири ажыктыг. Эң-не хөөлүлүг чемнер — кара муң, эът балык эъди, буска быжырган котлета, ааржы (творог), Мёд, лимон хандызындан белеткээн суксуннарны хөйүң ажыглаза эки. Витаминнер ажыглаарга база улуг дузалаар. Ногаа болгаш чимистен чаа белеткээн чемнерни чиирин сүмелеп турар. Вирустар болгаш микробтар өлүрер чеснок, согуланы чемге ажыглаарын утпаңар. Бо ногаада дыка хөй фитонцид бүдүмелдер туруп турар. Хөлүн эртир чөдүртүр апарза, мёд холумактыг морковь хандызын азы инекараа хандызын ижерге дузалаар. Ол ышкаш чигир болгаш мёд холумактыг редька хандызын суксун кылгаш ажыглап болур.

Грипп үезинде арга-шеверни эки сагыры ажыктыг. Холдарны саваңнап чуур, арыгланыр бажың барганда база. Думчуктуң үттерин саваныыр суг-биле чуур, массажтаар, ындыг шимчээшкинни 60 удаа чорудар. «Алдын сылдыс» бальзамны думчуктуң кежинге чугаладыр чаап алырын сүмелеп турар.

Тыныш органнарының аарыгларынга организмниң удурланыр шинээ күштүг болур ыядыр шимченгир хүн чурумун сагывышаан, мага-ботту дадыктырары черле ажыктыг. Эртенги сула шимчээшкиннерни кылбышаан, эът-кешти өл аржыыл-биле дүрбүп чотса эки. Хоостуг үелеринерде арыг агаарга селгүүстээрин утпаңар. Боттарын дадыктырып алган кижилер күскү-кышкы үелерде грипптен аваазы аармыр. Мага-бодуң дадыктырбаан болгаш профилактиканы шын сагывайн турар кижилер грипптен бо-ла аараан, шаг-шиизэ чокталган болур. Ынчангаш организмни дадыктырары кажан-даа орай болбас. Грипптин кидин түлүктээр чезим маңавайн, профилактика кылыры ажыктыг.

Галина ПРОКУДИНА.
Республиканың «Кадыкшыл» төвүнүң кол эмчизи.

ТВ

ЯНВАРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.10 «Владимир Высоцкий. Монолог». 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.00 — 13.20 Барымдаалыг фильм. 15.30 Уругларга фильм. «Лома». 16.45 Барымдаалыг телефильмнер. 17.15 Бистиң студияда А. Мельников. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Ye». 19.00 «Топтуг чугаа». «Хүн бүрүде эрге-чагырга». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Узуну 150 чыл дурттуг орук». Садовскийлерниң династиязының дугайында. 21.00 «Ye». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция». 22.30 «Эфирде музыка». 00.30 — 01.05 «Алдын дүптүг Волга». Телефильм.

ИЛИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Н. А. Некрасов. «Кол ажык аксында бодалдар». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Арыгда кыш. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Интеграция: инициатива, тывынгыр чорук, арыг орулга. 11.55 Ритмниг гимнастика. 12.25 —13.40 «Хлеб—чүве алы». Уран-чечен телефильм. 3-ку сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Судхарани Раджхупати танцылаар. (Индия). 17.35 Башкир телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Медээлер. 18.15 «Экономика болгаш бис». Программада: «Амыдыралывыс экижээн бе?». «Арендатор турганнарның чагаалары».

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. Чапсарда (20.10)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.25 Хоккейнин уланчызы.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Улусчу контроль». «Сылерни канчаар хандырып турарыл?»

МОСКВАДАН

21.30 «Иллюзион». «Коленьодан чүве сагынмас кижи». Уран-чечен телефильм. (Италия). 23.10 В. Высоцкий Чечен-Ингушетияда. 00.10 — 01.00 Баскетбол Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА—«Фонола».

УШКУ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. Чапсарда (20.10)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 — 21.30 Ритмниг гимнастика.

КИНО

ЯНВАРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Я в полном порядке» 9.30, 19.20 **«Однажды в Америке»** (АКШ, 3 сериялыг) 11.20, 15.20 шактарда. (16 хар четпээннерни киирбес). **Видеозал: «Зита и Гита»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мальчик с гальчик» 9.00, **«Полет навигатора»** 10.40, 14.20, 12.30, 18.20 шактарда. **«Окно спальни»** 16.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Один момент» (2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Зеленый луч» (Франция) 14.30, 16.30, 18.10, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, чагбас, Соңгу-барыын чүктен хаттыы дургеш секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 26—33, чамдык черлерге 40 градус чедир соор. Хүндүс 21—26, чамдык черлерге 13—18 соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Дүне 30—32, хүндүс 23—25 градус соор. Чагбас, биче сырыннаар.

Кооперативтерге болгаш хөй-ниити организациялырыңга хамаарыштыр **күш-ажыл курлавырлары дээш төлевирни** ССРЭ-ниң Сан министерствозунуң 1989 чылың декабрь 10-да № 148 бижининге үндезилеэш, **1989 чылдың IV кварталындан эгелеп доктаатканы Кызыл хоорай Советиниң сан килдизи дыңнадып тур.**

Күш-ажыл курлавырлары дээш төлевирге санаашкыларны **1990 чылдың февраль 1-ге чедир хооркүүскомнуң сан килдизинге киирерин үк килдис дилеп тур.**

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киладистер: ◆ аар-тийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуут — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетшүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ роулетшүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээлэ 2 парлалга амазы

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 22 (14222) ◆ 1990 чыл, январь 26, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттингеп ◆ Өргээ 3 көп.

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

Комсомолдуң XXIII областьконференциязының таарымча болгаш ажылының түңнелдери-биле холбашкан чамдык айтырыгларны СЭКП область комитединиң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген.

Бистиң республиканың, чурттуң амыдыралында амгы үеде болдунуп турар эде тургустунуушкун чорудулгаларындан хожудап калбазыңче комсомолчуларның чүткүлүн комсомолдуң XXIII область конференциязының бадыткап көргүскенин хүлээп алган доктаалда демдеглээн. Партияның политиктиг угланыышкынын конференцияның делегаттарының деткээни, ниитилел-политиктиг амыдыралга, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин сорулгаларын боттандырарынга, аныяктарны, аныяк салгалды кижизидеринге моон соңгаар-даа идепкейлиг киржиринге комсомолчуларның чүткүлдүү— конференцияның кол түңнели болган.

Ооң-биле чергелештир, комсомол обкомунуң, ооң бюрозунуң, секретарларының, аппарадының ажылының стилинде болгаш арга-методтарында шынгыы четпестерни, боттуг ажыл-херектерден, комсомол эге организацияларының чингине амыдыралындан, аныяктар ортузунда чорудулгалардан, республиканың социал-экономиктиг, культура хөгжүлдезинин айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржилгеден оларның хоорулчаан конференцияның илереткенин бюро демдеглээн. Бо бүгү чүүлдер отчёт илеткелди болгаш конференцияның өске-даа документилерин белеткелинге болгаш эрттиргенинге илерээнинче ВЛКСМ обкомунуң секретарьлары коммунистерниң кичээнгейин СЭКП обкомунуң бюрозу угландырган. Конференцияга болгаш ниитизи-биле отчёттарның база соңгулдаларының үезинде кылдынган шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны соңгаарладыышкын чокка чугаалажып көөрүн, оларны боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылгаш, бадылаарын, көдээ ажыл-агыйны, үлетпүрнү, капитал тудугну, улус ажыл-агыйының өскеде-даа адырларын, социал адырны хөгжүдеринге комсомолчуларның болгаш аныяктарның салыышкынын көвүдеринче, аъш-чем, чуртталга болгаш комплекстиг өске-даа программаларны күүседиринге оларны идепкейлиг киириштиреринче онза кичээнгейни угландырарын ВЛКСМ обкомунуң бюрозунга сүмелээн. Аныяктарны ажыл-биле хандырарының, кем-херек үүлгедиишкинининг болгаш таарымча чок өске-даа болуушкуннарның когун үзе үзүткаарының сорулгаларын тодаргай шиитпирлээр. Эвилелдиң иштики ажылын эде тургузар, комсомол организацияларын быжыглаар, аныяктарның идей-политиктиг, интернационалдыг кижизидилгезин күштелдирер, ВЛКСМ комитеттеринин, комсомол организацияларының ажылынга политиктиг шын угланыышкыны хандырар талазы-биле хемчеглерни баш бурунгаар тодаргайлап айтыр. Шүгүмчүлелдиг сүмелерни болгаш саналдарны күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында ВЛКСМ кежигүннеринге болгаш комсомол активинге үргүлчү дыңнадып информастаар. Комсомолдуң чаа соңгуткан активиниң шынарлыг өөредилгезин хандырар, комсомол эге организацияларыбиле ВЛКСМ комитеттерининг ажыл-ишчи харылзаазын доктаамал быжыглаар, оларга практиктиг дузаны чедирер.

Аныяктар ортузунга организанизакчы болгаш политиктиг ажылды экижидер, эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын боттандырарынга оларны киириштирер, аныяктарга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге оларның киржир аргазын калбартыр талазы-биле ВЛКСМ комитеттеринге бүгү талалыг дузаны көргүзерин СЭКП обкомунуң килдистеринге, партия хооркомунга болгаш райкомнарынга, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың болгаш «Тыва кобальт» комбинаттың парткомнарынга дааскан. Коллективтерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин планнарынга аныяктарга хамаарышкан кезектерни тускайлап кииргеш, оларны база коллективтиг керээлерни ажылдап кылырынга болгаш боттандыраарынга комсомол эге организацияларының идепкейлиг киржир дээш күзелин деткиир. Конференцияның делегаттарының партия органнарының адрезинге кылган саналдарын ханызы-биле аналиэтеп көөр, оларны боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр.

Делегаттарның оларның адрестеринге кылган шүгүмчүлелдерин болгаш саналдарын профоблчөвүлел болгаш ВЛКСМ обкому-биле кады бир ай хуусаада сайгарып көргеш, оларның талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алырын Улус өөредилгезиниң министерствозунуң, Иштики херектер министерствозунуң болгаш өске-даа министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчуларын коммунистерге дааскан. Херек апарган таварылгада СЭКП обкомунга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелинге чогуур саналдарны киирер.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде барымдаа чок черге репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле комиссияның «Сүт-Хөл херээ» деп адаар херектиң талазыбиле үндүрген түңнелдерин СЭКП обкомунуң бюрозу чүүлдүр деп көрген. Комиссияның материалдарын солуннарга парлаар.

1989 чылда мал ажылының продукциязын бүдүрерин болгаш садып алырын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер болгаш ону бүрүн камгалап алырын хандырар талазы-биле районнар болгаш совхозтар аразында база 1989 чылда үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг болгаш чонуң коммунал-амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының аразында социалистиг чарыштың түңнелдериниң дугайында доктаалдарны СЭКП обкомунуң бюрозу, республиканың Министрлер чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш ВЛКСМ обкому хүлээп алган. Оларны солуннарга парлаар.

СЭКП обкомунуң бюрозу ооң-даа өске чамдык айтырыгларга чугаалашкан болгаш оларның талазы-биле чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

ХУРАЛ БОЛГАН

РСФСР-ниң улус депутаттарының, РСФСР-ниң автономнуг республикаларының болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдиң чоруп турарының дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң январь 24-те болган хуралынга чугаалашкан.

Россия Федерациязында соңгулда кампаниязы ажыл-агыйжы демократтыг байдалда эртип турарын демдеглээн. Ооң-биле кады соңгулдаларга белеткел талазыбиле ажылдарга күш-ажылчы коллективтерниң, совет болгаш ажыл-агый органнарының шуптузу киришпейн турарын айыткан.

Соңгулда кампанизының түңнел үе-чадазының РСФСР-ниң улус депутаттарының Советтериниң сорулгаларын тодаратпак доктаалды РСФСР-ниң Дээди Совединин Президиуму хуралынга хүлээп алган.

РСФСР-ниң Дээди Совединин Президиуму Россия Федерациязының Эртемнер академиязын тургузар дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң январь 24-те болган хуралынга чугаалашкан.

Россия Федерациязында соңгулда кампанияны

Бистиң кандидаттарывыс

АКТЫҢ ОГЛУ

Кара-Дагга «хуулгаазын» тудуг туруптар деп чүвени кым бодап чораан боор. Тоол, домакта чүве-биле дөмей ындыг чугаа Барыын-Хемчиктиң Акка, Хөнделенге, Дөң-Терезинге, Шекпээрге болгаш ол чоок-кавының өске-даа чурттакчылыг черлериңге тарай берген.

Адыг-оол Сарыгларович Чымба Ак-Довуракты тудуун сальшкан баштайгы тудугжуларның бирээзи болу берген. Сес классты Аксы-Барлыкка дооскандыңның соонда Бүгү-эвилелдиң комсомолчу-шалыпчы тудуу деп чарлаттынган тудугга бир-ле дугаарында комсомолчу путёвка-биле келгеннериң бирээзи. Чаа туттунуп турган черге кээрге, ону кым-на хүндүлел, бажыңынга тургузуп алыр боорул аан. Оолдуң ажыллап, кызып турары кончуг боорга, кады ажыллап турар улуг кижилери ону кээргеп, дуңмалары ышкаш оол боорга, бажыңынга тургузуп алыры-биле Сергей Балбырович Сендажы өөнче чалаан. Бажынче балды көдүрүп, холу-биле чудук хаарылдап чораан эвес, тудугжуларның чугаазын дыңнап, чүңү кыл дээр болдур, ону кылып каап чоруп турган.

Баштайгы чуртталга барактарны, бир дугаар столованы, албан, организация бажыңнарын болгаш чылыг электростанциязының бажыңының таваан салышкан. Хүн келген тудум-на дуржулга кирип, бызаңнаар ажылды хала чокка кылып апарган. Баштай кээрде хову турган чер чоорту чаа тудугларлыг болуп, чурттакчы чон көвүдеп эгелээн. Хей кезии аныяктар болу берген.

Шериг баар үе келген. Кезек оолдарны күскээр кыжын шеригкомче келдирткен. Оларның аразынга Адыг-оол база барган. Ол өске өөрүден бедик көзүлген. Ону кызыгаар шеринче чорударын шиитпирлээн.

Кызылга келирге кызыгаар шеринче чоруур командыны четчелеп турган. Бир-ле дугаарында өскен-төрээн Тывазындан ырап чорукталган ол. Барыын чүкче каккаш чыдыпкан. Оруу ара чоруп олурда, дүнеки чаар хып тургулаар, аңаа доктаай берген көөрге-ле, бир хоорай болур.

Бодунуң тудуп турганы ышкаш ийи каът барактар кайда боор, даштан, тууйбудан кылган каът-каът бажыңнарны көргеш, бистиң черге кажан-на мындыг бажыңнарны тудуп турар апаар ирги дээн бодаргa алып-даа чораан. Ынчап чораан, Эстонияга шериг хүлээлгезин эрттирген. Шеригге тургаш, спортка хандыкшылдыг болуп, бодуңуң мага-бодуң сайзырадып, волейбол-даа ойнап турган. «Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи. Спортчу разрядчы. Кросс маңнаарынга ынак турган. Ол дугайында хүндүлел бижиктер хереченилер турар.

Мооң мурнунда Адыг-оол Сарыгларович Чымба-биле ужуражып-даа көрбээн мен. Ооң-биле ужуражып танышпаан.

Куу костюм, чүвүрлүг, шокар хөйленниг, галстук баглап алган чиңгежек мага-боттуг, узунзумаар, кижи ортузу чеде берген, чугаакыры аажок эр мени кухняже чалады. Чугаазы дораан-на «шаагайны-ла» берди. Нелээн мурнувус былаажып чугаалажып-даа олурдувус.

Амыдыралдың чартык кезиин үстүнде бижип каапкан болгай мен. Ам ону уламчылаары-биле бодунга сөступ бердим.

— Шыны-биле чугаалаар чүве болза, менде чугаа-ла хөй. Бир эвес силерниң үеңер бар болза, даңны атсы-даа болза хөөреп бээр мен. Шеригден келгеш, тудугга катап ажылдай берген мен. Шериг чоруурумнуң мурнунда Кызылга чолаачы курузун доозуп алдым. Машина мунар дээрге, багай эрги чүве бээр боорга, дедир бызаңчылап ажылдап турдум. Ооң сөөлүнде автобаазага келгеш, автомеханиктериниң курузун доостум. Ооң соонда септекчи механиктеп ажылдааш, мастерская начальнигинге депшиттиргеш, оон улай кол механиктээш, ол ынчап чоруп тургаш, бирги класстың чолаачызының категориязын дужаап алган мен. Бо ажылдап келген үемде чүгле шын дээш туржуп чордум. Шаңнал-мактал дугайында чугаалааш канчаар боор. Бо папкадан көруп ап болур силер дээш картон, көк папкада долдур чыып каан документтилер экжеп салгаш, чугаазаң доосту.

Эгезинден эгелээш, ажып олур мен. Ленинчи юбилей медаль, «Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы» деп хөрек демдээ, «Главкрасноярск тудуттранс» трестиң тывысканы «Күш-ажылдың хоочуну» деп хүндүлүг ат берген шынзылга. Күш-ажылчы Алдар орденниң үшкү чергези, ВЛКСМ ТК-ның «Бүдүрулгениң аныяк мурнакчызынга» деп хөрек демдээ, «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» деп хөрек демдектери безин ийи болду. Тудутнуң болгаш үлетпүүр тудуг материалдарының профэвилелдиң Төп Комитединиң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Аар үлетпүүр-тудуг министерствозунуң коллегиязының хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Тус черниң хүндүлел болгаш мактал бижиктери база хөй болду. Аныяк чылдарында спортка хандыкшылдыг чораан деп чүве илдеп. Футбол, волейбол, хоккей болгаш шыдыраа ойнап тургаш, шаңналдыг чер алгаш, хөй удаа шаңнаткан хүндүлел бижиктери бар болду.

Үстүнде шаңнал-макталдарны көрүп орган, чүгле ажылынга макталдыг эвес, а хөй-ниити ажылынга киржип чораан кижи-дир деп дораан эскердим. Комсомолчу чылдарында Ак-Довуракты комсомол комитединиң болгаш комсомол обкомунуң кежигүну чораан. Ол дугайында алган хүндүлел бижиктери болгаш хөрек демдектери хереченилеп турар. Бодунуң чалыы назыңын Бүгү-эвилелдиң комсомолчу-шалыпчы тудуунга эрттиргеп. Ол черде ам үжен чыл хире чурттап турар. Ак-Довуракка ерген чок турда келгеш, каът-каът бажыңнар бедип үнгеш, чырык, чылыг кылдыр туттунуп турар апаргыжеге кедиңге чүңү көрбээн дээр боор. Ооң-биле кады тудугга ажылдап турган акылары ам пенсияже-даа үне бергеннери бар.

Адыг-оол Сарыгларович Чымба— 1970 чылдан бээр партия кежигүнү. Ол СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң кежигүнү. Ол партия болгаш адырлар аайы-биле профэвилелдер обкомнарының конференцияларының делегадынга хөй удаа соңгудуп келген. Бодунуң кол ажылынга болгаш хөй-ниитиниң херээнге доктаамал идепкейлиг киржип турар. Ол соглээн сөзүнге болгаш аазааның дораан чедип алыр чаңчылдыг. Бодунуң өөрүнүң сүмелерин болгаш хомудалдарын удуртукчуларга чедирип, оларның мурнунга айтырыгны дидими-биле салып, ажылга шаптыктаашкыннарны болдурбас дээш хуралдарга дорту-биле чугаалаар. Эш-өөрү дээш ындыг дидим туржуп чоруур кижини удуртур даргалар шала кызар сагыштыг. Ынчалза-даа ол бодунуң туружун быжыы-биле камгалап шыдаар. Ооң эки мозу-шынарын өөренип көргеш, кады ажылдап турар өөрү ону Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидады кылдыр идип үндүрген.

Баштайгы болган ужуражылгага ооң удурланыкчылары болгаш боду боттарының кол угланыышкынарын чыылган чонга таныштырган. А. С. Чымбаның программазында киирип алган чамдык үүлдерин номчуурга мындыг: «Шаңгыр суурнуң чурттакчыларының негелделерин күүседир талазы-биле удуртукчуларга барып чедер болгаш радиону кииртир, үреленген чагыларны тургузар. Шаңгыр суурнуң болгаш Нагорная кудумчузунуң чурттакчыларын бажың-биле хандырар талазы-биле үйтка алыр. Бир эвес депутат болу бээр болзумза, социал айтырыгларны шиитпирлээринге бүгү күжүмнү болгаш билиимни долузу-биле бээр мен».

Ак-Довуракты транспорт № 41 соңгулда округунуң соңгукчуларының чурттап турар черниң социал айтырыглар талазы-биле шиитпирлээр айтырыглары дыка хөй. Ында школа болгаш ясли-сад тудуу, хуу бажыңнарлыг кижилерге дуоалал аңыл-агыйын чорудар, өдек болгаш оттулар үүлдер сөөртүр, септелге ажылдарын чорударынга тудуг материалдары-биле хандырылга дээш оон-даа өске. Чоннуң негелдезин хандырары депутат кижиниң хүлээлгези болгай. А. С. Чымба сөөлгү хүнгерде чүс ажыг өрегеге чүңү канчалза экил деп чүвени баш удур планнап, тускай демдеглелди кылып алган. Бодунуң ажылдап турар организациязында эш-өөрүнүң чагырларын, ону канчаар шиитпирлээрин, үр чылдар иштинде ажылдап келгеш, чаа техника албайн турар кижилериниң даңзызын тургузуп, бажың алыр кижилерге дузалажырын, будүрүлге планын күүседиринге үлүг-хуузун киирерип ужуражылга үезинде чугаалаан.

Адыг-оол Сарыгларович Чымба күрүнеңиң болгаш хөй-ниитиниң херээн кылырындан аңгыда, бодунуң амыдырал-чурттагазын база өг-бүлезиниң херээнге кончуг сагыш човангыр. Ийи аал чурттаар бажыңның дыр ужунда үш өрээлдиг, кухнялыг бажында чурттап орар. Иштинде ванна, туалет база бар. Даштында огородтуг, кат-чимисти олуртуп каан. Ол бүгүнү көргеш, ёзулуг ажыл-агыйжы кижи-дир деп чүвени дораан эскерер.

Улус депутадынга кандидат-биле чугаалажып ора, ажылчын чонче кичээнгейни утландырып, оларның амыдырал-чурттагазы дээш туржур дээрзинге бүзүредим. Ажылчыннарга хамаарыштыр чамдык удуртукчуларның кичээнгей чогун ол чугаалап олурду. Ол бодунуң чижээнге мындыг үүлдү киирген.

— Демократия, ажык-чарлыг үе, эде тургустунуушкун дээш-ле чугаалажып турардыр бис. Бистиң бо районда чамдык даргалар боттарының округтарыңдан улус депутаттарының кандидаттарынга чаасkаан болур-дур. Ак-Довурак хоорайдан чаңгыс ажылчын кижи мен-дир мен. Мээң округумда үш кижи бис. Ийи эжим дээди эртемниг, бирээзи Кызылда КАКта килдис эргелекчизиниң оралакчызы, өскези тудуг талазы-биле мастер. Мени ол ийиге канчап дедиээр боор. Ынчалза-даа ажылчын аңгының мурнундан туржур мен. Хоорайның өске округтарында партком секретары А. Н. Шулепов, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери Д. М. Свавильный, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бөдүүн рудадан даг-дүгү болбаазыдыр участогунда цехтиң электриги Б. Х. Доржу олар чаасkаан депшиттирип турарлар. Олар шүпту даргалар-дыр эвеспе. Удурланыкчылары чок болган. Ажылчын аңгыже кичээнгей салбайн турарының бир херечизи ында. Бо бодүүн кижи безин ол бүгү чүвени билип турар боор-дур. Чамдык, депутаттаксааш чүткүп турган улустар хөй-ле хоозун чугаа чулчуруур боор чорду. Ону болуп эрткен ийи Съезгиниң ажылындан көрдүм. Мен черле ындыг эвес мен. Чүгле шын дээш туржур мен.

А. С. Чымбаның чугаазыңган хөйну билип ап болур. Шынап-ла, чамдык округтарда альтернатива чок. Ону түс черде эрге-чагырга органнары шын эвес көрген. Чугаалаары орайтаан-даа болза, келир үеде өөредиг болуур-ла ыйнаан.

Ак-Довуракка үр үеде чурттап, ажылдап келген кандидадывыс чер-ле төлептиг кижи-дир деп чүвени чоннуң чугаазындан база дыңнадым. Ол ийи уругнуң адазы, өөнүң ишти Ак-Довуракты 2 дугаар школазында башкылап турар. Өг-бүле найыралдыг, бот-боттарын хүндүлекир. Оглу Артур шериг сөөлүнде башкы училищезинде өөренип турар. Уруу Аида 8-ки класста. Анна Сарыгларовна— өг-бүлезиниң дугайында кезээде сагыш човаң чоруур чымчак баарлыг ие.

Акка төрүттүүнең аныяк чөлаачы А. С. Чымбаны ашөөрү болгаш чаңгыс хоорайның чурттакчылары март 4-те болур соңгулдаларга боттарының үңүн бээр боор.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: Наталья Содуна Бай-Тайганың «Бай-Тал» совхозта комсомол комитединиң секретарызында ажылдап турар. Аныяктар ортузунга ажыл чорударынга сонуургалдыг бо комсомолчу ажылагыйда бүгү-ле оолдар, кыстарны ажыл-биле хандырарын чедип алыр сорулга салган. Ам совхозта 234 комсомолчу бар. Олардан үжен ажыг кижи мал ажылында хаара туттунган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДОШКУН МАЛДЫҢ КАДАРЧЫЗЫ

Бай-Тайга —республикада сарлык остүрүп турар районнарның бирээзи. Үр чылдарның дургузунда дошкун малбиле сүржүп, ону күрүнеге өстүржүп берип чоруур, күш-ажылга кызымаң кижилер мында база-ла бар.

Ындыгларның санынга «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген.

Ындыгларның санынга «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген.

Ам-Тайга — республикада сарлык остүрүп турар районнарның бирээзи. Үр чылдарның дургузунда дошкун малбиле сүржүп, ону күрүнеге өстүржүп — берип чоруур, күш-ажылга кызымаң кижилер мында база-ла бар.

Ындыгларның санынга «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген.

Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарын келген, арга-дурзулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чангыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген.

Амгы үеде ооң аалы Улуг-Бүгаштың Азалыг деп черинде кыштап турар. Ооң кадарган малы кышты хүрменди эрттирип турар.

Суруп ДАДАР-ООЛ.
Шуй суур.

АРГЫЖЫЛГАНЫҢ ЧАА ОРУУ

Мооң мурнуында чылдарда Кызыл — Терлиг-Хая — Баян-Кол аразынга автобус хүнде чангыс удаа чоруур турган. Ам ындыг эвес апарган. Ийи суурнуң ыңай-бээр артыжар улузунуң көвүдээнибиле, чурттакчыларның негелдези-биле бо чылдың январь 10-дан эгелеп бо суурларже автобусту хүнде ийи катап маңнаар кылып каан.

Ынчаар кылганы чонга лыка таарымчалыг апарган. Ол дээш олар өөрээн сеткилин илерезин туралар.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.
Кызыл район.

КЫЙГЫРДЫМ

Баштай бодум дугайында ийи-бир сөступ бижизимзе эки ышкаш. 74 харладым. Чурттап эрткеним ол узун үе иштинде шында-ла көрбээн чүүлүм, көдүрбээн хөнээм чок шуваанчы мен. Ада-чурттуң Улуг дайының болгаш колхоз тургузуушкунунуң үезинде хөй-ниитиниң даандырган ажылынга идепкейлиг киришпишим. Төрээн сумум депутадынга хөй удаа соңгуттум. Депутат кижи дээрге ёзулуг-ла чоннуң айбычызы болуру ылап чорду. Ол ажылды берге болгаш хөй адырлыг ажыл деп билир мен.

Ам удавас РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының болгаш черчер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга киржир аас-кежиктиг кырган мен. Чон депутаттарның кандидаттарынга ёзулуг төлептиг оолдар, кыстарны депшидип турарын көрүп, бодум ол херектен база хажыдызынга турбайн тур мен. Бистиң Берт-Дагның 107 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Тес-Хемниң кожуун даргазы Кара-оол Лопсанович Лапчааны депшиттивис. Чаасkаан эвес, удурланыкчылыг.

Мен Кара-оол оглумну деткип, ооң дугайында каш чылыг сөстерни борта чугаалаксаан ийик мен. Чаңгыс суурга чурттап чордувус, мээң караамга өступ ол. Сургуул-суюлга кызымак, чажындан-на демир-дес, техника аймаанга сундулуг оол чүве. Ынчангаш-ла боор, Улан-Удэ хоорайга мергежил чедип, дээди эртемниг инженер болду. Ооң ээп келгеш, мергежилиниң аайы-биле ажылдап, колхоз даргалап, кожуун даргазынга орналкчылап, райком секретарьлап, албан-ажыл аайы-биле база өзүп келди ийин. Ындыг болганда дээн ажылынга база бердинген кызымак кижи, Сөөлгү чылдарда кожуун аргалай бергеш, районуустүң социал амыдыралын экижидиринге коскү, эки чүүлдерни кылды.

Ам бир-тээ, бистиң депутадывыстың кандидады болуур деп турар болганда чагыларым хөй. Чажырбас мен, аскап турар чүүлдер бисте база бар. Ам эргедужаалдыг дарга кижи-дир, депутат апаар болза, өскен-төрээн суурунуң, совхозунуң хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киирери чугаажок деп бодап турар кижи мен. Ол бүгүнү ужуражыышкын, хуралынга чугаалаарын четтикпейн манап турар мен. Бир эвес, херек болза, хоочун депутат чораан кижи болгаш арга-сүме кадарынга белеңимни илергейледим. Ынчангаш чаңгыс суур чурттугларымны Берт-Дагның 107 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидады Кара-оол Лопсанович Лапчаа дээш соңгулда хүнүнде бадылаарынче улуг назылыг берт-дагжыларның мурнундан кыйгырып тур мен.

Херелмаа ЧООДУ.
Пенсионер.

Секретарь: ооң ажыл-херээ

БҮЗҮРЕЛГЕ ТӨЛЕПТИГ

ЧУРУКТА: медицина ажылдакчызы Татьяна Владимировна Утева албан черлериңге болгаш эмнелгелерге чуртталга бажыңнарынга халдавырлыг аарыгларга удур дезинфекциялар кылыр мергежилдиг. Кызылда аарыг улуска эмчиниң дурген дузажы чедирер станциязында ол беш чыл ажыр ажылдап, дезинфекцияларны кылып келген.

Харылап турар ажылынга кызымак, шалыпчы ажылдаанын Татьяна Владимировна каш удаа демделеткен. Ол ажылынга медицинаның техниктиг дерилгелерни ажыглап турар. Баш бурулгаар дезинфекциялар кылырынга ажыглаар эмнерни ол белеткеп алгаш, дуза хереглээн бажыңнарже далаштыр чоруптар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ооң мергежили — башкы. Ажыл-ишче баштайгы базымын ортумак школа соонда Бай-Тайганың Кара-Хөл школазындан эгелээн. Институттуң физика-математика факультедин дооскаш, өскен, төрүттүнген булуну болур Барлыкка барып турумчуп, аныяк салгалды өөредир, кижизидеринге билиин, күжүн бараалгаткан. Эртем-билии шыырак, идепкейлиг, инициативчи, организакчы талантылыг аныяк коммунисти райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи школа директорунга томуйлаан. Ол эрге-дужаалга беш чыл ажылдаан, школаның материалдыг баазазын экижидип, башкыларның эп-найыралдыг, чаңгыс демниг коллективин тургускан.

Эвлечлиг өөредилге чылының баштайгы айы төнген. Директор баш удур планнап алганын ёзугаар дан бажында тургаш, интернатта өөреникчилериниң канчаар чурттап турарын, столованы белеткеп турар аъш-чемниң байдалын, школаның иштики болгаш дашты-кы арыг-шеверин, класстарның шимелдезин хынаап, ажылдаар кабинединче кире бээрн билек, райкомче келдирткенин телефон дамчыштыр дыңнаткан.

СЭКП райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзат эвилен хүлээп ап, амыдырал-чурттагазын, кадыкшылын, ажыл-ижин айтырып ора, чугаалаан:

— Кертиине Сарыгларовна, улуг коллективти удуртуп, ооң ажылын үндезинибиле экижиткен, шыырак биллиглиг лектор, пропагандист, чон ортузунга ат-алдарлыг, идепкейлиг хей-ниитичи, төлептиг кижи болгай силер. Бодунарның төрээн совхозуңарның партия комитединиң секретарынга сүмелээрин райкомнуң бюро кежигүннери-биле сүмелештивис.

Алызындан чөпшүл, ажок биче сеткилдиг коммунист партияның аңаа көргускен улуг идегели, даалгазы кылдыр утаап биллеш. чылдагааннар дилеп, удур харыы берип шыдаваан. Отчёт-соңгулдалыг хуралга коммунистер Кертиине Сарыгларовна Монгуштуң кандидатуразын деткээн. Партком кежигүннери секретарь кылдыр чаңгыс үн-биле бадылаан. Ажылдаа чаңчыккан коллективин, өөреңген мергежилин шак ынчаар каар ужурга таварышкан.

«Барлык» совхоз Барыын-Хемчик районунуң бүгү девискээриниң чартыын ээлеп турар. 3 улус салбырдан, 4 чурттакчылыг суурдан, 3 кодээ Советтен тургустунган. Шак мындыг улуг коллективке партком секретарының ажылы хөй талалыг, берге болгаш харыысалгалыг. Партия ажылын чорударда үлегерлеп алыр чаңгыс аай нормачижектер, тускай доктаатказан дүрүм-саавырлар чок. Ону үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузарын, чаартырын, стилин болгаш арга-хевирлерин доктаамал сайзырангайжыларын негеп турар. Ажылдап эгелээнинин баштайгы үелеринде партия документилерин ханызы-биле өөренир, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында, удуртулгазында, кадрлар-биле ажылында четпестерни ханызы-биле анализтээр, адаа оруктарын дилеп, тывар ужурга таварышкай. СЭКП райкомунуң аппаратының ажылдакчылары, парткомла, парторганизацияда аргадүжүлгалыг хоочун коммунистер чаа секретарычын хөнүп ажылдаарынга практиктиг детчимчеин, агитаторларын берген. Красноярск хоорайга курсту база эрткен.

Кертиине Сарыгларовна Монгуштуң ол ажылче депшиттиккининден бээр 4 чыл ашкан. Амгы үеде совхозта парторганизациянын 144 коммунистери 6 эге организацияда болгаш 7 партбөлүкте чарыынган. Күүн эрткен парткомунуң отчёду, он бештен эвээш коммунистерниг организацияларга болгаш бөлүктерге болгулаан отчёт-соңгулдалыг хуралдарга оларның организас болгаш идея талазы-биле быжыкканы, эде тургустунуушкунну, демократияны ханыладыр, түс черниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш элээн ажылдар кылдынганын демделээн. Аксы-Барлык салбырында 39 кежигүнүнүг парторганизациянын чаа дашылын районда мактаар. Ында партбюро секретары Владимир Хертектиң мергежили механизатор. Бо төлептиг аныяк оолду чогуур үезинде эскерип, СЭКП кежигүнүнге хүлээп алырынга, чоорту дадыктырып кижизиглеринге, депшидеринге болгаш ажылын бүгү тала-биле деткиринге партком секретары боду улуг дузаны көргүскен. Хөнделенниң сарлык, хөй бригадаларында партбөлүктерни Иван-оол Күжүгет, Бичеоол Соян үр чылдарда билдилиг удуртуп келген. Машина-трактор парыгында, Бижиктиг-Хаяда парторганизацияларның ажылы база багай эвес. Партком, партбюро кежигүннери, эге организацияга секретарьларын шыңчилирин, өөредирин Кертиине Сарыгларовна кижизигейниң төвүле тутпескен.

Мал болгаш чер ажылын хөгжүдеринге партийжи удуртулганы база экижиткен, ийи чыл мурнунда эрткен совхозтуң бүгү коммунистериниң хуралынга «Ог-буле болгаш коллектив керээлери — ажыл-агыйны организастаарының чаа дешилгелиг аргазы» деп айтырыгны баш удур ыяк белеткелдиг чугаалажып. тускай доктаалды хүлээп ап, күүселдезин доктаамал контрольга алган. Совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери ооң чогуур түшелди үндүрүп, эрегелеэшкиннерни болгаш четпестерни чайлаткан. Ажылдап турар 720 кижиниң 282-зи мал, 242-зи чер ажылында хаара туттунган. Малчыннарның шуптузу өг-буле, сүт-бараан фермазының, чер ажылының ажылчыннары коллективтиг бригада керээзинче кирген. Федора Саая удуртқан вогаа бригадазы эртикен чылын республикага эң дээре дүжүттү остүрген. Коммунист Михаил Оюн эштери-биле аренда керээзинче киргеш, совхозтуң картофель дүжүдү алыр планын ажыр күүседип, келир чылдың үредизинин четчир кылдыр шыгжап алган. Мурнуку чылдарда багай ажылдыг турган өшкү бригадазы үс башка онаашыр 80 анайны алган болгаш дүк планын ажыр күүсеткен. Ниитизи-биле алырга, совхозтуң малының баш саны өзүп, алыр продукциязы көвүдээн.

Эде тургустунуушкунуң, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйның айтырыгларын шиитпирлээриниң идеологтуг хандырылгазын К. С. Монгушка удуртқан партия комитеди холга ап, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгени экижидиринге кол кичээнгейни салып турар. Совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери чаңгыс черге доктаткан хүннеринде чыглып, экономика айтырыгларын өөренирин чаңчыл болдурган. Пропагандизинде кол экономист Алдын-оол Ооржакты бижыглаан. Ортумак школаның ажылынын дүржулгазын өске ажылагыйларның пропагандистери, удуртукчулары болгаш тускай эртемниглери улуг соңуургал-биле танышкан. Шак мындыг өөредилгелер бригадалар топтеринге. Фермага ай санында эртеп. Мурнакчы хойжу Эрес-оол Хертектиң кыштаанга болган практиктиг кичээлге чоогунда совхозтарның чамдык малчыннары безин барып олурушкан. Аксы-Барлык, Бижиктиг-Хая салбырларында политиктиг өөредилгениң шынары улам экижип, өөренир материалдарны тус черниң ажыл-ижи шиитпирлээр айтырыгларыбиле ханы холбап турарын, чер-черде лекторларның, агитаторларның, политинформаторларның ажылын идепкейжиткенин Кертиине Сарыгларовна чижектерге көргүзүп чугаалап орар.

Хурал партия эге организациязының дээди органы болганда, ооң кижизидикчи ролюн бедидер, дээштиг салдарын экижидер, эртеринең эрги хевирлеринден чайлаар, коммунистерниң киржилгезин долу хандырар, бот-идепкейин кодүрер талазы-биле негелдени партком күштелдирген. Секретарьлардан кандыг айтырыгларны чугаалажырын баш удур айтырарын, оларның санал-оналын дыңнаарын, херек апаргында сүмелээрин чурумчуткал. Ынчангаш партком секретары кайы организацияда кандыг айтырыгларлыг хуралдар эрткенин, чүңү чугаалажыр деп турарын безин билир. Шүгүмчүлелдиг санаалларны кичээнгейге ап, үлээп алдынган шиитпирлээриниң күүселдезин дараазында болур хуралдарга дыңнадырын практиктап келген. Сөөлгү үеде ажык хуралдар эрттиреринең көвүдедип, кежигүн эвестер-биле коллективтериниң социал-экономиктиг айтырыгларын, хамаатылаарының дузалал ажыл-агыйын хөгжүдерин, эде тургустунуушкунга хөй-ниитиң организацияларының киржилгезин, ажылдың ботунезин чиигедир, будүрүкчүлүүн бедидер аргаларны, корум-чүрүмнү бижыглаарын болгаш өске-даа айтырыгларны кады чугаалажып, Удуртукчуларның отчёдуун, партийжи даалгаларының күүселдезин база дыңнап, харакгеристикаларны бадылап турары кижилерниң онаашкан ажылынга харыысалгазын, коммунист атка хамаарылгазын бедиткен.

Партком секретарын сөөлгү үеде кандыг айтырыглар дүвүредип турарын айтырдым.

— Бригадаларда кызылбулуунарның каасталгашимелдези багай. Суурларда лозунгар, плакаттар, стендилер, көргүзүг болгаш хүндүлел самбыралары эргижирээн. Хана солуннарны байырлал хүннеринде үндүрер апарган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, иоскү агитациявыста эде тургустунуушкун чок, үениң негелдезинге дүүшпес. Ону дарый эдер, чаартыр үези келген—деп партийжи принципиалдыг, шүгүмчүлекчи ёзу-биле харыылады.

Кертиине Сарыгларовна Монгуштуң назы-харыларын амдаа аныяк, чаа дөртен ашкан. Шак ындыг кижинин улус угааны, шыдалы чедишкен кылдыр саналар. Өг-бүлезиниң ээзи алды чыл мурнунда чок апарза-даа, үш уругларын эртем-билиглиг, ажыл-ишке ынак, будуштуг кижилер кылдыр өстүрүп кижизидери-биле кады парткомну билдилиг удуртуп келген, улегерлиг ие, бижыг туруштуг коммунист-тир.

Аянныг кеттинген, шеверген сынныг, чазык-чаагай, эптиг-эолдек, сагыш човаңгыр бо удуртукчуну совхозтуң чону шупту таныыр болгаш хүндүлээр. Ооң ында четпес, барбас черлери чок. Малчын аалдарга, хову-шөлдерге, фермаларга, тудугларга, культура бажыңнарынга, школаларга болгаш уруглар садтарынга бо-ла көрүп болур. Партийжи сөстуң массага чедирип, ажыл-ишче хей-аът киирип, кижи бүрүзү-биле эптиг дылдым тып, сагыш-сеткилин ажыдып, четпестерни эскерип, негелдени хандырарынга ол дузалажып шыдаар.

Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» корр.).

Соңгулдаларга үлкүштүр

КЫМ СЕН, КАНДИДАТ?

РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүкээри доозулган, депутат мандаттарын эвлээрлер-биле ужуражыышкыннар эгелээн. Эрткен үе-чадала көдүлген угланыышкыннарның дугайын ам чугаалап болур.

Улус депутаттарының кандидаттарынга партия кежигүннерин калбаа-биле депшиткениң чүнүң-даа мурнунда демдеглеп болур. Чамдык районнарда, чижээ, Белгород область депутат мандаттарынга кордакчыларның 90 хуузу, Краснодар крайда — 80 хуузу СЭКП кежигүннери боон турар. Ниитизи-биле РСФСР-де депутаттарга кандидаттарның 84,9 хуузу СЭКП кежигүннери. Ынчангаш чон ортузунга коммунистерниң авторитединиң өскенин, эрткен соңгулда кампаниязындан түңнелди үндүрегнин чугаалап боор-дур. Соңгулда мурнунуң демиселинге партийжи удуртукчуларның хамаарылгазы база өскерилген.

Социал күштериң хуваалдазында байдал аңгы. Интеллигенцияның артык күжү илдең болган. Краснодарга кандидаттар депшидилгезин чижекке ап болур. Кандидаттарга депшиттирген 40 кижиниң иштинде ажылчынар чүгле 3 кижи болган. Бир эвес оларның чаңгызы безин соңгутпайн баар болза, хоорайның хей муң кижилиг ажылчын аңгызының төлөзии РСФСР-ниң Дээди Совединге турбас-тыр. А Краснодар край Советтеринге кандидаттарда ажылчыннарның саны колхозчулар-биле кады 17 хуу, азы хей болган. Төп соңгулда комиссиязының медээзин ёзугаар алырга, РСФСР-де депшиттирген кандидаттарның ниити санының чүгле 8,5 хуузу ажылчынар боон турар. Колхозчулар сонда эвээш — 3,2 хуу. Байдалды ап көөрге ылап-ла таарымча чок, ынчалза-даа боттуг байдалды херечилеп турар. Ынчангаш чугааны социал чөптүг чорук дугайында эвес, а соц үнүп келген чылдагаанарының дугайында кылза чогуур.

Ындыг чылдагаанарның бирээзи — депутат ат-биле бодунуң авторитедин быжыглап, чамдык удуртукчуларның боттарының кандидатуразын депшидип турары болур. Оларның чамдыктары харын-даа чигзинчиг арганы ажыглап турар. Чижээ, ол-ла Краснодар крайда колхозтарның элзөн каш даргалары, бир эвес оларны депутат кылдыр бадылаптар болза, көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге дужаарын кызыраш, боттарының соңгулда округтарының девискээринге аъш-чем программазын шиитпирлээр бис деп аазап турган.

Кандидаттарның аразында удуртукчуларның төлөзелгезининң хуузу улуг боон турарын чаңгыс чижек-биле тайылбырлаарга четпес болгу дег. Белгород областың Советтеринге депшиттирген кандидаттарның үштүң ийи кезии удуртукчулар. Маңаа хамаарыштыр область Совединге соңгулдалар талазы-биле комиссияның даргазының оралакчызы В. Карнаухов мынча дээн: — Херектиң ужуру аппарат ажылдакчыларында эвес. Кымнарны, каш кижини депшидер бис деп хуваалда кылыр практикадан бир дугаарында ушпунган бис. Ынчангаш кандидаттарны социал байдалыбиле эвес, а оларның принципиалдыг, түткүлдүг чоруун, хей-ниитиниң эргежыктарын камгалап билир шынарын барымдаалап депшиткен. Удуртукчуларны депшиткени дээрге, оларга бүзүреп турары ол-дур.

Ажылчынар болгаш колхозчулар хей таварылгаларда профессионал мергежили бедик, чон мурнунга чүвени четчири-биле тайылбырлаар өске кандидаттар-биле чаржып шыдавааннар. Оларның ханы билии, чугаалажыр культуразы четпээн. Мындыг үүлдер күш-ажылчы коллективтериң төлөэлекчилерин таарымча чок байдалга чедирген. Ону тайылбырлаар үүлдер четчир, ынчалза-даа байдалдың чылдагаанарын сайгарып көөр херек. Депутат албан-хүлээлгеге кордакчыларның составында херээженнер 7,2 хуу, а комсомолчулар чүгле 1,5 хуу боон турарын аналиэзээри негеттинип турар.

Соңгулда кампаниязының үезинде көстүп келген база бир айтырыг болза, соңгулдалар дугайында хоойлужудулганың сайгырангай эвес болганы-дыр. Кандидаттарны депшидип база бүрүткеп турар үеде билдинмес эңдерик айтырыглар тургустунуп келген, ынчангаш Төп соңгула комиссиязы чөрүлдээлерни шиитпирлээри-биле тускай ажылчын бөлүктү тургузар ужурга таварышкан. Чамдык чугула үүлдерни хоойлужудулгада шуут көрбээн азы тайылбырлаар арга ажыглаар кылдыр киирген болур-дур.

Кандидатка хамаажыр чугула шиитпирлерни далашбиле, барымдаалаар үүлдерни сагывайн, мырыңай бут кырынга келгеш кылып турган чоруктар хоойлужудулганы хажыдарынга чедирип келген. Ооң түңнелинде өкпелээр, бүзүреввес, соңгулда комиссиязын буруудадыр чоруктар үнүп турган. А чылдагааны — ажылды анаа-ла хамаанчок кылып турганы.

Эң-не дүвүренчиг факт — соңгукчуларның идепкей чок чоруу болган. Чыл мурнунда ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде Владивостоктуң соңгуур назы четкен бүгү кижилери кандидаттар депшидилгезинге идепкейлиг киришкен болза, ам шыпшың-на үве. Соңгулда комиссияларын онза идепкей чок тургускулаан, хуралдар үстүп, кандидаттарны куруг залдар манап тургулаан. Ындыг байдал чүгле ында эвес болган. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалары 26 округка альтернатива чокка эртер.

Чүү болганыл? Чүве тоовас чоруктуң ужуру чүдел? Бо бүгү айтырыгларга харыыларны соңгулдаларга чедир бээр апаар. Үе бар.

(СЭТА-ның корр.).
Москва.

БЕДИК ПОЛИТИКТИГ СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ БОЛУР

• Тываның чекистериниң ажыл-чорудуу •

Социализмниң хөгжүлдезинге моондак болуп, ону доктаадып турган механизмни үндезини-биле чок кылыр революстуг чаартылгаларның чылын бистиң чурт чурттап эрткен. Болуп турар чаартылгаларның чугула бир фактору — иштилел амыдыралының бүгү адырларында ажыл-чарлыг чоруктуу, демократчыдылганы калбартканы болур. Ол чүүлдер Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин база оюп эртпээн. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң удуртулгазыдаа, боттарывыс база ажыкчарлыг чоруктуу калбарткавын — оперативтиг-албан ажыл-чорудулганы эде тургузарының бир чугула угланыышкыны болган деп билип турар бис. Амгы үениң байдалында чоннуң деткимчези, оларның аргасүмези чокка чекистериң ажыл-чорудулгазының чедимчелиг болбазы билдингир. Массалар-биле харылзаа, оларга даянып ажылдаары дээрге-ле, күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар херекке хей-ниитиниң идепкейлиг киржилгези болур болгаш политиктиг бедик серемчилелдиг болурудур.

Амыдыралдан база практикадан алгаш көөрге, даштыкы күрүнелериң тускай албан черлери, Совет Эвилелиниң удур организацияларынга болгаш төптер соответ ниитилелче сагыштыы-биле эртип кирип келириниң ойталавастар, бисте болуп турар чүүлдерни боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглаар сорулгалыглар. Ынчангаш ындыг тускай албан черлериниң хөделиишкиннерингге удур турбушаан, кем-керектиг ындыг үзел-бодалдардан совет кижилерни камгалаар сорулга бистиң мурнувуста салдынып турар. Конституциялыг тургузугну чаза таварыл, ооң ат-алдарын баксырадыр, медээ алыр, политика болгаш экономика талазы-биле когарал чедирер сорулга-биле бистиң чамдык хамаатыларывысты ажыглаарын олар бодаарлар.

Чурттар аразында харылзааларның сөөлгү үеде калбарганы-биле, капиталистиг чурттардан даштыкы кижилерниң Тываже кээп турарының көвүдээнин билир болгай бис. Республикага чоруп тура, нациялар аразында харылзаалардың байдалы, эде тургустунуушкунуң негелдези-биле болуп турар чүүлдер-биле холбашкан айтырыгларга оларның сонуургалы аажок улуг. Эрткен чылын биске кээп турган барын чүк чурттарының чамдык төлөэлери маңаа келгени баштайгы хүннеринден-не эгелээш, ылаңгыя бот-башкарлыш тургустунган каттыжыышкынарының бисте бар-чогун сонуургап, бар болза, эргечагырга органнары-биле оларның удуртукчуларының бот-боттарын кайы хире билчип турарын дыка билип алыксаарлар. Ооң-биле кады ССРЭ-ниң составынга Тыванын хөгжүлдезининг айтырыгларын чидигледирер, националисчи угаазылал чорудар чажыт хире херээ чүл?»

Индияның амгы чаа чазаа мындыг нарын айтырыгны шиитпирлээр ужурга таварышкан: улуг өртектиг электроника үлетпүрүн хөгжүдеринге кедергей хей акша-хөреңгилерни чарыгдаарын моон соңгаар-даа уламчылаар бе, азы үк чарыгдалдарны эвээжеткеш, кампаттынган хөреңгилерни хей миллион ядыылларның амыдырал деңнелин бедидеринче, бижик билбес чорукту узутказарынче угландырар бе?

«Модернизация» — чаартылга улус массаларның амыдырал деңнелинге багай салдарлыг болза, ону Индияның чону хүлээп албас дээрзи чигзинишкин чок. Бүгү-ниити парламент соңгулдалары Индияга болгандан бээр элээн каш неделя эрткен. Эрге-чагыргага турган Индий национал конгрес (И) партия ол соңгулдаларның үезинде аштырыышкынга таварышкан болгай. Электроника үлетпүрүн хөгжүдеринче эң-не хей акша-хөреңгилерни чарыгдап угландырар дугайында эрги чазактың политиказы — үк аштырыышкынның кол чылдагаанарының бирээзи болган деп, амгы үеде хей хайгааракчылар санап турар. Чуртта ажыл чок чоруктуң өскени, ортектериң аартааны, шиитпирлеттинмээн социал хей айтырыгларның мөөнелгени — бо бүгү аар чүүктү конгресс корабли үгбайн барган.

Амгы Индияның мурнунда тургустунган айтырыглар-ла хей. Оон-биле чергелештир хей миллион индий улус Республиканың хүнүн январь 26-да демдеглеп турар.

Александр ВИНОГРАДОВ.
СЭТА-ның корр.

Социализмниң хөгжүлдезинге мооңдак болуп, ону доктаадып турган механизмни үндезини-биле чок кылыр революстуг чаартылгаларның чылын бистиң чурт чурттап эрткен. Болуп турар чаартылгаларның чугула бир фактору — иштилел амыдыралының бүгү адырларында ажыл-чарлыг чоруктуу, демократчыдылганы калбартканы болур. Ол чүүлдер Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин база оюп эртпээн. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң удуртулгазыдаа, боттарывыс база ажыкчарлыг чоруктуу калбарткавын — оперативтиг-албан ажыл-чорудулганы эде тургузарының бир чугула угланыышкыны болган деп билип турар бис. Амгы үениң байдалында чоннуң деткимчези, оларның аргасүмези чокка чекистериң ажыл-чорудулгазының чедимчелиг болбазы билдингир. Массалар-биле харылзаа, оларга даянып ажылдаары дээрге-ле, күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар херекке хей-ниитиниң идепкейлиг киржилгези болур болгаш политиктиг бедик серемчилелдиг болурудур.

Амыдыралдан база практикадан алгаш көөрге, даштыкы күрүнелериң тускай албан черлери, Совет Эвилелиниң удур организацияларынга болгаш төптер соответ ниитилелче сагыштыы-биле эртип кирип келириниң ойталавастар, бисте болуп турар чүүлдерни боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглаар сорулгалыглар. Ынчангаш ындыг тускай албан черлериниң хөделиишкиннерингге удур турбушаан, кем-керектиг ындыг үзел-бодалдардан совет кижилерни камгалаар сорулга бистиң мурнувуста салдынып турар. Конституциялыг тургузугну чаза таварыл, ооң ат-алдарын баксырадыр, медээ алыр, политика болгаш экономика талазы-биле когарал чедирер сорулга-биле бистиң чамдык хамаатыларывысты ажыглаарын олар бодаарлар.

Чурттар аразында харылзааларның сөөлгү үеде калбарганы-биле, капиталистиг чурттардан даштыкы кижилерниң Тываже кээп турарының көвүдээнин билир болгай бис. Республикага чоруп тура, нациялар аразында харылзаалардың байдалы, эде тургустунуушкунуң негелдези-биле болуп турар чүүлдер-биле холбашкан айтырыгларга оларның сонуургалы аажок улуг. Эрткен чылын биске кээп турган барын чүк чурттарының чамдык төлөэлери маңаа келгени баштайгы хүннеринден-не эгелээш, ылаңгыя бот-башкарлыш тургустунган каттыжыышкынарының бисте бар-чогун сонуургап, бар болза, эргечагырга органнары-биле оларның удуртукчуларының бот-боттарын кайы хире билчип турарын дыка билип алыксаарлар. Ооң-биле кады ССРЭ-ниң составынга Тыванын хөгжүлдезининг айтырыгларын чидигледирер, националисчи угаазылал чорудар чажыт хире херээ чүл?»

Индияның амгы чаа чазаа мындыг нарын айтырыгны шиитпирлээр ужурга таварышкан: улуг өртектиг электроника үлетпүрүн хөгжүдеринге кедергей хей акша-хөреңгилерни чарыгдаарын моон соңгаар-даа уламчылаар бе, азы үк чарыгдалдарны эвээжеткеш, кампаттынган хөреңгилерни хей миллион ядыылларның амыдырал деңнелин бедидеринче, бижик билбес чорукту узутказарынче угландырар бе?

«Модернизация» — чаартылга улус массаларның амыдырал деңнелинге багай салдарлыг болза, ону Индияның чону хүлээп албас дээрзи чигзинишкин чок. Бүгү-ниити парламент соңгулдалары Индияга болгандан бээр элээн каш неделя эрткен. Эрге-чагыргага турган Индий национал конгрес (И) партия ол соңгулдаларның үезинде аштырыышкынга таварышкан болгай. Электроника үлетпүрүн хөгжүдеринче эң-не хей акша-хөреңгилерни чарыгдап угландырар дугайында эрги чазактың политиказы — үк аштырыышкынның кол чылдагаанарының бирээзи болган деп, амгы үеде хей хайгааракчылар санап турар. Чуртта ажыл чок чоруктуң өскени, ортектериң аартааны, шиитпирлеттинмээн социал хей айтырыгларның мөөнелгени — бо бүгү аар чүүктү конгресс корабли үгбайн барган.

Амгы Индияның мурнунда тургустунган айтырыглар-ла хей. Оон-биле чергелештир хей миллион индий улус Республиканың хүнүн январь 26-да демдеглеп турар.

Александр ВИНОГРАДОВ.
СЭТА-ның корр.

«АиФ»-тиң ХАРЫЫЛАРЫНДАН

— Хей чылдарда Албания дугайында бистиң парлалга чүнү-даа биживейн келди. «АиФ» үүнү дыңнадып болур ирги?

— Шынап-ла, Совет Эвилели биле Албания аразында харылзаалар бүгү деңгелдерге үзүлген соонда, Балкан чартык ортулукта бо чурт дугайында медээлер бистиң парлалгавыска кедергей хорвар үнүп келген. Аңаа бистиң хамаатыларывыстың баар аргазы ам-даа чок, ынчангаш медээлерни колдуунда барыын чүктүң солун, сеткүүлүнден ап болур.

«Эуропео» дээр итали журналдың корреспондентизининг дыңнатканын ёзугаар алырга, амгы үениң Албаниязы даштыкыдан дузаламчы шуут албас деп шиитпирлээн, чүгле бодунуң күштеринге даянган чурт болуп турар. Албания даштыкыга өре чок. Ооң девискээринге хуу өнчүнүң бүгү хевирлери, а ол ышкаш шажыи-чүдүлге (1967 чылда «күш чок болдурган») хоруттунган.

1988 чылда чуртче кирер чурумну «бөдүүнчүткени»-биле холбаштыр Албанияга даштыкыдан 20 мүң турист чораан. А албаннар даштыкыже чүгле өөренип аазы ындыдан үнүп болурлар. Албанияда чаңгыс-даа хуу машина чок.

Ук чуртта ажыл чоктар чок, акша үнези кудулаваан, ажылчы чон үндүрүглер төлээринден хостаттырган, дыка хей продуктуларының өртээ дайын сөөлүндеги чылдарда өскерилбээн. Чуртта эң хей шалыңныг кижилер — чазак албан-хаакчылары (ол эң эвээш шалыңдан 2 катап улуг). Ажыл неделязы 48 шак үргүлчүлээр, албаннар неделяда 6 хүн ажылдаар. Ажылчыннарның болгаш тараачыннарның шөлээзи — 21 хонук, интеллигенция төлээлекчилерининг — 15.

Чуртта башкарыкчы партия — Күш-ажылдың албан партиязы. Аңаа кирер дээн кижи ҚАП-тың ийи кежигүнүнден рекомендация алыр деп, «Вельт» солун (ГФР) бижээн. Кандидат стажын ажылчыннар бир чыл, интеллигентилер үш чыл хуусаада эртер. Сөөлгүлери ол үе дургузунда тускай көрдүнген хуусаа иштинде станокка азы шөлге ажылдаан турар.

Дыка хей политиктиг кемхерек үүлгедиглери дээш Албанияда өлүрүп шиидерин көрген, а чуртта экономиктиг азы политиктиг байдалды шүгүмчүлээни дээш 10 чыл чедир хуусаада кара-бажыңга хоргудаар.

И. СОЛОВЬЕВА.

— Совет Эвилелиниң Маршалы В. К. Блюхерни тудуп хоргудаанының чылдагааны Ыраккы Чөөн чүктүң кызыгаар шериглериниң начальнигги Г. Люшковтуң даштыкыже дезе бергени дижир-дир, ол шын бе?

— Василий Константинович Блюхерни хоргудаанын болгаш ооң өлгенин чүгле чаңгыс ол чүүл-биле холбап болбас деп бодаар мен. Маршалдың өлгенин Сталинниң болгаш аңаа чоок турган кижилерниң 1937-1938 чылдарда УТКА-ның шериг начальниктеринге удур чорудуп турган репрессиялары-биле холбай көрзе эки.

Блюхерни чүү дээш буруудаткаңыл? Аңаа харыыны ССРЭ-ниң камгалалдың улус комиссары К. Е. Ворошиловтуң 1938 чылдың сентябрь 4-теги дужаалындан көрүп болур, ында УТКА-ның Кол Шериг Чөвүлелиниң август 31-де үлээп алган шиитпирин тайылбырлаан. Хуралга Сталин, Шаденко, Буденный, Шапошников, Кулик, Локтионов, Блюхер, Павлов, Молотов база Иштики херектериң улус комиссариадының төлөзээн Фриновский олурушкан. Хасан хөл чоогунга болуушкуннарны сайгарган.

Совет шериглериниң хөделиишкиннеринде четпестерни демдеглээш, Кол Шериг Чөвүлели В. К. Блюхерни Ыраккы Чөөн чүк армиязының кезектеринде «чоннуң хей санныг дайзыннары»-биле идепкейлиг демисел чоруткайн турар деп чемелээн. Маршалды дүжүп берикчи хөөн дээш буруудаткан, чүге дээрге Блюхер кызыгаажыларының хөделиишкиннериниң дүрүм ёзугаар болуп турарын тодарадып көөр сорулгалерни шиитпирлээри-биле Заозерная деп бедиғээшче комиссия чоруткан, а ол үеде Хабаровскиге Мехлис биле Фриновский турган, оларның бажын ажыр ындыг чүве кылып болбас турган.

Л. Мехлис июль 28-те Сталин биле Ворошиловче В. К. Блюхерниң дугайында хоп медээ чоруткан. Ооң-биле танышкаш, Сталин 1938 чылдың август 1-де дорт харылзаа дамчыштыр ооң мынча деп айтырган: «Эш Блюхер, ажыы-биле чугаалаңар, силерде японнар-биле ылап тулчур күзелиңер бар бе? Бир эвес ындыг күзелиңер чок болза, ол дугайын коммунист ёзу-биле чугаалаңар, а бир эвес күзелиңер бар болза, ол черже доп-дораан аъттаныптар болзунарза эки деп бодаар кижи-дир мен».

В. К. Блюхер Хасан хөлге чеде берген болгаш совет шериглериниң хөделиишкиннерин дорт удуртуп турган. Япон шериглериниң чылча шаптырганы Кызыл туктуг Тускай Ыраккы Чөөн чүк армиязының командылакчызын камгалап шыдавааң.

Удатпаанда Блюхерни Москваже кыйгырты бергеш болгаш Кол Шериг Чөвүлели ону албан-дужаалындан үндүрген. А ноябрь 9-та Совет Эвилелиниң Маршалы В. К. Блюхер өлген. Хасан хөлге совет шериглериниң хөделиишкиннериниң талазы-биле немелде тайылбыр херек апарды деп чылдак-биле ону Москваже кыйгырты бергеш тудуп хоргудаан турган. Байысаалга үезинде ИХУК-туң (НКВД) удуртукчуларының бирээзи ооң гимнастёрказындан орденнерин сө тыртып алгаш, ооң арныңче шанчарын оралдашкан. Ынчалзажок Блюхер ону мурнапкан. Олче шуражы берген истекчилер маршалды өлүрүп каан.

Чамдык херечилерниң бадыткап турары-биле алырга, ук байысаалга мурнунда В. К. Блюхерни олар көрген, аажок эттеткен болгаш карааның бирээзин дежип каан болган.

А. КОЛЕСНИК.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОФИЯ. Болгарияның найысылалында чуртта туруп турар улуг партияларның төлөэлекчилериниң аразында чугаалажыышкынар эгелээн. Ында Болгарияның Коммунистиг партиязының, Болгарияның Чер ажылының улусчу эвилелиниң, Болгарияның Демократчы күштериниң эвилелиниң удуртукчулары болгаш парламентниң кежигүн эвес депутаттары киржип турар.

Ужуражыышкыныың киржикчилери болгар ниитилелдиң политиктиг тургузуу кандыг болурул деп чаңгыс айтырыгның талазы-биле дискуссияны кылып турар.

ВАРШАВА. Полышаның Каттышкан Ажылчын партиязынче сөөлгү үеде соксаал чок халдаашкыннарны кылып турарының дугайында медеглелди ПКАП ТК-ның Политбюрозу кылган. Чижээ, партияның бажыңбалгадын үптээр болгаш хуналп алыр чоруктар үргүлчү боол турар.

(СЭТА).

Великобританияның Коммунистиг партиязының төөгүзүнде бир-ле дугаарында хөрээжен кижи ооң Чыңгине секретарынга соңгуткан. Великобританияның Компартиязының соңгулдаларының түңнелинде 33 харлыг Нина Темпл соңгуткан (чуруктa). Ол ооң мурнунда партияның парлалга-биле харылзаа тудар төлөэлекчизи болуп турган.

Великобританияның Компартиязын 14 чыл дургузунда удуртуп келген 62 харлыг Гордон Маклеинанны ол солаан.

АП—СЭТА-ның телефотозу.

АРЕНДАНЫ ӨӨРЕНИР, НЕПТЕРЕДИР

«Алдан-Маадыр» совхозтуң чер ажылынга арендаторларның ажылдаан түңнелиг үндүрген. Ында ниитизи-биле 9 звено бар. Олар 1989 чылда 387.995 рубльдиң продукциязын бүдүргеш, 83.918 рубль түңнүг арыг орулганы алган. Тыва АССРниң алдарлыг суггатчызы Кызыл-ool Алдын-ooлдуң звенозу 26.389, Тыва АССРниң алдарлыг хөвү ажылдакчызы Сергей Бызыптааның 21.785, Ховалыг Кошкар-ooлдуу 14.614, Вячеслав Сарыгларның звенозу 8.192 рубль арыг орулгалыг болганнар. Бир кижиге онаашты С. Бызыптааның удуртканы коллектив 6 мун, а К. Алдын-ooлдуу 5500 рубльдиң продукциязын бүдүргеп.

Шак мындыг эки түңнелдер-биле холбаштыр аренда дерээзи-биле ажылдаарын организастаарында айтырыглар база туруп келген. Эң ылаңгыя хей чылдыг сигненни чезип чадап турда, 463 гектар медениң шынары кудулаан.

Картофельди совхоз ийи чыл улаштыр малгаш кызып каантар хөрзүннүг черге тараан. Урезинии чылдың-на Саян ындындан (Хакасиядан) сөөртүп алырга, хөрзүн талдаар боол турар.

Эки түңнелди чедип алыр чизе, мурнакчы дуржулганы нептередир, четпестерни чайладыр ужурлуг болгай. Ниитизи-биле республикада безин ат-сураа үнүп турар ажыл-агыйлар — Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы», Кызыл районда «Тиилелге» совхозтарның аренда талазы-биле дуржулгазын барып өөренип көрүп, малдың база чер ажылының-даа специалистери, ажыл-ишчилер эки үүлдерни шиңгээдип алыр деп бодалдыг мен.

Кириллов МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхозтуң юрист-консультантызы.

ИДИШТЕ ДАРЫ ТӨНМЭЭН ЫШКАШ...

(«Ханныг истер» деп шии дугайында бодалдар)

Тываның эрткен үезинче, эрте-бурунгу төөгүзүнче ылым-чылым бакылап эгелээн чогаалчыларывыс: шии авторлары, шүлүкчүлер тыптып эгелээни — эде тургустунуушкунуун ачызы, ооң салдары-дыр. Мооң мурнунда чылдарда болза, Чылгычы Ондарның «Ханныг истер», Иван Комбунуң «Элчиген-Кулак хаан» деп шиилери чырык черже, сценаже үмейи барып болур турган.

Ч. Ондарның «Ханныг истер» деп трагиктиг притчашиизиниң дөрт, беш янзы хевирлиг бижиттингенин көрүкчүлерниң хөй кезиниң билбези чөп. 1984-85 чылдарда ооң баштайгы хевирии Тываның ДЛТЭШИ-ниң эртемденшери— М. Маңнай-оол, В. Очур, З. Самдан, З. Кыргыс болгаш өскелер-даа рецензиилап, үнелиг арга-сүмезин бергеннер.

«Чиңгис-Хааның ханныг истери» деп ол шиини мен база ынчан номчуп, бар-ла шаам-биле авторлуң деткип, ооң мурнунга таваржыр шаптараазынларга ундарап, дүжүп бербезин сүмелеп турган мен. Чүге дээрге «Чиңгис-Хаан», «Батый» дээш оон-даа өске сураглыг номнарның автору В. Ян ол төөгү романнарын чырыкче үндүрер дээш 20-25 чыл иштинде кандыг хилинчээн көрбээн дээр. Төөгү талазы-биле эртемденнер В. Янга улуг уржуктарны чедирип, эң-не солун черлерни кызырып, хоруп, кыжырып, коргудуп пат болганнар. Делегейниң ийнги улуг дайыны Польшага эгелеп турда, сураглыг эртемден академик Миңг В. Янның номнарын чогуур үезинде деткип, ооң салым-чолун шиитпирлээн.

В. Ян бодунуң кол маадыры Чиңгис-Хаанга хөлчок ынак чораан. Ооң овурхевирин удуп чыда дүжүнге көрүп оттуп келгеш, ооң дүрзүзүн чуруй шаап алганын «В. Ян — патриот чогаалчы» деп ооң оглу М. Г. Янчевецкийиниң бижээн номундан билип ап болур бис.

Ч. Ондарның ол чогаалы үстүкү органнарга «номчуттунуп», хынаттырганының соонда «Ханныг истер» деп шии болуп, Чиңгис-Хааның допчу намдарынга хамаарышпас, а Дерзии-Хаан, ооң оглу Шолук-Хааның аг-шериниң халдаашкынынга удур тыва аймактарның тура-халыышкынының үезинде урянхайларның баштыңчызы Тайжының дүмазы Хуваңның саттыныкты үүлгединиң дугайында төөгүп турар. Ынчангаш трагиктиг притча азы төөгүнү ойзу аарак көргүскен, кыска сургаалда үткалыг шии. Төөгү шинчилээн эртемширгн шии эвес, а уран-чечен арга-биле төөгүнүң азарганчыг барымдаазынга даянып алгаш чогаал бижиири — берге, нарын. Эртемденнер боттары аразында маргыжып, ол үениң дугайында архив моол-кыдат шыгжавырда дижип, төөгүнүң арыннарын хажыдып, эде бижип-даа тургулаар. «Урянхай» деп сөстен, В. Чивилихин чогаалчының сактыышкынарының соонда сестир, коргар апаргыны билдинмес «Сокровенное сказание» деп моол улустуң ыдыктыг тоожузунда. Чиңгис-Хаан арага-лашкынының хоразының дугайында курултай эрттирип турда, урянх аймактарның баштыңчызының чугаазы сараалыг болгай. Оны меге дээр бис бе? Эртемден Н. А. Сердобовтун «Тыва нацияның тургустунуп келгенииң төөгүзүнде» 119-ку арындан номчуур болзувусса: «... урянхайлар» деп сос — Үстүү Енисейниң аймактарынга оскээртен шолалай аарак тывыскан ниити ат...» — деп бижээн.

Оон ынай бо шииниң үнеринге чүгле эртемденнер эвес, а театрның коллективи ооң үшкү кежегезинин көстүп кээринге база дузалашкан. Баштайгы удаада ийи кежегелиг турган. Режиссёрлар — Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи М. Логачев, А. Серен олар шииниң материалынга хей-аът кирип, чүген-чуларының узун дынын дынзытпайн, улам суда салыпканнар...

«Ханныг истер» деп шииниң тыптып келгени узун төөгүлүг. Бүгү-эвилел чергелиг семинарларга шыырак дээш драматургтарның, театроведтерниң бедик үнелеринде маңаа киирип түрбайн, сцена кырынга ооң боттанганының дугайында бодумнуң бодалдарымны номчукчулар-биле үлежикседим.

Гуманисчи, кижизиг чорук, дайын болгаш эрге-чагырга, улус-чонуң эргеажыын бодавас, дошкун болгаш кээргел чок кижилер темазы улуг Шекспирден эгелээш, бо 'хүннерге чедир чогаалчыларны хөлзедип келген. Шекспирниң «Король Лир», «Генриг IV» дээш оон-даа оске трагедиялары төөгүнүң улуг болуушкуннарынга бодаарга, бичии чаңгы эрткен-дир деп сураглыг критиктериң бирээзи бижээн. «Бичии чаңгы» тыва сценага база онзагай байдалга эрткен. Ооң сөөлгү көргүзүү ханы уткалыг. Дайын-чаанның хоозуралы, аймактар аразында көрүшпес, найырал чок чоруктуң түңнелинде чүгле көшкүн арат кижилер түреп бергедеп артар. Оларга оске черден алдын-мөңгүн-даа херек чок. Чүгле тайбың чурттарга, аал-оран, ажы-төл херек.

А бирги кожеге... кезээде ачылыг ынакшылдан эгелээр. Хува дэт аныяк оол кожазында аалдың уруун душтук кылдыр оорлап экээрге:

Ирей: Бо шагның аныяк-оскени көңгүс чаңчыл сагывастаан. Ынчап болур бе?

Шуваганчы: Аравыста алгыш-кырыш үне бербес кылдыр душтук кысты дедир чедирип бер, Хува.

Хува: Бодундан айтырып көрүнер.
(сцена ортузунче кысты үндүрүп кээр). Шыны сөглеп бер, экижейиң камгалап кор.

Душтук-кыс: Бис ийи тынывыс кожуп, төре херээн уламчылаар күзелдиг бис. Мээң ада-ием бистиң өглениривиске удурланмас. Хувага ынак мен...

Тыва Ромео биле Джульетта мал-маган кадарып чораан таныжып, тыпчып алза-даа, оларның чогум салымы, шынап-ла, коргунчуг. Ол салымның эгезин душтук кыстың акызы Бурундай чарлап кирип кээр:

«—... Төрээн оран чурттувусче Дерзии-Хааның аг-шерии халдап келген. Ооң улуг оглу Шолук-Хаан баштады чоруп орлар, аңаа уткуй чаа-чалбакче чоруп олур бис... Бүгү-лё эр хиндиктиг, хылыш уптар кижи бүрүзүн чыып алдывыс. Аъттаныңар, кудалар!...»

Хува биле душтук-кыстың рольдарын артистер Орлан Дамба-Хуурак биле Зоя Байыр-оол олар шииниң төнчүзүнге чедир көрүкчүлерниң кичээнгейин хаара тудуп, актёр кижиниң чаа-чаа арга-мергежилин ажыглап турганы, көргүскени аныяк артистериң чедиишкини-дир.

Урянхайлар баштыңчызы Тайжының белен эвес овурхевирин Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Салчак долузу-биле ойнап шыдавааның демдеглээр апаар. Күүседикчиге чүү чүве шаптык кадып турары билдинмес — та эмин эрттир кылагар хеп, та шииниң сөөлүнде монологтарның эвээжи. Азы Солаңгы деп кыстың (күүселдеде Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Н. Наксыл) эшкедедии бе, дүлгээзини бе?

Ооңгуг эрлер чыыкынга хеп-хенертен Урянхай чурттун камгалаар аймак баштаар сорулгалыг кыстың чанынга Тайжы маадырга элээн берге болур ужурлуг... «Кадайларның кылыр ажылы чүгле оруң-дожек эөлээри, божуп-төрүүрү боор чүве, а сен аймак баштаайн деп де» — чыылган эрлериң бирээзи ол үениң үзелин илередип чугаалап турар. Ынчангаш Солаңгының дерзии, чараш овур-хевири бо шииде тускайланып, бүдүн шииниң ансамблинче кирип шыдавайн турар. (Тыва уктуг Жанна д. Арк дугайында аңгы шии-даа бижиттинге бээр чыгыы де).

Багыр биле Бурундайның рольдарында аныяк артистер Альберт Хомушку, Эзир-оол Монгуш олар көруштүг, сүрлүг, бүзүренчиг. Оон-даа шыырак, улуг хемчээлдиг овур-хевирлерни олар моон соңгаар ойнап болур аргазы бар.

Хаан кижини күчүлүг кылдыр көргүзерде долгандыр турар күүседикчилерден, байдалдап улуг хамаажыр деп режиссура дүрүмүн бо удаада дыка чедимчелиг ажыглаан. Шолук-Хааның (артист Ширин-оол), Дерзии-Хааның (Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Л. Солун-оол) өргээлери-даа, аг-шерии-даа сүртенчиг. Оларның авыяас, кажар, кара сагыштыг сеткили уран-чечен, мергежилдиг чоруктуң түңнелинде тода илереттинип турар.

Биче аймактарның аразынче сөөк октап, оларның найырал чок, сөөк-лээ ылгажыр чоруун уран арга-биле өөскүдүп тургаш, тергиидеп чоруур «Шолук хааннар» бо хүннерде база таваржып турарын билирле болгай бис. Шолук-Хаанбиле эвилелдешкеш, серемчизи кошкай бээрге, селемени оларже углаптар, кыра шаап кааптар деп Бурундай сүме кадарга, «Дидим кижи дээрге-ле, каржы кижи эвес-ле болгай. Күштүг кижи чаагай сеткилдиг болур херек» — деп, Тайжы маадыр топтуг харыыны берип турар. Чер чуртун камгалаар дээш тыва аймактарның баштыңчылары кандыг-даа политиктиг аргаларны ажыглап келгенин моон билип ап болур.

Тывалар ол үеде кааскоя хеп кедип чорбаан дээр хевирлиг (таптаашкын үезиниң тевии-биле) бодалдар бисте тергиидеп турар. Сураглыг эртемденнер А. Грач, С. Вайнштейн, Л. Потапов болгаш өскелер-даа чүгле өшкү кежи чүчактан эвес, а кыдат торгу хепти, дамаск уктуг селемелерни тывалар ажыглап, кадагалап чорааның төөгүп бижээннер. Театрның хеп талазы-биле көргүскен шаа-ла ол хевирлиг.

Хөгжүм, даваш-шимээн каастал газы онзагай черни ээлеп турар. Уран чүүл эртемнериниң кандидады З. К. Кыргыс бо талазыбиле улуг дузаны чедирип, чоннуң алдын булаа, эртинези — фольклор байлаан канчаар ажыглаарын херек кырында көргүскен. Бо бүгүнү көрүп ора, бистин тыва театрывыстың дарызының идиш-савазы ам-даа төнмээн, туралаар болза, оон-даа артык улуг, нарын шиилерни тургузуп, бараалгадып болур улус-тур деп бүзүредим.

Сергей БАЙР.

КЫЗЫЛ-ХҮРЕҢ БАЖЫҢДА

Тожу районнуң Ий суурда ийи каът чаа школа бар. Ону дыттап кылган. Кайгамчык чараш кызыл-хүреҢ бажың суурнуң ортузун аля кинрипкен көстүп турар. Ол школаны төп одалга системазындан одаар. Тожуда бургураш кара хөмүр бар эвес, хамык-ла бажың-балгатты ыяш биле одаар. Ак-көк ыштар дээрже шөйлүп үнүп тургулаар. Ол школада база ындыг.

Тожуның «Май 1» совхозунуң төвүнде ырак сынарда, хемнерде ниижилерниң уруглары база өөренип турар. Оларның кичээлдээр класстары делгем болгаш улуг-улуг соңгалар-лыг, чырык. Чараштыр кылган школаның бир ужунда озоннар ойнаар, маргылдаалар эрттирер улуг залга оолдарның хостуг хүрешке маргылдаазы болуп турду. Школачы бичии уруглар хол бөмбүүнге ойнап, озоннарга кылган частырыгларын база чамдык чедиишкиннерин башкыларыбиле чугаалажып турдулар. Бедик сыннар харап алган, чоргаар коступ тургулаар ол калбак ногаан аргалар чанында школада өөредилге, ажылыш, уран чогаадылгалар хайныышкыныг.

ЧУРУКТАРДА: Тожуның Ий ортумак школазының өөренигчилери хостуг хүреш маргылдаазында; бичии хол бөмбүкчүлерн башкызы-биле.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

САМОГОННУҢ ХОРАЗЫ

Тайылбырлыг словарьда самогонну тараа, картофель болгаш өске-даа чүүлдерден кылган спирттиг эзиртир суксун дээн. Ол өске-даа чүүлдерге чигир хамаажыр. Сөөлгү 2 чылда дыка хөй чигир дорт ажыглалче кирбейн барган. Ол чигир чоннуң чурттал газын чигирзиг кылыр туржук, харын-даа хөй ажыгны немештирип турар. Самогон — кылымал эзиртир суксуннуң орус дылда ады-дыр, ооң-биле төрелдешкек өске-даа улустарның кылымал суксуннары бар, оларга чача, тутовка, арака болгаш өске-даа чүүлдер хамаажыр. Ол-ла алкоголь холумактыг суксуннар «суррогаттарга», эрзац-алкогольдарга хамаажыр. Азы медицина талазы-биле алырга тускай бүдүрүлгеде кылып турар эзиртир суксуннар орнунга, чамдык улустарның эзириир соруглга-биле ажыглап турар суксуннары-дыр.

Кылымал күштүг дээн эзиртир суксуннарда этилдиг спирттен ангыда, өске-даа спирттер кирип турар, олар этилдиг спирттен-даа хоралыг, а чамдыкта оон-даа күштүг болзун дээш махорканы, чугайны холуп ап турарлар. База бир дүвүренчиг чүве чүл дээрге чамдыктар самогон кылырда чигир свёклазын ажыглап турар, ол чигир свёклазын интенсивтиг технология-биле өстүрген болгаш чемишиндилгее ажыглаан янзы-бүрү хоран химикаттар ол суксун-биле кады организмче кирип болур.

1987 чылдың дөрт айлазында мурнунда чылдың оларга үезин-биле деңнээрге, чуртта алкогольдуг суррогаттардан массалыг хораннаныышкыннар 2 ажыг катап өскен, чоокка чедир-ле самогонну кедээниң чурттакчылары хайындырып турган болза, ам ол чинжеңнээшкин-биле сырый харылзаалыг болуп, ону хоорайның чурттакчылары база кылып эгелээн. Ынчангаш ам самогон кончуг дүрген хайындыртының турар апарган. Ол дүрген кылган самогоннуң хоранныг шынары бедик болуп турар.

ССРЭ-нин Иштики керектер министерствозунуң 1988 чылда берген медээзи-биле самогон хайындырып турарларының 50 хуузу хоорайда бала кодээде ажылчыннар, албан-хаакчылар болуп турар, чүгле 15 хуузу — колхозчулар. Сөөлгү үеде бо керекте херээжен чоннуң киржилгези 61 хуу чедир көвүдеп турар. Оон-биле кады херээжен улустуң бажыңга кылган араганы ажыглаары база көвүдээн.

Эң-не кол чүве самогондан тывылган аарыглар анаа водка-арага кылыгларындан тывылган аарыгларга бодаарга, эмнеттинери берге болур. Этилдиг спирттен аңгыда, мында бүдүн «букет» чыып каан өске хоранныг спирттер база ол спирттериң ажыныда продуктулары болгаш сивухалыг масло бар.

Сивухалыг масло бодунуң хоранныг шынары-биле этилдиг спиртти 19 катап ажып турар, оон-даа хоранныг фурфурол 83 катап ажып турар. Эң-не арыг кылдыр бажыңга кылган эзиртир суксунаар безин бо хоралыг чүүлдерден арыглаттынмаан болуп турар. Шинчилекчи эртемден Л. И. Городинская бо айтырыг-биле тускай ажылдап турган. Эң-не арыг дээн самогонда хоранныг чүүлдер водканың арыг алкоголунга деңнээрге, 1,5 катап улуг болган. Бажыңга кылган ындыг чүүлдер янзы-бүрү органнарның клетказында солчулга чорудулгазынга киржип, дедир эгиттинери берге, нарын өскерилгелерни кылыр. Самогондан хораннангаш өлген кижилерниң мээзинде, баарында, ханында болгаш суук албанында аңгы-аңгы хуулардыг амилдиг, пропилдиг, бутилдиг спирттер болгаш метанол бар болган. Мындыг таварылгада баарның болгаш мээнин структурлуг тургузугларының өскерлип хан-дамырга эргилде үрелир. Дириг амытаннарга сивухалыг маслобиле кылган дуржулгалар чүрек, бүүрек, баарга болган нарын өскерилгелерден дораан өлүрүн бадыткап турар. Самогоннуң азарганчыг хемчээлинден безин углеводтар солчулгазы үрелип турар. Оон түңнелинде баарга, чүректиң шынганнарынга гликоген эвээжээр (гликоген — энергия бээр продукт). Ол-ла бүгү чүве чүгле чүрек, баар аарыг улуска эвес, ылангыя чигир аарыг улуска кончуг айыылдыг. Сөөлгү чылдарның шинчилелдери-биле алырга, самогоннуң хоралыг кезектери, ылаңгыя нитрозаминнер, рак тывылдырарындан аңгыда, чигир диабединиң тыптырынга база киржип турар. Бажыңга кылган араганың хоранныг кезектери эң-не кол аминокислоталар РНК, ДНК дээн ышкаш белоктуг молекулаларның тургузугларын үреп турар.

...Дыка хөй ада-иелер араганың, ылаңгыя кылымал араганың, организмге, үре салгалга, ишти-ринге, келир үеде салгалдың кадыынга хоразын билбес болуп турар. 900 хөрээжен улусту айтырырга, 90 хуузу араганың хоразын шуут-ла билбес болган. А арага чүгле иезиниң ишти-нде уругга хоралыг салдарны эвес, ада-иениң үресалгал тывылдырар клетказының генетиктиг тургузуун база үреп турар. Оон түңнелинде ишти-лиишкинниң барык-ла чартык кезии — боттанган төл баштайгы хонук болгаш неделязында-ла өлүп турар. Ажы-төлдүг болурунга база келир үеде салгалдың кадыынга салдарны чүгле күштүг спирт арагалар чедирип турар эвес, а спирттерниң ажыныда продуктуларындан үнген брага — бажың пивозу база чедирип турар.

Немец эртемден И. Лейбзон 1-ден 5 хар чедир 300 уругларның салым-хуузун өөренип турган. Ол урулларның иелери урулгарын эмзирип турган, тус-черниң чанчыл болган бажыңга кылыр бавар пивозун ижип турганнар. Ол урулларның 87 хуузунуң интеллектуалдыг сайзыралы чыдып каап турар болган. 67 хуузу бир-ле ижин-шөйүндү аарыгларындан аарып турар болган. Оон ынай 1 харга чедир өлүп хораары ортумак деңнелден 10 катап хөй болган. А аваларның 59 хуузу хирург Ю. Розентельдин ажылдарында көргүскени берге эмнеттинер маститтерлиг болган (мастит — эмиг бестерининң ыжып дегдирери).

3 айлыг уругнуң авазы өө-буле байырлалыңга 2 рюмка самогон ишкеш, 30 минута болгаш чаш уруун эмзирерге, каш шак эрткенде, уруг «эзирик» сут-биле хораннангаш, коргунчуг тыртыышкындан өлген.

Самогон хенертен эзиртип эгелээр. Ынчан организмге хан эргилдези оожумнал, чүректиң шынганнары кошкай бээр, өкпениң ажылы кошкап эгелээр — өкпе ыжып-даа болур. Организм од өскерилгелерни ажып эртер дээш удурланып эгелээр. Тынып дүргедеп, ханның формалыг элементилери көвүдеп (хан хоюп), баш мээзиниң кактыының биоэлектрилиг ажылдаар шинээ кудулаар. Бир эвес организмниң удурланыр аргалары кошкаан болза, кома эгелээр — эът-кеш агарып, угаан-медерели чиде бээр, карак чырыкка харыы бербес апаар. Бир эвес өйүнде дуза чедирбес болза, кижи амы-тынындан-даа чарлып болур.

Водка орнунга самогон ижер улустуң нерв-психика үрелишкини хөй болуп турар. Ол психоэтар аар болгаш эң-не бергези-биле эмнеттинип турар. Деградация самогон ижер улуска эрте эгелээр, (деградация — мээниң аналиэтээр шинээзи кудулаар, бодунга критиктиг хамаарылгазы чиде бээри). Этилдиг спиртке удур фермептилиг системалар кижиниң организминде бар болуп турар. Самогон ол удурланыр системаларны аажок кошкадып турар. Ынчангаш самогоннуң организмге эң-не хоралыы ында.

Борта арагага хораннанган кижиге баштайгы дуза чедирерин чугаалаары артык эвес. Соок үеде чылыг өрээлге киргеш, грелкалар-биле чылдыр, улуг-хырның чугдурар (эмнелге ажылдакчызын чалап алгаш).

Самогон ижер улустуң ажы-төлүү күш-дамыр-даа, угаан-медерел-даа талазыбиле четпес болуп турарын чүгле эмчилер эскерип турар эвес-ле болгай. Арагалаашкынга удур ажыл хөй үени, быжыг турушту, оваарымчалыг болурун негеп турар, ажыы-биле чугаалаарга, бистe Чаа чылды минералдыг суглар-биле уткуп турар улус эвээш. Тывада, ол ышкаш бистиң Сут-Хөл районда самогон, брага кылып тавырылгаларны чок деп болбас.

Карбы ХОВАЛЫГ.
Сут-Хөлде эпидемполог эмчи.
«Наука и жизнь» журналдан үлегерлээп.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ»

БОЛГАШ

«СОЮЗПЕЧАТЬ»

Бо чылдың февраль бирден үнүп эгелээр «Сылдысчыгаш» солуунуу көрүксеп, нөмчүксап турар уруглар болгаш ада-иелер хөй. Оларның чамдыкызы ол солуунуу ам-даа чагыдып четтикпээн. Ындыг номчукчулар бо хүннерде «Союзпечать»-биле харылзажып, уруглар солуунун чагыттырып алыры чугула.

«Сылдысчыгаштың» бирги дугаары эң-не чараш, өңгүр болгаш солуун болур. Аңаа ук солуунуң төөгүзүнден материалдар база кирер. Ындыг солуннарны шыгжап, кадагалап алыры күзенчиг. А чагылгазын саадаткан номчукчулар төөгүлүг бирги номерден озалдап магатчок. Ынчангаш уруг-дарыг, ада-иелер, чагылгалыг болурунче далажып көрүнер.

Чогум чагылга чыл дургузунда уламчылаар, ынчалза-даа бо айның чагылгазы болгаш ооң саны «Сылдысчыгаштың» тиражын доктаадырынга кончуг чугула. Ынчангаш «Союзпечатьтың» бүгү органнарының ажылдакчылары боттарының девискээринде каш «Сылдысчыгаш» чагыттынганын январь 30-нин эртенинде 3-09-10 телефонче дамчыдарын диледивис. Чаа солуннуу кашты парлаары ынчан билдинер, ынчангаш бо херекке харылсалгалыг болуру албан.

Чооду КАРА-КУСКЕ.
«Сылдысчыгаш» солуунуң харылсалгалыг секретары.

ТВ

ЯНВАРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Үзүнүң 150 чыл дурттуг орук». 10.15 «Чыл үелери». Январь. 11.15 «...16 харга чедир болгай оон улуг назы». 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.00 — 13.50 Концерт. 15.15 Австралияның национал байырлал хүнүнге. 16.15 «Урулларга аңчыгаштар дугайында». 16.45 «Ак ивн». «Амгинские березки» ансамблиниң күүселдезинде якут тоол. 17.10 Индияның национал байырлалынга. «Адышта лотос». Киноп рограмма. 18.10 Поэзия. Л. Лавлинский. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. 19.35 «Руфь». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.00 «Ол болган... болган...». 23.20 «Кулча шөлү». Телефильм. 23.40 — 00.40 «Валерий Леонтьев Индияда». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. И. Глинка. «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Москва — ССРЭ-нин пайсылалы. 10.55. Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Өг-бүле академиязы. 11.55 «Иллюзион». «Коленьодан үүне сагынмас кижи». Уран-чечен фильм. 13.35 Барымдаалыг фильмнер. 14.15 — 15.30 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен фильм. 4-ку сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Ленинград телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 Уругларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Кызыл хоорай студентилериниң социал нарын айтырыглары.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Культура кризизи — канчан оон үнерил? 21.45—00.50 «Дываажаң оранында кыш».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Арена». 20.00—20.15 «Тамчыктың удунар чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Леди Макбет Мценского уезда» (16 хар четпээннер кирбес) 9.20, 15.20, 17.20, 19.20 (үзаткан), «Полет навигатора» (АКШ) 11.20, 13.20. Видеозал: «Зита и Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мальчик с пальчик» 9.30. «Полет навигатора» 11.10, 13.00. «Однажды в Америке» 15.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ночевала тучка золотая» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага шөкар булуттаар. Биче хар чаар. Сөңгү-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3-8 метр. Дүне агаарның температуразы 28-33, чамдык черлерге 40 градус чедир соор. Хүндүс 21-26, чамдык черлерге 13-18 градус соор.

Кызылга шөкар булуттаар. Чагбас. Агаарның температуразы дүне 21-33 хүндүс 23-25 градус соок болур.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыында соңгукчулар клубунга 1990 чылдың январь 27-де, субботада 10 шакта Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчылары А. С. Тулин, Ю. П. Бахаев, М. А. Эренчинова, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң кадык камгалал киллизиниң эргелекчиги М. К. Наксыл олар-биле ужуражылга болур. Аңаа келирин күзээннерни шуптузуп чалап тур.

Дараазында телефоннарже долгар: 3-43-28, 3-43-31.

. . .

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 27-де 10 шакта СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга РСФСР-ниң улус депутадынга дараазында кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болурун дыңнадып тур:

Котельников Валерий Ильич;
Осмоловский Леонид Зямович;
Пиче-оол Алтай Николаевич;
Слободчиков Юрий Петрович.

. . .

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Советская № 22 соңгулда округунга депутаттың кандидаттары Кан-оол Владимир Иванович, Ооржак Алексей Кара-оолович, Тинмей Дозур-оол Лайзановнч олар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы 1990 чылдың январь 27-де, 14 шакта автоорук техникумунга болурун соңгукчуларга дыңнадып тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
Б. Ф. ЧАЛАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харылсалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллзетер: ◆ аппаратийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуут — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизв — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз. Чагыг № 369.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күруне комитединиң гипографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуузу, бажыы № 1.

Индекс 54241

ТС — 00032

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 23 (14223) ◆ 1990 чыл, январь 27, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

● Даамай хөөннер чүге чедиргенил?

● Депутатка кандидатбиле интервью.

● Немец удуртукчуунуң салым-хуузунуң дугайында.

● «Аяк шайны аартап ора...» Ээлчеглиг үндүрүлге.

СЭКП ТК-ның Россия Бюрозунуң, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң

Совет Россияның улустарынга

КЫЙГЫРЫЫ

Эштер! Россияның салым-чолун, бистиң хөй национадыг бүгү Ада-чуртувустуң салым-чолун үнелээр бүгү кижилерге кыйгырыгны кылып тур бис.

РСФСР-ниң республика болгаш чер-чер Советтеринге силериң тура-сорууларны илергейлеп, төлээлээр кижилер дээш боттарыңарның бадылаашкынарыңарны март дөрттө бээр болгай силер. Ол шилип алыышкынны харыысалгалыг ёзу-биле кылырынче, чонуң чаагай чоруунга херек кырында бараан болуп, Россияның чаартыныышкының бурунгаарладып шыдаар кижилерни улус депутаттарынга соңгуурунче кыйгырып тур бис.

Россия Федерациязында нарын хөй айтырыглар бар. Автономнуг республикаларда, крайларда болгаш областарда, национал округтарда, хөй хоорайларда болгаш районнарда коллективтиг ажылдап кылдынган соңгулда мурнунуң платформаларының үндезини болган соңгукчуларның чагыттарында от дугайын база айыткан. Оларда тус бүрүзү онзагай хевирлиг-даа болза, ында нинтилешкек үүлдер эвээш эвес. Ол дээрге СЭКП ТК-ның совет улуска соңгулда мурнунуң Кыйгырыында үүлдер-биле дүрүм ёзугаар дүүшкек болуп турары-дыр, ол дээрге социализмни хөгжүдер, дең эргелиг совет улустарның эвилелин хевээр арттырып камгалаар болгаш чаа утка-шынар-биле сайзырадыр дээш үндезин күзел-дир. Россияжылар националындан хамаарылга чокка үүгле чаңгыс аай совет өг-бүлениң составында кылдыр боттарын санап турар — Россияның соңгукчуларының кол чагыы чогум-на ында деп санап болур. Эде тургустунуушкун боттуг үре-түңнелдерин чоокку уеде бээр кылдыр ону республикага-даа, нинтизинбиле чуртка шинтпирлиг дүргедедир дугайында негелде чаңгыс аай болуп турар.

Ол платформаларда болгаш чагырларда чогумчалыг бүгү-ле үүлдерни СЭКП ТК-ның Россия Бюрозу, РСФСРниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели деткип турар.

Республикада реформалар илдең-не калбарып турар — ук реформаларның херек кырында база бир боттанышкыны соңгулдалар-дыр. Россия өндүр улуг, ынчалзажок болган негелде база улуг. Төрээн чурттуң — Совет Социалистиг Республиканың Эвилелиниң салым-чолу дээш Россияның төөгүлүг харыысалгазы дыка улуг. Россияның патриотизми, сагыш-сеткили болза национал талазы-биле бодун өрү көрдүнериңе көңгүс дүүшпес болгаш дүүжүп болбас-даа ужурлуг. Ынчаарга социалистиг күрүшениң тургустунганынга, хожудаңгай чорукту ажып эртеринге, Ада-чуртту камгалаарынга, эде тургустунуушкунга россияжылариың салыышкының чедир үнелевес болза, ол частырыг болур пиин.

Россияның улуетарын нүүлдээр, кандыг-бир онзагай, тамчык-ямбылыг байдалда дең оларны бурууздадыр дээш оралдажыышкыннаң үндезин чок болгаш төлеп чок үүлдүр. РСФСР-де хөй нарын айтырыглар бар. Чурттакчы чонуң сайгарылдыр тургустунганында таарымча чок угланыышкыннар, оон бойдус байлактарын төтчеглеп келгенинiң фактылары бүгүдеге билдингир. А болдунган хажыдыышкыннар, Сталининиң дерзин үүлгедиглери чогум-на Россияга чүдеп-даа артык аар согуушкун болган.

Орус чонуң шаг-төөгүден бээр чурттап келген чери болур Кара хөрзүшүг эвес черниң айтырыглары кижилерниң сеткил-сагыжын дүвүртпейн турар деп бе? Кузбасста, Уралда, Волгада болгаш Байкалда, соңгу девискээрлерде экологтуг берге байдал тургустунган. Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң эвээш санныг улустарының салым-чолу сагыш-сеткилди дүвүредип турар. Россияның чамдык крайлары, областары болгаш автономнуг тургузуглары чурттуң оске регионнарындан социал талазы-биле илдең-не хожудан калган. Орус болгаш өскеда улустарның төөгүзү болгаш бот-амыдыралы-биле холбашкан өндүр-чаагай үнелиг тураскаалдарны камгалаар болгаш катап тургузар дугайында айтырыг шыңгыызыбиле тургустунуп турар.

Эң чүгүла ол айтырыгларны шинтпиолээри эде тургустунуушкунуңуң оруунда туруп турар. Чүгле социал эвес, харын национал чөптүг чорук чуртта улам-на бадыткаттынып турар. Бүдүп-бүдүп улустарга оларның чаагай ады дедиө эгиттиниң турар. Амгы уеде болдунуп турар чүүлдерни шынның бодунуң катап тургустунуп турары-дыр деп адап болур. Ол чорудулга бүгү улустарга, бүгү совет республикаларга, оларның аразында Россияга база хамааржыр. А шынныг чорук эрте-бурунгу шагдан бээр орус кижиниң эң-не үнелиг мөзүг-шынар талазы-биле дилеп тывышкынарының чүүлү болуп келген.

Хамаатыларның күзел-чүткүлдери, оларның бот-медерелиниң өзүлдези Россияның күрүне суверенитедин тодарадып турар бүгү эргелерни аңаа тыпсыр дугайында айтырыгны дарый тургузарын негеп турар. Күрүне эргелелдери, оон иштинде эң колу — Дээди Совет эде тургустунуп турар. Республика парламентизин ийи палаталыг кылдыр эде тургусканы Россияның улустарының национал эргежыктарының чогумчалыг төлөзөлежилгезинге дүгжүп турар. Республиканың хөй-иниити организациялары тургустунуп турар. Бүгү республикаларның байлакшаан, бот-боттарын байлакшыткан культуразы, интеллектизи-биле холбаалыг калбак үндезин системалыг Россияның угаан-бодал күчүзү өзүп турар. Россияның Эртемнер академиязының тургусканы республикага улуг дузалыг болган. Республиканың чаа солуннары болгаш журналдары ажыттынып турар. Россияның телевидениези болгаш радиозу тургустунуп, информация агентствозунуң дугайында база чугаа чоруп турар.

Социал сорулгаларны шинтпирлээринче эргилде экономикада илдең-биле көстүп турар. Ынчалза-даа иниитизиниң улус ажыл-агыйынга эргежок чугула дүргедээкини болбаан. Республиканы хожудаашкындан канчап үндүрерил? ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизининиң шинтпирлери боттуг арганы ажыдып турар. Экономиканы экижидер талазы-биле чазактың саналдааны база Съезд үезинде долдурутунган улуг, чаа хевирлиг хемчеглери бистиң, оон иштинде Россияның экономиказын чаа, амгы үениң оруунче киириптер хоойлуларны хүлээп алырын дыка дүргедедириниң эргежок чугулазының дугайында Съездиниң чаңгыс демниг саналынга каттышкан. Ажылдап кылдынган хемчеглер тургустунган байдалдан үнериниң экономиктиг концепциязы-дыр. 1990 чыл оон баазаүндезинин болур ужурлуг. Хожудаашкын болдурбазы, чылдың планын күүседири — күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң патриотчу хүлээлгези!

Бот-акшаланыышкынче болгаш бот-эргелелче шилчилгени деткивишаан, РСФСР бодунуң экономиктиг күчүзүн чиг эт курлавырларын долузу-биле боду баш билири дээш, республикалар аразының бараан солчулгазының дең үлүглуг болуру дээш, республика бүрүзүнүң эвилел бюджединче киирип турар акша-хөреңгизиниң үлүү дең, а материалдыг чаагай чоруу күш-ажылчы салыышкынга дүгжүр болзун дээш идепкейлиг туржуп турар.

Бис—Совет Россияның чаартынган хевир-шынары, оон улуг болгаш бичии хоорайларының, суурларының катап тургустунуушкуну, чуртталга тудуунуң дүргедээшкини болгаш чурттаар оран-бажыңның шынарын экижидери, чаагайжыды туттунган эмнелгелериниң, школаларның, кадыкшыл быжыглаар болгаш культура-чырыдыышкын албан черлериниң четкизин калбартыры дээш бис. Россияның ак-көк дээри, оон арыг хемнери болгаш ногаан арга-эзимнери дээш база туржун турар бис.

Бис—дең үнелиг харылзааларга, курлавырларны камныг ажыглаарынга болгаш оларны катап тургузарынга идиг бээр ужурлуг бот-орулга-чарылга дээш бис. Ынчалза-даа ол дужун харап аңгыланыр чоруктуң барымдаазы, кэйы-даа талаларга ажыктыг интеграцияга доктар болбас ужурлуг. Национал аайы-биле аңгылаттынган девискээрде ёзулуг хосталга чок болгаш турбас-даа ужурлуг! Россия Федерациязы моон соңгаар кажан-даа чурттуң өске улус-чоннарындан хоорлуушкуннуң ханазы-биле аңгыланмас.

Бүгү-ле үүлдерге, ажылдап турар кижилерниң болгаш пенсионерлериң, бичии чаштарның болгаш аныяктарның, херээженнериң болгаш эр кижилериң, өг-бүлелерниң болгаш чааскаан артып калганнарның, эвээш санныг азы хөй муң-муң санныг улустарның байдалдарыгга хамаарышкан чөптүг чорукту доктаадып тургуспас болза национал чаартылга болдунмас, оон болдунарының дугайында бодаан-даа ажыы чок. Маңаа уттундурганнар азы сеткили хомудан артып калганнар турбас ужурлуг. Корум-чурумну болгаш хоойлу-дүрүм сагылгазын бүгү талазы-биле быжыглаары эргежок чугула. Эде тургустуунушкуннуң чайгылыш чок, быжыг тиилелгезин кижилерни болгаш улустарны ацгы-аңгы булуңнарже аңгылаштырып турар эвес, а харын каттыштырып турар чүгле ындыг чогаадыкчы ажыл-иш хандырып шыдаар.

Россия Федерациязының калбак-делгем девискээринде чүс ажыг улустар чурттап турар, ол аймак-сөөк талазыбиле аажок нарын тургузуг болганда, улустарның эргелерин, национал тускайлаң чоруун кандыг-даа чугаа чокка хүндүлээри болгаш калбартыры, бот-боттарын билчири база найырал дээш ол туржуп турар. Ол автономнуг тургузуглардың боттуг бот-тускайлаң чоруу, оларның арга-шинээзин бедидери дээш туржуп турар. СЭКП-ниң «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп платформазын деткивишаан, россияжылар ону амыдыралга идепкейлин-биле боттандырары эргежок чугула деп санап турарлар, ынчанмас болза, ындыг аажок нарын айтырыг талазы-биле болуп турар үүлдерден чыдып каап болур.

Өг-бүле бүрүзү, хамааты бүрүзү кандыг-даа аймак-сөөк аразында, Совет Эвилелиниң кандыг-даа черинге боттарын чоргаар кылдыр угаан-билип чоруурунга бүгүле таарымчалыг байдалдар бистиң инитилеливиске турар ужурлуг. Боттарывыстың улустарывыстың эргежыктарының дугайында бодап, ол дээш хөделип турзувусса-даа, бис шуптувус чуртувуска эп-чөпшээрежилгени, хамааты тайбыңны ыдыктыы-биле камгалаар ужурлуг бис.

Иштики айтырыгларны шинтпирлээри-биле күрүненің даштыкы политиктиг ажыл-чорудулгазы дорт харылзаалыг. Каш чыл бурунгаар-ла совет өг-бүле бүрүзүнүң, Россияның өг-бүле бүрүзүнүң кырынга туруп келген хүн бүрүнүң чиңиг айтырыы—Дайын болбас ирги бе?—деп айтырыг ам соңгаарлаттынган. Тайбыңның херээ быжыглып турар. Ынчалза-даа бис ол дээш угаан-сарыыл чок өөрүшкүже, тамчыктыг чыргалче кире бээрниден ырак бис. Болуп турар чүүлдерни бодамчалыы-биле өөренип, сайгарып көрүп турар бис. Армия биске херек, ынчангаш россияжылар аңаа кандыг-даа чугаа чок хүндүткел, ону чогууру-биле быжыглаары, шериг албанының ат-алдарын бедидери дээш туржур. Оон-биле чергелештир моон соңгаар-даа тайбыңны хандырарда, хамыктыг мурнунда политиктиг, дайынчы эвес аргаларны ажыглаары чугула.

Хүндүлүг ада-чуртташтар, Совет Эвилелиниң хамаатылары!

Силерни хөй-иниитиниң боттуг чугаалажылгазын быжыглаарынче болгаш хөгжүдеринче кыйгырып тур бис. Удур-дедир туруушкун эвес, а угаан-сарыылдыг дугуржулга-чөпшээрежилге, кайы-даа талаларга таарымчалыг арганы дилеп тывары херек. Чугаалажылганың эргежок чугулазын угаап-билири болза сөөлгү үеде хөй-иниитиниң чаа угаазылалгазының бирээзи-дир. Ажыл соксадыышкынныг үскүлежишкиннери, ёймак-сөөктер аразында берге байдалдарны, аңгы-аңгы хөй-иниити шимчээшкиннериниң, салгалдарның болгаш социал бөлүктерниң айтырыгларын чөптүг шиитпирлээринге ол чүүл хамаажыр.

Бир эвес бистер шуптувус боттарывыстың күжениишкиннеривисти каттыштырар болзувусса, эде тургустунуушкун чүгле ынчан боттаныр. Бистиң чуртувус хөй-хей салгалдарының күш-ажылы, дери болгаш ханы-биле тургустунган, ынчангаш оон национал байлакшылыя камгалап арттырары болгаш көвүдедири кижи бүрүзүнүң патриотчу хүлээлгези болур. Бистер заводтарның болгаш фабрикаларның, колхозтарның болгаш совхозтарның ажыл-ишчилерин, материалдыг болгаш угаан-бодал байлактарын тургузуп турар бүгү кижилерни кыйгырып тур бис. Бистиң ажыл-херээвисти бистен өске кым-даа кылып бербес —ол дугайын утпаалыңар, үениң негеп турарын ёзугаар ажылдаалыңар!

Социализмниң эгезинге турган, ону чеңсээн холдунга тудуп алгаш камгалап турган, улус ажыл-агыйын катап тургузуп турган, чаа-чаа районнарны тургуспушаан, кур черлерни шинтээдип ап турган кижилерге бистиң сөөгүвүс бо. Силериң үлегер-чижээңер чурттуу революсчу ёзу-биле моон соңгаар улам чаартырының херээнге бараан болзун.

Россияның аныяктары! Республиканы сегидип хөгжүдери, адаларывыстың чуртун катап тургузары — амгы үеде оон бедик патриотчу хүлээлге чок.

Угаан-бодал күш-ажылының кижилериңе бистиң кыйгырыывыс: бедик мөзүг-шынар идеалдарын болгаш гуманизмни катап тургузарынга база бүжар-бак болгаш ыдыр арын чок үүлдерни ойтур шаварынга хөй үүлдерни кылып болур силер. Россияның хөй националдыг культуразы долу судалдыг хөгжүзүн дээш СЭКП ТКның Россия Бюрозу, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели бүгү чүвени кылыр болгаш чонның чогаадыкчы чоруун деткиир.

Иелер болгаш бичии чаштар — бистиң онза сагыш салыр чүүлүвүс болур. Өг-бүле амыдыралының идегелдиг кадагалакчылары не херээженнер, уругларының болгаш чоок кижилериңериң дугайында, тайбың-чаагай амыдырал, бот-боттарын деткижин дузалажыры болгаш чөптүг чорук кажангыындан артык негеттинип турар бистиң инити өг-бүлевистиң дугайында айтырыгларже боттарыңарның шаг-төөгүден бээр уламчылап келген сагыш салыышкыныңарны уландырыңар. Республиканың удуртулгазы өг-бүле айтырыын бодунуң ажыл-чорудулгазының төвүнде тургузуп турар. Херээженнериң күш-ажылын чиигедиринге дүүштур оон хүлээп ап турар шинтпирлери иниитилелдиң социал болгаш мөзүг-шынар кадыкшылын хандырарынга дузалаар.

Бо уеде дүшкүүрлүг байдалдыг бооп турар Азербайджанның болгаш Арменияның улустарынга бистиң акыдүмга созүвүс бо. Националдар аразында чөрүлдээлериниң өлүм-чидимниг уржуктарының дугайында медээлерни сеткил-чүрээвистен ханы кажыыдал-биле дыңнап тура, бистер Россияның улустарының өмүнээзинден угаансарыылдыг болурунче силерни кыйгырып тур бис—боттарыңарның ургуларыңарның, авааларыңарның, дүүмаларыңарның болгаш кадайларыңарның салым-чолу дээш өлүм-чидимни соксадып көрүңер! Чаагай күзел-соруктуң тиилеп үнерине бүзүрээр бис.

Россияның коммунистери! Силерге онза харыысалга онаажыр. Боттарыңарның хөй-иниитичи болгаш күш-ажылчы идепкейлиг чоруунар, чаартылга чорудулгаларынга кызымаккай киржилгеңер-биле иниитилелдиң колларын тудуп, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дешиткен күш-ажылчы коллективтерге, соңгукчуларга четтиргенин илереткеш, бир эвес депутат кылдыр соңгуп алыр болза, ол бүзүрелди шынзыктырар дээш бүгү күжүн, билинин харам чокка бээрин хүлээнип, бодунуң соңгулда мурнунуң программазын соңгукчуларга таныштырган.

Кандидат-биле ужуражылга хуралында районда хоочуннар човүлелиниң даргазы В. Макеев, Тураның № 1 ортумак школазының директору А. Ткач, «Кызыл тараачын» совхозтуң директору В. Лопато, Тураның АКМКзының механиги В. Шагарин, районнуң культура килдизиниң эргелекчизи М. Оюн болгаш өскелер-даа санал бергенер.

Вячеслав МОНГУШ.

СЭКП ТК-НЫҢ РОССИЯ БЮРОЗУ

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

РСФСР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

НЕГЕЛДЕ: ХАНДЫРЫЛГА

Мал ажылының продукциязын бүдүрерин база садарын көвүдедир

1989 чылда мал ажылының продукциязын бүдүрерин база садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер, оон онча-менди кадагалалын хандырар талазы-биле районнарның болгаш совхозтарның социалистиг чарыжының түннелдерин СЭКП обкомунуң бюрозу, республиканың Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел, ВЛКСМ обкому чугаалажып көргеш, бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шинтпирлерин боттандырар дээш, республиканың агроүлетпүр комплекизининң күш-ажылчы коллективтери 1989 чылда ажылдавышаан, мал ажылының продукциязын бүдүрерин база садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер, соң менди кадагалалын хандырар талазы-биле чамдык эки түннелдерин чедип алганының доктаалда демдеглээн. Сүттү бүдүрери 1988 чылдаазынга деңнээрге, 1,5 хуу, дүктү — 3,6 хуу, чуурганы — 0,4 хуу көвүдээн. Эът саларының чыл планы 101,4 хуу, сүттү — 100,6 хуу, дүктү — 100,8 хуу күүсеттинген. Малды болгаш кушту саткан хемчээли 4 хуу улгаткан, сүттү — 1,8, дүктү — 4,8, чуурганы — 2,3 хуу көвүдээн. Ол чорук беш чылдың дөрт чылдарында мал болгаш куш садарын 3,3 муң тонна, сүттү — 5,4 муң тонна, дүктү — 42 тонна (арыг деңзизи-биле) ажыр күүседир болгаш он бирги беш чылдың ортумаа-биле чылда хемчээлинге деңнээрге, малды садарын 14,6 хуу, сүттү — 24,7 хуу, дүктү — 2,6 хуу, чуурганы — 1,9 катап өстүрер арганы берген. Беш чыл планының сөөлгү чылынга уткуштур белеткел оон-биле кылдынган.

Мал ажылының продукциязын бүдүрерин база садарын 1989 чылда колдуунда интенсивтиг факторларның күсели-биле чедип алдынган. Бир инекке онааштыр сүт саалдазы 167 кг немешкен болгаш ортумаа-биле 1907 кг болган, дүк кыргылдазы 6,1 хуу, дагаа бүрүзүнден чуурга алыры — 3,5 хуу көвүдээн. Малдың чамдык хевирлериниң хонукта ортумаа-биле дужаалда деңзизи оскен.

Малдың баш санын дагын өстүрер талазы-биле чамдык дээре түннелдер чедип алдынган. Быжааларны, хураганнарны, анайларны, кулушнарны доруктуруп, мен ли алыры көвүдээн. Малдың бүгү чүзүн аайы-биле хорамчазы 12 хуу кызырылган. Мыйыстыг бода малдың баш саны барык 2 муңга немей өскен, хой болгаш өшкүнүң — 30,3 муңга азы 3,2 хуу, чылгы малдың — 3 хуу көвүдээн. Бүдүрүлге харылзааларын экижидер, күш-ажылды организастаа, рының депшилгелиг хевирлерин — керээни, аренданы, кооперастаашкынны шиңгээ, дип алыр, интенсивтиг технологияларны нептередир талазы-биле ажылдар чоруп турар.

Малчыннарның күш-ажылының болгаш амыдыралчурталгазының байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер алдынып турар. 1989 чылда 104 чурталга бажыңын, 86 чунар-бажыңны хөйжуларга, ийи бажыңны малчыннарга тудуп берген, хойжуларның 128 турлаг коданнарын электри-биле хандырган; 800 бай инек кирер механизастаттынган 4 кажааны, 29 муң хой, өшкү кирер 80 кажааны тутткан.

Ажылга эки түңнелдерни Кызыл болгаш Чөөн-Хемчик районнарның, «Тиилелге», «Көк-Тей», «Эйлиг-Хем», «Революцияның чалбыыкы», «Таңды сыны» совхозтарның болгаш «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл агыйының малчыннары чедип алган.

Оон-биле чергелештир, мал ажылының ажыктыын бедидер талазы-биле СЭКП райкомнарының, райкүүскомнарның, Тываның агроүлетпүр эвилелиниң, районнар АҮК-териниң, хөй совхозтар удуртукчуларының болгаш специалистериниң ажылында шыңгыы четпестер бар. Чуурга садарының планы республикада иниитизи-биле күүсеттинмээн, а «Совет Тыва», «Бүрен», «О-Шынаа» болгаш «Кызыгаар» совхозтарның коллективтери мал ажылының продукциязының чаңгыс-даа хевирин садар планны күүсетпээн. Мал ажылының продукциязын садарын Каа-Хем болгаш Тожу районнар 1988 чылдаазындан эвээжеткен. Мал болгаш куш садарының планын Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тожу, Тес-Хем районнар болгаш 25 совхозтар, сүттү садарын — Бии-Хем болгаш Тожу районнар, 15 совхозтар, дүктү — Өвүр, Таңды, Эрзин районнар болгаш ажыл-агыйларның хөй нуруузу күүсетпээн. Мал болгаш куш садарының хемчээлин Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга районнар, сүттү — Бии-Хем, дүктү — Өвүр, Эрзин районнар эвээжеткен. Бир инектен сүт саарының хемчээлин Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Бии-Хем болгаш Тес-Хем районнарда, бир хойдан дүк кыргылдазын — Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем районнарда база эвээжеткен. Эрзин болгаш Сүт–Хөл районнар бызааны, Өвүр район —хураганнарны эвээш алган. Малдың бүгү чүзүн аайы-биле хорамчазы Улуг-Хем районга хөй болган. Малдың ниити хорамчазы республикада хөй болуп турар. Мыйыстыг бода малдың баш санын Улуг-Хем, Бии-Хем, Эрзин районнар, хой, ошкүнүң — Таңды, хавааннарның —Каа-Хем, Таңды, Сүт-Хөл районнар эвээжеткен. Тожу районнуң ажыл-агыйларында ниви малдың баш саны дыка кызырылган.

СЭКП-ниң чамдык райкомнары, райкүүскомнар, агроүлетпүр каттыжыышкыннарның болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, совхозтарның партия, профэвилел болгаш комсомол организациялары ажылын шиитпирлиг ёзу-биле ам-даа эде тургуспайн, мал ажылын, керээни, аренданы болгаш кооперацияны хөгжүдер талазыбиле хүлээп алдынган комплекстиг программаларны четпес күүседип, малчыннарның амыдыралының социал хандырылгазының дугайында эвээш сагыш салып турар. Малчыннар ортузунга организакчы болгаш кижизидикчи ажыл кошкак чоруп турар. Мал ажылының мурнакчыларының — «100» болгаш «3000» республика клубтарының кежигүннериниң малдың продуктулуун шиитпирлиг бедидер дугайында инициативазын хөй районнарда ам-даа деткивээн. Социалистиг чарышта ёзу-хевир барымдаалаар чорук амга чедир чайлаттынмаан.

Бии-Хем, Эрзин, Кызыл, Мөңгүн-Тайга районнарның чамдык совхозтары мал кыштаглаашкынынга уткуштур мал чемнеринiң курлавырларын эвээш белеткээн. Республиканың хөй ажыл-агыйлары мал кажааларын, мал чемнерин белеткээр цехтерни болгаш кухняларны кыштаглаашкынга уткуштур четпес кылдыр белеткээн чорук 1989 чылдың дөрткү кварталының түңнелдеринге багай салдарлыг болган.

Мал ажылының продуктуларын бүдүрер база садар, малдың баш санын өстүрер, оон менди кадагалалын хандырар талазы-биле социалистиг чарыштың негелделерин күүсеттээни-биле холбаштыр мурнуу зонаның районнарынга, а ол ышкаш совхозтарынга шаңналдарны тывыспас деп шиитпирлээн.

1989 чылда ажылдың түңнелдерин ёзугаар социалистиг чарыштың тиилекчилерин тодаргайлаан болгаш тиилекчи болган совхозтарга СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң, ВЛКСМ обкомунуң шилчнир кызыл туктарын 500 рубль түңнүг акша шаңналы-биле кады тыпсырын доктааткан.

Төп зонадан

«Сосновское» дуржулгабүдүрүлге ажыл-агыйның коллективинге — эът будүрерин ол коллектив 1988 чылдаазынга деңнээрге, 19,6 хуу, сүттү — 0,9 хуу, дүктү —21,3 хуу көвүдеткен, эът болгаш сүт садарын 105 хуу, дүктү — 100 хуу күүсеткен, малдың баш санын бүгү чүзүн аайы-биле өстүрерин хандырган болгаш малдың хорамчазын эвээжеткен.

Барыын талакы зонадан

«Эйлиг-Хем» совхозтуң коллективинге — дүк будүрерин ол коллектив 1988 чылдаазынга деңнээрге, 26,5 хуу көвүдеткен, эът садарының планын 120 хуу, дүктү —126,5 хуу күүсеткен болгаш оларның хемчээлинiң тус-тузунда өзүлдезин 4,4 хуу болгаш 38,9 хуу кылдыр хандырган, малдың баш санын бүгү чүзүн аайы-биле 11,9 хуу өстүрерин чедип алган.

Ферма, хойжу бригада, кооператив бүрүзүнүң, аренда звеноларының 1989 чылда канчаар ажылдаанының түңнелдерин бүгү талалыг аналиэтээрин, мал ажылының продукциязын бүдүрер база садар планнарның күүсеттинмээнинiң, оон темпилериниң кудулаанының, малдың баш санының болгаш продуктулуунуң эвээжээнинiң чылдагааннарын тодаргайлаарын СЭКП обкомунуң болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң килдистеринге, Тываның агроүлетпүр эвилелинге, партия райкомнарына, райкүүскомнарга, районнарның АҮК-теринге, совхозтарның партия, совет, ажылагый органнарының, хөй-иниити организацияларының удуртукчуларына дааскан. Адырның ажыктыын бедидер, мал ажылының продукциязын бүдүрерин база садарын көвүдедир талазы-биле малчыннар ортузунга организакчы болгаш масса-политиктиг ажылды күштелдирери эргежок чугула деп доктаалда айыткан.

Хойжуларның болгаш мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының социал байдалдарын эмжидер дугайында доктаамал сагыш салыры, партияның XXVIII съездизин толептиг уткуур, 1990 чылдың планнарын болгаш хүлээлгелерин чедиишкинниг күүседир талазы-биле бедик будүрүкчүлүг ажылдаарының эргежок чугула байдалдарын бүгү малчыннарга хандырары негеттинип турар.

СОҢГУКЧУЛАРГА ТАНЫШТЫРГАН

Кызыл № 870 девискээр-соңгулда округунуң талазыбиле РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков-биле соңгукчуларның ужуражылгазы Тураның «Колос» Культура бажыңында болуп эрткен.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттың допчу намдарын оон бүзүреттирген кижизи З. Е. Шин чылганнарга таныштырган, март 4-те болур соңгулдаларда чонның төлептиг оолдар, кыстары дээш бадылаашкынны бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Оон соонда депутатка кандидат Владимир Ефимович сөс алгаш, бедик бүзүрелди көргүзүп, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дешиткен күш-ажылчы коллективтерге, соңгукчуларга четтиргенин илереткеш, бир эвес депутат кылдыр соңгуп алыр болза, ол бүзүрелди шынзыктырар дээш бүгү күжүн, билинин харам чокка бээрин хүлээнип, бодунуң соңгулда мурнунуң программазын соңгукчуларга таныштырган.

Кандидат-биле ужуражылга хуралында районда хоочуннар човүлелиниң даргазы В. Макеев, Тураның № 1 ортумак школазының директору А. Ткач, «Кызыл тараачын» совхозтуң директору В. Лопато, Тураның АКМКзының механиги В. Шагарин, районнуң культура килдизиниң эргелекчизи М. Оюн болгаш өскелер-даа санал бергенер.

Вячеслав МОНГУШ.

ХООЧУННАРНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ...

Депутатка кандидат-биле интервью

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри Сергей Дамбаевич Киров-биле бистиң чугаавыс хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында ССРЭ-ниң чаз Хоойлузунуң күштүг болуп эгелээрин чон улуг идегел-биле манап турар деп домактээн эгелээн. Шынап-ла, пенсия хоойлужудулгазында бөгүнгү бооп турар чаартылгалариы каргавыс-биле көрүп, ооң дорт херечилери бооп турар бис. Алдынып чорудуп турар бо бүгү хемчеглер күш-ажылдың хоочуннарының, пенсионерлериниң болгаш инвалидтериниң амыдырал-чуртталгазының деңнелиниң, байдалын экижидеринче угланган. Эрткен чылдың октябрь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген. «Чонның пенсия хандырылгазын болгаш социал ачы-дуза чедирилгезин экижидер талазыбиле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Хоойлу бар болгай. Ында көрдүнгенин ёзугаар бистиң республикада 13 мун ажыг пенсионерлериниң ап турар пенсиязының хемчээлии 70 рубль чедир улгаттырган.

— Силерниң удуртуп турар министерствоңарның амгы үеде кол-ла кичээнгей салып турар айтырыглары чүл? Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер, Сергей Дамбаевич?

— Чугаавысты-даа амгы үеде шиитпирлээри негеттинип турар социал айтырыглардан эгелеп алдывыс. Ынчангаш министерствоиуң бо талазы-биле кылып чорудуп турар ажылдарын таныштырып көрейн. Мону чедиишкиниг шиитпирлээри бистин шугумда ажылдап турар кадрларывыстан кончуг хамааржыр. Ынчангаш үстүнде чугаалааным айтырыгларже кичээнгейни угландырбас болза хоржок. Ажылдың харысалгалыг участоктарынга амыяк кадрларны быжыглаарын практикалап эгелээн бис. Ооң түңнели багай эвес бооп турар. Ажылдакчыларывыстың билиг-мергежилин доктаамал бедидер сорулга-биле, чурттуң янзы-бүрү хоорайларында ажылдап турар курстарже оларны өөредип чорударын организастаан бис. Сөөлгү ийи чылда бистиң ажылдакчыларывыстан 32 кижи мергежил бедидер курстарга өөренгеш келген. Бистиң шугумга ажылдаар дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистер эргежок чугула деп чүвени өөренип көргеш, Свердловскиниң юридиктиг институдунче үш, Челябинскиниң техникумунче сес кижини өөредип чоруткан бис.

— Ажылынарның алыс угланыышкының, сорулгазын алыр болза социал хандырылга албан черинге кижилерге кичээнгейлиг, оларның негелде-хомудалдарын-га дыннангыр, сагыш-сеткили ажык, сагыш човангыр ...лдаар ужурлуг деп чон санап чоруур болгай. Бо талазы-биле байдалынар кандыгыл?

— Ында харын. Ол-даа чөп айтырыг. Кижиниң шак ындыг мөзү-шынары бистиң ажылывыска кончуг чугула деп санап турар бис. Ынчангаш бистиң ажылдакчыларывыстың кижи бүргүзүнден бир дугаар негелде ындыг болуру ужурлуг деп бидип чоруур мен. Бо талазы-биле байдал бисте ниитизи-биле багай эвес. Назылап кыраш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген күш-ажылдың хоочуннарының, Ада-чурт дайынының киржикчилери хоочуннарывыстың, черле ынчаш пенсия ап чоруур кыгганнарывыстың сеткикли кончуг уян улус-ла болгай. Ынчангаш оларның сеткилин хомудатпас херек. Бистиң ажылдакчыларывыс бо бүгүнү база-ла эки билип турарлар.

— Мооң мурнунда улустуң чугаазын дыннаарга, «улуг пенсия ажылдап алыр дээш, ында ажылдай бердим ышкажыл» деп чугаалашкан чоруур-ла чүве болгай. Чаа Хоойлу ёзугаар ам кандыг болурул?

— Улуг пенсияны ажылдап алыр апаар харын. Сан талазы-биле алыр болза, кижи хөй ажылдаан тудум-на, а шынар талазы-биле алыр болза, шалыңы хөй болган тудум-на пенсия улуг болур. Херээжен кижи 20 чыл, эр кижи 25 чыл ажыг стажтыг болур болза, пенсияны шалыңының 55 хуузу хемчээлиг кылдыр саналарын Хоойлу төлевилелинде көрүп турар. Бо дээрге амгы нормадан 5 хуу бедик бооп турары ол. Ынчалза-даа үстүнде ажыл стажыңга немештир бир чыл ажылдаарга-ла бир хуу немежип турар. Ынчалза-даа ол шалыңың 75 хуузундан ашпас болур.

— Чүге черле 75 хуу болу бергени ол? Бо сан кайыын тыптып келди?

— Пенсия назыны чедип турар үеде ажыл стажының ап болгу дег үстүкүзүн ап турарывыс ол. Чаа Хоойлу ёзугаар техникумга азы ПТУ-га өөренип турган үези ниити ажыл стажыңга саналтынар чүве болганда оолдар, уругларның ажыл стажы 15 харлыында-ла эгелей бээр. Назы-хар талазы-биле пенсияже үнер үеге чедир ооң ажыл стажы 40-45 чыл чеде берген турар ышкажыл. Биригээр чугаалаарга, 55 хуунуң кырынга ажылаан бир чылы дээш бир хуу немежип чыдар.

— Партия обкомунуң пленумунга даа, республиканың Дээди Советиниң сессиязынга-даа кижилерже сагыш салыышкын дугайында бо-ла санал-оналыңар бергенигерни билир бис. «Буянныг ачы-дуза акциязы» база «Сагыш човаашкын» программалар база-ла силерниң министерствоиуң шугуму-биле организастаттынган болгай. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Республиканың улус депутаттарының көдээ болгаш район Советиниң бүргүзүнде «Сагыш човаашкын» программазын чогаадып кылгаш, бадылап каан чүве. Бай-Тайга, Бии-Хем, Кызыл, Тес-Хем база Эрзин районнарда ол программаны идепкейлиг боттандырып турарын айтып каайн. «Тиилелге», «Шамбалыг», «Искра», «Мөген-Бүрен» дээн чижектиг совхозтар боттарының хоочуннарының пенсиязынга ай санында-ла 20-40 рубльди немей төлеп берип турар. Эрзин районнуң ажыл-агыйлары бодунуң бүзиныг дыштанылгада кыйган ажыл-ишчилеринге 100 рубльчүн дузаламчы акшазын бир удаа бээр деп шиитпир хүлээп алган. Бай-Тайганың совхозтары пенсионер малчыларынга базыннар тудуп берип эгелээн.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтериң база пенсионерлериниң социал хандырылгазының, медицина, чуртталга-коммунал, амыдырал, садыг хандырылгазының, пенсионерлерни ажылга тургузарының, ажыл кылып шыдавас бот хамаатыларны хандырарының база пенсионерлериң харылзаа хандырылгазының айтыгыглары Социал хандырылга министерствозунуң ажылдакчыларының доктаамал кичээнгейинде туруп турар. Бо бүгүнү «Сагыш човаашкын» болгаш «Буянныг ачы-дуза акциязы» программаларда база көрүп каан. Бо программаларны боттандырып чорударынга чоо шилпкейлиг киржикчи турар. Пенсионерлериң болгаш инвалидтериң амыдырал байдалын экижидеринге бичии-даа болза дуза болуун дээш банкыларда агар саннарны база ажыктаан. Чондан киргеи акша-төгеркити амыдырал байдалы берге чангыс бот кижилерге, инвалидтерге иштики болгаш дашпыкы хеп сагарынга чарыглаары көрдүнген. Назылап кыраан 200 чыгам бот кижилерни болгаш инвалидтериң бажыңарынга барып, социал ачы-дузаны чедирип турар бис. Ону социал дузаламчы салбырлары боттандырып чорудуп турар.

— Кызылда интернат-бажың кырганнарга четчип деп санап турар силер бе? Пенсионерлерге болгаш инвалидтерге чурттаар орнабажың айтырыын канчаар шинтирлээр бодап турар силер?

— Кызылда интернат-бажың моон соңгаар чедишпейн баар деп баш удур санап көргеш, бо чылдан эгелеп ону алгыдыр тударын күрүне планында кииртип алган бис. Шагаан-Арыг хоорайга 300 орунуг интернат-бажыңны тудар кылдыр төлевилеп турар. РСФСР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң тускайлап үндүрүп берген акша-херецгизиниң күсели-биле эрткен чылын Кызыл хоорайга 103 квартираны инвалидтерге болгаш күш-ажылдың хоочуннары пенсионерлерге берген. Ажыл-агый аргазы-биле чурттаар орнабажыны тударын база оралдажып турар бис. Дерзиг-Аксының интернадында ажылдап турар ажылдакчыларывыс бажың-балгат-биле долуу хандыртынган. Интернат-бажыңнарның ийи конторазын уруглар сады кылдыр эде дерээн. Оларның бирээзи-ле 25 орунгуг. Ынчангаш бо талазы-биле бир эки чүүлдү кылган боор бис деп санап турар бис.

— РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттың чаңгыс мандадында 15 кижи бүрүткеткен болгай силер. Моон алгаш көөрге, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларыңы талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунга демисел чидиг-ле болур хирее аа, Сергей Дамбаевич?

— Чаңгыс мандатка ынча хөй кандидаттар бүрүткеткен болганда, демисел албан чидиг болур. Депшиттирген болгаш бүрүткеттирген кандидаттарның аразында кандыг-даа мергежилдиг кижилери бар бис. Округтуң соңгукчулары-биле ужуражылгаларывыс эгелей берген. Башбай-ла Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң коллективи-биле ужураштывыс. Ужуражылышкынар үезинде соңгукчулар хөй айтырыгларны салып турар. Соңгулдалар хүнүгне чедир хуусаа ам-даа бар. Кандидатурамны депшидип үндүрген болганымда, РСФСР-ниң улус депутады болур дээш түтчүр апаар мен.

— РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуттурүптар болзуцарза?...

— Чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазынче улуг кичээнгейни салыр мен. Социал-культура объектилериниң ажылын экижидеринче бүгү күжүмнү мооңнээр мен. Оон аңгыда соңгулда мурнуида соңгукчуларның берип турган чагыглары база бар болгай. Оларның күүселдезин чедип алыры депутат кижиниң дорт хүлээлгези дээн санап чоруур мен.

РСФСР-ниң улус депутады болур дээш демиселге чедиишкиниг болурунарны күзеп тур бис, Сергей Дамбаевич! Интервью бергениңер дээш четтирдивис.

Интервьюну биктиң корр. Манай-оол ОЮН кылган.

ЧӨВҮЛЕЛДЕР БАЗА БАР

Ак-довуракчылар Тыва АССР-ниң Дээди Советиниге 6, хоорай Советиниге 45 төлептиг оолдар, кыстарын депутаттар кылдыр соңгуур. Калбак демократтыңың, ажыкчэрлиг чоруктуң амгы үе-чадазында чамдык округтардан элээн каш кандидаттар депшиттирген болгаш бүрүткеттирген. Дээрелерниң дээрезин соңгукчулар боттары шилип алыр. Амгы бо хүнерде Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаттарының кандидаттары-биле ужуражылгалар № 3 орук-тудуг, септелге орук-тудуг эргелелдеринге,. автобүдүргилгее, ажылчын хандырылга килдизинге, № 2 ортумак школага болгаш өске-даа улуг коллективтерге организастыг бедик деңнелге эрткилээн. Кандидаттар боттарының программаларын чугаалап берип, соңгуптар болза, соңгукчуларының чагыглаарын күүседип, идегелин шынзыктырарын аа заан.

Комбинаттың парткому партияның область организацияның политиктиг платформазын парторганизацияларга чугаалажырын организастап, боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылган. Соңгулдалары чедиишкиниг эрттиреринге парторганизацияларга, күш-ажылчы коллективтерге организастыг болгаш политиктиг ажылдар чорударынга практиктиг дуза көргүзер 12 кижи составтыг тускай комиссияны тургускан. Ооң аңгыда соңгулда мурнуңуң кампаниязының үезинде партил, хөй-ниити организацияларының ажылын чаңгыс аай углап башкарар 6 кезек черде чөвүлелдер база бар.

Хоорайның девискээринде 6 соңгулда участоктарының чанында агитпунктулар тургустуган. Иштин дериир, шимеп каастаарынче, политинформаторларны, агитаторларны четчелеп, өөредиглиг семинарны эртиреринче кол кичээнгейни угландырган.

Александр ХЕРТЕК.

ОЛАРНЫ ДЭЭШ БАДЫЛААР

Эрткен чылдарда Кызыл-Чыраа көдээ Советиниг девискээринге 25 соңгулда округтарындан 25 депутатты депшидип турган, ындыг-даа болза, көдээ Советтиң девискээринде «Кызыгаар» совхозка экономика, чамдык социал айтырыгны эки-ле шиитпирлеттинмейн келген. 1989 чылдың түңнели-биле совхоз көргүзүглер аайы-биле планын чаңгызын-даа күүседип шыдавайн барган.

Чуртта калбарган эде тургустунуушкунга идиг алгаш, көдээ Советтиң соңгулда комиссиязы 1989 чылдың ноябрь 30-де Кызыл-Чыраа көдээ Советтиң девискээринге чүгле 15 соңгулда округун тургускан. Бо чылдың январь 12-де депутатка кандидаттарның бүргүнүбиле доозулган.

15 соңгулда округундан депутаттың кандидадынга 19 кижи депшиттирген, бүрүткеттирген.

Бүрүткеттирген депутаттың кандидаттары шупту 19 кижиниң СЭКП кежигүнү — 9, ВЛКСМ кежигүнү — 2, херээжен кижилер —11, ажылчынар—9, албан-хаакчылар—10.

Бо хүннерде бүрүткеттирген депутаттың кандидаттары боттарының округтарында кылып чорудар ажылдарының программазын бүзүреттирген кижилери-биле кады таныштырып, ужуражылгаларны эрттирип турарлар. Соңгукчулар оларның программазын, ажыл-чорудулгазын бо хүннерде бүгү талалыг сайгарып, түңнеп турарлар.

Дадар-оол МОНГУШ.
Кызыл-Чыраа көдээ Совединиң соңгулда комиссиязының даргазы.
Тес-Хем район.

Часкы тарылгага белеткел

ДААМАЙ ХӨӨННЕР ЧҮГЕ ЧЕДИРЕРИЛ?

Үрезин чедишпес ● Арыглаашкын саадаан ● Техника белен эвес

Чылдың эргилдезин чылдырар, доктаадыр шаавыс чок. Кыштың санныг хонуктары эртер, часкы тарылга келир. Аңаа хынамчалыг белеткенир болзувусса, чаагай дүжүттү ап болур бис. Бо дугайын Бай-Тайга районнуң тараажылары, механизаторлары, чер ажылының специалистери, совхозтар директорлары-даа эки билир. А херек кырында канчыгыл, ынчаш?

Чоокта чаа үк районга барып, агроүлетпүр каттыжышкынының кол агроному Кызыл-оол Хомушку база техниканың күрүне хайгааралының инспектору Александр Мандараа олар-биле ужуражып, часкы тарылгага белеткел кандыг чоруп турарын соңуургадым. Бо специалистер боттарында сан-чурагайларны, чижектерни көргүзүп, ниитизи-биле байдалды тайылбырладылар.

Районнуң 5 совхозунга 699 тонна тараа үрезини херек. А бөгүнде уруп белеткеп алганы 440 тонна, «Мурнакчы» совхозтан өскезинде чедишпес. «Бай-Тал» совхоз — Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу», «Кара-Хөл» биле «Кызыл-Даг» — Кызылдың сайгарылга баазазындан алыр дугайында дугуржулга барын бар, ынчалза-даа ону кажан, канчалдыр сөөртүүр билдинмес. Бар үрезинни арыглап турары багай дээрзин кол агроном ажыы-биле тайылбырлады. «Тээли» совхозта арыглаан 136 тонна үрезиниң 60 тонназы ийиги, артканы үшкү, а «Мурнакчыда» 139 тоннаның шуптузу үшкү сорт болганын хыналлалар көргүскен. «Бай-Тал» биле «Кызыл-Даг» эвээш үрезинин арыглап чадашкан.

Районга бо чылын интенсивтиг технология-биле 150 гектар черге тараа тарыыр, аңаа чажар шынарлыг үрезин чок. Ниити районнуң совхозтарынга олуртур 105 тонна картофель үрезинииң чартыын өске черлерден дилеп тыптынар, ийи ажыл-агыйның — «Мурнакчы» биле «Кызыл-Дагның» үрезин шыгжаар складтары куруг. Ол культураны тарыыр арткан ийи ажыл-агыйда күзүн үрезинни даглаш-биле урганындан, оон аңгыда чылыг режимин сагыыланындан ооң чамдыызы үрелген, ону үндүр төгер апаар.

Черни чемишчитпезинден Бай-Тайганың ажыл-агыйлары эң-не чавыс дүжүттү ап келгени билдингир. Совхозтарның директорлары, агрономнар олче сагыш салбастаан. Бо чылын тарылга шөлүнге минералдыг 850 тонна, органиктиг 17000 тонна чемишчидилгени чажарын планнаан. Сөөлгү негедээ ёзугаар алырга, чүгле 2800 тонна өдекти аппарып төккен. А минералдыг чемишчидилге чеже бары орта билдинмес. Керээ-даа чарбаан.

«Кара-Хөл» совхоз мал чеми тарыырынга бодунуң девискээринде 540 гектар шөлдуг, аңаа немей «Тээлининң» күрлавыры 306 гектар шөлдү Дөң-Терек деп чердсн берген. Кайы-даа шөлүнде чемишчидилге ажыглавайн келген. Ооң уламындан хөрээннүң составы баксыраан, ынчангаш бо чылын үк ажыл-агыйга минералдыг чемишчидилгени 82 тоннаны чөпшээрээн, ону шыгжаар склады безин чок. Ол ышкаш техниказы-даа, өдек-даа бар хирезинде ону кара-хөлүлер ажыглавайн турары элдептиг.

Бай-Тайга районда техника септелгези база дувуренчиг. Ниити 97 тракторнуң алдан бири ажылдаар аргалыг. Септээр ужурлуг 14 тракторнуң сезинге хол безин дегбээн. Т-150 маркалыг 14 трактордa артык кезектер чок. Районнуң эң улуг ажыл-агыйы — «Тээли» совхозта техника септелгези дыка куду темпилиг .Аренда керээлиг коллективтерде быжыглаан техниканы септевес, боттары кылзын дээр хөөннер ол ажыл-агыйның удуртукчуларында бар. Ол ышкаш штат кызырар-ла чүве дээш, септелгеде тускай механикти база тутпайн турар-дыр.

Негелде ёзугаар техниканы чаңгыс черге мөөңнээр, шыгжаар ажыл «Бай-Талда» чүгээр. А «Мурнакчы» биле «Тээли» совхозтарда ол эдилелдер хар адаанда, чамдыызы бажыңнар чанында тургулаар. «Кызыл-Дагда» гараж безин чок. «Көшкенде теве херек чок» дээри ышкаш, техниканы сезонда ажыглаан соонда душкан-на черинге каалтар, кедизин бодавас, харыысалга чок чоруктуң чижээ ол болгай.

Совхоз бүрүзүнде агрономнар, инженерлер, механиктер-даа бар, олар ажыл толевирин ай санында чоогдап олурарлар, ынчалза-даа даамай хөөннерге алзып, хүн эрттирип турары совхоз директорларының, агроүлетпүр каттыжышкының ажылдакчыларының негелде чогун хереченип турар.

Февраль ай үнер. А Бай-Тайгада часкы тарылгага белеткел чүге оожумул? Шак мындыг байдал чүге чедирип болурун районнуң ажыл-агый органнары, совхозтарның директорлары, агрономнар, инженерлер чүге бодавас чоор. Үйгудан уштуза эки боор ийин.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧОГУУР ҮЕЗИНДЕ ДООЗАР ДЭЭШ

«Шекпээр» совхозтуң механизаторлары эрткен чылдың эгезинден тура, аренда керээзинче кирген. Чамдык бергедээшкиннер турза-даа, чаа эгелээшкин багай эвес түңнелдерин көргүскен. Механизаторларның техниканга хамаарылгазы экижээн. кывар-чаар материалдар камнаттынган, артык кезектер шыгжамырда артып каар апарган. Кижи бүрүзү чежени чарыырыл, ол хирени бодунуң карманындан үндүрер апаар. Ынчангаш кижи бүрүзү камналгалыг болурун чедип алыр дээш кызымаккай чоруун көргүзүп турар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар чамдык бригадалар, механизаторлар боттарының планныг онаалдаларын күүсеткен.

Эки көргүзүглерни Бичетей салбырындан Элбек-оол Монгуштуң, Аянгатыдан Степан Ооржактың, Петр Саакпанның бригадалары чыл түңнели-биле чедип алган. Хово турлагларында октаттынган техника чок. Оларны совхозтуң септелге мастерскаязында соөртүп эккеп алган. Ам часка эки хынамчалыг белеткенип, боттарында быжыглаан техниканың септелгезин чорудуп, доозарының кырында келген. Бүгү техниканы септелгезин совхозта машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи Мандан Бышкак-Караевич Сарыглар харыылап турар.

Совхозта бүгү марканың 31 трактору бар. Оларны механизатор бүрүзүнде быжыглаан. Механизаторлар аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда техниканың септелгезин боттары кылып апаар. Кижи бүрүзү септелгени ыяк кылып, шынарлыг чорударын бодап турар. Ол тракторга дөмей-ле боттары олуруп, чер чарып, тараа чаштырар болгай.

Эрткен чылдың дорт үүгаар квартыныңа боттарының мастерскаязына дугуйлуг тос тракторну септеп алган. Аянгаты салбырының механизаторлары «Беларусь» маркалыг алды тракторну Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлге черинге барып, боттары септелгени чоруткан. Чамдык таварылгаларда артык кезектер чедишпези-биле Кызылдың районнар аразында септелге-техниктиг каттыжышкының мастерскаязынче чорудар ужурга таваржыр. Т-150 маркалыг үш тракторну механизаторлар боттары чедиргеш, септедип алгаш кээрге, ооң шимчедикчи кезээнде чедир кылдынмаан ажылдар бар болган. Катап септедип чоруткан. Ол черде септелгени хол дашты-биле кылып турары хомуданчыг. Аңаа септеттинип чеде бергеш, боду кожа туруп алгаш, хайгаарап турбас болза, чамдык артык кезектерни база уштуп аппаар таварылгалар бар. Ында турар септекчилер дүрген-не кылып қаапкаш, үндүрерин бодаар. Шынар чок, хөй техника септээн болуп турар деп хомудалдар база бар болду.

Ам удавас ДТ-75 маркалыг ийи тракторнуң септелгези доостур. Ажылга ажыглап эгелээр. Тракторлардан аңгыда, көдээ ажылагый машиналарының септелгезинче ам-даа кирбээн. Ооң септелгезин эгелээр дээрге артык кезектер чок. Ам артык кезектер дилеп, өске районнарже болгаш Кызыл кирер ужурга таваржып турар.

Совхозта дөртен ажыг үүк машиналары бар. Оларның түр септелгезин чолаачылар боттары кылып турар. КАИ ажылдакчыларындан сагындыргыр албас дээш чолаачы бүрүзү кызын септеп ап турар. Техниканың бир-ле чери үрелик болурга, чолаачы-даа, механик-даа кижиге човаңчыг. Малчын коданнарже, фермаларже үүк, суг сөөртүр машиналарны анаа тургуспазыбиле хемчеглерни дарый ап турар.

Совхозтуң механизаторлары болгаш чолаачылары септелгени ой-шаанда доозар дээш бар аргаларны ажыглап, боттарының күзел-соруглазын күүседир дээш ажылдап турар. Ниити септелгени март 4-те, соңгулдалар хүнүнге чедир доозарын хүлээнгеннер.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧАГЫДЫП АП ЧАДАШТЫМ

Эргим редакция! Мен бо чылын «Шын» солуннуң үезинде чагыдып ап четтикпейн барган мен. Хүнүң-не эртенеп турумда-ла, чыл төне берген. Четтикпээн улус ам-даа чагыдып ап болуруи «Шында» чаплап каан болду. Оон амырай бердим. Харылзаа салбырынга чеде бергеш, айтырарымга, «бисте ындыг бижик келбээн» дээш чагыдылганы хүлээп албаан. Ол шын бе?

Бүдүн чыл дургузунда хомудап келир, кончуун аа. Силерге дыка бууруулуг болдум.

Саяна МОНГУШ.
Кур-Чер суур.

РЕДАКЦИЯДАН. «Шынның» бо чылче чагыдылгазы уламчылап турарын үүнүндаа мурнунда дыңнадып каалы. Номчукчу Саяна Монгуштуң чагаасын алгаш-ла, республиканың «Союзпечать» даргазы Екатерина Карповна Шиляева-биле телефоннажып чугаалаштывыс. Кур-Черниң харылзаа салбырынче дарый долган, чагыдылганы хүлээп алыр дугайында айтышкын бээрин аазаан. Ында чагыдылганы бо медээ солунга парлаттынмаанда-ла ап эгелээн болур ужурлуг. Ол харылзаа ажылдакчызы чагыдылганың чурумун амга чедир билбейн турары элдептиг-дир. 1990 чылдың чагыдылгазы уламчылап турар.

Хүндүлүг номчукчу Саяна, дыка хомудаваңар. «Шынның» бо чылгы чагыдылгазын кылып ап болур силер. Чарлалды номчуп билип алганыңар кончуг шын болганыңдыр. Редакцияже бижип, тодарадып алганыңар дээш силерге четтирдивис. Январьда чагыдып четтингипкениер «Шынны» февраль 1-ден ап эгелээр.

Февральда чагыдып алдыңарза, март 1-ден эгелеп алыр силер.

СОВХОЗ ТӨВҮНГЕ УЖУРАЖЫЛГА

Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгулда чорудар Берт-Даг № 107 соңгулда округунуң даргазы В. Д. Эренчин сөс ап, соңгукчуларга соңгулда кампаниязынга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Ол соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Кара-оол Лопсанович Лапчаа база Валерий Чоодуевич Сүлдүм-биле У. Шыпаа суурга соңгукчулар ужурашкан.

Кандидаттар боттарының соңгулда мурнуңуң программа-платформалары-биле соңгукчуларны таныштыгаан. Кара-оол Лапчаанның программазы Чүргүй-оол Хомушку база «Таңды сыны» совхозтарның социал-экономиктиг хогжүлдезинге эргежок үндезин чаартылгаларны кылырын киирген. А Валерий Сүлдүм тыва дылды школаларга сайзырадыр, аныяктарның күжү-биле тудуг-суурнуң хогжүлдезин чедип алырын чугулалап турар.

Кандидаттар-биле ужуражылгага чагыг берген С. Самдар-оол, Ч. Шалык, А. Кунзекпен, В. Чурукпан ажылчын кадрлар дугайында айтырыгны көдүрүп, чугаалап турганы чөптүг. Кандидаттар чагыгларны хүлээп алган.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ИДЕГЕЛ

— Өвүрнүң Торгалыг хем чурттуг мен. Ында ортумак школаның сескн клазын дооскаш, Кызылдың ийи дугаар ортумак школазынга өөренип, оңгу классты дооскан мен. Чажымдан-на Торгалыгның кыңгыраш үнүг шапкын суунуң бызаанчы дег аялгаларын дыңнап өстүм ийин— деп, харылзаа черинин инженери Валерий Таан-оолович Сандан чугаалай-дыр.

Кызыл хоорайда беш каът бажыңда автоматтыг телефон станциязының нарын дериглери бүдүрүлгениң эдиктирилгезин эртип, ында-мында хемнерниң суу дег шулуруткайның, ой-тавында ажылдаары дыңналып тур. Кызылдың болгаш черле чурттуң чүк-чүгүнден долгаан улустуң медээлери ол дээрзи мында билдинип турду.

Аныяк инженерниң ажылдаар цеги улуг болгаш ажжок делгем. Ажылдаарынга хостуг болгаш шөлээн-даа. Кадыр-кашпалдарлыг хемнер ишти сагындырар, бажын ханазы-биле денгеш дерилгелерниң ажылдаарын инженер хайгаарап каап чоруп тур. Бо дээрге эртемниг инженер тыва болгаш орус еске-даа эштери-биле харылзаа белдирлерни чыып, эптеп тургузушкан. Бо бажыңның үш, дөрт болгаш бешки каъттарынга оларны тургузарынга ийи чыл ажыг уе эрткен. Аныяк инженер Валерий Сандан ол ажылга бодунуң дузазын база чедирген.

— Бо чылын маңаа саналга техниказын ажыглалга киирер ужурлуг бис. Аңаа компьютерлерни ажыглаары көрдүнген — дээш, тургузуп эгелей берген техниказын көргүстү. Инженер оларны ажылдадыпты. Телевизорлар экраннары хевирлиг компьютерлерде бижилгелер, саннар көстүп келди. Телефонга улус «09» дугаар дамчыштыр айтырып келирге. телефонист кижи хоорайның ындыг кудумчузунда, ынча дугаарлыг бажында кижиниң адын дептерде хөй санныг дыңзылардан тыпкаш, адап бээр болгай. Ынчаар ажылдаарга кончуг шүүттүг болгаш берге. Бо инженер ам ол айтырып алыр албанның дыңзызында киргеи Кызыл хоорайның телефонларының дыңзызын чаңгыс аарын пластинкага сыңыр бижидип каар. Ынчан «09»-че долгаан кижиге компьютерни ажылдадыптарга-ла, дораан-на экранга хереглээн телефоннуң дугаарын көргүзе каалтар, ону адай бээр.

Аныяк инженер Валерий Таан-оолович Сандан он чыл бурунгаар Новосибирск хоорайда харылзааның электри-техниктиг институдун дооскаш, Кызылдың харылзаа белдиринге инженерлей берген. Томаанныг, аныяк ол ажылынга кызымаан бадыткаан. Кызыл хоорайның улус депутадынга ийи удаа соңгуткан. Соңгукчуларының чагыгларын ёзугаар ол Кызылдың элээн каш кудумчуларынга радио шугумнарын кылып берген. Ам ону Кызылдың Чүльдүм № 14 соңгулда округунуң депутаттыг черинге чоруткан.

Авторлуң тырттырган чуруу.

Демократияга өөренип тур бис

БОТТАРЫ ШИЛИП АЛГАН

•Чажыт бадылаашкынының түңнели•

— Чүге маңаа ажылдаксай бердиңер?

— «Тувинская правдага» чарлал үнеген чүве. Чогум каяа-даа ажылдааргa, меңээ домей-ле. Кайы-даа эмнелгелерге шиитпирлээр айтырыглар чугула. Ажылдың байдалы база ындыг. Ынчангаш маңаа ажылдаар күзелим илередип келгенним ол.

Январь 17-де Кызыл районнуң эмнелгезинге кол эмчилеп ажылдаар күзелдиг кандидатуразын киргеннериң бирээзи. О. Шыырыпчыктың ук эмнелге коллективи-биле ужуражылгазынга баштайгы айтырыгга харыызы бо. Коллектив кежигүннери удуртукчузун шилип ап турар чүве болганда, ооң ажыл-ишке болгаш амыдыралга эрткен оруунга хамаарышкан айтырыгларны ужуражылга киржикчилери улай-улай салгылаан. Ол бодунуң ажылдап эрткен чылдарын допчу намдары-биле ҳолбап тургаш, ажыт-чажыт чокка допчу, тодаргай тайылбырлап берген. Амыдыралга дең-дезии чүве турар эвес. Ооң бир катап КАИ-ге эзирик тутурганын безин олар сонуургаан. Ол-бо болгаш өске-даа салдынган амыдыралчы айтырыгларга шын-на сеткили-биле харыылаан. Ынчалбас аргажок, чүге дээрге «шивегейни чеже-даа чажыраргa, дөмей-ле дежип үне бээр» дижир болгай. Ол кончуг шын. Интернационалчы коллектив-биле ажылдааргa харын солун болгаш бир янзы. Оларның бүзүрелин ажыл-ишке бадыткаары шилиттинген удуртучудан кончуг хамааржыр. Ынчангаш бүгү талалыг айтырыглар салып, коллектив кежигүннериниң «шылгап» турганнары ол.

Кур-Чер суурда участок эмнелгезининң кол эмчизи Т. С. Күжүгет, республиканың ИХМ эмнелгезиниң рентгенолог эмчизи Ю. К. Кузнецов олар база кандидатураларын киргилээн. Ужуражылга үезинде оларга база эвээш эвес айтырыглар салдынган. Бир эвес коллектив кежигүннери кол эмчиге бүзүрел, соңгуп аптар болза, баштай кандыг айтырыгларны чугулалап холга алырын, ооң өске кудуртүнүп турар айтырыгларны демнежип тургаш, чоорту шиитпирлээрин кайызы-даа допчу чугаалаан. Мурнунда бо эмнелгеге кол эмчилеп ажылдап турган А. Н. Зайцев безин кандидатуразын катап кииргеш, боду дүжүрүп каапкан. Александр Николаевич кол эмчиге чүге ажылдавайн барганыл? Ону уктап сонуургаваан мен. Ол дээрге кижилериң боттарының херээ болбайн аан. Ынчалзажок ооң кады ажылдап орган оралакчызы У. С. Монгуштуң чугаазы-биле алырга, шөлээлээш үлаштыр бо ажылдан үнериниң билдириишкинин Кадык камгалал министерствозунче үш удаа киирген. Чөпшээрешкен. Александр Николаевич амгы хүннерде ол-ла эмнелгеде физиотерапевт эмчилеп ажылдап турар. Бо база-ла ховар мергежилдиг бирээзи.

Үстүнде адааным, кандидатуразын киирген үш эмчи кайызы-даа тускай дээди артемниг, ажылдаан стажтары конкурстуң негелделеринге дүгжүп турар. Кол эмчиниң соңгуп алыр ёзулуг соңгулда январь 19-та болган. Райкүүскомнуң хуралдаар залынга район төвүнүң эмчилериннен аңгыда, 5 участоктуң, үш амбулаторияның база фельдшер-акушер пунктуларының эмчилери чыглып келген. Оларны дамзы-биле четчелеп турда, хурал айыткан шагындан оранчок озалдап эгелээн. Комиссия даргазының оралакчызы Б.-Б. Н. Тараачы ооң составында чеди кижи соңгуткаңын, ол кежигүннериң декабрь 19-тан бээр билдириишкин киргеннер-биле канчаар ажылдап келгенин допчу таныштырган соонда, О. К. Шыырыпчык, Ю. К. Кузнецов, Т. С. Күжүгет оларны база катап дыңнаарынче чалаан. Баштай-ла Олег Колович дамзы ёзугаар кыйгырткан. Ол мынча диген:

— Мурнунда ужуражылгага база менде кандыг-даа программа чок деп сагындырдым. Бир эвес соңгуп аптар болза, коллективтиң саналдарын дыңнап тургаш, кылыр ажылдарны планнап алыр сорулга салдынган. Ынчалзажок Кур-Чер, Шамбалыг, Сукпак болгаш район чоогунуң өске-даа эмнелгелеринге чордум. Кунгуртугда байдалды база билип алдым. Шынап-ла, материал-техниктиг бааза кайыдаа эмнелгелерде чегей. Ылангыя Шамбалыг, Сукпак суурларда эмнелгелерде автомашина шимчевейн турарындан, малчыннарга, эмчи хандырылгазы хожудап турар-дыр. Төпте эмчилерниң көдээже үнүп, дуза чедирери чүгле саазын кырында артпышаанын эскердим.

Шынап-ла, ооң программаны коллектив кежигүннери-биле сүмележип тургаш тургузуп алыр деп турарынга бодум хуумда каттыжар мен. Сөөлгү үеде кандыгдаа удуртукчуну ажыкчарлыг болгаш демократтыдылга байдалынга соңгуп алырда, программа дижир апарган. Бо бала ажылдың чаа хевири-ле ыйнаан. Ынчалзажок чон мурнунга улуг аазаашкын кылыр бетинде, баштай ханы өөренип, оларның саналдарын дыңнап, ажылды караа-биле көргеш, ам программазын демнежип тургузары дузалыг деп санаар мен.

Арткан кандидатуралар база канчаар ажылдаарын чугаалааннар. Ынчалзажок оларның саналдарынга доктаавайн, бо үш кандидатураны чажыт бадылаашкынче кииргенин көрүптээли. Чажыт бадылаашкынының түңнелинде, 173 кижиден О. Шыырыпчык дээш 93 кижи бадылаан. Ынчангаш ол өске пын кандидатурадан хөй санны ап, кол эмчиге соңгуттурган. Берге болгаш харыысалгалыг ажылга бүзүреттирген эмчиге чүгле эки ажылдаарын күзеп каайн.

Сиринмаа ЧООДУ.

ООН ӨСКЕ ҮШКҮ ОРУК ЧОК,

азы Чагырып-дужаар системаның коргунчуг хайынга таварышкан партийжи удуртукчунуң салым-хуузунуң дугайында

«Чаартылганың оруунга турар хөңнүм чогул...» — деп, ГСЧП Перлеберг райкомунуң (Шверин округ) бирги секретары Герхард Уе бодунуң сөөлгү чагаазынга бижээн. ГСЧП бүгү чоннуң сеткил-бодалын болгаш күзел-соруун илергейлеп турар деп ыяк бүзүрээш, ооң шиитпирлерин амыдыралга боттандырарынга күштерин харамнанмайн келген ГДР-ниң партийжи ажылдакчыларының бүдүн салгалынга таварышкан халаптыг муңчулуушкунну ол өлүм (чаңгыс эвес) көргүскен. Чурттуң удуртулгазы-биле чугаа эрээн муң-муң кижилерниң мурнунга Эрих Хонеккериң үндүргени дужаалын ёзугаар партийжи удуртукчулар эвес, а полицияның күштелдирген наряды үнүп келген, эрткен чылдың октябрьда болган ол өлүмчидимниг болуушкуннар ГСЧП ТК-да сөс биле ажыл-херектиң хөлчок карышкаан херек кырынга бадыткаан. Хээлиленир, саттынар, саң-хөө кажарлап сайгарар, эрге-чагырганы соора ажыглаар хөй санныг илереттинген чоруктар ол кижилерге сергектенир соок душ болу берген. Аңаа оларның чамдыызы шыдашпаан...

Герхард Уениң амыдыралчы оруу болгаш амы-тынынга бодунуң ооң четтингени хөй-ле түүлдерни бодандырып келир.

Герхард Уе 1932 чылда ажылчыл, Германияның социал-демократтыг партиязының кежигүнү кижиниң өг-бүлезинге торүттүнген. Ортумак школаны дооскан соонда, дараныла машиналарының заводунга слесарьлап ажылдаан, өөренип тургаш, инженерниң дипломун чедип алган, ол-ла будүрүлгеге килдис эргелекчилеп тургаш, ооң соонда директорунуң оралакчызы болган. Өөнүктериниң чугаазы-биле алырга, ажыл-херекти кончуг эки билир болгаш бодунуң салым-хуузунга хомудавайн чораан.

Үжен хар-даа ашпайн чорда, аныяк удуртукчуга партия райкомунче шилчирин сүмелээн. Организакчы онзагай кандыг-бир мөзү-шынарларын, партийжи ажылга сундулуун көргускени дээш эвес. Чүнүң-даа бетинде ооң пролетаржы ызыгууру роль ойнаан.

Герхард Уе ук саналдан ойталап шыдаар турган бе? Шыдавайн канчаар. Ынчалзажок ындыг бодал ооң бажында-даа кирбээн. Коммунист болганда партийжи чаа даалганы ак сеткилдиг күүседирин ол бодунуң хүлээлгезин кылдыр санаан. Угаангыр, сагыгыр кижиниң ажыл-чаңында боданырын эвес, а күүседирии эки деп санаар «аппаратчының» (албан-хаакчыттың) баштайгы онзагай талазы чогум-на ынчан көзүлген чадавас...

Чаа ол ажылга канчаар ижитер турган ирги, ам чугаалаары берге. Күзетчи дег, дүнелерде чажыт хемчеглерге улус аайы-биле ажылдаарынга ол тааржыш түржүк ирги бе? Бедик мөзү-шынар дугайында каас-коя сөстер эдип, ГСЧП-ниң чамдык удуртукчулары ак сеткил-биле чедип албаан онза эргелерии чазыыл чок хөглээшкиннер-биле холуп-бүлүп, төлептиг мөзү-бүдүшке көңгүс үүлдешпес амыдыралдың ындыг аян-шинчизи-биле чурттап турганнар. Оны кандыг-даа кем-буруу чок чүүл деп билип, а нормалаттынмаан берге ажылдың орнун дуглаары-биле ынчангаш дүн-хүн чок ажылдап турарывыс ол кылдыр санап турганы элдептиг. Г. Уе дүрүмчүдүн бижиттинмээн үк чүүлдерни хүлээп алган бе дээрзин ооң төрелдерге безин билбес. Кандыг-даа таварылгада ол дугайында черле чүү-даа чугаалаваан.

Москвада партияның дээди школазынга ол үш чыл өөренген, ынчангаш ССРЭ-ге ооң хамаарылгазы аажок экн. Ында черле чаагай үндезин бар, чүл дизе ооң авазы национализмниң талазы-биле орус кижи. СЭКП-ниң эгелээнн эде тургустунуушкунну сеткилиниң ханызындан ол хүлээп алган. Партия райкомунуң бирги секретары болу бергеш, бодунуң ажылдаар кабинединге М. С. Горбачевтуң портредин азып алган. Ол чорук үстүкү черлерге таарзынмас хөөнүү тывылдырар дээрзин билзе-даа, чурукту дүжүрбээн.

Чогум-на ол үеде өртек-үнени эмин эрттир үнелеп көөр чоруктуң аарыглыг чорудулгазы эгелээн, партийжи чурумнуң албадаашкыны-биле чайлаар ужурга таварышканы баштайгы ол-ла туружунга Г. Уе база катап эглип келген. ГСЧП-ниң удуртукчу ямбылыг болүүнүң ёзулуг бодалының оларның сөзүнге ушчок дүүшезин, оларның-биле коммунистерниң, ажылчы чоннуң араазында чөрүлдээнің ханызын ол эскерип каан.

ГДР-ге иштики политиктиг байдал бо хире шапкын өөскүвээн болза, бир эвес ол ханы боданыр база базым бүрүзүн хынамчалыг шүүштүрүп көөр аргалыг болган болза, бо коргунчуг халап болбас-даа турган ийик. ГСЧП-ге ооң чидирип алганы авторитедин катап эгидер деп сорулганы боттарының мурнунда салып алган партийжи удуртукчуларның чаа салгалынга Г. Уе бодунуң ажылхерекчи болгаш кижизиг шынарлары-биле шуут тааржыр. Ынчалзажок революция эволюциядан чогум-на оозу-биле ылгалыр болгай, чүл дизе маңаа айлар болгаш чылдар эвес, а хүннер болгаш шактар-биле санаттынар...

Г. Уе херек кырында «маска биле дөжү» араазында кыстырып алган дег. ГСЧП ТК партийжи удуртукчулардан оппозисчи күштериң төлээлекчилери-биле кандыг-даа харылзаа тутпазын негээн. Кандыг-даа берге болза, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарының ёзулуг илередикчилери коммунистериң партиязы эвес, а «Чаа шуулган» («Новый форум») шимчээшкин, парламентиден дашкаар өске-даа организациялар болур дээрзин амыдырал улам-на бүзүредипкен. Дамокл хылыжы дег, өг-бүле байдалы база кызагадың келген. Кадайының чоок төрелдери ГФР-ге чурттап турган. «Оларның-биле чагаалажырын сокседыр сиңер бе, азы кадайыңардан чарлыр сиңер бе?» «Үстүнден» ындыг негелде салган. Муңгараашкын, муңчулуушкундан чүрек чайгаар-ла саргып келир. Ооң ужундан ийи катап шпфаркташ.

Бир болза, чон-биле бе, чок болза, саттынакчы, хээли алыр болгаш саң-хөө кажарлап сайгарар чоруктар-биле холбажып борашкан аппарат-биле бе? Ындыг шилиишкин хүнү-даа келген. Оон өске үшкү орук чок.

Г. Уе бирги, аңаа тааржыр кара чаңгыс орукту шилип алган — демократтыг шимчээшкиннериң удуртукчулары-биле чугаалажып, чоокшулажырының аргазын дилеп, райониуң бүгү чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарын илередип турар нинти платформаны ажылдап кылырын оралдашкан. «Чаа шуулган»-биле ооң соолгү ужуражышкыны ноябрь 4-те болган, ооң соонда бир неделя эрткенде, амы-тынынга четтинер деп шиитпирлел алган.

Амыдыралының соолгү хүннеринде дыка хөй анчыг сөстер дыңнаар ужурга таварышкан. Партийжи функционерге таарышпас боду баш миннир чоруу, сөс дыңнавазы дээш «үстүнден»-даа, партияның болдурганы эңдеглер дээш «адаандан»-даа ол көзеткен. Ону деткинр ужурлуг чамдык эштери база хая көрнү бергилээн.

Идеалдарның кончуг шапкын бууражкынының уржуундан болуп турар өскерлиишкиннерниң алыс утказын ол эчизинге чедир билип четтикпейн барган. Нинтилелге артык кижи кылдыр ол бодун хенертен бодап келген. Ынчан мындыг одуруглар бижиттинге берген: «Чаартылганың оруунга турарын күзевес-тир мен...» Бодунуң эштеринге ынчалдыр бижээн. Хол-боозу-биле ол аттынпкан. Шынчы чурттаан амыдырал ынчалдыр үзүлген.

...Бо таварылга чаңгыс болган болза, ооң дугайында бижээнинің дүжүү чок турган чадавас. ГДР-ниң парлалгалы ындыг таварылгалар эвээш эвес деп бадыткап турар. Г. Уениң амыдыралының болгаш өлгенинің дугайында материалды алганым «Вохенпост» деп еженедельниктиң олда номеринде партия Кетен райкомунуң (Галле округ) бирги секретары Херберт Хебер амы-тынынга боду четтингеп дээрзин база бижээн чораан.

Германияның Социалистиг чаңгыс аай партиязының эрткен чылдың төнчүзүнде болган онза съездизи ону Демократтыг социализминиң партиязы кылдыр чарлаан. ГСЧП — ДСП-ниң чаа удуртулгазы: бир болза, партия боттарының идеялары болгаш амыдыралчы принциптер дээш туружурунга кызыгаар чок аргаларлыг деп эргелерлиг чаңгыс аай үзелдиг кижилерниң эвилели болу бээр, бир болза ол бодунуң бүгү-ле туруштарын чидириптер деп мелереп билип турар.

Оон өске үшкү орук чок.

Игорь ОСИНСКИЙ.
(СЭТА-ның корр.).

МЕДЭЭЛЕР

ҮШ МУҢЧУЛАР НЕМЕШКЕН

Таңды районда «Сосновское» дружулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазының коллективи эрткен чылын эрес-шудургу ажылдаан. Сүттүң нинти чыылдазын ол коллектив 102 хуу күүсеткен. Бо көргүзүг чылда планнаанындан 44 тонна хөй болган. Олар ынча тонна сүттү ажыр бүдүрген, аңаа саанчы бүрүзүнүң киирген үлүү улуг болган.

Малдың ажаалдазын, чемгерилгезин экижидип, оларга немелде чемни берип келгенниниң түңнели ындыг болган. Ооң түңнелинде саалданың деңнели база бедээн. Фермаңың саанчылары бир саар инекке онаштыр 3155 кг сүттү сааган.

Коллективте он тос саанчының иштинден 13 кижи бир инектен-не 3000 килограммдан эвээш эвес сүттү саап, чыл эгезинде алган хүлээлгезин ажыр боттандырган. Эң эки түңнелди саанчы Вера Балдан көргүскен. 3657 кг сүт — ооң бир инектен-не саап алганы ындыг.

(Бистиң корр.).

ЧАГЫГЛАР КИРГЕН

Тыва АССР-ниң улус депутадынга Чыргаландының № 110 соңгулда округунга кандидаттар — Чыргаланды ортумак школазының директору Нина Ивановна Арина, «Чодураа» совхозтуң директору Көгел Максимович Сувандин олар-биле соңгукчуларның ужуражыышкыны болуп эрткен.

Бүзүреттирген кижилер Тыртыймаа Балдан биле Василий Аралдин тус-тус дыңнадыглар кылган.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга ийи кандидаттың программаларын аңаа чыглып келген үш чүс ажыг соңгукчу хүлээп алган. Кандидаттарга он үш соңгукчу чагыгларын берген. Оларның аразында музыка болгаш спорт школаларын, участок эмнелгезин, хеп чуур черлиг чунарбажыңны, теплицаны, мал семиртир ферманы туттуруп кылдыртыры дээн чагыглар бар. Чурттакчы чоннуң социал байдалын экижидер талазы-биле өске-даа чагыглар база кирген.

Ужуражыышкынга СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретары С. М. Достай киришкен болгаш соңгукчуларга чүве чугаалаан.

Моторж ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

Хурал соонда бодал

СУГДАН КУРГАГ ҮНЕРИНГЕ ДУЗАЛААН...

•Чаң алган аътты чаажыктырары берге•

Бо чылдың январь 3-те хоорайның № 8 профтехучилищезининң коллективиниң ниити хуралынга ооң директору Николай Монгуштуң персоналдыг херээн сайгарган.

Райкүүскомнуң улус өөредилге килдизининң эргелекчизи Макар Мандаржап эгезинде училище директору Монгуштуң эзириктер сергедир черге хонганының дугайында дыңнадыг-биле коллективти таныштырды.

Херек канчаар болганыл? Эрткен чылдың декабрь 5-те Н. Монгуш трестиң общежитиезинге кежээликтей эзирик чеде берген. Аңаа КАИ ажылдакчызы ужуражы берген. Шагдаа Монгушка эзирик кижи хөй-ниити черлеринче кирип болбазын сагындырган. Ынчан оларның аразынга маргылдаа болган, түңнелинде Н. Монгуш эзириктер сергедир черге чедирткен. Ол дугайында район солунунга иштики херектер килдизининң дыңнадыын парлаан.

Профтехучилищениң коллективи удуртукчузунуң үүлгедиинге кандыг хамаарылгалыг болганыл? Ам оларга сөстү берейн.

Николай Соскал: — Ажыл шагыпың соонда арага ишкеп кижи-дир. Артында спортзалга хереглээр материалдар айтырыын шиитпирлеп чораан-дыр. Чүге общежитиеге эзирик чеде берген кижи ийик? Өөредилге чылынын төнчүзүнге чедир ажылынга арттырар деп саналдыг мен.

Александр Монгуш: — Ажыл-агыйны удуртуп билир. Ынчалза-даа аңаа удур чүве чугаалаан кижиниң шорузу-ла. Айтыр, дужаар чорукка ынак. Аныяктар аңаа удур чүве чугаалаарындан коргар, сестир. Ниитизи-биле эрге-дужаалынга таарышпас кижи деп билип турар мен.

Сүүр-оол Ондар: — Барып-барып училище директорунуң эзириктер сергедир черге хонганы биске улуг дүвүрээзин болбайн канчаар. Бисте күш-ажылдың сагыыга-чуруму кошкааган. Таныылдар ажылдавас. Сургуулдарывыс арагалап турар. Н. Монгуштуң дүжүметсиг, кижизиг эвес чоруун чугаалап шаг болган мен. Түңнел үндүрбээн, Ажылындан хостаар деп саналдыг мен.

Чочагай Сан-оол: Директорувустуң эки-багын билир мен. Шынын чугаалаан кижини көрбестээр кижи. Солунга дыңнадыг үнген соонда, общежитиеде чурттап турар сургуулдарның арагалаары дам барды. Олар эзирип алгаш: «Директорувус арагачы, бистер база ижер бис» деп чулчуруп турар апарды. Бо таварылга соонда директор коллективти удуртуп, корум-чурумну тудуп шыдавас. Мындыг байдалга ажылдаары биске берге-дир.

Үстүнде саналдарны түңнеп көөрге, коллективтиң 40 хардан өрү назылыг кежигүннери директор Монгуштуң үүлгедиин үениң негелдезинге дүүштүр шын көргеннер. Профтехучилищеде аныяктар аразында арагалаар чорук чылдан чылче арбыдап, күш четтинмейн сандарап турда, ооң директорунуң эзириктер сергедир черге киргени амыдыралды билир хоочугнарны дүвүртпес арга чок. Бо таварылгадан аңгыда, эрткен чылдың ийиги чартыында Н. Монгуштуң хуу машиназын эзирик башкарып чорааны дээш, республиканың КАИ ажылдакчыларынга торгатканының дугайында партия райкомунга дыңнадыын чедир сайгарбайн барган факт база бар. Коллективтиң болгаш училищениң аныяктарын кижизидер, арагалаашкын-биле чидиг демисел кылыр моральдыг эргезин Николай Монгуш оскунган дээрзи билдингир. Ол бүгү-биле чергелештир Н. Монгуштуң кижилер-биле ажылдаарының стилинде дужаар, күш дөгээр, хедерленир, хөректенир методтар барын хоочуннар шүгүмчүлел келзедаа, ооң кандыг-даа түңнел үндүрбээнин бо херек бадыткаан.

Ындыг турбуже, бо хуралга олуржуп келген район чергелиг удуртукчуларның туружу элдептиг болган. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары Камбаа Биче-оол директор Н. Монгуштуң каш чылдар бурунгаар Булуң-Терек школазынга эки ажылдап турганын мактап эгеледи. Ынчалза-даа Николай Монгуштуң эзирип алгаш, Ак-Туругга улуг чогуш кылгаш, комсомол райкомунуң ийиги секретарындан дүжүртүп турганын сагынмады. Ол директорнуң четчестерин чугаалаан улусту «дуй шаап» Монгушка болчуп олурары эпчок-ла чорду.

Районда арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар комиссияның даргазы Таисья Оюн комиссияның доктаалы-биле коллективти таныштырган: «...эзириктер сергедир черге Н. Монгушту акшага торгаанын барымдаалааш, «комиссия торгавас, коллективтиң ниити хуралынче ооң херээн шилчидер» — дээн. Бо чүл? Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур комиссияның дүжүп бериишкини бе, азы ооң даргазы Т. Оюннуң эренгей чоруу бе?

Таптаашкын үезинде удуртулгага турганнарда «сүзүк базар» чаңчыл ам-даа бодунуң оруундан чайлап бербейн турары илдең. Чогумна ол чылдагаан-биле боор, улус өөредилге килдизининң эргелекчизи М. Мандаржап, трестиң эргелекчизининң оралакчызы Ч. Көк-оол үстүнде даргаларның туружун эдерип, хууда херээн сайгартып турган Н. Монгушту деткип, ооң эрге-дужаалынга артары чөптүг дээрзин (дорт санал киирбезе-даа) чугаалап турдулар.

Ол чалгыгның күштүг агымы коллективтиң аныяк назылыгларын хаара тудупту ышкаш. Роза Балданай училищениң директору-биле ында партия секретары С. Ондарның аразында эп-найырал чок, чөрүлдээлиг чоруу коллективти ийи лагерьге чарганын берге байдал деп демдегледи. Ынчалза-даа: «Н. Монгуш бичии эзирик чорааш шагдаабиле маргыжып болбас боор бе, ында улуг буруу үүг боор» деп саналдады. Аныяктар Долаана Сыдын-оол, Нина Бондаренко база ындыг түңнелдерни үндүрүп, ажыл шагының соонда эзирик чорааны дээш кымныдаа буруудадып болбас деп билип турарын бадыткадылар.

Училищеде корум-чурумнуң дүвүренчиг байдалы, ооң директору Н. Монгуштуң партия-чазактың арагалаашкынга удур хоойлузун чаңгыс удаа эвес үреп турары партия организациязының секретары С. Ондарның буруузу дээрзин санал бергеннер айытканнар. Шынап-ла, С. Ондарның ажылга стиль-методу чиктиг: коллективинге корум-чурум айтырыын, ооң удуртулгазын кым шыдаар, шыдавазын боттары чөптүг шиитпирлеп аптар байдалды ол чедип албаан. Ындыг мораль-психологтуг байдалды коллективке партия организациязының секретары чедип алыр ужурлуг. С. Ондар ол бүгүнү шиитпирлеп берзин дээш үстүкү органнарже халыыр, оларга медээлер дажыыр, чедирер чаңныг. Ооң ол негелдезин район чергелиг удуртулганың хуралга келген даргалары соора билип, Николай Монгуш-биле хууда бактажып, ооң эргедужаалынче семеп турар кижи кылдыр Ондарны билип турар. Ындыг-даа дижик, бо таварылгада Н. Монгуштуң азы С. Ондарның кайы бирээзиниң амыхууда эрге-ажыын камгалаар үе эвес-тир. Бо хуралга «Улус өөредилгезининң бир чугула болгаш берге адыры — өөредилге-кижизидилге черинің директорунга Н. Монгуш дег моралы, мөзү-шынары кудургайлаан кижи артып болур бе?» — деп айтырыг дорт салдынган турган. Хуралдың шиитпири-биле алырга, Николай Монгуш шоолуг эвес частырыгны кылган, директор болуп артарынга төлептиг.

Директор сугдан кургаг үнген. Эде тургустунуушкунуң чамдык чайгылчак талалары - дуза көргүскен. Чаң алган аътты чаажыктырары берге. Ам канчаар, айтыр, дужаар, аажы-чаңы доңгун директорун коллективи кижизидер апаар. А. Н. Монгуш коллективин, сургуулдарын канчаар кижизидер ирги?

Алдын-оол СЕРЕН.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ КУЛЬТУРА АМЫДЫРАЛЫНДАН

МАДРИД. Делегейниң «Фитур-90» туристчи онгу ярмарказының национал хүннерин Испанияга ажыдарының хүндүлел ёзулалын Совет Эвилелинге тывыскан. Ук ярмарка Испанияның пайысылалы Мадрид хоорайның чанында Каса-де-Кампо паркта ажыттынган. Боттарының национал павильоннарын делегейниң 134 чурту, ооң иштинде Совет Эвилели ында делгээн.

ПАРИЖ. Телевидениенің чаа тускай каналы Франция-да ажылдап эгелээн. Ооң ажыдыышкынын чурттуң культура амыдыралында чугула болуушкуннарның бирээзи деп санап турар. Амгы үеде Францияда беш миллион ажыг даштыкы кижилер чурттап турар. Телевидениениң чаа каналының дамчыдылгазын ол кижилер ажыглаар кылдыр организастаан: хүн бүрүде 6 шактыг дамчыдылгалар үезинде даштыкы чурттуглар Францияның амыдыралын, бирги ээлчегде, культура амыдыралын билип алыр аргалыг болур.

НЬЮ-ЙОРК. Мооң мурнунда читкен культураның үнелиг түүлдери АКШ-тың Джорджия штадында тывылган. Оларның аразында: бичии уруглар ойнаар машиналар, нөмнар, чуруктар, хөй көпеектер аймаа, шаандакы шагның пистолет боолары, алдын, мөңгүн селемелер, хөгжүм херекселдери. Бо бүгү түүлдерниң ниитизи өртээ 27 миллион доллар. Культураның үнелиг түүлдериниң аразында ийи скрипканы Италияның алдаржаан мастери Антонио Стрединари кылган деп санап турар.

ГАВАНА. Кубаның курган чер эриин — соңгу-чөөн кезээн делегейге сурагжаан аян-чорукчу Христофор Колумб магадап, ол черниң чаражын, бойдузунуң чурумалдыын номнарында хөй удаа бижип турган. Чаа телефильмни ында тырттырып эгелээн.

Кинофильмни улуг аян-чорукчуга, Американы ажыткаңындан бээр 500 чылынга тураскаадыр. Бөмбүрзектиң барыын кезээн ажыткаңының байырлалынга Испанияның, Италияның, Португалияның, Великобританияның, Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Японияның кинематографистери белеткенип турар.

Далайларга улуг аян-чорукчуну үдеп чораан кижилерниң сактыышкынарын ёзугаар алырга, Христофор Колумб амгы Кубаның соңгу-чөөн кезээниң чурумалдыг чараш черлерин көргеш, мынча дээн: «Кижиниң караа кайы-бир шагда көрбээни кайгамчыктыг чараш чердир».

МОНТИНЬИ - ле - ЛЕТЦ. Францияның ол хоорайынга элдептиг дүлгүүрнү бүдүргеп. Ону амгы үениң музей культуразының чаа түүлү кылдыр санап турар. Дүлгүүрнүң узуну — 10,2 метр! Тус черниң культура ажылдакчыларының санап турарын ёзугар алырга, ук дүлгүүр болза, делегейде эң улуг. Ооң деңзизи база магалыг — бир тонна хире. Хоорайның дээди өөредилге черлериниң бирээзиниң оң тураскаадыр. Бөмбүрзектиң барыын кезээн ажыткаңының байырлалынга Испанияның, Италияның, Португалияның, Великобританияның, Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Японияның кинематографистери белеткенип турар.

Далайларга улуг аян-чорукчуну үдеп чораан кижилерниң сактыышкынарын ёзугаар алырга, Христофор Колумб амгы Кубаның соңгу-чөөн кезээниң чурумалдыг чараш черлерин көргеш, мынча дээн: «Кижиниң караа кайы-бир шагда көрбээни кайгамчыктыг чараш чердир».

МОНТИНЬИ - ле - ЛЕТЦ. Францияның ол хоорайынга элдептиг дүлгүүрнү бүдүргеп. Ону амгы үениң музей культуразының чаа түүлү кылдыр санап турар. Дүлгүүрнүң узуну — 10,2 метр! Тус черниң культура ажылдакчыларының санап турарын ёзугар алырга, ук дүлгүүр болза, делегейде эң улуг. Ооң деңзизи база магалыг — бир тонна хире. Хоорайның дээди өөредилге черлериниң бирээзиниң оң

БЕРЛИН. Сүт музейин Герман Демократтыг Республиканың Вайзензе хоорайында чоокта чаа ажыткан. Ында 1400 ажыг түүлдерни делгээн. Сүт болгаш сүт продуктуларын болбаазырадып кылыр дериг-херексел-дерии, номнарны көрүкчүлер сонуургап турар.

(СЭТА).

БЕШ СТУДЕНТИЛЕРИ ол дүлгүүрнү ийи ай дургузуида кылып келген.

УЛАН-БАТОР. Магнитофоннарга үн бижидер, кино тырттырар кооперативтерии Моол Арат Республикада тургузуп эгелээн. Видеобижимелдер кылыр элээн каш клубтар тургустунган. Оларның шуптузу бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Уран түүлдүң концерттерин, харын-даа шиилерни безин кинога тырттырары чаа клубтарның, кооперативтериң планында көрдүнген.

БЕРЛИН. Сүт музейин Герман Демократтыг Республиканың Вайзензе хоорайында чоокта чаа ажыткан. Ында 1400 ажыг түүлдерни делгээн. Сүт болгаш сүт продуктуларын болбаазырадып кылыр дериг-херексел-дерии, номнарны көрүкчүлер сонуургап турар.

(СЭТА).

МОСКВА–ВАРШАВА

Москва — Варшава аразынга делегейниң автобус аргыжар эң баштайгы оруу эрткен чылдың төнчүзүнде ажыттынган. Варшава баар дээн кижи телефон дамчыштыр билетти ам чагып ап болур. Өске арткан айтырыгларны «Совполда» деп каттышкан совет-польша-дани бүдүрүлгениң фирмазы шиитпирлээр. «Скания-113» деп эки деритинген автобус-биле Совет Эвилелиниң болгаш Польшаның 1301 километр оруунга аян-чорукту кылырга, аңаа чораан кижилер бичии-даа шагзыравас. Автобуста таарымчалыг чымчак сандайлар, чемненир чер бар, телевизорлар дамчыштыр солун дамчыдылгаларны пассажирлерге бараалгадыр, доктааган черлеринге ресторанга база чемгерер. Бүгү аян-чорук 18-19 шак дургузуида үргүлчүлээр.

Аян-чорукту эгелегиже чедир ийи неделя бурунгаар чагыгларны 288-15-22 телефонну дамчыштыр хүлээп ап турар. Билет өртээ 60 рубль.

ЧУРУКТА: «Скания-113» деп дүрген чоруур автобус Москвада.

Н. МАЛЫШЕВТИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

Элегиялар

КАРАЖА

База катап аарыг эшке
Барып чордум — идегел чок:
Хүрең-кызыл шырай-арны
Күскү бүрү апарып-тыр.
«Эттиеестээн мындыг ийин,
Эмчилер-ла канчаар...»
дигеш,
Харлыга бээр, ажыг чаштар
Карактарын дола бээр-дир.
Чаа-чалбак шөлү болза,
Чакпыыл октан эжим
тайзып —
Бодумну дүй тудупкай мен.
Борта чүнү канчаптар мен?!
Өйү кээрге, чараш чечек
Өлүп-кадып калыры дег,
Шагы кээрге кижи база
Салымындан чайлавас-тыр.
Өөр-өнер чону-биле
Өнүк-төрел чоруп-чоруп,
Хайлыг өлүм аспаандыва
Караш дээрн — каража-дыр!

БИР-ЛЕ ХҮН

Бодап чораан идегелим
Бораң күс дег оңа берди.
Ногаан чай дег өңгүр каазы
Ол-ла хевээр чорааны
ол-дур.
Борбак чүрээм сокпайн
барды,
Бойдус болуп хуула өердн.
Хөөрүмдүве салгын, харын
Хөй-ле бүрү саарып туру.
Кара булут бүргег дээрден
Карак чажын куда каапты.
Диңмирээшкин дунук үнү.
Дидим эвес чаңгыланды.
Идегелим чаңгызы боор,
Ие-черим човуртай-дыр.
Кызаңнаашкын болу берген
Кымчылай хап көстүп эртн.
Карактарым оду өштү,
Карацгы дүн болу берди.
Чүгле харын сылдыстарже
Сүнезиним хөглүг уштү.
Кажан ийик, өлүм мени
Хайыоз чок сегирип аар.
«Авай» дигеш, туттунарга.
Агаар келзе, коргунчуг-дур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

СОЛУН ОДУРУГЛАР

«Кара баглыг «Заря» деп шакты тып алган кижилер ону боттарынга арттырып алзынар — чүге дээрге мен ону октапкан кижи мен».

Г. СЕМИК.

— Көр даан сен — деп, кадайы ашаанга чугаалаан.
— Мээң платьем-биле сээң хөйлеңиңни чаңгыс аай дөмей постен даараан чүве-дир.
— Ол-ла болгай харын! — деп, ашаа өөрээн. — Бисте домейлежир ниити чүү-даа чок дээр болгай сен.

Н. ХОНИН.

— Тик дээрге чүү-даа эвес-тир деп кым ынча дээнил? — Тиктериң ачызы-биле саннар улгадыр-ла болгай.

. . .

Дүжүлгезиниң алдарын сүргеш, бодуңуң адын бодаваан.

. . .

Чеди катап хемчеп турар арамда, бир-ле кижи үзе ...зе ...рип-тир.

. . .

Шуугаазын хөй черде ажыл-херек чылбас.

. . .

Чамдыктар ажылдаар дээш өөренип турда, өскелер бир-ле чүвеге өөренип алыр дээш ажылдаарлар болгай.

(«Хөглүг петит» шоодуглардан).

ЭГИДЕРБЕЙ

Чечен чугаа

Эрттир удуп каап-тыр мен. Шакты көөрүмге, сеске он минута четпес. Кадайымның эртенги чем суп каан сумказын алгаш, ыңайла болган мен. Ажылче халып-ла ордум. Кирер эжик аксынга таңныыл мени доктаадыпкан:

— Сумканда чүл ол?

Сумкамны ажыдыпкаш, кайгап-ла кагдым. Ында эртенги чем орнунда дачага аппарып салып алыр дээн моторжугажым бо чыдыр де.

— Оорлап алган чүвенни дедир эгидериң ол ышкажыл але — деп, таңныыл сонуургай-дыр.

— Чок — деп шиитпиргиг харыыладым. — Магазинден садып алдым, цехче аппар чөр мен. Станокта мотор өрттенген, солуур дээш.

Вахтёрлар кайгай бергеннер. Кайгамчык херек — заводче кижи боду херек чүүлдү садып эккеп турар апарган.

Херек тодарагыже чедир мени тудуп турдулар. Хөйнинтини база бут кырынга тургузупкан.

Хамык чүве хайның эгелээн. Оркестр база чедип келген. Дирекцияның төлээзи байыр чедирип, эки эгелээшкин дээш холум туткан. Өскелер база ол үлегерни эдерзин деп кыйгырдылар. Солунга үндүрери-биле чурукка база тырттырдылар.

Бажыңымга сеткил-сагыжым ханган чанып келдим. Кадайым мынча дейдир:

— Көрбес сен бе, кайы хире хүндүлеп турар-дыр...

Эртен кадайым база-ла сумкага чүү-хөөңү белеткеп каан. Бистиң «Запорожезивистиң» насозун, адырар дүлгүүр база киир каап каан.

— Быжыглап эзрер апаар болгай.

Эртер эжикке чоокшулап келгеш, сумкамны ажыдып коргузе бердим. Вахтёрлар оны-даа тоовадылар. Үрер хөгжүм ойнаан тур. Дирекцияның төлээзи сөс ап тур:

— Бөгүн бистиң коллективтиң амыдыралында онзагай болуушкун болуп турар-дыр, эштер. Мооң мурнунда оорланып, кавыратканыр турган Моталкинни бөгүн мактаар апаар-дыр бис. Заводтан оорлап аппарган шупту чүвезин кадагдан эгелээш дедир эгидип турар кижи-дир. Кавыратканырбай эвес, Эгидербей Моталкинден үлегер алынар.

«Ээ-да, черле чүү дээрил аан, алдар дээрге мөңге эвес кончуун көрем» деп, өске улус-биле кады Моталкинге байыр чедирип часкавышаан, бодап турдум.

Е. НЕФЕДОВ.

МООЛ ХҮРЭЭ

1799 чылда улуг Алдын хүрээни туткан. Ооң иштики дерии байлак, хөй бурганнар чуруу-биле каастап кылган. Эрдэнэ-зуу хүрээзининң ламазы Буняя лама дуган кырындан Европага Отто Лилиентальдың мурнунда-ла ужудуп турган.

Буддизм Моолга Чиңгис-хаан үезинде-ле нептерей берген турган. Ооң оглунун оглу Хубийлай-хаан үезинде шажын күрүне эргелиг турган. Үш чүс чыл эрткенде Автайсайн-хаан Тибет чораан соонда, XVI векте Орхон хемнин эриинде Моолдун найысылалы турган Хар-Хорумнуң бузундуларының чанынга Эрдэнэ-зуу хүрээни тудуп эгелээн. Ооң адын очулдурарга, чүс эртине дээн.

Хүрээнин соруглазы болза, кешкүн араттарның аразынга «сарыг шажынны» азы ламаизмни нептередири. Буддизмниң бир улуг адырларының бирээзи «сарыг шажын» хүрээзи 1586 чылда туттунган болгаш, будда Мекка апарган. Он сес гектар шөл ээлээн хүрээниң девискээрин долгандыр шивээ ышкаш ханалар туткан. XX вектиң эгезинде борта 1,5 муң ламалар турган. 108 субурганнарлыг турган комплекс алдан эжиктиг. Бо хүрээниң ламаларындан Их-Хүрээ биле Гандан хүрээзининң ламалары хөй турган: 13 муң болгаш 7 муң санныг. Ынчан Моолга 747 хүрээлер ажылдап турган.

Үжен чылдарда хамык хүрээлерин узуткаан. 1941 чылда, та канчап чүве ийик, Эрдэнэ-зуу хүрээни күрүне камгалалынга алган. 1965 чылда анаа ламаизм культуразының музейин ажыткан.

ШАВАР АКЫЙ

Амыдыралдан чугаа

Шавар акыйны бичиимден тура-ла таныыр чораан кижи мен. Ооң чогум ады Шавар база эвес болдур ийин. Ол акыйның Шавар деп шолалыг апарганында база ужур-ла бар. Ийе, тыва кижилер шаанда кончуг хүндүлежир чораан. Улуг кижилерниң адын черле чык кылдыр адавас. Олары кандыг-ла-бир шола аттыг болгулаар. Ындыг ат-биле оларны адаары дорамчылаашкын эвес, а хүндүлелдиң база бир херечизи болуп турганы чажыт эвес чүве.

Шавар акый назыдап кырываан турда-ла, аңаа чон шола атты тыпсып каапкан. Аңаа ол пат чаңчыгып калган. Ооң аажы-чаңында бир-ле онзагай, далаш азы кандыг-бир чүвени кылыр дээнде хандыр бодап албас, серт-бурт, чүнү-ле бодайдыр, ынчаар кыла кааптар. Оозу чамдыкта эгиттинмес частырыларга-даа чедирим берген болгулаар.

Ол акыйның чонунга багы черле чок. Ооң аныяк хирезинде шола аттыг болу бергениниң чылдагаанын бодап көөрге, ооң аажы-чаңында кижилерден ылгалып турар онзаланчак байдал бар хире. Мээң-не билиирим, аът мунганда черле чортпас, кайы-бир талакы балдыры-биле эзериниң кырынга тыртыйты олурупкаш, ол-ла будун содуйту сунупкан, даалыктадып-ла чоруур акый болгай. Чогум ооң мал мунганда, кымчы тудуп чораанын черле көрбээн мен ийин. Метр хире ол хаак тудупкан, оозунуң ужун ылбырадыр дайнап алган чоруурун харын эскерген мен.

Аалдарга баргаш аъдындан дүжерде, муңгаш-дының чыраа кажааның өргенинче кедире каапкаш, аъдындан дүшкеш-ле, өгже кылаштаптар. Чамдыкта боду огге кирбейн чорда-ла, салдырыын баглавзан чүгенин аъды кажаага уштa өгенипкеш, эзери-биле оът-тап кылаштап чоруй-даа баар-ла. Ооң аъттары кончуг чаш болдур ийин. Аажы-чаны багай аъттарлыг турган болза, кайын ыңчап чоруур ол.

— Аъдың боштунуп чорүй баарды, акый — деп, чугаалаарга, тоовас-даа, «хамһан» дей тыртып каар, херекке-даа албас. Ооң ол «хамаан» деп сөзү чаңчылы апарган. Бир эвес «Шавар» деп шолазы чок турган болза, «Хамаан» деп шола аңаа база адаттына бээр турган боор.

Колхозка ол хой малдан чораан. Хөюн одарладым, машина чорбас тайгаларже көжерде, бичии уругларын хуунарга баштары көстүп чоруур кылдыр суккулааш, эзеринге дергилегилепкен бар чыдарын улус бо-ла көрген боор.

Бир-ле күзүн малчынвар күзеглеринче кежүп турган үе чүве. Колхоз даргазы:

— Шаварны күзээче көжүрүп кааш кел — дээш, чүгүн боду дүжүрер машина чолаачызынга даалга бергеш чоруткан. Чолаачы хап кээрге, Шавар кадайынга хөюн сүрдүрүп чорудупкаш, чолаачызы-биле боду иелээн өөн бузуп чүдүре берген. Чүдүрүп алгаш көөрге, пашта хайындыргаш өремелеп каан сүдү артып калган болган.

— Сүттү канчаарыл, акый? — деп, чолаачы айтыраргa:

— Өремезин союп чивит, ол — дээн. Оозу өремезин союп алырга, Шавар сүдүн тараа соктаар согаажынче куда берген.

— Ол канчаарың ол, акый? — деп, чолаачы элдепсинин айтырган.

— Хамаан, өшкү кежибиле дуй шарыптар болбазыкпе — дээш тоовас болган.

Күзегде, хонар черинге чедип келгеш, Шавар акый чолаачыдан айтырган дийин:

— Демир хааржактыг машиналар чүгүн боттары дүжүрер чүве дээни кай, сээң машинаңның хааржаа демир чүве ышкажыл, але ол.

— Эт-севиң урели бербес болза то тудуптар машинала болгай.

— Хамаан, черже «саартывыт» — дээн.

Бедик машинадан ог херекселин то туттуруптарга, чүзү артар боор, өөнүң ыяжы, аптара-савазы бустy бергилээн.

Хой сүрген кадайы чедип кээрге, өөн өглээр арга чок кылдыр буза дүжүрүп алган, бүдүн-бүдүн ынааларының уштарындан бөле баглаш, өөнүң кидизи-биле шыпкаш, бичии бөдейжигеш кылып алган орган.

Ол кежээ хаттыг чаашкын болган. Хенче анайлары донгаш, баагайндыр алгыржып-ла эгелээн. Кадайы: «Киирип алыр өглүг эвес сен, ол анайларыңны канчаар кижи сен» деп ажынарга, үне халаш, тар аастыг үргай каскаш, ынаар анайларын киир сүргеш, ооң аксын дуй ширтек чадып каан. Эртенинде ол ширтээн ажыдыптарга, анайларының чамдыктары албыгын өлүлеп калган болган. Ол халакхилээн, төп эгелээн. Уваа, чиктиг, элдеп чаныг кижилер база тургулаар чүведир ийин.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

АЪТ БИЛЕ ЭЗЕР

Тоол

Шыяанам. Бир-ле черге аңчы кижи чурттап-даа чораан чүвең иргин. Экер-эрес аңчының чарылбас өңүктери — бажының адаанга сыртыы, чарын адаанга дожээ, хадың дазылы эзери, ырак-чоокка мунар эки аъды-даа турган чүвең иргин. Олар кайы ыракка чорук кылып, кеззээде чарылбас, эптиг-найыралдыг чурттап чораан. Бир-ле катап аңчы эр-даа алдай таңдызынче аңнап чорүй барып-тыр эвеспе. Таңдызынга келгеш саңын салып, чажыын чажып, чалбарып турган-даа чүвең иргин:

Чорткан аътка човаг чок,
Чораан ботка хала чок бол,—
хайыракан!
Чара кагар чилнглиинден,
Чалалаар семизиинден,
Хөмүр дег кара сорлуудан
Хар ышкаш агындан
Караан хаптан
Кулаан куйлап бер,
хайыракан!

Эзер ону дыңнаваш, мээң ээм саңын салып, чажыын чажып чалбарыырда, багай аътка сагыш човаар, ёзулуг кадыр артты ажырып, бажынга сыртыын, чарынга дожээн чылыглап, чымчактап чоруур мени херекке албас, мээң бар-чогум-даа демей ышкажыл. Моон соңгаар кажан-даа багай аътбиле аңчыга бараан болбас мен деп ажыныл, хорадап, алгырып-кышкырып-ла үнген иргин. Аът ону дыңнаш база-ла дыттыла берип-тир.

— Сен ышкаш дөрт кезек куу ыяштың кандыг ажык-дүжүү турарыл? Омаажон! Мен-не болгаш сени бүгү назынымда чүктеп чөр мен, ам моон соңгаар, оргам оюлгуже сени чүктээри болзун.

— Мен чок болзумза сени кым-даа мунмас, мээңбиле маргышпа, кеззээде кижилер, таалың чүктээр чалча — деп, Эзер аътты уламна дузай берип-тир.

Аът биле Эзер маргышсамаргышпса, моон соңгаар кажан-даа көрүшпес, кады чурттаазынга четкен, мындыг-даа чүвең иргин.

— Сен ышкаш аай-дедир зе канчаар мен? Бодум эштип билбес кижи ол кижини камгалаар дээш сугже халый бээримге, мени сугдан кым уштурул? А сугга дүшкең кижиге ол ниитилелдиң кежигүнү хирезинде дуза чедирбээн дээш айтырыг көдүрүлзе канчаарыл — мен бурудаар апаар-ла болгай мен. Ынчангаш хоржок: кежигүнге кирбес мен.

Оон менче ол хүлүмзүрээн хевирлиг көргеш айтырды:

— Сугну ажыглап — ижип, чунуп турар сен бе?

— Ийе, ижип, чунуп турар мен.

— Ынчаарга ол-дур-ла — кежигүнге кирер апаар сен — дээш, белен кылдыр доддуруп кааны билетти менээ тудускаш, «Сугга дүшпейн чор» — дээнзит, холумну дыңзыды тудуп кагды.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Эскериглер

Бажын туттунган

Хойжу келген аалчызын дыка-ла хүндүлээн. Чоруурда хавын дүптээш, бир дириг хойну база четсип берген. Эзеңгизи дыңзый бергенде, экиргээ дам баар кижи болбазыкпе.

Аалчылар дүвүреп-дүвүреп чоруткан. Ашак-кадай келээ арткан. Бичии сергеп алгаш, мал-маганын ажаап киришкенниер. Оларга кым дузалажыр. Ийи боду-ла бораланып орар улуста. Кадайы хойларын ончалап

— Чок, ол ындыг эвес. Кайы-бир ырактан келген оорлар танып алзын дээш чугайлап алганы ол-дур

Кызыл бажың чажыды

Кожам кончуг тывызык кижи. Мени имнепкеш, сымыраны-дыр:

— Дүү бажыңның өңү

чүге кызыл деп бодаар сен?

— Хойге көскү болзун дээш будуп алды ыйнаан — деп харыыладым.

Ийи ыт аразынга...

Ийи херээжен хөөрежип орган. Бирээзи оргаш чугаазын уламчылаан.

— Кара-оол дүүн клубка карактарын будуп алган уруг-биле танцылап турду ийин, Анаа эвес хевирлиг, арай чиктии кончуг чорду ийин, эжим.

Калдар-кыс ырак рейсче чорүй барган ашаа Кара-оолду четтикпейн манап орган боду ону дыңнаваш, чымсырт кынган.

Оозу удаваанда бо чедип келген. Амыр-менди-даа чок ашааның кырында-ла барган: «Каяа чордуң, халымак эр, моон доп-дораан чор, кандыг кижиң-биле танцылап турдуң!».

Хойжуларга сиген чедирип чораанын тайылбырлап шаг болган. Кады чораан эжи Эрес-оол кирип кээрге, ам харын оожургаан. Харалаанын. Калдар-кыстың эжи хоп-иүгүлдү үрүпкеш, канчаар эвес деп бодаан чүве-дир. Харын-даа чүгээр болган. Ийи ыт аразынга сөөк октап, ийи кижи аразынга сес сөглеп чоруурга боор бе?

Ондар БОРАШ.

Таварылгалар

Сугга дүшпейн чор

СЭКП райкомунуң ынчангы залынга ажылдаа олурувуста, инструктор бир эжиивис кирип келгеш, столунуң кырынга саазынналарын чада салгаш, чоогунга олурган боорумга ынчаары ол ийик бе, менче көрүнгеш, чугаалады:

— Че, Маадыр, сугга дүшкеннерни камгалаарының ниитилелининң кежигүнүнге кирер-ле болгай.

— Кужур эжим, сугга дүшкеннерни камгалаар хамаанчок, бодум шуут эштип билбес кижи-ле болгай мен. Эпчок ыйнаан.

— Ында кижи эпчоксунар чүү боор — Совет Эвилелиниң хамааты бүрүзү сугга эштип билир деп бодаар сен бе? А кежигүнге кирери сээң хүлээлгендир.

— Че, силериң сүменер ёзугаар кежигүнге кирип-ле алган дижик мен. А бир эвес сугга кижи дүже берийин, Хамык чонну халактадып чоруур оорларың кызыл «уязы» ол болбазыпе.

Февраль 30-де төрүттүнген

— Бир катап «Шын» солунга бижээн материалыларны номчааш, силерниннбиле ужураажып база бир эллептиг үүлдү силерге сонуургадыр деп бодаан чораан кижи мен ийин, акаа — деп, «Кызыгаар» совхозтуң ажылчыны аныяк эр менээ чугаалады.— Силерниң ол бижээн кижиңерниң төрүттүнген хүнү — февраль 29 болду. Ол акаа дээрге, 4 чыл болгаш-ла төрүттүнген хүнүн демдеглеп арттырып турар кижидир. А мээң честем Каадыр Соянның төрүттүнген хүнү кажаа деп бодаар силер? Февраль 30-де-ле болгай. Эллептиг-ле чүве аа! Че, ындыг-ла-дыр, февраль ай 28 азы 29 хонуктуг деп чүвени ол үеде документилер кылып турган тыва эштер билбээн-даа дижик. А ында ажылдап турар амгы эштер честемниң паспортунга канчап февраль 30-де төрүттүнген деп бижип каанын шуут эллепсинер мен ийин. Та бүзүренер, та бүзүревенер — шынын-на чугаалаанын бо ийин. Шынап-ла, эллептиг аа?

Даш-оолдуң төрүттүнген хүнү

— Дыннадың бе, эжим, Даш-оолдуң бажыңындан ырак эвесте чурттап турар болгай сен. Кижиниң төрүттүнген хүнү чоокта чаа болган-дыр. Аңаа чораан дуңмазы чугаалап келди ийин. Шаандагы, 50 чылларда, школага концерттерге чугаалап чораанны шүлүктерин, басняларын аңаа кижиң аажок чугаалагылап турган дилир, солун-на аа?

Крыловтуң «Каарган болгаш Дилги» деп баснязын кончуг солун, чаптанчыг кылдыр чугаалаарын бодун дыннап-ла чораан болгай сен. А сээң-биле кады база-ла интермедияларны, басняларны бо-ла чугаалай берген чоруур ийик чоп — деп, «О. Шынаа» совхозтуң хойжузу эжим, мени бир-ле дугаар көрүп каан дег, салдыкпастап чугаалаанган тур.

Инээвис ынчаар тывылды

— Элдептиг-ле чүвелер тургулаар-дыр, акый — деп, дуңмам Лиза менээ чугаалады.— Каш инектиг улус бис. Дузалал ажыл-агыйының ажыктыының дугайын билбес кижи ховар. Силер, журналистер, ол дугайын солун, сеткүүлдерге хойнуле бижип, пропагандалап турар болгай силер. Шын, ооң ажыктыы аажок. Ынчаймайн канчаар ийик — чүрттүн Аъш-чем программазының айтырыын шиитпирлээринге ол дыка улуг күш болгай. А чүнү чугаалаар деп олурарывыы кайын билир деп силер, ынчангаш эки дыңнап олурунар аа.

Кыш дүшкен болгай, ынчангаш бир аалда чагыг каан инээвисти чиш кылдыр алыры-биле чеде берген бис. Аалдың ээзи-даа бисти инектер аразынга экелгеш, чугаалай-дыр: дуу, болган мен. Чүге? Оорга алыскандан бээр элээн үе эрте берген, дилеп тып чадааш, ам шуут чогел төнген инээвис ол болду ийин! Ынчап ол инээвисти тып алган болгай бис. А инээвистиң чогум канчап ында чеде бергенин чогуур албан чөрлери ам тодарадып, истеп турар чүве — диди.

КИНО

ЯНВАРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Леди Макбет Мценского уезда» (16 хар четпээнер кирбес) 9.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). **«Полет навигатора»** (АКШ) 11.20, 13.20. **Видеозал: «Зита биле Гита»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 8.30, 11.50, **«Полет навигатора»** 10.00, 13.20, **«Однажды в Америке»** 15.00, 19.00 шактарда.

«КАА ХЕМ»: «Жизнь по лимиту» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Один момент» (Индия, 2 сериалыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

АГААР

Республикага дүне 28—33, чамдык районнарга 40 градус чедир соор. Хүндүс 21—26 градус соор.

Кызылга чагбас, Агаар дүне 33—35, хүндүс 23—25 градус соор.

ЧАРЛАЛДАР ВЮРОЗУ

ТВ

ЯНВАРЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Өгбүле академиязы. 9.05 Орус улустуң ырылары. 9.20 «Бистиң садывыс». 9.50 Кижи. Чер. Октаргай. 10.50 Леверкузен хоорайның «Байер» фирмазының эр ниити ыры коллективиниң концерти. (ГФР). 11.20 «Дириг амытаннар оранында». 12.20 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Бодувусче отту келдиртивис». 4 сериялыг уранчечен телефильм. 1-2 сериялары. 15.05 «Меркурий». Коммерция медээчизи. 15.35 «Спектр» 16.05 Мультфильмнер. 16.20 «Партия дугайында чугаалар». 17.20 Удусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. (Индия). 17.45 «Делегей панорамазы». 18.30 Леонид Быковтуң фильмнери база рольдары. «Лукаштарга алгыш-кырыш». 20.00 «Аас-кежиктиг таварылга». Өгбүле телевикториназы. 21.00 «Ye». 21.30 Телекорүкчүүнүң спутниги. 21.55 «Ойна, гармонь!». 23.10—01.15 «Дүн ортузунга чедир болгаш ооң соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмнер. 9.00 «Артындан бөглаашын». Уран-чечен фильм. 10.30 Депшилге. Информация. Реклама. 11.00 Бүгүдеге педагогика. 12.00 «Төгериктиң квадратуразы». Национадар аразында харылзааларның айтырыгларының талазы-биле публицистиг программа. 13.45 Бүгүдеге спорт. 14.00 Орус чугаа. 14.30 «Эфирде — Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Юрмала-90». Совет эстрада ырыларының аныяк күүседикчилериниң 5-ки Бүгү-эвилел телеконкурузу. 18.10 Мультфильм. 18.30 «Ye». 19.00 В. Кикта. Киев Софиязының фрескалары. 19.40 Поэзия В. Мамонов. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг телефильмнер. 20.55 Полоцкиде орган кежээзи. 21.20 «Карло ачазының театры». Улуг кижилерге мультфильм. 21.30 А. Гаврилин — «Анюта». А. П. Чеховтуң чогаалының бүзүаар тургускан фильм-балет. 22.40 «Музыка болгаш мода». 23.30—01.35 «Дүнеги сеанс» киноконцерт. «Бензин кудар черниң кадыны». Уран-чечен фильм.

«ДЕКЕЙ-ОО»

Февраль 17-де 12 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чыыдыышкын бажыңына **тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызының байыралы болур.**

Байырлал программазында: эң шилиндек ыраажыларның ырлары, ийи болгаш үш кижилер күүселеели, улусчу артистерниң байыр чедиришкиниер. тыва национал хемчеглиң конкурузу. Тыва АССР-ниң бүгү районнарындан ыраажылар аңаа киржир.

Билеттерни ажыл хүннериниде 9 шактан 18 шакка чедир республиканың эртем-методиктиг төвүнүң бажыңында садыш турар.

Танцы болгаш ниити ыр болгүүнге **ойнаар кижилерни** немей хүлээп алырып ырынын болгаш танцының хоорайда **улусчу ансамбли** чарлап турар.

Танцы болгүүнүң кичээлдээр хүннери: **понедельник, среда, пятница 18 шактан 20 шакка чедир.**

Ниити ыр болгүүнүң кичээлдери вторник, четверг хүннеринде 16 шактан 19 шакка чедир болур.

Ансамбль түр када өөредилге-бүдүрүлге комбинадының бажыңында ажылдап турар.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа калдызэ — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, салым № 1.

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 370.

Индекс 54241

ТС—00035.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 24 (14224) 1990 чыл, январь 28, воскресенье ◆ 1925 чылда үндезилеттингеп ◆ Өртээ 3 көп.

ЧАА НОМ

М. С. Горбачевтуң Литва ССР-ге январь 11-13-те барып чораанының дутайында материалдарны чыылдаш ном кылдыр парлаан. Чаа номуң «Ниити айтырыгларывысты дем-биле шиитпирлээр» деп адаан. Республиканың ажылчын ангыларының, тараачыннарының, интеллигенциязының төлээлекчилери-биле Вильнюска болгаш Шяуляйга ужуражыышкыларның үезинде СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевтуң чугаалары, өскелеп-даа материалдарны номда киирген.

(СЭТА).

Кыштаглаашкын— шыңгыы шылгалда

Бин-хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының саанчыларының болгаш малчыннарының аразынга эрткен чылын чарлаттынган чарыштың түңнелин үндүргеп. Фермада эр саанчыларның бирги черин (чурукта) Александр Дамдынчапович Иргит ээлээн.

Бо мурнакчы саанчы ажаап, чемгерип, саап турары үжен инээнден эрткен чылда бир башка онааштыр 2711 килограмм сүттүг саап алган. Комсомолчу саанчы фермага иштектер саап ажылдай бергеш, хоочуннарның арга-дружулгазын ажылынга калбаабиле ажыглап тургаш, мурнакчыларның одуруунче киргени ол.

Бо чылын база бедик түңнелдерлиг болур дээш малдың ажаалдазын, чемгерилгезин улам экижидер сорулгалыг ажылдап турар.

Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БЕРГЕЛЕРНИ АЖЫП ЭРТЕР

Анай-оол Хертек көдээге чурттап, мал аразынга өскен. Шеригден халажып келгеш, бодунуң үе-чергези кыс Марина-биле өг-бүле туткаш, малчыннай берген. Аныяктарның шак ындыг чүткүлүп деткип, «Кара-Хөл» совхозтуң директиязы ынчан пенсияже чаа-ла үнүп турган малчыннар Анай-оолдуң адаиези Ажыкаа Чүлдүмович биле Чыпсың Чамырыковнаның кодан хоюн хүлээткен. Черле алыс мал ажылы-биле таныш болганда, оларга бергелер-даа шоолуг турбаан, хураган доруктурар, дүк кыргыырдаа планнарын баштайгы чылында-ла күүседткен.

Чайгы үеде хоюн Кастыг-Хөл тайгазынга, күзүн Ак-Кара-Суг девискээринге одарладып семиртип алган, Чоокта чаа оларның кыштаанда аал-оранынга барып, ажыл-ижи-биле таныжар аргалыг болдум. Аажок чугаакыр, хүндүлээчел аныяктар чорду.

— Кыштың айы үнгүже чедир бо черге кара, чылыг турду. Декабрь 2-де дээкудай хенертен бүргеп, баштай чылыг хатка үдеткен чаъс, оон хар чагды. Бергедээп чүве бо. Ынчалза-даа ам канчаар, бергеле дээш анаа олурар үвес, ажылдап-ла тур бис. Малывыстың деңгилдези шоолуг сулараваан — деп, Анай-оол чугаалады.

— Малдың баксыраар үези чазын-на болгай. Кададын, суггадын, чемгерилгезин кошкадып болбас. Аңаа баш удур бодамчалыг ажылдаар, серемчилел херек боор чүве — деп, Марина чугаага улашты.

Ында утка-ла бар. Ажылды ынчалдыр билир боорга эки түңнелдиг болуру чугаажок. Аныяктарның коданында ам хоюнуң кезии оолдапкан. Хураганнары менди. Кажаа-хораазы кургаг болгаш чылыг. Суг кудар, чем каап бээр оңгачалар, шагжалар четчир. Малга бээр чемин кажан, канчаар чидиртирин ыяк планнап алганнар.

Ийе, бо аныяктарның ажылы эки-дир. Ону көргеш өөрдүм, чоргаарладым. Анай-оолдуң ада-иези оларда сакманчылап турар болду. Хейнү көргеп, билир кижилерниң аныяктарга дузазы улуг.

— Одар-белчиир делгемдаа болза, хат хадаанда Аскыр-Дагның кырланнарының кылып харын чоогаларга болуп каапкан. Аңаа арган хой дүжүп өлүп болур чер бо. Ынчангаш чанывыста чыдар Кара-Хөлдүң кедээинде кадыр ийлерже идиин дагалап алгаш, хоюн кадарарын уругларывыска чагып олурар-дыр бис — деп, идегелдиг дагдыныкчы Ажыкаа Чүлдүмович чугаалайдыр.

Кара-Хөл девискээринде хар улгадып, соок дыңзып келген. Анай-оол биле Марина Хертектерни, оларның дузалакчылары кырганнарны ол чорук улам кичээндирип турар. Бергелерге удур шыдамык туржур. Чүгле ынчан планныг даалгаларны күүседип болур. Өг-бүле кереэзи-биле ажылдап турар бо аныяктарның сеткил-сагыжы омак-сергек улус чорду.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ҮҮРМЕК ЧҮҮЛДЕР ТУРБАС

«Барлык» совхозтуң Хөнделең кооперативиниң 4070 хою Алаш биле Хемчик аразында дагларның хүннээрек талазында ховуларда 11 коданда турар. Ол девискээрде хар чуга, соок шоолуг эвес, одарлар делгем. Чайын эки семиртип алган хойнуң деңгилдези улуг-ла сулараваан. Кажааларда тургузу азыраан мал эвээш. Дус бар, а чылыг сугну коданнарга Ак-Довуртан эккеп турар.

Кооперативте төрүүр ужурлуг 1400 хойнуң чартык кезии оолдапкан. Болат Соян, Бурбужап Баяа, Олег Монгуш оларның коданнарында амдыысында эң хөй хураган немешкеп. Оларны өй-шаанда демделеп, үчётка ап турар.

Экини эки дээр. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң ында быжыглааны автомагазинниң чолаачызы Борис Ооржак кыштаг бүрүзүн доктаамал эргип, чугула хереглелдиң бараннарын малчыннарга чедирип турар. Ортаа-Ховуга аалдарга чораап, аңаа ужуражы бердим. Эр, херээжен улустуң кедер идиктерин, кышкы бөрттерни, аржыылдарны, чүнар, хеп чүүр саваннарны, индий шайны база складта бар-ла аъш-чем аймаан негеп турган, малчыннарга чедиргенни садыжы чугаалады. Ол ынчаар кадарчыларга өг шывар 575 метр брезентини база үлештирген болду. Эки-дир. Черле ол кавыда малчыннар сагыш салыышкынынга өөрүүр. Хоочун почтачы Хемчик-оол Монгуш малчыннарның чагытканы солун, сеткүүлдерин доктаамал эккеп турар. Хойжуларның эвлечлиг чыжынга районнуң культура килдизиниң чанында Мажалык аттыг агитбригаданың бот-тывынгыр артистери концертти бараалгаткан. Кооперативте, совхозта-даа зооветспециалистер аалдарга үргүлчү барып турар. Ол хүн малчын аалдарга чораап, совхозтуң партком секретары Кертинне Монгуш, Хөнделең көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы Сержи Долзанга база ужураштым. Оларның аңаа чорааны малчыннарга улуг дузалыг болуру чугаажок. Шынап-ла харын, мал төрүп турда, кадарчыларга барып, оларга чүү херегин билип ап, ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургузар херек. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профобличөвүлели эрткен чылдың декабрь 22-де доктаал хүлээп алган, малчыннарның социал айтырыышче эң улуг кичээнгейни салырын негээн. Ол талазы-биле Хөнделеңде чүнү кылганыл? Электри чырыын кыштагларда кииргени эки-дир, дөрт кудукту база ажылдаткан. Ынчалза-даа мында шиитпирлээр айтырыглар хөй. Тос тостуң соогунда безин оглерде олурар малчыннар бар. Ол чоок-кавыда улустуң чаңгыс-ла борбак чунар-бажының безин септеп бербээн. Шагда-ла туткан беш бажының үжүн септээн. Аңаа үүрмек материалдар-ла болза дораан кылыптып ап болур. Аңгы-аңгы коданнардан 447 хураганны бөлүп алгаш, кадарын турар Кара-оол биле Шыжыына Монгуштарның кыштаанының чанында кудукта электри дериң үрелгенден бээр 15 хонук ашкан турда, ону кылдырар дээш кым-даа сагыш салбаан.

Мал чемин Барлык шөлүнден хире-шаа-биле соорткан эккеп турар. Чоокта чаа дөрт коданга чедиштирген сигенниң шынары багай, өртен, дүдүк болганындан ону чиген малдың ижин-шөйүндүзү ааракан. Ону кол зоотехник Урана Доржу биле бригадир Шевер-оол Күжүгетдаа эскербээн. Ол сигенниң артыын фермаже соорткан, орнунга шынарлыг сиген бээрин - хойжуларның негээни чөптүг.

Хөнделеңниң аалдары суурдан ындыг-ла ырак эвес, ынчалза-даа Баяа Монгуш, Монгун-оол Хомушку оларның кыштагларынче электри киирбээн. Кыштаглаашкын үезинде ындыг-мындыг үүрмек чүве турбас ужурлуг.

Самдан ХЕРТЕК.

КЫЗЫЛ ХООРАЙДА УЧАСТОК СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫ

Енисей № 1 участок соңгулда комиссиязы
Төвү — Кызыл ТЭС ТУ, телефон 93 2-50.
Комиссияның даргазы Грисюк Петр Петрович, Тываның электри четкилериниң капитал тудуг килдизиниң инженери.
Даргазының оралакчызы Шапсчина Людмила Викторовна, Тываның электри четкилериниң секретары.
Комиссияның секретары Серокина Людмила Варфоломеевна, Кызылдың школа-интернадында логопед.

Ленинград № 2 участок соңгулда комиссиязы
Төвү — башкы училищезин телефон 2-63-84
Комиссияның даргазы Масленицина Евангелина Дмитриевна, Кызылдың башкы училищезиниң башкызы.
Даргазының оралакчызы Коткова Людмила Александровна, «Каа-Хем» хомур-даш разрезиниң хамааты камгалал штабының начальниги.
Комиссияның секретары Оюн Вероника Син-соловна, республиканың стоматология поликлиниказының эмчи-стоматологу.

Школа № 3 участок соңгулда комиссиязы
Төвү — № 11 школа, телефону 3-46-88
Комиссияның даргазы Давидян Геннадий Юрьевич, Тыва АССР-ниң шериг комиссариадында шериг албанныг.
Даргазының оралакчызы Гонтарь Михаил Иванович, гидрометеослужбаның талазыбиле Тыва республика төвүнүң электремеханиги.
Комиссияның секретары Квитко Лариса Васильевна гидрометеорологияның талазыбиле Тыва республика төвүнүң техникаэрологу.

Первомай № 4 участок соңгулда комиссиязы
Төвү — чылгы ажылагыйы, телефон 2-65-71
Комиссияның даргазы Ростовцев Анатолий Иванович, республиканың башкылар биличи бедидер инсти. тудунуң техниктиг дериг-херекселдер өөредилге кабинединиң эргелекчизи.
Даргазының оралакчызы Дакар Леонид Петрович, «Тыва күрүне чылгы» ажылагыйының директору.
Комиссияның секретары Сухогузова Лариса Михайловна, үлетпүр тудуг банкызының Тыва эргелелиниң улуг ревизору.

Чөөн № 5 участок соңгулда комиссиязы
Төвү — чөөн хоорайжыгаш
Комиссияның даргазы Гончаров Николай Иванович, шериг кезээнде шериг албанныг.
Даргазының оралакчызы Назаров Николай Дмитриевич, шериг кезээнде шериг албанныг.
Комиссияның секретары Кротов Сергей Михайлович, шериг кезээнде шериг албанныг.

Молодежная № 6 участок соңгулда комиссиязы
Төвү — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы, телефон 3-07-78.
Комиссияның даргазы Чоба Алексей Александрович, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының лаборатория эргелекчизи.
Даргазының оралакчызы Тюлюдуп Мерген Таевсович, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствазунуң орт камгалалының килдизиниң инженери.
Комиссияның секретары Козуля Марьям Илдусовна, ном садыының товароведи.

Пушкин № 7 участок соңгулда комиссиязы
Төвү — ДСУ-1, телефон 2-24-19
Комиссияның даргазы Верзаков Анатолий Иванович, № 1 орук-тудуг эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.
Даргазының оралакчызы Высотина Галина Дмитриевна, № 1 орук-тудуг эргелелиниң секретарь-машинакчызы.
Комиссияның секретары Горбунова Галина Ефимовна, бот-оруга-чарылгалыг Тыва автоорук төлевилелсмета бюрозунуң кадр килдизиниң инспектору.

Ребятия № 3 участок соңгулда комиссиязы
Төвү — № 4 школа, телефон 2-10-89

(Төнчүзү 2 гн арында.).

СЭКП ТК-НЫҢ ИДЕОЛОГИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫ

СЭКП ТК-ның идеология комиссиязының январь 26-да Москвага эрткен ээлчеглиг хуралын эде тургустунуушкун үезинде В. И. Ленинниң теоретиктиг салгакчы ооредиин идепкейлиг ажыглаарының айтырыгларынга тураскаатткан. Аңаа идеология албан черлериниң удуртукчулары, ниитилел хөгжүлдезиниң эртемденнери, культураның, партияның ажылдакчылары киришкен.

Комиссияның даргазы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партия ТК-ның секретары В. А. Медведев хуралды ажыдып тура, ам үш ай эртерге В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чылы болур деп чугаалаан. Эрткен чылдарда ленинчи юбилейлерни каастыныыр кылдыр, ынчаардагы удуртукчуларны бажын ажыр мактап эрттирип турган. Ленинчи принциптерни эдерип турар деп бүзүредиишкиннер чүгле ёзулалдар шинчилиг боон турган. Оларны эдерерин даңгыраглап турган, ынчалза-даа эдербейн турган.

Бөгүн ленинчи салгакчы ооредигни чугулалап көрген чорук юбилей-биле холбашпаан, а бистиң ниитилел хөгжүлдевистиң эргежок чугула хереглели, амыдыралдың бүгү талаларында ханы чаартылгаларның, ниитилел медередиринiң талазында анаа эвес чорудуушкуннарның негелдези болу берген. Ленинчи салгакчы ооредигни ёзулуг чогаадыкчы угаап бодаарын, Ленинни теоретик, политик болгаш кижи кылдыр билирин эде тургустунуушкун улам чидии-биле тургускан. Ам, кажан совет ниитилел ботбилиишкинниң болгаш ботчаартылганың орунда киргеи үеде Ленин дугайында шын эвес кандыг-даа билиишкин бистиң угаан-бодал амыдыралывыска турбас ужурлуг.

Ооң соонда ук айтырыгны чугаалажып көөрүнге СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң директору Г. Л. Смирнов, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуунуң кол редактору И. Т. Фролов, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының проректору И. И. Антонович, драматург М. Ф. Шатров, «Советская культура» солуунуң кол редактору А. А. Беляев, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи В. Н. Кудрявцев, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының ректору Р. Г. Яновский, СЭКП ТК-ның чанында ниитилел эртемнер институдунуң ректору Ю. А. Красин, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының президентизи Г. И. Марчук, Москвада Партияның дээди школазында профессор Н. Н. Маслов, Куртелерадионуң даргазы М. Ф. Ненашев, «Советская Россия» солуунуң кол редакторы В. В. Чикин, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Г. Захаров, СЭКП-ниң Волгоград обкомунуң бирги секретары В. А. Купцов, Күрөөредилге комитединиң даргазы Г. А. Ягодин олар киришкен.

Чугаалажып көрүүшкүнүң түңнелин В. А. Медведев үндүргеп. В. И. Ленинниң идей-теоретиктиг салгакчы ооредиин чөптүү-биле үнелеп көөрүнүң эргежок чугулазынче, чаңгыс аай ийи сорулганы: ленинизмни догматиктиг хажыдыышкыннардан арыглаарыынче болгаш ону чаа фальсификаторлардан камгалаарынче: ленинизмни бистиң ниитилеливисти социалистиг чаартырының сорулгаларын шиитпирлээри-биле ханы холбаштырып, чогаадыкчы хөгжүдеринче онза кичээнгейни угландырган. Бо айтырыглар съезд мурнунда улам калбарып турар дискуссияларның төвүнде туруп турар деп, ТК-ның секретары демделээн.

Хуралдың материалдарын парлалгага үндүрер.

Комиссияның 1989 чылда ажыл-чорудулгазының түңнелдерин чугаалажып көрген, ооң бо чылгы ажылының планын хүлээп алган.

(СЭТА).

АРМЯН ССР-НИҢ КАК-ЗЫНДА

ЕРЕВАН, январь 26. (Арменпресс — СЭТА). Армян ССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң дүрген ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде дүүн республиканың найысылалынга онза айыылдыг кем-херек үүлгедикчизи Р. Симонянны тудуп хоругдаан, ол 1946 чылда төрүттүнген, Ереванның чурттакчызы. Волгоград хоорайга турган үезинде ол күш деген турган, акшахореңги дээрбеден алыр кем-буруулуг болуктуг организастаан.

Закавказье республикаларында байалдың чидигленгенин, а ол ышкаш кемхерек үүлгедикчилери-биле калбак харылзаазын Симонян ажыглавышаан, Ереван хоорайга чедип келген болгаш хууда бажыңнарга чаштынып турган.

Республиканың Иштики херектер министерствозунуң органнары-биле кады ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде Симонян тутторуткан. Боо-чепсекти болгаш наркотиктер аймаан Симоняндан хавырган. «Патриот кижи мен, ынчангаш айыыл чок чорук органнары мени Азербайджанче күш-биле чорудар деп турар-дыр»—деп, тудуп хоруушкун үезинде бодун агартынарын ол оралдашкан.

Закавказьеде политиктиг болгаш экономиктиг нарын байдалды ажыглаарын оралдашкан кем-буруулуг кижилерге удур шиитпирлиг демиселди республиканың чекистериниң чорудуп турарын Армян ССР-ниң КАК даргазы генерал-майор В. Г. Бадомяңц ниити байдалды тайылбырлавышаан демделээн. Дайынчы боо-чепсекти оорлап, хуналап азы садып ап турар кем-буруулуг болуктериниң удугайында тодаргай медээлер бар. Кем-херек үүлгедикчилери кажан боттарын «патриоттар» бис деп чарлавышаан, чонга удур дерзин үүлгедиглерни кылып турар ындыг байдалдың кедергей айыылдыын хандыр бодап көөр үе келген. Ол дугайын кижилер билип турар.

Моон мурнунда кем-буруулуг кижилерниң хуналап алган боо-чепсээн дедир эгидип алырының чорудулгазы республиканың боттаның эгелээнин генерал демделээн. Ынчалзажок дүүргеге хевирлиг бооларны колдуунда дужаап турар, а дайынчы боолар кем-буруулуг кижилерниң холунда хевээр артпышаан турарыы хомуданчыг. Ону ничээнгейге албайн барып болбас.

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдал

Сөөлгү ийи дүне Баку хоорайга байдал чүгээр болган. Ында ниити байдалды эрге-чагырга органнары холга ап турар. Байдалдың экижиринiң демдектери хоорайда бар апарганы шериг комендантызы генерал-лейтенант В. Дубинякның дыңнадыында айыткан. Аткылажышкын даажы эрткен дүне хоорайга дыңналбаан.

Чазак бажыңының баарында шөлге турган бронетехниканы өскээр аппарган. Ынчалзажок дайынчы машиналар далай эртээлинiң болгаш административ база чамдык күрүне албан черлериниң бажыңнарының чанында ам-даа турбушаан.

Аъш-чем болгаш булочка-далган аймаан садыглаар магазиннер ажыттынып турар. Хой-ниити чемненилге будүрүлгелериниң бажыңнарының эжиинге турган «Баглыдыр» («Хаалчак») деп чарлалдарны дүжүрген. Транспорт айманың чамдыызы ажылдап турар. Кудумчуларга болгаш хуралдарга чугаанның угланышкыны ам өскерлип, Бакунуң аңгы-аңгы националдыг чурттакчыларының аразынга өжээннежилгени өөскүдер дээш ончүк-чөңгээлерге алыспас дугайында хамаатылар чугаалап турар апарган.

Аъш-чем продуктулары ам-даа чедишпейн турар. Сүт магазиннеринде оочурлар узун. Ынчалзажок кижилерниң эң-не узун оочуру «Союзпечать» черинiң сөөлгү хүннерде база катап ажыттынган киоскилериниң чанында. Орус дыл кырында «Бакинский рабочий», азербайджан дылда — «Сэхэр» («Эртен») солуннарның чаа номерлерин ында садып турар.

Хөй машиналар оруктарда шимчээшкин чок турбушаан — бензин чедишпес. Телевидение ажылдавайн турар.

Республикада ниитизи-биле болгаш Баку хоорайда байдалды кыры-биле көөрге, ындыг-дыр. Ынчалзажок иштики дүшкүүрлүг байдал ам-даа бар: өжээтен үзелдиг бөлүглежиишкинне р н и ң удуртукчуларының кем-буруулуг планнарының буурап дүшкени-биле олар ам-даа эптешпейн, партияга болгаш Советтерге удур, армяннарга удур хөөннерни, ИХМ-ниң иштики шериг кезектериниң, КАК-ның дембиле январь 26-да ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде Азербайджанның чамдык хоорайларына өлүм-үзел-бодалдарны өөскүдерин оралдажып, бүдүрүлге болгаш ооредилге черлериниң, транспорттуң, массалыг информация чепсектериниң катап ажылдал эгелээринге моондактаашкынны таварыштырып турар. Өнчүк-чөңгээлиг хуудустарны чонуң ортузунга пептередип тарадырып олар оралдажып келген.

Хой-ниитиниң корум-чурумун катап тургузар талазы-биле эрге-чагырганың болгаш шериг командылалының хемчеглеринге идигни бээр күзелин Баку хоорайның чурттакчылары илергейлеп эгелээн. Националдар аразының өжээннежилгезин өөскүдеринче угланган нүүлдээшкиннiг хоозун чугааларны буруу шапкан интеллигенцияның болгаш аксакалдарның (улуг назылыгларның) төлээлекчилериниң кыйгырыын радио-биле дамчыткан.

Бакунуң шериг комендантызының дыңнатканын ёзугаар алырга, эрткен хүннерде кем-херек үүлгеткени дээш 2 кижи, административтиг үрээшкиннер дээш— 34, комендант шагын сагывааны дээш — 111 кижи туттурган. Бир гранатаны, ап боозунуң 284 огун, 4 соок чепсекти хавырган. Чепсектиг өлүрүкчүлериниң тургусканы дүшкүүрлүг чоруктуң кол одаглары үзуткаттынган.

Ында-ла Ереванга Төп телевиденнеге «Бистиң дүвүреливис чери» деп документалдыг кино көргүзер. Ооң иштинде ийи кезектиг «Зона затопления» деп кино бар. Ол болза Чаа Шагаан-Арыг хоорайга далайның болу бергенин көргүзер.

Ол кинону ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелиниң кежигүнү Шамиль Седен-оол тырттырган. «Амырак» ансамбльдиң бир хүкде ажылының дугайында база көргүзер.

Ол кино бирги Бүгү-россия фестивалынга монгун шаннадлы алган.

Удавас «Хайыраакан даа» деп кино экранга база үнер. Ону база Ш. Ю. Седен-оол тырттырган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

КӨӨРҮНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Бодунуң чонун болгаш амыдырал-чуртталгазын кинога көргүзери — улуг чоргаарал. Бистиң Тывавыс дугайында хөй кинолар чок. Ынчалза-даа соөлгү үелерде Төп телевиденнеге болгаш киножурналдарга ийи-чангыс көргүзе бээр апарган.

Бөгүн, январь 28-те эртенгинiң 10.50 минутада Төп телевиденнеге «Бистиң дүвүреливис чери» деп документалдыг кино көргүзер. Ооң иштинде ийи кезектиг «Зона затопления» деп кино бар. Ол болза Чаа Шагаан-Арыг хоорайга далайның болу бергенин көргүзер.

Ол кинону ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелиниң кежигүнү Шамиль Седен-оол тырттырган. «Амырак» ансамбльдиң бир хүкде ажылының дугайында база көргүзер.

Ол кино бирги Бүгү-россия фестивалынга монгун шаннадлы алган.

Удавас «Хайыраакан даа» деп кино экранга база үнер. Ону база Ш. Ю. Седен-оол тырттырган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ БОЛГАН

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хөөлүзүнүң төлевилелиниң белеткээр талазы-биле комиссияның хуралы болган. Ацаа «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хөөйлу төлевилелиниг хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан. Ону комиссияның даргазы, Тыванын дыл литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институдунуң директору Ю. Л. Арапчын эттиргеп.

(Бистиң корр.).

ДЫШТАНЫР ХҮН БИСТЕ ЧОК

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков-биле интервью

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел ажылдары бо хүнде чоруп турар. Март 4-те бо Советтерге депутаттарны соңгуп алыр бис, чаа чыдыштарның бирги сессияларынга күрүне, ажыл-айыл оттагларын тургузуп болгай.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң алдыы чыдыштың бирги сессиязынга тургускаанындан бээр беш чыл чедип орар. Ол ам бодунуң бүрүн эргезин чаа Дээди Советке хүлээдир. Бо үениң дургузунда республиканың чазаакың канчаар ажылдап келгени-биле холбаштыр бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. СЕРЯКОВ-биле беседа кылган. Ону мооң адаанда парладывыс.

— Владимир Ефимович, бистиң чуртувуска эде тургустунуушкунуң чорудулгалары калбарып, ажык-чарлыг чорук болгаш демократия ниитилелдиң бүтү талаларынче хакылап турар үеде чазакты удуртуп келген-дир силер. Бо беш чылдар дургузунда республиканың Министрлер Чөвүлелинде чаа чүү көстүп келгенил, кысказы-биле номчукчуларга таныштырып көрүңерем.

— Эрткен беш чылдар, шынап-ла, улуг оскерилгелерниң чылы болган. Партияның XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлери ниитилел амыдыралынга чаа-чаа оруктарны ажыткан. Республиканың чазаа, оларның шиитпирлерин удуртулга болдургаш, бодунуң бүгү ажыл-чорудулгазын социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедиринче, ажылчы чоннуң амыдырал деңнелин бедиринче, оларның интернационалчы кижизидилгезин күштелдиринче угландырып келген. Бо чылдарның дургузунда Министрлер Чөвүлели бодунуң хураларынга аъш-чем айтырыын шиитпирлээри-биле, чоннуң хереглеп барааннарын будүрери-биле, «Кадыкшыл», «Чурттаар оран-сава — 2000» программаларны күүседири-биле холбашкан айтырыгларны хөй-биле чугаалажып келген. Ниити билиг болгаш профессионал школаның реформазының айтырыглары, продукциянын шынарын, медицина хандырылгазын экижидиринiң, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының, капитал тудугну экижидиринiң, культураны, уран чүүлдү сайзырадырының айтырыгларын кичээнгейиниң төвүнге турган.

Бо ажылдарывыс чүгээр түңнелдерни берген деп чугаалап болур. Республиканың үлетпүр, транспорт, тудуг организациялары болгаш совхозтарның бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшалаңышкынның байлалдарында ажылдап турар. Сөөлгү үш чылда күш-ажылдың будүрүкчүлүүн өстүргенiниң күсели-биле үлетпүр будүрүлгезиниң хемчээли 21.4 хуу болган, бир рубль түңнүг барааның продукцияга хамаарыштыр чарыгдал 8.6 көпеекке кызырылган.

Транспорт ажылдакчылары 1988 чылдан бээр ажылагыйны чорударының чаа негелделеринче кирген, ооң уламындан керээлиг хүлээлгелерин үзүк чок күүседип келген. Агаар болгаш хем транспортунуң ажылдакчылары планныг онаалдаларын күүседип турар.

Агроүлетпүр комплекизинче база кичээнгейни утландырып келген. Көдээ ажыл-агыйның комплекизин хөгжүдеринче эрткен чылдарда бараык 300 миллион хире рубльди шилчиткен. Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязы өзүп турар, совхозтарның орулгалыг чоруу база экижээн. Ол бүгү чүүлдер чурттакчы чоннуң кижи санынга онаалтыр эътке хереглеп 66 кг чедирер аргаы берген (1985 чылда 53 кг турган), сүттү — 253 кг турганындан 302 кг чедирген, чуурга — 164 борбак турганындан 241 борбак четкен.

Ынчалза-даа Министрлер Чөвүлелиниң ажылында четпестерни чок деп болбас.

Үлетпүрде, транспортта, көдээ ажыл-агый будүрүлгезинде хожудаашкынар хөй, ол дээш чурттакчы чон бисти чөп шүгүмүүлеп турар. Аңаа чижек кылдыр көдээ ажыл-агый продукциязының будүрүлгезин көрээлиңер. Картофельди кижи санынга онаалтыр чылда Аъш-чем программазының кордүнгенинден 35 килограммны, ногааны — 34 кг-ни эвээштир будүрүп турар бис. Эът, сүт база эвээш болуп турар.

Бо четпестериң үндезини чүл дээрге чер ажылын кылып чорударының зона системазын ооҗум шиңгээдип, черни болбаазырадып кылырының агротехниктиг негелделерин хажыдып турарындан болуп турар. Суггарылга, аңдарылга, интенсивтиг технологиял дээш ышкаш чүтүла ажылдарже кичээнгей амдаа чер-черлерде кошкак.

Чазактың ажылынга хамаарыштыр моон-даа хөй эки-даа, четпес-даа чүүлдерни чугаалап болур, ол дугайында бо ажык-чарлыг, калбак демократчылдыганың үезинде ажылчы чон Министрлер Чөвүлелинче, менче бижээн чагааларынга дыңнадып, ужуражылгалар үезинде чугаалап турарлар. Оларның киирген саналдарын, кылган шүгүмчүлелдерин бодум хуумда кичээнгейге ап, эдеринiң хемчегларын ап турар мен... Ол талазы-биле бодумнуң соңгулда мурнуунуң программамга база киирип алган мен.

— Ийет, соңгулдалар дугайында, силерниң хуу эмдыралыңарже кирээли. Төрүттүнген, өскен чериңер дугайын чугаалап көрүңерем.

— Кысказы-биле чугаалаарга, допчу намдар ышкажыл. Ында кижи чажырар чүве чок, 1934 чыл чаа үнүп келген турда, тодаргайларга, январь 1-де Черниговка деп суурга төрүттүнгеп мен. Ада-ием колхозчу улус чүрүүп. Ук суур Омск областа. Кодээ никиниң амыдыралын төп дээш төрүттүнүп келгеш-ле көрүп, билип келген мен. Мал-маган, тараа, погаа, сиген-ширбиил дээп ышкаш сыгыр дан бажындан орай дүгеге чедир кылыр ажылдарны эки билир мен. Чогум өг-бүлевис хей эвес: ийи алышкы бис, улуу мен. Дүңмам Александр ыида иштинги херектер шүгүмүнде ажылдап турар. База өг-бүлединг, ажыттолдуг. Ачам Ефим Павлович колхозка бригадир болуп ажылдап чораан, аram Фима Ивановна бүгү казыныда бызаа ажаагаң. Олар ам шагда-ла чок.

Он классты Черниговкага дооскаш, колхозка ажылдап турдум. (Бистиң колхозувусту Куйбышев аттыг дээр). Чайын тергеге ажылдаар, кыжын шанак-биле чүүк соортур — байгы ажылым ол. Омскиниң көдээ ажыл-агый институдунга «ашак» апарган — 20 харлыг тургаш кирген мен. Партияга институтка кирдим.

Ону 1959 чылда доостум. Сөөлгү шылгалдалар будүүзүнде мени институттуң парткомунуң кел дээш. Чугаа хуваалда дугайында болуруп баш удур билгеш, сонуургалбиле чеде бердим. Коммунистерни та чүге чүве, партком дамчыштыр хуваан турган. «Дипломну алгаш, Тыва автономнуг областче хап орар сен» деп бо-ла. Кайда чер боор деп иштимде элээн бодаидым. География кичээлдериниң бирээзинге шал-бул лыңнаан-даа ышкаш мен. Ол шагда ырак, берге деп чүве бар эвес, чор дээнде ола-дыр, чоруур апаар.

Чурттап турган өрээлимге келгеш, чурт чуруу кордүм. Омскиден ырак эвес, Моол чоогунда черле чоржук. Шынап-ла, дипломну алгаш, аъттанышкан мен. Ада-немдаа удурланмаан, кала-даа чурттап келген Никитиннер деп улустуң Донна деп уруун алган мен. Донна Гурьяновна-биле ийи уруглуг — бир оолдуг, бир кыстыг бис. Олар ам база улуг кижилер болган. Уруувус Ольганың өөнүң ишти шериг кижи. Алтай крайда чурттап турарлар, олар ийи кыстыг. Оглувус Виктор автоинженер, Красноярскиге шериг албаны эрттиргеш, аңаа өглениp алган, ам ында чурттап турар, бир оолдуг.

— Донна Гурьяновна кайда ажылдап турарыл?

— Агроном эртемниг кижи. Кызылга көжүп келгенивис соонда ону агрохимлабораторияга ажылдадып, каан, ында «кырын» турар кижи.

— Владимир Ефимович, бир кезекте Тывага «көзүлбейн» барган болгай силер, өзүнүп-даа турган сураглыг, оон өске черге-даа ажылдай берген...

— Ийе, 1980 чылда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемиериниң академиязынга өөренип кирдим. Ийи чыл болгаш ону доосканым соонда, база-ла «аныяк специалист» чүдүлүп, партиженже үндүрген, аңаа ийи чыл болдум. А Донна Гурьяновна кайнаар-даа барбаан, маңаа, ол ажылынга ажылдап турган. Аңаа ажылдаар хуусаам доосту бээрге, Москвага ажыл берип турган. Ынчалза-даа ...

Ынчалза-даа Донна Гурьяновна дедир тепкеш чыдыпкан. «Тывага төрүттүнген, Тывага өскен кижи мен, моон кайнаар-даа барбас мен, Москва хамаанчок. Кызыл безин даржыктыг-дыр, көдээ чер херек» деп бо-ла. Эптээш, чөптээшдаа чадап каан мен, шынап-ла, улуг кадай кижиниң канчаар чөптээр боор. Ооң аайы-биле бодум база артып калдым. Черле ынчаш, маңаа төрүттүнген, өскен кижи хамаанчок, каш-ла чыл ажылдап, чурттап каапкан кижи чаңчыга бээр чер бо — Тыва. Ынчан мени Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга томуйлаан, ол 1984 чылдың эгези чүве.

— Аңаа улаштыр бистиң республикада национал дар арадының харылзаазының дугайын чугаалап көрүңерем.

— Ол айтырыгны бистиң республикага чидиг деп кажан-даа санавас мен. Ылаңгыя мээң маңаа кээп турар үемде кайгамчык чүве болгай. Үндезин чоннуң хундулээчели, аал-эраага келген кижиге аяк шайын сунары келген кижиниң сеткилинге тергиин эки исти арттырар. Үе солчуп, хөй-ле чүүлдер өскерилген, национал культура белээп, чаңчылдар сайзыраан. Ынчалза-даа тыва кижиниң хундулээчел чоруу демейле өзек болуп артып калган, ону черле чидирбес херек. Чиде бээр боор деп сезиглелим бар, чүге дээрге тыва кижиниң мурнунда шүүт билбейн чорааны ажок багай чүүлдер хөйүбиле тыптып келген-дир. Арагалаар, наркотиктиг чүүлдер ажыглаар, хулиганнаар, үптеп дээрбедээшкин кылыр, улуг кижилер хундүлел билбес, бойдустуң кайза-даа бижиттинмээн хөөйлуларын сагывас чоруктар тывылган. Ындыг таарымча чок чүүлдер мээң сагыш-сеткилимни база дүвүрелип чоруурун чажыбас мен.

Националдар аразының харылзаалары бистиң республикада чогумчалыг деп санаар мен. Ынчалза-даа хензиг эпчок чүүлдер үржүп бот-боттарын бак соглежи каапкан чоруктар бары кижиге аарышкылыг болур чорду. Оон аңгыда, сөөлгү үеде, та аңгы-аңгы республикаларда болуп турар национализчи чүүлдерниң тайлымы чүве. Ылгажыр чоруктар илдеңи-биле тыптып келгени дүвүренчиг. Ажылчын аңгының талазындан ындыг чүүлдер шуут чок, ону ыяк билир мен, ажылчыннар дег быжыг эп-сеткилдиг улус чок. Кандыг-бир таварылгада, чижээ, наряд хаап турар үеде, мастер азы прораб ажылчыннарның аразындан кандыг-даа нацияның кижизиниң акша-төгерiин шын эвес санап, азы өске-даа чүүлдер-биле хомудадыптар болза, бригаданың, звеноның бүгү ажылчынары ол ажылчын эжи дээш бир дем-биле көдүрүлүп үнер чорукту каш-даа катап көрген мен. Совхозтар ажылчыннарынга ол база хамаарыжыр.

Сөөк-язы ылгажыр чорук, чамдык интеллигентилерниң аразындан үнүп кээрге, хомудавчыг. Кижи бодаарга, чүвени билир, эртем-сургуулду дооскан кижилер-дир, ол хирезинде ындыг чаржыңчыг чүүлду кылза бээр. Маңаа орус-даа, тыва-даа кижилерниң аразында ындыг чүүлдер бар.

Националдар аразының харылзааларын бызыглаар, амгы чогумчалыг байдалды камгалап арттырар, ону улам сайзырадыр дээш күженишкинимни үндүрер хүлээлгелиг мен. Ону мээң хамааты арын-нуурум, коммунист хүлээлгем ынчаар дагзын турар.

— Владимир Ефимович, хуу амыдыралга хамаарыштыр ам-даа айтырыглар бар. Силерниң албан-дужаал шалыңнар чөжел, чазак дачазында чурттап турар дээр болгай, оон аңгыда, тускайжыттынган магазин, буфет база ажыглап турар дижир. Ол бүгү-биле качы хуу эдилелиңер дугайыңы база чугаалап көрүңерем, чижээ, хуу автомашина силерде бар бе?

— Чоокка чедир Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының шалыңы 500 рубль турган, бо чылдан эгелеп харын немеп каан. Ол шалыңны колдуунда бодумна чарын алыр кижи мен. Чүге дээрге аалга олурар эвес мен, чер кезип чоруп каарым хөй: республика иштинге-даа, республикадан дашкаар-даа. Чүгле 1989 чылда Москвага 79 хонган мен, оон аңгыга Тыванның девискээрлеринге барык ай чыгыы чурттаан мен. Сөөлгү үш чыл дургузунда ортумаа-биле бир чылда-ла 80—100 хонуктуу соңгаарга эрттирип турган. Аян-тээлеп чорбааным билдингир: экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң күрүне планнарын күүседир талазыбиле, үлетпүрүнүң, транспорттуң, тудугнуң болгаш көдээ ажыл-агыйның айтырыгларын шиитпирлээрибиле министерстволар, ведомстволар ниити чоруп турганым ол. «Серяков, Москваның кудумчуларында мал чеми оспейн турар, билдиң бе?» диртип-даа турган черлерим бар. Ынчангаш, чер кезиирге билбес эвес силер, акша-төгерик артпас-ла болгай.

Садыг-магазинге хамаарыштыр алырга, айтырыг шын. Министрлер Чөвүлелинде буфет-даа, столовая-даа бар. Ынчалза-даа ында онзагай бараан чок, улустуң хун бүрү хереглел барааннары бар-дыр ийин, эът чок, чигирни база талонга алыр, ус, чуурга бар. Советтер бажыңында чүгле Министрлер Чөвүлели эвес, өскеда министерстволар, ведомстволар бар болгай, оларда ажылдап турар эрхерээжен кижилер хөй, чанарда оон саттынып алыр, эптиг болзун дээш тургускан.

А бодум ынаар баш-даа сукпас мен, чүгле Донна Гурьяновна-биле иелээ арткан-дыр бис, сүт, хлеб аймаан Донна Гурьяновна боду орук ара бир магазинден садып алыр, колдуунда аңаа, чаңгыс кижиге, хөй аъш-чем-даа хереглеттинер эвес, а мен өгге орбас, дыштанып хун деп чүве көрбес кижи-дир мен.

Дача бар харын, «чазак дачазы» дижир ийикпе. Шынап-ла, тудуп каан белеп бажың. Ол дээш бир чылда 85 рубль төлеп турар мен. Аңаа чамдыкта даштыкы аалчылар хүлээп ап турар бис. Чазак кежигүнери аан. Оон аңгыда, малина, помидор, картофель аймаан база аңаа тарып ап турар бис. Мээң өг-бүлемге оон алган дүжүдүвүс четчир, чайгы үеде ургуларывыс, оларның ажы-төлү келгеш-ле харын ол дүжүттүг «ары-дарынга» дузалажы кааптар.

Квартирамда стол, сандай, соодукчу, орук-дежек дээш ышкаш чугула херегледдим эт-севинден өске онзагай чүве чок. Хуу машина-балгат садып ап көрбээн мен, мынчага чок. Оон хереэ-даа чок, колдуунда албан ажылы кылыр кижи мен, албан чери машинаны тускайлап берген.

Ынчангаш боттуң дугайында бодаар үе-шак-даа чок чүве-дир ийин, чүгле чоннуң бүзүрелиин шынзыктырар, чон дээш ажылдаар апаар. Ниитилел мени өстүрген, өөреткен, харыысалгалыг албан-дужаалды дааскан-дыр, ону күүседиринден өске күзел менде чок. Сл мөөң ыдыктыг соруглa болур.

— Четтирдим, Владимир Ефимович, ажыл-ижиңерге чедиишкиниерни күзедивис.

— Четтирдим.

Интервьюону бистиң корреспондентивис Даңгыт ЧЫДЫМ кылган.

КЫЗЫЛ ХООРАЙДА УЧАСТОК СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Комиссияның даргазы Климов Владимир Васильевич, № 4 школаның башкызы.

Даргазының оралакчызы Седип Клавдия Григорьевна, № 2 школаның башкызы.

Комиссияның секретары Допыян Саяна Допуй-ооловна, «Моңгулук» аалчылар бажыңының, туризм болгаш экскурсия талазы-биле республика чөвүлелиниң бухгалтери.

Пролетарская № 9 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — АТБ-2, телефон 3-23-69

Комиссияның даргазы Танзы Александр Валерьевич, № 2 чүк автотранспорт будүрүлгезиниң машиналар хүлээп алыр контролёру.

Даргазының оралакчызы Дюбина Антонина Павловна, № 2 чүк автотранспорт будүрүлгезиниң ажыл-агый эргелекчизи.

Комиссияның секретары Сояп Зоя Семеновна, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүрүнүң башкарыкчы специализи.

Ленин № 10 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — көдээ ажыл-агый институдунуң филиалы, телефон 3-29-36

Комиссияның даргазы Монгуш Лариса Санаевна, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының башкызы.

Даргазының оралакчызы Вовнянко Любовь Викторовна, Кызыл хоорайның улус судунуң судьязы.

Комиссияның секретары Сарыг-оол Анчимаа Монгушовна, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының библиотека эргелекчизи.

Комсомольская № 11 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — ДОСААФ, телефон 2-25-28

Комиссияның даргазы Иванов Владимир Николаевич, Кызылда ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазының начальнигиниң оралакчызы.

Даргазының оралакчызы Кыргыс Татьяна Чалгыыооловна, Кызылдың үлетпүр садыныңың экономизи.

Комиссияның секретары Быкова Зоя Георгиевна, ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазының башкызы.

Октябрьская № 12 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Респотребсоюз баштаар чери, телефон 2-27-69

Комиссияның даргазы Тальянов Александр Дмитриевич, Кызылдың уран чүүл училишезиниң башкызы.

Даргазының оралакчызы Гущина Светлана Константиновна, Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивиниң улуг методизи.

Комиссияның секретары Салчак Кара-кыс Оҥчаевна, күрүненин Кызылда педагогика институдунуң санажылга төвүнүң техниги.

Строительная № 13 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкыны, телефон 2-17-14

Комиссияның даргазы Ажи Владимир Алдын-оолович, «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкынының юрисзи.

Даргазының оралакчызы Девляшова Любовь Дмитриевна, Кызылдың зэш-чем садыының улуг бухгалтери.

Комиссияның секретары Кривоножкина Елена Алексеевна, Кызылдың педагогика институдунуң лаборанты.

Төп № 14 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, телефон 3-41-59

Комиссияның даргазы Обухов Андрей Петрович, республиканың кеш аарыглары эмнээр диспансериниң эмчизи.

Даргазының оралакчызы Сат Тамара Седип-ооловна, Кызылдың профессионал техниктиг садыг училищезиниң кижизидикчизи.

Комиссияның секретары Куулар Римма Чердиг-ооловна, Кызылдың профессионал-техниктиг садыг училишезиниң лабораторызы.

Чүльдүм № 15 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—№ 1 школа, телефон 3-06-34

Комиссияның даргазы Юневич Борис Николаевич, Тываның будүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң инженери.

Даргазының оралакчызы Фельдман Владимир Романович, Кызылдың № 1 ортумак школазының башкызы.

Комиссияның секретары Ящук Ольга Сергеевна, школалар аразында өөредилге будүрүлге комбинадының секретарь машинакчызы.

Чехов № 16 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — № 15 школа, телефон 2-41-68

Комиссияның даргазы Зотова Ольга Ивановна, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң башкарыкчы специализи.

Даргазының оралакчызы Дежикей Анатолий Намчылович, Тыва АССР-ниң Санхөө министерствозунуң улуг ревизору.

Комиссияның секретары Нагорная Инесса Васильевна, Тыва АССР-ниң Санхөө министерствозунуң улуг ревизору.

Учебная № 17 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — КПТУ-1, телефон 3-03-95

Комиссияның даргазы Аксенова Татьяна Васильевна, «Тыва хамааты тудуг» трестиң килдис начальнигни.

Даргазының оралакчызы Агошкова Любовь Тимсфеевна, Кызылдың № 1 ортумак профессионал-техниктиг училищезиниң мастери.

Комиссияның секретары Свинцова Наталья Александровна, бажың тудуу комбинаттың инженери.

Заводская № 18 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — алгы заводу, телефон 3-02-73

Комиссияның даргазы Алексеенко Галина Антоновна, Садыг министерствозунуң өөредилге-будүрүлге комбинадының кол бухгалтери.

Даргазының оралакчызы Сафиулина Ирина Шариф-зяновна, Кызылдың алгы заводунуң цех начальнигни.

Комиссияның секретары Салчак Ольга Петровна, Кызылдың ветеринарий лабораториязында мал эмчизи.

Мөлчүм № 19 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — «Тыва тудуг» ДТК-ның тудуг салбырының административтиг бажыңы, телефон 3-17-50

Комиссияның даргазы Огаренко Евгений Семенович, Тываның ыяш ажылагый девискээр-будүрүлге каттыжыышкынының хамааты камгалалының талазы-биле инженери.

Даргазының оралакчызы Попова Татьяна Александровна, Кызылдың № 10 ортумак школазының башкызы

Комиссияның секретары Собенникова Ольга Степановна, Респотребсоюзтуң Кызылда садыг баазазының машина-санажылга бюрозузунуң оператору.

Пионерская № 20 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—№ 3 школа, телефон 2-48-02

Комиссияның даргазы Чараш-оол Мария Ивановна, Кызылдың № 3 школазының башкызы.

Даргазының оралакчызы Кызылдаа Спартак Викторович, Тыва АССР-ниң чонун амыдырал хандырылгазының девискээр-будүрүлге каттыжыышкынының кол механиги.

Комиссияның секретары Чамдан Ольга Ивановна, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң инженери.

Советская № 21 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — автоорук техникуму, телефон 6-14-84

Комиссияның даргазы Кострицев Владимир Яковлевич, Кызылдың автоорук техникумунуң директорунуң оралакчызы.

Даргазының оралакчызы Тонких Татьяна Григорьевна.

«Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне тудуунуң талазы-биле каттыжыышкынының хамааты камгалалының талазы-биле инженери.

Комиссияның секретары Кузнецова Нина Николаевна, «Тыва хамааты төлевилел» институдунуң улуг инженери.

Геология № 22 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Тываның геология-шинчилел экспедициязының лаборатория-камералка корпузу, телефон 2-11-15

Комиссияның даргазы Колеватова Любовь Георгиевна, Тываның геология-шинчилел экспедициязының хамааты камгалалының талазы-биле инженери.

Даргазының оралакчызы Монгуш Төгүс-оол Отукович, Тываның машина тудуунуң заводунуң регулировщиги.

Комиссияның секретары Үзүм Майя Борбак-ооловна, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң инспектору.

Калинин № 23 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Санэпидстанция, телефон 3-37-12

Комиссияның даргазы Маады Сергей Биче-оолович, республиканың санэпидстанциязының килдис эргелекчизи.

Даргазының оралакчызы Абдуллаев Бахыхан Исахан Оглу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында капитал тудуг эргелелиниң I категориянның специализи.

Комиссияның секретары Зуева Наталья Владимировна, Кызылдың № 14 ортумак школазының башкызы.

Найырал № 24 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—№ 9 школа, телефон 6-10-52

Комиссияның даргазы Крюкова Татьяна Петровна, Кадык камгалал министерствозунуң Тываның чумага удур станциязының дезинфектору.

Даргазының оралакчызы Обухова Тамара Никитична, «Востоксибгиппрозем» институдунуң Тывада филиалының инженери.

Комиссияның секретары Алдын-оол Вера Чэрт-ооловна, Кызылдың № 9 ортумак школазының башкызы.

Горная № 25 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—КПТУ-4, телефон 3-40-56

Комиссияның даргазы Иванова Александра Павловна, № 4 Кызылдың ортумак профессионал-техниктиг училищезиниң башкызы.

Даргазының оралакчызы Гребеньков Сергей Сергеевич, «Тыва агроүлетпүр тудуг» тудуг талазы-биле кооператив-күрүне каттыжыышкынының будүрүлгезиниң автотранспорт шимчээшкиниикиң айыыл чок чоруунуң талазы-биле инженери.

Комиссияның секретары Спрыгина Антонина Николаевна, Кызылдың № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищезиниң будүрүлге өөредилгезиниң мастери.

Московская № 26 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—№ 5 школа, телефон 3-28-22

Комиссияның даргазы Зайнуллина Валентина Николаевна, «Тыва автотранс» девискээр-будүрүлге каттыжыышкынының төлевилел-техниктиг бюрозунуң инженери.

Комиссияның секретары Монгуш Татьяна Дембиреловна, Кызылдың № 5 ортумак школазының башкызы.

Южная № 27 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—Южный хоорай.

Комиссияның даргазы Холодилов Андрей Анатольевич, шериг кезээнде шериг албанныг.

Даргазының оралакчызы Бабзин Виктор Федорович, шериг кезээнде шериг албанныг.

Комиссияның секретары Шишкин Борис Олегович, шериг кезээнде шериг албанныг.

Розно № 28 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—«Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкыны, телефон 4-17-62

Комиссияның даргазы Кошкина Вера Дмитриевна, «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынының тудуг-монтаж эргелелиниң мастери.

Даргазының оралакчызы Суханова Тамара Алексеевна, «Тыва суг-мелиорация төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынының техниги.

Комиссияның секретары Горбунова Надежда Григорьевна, «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынының ажылчын хандырылга килдизиниң бухгалтери.

Барыын № 29 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—Барыын хоорайжыгеш

Комиссияның даргазы Ланкевич Александр Антонович, шериг кезээнде шериг албанныг.

Даргазының оралакчызы Кузьмин Олег Валерьевич, шериг кезээнде шериг албанныг.

Комиссияның секретары Заховаева Тамара Ивановна, шериг кезээнде шериг албанныг.

Правобережная № 30 участок соңгулда комиссиязы

Төвү—«Енисей» Культура бажыңы, телефон 3-39-97

Комиссияның даргазы Тугужеков Анатолий Александрович, «Северовостокэлектромонтаж» трестиң Кызылда участок мастери.

Даргазының оралакчызы Пономарев Александр Николаевич, ИХМ-ниң өрт камгалал килдизиниң № 1 өрт кезээниң улуг өрт ажурукчузу.

Комиссияның секретары Трубицына Валентина Федоровна, Кызылдың ыяш үлетпүр ажыл-агыйының кассири.

СЭКП область комитединиң бюрозунда

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде «Сүт-Хөл хереэ» дээр чүүлдүг талазы-биле үндезин чок черге репрессияга таварышкан кижилерни агартырының талазы-биле комиссияның үндүрген түннелдерин СЭКП область комитединиң бюрозунуң чүүлдүгзүнүп көргенин мооң мурнунда солуннарга дыңнаткан болгай.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чокка репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле комиссияның кылган түннелдери

«Сүт-Хөл хереэ» дээр херекти КАМ-ның Тыва автономнуг область талазы-биле эргелелиниң район салбырының ажылдакчыларының ук районда ВКП(б) райкомунуң бирги секретары А. Ш. Агбанга удурткан антисоветтиг хоралакчы-диверсия болүү бар бооп турарының дугайында хынаттынмаан медээге үндезилээш, оттурган. Ынчангаш 1952 чылдың январьдан эгелээш, июль айга чедир районнуң партия-ажыл-агый активиниң, специалистериниң болгаш бөдүүн колхозчуларының иштинден истелге херээнге холбаштыр 16 кижини, тодаргайлааргa: А. Ш. Агбан, О. С. Монгуш, Д. С. Монгуш, О. Ч. Күдерек, Д-К. М. Монгуш, К. Б. Монгуш, Б. К. Ондар, О. У. Чотпа, Д. Ч. Сарыглар, С. Б. Ооржак, Н. Е.-Ш. Монгуш, О. Ш. Донгак, А. Д. Монгуш, О. Ш. Базыр, О. Б. Дукур, О. Ч. Чанчин оларны тудуп хоргудаан.

Үстүнде айыттынган кижилерни РСФСР-ниң КК-зының 58—7, 58—8, 58—9, 58—11, 58—12-ги чүлдеринде, 1926 чылдың эдилгезин ёзугаар РСФСР-ниң КК-зының 58-Ю чүүлүнүң 1 кезээнде айыттынган кем-керек үүлгедиишкиннерин кылганы дээш бууруддадыышкынны онааган, тодаргайлааргa, Тываны ССРЭ-ден аңылаар. Совет эрге-чагырга-биле идепкейлиг демисежип тургаш, феодалдыг тургузугну катап, эгидер, хоралаашкыннарны болгаш диверсияларны кылыр, организацияга чаа-чаа кежигүнерни хаара тудуп киирер болгаш чонның ортузунга антисоветтиг националисчи сурталды чорудар сорулгалыг тускай удуртур черлиг, антисоветчи - хоралакчы - диверсия организацияда бактаап турары дээш бууруддыр турган. Истелгениң бадыткалдарын ёзугаар алырга, ол организацияның киржикчилери боттарының хоралакчы планнарын күүседири-биле диверсияларны кылып, колхозтарның ажыл-агыйларынга үүлгедиишкиннерни, колхозтуң тараа шөлдерин малга саза бастырып, одарладып, шаңнарга тарааны иридип, мал азырап остүрериңге таарымча чок байдалдарны тургускаш, ооң-биле оларның хөй санныг кылдыр чудап өлүрүп болдуруп, Жданов аттыг болгаш «Сталинчи орук» колхозтарга мал болгаш аът кажааларын орттеткеш, узуткаан, а ол ышкаш чамдык суггаттыг черлериң тараазын кургадып каапнар. Часкы хову ажылдарының үезинде колхозчуларның массалыг арагалаашкының организастааш, ооң-биле колхозтарның ажылын үзүп, күш-ажылдың сагылга-чурумун кошкадып турганнар. Ол киижилериң хоралакчы, диверсиялыг үүлгедишкинериниң түннелинде беш колхозка (районга чүгле 6 колхоз турган) нийти түңү 1.720398 рубль экономиктиг каражага таварыштырган.

КАМ-ниң Красноярск край шериглериниң Шериг трибуналы ВКП(б) райкомунуң секретары турган А. Ш. Агбанны болгаш Киров аттыг колхозтуң даргазы турган О. С. Монгушту кеземчениң дээди хемчээ-биле — адыш өлүрер, 13 кижини түс-тузунда 25 чылда хосталгазын казыыр болгаш бир кижини — хосталгазын 10 чылда казыыр деп шиитккен.

Истелге органнарының ол херекти тодарадып көргенииң соонда, 1952 чылдың күзүүнде ол-ла «антисоветчи организацияның үүлгедишкиннериңе идепкейлиг киржип турган дээр сылдаг-биле районнуң ооң өске беш удуртукчуларын: 1950 чылга чедир ВКП(б) райкомунуң бирги секретары турган К. К. Эмер-Сарыг, районнуң прокурору С. Ш. Сериң-оол, школа директору К. А. Седип, Сталин аттыг колхозтуң даргазы Д. Ч. Какпаанак, МТС-тиң директорунуң политкезээнин талазы-биле оралакчызы С. Б. Олакай оларны база тудуп хоргудааш, кезеңче херээнге онааган. Оларга база-ла шак ындыг бууруддадыышкынны кылган болгаш ооң-биле кады антисоветтиг националисчи хоралакчы-диверсия организациязын ВКП(б) обкомунуң секретары турган Х. К. Базыр-Саттың даасканын ёзугаар оларның киржикчи тургусканын айыткан. Оларны Шериг трибуналы 1953 чылдың мартта бууруулуг деп санаан болгаш кижи бүрүзү-ле хосталгазын 25 чылда казыыл шиитпирген турган.

Райкүүскомнуң даргазы В. С. Чүльдүмүң 1953 чылдың апрельде тудуп хоргудаан чорук «Сүт-Хөл хереэ» дээр херектиң киржикчилерин сойгалап, илередириниң сөолгу кезээ болган. Ол чажыт антисоветчи организацияның удуртукчуларының бирээзи болганда, колхозтарның экономиктизын сандарадыр база колхоз тургузуун бактаар сорулга-биле хоралакчы болгаш диверсиялыг үүлгедишкиннерни кылып турган, районнуң колхозтарынга 1.5 миллион рубль ажыг когаралды таварыштырган деп ону бууруулаткан. Оон ангыда, В. С. Чүльдүм чон ортузунга антисоветчи националистиг сурталды чорудуп, ук организацияже өске киижилерни элдедир даалгаларны берип турган деп санаан.

Ол-ла үеде Шериг трибуналыңдан шиитпиргеннер А. Ш. Агбан, О. С. Монгуш, К. К. Эмер-Сарыг оларның хомудалдарын дыңнап турганының үезинде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязы «Сүт-Хөл хереэ» дээр херекти чамдык киижерниң чедир хынаттынмаан хоп-меге билдириишкиннерин, куруг черге бодап алган факт-барымдааларны ёзугаар, оперативтиг болгаш истелге ажылынга шын эвес арга-мегелерни ажыглааныңың түннелинде оттурган дээрзин тодаратkан. Ол херекти хоозун-меге ёзу-биле тургузарынга КАМЭ-ниң Сүт-Хөл РС-тиң начальниги Бурчанипов болгаш КАМЭ-ниң килдис начальниги Свиридов олар эң эгезинден тура киришкеннер. КАМЭ-ниң истелге килдизиниң начальниги турган Самарин, ооң оралакчызы Новиков, байысаакчылар Шкалов, Забалуев, Терехин, Ширшов, өөредилээлекчи Седен олар амытынга кыжаныышкынларны кылып, өчүктерни күш-биле алырынга үндезилээш, истелгени үжур-дүрүм чөк ёзугаар-биле чорутkаннар. Туттурганнарны боолап өлүрер чүве деп коргудуп-сүртедип турган, оларны күрүнеге удур кем-керек үүлгедишкиннерин кылган кылдыр миниринче албадап, меге өчүктер бээринче албадап, буруудадыышкын бадыткалдарын куруг черге тургузуп ап турганнар. «Антисоветчи организацияга» хамаажыр турарын миннип чугаалаан бууруддаттырганнарның боттарының өчүктерин колдуундала буруудадыышкынның үндезини кылдыр санааны болгаш ол херекте кандыг-бир боттуг бадыткалдар (чагаалар, документилер) чөк болганы таварылга эвес бооп турар.

Районнуң колхозтарынга ажыл-агыйны башкарып чорударының талазы-биле, учётта болгаш отчёттарда-даа хөй четнестер турган, күш-ажылдың сагылга-чурумунуң куду болганының үржуундан колхозтарга мал чудап өлүп, суггаттыг черлериңиң тараа шөлүн малга чиртир, ажыл-агыйларның кажаа-хоралары өрттенир болгаш өске-даа четнестер бар бооп турганын «Сүт-Хөл хереэниң» материалдарындан көстүп турар. Ынчангаш истелге органнарны кандыг-даа үндезин чок черге ындыг факт-барымдаалаларны контрреволюстуг хоралаашкын болгаш диверсия кылдыр санап турган. Шиитпирген киижилериңиң албан болгаш амыдырал-чуртталга-даа талазы-биле ужуражыышкынынарын антисоветчи чыгыышкынар кылдыр санап, оларның үезинде организацияның киржикчилери антисоветчи националистиг чугааларны болгаш агитацияны чорудуп турган деп көрүп турган.

Хыналарны кылганының соонда ССРЭ-ниң Дээди Судунуң Шериг коллегиязы Кол шериг прокурорунуң 1953 чылдың май 23-те үндүргеч түңнелин ёзугаар А. Ш. Агбан, О. С. Монгуш болгаш өскелериңдаа талазы-биле КАМ-ниң шериглериниң шериг трибуналының 1952 чылдың октябрь 21-деги шиитkелин күш чок болдургаш, ону чедир истеп көөру-биле херекти дедир чоруткан. Ол кеземче херээн катап истеп көрүп турганының үезинде ИХМ-ниң истелге органнары ол кеземче херээн агартпас чылдагааннарга үндезилээш, тодаргайлааргa, ол херек талазы-биле чыгдынган бууруддадыр барымдаалардың четпезиниң ужурундан болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1953 чылдың марттың 27-деги Чарлыын ёзугаар келдерел актызы-биле холбаштыр соксаткан турган.

ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязы 1953 чылдың ноябрьның 14-те К. Х. Эмер-Сарыг, С. Ш. Сериң-оол, К. А. Седип, Д. Ч. Какпаанак, С. Б. Олакай оларга онааган шиитkелди күш чок болдурган болгаш айыттынган киижилериң хөделиишкиннеринде кем-керек үүлгедиишкининиң составы чок болганы дээш херекти соксаткан.

Буруудаттырган В. С. Чүльдүмүүң талазы-биле херекти соксадырының дугайында истелге органнарының доктаалдарын барымдаалап көргеш, Барын-Сибирь шериг округунуң Шериг прокуратуразы 1953 чылдың декабрьның 16-да ооң буруу чогуунуң дугайында үзе шиитпирлээн.

«Сүт-Хөл хереэниң» талазы-биле чамдык үндезин чок черге шиитпирген киижилерни ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының суд чуруму-биле агартkанының соонда, СЭКП Тываа обкомунуң бюрозу 1953 чылдың декабрьда болгаш 1954 чылдың январьда болгулаан хуралдарынга ИХМ-ниң Эргелелиниң чамдык удуртукчу ажылдакчыларының болдурганы социалистиг хообілу-дүрүмнүү үрээнiниң фактыларыл болгаш область прокуратуразының чамдык удуртукчуларының политиктиг тоомча чок чоруунуң фактыларын принципиалдыы-биле буруу шапкан. Ынчаарда ИХМ-ниң Тыва автономнуг область талазы-биле Эргелелиниң начальниги И. Н. Смирновту, область прокурору И. К. Бакулинни болгаш ооң оралакчызы К. Б. Даш-оолду ээлеп турган албан-дужаалдарындан хостаан. Херектиң материалдарын мегелеп кылып турган болгаш истелгениң хоруглуг арга-методтарын ажыглаан, билдингир-ле буруу чок киижилерни үжүрдүрүм чокка тудуп хоргудааш, шиитпирген ИХМ-ниң байысаакчыларын болгаш оперативтиг ажылдакчыларын партиядан үндүргеш, ажылындан дүжүргеп турган.

Партия обкомунуң бюрозунуң болгаш ооң бирги секретары С. К. Токаның талазындан ИХМ органнарын четпес удуртуп турганының түңнелинде ИХМЭ-ниң ажылынга улуг частырыглар болгаш чамдык ажылдакчыларның талазындан социалистиг хообілу-дүрүмнүү үрээшкиннерни бар бооп турарын СЭКП обкомунуң бюрозунуң доктаалдарынга айыткан.

Республиканың прокуратуразы 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чок черге репрессияга таварышкан киижилерни агартырының талазы-биле ажылды үргүлүлеп турган, Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди-биле кады истелге органнарының «Сүт-Хөл хереэниң» талазы-биле хүлээп алгылаан шиитпирлерин база катап хынаан. Ынчангаш А. Ш. Агбан, Д-К. М. Монгуш, С. Б. Ооржак, Д. С. Монгуш, О. Ч. Күдерек, О. Ч. Чанчин, О. Ш. Донгак, К. Б. Монгуш оларга хамаарышкыр кеземче херээн херек талазы-биле чыгдынган барымдаалардың четпезиниң ужурундан, а А. Д. Монгуш, Б. К. Ондар, О. С. Монгуш, О. Б. Дунур, Д. Ч. Сарыглар, О. Ш. Базыр, Н. Е-Ш. Монгуш, О. У. Чотпа оларга хамаарышкан кеземче херээн келдерел актызы-биле холбаштыр соксадырының дугайында 1953 чылда хүлээп алдынган шиитпирниң шын эвес болгаш херекте бар барымдаалар чөрүшкек бооп турарын илереткеп.

Ынчангаш Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1989 чылдың майның 12-де доктаалы-биле адаттынган киижилериң хөделиишкиннеринде кем-керек үүлгедиишкининиң составы чок болганы дээш херекти соксаткан.

Ынчангаш 22 кижиге хамаарышкан «Сүт-Хөл хереэниң» талазы-биле кеземче истелгезин соксаткан болгаш олар бүрүнү-биле агартынган деп санаттынып турар.

СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының материалдарын чугаалажып көргеш, СЭКП обкомунуң бюрозу «Сүт-Хөл хереэ» деп адаар херек талазы-биле 1952 чылда репрессияга таварышкан Ооржак Шыырапович Базырны, Монгуш Самбаевич Дажыны, Сарыглар Чалзапович Доржуну, Ондар Балыкович Дукурну, Монгуш Савакыович Очур-Седипти СЭКП-ниң хүрээлениңе катап тургускан.

О. Ш. Базыр 1948 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Калинин аттыг колхозунуң даргазынга ажылдап турган.

О. Ш. Базыр нүүл-меге медээлерге үндезилээш, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бюрозунуң 1952 чылдың май 12-де хүлээп алган доктаалы-биле партия кежигүнүнден үндүрткен Сүт-Хөл районнуң девискээринге хөделип турган контрреволюстуг, националисчи организацияның удуртукчуларының бирээзи дирткеш, хоругдаттырган.

Херек үүлгеткенииниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору О. Ш. Базырның кеземче херээни 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

М. С. Дажи (Д. С. Монгуш) 1946 чылдың июньдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Киров аттыг колхозунга бригадирлеп ажылдап турган.

Сүт-Хөл районнуң девискээринге хөделип турган контрреволюстуг, националисчи организацияның кежигүнү дирткеш, 1952 чылдың апрель 9-та хоругдаттырган болгаш шиитпирген.

СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бюрозунуң 1952 чылдың апрель 19-та хүлээп алган доктаалы-биле М. С. Дажи СЭКП кежигүнүнден үндүрткен. Херек үүлгеткенииниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору М. С. Дажиниң кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

С. Ч. Доржу 1942 чылдың декабрьдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозунга склад эргелекчилеп ажылдап турган. Сүт-Хөл районнуң девискээринге хөделип турган контрреволюстуг, националисчи организацияның киржикчизи дирткеш, 1952 чылдың июнь 15-те хоругдаттырган болгаш шиитпирген. СЭКП Тыва обкомунуң 1952 чылдың октябрь 8-те болган бюрозу С. Ч. Доржуну партия кежигүнүнден үндүрген.

Херек үүлгеткенииниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору С. Ч. Доржунуң кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

О. Б. Дукур 1940 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң «Сталинчы орук» колхозунга бызаңчылап ажылдап турган. Сүт-Хөл районнуң девискээринге хөделип турган контрреволюстуг, националисчи организацияның кежигүнү дирткеш, 1952 чылдың июль 9-та хоругдаттырган болгаш шиитпирген.

СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бюрозунуң 1952 чылдың июль 29-та хүлээп алган доктаалы-биле О. Б. Дукур СЭКП кежигүнүнден үндүрткен.

Херек үүлгеткенииниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору О. Б. Дукурнуң кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

М. С. Очур (О. С. Монгуш) 1940 чылдың январьдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Киров аттыг колхозунуң даргазынга ажылдап турган. СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң 1951 чылдың ноябрь 3-те болган бюрозу болгаш СЭКП Тыва обкомунуң 1952 чылдың март 12-де болган бюрозу М. С. Очурну СЭКП кежигүнүнден үндүрген.

М. С. Очур 1952 чылдың эгезинде контрреволюстуг, националисчи организацияның киржикчизи дирткеш, хоругдаттырган болгаш шиитпирген. Херек үүлгеткенииниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору М. С. Очурнуң кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

К.-С. А. Седип 1939 чылдың августан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга чеди чыл школазын директорлап ажылдап турган. 1952 чылдың ноябрь 29-та контрреволюстуг, националисчи организацияның киржикчизи дирткеш, хоругдаттырган болгаш шиитпирген.

СЭКП обкомунуң бюрозу 1953 чылдың январь 5-те К-С. А. Седипти СЭКП кежигүнүнден үндүрген.

ССР Эвилелиниң Дээди судунуң шериг коллегиязы херек үүлгеткенииниң барымдаазы чок болганы-биле К-С. А. Седиптиң кеземче херээн 1953 чылдың ноябрь 14-те соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

Бо «херектиң» талазы-биле агарткан дараазында киижилерни СЭКП обкомунуң бюрозу 1953—1956 чылдарда СЭКП кежигүнүнүң хүрээлеңиңе катап тургускан:

Анатолий Шудакович Агбан 1933 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган, 1952 чылдың июль 26-да хоругдаттырган.

Монгуш Мычаа Дин-Кара ... 1938 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозунуң даргазының оралакчызынга ажылдап турган, 1952 чылдың май 19-та шиитпирген.

Күжүгет Кара-Хунаевич Эмер-Сарыг 1941 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, 1950 чылдың сентябрьга чедир партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга ажылдап, хоругдаттырарының мурнунда Кызыл-Мажалык МТЗ-ниң директорунуң политкезек талазы-биле оралакчызы чораан. 1952 чылда хоругдаттырган.

Сарыглар Шодук-оолович Серин-оол 1943 чылдан СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң прокурорунга ажылдап турган, 1953 чылдың март 22-де шиитпирген.

* * *

СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының материалдарын чугаалажып көргеш, "СЭКП обкомунуң бюрозу Чадамба Дондук Монгушту (өлгенiниң соонда), Шалык Идамович Лопсан-Самбууну (елгенiниң соонда), Монгуш Толчунович Сайынны, Бүрбү Санаевич Сатты, Хертек Ундургуевич Чүлдүмну партияга катап тургускан.

Ч. Д. Монгуш 1925 чылдан партия кежигүнү, ТАРның Барыын-Хемчик кожуунунуң Аянгаты сумузунга МЧАЗ даргазынга ажылдап чораан, Барыын-Хемчик кожуунга советке удур организация тургускан дирткеш, хоругдаттыргаш, шиитпирген. РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 18-те бодунуң шиитпири-биле Ч. Д. Монгушка хамаарыштыр шиитkелди күш чок болдурган болгаш херек үүлгеткенииниң барымдаазы чок болганы-биле соксаткан. Л.-С. И. Шалык долузу-биле агартынган.

Б. С. Сат 1942 чылдан бээр партия кежигүнү, Улуг-Хем районнуң Жданов аттыг колхозунуң механизатору боон ажылдап турган. 1951 чылдың июнь 28-те партия Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаалы-биле ол үеде Тывага контрреволюстуг бөлүктүң удуртукчуларының бирээзи деп саналтырып турган Хемчик-оолдуң уруу-биле өг-бүле тудуп, политиктиг серемчилелин кошкатканы дээш партиядан үндүртkен турган.

Х. У. Чүлдүм 1938 чылдан бээр партия кежигүнү, Улуг-Хем районнуң Хөндергей суурунга башкылап ажылдап турган. 1944 чылдың май 5-те партия Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаалы-биле контрреволюстуглар-биле чоок төрел харылзаалары дээш ТАРН-дан ВКП(б) кежигүнүнге киржиринден аңаа ойталаан. Сөолүнде барып Х. У. Чүлдүмнүң контреволюстуг ажылчорудулга дээш бууруддатырып турган төрелдери долузу-биле агартынган.

Эскериглер

ТЫВА ДЫЛДЫГ ОРУС ООЛ

Самагалдай суурнуң столоваязынга эртен эрте чемненип ор мен. Канчангаш-ла, кассир: «Чүнү алдыңар, ооллар?»—деп айтырыг салыптарга, ала-чайгаар бакым көдүрүп келдим. Бетинде шала элээди оолак: «Ийи ийи дугаар, ийи шай, дөрт хлеб» — деп тывалап илдик чокка харыылады. Бир эвес ол оол орус эвес турган болза, ында онзагай чүве чогу шын.

— Адыңны кайызы дээрил?

— Саша Положинский-ле.

— Каш класста сен?

— Бо даштын долу эвес ортумак школаның 7 класында өөренип турар мен.

— Тыва школада өөренип турар-дыр сен. Төрээн дылың кандыг дылыл?

— Ада-ием чиңгине орус улус. Мында сүт заводунда ажылдап турарлар. Өгде чаңгыс мен «арыг» тыва болдур мен ийин. Ынчангаш төрээн дылым — тыва дыл...

ОМААШ БОЛЗА

Самагалдай столоваязының ажыл-ижи көскүзү-биле экижээн чер болду. Шайы, чеми үргүлчү изиг, столдары арыг турар. Өртек-үнези база өй-тап. Ынчалзажок даады баарга эттинмес, карак өөр үүрмек четпестер катаптавышаан, «таптаашкында» хевээр. Чижээ, чем салып алыр диспижектерни чүге-ле ийик, ээлчегниң бажында чыый салып каан чытса-ла чыдар. Чемненир дээш келген кижи ону алыр дээш будун зал кежир маңнаар. Кезек үе болгаш арыдыр аштаан диспижектерни турза чогуур черинге аппарып салып турарының аргазы черле бар ышкаш. Ол ышкаш кассир чанында омааш, серээ салыр тускай саваларны белеткеп кылып каан турбуже, кижи оларны дилеп падын бараар. Изиг, амданныг аъш-чем чооглаан кижиниң сагыш-сеткилин эки бараан болуушкун улам-на өөртүр дээрзин столовая коллективи (директору В. О. Норбу) утпаза чогуур.

«ЧОДАҢ СЫНА» БЕРБЕЗИН

Төрээн тыва дылывысты бокталдырбас талазы-биле хой-ле чугаалажып келдивис. Ийет, чугаа чугаа хевээр артып турар. СЭКП Тес-Хем райкомунуң, райкүүскомнуң адаккы каъдында аңаа барган кижиге ажыктыг чарлал-бижиктерни, дыңнадыгларны үргүлчүүң аскан турар чер. Ында «Профессия аайы-биле тергиннер» деп «хайнак» эгелиг даңзыда албан, организация черлериниң ат-бажын даады орустан бижип каан болур чорду. Оон туржук, районнуң округ сонгулда комиссияларының даргаларының семинарында бир ўлуг албан-дужаалдыг дарга чугаазында даады: «Доверенное лицо», «Регистрация», «Центризбирком»... деп сөстерни ажыглап келди. «Бүзүреттирген кижи», «Бүрүткел», «Төп сонгулда комиссиязы» деп чиңгине тыва сөстер турда-ла.

«ӨСКҮС» БИЛЕТ БЕЗИН ЧОК

Ол хүн Ак-Эрик чоктаар автобус Самагалдайга ёйшаанда маңнадып келди. Ийи кассирниң та кайызы ол хүн ажылдаар турган чүве, Харын оларывыс сураг. Чолаачылар шактарынче көрүп, кезек манап тура, кыштың соогунда даштыгаа улустуң тургузуп турар эвес, киирип келди. Бирээзи көпеекти чыып карманнап-ла тур. Арта санавас. Халас кежикти канчап санаар. Белекке алган аъдының аксын ажып, диштерин көрбес чүве дээн. Автобус-даа чык долган, чоруур үе-шак ашкан. Шимчеп үнүптүвүс. Ак-Эрик суурга келгеш, чамдык улус билет айтырарга, руль артында орган чолаачы: «Билет кайда боор» деп харыылап каан ола...

Кады чорааным улуг, биче пассажирлерни дилээн ёзугаар халас эвес-даа бол дуюкаа чедирип каан «ачы-буянныг» автобузувустуң дугаарын бижип алган мен: 30—37 ТВЛ. Эртенинде дедир ээрде көрүп олурарымга, «чалгаараваан» кижи кассирден билетти барып садып алыр, чалгаазы хайынган кижи демги-ле билет чок чолаачыларның адыжыче төлевирни кинр каап каар мындыг болчук. Борта ындыг үр эвесте Тес-Хем-биле кожа Таңды районнуң төвү Бай-Хаак суурнуң автовокзалынга тура, бир мындыг эки чүүлдү эскердим. Межегей, Кочетово баргаш, дедир ээр автобустарны кассирлерниң бирээзи ыяап-ла үдеп чоруур боор чорбадыве. Ынчаарга күрүне акшазының алыксак-чиксек чолаачыларның орук олчазы анаарынга доктар, моондак болганы ол. Бо эки үлегер-чижекти Тес-Хемниң А. Д. Соянга удуртkан автостанция коллективи эдерери күзенчиг.

Седип МОНГАЛ.

Айтырыңар, харыылап берээл

Мехлис деп кымыл ол?

«Совет шериг полководчуларының сактыышкынарын номчуурга, Мехлис деп кижиниң ады бо-ла таваржыр-дыр. Дайын үезинде Сталин-биле кады ооң кабинединге олурган болгулаар. Ону бодаарга, улуг-ла эргедужаалдыг чораан кижи болгу дег. Ол чогум чүү кижил, кандыг националдыгыл, чүнү кылып турганыл, сөөлүнде канчап барганыл? Бо айтыгларга тайылбырны солуп дамчыштыр бээрин диледим» деп, Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозта К. Күнчүн редакцияга бижээн.

Номчукчуунуң айтырыгларынга допчу харыыны моон адаанда парладывыс.

Л. З. Мехлис Сталин үезинде, шынап-ла, улуг албан-дужаалдарга турган. Лев Захарович Мехлис 1889 чылда төрүттүнген. Литва чурттуг еврей националдыг кижи-дир. 1953 чылда, 64 харлыында өлген. 1918 чылдан бээр партия кежигүнү турган. 1930 чылдан «Правда» солуннуң редакциязынга ажылдаан. 1937—1940 чылдарда Ажылчын-Тараачын Кызыл Армияның Политиктиг кол эргелелиниң начальниги, бирги ранганың армия комиссары, амгызы-биле алырга, армия генералы. 1940—1946 чылдарда — ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы болгаш ССРЭ-ниң Күрүне контролюнуң улус комиссары. 1946—1950 чылдарда — ССРЭ-ниң Күрүне контролюнуң министри. 1941-1942 чылдарда ССРЭ-ниң Камгалалдың улус комиссарының оралакчызы албан-дужаалды дажырлап турган.

Л. З. Мехлис 1934 чылда партия Төп Комитединиң кежигүнүнге кандидат кылдыр. 1939 чылда кежигүнүнге соңгуткан. 1937—1950 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады турган. Мехлис — бодунуң үезинде Сталинниң бүзүрелин болгаш идегелин чаалап алган кижилериңиң бирээзи. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге «аштап арыглаашкынны» чорударынга, биргээр чугаалаарга, кем-бууру чок шериг кижилерин репрессияга таварыштырарынга К. Е. Ворошиловтан ол дудак чокка киришкен дугайында материалдар төөгүнүң архив документилеринде бар.

Барыын талакы Онза шериг округунуң командылакчызы турган, Совет Эвилелиниң Маадыры армия генералы Павловту, ук округтуң штаб начальниги генерал Климовскихти болгаш өскедаа генералдарны бууруддадырынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринде дээди хемчег-биле шиндеринге Мехлис кол рольду ойнаан. ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрүне контролюнуң улус комиссары, фронтунуң шериг чөвүлелиниң кежигүнү бедик албан-дужаалдарын Мехлис ажыглавышаан, генерал Павловтуң баштайгы байысаалгазын боду кылган. Совет хоойлунуң негелдезин ёзугаар алырга, кандыг-даа ындыг байысаалганы шериг прокурору эгезинден бээр кылыр ужурлуг турган.

Барыын талакы фронтунуң командылакчызынга 1941 чылдың чайынында Совет Эвилелиниң Маршалы С. К. Тимошенкону томуйлаан сөөлүнде ол фронтунуң шериг чөвүлелиниң кежигүнүнге Л. З. Мехлисти томуйлаан. Совет Эвилелиниң баштайгы Маршалдарының бирээзи С. К. Тимошенко шериг херээн тергиин эки билир, киижилерни дыңнап-даа, хүндүлеп-даа шыдаар, бедик культурлуг полководчу чораан. А Мехлис оортан сыр өске: хорадаачал, кедергей изиг, албан ёзунуң чугаазынга безин каржы, киижилерни куду көөр сөстерни ажыглаар кижи турган. Мехлис шериг херээн кошкак билир, ол хирезинде-ле фронт командылакчызының херээнге холгаарлап, аңаа дуза чедирерден туржук, моондак кадып турган. Ынчангаш ону дедир кыйгыртыр дугайында айтырыгны Маршал С. К. Тимошенко Дээди Көл Командылалдың мурнунга тургускан. Удавааңда Мехлисти Барыын талакы фронтунуң шериг чөвүлелиниң кежигүнүнден хостаан.

А. ДУГЕРЖАА.

Кызылда «Радость» ансамбльдың бичии артистери Тываның алдар-сураглыг артистери-биле бир концерт көргүзүүлериниң соонда, чурукка тыртырганы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧУРУКТА: тургустунганындан бээр үр болбаан «Тыва» ансамбльдиң артизи Октүп Монгуш хөгжүм шин театрынга болган концертке «Тооруктуг долгай Таңдым» деп улустуң ырызын хөгжүмчү эштериниң үделгези-биле ырлап турганы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ҮЕ-ШААНДА ЭДЕР

Ниитилел сайзыралынга үе-шагның аайы-биле өскерлиишкиннер, чаартылгалар, чөрүлдээлер, угаанбодал туруштарының демисели албан турар келир. Ону амыдыраддан, төөгүден көрүп чор бис.

Ол чок болза, сайзырал турбас. Тургустунуп келген байдалды бүгү талазыбиле ооренип көргеш, кара чаңгыс шын орукту шилип аары — белен эвес айтырыг.

Ынчалза-даа политиктиг частырыглар хөйү-биле кылдынган. Оларның эң айыылдыг чүвези — кижилерниң амы-тыны-биле холбашканы. Бодунуң үезинде албан-дужаалдыглар боттарының кежин камгалаан, янзы-бүрү аргалар-биле кижилерни чок кылырын чок кылып, амыдыралдың улуг оруундан үндүр кызарын кызып, оларның боттарының, дөргүл-төрелиниң салым-чолун канчаар кемдеткенин парлалгадан номчуп, телевидениеден көрүп чор бис. Эң кол чүве — ышынны кижилер дириг чораан көрген болза эки, чок кижилерни мактап-бактаары хөлүн эрттир орай.

Национал айтырыгны көрүп көрээли. Ол чүгле бо хүнде тургустунуп келбээн — ону үе-шаанда көрбээчеңнер, билбээчеңнер, оюп эртип келгениниң түпкелинде, бо хүннерде чидигленип келген. Чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг, үезин келир болгай.

Бир шагда ада-невис төрүп берген, чонувус байлаа — тыва дылывыс уттуп, «эргинин шажынчы артыышкыны» деп алгаш, өгбелеривистиң чаңчылдарын, төөгүден кедип келген хевивисти, эт-севивисти ырадыр шывапкан бис. Оон хая көрүнүп кээривиске, культуравыс, төөгүвүө ол болган, ам ону катап чыып, ону бодувуска-даа, өскелерге-даа чарбып, канчаар-ноорул деп бажывыс ыыдыр маргыжып, хуралдап турар бис. Ону үе-шаанда эскериптер, чугаалаптар кижилерниң саналонаалы үезинде база үне чок турган. А ынчангы «мерген угаанныглар» ону ожаваанар.

Шажын-чүдүлгелиг тыва кижилер чыглып, сагыл четтирер бажың-балгат хөлезилеп, хүрээ-хиит тудар акша-хөреңги чыыр деп-даа турар-ла-дыр.

Шаандакы «хувискаалчылар» лама-хамны тарадыр сывырган, архитектураның, культураның эртинези — хүрээниң тудугларындан безин сестип, чок кылып каапканы чаа чүүлдерни эчизинге чедир сайгарбас, халымак чоруктун уржуу ол-дур.

Найысыладың улуг бүдүрүлгелеринде национал кадрларның деңзигүүрүн санап көөрге, көңгүс харык чок аввэш деп бижээн болду. Эртем-биличиглиг-даа, ажылчыл-даа тыва кижилер аввэш эвес болгай. Оон түпкелинде көдээде эът-түү, дүктү будүрүп, мал малдап турар кижилер Кызылга баргаш, аъш-чем чиптеви, дүн чарын аары, эмчидомучга кирип алыры берге, оон кедерезе, амша-хөреңги, идик-хевин былаар, амы-тынга кыжаның келир таварылгалар бары чажыт эвес.

Ийе, тыва чон Советтиг Тыва үезинде акы-дүңмалышкы чоннарның ачызында чечектелип хөгжөөн, эртем-билиг, культуравыс бедөөн.

Ынчалза-даа Сибирьниң национал девискээрлеринге бодаарга, дыка хөй көргүзүглер-биле чыдып калган бис. Чонувустуң төөгүзүнүң үе-чадазының аайы-биле хөгжүп олурар хире-шаадаа ол. Ооң-биле холбашкан бистиң четпестеривисти чамдык тыва эвес националдыг, чүвени чедир угаап билбес кижилер улуургак, кыжырымак хөөннер-биле көөр, «алалай» бээр тавырылгалардан маргылдаалар, үскүлежиишкиннер амыдыралга болу бээр. Ынчангаш суртаал ийи талалыг турар ужурлуг.

Өске талазындан тыва кижилериң аразында черчурт, националын ажылхерек, культурлуг аажыл-чаңы-биле эвес, куруг черге аксын, хөрээн дөгээр чүүлдер, өскерликчи хөөннерни көргүзе бээр тавырылгалар улус аразынга найыралы, хүндүткелдиг хамаарылганы үреп болур. Кандыг-бир нацияның төлээзи багай чүве кылып каан болза, ону шупту чонга «хептей шавар» чорук үндезини-биле шын эвес деп бодаар мен. Кандыг-даа чонда эки-багай кижилер бар, ден-дески чүве чок. Ынчангаш кыжырымак, улуургак сеткил улус аразының найыралынга улуг хоралыг деп бодап чорууг мен.

Владимир СААРЫМБУУ.
Мутур-Аксы.

Кем-херек үүлгедир чоруктарны узуткаары дээш

ЭКИЖИДЕРИН БОДААЛЫҢАР

Республикада болгаш районнарда корум-чурум дугайында соолгу үеде «Шынның» арыннарынга дувурел-биле бижип, чамдык ыыдыг фактыларны ажыыбиле чырыдып турарынга чөпшээрешпес арга чок.

Бистиң «Искра» совхозтуң девискээринге, агитквартладларга чогаалчы А. Даржайның чонга Ажык чагаазын таныштырып, корум-чурумну канчап экижидип алырыл деп айтырыгны чон-биле сүмележип, хуралды эрттирдивис. Суурувуста байдал эки эвес. Ок-бижек тудуп, кем-херек үүлгеди берги дег фактылар, күштеп-күүлээшкиннер-даа тургулаан. Хөйнинти черинге азырик кээр, аътты шапкылажыр, сонга буза шавар чоруктар бар. Школаның, эмнелгениң сонгаларын буза шаап каан, элээп үе иштинде сонгалар ойбак турган болгай.

Кем-херек үүлгедир кижилерни бистиң суурда тодарадып шыдавас, билдириишкин, хомудал киирбээнинге сылдаар чаңчыл Чадаана көдээ Советинде быжыы-биле ижиккенин кижи кайгаар. Билдириишкинин хамаатылар дедир алгаш баар-дыр деп, көдээ Совет секретары ынчаар тайылбыр берип каар. Ол шын бе? Билдириишкинни чүге дедир суунуп турарыл, херекти чүге сайгарбайн, дүржоктарны амдажыдып, бажын суйбап турарыл?

Көдээ Советтиң шак ындыг сула хөөнүн билип алгаш, болган херектерни шуут чажырып, базып турар апарган.

Ынчангаш декабрь 5-те болган чон хуралынга «Шынга» үнген бистиң суурувус дугайында материалды корреспондент сайгарып кээрге, корреспондентиниң бодун, «Шын» солуунну буруу шаап турганы канчап-даа таарышпас.

Көдээ Совет күүскомунуң даргазындан эгелээш, Культура бажыңының директору шупту чүве эки, корум-чурумнуг бис, ыыдыг чүүлдер болбаан деп «Шын» солуунну буруудаткан болгай. А чонну «дидир-дидир» чугаалаар хончулар деп буруудатты. Ол шын эвес. Суурда байдал дугайында фактыларны, күштээшкиннер болуп турганын Д. Хомушку, Т. Саал болгаш өскелер-даа хуралга бадыткап чугаалааннар.

А кажан арага талонун чон бадылай бээрге, чурум чогувус дугайында чугаалар оон-моон үнүп эгелээн. Мону чүү деп билирил? «Арага чокта безин кандыг ийик силер, ам арага садар апаар болза, маңаа херек чүден-даа дора болур» — деп, көдээ Культура бажыңының директору алгырып үндү. Ам эки турганывыс ол бе?

«Шын» солунга үнген чүүлдү долузу-биле хүлээп алгаш, моон соңгаар чүүнү кылза экил дээрзин сүмележир турган. Удуртукчуларның эрги туружу-биле артар болзувусса, экини кажан-даа чедип албас бис.

Моон соңгаар кандыг аргаларны ажыглап турган, корум-чурумну экижидип ап болурун школа директору Даш-оол Ооржак коммунистерниң хуралынга шын санал бергенин деткиири күзенчиг.

Кижизидилгеге чүү салдар чедирип болурул?

Күш-ажылчы коллективке кижизидилге. Бригадириин цех, звено удуртукчуларының коллективиниң кежигүнү, ооң салым-чолу дээш харыысалгазын, кижизидикчи ролюн улгаттырары. Чурум үрээннерни баштай аңаа сайгарып, хемчээн алыры чугула.

Хөй-ниинти организацияларының ролю. Кайы-даа коллективтиң хөй-ниинти организациялары ажылын дээштиг чорудар болза, аңаа чурум эки болуру чугаажок. Социалистиг чарыштың негелделерин тодаргай ажылдап кылгаш, удуртулганы боттуг башкарары чугула.

Эш-өөрүнүн салдары. Кады ажылдап турар ажин эки орукче углап, эде сургажып, хостуг үезин шын, чөп ажыглаарынга чаңчыктырары.

Библиотеканың ролю. Солун номнар дугайында дискуссия, диспут, конференцияларны чүге организастап болбазыл? Көдээ Культура бажыңында библиотеканың ажылын удуртулга болдурары чугула.

Телевизорлар багай көргүзүп турар. Ону экижидер талазы-биле удуртукчулар негелдени тургустпайн турар. Кайы-бир черге, чоокка телевизор белиин тургусса кандыг деп. Ачы-дуза чедирилгезинниң хандырылгазы кошкак тургустунган.

Солуннарга үнүп турар чүүлдерни сайгарып, кижи бүрүзүнүң медеренге чедир тайылбыр ажылын чорудары чугула. Киноларны чүгле көргүзүп каар боордан башка, ооң сайгарылгазын, пропагандазын чорутпайн турар. Моон саналдарым ындыг.

Александр МОНГУШ.
Башкы.

ТВ Телевидение

ЯНВАРЬ

Понедельник

ЯНВАРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Улусчу хөгжүм хереклелериниң оркестрлериниң концерти. 9.05 «Агаар чок черге кээп дүжери». Уран-чечен фильм. 10.20 «Дириг амытаннар оранында». 11.20 «Он ийи сандай». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 13.35 — 14.35 Телефильм. 15.30 Д. Шостакович. Концерт. 15.50 «Аваң, ачам база мен». 16.20 Уруглар шагы. 17.20 Депутат Сергей Коневтиң үнелелдери. 18.25 Коллаж. (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Вьетнам дугайында телефильм. 19.45 Поззия минуталары. 19.50 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.50 «Сөс». деп литературжу уран-чечен программа. Чехов болгаш амгы үе. 23.55—00.30 Суг полозу. Делегей турнири. ЦСК ВМФ —«Шпандау-04». (Барыын Берлин).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. А. С. Пушкин. «Евгений Онегин» каастала чуруктарында база музыкада. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Ховар үнүштерни камгалаары. 10.55; 11.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Өгбүле академиязы. 12.05 «Дедир кижи». Барымдаалыг фильм. 12.25 «Балконче үнген айыылдыг эжик». Уран-чечен фильм. 13.50 «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 14.00 — 15.15 «Хлеб—чүве ады». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 «Арендаторлар». Телефильм. 17.45 И. Брамс. Конверт. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалаттур тур бис». «Чурттаар оран-бажың—2000», «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 Барымдаалыг фильм. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20,15 «Ажык чугаа».

МОСКВАДАН

21.20 «Чөөн Сибирь». 21.30 Аныяк кино. Ираклий Квирикадзениң мастерскалзы. 23.15—23.45 «Австралияже чадаг четкеш кээп болур, апарганда». Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Улусчу чогаадылга». 19.30 Кодээде кадык камгалал черлериниң дугайында. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — 21.20 Музыкалыг телеабонемент. «Пастернактың салым-чаяаны».

Вторник

ЯНВАРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Москва). 10.20 Уруглар шагы. 11.20 «Он ийи сандай». «Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.25 Коллаж (реклама. чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 3-ки сериязы. 14.20 — 14.40 «Ол болган... болган...» 15.30 «Левша» ансамбльдиң концерти. 15.50 Уругларга фильм. «Уругларының уругларына ырылар». 17.00 Компьютер-биле чугаа. 17.45 «Экии, музыка!». 18.30 «Үе». 19.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». Телекөвүрүг Москва — Киев — Ташкент. Республика база чер-чер Советтеринче сонгулдаларга уткуштур. 19.50 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кырганнар херээ». В. Шукшиниң рассказтарын үзүгаар телешин. 22.45—23.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сметанниковтуң база ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң орус улустуң хөгжүм хереселдериниң академилиг оркестриниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Сугнуң ажыглалы болгаш ооң камгалалы. 8.55; 9.55 «Аквариум». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Куш ажыл-агыйы. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 Барымдаалыг фильм. 12.20 «Гангстер болбас мен, эргимим». Уран-чечен фильм. 13.30 Ритмниг гимнастика. 14.00—15.20 «Хлеб—чүве ады». 8-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Уругларның танцы ансамбльдериниң концерти. 17.50 Телефильм. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Хөй-ниинти көрүүшкүн. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң артистериниң концерти. 20.45 Медээлер. 20.50 «Азия төвү». Программада: Медээлер. Соңгулдаларның идеологтуг хандырылгазының талазы-биле айтырыглар. «Черниң тыртыышкыны». 21.20 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.30 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчыткаңы. «Ыт четкен херээжен». Уран-чечен фильм. 23.00—00.10 «Юрмала-90».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.15 Музыкалыг телеабонемент. «Пастернактың салым-чаяаны» 21.15—21.30 «Уттундурган аттарның аъш кээп турары. Павел Флоренский».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг телефильм. 9.05 «Кайгамчык чүүлдер арениазы». Бот-тывынгыр цирк коллективтериниң оюн көргүзүү. 9.55 «Кижи. Чер. Октаргай». 10.55 «Чылыг чырык». Телефильм. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.00—13.55 Камера делегейже көрүп тур. 15.30 Нөгаан сайгылгаан. «Бодунарда чараш чүүлге хандыкшылды оттуруңар». 16.10 Индонезия. 16.55 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилериңге литературжу сюн. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Фестивальдың демдектери». Улусчу чогаадылганың III бүгүзевилел фестивалы. 19.30 Поэзия минуталары. 19.35 «Ойнаарак». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...». 23.40—00.15 «Акцент». Авторжу ыры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Харда истер. 8.55; 9.55 «Кышкы хүнде». Телефильм. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Степан Разинге удуртқан таваачыннар дайыны. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Ыт четкен херээжен». Уран-чечен фильм. 13.30—13.55 «Бо бүгү мээң эвес». Барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Видеоканал «Бис». 18.10 Крым татарларының улустуң ырыларын С. Меметова күүседир. 18.30 «Үе». 19.00 «Планета». Делегей программазы. Барымдаалыг фильм. 20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.20 Медээлер. 20.25 Медээлер. 20.30 «Болчаг шагы». РСФСР-ниң улустуң артизи М. Мунзук-биле ужуражышкын.

МОСКВАДАН

21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45—00.00 Эвилелдешкен республикалар студиялары-ның фильмнери. «Мурнундагызы». 1—2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.20 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Херээжеңнер. Хостуг программа. 21.20—21.30 Барымдаалыг фильм.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Өг-бүле академиязы. 9.00 Объектив. 9.30 «Чурттаа, Чер». 10.30 «Подъем» журналдың авторлары база редколлегиязы-биле бүгү-эвилелдиң номчулга конференциязы-ужуражышкынызы. 11.45 Концерт. 12.40 «Шри-Ланка: Коломбодан Галле чедир». Национал байырлал— Хамаарышпас чорук хүнүнге. 13.30 «Кадр, доктаа». Кинодончулал. 14.30. Мультфильм. 14.40 «Спектр». Делегей программазы. 15.10 Киноафиша. 16.10 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Факел биле маска». (Шри-Ланка). 16.35 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш рольдары. «Алёшканың ынакшылы». Уран-чечен фильм. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Кушкун ужудуушкуну». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Ыры-89» фестивальдың түпкел концерти. 23.20 Телекөрүкүнүң спутниги. 23.35—01.30 «Ыры-89» фестивальдың түпкел концертиниң улаштыры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35 Фестивальдың демдектери. 9.05 Телефильм. 9.35 «Баштайгы башкы». Уран. чечен фильм. 11.10 И. Банковский ырлаар. 11.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Авамның холдарын сактып чор мен». Телефильм. 12.10 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 13.10 «Иоланта». Уран-чечен фильм. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Орус чугаа. 17.30 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Эр кижилер. Хостуг программа. 18.30 «Үе». 19.00 «Планета». Делегей программазы. Барымдаалыг фильм. 20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Парлалга клуву». 22.30 Барымдаалыг фильм. 23.00—00.35 «Дүнеки сеанс». «Доктор Джекил биле мистер Хайдының элдептиг төөгүзү». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Адачуртунга ойнаан болур». Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейки дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Мультфильм. 13.35 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Лидия». Уран-чечен фильм. 15.05 Бистиң салгашкыныывыс. 16.05 «Панацея бе, азы Бууразшкын бе». 17.50 Тоолдар база ужураддар оранында. «Золушкага үш тоорук». Уран-чечен фильм. 19.30 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Хостуг танцы. Ленинградтан дамчыдылга. 21.00 «7 хонук». 22.00 Моңге түүддер дугайында додалдар. 22.15 «Ах хая көрүнүп көрзүвүссе». Артистериниң А. А. Яблочкина аттыг Төп бажыңында театржы ужуражышкынынар дугайында сахтышкын-дамчыдылга. 23.45—00.40 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Булактар». 8.45 Латвия ССР-ниң Күртелерадиозу. «Ээп келгени». 9.20 Барымдаалыг фильм. 9.40 «Мурнуу чүктүң тачанказы». Уран-чечен фильм. 11.00 «Чурукку болгаш эрте-чагырга». 12.10 «Шупту чүве каптаттынар...» Уран-чечен фильм. 13.25 Чиик атлетика. ССРЭ чемпионады. 14.00 Мультфильмнер. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 «Улусчу чогаадылга» деп видеоблок». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 «Виват, Россия!». «Нева хемнин Орфейи». 21.00 «7 хонук». 22.00 «Трояны тывар». Уран-чечен телефильм. 23.10—00.15 «Бистин чурттап турар оранывыс». «Портреднер эгиттим». Уран-чечен фильм.

КИНО

ЯНВАРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Леди Макбет Мценского уезда»** (16 хар четпээннер кирбес) 9.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). **«Полет навигатора»** (АКШ) 11.20, 13.20. **Видеозал:** **«Зита и Гита»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Солнце в кармане»** 8.30, 11.50. **«Полет навигатора»** 10.00, 13.20. **«Однажды в Америке»** (16 хар четпээннер кирбес) 15.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **Киножурнал** 12.00. **«Жизнь по лимиту»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Ловушка для кошек»** 10.00, **«Один момент»** (Индия, 2 сериялыг) 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Бесстрашный атаман»** 14.00, 16.00, **«Зеленый луч»** 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Нокдаун»** 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). **Видеозал:** **«Застигла меня ночь»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Чудесный лес»** 8.30, **«Зимнее утро»** 10.20, **«Полет навигатора»** 12.10, 14.00, **«Однажды в Америке»** (3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 16.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Окно спальни»** (АКШ) 13.00. **Видеофильм** 16.00, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Один момент»** (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Минэ»** (Турция) 17.30, 19.30 шактарда.

«ДЕКЕЙ-ОО»

Февраль 17-де 12 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чыгыдыышкын бажынынга **тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызының байырлалы болур.**

Байырдал программазында: эң шилиндек ыраажыларның ырлары ийи болгаш үш кижи киржикчилиг ырлар • күүселдези, улусчу артистериниң байыр чедиришкиннери, тыва национал хептериниң конкурузу. Тыва АССР-ниң бүгү районнарындан ыраажылар аңаа киржир.

Билеттерни ажыл хүнүнериңде 9 шактан 18 шакка чедир республиканың эртем-методиктиг төвүнүң бажынында садып турар.

Танцы болгаш ниити ыры бөлүүнге **ойнаар кижилерни** немей хүлээп алырын ырының болгаш танцының хоорайда **улусчу ансамбли** чарлап турар.

Танцы бөлүүнүң кичээлдээр хүннери: **понедельник, среда, пятница 18 шактан 20 шакка чедир.**

Ниити ыры бөлүүнүң кичээлдери вторник, четверг хүннеринде 16 шактан 19 шакка чедир болур.

Ансамбль түр кала өөредилге-бүдүрүлге комбинациязының бажынында ажылдап турар.

Моңгун-Тайга райкүүскомунуң хөй адырлыг чурттага-коммунал ажыл-агый будурулгезинин тывысканы № 82209 санаажылга санныг, 933000—933025 дугаарларлыг лимит чегининг, ол-ла будурулгенин № 161—171 доверенностарының читкенин барымдаалаан, оларны күш чок деп санаар.

662000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер: ◆ авр тийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдызы — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуң келбейн бар-гында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үвер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Заказ № 370.

ТС — 00037.

Кр.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 25 (14225) ◆ 1990 чыл, январь 30, вторник ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

Кыштаглаашкын— шылгалда

Долума Салчаковна Боон —Бии-Хем районнуң «Саян» совхозунуң хойжузу. Ол барык-ла чээрби ажыг чыл дургузунда ниитиниң малын ажаап, кадарып, өстүрүп келген. Эрткен чылын Бооннарның өг-бүлези үш коданнан чыып тургаш, аныяк хураган хүлээп алган.

Кыш — хойжу өг-бүлеге улуг шылгалда. Аңаа олар ыяк белеткениң алган. Кажаазын чаа кылган. Ынчалза-даа ону шыпар чок тутканы: шаараш, соок. Хойжу өг-бүле ону кыштаанга келгеш боттары эдип, дуглаар ужурга таварышкан.

Коданда малын ам тургузу азыралче киирген. Сиген, саваңны совхоз дүжүрүп берген. Сугну база эккеп берип турар. Ону чылыткаш, хураганнарын суггарып турар. Амдыызында оларның коданында байдал багай эвес.

ЧУРУКТА: хойжу Д. С. Боон.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгулдаларга уткуштур

ЧОННУҢ ШУУЖУУ ҮЗҮКТЕЛБЕС

Участок комиссиялары РСФСР, Тыва АССР, чер-чер Советтериге улус депутаттарынга кандидаттарның бүрүткели доостуру билек, соңгулдаларга белеткел ажылдарын улам калбарткан. Март 4 чоокшулаан тудум, эрге-чагырганың органнарынга кордакчы боон маргыжып турарларның программалары тодаран, соңгулда мурнунуң демисели чидирленген, суртаал ажылы түлүктелген. Бо хүнерде депутаттың кандидаттары-биле ужуражыышкынар Кызыл районнуң Кур-Чер суурда организастыг эртип турар.

Улус депутаттарының Кур-Чер кодээ Совединиң күүском даргазы Мартый-оол Пильчин «Тиилелге» совхозтуң Культура бажыңының адаккы каъдында бир өрээлге эдертип чедире берди. Ында суурнуң соңгулда участогу ажылдап турар.

Өрээлдиң дөрүнде турар столда ийи кижи чуруттунган, оларның чанында өрар эрин салдыг, шилгедек узун сыныг эр бижиттинген—кызыг-чай чок ажылдап турган черинге кирип ужураштывыс. Оларның бирээзи округ соңгулда комиссиязының даргазы, совхозта профэвилел комитединиң даргазы Маадыр-оол Амыртаа ора:

— Бөгүн № 46 соңгулда округунга Кызыл район Совединге депутаттың кандидады Суге-Маадыр Донгакович Катаан-биле соңгукчуларның ужуражылгазын эрттиринге белеткенип турарывыс бо. Хуралсуглаага чоннуң чыылдазы идепкейжээн — деп дыңнатты.

— Кандидат чүнү кылып турарыл? — деп сонуургадым.

— Фермада ишек кадарчызы, шалыпчы ажылчыывыс—дижип, аңаа олурганнар харыылады.

Кудумчулар аайы-биле ындыг ужуражылгалар суурга хүн бүрү болуп турар. Черле ынчаш, курчержилер март 4-те болур соңгулдаларга багай эвес белеткелдиг кел чоруур.

Комиссия кежигүннериниң ажылдап орар өрээлин көрүштүг кылдыр дерээн. Хамык-ла эргежок чугула дыңнадыгларны хана долдур аскылап каан. Оларны чаартып өскертиринге, чуруп бижиринге комиссия кежигүннери К. Н. Кара-оол, Ч. Д.-С. Ондар кызымаккайын көргүзүп, төлептиг үлүүн киирип турары демдеглексенчиг. Улуг ама саазыннар долдур парлап тургаш чараштыр бижиир, чурууру ындыг-ла амыр эвес болгай. Ону кижи болганы кыла-даа албазы билдиңгир. Ынчалза-даа К. Кара-оол биле Ч. Ондар даандырган ажыл-херектиң харыысалгазын ханы билип, каасталга ажылдарын ылап эки кылганын кым-даа мактаар. Ханада астынган шак ол көскү агитация аңаа барганнарның кичээнгейин чайгаар хаара туда бээр.

Депутаттарның кандидаттарынга депшиттиргеннериниң даңзызын, оларның соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирер графигин, соңгулда комиссияларының РСФСР, Тыва АССР, чер-чер Советтериниң аайы-биле составын стендиде делгеп көргускен. Соңгукчулар аңаа баргаш, соңгулдалар дугайында сонуургаан айтырыгларынга чедингир, делгеренген харыыларны билип алыр.

— Ажылыңдан хостаттырган комиссия кежигүннериниң аттарының дужунга демдеглелдерни дораан кылып алзывысса кандыгыл. Кулар Назын-оолович?— деп, күүском даргазы Мартый-оол Оюн-ооловович соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы К. Кара-оолга сүме киирбишаан, чугаазын уламчылады. — Кандидаттарның допчу памдарларын чараштыр бижээш, маңаа азар, чоңга таныштырар бис. Аныяк соңгукчуның булуңун ажыдары көрдүнген.

— Кол ажылдарның бирээзи соңгукчулар даңзызын тургузуп эгелей бердивис — деп, округ соңгулда комиссиязының даргазы Маадыр-оол Аннинович Амыртаа чугаага киришти. — Бадылаашкын эрткен чылгы ышкаш бо өрээлге эртер. Ам бюллетеньнерге кирип турар кандидаттарның аттары ковүдээнин билир бис. Ынчангаш улустуң бадылаар кабиналарын, хааржактарның санын улгаттырарывыс чугаажок.

Кодээ Совет, совхозтуң администрациязы, партком, комсомол, хөй-ниитиң организациялары соңгулда комиссиязының ажылынга дузалажып, ону деткип турары соңгукчуларның сонуургалын өөренип көөрүнге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Соңгулда участогу культура одаа черде турар болгаш, чоннуң шуужуу олче соксаш дивес, соңгукчулар үзүктелбес. Оларны аңаа солун кижилер-биле ужуражылгалар, оюн-тоглаа, кино, концерт манап турар.

Данзы САЛЧАК.
Кызыл район.

Часка белеткел: техника септелгези

«БОТТАРЫВЫСКА СЕПТЕП БОЛУР».

А артык кезектер чедишпес, канчаарыл?

«Кыжын терген, чайын шанаан септе» деп чоннуң үлегер домаа, шынап-ла, бадыткалдыг болгаш чиге. Амгы үеде механизаторлар чымыштыг, харыысалгалыг үүле—техника септелгезинде хаара туттунган. Часкы ховү ажылдары септелгеден аажок хамаажыр. Кыска хуусаада ону доозарынга белен болуру чугула. Бир эвес септелгени шынар чок, карак чаап чоруур болза, алызы барып чай чок бачым үеде хөй-ле шаптараазынарны таварыштырар.

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң МТМ-инге барып, ында механизаторларның септелге чорудуп турары-биле таныжар аргалыг болдум. Септелге мастерскаязының ишти арыг-силиг чылыг, чырыы дегет. Механизаторларның ажылдаткан механизмнериниң, көдүртүр краннарның даажы, демир-дестиң кыңгыраажы кандыг-ла-бир хөгжүм ойнап турганзыг. А оларның хөлүг чугаазы ыяңгылыг дыңналыр. Бир-ле кезек тудуп алгаш, токарь цегинче кирип бар чораан эрни доктаадып мендилешкеш, МТМ эргелекчизин айтырдым. «Аа, Степан Терентьевичиде, ол Минусинск чорукан, орунда машина парыгының эргелекчизи бар. Ону Василий Игнатьевич Иконников дээр, мында кижи бо — дигеш, чанында өрээлче айытты. Узун дурт-сыныг, делгем хөректиг, кижиге келген херээмни чугаалаарымга: — Септелге чоруп турар. Бөгүнге дээр планнаан 20 комбайнның 15-ин септеп дооскан. Чоокку хүннерде септелгеден үш комбайн үнер. Ниитизи-биле 28 комбайн бар. Ооң 8-ин эрткен сезонда ажыглавайн, кадагалалга тургускан турган. Ам септээр ийи комбайнның жаткалары, шнектери, турбиналары чок. Минусинскиниң ажыл-агыйларынга шнектер септедирип дугуржур дээш Федюхинниң чорукканы ол. Эрткен чылдарда үрелген шнектерни чедиргеш, орунга беленин ап турдувус. Эртен Степа оон бир шнек эккээр болза, база бир комбайн белен турар— деп, тайылбырлааш, дужжулгалыг механизаторлар Николай Калининниң, Дагбыш Даржайның, Ензак Борбай-оолдуң, аныяктардан Роман Сундупейнин, Владимир Богылдайның эки ажылын демдегледи.

Совхозтуң № 1 ховү-трактор бригадазы тараа тарыыр болгаш мал чеми белеткээр. Оларда күчүлүг ийи К-700, алды Т-150, илчирбелиг 5 болгаш ЮМЗ, МТЗ маркаларның 12 тракторларын ажылагыйның янзы-бүрү чүүктерин, сиген, саваң сөөртүрүнге ажыглап турар. Бригаданың септекчи звенозу бир-бир МТЗ, ДТ-75, К-700 болгаш Т-150 маркаңың 3 тракторларын септелгеже киирген. Илчирбелиг тракторуңуң илчирбелери, оларны тудуштурар демирлер, өске маркаңыы — поршень бөлүүнүң база коробканың артык кезектери чок. Ынчангаш ажыл саадаан.

Бригадир Владимир Карпенконуң септелге дугайында бодалы мындыг болду: «Ажыл-агыйга септелгени боттарывыс хынамчалыг кылып ап болур бис. Артык кезектер — бир дүгаарында четпес чүве ол. Ол эвес болза, бүгү аргалар бар. Черле ынчаш, машина-тракторуңуң эдилези ээзинден кончуг хамаажыр. Энир чылын Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинге ийи бригададан үреликке 6 шимчедикчини дужаап каан, септелге соонда ажылдадып ажыгладывыс. Ийи неделя-даа четпейн оларны катап септээр ужурга таварыштывыс. Боттарывыс эки, шынарлыг кылганывыстың түңнелинде ам-даа ук шимчедикчилер ажылдавышаан. Эрткен чылын октябрьда К-700-түң коробказын, силос ажаар КСК-100 комбайниңың шимчедикчизин база Кызылче дужаган бис. Амга дээр олар септеттинмээн. Тракторист Александр Хөдугбей, септекчилер Андрей Попеляев, Сергей Кыргыс, школачыларның бүдүрүлге бригадазындан келген Александр Гольцов (эрткен чылгы доозукчу) олар техниканы ханы сайгарып билир болгаш, септелгени кыска хуусаада чорудуп турарлар.

— Владимир Петрович, кожуг машиналары белен бе, ховү бригадазының байдалы кандыгыл? — Кожуг машиналары, ийе 21 сеялка, КПЭ-3,8 деп 7 культиватор, илирлер болгаш үлдүредикчилер бар. Чылый бээрге, тускай эртемниглерден тургустунган комиссия оларны хүлээп алыр. Ооң мурнунда бистер оларны хынап, ажылдадып көөр бис. Бир эвес эдер үүлдер бар апарза, олла дораан кылыр. Оларның шуптузун ховү турлаанда тургускан. Бригаданың төвү таарымчалыг. Столовая, ниити чуртталга чери бар. Эрткен чылын чүпар-бажыңны кылып, бригаданы бүрүн электрижиткен.

Оон аңгыда, Виктор Сундупейге (ийиги бригаданың бригадириниң оралакчызы) удурткан звено № 2 бригадага хамаажыр Т-150 маркалыг үш тракторнуң ийизин, бир-бир ДТ-75 тракторму септеп доосканнар. Кавай-оол Доржу, Кушкаш-оол Кол септелгеде шудургу ажылдап турар. Олар удавас ажыл-агый машиналарын септеп, ында четпестерни чайладыры-биле ховү турлаанга баарлар. «Кызыл тараачынның» механизаторларының байдалы мындыг-дыр-ла, а өске ажыл-агыйларда кандыг ирги?

Вячеслав МОНГУШ.

ЗАКАВКАЗЬЕДЕ БАЙДАЛ

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдал чоорту чогумчуп бар чыдар. Хөйниитиниң корум-чурум күштериниң, ниитики шериглериниң болгаш Совет Армиязының кедектериниң дузазы-биле ында байдалды экижидер хемчеглерни ап чорудуп турар.

БАКУ. Хоңук дургузунда үзүктел чок ажылдаар чурумнуг будүрүлгелер долузубиле ажылдаан. Метро болгаш ниити ажыглалдың транспорту колдуунда ажылдап эгелээн. Республика телевиденнезиниң ажылын катап тургускан. Радио ажылдап турар.

Националдар аразынга чорулдээлиг үскүлежиишкинер болбаан. Корум-чурумнуң тудары-биле курлавырда дайынчыларның идепкейлиг кирмилгезин ажыглап, эки туранын каттыжышкынырып тургузуп турар.

Ынчанмыже, экстремисчи болүктер байдалды улам нарыыдадыры-биле дамчыыр чугааларны нептередип, тус черде эрге-чагырга органнарының авторитедин буурадырын оралдажып турар. Эрге-чагыргаларга чагырпас дүгейында кыйгырыг хуудустарны нептередип турар. Чижээ, экстремистерниң бир «штавы» турган Шмидт аттыг заводка чөнгээлиг чүүлдер бижээн 10 муң хире хуудустарны хураап алган. «Дүрген дуза» станцияларының, будүрүлгелерниң, автотранспорттуң, садыгның ажылын хандырары-биле кывар-чаар материалдарны шериглериң сөөртүп эккеп турарын чон бедии-биле үнелеп турар. Шериглерниң күжү-биле республика харылзааларының структуразын катап тургузуп турар.

* * *

ЛЕНКОРАНЬ. Партия болгаш совет органнарның ажыл-чорудулгазын катап тургускан. Будүрүлгелер, организациялар, албан черлери ажылдап турар. Партия активи болгаш ажылчы чоннуң кызыгаар отрядының командирлери болгаш политиктиг ажылдакчыларының-биле ужуражымышкыны болган. Олар байдалды экижидериниң хемчеглерин кады ажылдап кылганнар. Аңаа шаптык кадарып оралдашкан экстремистерни хоорайның чурттакчылары үндүр сывырганнар.

ХАНЛАР. Чөп ортузунга идепкейлиг таймылбыр ажылдың чорукканының түңнелинде январь 26-27 хүннеринде «камгалал комитединиң» чепсектиг болүктери боо-чепсээн дужаап берип эгелээн. Олар чадаг шеригниң дайынчы машиназы болур кад-куяк машинаны, долу тарадыдар 12 үгер-боону, 97 автоматты, 4 карабинни, 47 ланчыыны эгидип бергеннер. Боо-чепсекти дужаары республиканың өске-даа районнарында уламчылап турар. Боо-чепсээн эки тура-биле дужаап берген кижилерге кеземче онаавайн турар.

НАХИЧЕВАНЬ. Автономнуг республикада байдал чугумчуп турар деп, партия обкому дыңнаткан. Үлетпүр болгаш түдүг организацияларының, транспорт ажылдан турар. Чеди хоңук эрткенде область солуну үнүп эгелээн. Күрүненің айыыл чок чорук органнары Ильичевск районда «улусчу фронтунуң» баштыңнары Ф. Аллахвердиев болгаш Н. Асадов олар боолуг чорда, а Бакуда «улусчу фронтунуң» удуртукчуларының бирээзи Х. Исмайлов өске кижи паспорту ап алган, чаштының чоруп турда туткан. Истелгени чорудуп турар.

Нахичевань АССР-де байдал ам-даа нарын бооп артпышаан.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР

КОДАН ЧЕДИР ӨЗЕР

Амгы үеде кайы-даа албан организация черлериндедаа, амы-хууда кижилер-даа шыдаар шаа-биле дузалал ажыл-агыйын тургузуп, улам сайзырадып турар болгай.

Сүт-Хөлдүң хереглекчилер ниитилели база-ла өске организациялар-биле дөмей боттарынга дузалал ажыл-агыйын тудар сорулганы салган.

Эрткен чылдың август айдан эгелеп инек, өшкүнү чондан садып алгаш, азырап, өстүрерин шиитпирлээн. Кадарчызынга «Алдан-Маадыр» совхозта хоочун малчын Делег-оол Агарганович Ооржакты шилип алган.

Кадыр-берт оруктарлыг Актың Чарык деп черде кыштагда Делег-оол Ооржактың коданында 20 инек, 50 баш ангор өшкүлер бар. Оларның күш-деңгилдези шыырак. Малчын бодунуң күжү-биле Ак унундан 10 тонна сигенни кезип алган.

Хоочун малчын төрүүр инектеринден, өшкүлеринден анай, бызааларны баш санынга онааштыр алырын, өшкү бүрүзүнден 500 грамм чөөктү кыргып албышаан, коданда мал бажын 100 хуу тударын хүлээнип турар.

Садыг ажылдакчыларының инектери, өшкүлери келир чылдарда кодан сыңмас кылдыр өзүп, көвүдээр.

Бораш ОНДАР.

ПАРЛАЛГА ТӨВҮН ТУРГУСКАН

Профоблчөвүлелдиң ээлчеглиг хуралынга чөвүлелдиң болгаш адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының ажылчы чоннарның чагаалары болгаш саналдары-биле ажылды улам экижидер хемчеглериниң дугайында, обкомнарның сонхөө байдалының дугайында айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Тыванның профэвилелдериниң ажылын республика, районнар солуннарынга, радио болгаш телевидениеге чырыдарын улам сайзырангайжыдар талазы-биле айтырыгны база чугаалашкан. ВЦСПС-тиң секретариадының эрткен чылдың сентябрь 29-та хүлээп алганы доктаалын ёзугаар профэвилелдерниң республика, край, область чөвүлелдеринге парлалга төптерин тургузарын чөпшээрээн.

Ынчангаш профэвилел чөвүлелиниң парлалга төвүн тургускан. Ооң удуртукчузунга журналист Маадыр-оол Калчанны, корреспондентизинге Лариса Кромну томуйлаан.

Сайгын-оол МААДЫР.
Кызыл хоорай.

ХУРАГАННАР ХОРАМЧА ЧОК

Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйларында амгы үеде база бир кончуг чугула кампания — хой малдың оолдаашкыны кидин түлүктеп турар. Ылаңгыя «Сүт-Хөл» совхозтуң Чечектиг, Өлең, Чес-Булуң хойжу бригадаларында хой массалыы-биле төрүп эгелээн.

Совхозта ниитизи-биле 5628 баш төрүүр хой бар. Оларны 16 коданнарда үзүп кыштаглаткан. Малчыннарның бачым-чымыштыг ажыл-ижинге дузалажыр, малдың чаш төлүн ажаап-тежээжир кылдыр коданнарже 27 сакманчыларны чоруткан.

Сөолгү хүннерге чедир 1773 хой төрээн, оларның хураганнары онча-менди доругуп турар. Малчын бүрүзү ээ-харыысалгазын улам күштелдирип, чаш мал төлүн хорамча чок камгалап алыр, малды хүр кыштагладыр дээш чүткүлдүг ажылдап турар.

Чаш хураганнарны чаңгыс башты-даа хоратпайн, бүрүн камгалап ап турар малчыннар эвээш эвес. Бора-Тайга салбырның Чечектиг хойжу бригадазында, чоокта чаа Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген хоочун хойжу коммунист Сөкен-оол Серенович Ондарның коданында 316 төрүүр хоюндан 171 хой оолдаан, хураганнары шупту бар.

Ол ышкаш, ол-ла бригадада Сүрүң-оол Монгуш 132, Кара-Чыраа салбырның Өленниң, Ыяш-Шапканда Таан-оол Ондар 150, Өлең-Бажында Сергей Донгак 100, Хылдыг-Үзүкте Киим-оол Ооржак 110, Чес-Булуңнуң хойжу бригадазындан Кызыл-Тайгада малчыннар Арбай-оол Ондар 150, Делгер-оол Монгуш 100 хураганнарны тустуста хорамчага таварыштырбайн, онча-менди доруктуруп турар.

Дуржулгалыг сакманчылар Маас, Кара-кыс, Күскелмаа Ондарлар 100-тен 150 чедир хураганнарны доруктуруп, шудургузун көргүскеннер. Коданнарда байдал таарымчалыг. Мал хүр кыштаглап турар. Кодан бүрүзүнде 10-дан 30 тонна сиген болгаш өскедаа мал чемнери бар.

Кыштагларже үш автомашина сугну үзүктелишкин чок чедирип турар. Мал ажылының тускай эртемниглери ында-мында коданнарны график ёзугаар кезип, улуг-даа, чаш-даа малдарның кадыкшылын хайгаарап, эмчи дузазын көргүзүп турарлар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

КҮҮСЕЛДЕНИ ХАНДЫРАР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга 1989 чылда Тыва АССР-нин экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының болгаш Күрүне бюджединиң күүселдезиниң түңнелдериниң база 1990 чылдың планнар күүселдезин хандырар талазы-биле совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле илеткелдерни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазы Д. С. Монгуш, сан-хөө министри К. Д. Ондар кылган.

1989 чылда республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге дең-дески чорук ховар болган деп хуралга айыткан. Материалдыг будүрүлге адырларында, эң чугула социал айтырыгларда чамдык чогумчалыг чүүлдер бар. Улетпүр продукциязының будүрүүшкүнү мурнуку чылдың деңнелинден 2,7 хуу бедик болган, керээлер ёзугаар хандырылганы 98,4 хуу күүсеткен. Чоннуң хереглел барааннарын будүрери көвүдээн. Улетпүр будүрүлгелери пландан ажыр 2 млн. рубльдиң арыг орулгазын алган.

Көдээ ажыл-агый 1988 чылдаазындан хөй продукцияны берген. Капитал тудугда кол фондуларны ажыглалга киирери көвүдээн, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли өскен. Чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирериниң планы күүсеттинген, 3 муң ажыг өг-бүлелер чаа квартираларны алган.

1989 чылдың Күрүне бюджединиң орулгалар талазы-биле 101,7 хуу, чарыгдалдар талазы-биле 98 хуу күүсеткен. Бүгү районнарның болгаш Кызыл хоорайның бюджеттериниң орулгалыг кезээ күүсеттинген.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 1989 чылда кижи санынга онааштыр 222 рубль болган, ол дээрге мурнуку чылдаазындан 4,7 хуу хөй. Ындыг турбуже, республиканың чурттакчы чоннуң хереглел чарыгдалдарының өзүлдези ооң орулгазының өзүлдезинге четпээн. Бараанга болгаш ачы-дуза-биле чонну хандырарының ниити хемчээли эвээш болган.

Орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле бюджет күүселдези 1989 чылда дыка нарын болган. Экономиканың сан-хөөзүн быжыглаар, республикага акша эргилдезин экижидер талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың июнь 10-да хүлээп алган доктаалында ажылдап кылдынган хемчеглер аажок кошкак боттанып келген. Улус депутаттарының Барыын-Хемчик, Кызыл, Тес-Хем болгаш Улуг-Хем районнар Советтериниң күүскомнары боттарының программаларын чүгле 3—5 ай болгаш хүлээп алгылаан.

Республикада акша эргилдезиниң байдалы экиживвээн. Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң киновидеокаттыжышкыны, Ак-Довуракгың дааранылга фабриказы, «Рособувторг» база бюджет мурнунга хүлээлгелерин күүсетпээннер.

Республикага үүрмектеп садар бараан саарылгазы эрткен чылдың дургузунда чүгле 11,3 хуу өскен. Ол өзүлдени чүгле үлетпүр барааннарын көвүдеди сатканы-биле чедип алган, аъш-чем продуктуларын чурттакчы чонга садарының деңнели ол хевээр арткан. Амгы үеде үүрмектеп садар бараан саарылгазының бир рублинге онааштыр бараанны (эзиртир суксун чокта) 23 көпеекке будүрүп турар.

1989 чылда республиканың районнары картофель болгаш ногаа садарының планын күүсетпээн, ол ышкаш ажыл-агыйлар бо культураларның үрезиннерин база чедир уруп албаан. Малдың кол продуктуларының будүрүлгезин ажыл-агыйлар планнаттынган деңнелинге чедирбээн.

Республиканың улус ажыл-агыйының адырларына материалдарның, дериг-херекселдерниң болгаш материал-техниктиг өске-даа курлавырларның чедишпес чоруу 1989 чылда дыка билдиңгир болган. Тус черниң тудуг материалдарын будүрери негелдеге четпейн турар.

Курлавыр камнаар болгаш чиг этти дагын ажыглаар талазы-биле ажыл кошкак чоруттунуп турар дээрзин хуралга шыңгыы айыткан. Материалдыг чарыгдалдарны кызырар талазы-биле будүрүлгелериниң ажылы ам-даа четпес. Металл артынчыларын дужаар талазы-биле байдал база экиживейн турар.

Тудуг комплекизи кол фондуларны ажыглалга киирерин хандырбайн турар. Кызыл хоорайда амыдырал хандырылга бажыңын, спорт комплекизин болгаш чунарбажыңны ам-даа ажыглалга киирбээн, 705 орунгур уруглар садтары, 156 орунгур эмнелгелер тудуу ам-даа доозулбаан. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкыны керээлиг ажылдар талазы-биле планын 74,3 хуу күүсеткен.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле 1989 чылда бараан солчулгазы 2 миллион рубльге боттанган. Республиканың будүрүлгелериниң болгаш каттыжышкыннарының удуртукчулары даштыкы экономиктиг харылзааларны чогумчалыг ажыглаар талазы-биле инициативчи болгаш чүткүлдүг болбайн турар.

Чоннуң хереглел барааннарын будүрериниң планын 98,2 хуу күүсеткен. Аъш-чем барааннарын будүрер талазы-биле планнарын Кызыл-Мажалыктың эът комбинады, Кызылдың хлеб комбинады, а үлетпүр бараанныры — Кызылдың машина тудуушкун заводу, Ак-Довуракгың дааранылга фабриказы үскен.

Бо четпестерни Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга сайгарып көргеш, тускай доктаалды хүлээп алган. 1989 чылдың социал-экономиктиг түңнелдерин бүгү талалыг сайгарарын, 1990 чылдың планнарын болгаш даалгаларын күүседир талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын болгаш боттандырарын министерстволарга база ведомстволарга, будүрүлгелерге болгаш организацияларга, райхооркүүскомнарга дааскан. Ол ышкаш 1990 чылда экономиканың сан-хөөзүн экижидер, акша эргилдезин быжыглаар, будүрүлгениң ажыктыын бедидер болгаш материал, сан-хөө курлавырларын чеп ажыглаар, карыгдалдыг чорукту кызырар, бюджет мурнунга хүлээлгени күүседир талазы-биле хемчеглерни алырын оларга база дааскан.

Бо сорулганы боттандырар талазы-биле тус-тус министерстволарга, ведомстволарга даалгаларны берген.

Малывыстың баш саны чежел?

Бистиң чамдык номчукчуларывыс, шынап-ла, республикада чүзүн аайы-биле малдың саны чежел, эрткен чылын кайы хире көвүдээнил, кайы район, совхоз чеже малдыгыл дээрзиниң дугайын айтырып турар. Ам аңаа допчузу-биле харыылап көрээли. Тыва АССР-ниң Статистика эргелели районнардан келген медээ ёзугаар республиканың ажыл-агыйларында малдың чүзүн аайы-биле саны чылдың-на түнелеп үндүрүп турар. Бо чылдың январь 1-де сан-медээ-биле алырга, мыйыстыг бода мал (сарлык биле кады) 108298 азы 1988 чылдаазындан 5422 баш немешкен. Мыйыстыг бода мал ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта эң хөй — 4482. ийиги черде «Кызыл тараачын» совхоз — 4122 иректиг. Ол ышкаш Өвүрде «Кызыл тук», Барыын-Хемчикте «Шекпээр», Бай-Тайгада «Ыай-Тал» совхозтар тус-тузунда 3000 ажыг мыйыстыг бода малдыг.

Амгы үеде совхозтарда 981040 ажыг шээр мал бар. 1988 чылда турганындан 30286-га көвүдээн. База-ла Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары бай — «ССР Эвилелиниң 60 чылы» совхоз 38689 хой, ошкулуг, ийиги черде «Мөген-Бүрен» — 29023 баш. Дараазында черлерин «Чаа орук.», «Нарын» совхозтар эзелеп турар. «Май 1», «Россия». ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарда хойнуң баш саны эвээш.

Чылгы 28949, 1988 чылда 28116 турган. Бо малды Эрзинде «Чаа орук» совхоз хойну азырап турар — 1143, ийиги черде «Кызыл тук», ушкуг, дөртку черлерде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг база «Нарын» совхозтар.

Теве бисте эвээжеп турар: 1988 чылда 1378 турган, ам 1336. «Х Улуг хурал» совхоз эң хөй тевелиг — 257.

Эң-не доругуучал болгаш семиричел мал — хаван бисте ам 24917, мурнуку чылдан 190-га эвээжээн. «Көк-Тей» совхоз 14524 хаванныг, 1988 чылда турганындан элээн көвүдээн. Оон аңгыда, «УТКА 25 чылы», «Тинилелге» совхозтар өске ажыл-агыйларга бодаарга, элээн хөй хаванныг.

Бо үстүнде адаанывыс малдардан аңгыда, дагааны база азырап турар болгай бис. «Кызыл» куш фабриказында бо хүнде 472860 дагаа бар. Иви талазы-биле медээ чыл түнелинде кирбээн.

Бистиң малчыннарывыска, зооветспециалистеривиске мындыг сан-чурагайлар база солун боор деп бодайдыр бис: 1989 чылда бир шнектен 1907 килограмм сүттү сагган, бир хойдан 2080 грамм, бир өшкүден 970 грамм дүктү кыргаан бис. Төрүүр 100 малга онаашты 72 бызааны, 81 анай, хураганны камгалап алган бис.

1989 чылда шнитизи-биле 3439 бызаа.3670 хаван оглу, 48872 анай, хураган өлүп хораан.

Малдын баш санын өстүрерде бир кол негелде болза, төрүүр мал ннити коданга хөй турар ужурлуг. Бо хүнде бисте төрүүр улуг инек 34145, төрүүр хөй, өшкү 458562.

Амгы үеде кыштаглаашкын чорун турар. Оон-биле кады мал оолдаашкыны эгелээн. Бо хүннерде 53 мун ажыг хөй төрээн. 52 мун хураганны камгалап алган. Хойнуң ара салыр чоруу Улуг-Хем. Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарда хөй бооп турар. Чөөн-Хемчик биле Мөңгүн-Тайга районнарда 9-8 мун ажыг хөй төрээн.

Хоочуннар—дагдыныкчылар

ЧАСПАЗЫН, ОККУРУН

Тожунуң ивижилериниң аразында кырганнар — өгбүлези-биле-даа база ботчаңгыс-даа кырганнарның барын аңаа чораан улус бо-ла эскерип каар. Оларны көргеш, ырак болгаш берт тайга черлерге кадыгбергеге канчап шыдажып чоруурлар ирги, кадарчы уруг-дарыынын аайы-биле ындыг ирги бе деп бодай бээр бис.

Чок, чогум оларның-биле чугаалажы бээрге, чылдагаан ында эвес болдур ийин. Пенсиялай берген, ол хире адак дизе-ле, дузалакчы кадарчы, аныяктарга арга-дуржулгазын айтып берген чоруурлар. Ивижилерде аныяк өг-бүлелер бар харын. А суурларда аныяктарны чеже дээрил, оларның дыка хөйү ажылдап болур. Ындыг арга бар турда-ла, ивиге ажылдап тургаш, пенсияже үнгеннериң чамдыктары ол-ла ажылын кагбаан, тайгатаңдызында хевээр. Оон алыс утказын мынчаар тайылбырлап болур. Чүнүндаа мурнунда ада-ие угундан бээр иви малдын дуюг, дүгүн караанга «эледир» көрүп келген, оон соонда Тожуга колхозтар тургустунарга, нииттиниң өнчүзүнге хуузунда ивизин салбышаан, ынчан боттары колхозка кирген кижилер мурнундагы ол-ла чыңчыккан ажыл, амыдыралңга сеткилиниң ханызындан бердинген болур. Олар өске ажылга-даа шоодуг тура чок, ындыг кырганнар суурга олуруксавас, харын тайгаже катап үнзүмзе, эвээш-биче-даа бол, иви малымга барып дузам катсымза деп күзээр. Кырган-дыр мен дээш кымдаа олардан чажам дивес, дузалазын, кадарзына дээр.

Хоочуннуң сөзү аныяңга албан. Тайганың дазылын, сынның сыразын кыргандан айтыр, өзенни өдерин, өгдешкини кедерии өгбеңден өөрен деп Тожу улузунда ындыг чугаа бар. Иви ажылынга черни, ажылдың уг-шинин эки билир, «бажы каткан» кижилер херек.

Амгы үеде районнуң иви бригадаларында аныяк кадарчыларның хөй кезии ук ажылга дуржулгазы эвээш, чамдыктары, шыны херек, кедилиг ивижи болуп шыдавас, түр барган хевирлиг кижилер болур. Ынчангаш аргалыг-ла болза, аныяк кадарчыларлыг бөлүк аалга дуржулгалыг хоочун ивижи турары кончуг таарымчалыг.

Дагдыныкчы дээрге ырак тайга-сыя черде аныяк ивижилерни өөредир, чаңчыктырар, амыдырал-чуртталгазын аайлап башкарар орук айтыкчызы-дыр. Маңаа чижек кылдыр мындыг фактыны киирейн: Бир катап мынчыг үүлге таварыштым: «Май 1» совхозтуң бир белүк ивижилери ынчан Кадыр-Өөс тайгаларынга ыыштаглап турган чүве. Бир-ле эртен одардан сүрүп келген малды аал чанында улуг кажаага кииргеш, совхоз товү бадар улуска мунарап шыырак чарыларны ылгап баглаар, «аң оглуң» дээр эң дезиглерин туткаш, баглап өөредир апарган. Мунарларын дүргеп шилип туткулап алган, чүге дээрге оларны мурнунда мунуп, баглап турган болгаш чаап, аззынге чаңчыккан, имдемдектиг-даа. Ынчаарга черлик ивилер-биле каттыжып чорааш, төрээн мындыларның (улуг кыс ивилерниң) оолларын тудары бергедээн. «Аң оглуңуң» бирээзи кажааже артканнарының соонче хөй малдың девни-биле кире берзе-даа, ийи метр хире бедик ол хананы дегбейн, ажа халаап ыңай болган. Өске бир «аң оглу» кажааже шуут кирбээн, дескеш, доңмяштар аразында тур оң. Олар өске ивилерден элээп ылгалдыг: даваннары узун, сииреш, каректары чилиг болгаш серемчилелдиг, боттары бедик, аянныг көстүр.

Аңаа үжен-дөртен хире харлыг, чамдыктары оондаа аныяк деп болур эрлер турган чүве. Дезиг ивилерниң мыйызынче кирп каапта шалбачы тывылбады. Чандыр октааш-ла турар. Ол-ла хөлзеп турар аравыста, аргадан ак салдыг, ооргазы шала бүшкүксүмээр ужи чоотуп үнүп келди. Ол болза чары кадарчыларының бирээзи Ак Хаалга болду. Аалдың улузунуң эң улуу ол, ынчан 60 ажыг харлыг турган боор. Суурга барып ыыштап дээрге дедир тепкен чыдыпкан ашак чүве. Кылыр үүлем ам-даа көвей дээн.

— Кончуг часпас эр бола болгай, аргамчың туткувут! — деп, аныяктарның бирээзи Хаалгаже көргеш, ынча чиди.

Хоочун ивижи аргамчыны туткулап көрүп турупturуп, салып каап, оолдарже көргеш чугаалады:

— Бо-даа эрлерни!... Бодум аргамчым-биле шалбалаайн ам. Эр кижиге эди херек. Майгында сарыг аргамчыны эккелем, оол — деп, бирээзин айбылады.

Ашактың карааның часпазын, холунуң оккурун кайгаан бис. Кончуг дошкун дээн «аң оглуу» чаны-биле хат-казыргы дег эрте халдың чыдырда, чинге сарыг аргамчы сы-ыг дээн соонда, дезигниң мыйызынче келирли берди. Өске бирээзин база Хаалга кырган түтчүп бержик. Караа ол хире өөренген, холу ол хире хөнүккен.

— Хүн эрттирип, элеңнеп турбас чоор, чүү-даа чүвеге эки өөренир, берт чүмеден кортпас! — деп, ол кадарчы аныяк эрлерге ынчан база сүмележик.

Ол кежээ ивижилериң хуралы болган. «Берт ажыл дээш элеңнээр болза, иви малдал шыдавас ыйна силер. Дазыл сыртанып, хар кыынга удуп чораштың ам иви кадарчылары болур чүве. Өөренир, билир херек дээрим ол...— деп, Ак Хаалганың чугаазын сактыр-дыр мен.

Өске бир чижек: Өдүген тайгаларынга колхоз, совхозтуң ивижилерин хөй чылда кадарып келген «Хүндүлелдиг Демдээ» орденниг кырган-ава Чамыян Ханды 60 ажыг харлыында, пенсия үезинде аан, аарый бергеш, эмчилеп каап турза-даа, кадарчы оглу, Бадыраага дузалажып, 300 ажыг ивини кадарыкшы, ол чылын төрүүр 100 мындыдан 85 анайны камгалап алган. «Амыдыралым эгези, бо ивим болчук мйнаан, ындыг төлээде, оон чарылбастай берген кырган ийне мен» — деп, Ханды угбайның чугаалап органын дыңнаан мен.

«Тоора-Хем» совхозтуң ивижилери чораан, амгы пенсионерлер Ак Лопсан-Базыр, Михаил Кенден, Бараан Орай-оол олар аныяктарга хөйнү-ле айтып бергеннер.

Оглу, кызын ол ажылга холу-биле тудуп көргүзүп чораан, өөреткен, оларны арга-дуржулгалыг малчынар кылдыр өстүрген хоочун кижилер районда хөй. Амгы үеде «Тоора-Хем» биле «Май 1» совхозтарның иви бригадаларында 10 ажыг дагдыныкчы хоочуннар бар. Ак Дорбинт, Ак Күзүрге, Бараан Давжик, Кол Дуктүүшпен, Иван Барыыл, Күшкаш Чигжит — өзулут-ла ындыг ивижилер. Аныяктарны боттары баштап алгаш, ырак-узак хонаштарже кежүп, чернин бертин, агаар-бойдустуң бергезин ажып эртип чоруур кадыт-бижыг кижилер ол. Ындыглар барда, аныяктарга белеп. Хоочунну дыңна, көппаны часпа деп чугааның утказы улут.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

БО ЧЫЛЫН НААДЫМ БОЛУР БЕ?

Шак мындыг айтырыгны көдүрүп турар чылдагааным болза, эрткен 1989 чылда ол байырлалга белеткел ажок далаш болган, ынчангаш ону эрттирип турар үеде организас чок чоруктар турганын улус солунга бижип, радиога чугаалап турган. Ол ышкаш республика Наадымынга киржирде, негелделерни ажылдап ылыр апаар ужурлуг.

1989 чылда чамдык ажыл-агыйлар, чижээ, Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязы, профком республика Наадымынга киржирииниң негелделерин баш удур ажылдап кылгаш, ону малчыннарга таныштырган турган. А чамдык ажыл-агыйларга Наадымче чорудар ужурлуг малчыннарын сөөлүнде келгеш, чорутпайн барган. Оон уламыдан артык чугаасоот-даа үнгүлээн.

Наадым дээрге чаңчыл апарган байырлал. Оон мурнунда аңаа негелделерни ажылдап кылбаан турду. Ам черле сакманчылардан эгелээш, бүгү малчыннарның — кадарчыларның, саанчыларның, быжаа ажаанчыларының, хаван ажаанчыларының, чылгычыларның болгаш өскелерниң-даа чарыкының негелделерин ажылдап кылгаш, ону баш удур-ла чарлап дыңнадып каары чугула боор ийин деп бодаар-дыр мен. Малчыннар ол байырлалга киржир дээш аразында ажокла чаржыр, черле күжененишкининг болур, оларны сорук киирер деп чүвени эки билир мен. Чөөнүң үүн дыңнаар ужурлуг бис.

Ким оол ХЕРТЕК.
Журналист.

«Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында хойжу Ирина Делгер кызымак, ак сеткилдиг чоруу-биле чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелии чаалап алган. Коммунистиң бедик адын бадыткан чоруур малчынны бригаданың коммунистери партия организациязының секретарынга, а коллективи район база Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадынга-даа соңгуп келген.

ЧУРУКТА: И. Делгер.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧҮҢМАЛЫГНЫҢ «ЭЗИРИ»

Очерк

КЕДЕРГЕЙ-ДАА кадыр каът! Каът-даа эвес, сып-дыр ийин. Одурту-одурту шораан хаяларлыг. Чамдык черлерде тиг чок калбак хаялар бажыңнар ханазы дег апарган тургулаар. Шынап-ла, шын адап каан-дыр ийин: «Чүңмалыг». Мындыг кончуг кадыр-берт, хая-туруглуг черге те, чүңма турлагжып турбайн канчаар. Ол сынның шаандагы бай-байлаан херечилээн чараш ады артып калган.

МАЛЧЫН ооң кырында олура, ыңай-бээр эргий көргүлээн: шупту чүве адышта дег көстүр, амыр болган. Мурнунда Улуг-Чыргакының уну ынаар-ла куду дыйланайның бады барган чыткан. Ол чарыкта даглар, ховулар, тараа шөлдери чурукка тыртгырып каан дег илдең. Дөвүн куду дүдускек туман-даа ышкаш чүве агаарда астына берген турар. Ол болза, совхозтуң салбыр суурунуң ыш-бузу деп, кадарчы билип орган.

Адаанда ой бажында хаялыг, хары чок, кара мээсте хөй сарлык чаттыла берген оттап чораан. Оларның кадарчызы Куулар Байыр-оол сувур кожагар кырындан харап үнүп келгени ол чүве бооп-тур. Дөө-ле дөвүн оргулааш ойда өг болгаш чадагай кажаа барааны көстүр. Өгнүң дүндүүнден ак-көк ыш өрү дээр шаар бурунайнып үнүп турган. Хая кырында сөгедектей олуруп алган кадарчының бараанын ырактан көөрге, тургудан үжүп ыйай боорунга белеткени берген эзир кылдыр сагындырар. Чүңмалыгның ёзулуг эзири ол эвес чүве бе? Ол хире кадыр-берт, хая-даштыг, көшкечүнгулуг черге торулбайн, аңшыргыны мал — сарлыкты кадарып чоруур болганда. ону Чүңмалыгның эзири дизе, кайын хөөредир болур деп.

КҮЗЕГ чер. Орай күс апарган. Черниң кыры ак эңчек-биле — чаз чагган чымчак. өлүген харбиле шугланыпкан. Кожа тикпе, эвээш-биче-даа бол, иви малымга барып дузам катсымза деп күзээр. Кырган-дыр мен дээш кымдаа олардан чажам дивес, дузалазын, кадарзына дээр.

Хоочуннуң сөзү аныяңга албан. Тайганың дазылын, сынның сыразын кыргандан айтыр, өзенни өдерин, өгдешкини кедерии өгбеңден өөрен деп Тожу улузунда ындыг чугаа бар. Иви ажылынга черни, ажылдың уг-шинин эки билир, «бажы каткан» кижилер херек.

Амгы үеде районнуң иви бригадаларында аныяк кадарчыларның хөй кезии ук ажылга дуржулгазы эвээш, чамдыктары, шыны херек, кедилиг ивижи болуп шыдавас, түр барган хевирлиг кижилер болур. Ынчангаш аргалыг-ла болза, аныяк кадарчыларлыг бөлүк аалга дуржулгалыг хоочун ивижи турары кончуг таарымчалыг.

Дагдыныкчы дээрге ырак тайга-сыя черде аныяк ивижилерни өөредир, чаңчыктырар, амыдырал-чуртталгазын аайлап башкарар орук айтыкчызы-дыр. Маңаа чижек кылдыр мындыг фактыны киирейн: Бир катап мынчыг үүлге таварыштым: «Май 1» совхозтуң бир белүк ивижилери ынчан Кадыр-Өөс тайгаларынга ыыштаглап турган чүве. Бир-ле эртен одардан сүрүп келген малды аал чанында улуг кажаага кииргеш, совхоз товү бадар улуска мунарап шыырак чарыларны ылгап баглаар, «аң оглуң» дээр эң дезиглерин туткаш, баглап өөредир апарган. Мунарларын дүргеп шилип туткулап алган, чүге дээрге оларны мурнунда мунуп, баглап турган болгаш чаап, аззынге чаңчыккан, имдемдектиг-даа. Ынчаарга черлик ивилер-биле каттыжып чорааш, төрээн мындыларның (улуг кыс ивилерниң) оолларын тудары бергедээн. «Аң оглуңуң» бирээзи кажааже артканнарының соонче хөй малдың девни-биле кире берзе-даа, ийи метр хире бедик ол хананы дегбейн, ажа халаап ыңай болган. Өске бир «аң оглу» кажааже шуут кирбээн, дескеш, доңмяштар аразында тур оң. Олар өске ивилерден элээп ылгалдыг: даваннары узун, сииреш, каректары чилиг болгаш серемчилелдиг, боттары бедик, аянныг көстүр.

Аңаа үжен-дөртен хире харлыг, чамдыктары оондаа аныяк деп болур эрлер турган чүве. Дезиг ивилерниң мыйызынче кирп каапта шалбачы тывылбады. Чандыр октааш-ла турар. Ол-ла хөлзеп турар аравыста, аргадан ак салдыг, ооргазы шала бүшкүксүмээр ужи чоотуп үнүп келди. Ол болза чары кадарчыларының бирээзи Ак Хаалга болду. Аалдың улузунуң эң улуу ол, ынчан 60 ажыг харлыг турган боор. Суурга барып ыыштап дээрге дедир тепкен чыдыпкан ашак чүве. Кылыр үүлем ам-даа көвей дээн.

— Кончуг часпас эр бола болгай, аргамчың туткувут! — деп, аныяктарның бирээзи Хаалгаже көргеш, ынча чиди.

Хоочун ивижи аргамчыны туткулап көрүп турупturуп, салып каап, оолдарже көргеш чугаалады:

— Бо-даа эрлерни!... Бодум аргамчым-биле шалбалаайн ам. Эр кижиге эди херек. Майгында сарыг аргамчыны эккелем, оол — деп, бирээзин айбылады.

Ашактың карааның часпазын, холунуң оккурун кайгаан бис. Кончуг дошкун дээн «аң оглуу» чаны-биле хат-казыргы дег эрте халдың чыдырда, чинге сарыг аргамчы сы-ыг дээн соонда, дезигниң мыйызынче келирли берди. Өске бирээзин база Хаалга кырган түтчүп бержик. Караа ол хире өөренген, холу ол хире хөнүккен.

— Хүн эрттирип, элеңнеп турбас чоор, чүү-даа чүвеге эки өөренир, берт чүмеден кортпас! — деп, ол кадарчы аныяк эрлерге ынчан база сүмележик.

Ол кежээ ивижилериң хуралы болган. «Берт ажыл дээш элеңнээр болза, иви малдал шыдавас ыйна силер. Дазыл сыртанып, хар кыынга удуп чораштың ам иви кадарчылары болур чүве. Өөренир, билир херек дээрим ол...— деп, Ак Хаалганың чугаазын сактыр-дыр мен.

Өске бир чижек: Өдүген тайгаларынга колхоз, совхозтуң ивижилерин хөй чылда кадарып келген «Хүндүлелдиг Демдээ» орденниг кырган-ава Чамыян Ханды 60 ажыг харлыында, пенсия үезинде аан, аарый бергеш, эмчилеп каап турза-даа, кадарчы оглу, Бадыраага дузалажып, 300 ажыг ивини кадарыкшы, ол чылын төрүүр 100 мындыдан 85 анайны камгалап алган. «Амыдыралым эгези, бо ивим болчук мйнаан, ындыг төлээде, оон чарылбастай берген кырган ийне мен» — деп, Ханды угбайның чугаалап органын дыңнаан мен.

«Тоора-Хем» совхозтуң ивижилери чораан, амгы пенсионерлер Ак Лопсан-Базыр, Михаил Кенден, Бараан Орай-оол олар аныяктарга хөйнү-ле айтып бергеннер.

Оглу, кызын ол ажылга холу-биле тудуп көргүзүп чораан, өөреткен, оларны арга-дуржулгалыг малчынар кылдыр өстүрген хоочун кижилер районда хөй. Амгы үеде «Тоора-Хем» биле «Май 1» совхозтарның иви бригадаларында 10 ажыг дагдыныкчы хоочуннар бар. Ак Дорбинт, Ак Күзүрге, Бараан Давжик, Кол Дуктүүшпен, Иван Барыыл, Күшкаш Чигжит — өзулут-ла ындыг ивижилер. Аныяктарны боттары баштап алгаш, ырак-узак хонаштарже кежүп, чернин бертин, агаар-бойдустуң бергезин ажып эртип чоруур кадыт-бижыг кижилер ол. Ындыглар барда, аныяктарга белеп. Хоочунну дыңна, көппаны часпа деп чугааның утказы улут.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

Саналдар, бодалдар

ЧОННУҢ ҮНҮН ДЫҢНАЗА

Бистиң «Хадың» совхоз бодунуң курлавырларын, аргаларын четче ажыглавайн турары дыка-ла хомудан-чыг-дыр. Ол дугайын бодум хуумда хамаарышкан специалистерге, удуртукчуларга-даа чугаалаар, сүмемни кадар-дыр мен. Эң ылаңгыя хол-биле сиген кезер черлерни барык-ла шуут ажыглавайн турар деп дорт чугаалап болур. А оон аңгыда, эрткен чылда «Ээнзирээн Суглуг-Хем» деп материалды «Шын» солунга бижидим. Оон кандыг-даа түңнел үнмеди. Удуртукчуларывыс көрбээн, номчуваан, дыңнавааны ол чүве ийикпе, 60 чылдар үезинде аңаа, Суглуг-Хемге, бистиң совхозтуң 13 кодан хою кыштап, чайлаглап турду. 200 ажыг чылгывыс база-ла аңаа турган. Сөөлгү чылдарда ол девискээрни катгаш, Хадың суурну долгандыр хөй малды тырып алган турардыр. Эртиен чайын Суглуг-Хемге чүгле 7 кодан хойну чайлаглатты, күзүн оларны арт-сыт ажыр дедир сүрүп эккелди. Чылгывысты «Х Улуг хурал» совхозка берипкен.

Мээң саналым чүл дээрге, Суглуг-Хемге (совхоз төвүнден ырак-ла харын) бригада төвүн катап ажыттаскаш, машина-трактөрну быжыглаар. А мында, Хадың суур чоогунда хосталыр кыштагларга аныяк бода малды тургузуп болур. Ол эптиг. Амгы үеде Сайлыг-Кара деп черде 4 кодан инек бар, ында өдөр ынча малга чедишпес.

База бир саналдыг мен: Суглуг-Хемниң Хербис базы, Хая-Бустур, Хову-Бажы — бо черлерге чежеаа өшкүнү тудуп болур. Ол девискээрлер оттуг, март айда-ла карарып каар. Эң ылаңгыя Чыраалыт-Кара-Суг, Ортаа-Кара-Суг, Кыдыг-Кара-Суг — бо кыштаглар малга дыка таарыжыр. Сигенниң Чаш-Орлаг-Хаваа, ол ынчаар дыка хөйнү белеткеп ап болур. Мурнуида Суглуг-Хем аксынга бута казып алгаш, аңаа чиңге-тарааны, ногаалыг, суланы тарып, багай эвес дүжүттү ап турдувус. Курлавырларны четче ажыглавас болза, бистиң совхозтуң экономиказын хөгжүдери берге. Бо дугайын районнуң удуртукчулары база билир. Чүге-ла хемчег албас чүве ийик? Чамдык ажыл-агыйларны дыңнаарга, одар-белчиир-ле чедишпес дээр. А бистер ындыг-дыр бис. Бо удаада «Хадың» совхозтуң удуртукчулары мээң бо унумну дыңнаар, тоор ирги бе?

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

ЧЕРЛЕ АЖЫКТЫГ-ДЫР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Эрткен чылын бистиң «Алдан-Маадыр» совхозтан малчын 12 өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдаан. Куртутбай Ондар, Маадыр-оол Ооржак, Маадыр-оол Мөңгүш, Сарыглар Семис-оол, Солун-оол Сарыглар оларның өг-бүлелери 1500-1900 рубльди чыл төнчүзүнде санажылга бүгээг алганнар. Ол эки-дир.

Оон-биле чергелештиг малчыннар ортузунда арендага керээзин нептередиринге шаптыктыг чүүлдер база бар. Чижээ малчын биле директорнуң аразында чаргаан керээде өг-бүлениң нетелделерин эвээш киргеп боор. Коданда мал назы аайы-биле холушкак, ырактa малчыннарның техника ажыглаарын санааны шын эвес, малчыннарның чурттап олурар бажыңнарының база мал-маганга кажаларның хөлезиниң шын эвес санаан, артыкка алган хураганнарны, анайларны канчаарының дугайын айытпаан болгулаар-дыр. Дүктүн санажылга өртектери база-ла толаргай эвес. малчын кижи класставаан түктү азы Черногорскиге барып дужааганын барымталап санажыр бе дээрзи билдинмес.

Ону тодарадыр болза, арендатор малчын дүктүн шынарынче кичээнгей салып, кыргыдар мурнунда ону арыглап аштаар, санзарын кыргыыр, черле ышчаш ынча хуу арыг дүктү дужаар мен деп база керээге айтып алыр апаар. Ынчан дүкке соңондак, саваң, сиген, чашпан-даа турбас, кыргыдар мурнунда хөөн шапкын сугдар кежир ай деп, дүктү чуур апаар. Керээни чарарда хуусаазын база черле көөр херек. Ол ышкаш керээге мал кадарарда хуу аътты азы совхозтуун ажыглаар бе, оон хөлезини-төлевири кандыг, чүү болуурун база айытпайн турар бис. Хураганны кажан аңгылап үзерин керээге ылап-ла айтыры чугула деп бодаар мен. База бир четпеанвис болза, керээде айыткан чүүлдерии ийи тала өйлеп-өйлеп хынавайн, сайгарбайн турар. Ол ышкаш аренда керээзиниң негелделерии бүгү талалыг өөренири тергиин чугула. Ынчангаш бо арганы эки шингээдип, ону ажылга ажыглаары — малчынга-даа ажыл-агыйга-даа ажыктыг болурун практикага баштайгы базымнар хереченилеп тур.

ЧУРУКТА: Мөңгүн-Тайганың делгемнеринде. Валерий ЯРОВИКОВТУҢ фотозу.

Бистиң кандидаттарывыс

МӨҢГҮН-ТАЙГАНЫҢ ХОЙЖУЗУ

Дөртен хар ажып чоруур хире назылыг, ортумак сынныг, чазык-чаагай шырайлыг бо хойжуга бир дугаарында ооң кыштаанга, Сайгытыга ужураштым. Оон эгелээш, хойжунуң ажыл-ижин, амыдыралын эки билир болу берген мен. Ону Кан-оол Сааяевич Бораргаң дээр. Арга-дуржулгазы байлак, көргүзүглери эки, чугаакыр, хөглүгомак, чоргаар, торлур чүвези чок, эрестиг кижи.

Комсомолчу путёвка-биле алдан чылдарның эгезинде хөй кадарып киргең улус болду. Оон бээр бо хүннерге чедир ниитиниң малын өстүрер, баш санын хоратпас дээш хойжулар кандыг бергелерге таварышпаан дээр. Чылдың-на МөҢгүн-Тайгага агаар-бойдус шириин болур. Чүгле чазын, кыжын эвес, харын көктүг чайын безин улуг шуургаң, хат боду бээрин ол чугаалап олурду.

Чээрби сес чыл ажыг хөй кадарып келгеш, чаш хураганнарны менди доруктарының, дук кыргыш алырының планныг онаалдарын болгаш социалистиг хүлээлгелерин доктаамал күүседип келген. Чыл санында-ла 370-380 төрүүр хойну кадарын турган, төрүүр чүс баш хойга онааштыр чыл бүрүде ортумаабиле 90-95 баш хураганы доруктургаш, совхозуга хүлээдип берип турар. Ажылдап келген чылдарында хойжунуң санап турары-биле алырга, он муң хире хураганны совхозка өстүрүп берген.

Агаар-бойдузу берге, мал чемнери эвээш МөҢгүн-Тайгага мындыг эки көргүзүглерни канчап чедип ап турарын Кан-оол Сааяевичиден айтырдывыс.

— Бир-ле дугаарында, онаашкан ажылынга сагыш-сеткилинден бердинер ужурлуг. Бир эвес аңаа бердинмес, ынак эвес, ооң чажыттарын билбес болза, дааскан херекти эчизинге чедир кылып шыдавас. Ол ышкаш малчын кижи кандыг-даа бергелерге торулбас, эрестиг, тура-соруктуг, могап-шылаарын билбес болур. Шак мындыг мөзүшынар турда, агаар-бойдустуң, ажыл-иштиң бергелеринге кажан-даа торулбас, шыдажып эртер — деп, допчу, тодаргайы-биле ол чугаалады.

Кан-оол Сааяевич биле ооң кадайы Өшкү-Саар Көжеевна чаш хураганнарны зооветеринарлыг негелделер ёзугаар ажаап, азырап, доруктуруп турар. Хураган төрүттүнери билек, янзы-бүрү аарыгларга удур эмнин сыкыртып алырлар. Чаш хураганнарга кужур бээрин малчын эки деп санаар болду. Ону чылган турар чаш мал төлү хоптактанмас, уш-баш чок чүве чивес. Оон аңгыда, өткә кирген хураганнарга комбикормну, суланы шыгыткаш чиртир, ынчан хураганнар дүрген өзер болгаш семириир. Хойжунуң кадайы чаш хураганнарны өстүрериниң ёзулуг мастери, чылдың-на аныяктарны бо херекке оореди турар.

Мугур-Аксыңга, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозка ажылым аайы-биле каш удаа чорааш, К. С. Бораргаңның дугайында макталдыг сөстерни хөй кижиден дыңнаан мен. «МөҢгүн-Тайга» совхозта хойжу, лиин, аргаларын үндүрүп, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Чүтлүр-оол Тарын-Базыр партияның район конференциязынга санал бергеш, мынча дээн: «Кижи бүрүзү коммунист К. С. Бораргаң ышкаш ажылдаар чүве болза, эде тургустунуушкунга төлептиг салыышкынын киирер, ону дүргедедир ийик».

Бригаданың ажылында кандыг чаа чүүлдер барын сонуургай бердим.

— № 2 хойжу бригаданың кежигүннери өг-бүле керээзинче шилчээн, олар онаашкан ажылынга харыысалгазын бедиткеп, хөй, шынарлыг, чиик өртектиг продукцияны бүдүрер, кижи бүрүзү-ле эде тургустунуушкунга бодунуң салыышкынын киирер дээш шалыпчы ажылдап турар. Ооң түңнелинде 1989 ажыл-агый чылын бригада багай эвес көргүзүглерлиг дооскан — деп, ол чугаалады. Хойжу боду эрткен чылын чүс баштан-на 91 хураганны менди доруктурган, бир баштан-на 1,5 кг дүктү кыргын алган. Бригада совхозтуң хойжу бригадалар аразынга чарыжынга багай эвес көргүзүглүг болган. Өг-бүле керээзин улам нептередир, өскелерниң дүржулгазын ажыглаарын шиитпирлээн.

— Хойжу-даа кижиге эртем-билиг база херек. Солуннардан, журналдардан, радиодан мал ажылын хөгжүдериниң талазы-биле чаа, солун дүржулгаларны номчуп, дыңнап, өөренип, ону бодувустуң черивистиң байдалынга, ажыл-ижинге тааржыдыр ажыглаар хемчеглерни ап турар бис — деп, хойжу чугаалап орар. Кандыг журналдарны, солуннарны номчуп турарын сонуургап көрдүм. «Овцеводство», «Новое время», «Женщина», «Здоровье» журналдарны, «Аргументы и фактыны», «Шын», «Известия» солуннарны чагыдып алган. Орус болгаш тыва чогаалчыларның номнары бо бажында элбек.

— Хөй кадарып чорааш, чайлыг үени ажыглаар улус-тур бис ийин — деп, ол чугаалады.

Кан-оол Сааяевич хойжу бригадада партия эге организациязының секретарынга чээрби бир чыл улаштыр соңгудуп келген. Коммунист эш-өөрүңүн көргүскен идегелин, берген даалгазын бодунуң шыдаар шаа-биле күүседир дээш бижиттинген бирги тыва национал балет тургузуу.

А. С. Шойгу: — ырыхөгжүмүг «Аян» ансамбль композитор П. Геккер-биле Ленинградка ужурашкан. Ленинградтың эстрада уран чүүлүнүң чогаадыкчы мастерскаязынга бистиң баштайгы программавысты тургузарының талазы-биле хөгжүм удуртукчузу кылдыр ол ынчан соңгуттурган чүве. Тываның композиторлары А. Б. Чыргал-оолдуң, Р. Д. Кенденбильдиң чогаалдарыбиле болгаш улустуң ырлары-биле ооң күжениишкинниг ажылдаанының түңнелинде программа бир янзы угланыышкынны алган. Соңгулга округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дешпидип үндүрген болгаш округтуң соңгулга комиссиязы ону бүрүткээн. Амгы үеде депутаттың кандидады Баһын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның соңгукчуларыбиле ужуражып чоруп турар. Соңгукчулар депутаттың кандидадының программазын чүүлдүгүнүп деткип, төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээр күзелин илередип турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: К. С. Бораргаң.

ПАРТИЯ ХУРАЛДАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Кандыг-даа хурал кайы-бир айтырыгны коллективтии-биле шиитпирлеп алыр дээш эртер ужурлуг. Ооң кижизидикчи ролүнүн дугайында чугаалаары безин артык. Бистиң номчукчуларывыс чөр-чөрлерниң партия болгаш оске-даа хөй-нийти организацияларының хуралдарындан отчёттарны редакцияже болганчок бижиир. Эрткен чылдың декабрьда бистиң солунга төптен хөй материалдар парлаттынып турганыңдан ук отчёттар үе-шаанда үнмейн барган. Хуралдарның үези эрте берген-даа болза, оларның темаларын кажан-даа чугула болуп артып каар. Ынчангаш редакцияга келген кезек чагааларны допчулаар бодай-дыр бис.

Чөөн-Хемчиктиң «Искра» совхозунуң көдээ Культура бажыңынга бүгү коммунистерниң хуралы ноябрь 29-та болуп эрткен. Ол дугайында биске аныяк коммунист Галина Монгуш бижээн. Аңаа суурда корум-чурум талазы-биле көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Л. М. Дамбуунуң отчёдуи алган. Ол ышкаш октябрьда болган партия хуралының шүүмүүлелдиг саналдарының күүселдезининиң дугайында дыңнаан.

Сөөлгү үеде корум-чурум үрээшкиннери бүгү чоннуң дүвүрелин болдурган. «Искрада» бүдүү чурум үреп турар аныяктарның бары, хөй-нийти черлерине, кудумчуларга эзирик кижилериң көскүлеп апарганы чажыт эвес. Ноябрь 19-та үнген «Шын» солунга «Өөдежоктарны черле амдажытпас» деп чүүлде үстүнде совхозтуң адыг-үнүп, ында чурум чок чоруктар хамаанчок, күштеп-чазарлаашкынның кеземче херээнге онаажыр айылдыг үүлгедиглери удаажырап турарын айыткан. Көдээ Советтиң күүскомдаргазы Дамбуу отчёдун мынчаар эгелээн: «Эрткен чылдың бо үезинде кем-херек үүлгедиишкиннери 28 турган болза, ам 10 айларның иштинде 36 апарган. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң чылдагааны чүдел? Улусчу дружина ажылдавас...».

Кижи сагыжы ышкаш, улусчу дружиналар ажылдавас деп-ле турар. Ол хиреде оларның үнер-кирер чери чок, кызыл шарыгларын безин чок. Ажыы-биле чугаалаарга, клубта ийи урут хулиганнар-биле тутчуп турар. Олар-ла дружинниктер кайыл деп девидеп маңнажып кээр-дир. Удуртукчу эштер ажыл-херектерже хаылап киирер үе келген». Саанчы Алдын-кыс Монгуш «Арага ишпестер ниитилели дээш дадывыр төлеп турар бис. Ол хиреде араганы база ижип турар. Херээ бар ниитилел бе ол?» деп айтырган.

Суурда херек эрттиргеш болдурбазының талазы-биле моон соңгаар чүнү кылырының дугайында саналдаарын оралдашканнар. Бажың-Алаак ортумак школазының директору Ооржак Даш-оолдуң саналы: «Бо айтырыгны моон мурнунда ботботтарывыстың кырывысче чүүй кагжыптар турдувус. Кандыг-бир чурум үрээшкини болурга, ону дарый сайгарбас. Суурда радио, телевизор ажылдавас. Чурум үрекчизин коллективинге сайгарбас. Школада 10 ажыг чыл иштинде хөгжүм башкызы чок, библиотека орта ажылдавас. Улуг кижилериниң чараш эвес аажы-чаңы бичиилерге багай салдарлыг».

Чагаалар допчулалы

дай бээрге-ле, корум-чурум үрээшкиннери соксай бээр чүве болза, магалыг чүведир ийин. Отчет берген даргаоор чорук дугайында илеткевээн, «Искрада» оорлаашкын чок бе? Ындыг амыр чүве кайда боор — ол дугайында дарга «уттуп» алган бооп-тур ийин моң. Хуралга олурушкан улус оон-моон айтырыг салып кээрге, илерээни болза, 10 ай иштинде Бажың-Алаакка 12 аът, 30 ажыг шээр мал, ол-ла хире хаваннар оорлар аксынга барган болган.

Санал берген эштер чидии-биле шүүмүүлезе-даа, кем-херек үүлгедиглерин келгеннер хөй. Олар-биле ажыл чок. Чаагай чаңчылдар уттундурганын, оларны катап диргизерин башкы Сарыг-Хаа Оолак чугаалаан. Ындыг хевирлиг саналдар ук хуралга хөй болган.

Дараазында чагаа Өвүр Торгалыындан Биче Моңгуштан келген. Партия хуралыига суурда улусчу контроль бөлүүнүң ажылын дыңнаан. Ооң даргазы экономист Валерий Түлүштүң дыңнадыындан чамдык чүүлдер: кышка белеткелди хыңнаан, хамаатыларның тудуг материалдарын канчаар ап турганын көөрге, мында хажыдыышкын чок болган, «Шолбан» ясли-садка эккелген хөмүр-даштың шыпары багай бооргa, арыгже төптүрүпкен, буруулугларны тодарадып турар, бензин кудар черде дамдылап турар үттү эткен, райпо баштаар чери Саян артындан эккелген шынары багай картофельди улуска сыгап, улуг өртөн-биле садыпкаш, ажык дээрниң адаанга куш-биле төп каашбарган, мал чидирген кадарчыларга толеттирген... Улусчу контролёрларның чорудун турган хыналдаларының түңнелинде дыка хөй четпестер илеретинген. Ол дугайында совхоз дирекциязынга дыңнадып, хемчеглерни ап турар.

Улусчу контрольдуң бир кол бергези — үе-шак чедишпези. Ынчангаш аңаа тускай шалыңныг кижи тургузар деп турары чөптүг. Оларга деткимче көргүспейн, шынын илередиринге шаптыктап, фактылар чажырар чоруктар хөй таваржып турар. Ол окта болбас.

Темалыг хуралдар кижилерниң мээ-медерелинге чедип, кайы-бир айтырыгны хандыр сайгарып, билип алырынга улуг ужур-дузалыг. «Коммунистерниң ботидепкейи» деп темалыг хуралды Азас ортумак школазының башкылары эрттирген. Коллективтиң ажыл, амыдыралынга партия организациязының идей-политик. тиг салдары куду дээрзин школа директору А. Б. Цыренпилов саналынга айтыкан. Коммунистер партийжи даалгаларын халаргай күүседип турар. Оларның ботидепкейжи, башкарыкчы роль чогун, парторганизацияның дайынчы арга-шинээ кудузун саналдааннар шүгүмчүлээн. Ол хуралдың дугайында башкы Б. Ч. Хүлер бижээн.

Хуралдар дугайында отчёттарны номчуп элурарга, четпестер чаңгыс хепке куттурган дег. Хурал эрттирерде ажыл, амыдырал-биле холбап, ханы анализти кылбас, докталдарның күүселдези барык омаа-хоң болуп турар. Чеже хуралдаалап, чеже шүгүмчүлежип келирил? Чүү-даа чүве эгелиг, төнчүлүг болур эвес чүве бе?

Допчуларлы доозуп тура, партия хуралының дугайында номчукчуларның бодалдарын дыңнаксаанывысты база илереттивис. Хурал. Ону канчаар эрттирерил? А кол-ла чүве — ооң дээштии, ужур-утказы, ролю, тургузукчу эгези кандыгыл? Ол дугайында боданып көрүнер, эргим коммунистер.

Республиканың культура амыдыралы

КОМПОЗИТОРГА ТУРАСКААДЫР

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелиниң кежигүнү Пётр Геккериң чогаадыкчы ажылынга тураскаатkан кежээни Тываның күрүне филармониязы бөгүн хөгжүм-шиин театрынга эрттирер. Мээң сонуургааным элээн каш айтырыгларымга РСФСР-ниң алдарлыг артизи, «Саян» ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу Виталий Канактаев биле совет ырлар күүседикчилериниң «Сочи-80» Бүгү-эвилел конкурузунуң лауреады «Аян» ыры-хөгжүм ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу Алексей Шойгу мынчаар харыылаанnар:

— Композитор П. Геккериң силерниң ансамбliңер-биле чогаадыкчы кады ажылдажылгазы кайы үеде эгелээнил база ооң музыказы-биле кандыг көргүзүглерни тургусканыл?

В. С. Канактаев: — бистиң чогаадыкчы харылзаавыс 1978 чылда эгелээн. Оон бээр үеде болган үреттүнелдиг, улуг ажыл — «Хая-Мерген» деп тоолчургу чугааның хөөнүнге бижиттинген бирги тыва национал балет тургузуу.

А. С. Шойгу: — ырыхөгжүмүг «Аян» ансамбль композитор П. Геккер-биле Ленинградка ужурашкан. Ленинградтың эстрада уран чүүлүнүң чогаадыкчы мастерскаязынга бистиң баштайгы программавысты тургузарының талазы-биле хөгжүм удуртукчузу кылдыр ол ынчан соңгуттурган чүве. Тываның композиторлары А. Б. Чыргал-оолдуң, Р. Д. Кенденбильдиң чогаалдарыбиле болгаш улустуң ырлары-биле ооң күжениишкинниг ажылдаанының түңнелинде программа бир янзы угланыышкынны алган. Соңгулга округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дешпидип үндүрген болгаш округтуң соңгулга комиссиязы ону бүрүткээн. Амгы үеде депутаттың кандидады Баһын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның соңгукчуларыбиле ужуражып чоруп турар. Соңгукчулар депутаттың кандидадының программазын чүүлдүгүнүп деткип, төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээр күзелин илередип турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: К. С. Бораргаң.

— Композитор П. Геккериң силерниң ансамбliңер-биле чогаадыкчы кады ажылдажылгазы кайы үеде эгелээнил база ооң музыказы-биле кандыг көргүзүглерни тургусканыл?

В. С. Канактаев: — бистиң чогаадыкчы харылзаавыс 1978 чылда эгелээн. Оон бээр үеде болган үреттүнелдиг, улуг ажыл — «Хая-Мерген» деп тоолчургу чугааның хөөнүнге бижиттинген бирги тыва национал балет тургузуу.

А. С. Шойгу: — ырыхөгжүмүг «Аян» ансамбль композитор П. Геккер-биле Ленинградка ужурашкан. Ленинградтың эстрада уран чүүлүнүң чогаадыкчы мастерскаязынга бистиң баштайгы программавысты тургузарының талазы-биле хөгжүм удуртукчузу кылдыр ол ынчан соңгуттурган чүве. Тываның композиторлары А. Б. Чыргал-оолдуң, Р. Д. Кенденбильдиң чогаалдарыбиле болгаш улустуң ырлары-биле ооң күжениишкинниг ажылдаанының түңнелинде программа бир янзы угланыышкынны алган. Соңгулга округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дешпидип үндүрген болгаш округтуң соңгулга комиссиязы ону бүрүткээн. Амгы үеде депутаттың кандидады Баһын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның соңгукчуларыбиле ужуражып чоруп турар. Соңгукчулар депутаттың кандидадының программазын чүүлдүгүнүп деткип, төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээр күзелин илередип турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: К. С. Бораргаң.

ОЙБАК-ДЫДЫЫН СЕПТЕП АЛЗА

Рейд

Оорнуң холу узун, ол каракка көзүлбейн каяа-даа чылбыртып, сунуп чеде бээр. Ол «кара» холдарның күрүне-даа, хуу-даа өнчүге чедирип турар когаралы чөл. Ону биле тура-ла оорларга таарымчалыг чүүлдерни тургузуп, ногаан орукту ажыдып, ажылагыйжы эвес чорукту көргүзе бээр чөгенчиг байдалдар бо-ла таварышкылаар. Ооң чижээн республиканың хереглекчилер ниитилелиниң садыг баазазындан көрүп болур. Ында девискээр делгем. Складтар эңдерик. Ынчалза-даа чаа кирген бараанарның хайгааралы багай.

Девискээриниң сонгу-барыын талазында шөлде келгээн кызыл-чайт бараанар чаныңга чоокшулап келиривиске, чадагай хааржактар иштинде кожуглуг мотоциклдерни ажык дээр адаанда чыскаай салгылап каан болду.

Бистиң-биле кады чораан милицияның таңныыл албанының бир төлээзи ажыл-агыйны аайлап башкарып турарынга таарзынмаан хөөнүн дораан илеретти:

— Хүндүс маңаа чаңгыс таңныыл чүүл-даа көрүп четтикпес. Бо мотоциклдерден чүү-хөө кезектерин кым-бир кижи карак чивеш аразында адырып аппарган болур. Чырык хүндүс ындыг турда, дүшүү караңгызында чүү-даа болуп болгу дег-дир! Читкеп чүүлдерин мында албан эрттирип турар милиция ажылдакчыларынга-даа каразыыр чадавас болгай. Шынында болза оларны ажык черге тургуспас ужурлуг.

Ол оон ыңай чугаазынга чыл төнчүзүнде маңаа склад девискээри сыңыыпсас чиик машина кадагалаттынып турганын дыңнатты. Ол машиналарны районнарже тарадып чадап турда, хөй үе эрткен. Барык ай ашканда оларның шуптузуп ол-бо райполарга чедирген. Чадагай девискээрге шак ынчаар тургузуп каарга, оларның бирээзин билдинмес кижилер бүдүү үптеп, төймаглап каапкан болган. Аңаа буруулугларны кым-даа илередип тыппаан. Садып алыкчылар-ла когарап артkан.

Мотоциклдер турар черниң ындында бир талазы он метр хире чирик черлиг, кыры ажык, чавыс ыяш херимчигештиң хайгааралы дыка чигзинчиг. Аңаа база машина-техникабиле холбашкан бараанар шыгжаар. Ол херимниң септелгезин кылыры кымның-даа сагыжында мынчага кирбээн. «Чаңгыс таңныыл шагдаа чүзүнге четтигерил?» деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Өске объектилерни канчаарыл?

Бааза конторазының баарында машиналар үнер, кирер улуг хаалга турар чирик чүңүң-биле-даа дуглаттынмаан. Ооң дужунда турар эрги маңза херимниг складтың ажиктерин олче оор ёзу-биле кирер дээш кара бодап быралаар болза, оптуг-кажар оор туржук, чаан безин чайлыг үңгеп кире бээр.

Элеңейнип, чинджейнип турар эргижээн складтарның ээлериниң бирээзи — кол инженер В. А. Филипповтуң харыы сөзүнде кандыг-даа дүвүрээзин чогун пат кайгап, элдепсинип кагдывыс.

— Сөөлгү чылдарда бетон куткан бедик херимнер туттувус — деп, ол мырыңай мактанып чыгыы тайылбыр берди. — Машиналар үңүп турар чириктиң ыпдында төрел кожаларывыс — хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң шөлүдүр ийин. Ойбак-дежик херимнер дуглаарынга демир сывырындактар дораан тыптыы бээр. Хей чергe эшкеде, дүвүрээн херээ чок боор!

Кол инженер Виктор Анатольевич Филиппов мында чаа кижи эвес-ле болгай, Маңаа барык ийи чыл ажыр ажылдап каапкан. Ынчангаш баазаның талазындан милицияның таңныыл албан черинге аразында дугуржулга ёзугаар бараан кадагалаар складтарның ынаныштыын хандырар, ажык дээр адаанга, даштыгаа бараан аймаа тургуспас хүлээлгелиг. Ол хирезинде дугуржулга-биле чардынган керээ чүге күүсеттинмейн турарыл?

Баазаның мурнуу-барыын талазында складтарның чамдыызынче чырык четпес. Маңаа чоруп тургаш, ойлук чок оор дүмбей дүннүң хөлегезин ажыглап боже кирип болбас бе деп бодал башка дораан кирер. Ол девискээрниң шала бетинде ойбак-дыдык, дежик үттерлиг ийи складтарның чанында баргаш, коргуушкунбиле көрүп эрттивис.

Шак мындыг харыысалга чок ажыл-агыйжы эвес чоруктуң демдектери каракка хөй катап илдиг болду. Өртке удур дериг-херекселдер тудар хааржактар негелдеге дүүштүр дериттинмээн, чамдыктары шуут куруг, харын-даа үрелгилеп калгылаан.

Девискээрни дүне милиция таңныыл албан чери хайгаараар, чогум хүндүс аңаа анаа таңныыл кижи ажылдаар. Ында милицияның хайгаарал төөүн тургускан. Ийи бичежек өрээлди ескелерге үлегер кылдыр көрүштүг дерип шимээн.

Милицияның таңныыл албан чери ол баазада складтарның септелгезин экижидер талазы-биле актыларга демдеглеп, ук айтырыгны каш удаа кедүрүп келген. Тускай документилер ёзугаар тургускан ол чөптүг негелделер бөгүнге чедир күүсеттинмээн.

Юрий ЧЕРЕПАНОВ.

Төпчүткен таңныыл албанының начальныги.

Юрий ДАРБАА.

Даңзы САЛЧАК.

(«Тываның аныяктары», «Шын» солуннарның корр.).

ЧУРУКТАРДА: ажык дээр адаанда турар мотоциклдер; складтар чанында чыткылаар ойбак-дежик бараанныг хааржактар.

Радиоснет ДОНГАКТЫҢ фотолары.

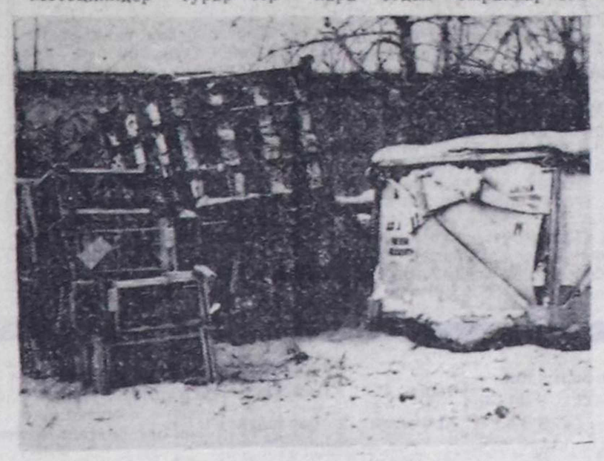

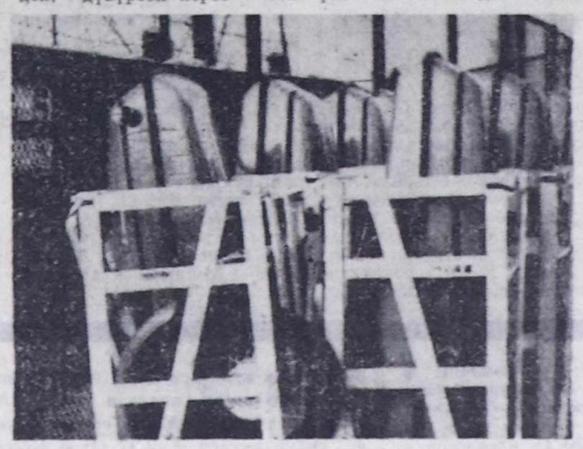

делегеи медээлери

ПРАГА. Партияның удуртукчулары турган кижилерниң политиктиг харыысалгазын тодаргайлаар сорулга-биле Чехословакияның Коммунистиг партиязының ТК-зының тургускан комиссиязы Г. Гусакты, Л. Штроугалды, Я. Фойтикти, К. Гофманны, М. Грушковичини, А. Индраны, И. Кемпыны дыңнаан. Оларның болгаш ЧКП-ниң моөң мурнуунда удуртукчулары турган 32 кижиниң партияга кежигүн болурун эрткен чылдың декабрьда чыылган партияның эзлчег чок съездизи соксаткан.

БЕРЛИН. Герман Демократтыг Республиканың журналистер эвилелиниң съездизи болуп эрткен. ГДР-ниң журналистер эвилелиниң чаа даргазынга Герд Курце соңгуткан.

Бодунуң хүрээлеңинде 9 муң ажыг журналистерни каттыштырган эвилел моон соңгаар санал-оналдарыы илергейлээр эргени хандырар, парлалганың, радионуң, телевидениениң информация бээриниң, ажылдаарының хостуу дээш демиселди чайгылыш чок чорудар деп, съездиге хүлээп алдынган шиитпирде онзалап демделээн.

Журналистериң ажыл соксадыр эргези дээш шиитпирни делегаттарның бадылаашкыннарының хөй нуруузу-биле хүлээп алган.

СОФИЯ. Политиктиг партияларның организацияларын, хамаатыларның янзы-бүрү каттыжыышкыннарын Болгария Улус Республикаңың чепсектиг күштеринге, министерстволар болгаш ведомстволар шериглеринге, улусчу милицияга моон соңгаар тургузуп болбас дугайында № 126 чарлыкты Болгария Улус Республиканың Күрүне чөвүлели хүлээп алган.

Чепсектиг күштерниң шериг албанныглары, ИХМ органнарының шериг албанныглары чүгле чурттап турар черлериниң аайы-биле боттарының үзел-бодалдарының бүзүрээшкининге дүүштүр политиктиг партияларга болгаш хамаатыларның каттыжыышкыннарынга кирип болур. Ынчалзажок боттарының партияларының болгаш организацияларының сорулгаларын чедип алырынче угланган ажыл-чорудулгазын чепсектиг күштерже, ИХМ органнарынче шилчидер эргези чок деп чарлыкта айыткан.

НЬЮ-ЙОРК. Панамаже америк шеригларнин халдаашкыныңың үезинде АКШ-тың шериг командылалынга дүжүп берген болгаш амгы үеде америк судтуң истелгезинде турар генерал Мануэль Антонино Норьега (Панаманың удуртукчузу — ол чурттуң национал камгалал күштериниң кол командылакчызы турган) медеглел кылгаш, ону туттурган шериг кижи кылдыр хүлээп көөрүн негээн. Наркотиктер дээр кара-таакпы аймаан даштыкыже, ылангыя АКШ-че чажыды-биле үндүр садыглаан деп америк эрге-чагыргалар ону бүрүүдадып турар.

Майзмиде (Флорида штат) суд хуралынга генералды келдирген, а Норьега бодунуң генерал хевин кедип алгаш, чедип келген. Дүрүм моң суд чорудулгазынга моон соңгаар келириндеп, киржириндеп ойталаанын бодунуң болчукчузун дамчыштыр генерал дыннаткан болгаш АКШ-тың президентизи Дж. Бушка чагаа чоруткан. 1949 чылда Женева конвенциязынга болгаш 1977 чылда Женева протоколунга дүүштүр түттурган шериг кижиниң статузун аңаа тыпсырын негээн.

ВАШИНГТОН. Наркотиктер дээр кара-таакпы аймаан ажыглаар чорукка болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур бодунуң стратегиязын деткиринче АКШ-тың кол хоорайларының мэрлерин (хоорай чагыргазының даргаларын) америк президент Дж. Буш кыйгырган.

Америк хоорайлар мэрлериниң чыл бүрүде болур 58-ки конференциязынга Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң ол кыйгырыын болгаш ниитизибиле чугаазын ооң киржикчилери шоолуг эвес адыш часкаашкыны-биле уткаан деп, тус черниң политиктиг хайгааракчылары демделеп турар.

Кара-таакпы аймааның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң АКШ-та нептерээшкинин Дж. Буш «нацияның ең айыылдыг дайзыны» деп адаан. Ынчалзажок ындыг дайзынга удур демиселге акша-хөрөңгилерин америк администрация эвээшти чарыгдап турар деп, хоорай чагыргаларының даргалары ажыы-биле медеглээн.

МАНИЛА. Филиппинде туруп турар америк шериг баазаларының хуусаазы 1991 чылда доостур ужурлуг. А ооң сөөлүнде ук баазаларның Филиппинге турар хуусаазын узадырын америк администрация күзеп турар. Америк баазаларны чуртка хевээр арттырарынга Филиппиннің президентизи Корасон Акино чөпшээрешкен деп, америк конгресс кежигүнү Джеймс Колбинің мегделелин Филиппиннің президентизи буруу шапкан.

Филиппинде америк шериг баазаларының салым-чолуңун дугайында айтырыгны канчаар шиитпирлээринге хамаарыштыр шилип алыышкынның эргези менде хевээр бар деп, президент Корасон Акино мегделээн. Бодунуң шиитпириниң дугайында кажан үе келирге чурттуң чурттакчыларынга бодум чугаалап бээр мен, а ук айтырыгны канчаар шиитпирлээринге хамаарыштыр шиитпирни филиппиннер американнардан эвес, чүгле менден билип алыр ужурлуг деп, президент чугаалаан.

КАРАКАС. Тайбың дээш Венесуэланың бирги конгреси чурттуң найысылалынга болуп эрткен. Ядролуг болгаш химиктиг чепсекти бүрүн узуткаарынче угланган Совет Эвилелиниң тайбың инициативаларын конгресстиң киржикчилери чүүлдүгүнүүшкүн-биле деткээн. Латин Американың империализмге удур трибуналының тус черде салбыры ол шуулганны чыылдырган.

ВАРШАВА. Гитлержи фашистерниң Освенцимге тургускан өлүм лагеринге хоругдаттырганнарны совет шериглерниң хостаанындан бээр 45 чылының бүдүүзүнде Польшаның хөй-нийти төлээлекчилери аңаа чыылган. Делегейниң ийнги дайынының чылдарында фашистиг эжелекчилер ол лагерьге 4 миллион ажыг кижини өлүргеп. «Өлүм блогунун» ордузунда делегей тураскаалы бар. Хөй чечектерни чыылганнар тураскаалга салып, гитлержи фашистерге хилинчектедип өлүрткен хөй миллион кижилерниң сактыышкын ёзулалын кылган. Освенцим

ТЫВА КИЖИ МАЛГА КОНЧУГ

Ынак Каа-Хемимниң арнын дургаар сыырткыын тудуп алгаш, маңнап турган үемни бо-ла сактып кээр мен. Төрээн ховуларым меңээ эргим. Аъттыг халдып чораан араттың ырызы меңээ чоок турган. Азыраан мал-маганының, хой харзаар ынак даанын, өөнүң чоогунда кара сугнуң дутайында ол ырлаар чораан. Ыры очулга чок үүрекке чедер чүве.

Кожам ындыг кончуг шыдалдыг эвес кижи. Чээрби алды чыл үезинде алгы тоннуг, чүвүрлүг ашактарны кижи көөр чүве. Экти самдар-даа болза, сеткили бай, ундаравас. Ыры-биле сагыжын чазаар.

Тыва чон аалче кижи кел ыытkан, азы аъттыг чортуп орган болза, албан уткуй халыыр. Орус, тыва-даа кижи көргенде, ол ыыдыг. «Экии» азы «Мендээ» деп амыр-мендизин албан айтырар. Чүү болуп турарын, кижиниң кадыын айтырар, кайнаар бар чыдарын сонуургаар чүве. Бир эвес мал дилеп чораан болзунза, ол өң-чүзүнүн айтыргаш, көрген болза, ол черин айтып бээр.

Өөнден ырак черге кижи-биле таваржы бергенде база шак ынчаар хүлээп алыр. А аалынга баарга, албан өгже чалаар. Шайын кудар, барла турган чемин салыр — хүндүлээчели аажок чон. Тыва өөнүктерим-биле кады-кожа чурттап чораан, сүттүг шайны ижип өөренип алган мен. Тарааны былгап чип чордум. Быштак дыка чаагай болур чораан. Хойтпак, хымыс дээрге эң хүндүткелдиг тыва чемнер. Кижиниң организминге эң ажыктыг, амданныг чемнер ол.

Тыва чон ол хире эки хүлээп ап, эш тыртып турда, орус тараачынар база ындыг хамаарылгалыг болбас арга чок. Тыва эштеривис биске чедип кээрге, бар шаавыс-биле хүндүлээр турдувус. Чигирзиг шайны кудуп, чымчак хлевивисти салып хүндүлээр бис. Уругларынга хлебти суп берип турдувус.

Орус, тыва найырал чүгле хүндүлежип шайлажырыбиле кызыгаарланмайн турган. Чаш малды ажаарынга тыва чон биске дузалажып, айтып берип турган. А бистер бодувустуң зэлчээвисте оларны чер ажылынга өөредип чордувус. Кайы хире тарыдың деп айтырарга, бир-ийи хумуң деп харыылаар улус.

Шак-ла ынчаар эптиг, демниг чурттап келдивис. Ким кымга-даа шаптыктавас турган. Хомудаар сеткил-даа чок. Үжен чылдар үезинде мал-маган өскен, амыдырал экижээн турган. Бежен өшкүлүг, чээрби аъттыг, ол хире инектиг кижини ынчан чединмес кылдыр көрүп турган. Тевелиг улус база турду. Чаа өглелген аныяк-

Интернационализмни канчаар билип турар бис

тарга үстүнде адааным хире малды үзүп бээр чүве. Хураган кежи тоннарны торгу-биле додарлап кедип турар апарган.

Кажан Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бергенде, тыва өг-бүлелер чүс баш чедир чүзүн-бүрүн малын үзүп берип турган. Дузаарга, сагыш човаачалы аажок чон.

Ынчан кижилер аразында хамаарылга дыка эки турган. Бот-боттарынга бүзүрежир, хүндүлежир. Өглер дуне эжиин дүкүүвес чүве. Кызылга безин соңгаларны ажыдып алган удуп турдувус. Ам орта улус бүзүревес чадавас.

Херечи болганым бир солун таварылганы чугаалап көрейн. Ол 1937 чылда Тожуга болган. Бичии суурга аңчылар садыы турган. Орта өлүктү база дужаап турган. Шарам-Хөл биле Бараам-Хөл аразы чүве ол. Төрелим-биле орта чугаалажып олурувуста, тыва аңчы кирип келгеш, сеңээ өрелиг кижи мен, орну бо дээш диин, дилги кештери

Чылдан чылче доғувейн, арай деп-ле ылдыртып чурттап келген бис. Ооң соонда колхозтардан совхозтар апарды. Муң-муң чылда мал малдап келген тыва кижилерни ынак ижиндей чаргаш, чүге чедиргендир бис? Ада-иезиниң малын кадаржып чораан ажытөлү ажыл чок арткан.

Ада-ие уругларынга келир үеде мергежилин шилиринге дузалаар. Малчынның ажылын херек чок деп көре бергенивистен боор, ам малчыннаар кижи тывылбас-тыр. Тыва чоннуң бурунгу мергежилин, амыдыралын, чаңчылдарый, культуразын эгидери чугула деп көрүп турар мен. Тыва кижи малга кончуг боор чүве. Чаа чүүлче киреерде, бо бүгүнү сагыыр турган.

Тыва өг — эң таарымчалыг бажың. Ону катап ажыглап эгелээр. Чүгле суугу орнунга харын биче электри станцияларын ажыглап тургаш, плиткалар ажыглап болур.

Тыва уксаалыг хой, өшкү дугайында хөй-ле чугаа кылып турду. Продуктулуу куду дээш шүгүмчүлеп-ле турду. Чогум ол ышкаш ажаалда чок уксаа кайдал ынчаш? 800 килограмм деңзилиг тыва уксааның бугаларын дедир тургузар болза эки. Бир кижи багай дээрге-ле шупту ап октап турганывыстан чүү-даа чок олуруп турарывыс бо-дур. Моол уксааның төвелерин, аъттарын өстүрери чугула. Ажаалда чок болгаш бот-үнези чиик болур.

Оон аңгыда, малчыннар суурга аңгы бажыңныг болур ужурлуг. Уруглары хөй улус оларны өөредирде канчаарыл? Интернатка дужааптарга, кижизидилгези база бар болгай. Иелери уруглары-биле суурга органы-ла дээре.

Тыва эштерим бо дугайында чүү деп бодап турарлар ирги?

Ефим КУРНОСЕНКО.
Дайыныңң хоочуну.

АНСАМБЛЬГЕ СҮМЕМ

«Тыва» — чоокта чаа тургустунган ансамбль. Оон концерт программазын, күүседиглерни көрүкчүлер сонуурган, үнелеп турар.

Январь эгезинде ансамбль Кызыл районуң төвүнге аалдан келгеш барган. Концертти чаңгыс катап көргүскен болгаш Культура бажыңының көрүкчүлер залынга кижи сыңыштас болган. Дыштаныр хүниерни бодап алгаш, оода ийи катап үндүрген болза, артыктап артып каар кижи чок турар ийик.

Шаанда болза ламаларның «хурал хураары» хевирлиг көргүзүг-биле концерт эгеледи. Ындыг-даа болза, оран-таңдызынга чалбарыглар, йөрээлдер кылып алганы эки чорду. Дараазында хам хамнап үнүп келди. Бир-тээ, хамны көргүзүп турар болганда, сценага 2-3 кижиден тонунуң улуг хойнуңуң эдээп чадып алган кылдыр олурткаш, хам орбазын октап, ону бээрде, бир кижи «үйгу», өскези «орба» дээш хамга дедир берип каап турган болза. Ол ышкаш ыяш хумуң туткан бир херээжен кижи чажыг ыяжыбиле дөрт үүкче чажыын чажып турар кылдыр кылып алган болза, дыка-ла эки болур ийик.

«Аңчының чалбарыында» ойнап турар артист таалыңдан көгээржик үштүп эккелгеш, оон дашкага куткаш, өрү-куду чажып орар. Арагазы бе, шайы бе дээрзи билдинмес. Шайны көгээржикке кутпас-ла харын. Аңчы кижи черге хайындырган шайының үстүнден, черден чашпан азы сиген сый тыртып алгаш, ону шайже суп, чүкчүкче ыдамнап чажар болгай. Аңчы кижи арага чашпас деп билир мен.

Мурнунда бир кижи хөөмейлеп турда, артындаалары бот-боттарынче даңза солчуп турар черинге аргалыг-ла болза, кижи бүрүзү аңгы даңзалыг турза эки. Кижиге даңза супарда, бистиң өгбелеривис даңзаның соруулун үштүүбиле чода туткаш, сунар чордулар. Маңаа оттукту көскү ажыглаан болза деп дыка-ла күзедим.

«Моге хүрежи» деп көргүзүгге «азаның бичези кончуг» дээн ышкаш ыылдыр бичии мага-боттуг моге октаан болза, көрүштүг болур ийик.

Хеп талазы-биле ажырбас, моон соңгаар хөнүге бээр боор деп бодавышаан, «ындыг болза кандыгыл?» дээн бодалым илередип, аныяк ансамбльге шаам-биле сүмем кадып, тыва аялгага, ыры күүселдезинге үнү тааржыр уруглардан дилеп тыпкаш, оларны өөредип алырлар болза деп күзээр кижи-дир мен.

Опал ШУЛУУ.
Пенсионер.
Кызыл район.

Көрүкчүнүң бодалы

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «ЧЕЧЕКТЕРИВИС СУГГАРААЛЫҢАР» деп фото этюду.

КАРА-ЧЫРААЖЫЛАРЖЕ КӨРНҮҢЕРЕМ

Кымнарны чок дээр

Кижи төрүттүнген черлиг. Ол черниң чурттакчыларын бичиизинде дыка-ла таныыр боор. Харын-даа ол-ла черге чораан болза, бичии чаштардан эгелээш, хоочуннарга чедир'салаа базып санап болур ужурлуг.

Бистер база-ла Кара-Чыраа чурттуг бис. Мону номчаан кижилер кайда чер боор ол деп айтыра бээр чадавас. Ол болза «Сүт-Хөл» совхозтуң Киров салбыры-дыр. Ол черниң чурттакчы чону кончуг эки улус. Хүндүлээчел. Ынаржиңер деп чугаалажыр. Бежен чылдарның эгезинде, ийи колхоз чаңгыс Киров аттыг колхоз кылдыр каттышканда ук ажыл-агый районга хамаанчок, республикага динмирээн турган. Суггаттыг черлерден тараалы безин үжен центнер чедир ап турду. Тараа аразынга аъттыг кижи чортарга көстүр эвес. Ол үеде колхоз даргазы турган Кара Очур Күш-ажылдың Кыдыл Тук ордези-биле шаңнаткан. Чаңгыс «полтора тонн» дээр машиналыг. Тарааны сөөртүп четтикпейн турганын билир бис.

Ол чер үзулуг мөгелер чүрту. Аңаа Дарыжык, Сарыг-оол, Араптан, Борбак-оол, Чаш-Уруг, сөөлүнде Сүүр-оол, Сынаң-оол, Сыын-оол дээш кымнарны чок дээр. Ол аттарны шаандакы болгаш амгы үениң мөгелери шупту билир.

Чонның уран талантызы мырыңай кайгамчык. Өг-бүле бүрүзүнде артист кижи бар дизе хөөрем эвес. Республикага болуп турган чогаадыкчы көрүлделерге эки диртип келгенин тус черниң чурттакчылары кончуг эки билир. Ол чер чурттуг алдарлыг артистердаа, чогаалчылар-даа бар. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль, Тыва АССР-ниң улустуң артизи Ростислав Кенденбиль, бир дугаар тыва хөрээжен чогаалчы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелиниң кежигүнү Екатерина Танова олар база ол чер чурттуг. Ол ышкаш тус черде ат-сураглыг малчыннар, механизаторлар болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери хөй. Малчын Самбуу Монгуш районнуң Хүндүлел самбыразында олурар болгай. Ында ажылдап, чурттап чоруур кижилер тус черниң ат-алдары дээш боттарының үлүг-хуузун күрүнеңиң хөрээнге киириштирип турары өөрүнчүг.

Кажан район дүшкениниң соонда, суурга хөй эвес кижилер артканы билдингир. Тудуг ажылы соксаан. Туттунган саман бажыңнар хевээр арткан. Ону уламчылап кылыр специалист кижи тывылбаан. Ол бажыңнар дыка үр чыл иштинде өңгегер кара аларган куруг турган. Мал-маганның девээлээр чери турду.

Ажылгыр болгаш шыдалдыг кижилер ол суурдан ырап, республиканың аңгы-аңгы районнарынга барып ажылдай бергеннер. Аңаа чүгле чер четпес кырганнар, хөй ажы-төлдүг кижилер, ажыы-биле чугаалаарга, «адаа аар» кижилер артып калган. Оларның аразында каш санныг кара-салдар, донгактар, сарыглар, монгуштар, ховалыглар, ондарлар, саттар бар. Аңаа артып-даа калган болза, ажыл-агыйын салбайн чорааннар.

Кара-Чыраа чурттуг малчыннар Ээрбекте Даржаа Монгуш, Межегейде Конгар-оол Монгуш, Бүрен-Хемде тускай эртемнит Кылын-оол Ондар безин чуртунуң дугайында чугаалажып ораалар. Өске черлерде чурттап, ажылдап чоруур ажы-төлдер дыка көвей. Өскээр чоруй баргаш, чүгле-ле мону бижип турар улус боор деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. Шынап-ла, бо айтырыгны тургузуп турар бис.

Бирээде, оор-сук болгаш кем-херек үүлгедип турар кижилер-биле демиселди күштелдирзин дээш. Ийиде, чогаалчы Александр Даржайның эртнен чылдың ноябрьда «Шынга» парлаттынган «Хадуңма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур!» деп эгелиг ажык чагаазын ханы өөренип көргеш, оон түңнелди үндүрүп, солуун дамчыштыр ук чагаага хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турарыл деп чүвени дыңнаксаап, бижидивис.

Ук черде чоннуң чурттап олурары бай-шыырак, кижи бүрүзү өремелиг шайлыг, өрегелиг өглүг. Өтленишкен аныяктар кире бээр булуңнуда тып алыр. Оларның аразында түренги байдалда чурттап олурар кижи чок. Ам ол суурда 225 өреге бар. Ында мыйыстыг бода мал 554, саар инек 264, хаван 106, ошкү 1303, хой 584, аът 68, дагаа безин 22 баш бар. Бо сан-түңнү дагаадан өскезин өреге бүрүзүнге үлээрге безин 12,5 мал-маган онаажыр. Моон алгаш көөрге, кандыг-дыр? Хырнындан аштавас, эктинден элевес чон ышкажыл.

Суурда 320 өөреникчи өөренип турар бир ортумак школа бар. Өөреникчилер ийи зодчегде хаара туттунган. Бир ясли-сад база ажылдап турар. Саман бажыңнарның орнунда ийи болгаш дөрт аал ишти чурттаар чаа бажыңнар туттунган. Мону безин алгаш көөрге, сайзырал чок эвес, бар.

Ол-ла чораан дыңнап чоруургa, ол суурда бир-ле чүве болган болур. Чораан малды кодан-кодаңы-биле сүрүп аппаар. Азы аар кем-херек үүлгедишкиннери болган боор. Ону черле кымнар кылып турарыл? Кижи бодаарга, артып калган каш кижи хан-төрел болгу дег. Кады төрээн улустарындан аңгыда, ийи-үш дакпыр кудашкыларда апаар хевирлиг. Тыва кижи кудазын көрүп каанда, ижиртир чем, олуртур чер тыппас ышкажыгай. Ам кээп хүндүлешпестеп, бот-боттарын көрүшпестеп, кады чурттап олурган эжин, уругларының иезин, азы адазын безин өлүрүп алыр апарган. Бо чорук чүден тыптып турарыл?

Оларны калчааратпас

Өлүрүкчү силер деп улусту канчап ынчаар диттигип сөглээр боор. Кижи аксына безин эптешпес сөс-түр. Бежен чылдарда ындыг сөс сөглээр кижи безин турбаан. Дыңнаан болза, «өршээ, хайыраканг!» дээр турган. Кара-Чыраа суурга өлүрүүшкүн деп коргунчуг сөс алдан чылдарның эгезинде нептерей бергенин ол суурның чону чугаалажып турар. Кадайын өлүргеш, бодунуң тыныңга безин чедип турган кижилер бар. Ындыг өг-бүлелерниң ам уруглары артып калган чурттап чоруурлар.

Өлүрүкчү чоруктуң бир чылдагааны — арага. Арага ижип алгаш, кем-херек үүлгеткеш, чүгле ол суурдан безин он-ону-биле кара-бажыңга олургаш келген аныяктар бар. Бир өгнүң бир кижизи эндет өзу-биле кижи өлүрүп каарга, оон ээлери кайы хире хилинчектенип, хайга алыскан-дыр деп улуска карак ажыт ынчаар чугаалап турарлар хөй. Херек кырында кем-херек үүлгедип болурунун барымдаалары оон мурнунда-ла турган болдур ийин. Аңаа тус черде турар совет эрге-чагырга бүрүүлүг турган. Кодээ Совет күүскому ол черже сагыш салбайн келген. Чон аразынче кирип, оларның-биле чугаалажып, ажык хуралдар эрттирип турбааныбиле өлүрүкчү чоруктуң нептереп турганының салдарында-даа бооп чадавас.

Ындыг-дыр че, бир огден бир кижи кижи өлүргеш, кара-бажыңга олурган дижик. А чамдык ог-бүленің үш-дөрт оглу кижи өлүрүп чоруп турда тус черде кодээ Совет күүскому үүнү көрүп турарыл? Ол дугайында мындыг чижекти көрээлиер. «Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа суурунда Калчан-оол Донайович, Өктек Быштак-ооловна Кара-Салдар дээр ашак, кадай чурттап чоруур. Оларны танывас кижи район-да чок. Харын-даа республиканың суд, прокуратура черлери шуут билир. Оларның ат-алдары маадыр херек эвес, а чүдек-бужар кем-херек үүлгеткен оолдарының ады дээш билдингир апарган.

Калчан-оолдуң бодунуң чурту Шеми-Аксы. Ол аңаа өглүг-баштыг чораан. Оон бодунуң баштайгы кадайында ажы-төлү эки чурттап, ажылдап чоруурлар. Оларның талазындан оор, дүржок деп чүве дыңналбас. Өктек Быштак-ооловна-биле чурттаан, беш оолдуг болган. Оларның үш оглу кижи херээ дээш шиитгирген. А бирээзи үш кижи бижектээн. Дорту-биле чугаалаарга мындыг: Анатолий Кара-Сал 1974 чылдың августа Борис Кыргысты бижектеп өлүргеп. Василий Кара-Сал 1985 чылдың декабрь 30-де Моңгун-оол Эрелчиниң бижектеп, амытынынга четкен. Михаил Кара-Сал 1988 чылдың ноябрь 5-те Комбур-оол Монгушту ыяш-биле бажынче соп тургаш, өлүргеп. Николай Кара-Сал Борис Донгактың, Михаил Ондарны, Маадыр Донгактың бижектеп, аар кемдээшкиннерге таварыштырган. Маадыр Донгак кыштың соогунда Иркутскийиң кезер эмнелгезинге үр үеде эмнеткеш, күш-ажыл кылыр арга чок кылдыр артkан.

Чаңгыс өг-бүленің дөрт оглу ол хире каржы, аар кемниг херекти үүлгедип каарга, район иштинге хамаанчок, республикага безин дүвүрээзин болгу дег-ле чүве-дир.

Николай Кара-Сал бажыңга олурар кылдыр чүге шиитгирбээнил? Бо айтырыг номчукчуларны дораан дүвүредир. Кажан Борис Донгакты бижектеп каарга, ол оолдуң ада-иезинден болгаш төрелдеринден чогуур черлерге хомудал киирбээнин барымдаалаш, херекти оттурбаан деп, чамдык улус чугаалаар. Бир чамдыктарын дыңнаарга, Кара-Салдар улусту хээлилеп кааптар кылдыр чугаалаар. Николайның ийи дугаар бижектээн кижизи бодунуң честези Михаил Ондар. Ол боду Кара-Чыраа кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы турган. Чүржузунга бижектедип алгаш, ону чажырган. Кем-херек үүлгедип чоруур улуска удур демисел чорудар дудум, боду айыылга таварышкаш, амытынындан чарлыр чазып чораш, камгалап турарын кижи кайгаар. Мындыг ажылдакчы, коммунист кижи арын-нүүрүн каггаш, туруш чогун көргүзүп, чонунга болгаш төрээн черинге төлеп чок олүрүкчүлерни камгалап чораан кижи кеземче хереэниң дүрүмүн ёзугаар шиитгирер турган. Михаил Ондарны СЭКП Сүт-Хөл райкому партия кежигүнүнден үндүргеш, ажылындан хостаан.

Кем-херек үүлгедикчизи аңаа доктааваан. Ону бажыңнап шиитпээн-даа, аңаа удур кым-даа чүве чугаалаваан. Чайны өттүр ажыл-даа кылбаан. Мотоцикл мунуп алгаш, аалдар кезип арагалап, суурлар кезип суксуннап ижип чораш, күскээр кыжын келгеш, Маадыр Донгакты мотоцикл-биле таварткаш, моюн дозунче бижектээн. Маадырның ада-иези Николай, Чадаңмаа Донгактарда, бистиң өгбелеривис даңзаның соруулун үштүүбиле чода туткаш, сунар чордулар. Маңаа оттукту көскү ажыглаан болза деп дыка-ла күзедим.

«Моге хүрежи» деп көргүзүгге «азаның бичези кончуг» дээн ышкаш ыылдыр бичии мага-боттуг моге октаан болза, көрүштүг болур ийик.

Хеп талазы-биле ажырбас, моон соңгаар хөнүге бээр боор деп бодавышаан, «ындыг болза кандыгыл?» дээн бодалым илередип, аныяк ансамбльге шаам-биле сүмем кадып, тыва аялгага, ыры күүселдезинге үнү тааржыр уруглардан дилеп тыпкаш, оларны өөредип алырлар болза деп күзээр кижи-дир мен.

Опал ШУЛУУ.
Пенсионер.
Кызыл район.

Кем-херек үүлгедир чорукту болдурбас

тар хилинчектенип, Иркутскиже каш катап чоруп, хөй акша-төгерикти үндүргеннер.

Сентябрьда Николай Кара-Салды судтаан. Ол суд Чадаана хоорайга болган. Оон аңаа болганында ужурла бар. Херек Сүт-Хөлге болган. Хоойлу ёзугаар Сүт-Хөлге судтаар турган. Ынчалза-даа когараан болгаш херекти кылган улустуң талазындан суд база прокуратура черинде чоок төрел бар болганын барымдаалаан бооп чадавас.

Суд ол оолду үгүле ийи чылда шенелдеге шиидип каан. Ол чүге чымчак болганыл? Мооң мурнунда бижектеттирип турган Борис болгаш Михаил суд черинге хо-

Буруу кымдал?

Оолдарның төрээн иези Өктек Быштак-ооловна кижизидилге ажылын чоруткайын турган ол бе? Ажы-төлүн бичиизинден тура чагырбайн чораанны ол бе? Ам мындыг айтырыгта доктаар апаар. Шынап-ла, ие кижи кол черни ээлээр апаар. Боду мал ажылынга чораан болгаш оолдарынче кичээнгей салбаан хевирлиг.

Херек үүлгеткен кижилерниң талазындан суд, прокуратура болгаш когараан кижилерни хээлилээр чоруктар бар. Кажан Михаил Кара-Салды судтаарының мурнунда Кара-Сал ашак, кадай Донгактарның өөнге келгеш, ийи муң акшаны берээли, судтажып турган канчаар ону, судтаар-даа болза, моон эвээш акша алыр силер деп турганнар. Моон мурнунда суд деп чүве көрүп чораан эвес, девидээш, ону безин чугаалаарын уттупкан мен деп, башкы Чадаңмаа Донгак чугаалаар болду.

Моон алгаш көөрге, Кара-Сал ашак, кадай ындыг үүлгедигни чаңгыс эвес удаа кылган хевирлиг. Ол суд Чадаанага болуп турда, бир хонук бурунгаар Николайның акызы Мишаны база аңаа судтаан. Чаңгыс кижиниң ийи оглуң ийи хүн судтаарга, кайы хире коргунчуг-дур. Мону чүү деп тайылбырлаарыл? Дыка-ла берге. Бо кижи болза, ады олүрүнүң орнунга, боду өлгени дээре.

Ажы-төлүн кижизидип шыдавас ада-иелерни канчаарил?

Когаралга таварышкан Мотор Чамзырыновна Кыргыс бодунуң хомудалын чугаалап олурду. «1974 чылдың августа Борис Кыргыстың бижектеп өлүргеп. Василий Кара-Салдың судтаарының мурнунда Кара-Сал ашак, кадай Донгактарның өөнге келгеш, ийи муң акшаны берээли, судтажып турган канчаар ону, судтаар-даа болза, моон эвээш акша алыр силер деп турганнар. Моон мурнунда суд деп чүве көрүп чораан эвес, девидээш, ону безин чугаалаарын уттупкан мен деп, башкы Чадаңмаа Донгак чугаалаар болду.

Моон алгаш көөрге, Кара-Сал ашак, кадай ындыг үүлгедигни чаңгыс эвес удаа кылган хевирлиг. Ол суд Чадаанага болуп турда, бир хонук бурунгаар Николайның акызы Мишаны база аңаа судтаан. Чаңгыс кижиниң ийи оглуң ийи хүн судтаарга, кайы хире коргунчуг-дур. Мону чүү деп тайылбырлаарыл? Дыка-ла берге. Бо кижи болза, ады олүрүнүң орнунга, боду өлгени дээре.

Ажы-төлүн кижизидип шыдавас ада-иелерни канчаарил?

Когаралга таварышкан Мотор Чамзырыновна Кыргыс бодунуң хомудалын чугаалап олурду. «1974 чылдың августа Борис Кыргыстың бижектеп өлүргеп. Василий Кара-Салдың судтаарының мурнунда Кара-Сал ашак, кадай Донгактарның өөнге келгеш, ийи муң акшаны берээли, судтажып турган канчаар ону, судтаар-даа болза, моон эвээш акша алыр силер деп турганнар. Моон мурнунда суд деп чүве көрүп чораан эвес, девидээш, ону безин чугаалаарын уттупкан мен деп, башкы Чадаңмаа Донгак чугаалаар болду.

Моон алгаш көөрге, Кара-Сал ашак, кадай ындыг үүлгедигни чаңгыс эвес удаа кылган хевирлиг. Ол суд Чадаанага болуп турда, бир хонук бурунгаар Николайның акызы Мишаны база аңаа судтаан. Чаңгыс кижиниң ийи оглуң ийи хүн судтаарга, кайы хире коргунчуг-дур. Мону чүү деп тайылбырлаарыл? Дыка-ла берге. Бо кижи болза, ады олүрүнүң орнунга, боду өлгени дээре.

Ажы-төлүн кижизидип шыдавас ада-иелерни канчаарил?

Когаралга таварышкан Мотор Чамзырыновна Кыргыс бодунуң хомудалын чугаалап олурду. «1974 чылдың августа Борис Кыргыстың бижектеп өлүргеп. Василий Кара-Салдың судтаарының мурнунда Кара-Сал ашак, кадай Донгактарның өөнге келгеш, ийи муң акшаны берээли, судтажып турган канчаар ону, судтаар-даа болза, моон эвээш акша алыр силер деп турганнар. Моон мурнунда суд деп чүве көрүп чораан эвес, девидээш, ону безин чугаалаарын уттупкан мен деп, башкы Чадаңмаа Донгак чугаалаар болду.

Моон алгаш көөрге, Кара-Сал ашак, кадай ындыг үүлгедигни чаңгыс эвес удаа кылган хевирлиг. Ол суд Чадаанага болуп турда, бир хонук бурунгаар Николайның акызы Мишаны база аңаа судтаан. Чаңгыс кижиниң ийи оглуң ийи хүн судтаарга, кайы хире коргунчуг-дур. Мону чүү деп тайылбырлаарыл? Дыка-ла берге. Бо кижи болза, ады олүрүнүң орнунга, боду өлгени дээре.

Ажы-төлүн кижизидип шыдавас ада-иелерни канчаарил?

Когаралга таварышкан Мотор Чамзырыновна Кыргыс бодунуң хомудалын чугаалап олурду. «1974 чылдың ав-

густа улуг оглум Бористи Анатолий бижек-биле чүрекче чаңгыс шашкан. Уругларым хөй. Ам чеди оглум, бир кызым бар. «Өш-өжээн деп чүвени кылбас, оолдарым», — деп чугаалап чоруур-дур мен. Бот-ие кижи болгаш уругларым өстүрүп алдым. Ындыг өлүрүкчү улус-биле чаңгыс черге чурттап чоруурга дыкала берге-дир. Арның коргеш безин кижиниң мага-боду сиригейни бээр чорду. Ажыктелу кем-херек үүлгедип чоруур (ыланғыя кижи херектиг) улусту маңаа чурттатпайн өскээр чорударының аргазы чок чүве ирги бе? Дыка-ла берге чүве-дир».

Берге болбайн канчаар. Ие кижиниң тургузуп келген айтырыын көдээ Совет чонуң хуралынга көөр аларр. Кара-Салдарның бижээнден когараан кижилер хөй чүве болганда, оларны долгандыр айыыл база бар деп чүвени билгеш, көдээ Совет хуралды кылгаш, аңаа протоколду тургузуп. суд дамчыштыр айтырыгны тургузуп болбайн аан.

Чаңгыс өгден үш-дөрт кижи херек үүлгедир деп чүл ол? Номчукчулар мону билип алган боор. Кем-херектиң үнген дозу кымда деп бодаар силер? Оолдарында бе, азы ада-иезинде бе?

Аваа МОНГУШ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ТВ

ЯНВАРЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120. минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Москва). 10.20 Уруглар шагы. 11.20 «Он ийи сандай». «Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 14.20 — 14.40 «Ол болган... болган...» 15.30 «Левша» ансамбльдин концерти. 15.50 Уругларга фильм. «Уругларының уругларынга ырылар». 17.00 Компьютер-биле чугаа. 17.45 «Экии, музыка!». 18.30 «Үе». 19.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». Телекөвүрүг Москва — Киев — Ташкент. Республика база чер-чер Советтериге соңгулдаларга уткуштур. 19.50 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кыргалнар херээ». В. Шукшинниң рассказтарын ёзугаар телешии. 22.45—23.50 ССРЭ-нин улустуң артизи Л. Сметанниковтун база ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң орус улустуң хөгжүм хереселдеринин академилиг оркестриниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Өг-бүленің мөзуу-шынар үндезиннери. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ян Гус. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.35 Аныяк кино. Ираклий Квирикадзениң мастерскаязы. 14.20 Орус улустуң ырларын Л. Иванова ырлаар. 14.30—15.40 «Хлеб — чүве ады». Уранчечен фильм. 6-гы сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 П. Гоген. «Эрткен үеден көрүүшкүн».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Чүгле херээженнерге эвес». 18.35 Медээлер. 18.40 «Азия төвү». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Хоорай автобузу: тайылбырлар, түңнелдер». «Гастрольдар соонда». «Тыва» аас чогаал ансамбльдиң дугайында. Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Москва). Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.20 «Чадаларны өрү» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.30 — 23.45 «Хосту хат». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 ССРЭ-нин улустуң артизи П. Нечепоренко ойнаар.

КИНО

ЯНВАРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Нокдаун» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). **Видеозал: «Застигла меня ночь»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чудесный лес» 8.30. **«Зимнее утро»** 10.20, **«Полет навигатора»** 12.10, 14.00, **«Однажды в Америке»** 16.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Окно спальни» 13.00. **Видеофильмы** 16.00, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Женихи» 17.30, 19.30 шактарда.

Агаар

Республиканың чамдык районнарынга шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 31—36, чамдык районнарга 22—25 градус соор. Хүндүс 20—25 градус соор.

Кызылга чагбас. Хат кошкак. Дүне 34—36, хүндүс 22—24 градус соор.

Солуунуң дараазында номери февраль 1-де үнер.

Январь 28-те, воскресеньеде үнген «Шынның» үшкү арнында «СЭКП область Комитединиң бюрозунда» деп эгелиг үүлдүң бешки колонказының үстүнден беш дугаар одурудан «Монгуш Савыкыович Очурну, Кара-Сал Аначаевич Седипти СЭКП-ниң хүрээленинге катап тургускан» деп эде номчуур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-45; Киллистер: ◆ аал-тийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ роүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуун келбейн баргавда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 370.

Тыва АССР-ниин Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

ТС — 00037.

Индекс 54241